michael mann

iktidarın tarihi

başlangıcından 1760'a kadar toplumsal iktidarın kaynakları

cilt I

phoenix

I. Cilt

İktidarın Tarihi

Başlangıcından MS 1760'a kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları

Micheal Mann

phoenix

İktidarın Tarihi
Başlangıcından MS 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları
Micheal Mann
Orijinal Künye: ***The Sources of Social Power: A History of Power From The Beginning to A.D. 1760, Volume I,*** **Cambridge University Press.**
Çevirmenler: Esin Saraçoğlu (1, 4-10), Soner Torlak (2, 12), Emre Kolay (3), Olcay Sevimli (10-11/13-16)
Editör: Gülben Salman, Soner Torlak
Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak

Aralık 2012, Ankara
Phoenix Yayınevi-302
ISBN No: 978-605-4657-23-0
Phoenix Yayınevi
Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1
Kızılay/Ankara
Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx
Faks: 0 (312) 419 16 11
e-posta: info@phoenixkitap.com
http://www.phoenixkitap.com
Baskı:
Desen Ofset A. Ş.
Sertifika No: 11289
Birlik Mah. 448. Cad. 476. Sk. No: 2
Çankaya/Ankara Tel: 0 (312) 496 43 43
Dağıtım:
Siyasal Dağıtım
Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1
Kızılay-Ankara
Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx
Faks: 0 (312) 419 16 11
e-posta: info@siyasalkitap.com
http://www.siyasalkitap.com

İktidarın Tarihi

Başlangıcından MS 1760’a kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları

Micheal Mann

İçindekiler

Önsöz

1972'de Karl Marx'ı reddedip Max Weber'i yeniden düzenleme, bunların yanı sıra toplumsal tabakalaşma ve değişimi konu edinen daha iyi bir genel kuramın ana hatlarını önerme iddiasıyla "Ekonomik Determinizm ve Yapısal Değişim" adlı bir makale yazdım. Bu makale zamanla kısa bir kitaba dönüşmeye başladı. Bu kısa kitap, tarihsel olanlar da dâhil olmak üzere, birkaç vaka analiziyle desteklenen genel bir kuram içerecekti. Daha sonra kitabın iktidarın dünya genelindeki tarihi konusunda oldukça kapsamlı bir kuram ortaya koyabileceğine karar verdim.

Fakat bu hülyaları geliştirirken tarihi bir çırpıda okumanın zevkini yeniden keşfettim. Konuya on sene boyunca yoğunlaşmam, olguların karmaşıklığı ve inatçılığına dönük saygımı yeniden canlandıracak şekilde geçmişte öğrendiğim pratik ampirizmimi güçlendirdi. Ancak bu da beni tam anlamıyla dizginlemedi. Sonuçta, tarım toplumlarında iktidarın tarihi konulu bu hacimli cildi yazdım ve *Sanayi Toplumları'nda İktidarın Tarihi* [Sınıfların ve Ulus Devletlerin Yükselişi altbaşlığıyla yayınlanmıştır]başlıklı ikinci cilt ile *Bir İktidar Kuramı* başlıklı üçüncü cildi* yazmayı planlıyorum. Yine de çalışmanın ardındaki merkezi itki artık daha mütevazı. Her halükarda çalışmalarım bana, toplumbilim ve tarihin birbirlerini karşılıklı olarak disipline edebileceklerine dair bir anlayış kazandırdı.

Toplumbilim kuramı, tarih bilgisi olmadan gelişemez. Toplumbilimin çoğu anahtar sorusu, zaman içinde gerçekleşen süreçlerle ilgilidir; toplumsal yapı hususi bir geçmişten miras alınmıştır; karmaşık toplumlar "örneklem"imizin büyük bir kısmı ise sadece tarihte mevcudiyet gösterir. Ancak, tarih çalışması da toplumbilim olmadan fakirleşir. Eğer tarihçiler toplumların nasıl işlediğiyle ilgili kuramlardan kaçınırlarsa, kendilerini ait oldukları toplumlara ilişkin sağduyudan kaynaklı fikirlerin içine hapsederler. Bu ciltte ulus,

* İlk başta 3 Cilt olarak öngörülen bu çalışma 4 Cilt olarak tamamlanmıştır. 3. Cilt *Küresel İmparatorluklar ve Devrim: 1890-1945* altbaşlığı ile 2012'de, 4. Cilt *Küreselleşme: 1945-2012* altbaşlığı ile yayınlanmıştır. Kitap boyunca 3. Cilde yapılan atıflar, 3. ve 4. cilt olarak okunmalıdır.

sınıf, özel mülkiyet ve merkezi devlet gibi modern kavramların daha evvelki tarihi dönemlere uygulanmasını tekrar tekrar sorguladım. Çoğu örnekte, şüpheciliğimi bazı başka akademisyenlerde de gördüm. Ancak eğer örtük çağdaş sağduyuyu açık ve test edilebilir kurama dönüştürebilselerdi, bunu genel olarak daha önceden ve daha titiz bir şekilde yapabilirlerdi. Toplumbilim kuramı, tarihçileri olgu seçimi konusunda da disipline edebilir. Biz hiçbir zaman "yeterince akademik" olamayız çünkü sindirebileceğimizden çok daha fazla toplumsal ve tarihsel veri mevcuttur. Güçlü bir kuram anlayışı, belirli bir toplumun nasıl işlediğini anlamak bakımından nelerin anahtar nitelikli olgular, neyin esas ve neyin marjinal olabileceğine karar verebilmemizi sağlar. Verilerimizi seçeriz, bu verilerin kuramsal önsezilerimizi doğruladığını veya reddettiğini görürüz, teorik önsezilerimizi inceltiriz, daha fazla veri toplarız ve söz konusu toplumun söz konusu zaman ve mekânda nasıl "işlediğine" dair makul bir anlatıya ulaşana dek kuram ile veriler arasında zikzak çizmeye devam ederiz.

Comte, toplumbilimin toplumsal bilimler ile insan bilimlerinin kraliçesi olduğunu iddia etmekte son derece haklıydı. Ancak şimdiye kadar hiçbir kraliçe savları olan toplumbilimcinin zorunda olduğu denli sıkı çalışmamıştır. Tarihsel olarak desteklenen kuramın yaratımı da Comte'un inandığı kadar kolay bir süreç değildir. Kuramsal ve tarihsel çalışma arasında zikzak çizmenin bazı sıkıntı yaratan sonuçları da vardır. Gerçek dünya (tarihsel olsun çağdaş olsun) dağınıktır ve belgelenişi kusurludur; oysa kuram örüntü ve kusursuzluk iddiasındadır. Eşleşme hiçbir zaman tam olamaz. Olgulara dönük çok fazla akademik dikkat insanı kör eder; kuramın ve dünya tarihinin ritimlerini çok fazla dinlemek ise insanı sağır eder.

Bu sebeple, bu girişim esnasında sağlığımı muhafaza etmek için, kuram ve bilgi arasında zikzak çizenlerin ve anlayışlı uzmanların uyarılarına ve desteklerine her zaman olduğundan daha fazla bağlı kaldım. Kendimi en çok Earnest Gellner'e ve John Hall'a borçlu hissediyorum. Kendisiyle beraber, 1980'de, London School of Economics and Political Science'da "Patterns of History" [Tarihin Modelleri] adlı semineri verdiğimizden beri, bu ciltte yer alan dayanakların çoğu üzerine münakaşa ettik. Teşekkürlerimi, neredeyse tüm taslaklarımı okuyan, onlar üzerine sıklıkla yorum yapan, bu süreçte benimle sürekli münakaşa eden ama projeme karşı daima ılımlı olan ve hiçbir desteğini esirgemeyen John'a özellikle sunmak istiyorum. Ayrıca, semineri ziyaret eden güzide konuşmacılardan, mükemmel çalışmalarını tartışmalar sırasında kendi saplantılı fikirlerim için kullanıp, onları uzmanlık bilgileri ve görüşlerinden dolayı daimi olarak konuşturmaya çalışarak utanmazcasına yararlandım.

Birçok akademisyen, gaflarımı düzelterek, beni kendi alanlarındaki güncel araştırmalardan ve tartışmalardan haberdar ederek, yanıldığımı göstererek ve hatta alanlarında derinleşerek daha kapsamlı araştırmalar yapacağımı ümit

ederek, her bir ayrı bölüm için cömertçe yorumda bulundu. Bölümlerin akademisyenlerin ilgi alanlarına göre kabaca belirlenmiş olan sırasına göre, katkılarından dolayı James Woodburn'e, Stephen Shennan'a, Colin Renfrew'e, Nicholas Postgate'e, Gary Runciman'a, Keith Hopkins'e, John Peel'e, John Parry'ye, Peter Burke'e, Geoffrey Elton'a ve Gian Poggi'ye teşekkürlerimi sunuyorum. Anthony Giddens ve William H. McNaill çalışmamın son taslağının tamamını okuyup birçok makul yorumda bulundular. Meslektaşlarım yıllardır, taslaklarıma, seminerlerime ve iddialarıma her zaman yardımsever yorumlarda bulunmuşlardır. Bu yüzden özellikle Keith Hart'a, David Lockwood'a, Nicos Mouzelis'e, Anthony Smith'e ve Sandy Stewart'a teşekkür ederim.

Essex üniversitesi ve LSE öğrencileri, toplumbilimsel kuram derslerimde vermeye çalıştığım genel düşüncemi anlamaya çalışarak iyi bir dinleyici kitlesi oluşturmuşlardır. Her iki kurum da, bu kitaptaki malzeme üzerine araştırma yapmak ve ders vermek için bir süreliğine ayrılmama her zaman hoşgörülü yaklaştılar. Yale Üniversitesi, New York Üniversitesi, Varşova'daki Bilimler Akademisi ve Oslo Üniversitesi argümanlarımı geliştirmem için bana önemli şanslar tanıdı. The Social Science Research Council, 1980-1 ders yılında beni kişisel araştırma bursuyla ödüllendirdi ve beni mümkün olan en iyi şekilde destekledi. İlk bölümler için gerekli olan tarihsel araştırmaların çoğunu, o sene içinde tamamlamıştım ki bu, normal şartlar altında aynı zamanda öğretim işini yürütürken yapmakta zorlanacağım bir şeydi.

Essex'teki kütüphane personeli, LSE, İngiltere Müzesi ve Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi de eklektik taleplerimle çok iyi başa çıktı. Essex ve LSE'deki sekreterlerim Linda Peachy, Elizabeth O'Leary ve Yvonne Brown kendilerine verilen müsveddelerde oldukça hızlı çalıştılar ve faydalı oldular.

Nicky Hart bu çalışmayı üç cilde ayırarak en önemli başarıyı gösterdi. Onun varlığı ve çalışması, Loise, Gareth ve Laura ile birlikte, benim bu projede körleşmemi, sağır olmamı ve hatta aşırı derecede takıntılı olmamı engelledi.

Açıkçası, hatalar tümüyle bana ait.

1
Örgütlü İktidar Ağları Olarak Toplumlar

Bu kitabın hedeflenen üç cildi[*] insan toplumlarındaki iktidar ilişkilerinin tarihini anlatıyor ve konuya ilişkin bir teori sunuyor. Bu yeterince zor bir uğraş. Fakat bir an için durup düşünecek olursanız daha da göz korkutucu bir hal alır; iktidar ilişkilerinin tarihi ve teorisi bizzat insan toplumunun tarihi ve teorisi ile neredeyse eşanlamlı değil midir? Aslında öyledir. İnsan toplumlarının tarihinde görülen başlıca örüntülere ilişkin genel bir anlatıyı kaleme almak, bu ne denli hacimli bir anlatı olursa olsun, 20. yüzyılın sonlarında demode olmuştur. Bu şekilde gösterişli genellemeler içeren (ve ikincil kaynakların muazzam biçimde yağma edilmesine dayanan) Viktorya tarzı girişimler, üst üste yığılmış bilimsel çalışmaların ve sıkış tepiş akademik uzmanlık derecelerinin 20. yüzyıldaki ağırlığı altında ezilmiştir.

Bu uğraşa girmemi haklı çıkaracak temel şey, insan toplumlarına nasıl bakılacağı konusunda, sosyoloji ve tarih yazımı içerisindeki hâkim toplum modellerine aykırı düşen, farklı ve genel bir yordama ulaşmış olmamdır. Bu bölüm yaklaşımımı açıklıyor. Sosyal bilim teorisine yabancı olanlar, bazı bölümlerin ağır gittiğini düşünebilirler. Eğer öyle ise, *bu cildi okumanın alternatif bir yolu var.* Bu bölümü atlayıp doğrudan 2. Bölüm'e ya da aslında öyküleyici bir dil tutturan bölümlerden herhangi birisine gidin, kullanılan terimler veya altta yatan teorik akış konusunda kafa karışıklığı yaşayana veya eleştirel bir tutum geliştirene dek devam edin. Ardından rehberlik yapması için bu giriş bölümüne geri dönün.

Yaklaşımım, farklı bir metodolojinin temelini oluşturan iki cümleyle özetlenebilir. Birincisi şu: *Toplumlar birden fazla çakışan ve kesişen sosyo-mekânsal iktidar*

[*] 4 Cilt olarak tamamlanmıştır.

ağından oluşur. Aşağıdaki üç paragrafı toplumların ne olmadığı konusuna ayırırsam, yaklaşımımın farklılığı çabucak anlaşılacaktır.

Toplumlar üniter değildir. Toplumlardan (açık olsun kapalı olsun) toplumsal sistemler olarak söz edemeyiz; bütünlükler olarak söz edemeyiz. Hiçbir zaman ne coğrafi ne de toplumsal alanda tek bir sınıra sahip toplum göremeyiz. Bir sistem, bir bütünlük olmadığına göre, "alt-sistemler", "boyutlar" ya da "düzeyler" de yoktur. Bütün olmadığına göre, toplumsal ilişkiler "nihai olarak", "son kertede" bir takım sistemik özelliklere indirgenemezler; örneğin "maddi üretim biçimine", "kültüre" veya "normatif sisteme" ya da "askeri örgütlenme biçimine" indirgenemezler. Ortada sınırı olan bir bütünlük olmadığına göre, toplumsal değişimi ya da çatışmayı "dışsal" ve "içsel" değişkenlere ayırmak yararlı değildir. Ortada bir toplumsal sistem olmadığına göre, böylesi bir toplumsal sistem içerisindeki "evrimsel" süreçten de söz edilemez. İnsanlık sınırı olan bir dizi bütünlüğe ayrılamadığına göre, toplumsal örgütlenmenin bunlar arasında "yayıldığından" da söz edilemez. Ortada bir bütünlük olmadığına göre, bireyler davranışlarında "bir bütün olarak toplumsal yapı" tarafından sınırlandırılmazlar; dolayısıyla "toplumsal eylem" ile "toplumsal yapı" arasında bir ayrıma gitmek yararlı değildir.

Yukarıdaki paragrafta, etkili olmak adına anlatmak istediğim şeyi abartarak sundum. Toplumlara bakma biçimleri olarak yukarıdaki yaklaşımlardan tümden vazgeçmeyeceğim. Yine de sosyolojideki çoğu ortodoksi (örneğin sistem teorisi, Marksizm, yapısalcılık, yapısal işlevselcilik, normatif işlevselcilik, çok boyutlu teori, evrimcilik, yayınımcılık ve eylem teorisi), "toplumu" sorunsuz, üniter bir bütünlük olarak kavradıkları için iç görülerini sakatlarlar.

Pratikte, bu teorilerden etkilenen anlatıların çoğu yönetim şeklini veya *devletleri* inceleyecekleri "toplumun" yerine koyarlar. Bunları, eksiksiz analiz birimleri olarak ele alırlar. Fakat devletler, ilerleyen sayfalarda ele alacağım dört temel iktidar ağı türünden yalnızca birisidir. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında ortaya çıkan ulus-devletin beşeri bilimler üzerindeki muazzam ama örtük etkisi bir ulus-devlet modelinin hem sosyoloji hem de tarihe egemen olması anlamına gelmiştir. Böyle olmadığı durumlarda da en yüksek mevki arkeologlar ve antropologlar tarafından kimi zaman "kültüre" verilmektedir; fakat bu kültür bile çoğu zaman sınırı olan, tek bir kültür olarak, bir tür "ulusal kültür" olarak kavranmaktadır. Bazı modern sosyologların ve tarihçilerin ulus-devlet modellerini reddettiği doğrudur. Onlar hâkim kavramları olarak kapitalizmi veya endüstriyalizmi kullanır ve "toplumu" ulus ötesi ekonomik ilişkilere eşitlerler. Bu yaklaşım da aksi yöne doğru aşırıya kaçmaktadır. Devlet, kültür ve ekonomi... Bunların hepsi önemli yapılandırıcı ağlardır; fakat neredeyse hiçbir zaman çakışmazlar. Tek bir hâkim "toplum" kavramı ya da "toplumun" temel bir birimi yoktur. Bir sosyolog için benimsemesi garip bir pozisyon gibi görünebilir bu, fakat eğer becerebilseydim "toplum" kavramını tümden ortadan kaldırırdım.

Yaklaşımımı özetleyen ikinci cümle kaynağını birinciden alıyor. Toplumları birden fazla çakışan ve kesişen iktidar ağı olarak kavramak, toplumlarda neyin nihai olarak "birincil" ya da "belirleyici" olduğu sorununa giriş yapmak için bize mevcut en iyi yolu sunar. *Toplumların, yapılarının ve tarihlerinin genel bir anlatımı, en iyi şekilde, toplumsal iktidarın dört kaynağı olarak adlandıracağım kaynakların karşılıklı ilişkileri üzerinden verilebilir: İdeolojik, ekonomik, askeri ve siyasi* (İEAS) *ilişkiler.* Bunlar (1) *çakışan toplumsal etkileşim ağlarıdır,* tek bir toplumsal bütünlüğün boyutları, düzeyleri veya faktörleri değildir. Bu benim yaklaşımımı özetleyen birinci cümlenin sonucudur. Bunlar aynı zamanda (2) *beşeri amaçlara ulaşmak için kullanılan örgütler, kurumsal araçlardır.* Bunların önceliği ideolojik, ekonomik, askeri veya siyasi doyum isteyen insanın arzularının kuvvetinden kaynaklanmaz; beşeri amaçlara ulaşmak konusunda, bu beşeri amaçlar her ne olursa olsun, sahip oldukları hususi *örgütsel imkânlardan* kaynaklanır. Bu bölümde dört örgütsel aracı ve geliştirdiğim İEAS örgütlü iktidar modelini aşama aşama açıklamaya çalışacağım.

Bu modelden farklı bir metodoloji türeyecektir. İktidar ilişkileri hakkında yazarken toplumsal yaşamın ekonomik, ideolojik ve siyasi "faktörleri" ya da "düzeyleri" ya da "boyutları" ile ilgili olarak görece soyut bir dil kullanmak alışılagelmiş bir tutumdur. Ben çalışmamı daha somut, *sosyo-mekânsal* ve *örgütsel* bir analiz düzeyinde sürdüreceğim. Başlıca sorular *örgütlenme, denetim, lojistik* ve *iletişim* ile ilgilidir; insanları, malları ve toprakları (territory) örgütleme ve denetleme kapasitesiyle ve bu kapasitenin tarih boyunca geçirdiği gelişimle ilgilidir. Toplumsal iktidarın dört kaynağı toplumsal denetim için alternatif örgütsel araçlar sunar. Bunların her birisi çeşitli zamanlarda ve yerlerde örgütlenme için artan kapasiteler sağlamış ve bu sayede bunların örgütlenme biçimleri, bir süre için, daha genel olarak toplumların biçimini belirlemiştir. Benim geliştirdiğim iktidar tarihi, örgütlenmeye yönelik sosyo-mekânsal kapasitenin ölçülmesine ve bu kapasitenin gelişiminin açıklanmasına dayanmaktadır.

İktidar gelişiminin süreksiz niteliği bu işi göründüğünden biraz daha kolay hale getiriyor. İnsanları ve toprakları denetlemeye dönük kapasiteyi ciddi biçimde artıran, yeni örgütsel tekniklerin icat edilmesine atfedilebilecek atılımlarla karşılaşacağız. Diğerlerinden daha önemli bazı tekniklerin bir listesi 16. Bölüm'de veriliyor. Bir atılımla karşılaştığımda anlatımı durduruyorum, artan iktidar kapasitesini ölçmeye ve ardından onu açıklamaya girişiyorum. Toplumsal gelişmeye dönük bu bakış açısı Ernest Gellner'in (1964) "neo-epizodik" olarak adlandırdığı bakış açısıdır. Bir dizi önemli yapısal dönüşüm "epizodları" vasıtasıyla esaslı toplumsal değişimler olur ve beşeri kapasiteler artar. Bu epizodlar (19. yüzyıldaki "Dünyanın Gelişimi Hikayelerinde" olduğu gibi) tek bir içkin sürecin parçaları değildir, fakat toplum üzerinde kümülatif bir etki yaratabilirler. O halde nihai öncelik sorununu ele almaya cesaret edebiliriz.

Sosyoloji teorisinin son iki yüzyıl boyunca gündeme getirdiği tüm sorunlar içinde en temel, fakat yine de anlaşılması en güç olanı nihai öncelik ya da belirleyen sorunudur. Toplumun bir ya da daha fazla ana, tayin edici, nihai olarak belirleyici unsuru ya da temel taşı var mıdır? Yoksa insan toplumları genel örüntüler barındırmayan, sonsuz sayıda çok nedenli etkileşimden örülmüş, dikişsiz ağlar mıdır? Toplumsal tabakalaşmanın başlıca boyutları nelerdir? Toplumsal değişimin en önemli belirleyenleri nelerdir? Bunlar, sosyolojinin tüm soruları içinde en geleneksel ve en meşakkatli olanlarıdır. Onları formüle ettiğim en gevşek biçimleriyle bile aynı soruya işaret etmezler. Yine de hepsi aynı merkezi konuyu gündeme getirir: İnsan toplumlarındaki "en önemli" unsuru ya da unsurları diğerlerinden nasıl ayırabiliriz?

Pek çok kişi için yanıtı olmayan bir sorudur bu. Bu kişiler sosyolojinin tüm zamanların ve mekânların toplumlarına aynı biçimde uygulanabilecek genel kanunlar ya da hatta soyut kavramlar bulamayacağını iddia ederler. Bu kuşkucu ampirisizm, bize, kendi toplumsal deneyimimizden gelen sezgiye ve empatiye dayalı anlayışla belirli durumları analiz ederek daha alçakgönüllü bir biçimde işe başlamayı ve çok nedenli bir açıklamaya doğru ilerlemeyi önerir.

Ancak bu güvenilir bir epistemolojik pozisyon değildir. Salt "olguları" yansıtan bir analizden söz edilemez; olguları algılayışımızın kendisi zihinsel kavramlar ve teoriler tarafından düzenlenir. Ortalama bir ampirik tarihsel çalışma insan doğası ve toplum hakkında bir dizi örtük varsayım ve "ulus", "toplumsal sınıf", "statü", "siyasi iktidar", "ekonomi" gibi kendi toplumsal deneyimimizden türeyen, sağduyu kavramlarını barındırır. Tarihçiler aynı kavramları kullandıkları sürece bu varsayımları incelemeye tabi tutmaksızın yollarına devam ederler; fakat farklı tarih tarzları (Whig, ulusalcı, materyalist, neo-klasik vs. tarih anlayışları) ortaya çıkar çıkmaz, "toplumların nasıl işlediğine" dair rekabet eden genel teoriler alanına girmiş olurlar. Fakat rekabet eden varsayımların yokluğunda bile belirli güçlükler yaşanır. Çok nedenliliği savunan yaklaşıma göre toplumsal olayların veya eğilimlerin birden fazla nedeni vardır. Dolayısıyla bir ya da hatta birkaç temel yapısal belirleyeni soyutlarsak toplumsal olanın karmaşıklığını çarpıtmış oluruz. Ne var ki bunu yapmaktan *kaçınamıyoruz.* Her analiz, izleyen olaylar üzerinde etkili oldukları düşüncesiyle, önceki tüm olayları değil ama bunlardan bazılarını seçer. Bu nedenle herkes bir tür önem kriteriyle hareket eder; bu kriter nadiren açıkça ifade edilse bile... Zaman zaman söz konusu kriterleri açıkça ifade edip teori inşasına girişmek faydalı olabilir.

Yine de kuşkucu ampirisizmi ciddiye alıyorum. Temel itirazının dayanağı sağlamdır: Toplumlar onlara ilişkin teorilerimizden çok daha *karmaşıktır.* Daha açık yürekli anlarında Marx ve Durkheim gibi sistem kuramcıları bunu kabul

etmiştir; en büyük sosyolog Weber ise bu karmaşa ile başa çıkmak için bir metodoloji (ideal tipler metodolojisi) tasarlamıştır. Weber'in örneğini izliyorum. Nihai öncelik konusu için yaklaşık bir metodoloji geliştirebiliriz (ve belki de nihayetinde yaklaşık bir yanıt buluruz); fakat bunu ancak dağınıklıkla baş etmeye uygun kavramlar kullanarak yapabiliriz. Benim iddiam o ki toplumsal iktidarın kaynaklarına ilişkin sosyo-mekânsal ve örgütsel modelin erdemi tam da burada yatmaktadır.

İnsan Doğası ve Toplumsal İktidar

İnsan doğasını ele alarak işe başlayalım. İnsanoğlu yaşamdaki iyi şeylerden aldığı hazzı artırmak için mücadele eden ve bunu yapmak için uygun araçları seçme ve bu araçları kovalama becerisine sahip, yerinde duramayan, amaçları peşinde koşan ve rasyonel bir varlıktır. En azından insan yaşamının ayırt edici niteliği olan ve insana diğer türlerin yoksun olduğu bir tarihi armağan eden dinamizmi sağlayacak yeterli sayıda insan böyle davranır. İnsana özgü bu nitelikler bu kitapta betimlenen her şeyin kaynağıdır. Bu nitelikler iktidarın esas kaynağıdır.

Bu nedenle *güdüsel model* insan toplumunu anlamaya çalışan toplum teorisyenlerini her zaman baştan çıkarmıştır, toplumsal yapıya ilişkin bir teoriyi insanın çeşitli güdüsel itkilerinin "önemi" temelinde inşa etmeye girişmişlerdir. Yüzyıl başında şu anda olduğundan daha popüler bir yaklaşımdı bu. Summer ve Ward gibi yazarlar ilk önce temel insani itkilere (örneğin cinsel tatmin, duygulanım, sağlık, fiziksel egzersiz ve yaratıcılık, entelektüel yaratıcılık ve anlam, zenginlik, prestij, "kendisi için iktidar" vs.) ilişkin listeler yapacaklardı. Ardından itkiler olarak bunların göreli önemlerini belirlemeye girişeceklerdi ve buradan kalkarak da ailenin, ekonominin, devletin vs. toplumsal önemini derecelendireceklerdi. Söz konusu yaklaşım bu haliyle demode hale gelmiş olabilir ama topluma ilişkin genel bir güdüsel model, maddeci ve idealist teorilerin çeşitli versiyonları da dâhil olmak üzere çok sayıda modern teorinin temelini oluşturmaktadır. Örneğin, pek çok Marksist, toplumdaki ekonomik üretim biçimlerinin önemini, insanın maddi geçim itkisinin varsayılan kuvvetinden türetmektedir.

Güdüsel teoriler III. Cilt'te daha etraflıca tartışılacak. Benim bu konuda ulaştığım sonuç şu ki güdüsel meseleler önemli ve ilgi çekici olmakla birlikte nihai öncelik sorunu ile tam anlamıyla alakalı değiller. Bu argümanı kısaca özetlememe izin verin.

Neredeyse tüm güdüsel itkilerimizin, ihtiyaçlarımızın ve amaçlarımızın kovalanışı, doğa ve diğer insanlarla dışsal ilişkiler kuran insanı içerir. Beşeri amaçlar hem doğaya müdahaleyi (en geniş anlamıyla maddi bir yaşamı) hem de toplumsal işbirliğini gerektirir. Herhangi bir arayışımızın ya da doyumu-

muzun bunlar olmaksızın gerçekleştiğini hayal etmek güçtür. Dolayısıyla doğanın belirleyici nitelikleri ve toplumsal ilişkilerin belirleyici nitelikleri güdüler ile alakalı olmaya başlar ve aslında belki de güdüleri biçimlendirir. Bunların kendilerine ait *beliren* nitelikleri olur.

Bu durum doğada açıkça görülebilir. Örneğin, ilk uygarlıklar genellikle alüvyal tarımın olduğu yerlerde ortaya çıkmıştır. İnsanların geçim araçlarını artırmak konusundaki güdüsel itkilerini verili kabul edebiliriz. Bu bir sabittir. Uygarlığın kökenini açıklayan şey ise daha ziyade, hâlihazırda gübrelenmiş alüvyal toprak sağlayan taşkınların birkaç insan grubuna sunduğu fırsattır (bkz. 3. ve 4. Bölümler). Fırat ve Nil Vadisi sakinlerinin, uygarlığın öncülüğünü yapmamış olan diyelim Avrupa'nın büyük kara parçasının tarih öncesi sakinlerinden daha güçlü ekonomik itkilere sahip olduğunu şimdiye dek hiç kimse ciddi biçimde iddia etmemiştir. Gerçekte, herkesin paylaştığı itkiler nehir vadilerinden (ve bu vadilerin etrafındaki ortamlardan) daha büyük bir çevresel destek almıştır. Söz konusu destek orada yaşayanları belirli bir toplumsal tepkiyi üretmeye yöneltmiştir. İnsanın güdüleri, her nerede yaşanıyorsa yaşansın, yeterli sayıda insanın onlara bir dinamizm verecek kadar ön itkiye sahip olmasını sağlamanın dışında konuyla alakasızdır.

Toplumsal iktidar ilişkilerinin ortaya çıkışı konusu toplum teorisinde her zaman hak ettiği ilgiyi görmüştür. Aristo'dan Marx'a iddia odur ki "insan", doğaya hâkimiyet de dâhil olmak üzere amaçlarına ancak işbirliği yoluyla ulaşma becerisine sahip, toplumsal bir hayvandır. İnsana özgü çok sayıda amaç olduğu için, çok sayıda toplumsal ilişki biçimi vardır. Etkileşen insanların oluşturduğu, aşktan tutun, aileyi, ekonomiyi ve devleti içeren biçimlere kadar büyük ve küçük çok sayıda ağ vardır. Shibutani (1955) gibi "sembolik etkileşimci" teorisyenler hepimizin çok sayıda kültüre (iş, sınıf, komşuluk, toplumsal cinsiyet, jenerasyon, hobi ve pek çok başka alanın kültürüne) katıldığımızı ve hayret uyandırıcı bir "toplumsal dünyalar" yelpazesi içinde yaşadığımızı belirtmiştir. Sosyoloji teorisi, diğer ilişkilerden daha "güçlü" olan, diğer ilişkilerin biçimini ve niteliğini, dolayısıyla da genel olarak toplumsal yapıların biçimini ve niteliğini etkileyen ilişkileri seçip ayırarak kahramanvari bir biçimde konuyu basitleştirir. Söz konusu seçimi belirleyen bu ilişkilerin karşıladığı hususi ihtiyaçların diğerlerinden güdüsel olarak daha "güçlü" olmaları değildir, fakat insanın amaçlarına ulaşmasının araçları olarak daha etkin olmalarıdır. Öncelik sorununa giriş noktasını bize veren amaçlar değil araçlardır. Bir işbölümünün karakterize ettiği tüm toplumlarda, farklı insan ihtiyaçları kümelerini karşılayan özelleşmiş toplumsal ilişkiler açığa çıkacaktır. Özelleşmiş bu toplumsal ilişkiler örgütleme kapasiteleri bakımından birbirinden ayrılır.

Dolayısıyla amaçlar ve ihtiyaçlar alanını tümden terk ediyoruz. Çünkü belirli bir iktidar biçimi hiçbir şekilde insanın asli amaçlarından biri olamaz.

Başka amaçlar bakımından güçlü bir *araç* ise, kendisi için kovalanır hale gelecektir. *Beliren* bir ihtiyaçtır. İhtiyaçların tatmini sırasında ortaya çıkar, gelişir. Bunun en açık örneği askeri kuvvettir. Bu muhtemelen insanın asli bir itkisi veya ihtiyacı değildir (bu konuyu III. ciltte tartışacağım), ancak diğer itkileri tatmin etmenin etkin bir örgütsel aracıdır. İktidar, Talcott Parsons'ın ifadesini kullanacak olursak, kişinin ulaşmak istediği amaçlara ulaşmasının, bu amaçlar her ne olursa olsun, "genelleşmiş bir aracıdır" (1968: I, 263). Dolayısıyla, asli güdüleri ve amaçları göz ardı edip beliren *örgütsel iktidar kaynaklarına* odaklanıyorum. Eğer bazen "amaçlarını kovalayan insandan" söz edersem, bu iradeci veya psikolojik bir ifade olarak anlaşılmasın, toplumsal açıdan daha fazla kuvveti olmadığından daha fazla sorgulamayacağım verili bir şey olarak, bir sabit olarak anlaşılsın. Aynı zamanda "kendinde iktidar" konulu geniş bir kavramsal literatürü de atlayacağım. "İktidarın iki (veya üç) yüzü", (2. Bölüm hariç) "iktidar veyahut otorite", "kararlar veyahut gayri kararlar" ve benzeri tartışma başlıklarına da neredeyse hiç atıfta bulunmayacağım (bu konular Wrong'un (1979) kitabının ilk bölümlerinde geniş biçimde tartışılmıştır). Bunlar önemli konulardır, ancak burada farklı bir rota izleyeceğim. Giddens (1979: 91) gibi ben de "iktidarın *kendisini* bir kaynak olarak" ele almıyorum; "kaynaklar iktidarı kullanmanın araçlarıdır". Sınırları belli iki adet kavramsal çabam olacak: (1) Başlıca alternatif "araçları", "genelleşmiş araçları" ya da benim tercih ettiğim haliyle iktidar kaynaklarını tanımlamak ve (2) Örgütsel iktidarı çalışırken kullanılacak bir metodoloji geliştirmek.

Örgütsel iktidar

Kolektif ve dağıtımcı iktidar

En genel anlamıyla iktidar kişinin çevresi üzerinde hâkimiyet kurmak yoluyla amaçlarını kovalayabilmesi ve o amaçlara ulaşabilmesidir. *Toplumsal* iktidar daha özel iki anlama da sahiptir. Birincisi *toplumsal* iktidarın anlamı diğer insanlar üzerinde kurulan hâkimiyet ile sınırlıdır. Bir örnek vermek gerekirse, iktidar, belirli bir toplumsal ilişki içindeki bir aktörün dirence rağmen kendi iradesini gerçekleştirecek bir konumda bulunmasının muhtemel olmasıdır (Weber 1968: I, 53). Fakat Parsons'ın belirttiği gibi, bu türden tanımlar iktidarı dağıtımcı yönüne hapseder; A'nın B *üzerindeki* iktidarı. B'nin iktidar elde edebilmesi için A'nın elindekinin bir bölümünü kaybetmesi gerekir; ilişkileri "sıfır toplamlı bir oyundur". Burada, katılımcılar arasında dağıtıma konu olan, sabit bir iktidar miktarı söz konusudur. Parsons haklı bir biçimde iktidarın ikinci bir yönüne, *kolektif* yönüne dikkat çekmiştir. İktidarın bu yönü sayesinde işbirliği içine giren kişiler üçüncü taraflar üzerindeki ya da doğa üzerindeki ortak iktidarlarını genişletebilirler (Parsons 1960: 199-225). Çoğu toplumsal ilişkide ikti-

darın bu iki yönü eşzamanlı olarak iş görür ve iç içe geçer. İktidar hem dağıtımcıdır hem de kolektiftir, hem sömürücüdür hem de işlevseldir.

Aslında, bu ikisi arasındaki ilişki diyalektiktir. İnsanlar amaçları peşinde koşarken birbirleriyle işbirliğine dayalı, kolektif iktidar ilişkilerine girerler. Fakat kolektif amaçların hayata geçirilmesi sırasında toplumsal örgütlenme ve bir işbölümü kurulur. Örgütlenme ve işlev farklılaşması dağıtımcı iktidara dönük içsel bir eğilim taşır. Bunun kaynağı denetim ve eşgüdümdür. Çünkü işbölümü aldatıcıdır: Tüm seviyelerde işlev özelleşmesi olsa da, tepedeki bütüne yukarıdan bakar ve bütünü yönlendirir. Denetim ve eşgüdüm sağlama konumunda olanlar diğerleri üzerinde muazzam bir örgütsel üstünlük elde ederler. Etkileşim ve iletişim ağları fiilen onların işlevi etrafında kurulur. Bu durum, herhangi bir modern şirketin örgütlenme şemasına bakıldığında kolaylıkla görülebilir. Şema üsttekilerin tüm örgütü kontrol etmesine izin verir ve aşağıdakilerin bu kontrolü paylaşmasını engeller. Tepedekilerin kolektif amaçları hayata geçirmek üzere düzeneği harekete geçirmesine izin verir. Herhangi bir kimse itaat etmeyi reddedebilir elbette, ama muhtemelen itaati reddetmek isteyenlerin amaçlarını hayata geçirmek üzere alternatif düzenekler kurma fırsatları yoktur. Mosca'nın belirttiği gibi, "bir azınlığın gücü, çoğunluğun içindeki bireylerin tek tek her birisi ile kıyasladığında, örgütlü azınlığın oluşturduğu bütünlük karşısında yalnız duran bu bireylerle kıyaslandığında, karşı konulmazdır" (1939: 53). Tepedeki bir avuç insan, eğer denetimleri, içinde bulundukları sosyal grubun kanunları ve normları çerçevesinde *kurumsallaştırılmış* ise, aşağıdaki kitleleri itaatkâr bir konumda tutabilir. Kurumsallaşma rutin kolektif amaçlara ulaşmak açısından gereklidir ve bu nedenle dağıtımcı iktidar yani toplumsal tabakalaşma da toplumsal yaşamın kurumsallaşmış bir özelliği haline gelir.

O halde kitlelerin neden ayaklanmadığı sorusunun (ki bu soru toplumsal tabakalaşma alanında çalışanlar için kalıcı bir sorudur) basit bir yanıtı var ve bu yanıt değer uzlaşması ya da güç ya da sosyolojinin geleneksel açıklamalarında kullanıldığı haliyle değişim ile ilgili değildir. Kitleler itaat eder çünkü başka türlü hareket etmek için gerekli olan kolektif örgütlenmeden yoksundurlar, çünkü başkaları tarafından denetlenen kolektif ve dağıtımcı iktidar örgütlenmeleri içine gömülüdürler. Kitleler karşısında *örgütsel olarak üstünlük sağlanmıştır*. İlerleyen bölümlerde (5, 7, 9, 13, 14 ve 16) çeşitli tarihsel ve çağdaş toplumlarla bağlantılı olarak bu noktayı geliştireceğim. Bu kitapta iktidar ile otorite (yani etkilediği herkes tarafından meşru kabul edilen iktidar) arasında bir kavramsal ayrımın ortaya çıkmayacağı anlamına geliyor bu. Büyük oranda meşru ya da büyük oranda gayri meşru bir iktidar nadiren ortaya çıkar çünkü iktidarın uygulanışı zaten normalde iki uçludur.

Yaygın ve yoğun, otoriter ve dağınık iktidar

Yaygın iktidar, asgari düzeyde istikrarlı bir işbirliğine girmek üzere çok geniş bir alana yayılan toprak üzerinde yaşayan çok sayıda insanı örgütleme becerisine atıfta bulunur. *Yoğun iktidar,* alan veya insan sayısı ne olursa olsun katılımcıları sıkı bir biçimde örgütleme ve yüksek bir mobilizasyon ve sadakat düzeyini kontrol etme becerisine atıfta bulunur. Toplumun temel yapıları yaygın ve yoğun iktidarı birleştirir ve bu sayede yaygın ve yoğun bir işbirliği içine giren insanlara amaçlarını yerine getirmek konusunda destek sağlar; söz konusu amaçlar her ne olursa olsun...

Fakat iktidardan örgüt olarak söz etmek yanlış bir izlenim doğurabilir. Sanki toplumlar salt büyük, otoriter iktidar örgütlerinin toplamlarıymış gibi anlaşılabilir. Pek çok iktidar kullanıcısı çok daha az "örgütlüdür"; örneğin piyasadaki değişim bünyesinde bir kolektif iktidar barındırır, çünkü değişim vasıtasıyla insanlar sahip oldukları farklı amaçlara ulaşırlar. Aynı zamanda bünyesinde dağıtımcı iktidar barındırır, bu sayede yalnızca bazı insanlar mallar ve hizmetler üzerindeki mülkiyet haklarını ellerinde tutarlar. Fakat bu iktidara yardımcı olacak ve bu iktidarın tatbikini sağlayacak çok az otoriter örgütlenme içerir. Adam Smith'in meşhur metaforuna başvuracak olursak, bir piyasadaki başlıca iktidar aracı herkese sınırlar çizen, fakat yine de herhangi bir beşeri kurum tarafından kontrol edilmeyen "Görünmez Eldir". Bir beşeri iktidar biçimidir ancak otoriter bir biçimde örgütlenmemiştir.

Dolayısıyla iki farklı iktidar türü daha olduğunu söyleyeceğim; otoriter ve dağınık iktidar. *Otoriter iktidar* gruplar ve kurumlar tarafından bilfiil amaçlanır. Açık emirler ve bilinçli itaat içerir. *Dağınık iktidar* ise nüfus içinde daha kendiliğinden, bilinçsiz ve merkezsiz biçimde yayılır, iktidar ilişkilerini bünyesinde barındıran ama açıkça emredilmemiş benzeri toplumsal pratiklere yol açar. Tipik olarak emir ve itaat değil, fakat bu pratiklerin doğal ya da ahlaki olduğu veya tartışmasız biçimde ortak çıkardan kaynaklandığı anlayışını içerir. Genel olarak dağınık iktidar, dağıtımcı iktidardan daha ziyade kolektif iktidar içerir, ancak bu her durumda böyle değildir. Dağınık iktidar da tabi sınıflara "üstün gelinmesi" sonucunu doğurabilir; öyle ki direnci yararsız görmeye başlarlar. Örneğin çağdaş dünyadaki kapitalist piyasa günümüzde tekil ulus-devletlerdeki otoriter ve örgütlü işçi sınıfı hareketlerine bu şekilde üstün gelmektedir. Bu noktayı II. ciltte açacağım. Dağınık iktidarın başka örnekleri, toplumsal iktidarın gelişmesinin önemli bir parçası olan sınıf veya ulus dayanışmaları gibi dayanışma türlerinin yaygınlaşmasıdır.

Bu iki ayrım beraberce düşünüldüğünde, örgütsel erimin dört ideal tipi çıkar ortaya. Şekil 1.1'de bu dört ideal tip görece uç örneklerle açıklanmaktadır. Askeri iktidar otoriter örgütlenme örnekleri sağlar. Üst komutanın kendi askerleri üzerindeki iktidarı yoğunlaşmış, zorlayıcı ve yüksek düzeyde

mobilizasyon kabiliyeti içeren bir iktidardır. Yaygın olmaktan ziyade yoğun iktidardır bu. Buyruklarıyla büyük bir toprağı gözetimi altında tutabilecek ancak nüfusundan gelen pozitif bağlılığı mobilize etmede veya nüfusunun günlük yaşamına nüfuz etmede zorlanacak militarist bir imparatorluğun zıddıdır. Genel grev görece dağınık ama yoğun bir iktidar örneğidir. İşçiler bireysel refahlarını bir ülkü için bir dereceye kadar "kendiliğinden" bir biçimde feda ederler. Son olarak, zaten belirtmiş olduğumuz gibi, piyasadaki değişim devasa bir alan üzerindeki gönüllü, araçsal ve kesin olarak sınırlı alışverişleri içerebilir; dolayısıyla dağınık ve yaygındır. En etkin kurum bu dört örgütsel erimin tümünü birden bünyesine alacaktır.

Yoğunluk konusu sosyologlar ve siyaset bilimciler tarafından çokça çalışılmıştır ve benim bunlara ekleyecek yeni bir şeyim yok. Eğer iktidarın nesnesinin yaşamı kontrol ediliyorsa veya eğer itaat kaybedilmeksizin iktidarın nesnesine fazla yüklenilebiliyorsa (nihayetinde ölüme kadar), yoğun iktidardan söz ediyoruz demektir. Bu gayet iyi anlaşılmış bir meseledir ancak bu cildin kapsamına giren toplumlarda kolaylıkla ölçülememektedir. Yaygınlık daha önceki teorilerde fazla işlenmemiştir. Yazık olmuş denilebilir, çünkü bunun ölçülmesi kolaydır. Çoğu teorisyen toplumsal yapıyı soyut bir biçimde düşünmeyi tercih eder, o nedenle toplumların coğrafi ve sosyo-mekânsal yönlerini göz ardı ederler. "Toplumların" kesin mekânsal çerçeveleri olan *ağlar* olduklarını akılda tutarsak, bu durumu düzeltebiliriz.

	Otoriter	*Dağınık*
Yoğun	Ordu Komuta Yapısı	Genel Grev
Yaygın	Militarist İmparatorluk	Piyasadaki Değişim

Şekil 1.1. Örgütsel erim biçimleri

Owen Lattimore ile yola koyulabiliriz. Çin ile Moğol kabileleri arasındaki ilişkileri uzun yıllar çalıştıktan sonra, yaygın toplumsal entegrasyonun çeperini tayin eden üç farklı yarıçap saptamış ve bunların Avrupa'nın 15. yüzyılına kadar Dünya Tarihi'nde hemen hemen aynı kaldığını iddia etmiştir. Coğrafi bakımdan en yaygın olan toplumsal entegrasyon biçimi *askeri eylemdir.* Bunun da kendi içinde iç ve dış olmak üzere iki yarıçapı vardır. İçerdeki yarıçap fetih sonrasında devlete eklenebilen topraklara uzanır; dışarıdaki ise cezalandırıcı ya da haraç amaçlı akınlarla bu sınırların ötesine geçer. Dolayısıyla ikinci yarıçapın belirlediği toplumsal entegrasyon biçimi yani *sivil idare* (bir başka deyişle devlet) daha az yaygındır; ulaşabileceği en geniş alan askeri eylemin içerdeki yarıçapınca tayin edilen alandır ve çoğu zaman da bundan daha dar bir alana sıkışır. Buna karşılık, bu toplumsal entegrasyon biçimi, *ekonomik enteg-*

rasyondan daha yaygındır. Bu sonuncu entegrasyon biçimi, üretim birimleri arasındaki etkileşimin çelimsiz gelişimi nedeniyle en azından yerel köy pazarı hücresine yayılırken, en fazla bölgesel sınırlara erişebilmiştir. Ticaretin tümden eksik olduğu söylenemez; Çin tüccarlarının etkisi imparatorluk ordularının etkin olduğu sahanın ötesinde de hissediliyordu. Fakat ulaşım teknolojisinin düzeyi ancak değer-ağırlık oranı yüksek malların uzun mesafeler boyunca değişime konu edilebilmesine izin veriyordu ki bu mallar da gerçekte lüks tüketim malzemeleri ile "kendi kendisine yürüyen" hayvanlar ve kölelerdi. Bunun entegre edici etkileri göz ardı edilebilir. Dolayısıyla, insan tarihinin kayda değer bir bölümünde yaygın entegrasyon askeri faktörlere ve ekonomik olmayan faktörlere bağlı olmuştur (Lattimore 1962: 480:91, 542-51).

Lattimore entegrasyonu yaygınlıkla eşitleme eğilimindedir. Aynı zamanda toplumsal yaşam için gerekli olan çeşitli "faktörleri" (askeri, ekonomik, siyasi faktörleri) çok net biçimde birbirinden ayırır. Yine de onun argümanı bizi iktidarın "altyapısını" analiz etmeye; coğrafi ve toplumsal uzamların iktidar örgütleri tarafından fiilen nasıl fethedilebileceği ve denetlenebileceği konusunu analiz etmeye yönlendiriyor.

Otoriter iktidarın erişim alanını *lojistiğe*, yani askerlik bilimine, insanların ve ikmal malzemelerinin sefer sırasında taşınması konusuna başvurarak ölçüyorum. Emirler fiilen ve fiziksel olarak nasıl taşınıyor ve uygulanıyordu? Mevcut lojistik altyapılar düşünüldüğünde, rutin ve rutin dışı biçimde hangi türdeki hangi iktidar grubunun denetimi mümkündü? Kitabın pek çok bölümü şu türden sorularla bu meseleyi ölçmeye çalışıyor: Mesajları, ikmal malzemelerini ve personeli verili kara, deniz ve nehir sahaları boyunca taşımak kaç gün alır ve dolayısıyla ne kadar denetim sağlanabilir? Bu türden araştırmaların en ileri alanından, askeri lojistik alanından epey yararlandım. Askeri lojistik, iktidar ağlarına, ulaşabildikleri dış çeperler bakımından görece net hatlar dayatır. Bu da yaygın nitelikli sanayi öncesi toplumların esas itibariyle *federal* olması önemli sonucunu doğurmuştur. Wittfogel ya da Eisenstadt gibi yazarların üniter ve yüksek düzeyde merkezileşmiş imparatorluk toplumları hayali toplumlardır. Lattimore'un askeri entegrasyonun tarihsel olarak tayin edici olduğu yolundaki kendi iddiası da öyledir. Yaklaşık doksan kilometreden daha uzun bir yürüyüş rotası boyunca rutin askeri denetim sağlamak lojistik olarak mümkün değilken (ki tarihin büyük bölümde durum böyledir), daha geniş bir alan üzerinde denetim ne pratikte merkezileştirilebilir ne de nüfusun günlük yaşamına yoğun biçimde nüfuz edebilir.

Dağınık iktidar otoriter iktidarla birlikte değişkenlik gösterme eğilimindedir ve otoriter iktidarın lojistiğinden etkilenir. Fakat aynı zamanda belirli otoriter örgütlerden geçmeksizin nüfuslar arasında görece yavaş, kendiliğinden ve "evrensel" biçimde yayılır. Bu *evrensellik* aynı zamanda ölçülebilir bir teknolojik gelişmeye sahiptir. Pazarlar, okur-yazarlık, madeni para ya da (ye-

rellik veya soy yerine) sınıf ve ulus temelli kültürün gelişimi gibi kolaylaştırıcı imkânlara dayanmaktadır. Pazarlar, sınıf ve ulus temelli bilinç tarih içinde yavaş yavaş ortaya çıkmıştır ve ortaya çıkışları kendi dağınık altyapılarına bağlı olmuştur.

O halde genel tarihsel sosyoloji, altyapının gelişimi ile ölçülen kolektif ve dağıtımcı iktidarın gelişimine odaklanabilir. Otoriter iktidar bir lojistik altyapı gerektirmektedir; dağınık iktidar ise evrensel bir altyapı gerektirir. Her ikisi de iktidara ve topluma ilişkin örgütsel bir analize odaklanmamıza ve bunların sosyo-mekânsal çerçevelerini incelememize olanak tanır.

Günümüz tabakalaşma teorisi

O halde başlıca iktidar örgütleri nelerdir? Günümüz tabakalaşma teorisindeki başlıca iki yaklaşım Marksist ve yeni Weberci yaklaşımlardır. Paylaştıkları başlangıç öncülünü memnuniyetle kabul ediyorum: *Toplumsal tabakalaşma toplumdaki iktidarın genel düzeyde yaratımı ve dağıtımıdır.* Toplumların merkezi yapısıdır çünkü ikili niteliğiyle, yani kolektif ve dağıtımcı niteliğiyle, insanın toplum içerisinde amaçlarına ulaşmasının aracı olur. Aslında bu iki yaklaşım arasındaki mutabakat genel olarak daha da ileri gider, çünkü aynı üç tür iktidar örgütlenmesinin baskın olduğunu düşünme eğilimindedirler. Marksistler için (örneğin Wesolowski 1967; Anderson 1974a ve b; Althusser ve Balibar 1970; Poulantzas 1972; Hindess ve Hirst 1975) ve Weberciler için (örneğin Bendix ve Lipset 1966; Barber 1968; Heller 1970; Runciman 1968, 1982, 1983a, b, ve c), bu iktidar örgütlenmesi tipleri *sınıf, statü* ve *partidir.* Bu terimler kümesi her iki yaklaşım için de kabaca eşdeğer bir anlama sahiptir, dolayısıyla çağdaş sosyolojide bu üç terim baskın betimleyici ortodoksi halini almıştır.

İlk ikisinden büyük oranda memnunum; ekonomi/sınıf ve ideoloji/statü. Bu ortodoksiden ilk sapmam üç değil, *dört* adet temel iktidar örgütlenmesi türü olduğunu ileri sürmek olacak. "Siyaset/parti" olarak adlandırılan iktidar örgütlenmesi türü aslında iki ayrı iktidar biçimini barındırmaktadır; *siyasi* ve *askeri* iktidar. Bir yandan, devlet aygıtını ve (varlık gösterdikleri yerlerde) partileri içeren merkezi yönetim şekli ve öte yanda fiziksel veya askeri güç... Marx, Weber ve onların takipçileri bu ikisi arasında bir ayrıma gitmez, çünkü devleti genellikle toplumdaki fiziksel gücün ambarı olarak görürler.

Fiziksel gücü devletle eşitlemek askeri gücü tekelleştiren modern devletler örneğinde çoğu zaman makul görünmektedir. Fakat dört olası neticeye karşı hazırlıklı olmak adına kavramsal bakımdan ayrı şeyler olarak kabul edilmeleri gerekir:

1. Çoğu tarihsel devlet örgütlü askeri güç tekeline sahip olmamıştır ve çoğu bu türden bir iddiada bile bulunmamıştır. Orta Çağ döneminde bazı Avrupa ülkelerindeki feodal devlet, âdemi merkezi derebeylerin kontrolü altındaki feo-

dal asker toplama sistemine yaslanmıştır. İslami devletler de genel olarak tekel güçlerinden yoksun olmuştur; örneğin kendilerini kabileler arasındaki kan davalarına müdahale edecek kadar güçlü görmemişlerdir. Siyasi iktidarı hem devletlerin hem de başka grupların askeri iktidarından ayırabiliriz. *Siyasi iktidar merkezi, kurumsallaşmış, teritoryal düzenlenme becerisi ile ilgiliyken, askeri iktidar her nerede örgütleniyorsa örgütlensin örgütlü fiziksel kuvvetle ilgilidir.*

2. Fetih, merkezdeki devletlerinden bağımsız da hareket edebilen askeri gruplarca yapılır. Pek çok feodal örnekte, özgür doğmuş veya asil tüm savaşçılar baskın ve fetih için silahlı gruplar toplayabiliyordu. Eğer bu askeri grup fethi gerçekleştirirse, bu durum grubun iktidarını kendi devletine karşı artırıyordu. Uygarlıklara saldıran barbarlar söz konusu olduğunda, askeri örgütlenme çoğu zaman barbarlar arasında bir devletin ilk kez ortaya çıkmasına yol açıyordu.
3. İçerde, askeri örgütlenme devletin denetimi altında olduğunda bile genellikle diğer devlet organlarından kurumsal olarak ayrıdır. Ordular sıklıkla devletin siyasi elitlerini darbelerle yerinden ettiğine göre, bunları ayırmamız gerekir.
4. Eğer devletler arasındaki uluslararası ilişkiler barışçıl fakat tabakalaşmışsa, askeri iktidarın belirlemediği daha geniş uluslararası toplumun "siyasi iktidar yapılanmasından" söz etmek isteyeceğiz. Bugün (1980'ler) örneğin güçlü ama büyük oranda silahsızlandırılmış Japonya ve Batı Almanya devletleri düşünüldüğünde durum böyledir.

Dolayısıyla *dört* iktidar kaynağını; ekonomik, ideolojik, askeri ve siyasi kaynakları ayrı ayrı ele alacağız.[1]

"Toplumun" "Düzeyleri, Boyutları"

Bu dört iktidar kaynağı, bu bölümün ilerleyen sayfalarında birer birer ele alınacak. Fakat ilk önce, bunlar tam olarak nedir, diye sormamız gerekiyor. Ortodoks tabakalaşma teorisi açıktır. Marksist teoride genellikle "bir toplumsal formasyonun düzeyleri" olarak nitelenirler; yeni Weberci teoride bunlar "toplumun boyutlarıdır". Her ikisi de soyut, neredeyse geometrik bir üniter toplum varsayımında bulunurlar. Düzeyler ya da boyutlar, aslında bunlardan meydana gelen daha geniş bir bütünün unsurlarıdır. Pek çok yazar bunu diyagramlar vasıtasıyla gösterir. Toplum büyük bir kutu ya da n-boyutlu bir uzayın çemberi haline gelir, daha küçük kutulara, dilimlere, düzeylere, vektörlere ya da boyutlara bölünür.

Bu durum *boyut* teriminde en açık haliyle görülür. Terim matematikten alınmıştır ve iki özel anlama sahiptir: (1) Boyutlar analog ve bağımsızdır, altta yatan belirli bir yapısal özellikle aynı biçimde ilişkilenirler. (2) Boyutlar aynı genel uzamda ikamet ederler, bizim örneğimizde bu uzam "toplumdur". Marksist şema detaylar bakımından farklıdır. "Düzeyler" birbirlerinden ba-

---

1 Giddens (1981) da dört çeşit iktidar kurumu saptar: sembolik emirler/söylem biçimleri, ekonomik kurumlar, hukuk/yaptırım-baskı biçimleri, siyasi kurumlar.

ğımsız değildir, çünkü ekonominin diğerleri üzerinde nihai önceliği vardır. Aslında, durum biraz daha karmaşık ve belirsizdir, çünkü Marksizmde "üretim biçimi" adını alan ekonomi, hem "toplumsal formasyonun" (toplumun) özerk bir "düzeyi" olarak hem de bütünlüğün kendisini nihai olarak belirleyen bir unsur olarak ikili bir role sahiptir. Üretim biçimleri toplumsal formasyonlara ve bu nedenle tek tek düzeylere genel niteliklerini verirler. Dolayısıyla iki teori birbirinden ayrılır: Weberciler, toplumsal bütünlüğün, boyutların karmaşık ve karşılıklı etkileşimiyle belirlendiği çok faktörlü bir teori geliştirirken, Marksistler bütünlüğün "nihai olarak" ekonomik üretim tarafından belirlendiğini düşünürler. Yine de topluma ilişkin simetrik bir bakış açısını paylaşırlar; toplumu tek, üniter bir bütün olarak görürler.

Her bir boyutun/düzeyin içerisine baktığımızda bu simetri izlenimi güçlenir. Her biri simetrik bir biçimde üç özelliği birleştirir. Birincisi, bunlar *kurumdur;* çoğu toplumda görülebilen, "kiliseler", "üretim biçimleri", "piyasalar", "ordular", "devletler" vs. gibi örgütler, istikrarlı etkileşim altsistemleridir. Ama aynı zamanda *işlevdirler*. İkincisi, kimi zaman bunlar insanların kovaladığı *işlevsel amaçlardır*. Örneğin Marksistler ekonominin önceliğini, insanın ilk önce ekonomik geçimini kovalaması zorunluluğu temelinde gerekçelendirirler; Weberciler ideolojik iktidarın önemini insanın dünyada anlam bulma ihtiyacına yaslanarak gerekçelendirirler. Üçüncüsü, bunlar çoğu zaman *işlevsel araçlar* olarak kabul edilirler. Marksistler siyasi ve ideolojik düzeyleri, üreticinin artık emeğini ondan doğrudan koparmanın gerekli bir aracı olarak görürler; Weberciler bunların hepsinin iktidar araçları olduklarını savunurlar. Fakat örgütler, amaçlar olarak işlevler ve araçlar olarak işlevler homologtur. Aynı zamanda analogtur. Aynı uzamda ikamet ederler. Her bir düzey ya da boyut özünde aynı içeriğe sahiptir. Düzey ya da boyut tek bir paket içine ambalajlanmış örgüttür, amaç olarak işlevdir ve araç olarak işlevdir.

Ampirik analiz düzeyine indiğimizde, simetri devam eder. Her bir boyut/düzeyin ambalajı açılır ve ortaya birden fazla "faktör" çıkar. Diyelim birtakım "ekonomik faktörlerin" birtakım "ideolojik faktörlere" karşı sahip olduğu önemi tartan tartışmalar yapılır. Baskın tartışma, en önemli faktörlerini farklı boyutlardan/düzeylerden seçen "çok faktörlü" bir yaklaşım ile en önemli faktörünü bunlardan birisi olarak belirleyen "tek faktörlü" yaklaşım arasındaki tartışma olmuştur. Şu anda çok faktörlü cephede, fikirlerin ya da kültürel, ideolojik veya sembolik faktörlerin özerk olduğu, kendilerine ait bir yaşamları olduğu, maddi ya da ekonomik faktörlere indirgenemeyecekleri savını içeren abartısız yüzlerce kitap ve makale olmalı (örneğin, Sahlins 1976; Bendix 1978: 271-2, 630; Geertz 1980: 13, 135-6). Tek faktörlü cephede ise bu pozisyona karşı geleneksel bir Marksist polemik öteden beri sürdürülmektedir. 1908'de Labriola, *Materyalist Tarih Düşüncesi Üzerine Yazılar* başlıklı kitabını yayınlamıştır. Bu kitapta, çok faktörlü yaklaşımın, insanın praksisi yani maddi bir

üretici olarak faaliyeti üzerinden belirleyici niteliğini edinen toplumun *bütünlüğünü* göz ardı ettiğini iddia etmiştir. Daha sonra da bu pozisyon Marksistlerce çok defa tekrar edilmiştir (örneğin Petrovic 1967: 67-114).

Polemiklere rağmen bunlar aynı varsayımın iki yüzüdür: "Faktörler" genel toplumsal bütünün analog, bağımsız alt-sistemleri olan işlevsel, örgütsel boyutların veya düzeylerin parçalarıdır. Weberciler bunun daha aşağıdaki, daha ampirik yönlerini vurgularken, Marksistler bütünlüğe yukarıdan bakmıştır. Ama altta yatan aynı simetrik, üniter bakış açısıdır.

Rakip teoriler neredeyse aynı egemen kavrama sahiptirler; bu kavram "toplumdur" (ya da bazı Marksist teorilerde olduğu gibi "toplumsal formasyondur"). "Toplum" teriminin en sık kullanıldığı biçim, herhangi bir kalıcı insan grubuna işaret eden ve toplumsal grup ya da toplumsal kümelenme veya birleşme gibi ifadelere hiçbir şey katmayan gevşek ve esnek bir kullanımdır. Ben de terimi bu şekilde kullanacağım. Fakat daha titiz ve daha iddialı bir kullanımda "toplum" üniter bir toplumsal sistem anlamını da kazanır. Comte'un kendisi (ki "toplumbilim" sözcüğünün isim babasıdır) terimi bu şekilde kullanmıştır. Spencer, Marx, Durkheim, klasik antropologlar ve onların öğrencilerinin ve eleştirmenlerinin çoğu da bu şekilde kullanmıştır. Büyük teorisyenler içinde yalnızca Weber bu yaklaşıma yönelik bir ihtiyat sergilemiş ve yalnızca Parsons söz konusu yaklaşımı açıkça karşısına almıştır. Onun tanımı şöyledir: "Toplum, herhangi bir sosyal sistemler evreninde bir sistem olarak çevresi ile ilişkisinde en yüksek kendine yeterlilik seviyesine erişen bir sosyal sistem türüdür" (1966: 9). Parsons'ın kast ettiği esas anlamı koruyup "sistemler" sözcüğünün aşırı kullanımını bir kenara bırakarak daha iyi bir tanıma ulaşabiliriz: *Toplum, sınırlarında kendisi ile çevresi arasında belirli bir etkileşim çatlağı olan bir sosyal etkileşim ağıdır.* Toplum sınırları olan bir birimdir ve görece yoğun ve kalıcı etkileşim içerir; yani sınırlarını kesen etkileşim ile kıyaslandığında içsel olarak belirli örüntülere sahiptir. Çok az tarihçi, sosyolog ya da antropolog bu tanıma karşı çıkacaktır (bkz. örneğin Giddens 1981: 45-6).

Parsons'ın tanımı hayranlık uyandırıcıdır. Ama sadece birleşme ve örüntü düzeyi ile ilgilenmektedir. Çoğu zaman bu unutulmakta, birleşme ve örüntü orada ve değişmez kabul edilmektedir. Ben buna *sistemik* ya da *üniter* toplum anlayışı diyorum. Toplum ve sistem Comte'ta ve ardıllarında birbirinin yerine kullanılabilir kavramlar olarak karşımıza çıkar. Comte ve ardılları bunların toplumu konu alan bir bilim için şart olduklarına inanmıştır: Genel sosyolojik önermelerde bulunmak, bir toplumu izole edip parçaları arasındaki ilişkilerde görülen düzenlilikleri gözlemlemeyi gerektirir. Sistem olarak düşünülen toplumlar, sınırı olan ve içsel olarak belirli örüntülere sahip toplumlar, neredeyse tüm sosyoloji ve antropoloji çalışmalarında, teorik olarak en üstün siyaset bilimi, ekonomi, arkeoloji, coğrafya ve tarih çalışmalarında karşımıza çıkar. Bu disiplinlerdeki daha az teorik çalışmalarda da örtük olarak karşımıza çıkar.

İzin verin "toplum" sözcüğünün etimolojisine bakalım. Latince *societas* sözcüğünden gelir. *Soietas* sözcüğü, Roma'yı savaşta izlemeye istekli bir grup, Romalı olmayan bir müttefik anlamına gelen *socius* sözcüğünün inceltilmiş halidir. Bu terim Hint-Avrupa dillerinde yaygındır, "izlemek" anlamına gelen *skew* kökünden gelir. Asimetrik bir ittifaka, gevşek bir tabakalaşmış müttefikler konfederasyonuna işaret eder. Üniter kavrayış yerine bunun doğru olduğunu göreceğiz. İzin verin "toplum" terimini Latince kökenli dillerdeki anlamıyla değil Latincedeki anlamıyla kullanalım.

Fakat şimdi topluma ilişkin üniter anlayışı karşısına alan, daha kapsamlı iki argümanla devam etmek istiyorum.

Eleştiriler

İnsan toplumsaldır ama toplum erekli değildir...

Üniter anlayışın temelinde teorik bir varsayım yatmaktadır: İnsanlar toplumsal hayvanlar oldukları için, bir toplum, sınırı ve belirli örüntüleri olan bir toplumsal bütünlük yaratma ihtiyacındadırlar. Ama bu yanlış bir varsayımdır. İnsan toplumsal iktidar ilişkilerine girmeye gereksinim duyar, fakat toplumsal bütünlüklere gereksinim duymaz. İnsan toplumsal bir hayvandır, ama toplum erekli değildir...

İnsanın ihtiyaçlarından bazılarına bir kez daha bakalım. İnsanlar cinsel tatmin arzusunda oldukları için, cinsel ilişki arayışındadırlar ve bu arayış genellikle karşı cinsin birkaç üyesi ile sınırlıdır. Çoğalmak istedikleri için, bu cinsel ilişkiler genellikle yetişkinlerle çocukları arasındaki ilişkilerle birleşir. Bu (ve başka) nedenlerle bir aile ortaya çıkar ve bu aile cinsel partnerlerin bulunabileceği başka aile birimleriyle örüntüleri olan bir etkileşim kurar. İnsanlar maddi geçim ihtiyacında oldukları için, ekonomik ilişkiler geliştirirler, üretimde ve değişimde başkaları ile işbirliği yaparlar. Bu ekonomik ağların aile ağları ya da cinsel ağlar ile bir ve aynı şey olması şart değildir ve çoğu durumda bir ve aynı değildir. İnsanlar evrenin nihai anlamını araştırdıkları için, inançları tartışır ve belki de bir cemaat içine girip ritüellere ve ibadetlere benzer şekilde eğilim gösteren başkalarına katılırlar. İnsanlar elde ettikleri şeyleri savundukları için ve başkalarını yağmaladıkları için, muhtemelen görece genç erkeklerden oluşan silahlı çeteler kurar ve onları doyurup donatan savaşçı olmayan başka kişilerle ilişkiler kurulmasına ihtiyaç duyarlar. İnsanlar ihtilafları sürekli olarak kuvvete başvurarak çözmedikleri için, belirli bir yetki alanı olan adli örgütler kurarlar. Özdeş sosyo-mekânsal etkileşim ağları yaratmak ve üniter bir toplum oluşturmak ihtiyacı tüm bu toplumsal gereklerin neresindedir?

Tek bir ağ oluşturmaya dönük eğilimler, toplumsal ilişkileri *kurumsallaştırmaya* dönük beliren ihtiyaçtan kaynaklanır. İktisadi ilişkilere, anlam arayışına, silahlı savunmaya ve ihtilafların yargı yoluyla çözümüne ilişkin sorunlar

birbirinden tümüyle bağımsız değildir. Her birisinin niteliği olasılıkla diğer hepsinin niteliğinden etkilenir ve her birisi diğerleri için gereklidir. Verili bir üretim ilişkileri kümesi, ortak ideolojik ve normatif anlayışları gerektirecektir. Aynı zamanda belirli savunma ve yargı düzenlemelerini gerektirecektir. Bu karşılıklı ilişkiler ne denli kurumsallaşırsa, çeşitli iktidar ağları da tek bir üniter toplum oluşturacak biçimde o denli birbirine yaklaşacaktır.

Fakat başlangıçtaki dinamiği hatırlamamız gerekiyor. İnsan toplumunun itici gücü kurumsallaşma değildir. Tarih, yaygın ve yoğun çeşitli iktidar ilişkisi ağları oluşturan dur durak bilmez itkilerden kaynaklanır. Bu ağların, kurumsallaşmaya kıyasla, beşeri amaçlara ulaşılması ile daha dolaysız bir ilişkisi vardır. İnsanlar amaçları peşinde koşarken bu ağları daha da fazla geliştirir ve mevcut kurumsallaşma seviyesini geride bırakırlar. Bu durum, mevcut kurumlara dolaysız bir meydan okuma biçiminde ortaya çıkabilir. Ama kazara ve "çatlaklarda" da ortaya çıkabilir. Kurumların çatlaklarında ve sınırları etrafında ortaya çıkarak eski olan için öngörülmemiş sonuçlar getiren yeni ilişkiler ve kurumlar yaratırlar.

Kurumsallaşmanın en kalıcı özelliği olan işbölümü bu durumu teşvik eder. Ekonomik geçim, ideoloji, askeri savunma-saldırı ve siyasi düzenleme süreçlerinde yer alanlar, iktidar araçları üzerinde görece özerk bir denetime sahip olurlar. Bu iktidar araçları da daha sonra görece özerk biçimde gelişir. Marx ekonomik üretim güçlerinin kurumsallaşmış sınıf ilişkilerini sürekli olarak yaya bıraktığını ve yeni toplumsal sınıfları ortaya çıkardığını görmüştür. Bu model Pareto ve Mosca gibi yazarlar tarafından genişletilmiştir; onlara göre "elitlerin" iktidarı ekonomik olmayan iktidar kaynaklarına da yaslanabilir. Mosca sonucu şöyle özetlemiştir:

> Bir toplum içinde yeni bir zenginlik kaynağı geliştiğinde, bilginin pratik önemi arttığında, eski bir din düşüşe geçtiğinde ya da yeni bir din doğduğunda, yeni bir fikir akımı yayıldığında, egemen sınıf içerisinde eşzamanlı olarak etki alanı çok geniş yerinden olmalar yaşanır. Aslında denilebilir ki uygarlaşmış insanın tüm tarihi, hâkim unsurların siyasi iktidarı tekeline alma ve bu iktidar üzerindeki kullanım haklarını miras yoluyla devretme eğilimi ile eski güçlerin yerinden edilmesi, yeni güçlerin isyan etmesi eğilimi arasındaki bir çatışmadan başka bir şey değildir. Bu çatışma da üst sınıflar ile alt sınıfların belirli bir bölümü arasında sonu olmayan bir endosmoz ve eksosmoz mayası üretir. [1939: 65]

Görünüşe göre Marx'ın modeli gibi Mosca'nın modeli de üniter toplum görüşünü paylaşmaktadır: Elitler aynı toplumsal uzam içerisinde yükselir ve düşer. Fakat Marx burjuvazinin yükselişini (üretim güçlerinde yaşanan bir devrim örneğidir) sahiden betimlediğinde, durum başka türlüdür. Burjuvazi "çatlaklarda" yükselmiştir; feodal toplumun "gözenekleri" arasında ortaya çıkmıştır, der. Şehirlerde merkezlenen burjuvazi, toprak sahipleriyle, kiracı

çiftçilerle ve zengin köylülerle bağlantı kurmuş ve bunların ekonomik kaynaklarını *yeni* ekonomik etkileşim ağları, kapitalist ağlar yaratmak üzere metalar olarak kullanmıştır. Aslında, 14. ve 15. Bölümlerde göreceğimiz gibi, bu durum, iki farklı çakışan ağın ortaya çıkmasına yardım etmiştir. Bu ağlardan birisi orta büyüklükteki devletin toprağıyla sınırlı iken, diğeri Wallerstein (1975) tarafından "dünya sistemi" olarak adlandırılan çok daha yaygın bir ağdır. Burjuva devrimi mevcut bir toplumun karakterini değiştirmemiştir; yeni toplumlar yaratmıştır.

Bu türden süreçlere *çatlaklarda ortaya çıkış* adını veriyorum. Bu süreçler, beşeri amaçların örgütsel araçlara tercüme edilmesinin sonucudur. Toplumlar, hiçbir zaman, çatlaklarda yaşanan ortaya çıkış süreçlerini engelleyecek kadar kurumsal olmamıştır. İnsanlar üniter toplumlar yaratmazlar, fakat kesişen çeşitli toplumsal etkileşim ağları yaratırlar. Verili herhangi bir toplumsal uzamda, bu ağların en önemlileri dört adet iktidar kaynağı etrafında görece istikrarlı bir biçimde ortaya çıkar. Fakat görünenin altında, insanlar amaçlarına ulaşmak için tüneller açıp ilerlerler, bu sayede yeni ağlar oluştururlar, eski ağları genişletirler ve bizim görüş açımızda en açık haliyle başlıca iktidar ağlarının bir ya da daha fazlasını içeren rakip konfigürasyonlarla belirirler.

Siz hangi toplumda yaşıyorsunuz?

Basit bir soruya verilen cevaplar bize ampirik kanıtlar sunabilir: *Siz* hangi toplumda yaşıyorsunuz?

Yanıtlar iki düzeyden başlama eğilimi gösteriyor. Bunlardan birisi ulus-devletlere atıfta bulunan düzeydir: Benim toplumun "Birleşik Krallık", "Birleşik Devletler", "Fransa" vesairedir. Diğer düzeyin kapsamı daha geniştir: Ben "sınaî toplumun" veya "kapitalist toplumun" ya da belki de "Batının" veya "Batı ittifakının" bir yurttaşıyım. Temel bir ikilemimiz var; bir ulus-devlet toplumu veyahut daha geniş bir "ekonomik toplum". Bazı önemli nedenlerle ulus-devlet, sınırlarında bir düzeye kadar yarılma içeren gerçek bir etkileşim ağını temsil eder. Başka nedenlerle de kapitalizm her üçünü de (Birleşik Krallık, Birleşik Devletler ve Fransa) daha geniş bir etkileşim ağında birleştirir. Bu etkileşim ağının da sınırında bir yarılma vardır. Her ikisi de "toplumdur". Konunun ne kadar derinine inersek karmaşıklıklar o kadar artar. Askeri ittifaklar, dini cemaatler, ortak dil vs... Bunların hepsi güçlü, sosyo-mekânsal açıdan farklı etkileşim ağlarını gündeme getirirler. Yanıtı ancak bu çeşitli ve birbirini kesen etkileşim ağlarının birbirleri ile kurdukları karmaşık ilişkilere ve sahip oldukları güce dair gelişkin bir anlayış geliştirdikten sonra verebiliriz. Yanıt kesinlikle üniter olmaktan ziyade *konfederal* bir topluma işaret edecektir.

Günümüz dünyası istisna değildir. Çakışan etkileşim ağları tarihsel normdur. Tarih öncesi dönemde, ticaret ve kültürel etkileşimin kapsamı, her-

hangi bir "devletin" ya da başka bir otoriter ağın denetleyebileceğinden çok daha genişti (bkz. 2. Bölüm). Uygarlığın yükselişi, alüvyal tarımın çakışan çeşitli bölgesel ağlara eklenmesiyle açıklanabilir (3. ve 4. Bölümler). Antik imparatorlukların çoğunda halk kitlesi büyük oranda küçük ölçekli yerel etkileşim ağlarına katılıyordu, fakat farklı iki ağa daha dâhil oluyordu. Bunlardan birisi uzak bir devletin istikrarsız iktidarının, diğeri ise daha sürekli ama yine de derine nüfuz etmeyen, yerel soyluların yarı özerk iktidarının sağladığı ağlardı (5, 8 ve 9. Bölümler). Giderek bu imparatorlukların sınırları içinde, dışında ve boyunca, daha yaygın, kozmopolit, ticaret ve kültür ağları ortaya çıktı ve bu ağlar çeşitli "dünya dinlerini" ortaya çıkardılar (6, 7, 10 ve 11. Bölümler). Eberhard (1965: 16) bu tip imparatorlukları "çok katmanlı" olarak betimler; hem birbiri üzerinde yükselen çok sayıda katman hem de yan yana duran çok sayıda küçük "toplum" içerirler. Bunların toplumsal sistemler olmadığı sonucuna varır. Devletler kimi zaman üniter iddialarda bulunmuş olsa da, toplumsal ilişkiler nadiren üniter toplumlar üretecek biçimde kümelenmiştir. "Siz hangi toplumda yaşıyorsunuz?" sorusu, Roma'nın bir eyaleti olduğu dönemde Kuzey Afrika'da bulunan ya da 20. yüzyıl İngiltere'sinde yaşayan bir köylü için aynı derecede zor bir soru olurdu. (Bu iki örneği 10 ve 12. Bölümlerde ele alıyorum.) Yine, küçük devletlerin daha geniş, gevşek biçimde "kültürel" ağlar içinde birlikte varlık gösterdiği, antik Mezopotamya (3. Bölüm), klasik dönem Yunanistan'ı (7. Bölüm) ya da Orta Çağ Avrupası ve modern dönem başlangıcındaki Avrupa (12 ve 13. Bölümler) gibi, "kültürel olarak federal" çok sayıda uygarlık ortaya çıkmıştır. Çakışma ve kesişme biçimleri kayda değer biçimde değişkenlik göstermiştir, ama bu biçimler hep var olmuştur.

Örgütlerin ve İşlevlerin Çok Yönlülüğü

Toplumları basit bütünlükler olarak değil de konfederal, çakışan ve kesişen ağlar olarak düşünmek teoriyi karmaşıklaştırmaktadır. Ama bundan bile daha fazla karmaşa olduğunu görmemiz gerek. Gerçek kurumsallaşmış etkileşim ağları, başlangıç noktası olarak ele aldığım ve ideal tipler olarak kurguladığım toplumsal iktidar kaynakları ile basit, bire bir ilişkiler içine girmezler. Bu da bizi işlevler ve örgütler denklemini parçalamaya ve bunların "çok yönlülüğünü" kabul etmeye götürecektir.

Bir örneği, kapitalist üretim biçimi ile devlet arasındaki ilişkiyi ele alalım. Weberciler, Marx'ın ve onun takipçilerinin devletlerin yapısal iktidarını göz ardı ettiklerini ve yalnızca kapitalizmin iktidarına odaklandıklarını iddia ederler. Bunun, aynı zamanda, Marksistlerin ekonomik etmenlere kıyasla siyasi etmenlerin toplumdaki özerk gücünü göz ardı ettiklerini söylemekle *aynı* eleştiri olduğunu iddia ederler. Marksistler de benzeri bir paket cevapla yanıt verirler. Ya her iki suçlamayı da reddederler ya da alternatif olarak hem devleti hem de

siyaseti göz ardı etmelerini kapitalizmin ve ekonomik iktidarın nihai olarak öncelikli olduğunu söyleyerek gerekçelendirirler. Fakat her iki tarafın bu paket argümanlarının biraz didiklenmesi gerekiyor. İleri kapitalist devletler ekonomik olgular olmaktan *ziyade* politik olgular değildir; her ikisi de ve eş zamanlı olarak geçerlidir. Aksi nasıl mümkün olabilir ki? Kapitalist devletler gerçekleşen gayri safi yurtiçi hâsılanın (GSYH) yaklaşık yarısını topraklarına yeniden dağıtırken, para birimleri, gümrük vergileri, eğitim ve sağlık sistemleri vs. önemli ekonomik iktidar kaynaklarıyken, aksi nasıl mümkün olabilir? Mesele Marksistlerin siyasi etmenleri göz ardı etmesi değildir. Mesele, devletin siyasi olduğu kadar ekonomik bir aktör olduğunu da göz ardı etmeleridir. Devletler "işlevsel olarak çok yönlüdürler". Dolayısıyla ileri kapitalist üretim biçimi en azından iki adet örgütlü aktör içerir: Sınıflar ve ulus-devletler. Buradaki düğümün çözülmesi II. cildin başlıca temalarından birisi olacaktır.

Fakat tüm devletler bu denli çok yönlü olmamıştır. Örneğin Orta Çağ Avrupası'nın devletleri dönemin Gayri Safi Yurtiçi Hâsılasının çok azını yeniden dağıtıma konu etmiştir. Bu devletlerin rolleri ağırlıklı olarak ve dar bir biçimde politik olmuştur. İktisadi ve siyasi işlevler/örgütler arasındaki ayrım açık ve simetrik olmuştur; devletler siyasiyken, sınıflar ekonomik olmuştur. Fakat Orta Çağ'daki durum ile Modern Çağ'daki durum arasındaki asimetri teorik sorunumuzu daha da ağırlaştırmaktadır. Örgütler ve işlevler tarihsel süreç içerisinde birbirlerine yaklaşıp uzaklaşmaktadır, kimi zaman açıkça birbirlerinden ayrılmakta kimi zaman da çeşitli biçimlerde birleşmektedir. İktisadi roller devletler tarafından, ordular tarafından ve kiliseler tarafından icra edilebilir (ve normalde de böyle olmuştur), ama aynı zamanda genellikle "ekonomik" olarak adlandırdığımız uzmanlaşmış örgütlerce de yürütülebilir. İdeolojiler ekonomik sınıflar tarafından, devlet tarafından ve askeri elitler tarafından ya da örneğin kiliseler vb. tarafından sarsılabilirler. İşlevler ve örgütler arasında bire bir ilişkiler yoktur.

İdeolojik, ekonomik, askeri ve siyasi örgütler arasında geniş bir işlev farklılaşmasının yaygın olduğu, bu işlev farklılaşmasının da işlevleri daha fazla birleştiren iktidar örgütlerinin çatlakları boyunca yeniden ve yeniden ortaya çıktığı yine de doğrudur. Bunu basitleştirici bir analiz aracı olarak elde tutmalıyız; söz konusu araca hem bir takım özerk boyutların işlevi/örgütlenmesi arasındaki karşılıklı ilişkiler bakımından hem de bunlardan birisinin sahip olduğu nihai öncelik bakımından başvurabiliriz. Bu açıdan hem Marksist hem de Weberci ortodoksiler yanlıştır. Toplumsal yaşamın, birbirleri ile ilişkileri dışsal nesneler arasındaki ilişkilere tekabül eden, her birisi bir örgütler ve işlevler demetinden oluşan bir takım alanlardan meydana geldiği doğru değildir.

Problem bu denli zorlu ise, çözüm nedir? Bu bölümde belirli bir iktidar kaynağının sahip olduğu göreli üstünlüğe ilişkin iki ampirik örnek vereceğim. Bu örnekler, iktidar *örgütlenmesi* bakımından bir çözüme işaret ediyor. İlk örnek askeri iktidar ile ilgili. Yeni bir askeri iktidarın ortaya çıkışını görmek çoğu zaman kolaydır, çünkü savaşların kaderi böyle ani ve açık kırılmalar içerir. Bir örnek Avrupa'da mızrak falanksının yükselişidir.

Örnek 1: Avrupa'da mızrak falanksının yükselişi

Avrupa'da MS 1300'den hemen sonra yaşanan askeri olaylar önemli toplumsal değişimleri başlattı. Bir dizi savaşla, çekirdeğini yarı bağımsız zırhlı ve atlı, hizmetlilerle çevrili şövalye gruplarının oluşturduğu eski feodal ordular, yoğun mızraklı piyade yığınlarına daha fazla yaslanan ordular (esas itibariyle İsviçre ve Flandra orduları) tarafından yenilgiye uğratıldılar (bkz. Verbruggen 1977). Savaşların kaderindeki bu ani değişim toplumsal iktidar alanında önemli değişimlere yol açtı. Savaşlardan çıkan dersler doğrultusunda kendisini yenilemeyen Güçlerin, örneğin Burgonya büyük dukalığının çöküşünü hızlandırdı. Fakat uzun vadede bu durum merkezi devletlerin iktidarını kuvvetlendirdi. Mızrak falanksına yanıt olduğu bir süre sonra görülen karma piyade-süvari-topçu ordularını elde tutmak için gereken kaynakları merkezi devletler daha kolay sağlayabildi. Bu da klasik feodalizmin çöküşünü hızlandırdı çünkü merkezi devleti güçlendirip özerk lordu zayıflattı.

Bu konuyu ilk önce "faktörler" bağlamında ele alalım. Dar manada düşünüldüğünde, basit bir nedensel örüntü varmış gibi görünüyor; askeri iktidar ilişkileri teknolojisindeki değişimler siyasi ve ekonomik iktidar ilişkilerinde değişimler olmasına yol açmıştır. Böylesi bir modeli izlersek açık bir askeri determinizm örneği vermiş oluruz ve bu durumda askeri zafere yol açan diğer pek çok faktörü hesaba katmamış oluruz. Söz konusu diğer faktörlerin en önemlisi muhtemelen muzaffer olanların sahip olduğu maneviyat biçimiydi; mızraklıların sağ ve sol tarafları ile arkalarına duydukları güven. Buna karşılık, bu maneviyatın da temelinde, muhtemelen, Flandra ve İsviçre'deki kasaba sakinleri ile küçük toprak sahibi çiftçilerin görece eşitlikçi, ortaklaşacı yaşantısı vardı. Çok faktörlü bir açıklamaya ulaşana dek konuyu incelikli bir şekilde ele almaya devam edebiliriz ya da belki de tayin edici noktanın iki grubun ekonomik üretim biçimi olduğunu iddia edebiliriz. Tarihsel ve sosyolojik araştırmanın neredeyse her alanında önemli bir yeri olan ekonomik, askeri, ideolojik ve diğer faktörler arasındaki tartışma için sahne kurulmuş oldu. Bu, ümitsiz ve sonuçsuz bir ritüel halini almıştır. Tüm iktidar kaynakları gibi askeri iktidarın kendisi de çok yönlüdür. Bir maneviyata ve ekonomik artıklara, yani ideolojik ve ekono-

mik desteklere ihtiyaç duyar. Aynı zamanda daha dar anlamda askeri gelenek-lerden ve gelişmelerden yararlanır. *Bunların hepsi* askeri iktidarın kullanılması için gerekli olan faktörlerdir, o halde önemlerini nasıl derecelendirebiliriz?

Şimdi askeri yeniliklere, farklı bir açıdan, *örgütsel* açıdan bakmaya çalışalım. Elbette askeri yeniliklerin ekonomik, ideolojik ve başka ön koşulları vardır. Fakat içsel biçimde askeri, beliren, çatlaklarda ortaya çıkan bir yeniden örgütlenme gücü de söz konusudur; burada, mevcut hâkim kurumların sağladığından farklı, genel toplumsal ağları yeniden yapılandırmaya yarayan, savaş meydanındaki belirli bir üstünlüğün getirdiği kapasiteden söz ediyoruz. Mevcut olanı "feodalizm" olarak adlandıralım. "Feodalizm" bir üretim biçimini (artığın bağımlı bir köylülükten koparılmasını, köylülere ait araziler ile lordların malikâneleri arasındaki karşılıklı ilişkileri, artığın şehirlere metalar olarak sunulmasını vs.), siyasi kurumları (vassaldan, lorda, lordan monarşiye doğru bir hiyerarşiyi), askeri kurumları (feodal asker toplama sistemini) ve Avrupa geneline yayılan bir ideoloji olan Hıristiyanlığı içeriyordu. "Feodalizm" terimi, Orta Çağ'da batı Avrupa'da geçerli olan, toplumsal yaşamın sayısız faktörü ile merkezi bir konumda bulunan dört toplumsal iktidar kaynağının hâkim örgütlenme ve kurumsallaşma biçimini gevşek bir biçimde betimlemek için kullanılmaktadır. Fakat toplumsal yaşamın diğer alanları feodalizm açısından daha az merkeziydi ve feodalizm tarafından daha az denetleniyordu. Toplumsal yaşam her zaman hâkim kurumlarından daha karmaşık olmuştur, çünkü daha önce vurguladığım gibi, toplumun dinamiği, insanların amaçlarını kovalamak için oluşturduğu sayısız toplumsal ağdan kaynaklanır. Feodalizmin merkezinde durmayan toplumsal ağlar arasında kasabalar ve özgür köylü toplulukları vardı. Bunların gelişimi görece feodalizmin çatlaklarında meydana gelen bir gelişme olmuştur. Son derece önemli bir biçimde, bunlardan ikisi, Flandra ve İsviçre, toplumsal örgütlenmelerinin savaş meydanına özel biçimde etkin bir "yoğunlaşmış zor" (bu askeri örgütlenmeyi daha sonra tanımlayacağım) kattığını fark etmiştir. Bu hiç kimse tarafından, kendileri tarafından bile umulmamıştır. Kimileri ilk zaferin tesadüfî olduğunu iddia etmiştir. Kortrijk savaşında Flaman kasabalılar Fransız şövalyeler tarafından nehir kenarına sıkıştırılmıştı. Yüklenen şövalyelere karşı alışılagelmiş taktiklerine, yani kaçışa başvuramamışlardı! Katledilmeye hevesli olmadıkları için de, mızraklarını kazdıkları zemine saplamış, dişlerini sıkıp ilk şövalye sırasını attan düşürmüşlerdi. Çatlaklardan gelen sürprizlere iyi bir örnektir bu. Herkes için sürpriz olmuştu.

Fakat "askeri" faktörler mi yoksa "ekonomik" faktörler mi tartışmasına bir örnek oluşturmaz. Bunun yerine, iki yaşam biçimi arasındaki bir rekabeti örnekler. Söz konusu yaşam biçimlerinden birisi hâkim ve feodal olandır, diğeri ise o güne dek daha az önemli olmuş kasabalı veya özgür köylü yaşamı-

dır. İşte bu ikincisi savaş meydanında tayin edici bir yola girmiştir. Bu yaşam biçimlerinin ilki feodal asker toplama sistemini yaratmış, diğeri ise mızrak falanksını. Her iki biçim de, toplumsal var oluş için gerekli olan dört temel iktidar kaynağının sayısız "faktör" ve işlevine ihtiyaç duymuştur. O güne dek, bir hâkim örgütsel yapılanma, yani feodal yapılanma, diğerine üstün gelmiş ve diğerini kısmen kendi ağları içine dâhil etmiştir. Fakat artık Flaman ve İsviçre yaşamına ait bazı yönlerin çatlaklarda meydana gelen gelişmesi sayesinde, bu üstünlüğü attan indirebilen rakip bir askeri örgütlenme ortaya çıkmıştır. Askeri iktidar, savaş meydanındaki belirli bir "yoğunlaşmış zor" biçimi sayesinde, mevcut toplumsal yaşamı *yeniden örgütlemiştir.*

Aslında yeniden örgütlenme devam etmiştir. Mızrak falanksı (kelimenin gerçek anlamıyla) kendisini zengin devletlere satmış ve bu devletlerin feodal ağlar, kasaba ağları ve bağımsız köylü ağları (ve aynı zamanda din) üzerindeki iktidarı artmıştır. Şüphesiz biçimde Avrupa feodalizminin bir parçası olan, fakat onun merkezinde yer almayan, dolayısıyla da zayıf biçimde kurumsallaşmış bir toplumsal yaşam alanı, beklenmedik bir biçimde ve çatlaklarda, son derece yoğunlaşmış ve zorlayıcı bir askeri örgütlenme geliştirmiştir. Bu askeri örgütlenme, merkezi ilk önce tehdit etmiş fakat daha sonra yeniden yapılanmaya ikna etmiştir. Bağımsız bir askeri örgütlenmenin ortaya çıkması bu örnekte kısa ömürlü olmuştur. Fakat bu askeri örgütlenmenin kaynakları ve kaderi çok yönlü olmuştur; arızi bir biçimde değil, bizzat doğası gereği... Askeri iktidar yeniden örgütleyici bir atılımı mümkün kılmıştır, hem toplumun sayısız ağının hem de hâkim iktidar yapılanmasının yeniden gruplaşmasını sağlamıştır.

Örnek 2: Uygarlık kültürlerinin ve dinlerinin ortaya çıkışı

Pek çok yerde ve zamanda, ideolojiler, devletlerin, orduların ya da ekonomik üretim biçimlerinin kapladığından daha geniş toplumsal alanlara yayılmıştır. Örneğin, en iyi bilinen altı ilksel uygarlık, yani Mezopotamya, Mısır, İndus Vadisi, Sarı Nehir Çin'i, Mezoamerika ve And Amerikası (Mısır'ın istisna olma ihtimaliyle birlikte), daha geniş bir kültür/uygarlık birimi içerisinde yer alan, ortak anıtsal ve sanatsal üslupları, sembolik temsil biçimlerini ve dinsel panteonları paylaşan bir dizi küçük devlet olarak yükselmiştir. Daha sonra, pek çok örnekte (örneğin, klasik Yunanistan veya Orta Çağ Avrupası), daha geniş kültürel birimler içerisine yerleşen devlet federasyonları ortaya çıkmıştır. Dünya kurtuluş dinleri, yerkürenin büyük bir bölümüne, başka herhangi bir iktidar örgütlenmesinden daha hızlı yayılmıştır. Bundan sonra, liberalizm ve sosyalizm gibi seküler ideolojiler başka iktidar ağlarının sınırlarını aşarak geniş alanlara yayılmıştır.

Dolayısıyla dinler ve diğer ideolojiler son derece önemli tarihsel olgulardır. Bu noktaya dikkatimizi çeken akademisyenler faktörlerin önceliği bakımından şunu iddia ederler: Bu durum, onlara göre, "düşünsel" faktörlerin "maddi" olanlardan özerk olduğunu göstermektedir (örneğin, Antik Çağ Amerikası ile ilgili olarak Coe 1982 ve Keatinge 1982; erken modern dünyada liberalizmin yayılması ile ilgili olarak Bendix 1978). Bir kez daha materyalist ret gelir: Bu ideolojiler "serbestçe yüzmez", fakat gerçek toplumsal koşulların ürünüdür. İdeolojinin toplumsal yaşamın "üzerinde yüzmediği" doğrudur. İdeoloji, kutsal olanın toplumsal yaşama müdahalesinden kaynaklanmıyorsa, o zaman gerçek yaşam tecrübesini açıklamalı ve yansıtmalıdır. Fakat (ki özerkliği de burada yatar), toplumsal yaşamın mevcut hâkim iktidar kurumları (ekonomik üretim biçimleri, devletler, silahlı kuvvetler ve diğer ideolojiler) tarafından açıklanmayan ve etkin biçimde örgütlenmeyen yönlerini de açıklar ve yansıtır. Bir ideoloji, varoluşun daha önce marjinal olmuş, hakim iktidar kurumlarının çatlaklarında boy göstermiş bir dizi yönünü tek bir açıklama içine yerleştirebildiğinde güçlü ve özerk bir hareket olarak ortaya çıkacaktır. Toplumlarda ortaya çıkması her zaman muhtemel olan bir gelişmedir bu, çünkü deneyimin çok sayıda çatlaklara sıkışmış yönü ve insanlar arasındaki temasın çok sayıda kaynağı vardır. Bunlar, hâkim kurumların merkezi ağlarını oluşturanlardan farklıdır.

Eski uygarlıkların kültürel birliği örneğini ele almama izin verin (bu konu 3. ve 4. Bölümlerde detaylandırılacaktır). Ortak bir tanrılar panteonu, festivaller, takvimler, yazı stilleri, dekorasyon ve anıt inşa biçimleri gözlemliyoruz. Dinsel kurumların icra ettiği daha geniş "maddi" roller olduğunu görüyoruz; esas itibariyle ürünlerin depolaması, yeniden dağıtılması ve ticaretin düzenlenmesi ile ilgili ekonomik rolleri ve savaş ile diplomasi kurallarını tasarlayan siyasi/askeri rolleri olduğunu görüyoruz. Ayrıca ideolojilerin içeriğini incelediğimizde, soy ve toplumun kökenleriyle, yaşam döngüsü geçişleriyle, doğanın bereketini etkilemekle ve insanın üremesini kontrol etmekle, şiddeti bir yandan meşrulaştırmakla bir yandan da düzenlemekle, akraba grubu, köy veya devletin ötesinde meşru otorite kaynakları kurmakla ilgilendiklerini görüyoruz. O halde, dini merkeze alan kültür, geniş bir din etrafında benzeri koşullarda yaşayan insanlara, bir kolektif normatif kimlik duygusu ve mobilizasyon gücü bakımından yoğun olmayan fakat onlara verilen devletten, ordudan veya üretim biçiminden daha yaygın ve dağınık olan bir işbirliği olanağı sağlamıştır. Dini merkeze alan kültür, özel bir toplumsal ilişkileri örgütleme yolu sağlamıştır. Daha önce, bölgedeki küçük aile/köy/devlet toplumlarına ilişkin hâkim kurumların çatlaklarında var olmuş bir dizi toplumsal ihtiyacı tutarlı bir örgütsel biçim içerisinde birleştirmiştir. Ardından tapınakların, rahiplerin, yazıcıların vs. iktidar örgütlenmesi bu kurumlara etki etmiş ve

onları yeniden örgütlemiştir. Bunu özel olarak uzak mesafe ekonomik ve siyasi düzenleme biçimleri oluşturarak yapmıştır.

Bu durum ideolojik içeriğin sonucu olarak mı ortaya çıkmıştır? Eğer bununla kast ettiğimiz ideolojik cevaplarsa, hayır. Nihayetinde, idelojilerin "hayatın anlamı" sorularına verdikleri cevaplar o kadar da çeşitli değildir. Özellikle etkileyici de değillerdir. Ne test edilip doğru oldukları saptanabilir ne de (açık düzen ve anlamın neden kaos ve kötülükle aynı anda varlık gösterdiğini soran tanrıbilim sorusu gibi) çözmeleri beklenen çelişkiler verilen cevaplar ışığında ortadan kalkar. O halde neden birkaç ideolojik hareket bölgelerini, hatta dünyanın büyük bölümünü fethederken, çoğu bunu yapamamıştır? Aradaki fark, ideolojilerin sağladığı cevaplardan ziyade cevaplamaya girişme biçimlerinde yatar. İdeolojik hareketler beşeri sorunların *aşkın, kutsal otorite* yardımıyla, ekonomik, askeri ve siyasi iktidar kurumlarının eriştikleri "seküler" alanı kapsayıp o alanın sınırlarını aşan otorite yardımıyla çözülebileceğini iddia ederler. İdeolojik iktidar ayırt edici bir toplumsal örgütlenme biçimine dönüşür, "seküler" ve "maddi" çeşitli amaçları (örneğin, belirli otorite biçimlerinin meşrulaştırılması) ve aynı zamanda geleneksel olarak dinsel veya düşünsel olarak kabul edilen amaçları (örneğin, anlam arayışı) kovalar. Eğer ideolojik hareketler *örgütler* olarak ayırt edici özelliklere sahipse, biçimlerinin beşeri ihtiyaçları cevaplar göründüğü durumları analiz edebiliriz. Aşkın toplumsal otoritenin, beşeri sorunları çözmeye dönük, kurulu iktidar otoriteleriyle kesişen, onların "üstüne" çıkan ve ötesine geçen belirli koşulları olmalıdır. Bunun böyle olduğunu iddia etmek için tarihsel analizimden çıkan sonuçlara yaslanıyorum.

Dolayısıyla, iktidar kaynakları, içlerinde barındırdıkları, hepsi de aynı rengi taşıyan bir takım istikrarlı "faktörlerden" oluşmaz. Bağımsız bir kaynak ortaya çıktığında, "faktörler" bakımından çok yönlüdür, onları toplumsal yaşamın tüm çatlaklarından toplar ve onlara farklı bir örgütsel yapılanma verirler. Şimdi dört kaynağa ve ima ettikleri ayırt edici örgütsel araçlara bakabiliriz.

Dört iktidar Kaynağı, Dört İktidar Örgütü

İdeolojik iktidar sosyoloji geleneği içindeki birbiriyle bağlantılı üç argümandan türemektedir. Birincisi, dünyayı salt dolaysız duyum yoluyla anlayamayız (ve dolayısıyla böylesi bir anlayışa göre hareket edemeyiz). Duyumlara dayatılan kavramlara ve *anlam* kategorilerine ihtiyaç duyarız. Weber'in iddia ettiği gibi, nihai bilgi ve anlam ile ilgili toplumsal örgütlenme toplumsal yaşam için gereklidir. Dolayısıyla anlam üzerinde tekel iddiasında bulunanlar kolektif ve dağıtımcı iktidarı ustalıkla kullanabilir. İkincisi, sürdürülebilen bir toplumsal işbirliği için *normlara,* insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde ahlaki açıdan nasıl hareket etmeleri gerektiğini belirleyen, paylaşılan anlayışlara ihtiyaç

vardır. Durkheim, istikrarlı, verimli toplumsal işbirliği için paylaşılan normatif anlayışlara ihtiyaç olduğunu ve dinler gibi ideolojik hareketlerin genellikle bunların taşıyıcıları olduklarını göstermiştir. Bir grubun karşılıklı güvenini ve kolektif maneviyatını artıran bir ideolojik hareket, onların kolektif iktidarlarını artırabilir ve daha hararetli bir bağlılıkla ödüllendirilebilir. Normları tekelleştirmek dolayısıyla iktidara götüren bir yoldur. İdeolojik iktidarın üçüncü kaynağı *estetik/ritüel pratiklerdir.* Bunlar rasyonel bilime indirgenebilir şeyler değildir. Bloch'un (1974) dinsel mitin gücünden söz ederken ifade ettiği gibi "bir şarkıyla tartışamazsınız". Şarkı, dans, görsel sanat formları ve ritüeller vasıtasıyla ayırt edici bir iktidar aktarılır. En ateşli materyalistlerin bile kabul ettiği gibi, anlamın, normların, estetik ve ritüel pratiklerin belirli bir grup tarafından tekelleştirildiği durumlarda, söz konusu grup ciddi bir yaygın ve yoğun iktidarı elinde tutabilir. Bunun işlevselliğinden yararlanıp kolektif iktidar üzerine dağıtımcı iktidar inşa edebilir. Daha sonraki bölümlerde bu türden bir iktidarın genel içeriği kadar ideolojik bir hareketin buna ulaşabildiği koşulları da analiz edeceğim. Dinsel hareketler ideolojik iktidarın en açık örneklerini verirler, bu ciltte yer alan daha seküler örneklerse ilk dönem Mezopotamya ve klasik dönem Yunanistan kültürleridir. Baskın biçimde seküler olan ideojiler, örneğin Marksizm, bizim çağımızın özelliğidir.

Bazı formülasyonlarda "ideoloji" ve "ideolojik iktidar" terimleri iki ek ima daha barındırırlar; sağlanan bilginin yanlış olduğu ve/veya salt maddi tahakkümün maskesi olduğu iması... Ben bunlardan ikisini de ima etmiyorum. Bir ideolojik iktidar hareketi tarafından sağlanan bilgi (Parsons'ın belirttiği gibi) ister istemez "deneyimi gölgede bırakır". Bütünüyle deneyimle test edilemez ve sahip olduğu ayırt edici ikna etme ve tahakküm kurma gücü de zaten burada yatar. Ama ille de yanlış değildir; öyle olduğunda yayılması daha az olasıdır. İnsanlar manipüle edilen aptallar değildir. İdeolojiler her zaman için özel çıkarların ve maddi tahakkümün meşrulaştırılmasını içerse de, durum sadece böyle olsaydı, insanlar üzerindeki etkilerinin sürmesi çok da olası olmazdı. Güçlü ideolojiler, en azından, dönemin koşulları için son derece makul olurlar ve onlara gerçekten bağlanılır.

Şimdiye kadar söylenenler ideolojik iktidarın işlevleridir, fakat hangi ayırt edici örgütsel çerçevelere yol açarlar?

İdeolojik örgütlenme başlıca iki tür olarak karşımıza çıkar. Birinci ve daha özerk biçimde, sosyo-mekânsal olarak *aşkındır.* Mevcut ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi iktidar kurumlarını aşar ve daha seküler otorite yapılarından ayrı ve bunların üzerine çıkan, (Durkheim'ın sözcüğü kullandığı manada) "kutsal" bir otorite biçimi üretir. Toplumsal yaşamın beliren özellikleri, seküler otoritelerin örgütsel erişim alanını aşan, daha yüksek bir işbirliği veya sömürü olanağı yarattığında, güçlü bir özerk rol geliştirir. Dolayısıyla, teknik açıdan, ideo-

lojik örgütlenmeler, benim *dağınık* iktidar teknikleri olarak adlandırdığım şeye alışılmadık biçimde bağımlıdır ve bu nedenle de okur-yazarlık, madeni para ve pazarlar gibi "evrensel altyapıların" genişlemesiyle desteklenir.

Durkheim'ın iddia ettiği gibi, din, normatif entegrasyonun (ve anlamın, estetiğin ve ritüelin) yararlılığından kaynaklanır ve din, seküler iktidar ilişkilerinden ayrı, "kutsal" bir şeydir. Fakat sadece halihazırda kurulu olan bir "toplumu" entegre edip yansıtmaz; aslında fiilen çatlaklarda ortaya çıkan beliren toplumsal ihtiyaçlardan ve ilişkilerden yola çıkarak toplum benzeri bir ağ, dinsel veya kültürel bir topluluk yaratabilir. 3. ve 4. Bölümlerde ilk yaygın uygarlıklara, 10. ve 11. Bölümlerde de dünya kurtuluş dinlerine uyguladığım model budur. İdeolojik iktidar beliren sosyal sorunlarla baş etmek konusunda ayırt edici bir sosyo-mekânsal yöntem sunar.

İkinci biçim, içkin *maneviyat* olarak ideolojidir, bağlılığı, güveni ve dolayısıyla hâlihazırda kurulu olan bir toplumsal grubun iktidarını yoğunlaştırır. İçkin ideoloji etkisi bakımından daha az özerktir, çünkü büyük oranda zaten ortada olan şeyi güçlendirir. Yine de, sınıf veya ulus ideolojileri (ki bunlar başlıca örneklerdir), sahip oldukları, çoğu zaman yaygın ve dağınık olan ayırt edici altyapılarla, antik Asur ve Pers imparatorluklarından bugüne, iktidarın kullanılması noktasında önemli katkılar yapmışlardır.

İktisadi iktidar, geçim ihtiyaçlarının tatmininden türer ve geçim ihtiyaçlarının tatmini, doğanın nesnelerinin doğadan koparılmasını, dönüştürülmesini, dağıtımını ve tüketimini içeren toplumsal örgütlenme vasıtasıyla gerçekleşir. Bu işlevler etrafında oluşan bir gruba *sınıf* denir ki bu çalışmada *sınıf* kavramı saf haliyle *ekonomik* bir kavram olarak kullanılmaktadır. İktisadi üretim, dağıtım, değişim ve tüketim ilişkileri normal şartlarda yüksek düzeyde yoğun ve yaygın iktidar barındırır ve toplumsal gelişmenin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Dolayısıyla sınıflar genel toplumsal tabakalaşma ilişkilerinin büyük bir bölümünü oluştururlar. Üretim, dağıtım, değişim ve tüketim üzerindeki denetimi tekeline alabilenler, yani hâkim sınıf, toplumlarda genel kolektif ve dağıtımcı iktidarı elinde tutabilir. Yine, bu iktidarın ortaya çıktığı koşulları analiz edeceğim.

Tarihte sınıfların rolü konusundaki çeşitli tartışmalara burada girmeyeceğim. Ben gerçek tarihsel sorunlar bağlamını tercih ediyorum. Dolayısıyla konuya 7. Bölüm'de antik Yunanistan'daki sınıf mücadelesiyle giriş yapacağım (iyi kanıtlara sahip olduğumuz ilk tarihsel dönemdir bu). Burada sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelesinin gelişiminde dört aşama olduğunu söylüyorum: *Gizil, yaygın, simetrik* ve *siyasi* sınıf yapıları. Daha sonraki bölümlerde bu kavramlara başvuruyorum. Ulaştığım sonuçları son bölümde ifade ediyorum. Sınıfların önemli olmakla birlikte, bilhassa Marx'ın inandığı gibi "tarihin motoru" olmadığını göreceğiz.

Bir önemli konuda başlıca iki teori geleneği birbirinden ayrılıyor. Marksistler için ekonomik iktidarın kaynağı emek üzerindeki denetimdir ve bu nedenle *"üretim biçimlerine"* odaklanırlar. Yeni Weberciler (ve Karl Polanyi'nin özselci okulu gibi diğerleri) ekonomik *değişimin* örgütlenmesine vurgu yaparlar. Önsel teorik temellere yaslanarak, birini diğerinin üzerine çıkaramayız; meselede kararı tarihsel kanıtlar vermelidir. Pek çok Marksistin yaptığı gibi, üretim ilişkilerinin tayin edici olması gerektiğini, çünkü "üretimin önce geldiğini" (yani dağıtımı, değişimi ve tüketimi öncelediğini) iddia etmek "beliren" olanı kaçırmakla aynı anlama gelmektedir. Bir kez bir değişim biçimi ortaya çıktığında, bu artık potansiyel olarak güçlü bir toplumsal olgu haline gelir. Tüccarlar, ekonomik zincirin kendi taraflarındaki ucunda ortaya çıkan bir fırsata yanıt verebilir ve ardından ilk başta onları doğurmuş olan üretim örgütlenmesine etki edebilirler. Fenike gibi bir ticaret imparatorluğu, eylemleri üretici grupların yaşamlarını tayin edici bir biçimde değiştiren bir ticaret grubunun örneğidir, oysa başlangıçta iktidarlarına kaynaklık eden üretici grupların ihtiyaçları olmuştur (örneğin, alfabenin geliştirilmesi; bzk. 7. Bölüm). Üretim ile değişim arasındaki ilişkiler karmaşıktır ve genellikle zayıftır: Doğayı sömürmek üzere yoğun ve yerel bir toplumsal işbirliğini seferber eden üretim yoğun iktidar bakımından daha yukarıda dururken, değişim son derece yaygın biçimde cereyan edebilir. Değişim, sınırlarında, ilk başta satış faaliyetlerinin kaynağı olmuş olan üretim ilişkilerinin çok uzağındaki etkilere maruz kalabilir, fırsatlarla karşılaşabilir. İktisadi iktidar genellikle dağınıktır, bir merkezden kontrol edilememektedir. Bu da sınıf yapısının, ekonomik iktidara ilişkin tek bir hiyerarşi anlamına gelmeyebileceğine, üniter olmayabileceğine işaret etmektedir. Üretim ve değişim arasındaki ilişkiler, eğer zayıflarsa, sınıf yapısını parçalayabilirler.

O halde, sınıflar, doğanın nesnelerinin doğadan koparılmasını, dönüştürülmesini, dağıtılmasını ve tüketilmesini içeren topumsal örgütlenme üzerinde farklı güçlere sahip olan gruplardır. *Sınıf* terimini saf biçimde bir ekonomik iktidar gruplaşmasını kastetmek için kullandığımı tekrar etmeliyim, *toplumsal tabakalaşma* terimini ise herhangi bir iktidar dağılımı türünü kastetmek için kullanıyorum. *Egemen sınıf* terimi, bir bütün olarak devlet merkezli bir toplum üzerinde tahakküm kuracak şekilde, diğer iktidar kaynaklarını başarılı biçimde tekelleştirmiş ekonomik bir sınıfı ima edecektir. Sınıfların diğer tabakalaşma grupları ile karşılıklı ilişkilerini konu alan tarihsel çözümleme konularına kapıyı açık bırakıyorum.

İktisadi örgütlenme üretim, dağıtım, değişim ve tüketim devrelerinden meydana gelir. Başlıca sosyo-mekânsal özgünlüğü şudur ki bu devreler yaygın olsa da aynı zamanda nüfusun büyük bölümünün yoğun ve pratik günlük emeğini içerirler. Marx bunu praksis olarak adlandırmıştır. Dolayısıyla eko-

nomik örgütlenme yaygın ve yoğun iktidarın ayırt edici biçimde istikrarlı bir sosyo-mekânsal karışımını sunar. Bu nedenle, ekonomik örgütlenmeye *praksis devreleri* adını vereceğim. Belki de biraz cafcaflı olan bu terimle Marx'ın içgörülerinden ikisine yaslanmayı amaçlıyorum. Birincisi, akla uygun şekilde geliştirilmiş bir üretim biçiminin bir "ucunda" emek harcayan ve kendilerini doğanın fethi üzerinden ifade eden bir işçiler kitlesi durur. İkincisi, üretim biçiminin diğer "ucunda" karmaşık, yaygın değişim devreleri durur ve bu değişim devrelerine gayri kişisel, görünüşte "doğal" kuvvetlerle milyonlar hapsedilebilir. Karşıtlık kapitalizm örneğinde uç boyutlardadır, fakat yine de her türden ekonomik örgütlenmede mevcuttur. Praksis devreleri ile ilişkili olarak tanımlanan gruplar sınıflardır. Bir üretim biçiminin praksis devresinin tamamı boyunca bu sınıfların ne derece "yaygın", "simetrik" ve "siyasi" oldukları[2] onların örgütleyici gücünü ve sınıf mücadelesini belirleyecektir. Bu ise yoğun yerel üretim ile yaygın değişim devreleri arasındaki bağlantının sıkılığına bağlı olacaktır.

Askeri iktidar yukarıda kısmen tanımlanmış oldu. Örgütlü fiziksel savunma ihtiyacından ve saldırıdaki yararından türer. Hem yoğun hem de yaygındır, zira ölüm kalım meselelerini olduğu kadar büyük coğrafi ve toplumsal mekânlarda savunma ve saldırının örgütlenmesini deilgilendirir. Askeri iktidar üzerinde tekel kuran askeri elit türü gruplar kolektif ve dağıtımcı iktidar elde edebilirler. Bu iktidar türü toplumsal teoride yakın zamanda göz ardı edilmiştir. Ben de bu konuda Spencer, Gumplowicz ve Oppenheimer gibi 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı yazarlarına döneceğim (askeri iktidar kapasitelerini genellikle abartmış olsalar da).

Askeri örgütlenme esas itibariyle *yoğunlaşmış-zorlayıcıdır*. Beşeri iktidarın en kör fakat en yoğun aracı olan şiddeti harekete geçirir. Bu savaş zamanında açık hale gelir. Gücün yoğunlaşması askeri taktiklere ilişkin en klasik tartışmaların kilit noktasını oluşturur. Fakat tarihsel anlatım içeren çeşitli bölümlerde (özellikle 5 ila 9. Bölümlerde) göreceğimiz gibi, savaş alanı ve seferin ötesinde de varlık göstermeye devam edebilir. Toplumsal denetimin barış zamanında denenen askeri biçimleri de son derece yoğun biçimlerdir. Örneğin, köle emeği olsun angarya emek olsun, dolaysız biçimde zorlanan emek, genellikle kent tahkimatları, anıtsal binalar, ana ulaşım yolları veya kanallar inşa etmiştir. Zorlanan emeğe madenlerde, plantasyonlarda, başka büyük mülkler üzerinde ve güçlülerin hanelerinde de rastlıyoruz. Fakat zorlanan emek normal dağınık tarıma, dikkat ve becerinin gerekli olduğu sanayiye ya da ticaret ve alışverişin dağınık faaliyetlerine daha az uygundur. Bu alanlarda dolaysız zoru etkin

---

2 Bundan sonra üretim biçimi terimini, "üretim, dağıtım, değişim ve tüketim biçimi" için bir kısaltma olarak kullanacağım. Bu terimle üretimin diğer alanlar üzerinde önceliği olduğunu ima etmiyorum.

biçimde uygulamanın maliyeti, bilinen her türlü tarihsel rejimin kaynakları açısından karşılanamaz olmuştur. Dolayısıyla militarizmin, yoğun ve otoriter iktidarın orantısız sonuçlar aldığı yerlerde yararlı olduğu görülmüştür.

İkincisi, askeri iktidarın aynı zamanda negatif, dehşet salmaya dayanan, yaygın bir erimi vardır. Lattimore'un daha önce belirttiği gibi, tarihin büyük bir bölümü boyunca askeri vuruş sahası hem devlet denetiminin hem de ekonomik üretim ilişkilerinin erişebildiği sahadan daha büyük olmuştur. Fakat bu asgari düzeyde bir denetimdir. Lojistik iç karartıcıdır. 5. Bölüm'de, antik tarih boyunca herhangi bir ordu için desteksiz ilerlenebilecek azami yürüyüş mesafesinin yaklaşık 90 kilometre olduğunu hesaplıyorum. Büyük sahalar üzerinde askeri denetim sağlamak için yetersiz bir temeldir bu. Diyelim 300 kilometre mesafede konuşlanmış güçlü bir askeri kuvvetle karşılaşan yerel nüfus bu kuvvetin dayatmalarına dışsal olarak boyun eğmeyi kabul edebilir; yani yıllık haraç verebilir, kuvvetin liderinin süzerenliğini kabul edebilir, genç erkeklerini ve kadınlarını liderin sarayında "eğitilmek" üzere oraya gönderebilir. Fakat günlük davranışlar bunların ötesinde herhangi bir sınırlamaya tabi olamaz.

Dolayısıyla askeri iktidar sosyo-mekânsal açıdan iki yönlüdür: Pozitif, zora dayalı denetimin uygulandığı yoğunlaşmış bir merkez ile bu merkezi çevreleyen yaygın bir yarı gölge. Bu yarı gölge alanda, dehşet salınmış nüfuslar normal şartlarda belirli itaat hassasiyetlerinin dışına çıkmayacaktır; ne ki davranışları pozitif biçimde denetlenemeyecektir.

Siyasi iktidar (bu da yukarıda kısmen tanımlanmış oldu), toplumsal ilişkilerin çeşitli yönlerinin merkezi, kurumsallaşmış ve teritoryal biçimde düzenlenmesinin yararlılığından türer. Siyasi iktidarı tümüyle "işlevsel" biçimde, zorun arka çıktığı hukuki düzenlemeler olarak tanımlamıyorum. Bu türden işlevler herhangi bir iktidar örgütlenmesine ait olabilir; devletler kadar ideolojik, ekonomik ve askeri iktidar örgütlenmelerine de ait olabilir. Terimi, merkezi olarak uygulanan ve sınırları egemenlik sahası tarafından belirlenen düzenlemeler ve zor ile sınırlandırıyorum; yani *devlet* iktidarı ile sınırlandırıyorum. Devlete odaklanarak, toplumsal yaşama yaptığı ayırt edici katkıyı çözümleyebiliriz. Burada tanımlandığı haliyle, diğer iktidar kaynakları sınırları aşabilirken, siyasi iktidar sınırları genişletir. İkincisi de askeri, ekonomik ve ideolojik iktidar *her türlü* toplumsal ilişkide görülebilir; bu ilişkilerin yeri neresi olursa olsun. Herhangi bir A ya da A'lar grubu, herhangi bir B'ye ya da B'ler grubuna karşı bu iktidar biçimlerini kullanabilir. Buna karşılık, siyasi ilişkiler belirli bir alanla, "merkezle" ilgilidir. Siyasi iktidar bu merkezde konumlanır ve oradan dışarı doğru uygulanır. Siyasi iktidar mutlak surette merkezidir ve teritoryaldir ve bu bakımdan diğer iktidar kaynaklarından ayrılır (daha geniş tartışmalar için bkz. Mann 1984; devlete ilişkin biçimsel bir tanım da bir sonraki bölümde verilmektedir). Devleti kontrol edenler, devlet elitleri hem kolektif hem de dağıtımcı

iktidar elde edebilir ve başkalarını kendi ayırt edici "örgütsel şemaları" içine hapsedebilirler.

Siyasi örgütlenme başka bir anlamda soyo-mekânsal açıdan da iki yönlüdür. Burada iç örgütlenme ile "uluslararası" örgütlenmeyi birbirinden ayırmamız gerekiyor. İçerde devlet *teritoryal biçimde merkezileşmiştir* ve sınırları toprak yoluyla belirlenmektedir. Dolayısıyla, toplumsal yaşam, daha fazla işbirliğine ve merkezi bir biçimin sınırları belli bir alan üzeindeki sömürüsüne dönük beliren olanaklar yarattığında, devletler daha fazla özerk güç elde edebilirler (bu konu daha önce detaylı biçimde tartışılmıştır, Mann 1984). Merkezi olduğu için, askeri örgütlenme kadar olmasa da, esas olarak otoriter iktidar tekniklerine yaslanır. Devlet elitlerinin gerçek iktidarlarını tartışırken, biçimsel "despotik" iktidar ile "altyapısal" iktidar arasında bir ayrıma gitmenin yararlı olduğunu göreceğiz. Bu konu 5. Bölüm'de, "Antik İmparatorlukların Karşılaştırmalı Çalışması" başlıklı kısımda açıklanmaktadır.

Fakat devletlerin egemenlik sahalarının sınırları, (şimdiye dek hiçbir zaman tek bir devlet tarafından tahakküm altına alınmamış olan bir dünyada) aynı zamanda düzenlemeye konu, devletler arası bir ilişkiler alanının ortaya çıkmasına da yol açmaktadır. *Jeopolitik diplomasi* siyasi iktidar örgütlenmesinin ikinci önemli biçimidir. İki jeopolitik tür; yani haminin uçlardakileriler ve komşu topraklardakiler üzerinde tahakküm kurduğu hegemonik imparatorluk ve çeşitli çok devletli uygarlık biçimleri, bu ciltte ciddi bir yer kaplayacak. Açık ki jeopolitik örgütlenme şimdiye dek değinilmiş olan diğer iktidar örgütlenmelerinden biçimce çok farklıdır. Jeopolitik örgütlenme sosyoloji teorisi tarafından normal şartlarda göz ardı edilmiştir. Fakat toplumsal yaşamın hayati bir parçasıdır ve onu meydana getiren devletlerin "içerdeki" iktidar konfigürasyonlarına indirgenemez. Örneğin, Alman imparator IV. Henry'nin, İspanyol II. Philip'in ve Fransız Bonaparte'ın hegemonik ve despotik iddialarının devletlerin ve onlara muhalefet eden başkalarının gücüyle kırıldığını söylemek, konuya yalnızca yüzeysel bir biçimde bakmak demektir; gerçekte onların iddialarını kıran, kökleri derinlerde yatan, çok devletli diplomatik Avrupa uygarlığı olmuştur. Dolayısıyla jeopolitik iktidar örgütlenmesi genel toplumsal tabakalaşmanın hayati bir parçasıdır.

Şimdiye dek söylenenleri özetlemek gerekirse: Çok sayıda amacın peşinde koşan insan, çok sayıda toplumsal etkileşim ağı kurar. Bu ağların sınırları ve kapasiteleri birbiriyle örtüşmez. Bazı ağların yoğun ve yaygın, otoriter ve dağınık toplumsal işbirliği örgütleme kapasitesi diğerlerine göre daha fazladır. En büyük ağlar ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi iktidar ağlarıdır. Bunlar toplumsal iktidarın kaynaklarıdır. Bunların her birisi de insanın muazzam sayıdaki amaçlarının hepsini olmasa da çok geniş bir kısmını elde edebildikleri ayırt edici sosyo-mekânsal örgütlenme biçimlerine işaret eder. Bu dört iktidar kaynağının önemi yoğun ve yaygın iktidarı birleştirmelerinde yatar. Fakat

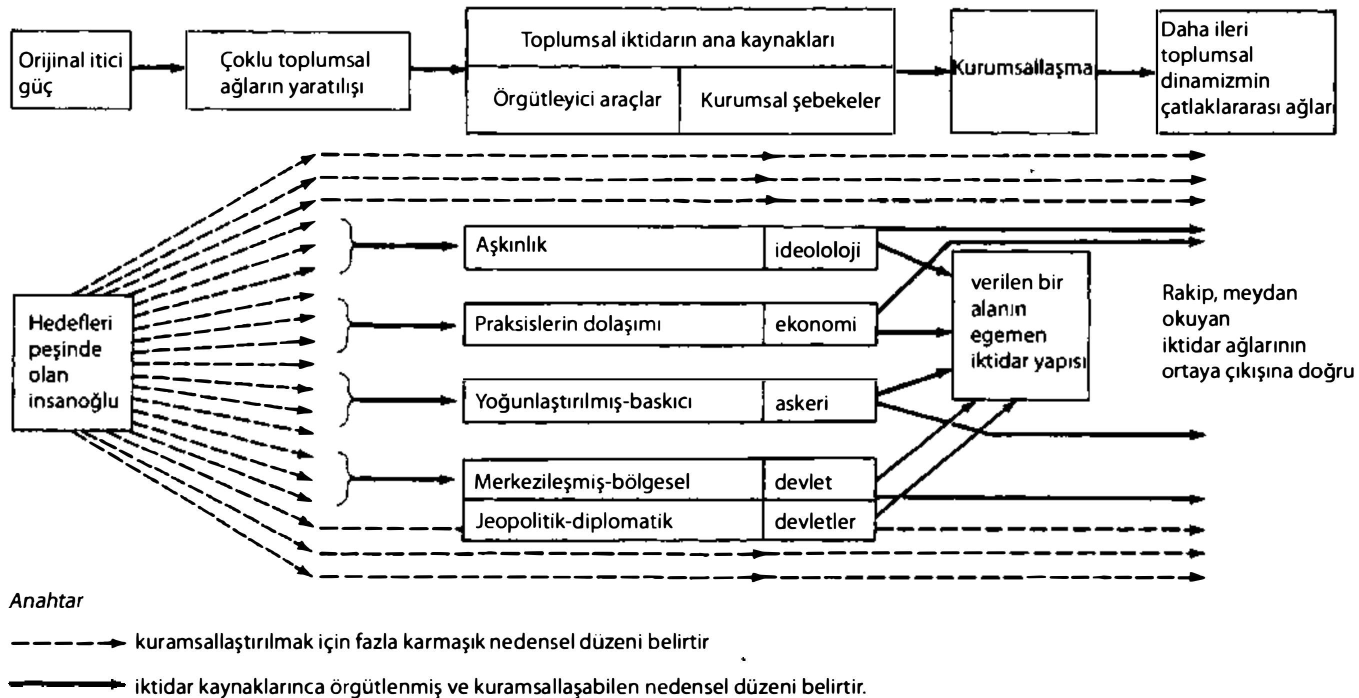
bu, genel biçimlerini umumi toplumsal yaşamın büyük bir bölümüne dayatan örgütsel araçlar vasıtasıyla tarihsel belirlenime tecüme edilir. Tanımladığım başlıca biçimler (ideolojik iktidardan kaynaklanan) *aşkın* ya da *içkin*, (ekonomik iktidardan kaynaklanan) *praksis devrelerine* ilişkin, (askeri iktidardan kaynaklanan) *yoğunlaşmış-zorlayıcı* ve (siyasi iktidardan kaynaklanan) *merkezi-teritoryal* ve *jeopolitik diplomatik* örgütlenme biçimleridir. Bu konfigürasyonlar, toplumsal yaşamın pek çok alanından gelen unsurları içine çekerek ve yapılandırarak "çok yönlü" hale gelirler. Yukarıdaki ikinci örnekte, eski uygarlıkların kültürünün aşkın örgütlenmesi ekonomik yeniden dağıtımın, savaş kurallarının ve jeopolitik düzenlemenin bazı yönlerini içine çekmiştir. Dolayısıyla toplumsal iktidarın farklı kaynakları, boyutları ya da düzeyleri arasındaki dışsal ilişkilerle değil, daha ziyade (1) ideal tipler olarak kaynaklarla, (2) işbölümü çerçevesinde farklı örgütlenmeler olarak kesintili bir varlığa kavuşan ve (3) toplumsal yaşamı daha genel, çok yönlü bir biçimde şekillendirebilen kaynaklarla ilgileniyoruz. Toplumsal yaşam daha genel, çok yönlü bir biçimde şekillendirilirken bu örgütsel araçlardan bir ya da daha fazlası, askeri örnekte olduğu gibi kısa vadede ya da ideolojik örnekte olduğu gibi uzun vadede, başlıca yeniden örgütleyici güç olarak çatlaklarda ortaya çıkacaktır. Bu, İEAS örgütlü iktidar modelidir.

Max Weber kurtuluş dinlerinin gücünü tartıştığı bir yerde ideolojinin önemini açıklamaya çalışırken döneminin demiryolları metaforuna başvurmuştur. Fikirlerin, toplumsal gelişmenin mevcut yollardan hangisini izleyeceğini belirleyen "makasçılara" benzediğini yazmıştır. Belki de bu metaforun değiştirilmesi gerekir. Toplumsal iktidar kaynakları, toplum ve tarih coğrafyası boyunca farklı raylar döşeyen, "hat döşeme araçlarıdır", çünkü bu hatlar aslında yön seçilmeden önce yoktur. *Hat döşeme ve yeni bir raya geçiş "anları" öncelik sorununa en fazla yaklaşabileceğimiz anlardır.* Bu anlarda toplumsal yoğunlaşmanın, örgütlenmenin ve yönlendirmenin belirli bir özerklik taşıdığını görürüz ki bu özerklik daha fazla kurumsallaşma içeren dönemlerde karşımıza çıkmaz.

İktidar kaynaklarının önemi de burada yatar. Toplumsal varoluşun sonsuz çeşitliliğine belirli bir örgütlenme ve bütünlük kazandırırlar. Büyük ölçekli toplumsal yapının (bu yapı çok büyük olabilir de olmayabilir de) içinde olan o önemli örüntülülüğü sağlarlar çünkü kolektif eylem üretme becerisine sahiptirler. Bunlar insanın kendi tarihini yaparken yaslandığı "genelleşmiş araçlardır".

Genel İEAS Modeli, Kapsamı ve Eksiklikleri

Genel model özet olarak Şekil 1.2'de şematik bir biçimde sunulmaktadır. Kesik çizgilerin şemadaki ağırlığı insan toplumlarının karmaşıklığına işaret etmektedir: Geliştirdiğimiz teoriler insan toplumlarının ancak bazı genel çerçevelerini kuşatabilir.

Şekil 1.2. Nedensel İEAS örgütlü iktidar modeli

Belirli amaçları kovalayan insanla yola çıkıyoruz. Bunu söylerken insanın söz konusu amaçlarının "toplum öncesi" olduğunu ima etmiyorum; daha ziyade amaçların kendisinin ve amaçların ortaya çıkış biçiminin, izleyen şeyle ilgili olmadığını söylemiş oluyorum. Amaca yönelmiş insan herhangi bir teori için fazla karmaşık olan çok sayıda ve çok çeşitli toplumsal ilişkiler oluşturur. Ancak, en güçlü örgütsel araçlar etrafında kurulan ilişkiler, hem yoğun ve yaygın iktidarı hem de otoriter ve dağınık iktidarı birleştiren, kararlı ve istikrarlı biçimlere sahip geniş kapsamlı kurumsal ağlar oluşturmak üzere birleşirler. Her biri merkezine farklı bir örgütlenme aracını alan, bu türden dört toplumsal iktidar kaynağı olduğunu ileri sürüyorum. Buna karşılık kurumsallaşmaya dönük basınçlar bunları kısmen bir ya da daha fazla hâkim iktidar ağı olarak birleştirme eğilimi gösterir. Bunlar toplumsal yaşamda gördüğümüz en yüksek sınırlılık düzeyini verir, söz konusu sınırlılık tam olmaktan uzak olsa da... Pek çok ağ gerek bu dört iktidar ağının gerek hâkim konfigürasyonların çatlaklarında kalır; benzeri biçimde bu dört iktidar kaynağının önemli yönleri de hâkim konfigürasyonlarla zayıf bir kurumsallaşma düzeyinde kalır. Çatlaklardaki bu iki etkileşim kaynağı, nihayetinde, dört iktidar kaynağından birisini veya daha fazlasını merkeze alan, daha güçlü bir beliren ağ üretir ve toplumsal yaşamın yeniden örgütlenmesini, yeni bir hâkim konfigürasyonu tetikler. Tarihsel süreç bu şekilde devam eder.

Bu özetlenen, nihai öncelik sorununa dönük bir yaklaşımı temsil eder, fakat bu soruna bir yanıt üretmez. Hatta Marksist teori ile Weberci teori arasındaki başlıca çekişme noktasının ne olduğuna ilişkin eksiksiz bir yorumda bile bulunmamış oldum: Ekonomik iktidarı toplumların biçimini belirlemede nihai olarak tayin edici bir unsur olarak ele alıp alamayacağımız sorununu ele almadım. Bu ampirik bir sorudur. Dolayısıyla bu soruya 16. Bölüm'de geçici bir yanıt vermeye ve III. ciltte daha eksiksiz bir yanıt vermeye girişmeden önce kanıtları inceliyorum.

Ampirik sınamanın tarihsel olması gerekir ve bunun üç nedeni vardır. Birincisi, söz konusu model esas itibariyle toplumsal değişim süreçleriyle ilgilidir. İkincisi, üniter toplum kavrayışını reddetmem alternatif bir araştırma biçimini, "karşılaştırmalı sosyolojiyi" güçleştirmektedir. Toplumlar basitçe farklı zamanlar ve mekânlar boylunca karşılaştırılabilecek müstakil birimler değildir. Bazı merkezi özellikleri bakımından bile eşsiz olan belirli bölgesel etkileşim sahnelerinde varlık gösterirler. Karşılaştırılabilir bu denli *az* vaka varken, karşılaştırmalı sosyolojinin imkânları çok sınırlıdır. Üçüncüsü, benim metodolojim iktidarın "niceliğini ölçme", iktidarın gerçek altyapılarının izini sürme metodolojisidir ve iktidarın niceliğinin tarih boyunca muazzam biçimde geliştiği dolaysızca gözler önüne serilen bir olgudur. Tarih öncesi toplumların (doğa üzerindeki ve insan üzerindeki) iktidar kapasiteleri, diyelim antik Mezopotamya'nın sahip olduğundan kayda değer biçimde daha azdı. Buna

karşılık antik Mezopotamya da Roma Cumhuriyeti'ne kıyasla daha az iktidar kapasitesine sahipti. 16. yüzyıl İspanyası Roma'yı geride bırakırken, 19. yüzyıl İngilteresinin gerisinde kalmıştı. Süreç böylece devam eder. Bu tarihi kavramak küresel ölçekte karşılaştırmalar yapmaktan daha önemlidir. Elinizdeki çalışma, Eberhard'ın (1965: 16) ifadesini kullanacak olursak, "dünya zamanını" temel alan bir çalışmadır, bu çerçevede her bir iktidar gelişimi süreci etrafındaki dünyayı etkiler.

Buradaki amacımıza en uygun düşen tarih, en iktidarlı insan toplumunun, modern Batı uygarlığının tarihidir (ve bu tarihe Sovyetler Birliği de dâhildir). Yakın Doğu uygarlığının MÖ 3000 civarındaki başlangıçlarından günümüze dek gelen neredeyse kesintisiz bir tarihtir bu. Evrimsel ya da teleolojik olmasa da gelişimsel bir tarihtir. Bu tarihin "kaçınılmaz" hiçbir yanı yoktur; sadece öyle olmuştur (ve birçok durumda son bulmanın eşiğinden dönmüştür). Toplumsal veya coğrafi herhangi bir yegâne alanın tarihi değildir. Bu türden başka girişimlerde olduğu gibi ben de neolitik toplumların genel koşullarıyla başlıyorum, ardından antik Yakın Doğu'ya odaklanıyorum. Daha sonra Anadolu, Küçük Asya ve Doğu Akdeniz boyunca batıya ve kuzeye doğru yavaş yavaş ilerliyorum. En sonunda Avrupa içine ilerliyor ve 19. yüzyılda, Avrupa'nın en batıdaki devleti Büyük Britanya'da çalışmayı sonlandırıyorum. Her bölüm, insanları ve mekanları hâkim konfigürasyonlar içine dahil etme kapasitesinin altyapısal olarak en fazla gelişkin olduğu yere, iktidarın "öncü ucuna" odaklanıyor. Böylesi bir yöntem bir bakıma tarihsel olmayan bir yöntemdir, ama sıçramalı oluşu onun kuvvetidir de. İktidar kapasiteleri sıçramalar halinde eşitsiz biçimde gelişmiştir. Dolayısıyla bu sıçramaları incelemek ve onları açıklamaya çalışmak öncelik sorununa giriş yapmak için en iyi ampirik yolu verir bize.

Bu tarihte neyi dışarıda bırakmış oldum? Elbette muazzam miktarda detayı ve karmaşayı, fakat bunun ötesinde her model bazı olguları sahneye alıp bazılarını kulise gönderir. Eğer kulise gönderilenler sahneyi işgal edebilselerdi, model etkin olmaktan çıkardı. Bu ciltte anlatım dışında bırakıldığı apaçacık olan bir konu toplumsal cinsiyet ilişkileridir. II. ciltte, buradaki eşitsiz yaklaşımımı tarihteki gerçek eşitsizlik temelinde haklı çıkarmaya çalışıyorum. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin, genel *ataerkil* biçim çerçevesinde, kayıtlı tarihin önemli bir bölümü boyunca, hızlı değişimlerin gerçekleşmeye başladığı Avrupa'nın 18. ve 19. yüzyıllarına kadar, genel manasıyla sabit kaldığını iddia edeceğim. Fakat bu tartışma II. cilde kadar beklemek durumunda. Elinizdeki ciltte tartışılan iktidar ilişkileri esas itibariyle erkek hane reisleri arasında "kamusal alanda" cereyan eden ilişkilerdir.

Uzman tarihçiden cömertlik ve açıkgörüşlülük göstermesini rica ediyorum. Kayıtlı tarihin büyük bir dilimini çalışmanın kapsamına sokmakla şüphesiz ki olgulara ilişkin hatalara ve bazı gaflara kapı araladım. Bu durumda

söz konusu yanlışların düzeltilmesinin genel argümanları geçersizleştirip geçersizleştirmeyeceğini soruyorum. Ayrıca daha didişken bir tavırla, tarih çalışmalarının, özellikle Anglo-Amerikan geleneğindeki çalışmaların, toplumların doğasına ilişkin daha net bir değerlendirmeden yararlanıp yararlanmayacağını soruyorum. Sosyoloğa da biraz sert dille sesleniyorum. Çağdaş sosyolojinin büyük bölümü tarih dışıdır, fakat tarihsel sosyolojinin bile büyük bölümü münhasır biçimde "modern" toplumların gelişimi ve sınaî kapitalizmin ortaya çıkışı ile ilgilenmektedir. Bu yaklaşım, sosyoloji geleneğinde o denli tayin edicidir ki Nisbet'in (1967) gösterdiği gibi, modern teorinin merkezi ikiliklerini üretmiştir. Statüden sözleşmeye, gemeinschaft'tan gesellschaft'a, mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya, kutsal olandan seküler olana, bunlar gibi tüm ikilikler tarihin dönüm noktasını 18. yüzyılın sonuna yerleştirmektedir. Vico, Montesquieu ya da Ferguson gibi 18. yüzyıl teorisyenleri tarihe bu şekilde bakmamıştır. Yalnızca kendi ulusal devletlerinin yakın tarihini artı biraz antropoloji bilen modern sosyologların aksine, onlar, karmaşık, farklılaşmış ve tabakalaşmış toplumların (seküler, sözleşmeye dayalı, organik, gesellschaft ama sınaî *olmayan* toplumların) en azından iki bin yıldır var olduğunu biliyorlardı. 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında, bu bilgi sosyologlar arasında gerilemiştir. Paradoksal biçimde, bu gerileme, tarihçilerin, arkeologların ve antropologların bu karmaşık toplumların toplumsal yapısı hakkında çarpıcı keşifler yapmak üzere çoğu sosyolojiden gelen yeni teknikler kullandığı süreç boyunca da devam etmiştir. Ama sosyoloji teorisine dönük göreli bilgisizlikleri onların analizlerini zayıflatmıştır.

Weber bu daralmanın göze çarpan bir istisnasıdır. Ona olan borcum muazzam; onun teorilerini benimsediğim için değil, ama daha ziyade toplum, tarih ve toplumsal eylem arasındaki ilişkiye dönük genel görüşüne bağlı kaldığım için.

Tarihsel derinlik ve genişliği temel alan bir sosyloji teorisine dönük isteğim, tek başına insan deneyimlerinin zengin çeşitliliğini anlamaya dönük içsel arzudan kaynaklanmıyor. Gerçi tek başına bu bile değerli olurdu. Ama bundan öte, benim iddiam o ki günümüz dünyasının en önemli özelliklerinden bazıları tarihsel karşılaştırma yoluyla daha iyi anlaşılabilir. Tarih tekerrür ettiği için değil; tam tersine dünya tarihi geliştiği için. Tarihsel karşılaştırma yoluyla, kendi çağımızın en önemli sorunlarının yeni sorunlar olduğunu görebiliriz. Tam da bu nedenle söz konusu sorunları çözmek güçtür: Bunlar, geleneksel sorunlarla daha etkin bir biçimde baş eden ve zaten ilk başta bu geleneksel sorunlar karşısında kurulmuş olan kurumların çatlaklarından türerler. Fakat ileri süreceğim gibi tüm toplumlar ani ve çatlaklardan türeyen krizlerle karşılaşmıştır ve bazı örneklerde insanlık bu krizlerden daha gelişkin biçimde çıkmıştır. Tarihin uzun ve dolambaçlı yolunun sonunda, bu modelin günümüz için geçerli olduğunu II. ciltte gösterebilmeyi umuyorum.

Kaynakça

Althusser, L., and E. Balibar. 1970. *Reading Capital.* London: New Left Books.

Anderson, P. 1974a. *Passages from Antiquity to Feudalism.* London: New Left Books. 1974b. *Lineages of the Absolutist State.* London: New Left Books.

Barber, L. B. 1968. Introduction in "stratification, social." In *International Encyclopedia of the Social Sciences,* ed. D. Sills. New York: Macmillan and Free Press.

Bendix, R. 1978. *Kings or People.* Berkeley: University of California Press.

Bendix, R., and S. M. Lipset. 1996. *Class, Status and Power.* 2d rev. ed. (orig. pub. 1953). New York: Free Press.

Bloch, M. 1974. Symbols, song, dance and features of articulation. *Archives Europeenes de Sociologie,* 15.

Coe, M. D. 1982. Religion and the rise of Mesoamerican states. In *The Transition to Statehood in the New World,* ed. G. D. Jones and R. R. Kautz. Cambridge: Cambridge University Press.

Eberhard, W. 1965. *Conquerors and Rulers: Social Forces in Modern China.* Leiden: Brill.

Geertz, C. 1980. *Negara: The Theatre State in Nineteenth Century Bali.* Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Gellner, E. 1964. *Thought and Change.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory.* London: Macmillan.
1981. A *Contemporary Critique of Historical Materialism.* London: Macmillan.

Heller, C. S. 1970. *Structured Social Inequality.* London: Collier-Macmillân.

Hindess, B., and P. Hirst. 1975. *Pre-Capitalist Modes of Production.* London: Routledge.

Keatinge, R. 1982. The nature and role of religious diffusion in the early stages of state formation. In *The Transition to Statehood in the New World,* ed. G. D. Jones and R. R. Kautz. Cambridge: Cambridge University Press.

Labriola, E. 1908. *Essays on the Materialist Conception of History.* New York: Monthly Review Press.

Lattimore, O. 1962. *Studies in Frontier History.* London: Oxford University Press. Mann, M. 1984. The Autonomous Power of the State. In *Archives Europeennes de Sociologie,* 25.

Mosca, G. 1939. *The Ruling Class.* New York: McGraw-Hill.

Nisbet, R. 1967. *The Sociological Tradition.* London: Heinemann.

Parsons, T. 1960. The distribution of power in American society. In *Structure and Process in Modern Societies.* New York: Free Press.
1966. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives.* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
1968. *The Structure of Social Action.* New York: Free Press.

Petrovic, G. 1967. *Marx in the Mid-Twentieth Century.* New York: Doubleday (Anchor Press).

Poulantzas, N. 1972. *Pouvoir politique et classes sociales.* Paris: Maspero.

Runciman, W. G. 1968. Class, status, and Power? In *Social Stratification,* ed. J. A. Jackson. Cambridge: Cambridge University Press.
1982. Origins of states: the case of archaic Greece. *Comparative Studies in Society and History,* 24.

1983a. Capitalism without classes: the case of classical Rome. *British Journal of Sociology*. 24.
1983b. Unnecessary revolution: the case of France. *Archives Europeenes de Sociologie*, 24.
1983c. *A Treatise on Social Theory, Volume I: The Methodology of Social Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.
Sahlins, M. 1976. *Culture and Practical Reason.* Chicago: University of Chicago Press.
Shibutani, T. 1955. Reference groups as perspectives. *American Journal of Sociology*, 40.
Verbruggen, J. F. 1977. *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages.* Amsterdam: North-Holland.
Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System*. New York: Academic Press.
Weber, M. 1968. *Economy and Society.* New York: Bedminster Press.
Wesolowski, 1967. Marx's theory of class domination. In *Polish Round Table Yearbook, 1967*, ed. Polish Association of Political Science, Warsaw: Ossolineum.
Wrong, D. 1979. *Power: Its Forms, Bases and Uses.* New York: Harper & Row.

2
Genel Toplumsal Evriminin Sonu: Tarih-Öncesi İnsan İktidar İlişkilerinden Nasıl Kaçındı

Giriş: Geleneksel Evrimci Öykü

Bir iktidar tarihinin en baştan başlaması gerekir. Fakat başlangıç noktası olarak hangi noktayı alacağız? İnsanlar, bir tür olarak, milyonlarca yıl önce ortaya çıktılar. Bu milyonlarca yılın büyük bir kısmını yabani meyve, tohum ve ot toplayan geziciler ve büyük hayvanların artıkları ile beslenen leş yiyiciler olarak geçirdiler. Daha sonra kendilerine özgü bir av repertuarı geliştirdiler. Bu toplayıcı-leş yiyiciler ve toplayıcı-avcıların toplumsal yapılarının ancak oldukça gevşek, geçici ve değişken olduğunu söyleyebiliriz. İktidar ilişkilerini istikrarlı bir biçimde kurumsallaştırmamışlardı; sınıflardan, devletlerden ve hatta elitlerden haberleri yoktu; cinsler ve farklı yaş grupları (yetişkinlik içinde) arasındaki ayrımlar bile kalıcı iktidar farklılıklarına işaret etmiyordu (bu günümüzde çok tartışılan bir konudur). Ve doğal olarak, eğitimli değildiler ve bizim anladığımız anlamda bir "tarih"leri yoktu. Yani gerçek başlangıçta ne iktidar ne de tarih vardı. 1. Bölüm'de geliştirilen kavramlar, insanlığın günümüze kadar gelen yaşam serüvenin neredeyse % 99'u ile pek de alakalı değildir. Bu nedenle en baştan başlamayacağım!

Daha sonra –neredeyse dünyanın hemen hemen her yerinde– insanlığı iktidar ilişkilerine biraz daha yaklaştıran; tarımsal üretim, hayvanların evcilleştirilmesi ve sürekli yerleşim gibi, bir dizi dönüşüm yaşandı. Bünyesinde işbölümü, toplumsal eşitsizlik ve siyasal merkezileşmeyi de taşıyan; istikrarlı, sınırlı ve görece "karmaşık" toplumlar ortaya çıktı. Bazı kayıtlarla da olsa, iktidar hakkında konuşmaya başlayabileceğimiz nokta belki de burada yer almaktadır.

Fakat insanlık deneyiminin yaklaşık % 0,6'sına tekabül eden bu ikinci dönem yazılı tarihe ait değildir. Bu tarih neredeyse bilinmeyen bir tarihtir ve bizim açıklamalarımız da aşırı ölçüde kesinlikten yoksun olmak zorundadır.

MÖ 3000 yıllarında, insanlığın bir kısmını, günümüze kadar gelen zaman kesitine, yani insanlık tarihinin % 0,4'üne taşıyan birbiriyle ilişkili bir dizi dönüşüm başladı: Uygarlık; devlet bünyesine yerleşmiş sürekli iktidar ilişkileri, tabakalaşma sistemleri, ataerkillik ve yazılı tarih dönemi. Bu dönem insanlığın tümünü etkilemiş genel bir dönem olsa da, başlangıçta az sayıda yerde başlamıştır. Bu kısacık üçüncü dönem, bu kitabın konusunu oluşturmaktadır. Fakat öyküsünü anlatacağımız bu kısa dönemin kökenlerini bulmak için ne kadar geriye gitmeliyiz?

Tam da bu noktada karşımıza iki önemli soru çıkmaktadır: Bu belirgin süreksizlik ortadayken, insanın toplumsal deneyiminin tamamı tek bir öykü müdür? % 99 veya % 99,6'sını neredeyse tamamıyla göz ardı ettiğimizi hesaba katarsak, bu sorunun cevabını nasıl verebileceğiz? Bununla beraber, tüm öyküyü başlatabileceğimiz sağlam bir nokta vardır. Buzul Çağı'ndan (aşağı yukarı bir milyon yıl öncesi) bu yana insan popülasyonlarında türleşmenin, yani biyolojik farklılaşmanın ortaya çıktığına ilişkin hiçbir belirti yoktur. Gerçekte daha öncesinde, insansıların 10 milyon yıllık tarihleri içinde de, türleşmeye ilişkin bilinen yalnızca bir vaka vardır: Erken Buzul Çağ'da Afrika'da iki insansı türünün birlikte varoluşu (bunlardan birisinin soyu tükenmiştir). Bu durum ilginçtir çünkü insanlarla aynı dönemde ortaya çıkan filler, sığırlar gibi diğer memeliler daha sonra önemli ölçüde türleşme göstermişlerdir. Örneğin Hindistan ve Afrika filleri arasındaki farkları hatırlayalım ve bunu insanlar arasındaki deri rengi farklılığı gibi küçük farklılıklar ile karşılaştıralım. Öyleyse tüm insanlık yelpazesinde belli bir deneyim birliği vardır (Bu iddia Sherratt tarafından güçlü bir biçimde ortaya konmuştur, 1980: 4005). Öyleyse ne türden tutarlı bir öykü anlatabiliriz?

Öykülerin çoğu evrimcidir. İlk önce insanların doğal kapasitelerini nasıl toplumsal işbirliğine çevirdiklerini, daha sonraysa her toplumsal işbirliği formunun kendinden öncekinin potansiyellerinden "daha yüksek" veya en azından daha karmaşık ve güçlü bir toplumsal örgütlenme olarak nasıl ortaya çıktığını anlatırlar. Bu tür kuramlar özellikle 19. yüzyılda yaygındırlar. Düşük formlardan yüksek formlara ilerleme anlayışını bırakmış olsalar da, bu tür kuramlar iktidar kapasitesi ve karmaşıklığın evrimi anlamında günümüzde hala egemendirler.

Bu hikâyenin, bütün destekçileri tarafından genel kabul görmüş özgün bir yönü vardır. İnsanın evrimi kendi birliğini koruması bakımından diğer türlerin evriminden farklıdır. İnsanlarda türleşme ortaya çıkmadı. Herhangi bir yerel nüfus belli bir faaliyet formunu geliştirdiği zaman, bu çoğu zaman yeryüzü üzerindeki tüm insanlığa yayıldı. Ateş, giyim ve barınak; biraz daha

fazla değişken olan toplumsal yapı koleksiyonlarıyla birlikte, bazen tek bir bazen de birden fazla merkezden, ekvatordan kutuplara, yayıldı. Baltabaşları ve çanak çömlek stilleri, devletler ve mal üretimleri; tarih ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz tarih öncesi dönem boyunca alabildiğine yayılmıştır. Bu nedenle bu öykü bir tür *kültürel* evrim öyküsüdür. Gruplar arasında sürekli kültürel temas olduğu varsayılır. İnsanların, yerel farklılıklara rağmen, belli ortak sorunlarla karşılaşan ve birbirinden çözümler öğrenebilen tek bir tür olduğu kabul edilir. Yerel bir grubun, belki de kendi çevresinin yarattığı ihtiyaçların da zorlamasıyla, yeni bir form geliştirmesini, söz konusu formun çok daha farklı çevrelerde yaşayan diğer gruplar için de yararlı olduğunun kanıtlanması izler ve en nihayetinde yeni form farklı gruplar tarafından belki de biraz değişiklik ile adapte edilir.

Genel hikâye içinde kalınarak farklı temalar öne çıkarılabilir. Bağımsız icatların sayısına diğer her şeyden daha faza önem veriyor olabiliriz – çünkü bu bütün insanların kültürel olarak birbirlerine benzemeleri, onların sıradaki evrim aşamasının gerektirdiği yeteneklere hep birlikte sahip olmaları anlamına gelir. Bu okul, "yerel evrim"e inanan okuldur. Öte yandan yayılma sürecini daha çok önemsememiz durumunda; çok az sayıda evrim merkezi olduğunu iddia ederiz. Bu ise "yayılmacı" okuldur. Bu ikisi çoğu zaman karşılaştırılır ve birbirinin karşıtı olarak görülür. Oysa aslında oldukça benzerdirler ve her ikisi de aynı daimi kültürel evrim öyküsünü anlatırlar.

O halde şu andaki bütün yaklaşımlar, yukarıda sorduğum "Bütün insanlık deneyimi tek bir hikâye midir? " sorusunu tereddütsüz bir "Evet" ile yanıtlamaktadır. Tarihçilerin çoğunun değerlendirmesi böyledir; bu, (özellikle Anglo-Amerikan gelenek içinde yer alanların) "Sonra ne oldu" türü süreklilik hikâyesi anlatmayı tercih etmekte olmalarından güç almaktadır. Kopukluklar bu yöntemle bertaraf edilmektedir. Örneğin Roberts, *Pelican History of the World*'de (1980: 45-55) üç evre arasındaki kopuklukları basitçe "değişimin hız kazanması", "kökü genetik evriminin ritminin yavaş olduğu çağlarda olan" insani ve toplumsal iktidarların özünde birikimli olan değişiminin odağının coğrafi bir kayması olarak betimlemektedir. Evrimci hikâye, Amerikan arkeoloji ve antropolojisi içindeki daha kuramsal ve bilimsel geleneklerde, sibernetik dilinde anlatılmaktadır; avcı-toplayıcılardan itibaren medeniyetin değişik aşamalardan geçerek yükselişini gösteren akış diyagramları, olumlu veya olumsuz geribildirimler, artan değişimin birbirinin alternatifi "basamak-benzeri" ve "yokuş-benzeri" modeller ve benzerleriyle tamamlanmaktadır. Evrimcilik; uygarlığın, tabakalaşmanın ve devletin kökenine ilişkin açıklamalarda, bazen açık olarak bazen de üstü örtülü olarak yaygındır ve egemen olandır.

Devletin ve tabakalaşmanın yükselişine ilişkin bütün rakip kuramlar, genel toplumsal gelişimin özünde doğal bir süreç olduğu varsayımına dayanırlar: Onların tarih öncesi toplumların çekirdek yapılarının diyalektik gelişimle-

rinin bir devamı olduğu düşünülür. Bu özel hikâye normatif siyaset kuramından kaynaklanır: Yeniden inşa edilmiş veya hipotetik tarih öncesi olaylar dolayısıyla ya devleti ve tabakalaşmayı kabullenmemiz (Hobbes, Locke) ya da yıkmamız (Rousseau, Marx) önerilmektedir. Günümüz antropologları ve arkeologları, insan toplumunun bilinen bütün formlarının sürekliliğini (ve dolayısıyla da kendi akademik disiplinlerinin günümüz dünyası ile ilgili olduğunu!) anlatmaktadırlar. Ortodoksluklarının merkezini yani aşamalardan oluşan bir hikâyeyi hala korumaktadırlar. Bu hikayeye göre göreli olarak eşitlikçi, devletsiz toplumlardan; siyasal otorite içeren hiyerarşik toplumlara ve en nihayetinde devletli tabakalaşmış uygar toplumlara geçiş söz konusudur (İyi bir özet için bkz. Fried 1967, aşamaların alternatif sıralanışı konusunda bkz. Redman 1978: 201-5; ve arkeolojik/antropolojik aşmaların en etkili modern sıralanışı için bkz. Steward 1963).

Bu yaklaşımın mantığı, evrimci öykülerin bir hatasına dikkat çeken Friedman ve Rowlands (1978) tarafından genişletilmiştir. Her ne kadar, birbirini izleyen aşamalar tanımlanmış olsa da, onlar arasındaki dönüşümler nüfus baskısının ve teknolojik değişimin rastlantısal güçleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Friedman ve Rowlands bu boşluğu toplumsal örgütlenmenin "dönüşümsel süreci"nin ayrıntılı, karmaşık ve "epigenetik" bir modelini geliştirerek kapatmaktadır. Ulaştıkları sonuç şudur: "Bu biçimde gelecek aşamadaki toplumsal yeniden üretimin baskın formlarını, mevcut aşmanın özellikleri anlamında tahmin edebilmeyi bekliyoruz. Bu mümkündür çünkü yeniden üretim sürecinin kendisi yönsel ve dönüşümseldir" (1978: 267-8).

Bu modellerin yöntemleri birbirinin aynısıdır. Birinci olarak toplayıcı-avcı toplulukların ayırt edici özellikleri genel bir biçimde tartışılır. Daha sonra genel bir tarımsal yerleşik hayata ve pastoralizme geçiş kuramı sunulur. Bu toplumların genel ayırt edici özellikleri daha sonra bazı özel toplumların doğuşuna yol açar: Mezopotamya, Mısır ve Kuzey Çin'e bazen İndus Vadisi, Mezoamerika, Peru ve Minos Uygarlığı eklenir.

Aşağıda genel aşamalardan ve onlarla ilgili önemli terimlerinden bahsedilecektir:

1. *Eşitlikçi toplum*'un adı, ne anlama geldiği hakkında yeterince ipucu verir. Eşitlikçi toplumda bireyler arasındaki, yaşlar arasındaki –ve (belki) cinsiyetle ilgili roller– arasındaki hiyerarşik roller kurumsallaşmamıştır. Yüksek konumda bulunanlar kolektif iktidar kaynaklarını kullanamazlar.
2. *Hiyerarşik toplumlar* eşitlikçi değildir. Yüksek kademede bulunanlar kolektif iktidar kaynaklarını kullanabilirler. Bu durum kurumsallaşmış olabilir ve hatta kalıtsal olarak aristokratik soya aktarılabilir. Fakat kademe hemen hemen tamamıyla *kolektif güce* veya otoriteye bağlıdır, başka bir deyişle, meşru iktidar yalnızca kolektif amaçlar için kullanı-

lır ve katılımcılar tarafından serbest bir biçimde verilir ve alınır. Yüksek kademede bulunanlar; statü sahibidir, karar verir ve tüm grup adına kaynakları kullanabilir ancak söz dinlemeyen üyelere karşı zorlama gücüne sahip değildirler; grubun maddi kaynaklarını kendi özel kullanımlarına yönlendiremezler ve onları kendi "özel mülkleri" yapamazlar.

Fakat hiyerarşik toplumların iki alt kümesi vardır ve onlar da evrimci ölçekte yerlerini almalıdırlar.

a *Göreceli hiyerarşik toplumlar*da şahıslar ve soy grupları birbirine göre derecelendirilebilir fakat ölçeğin mutlak bir üst noktası yoktur. Üstelik pek çok grupta yakınlıkların en sonunda birbiriyle uyumsuz hale gelmesine yetecek kadar belirsizlik ve tartışma vardır. *Katman tartışma konusudur.*

b *Mutlak hiyerarşik toplumlar*'da bir mutlak, en üst nokta ortaya çıkar. Bir şef veya yüce şefin tartışmasız en yüksek dereceye sahip olduğu kabul edilmiştir ve diğer katmanların kökeni ondan uzaklıklarına göre ölçülür. Bu, genellikle grubun atalarından hatta tanrısından gelme anlamında ideolojik olarak ifade edilir. Böylece ayırt edici özelliği oluşturan kurumlardan birisi ortaya çıkar: Dine adanmış, şefin soyu tarafından kontrol edilen törensel merkez. Bu merkezileşmiş kurumla devlet arasında yalnızca bir adım vardır.

3. Devlet tanımları bu çalışmanın III. Cildi'nde ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Kullanmak için geçici olarak Weber'in tanımını alacağım: *Siyasal bağlantıların sınırları belirlenmiş bir teritoryal alanı kapsayacak biçimde dışarıya doğru yayılması ve onun üzerinde fiziksel güç ile desteklenen bağlayıcı ve sürekli kurallar koyma tekeli iddia etmek anlamında, devlet, bir farklılaşmış kurumlar dizisidir ve merkeziliğin bedenleşmiş hali olan görevlilerdir.* Tarih-öncesi dönemde, devletin ortaya çıkışı, geçici siyasal otoriteyi ve daimi törensel merkezi, kurumsallaşan ve söz dinlemeyen toplum üyelerine karşı gerektiğinde güç kullanan ve bu yeteneğini rutinleştiren daimi siyasal iktidara dönüştürür.

4. *Katmanlaşma* bazılarının kalıcı, kurumsal iktidarının, diğerlerinin materyal hayat şansları üzerindeki etkisini içerir. Bu iktidar belki fiziksel bir kuvvet veya hayatın gereklilikleri karşısında diğerlerini elimine etme yeteneğidir. Bu durumun kaynağı üzerine yazılan literatürde, katmanlaşma genellikle özel mülkteki ve ekonomik sınıftaki değer farkı ile eş anlamlı kullanılmıştır. Ben de katmanlaşmayı, merkezi devletten farklı olarak iktidarın âdemi merkezileşmesi olarak ele alacağım.

5. *Medeniyet* çok fazla değer yüklü olduğundan en sorunlu terimdir. Tüm amaçlara hizmet eden tek bir tanımı yoktur. Konuyu gelecek bölümün başında daha ayrıntılı olarak ele alacağım. Burada da geçici bir

> tanımla yetinelim. Renfrew'i (1972: 13) izleyecek olursak, uygarlık üç toplumsal kurumdan oluşur: Törensel merkez, yazı ve kent. Bu üçü, bir araya geldikleri her yerde, insanın doğa ve diğer insanlar üzerindeki kolektif gücünde bir sıçrama sağlarlar ve tarihe ve tarih öncesi döneme ait kayıtlar ne kadar değişkenlik ve düzensizlik gösterirse göstersinler, yeni bir şeylerin başlangıcı olurlar. Renfrew'e göre bu bir "tecrit" içinde sıçramadır; insanoğlunun net ve sabit toplusal ve karasal sınırlar içine kapatılmasıdır. Ben *toplumsal kafes* metaforunu kullanıyorum.

Bu terimler yardımıyla evrimci hikâyenin parçaları arasındaki yakın bağlantıları görebiliriz. Derece, devlet, katmanlaşma ve uygarlık arasında çok yakın ve karşılıklı bağlar vardır; bunların yükselişi yavaş ve genel bir biçimde ilkel özgürlüğü sonlandırmış ve daimi, kurumsallaşmış, sınırlı kolektif ve dağıtımcı iktidarın temsil ettiği sınırların ve fırsatların başlangıcını sona erdirmiştir.

Her ne kadar daha çok başkalarının kuşkularını bir araya getirmiş olsam da, bu öyküden ayrılmak istiyorum. İtirazlardan birisi şu garipliğe olacaktır: Neolitik Devrim ve derecelerin ortaya çıkışı toplumları pek çok yerde birbirinden bağımsız olarak (bütün kıtalarda, genellikle birbiriyle alakasız birçok yerde) ortaya çıkmış olsa da, uygarlığa, katmanlaşmaya ve devlete geçiş göreli olarak nadirdir. Tarih-öncesi Avrupa araştırmacısı Piggott şu açıklamayı yapar: "Geçmişe ilişkin bütün çalışmalarım beni ikna etmektedir ki, Batı Asya'da sınırlı bir alanda, belki de tek bir dizi koşulun sonucunda, 5.000 yıl önce, bizim uygarlık dediğimiz şeyin ortaya çıkışı Eski Dünya'da meydana gelen bütün olaylar arasında en anormal ve tahmini en güç olaydır." (1965: 20). Bu bölümde ve izleyen bölümde, Piggott'un durumu çok fazla abartmadığını iddia edeceğim: Büyük bir olasılıkla Avrasya'da, uygarlığı, en fazla dört özgün koşullar dizisi üretmiştir. Dünyadaki başka yerler için en azından iki tane daha eklememiz gerekir. Kesin bir rakam vermek zor olsa da, bu koşullar toplamda büyük olasılıkla 10'un altındadır.

Aşamaların birbirini izleyişi (ardışıklığı) konusundan ortaya çıkan diğer ayrıksı tutumsa, aşamaların basit ve gelişimsel olarak birbirini izleyişi yerine geriye doğru ve döngüsel hareketine dikkat çekmektedir. Merkezi itibariyle evrimciliğin kalesi olarak niteleyebileceğimiz biyoloji içindeki ayrıksı düşüncelerden destek alan bazı antropologlar toplumsal gelişmenin birikimli ve evrimsel gelişmenin sonucunda değil "çatallanmalar" ve "büyük felaketler" sonucunda nadiren, ani olarak ve önceden tahmin edilmez bir biçimde meydana geldiğini ileri sürmüştürler. Friedman ve Rowlands (1982) daha önceki dönemlerindeki evrimciliklerine artık kuşkuyla baktıklarını dile getirmişlerdir. Modellerini kabul etmesem de onların kuşkularından yararlanacağım. Uygarlık, birbirinden bağımsız gelişen birkaç durumun hepsinde de hakikaten uzun, aşamalı ve birikimli bir süreçtir; büyük bir felakete ani olarak verilen bir

yanıt değildir. Ancak tüm dünya geneli söz konusu olduğunda değişim, onlar tarafından iddia edildiği gibi, döngüseldir; birikimli ve evrimsel değildir.

Bu bölümde bu muhalif düşünceyi iki farklı biçimde geliştireceğim; her ikisi de daha sonraki bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alınacak. Birincisi, genel evrim kuramı Neolitik Devrim'e uygulanabilir ancak böyle bir durumda anlamlılığı azalır. Bunun da ötesinde "hiyerarşik toplumlar"a kadar hatta bazı durumlarda geçici devlet ve katmanlaşma yapılarına kadar genel evrim olduğunu sezinleyebiliriz. Fakat ondan sonra genel evrim durmuştur. Bu kadarı Webb (1975) tarafından da iddia edilmiştir. Fakat ben daha da ileri gideceğim ve daha genel süreçlerin "*yozlaşmalar*" –hiyerarşik ve eşitlikçi toplumlara doğru geri hareket– ve bu yapılar etrafında, daimi katmanlaşma ve devlet yapılarına ulaşma başarısını gösteremeyen bir döngüsel hareket süreci olduğunu önereceğim. Gerçekte, insanlar kendi kültürel ve örgütlenme yeteneklerinin dikkate değer bir kısmını daha fazla evrimin meydana gelmesini engelleme yolunda harcamışlardır. Dağıtımcı iktidarın araya girmesinden ötürü, kolektif iktidarlarını arttırmak istememişlerdir. Katmanlaşma ve devlet, uygarlığın asli parçalarıdır; genel toplumsal evrim uygarlık ortaya çıkmadan önce durmuştur. Gelecek bölümde uygarlığa neyin neden olduğunu göreceğiz; daha sonraki bölümlerde ise uygarlıklarla onların uygarlaşmamış komşuları arasındaki ilişkilerin ikincinin birincinin etkisi altına girdiği anda erişmiş olduğu döngü noktasına göre değiştiğini göreceğiz.

Bunu ikinci bir iddia desteklemektedir. 1. Bölüm'de tartışılan "toplum" mefhumuna geri dönelim. Sınırlandırılmışlık, sıkılık ve baskıya vurgu yapılıyordu: Toplumun üyeleri birbirlerini etkilemektedir ancak dışarıdakilerle hiçbir zaman aynı ölçüde bir etkileşim olmamaktadır. Toplumlar sınırlıdır ve toplumsal ve teritoryal kapsamları bakımından dışarıda tutucudur; herkese açık değildir. Yine de uygar ve uygar olmayan toplumlar arasında bir süreksizlik vardır. Bu bölümde tartışılan uygarlaşmamış grupların neredeyse hiçbirisi ayrıcalıklı değildi ve değildir. Birkaç kuşaktan daha uzun aynı "toplum"a ait olan çok az aile vardır, onlar da tarih öncesindeki toplumlarda olanın tersine sınırlarının gevşekliği sayesinde bunu başarmıştır. Çoğunun sadakat konusunda tercih olanakları mevcuttu. Yukarıda bahsedilen yozlaşmayı başlatan mekanizma, toplumsal bağların gevşekliği ve belli bir iktidar ağından bağımsız olma yeteneğiydi. Uygarlaşmamış toplumlarda toplumsal kafesten kaçmak mümkündü. Otorite serbestçe verilirdi fakat geri de alınabilirdi; daimi ve zorlayıcı iktidar elde edilemezdi.

Uygarlık kafesi ortaya çıktığında bunun belirli bir sonucu da ortaya çıkmıştır. Uygarlaşmamış toplumlar küçüktüler –tipik örneği kent devletidir– fakat genel olarak bir "kültür" olarak adlandırılmasına alışılmış, göreli olarak gevşek, geniş fakat tanınabilen toplumsal ağların ortasında varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu kültürleri –"Sümer", "Mısır", "Çin" ve diğerleri– eğer onların

daha erken gevşek ilişkileri, yeni kafes toplumlarıyla birleştirdiklerini hatırda tutarsak anlayabiliriz. Bu konu da gelecek bölümlerde ele alınacaktır.

Böylece bu bölümde iktidarın daha sonraki *tarihi* için gerekli olan sahneyi kurdum. İktidar gelişimin doğasında mevcut olan bir şey olduğundan dolayı, bu, her zaman belirli yerlerin tarihi olacaktır. Doğal çevre ile karşı karşıya gelen insanın genel yetenekleri, uygarlık, katmanlaşma ve devleti değil; bunun yerine ilk toplumları –tarım, köy, klan, soy, şeflik– doğurmuştur. Bunu daha özel tarihsel koşullara bağlamak gerekir. Bunlar bu cildin temel konusu olduğu için hızlı biçimde tarihi önceleyen genel toplumsal evrime geçeceğim. Bu da ayrı bir hikâyedir. Yapacağım şey, evrimin son aşamalarının geniş bir taslağını çıkarmak ve sona ermediğini daha ayrıntılı olarak göstermektir. İstisnai bir yönteme başvuracağım. Biraz cömert davranarak, ilk önce evrimciliğin doğru olduğunu ve evrimci hikâyenin sürdürülebileceğini varsayacağım. Böylelikle anlatının nerede sendelediğini açık bir biçimde göreceğiz.

İlk Yerleşik Toplumların Evrimi

Neolitik Çağ'da ve Erken Tunç Çağı'nda, yaygın, yerleşik ve karmaşık toplum biçimleri önceki toplayıcı-avcı temel üzerinde yavaş yavaş ortaya çıktı. Uygarlaşmış toplumların ortaya çıkması çok uzun zaman almıştır, dünya-tarihsel terimleriyle, MÖ 10.000'den veya daha öncesinden MÖ 3000 öncelerine kadar sürmüştür. Bizim bilgimiz arkeologun küreğinin şansına ve karbonla tarih belirleme yönteminin değişken hata paylarına ve diğer bilimsel tekniklere bağlıdır. Olaylar yedi bin yıla yayılmıştır, bu süre dünyanın kayıtlı tarihinden daha uzundur. Bundan dolayı takip eden üç paragrafın hikâyesi mecburi olarak cansızdır.

Pek bilinmeyen tarihlerde dünyanın değişik yerlerinde birkaç sınırlandırılmış ve yarı-daimi yerleşim yerleri ortaya çıktı. Bunu genel bir evrimsel eğilim olarak yorumlamamıza yarayacak yeterince olası bağımsız durum vardır. İlk yerleşim yerleri pek çoğu balıkçılıkla uğraşan topluluklar veya çakmak taşı kazıcılarından oluşmuş olabilir; onlar için yerleşiklik olağandışı bir buluş değildi. Ancak başkaları yerleşik olmanın avantajlarını görmüş ve onu örnek almış olabilir.

Sonraki aşama MÖ 10.000 civarında, ilk önce Türkistan veya Güneydoğu Asya'da, belki de birbirinden bağımsız olarak, ortaya çıkmıştır. Emek toprağı işlemekte ve ekilmiş tohumlardan ve dikilmiş fidelerden ürün elde etmekte kullanılmıştır. Ortadoğu'da bu gelişmenin kaynağı yaban arpası ve buğday hâsılatı olmuştur. Modern yazarlar toprağı işlemeye ilişkin bu "buluş"un aşamalarını yeniden inşa etmiştir (Farb 1978: 108-22; Moore 1982). Bunun şu veya bu biçimde gerçekleşmesi başka bir konudur. Fakat adımlar, bilgilerin, daha fazla ürün üretme arzusunun, fırsatların ve deneme yanılmanın, yani

evrimin normal unsurlarının yavaş da olsa birleşiminin bir sonucu gibi gözükmektedir. Tarımın ortaya çıktığı, küçük ama yoğun biçimde işlenen bahçelerin çapalanmasında ağaçtan yapma elle kullanılan çapaların kullanıldığı her yerde yerleşik köyler ortaya çıktı. Çoğu sürekli değildi. Toprak kullanımdan dolayı verimsiz hale geldiğinde, köy başka yere taşınmaktaydı. Belki hayvanların da kullanıldığı çiftçilik aynı zamanda ortaya çıkmıştır. MÖ 9000 yıllarında koyunlar ve keçiler Irak ve Ürdün'de evcilleştirilmiştir ve bunu diğer hayvanlar izlemiştir. Avrasya'da tarım veya çobanlıkla uğraşan veya bu ikisiyle de birlikte uğraşan ve uzun bir ticaret yolu boyunca ürün değişimi yapan gruplar ortaya çıkmıştır. Ticaret yollarının, çakmak taşı ve doğal cam kaynaklarına yakınlığın ve verimli toprağın çakıştığı yerlerde sürekli yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. MÖ 8000'e gelindiğinde, Eriha'da, eski bir tarım köyü, çamur-tuğla evlerden oluşan çevresi istihkâmlarla korunmuş kırk bin metrekarelik bir yerleşim alanı haline gelmişti. MÖ 6000'lere gelindiğinde bu istihkâmlar taş idi. Aynı zamanda akla yapay sulamayı getiren büyük su depoları vardı – ki bu evrimci hikâyede diğer bir adımdır. Doğal örneklerin gözlemlenmesi ve aşama aşama iyileştirilmesi sonucunda buna [yapay su depolarına] ulaşmak mümkündür: Su depoları ve barajlar geliştirilmeden önce yağmur ve sel sonrası oluşan doğal su rezervlerinin yapay olarak iyileştirilmesi yoluna gitmiş olabilirler; sellerin oluşturduğu alüvyonların (verimli topraklar olarak) üstünlüklerinin, ırmak vadilerinde gelişen uygarlıkların büyük alüvyon oluşturma başarılarından çok önce fark edilmiş ve uyarlanmış olması mümkündür. Eriha ve Çatalhöyük'teki kalıntılar, tören alanlarına, yaygın ticaret ağlarına, yani oldukça yaygın ve sürekli bir toplumsal örgütlenmeye işaret etmektedir. Fakat yazı yoktur, nüfus yoğunluğu (buraların arkeologlar tarafından "kent" denilen yerler olup olmadığını gösterir) bilinmemektedir. Herhangi bir "devlet"in varlığına ilişkin hiçbir bilgimiz yoktur; ancak mezar kalıntıları burada yaşayanlar arasında bir miktar eşitsizliğin var olduğunu göstermektedir.

Ağaç saban, tahminen MÖ 5000'den hemen sonra, yük arabası ve çömlekçi çarkının ardından ortaya çıkmıştır. İşlenen tarlaların büyüklüğü ve sürekliliği hayvanların sabana koşulmaya başlanmasıyla artmıştır. Böylece toprağın derinindeki bileşenler yüzeye çıkarılabiliyordu. Yılda iki defa alt-üst edilmiş tarlalar nadasa bırakılabiliyordu. Bakır, altın ve gümüş beşinci bin yıla gelindiğinde lüks eşya olarak kullanılmaktaydı. Bunlar özenle yapılmış mezar odalarda bulunmuştur ve uzun mesafeli ticaretin ve toplumsal farklılaşmanın var olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Britanya, Breton, İspanya ve Malta'daki şaşırtıcı "anıtsal" yapılar, MÖ 3000-2000 döneminde, belki de Yakın Doğu'daki eğilimlerden bağımsız gelişen, karmaşık toplumsal örgütlenmelerin, büyük ölçekli emek idaresinin, astronomi bilgisinin ve belki de dinsel ritüellerin varlığına işaret etmektedir. Fakat bu dönemde Yakın Doğu'daki gelişmeler yaşamsal önemde olmuştur. Büyük olasılıkla, MÖ 3000 sıralarında sulama

tekniklerinin bir sonucu olarak sürekli yerleşimlerin daha yoğun olarak görülmeye başlamasıyla birlikte, yazı, kent devletleri, tapınaklar ve farklılaşma sitemleri –kısaca medeniyet– Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır.

Yukarıda anlatılanlar bundan sonra daha ayrıntılı olarak ele alacağım hikâyenin genel hatlarıdır. Gelişmeler oldukça geniş alanda, görünüşte birbirinden bağımsız ve yeterince farklı örnekte, birikimli olarak ortaya çıktığından, evrimci kuram hikâyenin başlangıcında akla yatkındır. Tarım ortaya çıktığından beri, yeni tekniklerin ve örgütlenme modellerinin öncüsü olmuştur. Bazı alanlar toplayıcı-avcılığa geri dönmüş olabilir, ancak geri dönüşü olmayan bir gelişim izlenimi edinmek için yeterli alan yoktur. Yine de her şey yerleşim ve örgütlenmenin giderek artan bir şekilde *sabitleşmesine* doğrudur; yani evrimci hikâyenin özüne uygundur. Sabit yerleşimler insanları birlikte yaşama, işbirliği ve daha karmaşık toplumsal örgütlenmeler kurma tuzağına düşürür. *Kafes* metaforu buna uygun düşer.

En az kafeslenmiş ilkel insanı, toplayıcı-avcıyı, ele alalım. Onun özgürlüğünün iki ana yönü vardı. Birincisi ve modern bir gözle bakanlara şaşırtıcı gelecek olan şey, antropologların çağdaş toplayıcı-avcının kolay bir hayat sürdürdüğünü iddia etmeleridir. Sahlins (1974) toplayıcı-avcı aşamayı "asıl zengin toplum" olarak betimlemiştir. Toplayıcı-avcılar ekonomik isteklerini ve kalori gereklerini günde ortalama üç dört saat arasında çalışarak karşılayabiliyorlardı. Bizim "avcı adam" imajımızın tersine, onların diyetlerinin yalnızca % 30'u avcılıktan ve kalan % 65'i ise toplayıcılıktan geliyordu; ancak soğuk iklimlerde birinci oran daha yüksek olabilir. Bu özellikle feministlerin 1970'lerden bu yana bulguları alternatif bir tarih-öncesi toplayıcı kadın etiketi icat etmek için memnuniyetle kullanmalarından bu yana tartışmalıdır. "Toplayıcı-avcı" bana daha akla yatkın gözükmektedir. Fakat avcılık ve toplayıcılığın birleşimi tarım veya çobanlıktan herhangi birisinde uzmanlaşmış olanların sahip olduklarından daha dengeli, besleyici bir diyet sunucu doğurur. Böylece tarıma ve çobanlığa geçiş daha büyük refah anlamına gelmez. Ve bazı arkeologlar (örneğin Flannery 1974; Clarke 1979) antropolojik bolluk resmini güçlü bir biçimde desteklemektedir.

İkincisi, toplayıcı-avcıların gevşek ve esnek toplumsal yapıları, toplumsal bağlılıklarda tercih özgürlüğü vermekteydi ve vermektedir. Kendi varlıklarını sürdürebilmek için belirli bazı başka insanlara bağlı değildirler. Küçük topluluklarla işbirliği içine girebilecekleri gibi büyük birimlere de katılabilirler ve bunun hangisinin olacağını kendileri tercih edebilirler. Ve istedikleri zaman karşıt görüşte olabilirler. Soylar, klan ve diğer akrabalığa dayalı gruplar bir kimlik duygusu verebilir ancak ağır görevler ve haklar yükleyemez. Aynı zamanda teritoryal bir sınırlılık da yoktur. Bazı Avustralyalı yerlilerle ilgili değerlendirmelere dayanan daha önceki antropolojik bulguların tersine toplayıcı-avcıların

çoğu sabit topraklara sahip değildir. Toplumsal esneklikleri nedeniyle, bu tür kolektif mülkiyet haklarının gelişmesi zordur (Woodburn, 1980).

Genel esneklik içinde, üç veya dört toplumsal birim belirleyebiliriz. Birincisi, çekirdek ailenin anne-babaları ve bağımlı çocuklarıdır. Normal bir hayat ölçeğinde insanlar iki tür ailenin üyesi olacaktırlar, önce çocuk, sonra da anne veya baba. Sıkıdır fakat geçicidir. İkinci birim ise küçük topluluklardır; bazen "asgari topluluk" olarak adlandırılır; yakın bağlılık içinde iş yapan bir gruptur; geçimlerini birlikte toplayıcılık ve avcılık yaparak sürdürürler. Bu birim az çok sürekliliği olan ve her yaştan insanı içinde barındıran bir gruptur; ancak sıkılığı, kalabalıklığı dönemsel olarak değişebilir. Normal büyüklüğü 20-70 kişi arasıdır.[1] Fakat topluluk kendine yeterli değildir. Özellikle üretken eş bulmak için çok küçük bir potansiyel havuz söz konusu olduğundan yeniden üreme gereksinimleri güvence altına alınamamıştır. Bu, yakındaki diğer gruplarla düzenli evlilik biçimlerini zorunlu olarak doğurmuştur. Topluluk kapalı bir grup değil, genel kolektif yaşama katılan çekirdek ailelerin gevşek bir kümesidir. Büyüklüğü sık değişmektedir. Boş kapasitesi olan gruplara dışarıdan katılım sık görülen bir durumdur. Ayrıca, bölgede eğer ekolojik çeşitlilik varsa (veya basit bir toplumsal düzen biçimi olarak) mal veya hediye değişimi söz konusu olabilir.

Bu tür temasların ortaya çıktığı popülasyon dördüncü birimdir, "kabile", "diyalektik (dilsel anlamda, Hegelci anlamda değil) kabile", veya "azami topluluk" olarak adlandırılabilirler. Bu 175-475 kişinin gevşek bir konfederasyondur; bir takım topluluklardan meydana gelir. Wobst'a (1974) göre bu rakam, normal durumlar için 9-17 arasındadır. Olumlu çevre koşulları nüfusu bu düzeylerin üzerine çıkartır ancak "kabile" bu durumda iki birime ayrılır ve her birim kendi yolunda ilerler. İnsanlar arasında doğrudan yüz yüze iletişimin pratik üst limiti olabilir. Beş yüz kişinin üzerine çıkıldığı zaman iletişim yeteneğimizi kaybederiz! Avcı-toplayıcılar okur-yazar değildir ve iletişim için yüz yüze görüşmeye bağımlıdır. Cinsiyet ve yaş dışında neredeyse hiçbir uzmanlaşma aracına sahip olmadıkları için iletişimin kısa yolu olarak rolleri kullanamazlar. Yalnızca yaş, cinsiyet, fiziksel özellikler ve topluluk üyeliği bakımından farklılaşmış bütün insanlar olarak ilişkilidirler. Bu durum ortadan kalkıncaya kadar onların yaygın iktidarları ihmal edilebilir.

Tarımsal yerleşik hayata geçişten sonra olduğu gibi, yukarıda belirtilenlerin ötesinde, dördüncü, daha geniş bir "kültürel" birim var mıdır? Bundan kuşku duyuyoruz çünkü yalnızca tek bir insanlık süreciyle karşı karşıyayız. Malların, insanların, fikirlerin değişimi yoğun bir biçimde değil, yaygın bir biçimde ortaya çıkmıştır ve toplayıcı-avcılar geniş kıta parçası üzerinde gev-

[1] Rakamlarla ilgili tartışmalar için bkz., Steward 1963: 122-50; fried 1967: 154-174; Lee ve DeVore 1968; ve Wobst, 1974.

şek bir biçimde birbirine bağlanmıştır. Yani, erken toplumsal yapıyla ilgili bir açıklık ve esneklik söz konusuydu. Wobst (1978) toplayıcı-avcılarla ilgili modellerinin dar görüşlü kaldığını iddia eder. Toplayıcı-avcıların kıta düzeyinde kültürel kalıplarla birbirine bağlı olduğuna ilişkin kanıtlar olsa da, bölgesel ve bölgeler-arası süreçlere ilişkin çok az araştırma yapılmıştır. Wobst'a göre, etnografın "görev alanı" akademik görev bölüşümü ve antropolojik etki sonucu belirlenen yapay bir alandır; ancak araştırma raporlarında, kendi "kültür"üne sahip faal bir "toplum" ve sınırları belli bir birime dönüşür. Tarih öncesinde mevcut olan "toplum" türleri bugünkü antropologların görmüş oldukları toplumların hiç birisine benzemez. Onlar henüz kıta parçalarını doldurmamıştı ve daha geniş toplumlar tarafından sınırlandırılmamışlardı. Bu özellikler tarih-öncesi toplumların genel olarak kafeslenmemiş olduğunu göstermektedir. Ferguson'ın ünlü iddiasının aksine, "insan türü her yerde topluluklar halinde gezinen bir grup" değildir. Etnografya, etimolojik olarak *ethne*'nin, insanların bilimidir. İnsanlar, sınırlandırılmış akraba grupları, başlangıçta yoktu – onlar tarih tarafından yaratılmıştır.

Tarıma ve çobanlığa geçişin nasıl ortaya çıktığı burada tartışılamayacak kadar ihtilaflıdır. Bazı yazarlar artan tarımsal ürünlerin çekici faktörlerini, diğerleriyse nüfus baskının itici faktörlerini öne çıkarmaktadır (örn. Boserup 1965; Binford 1968). Bir hüküm vermeye çalışmayacağım. Yalnızca birbirinin rakibi olan iddiaların tek bir evrim kuramının çeşitleri olduğuna dikkat çekeceğim. Asgari toplumsal işbirliği formları içinde bulunan ve yaygın olarak çevresel benzerliklerle karşılaşan insanoğlunun genel yetenekleri tüm dünyada Neolitik Devrim dediğimiz tarımsal ve kırsal dönüşümlere yol açmıştır. Toplumsal ve teritoryal olarak kapatılmış olan toplumların daha büyük yerleşimi başlamıştır. Gruplaşmaların boyutu ve yoğunluğu artmıştır. Küçük topluluk yok olmuştur. Daha büyük ve gevşek "kabile" iki alternatif biçimde etkilenmiştir. Ya 500 kişi kadar olan oldukça zayıf bir birim, daha küçük 20-70 kişiden oluşan bir birimi yutarak, sürekli olarak yerleşilen köye sabitlenmiştir ya da değişim süreci, yaygın akrabalık ağları –klanlar, soy grupları, veya kabileler– temelinde büyük fakat gevşek bir rol uzmanlaşması geliştirmiştir. Yerellik veya akrabalık –veya ikisinin birleşimi– daha yoğun, belli rolde uzmanlaşmış toplumsal ağlar için örgütsel çerçeveler sunabilirdi.

Tarih-öncesi Avrupa'da eşitlikçi ve çoğunlukla uzmanlaşmamış köy yerleşimleri aşağı yukarı 50-500 kişiden oluşuyordu, genellikle çekirdek aile kulübelerinde yaşıyorlardı ve en fazla 200 hektarlık bir alanda çalışıyorlardı (Piggott 1965: 43-7). Yakın Doğu'da üst limit daha normal olabilir. Ayrıca tarih-öncesinde çok sayıda büyük, gevşek kabile birimleri olduğuna dair belirtiler vardır. Günümüzde Yeni Gine'de Neolitik insanlar arasında, Forge'a göre (1972), 400-500 sınırına ulaşıldığı zaman ya yerleşim yerleri bölünür veya rol ve statü uzmanlaşması ortaya çıkar. Bu Steward'ın çok soylu köylerin ve gev-

şek klanların gelişimiyle, büyüyen grupların, sosyo-kültürel entegrasyonu daha yüksek ve daha fazla karışık bir düzeyde nasıl bulduğuna ilişkin evrim kuramıyla uyumludur (1963: 151-72). Yatay ve dikey bölünmeler toplumsal grupların kendilerini sayıca büyütmelerine izin vermiştir.

Doğanın yoğun biçimde sömürülmesi, daimi yerleşimi ve 50 yerine 500 kişinin birinci derece etkileşimini mümkün kılmıştır; rol uzmanlaşması ve ortaya çıkmakta olan otorite, ilkede sınırsız olan üyeler arası ikincil etkileşime izin vermiştir. Yaygın toplumlar, iş bölümü ve toplumsal otorite şimdi artık insanlığın tarih-öncesi dönemini başlatmıştır.

Kolektif Ekonomik Gücün İstikrarlı İlişkilerinin Ortaya Çıkışı

İlk toplumlar ne kadar belirgindi? Bu onların ne kadar sabit olduklarına bağlıdır. Woodburn (1980, 1981), ilkel toplumların "hemen geri dönüş" yerine "ertelenmiş geri dönüş" veya "emek yatırım sistemi"ni tercih ettikleri takdirde yerleşikliklerini garanti altına aldığını iddia etmiştir. Herhangi bir grup, emeğini, araçları, depoları, tarlaları, barajları, vb. yaratmak için kullanıyorsa, ekonomik geri dönüşü gecikmeli olacaktır ve bu durumda emeği yönetmek, yatırımı ve onun getirilerini paylaştırmak için uzun dönemli ve bazı durumlarda merkezileşmiş bir örgütlenme zorunludur. Şimdi, geri dönüşü gecikmeli üç çeşit emek yatırımının sonuçlarına bakalım.

Birincisi doğadadır, yani toprak ve çiftlik hayvanlarındadır – ekilmiş ürünler, sulama kanalları, evcilleştirilmiş hayvanlar ve benzerleri. Bunların hepsi beraberinde teritoryal bir sabitliği getirir. Hayvan otlakları değiştirilebilir ve ekinler tohum halindeyken taşınabilir fakat bunları bir istisna olarak bir kenarda tutarsak, doğada geri dönüşü gecikmeli yatırım ne kadar büyükse, üretimin karasal sabitliği de o kadar büyüktür. Sabit bitki yetiştiriciliği (bahçıvanlık) bir grubu veya en azından onun çekirdek üyelerini bağlamaktadır. "Kes-ve-yak", bir grubu, eğer ağaç köklerini düzenli olarak kesip toprağı verimli hale getiriyorlarsa ve hayvanları anızda otlatıyorsa birkaç yıl bağlar. Daha sonra toprağın verimliliği azalır. Ormansızlaştırma sürecini yeniden yapmak için veya uygun arazileri olan toprak bulmak için bazıları başka yerlere gider. Örgütlenmeleri taşınmaya veya yeni yerlere değil, eski ekolojiye alışık olduğundan, grubun tümü bütün olarak nadiren taşınır. Genç yaştakilerin daha fazla olduğu küçük aile ve komşu grupları ayrılma eğilimindedir. Bu bölümde daha sonra göreceğimiz gibi sürekli bir toplumsal örgütlenme ortaya çıkmaz.

Özellikle bozkır türü alanlarda hareket halinde olan çobanlar daha az sabittir. Yine de çobanlar pek de kolay taşınamaz olan mallar, araç-gereçler ve çeşitli hayvanlar edinirler ve tarımla uğraşanlarla sığır yemi, saman, ekin anızında hayvan otlatmak ve ürün değiş tokuşu için ilişki kurarlar. Lattimore'un

da belirttiği gibi, safkan olan tek göçebe, yoksul göçebedir. Yine de toprağa bağlılık tarımla uğraşanlarınki kadar değildir.

Tarımcılar ve hayvancılar başka nedenlerle de toprağa bağlı olabilirler. İnsanları, su, orman, ve diğer grupların hayvanları gibi hammaddelere yakınlık ve ekolojik olarak elverişli olan bölgeler arasında yer alan değişim ağlarında stratejik olarak yerleşmiş olmak da bağlar. En çok bağlayıcı olansa doğal olarak verimli olan ve sürekli tarımı ve çobanlığı destekleyen topraktır. Bu tür topraklar ırmak vadilerinde, göl kenarlarında, sele maruz kalan ve alüvyon oluşumu gerçekleşen deltalarda bulunur. Buralarda popülasyonlar genellikle kendilerini toprağa bağlı hissetmektedirler. Diğer yerlerde örüntüler farklı olabilir, fakat eğilim toplayıcı-avcılardan daha çok sabitliğe doğrudur.

İkincisi, emek kullanımı, toplumsal üretim ve değişim ilişkileri, farklı emek grubu biçimleri, iş bölümü, pazarlar ve benzerleri içinde olabilir. Bunlar teritoryal olmaktan çok, toplumsal olarak sabit olma eğilimindedirler. Düzenli emek ilişkileri (eğer askeri güç yoksa), aynı grubun –aile, komşular, klan, soy, köy, sınıf, ulus, devlet gibi– üyesi olan insanlar arasında bulunan normatif güveni gerekli kılar. Üretimde işbirliği daha yoğun olduğu için bu, üretim ilişkilerinde değişim ilişkilerine göre daha doğrudur. Normatif dayanışma, işbirliği için zorunludur ve etkileşim ağlarını sabitleme ve ortak bir ideolojik kimlik doğurma eğilimindedir. Uzun bir döneme yayılan yatırım, kuşaklar arasında, hatta yaşayan ve doğacaklar arasında, daha sıkı bir kültür paylaşımı anlamına gelir. Köylerdeki ve akraba grubu arasındaki bağları sıkılaştırır ve bunları geçici devamlılığı olan toplumlara dönüştürür.

Fakat bunun boyutu ne kadardır? Toplayıcı-avcılara göre, tarımcılar ve hayvancılar daha sabittir. Fakat ekolojiler arasında ve zamana bağlı olarak farklılıkların olduğunu yinelemek gerekir. Mevsimler, kes-ve-yak döngüsü (ağaç kesme aşamasında, daha sonra olandan daha fazla işbirliği) ve diğer tarımsal döngüler dolayısıyla ortaya çıkan farklılıklar, oldukça esnek bir işbirliğini destekler. Kafesleme, eğer sulama mümkünse, en fazla ırmak vadilerindeki taşkın yataklarındadır. Bu, tarımsal kuralların çok ötesinde bir işbirliği halindeki emek çabası gerektirir; bu noktaya gelecek bölümde tekrar döneceğim.

Üçüncü yatırım ise emeğin araçları, doğanın bir parçası olmayan ve ilke olarak taşınması mümkün olan aletler ve makineler içindedir. Birkaç binyıl boyunca, aletler küçük ve taşınabilir olma eğiliminde olmuştur. Onlar insanları toplumsal bakımdan ve teritoryal olarak büyük olan toplumlara değil, hanelere ve aletleri taşıyan haneler grubuna bağlamıştır. 6. Bölüm'de tartışıldığı gibi, Demir Çağı'nda alet yapımında gerçekleşen devrim, mevcut toplumların büyüklüğünü düşürme eğilimine neden olmuştur.

Böylece toplumsal yatırımın etkileri farklı farklıdır, fakat genel eğilim, toprağın artan oranda kullanımından dolayı, daha büyük toplumsal ve

teritoryal sabitliğe doğrudur. Tarımsal başarıyla sınırlılıklar birbirinden ayrı düşünülemez.

Eğer, nüfus baskısı ve ekolojik uzmanlaşma derecesini iki önemli eğilim olarak eklersek, resim daha da karmaşıklaşır. Çok az tarımcı ve çoban, toplayıcı-avcılarda görülen önemli derecede istikrarlı doğum kontrol önlemlerini geliştirmiştir. Onların geçimsel artıkları, periyodik olarak nüfus artıkları ve toprak erozyon/hastalıklarıyla, "Malthusçu döngüler"le tehdit edildi. Gösterilen tepkiler, grupların parçalanması, insanların toptan göç etmesi ve belki de şiddetin daha fazla örgütlenmesiydi. Bunların toplumsal uyuma etkiler birbirinin karşıtıdır: Birincisi zayıflatıcıdır, ikincisi ve üçüncüsü ise güçlendirici olabilir.

Gelişmekte olan tarım dahilindeki ekolojik uzmanlaşmanın etkileri daha da karmaşıktır. Bazıları uzmanlaşmanın toplumda daha fazla işbölümünü teşvik ettiğine inanır (daha sonra değineceğimiz "yeniden dağıtıcı şeflik" kuramı örneğinde olduğu gibi). Eğer ürün değişimi bir köy içinde veya bir akrabalık yapısı içinde gerçekleştirilirse, sabit pazarlar, depolar vb. örgütlenmelere bağlılık artar. Uzmanlaşmış roller ve hiyerarşik yapılar çoğalır ve iş bölümü ve kademe hiyerarşileri yoğunlaşır. Fakat büyüklük, uzmanlaşma, yayılma ve değişim artarken, temas kurulabilir dünya her zaman pratik olan bir grup olarak organize edilebilenden daha büyüktür. Grup istikrarlı·hale geldikçe, gruplar-arası ilişkiler de istikrarlı hale gelmektedir. Sabanla sürülen toprağı çobanlık için kullanılan toprakla birleştirmenin zorluğu, göreli olarak uzmanlaşmış tarım ve çoban gruplarının doğmasını teşvik etmiştir. Böylece toplumsal etkileşimin *iki* ağı, "grup" ve "toplum" büyüdükçe, değişim ve yayılma ağları daha da genişlemiştir.

Kolektif İdeolojik, Askeri ve Siyasal İktidarın Ortaya Çıkışı

Aynı ikiliği, ideolojik iktidarın, yani daha oturmuş ve yaygın dinlerin ve arkeologların ve bazı antropologların kültür dediği şeyin ortaya çıkışında da görüyoruz. Din konusunda arkeoloji bize çok az bilgi sağlamıştır, tarihsel olarak sıkıntılı olan antropoloji ise daha fazla bilgi sağlamıştır.

Evrimci kafesleme yaklaşımı, Bellah (1970: 2-52) tarafından örneklendirilmiştir. Bellah, dinsel evrimin temel aşamalarını ayrıntılı olarak anlatır. İlk ikisi ele aldığımız konuyla ilgilidir. Onun en erken aşamasında, ilkel insanın yaşamı ve çevreyi kontrol altına alması ve pasif biçimde zarar görmekten daha fazlasını yapması, sembolik düşüncenin gelişimine bağlıdır. Bu, özneyi ve nesneyi birbirinden ayırır ve çevreyi kullanma yeteneğine yol açar. İlkel din bunu gelişmemiş bir biçimde yapmıştır. Efsanevi sembolik dünya, doğal dünyadan veya insanlardan açık bir biçimde ayrılmış değildi. Bazı dinler, bir insan kavmini, kayalar ve kuşlar gibi doğal olgular olarak ve efsanevi, geçmişe ait tek bir totem sınıflandırma içinde, benzer konfigürasyonlardan ayırarak bir-

leştirmişlerdir. Böylece dinsel eylem bu dünyaya katılmaydı, sadece Dünya üzerinde yapılan bir eylem olmamalıydı. Ancak sınırlandırılmış toplumsal bir grup ortaya çıktıkça, ikinci aşama belirmeye başlamıştır. Ekonomik, askeri ve siyasal işbirliği sonucunda ortaya çıkan düzenlilikler *nomos*, yani nihai düzen duygusu ve kozmosun anlamı olarak algılanmaya başlandı. Klan, soy, köy ve kabileyle ayrıcalıklı ilişki içinde olan Tanrı artık *içeri*'deydi. İlahi olan, toplum tarafından evcilleştirilmişti. Durkheim'ın daha sonraki bölümlerde ele alınacak olan din kuramı artık uygulanabilir: Din yalnızca "ideal olarak yıldızlara kadar uzatılmış olan toplumdu": Toplum kafeslendikçe din de aynı duruma tabi olmuştur.

Fakat bu iddianın iki hatalı yönü vardır. Birincisi, antropolojik kayıt ilahi olanın gerçekten de daha toplumsal olabileceğini göstermektedir, fakat o daha üniter olamaz. A grubunun tanrıları, komşu olan B grubunun tanrılarından katı biçimde ayrı değildir. Çakışma vardır ve çoğu zaman gevşek ve değişen panteonlarda; ruhlar, tanrılar, yakın köylerin ve akraba gruplarının ataları rekabetçi statü hiyerarşisi içinde birlikte yer alırlar. Örneğin Batı Afrika'da, eğer belli bir köy veya akraba grubu komşuları üzerindeki otoritesini arttırırsa, onun ataları hızlı bir biçimde diğerlerinin panteonu içinde önemli şahsiyetler olarak yer alır. Bu küçük grup ve büyük "kültür" arasında oldukça büyük bir ideolojik esneklik ve diyalektik etkisi yaratmaktadır. İkinci olarak, arkeolojik kayıt ortak sanatsal stillerin genellikle herhangi bir köy ve akraba grubundan çok daha yaygın olduğunu açığa çıkarmaktadır. O zamanlardan bugüne kalan çanak çömlek, taş ve metallerin süslemelerinin geniş alanlar boyunca birbirine benzer olmasının çok fazla önemi yoktur. Fakat temsili dinsel figürlerin ve insan türünü, hayatı ve ölümü temsil eden figürlerin tarzlarının aynı olması, otoriter toplumsal örgütlenmelerinkinden çok daha büyük bir alana yayılmış bir ortak kültüre işaret eder. "Geniş ağızlı bardağın" Avrupa'nın büyük bölümü boyunca yayılmış olması, "Dong-son kültürü" için Güneydoğu Asya'da, veya "Hopewell gelenekleri" için Kuzey Amerika'da aynı şeyin söz konusu olması, ne ile ilgili yaygın bağlantıları göstermektedir? Büyük olasılıkla ticareti; karşılıklı olarak göç eden popülasyonların veya gezgin usta zanaatkarların değişimlerini, bir ihtimal; din ve ideolojinin benzerliğini, belki fakat hiçbir zaman ağırlıklı olarak değil, resmi sınırlandırıcı *otoriter* örgütlenmeyi göstermektedir. *Dağınık iktidarın* en erken ifadelerinden birisidir. Gelecek bölümde, ilk uygarlıkların iki düzeyden oluştuğunu göreceğiz: Küçük bir siyasal otorite, genellikle kent devleti ve daha büyük "kültürel" bir birim, örneğin Sümer'inki veya Mısır'ınki gibi. Aynı diyalektik, iki toplumsal etkileşim ağı arasında da ortaya çıkar. Bunlardan birisi küçük ve otoriterdir, diğeriyse büyüktür ve dağınıktır. Her ikisi de zamanın "toplumu" olarak adlandırmak istediğimiz şeyin önemli bir parçasıdır.

İdeolojik iktidar örüntüleri evrimci kuramın çağrıştırdığından daha az üniterdi ve daha az miktarda kafes altına alınmıştı. Bununla birlikte kafes altına alma, bizim üçüncü iktidar kaynağımız olan bu dönemde ortaya çıkan askeri iktidar tarafından arttırılmıştır. Daha fazla artı ortaya çıktıkça, dışarıdaki yağmacılar tarafından da daha fazlası istenmekteydi. Yatırımın sabitliği arttıkça, saldırıdan kaçmak yerine direnme eğilimi gelişiyordu. Gilman (1981) Tunç Çağı Avrupası'nda sermaye-yoğun geçim tekniklerinin (saban, Akdeniz zeytin ve tahıl çoklu kültür, sulama ve kıyı balıkçılığı) "irsi elit sınıf"ın belirişinden önce geldiğini ve onun nedeni olduğunu iddia etmektedir. Bunların varlıkları daimi savunma ve liderlik gerektirmiştir.

Savaşı açıklamaya çalışmak için uygun zaman şu an değildir. Yalnızca iki noktaya dikkat çekeceğim. Birincisi, savaş evrensel değildir ancak örgütlü bir toplumsal yaşamın olduğu her yerde vardır. Barışçıl görünen toplumlar bulabiliriz –ve savaşçılığı değişmez insan doğası olarak gören bir kuram da desteklenemez– fakat bu tür toplumlar genellikle tecrit edilmiştir ve doğaya karşı çok ağır bir savaş vermekle meşguldürler (Eskimolar gibi). Sayısal bir araştırmada, elli ilkel insandan yalnızca dördünün rutin olarak savaşçılıkla uğraşmadığı görülmüştür. İkinci olarak, karşılaştırmalı antropoloji savaşın sıklığının, örgütlenmesinin ve öldürülen canlar anlamında yoğunluğunun, devamlı yerleşimle birlikte önemli ölçüde arttığını ve uygarlıkla birlikte artışın sürdüğünü göstermiştir. Sayısal araştırmalar ilkel insanın savaşlarının yarısının göreli olarak düzensiz, örgütlü olmayan, ritüelsel ve kansız olduğunu açığa çıkarmıştır (Brock ve Galtung 1966; Otterbein 1970: 20-1; Divale ve Haris 1976: 532; Moore 1972: 14-19; Haris 1978: 33). Fakat yazılı tarihin bütün uygarlıkları rutin olarak yüksek derecede örgütlü ve kanlı savaşlar yapmıştır.

Silahlı gruplar arasındaki düşmanlık, onların "grup içinde" olma veya "grup dışında" olma duygularını canlandırır. Bu aynı zamanda nesnel farklılıkları da yoğunlaştırır: Ekonomik olarak uzmanlaşmış olan gruplar uzman savaş biçimleri geliştirirler. İlk savaşçıların silahları ve organizasyonu onların ekonomik tekniklerinden türemiştir – avcılar keskin bir cisim fırlatırdı ve ok atardı; tarımcılar keskinleştirilmiş ve savaş için uyarlanmış çapalar kullanırlardı; çobanlar ata ve deveye binerlerdi. Hepsi aynı zamanda kendi ekonomik örgütlenme biçimleriyle uyumlu taktikler kullanmıştır. En nihayetinde bu askeri farklılıklar onların genel kültürel farklılık duygusunu arttırmıştır.

Askeri faaliyetlere yönelik olarak yapılan farklı yatırım biçimlerinin de ekonomi üzerinde benzer etkileri olmuştur. Doğaya yapılan askeri yatırımlar, örneğin istihkâmlar, territoryalliği arttırmıştır. Tek istisnai durum, evcil hayvanlara (süvariler için) yapılan askeri yatırımın genellikle sabitlikten çok hareketliliği arttırmasıdır. Toplumsal ilişkilere, ikmalin örgütlenmesinin yanında hareket ve taktiklerin koordine edilmesine yapılan askeri yatırım, toplumsal dayanışmayı büyük ölçüde arttırmıştır. Bu, aynı zamanda normatif bir mane-

viyatı da gerektirmiştir. Savaş araçlarına ve silahlara askeri yatırım önce bireysel savaşı teşvik etmiş ve askeri otoriteyi âdem-i merkezileştirmiştir.

Sonuç olarak askeri iktidarın büyümesi, toplumsal hayatın kafeslenişini arttırmıştır. Dolayısıyla evrimci hikâye genel olarak, ekonomik iktidar ilişkileri ve askeri iktidar etrafında dönme eğilimindedir. Bunlar dördüncü toplumsal güç olan devletin doğuşunu hazırlamıştır. Merkezileşmiş, teritoryalleşmiş, sürekli ve zorlayıcı olarak tanımladığım gibi devlet, kökensel değildir. Toplayıcı-avcılıkta devlet yoktur. Devletin ana unsurları, ister ekonomik olsun ister askeri olsun, toplumsal ve topraksal sabit yatırımlar tarafından canlandırılmıştır. Bu tarih-öncesini ve tarihi, birbirini izleyen aşamalı bir gelişme üzerinde ilintileyerek evrimci hikâyeyi tamamlayacaktır. Toplayıcı-avcılıktan sürekli ve uygar devlete kadar birbirini izleyen aşamalar dizisi, insanın doğa üzerindeki gücünü arttırışının bir "bedeli" olarak, bünyesinde daha güçlü bir toplumsal teritoryal sabitlik taşımıştır. Şimdi katmanlaşmanın ve devletin orijinine ilişkin birbirinin rakibi evrimci kuramları inceleyelim.

Devletin ve Katmanlaşmanın Kökenine İlişkin Evrimci Kuramlar

Ne katmanlaşma ne de devlet kökensel bir toplumsal formdur. Toplayıcı-avcılar eşitlikçi ve devletsizdi. Evrimciler yerleşik tarıma ve çobanlığa geçişin, tabakalaşmada ve devlette yavaş, uzatmalı ve bağlantılı bir büyüme habercisi olduğunu iddia ederler. Bu konuyla ilgili dört farklı evrimci kuramdan bahsedilebilir – *liberal, işlevselci, Marksist* ve *militarist.* Hepsi, haklı olarak çok önemli ve kafa karıştırıcı iki sorunu birbiriyle ilişkili görürler: (1) Potansiyel olarak başkalarının yaşam olanaklarını engelleyebilecek biçimde mülkiyet edinme kapasitesini elde eden bazıları, diğerlerinin maddi yaşam şansları üzerinde nasıl daimi bir iktidar edinebildiler? (2) Toplumsal otorite, topraksal (teritoryal) olarak tanımlanmış devletlerdeki merkezileşmiş, tekelci ve zorlayıcı güçlere nasıl daimi bir biçimde yerleşebildi?

Bu konuların özü otorite ve iktidar arasındaki farkta yatmaktadır. Evrimci kuramlar otoritenin büyümesi konusunda akla yatkın kuramlar ortaya koyarlar. Fakat otoritenin, onu başlangıçta devreden insanlara karşı veya insanların maddi yaşam haklarını ellerinden alınmasında kullanılacak biçimde nasıl olup da iktidara dönüştüğünü yeterince açıklayamazlar. Gerçekten de bu dönüşümler tarih-öncesinde yoktur. Devlet ve katmanlaşmanın genel bir kökeni yoktu. Bu, asılsız bir meseledir.

Liberal ve işlevsel kuramlar, katmanlaşma ve devletin rasyonel toplumsal işbirliğini içerdiğini ve bu nedenle de başlangıçta bir çeşit "toplum sözleşmesi" tarafından kurulduğunu iddia etmektedir. Liberal kuram, bu çıkar gruplarını geçimlikleri ve özel mülkiyet hakları olan bireyler olarak görmektedir. Böylece özel mülkiyet, devletin oluşumundan önce gelmiştir ve onu belirle-

miştir. İşlevsel kuramlar daha çeşitlidir. Yalnızca ekonomik antropologların işlevselciliğini ve onların "yeniden dağıtımcı şefliğe" yaptıkları vurguyu ele alacağım. Marksistler devletlerin sınıf sömürüsünü güçlendirdiğini ve bu nedenle ilk mülk sahibi sınıflar tarafından yaratıldığını iddia etmektedirler. Marksist kuram, özel mülkiyet gücünün devlet oluşumundan önce geldiğini ve devlet oluşumunu belirlediğini iddia eder, fakat Ortodoks Marksizm daha da geri gider ve özel mülkiyetin başlangıçtaki komünal mülkiyetten türediğini öne sürer. Son olarak, militarist kuram devletin ve göze çarpan toplumsal katmanlaşmanın, fetihler ve askeri saldırı ve savunmaların gereklerinden doğduğunu iddia eder. Dört okulun hepsi de iddialarını, eğer dogma sözünü kullanmayacak olursak, çok güçlü biçimde ortaya koymaktadır.

Kendilerine güvenlerinin anlaşılması güç üç yönü vardır. Birincisi, günümüzde devlet hakkında konulara değinmek isteyen kuramcılar tarih öncesinden neden destek alsın? Marksizm, kapitalizm ve sosyalizme karşı belli bir duruşu savunmak için devletin kökeni hakkında neden bazı kaygılar gütsün? Geç dönem devlet kuramlarının erken dönem devletlerin bu ya da şu biçimde doğduğunu göstermesi gerekli değildir. İkinci olarak, kuramlar, devleti sivil toplumun varoluş öncesi yönlerine indirgedikleri için indirgemecidir. Kökenle gelişme arasında sürekliliği koruyarak, devletin *gelişimle* ortaya çıkan kendi özelliklerinin sahibi olduğunu inkâr ederler. Toplumsal sınıflar ve ordular gibi "sivil toplum" çıkar grupları, tarihin sayfalarında devlete –şefler, hükümdarlar, oligarşideki yöneticiler, demagoglar ve onların hane halkı ve bürokratları– katılmışlardır. Onların otonomisini inkâr edebilir miyiz? Üçüncü olarak, en erken devletle ilgili ampirik bulguları inceleyen herkes, tek etkene dayanan açıklamaların kökenlerin aşırı derecede çeşitli olmasından dolayı, devlet kuramının anaokulu aşamasına ait olduğunun anlar.

Pek tabi, kuramlar yazarların çok az ampirik delillere sahip olduğu zamanlarda ileri sürülmüştür. Günümüzde dünyanın her yerinde eski ve yeni ilkel ve erken devletlere ilişkin bir arkeolojik ve antropolojik bilimsel araştırma zenginliğine sahibiz. Bunlar bizi kuramların, özellikle liberalizm ve Marksizm'in, kendinden emin iddialarıyla sert bir biçimde uğraşmaya zorluyor. Bu, özellikle onların ilk toplumlarda bireysel mülkiyete verdikleri öneme dayanmaları halinde söz konusudur.

Liberal kuramın en zayıf tarafından başlamak istiyorum. Bilindiği gibi liberal kuram, toplumsal eşitsizliği bireyler arasındaki farklara dayandırmak eğilimindedir. Katmanlaşmanın başlatıcıları ne olursa olsun, bunlar toplumsal süreçlerdir. Başlangıçtaki katmanlaşmanın bireylerin genetik yetenekleriyle çok az ilgisi vardı. Onların sonradan gelme toplumsal sonuçları da yoktu. Bireylerin genetik özelliklerindeki farkların boyutu büyük değildir ve onlar birikimsel olarak miras alınmaz. Eğer toplumlar insanların düşünce gücüyle yönetilseydi, neredeyse eşitlikçi bir yapıya sahip olurlardı.

Doğada çok daha büyük bir eşitsizlik bulunur; örneğin verimli ve verimsiz toprak arasında. Birbirinden farklı olan bu kaynaklara sahip olmak, çok daha büyük iktidar farklılıklarına yol açacaktır. Kaliteleri birbirinden farklı olan topraklarda yerleşik olma şansıyla, çok çalışmanın ve becerinin getirdiği farklı kapasiteleri birleştirirsek, geleneksel liberal kuramın, özellikle Locke'un çalışmasında bulunan, katmanlaşmanın başlatıcıları kuramına ulaşırız. Gelecek bölümde Mezopotamya'da göreli olarak verimli topraklara yerleşme şansının konuyla ilgili olabileceğini göreceğiz. Hatta belki, toplayıcı-avcılarla ilgili kanıtlardan, Locke'un gayret, çalışkanlık ve tutumluluğa yaptığı vurgu için çok az bir destek çıkarılabilir. Her şeyden önce, eğer onlardan bazıları günde dört saat yerine sekiz saat çalışsa artık bakımından zengin olurlardı (veya nüfus ikiye katlanırdı!). Ancak işler bu kadar basit değildir. Toplayıcı-avcılarla ilgili bilimsel araştırmaların da gösterdiği gibi grup içindeki herkes miktarı önceden bilinmeyen artık üründe, nasıl üretildiğine bakılmaksızın, paya sahiptir. Tutumluluk kendi burjuva ödülünü doğurmamaktadır. Günümüz avcı-toplayıcılarında girişimci kalkınma projelerinin başarısızlığa uğramasının sebebi de budur – bireysel çaba için hiçbir teşvik yoktur.

Artığı tutmak, bireysel olarak bile üretilse, toplumsal örgütlenme gerektirir. Sahip olma, normları gerektirir. Bunlara bağlılık eksik olduğundan, aynı zamanda silahlı savunma gerekir. Ayrıca üretim normalde bireysel değil, toplumsaldır. Yani doğal kaynakların sahipliği, kullanımı ve savunulması toplumsal örgütlenmenin en basit uygulamasından bile etkilenmektedir: Takım halinde savaşan veya çalışan üç adam (veya kadın), bireysel hareket eden üç adamı, bireysel olarak ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, normalde öldürebilir veya onlardan çok daha fazla üretebilir. İncelenen iktidar nasıl bir iktidar olursa olsun –ekonomik, askeri, siyasal veya ideolojik– ağırlıklı olarak toplumsal örgütlenme tarafından sunulan bir iktidardır. Rousseau'nun da gözlemlemiş olduğu gibi, önemli olan doğal eşitsizlik değildir, toplumsal eşitsizliktir.

Fakat Rousseau, yine de katmanlaşmanın bireyler tarafından elde tutulan özel mülkiyetten kaynaklandığı sonucuna ulaşmıştır. Ünlü bir sözü şöyledir: "Bir alanın etrafına çit çeken ve 'burası benim' diyen ve yeterli sayıda kimseyi kendisine inandıran ilk insan, sivil toplumun gerçek kurucusudur." Fakat bu, benim ileri sürdüğüm itirazları çürütmez. İşin garip tarafı şu ki, bu, liberalizmin en temel karşıtı gibi görünen Sosyalizm tarafından da benimsenmiştir. Marx ve Engels özel ve ortak mülkiyet arasında bir antitez oluşturmuşlardı. Katmanlaşma, başlangıçtaki ilkel komünizmden özel mülkiyet ilişkilerinin büyüyüp oluşmasıyla ortaya çıkmıştı. Günümüzde pek çok antropolog bunun yanlış olduğunu düşünmektedir (örn. Malinowski 1926: 18-21, 28-32; Herskovits 1960). Firth'in Tikopia (1965) araştırması gibi pek çok mülkiyet araştırması, çok sayıda farklı sahiplik tipleri olduğunu göstermektedir – birey-

sel, ailevi, yaşsal, köysel ve klansal bağlantılı türler gibi. Peki, hangi koşullarda özel mülkiyet daha fazla gelişir?

Gruplar kendi mülkiyet haklarında, gecikmeli geri dönüşlü emek yatırımlarının biçimleri bakımından birbirinden farklılık gösterir. Eğer yatırım taşınabilir yatırımsa, eşitlikçi olmayan özel mülkiyetin doğuşu daha hızlıdır. Birey, diğerlerini fiziksel güçle hariç tutmak zorunda kalmadan ona sahip olabilir. Eğer gecikmeli geri dönüşlü emek yatırımları (belki de küçük arazi parçalarını yoğun biçimde işlemek için kullanılan) taşınabilir araçlara yapılmışsa, o zaman da bireyi veya belki hane halkı sahipliğini temel alan dar mülkiyet biçimleri gelişir. Diğer uçtaysa emeğin yaygın işbirliği yer alır. Burada işbirliği yapan grup içindeki birey ve hanelerinin gruptaki diğer üyelere karşı dışlayıcı haklar elde etmeleri çok zordur. Toprak gereksinimleri bakımından da değişkendir. Eğer küçük toprak parçalarında çalışılırsa, belki de aletlere yapılan büyük yatırımlar sonucunda gidişat bireysel veya hane tarafından sahipliğe doğru olabilir – ancak aşağı yukarı birbirine eşit bir grup köylü mülk sahipleri yerine büyük eşitsizliklerin nasıl ortaya çıkabileceğini tahmin etmek zordur. Eğer çalışmada toplumsal işbirliği yaygın olursa, dışlayıcı sahipliğin ortaya çıkması olası değildir.

Fakat ekolojik uzmanlaşma, çobanları özel mülkiyete daha fazla yakınlaştırır. Doğadaki yatırımları birincil olarak, kapalı bir bölge içinde tutulan, sınırları olan, normalde teritoryal olarak sabit olmayan ancak gözetim altında tutulan hareket edebilir hayvanlara dönüktür. Dışlayıcı haklar göçebe çobanlarda normdur. Bu haklar, farklı nüfus baskısı biçimleriyle desteklenir. Eğer tarımcılar baskı tehdidi altındaysa, basit Malthusçu kontroller yeterlidir. Bazıları açlık çeker ve ölüm oranı, kaynaklarla nüfus arasında yeni denge kuruluncaya kadar yükselir. Bu temel yatırım biçimlerine, toprağa, binalara, aletlere ve toplumsal işbirliğine yapılan yatırımlara kalıcı zarar vermez. Fakat Barth'ın da bize gösterdiği gibi, çobanlar sürüler ve otlak arasındaki ekolojik dengesizliğe duyarlıdır. Onların üretken yatırımı, zor zamanlarda besin olarak kullanılıp bitirilmemesi gereken hayvanlaradır. Eğer onlar yenirse, daha sonra neredeyse tüm grup yok olacaktır. Malthusçu döngü ortaya çıkmadan önce etkili nüfus kontrolü işleyişe sokulmalıdır. Barth, sürülerin özel mülkiyetin en iyi hayatta kalma mekanizması olduğunu iddia eder: Ekolojik baskılar farklı biçimlerde kendilerini gösterirler, bazı aileleri etkilemezken diğerlerini yok edebilirler. Kolektif eşitliğin yaygın olması ve otoritenin merkezileşmiş olması durumundaysa böyle bir durum ortaya çıkmaz (1961: 124).

Bu nedenle çobanlar arasında, diğer grupların tersine, özel mülkiyetle kolektif kontrol arasında bir zıtlık (antitez) vardır. Farklılaşmış nüfus baskıları, eşitsizlikleri artırır ve emeğe el konulmasını kolaylaştırır. Diğerlerinin zorlukları arasında bolluk içinde yaşayan bir aile, zor duruma düşmüş ailelerdeki işsizleri ve serfleri kendi işinde çalıştırabilir. Bu durumda bile söz konusu olan

genellikle bir bireysel mülkiyet değildir; çok düzeyli bir yapıda düzenlenmiş bir aile mülkiyeti, "kalıtımsal klan" dir. Mülkün sahibi klan ve ailedir; bireylerin iktidarları bu kolektif içindeki iktidarlarına bağlıdır.

Bundan dolayı hiçbir yerde ne birey ne de bütün-toplum gücü yoktur. Toplumsal grupların iktidarı, bireylerin, onların farklı güçleri ile çarpımının basit bir toplamı değildir. *Toplumlar aslında örgütlerin federasyonlarıdırlar.* Devletsiz gruplarda güçlü bireyler, değişmez bir biçimde –bir hane, geniş aile, soy, kalıtımsal klan, köy, kabile gibi– daha geniş bir eylem alanı içindeki bazı yarı-özerk kolektifi temsil ederler. Onların gücü, o topluluğun kaynaklarını seferber etme kabiliyetlerinden gelir. Bunu Firth çok iyi ifade etmiştir:

> Tikopia'da belirli toplumsal gelenekler tarafından desteklenen bir mülkiyet kurumu vardır. Mülkiyet genel olarak malların kan bağı olan gruplar tarafından sahipliği temeline dayandırılmıştır, ancak bazı küçük kalemlerin bireysel olarak tutulmasına da izin vardır; aynı zamanda şeflerin ve bir bütün olarak toplumun diğer üyelerinin toprak ve kanolar gibi bazı varlık türleri üzerinde hakları vardır. Bu malların daha fazla kullanımı hakkındaki kararlar pratikte, grubun diğer üyelerinin de görüşlerini alan, kan bağı olan grupların başları –şefler, yaşlılar, aile reisleri, "evlerin" en yaşlı üyeleri– tarafından alınır, dolayısıyla toprak ve kanolar gibi daha önemli varlıklarla ilgili olarak "bireysel sahiplik" grup varlığının kullanımında alınan sorumluluk derecesi olarak ifade edilir. [1965: 277-8].

Hiyerarşinin kaynakları üniter olmayan temsili otoritede yatar.

Geleneksel olarak bize izlettirilen evrimci çizginin sonuna ulaşmak için bir miktar daha yol almamız gerekmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz otorite, aşırı derecede zayıf bir otoritedir. Şefler –genellikle bir şefin göstermelik liderliği altında birkaç tanesi vardır– genellikle ihmal edilebilecek derecede az güç kullanırlar. *Dereceli Toplum* terimi, genel toplumsal evrimin bütün bir aşamasını (gerçekte, son aşamayı) kapsamaktadır; bu aşamada gücün kapsamı toplum adına kullanılan "otorite" olmuştur. Bunun sağladığıysa en fazla statü ve saygınlıktır. Yaşlılar, "büyükler" veya şefler başkalarını kıt ve değerli kaynaklardan ancak büyük zorluklarla mahrum edebilmektedirler ve yaşamsal kaynaklardan keyfi bir biçimde asla mahrum bırakamamaktadırlar. Çok zengin de değildirler, grup içinde zenginlik dağıtabilmekte, fakat kendileri zenginliği tutamamaktadırlar. Fried'in de belirttiği gibi, "bu insanlar biriktirdikleri bakımından değil dağıttıkları bakımından zengindir" (1967:118). Amerikan Kızılderililerini inceleyen Clastres, şefin otoriter karar verme gücünü kabul etmez: Şef yalnızca anlaşmazlıkları çözmesine yarayacak saygınlığa ve ikna yeteneğine (konuşma gücüne) sahiptir; "şefin sözcükleri yasa gücünde değildir." Şef sınırları belirlenmiş bu rolün içinde bir "mahkûm"dur (1977:175). Dağıtımcı değil, kolektif iktidar kullanılmaktadır. Şef bir sözcüdür. Bu *işlevselci* bir iddiadır.

Bu durum, eşitsizliklerin –daimi otoritenin– ortaya çıkmasının önündeki engellerden birisini bertaraf etmektedir. Eğer söz konusu olan yalnızca kolektif güçse, kimin kullandığının önemi yoktur. Otorite rolü, basit biçimde altındaki toplumsal yapının özelliklerini yansıtacaktır. Eğer karar vermede yaş ve deneyime daha fazla değer veriliyorsa, yaşı büyük olanlardan birisi; eğer çekirdek aile tarafından maddi kazanç varsa, kazanma yetenekleri tarafından tanımlanan bir "önde gelen"; eğer önemli olan soysa, soylu bir şef bu rolü üstlenecektir.

Kolektif iktidar, dağıtımcı iktidardan daha eskidir. Dereceli toplumlar katmanlı toplumlardan daha öncedir ve çok büyük bir zaman dilimi boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu iddia yalnızca bizim eşitlikçi toplumların kıt ve değerli kaynakları, özellikle maddi kaynakları dağıtmada nasıl olup da eşitsiz hale geldiğini açıklamakta karşılaştığımız güçlüğü ortaya çıkarmaktadır. Peki, sonraki dereceli toplumlarda, kuramlara göre, eşitliğe rıza nasıl olup da eşitsizliğe rızaya dönüştü veya "rıza" nasıl ortadan kalktı?

Clastres'in de belirttiği gibi, basit ve akla yatkın *gözüken* bir yanıt var (1977: 172): Eşitsizlik, fiziksel zorbalıkla dışarıdan dayatılmıştır. Bu *militarist* bir iddiadır. A grubu B grubunu yener ve onun varlıklarına el koyar. Grup B'ye varlıklar, emek, belki kira veya serflik hakları veya kölelik karşılığı geri verilir. Yüzyılın başında böyle bir tabakalaşmanın kökenleri kuramı popülerdi. Karmaşık emek işbirliğini içeren ekonomik iyileşmenin tek yolunun bir grubun diğer grubu zapt etmesi olduğunu iddia edenler arasında Gumplowicz ve Oppenheimer başta geliyordu. Yoğun üretim yöntemleri, emeğin mülkiyet haklarına el koymayı gerektirmektedir, bu ise hısımlara (Gumplowicz'e göre bu sözcük akrabalık temelli bir sözcüktür, 1899 116-24; ayrıca bkz. Oppenheimer 1975) değil, yalnızca yabancılara dayatılabilirdi.

Günümüzde, etnisitenin sürecin bir nedeni olduğu kadar bir *sonucu* da olduğunu görmek için 19. yüzyıla ait bu ırkçı kuramı biraz değiştirmemiz gerekiyor: Zora dayalı zapt ve köleleştirme etnik bir duyarlılık yaratmıştır. Etnisite yalnızca bütün "insanların" veya "toplum"un diğer bütün "insanlar" ve "toplum"a hâkimiyetini açıklamamıza yardımcı olmaktadır. Bu tabakalaşmanın yalnızca bir türüdür; onun tamamı değildir; ilkel gruplar arasında oldukça nadirdir; "insanlar"ın var olmadığı tarih-öncesinde büyük olasılıkla yoktur. Hâkimiyetin en aşırı biçimleri –toprakla, sürülerle ve ürünlerle ilgili hakların toptan alınması ve insanların kendi emekleri üzerinde kontrollerini kaybetmeleri (örneğin kölelik)– genellikle fetihleri izlemiştir. *Tarihsel* toplumlarda daha fazla artık edinmeyi sağlayan önemli gelişmeler, çoğu zaman emeğin yoğunlunun arttırılmasından gelmiştir ve bu da genellikle daha fazla fiziksel güç kullanımıyla sağlanmıştır. Ancak bunun evrensel olmadığını belirtmek gerekir. Örneğin, gelecek bölümde tartışacağımız *sulama* devrimleri, işgaller sonucunda artan zorlamalara dayalı olarak değil, daha ziyade "gönül-

lü" araçlar sonucunda ortaya çıkmıştır. Askeri iktidarın nasıl "gönüllü" etkilere sahip olabileceğinin bize açıklanması gerekir.

Militarist kuram bunu iki biçimde sağlar. Her iki biçim de devletin kökenlerini açıklar, birincisi onun işgal edileni örgütleme gücünü, ikincisiyse işgalcileri örgütleme gücünü. Militarist kuramlar cesur bir önermeden başlarlar. Devlet her zaman savaşlar sonucunda doğmuştur. Oppenheimer bunu şöyle anlatır:

> Devlet, doğuşunda, esas olarak, tamı tamına ve ilk aşamalarında tama çok yakın bir oranda, zafer kazanmış olan grubun, yenilmiş grup üzerindeki hâkimiyetini düzenleyen ve onu içeriden isyanlara ve dışarıdan ataklara karşı koruyan, zafer kazanan insanlar grubunun yenilmiş grubu zorladığı toplumsal bir kurumdur [1975: 8].

"İlk muzafferin kurbanın üretken çalışma gücünü daimi olarak sömürmek için onun canını bağışlamasıyla", gevşek bir baskıncılar birliği kendisini, fiziksel güç kullanma tekelini elinde tutan daimi, merkezileşmiş bir devlete dönüştürdü [1975: 27]. Oppenheimer ilk aşamalardaki işgal türlerinin tek biçimde, göçebelerin yerleşik tarımcıları işgal etmesi biçiminde olduğuna inanır. Devlet tarihindeki çeşitli aşamalar birbirinden ayırt edilebilir: Çalma ve yağmalamayı, fethetme ve devletin kuruluşu izler ve daha sonra fethedilenin artığının daimi olarak toplanması, ondan sonra da fethedenin ve fethedilenin bir dizi devlet yasalarıyla tek "halk" olarak yavaş yavaş kaynaşması gelir. Bu halk ve devlet tarih boyunca zafer ve yenilgilerle sürekli olarak büyümüş ve küçülmüştür. Bu süreç yalnızca, bir halk ve devlet dünyayı kontrol altına aldığında duracaktır. Fakat o zaman da "özgür insanların yurttaşlığı"na dayalı anarşizme dönüşecektir. Savaş yoksa devlete de gereksinim yoktur.

Bu fikirlerin bazıları, 19. yüzyılın sonlarının kendine özgü ilgi alanlarını gösterir. Diğerleriyse Oppenheimer'ın kendi anarşizmini yansıtır. Fakat genel kuram, dönemsel olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Örneğin, sosyolog Nisbet şu iddiada bulunur: "Tarihte savaş koşullarında doğmamış olan ve kökü özel savaş disiplinlerine dayanmayan, bilinen hiçbir devlet yoktur. Devlet gerçekten de savaş yapma aygıtının kurumsallaşmasından başka bir şey değildir" (176: 101). Nisbet, Oppenheimer gibi, devletin işlerini daha sonra çeşitlendirdiğini ve aile ve dinsel kurumlarda daha önceden var olan barışçıl işlevleri daha sonradan kazandığını düşünür. Fakat kökeni itibariyle devlet, dışarıdakilere karşı zorbalıktır. Alman tarihçi Ritter de benzer görüşlere sahiptir:

> Devlet tarih içinde nerede ortaya çıktıysa, bu, her şeyden önce savaşma gücünün yoğunlaşması biçiminde olmuştur. Ulusal politika iktidar mücadelesi etrafında döner: En yüce siyasal erdem, asla taviz kabul etmeyen düşmanlık ve gerekirse düşmanın imhası anlamına gelen savaşa her daim hazır olmaktır. Bu bakış açısında, siyasal erdemle askeri erdem eş anlamlıdır...

> Yine de savaşma gücü devletin hepsi değildir ... barışın, düzenin ve hukukun koruyucusu olmak, devlet fikrinin özüdür. Gerçekten de birbiriyle çatışan, çıkarları barışçıl bir biçimde uyumlu hale getirmek, ulusal ve toplumsal farklılıkları ortadan kaldırmak bu politikanın en yüksek, en uygun amacıdır. [1969: 7-8]

Bu yazarların hepsi aynı görüşü farklı biçimlerde dile getirmektedir: Devlet savaştan doğmuştur, fakat insanın evrimi ona daha sonra barışçıl işlevler kazandırmıştır.

Bu iyileştirilmiş modelde, askeri olarak ele geçirilmiş olan alanlar merkezileşmiş devlete dönüşmüştür. Askeri iktidar kılık değiştirerek devlet tarafından uygulanan tekelci yasalara ve normlara dönüşmüştür. Devletin kökeni yalnızca askeri güce dayansa da, daha sonra devlet, kendi güçlerini geliştirmiştir.

İkinci iyileştirme, işgalciler arasındaki güçle ilgilidir. Buraya kadar büyük zayıflık, işgal edici iktidarın örgütlenişiyle ilgilidir: Bu, hâlihazırda iktidarın ve bir devletin eşit olmadığını varsaymaz mı? Spencer, hem önemli maddi eşitsizliğin hem de merkezileşmiş devletin askeri örgütlenmenin gereği olarak doğduğunu iddia ederek, doğrudan bu konuya değinmiştir. Devletin kökeni konusunda oldukça net olduğunu görüyoruz:

> Merkezileşmiş kontrol bütün savaşçı insanların kazanmış olduğu önemli bir özelliktir... Ve merkezileşmiş kontrol, savaş sırasında bir zorunluluk olarak kazanılmışsa da, barış zamanında devletin temel özelliğidir. Medenileşmemiş olanlarda askeri şefin aynı zamanda siyasal lider olması eğilimi vardır (onun tek rakibi hekimlik yapan kimsedir); ve yabanıllar arasındaki mücadelenin zaferle sonuçlanmasıyla onun siyasal liderliği de oturur. Yarı-medenileşmiş toplumlarda işgalci komutan ve despot kral aynı kişidir ve medeni toplumlarda da son zamanlara kadar aynı kalmaya devam etmiştir... eğer varsa, yalnızca birkaç durumda, toplumlar askeri tipi atlayarak daha geniş toplumlara geçmişlerdir. [1969: 117, 125]

Savaşçılar ister fethedenler, ister fethedilenler, isterse sonuçsuz mücadeleye girişenler olsun, merkezileşme, savaşın işlevsel bir zorunluluğudur. Bu olgu abartılmıştır. Her türlü askeri mücadele merkezileşmiş kumanda gerektirmez – örneğin gerilla savaşları. Fakat eğer amaç sistemli bir fetih veya bir kara parçasının savunulmasıysa, merkezileşme yararlıdır. Bu tür amaca uygun orduların kumanda yapısı genellikle diğer biçimlerde bulunandan daha fazla merkezileşmiştir ve daha otoriterdir. Ve bunun zafer kazanmak bakımından önemli yararı vardır. Zafer ve mağlubiyetin birkaç saat içinde belli olacağı bir yerde, hızlı ve dizginsiz karar verme ve emirlerin sorgulanmadan aşağı inmesi çok önemlidir (Andreski 1971: 29, 92-101).

Gerçek bir evrimci olarak Spencer, evrensel bir yasa değil, ampirik bir eğilim çıkarımı yapmaktadır. Toplumlar arasındaki rekabetçi herhangi bir mücadelede, kendilerini "militan" devlet olarak düzenlemiş olanlar daha yük-

sek oranda hayatta kalma sansına sahiptir. Zaman zaman daha da ileri gider ve tabakalaşmanın kökeninin de savaşım olduğunu iddia eder. Her durumda, bu tür toplumlarda tabakalaşma ve üretim tarzı askeriyeye bağlıdır: "Yalnızca devletsel-askeri yapının ihtiyaçlarını sağlamak için yaşayan ve kendisine yalnızca hayatta kalmasına yetecek kadar bırakan toplumun endüstriyel kısmı, esas olarak devamlı bir malzeme sağlayıcı olarak varlığını sürdürmüştür" (169: 121). Bu *militan toplum* zorunlu işbirliği tarafından idare edilmiştir. Merkezi olarak ve despotik biçimde düzenlenen bu toplum, sanayi toplumunun doğuşuna, karmaşık toplumlara kadar egemen olmuştur.

Spencer'in görüşleri, her ne kadar onun etnografyası bariz bir biçimde Viktoryen ve iddiası aşırı genelleme gibi gözükse de, değerlidir. Her ne kadar 5. Bölüm'de ve 9. Bölüm'de, belirli eski toplumları analiz ederken zorunlu işbirliği anlayışını kullansam da, eski toplumlarda genel bir "militan" birlik yoktu.

Fakat devletin kökeni hakkında bir açıklama olarak Spencer'in iddiası itirazdan muaf değildir. Askeri iktidarın nasıl daimi hale geldiğine ilişkin öne sürdüğü üstünkörü sayılabilecek iddiasına bir göz atalım. Diyelim ki onun iddia ettiği gibi savaşın ve seferberliğin koordinasyonu merkezi güç gerektirir, daha sonra askeri liderler güçlerini nasıl korumuştur? Antropologlar ilkel toplumların sonradan gelecek olanın ne olacağını çok iyi bildiklerini ve ondan korunmak için bilinçli önlemler aldığını söylemektedir. Woodburn'in (1982) de söylediği gibi, onlar "iddialı eşitlikçi" idiler. Savaş şeflerinin güçleri zaman ve alan bakımından sınırlıydı, bunun böyle olmasının nedeniyse askeri otoritenin kurumsallaşmasının istenmemesiydi. Clastres (1977: 177-80) iki savaş şefinin trajedisini tasvir eder: Birisi ünlü Apaçi Geronimo, diğeriyse Amazonlu Fousive'dir. Ne kadar cesur, varlıklı ve gözü pek olurlarsa olsunlar, savaş zamanındaki üstünlüklerini daha sonra sürdürememişlerdir. Savaşları aralıksız sürdürerek otorite kullanımı sürdürebilirlerdi ancak zamanla halkları savaştan yorulmuştur ve onları terk etmiştir – Fousive savaşta ölmüştür; Geronimo'ysa kendini anılarını yazmaya vermiştir. Spencer'ın modeli olağanüstü derecede başarılı bir askeri grup için geçerlidir.

Dahası bu, yenilenlere ve onların varlıklarına askeri liderler tarafından el konulabildiği ve savaşa katılanlara ödül olarak dağıtılabildiği için, işgal edilenden çok işgal eden için uygundur. Bu durumda toplumuna karşı kendisi için yaşamsal bir özerklik kazanır. Ganimetin bölüşümü, askerler arasında işbirliğini gerektirir fakat ana ülkedeki toplum dikkate alınmayabilir. Askeri gücün altyapısı olarak onların artığının yerini savaş ganimeti almıştır. Bu noktada askeri iktidar, iki toplum, işgalci ve işgal eden, arasındaki güç alanını doldurmaktan doğmaktadır ve birine karşı diğerini oynamaktadır. Bu aynı zamanda bazı askeri savunmalarda bir fırsattır. Bir askerler topluluğuna gereksinim, dış tehditlerin daimi hale geldiği ve toplumsal bağlılığın tüm toprağın savunulmasını gerek-

tirdiği yerlerden doğmaktadır. Bu askerler topluluğunun iktidarı daimidir ve özerkliği ana topluluğu saldırganlara karşı korumaktan gelir.

Fakat işgal ve uzmanlığa dayalı teritoryal savunma, ilkel insanlar arasında genellikle yoktur. Her iki durum için de, hem işgalcilerin hem de genellikle işgal edilenlerin hatırı sayılı ölçüde toplumsal örgütlenmeye sahip olması gereklidir. Fetih, istikrarlı ve yerleşmiş bir topluluğun sömürülmesini, bu ise ya işgal edilenin ya da işgalcinin kendisinin teşkilat yapısının kullanılmasını gerektirir. Bu nedenle, Spencer'in modeli, Geronimo veya Fousive gibi savaş liderleri için mevcut olandan çok daha fazla örgütsel kaynakların bulunduğu devletin ve toplumsal tabakalaşmanın ilk doğuşunun *sonrası* için uygun gözükmektedir.

Ampirik kanıtları gözden geçirelim. Claessen ve Skalnik'in (1978) editörlüğünden çıkan, bazıları antropolojiye bazılarıysa arkeolojiye dayanan, yirmi bir erken devletten oluşan bir vaka incelemeleri eserinden başlayacağın. Devletlerin kökenine ilişkin hiçbir sayısal inceleme yeterince istatistiksel olamaz. Kökensel ya da"ilksel" devletlerin (diğer devletlerden özerk olarak ortaya çıkanlar) hiçbirisinin nüfusu tam olarak bilinmemektedir. Bu nedenle kimse onların nüfusundan örneklem alamaz. Zaten onların nüfusu çok küçük olacaktı, belki 10 taneden daha az ve bu istatistiksel analiz için yeterli olmazdı. Bu nedenle, Claessen ve Skalnik'inki gibi "erken devletler"in daha büyük örneklemleri, heterojen ve etkileşim halinde olan bir nüfusun örneklemidir – birkaç "ilksel" devlet ve onlarla ve birbirleriyle iktidar ilişkilerine giren diğerlerinin büyük bir karışımı. Bunlar, bağımsız vakalar değildirler. Uygun biçimde yapılacak herhangi bir istatistiksel analiz, bunların etkileşimlerinin doğasını bir değişken olarak içermelidir, ancak bunu ne bu yazarlar ne de başkaları yapmış değildir.

Bu önemli sınırlılıkları akılda tutarak verilere dönelim. Claessen ve Skalnik'in yirmi bir vakasından, yalnızca ikisi (İskitler ve Moğolistan) Oppenheimer tarafından ortaya konulan (tarımcıların kırsalcılar tarafından işgal edilmesi) biçimi alır. Diğer üçünde devletin oluşumu, yabancı saldırılara karşı gelişen uzmanlaşmış askeri koordinasyon nedeniyle ortaya çıkmıştır. Diğer sekizindeyse, devletin oluşumunda diğer işgal türleri önemli faktörlerdir. Yukarıda belirtilen vakaların beşinde, savaş benzeri amaçlar için gönüllü birlik kurmak, devletin oluşumunu tetiklemiştir. Bu sonuçlarla ortaya konulan genel eğilim, Otterbein (1970) tarafından yapılan (hayatları yönler bakımından daha az ayrıntılı olsa da, yöntem bakımından daha sayısal olan) elli antropolojik vaka incelemesini içeren başka bir sayısal inceleme tarafından onaylanmıştır.

Böylece, militarist kurama *göreli olarak örgütlenmiş* işgalcilerin ve/veya savunucuların yarattığı etkileri kapsama yeteneği atfederek, vakaların küçük bölümünün (dörtte bir) tek etkene dayalı açıklamasına, büyük bölümünün açıklanmasındaysa önemli bir etkenin katkısına ulaşmış bulunuyoruz. Fakat bu açıklamada, yüksek derecede "devlet benzeri" bir kolektif iktidar varsayı-

mına dayanılır, işgal veya uzun dönemli savunma yalnızca son müdahale olarak görülür. Peki, bu kadar ileri gitmek nasıl mümkün olmaktadır?

Bunlar, uzun dönemli iktidar ilişkileri süreçlerini içermektedir ve bu nedenle birbirinden bağımsız olarak sunulmuş bir kaç vakanın delillerine dayanılarak yeterince açıklanması zordur. Mair'in (1977) yaptığı Doğu Afrika devlet kurumları incelemesi daha uygun gözükmektedir. Birbirlerine yakın olarak var olan, göreceli olarak merkezileşmiş ve âdem-i merkezileşmiş grupları inceleyerek, dönüşümün izlerini daha iyi takip edebilmiştir. Doğal olarak, tek bir bölgesel inceleme bütün dönüşüm türlerinin örneği değildir. Bunların hiç birisi "ilksel" devlet değildir; hepsi Akdenizli İslami devletlerden ve Avrupalılardan etkilenmiştir. Doğu Afrika'da çobanlık yapan görece zengin halkların özellikleri de önemli bir faktördür. Ayrıca buradaki bütün dönüşümlere büyük ölçüde savaş karışmıştır. Gerçekten de, merkezileşmiş gruplarının merkezileşmemiş gruplara sunduğu tek gelişme, daha iyi savunma ve saldırı açısından olmuş gibi gözükmektedir. Fakat savaşım biçimi bizi, militarist kuram tarafından ileri sürülen (iki üniter toplumun uyuşmazlığını ima eden) basit işgalci-işgal edilen ikiliğinden uzaklaştırmaktadır. Mair, bize, devlet öncesi insan gruplarının karakteristiği olan köyler, soylar, klanlar, kabileler arasındaki federal kesişim ilişkileri kargaşasından, göreli olarak merkezileşmiş otorite ilişkilerinin nasıl doğduğunu göstermiştir. Ellerindeki artık ürünlerin giderek artmasıyla ve yatırımlarını sürüler olarak daha fazla yoğunlaştırmalarıyla, çobanların baskıncı gevşek federasyonların saldırılarına maruz kalma durumu da artmıştır. Böylece en iyi koruma sağlayana, ne ölçüde olursa olsun, gönüllü olarak teslim olmuşlardır. Bu, yabancı bir işgalciye ya da aynı ülkeden uzmanlaşmış savaşçı bir gruba teslimiyet biçiminde değildi; fakat teslim olan grubun hâlihazırda akraba olduğu veya toprak bağlarıyla ilişkili olduğu bazı kolektif bütünlüklerin otorite figürüne teslimiyet biçimindeydi. Bu büyük bir koruma şantajıydı; Orta Çağ'da Avrupalı feodal lordların veya New York Mafya'sının sunduğuna benzer biçimde, zor kullanmanın ve topluluk (cemaat) oluşun kendine özgü bir bileşimini bünyesinde taşıyordu. Köleliğe ve diğer aşırı el koyma biçimlerine yol açmamıştır, fakat askeri koruyucunun, yani doğmakta olan kralın, asker besleyenleri ödüllendirmesini, mahkeme kurmasını, iletişimi geliştirmesini ve (yalnızca çok gelişmiş durumlarda) basit kamu projeleri yürütmesini sağlayacak kaynağı almasına yol açmıştır. Bu, belki de devlet*e doğru* giden ilk normal askeri yoldu. Örgütlü işgal ve sistemli kara savunması, bu birleştirici aşamayı önkabul olarak varsayan çok daha sonraki yoldur. Ancak hala "orta aşama"nın ve ilksel devletlerin filli olarak doğuşunun açıklamasına ihtiyacımız vardır.

Ekonomik iktidar ilişkilerine ve liberal ve Marksist kuramlara dönelim. Liberalizm, devleti, temelde ekonomik bir doğaya sahip olan sivil toplumda düzeni sağlama işlevine indirger. Hobbes ve Locke, devletin gevşek insan

toplulukları tarafından kendilerini karşılıklı korumak amacıyla oluşturulduğunu varsayan bir tarih anlayışını ortaya koymuştur. Hobbes veya Locke'un devletinin temel işlevleri adliydi ve baskıya dayanıyordu, yani iç düzenin sağlanmasına yönelikti, fakat bunu ekonomik terimlerle ifade etmişlerdi. Devletin temel amacı, hayatın ve bireysel özel mülkiyetin korunmasıydı. Hayata ve özel mülkiyete en büyük tehdit toplumun içinde geliyordu. Hobbes'a göre tehlike potansiyel anarşiydi, herkesin herkese karşı savaşıydı; Locke'a göreyse olası despotizm ve mülksüzlerin kızgınlığı ikili bir tehdit oluşturmaktaydı.

Wolin (1961: 9. Bölüm) tarafından gözlemlendiği gibi, devleti kendi varoluşunu önceleyen sivil toplumdaki işlevlere indirgeme eğilimi, Rousseau veya Marx gibi, en keskin liberalizm eleştirmenlerini bile etkilemiştir. Dolayısıyla devletin kökenini açıklayan liberal ve Marksist kuramlar hem birlikçidir hem de içe dönüktür ve devlet oluşumunun federal ve uluslararası yönlerini ihmal etmektedir. Her ikisi de ekonomik faktörlere ve özel mülkiyete vurgu yapar. Tek fark, birisinin işlevsellik dilini, diğerininse sömürü dilini kullanmasıdır.

Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı yapıtında gerçek hayatın özgün üretiminin ve yeniden üretiminin, birisi ekonomik diğeri de ailesel olmak üzere iki tür ilişki içerdiğini iddia eder. Emeğin verimliliği arttıkça, "özel mülkiyet ve değişim, zenginlikte farklılıklar, başkalarının emek gücünü kullanma olanakları" da artar "ve böylece sınıf mücadelelerinin temeli" kurulur. Bu durum, eski aile yapısını parçalar ve "devleti oluşturan yeni bir toplum ortaya çıkar; yeni toplumun alt birimleri artık cinsiyet bağlarına dayalı gruplar değil, teritoryal gruplardır." Engels şu sonuca ulaşır: "Uygarlaşmış topluma yapışık olan iktidar devlettir; devletse bütün dönemlerde istisnasız egemen sınıfın devleti olmuştur; ve her durumda bastırılmışları ve sömürülenleri oldukları durumda tutan bir makinedir" (1968: 449-50, 581).

Liberal ve Marksist görüşler, erken toplumlarda özel mülkiyetin önemini fazlasıyla abartır. Ancak her iki görüş de bu eğilimleri hesaba katılarak düzeltilebilir. Marksizm'in esası özel mülkiyet değil, âdem-i merkeziyetçi mülkiyettir. Devlet, hâlihazırda mevcut sivil toplumda artık emeği çıkarma yollarını kurumsallaştırmak için ortaya çıkar. Bu, kolaylıkla ödeneğin klan ve soy temelli formlarına aktarılabilir, bu sayede bir kavim veya soy veyahut büyükler ya da aristokrasi işin içine girmişse diğerlerinin emeğini sahiplenir. Fried (1967), Terray (1972), Friedman ve Rowlands (1978) bu şekilde iddia etmişlerdir. Bu model, devletin varlığından çok önce ekonomik iktidardaki ("katmanlaşma" veya "sınıflar" denen) önemli farklılıkları tarihe not eder ve eskinin ihtiyaçları bakımından son söyleneni açıklar.

Otorite farklılıklarının ve teritoryal, merkezileşmiş devletlerin ortaya çıkmaları arasında zaman farklarının olduğu doğrudur. Devletler; klan, soy ve köy elitleri ve geri kalanlar arasındaki otorite farklılığı net olduğunda, klanların ve soyların birliğinden meydana gelir. Onlara, kademeli, katmanlaşmamış

toplumlar diyorum. Bunun sebebi ise net zorlayıcı hakları ve kamulaştırma haklarını şekillendirmemeleridir. Özellikle daha yüksek derecelerdeki üyeleri üretkendi. Şefleri bile, manüel ve idari ekonomik fonksiyonları üretip sürüye kattılar. Diğerlerinin onlar için çalışmalarını sağlamak amacıyla, ikna etmede ve zorlamada belirli güçlükleri vardı. Bu noktada Marksist evrimsel hikâye ya köleliğe ya da borç köleliği veya fethe önem vermek zorundaydı. Friedman ve Rowlands, Gumplowicz'in akrabaların emeğine el konulamayacağını iddia eden militarist argümanını kabul etmiş görünüyorlar ve onların maddi sömürünün ortaya çıkışının açıklanması, fetih faktörlerine –yorumladığım tüm kusurları ile– bağlıdır.

Liberalizm, devlet tarafından sunulmuş genel ekonomik yararlar bakımından işlevsel açıklamayı verir. Eğer biz özel mülkiyet mefhumunu atıp, işlevsel ve ekonomi kurallarını elde tutarsak; aynı döneme ait antropoloji, *yeniden dağıtımcı şefliğin* ve *açık işlevsel bir teori*'nin sunulduğu baskın olan bir açıklamaya ulaşırız. İşte size Malinowski'den bir örnek:

> Bizler, dünyanın her yerinde ekonomi ve siyaset arasındaki ilişkinin aynı türde olduğunu bulabilirdik. Şef her yerde kabile bankacısı gibi; yemeği toplayan, saklayan, koruyan ve tüm topluluğun yararı için çalışan biri gibiymiş yapar. Onun asıl vazifesi ise umumi finans sisteminin ana örneği ve o günün devlet hazinesinin düzenlenmesidir. Şefin kendi imtiyazları ve finansal yararı bir kenara bırakılırsa, tüm kabilede en çok derdi kim çeker? (1926: 232–3)

Bunu muhtemelen liberalizmle hiçbir şekilde bağlantılandırmamamız gerekir. Malinowski'nin yeniden dağıtımcı devlet kavramını geliştiren esas kişi, kapitalizm-öncesi ekonomilere ilişkin anlayışımız dâhilindeki liberal piyasa kuramının hâkimiyetine karşı uzun ve tartışmalı bir savunuya girişen Polanyi'dir. Liberal ideoloji bizlere piyasa mübadelesinin evrenselliği mefhumunu miras bırakmıştır. Oysa Polanyi, piyasaların (aynen özel mülkiyet gibi) yeni bir olgu olduğunu iddia eder. İlk toplumlardaki takas genellikle "karşılıklılık" biçiminden, "tam tersi" bir form olan, malların hareketliliği ve iki grup veya insan arasında olma halini alır. Eğer basit bir takas, piyasaların genelleşmiş takas özellikleri haline gelmişse; işte o zaman, "değer"in biçilmesi ortaya çıkmak zorundadır. Zira mallar kredi formlarında veya herhangi başka bir mal formunda farkına varılabilecek olan "değer"leri için alınıp satılabilir. (Bkz. 1977'de, Polanyi'nin ölümünden sonra basılan birçok makalesi. Bu durum –özellikle Bölüm 3'te– görülebilir.) Ancak ayırt edici özellik olarak –Polanyi'nin "Özselci Okulu"nda* tartışıldığı gibi– bu değişikliğe ait noktanın

---

* Orijinali *Substantivist School*; Karl Polanyi tarafından Büyük Dönüşüm kitabında ileri sürülen bir bakış açısıdır. Özselciliğe göre ekonominin iki anlamı vardır. Bunlardan ilki bugünün neoklasik ekonomisiyle aynı anlama gelmek üzere, sınırlı kaynak ve araçların alternatif kullanım-

ilk toplumlarda "kendiliğinden oluşan" alım-satım mekanizmasının gelişimiyle değil, ancak akrabalık derecesinin *otoritesi* ile ulaşılır. Ya akraba olan güçlü lider değişimi yöneten kurallardan vazgeçecek ya da karşılıklı yükümlülükleri yaratan hediyeler yapacak, sonrakine getirecek ve meskeninden büyük bir depo yaratacak. Bu depo yeniden dağıtımcı şefliğin ve devletin yeridir. Sahlin'in gözlemleriyle, yeniden dağıtım sadece akrabalık derecesi karşılığının ziyadesiyle düzenlenmiş versiyonudur.

Bu tartışma ortaya çıkarıyor ki; liberal bir varsayım, yeniden dağıtımcı devletin birçok versiyonuna nüfuz etmiştir – takasın üretim üzerindeki egemenliği genellikle ihmal edilen bir husustur. Ancak bunu doğru yola getirmek kolaydır – yeniden dağıtımcı şefliklerin üretimi takas üzerinden koordine etmeleri. Böylece şef, durmadan önemini vurguladığım gibi, kolektif emeğe yüksek bir yatırımın olduğu üretimin ve takasın düzenleyicisi olarak ortaya çıkar.

Bunlara ekolojik uzmanlaşmayı da ekleyelim. Komşu uzmanlardan, yalnızca değiş tokuş etmek üzere değil, kendi üretim seviyelerini koordine etmek üzere de yararlanır. Eğer ortada böyle en az üç grup varsa, koordinasyon ürünlerine otoriter biçimde değer verme etrafında şekillenebilir. Service (1975) bunu, erken devletlere ilişkin bir açıklama yapmak üzere zorlar. Service erken devletlerin, farklı "ekolojik hücreler" içeren toprakları koordine ettiğini ileri sürer. Şef, bu hücrelerde her birinde üretilen çeşitli besin maddelerinin yeniden dağıtımını örgütlemektedir. Devlet, her ne kadar yeniden dağıtım merkezi, dağıtım zinciri boyunca aynı zamanda üretim ilişkilerini etkileyecek biçimde hareket etse de, aslında bir tür depodur. Genel mübadeleye ve dolayısıyla "yaygın" mülkiyete giden yol, başlangıç halindeki bir devletten geçmektedir. Yeniden dağıtım artığı çoğalttıkça, böylece merkezileşmiş devletin iktidarını da arttırır. Bu kuram, ekonomi-belirlenimli, içsel ve işlevsel bir devlet kuramıdır.

Klan, köy, kabile ve kalıtımsal elitler, kademeli olarak ekonomik faaliyetlerine değer ölçülerini uygulamaya zorlandılar. Otorite ister istemez merkezileşmiş bir duruma geldi. Mademki otorite ekolojik olarak yerleşik insanları içeriyordu, o halde teritoryal açıdan da sabit olmalıydı. Otorite bir kez adil bir değer ölçütü olarak kabul edildiğindeyse, artık özel çıkar gruplarından özerk ve toplumun "üzerinde" olması lazım gelirdi.

Service, bu argümanı desteklemek üzere sayıca fazla ancak sistematik olmayan bir dizi alan çalışması materyali sunmaktadır. Arkeoloji alanındaysa, Renfrew (1972, 1973) erken dönem Miken Yunanistanı ve anıtsal Malta'da

---

ları arasında rasyonel karar verme ve faaliyet yürütme mantığına göndermede bulunur. İkinci anlamı ise, ne rasyonel karar almayı ne de kıtlık koşullarını önvarsayar. Buna göre bir toplumun hayatta kalma stratejisi, kendi doğasına ve maddi koşullarına uyum sağlaması, faydayı azamileştirmeyi içermesi olduğu kadar içermemesi de muhtemel bir süreç olarak kurgulanır. Ekonominin "özsel" anlamı, geniş anlamıyla geçimini sağlamakla ilişkilidir. Bu anlamda ekonomi, toplumun maddi ihtiyaçlarını karşılamanın yolundan başka bir şey değildir – ç.n.

tarih-öncesi Avrupası'ndaki yeniden dağıtımcı şeflik kurumunun anlamlılığını savunuyordu. Renfrew, Malta'da anıtsal tapınakların boyutu ve dağılımını, tarımsal toprakların bilinen kapasiteleriyle birlikte düşünerek, birbirine komşu yeniden dağıtımcı şefliklerin her birinin 500 ila 2.000 insanın faaliyetlerini koordine ettiğini ileri sürüyordu. Renfrew, Polinezya adalarının çoğundan elde edilen antropolojik veriler dâhilinde de bu türden vakalar tespit ediyordu. Nihayet medeniyetin, Miken ve Minos Adası'nda olduğu gibi, şefin güçlerinde, yeniden dağıtımcı bir saray-tapınak kompleksi oluşturma doğrultusunda bir büyümeyle ortaya çıktığını iddia ediyordu.

Bunlar çarpıcı bir belgeleme gibi görünebilir ancak aslında öyle değildir. Buradaki temel sıkıntı, yeniden dağıtım mefhumuna büyük ölçüde kendi modern ekonomi deneyimimizin bulaştırılmış olmasıdır. Bu da, Polanyi'nin temel vazifesinin bizi modern piyasa zihniyetinden kurtarmak olması denli ironiktir! Ancak modern ekonomi, belirli bir alan için üretilmiş geçimlik mamullerin sistematik mübadelesini içerirken, ilkel ekonomilerin çoğunda ise bu yoktur. Birleşik Krallık ya da Amerika Birleşik Devletleri bugün bir dizi besin maddesini, hammaddeyi ya da mamul maddeyi ithal ya da ihraç etmiyor olsaydı, ekonomileri ve yaşam standartları derhal ve felaket biçimde çökerdi. Polinezya ya da tarih-öncesi Avrupa'daki mübadeleler yüksek oranda uzmanlaşmamış gruplar arasındaydı. Bunlar genellikle benzer şeyler üretiyorlardı. Mübadele, ekonomileri açısından olmazsa olmaz değildi. Bazı zamanlarda yalnızca ritüel amaçlar uğruna benzer maddeleri mübadele ediyorlardı. Farklı, belirli bir amaca dönük üretilmiş mamulleri mübadele ettiklerindeyse, bunlar genelde geçime yönelik değildi ve ne de şeflerin halkları arasındaki mübadelede bireysel tüketime dönük bir yeniden dağıtım söz konusuydu. Bunlar daha çok şeflerin kişisel süslenmeleri için kullanılıyor ya da şölenlerde ritüel olarak kolektif biçimde tüketmek üzere depolanıyordu. Bunlar geçimlik olmaktan çok "prestije" yönelikti: Sergilenmeleri, dağıtan kişiye prestij sağlıyordu. Şefler, yaşlılar ve önde gelenler kişisel sergilemelerinde ve toplu ziyafetlerde, daha fazla iktidar kaynağı ve iktidar yoğunlaşması üretecek yatırımlar yapmak yerine, kaynaklarını "harcamak" üzerine rekabet ediyorlardı. İktidarın uzun-dönemli yoğunlaşmasının, yoğunlaşmanın döngüsel hamlelerini, bir diğer döngü başlamadan önce sömürmenin ve rakipler arasındaki iktidarın dağılmasının takip etmesi yerine buradan nasıl olup da yükseldiğini görmek zordur. Ne de olsa insanlar bir kaçış rotasına sahiptirler. Eğer şeflerden biri mağrurlaşırsa, insanlar sadakatlerini bir diğerine sunabilirler. Ve bu durum, halis muhlis, uzmanlaşmış ekolojik hücreleri ve geçimlik üretimin mübadelesini bulduğumuz birkaç vaka açısından doğrudur. Eğer devleti önceleyen "toplum" biçimi bir bütün değilse, halkın neden birbiriyle rekabet eden pek çok depo yerine yalnızca *tek bir* depo kurmaları gereksindi? Halk kontrolü nasıl kaybetti?

Bu kuşkular arkeolojik kanıtlar eliyle güçlendirilmektedir. Arkeologlar aynı zamanda kuraldan ziyade istisna olan ekolojik hücreler de bulmaktadırlar (Renfrew'in Ege örnekleri, bu ilkesel istisnalardan bazılarıdır). Örneğin, tarih-öncesi Avrupa kıtası boyunca depolara ilişkin birkaç kanıt bulmak olasıdır. Pahalı prestij eşyalarıyla –örneğin, MÖ 4000 ortasından itibaren kehribar, bakır ve savaş baltalarıyla– gömülmüş olmaları nedeniyle şeflik konumunun varlığını gösterdiğini söyleyebileceğimiz pek çok mezar odası bulabiliriz. Yine bu toplumlarda büyük ziyafetlere ilişkin göstergeleri, örneğin bir arada kesilmiş gibi görünen muazzam sayıda domuzun kemiklerini bulmak olasıdır. Bu kanıtlar antropolojik verilerle de paraleldir. Yeniden dağıtıcı şeflik, bu kavramı ilk öneren kişilerin iddia ettiğinden daha zayıftır ve katmanlaşmış değil kademeli toplumların karakteristik bir özelliğidir.

Dört evrim kuramından hiçbiri, bu bölümün başında ileri sürdüğüm uçurumu kapatacak köprüleri kuramamaktadır. Kademeli ve katmanlı toplumlar arasında ve siyasal otorite ve cebri devlet arasındaki bu uçurum açıklanmamış bir boşluğa karşılık gelmektedir. Aynı durum melez kuramlar için de geçerlidir. Fried (1967), Friedman ve Rowlands (1978) ve Haas (1982) muhtemelen en eklektik evrim kuramlarına sahip olanlardı. Bunlar "görece kademeli" ve "mutlak kademeli" toplumlar şeklinde bir ayrım öne sürdüler. Mutlak kademeli toplumlar, mutlak, sabit noktalara, merkezi şefe ve onun vasıtasıyla da tanrılara olan mesafe (sıklıkla da kalıtımsal mesafe) üzerinden ölçülebilirdi. Törensel merkezler ortaya çıktığında, bunlara göre, mutlak kademeli toplumlar da ortaya çıkmış oluyordu. Ancak bu düşünürler törensel merkezlerin nasıl olup da kalıcı hale geldiğine, görece kademeli toplumun nasıl olup da *kalıcı biçimde* mutlak kademeli topluma ve dolayısıyla yine *kalıcı biçimde, direnişe karşın* tabakalaşmaya ve devlete dönüştüğüne ilişkin pek de sağlam argümanlar üretmiş de değildirler. Açıklanmamış boşluk varlığını sürdürmektedir.

Bu boşluğun tarih-öncesinde de var olduğunu görmek adına arkeolojiye bakalım. Bütün kuramlar yanlıştır çünkü aslında durmuş olan bir genel toplumsal evrimi varsaymaktadır. Bunun yerini artık yerel tarih almıştır. Ancak bizi tarih âlemine taşıyan bir molanın ardından, bütün bu kuramların yerel ve belirli bir alana uygulanabilir hale geldiğini de göreceğiz. Bunlar bize, en hevesli kılıklarında değilse de daha sonraki bölümlerde faydalı olacak.

Evrimden Bozulmaya: Devlet ve Katmanlaşmadan Kaçınmak

Çözmeye çalıştığımız şey, insanların cebri devlet iktidarına itaat etmeye nasıl zorlandığıdır. İnsanlar kolektif, temsili otoriteyi, şeflere, yaşlılara ve önde gelenlere, adli düzenlemeden savaşa ve ziyafet organizasyonuna kadar değişen amaçlar etrafında isteyerek verecekti. Şefler de buna dayanarak kayda değer bir prestijli konum elde edeceklerdi. Ancak şefler bunu sürekli ve cebri bir

iktidara dönüştüremeyeceklerdi. Arkeoloji, meselenin de esasen bu olduğunu görmemizi sağlamaktadır. Kademeli otoriteden devlet iktidarına giden hızlı ya da kararlı bir evrim yoktur. Bu türden geçişler nadirdir ve oldukça az, istisnai vakalarla sınırlıdır. Kritik olan arkeolojik kanıt ise *zaman*dır.

Örneğin Kuzeybatı Avrupa'nın tarih-öncesini ele alalım. Arkeologlar, MÖ 4000'in hemen öncesinden (Demir Çağı'nın muazzam değişimler ortaya çıkardığı) MÖ 500'ün hemen öncesine kadarki dönemdeki toplumsal yapıların belli belirsiz bir çerçevesini çizmişlerdir. Bahsettiğimiz muazzam uzun bir zaman aralığıdır, öyle ki Avrupa'nın sonraki tarihinden daha uzundur. Bu dönem boyunca, bir ya da iki istisna dışında, Batı Avrupa halkları görece eşitlikçi veya kademeli toplumlarda yaşadılar, tabakalaşmış toplumlarda değil. Bu halkların "devletleri" geriye hiçbir sürekli, cebri iktidar kanıtı da bırakmamıştır. Avrupa'da, bu halkların gelişiminin dinamiklerini görebiliriz. Ben burada bu dinamiğin, biri Kuzey İngiltere'de diğeri Danimarka'da olmak üzere iki görünümünü ele alacağım. Batılı vakaları seçtim çünkü bu vakalar Yakın Doğu etkisinden görece tecrit olmuş durumdadırlar. Balkanları seçmiş olsaydım, daha güçlü, neredeyse sürekli şeflikler ve aristokrasilerden bahsetmek durumunda kalacağımın farkındayım. Ancak bu vakalar Yakın Doğu'nun ilk uygarlıklarından daha fazla etkilenmişlerdir (Bkz. Clarke 1979b).

Wessex, MÖ 4000'den sonra, ağırlıkla Britanya Adaları, Avrupa'nın Atlantik sahilleri be Batı Akdeniz'de yaygınlaşan, bölgesel olarak değişen kolektif mezar inşası geleneğinin temel merkezlerinden biriydi. Bugün bu geleneğin varlığından haberdarız çünkü geriye kalan göz kamaştırıcı örnekleri halen varlığını korumaktadır. Stonehenge bizi halen hayrete düşürür. Stonehenge'in inşasında en az 30 kilometrelik toprakta 50 tonluk, 240 kilometrelik kara ve deniz yolu boyunca 5 tonluk taşların –tekerleğin henüz olmaması nedeniyle– sürüklenmesi söz konusudur. Burada kullanılan en ağır taşları kaldırmak yaklaşık 600 kişilik bir emek gücü gerektirmektedir. Abidenin amacının ise –hem dini hem yapılış tarihi açısından– aynı derecede karmaşık olup olmadığı da ilelebet tartışılacak gibi görünmektedir. Ancak emek koordinasyonu ve işgücünü beslemek üzere gerçekleştirilen artık dağıtımı, kayda değer derecede merkezileşmiş bir otoriteyi –belirli bir boyutta ve karmaşıklıkta bir "sözde-devlet"i– *zorunlu kılmaktadır.* Stonehedge, bu geleneğin en anıtsal başarısı olmasına rağmen, bugün bile, tecrit edilmiş bir halde değildir. Avebury, (Avrupa'daki en geniş toprak işi olan) Silbury Hill ve İrlanda'dan Malta'ya kadarki bir sürü abide, toplumsal örgütlenme iktidarlarını kanıtlar niteliktedir.

Ancak bu evrimsel bir "çıkmaz sokak"tır. Abideler daha fazla geliştirilmemiş, oldukları yerde kalmışlardır. Elimizde, üç bin yıl sonra gelen Romalılar'a kadar temel alanların hiçbirisinde –Wessex, Brittany, İspanya ve Malta'da– öncekilerle karşılaştırılabilir bir merkezileşmiş toplumsal örgütlenme başarısına ilişkin herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Bu türden bir çıkmaz sokak, dün-

yanın dört bir yanındaki neolitik halklar için de var olmuş olabilir. Paskalya Adası'ndaki abideler Malta'dakilerle benzerdir. Silbury Hill'in muazzam toprak işi, Kuzey Amerika'dakine denk düşer. Renfrew, bütün bunların, 60 köyde yaklaşık 11.000 kişinin yaşadığı, her köyün bir şefinin olduğu ve kısa-süreli işbirliği için seferber edilebildikleri Çeroki Kızılderililerinde olana benzer üstün şefliklerden kaynaklandığı yorumunda bulunmaktadır (1973: 147-66, 214-47). Fakat bu yapı dâhilindeki bir şey, istikrarını korumayı sağlamıştır.

Stonehenge örneğinde, tarih-öncesine ilişkin pek az şey biliyoruz. Burada Shennan'ın (1982, 1983) ve Thorpe ve Richards'ın (1983) son çalışmalarına minnetle dayandığımı belirteyim. Bu düşünürler döngüsel bir süreç öngörmüşlerdir. Stonehenge MÖ 3000 civarında yerleşikleşti, ancak esas antsal dönemi MÖ 2400 civarında başladı. Bu durum sonrasında bir dengeye oturdu ve MÖ 2000 civarında yeniden canlandı. Ardından yine bir sakinlik dönemi, sonra MÖ 1800 civarında yeniden bir canlanma yaşandı. Giderek artan bir ilgisizlik dönemi sonrasında, MÖ 1500 yılı itibariyle hemen hemen hiçbir önemli toplumsal rol üstlenmedi. Ancak Abide-merkezli örgütlenme, o bölgede istisna değildi. "Bell Beaker" kültürü kıta boyunca MÖ 2000 yılının hemen öncesinde yaygılaşacaktı (Ayrıntılar için bkz. Clarke 1979c). Bu kültürden kalanlar, daha az merkezi bir toplumsal yapıyı işaret eder ve kaliteli seramik eşyalar, bakır hançerler ve taş bileklikler gibi "prestij eşyaları"nın bulunduğu aristokratik mezarlar içerir. Bütün bunlar anıtsal faaliyeti etkilemiştir ancak nihayet bu faaliyetin altını oymuş ve daha kalıcı olmuştur. Bazı düşünürler bugünlerde –benzer gevşek gruplaşmaların arasında birlikte var olan iki toplumsal örgütlenme ilkesinden ziyade– iki farklı halk grubunun olduğunu iddia ediyorlar. Arkeologlar, anıtsal örgütlenmeyi, dini ritüelleri tekeline almış olan merkezileşmiş, kalıtımsal elitlerce hâkim olunan bir mutlak kademelilik; "Bell Beaker" örgütlenmesini ise merkezsiz, prestij ürünlerinin dağıtımı temelinde daha az otoriteye sahip kalıtımsal elitler ve önde gelenlerin bir arada olduğu görece kademeli bir hâkimiyet olarak görmüşlerdir. Kuşkusuz kalıtımsal elitlerden ve önde gelenlerden bahsetmek, modern Neolitik halklardan analojik bir esinlenmeye dayanan bir varsayımdır. Anıtsal kültür öyle kalıtım-merkezli bir işleyişe sahip olmayabilir de. Bu kültürü, ritüel otoritenin köyün önde gelenlerince elde tutulduğu, ilksel demokrasinin merkezileşmiş bir formu olarak kabul etmek de en az öncekiler kadar akla yatkındır.

Ancak bu türden ufak itirazlar, temel meselenin üzerini örtemez. Görece merkezileşmiş ve merkezsiz otorite arasındaki rekabette, kazanan, ilkinin hayret verici kolektif örgütlenme güçlerine karşın, yine de ikincidir. Otorite hiçbir zaman cebri bir devleti desteklememiştir. Aksine, sülalelere ve elitlerinin kendi otoritelerinin istikrarsız olduğu köy gruplarına doğru bir parçalanma yaratmıştır. Bunun beraberinde toplumsal bozulma da gelmemiştir. Shennan (1982) Avrupa halkları arasındaki merkezsizleşmenin bir bütün olarak, artan uzun-

mesafeli ticarete ve prestij ürünlerinin dolaşımına bir yanıt olduğunu öne sürmektedir. Prestij ürünlerinin dağıtımı eşitsizliği ve otoriteyi güçlendirmiş ancak sürekli, cebri ve merkezileşmiş bir tür otoriteyi ortaya çıkarmamıştır.

Diğer bölgelerde ise büyük anıtlar olmaksızın da tarih-öncesi döngüler bulunabilir. Ancak ilginç biçimde, en aydınlatıcı tartışmalar, evrimci eğilimleri konusunda birbirinden ayrışan yazarların çalışmalarında ortaya çıkmaktadır. Bu yazarlar bir yandan evrimin tek doğrultulu mefhumlarına karşı çıkmayı dert edinmektedir. Diğer yandan ise "üretim ilişkileri"ni merkezine alan Marksist evrimci açıklamaların etkisi altındadırlar. Eleştirmeden önce, sundukları modeli anlatacağım. Friedman ve Rowlands, yazdıkları pek çok makalede tarih-öncesi gelişimi genel olarak özetlerken, Kristiansen (1982) ise bu modeli Avrupa arkeolojik kayıtlarının bir kısmına, (bugün Danimarka topraklarında olan) Kuzeybatı Zelanda'ya uygulamıştır.

Friedman işe Ortodoks bir konumdan başlamıştır: Yerleşik halkları arasındaki toplumsal yapılar ilk başta, yaşlıların ve önde gelenlerin yalnızca zayıf mutabakata dayalı otoriteyi kullanabilmeleriyle birlikte, eşitlikçiydi. Tarımsal üretim yoğunlaştıkça, bu halklar da artık ürün üzerine bir dağıtım hukukuna ihtiyaç duydular. Bu ihtiyacı, ziyafet, kişisel debdebe ve doğaüstüyle ritüel temas kanallarıyla şef kademesindeki otoritede kurumsallaştırdılar. Bu halklar artık artığın çoğunun tüketimini örgütler hale gelmişti. Evlilik ittifakları, bazı şeflerin otoritelerini daha büyük bir alana yaymalarını sağladı. Friedman, bundan sonra hikâyeye Malthusçu bir bileşen eklemektedir: Toprakların genişlemesi doğal sınırlar ya da diğer şefler tarafından engellendiğinde, nüfus üretimden hızlı artmaya başlayacaktı. Bu, nüfus yoğunluğunu ve yerleşim hiyerarşilerini arttıracaktı. Bu da belli başlı şeflerin merkezi otoritesini güçlendirecekti. Ancak uzun vadede, hem ekonomik başarı hem de ekonomik başarısızlık bu gidişin altını oymuştur. Bölgelerarası ticaretin gelişmesi, Matlhusçu döngüyü kırabilirdi. Ancak şef bunu kontrol edemeyebilirdi. Tali yerleşimler daha özerk hale geldi, bunların aristokrasileri de eski büyük şefin rakibi haline geldiler. Örneğin, toprak erozyonunun sebep olduğu ekonomik başarısızlık, otoriteyi de parçalıyordu. Başarısızlık gelişmeye yol açan döngülere yol verir. Rekabet halindeki yerleşimler daha kentleşmiş ve daha mali bir yapı kazanır: Kent-devletleri ve uygarlıklar ortaya çıktı ve bunlarla birlikte de özel mülkiyet ilişkileri. Friedman ve Rowlands, 1978 tarihli makalelerinde gelişimsel sürece vurgu yapmaktadırlar. Akabinde döngüden daha seyrek bir süreç görmüşlerdir. Ancak getirdikleri çözüm, (Engels'ten alıntıyla) "son kertede" gelişimin döngüsel süreçlerin üstesinden, muhtemelen birden ve beklenmedik biçimde ama yine de farklı farklı zamanlar dâhilinde biçimde geldiği yönündedir (Friedman 1975, 1979; Rowlands 1982).

Zelanda bataklıkları, arkeologlar açısından bereketli bir toprak sunuyordu. Kristiansen kendi sonuçlarını yukarıdaki model doğrultusunda analiz

ediyordu. MÖ 4100-3800 civarında kes-ve-yak tarımcıları ormanları ortadan kaldırdılar, tahıl yetiştirdiler ve sığırları çitle zapt ettiler. Küçük ticaretle meşgul oldular ve mezarları oldukça sınırlı bir kademe farklılığı olduğunu göstermektedir. Ancak ekonomik başarı, nüfusun artmasına ve ormanların geniş ölçekli ortadan kaldırılmasına yol açtı. MÖ 3800 ila 3400 arasında, tarımsal ilerlemelere ve daha karmaşık toplumsal ve topraksal örgütlenmeye dayanan daha sürekli ve geniş yerleşimler ortaya çıktı. Kademeli toplumların aşina olduğumun kalıntıları da artık gün yüzüne çıkıyordu – ritüel ziyafet ve elitlerin prestij ürünleriyle gömülmeleri. MÖ 3200'e kadar bu durum giderek yoğunlaştı. Şeflik otoritesine dikkati çeken anıttaşları ve dairesel yerleşimler* inşa edildi. Ormandan arındırılmış topraklar yüksek rakımlıydı ve buğday türü görece saftı. Kehribar, çakmaktaşı, bakır ve savaş baltaları (yani, prestij eşyaları) daha geniş ölçekli dolaşıma girmişti. Sabit şeflikler ilk defa Güney Avrupa'da görülmeye başladı. Tünelin ucundan devlet görünmeye başlamıştı.

Ancak MÖ 3200 ila 2300 arasında, teritoryal (topraksal) şeflikler parçalandı. Anıttaşları, komünal ritüeller, çini işleri ve prestij ürünleri azaldı ve bölgelerarası mübadele durdu. Mezarlar artık, yerel sülalelere ya da aile gruplarına ait tek tek kadın ve erkeklerin defnedilmesinden oluşuyordu. Savaş baltaları sayıca artıyor, bunların yaygın dağılımı, şiddet üzerindeki şef denetiminin sonuna işaret ediyordu. Muhtemelen parçalı bir klan yapısı ağır basıyordu. Kristiansen bu düşünü maddi terimlerle açıklamaktadır. Eski orman arazileri harap olmuştu ve halkların belirli bir kısmı yerleşik tarımdan çobanlığa, balıkçılığa ve avcılığa geçmişti. Bu halklar daha hareketli ve daha az denetim altına alınabilir bir yaşam tarzı geliştirmişlerdi. Geriye kalan bereketli topraklar için rekabet, daha geniş topraksal şeflikleri parçalayacaktı. Pek çok aile, Danimarka yarımadası ve başka yerlerdeki fundalıkların bulunduğu daha hafif bakir topraklara göç ederek, geniş alanlarda seyrek yerleşime dayanan yaşam tarzları yarattı. Basit ulaşıma (communication) ve bir ölçüde ticarete olanak veren tekerlek ve yük arabası ortaya çıktı ancak şeflik iktidarları bu tür alanları kontrol etmek açısından yeterli değildi. MÖ 1900 yılına kadar bu eşitlikçi yapı dâhilinde ekonomik bir iyileşme gerçekleşecekti. Hafif ve ağır toprakların, tarımın, çobanlığın ve balıkçılığın karşımı bir arada bulunduğu bir karma ekonomi, artığı çoğalttı ve bölgelerarası ticareti canlandırdı. Yine de bu ticareti kimse tekeline alamadı ve prestij ürünleri yaygın biçimde dolaşımda olmaya devam ediyordu.

MÖ 1900 civarında şefliğin ikinci kez yükselişi başladı ve yeniden ziyafetlerin, şef mezarlarının ve prestij ürünlerine dönük işçiliğin kalıntılarına rastlanır oldu. Yaklaşık MÖ 1200 yılına kadar hiyerarşiler genişledi. Ciddi boyut-

* Orijinali *causewayed camp*; Britanya'nın kuzeyinde bulunan Neolitik döneme ait bir yerleşim birimi türüdür. Eşmerkezli hendekler tarafından çevrilmiş ve dış çeperinden merkezine doğru geçitlerin kestiği oval bir yerleşim alanıdır – ç.n.

lardaki merkezi şeflik yerleşimleri, emek-yoğun üretimi, yerel mübadeleyi ve ritüelleri kontrol ediyordu. Kristiansen bu durumu madeni eserlerin yapılmaya başlamasına bağlıyordu: Görece nadir ve ederi yüksek olan bronzun şeflerin tekeline alınmış olması mümkündür. Kristiansen, buna benzer bir durumun Polinezya'da prestij ürünlerinin şeflerce tekele alınmasına benzer olduğunu söylemektedir. Ancak MÖ 1000 civarında, muhtemelen metal kıtlığına bağlı olarak bu duruma bir ara verilmiştir. Tarımsal üretim halen yoğundur ancak artık zenginliğin mezarlar üzerinden sergilenmesi ve yerleşim hiyerarşisi düşüştedir.

Bunun ardından, Demir Çağı'na geçiş dâhilinde kademeli şef merkezli toplum, ilkinden daha ciddi biçimde çökmüştür. Yerleşim, en ağır, o zamanın bakir topraklarına yayılmış ve şef otoritesi bu yayılmayı takip etmemiştir. Özerk yerel yerleşimlerde örgütlenmiş, daha eşitlikçi bir yapı ortaya çıkmıştır. Artık baskın olan, kabile değil köydür. Bu alanda (ki Mezopotamya bunun dışındadır) köy, Demir Çağı'nın uzun süreli toplumsal gelişimi doğrultusunda bütün sistemi dönüştüren döngüsel süreçlerin üstesinden gelecekti. Bu insanların hikâyesine 6. Bölüm'de yeniden döneceğiz.

Cüretkâr tarihsel genellemelerin bu türden kısa bir özeti, kuşkusuz hatalar ve fazla basitleştirmeler de içerecektir. Yaklaşık 2500 yıllık bir dönemin özetlenmesinden bahsediyoruz! Yine de bu kurgusal tarih, toplumsal tabakalaşmanın ya da devletin evriminin tarihi *değildir.* Gelişme, eşitlikçi toplumdan, kademeli topluma, oradan da tabakalaşmış topluma ya da eşitlikten, otoriteye, oradan da cebri devlet iktidarına doğru gerçekleşmemiştir. Hareket, ikinci "aşama"dan ilkine, en az ilkinden ikinciye olduğu kadar sıklıkla geriye doğru olmuştur ve de doğrusu üçüncü aşama, tabi eğer ulaşıldıysa, çökmeden önce uzun süre istikrarlı ve kurumsallaşmış bir yapı yakalayamadı. Ve ikinci, daha farazi olan sonuç ise Kristiansen'in kalıntılardan hareket eden ekonomik evrimciliği açısından bile şüphe uyandırmaktadır. Kristiansen'in her bir dönemin ekonomik üretkenliğine ilişkin, bir hektarda ortalama ne kadar mısır üretildiğine dayanan tahminleri, açıkça kabataslak ve fazlasıyla takribidir. Fakat bu tahminler, bütün dönem süresince yaklaşık % 10 civarında bir artışı da göstermiştir. Besbelli Demir Çağı sürekli bir gelişimin de başını çekmiştir. Ancak bu gelişme genelde Avrupa'ya özgü de değildir. 6. Bölüm'de demirin esasen, Yakın Doğu uygarlıklarına karşı geliştirildiğini iddia ediyorum. Avrupa açısından demir, bir başkalaşımın parçası olarak bir tür Hızır gibi yetişmiştir. Avrupa diyalektikten ziyade döngüsel bir başkalaşımı tecrübe etmiştir.

Sezar'ın hakkı Sezar'a; Friedman ve diğerlerinin argümanlarını yerleştirdiği genel yön de burasıdır. Friedman (1982) Okyanusya'nın geleneksel eşitlikçi-kademeli-tabakalaşmış aşamalardan geçmediğini belirtmektedir. Okyanusya dâhilinde, Melanezya en eski, en üretici bölgedir; buna rağmen şeflerden önde gelenlere doğru bir "gerileme" yaşamıştır. Doğu Polinezya ise eko-

nomik açıdan en yoksul, uzun-mesafeli ticaretten en fazla mahrum kalandır; yine de yapı olarak cebri devletlere en yakın olanıdır. Friedman esasen, kendi gelişimsel eğilimlerinin öngörülemeyen sonuçlarıyla karşılaştığında, bütün sistemin hızlı bir dönüşümüne yol açan eşiklere, "çatallanmalar"a odaklanarak, Okyanusya'nın farklı bölgelerinin döngüsel modellerini formüle etmektedir. Buna örnek olarak, tarih-öncesi Avrupa'da tanımlanan yön değişimleri verilebilir. Friedman, evrimin aslında gözükör ve "yıkıcı" olduğu sonucuna varmaktadır – evrim, ani, öngörülemeyen çatallanmalardan kaynaklanmaktadır. Muhtemelen devlet, tabakalaşma ve uygarlığı ortaya çıkaran da yalnızca birkaç tesadüfî çatallanmadan başka bir şey değildir.

Doğrusu bu öngörüyü destekleyecek pek çok şey bulmuş durumdayız. Toplumun tarih-öncesinin büyük kısmı, tabakalaşmaya ya da devlete giden sürekli bir harekete tanık olmamıştır. Kademeli ve siyasi otoriteye doğru hareket, belirli bölgelere özgü ancak tersine çevrilebilir görünmektedir. Bunun da ötesinde, sürekli olan hiçbir şey yoktur.

Ancak bu tıkanmanın nedenini tanımlamak adına biraz daha öteye gidebiliriz. Toplumların çoğu kafes gibiyse de, bu kafeslerin kapıları iki ana aktör açısından kilitsiz bırakılmış durumdaydı. İlk olarak, insanlar özgürlüklere sahip kılınmıştı. Kendi iktidarlarını geriye alamayacak biçimde elitlere devretmeleri nadiren olan bir şeydi ve devrettiklerinde bile, bu iktidarın alanından fiziksel olarak çıkabilme imkânına sahipti ya da buna zorlanıyordu. İkincisi, elitler nadiren tek bir kutup halindeydi: Yaşlılar, sülale liderleri, önde gelenler ve şefler, bir diğerine kuşkuya yaklaşacak ve bu iki özgürlüğü uygulamak durumunda kalacak biçimde, birbiriyle iç içe geçen, rekabetçi otoriterlere sahip kılınmışlardı.

Böylece iki döngü ortaya çıkıyordu. Eşitlikçi halklar, merkezileşmiş, sürekli otoritenin olduğu geniş köyler oluşturmak üzere etkileşim ve nüfus yoğunluğunu arttırabiliyordu. Ancak yine de büyük ölçüde demokratik kalmayı sürdürüyorlardı. Otorite olanlar aşırı güçlendiğinde, azlediliyordu. Bu otoriteler ciddi kaynakları elinde bulunduruyorlar ve bu nedenle de azledilemiyorlarsa, insanlar bu sefer onlara sırtını dönüyor, başka otoriteler buluyor ya da daha küçük aile yerleşimleri kurup merkezden bağımsızlaşıyorlardı. Sonrasında, belki yine aynı sonuçlara yol açacak biçimde, merkezileşme başlayabiliyordu. İkinci model, tipik olarak köyden ziyade şeflik oluşturan geniş sülale yapıları dâhilinde daha yaygın ancak daha az yoğun işbirliği içeriyordu. Fakat yine burada da sadakatte gönüllülük esastı ve şef bu durumu istismar ettiğinde, halk ve rakip şefler ona karşı duruyordu.

Her iki model de, kuramcıların genelde varsaydıklarından daha az üniter bir toplumsal yaşam biçimini gerektiriyordu. Kendimizi topluma ilişkin modern kavramlardan kurtarmamız önemlidir. Her ne kadar tarih-öncesinin *daha fazla* toprak temelli ve toplumsal açıdan sabit toplumsal birimlere doğru bir

eğilime sahip olduğu doğruysa da, tarih-öncesi mekânlar bir dizi ayrı ayrı, sınırlı toplumlardan da oluşmuyordu. Toplumsal birimler çakışmışlardı ve bu çakışmış alanlardaki otorite sahipleri ve diğer insanlar, alternatif toplumsal birimlerin üyesi olmayı *seçebiliyorlardı*. Kafes henüz kapanmamıştı.

Böylece istikrarlı, sürekli cebri devletler ve tabakalaşma sistemleri genel olarak ortaya çıkmadı. Bu önermeyi, örneğin Mair'in devlet diye adlandırdığı Doğu Afrika rejimleriyle bir çelişki olarak görülebileceği için, daha uzun uzadıya açıklamama izin verin. Doğru, köyün liderleri şefler verimli olan merkezi roller de üstleniyordu. Gerekiyorsa, kayda değer bir otoriteye de sahip oluyorlardı. Bu durum, Claessen ve Skalnik'in (1978) kitabına katkıda bulunan Cohen'in de gösterdiği üzere, Afrika'nın hemen her yerinde geçerliydi. Cohen, bu otoritelerin sahip oldukları asgari cebri iktidarlara işaret ediyor ve bunların yalnızca, devlet-öncesi soya dayalı otoritelerin daha merkezileşmiş bir biçimi olduğunu ileri sürüyordu. Boyun eğme, anlaşmazlıkları giderme, evlilikleri ayarlama, kolektif emek örgütlenmesini sağlama, malları dağıtma ve yeniden dağıtma ve de ortak savunmada daha fazla verimliliğe dönük bir istek temelinde, büyük ölçüde gönüllülük temelliydi. Anlaşmazlıkların çözülmesi ve evliliklerin ayarlanması, birer şeflik faaliyeti olarak, normalde daha yüksek seviyede bir toplumsal örgütlenme gerektiren yeniden dağıtım ekonomisi ya da düzenli askeri işlevlerden daha önemli olabiliyordu. Şef kendi işlevselliğini suiistimal edebilirdi. En başarılı şefler, despotça taleplerde bulunabilirdi. Hatta silahlı adamlarına dağıtmak üzere artığı elde edebilirdi. Doğu Afrika'da bunların hepsi yaşanmıştır ve her kıtadaki toplumların tarih-öncesinde bu türden şeyler sayısız kez yaşanmış olmalıdır.

Ancak *genele yayılmayan* şey, despotun cebri iktidarı kurumsallaştırma, onu sürekli, rutin ve kişiliğinden bağımsız hale getirme becerisidir. Kral ile bir tarafta adamları ve yakınları, diğer tarafta toplumun geri kalanı ile arasındaki bağ, zayıf bir bağdır. Bu bağ, monarkın kişisel gücüne muhtaçtır. Ortada bu gücü rutin biçimde monarkın halefine devredecek hiçbir sabit kurum yoktur. Bu türden bir güç devri nadiren gerçekleşir ve neredeyse hiçbir zaman iki nesilden öteye gitmez.

Zulu krallığına ilişkin (her ne kadar gelişmiş Avrupa devletlerinden etkilenmişse de) yeterli bilgiye sahibiz. Ngoni halkının Mtetwa boyundan, Avrupalı gelişmiş askeri tekniklerin çoğunu öğrenmiş, etkileyici bir adam olan Dingiswayo, şef seçilir. Dingiswayo disiplinli askeri birlikler kurdu ve [bugün Güney Afrika topraklarında bulunan) Natal'ın kuzeydoğusunda şefliğini ilan etti. Askeri kumandanı Zulu klanından Shaka'ydı. Dingiswayo'nun ölümü üzerine, Shaka, tekrarlanan yenilgileri civar halklara yükleyerek ve kalanların tekliflerine uyarak kendisini büyük şef seçtirdi. Ardından ise Britanya İmparatorluğu'na karşı karşıya geldi ve yenilgiye uğradı. Ancak imparatorluğu yaşa-

yamadı. Merkezi kendisine bağlı bölgeler üzerinde özerk bir iktidara sahip olmayan federal bir yapı olarak kaldı.

Modern sömürgeci imparatorlukların Shaka gibi büyük şeflerle karşılaştıkları alanlarda, otoritenin iki *aşaması* görülüyordu. Shakaların altında küçük şefler vardı. Doğu Afrika'daki bu "bağımlı" şefler, Fallers (1956) ve Mair (1977: 141-60) tarafından etraflıca belgelenmiştir. Her bir bağımlı şef, kendi üstünün bir taklididir. Britanya Uganda'ya girdiğinde, ilk başta 783 ve ardından ise 1000 şefe idari otorite verecekti. Diğer yandan ise, artık bu durum güçlü olanın monarka dönüşebileceği bir iktidar boşluğu yaratıyordu: Bölgeler bölgelerle, bağımlı şefler diğer bağımlı şeflerle, klan köyle, şefler, yaşlılar, önde gelenler ve bunun gibileri halkla çatışabiliyordu. Şefler, işbu çok-katmanlı, merkezsiz mücadele dâhilinde kendi merkezi konumlarını suiistimal edebiliyordu. Ancak diğer yandan, bağımlı şefler de aynı oyunu oynuyordu. Monark, kendi kişisel denetimini sağlamak üzere bu şeflerle bir tür yetki paylaşımı yapmak durumundaydı. Ancak artık şefler de merkezileşmenin avantajından yararlanıyorlardı. Yine de gidişat, devletin kurumlarına doğru değil; entrikacı yönetici adaylarının sonsuz bir döngüsüne, korkunç bir despotun yükselişine ve entrikacı şeflerin isyanı karşısında kendisinin ya da oğullarının "imparatorluklarının" çökmesine doğruydu. Otorite ağı tercihi, uygarlık, tabakalaşma ve devlet tarafından temsil edilen toplumsal kafesin ortaya çıkışının altını oyuyordu.

Bu döngü, kademeli toplumun yayılmış farklı bir akrabalık biçiminin bir örneğidir. Bir ikinci döngü ise farklı bir köy biçiminin karakteristiği olabilecek durumdadır: Yönetme kapasitesine sahip, zirve noktasındaki, Stonehenge tarzı yapılara sahip daha muazzam bir merkezi otoriteye doğru; ardından da daha merkezsizleşmiş hanelerin aşırı yayılmasına ve parçalanmasına doğru bir döngü. Muhtemelen en yaygınlaşacak olan da köy ve akrabalığın birbirine karıştığı, bu birbirine karışma dinamiğinin hiyerarşik dinamiğe eklendiği karmaşık bir türdür. Bu türe iyi bir örnek, Leach'in (1954) ortaya koyduğu, hiyerarşik ve eşitlikçi yerel siyasal sistemlerin bir arada var olduğu ve salındığı, her ikisinin varlığının ve etkisinin belirli bir tür tabakalaşmanın tam anlamıyla kurumsallaşmasını engellediği, Burma'daki siyasal sistemler olabilir.

Muhtemelen Shakalar ve Geronimolar, tarih-öncesinin baskın kişilikleriydi. Ancak devletleri ya da tabakalaşma sistemlerini bunlar bulmadı. Yeterli kafesleme kaynağından mahrumlardı. Bir sonraki bölümde bu kaynakların gelişmesinin, koşulların yerel sınırlarıyla ilgili olduğunu göreceğiz. Hiçbir genel toplumsal evrim, erken-dönem, yerleşik neolitik toplumların kademeli toplumlarının ötesinde ortaya çıkmamıştır. Artık yerel tarihe doğru yol alabiliriz.

Kaynakça

Andreski, S. 1971. *Military Organization and Society.* Berkeley: University of California Press.

Barth, F. 1961. *Nomads of South Persia.* Oslo: University Press.

Bellah, R. 1970. Religious evolution. In his book *Beyond Belief.* New York: Harper &Row.

Binford, L. 1968. Post-Pleistocene adaptations. In S. Binford and L. Binford, *New Perspectives in Archeology,* Chicago: Aldine.

Bloch, M. 1977. The disconnections between power and rank as a process: an outline of the development of kingdoms in central Madagascar. *Archives Europeennes de Sociologie,* 18.

Boserup, E. 1965. *The Conditions of Agricultural Growth.* Chicago: Aldine.

Brock, T., and J. Galtung. 1966. Belligerence among the primitives: a reanalysis of Quincy Wright's data. *Journal of Peace Research,* 3.

Claessen H., and P. Skalnik. 1978. *The Early State.* The Hague: Mouton.

Clarke, D. L. 1979a. Mesolithic Europe: the economic basis. In *Analytical Archaeologist: Collected Papers of David L. Clarke.* London: Academic Press.

1979b. The economic context of trade and industry in Barbarian Europe till Roman times. In ibid.

1979c. The Beaker network - social and economic models. In ibid.

Clastres, P. 1977. *Society against the State.* Oxford: Blackwell.

Divale, W. T., and M.Harris. 1976. Population, warfare and the male supremacist complex. *American Anthropologist,* 78.

Engels, F. 1968. The origins of the family, private property and the state. In K. Marx and F. Engels, *Selected Works.* London: Lawrence and Wishart.

Fallers, L. A. 1956. *Bantu Bureaucracy.* Cambridge: Heffer.

Farb, F. 1978. *Humankind.* London: Triad/Panther.

Firth, R. 1965. *Primitive Polynesian Economy,* 2d ed. London: Routledge.

Flannery, K. V. 1974. Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East. In *The Rise and Fall of Civilizations,* ed. C. C. Lamberg-Karlovsky and J. A. Sabloff. Menlo Park, Calif.: Cummings.

Forge, A. 1972. Normative factors in the settlement size of Neolithic cultivators (New Guinea). In *Man, Settlement and Urbanism,* P. Ucko et al. London: Duckworth.

Fried, M. 1967. *The Evolution of Political Society.* New York: Random House.

Friedman, J. 1975. Tribes, states and transformations. In *Marxist Analyses and Social Anthropology,* ed. M. Bloch. London: Malaby Press.

1979. *System, Structure and Contradiction in the Evolution of "Asiatic" Social Formations.* Copenhagen: National Museum of Denmark.

1982. Catastrophe and continuity in social evolution. In C. Renfrew et al., eds., *Theory and Explanation in Archaeology.* New York: Academic Press. Friedman, J., and M. Rowlands. 1978. *The Evolution of Social Systems.* London: Duckworth.

Gilman, A. 1981. The development of social stratification in Bronze Age Europe. *Current Anthropology*, 22.

Gumplowicz, L. 1899. *The Outlines of Sociology.* Philadelphia: American Academy of Political and Social Sciences. The end of general social evolution 71

Haas, J. 1982. *The Evolution of the Prehistoric State.* New York: Columbia University Press.

Herskovits, M. J. 1960. *Economic Anthropology.* New York: Knopf.

Kristiansen, K. 1982. The formation of tribal systems in later European prehistory: northern Europe 4000 B.C.-500 B.C. In Renfrew et al., eds., *Theory and Explanation in Archaeology.* New York: Academic Press.

Leach, E. 1954. *Political Systems of Highland Burma.* London: Athlone Press.

Lee, R., and J. DeVore. 1968. *Man the Hunter.* Chicago: Aldine.

Mair, L. 1977. *Primitive Government.* Rev. ed. London: Scolar Press.

Malinowski, B. 1926. *Crime and Custom in Savage Society.* London: Kegan Paul.

Moore, A. M. T. 1982. Agricultural origins in the Near East: model for the 1980s. *World Archaeology.*

Nisbet, R. 1976. *The Social Philosophers.* St. Albans: Granada.

Oppenheimer, F. 1975. *The State.* New York: Free Life Editions.

Otterbein, K. 1970. *The Evolution of War. A Cross-Cultural Study.* N.p.: Human Relations Area Files Press.

Piggott, S. 1965. *Ancient Europe: From the Beginning of Agriculture to Classical Antiquity.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Polanyi, K. 1977. *The Livelihood of Man,* essays ed. H. W. Pearson. New York: Academic Press.

Redman, C. L. 1978. *The Rise of Civilization.* San Francisco: Freeman.

Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen.

1973. *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe.* London: Cape.

Ritter, G. 1969. *The Sword and the Sceptre. Volume I: The Prussian Tradition 1740-1890.* Coral Gables, Fla.: University of Miami Press.

Roberts, J. 1980. *The Pelican History of the World.* Harmondsworth, England: Penguin Books.

Sahlins, M. 1974. *Stone Age Economics.* London: Tavistock.

Sahlins, M., and E. Service. 1960. *Evolution and Culture.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Service, E. 1975. *Origins of the State and Civilization.* New York: Norton.
Shennan, S. 1982. Ideology and social change in Bronze Age Europe. Paper given to Patterns of History Seminar, London School of Economics, 1982.
1983. Wessex in the Third Millennium B.C. Paper given to Royal Anthropological Institute Symposium, Feb. 19, 1983.
Sherratt, A. 1980. Interpretation and synthesis - a personal view. In *The Cambridge Encyclopedia of Archaeology,* ed. A. Sherratt. Cambridge: Cambridge University Press.
Spencer, H. 1969. *Principles of Sociology.* One-volume abridgement. London: Macmillan.
Steward, J. 1963. *Theory of Culture Change.* Urbana: University of Illinois Press.
Terray, E. 1972. *Marxism and "Primitive Societies": Two Studies.* New York: Monthly Review Press.
Thorpe, I. J., and C. Richards. 1983. The decline of ritual authority and the introduction of Beakers into Britain. Unpublished paper.
Webb, M. C. 1975. The flag follows trade: an essay on the necessary interaction of military and commercial factors in state formation. In *Ancient Civilisation and Trade,* ed. J. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky. Albuquerque: University of New Mexico Press. 72 A history of power to A.D. 1760
Wobst, H. M. 1974. Boundary conditions for paleolithic social systems: a simulation approach. *American Antiquity,* 39.
1978. The archaeo-ethnology of hunter-gatherers: the tyranny of the ethnographic record in archaeology. *American Antiquity,* 43.
Wolin S. 1961. *Politics and Vision.* London: Allen & Unwin.
Woodburn, J. 1980. Hunters and gatherers today and reconstruction of the past. In *Soviet and Western Anthropology,* ed. E. Gellner. London: Duckworth.
1981. The transition to settled agriculture. Paper given to the Patterns of History Seminar, London School of Economics, Nov. 17, 1981.
1982. Egalitarian Societies. *Man,* new series 17.

3
Mezopotamya'da Tabakalaşmanın, Devletlerin ve Çoklu-İktidar-Aktör Uygarlığının Ortaya Çıkışı

Giriş: Uygarlık ve Alüvyal Tarım

İkinci bölümdeki argüman kısmen olumsuzdu: Medeniyetin doğuşu, tarih öncesi toplumların genel özelliklerinin doğal bir sonucu değildi. Medeniyetin, birbirinden ayrı olarak sadece birkaç kez vuku bulması –ki muhtemelen altı defa bu böyle olmuştur; bir ihtimal nadir sayılabileceği üç defa veya yaygın sayılabileceği on defa– bu argümanı hemen akabinde destekler görünmektedir. Gerçi, uzun süredir, bu vakaların altında yatan, alüvyal tarımın varlığı üzerine yoğunlaşan, ortak bir modelin varlığına inanılmıştır. Böylece, medeniyetin doğuşu, sosyal tabakalaşma ve devlet öğelerinin doğal bir sonucu olarak düşünüldüğünde, acaba tarihsel bir rastlantıdan daha mı fazlasıdır? Vakalar nadir olsa bile, herhangi bir model etrafında mı şekillenmişlerdir? Ben belirli bir model etrafında şekillendiklerini savunacağım. İşte, bu ve bir sonraki bölümde amaçladığım şey de bu modeli ve sınırlarını tanımlamaktır.

Biz, "uygarlık" kelimesinden ne anladığımızı asla tamamen belirleyemeyiz. Bu kelimenin haddinden fazla rezonansı vardır ve tarih öncesi ve tarihi birikim haddinden fazla çeşitlilik göstermektedir. Uygarlığın varsayılan tek bir özelliğini merkeze koyacak olursak, birtakım zorluklarla karşılaşırız. Örneğin yazı, bizim, sezgisel olarak, uygarlaşmış saydığımız toplumların niteliğidir. "Tarih öncesi"nden ziyade, "tarih"in mükemmel bir göstergesidir. Fakat, medeniyetin diğer mutat parçalarınca eşlik edilmeksizin, tarih öncesi Güneydoğu Avrupası'nda da basit şekliyle yer almaktaydı. Genel olarak, "uy-

garlaşmış" olarak düşünülen, Peru İnkaları yazıya sahip değillerdi. "Uygarlaşma"ya nazaran daha genel bir nitelikte olan şehirleşme de bize mükemmel bir gösterge bahşetmez. Tarih öncesi köy yerleşkelerinin, Mezopotamya'da yer alan ilk şehirlerden, yoğunluk açısından pek olmasa da, nüfusun büyüklüğü açısından geri kalır yanları yoktur. Hiçbir tekil faktör ifade etmeye çalıştığımız şeyin mükemmel bir göstergesi değildir. Bu uygarlığın neden genellikle yaygın özellik listeleri bağlamında tanımlandığının ilk sebebidir. En bilinmiş olanı Childe'nin (1950) onluk listesidir: Şehirler (daha net bir ifadeyle, yerleşimin oldukça geniş boyutu ve yoğunluğu); işgücünün tam-zamanlı olarak uzmanlaşması; artık yönetiminin "sermaye" yönünde sosyal olarak yoğunlaşması; artığın eşitsiz dağılımı ve bir "yönetici sınıf"ın ortaya çıkışı; akrabalıktan ziyade yaşanılan mekanı temel alan devlet örgütlenmesi; ihtiyaçlar ve lükste uzun mesafeli ticaretin gelişmesi; anıtsal yapılar; standart hale gelmiş ve doğalcı sanatsal bir tarz; yazı; ve matematik ve bilim. Bu sıklıkla eleştirilir (örn. Adams 1966) çünkü yalnızca bağlantısız öğelerin bir listesidir, sadece aşamaların tarifi olarak yararlıdır, süreçlerin açıklaması olarak değil. Bununla beraber, bu özellikler "uygar birleşimlerde" bir araya gelmektedirler. Eğer bir "uygar bütün" var olmuş ise, bunun ana niteliği ne olmuştur?

Burada Renfrew'i takip edeceğim. Kendisi Childe'nin listesinin *insan yapımı eserler*'den meydana gelmiş olduğunu belirtir. Bunlar, insan yapımı nesneleri insanlar ile doğanın arasına koymaktadırlar. Uygarlığı tanımlama girişimlerinin birçoğu eserler üzerine kuruludur. Buradan hareketle Renfrew uygarlığı *doğadan yalıtım* olarak tanımlamaktadır: "En kuvvetli üç yalıtıcıyı ölçüt olarak seçmek makul gözükmektedir, yani törensel merkezler (bilinmeyene karşı yalıtıcılar), yazı (zamana karşı bir yalıtıcı) ve şehir (büyük hazne, uzamsal olarak tanımlanmış, dışarıya karşı yalıtıcı)" (1972,13). Metaforun sosyal-kafes metaforuna olan benzerliğine dikkatinizi çekerim. Uygarlaşma oldukça ani biçimde birlikte ortaya çıkan yalıtıcı ve kafesleyici faktörlerin birleşik bir bütünü idi.

Renfrew'in üç özelliğini temsili göstergemiz olarak aldığımız zaman, uygarlığın ortaya çıkması olaylarının yalnızca birkaç tanesi bağımsız nitelikte olmuştur. Bugüne kadar bildiğimiz kadarıyla, Avrasya'da birbirinden bağımsız olarak meydana çıkmış olarak gözüken dört adet yazı kullanan, şehirleşmiş ve törensel olarak merkezileşmiş grup mevcuttu: Mezopotamya'nın Sümerleri, Nil Vadisi'nin Mısırlıları, bugünkü Pakistan'daki İndus Vadisi uygarlığı; ve Sarı Nehir ile başlayan çok sayıdaki Kuzey Çin nehir vadilerinin insanları. Yalnızca en eskisi, Sümer, *kesinlikle* bağımsızdır ve bu sebeple diğer durumların yayılma ve fetih teorilerine dönemsel bir ilgi mevcut olagelmiştir. Bununla birlikte, uzmanlar arasındaki mevcut konsensüs dördüne de muhtemel bağımsızlık statüsünü teslim etmek yönündedir. Kimileri, bunlara bir beşinciyi, tartışmalı olmasına rağmen Girit Minoslarını da eklemektedir. Eğer

diğer kıtalara dönecek olursak, Belki buna iki örnek daha ekleyebiliriz: Mezoamerika'nın Kolombiya öncesi uygarlıkları ve Peru.[1] Muhtemelen birbirleriyle iletişim halinde değillerdi ve Avrasya'dan bağımsızlardı.

Bu, toplam altı muhtemel bağımsız örnek eder. Ne var ki kesin bir sayı üzerinde uzlaşmış olan iki tane yazar mevcut değildir. Örneğin, Webb (1975) Elam'ı (Mezopotamya'ya sınırdaş; bu bölümde daha sonra tartışılacak) ve burada dâhil edilmemiş olan Doğu Afrika'daki göl bölgesini de eklemektedir. Diğer uygarlıklar muhtemelen bu gelişkin uygarlıklarla ya da halefleriyle etkileşim içerisine girmişlerdir. Bu sebeple, uygarlık bir istatiksel analiz konusu değildir. Toplumların kendilerine özgülükleri göz önüne alındığında, bu kadar düşük bir sayı temelinde herhangi bir genellemeye ulaşabilme imkânımız olmayabilir!

Bununla birlikte, bütün durumlardaki ortak bir özellik göze çarpmaktadır: Hepsi akarsu vadilerinde oluşmuş ve *alüvyal tarımla* uğraşmışlardır. Esasen, birçoğu vadi toprağını taşkın suyla yapay olarak *sulayarak* daha da ileri gitmişlerdir. Gelişimin ekolojik ve ekonomik bütün biçimlerde ortaya çıkmış olduğu tarihöncesinin aksine, tarih ve uygarlık tek bir özel koşulun ürünü olarak gözükebilir: Alüvyal ve muhtemelen buna ilaveten sulama tarımı.

Örneklerin birçoğu, daha da öteye yayıldıktan sonra bile, merkezleri uzun süre sulak akarsu vadileri üzerinde yer almıştır. İndus Vadisi Uygarlığı Pakistan'ın batı kıyıları ve Hindistan'ın çevresine yayılmıştır fakat yıkılana kadar kendisine ait yegâne akarsu üzerinde merkezileşmiş halde varlığını devam ettirmiştir. Mısır çok daha uzunca bir süre, MÖ 3200'den yayılmacı bir politika geliştirdiği MÖ 1500'e dek, Nil'e mahkûm kalmıştır. Bu süre boyunca yalnızca nehir boyunca uzunluğu değişmiştir. Daha sonrasında bile kuvvet üssü halen Nil kıyılarında konuşlanmaya devam etmiştir. Çin kollara ayrışmış toprakları kalkındırmış fakat ekonomik ve stratejik çekirdeği sulak Kuzey Çin düzlüğünün lös toprağında konuşlanmıştır. Sümer, Akad, eski Asur ve Babil İmparatorlukları MÖ 3200'den MÖ 1500'e dek Dicle ve (esas olarak) Fırat'ı merkez almışlardır. Bu örneklerin hepsi Avrasya'nın akarsu vadilerindeki ve hatta çöl vahalarındaki benzer ekolojilerde taklitlere neden olmuşlardır. Amerika'da Kolombiya öncesi toplulukların tarımsal kökenlerinin çeşitlilik arz etmelerine rağmen, şehirleşmeye ve yazıya doğru olan önemli atılımların bazıları (her biri olmasa da) İspanyolların gelişlerine kadar uygarlıkların özü olan sulama ile ilgili gözükmektedir.

Bu durumda ilişki değişken değildir. Minos sayılacak olur ise, alüvyal ve sulama tarımı büyük ölçüde noksan olduğu için, alışılmışın dışına çıkılmış olacaktır. Mezoamerika'da ise Maya katkısı alışılmışın dışındadır. Ve daha

---

[1] Antik Peruluların kendilerine has Quipu sistemlerin kullanım açısından yazıya bir eşdeğerliğe sahip olduğunu varsayarsak (bkz. Bölüm 4).

sonrasında, her halükarda, alüvyonun ve sulamanın rolü azalmıştır. Hitit, Pers, Makedon ya da Roma İmparatorluklarını bu şekilde açıklayamazdık. Bununla birlikte, Avrasya'da ve Amerika'da tarihin en erken dönemlerinde, ağırlıklı olarak akarsu vadisi alüvyonlarında uygarlık için çok büyük sonuçları olan bir şey gerçekleşmekteydi. Niçin?

Benim cevabım var olan açıklamaları uyarlamakta ve birleştirmektedir. Fakat, iki noktayı vurguluyorum. İlkin, fırsatlar bağlamında dile getirilen ve toplumsal ilerleme için güdümleyici yerel evrimci öykülerin çoğu *işlevsel* olmakla birlikte, ben işlevselliğin ve sömürünün ayrılmazlığından söz edeceğim. Kafes metaforu devam edecektir: Bu ekolojilerin ve insanın bunlara tepkilerinin belirleyici özelliği *kaçış yolunun kapanması* idi. Yerel sakinler, yerkürenin kalanındakilerin aksine, uygarlığı, sosyal tabakalaşmayı ve devleti kabul etmek zorunda bırakılmışlardı. Kendilerini bu ilişkilerden kaçınmak yerine güçlendirmeye iten belirli toplumsal ve teritoryal ilişkilere hapsolmuşlardı. Bu da hem kolektif hem de dağıtımcı iktidarın geliştirilmesi için fırsatlara yol açmıştır. Uygarlık, toplumsal tabakalaşma ve devlet meydana gelmiştir. Toplumsal ve askeri baskının üzerindeki vurgu hariç olmakla birlikte, argüman Carneiro'nun (1970,1981) Webb tarafından tekrar edilen (bölüm içerisinde daha sonra ele alınacaktır) "çevresel sınırlama" teorisine benzemektedir. Bu sebeple, sulamanın rolünün anahtarı tarihöncesinde yer alan yalıtımsal veya kafesleyici güçlerin dikkate değer derecede kuvvetlenmesinde bulunabilir. Açıklamamızda nedensel rolü bu kafesleyici güçler işgal etmelidir, bu tarihsel dönem içerisinde bunların ancak mutat biçimleri veya öncülleri olmuş olan alüvyon veya sulama değil.

İkinci olarak da, bu ve sonraki iki bölümdeki öykünün çeşitli aşamalarında, alüvyon ve sulamanın kendisinin ilk medeniyetlerdeki önemini göz ardı etmekteyim. Diğer komşu ekolojilerle ve halklarla olan ilişkilerini ve onların teşviklerini de ayrıca hesaba katmamız gerekir. Bu bağlamda da özgünlük iddiasında bulunmuyorum – Adams (1981) ve Rowton (1973,1976) Mezopotamya üzerine, Falnnery ve Rathje'nin Mezoamerika üzerine (sonraki bölümde ele alınacaktır) çalışmalarına bakınız. Tek yaptığım, vurguyu Bölüm 1'de yer alan *çakışan iktidar ağları modeli* ile şekillendirmekten ibarettir: Uygarlığın Mezopotamya ve diğer yerlerdeki sıra dışı gelişimi alüvyal ve sulama tarımınca teşvik edilen çakışan iktidar ağlarının incelenmesiyle anlaşılabilir. Bir dereceye kadar, bu ağlar bilinen başka bir model, "merkez" ve "çevresi", yardımıyla, her ne kadar bu modelin sınırlamaları mevcut olsa da, anlaşılabilirler. Özellikle, bir iktidar-ağ modeli bunların birden *fazla iktidar aktörünün yer aldığı uygarlıklar* olduklarını daha iyi bir şekilde anlamamızı sağlar: Bunlar üniter toplumlar değildiler. Genellikle iki iktidar kademesinden oluşmuşlardı, sıklıkla kent-devletler olan birtakım küçük politik birimler ve daha geniş bir uygar "kültü-

rel/dinsel" yapı. Tekrar etmek isterim ki, bu gözlem özgün değildir (örn. Renfrew 1975).

Bununla beraber her iki yaklaşım da daha ileri götürülebilir. Arkeologlar açmış oldukları yeni ufuklarla yüzleşirken kimi zaman oldukça bilinen sosyolojik teorilere sarılmaktadırlar. Bu yüzden bir sosyolog için buna dikkat çekmek ve genel iddiayı bir nebze daha ileri taşımak mümkündür. Bunu, devlet durumuna geçiş üzerine antik bir Yeni Dünya bakış açısından Jones ve Kautz (1981) tarafından kaleme alınmış bir makaleler derlemesinin destekleyici eleştirisi kanalıyla tanımlayacağım. Makaleler arasında, Cohen ve MacNeish'in savları betimsel anlamda benimkilere genel olarak benzerlik göstermektedir. Evrimci izahatlara kuşkuyla yaklaşmakta ve bölgesel farklılıklar eşliğinde kafesleyici süreçleri temel alan devletliğe yönelik belirli yerel tetikleyici mekanizmaları analiz etmekle ilgilenmektedirler. Fakat kitaptaki teorik yazılar bunu daha da öteye götürememektedirler. Sosyologların uzun zamandır aşina oldukları iki anlaşmazlık içerisine saplanıp kalmaktadırlar.

İlki Haas'ın yazılarında karşımıza çıkmaktadır. Kendisi işlevselci devlet teorilerinden anlaşılır bir şekilde rahatsızlık duymaktadır Kendisini, toplumsal entegrasyondan ziyade sınıf mücadelesine odaklanmış, bir "çatışma" modeli olarak adlandırdığı şeyi geliştirmek zorunda hissetmektedir. Artık hiçbir sosyolog, 1950'ler ve 1960'larda iyi bilinen, "entegrasyon"a karşı "çatışma" modellerinden başka bir doza daha ihtiyaç duymamakta! Modern sosyoloji ikisini birbirine yakinen ve diyalektik olarak sarmalanmış olarak görmektedir: İşlev sömürüyü, sömürü de işlevi doğurmaktadır. Yalnızca istisnai şartlar altında (bir tarafta eşitlerden oluşan bir topluluk, diğer tarafta ise basit olarak bir elde etme ve ortadan kaldırma savaşı) entegrasyon ya da çatışma ağırlıklı toplumları ayırt edebiliriz. Bu veya sonraki bölümde, ilk devletlerle ilgili örnekler yer almayacaktır.

İkinci olarak, katkıda bulunmuş olan diğer iki yazar, Coe ve Keatinge, haklı olarak, yeni dünyada devletin oluşmasında dinin önemine, özellikle bir devletin hükmedebileceğinden daha geniş bir bölgeyi bütünleştirebilme kapasitesine dikkat çekmişlerdir. Bu da, kendi ifadeleriyle, dini, kültürel ve ideolojik faktörlerin toplumsal boyutta önemli bir "otonomi"ye sahip olmaları gerektiği anlamına gelmektedir. Bu iddia editörlerin girişinde uzunca ele alınmıştır. İdeolojik etkenlerin bir açıklama içerisinde daha somut olanlarla bir araya getirilebileceği çeşitli yollar önermektedirler. "Bağımsız ideolojik etkenlere" olan ilginin arkeolojik-antropolojik işbirliğinin diğer alanlarına girmekte olduğunu da eklemeliyim (örn., Shennan'ın 1983 tarihli Stonhenge açıklaması). Ana akım sosyolojinin burada bir çözüm sunduğunu söyleyemeyeceğim. Sağladığı tek şey "bağımsız ideolojik etkenler"in savunucuları ile materyalistler arasındaki yarım asırlık tartışmalardır. Fakat ben bu çalışmanın üçüncü cil-

dinde bir çözüm girişiminde bulunmaktayım. Başlangıcı da Bölüm 1'de yer almaktadır.

.Hata, ideoloji, ekonomi ve benzerlerinin toplumlar içerisinde tek bir bütün halinde "toplum"un özerk yapıları veya "boyutları" veya "düzeyleri" biçiminde yaşama geçmiş halleriyle analitik ideal tipler olarak farz edilmesidir. Bu modele göre, o halde bunların toplumun bütün yapısını belirlemedeki katkılarına göre tasniflerini yapmak mümkün hale gelmelidir. Fakat Coe ve Keatinge'nin Yeni Dünya'da tanımladıkları durum bu değildir. Onun yerine, insanların girdikleri çeşitli sosyal ilişkilerin – retim, ticaret ve fikirlerin, eşlerin, yapıtların ve benzerlerinin değişimi– iki sosyo-mekânsal etkileşim ağı ortaya çıkarmış olduklarını göstermektedirler. Biri nispeten küçüktü, devlet; diğeri ise nispeten daha genişti, din veya kültür. Devletin "ideal" veya dinin "somut" etkenler içermediğini iddia etmek saçma olur. Bilakis, bunlar "gerçek" olduğu kadar "ideal" toplumların inşası için farklı potansiyel düzlemler teşkil etmektedirler. Bunlardan birisi, *topraksal (teritoryal) olarak merkezileşmiş* otoriter bir teşekkülü gerektiren ve bununla ber,aber yalnızca sınırlı bölgelerde organize olabilmiş olan devlet, toplumsal ihtiyaçları karşılamaktadır. Diğeri ise, kültür veya din daha geniş, dağınık deneyim benzerliğini ve karşılıklı bağımlılığı baz alan ihtiyaçları karşılamaktadır. Bunu Bölüm 1'de *aşkın örgütlenme* olarak adlandırmıştım (bu argümanı Bölüm 4'ün sonuç kısmında tamamlamaktayım). Bu nedenle, toplumsal yaşamın ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasal görünümleri arasındaki ilişkiler en yararlı şekilde sosyo-mekânsal bağlamda görülebilir. Toplumlar çakışan ve kesişen iktidar ağları dizileridirler.

Bu bölümde kullanılmakta olan model iki ana unsuru birleştirmektedir. Uygarlığın, tabakalaşmanın ve devletin etrafındaki bölgede yer alan çeşitli, çakışan toplumsal etkileşim ağlarına alüvyal tarımca sağlanan itici gücün bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Bu alüvyonlu arazi ve iç bölgesi arasında uygarlığın, tabakalaşmanın ve devletin –her ne kadar şimdi daimi, cebri bir iktidara vücut vermiş çakışan *iktidar* ağları şeklinde güçlenmiş bulunsa da– güçlenmesine yol açan daha ileri safhadaki kafesleyici etkileşimi teşvik etmiştir.

Ne var ki, böyle bir model metodolojik zorluklara yol açacaktır. Her ne kadar "ilksel uygarlıklar"ın alüvyal tarımları arasında bir derece benzerlik bulmayı umabilecek olsak da, bunların içlerine yerleştirilmiş oldukları bölgesel şartlar büyük ölçüde farklılık arz etmekteydi. Bu ise, hem başlangıçta hem de ilerleyen safhalarda, örnekler arasındaki etraflı benzerliği azaltmaktadır. Örnekler başka şekillerde de farklılık arz ettikleri için, bu (veya başka herhangi bir) modeli hepsine birden gelişigüzel olarak uygulama şansımız pek yoktur.

Bu farklılıklardan ötürü, ilk olarak Mezopotamya örneği üzerinde yoğunlaşacağım. Bu, arkeolojik kazının derinliğiyle kayıtların zenginliği göz önüne alındığında en iyi şekilde belgelenmiş olan örnektir. Adams'ın (1981 ve Nissen ile beraber, 1972) ilk uygarlık haline gelmiş yerleşimlerin tarihlerini genelle-

mek için bize muazzam ölçüde gelişmiş bir dayanak sunan topografik haritalama tekniklerine ayrıca referansta bulunmak gerekiyor. Bu Mezopotamya veritabanında, modeli ayrıntılarıyla inceleyeceğim. Daha sonra, bir sonraki bölümde temel benzerliklerini ve farklılıklarını görmek adına, uygarlığın kökenlerinin genel bir modeliyle sonuçlandırarak, kısaca diğer örnekleri gözden geçireceğim.

Mezopotamya: Sulama ve Sulamanın Bölgesel İktidar Etkileşimleri

Mezopotamya'da sulamaya dair ilk kanıtlar MÖ 5500-5000 yıllarına, Yakın Doğu'nun Çatal Höyük ve Eriha gibi diğer yerlerindeki şehirsel yerleşimlerin ortaya çıkışından epey sonrasına, aittir. Daha öncesinde, taşkın havzasının yukarısında, muhtemelen bin yılın bütün kıtalarına özgü (son bölümde gördüğümüz gibi) eşitlikçi, geniş bir karışık klan/köy sisteminin göstergesi olan sabit büyükçe yerleşimin izlerini bulabiliriz. Üstelik sulama gelişene kadar, bu bölge muhtemelen özellikle taş ve tahta olmak üzere hammaddelerinin kıtlığından ötürü, katmanlı toplum olma yönündeki gelişiminde bile nispeten geri kalmıştır. Bu ayrıca diğer Avrasya akarsu vadileri için de daha düşük bir oranda geçerliydi. Bu sebeple, sulamaya muhtemelen hepsinin içerisinde yer alan genişçe eşitlikçi bir toplumsal düzlemden geçildi.

Akarsu vadilerinde, ekoloji bariz bir öneme sahiptir. Ekolojilerin ayrıntılarını daha sonra Wittfogel'in tezini tartışırken ele alacağım. Fakat genel olarak, belirleyici nokta, taşan nehrin, biriktiğinde verimli toprak haline gelen çakıl ve balçık ihtiva etmesidir. Buna *alüvyon* denilmektedir. Var olan bir arazinin geniş bir bölgesine yönlendirilebilirse çok daha yüksek mahsul verimleri beklenebilir. Antik dünyada *sulama*'nın sahip olduğu önem budur: Suyun ve siltin arazi üzerinde yayılması. Yağmurla sulanan topraklar daha düşük verim sunmaktaydı. Avrupa'da topraklar genellikle ağırdır ve bu yüzden genellikle ormanlarla kaplı idi. Verimlilikleri ormansızlaştırmaya, alt üst etme ve parçalamaya bağlıydı. Orman ortadan kaldırıldıktan sonra bile, her makul bahçecinin de bildiği üzere, üst toprağı ıslah etmek işi ağırdır. Demir balta, saban, çapa ve kürekten önce büyük ağaçları ortadan kaldırmak veya toprağı herhangi bir derinliğe kadar döndürmek neredeyse hiç mümkün değildi. Yakın Doğu'da ise çok az orman ve bu yüzden daha hafif toprak fakat çok daha az yağmur mevcuttu. Kayda değer potansiyel avantaj akarsu taşkınını su ve üst toprak için kullanabilenlerin yanında yer almıştır.

Bu düzlüklerin sakinleri aslında taşın seviyesinden yukarıda yaşıyorlardı. Sulamayı kendilerinin mi öğrendikleri yoksa başkalarından mı aldıkları bilinmemektedir. Fakat en nihayetinde, doğaya daha aktivist nitelikte bir müdahale için yeteri kadar rastlantı gerçekleşmiş bulunmakta idi. MÖ 5500 ve 500

yılları arasında, önemli olanlarının inşası yaklaşık beş bin saatlik bir işgücü gerektiren yapay kanallara dair kanıtlara sahibiz. Bu nedenle, bunları açık ara daha büyük yerleşimlere komşu olarak değerlendirmekteyiz.

Daha sonra, MÖ 3900 ve 3400 yılları arasında –arkeologlarca Orta Uruk (büyük Uruk kentinden sonra) döneminin Başlangıcı olarak adlandırılan dönem– o zamana dek dünyadaki herhangi bir yere paralel olmayan bir şekilde, toplumsal kalıplarda bir değişim gerçekleşti. Adams'a (1981: 75) göre, Kuzey Mezopotamya'daki insanların yarısı artık neredeyse bin veya daha fazlaca bir nüfusla en az 10 hektarlık yerleşimlerde yaşamaktaydı. Kentsel devrim ve onunla beraber uygarlık ile ilişkilendirdiğimiz (hepsi olmasa da) bir takım özellikler ortaya çıkmıştı. Yazı MÖ 3100 dolaylarında ortaya çıktı ve o zamandan beri tarihin ve uygarlığın diyarlarında yer almaktayız. İlerlemenin bağlı olduğu şey neydi? Ve neden gerçekleşti?

Fakat yerel evrimle ilgili bilindik bir hikâyeye üşüşmenin cazibesine kapılmadan önce duralım ve ilgili zaman aralığına bir bakalım. Bu kesintisiz ve istikrarlı bir evrim şablonu değildi. Gelişim, öyle görülüyor ki, sıradışı bir şekilde yavaştı. Sulamadan kentleşmeye geçiş neredeyse iki bin yıllık bir zaman almıştır: Erken Uruk döneminden evvel, yerleşim kalıpları çok az değişiklik göstermişti ve sulama, biliniyor olmasına rağmen, baskın değildi. Ve dünyanın çeşitli yerlerinde, toplumsal karmaşıklığın ve sonrasındaki yerel evrimin var olmadığı antik sulama izlerine rastlamaktayız. Seylan ve Madagaskar gibi yerlerdeki sulama sistemlerinin tarihleri köyler, bunların şefleri/büyükleri ve daha ileriye doğru ilerlemenin yalnızca daha güçlü kurulu devletlerde olan etkileşimlerden kaynaklandığı komşularının tepe krallıkları arasındaki uzun süreli döngüsel mücadeleleri vurgulamaktadır (Leach 1954; Bloch 1977). Muhtemelen Mezopotamya son bölümde anlatılmış olan tarihöncesi döngülerin kendine ait, nispeten daha eşitlikçi versiyonuna sahip durumdaydı.

Ortaya çıkışın yavaşlığı, sulamanın, MÖ 5000'de mevcut olması sebebiyle, açıklamanın bütününü oluşturamayacağı anlamına gelmektedir. Atılım gerçekleştiğinde, aynı zamanda Yakın Doğu boyunca yer alan tarımsal ve kırsal tekniklerin ve örgütlenmenin ağır gelişimi ve yayılışına bağlı olması daha muhtemel gözükmektedir. Misal, elimizde, söz konusu bölgede MÖ 4000 ve 5000 boyunca uzak mesafeli ticaretin aşamalı olarak büyümesine ilişkin bulgular mevcuttur. Çeşitli gruplar değiş-tokuş ve ihtisaslaşmış zanaatlar ve ticaretle uğraşan insanlar için gerekli artığı yavaş yavaş artırmaktaydı. Akademik inanışa göre artık "ticaret bayrağı öncelemiştir", yani gelişkin değiş-tokuş ağları bölgede devletlerin kurulmasına öncülük etmiştir (bkz. örn. Sabloff ve Lamberg-Karlovsky 1976'daki ve Hawkins 1977'deki denemeler). Eğer bu ağır ilerleme bir önceki bölümde Kristainsen (1982) tarafından anlatılan Avrupa'daki sıralamayı takip etmiş ise, iki bin yıl içerisinde artıkta % 10'luk bir artış bekleyebiliriz. Bu figür farazidir fakat ilerlemenin bu son dere-

ce yavaş adımının ne olduğunu gösterir. Belki de MÖ 4000'in başlarında uygarlık yönündeki 500 yıllık gelişimlerini üzerine inşa edecekleri bir destek sağlayan bir eşikten geçilmiştir. Böylelikle, şimdi ele alınacak olan yerel çevrenin imkânları ve sınırları çok daha geniş bir sosyal ağ dizisine eklenmekteydi ve kısmen bunlara yönelmişti.

Bu bilgiler ışığında, alüvyon ve sulama tarafından bahşedilen fırsatlara başvurmalıyız. Ardından gelen her şey, gerekli bir ön koşul olarak, ilkin doğal sel ve su tutma, sonrasında da arazinin daha geniş bir alanına suyu ve silt tabakasını yayarak toprak verimliliğini artıran yapay sulama tarafından yaratılan tarımsal artıkta artış sağlamıştır. Bu, Mezopotamya'da ilk olarak doğal setlerin yatık yamaçları boyunca küçük-çaplı sulama şeklini almıştır. Bu şekildeki kanallar ve setlerden oluşmuş yerel bir ağ yağmurla sulanan topraklardaki halkların bildiklerinden çok yüksek miktarda bir artık oluşturacaktı.

Bu da nüfusta ve yoğunlukta, belki de yağmur suyu kullanılan tarımın kaldırabileceğinin ötesinde bir artışa yol açmıştır. İkincisi, kilometrekarede 10 ila 20 kişi arasında değişen nüfus yoğunluklarına erişmekteydi. Mezopotamya'da ise bu MÖ 3500'de 10, MÖ 3200'de 20 ve MÖ 3000'de 30 civarlarında olmuştur (Hole ve Flannery 1967; Renfrew 1972: 252; Adams 1981: 90). Bununla birlikte, artık, nüfustan daha hızlı bir şekilde artmıştır – rakamlar, tarımsal üretimden, zanaatsal üretime, ticarete ve (yarı zamanlı olarak) insan deneyimindeki ilk kısmi-boş zamanlı sınıfı yönetimsel ve lüks aktivitelerine bırakılmış olduklarını gösteriyor.

Fakat sulama, fırsat olduğu kadar sınırlanma anlamına da gelmekteydi. İlerlemelerin başlamasıyla, ahali de teritoryal (topraksal) olarak kafeslenmiş hale gelmişti. Verimli toprakları arazinin belli başlı parçaları sağlıyordu; nehir vasisi dışındakilerin hiçbiri bunu yapamazdı. Bu, harekete çok daha fazla ihtiyacın ve imkânın olduğu tarihöncesi devirdeki baskın kes ve yak tarımından çok farklıydı. Fakat bu kafes Mezopotamya'da Mısır'da olduğundan daha az belirgindi. İlkinde, sulanan arazi antik dönemlerde daima potansiyel olarak kullanıma elverişli olandan daha küçük bir alanı oluşturmaktaydı. İlk evrelerde sulama yalnızca ana akarsu kanallarının hemen etrafındaki dar bir hattı kapsamaktaydı. Bu muhtemelen aynı zamanda erken Çin ve Indus'daki modeldi.[2] Bunun aksine, Nil yalnızca dar bir toprak hendeğini beslemekteydi ve bütünü içerisinde muhtemelen daha erken bir zamanda nüfusa kavuşmuştu.

Toprak (teritori) da aynı zamanda da insanları kafeslemiştir çünkü –bir *sosyal kafes* olan– önemli boyuttaki işgücü yatırımı ile kesişmekteydi. Sulama yapmak, diğerleriyle beraber işbirliği içerisindeki emeğe yatırımda bulunmak, uzun yıllar boyunca sabit kalacak yapılar inşa etmekti. Buna katılanlarca paylaşılan, bu

---

2 İşte bu nedenle uygarlığın gelişiminde "toplum baskısı" bir etken olarak, sıklıkla farz edilenden daha az önem arz eden bir görünüme sahiptir. Bu, Carneiro (1970, 1981) ve Webb (1975) tarafından öne sürülüen diğer "çevresel kısıtlanma" modellerini bilhassa yanlışlar niteliktedir.

özel yatırıma ve yapıya bağlı yüksek oranda bir artık üretmiştir. Geniş çaplı iş gücünün (binlerden değil de yüzlerden oluşan) kullanımı nadir fakat düzenli ve mevsimsel idi. Merkezi otorite bu şekildeki sulama şemalarını yönetmek açısından da fayda sağlamaktaydı. Toprak, topluluk ve hiyerarşi sulamada, yağmurla sulanan tarımda ya da çobanlıkta olduğundan daha fazla kesişmiştir.

Fakat taşkın ovaları ve sulamayı çok fazla takıntı haline getirmeyelim. Alüvyal tarım bölgesel bir çevrenin varlığı anlamına gelmektedir: Bitişik, önemli ölçüde yağmur yağışı veya kış karı alan akış yukarı dağlar; su akıntısının çölün, dağın veya aralarındaki yarı kurak arazin yer aldığı vadilerde toplanması ve arazideki bataklıklar ve sazlıklar. Alüvyon büyük çevresel *tezatlıkların* ortasında yer alır. Bu, misal, nispeten aynı düzeydeki Avrupa topraklarından, ayrı olarak bağlılık ve etkileşim üretir şekilde belirleyici olmuştur. Böylesine tezatlıklar uygarlığın doğuşunun habercisi görünümündedir.

Sulamanın tezatlık arz eden bu ekolojilerdeki ardı ardına gelen ekonomik ikincil etkilerine bir bakalım. İlkin, nehir vadilerinde geniş bataklıklar, çimenlik ve sazlıklar, nehrin kullanılmayan alanları ve müthiş derecede faydalı bir ağaç, hurma ağacı yer almaktaydı. Sulama hurma ağacını beslemiş, gelişimi için yatırım sağlamış ve ürünü "dış" çevrelerle mübadele etmiştir. Kuşların avlanması, domuzların avlanması, balıkçılık ve saz toplama, gevşek akraba yapılı avcı toplayıcılar ile köylerde yaşayan hareketsiz, kafeslenmiş sulayıcılar arasında bir iş bölümü oluşturarak, tarımla etkileşim içerisinde girmiştir. İkincisi, onlarınki ilerleme için ilk itici güç olduğu için baskın olan taraf olmuştur. Buna ilaveten, çevrenin biraz açıklarında, nadiren nehir taşkınıyla beslenen ya da düşen yağmurla sulanan bol miktarda arazi mevcuttu. Bu durum da et, deri, yün ve süt ürünleri sağlayarak tarımı ve kırsallığı bir nebze desteklemiştir. Sümer'in çevreleri çeşitlilik arz etmekteydi. Batısında ve güneybatısında çöller ve kırsal göçebeler; güneydoğusunda bataklıklar ve Basra Körfezi; doğusunda Huzistan'ın muhtemelen-bağlı olan sulak vadileri; kuzeybatısında Dicle ve Fırat'ın kullanılamayan orta menzilleri ve onların ortasında yer alan çöl; kuzeydoğusunda Diyala Nehri'nin yukarısından Mezopotamya'nın yağmurla sulanan düzlüklerine doğru verimli bir dehliz (daha sonra Asur olmuştur), kar getiren kış tahılları ve sulak Toros ve Zagros dağları yer almakta idi. Sosyal temaslar bu sebeple ayrıca çeşitlilik arz etmekte ve çöl göçebelerini ve onların şeyhlerini, ilkel ve gevşekçe yapılanmış bataklık köylerini, rakip sulayıcıları, gelişkin ve nispeten eşitlikçi tarımsal köyleri ve kırsal dağ kabilelerini kapsamakta idi.

Sulama uzmanların, özellikle yünden tekstil ürünleri olmak üzere, ürünler imal etmelerine ve bütün bu komşularla değiş-tokuşta bulunmalarına olanak sağlamıştır. Ürünler uzun-mesafeli ticarette, taş, odun ve değerli metallere karşılık olarak kullanılmışlardır. Nehirlerin akışı, özellikle akışlarının sulama kanallarınca düzenlenmeye başlamasıyla beraber sefere elverişli hale gelmiş-

tir. Nehirler, bu yüzden, sulayıcı oldukları kadar iletişim kanalları olarak da önem arz etmekteydi. Başından beri, uzun mesafeli ticaret devletin kuvvetlendirilmesine öncülük etmiştir. İthal mallar üç ana çeşitti: (1) Nehir kanalıyla uzun mesafeler üzerinden taşıması yapılan ham maddeler – örneğin Lübnan ormanlarından ve Küçük Anadolu dağlarının madenlerinden; (2) Çoğunlukla hayvanlar ve kıyafetler olmak üzere, komşu göçebelerden ve göçebe çobanlarla yapılan orta-mesafeli ticaret; ve (3) Akarsu, deniz ve hatta kara kervanı yoluyla yapılan uzun mesafeli lüks eşyaların, yani, başta dağlık bölgelerden cevherle beraber ayrıca diğer ortaya çıkmakta olan uygarlıkların merkezlerinden –Mısır'dan Asya'ya Yakın Doğu üzerinde dağılmış bulunan nehir ve deniz limanı yerleşimleri ve çöl vahaları– gibi ürünler olmak üzere, yükte hafif pahada ağır üretilmiş mallar (Levine ve Young 1977).

Böylesine etkileşimler yalnızca sulamanın gücünün kendisini değil ayrıca bununla çakışan sosyal aktiviteleri de geliştirmiştir. Sulama kafesini geliştirmiş olmanın yanında, çevrenin daha dağınık olan sosyal ağları üzerinde de tesirleri olmuştur. Bunların birçoğu çok daha belirsizlik arz etmektedir fakat teritoryal ve sosyal sabitlikleri sulayıcılarınkinden daha az olacaktı. Temas ve karşılıklı bağımlılık onları, çoğunlukla sulayıcıların gevşek hegemonyaları altında olmak üzere, sabitlenme yönünde bir yola sevk edecekti. Marfoe (1982) Anadolu ve Suriye'deki ham madde arz bölgelerinde yer alan ilk Mezopotamya kolonilerinin otonom yerel politikalara boyun eğmiş olduklarını ileri sürmektedir. Her birinin gücü Mezopotamya ile ticaret sonucu artmış olan diğer yerel tarımsal ve kırsal yönetimler bunlara dâhil olmuşlardır.

Ticaret Mezopotamya'ya "eşitsiz değiş-tokuş" avantajları sağlamıştır. Değerli madenlerle değiş-tokuş edilen imal ettikleri ürünler, zanaat işlerinin alım-satımı ve yüksek yatırımlı tarım "prestij malları"nı, kullanışlı aletleri ve silahları ve nispeten yaygın değiş-tokuş zenginliklerini beraberinde getirdi. Bununla beraber kontrol lojistiği göz korkutucu bir niteliğe sahipti ve Mezopotamya'dan sürdürülebilir nitelikte hiçbir kontrol direkt kontrol uygulanamazdı. Bu kısımda, iktidarın *lojistiği* veya *yayılımı* (bu terimlerin açıklaması için Bölüm 1'e bakınız) hakkında herhangi önemli bir yenilik görmeyeceğiz. Devlet ilk ortaya çıktığında, küçük bir kent devleti idi. Güç kaynakları kapsamlı denetiminde ziyade merkezinde toplanmıştı. Bu sebeple Mezopotamya'nın itici gücü birbirlerine bağlı olanlardan ziyade rakip olanların sayısını artırmıştır. Kentleşme ve otonom devletin kuruluşu Akdeniz Kıyısı'ndan, Suriye ve Anadolu'dan geçerek, doğuda İran'a kadar, Bereketli Hilal'in her yerinde gelişme göstermiştir.

Herhangi bir kimse, birçok akademisyenin yaptığı gibi, bu ilişkileri "merkez" ve "çevre" olarak adlandırabilir. Fakat çevre merkezden kontrol edilememekte idi ve gelişimi merkezin gelişimi için, merkezin gelişimi de çevreninki için gerekmekte idi. Fakat ne çevre merkezden ne de merkez çevreden kontrol edilebilmekte ve çevrenin gelişimi merkezinkine ve merkezinki de

çevreninkine ihtiyaç duymaktaydı. Uygarlığın gelişimi bütün bu gevşek bağlantılı, kısmen özerk iktidar ağlarını içermekte idi. Aynı şekilde, Rowton 'un (1973, 1976) uygarlığın iki biçimli gelişimi metaforu da –şehirli sulayıcılar ve üreticiler arasındaki merkezi ilişkiye ve göçebe ve yarı göçebelerin ard arda gelen dalgalarına yararlı bir şekilde dikkat çekmesine rağmen– yanlış anlaşılmaya müsaittir. Adams'ın (1981: 135 – 6) belirttiği gibi, iki hayat biçimi de keskin hatlara sahip değildi. "Yapısal ve etkin bir süreklilik" içerisinde, maddesel ve kültürel ürünleri değiş-tokuş ederek, her iki hayat biçimine de canlılık vererek ve onları dönüştürerek ve her ikisindeki unsurları harekete geçirecek potansiyel olarak güçlü "ilerleyen" gruplar sağlayarak örtüşmüşlerdir.

Tabakalaşmanın ve Devletin MÖ 3100 Dolaylarında Ortaya Çıkışı

Sulama ve bölgesi arasındaki etkileşim birbirleriyle bağlantılı iki kafesleyici eğilime sebebiyet vermiştir, yarı-özel mülkiyet ve devletin doğuşu.

Özel mülkiyet teritoryal ve sosyal sabitlik tarafından teşvik edilmiştir. Genişçe eşitlikçi bir köy ve klan karışımından çıkmış olduğu için kişisel haklar yerine, genişletilmiş-ailenin veya hatta klanın mülkiyet hakları şeklini almıştır. Anahtar ekonomik kaynaklar yerleşik bir aile grubunun daimi mülkiyetinde sabitlenmişti. Bu şekildeki toprak Sümer zenginliğinin esas kaynağını teşkil etmekte idi. Bu hem fazlayı üreten ana kaynaktı hem de diğer bütün ekolojilerle yapılan değiş-tokuşlarin odaklandığı yerdi. Kaynaklar bu arazide toplanmıştı fakat diğer yetki ağları kanalıyla dağıtılmaktaydı. *Çelişki*, bu araziyi denetimi altında bulunduranları orantısız bir miktarda kolektif toplumsal iktidarı harekete geçirmesine ve bunu diğerlerine karşı kullanılan dağıtımcı iktidara dönüştürmesine yol açtığı için önem arz etmektedir.

Tabakalaşmanın kökenlerine dair Bölüm 2'de söz edilen teorilerden ikisini hatırlayalım, liberal teori ve Marksçı revizyonist teori. Liberalizm asıl itici gücü kişilerarası yetenek, çalışkanlık ve şans farklılıklarına yerleştirmiştir. Genel bir teori olarak, saçmadır. Fakat komşuların arazi parçalarının üretkenlikte önemli ölçüde farklılıklar gösterdiği yerlerde büyük ölçüde anlam ifade etmektedir. Antik sulamada, verimli toprağa olan tesadüfi yakınlık üretkenlikte büyük farklar yaratmıştır (Flannery 1974 tarafından müteakip tabakalaşmanın kalbi olarak vurgulanmıştır). Fakat liberalizm tarafından çok sevilen bireyi de ayrıca bir tarafa bırakmamız gerekmekte. Bu, aile, köy ve küçük-klan mülkü idi. Marksçı revizyonist teoriden, köy ve soy elitleri tarafından bu şekildeki arazinin etkin mülkiyeti anlayışını çıkarırız. Bir başka sebebi de sulamanın bireysel ailelerden daha geniş birimlerin işbirliğini desteklemesidir.

Hazırlık ve koruma bu denli kolektif şekilde örgütlendiği zaman, arazinin köylüler tarafından bireysel ya da hane halkı olarak sahipliğinin devamı zorluk teşkil etmektedir. MÖ 3000'den sonraki Sümer kayıtları, tarih öncesi köy-

lerin birçoğundaki durumun aksine, sulanan toprakları bireysel ailelerin işleyebileceğinden çok daha büyük arsalara bölmüştür. Bunların biçimlerinden biri genişçe bir aile grubuna ait özel mülkiyet idi. Akrabalık ve yerel kabilesel ilişkiler sınıf iktidarına dayalı sulama yönetimine yol açmış ve bu da özelmülkiyet oluşumları olara neticelenmiş gözükmektedir.

Kalıcı eşitsizliklere sebebiyet veren, arazinin şansa dayalı veya planlanmış mülkiyetinden doğmuş daha başka bir esas da, daha yaygın olan ağlarla temas noktasındaki stratejik pozisyona sahip olmaktı. Akarsu kavşakları, sukanalı geçitleri ve bir de kavşaklar ve kuyular komşu yerleşimlere, gerek "koruma kirası", gerek pazaryeri ve depolama örgütlenmesi kanalıyla kullanabilecekleri denetim şansını sağlamıştır. Kimi yazarlar Sümer'in sosyal örgütlenmesinin büyük kısmını stratejik etkenlere bağlamaktadırlar (örn, Gibson 1976). Nehirler, iletişim (ulaşım) için büyük önem arz etmekte olduğu için, stratejik yerlerin birçoğu sulanan arazinin merkezinde yer almıştır.

Bu nedenle, böylesine şansa bağlı eşitsizlikler yalnızca suya veya toprak verimliliğine erişimdeki farklılıklardan kaynaklanmamaktadır. Ayrıca, bir yanda sulamanın neden olmuş olduğu yerleşik mülkiyet haklarının, diğer yandan da farklı ekolojilerde giderek artan artık üzerindeki daha akışkan, dağınık, teritoryal olmayan hakların *bir aradalığını* gerektirmektedirler. Nüfusun, refahın ve iktidarın toplanması birincisinde ikincisinde daha hızlı bir şekilde gerçekleşmiş bulunmaktadır. Aralarındaki mesafe katlanarak büyümüştür (Flannery 1972). İlkindeki büyük iktidar aktörleri her iki sektör üzerinde de hegemonyasını uygulamıştır. Tabakalaşma en nihayetinde şiddetini bu eksende artırmıştır. Artığın artmasıyla, çekirdeği oluşturan, varlıklı, sulama yapan ailelerin veya köylerin bir kısmı tamamen veya kısmen, ilkin muhtemelen komşu arazi topluluklarından devşirilmiş olan, papazlık ödeneği arazi ve erzak alan "bağlı emekçiler" ve ikinci fakat daha düşük öneme sahip olarak, köleler (normal olarak dış bölgelerden elde edilen savaş tutsakları) tarafından yerleri alınarak, direk üretimden zanaatçılığa, ticarete ve resmi pozisyonlara çekilmişlerdir. Bizim bu sürece dair ayrıntılı bilgimiz daha sonrasına, MÖ 3000 dolaylarına dayanmakla beraber muhtemelen kentleşmenin ilk zamanlarına kadar uzanmaktadır (Jankowska 1970). Bu, taşkın yatağı boyunca, merkez ile çevrenin bölümleri arasında yer alan yanal bir tabakalaşmadır. Kandaşlar ve köy liderinin rütbesel hâkimiyetlerinin kendi hısımları veya köy sakinleri üzerinde sınıf-benzeri bir konuma dönüştürüldüğü ikinci bir tabakalaşma da buna eşlik etmiş olabilir.

Askeri öğretideki yazarlarca bir önceki bölümde ortaya atılmış olan emek sorununa bir çözüm sunmaktadır (örn, Gumplowicz tarafından). Kendileri, toprak sahipleri ile topraksız işçiler arasındaki ayrımın bir soy veya köy içerisinde kendiliğinden ortaya çıkamayacağını çünkü kandaşların kandaşları sömürmesine izin verilmediğini savunmaktadırlar. Bu yüzden, ayrılmanın bir

akraba grubunun diğeri tarafından fethinde ortaya çıkmalıdır diye iddia etmektedirler. Bununla beraber, Mezopotamya'da mülkiyetin kökenleri pek fazla organize şiddetçe eşlik edilmiş gözükmemektedir. Kölelik değil fakat yarı özgür bir işgücü statüsü ağır basmaktaydı (Gelb 1967). Geç Uruk sanatı zaman zaman askerler ve tutukluları resmetmekle beraber böylesi motifler sonraki dönemlerdeki kadar yaygın değildir. Surlar –arkeologların çoğunun kalıntıların yokluğundan bahsetme konusunda gönülsüz olmalarına rağmen– seyrek olarak ortaya çıkmaktadır. Buna ilaveten, genel olarak, Diakonoff'un (1972) gözlemlediği üzere, eski Mezopotamya askeri (ya da, aslında, ekonomik olmayan herhangi) bir statü farkının fiilen yokluğu ile karakterize edilir. Her halükarda, askeri görüş, sınırları açıkça belirlenmiş toplumların var olmuş olduğunu fakat sosyal sınırların halen bir miktar belirsizlik arz ettiğini farz etmektedir. Bir çevre üzerinde bir merkezin üstünlüğü, buna eşlik koruyucu-korunan ilişkileriyle beraber –eğer söz konusu olan merkezin verimli toprak üzerinde münhasır mülkiyeti ise– aşağı yukarı gönüllü emek itaati biçimlerine yol açabilecek niteliktedir. Çevre kaldırabileceğinden daha fazla nüfus artışı yaşayabilir; başka bir deyişle merkezdeki topraksız işgücüne yevmiye olarak verilen pay çevredekinden daha güvenceli bir yaşam standardı sağlamış olabilir. İtaat çevrenin şefleri ve yaşlılarınca –tarih boyunca daha gelişkin uygarlıklara kölelerin ve bağlı işçilerin başlıca tedarikçileri– teşvik edilmiş olabilir. Bu sebeple, tabakalaşmanın kökenleri, eğer bütüncül toplumları temel alan "içkin" bir açıklamadan vazgeçersek, daha anlaşılabilir bir hale gelir.[3]

Bu şekildeki tabakalaşma MÖ 4000 sonlarında ortaya çıkmıştır. Büyük kalıntılar ve mimari, büyüyen refah farklılaşmasını ortaya çıkarmaktadır. MÖ 3000'den sonra, eşitsizlikler, gayrimenkule erişimde yasal olarak tanınmış ayrımları zorunlu kılmıştır. Karşımıza dört adet grup çıkmaktadır: Tapınakların ve sarayın kaynaklarına erişime sahip ileri gelen aileler; sıradan özgür insanlar; yarı özgür bağımlı işçiler ve birkaç köle. Fakat bunu daha bütünlüklü bir biçimde anlayabilmek için, toplumsal ve teritoryal kafesleme tarafından meydana getirilmiş olan ikinci büyük toplumsal sürece, devletin doğuşuna başvurmamız gerekmektedir.

Mülkiyetsel farklılıkları teşvik etmiş olan aynı etkenler ayrıca teritoryal olarak merkezileşmiş bir otoriteyi de, yani bir devleti de kuvvetlendirmiştir. Sulama yönetimi bir rol oynamıştır. Daha güçlü olan tarafın topraklarının yerleşik ve taşıma açısından stratejik olduğu yerde üretimin değiş-tokuşu yeniden dağıtım ambarının veya değiş-tokuş pazaryerinin merkezileştirileceği anlamına gelmekteydi. Kaynaklar merkezileştirildikçe, daha fazla savunmayı,

3 Hem kötü muamelenin hem de borç bağının sömürülen "içkin" işgücü sağlayabilecek olmasına rağmen, ilkel toplumlarda tabakalaşmaya köken oluşturabilecek kadar yeterli sayılar ya da kurumlaşmış sömürü sağlamadıklarını da belirtirebilirim.

dolayısıyla ayrıca askeri merkezileştirmeyi gerekli kıldı. Sulayıcılar köylülerin ve avcı-toplayıcıların kendilerine ait mevcut sosyal örgütlenmelerinin sağlayabileceğinden daha düzenli değiş-tokuş usulleri aradıkları için, taraflar arasındaki dengesizlik bir başka merkezileşmiş siyasi işlev yaratmıştır. Yakın tarihte bu "vergi", her iki tarafın da yükümlülüklerinin resmi şekilde açıklandığı ve diplomasinin ritüellerince eşlik edildiği, otoriter bir şekilde düzenlenen değiş-tokuş olarak adlandırılmaktadır. Bunun köylüler ve avcı-toplayıcılar için de onarıcı sonuçları olmuştur: Onları uygarlaştırmıştır. Temasların düzenli bir hal alması ile uygulamaların yayılması gerçekleşir. Her ne kadar sulama yapan yerleşik çiftçiler kendilerini "uygarlaşmış" ve diğerlerini "barbarlar" olarak görseler de, gelişen benzerlik ve karşılıklı bağlılık mevcuttur. Bu muhtemelen, sulayıcılar, kuş avcıları, balıkçılar ve hatta bazı köylüler birbirlerine daha da yaklaşmış oldukları için taşkın yatakları boyunca yatay bir şekilde gerçekleşmiştir.

Bağımsızlıklarının MÖ 3000 dolayları dönemindeki ana bir formu da yeniden dağıtıcı bir devletin ortaya çıkışı olabilir. Malların merkezi olarak detaylı bir şekilde toplanması söz konusu idi ve bunun bir pazar yoluyla değil de merkezi bir bürokrasi tarafından değer bölüşümü aracılığıyla değiş-tokuşunu gerektiren miktarda olduğu sıklıkla iddia edilmiştir. Fakat bunu vurgulayan yazarlar (örn, Wright ve Johnson 1975; Wright 1977) bunu "dağıtımcı-şeflik teorisi"nin işlevsel bağlamı içerisinde pek fazla görmemektedirler (önceki bölümde ele alınmıştır). yeniden dağıtımı, gelişmiş pazarlama tekniklerinin yokluğundaki farklı ekolojik hücreler arası değiş-tokuş için akılcı bir çözüm yerine sulanan merkezin çevre üzerinde yarı-gönüllü bir nüfuz empoze etmesi olarak vurgulamaktadırlar. Diğer yazarlar (örn, Adams 1981: 76 – 81) da böylesine bir merkez-çevre modelinin çok katı olduğunu düşünmektedirler. Kafamızda koruyanın korunan üzerinde sahip olduğu daha gevşek bir hegemonyasını canlandırmalıyız. Bu nedenle, devlet, aynı sosyal tabakalaşmada da olduğu gibi, gevşek koruyucu-korunan ilişkilerinden doğmuştur.

Merkezileşme aynı zamanda akarsu boyunca olan dikey bağlantılarca da desteklenmiştir. Taşkın yatağının iç merkezi dolmaya ve köy veya akraba grupları da birbirleriyle sürtüşmeye başlamıştı. Görece sabitleşmiş, düzenlenmiş ilişkilere gereksinim duymaktaydılar. Uzun süredir nesep grubunda ve köy içerisinde mevcut bulunan otoriteye, ayrıca köyler arası ilişkilerde de gerek duyulmuştur. Bu da ikinci bir daha geniş politik-benzeri varlıklar tabakasıyla sonuçlanmıştır. Sümerde, özel bir seremoni merkezi (Renfrew'in üç uygarlık göstergesinden ikincisi) türü, *tapınak*, sıklıkla köyler arasında bir uzlaştırıcı olarak bu süreçle ilişkilendirilmiş gözükmektedir. Tapınak ilk uygarlıklar arasında oldukça genel bir niteliğe sahip idi – bu, Bölüm 4'ün sonuç kısmında döneceğim bir konu. Steward (1963: 201-2) sulama tarımındaki yaygın toplumsal işbirliğinin hem Yeni Dünya hem de Eski Dünya örneklerinde

yer alan güçlü bir ruhban sınıfı ile ilişkilendirilen her yerde esasında mevcut olduğuna dikkat çekmektedir. İşbirliğine dâhil olmuş nispeten eşitlikçi bir grubun normatif birlik için alışılagelmişin dışında güçlü ihtiyaçları olduğunu savunmaktadır. Çağımız akademisyenleri "rahiplik" kelimesinin Mezopotamya'daki dinsel çağrışımlarına karşı direnç göstermektedirler. Rahipleri diplomatik bir elçi, sulama yöneticileri ve dağıtıcı olarak daha seküler, daha yönetimsel ve siyasi olarak değerlendirmektedirler. Ayrıntıları bilgimiz dâhilinde olmayan bir süreç sonucunda, tapınak tarihteki ilk devlet olarak sahneye çıkmıştır. Sulama ilerledikçe daha yaygın işgücü dayanışmasına ihtiyaç duyulmuştur. Göreceğimiz üzere, *hangi* teritoryal alanın hidrolik tarımda kolektif olarak karşılıklı bağımlı olduğu tartışmalıdır. Fakat selin önlenmesi ve kontrolü, setlerin, hendeklerin ve sulama kanalların inşası, hem sürekli hem de zaman zaman ortaya çıkan doğal afetler esnasında –misal, bir taşkın yatağı boyunca yatay olarak ve akarsu uzunluğu boyunca– köyler arasındaki işgücü dayanışmasına *az çok* gecikmiş olarak dönen yatırımları da gerektirmekteydi. Bu soy topluluğu veya köyden daha güçlü siyasal birimler yönünde güçlü bir itici güç teşkil etmiştir. Sümer tapınağının bir işlevi daha sonra sulama yönetimi haline gelmiş ve bin yıl boyunca bu şekilde kalmıştır.[4]

Bu tapınak devletler özellikle zorlayıcı nitelikte görünmemektedir. Emin olması zor olsa da Jacobsen'in (1943, 1957) görüşü geniş ölçüde kabul görmektedir: Kalıcı ilk siyasi oluşum çoğunluğunu şehrin özgür yetişkin erkeklerinin oluşturduğu meclislerin önemli kararlar aldıkları ilkel bir demokrasi idi. Jacobsen ikili yapıda bir yasama sunmaktaydı, yaşlılardan oluşan üst bir meclis ve özgür insanlardan oluşan daha alt bir meclis. Bunu biraz idealize edebilecek olursak –esas kaynağımız daha yakın tarihli mitler olduğu için– muhtemel olan seçenek daha önemli ailelerin ve belki de kentlerin teritoryal mülki birimlerinin liderlerinden oluşan gevşek ve oldukça geniş bir oligarşidir.

Bunların, MÖ 3000'in hemen öncesinde sınıf hâkimiyetinden katmanlı devlete o anlaşılması zor hamleyi gerçekleştiren dönüştürücü yönetimler olduğu sonucuna tereddütlü bir şekilde ulaşabiliriz. Fakat dönüşüm hükmedilenlerin hükmedenlerce baskılanması alanında ilk başta *kafesleme*, odaklanmış, kaçınılmaz olarak yoğun, merkezileşmiş toplumsal ilişkilerin gelişimi anlamındaki baskılanması alanındakinden daha düşük miktarda ortaya çıkmıştır. Baskıya ve sömürüye dönüşüm daha yavaştı. Önde gelen aileler ile kalanlar arasındaki ve özgür insanlar ile bağlı veya köle işçiler arasındaki farklar "mutlak sınıf" farkları idi. Fakat önde gelen aileler içerisinde rütbe "nispi" ve değişken olagelmiş gö-

---

4 Gibson (1976) Sümer'deki bu rolü tesadüfî bir etkenin artırmış olduğunu savunmuştur. MÖ 3000 dolaylarında, Fırat'ın doğu kolu sular daha batıda yeni kanallar açmış oldukları için biraz ani bir biçimde kuruyuvermiştir. Böylelikle, batıdaki bölüme daha geniş bir temele duyulan gereklilikçe organize edilen (muhtemelen tapınaklar tarafından)bir toplu göç ortaya çıkmıştır. Kiş ve Niffer şehirlerinin bu yüzden kurulmuş olduğuna inanmaktadır.

zükmektedir. Tanrılara veya atalara varsayımsal yakınlıkları gibi mutlak "soysal" kriterlerle ilgili herhangi bir kanıt mevcut gözükmemektedir. Bu şekillerde, tabakalaşmanın ve devletin ortaya çıkışı yavaş ve düzensiz idi.

Bununla beraber, devletin ve özel mülkiyetin gelişim süreçleri birbirlerine bağlı ve sonunda birbirlerini karşılıklı olarak destekler nitelikte idi. Modern kapitalizmde, oldukça kurumsallaşmış özel-mülkiyet hakları ve müdahil olmayan devletlerle beraber, ikisini karakteristik olarak karşıt nitelikte görürüz. Bununla beraber tarihin birçok döneminde, tekrar tekrar göreceğimiz üzere, bu hatalı bir yaklaşımdır. Özel mülkiyet, aile mülkiyeti ve devlet, aynı süreç tarafından desteklenerek, bir arada ortaya çıkmışlardır. Kayıtlarımızın başlangıcında –erken Lagaş şehrinin kazı sonucu ortaya çıkarılmış tabletleri– arazi üzerindeki üç mülkiyet çeşidinin tapınakça idare edilen karmaşık bir karışımını buluruz. Kentin tanrılarına ait olan ve tapınak memurları tarafından idare edilen araziler, tapınak tarafından ailelere yıllık olarak kiralanan araziler ve her bir aileye kira olmaksızın daimi olarak bahşedilen topraklar. Birinci ve üçüncü formlar, her ikisi de bağlı işgücü ve birkaç köle çalıştıran, geniş çaplı kolektif ve özel mülkiyeti ifade eder şekilde sıklıkla oldukça büyük alanları kaplamaktaydı. Kayıtlar göstermektedir ki, sulama ve devlet daha kapsamlı bir şekilde geliştikçe, kolektif ve özel mülkiyet yavaş yavaş bir araya gelmişlerdir. Araziye erişim, tapınakları ve geniş arazileri kontrol eden ve dinsel, sivil ve askeri iktidari elinde bulunduran birleşik fakat halen temsili bir elit tarafından tekeliyet altına alınmıştır.

Sulama koşullarındaki tarımın ve bunu çevreleyen ekolojilerle arasındaki değiş-tokuşun ve yayılımın içkin doğası akraba gruplarındaki, köylerdeki ve ortaya çıkmakta olan devletlerdeki iktidar yapılarını *birleştirmiştir*. Sözde özel ve kolektif görünümler arasında siyasal bir çatışmanın izlerine rastlayamadığımız için, bunları tek bir süreç olarak ele almak anlamlı olacaktır. Bu nedenle, Lagaş tabletlerince tapınak kesiminde ortaya çıkarılan oluşma evresindeki dağıtıcı devlet organizasyonu da, muhtemelen kötü bir şekilde belgelenmiş olan, özel mülk kesimiyle paraleldi. Tapınaklar üretimi ve yeniden dağıtımı detaylı ve sofistike bir şekilde bütçelemiş ve organize etmişlerdir – üretim maliyetleri için şu kadar, tapınak tüketiminde şu kadar, vergide şu kadar, tohuma yatırım olarak şu kadar vs. Polanyi'nin düşüncesinde bu tekrar dağıtımcı bir devlettir (önceki bölümde bahsedilmiştir). Fakat aynı ilkelerin özel sektörde de uygulanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Devlet, uyumlu biçimde bir arada var olan, akrabalığa dayanan geniş hanelerden oluşan bir haneydi.[5]

---

5 Mülkiyet biçimleri üzerine Sümer kanıtları Kramer 1963; Gelb 1969; Lamberg – Karlovsky 1976; ve Oates1978 'de bulunabilir. Ne yazık ki, Sovyet akademisyen Diakonoff'un özel-mülkiyet yoğunlaşmalarının başlangıçtaki rolünü vurgulayan çalışmaları, Diakonoff 1969 dışında, çoğunlukla çevrilmemiş haldedir. Tapınak bütçelemesi için, Jones 1976'ya bakınız.

Otorite ilişkilerinin birleşmesinin ve kafeslemesinin bir başka sonucu daha olmuştur: Renfrew'in uygarlık göstergelerinden üçüncüsünün, yazının ortaya çıkışı. Okuma yazmanın kökenlerini yakından incelersek, uygarlaşma sürecinin başlangıcına ilişkin sağlam bir kanıya erişiriz. Sümer burada önemli hale gelmektedir, çünkü kayıtları nispeten iyi durumdadır ve çünkü Avrasya'da yazının kendiliğinden ortaya çıkışının *kesin* olan tek örneğidir. Avrasya'daki bağımsız olması muhtemel okuma yazma örnekleri itici güçlerini Sümer'den almış olabilirler. Her halükarda, iki senaryo, İndus Vadisi ve Minos Giriti (A Doğrusalı), kalan ikisinde senaryoların yalnızca yanlı seçkilerinin koruna gelmiş olduğu halde, halen deşifre edilebilmiş değildir. Shang Çini için ise yalnızca ilk hükümdarlarının kaplumbağa kabuğu veya benzeri kemiksi yüzeylere kazındıkları için korunabilmiş olan kâhinlere danışmalarına dair belgelere sahibizdir. Bunlar tanrıların esas görevinin siyasi ve askeri konularda yol göstericilik yapmak olduğunu göstermektedir. Mısır için ise elimizde, yazılanların çoğunun papirüs veya telef olmuş olan deri üzerine yazılmış olmasına rağmen, metal veya taş üzerine cenaze ile ilgili, yani dinsel yazıtlar mevcuttur. Bunlarda dinsel ve politik konuların bir karışımını görürüz. Diğer bütün örneklerde yazı dışarıdan alınmış bulunmaktadır. Ve bu mühimdir. Yazı teknik olarak kullanışlıdır. Hedefleri daha ileriye taşıyabilir ve *herhangi bir* baskın grubun –rahipler, savaşçılar, tüccarlar, yöneticiler– anlam sistemini istikrarlı kılabilir. Daha sonraki örnekler, bu sebepten ötürü, yazının gelişiminde rol alan müthiş bir iktidar ilişkisi çeşitliliği göstermektedirler. Şu halde, okuma yazmanın kökenleri hakkında kesinlik için Sümerlere güvenmekteyiz.

Sümer'de, ilk kayıtlar üzerlerine resimlerin kazındığı silindir mühürlerdi ve böylece kil üzerinde yuvarlanabilmekteydi. Kil binerce yıl dayanabildiği için şanslıyız. Görünüşe göre, değiş-tokuş edilen, saklanan ve tekrar dağıtılan ve sıklıkla bunlara sahip olanları belirten malları kayıt altına almışlardır. Bunlar objelerin kil tabletler üzerine kamış sapları ile kazındığı basitleştirilmiş tarzdaki resimler olan piktogramlar şeklini almışlardır. Bunlar aşama aşama ideogramlar, objelerin sınıflarını ve daha sonra da sesleri simgeleme kabiliyetine sahip daha soyut temsiller şeklinde basitleştirilmişlerdir. Şekillerini gitgide temsil edilen objenin şekli yerine kama şeklindeki kesik kamışla şekiller yapımının el verdiği teknik varyasyonların şekillerinden almışlardır. Bu yüzden bunu, kama şeklinde anlamına gelen, *çiviyazısı* olarak adlandırmaktayız.

Bütün bu gelişmelerin arasında, MÖ 3500 dolaylarından MÖ 2000'e kadar, günümüze kadar ulaşabilmiş 100,000'den fazla yazıtın ezici bir çoğunluğu eşya *listeleri*'nden oluşmaktadır. Gerçekten de, liste kültürün genel bir teması haline gelmiştir: Sonrasında her türlü meta ve isimlerin kavramsal sınıflandırma listelerine de ulaşırız. Sümer okuma-yazması hakkında bir fikir vermesi için nispeten kısa bir listeden alıntı yapayım. Üçüncü binyıldan, Üçüncü Ur Hanedanlığından, Drehem arşivinden gelmekte:

Nippur valisi(nden)
2 kuzu (ve) 1 genç ceylan;
Denetmen Grini-isa('dan) 1 kuzu
Denetmen Larabum('dan) 2 genç ceylan
Hallia('dan) 5 genç ceylan
Asani-u('dan) 5 genç ceylan;
Marada valisi(nden) 1 kuzu;
teslim edildi.
Ceylanın yenilmesi ayı
Simurum (ve) Lulubu şehirlerinin 9'uncu kez yıkıldıkları sene
12'inci günde [yenisi yapıldı, birçok başkalarıyla birlikte, Kang 1972'de]

Denetmenler ve valiler, ürünler ve sürüler, Sümer takvimi ve hatta kentlerin tekrarlanan yıkımları hakkında –yazman ve muhasebecilerden– başlıca bilgi edinme şeklimiz budur. Öncelikli olarak ceylanlar ve kuzular için düzgün bir muhasebe sistemi kurmakla ilgili olmuşlardır, çağlarının epik tarihleriyle değil. Bu kanıttan hareketle, tapınaklarının yalnızca dekore edilmiş depolar olduğu; kazıyıcıların rahiplerden ziyade kâtip olduğu çıkarılabilir. Fakat bunlar üretim-dağıtım döngüsünün merkezinde yer alan önemli depolardı. Listeler üretim ile bölüşüm ve özellikle mülkiyet üzerindeki sosyal haklar ile ödevler arasındaki ilişkileri belgelemektedir. Daha karmaşık listeler de ayrıca farklı eşyaların değiş-tokuş değerlerini kaydetmektedir. Bunlar, para biriminin yokluğunda, genel geçer kıymet enstrümanları olarak kıymetli metallerle birlikte var olmuşlardır. Depolar Sümer iktidar organizasyonunda merkezde yer almış gözükmektedir. Belki de tanrılar temelde depoların koruyucuları idi. Depolarda, özel mülkiyet hakları ve merkezi siyasal otorite, bir takım mühürler ve nihayetinde yazı ve uygarlığın kendisi olmak üzere birleşik bir hal almıştır. Yazı daha sonra mit ve dinin anlatımına dönüştürülmüştür. Fakat ilk ve daimi esas amacı, ortaya çıkmakta, kaynaşmakta olan iki iktidar ilişkileri dizisini yani özel mülkiyet ve devleti istikrarlı kılmak ve kurumsallaştırmaktı. Bu, belirli bir uzmanlık pozisyonunu, yazıcılığı içeren teknik bir meseleydi. Yazıyı hâkim tabakaya bile bütünüyle yaymış değildir. Gerçekten de, yazının gittikçe soyutlaşan doğası bunu yazıcılar dışında herkes için daha az anlaşılır kılmış olabilir.

Teknikler de ayrıca belirli, merkezileşmiş coğrafyalara bağlı idi. Birçok tablet ağırdı ve hareket ettirmeye uygun değildi. Tapınak yazıcılarınca deşifre edilmeleri gerekmekteydi. Bu nedenle de mesajların toplumsal alana yayılması mümkün olmamıştır. Bunlardan etkilenen insanlar hak ve ödevlerini küçük kent-devletin merkezinde savunmuşlardır. Her ne kadar iktidarın haklarını yazıya dökmek bunları nesneleştirmek, "evrenselleştirmek" anlamına gelse de (Bölüm 1'in dilinde), evrenselliğin ölçüsü, özellikle ülke toprakları üzerinde, halen çok büyük ölçüde sınırlıydı. Dağınık iktidarın, tarihöncesindekilerin ötesinde, az sayıda yöntemi keşfedilmiş bulunmaktadır: Halen bir merkezde

ve küçük bir bölge üzerinde otoriter bir şekilde uygulanmaktadır. Bununla beraber, mülkiyet ve siyasal otoritenin haklarını yazı kalıcı bir biçimde kodlamıştır. Bu, uygar kafeslenmiş toplumlara ait, MÖ 3100 civarındaki yeni bir çağı açığa çıkartmaktadır. Sıçrama gerçekleşmişti.

Federasyon Olarak Uygarlık

Buraya kadar, mülkiyetin ve siyasal otoritenin bir araya gelişi, kafeslenmiş ve sınırlanmış olan yeni bir üniter toplum alanı yaratmış olarak da gözükebilir. Fakat bu, teritoryal ve akraba gruplarının yayılma ve bir araya gelişlerinin daha kapsamlı etkilerini göz ardı etmem dolayısıyla yanıltıcıdır. Böyle birçok grubun taşkın ovası üzerinde yayılmakta olduğunu hatırlayın. Ticaret arttıkça, bir iletişim (ulaşım) sistemi olarak nehirlere olan ortak bağlılıkları da artış göstermiştir. Hepsinin ticaretin özgürlüğünde, akarsu kanalının korsansız ve birikintisiz tutulmasında ve dolayısıyla diplomatik düzenlemede menfaatleri mevcuttu. Aynı zamanda, su hakları ve sınırları üzerinde çatışmalar ortaya çıkmıştır. Birtakım ekolojilerde akıntının yukarsındakilerin aşağısındakiler üzerinde avantajları olmuştur. Bunun, kanalları kuzeyde yer alan daha önemli ticaret yollarından saptırabilme kabiliyetinden mi, yoksa güneydeki toprağın tuzlanmasından mı kaynaklanmış olduğu belirsizdir. Çatışma, sıklıkla kuzey-güney hattı üzerinde, sıklıkla kuzeylilerin avantajına olarak, ortaya çıkmaktaydı.

Fakat farklılıklarına rağmen, ana aktörler oldukça benzer hayat tecrübelerine sahiptiler: Sanatsal formlar ve ideolojiler aralarında çabukça yayılmıştır çünkü genel olarak aynı sorunlara çözüm aramışlardır. Mevsimlerin döngüsü, birikintinin önemi; nehrin tahmin edilemeyen lütufları; çobanlar, avcı-toplayıcılar ve yabancı tüccarlarla olan ilişkiler; ortaya çıkmakta olan toplumsal ve topraksal sabitlenme – hepsi kültür, bilim, ahlak ve metafiziğin geniş ölçüde benzerliğine yol açmıştır. Tarihöncesinde, çömlekçilik ve mimari tarzlar hâlihazırda bütün bölge boyunca çarpıcı ölçüde benzerlik göstermekte idi. Tarihsel kayda girdikleri esnada, güney Mezopotamya'nın belki de yarım milyon sakini, çok sayıda iktidar aktörünü ihtiva ediyor olmalarına rağmen, tek bir uygarlığın parçası idiler. Aynı dili konuşmuş olabilirler. Az sayıdaki uzman yazıcıları ortak bir yazıta yazmışlar, zanaatlarını eş kelime listeleri yardımıyla öğrenmişler ve gerçekte tek bir halk, Sümerler olduklarını iddia etmişlerdir.

Buna rağmen, birlikteliklerinin, kolektif kimliklerinin ve ideolojilerinin kesin yapısı, belirginlik arz etmemektedir. Yazıdan elde etmiş olduğumuz bulgu müphemlikten yoksun değildir. Diakonoff'un bize hatırlatmış olduğu gibi: "Bu antik yazı sistemlerinden hiçbiri konuşma ifadelerini dilde belirtildiği gibi doğrusal kılmak adına dizayn edilmiş değildi; bunlar yalnızca, genel olarak idari amaçlarla kullanılan (ve daha sonra, belli bir dereceye kadar) belleğe yardım sistemleri idi (1975: 103). Yazıcılar tarafından malları, hakları ve

ödevleri kaydedilen insanların ilk başta aynı dili konuşmamış olmaları dahi mümkündür. Böylesine bir şüphecilik, ortak öz bir dil ve kültür aynı noktada yeşermiş olduğu için, birçok akademisyen tarafından fazla radikal bulunabilir. Fakat ilkin, bu her zaman diğer grupların dil ve kültürleri ile birlikte var olmuştur ve ikinci olarak da, özü birleşik değil fakat "federal" ya da "parçalı" bir kültür idi.

Sümerler bölgedeki yegâne "halk" değildi. Kimi yazarlar Sümerli göçmenlerin karışmış olduğu orijinal bir yerel halk hakkında fikir yürütmektedirler. Daha kesin olan ise uygarlaşmış bulunan bundan başka en az iki tane daha "halk"ın varlığıdır. İlki, bugünkü Huzistan'ın 300 kilometre doğusunda yer alan, Elam olarak bilinen bölgede yer almakta idi. Kökenleri, sulamaya dair bulgular daha az kesin olmasına rağmen, üç nehrin yanındaki lığlı arazide yer almakta idi (Wright ve Johnson 1975). Tarihöncesinin geç dönemleri ve tarihinin erken dönemleri değişkenlik gösteren bağımsız gelişim dönemleri ve Sümer'den büyük öçlüde etkilenmesiyle, dengesiz görünmektedir. Bunun "ilksel bir devlet" olup olmadığı net değildir. Fakat dili ayrı kalmıştır ve Mezopotamya'nın siyasal olarak bir parçası olmamıştır.

İkinci "halk" ise Sami dili konuşanlar idi. Bunların genellikle büyük, geniş bir alana yayılmış Arap kökenli bir grup oldukları farz edilir. Bunların içerisinden, en az iki altgrup, Akadlar ve Eblaitler, Sümer'in kuzeyinde, yazı kullanan uygarlıklar kurmuşlardır. Bunlara, görünüşe göre Sümerin ticari, hatta kolonyal faaliyetleri ön ayak olmuştur. Fakat, MÖ 3000'in ortalarında kompleks otonom şehir-devletler kurmuşlardır. Çok uzaktaki Ebra ise daha uzun bir süre bağımsızlığını korumuştur. Komşu Akadlar Sümerlere büyük sayılarda nüfuz etmişlerdir, ilkin bağlı işçiler, daha sonra askeri teğmenler olarak ve son olarak da, MÖ 2350 civarında fatihler olarak (Bölüm 5'in başlangıcında anlatılmıştır). MÖ 2350 öncesinde, elimizde Akadlar ve Sümerler arasındaki çatışmalara dair bulgular mevcut değildir. Bu yokluğun iki makul açıklaması bulunmaktadır. *Ya* Sümerler Akadlar üzerinde üstünlük kurmuş ve örgütlü şiddete fazla başvurmadan onların bağlılık ve bağımlılıklarını elde etmişlerdir, *ya da* ne Sümerler ne de Akadlar bütünüyle ayrı bir etnik grup olmayıp iki toplumsal kimlik arasında çakışan alanlar söz konusu değildir. Sümer'in gelişiminin aynı zamanda Akadı uygarlaştırmış olması ve ikincisinin (aslen kabilesel?) liderlerinin çiviyazısını kullanmış ve iktidar ilişkilerine ve Sümer kimliğine etkide bulunmuş olması muhtemeldir. Paralellik arz eden bir çok örnek Örneğin, Bölüm 9'da göreceğiz ki "Roman" kimliği aslen ayrı "halklar"ın oluşturduğu geniş bir küme tarafından arda arda kabul edilmiştir. Bu nedenlerden ötürü, "Sümer" kimliğinin belirgin mi yoksa bağlı uygar bir bölgeyle sınırdaş mı olduğu hususunda şüphe içerisinde olabiliriz.

İkinci olarak, Sümer kültürü üniter değildi. Sümer dininin ve mitinin yazıldığı –MÖ 3000'in ortalarındaki Akadlı fatihler için olması muhtemel– zamanda iki ayrı aşamalı olarak, federal veya parçalı idi. Her kent, tapınağında

ikamet eden, kentin sahibi olan ve bağlılık odağını bahşeden kendi dayatılmış tanrısına sahipti. Fakat her tanrının ortak Sümer panteonunda kendilerine tanınmış birer evleri bulunmakta idi. Sonradan cennetin kralı olan, bağlılığın dayanağı, Anu, Uruk'ta yaşamaktaydı, tıpkı eşi Inanna gibi. Enlil, yeryüzünün kralı, Nippur'da yaşamakta idi. Enki, suların kralı ve muhteşem insansal desteğe sahip bir tanrı, Eridu'da yaşıyordu. Nanna, ay tanrısı, Ur'da yaşamaktaydı. Önemli kent-devletlerin her biri kendi yerlerine sahipti ve birçoğu da bu panteon içerisinde bariz bir üstünlük iddiası taşımaktaydı. Bu nedenle Enlil tarafından başkanlık edilen tanrılar konseyinin evi Nippur, anlaşmazlık arabuluculuğunda bir nebze erken bir rol oynamıştır. Ulus-devletler arasındaki modern ilişkilerde olduğu gibi, tek tek devletler arasında da normatif düzenlemeler bir dereceye kadar yer almıştır. Savaş vardı, fakat savaşın kuralları vardır. Sınır çatışmalarıyla beraber, bunları çözümlemek üzere prosedürler de mevcuttu. Uç noktaları belirsiz tek bir uygarlık, jeopolitik, diplomatik olarak düzenlenen bir iktidar örgütlenmesi içerisinde birden fazla iktidar aktörüne ev sahipliği yapmıştır.

Yarım milyona yakın insanın kendilerini Sümerler olarak görmüş olabileceklerine dikkat çekmek isterim, *otoriterce* yönetilen ilk toplumlar olan kent-devletleri tarafından koordine edilmiş olan 10,000 veya benzeri bir rakamı fazlasıyla aşan bir sayı. Peki, bu *dağınık* "ulus" veya "halk" nasıl ortaya çıkmıştır? "Halklar" antik dünya hakkında tarih kitaplarının sayfaları boyunca durmadan ilerlemektedirler. Fakat kendi çağımızda büyük halkları üzerlerinde düşünmeden kabul ettiğimiz için, bunun gizemi kafamızı yeterince kurcalamamaktadır. 19. yüzyıl etnografyasını seçmek ve Sümerlerin etnisite tarafından, ortak bir gen havuzuna üyelik tarafından birleştirilmiş olduğu iddiasında bulunmak kesinlikle doğru *değildir.* Yine modern milliyetçilik ile bir benzerlik mevcuttur. Her ne kadar karşılıklı evliliklerindeki kalıplar içerisinde modern ulus-devletlerin sınırları bir dereceye kadar ayrıklık meydana getirse de, bu modern ideolojistlerce pek sevilen genetik havuzu veya "ırk"ı üretmeye yetecek boyutta ya da uzunlukta değildir. Bu tarih öncesinde daha da az tahayyül edilebilir niteliktedir. Her halükarda, eğer tarihöncesinde karşılıklı evlilikler üzerinde kısıtlamalar mevcut idiyse, sorunumuz (modern ulus-devletin aksine) kısıtlama için geniş hiçbir otoritenin var olmuş olamayacağını dikkate alırsak, bunların nasıl ortaya çıkmış olduklarıdır.

Halklar, ırklar ve kabileler toplumsal olarak yaratılırlar. Başlangıçta mevut değillerdi. Bunlar sınırlar içerisine kafeslenmiş kişiler arasında uzun bir zaman dilimine hasredilmiş iktidar etkileşimlerinin ürünleridirler. İlk uygarlıklar örneğinde, temel sınır, karşıt komşu çevrelerin toplumsal faydalanımlarınca oluşturulmuştur. Sulama o zamanlar çevresel engellerin önemini vurgulayan sosyal bir etkinliktir. Neredeyse fiilen hiç kimsenin Nil Vadisi dışında yaşayamadığı antik Mısır'da, bariyer ve haliyle "Mısırlı" kimliği neredeyse mutlak hale gelmiştir (Bölüm 4'te belirttiğim üzere). Mezopo-

tamya ve diğer Avrasya nehir-vadilerinde, kafesleme daha kısmi idi. Birçok yüzyılın ardından, çeşitli merkezler ve çevrenin parçaları muhtemelen tek bir kimlik geliştirmişlerdir. Modern anlamda bir "ulus" olmayan fakat belki de Anthony Smiths'in (1983) bir "etnik topluluk" olarak isimlendirdiği, dil, kuruluş mitleri ve uydurulmuş soyağaçlarınca desteklenen zayıf fakat bununla beraber gerçek anlamda kolektif bir kimlik. Arkeolojik bulgular bunu tam anlamıyla teyit (ya da inkâr) edememektedir. Sümerlerin kökenleri halen bir spekülasyon konusudur (Jones 1969 tartışmaları incelemektedir). Bununla beraber ben kendi spekülasyonumu ekleyeceğim: "Onlar" kentsel devrimden önce kolektif olarak var olmamışlar fakat iki karşılıklı bağımlılık dizisinin oluşmasıyla bir araya gelmişlerdir: İlki, taşkın yatağı üzerinde, sulayıcıalar, kuş avcıları, balıkçılar ve bazı çobanların yatay bağımlılıkları; ikincisi, bu kentlerin her biri nehir boyunca dağıldıkça, dikey bağımlılıklar.

Bu parçalı, iki aşamadan oluşan kültür yapısı ve bunun bariz dışsal sınırlardan yoksunluğuyla uyum içerisindedir. Bu, bu bölümün ana argümanlarından birinden doğmaktadır: Uygarlığa doğru yol alış yalnızca sulanan merkezdeki eğilimlerin bir ürünü değildi. Merkezden gelen itki, nehir sistemi genişliğince ve boyunca, yatay ve dikey olarak dış bölgelere doğru yol katetmiştir. Başlangıçta gevşek, çakışan sosyal ağlar arasında ortaya çıkmış olduğu için, itki dar bir teritoryal merkezle sınırlı kalamazdı. Sonuçlarından bazılarının halkları küçük kent-devletlere hapsetmiş olmasına rağmen, diğerleri çok daha yaygın bir alanın etkileşim ağlarını kuvvetlendirmiştir. İkinciler, bölgesel ve sosyal olarak ilkindekiler kadar sabitlenmiş değildi. Taşkın yatağının çölle veya yükseklikle birleştiği dış uçlarda, kültürel kimlik muhtemelen büyük ölçüde belirsizdi.

Daha da ileri giderek bunun antik Yakın Doğu'nun baskın çevresel ve kültürel modeli olduğunu iddia etmekteyim. 337 Bölgeye yayılmış halde, meskûn fakat az sayıdaki stepler, dağlar ve ovalarca ayrılmış olarak sulanan nehir vadilerinde ve vahalarda on binlerce kişiden oluşan edilen parçalar halinde çeşitli nüfus yoğunlaşmaları ortaya çıkmıştır. Bu, daha sakin bir ekolojinin nüfusun sürekli dağılımına, daha gevşek bir sosyal yapıya ve bir dereceye kadar hapsolmuş, parçalı kimliklerin yokluğuna destek verdiği Avrupa'yla karşıtlık içerisindeydi. Bu nedenle uygarlık Avrupa'da değil, Yakın Doğu'da yükselmiştir.

MÖ 3100 dolayları ile 2700 dolayları arasında bir döneme erişmiş bulunmaktayız. Kuzey Mezopotamya boyunca ağırlıklı olarak yerleşik, kentsel bir yaşam biçimi yayılmıştır. Birçok yerleşimde içe çevre sakinleri üzerinde gevşek bir hegemonya uygulayan kafeslenmiş bir kitle sıkı aile-özel mülkiyet ve merkezi-siyasal ilişkiler geliştirmekteydi. Liderleri iç çevre üzerinde cebri kuvvet uygulamakta ve belki de merkezdeki daha küçük/önemsiz aileler üzerinde de böyle yapmaya başlamakta idi. Yazı ve muhtemelen bizim için daha az belirgin nitelikte olan diğer yapıtlar bu ilişkilerin kalıcılığını artırmaktaydı.

Kültürleri ve dinleri bu eğilimleri, bununla beraber ayrıca etnik bir cemaat olarak daha geniş, rekabet eden uygar bir kimlik anlayışı bahşederek, sabit hale getirmekteydi. Bu uygarlığın ilk aşaması idi – iki kademeli, parçalı, yarı kafeslenmiş.

Bu süreçlerin hepsi sonraki binyıl boyunca kuvvetlenmiştir. Geriye dönüp baktığımızda, biliyoruz ki, dört başı mamur, tabakalaşmış, çoklu devletli bir uygarlık bu bölgeden çıkmıştır – ve kendi uygarlığımız da dâhil olmak üzere takip eden uygarlığı da büyük ölçüde bu bölgeye borçluyuzdur. Devlet ve tabakalaşma gitgide katılaşmış; ardından bir monarşilerden bir tanesi diğerlerini fethetmiştir. Bu da antik tarihin büyük bölümünde baskın olan emperyal bir rejim biçimine sebebiyet vermiştir. Eşzamanlı olarak da, mülkiyet ilişkileri kuvvetlenmiştir. İmparatorluk rejimlerine vardığımızda, arazilerin büyük kısmı üzerinde tekelci haklara sahip aristokratlar kanalıyla hükmettiklerini görürüz. Bu, MÖ 3000 yılındaki Mezopotamya'nın bir geçiş evresi olduğu yerel evrimsel bir süreç olarak gözükmektedir. Fakat öyle miydi? Devletin, tabakalaşmanın ve uygarlığın daha sonraki niteliklerini etkin halde şimdiden gördüğümüz güçlerden çıkarabilir miyiz?

Bu soruya verilebilecek en olumlu cevapla başlayalım. Bu 19. yüzyılın sonlarındaki öğretiydi ve en kuvvetli şekilde 20. yüzyılda Wittfogel tarafından açıklanmıştır. Bunun yanlışlarını yol gösterici olarak addedeceğiz. Bu "hidrolik tarım ve despotizm" tezidir. Genel karşılaştırmalı yönden incelene geldiği için, daha fazla örneği ele almak için odağımı daha da genişleteceğim.

Sulama Tarımı ve Despotizm: Yanıltıcı Bir Korelasyon

19. yüzyıl yazarları arasında yaygın olan, hidrolik tarımın parçaları Wittfogel tarafından *Oryantal Despotizm*'inde (1957) bir arada resmedilmişlerdir. Kitabın kimi bölüm başlıkları kendilerini açıklar niteliktedir: "Toplumdan Güçlü Bir Devlet", "Despotik Güç – Total ve Zalimane", "Büyük Terör". Wittfogel'in savı kendisinin "hidrolik ekonomi" konseptine yani merkezi, emperyal "zirai-yönetimsel bir despotizm"i gerekli kıldığını düşündüğü geniş çaplı kanal ve sulama işlerine dayanmaktaydı. Kendisininki ilk uygarlıkların siyasi yapılarını ekonomileri bağlamında ele alan tek sistematik, tutarlı girişimdir. Maalesef, Wittfogel, antik dünyadaki bütün geniş-çaplı toplumlara uygulayarak, modelini hayli abartmıştır. Bahsettiklerinin birçoğu –Roma gibi– sulama tarımını pek az bilmekteydi. Savı söz konusu örneklerde geçerliliğe sahip değildir. Bunu yalnızca dört büyük akarsu-vadisi uygarlığına ya da ayrıntılı olarak incelenebilir nitelikte olan üçüne, Mezopotamya, Çin ve Mısır'a uygulamak inandırıcı niteliktedir.

Wittfogel'in teorisi işlevsel bir iktidar fikrini faydacı olanla, kolektif olanı, dağıtıcı olanla birleştirmektedir. Hidrolik tarımın, işlevini etkin bir şekilde yerine getirebilmesi için merkezi, idari bir rol gerektirdiğini savunur. "Yeni-

den dağıtıcı devlet"i üretim alanını kapsayacak şekilde genişletmektedir. Bu da devlete şahsi çıkarı için faydalanabileceği işlevsel bir rol bahşetmektedir. Zirai-yönetimsel devlet, örgütsel üstünlüğünü despota ve bürokrasisine dayanarak, bütün nehir sistemi boyunca yayılmıştır. İktidarın ele geçirilmesinin sosyolojik mekanizması basit ve inandırıcıdır.

Wittfogel'in öğretisinin oluştuğu Çin ile başlayalım. Bir şey inkâr edilemez niteliktedir: Çin sulanan topraklara garip bir şekilde uzunca bir süre bağımlı olmuştur. Fakat farklı çok sayıda su kontrol sistemi vardır. Wittfogel daha önceki çalışmalarında bunları birçok değişkene göre –yağmurun miktarı, geçici dağıtım ve güvenilirlik, kontrol sisteminin kesin fonksiyonu ve gerekliliğinin derecesi; işlerin kendi fiziksel nitelikleri– ayrıştırmıştır. O zamanlar görmüş olduğu üzere bunlar toplumsal örgütlenme için olan etkileri açısından çeşitlilik arz etmekte idi. Diğerleri de değişken etkenlerin sayılarını artırmış bulunmaktadırlar (örn, Evlin 1975). Sahiden de, su kontrol sistemlerinin ortak olan yalnızca bir adet özelliği ayırt edilebilmektedir: Toplumsal örgütlenmeyi kendi başlarına sağlamlaştırmışlardır. Başlangıçları ve idame ettirilmelerinde içkin olarak işbirliğine dayalı girişimler oldukları için.

Fakat örgütlenmenin *biçimi* önemli ölçüde değişkenlik göstermekteydi. Çin'in ve gerçkenten de şu ana kadar inceleme imkânı bulunan ülkelerin hepsinin sulama şemaları görece küçük ve bir köy veya köyler topluluğuna özgü idi. Genellikle yerliler, kimi zaman köylüler ve daha sık olarak da yerel efendiler tarafından örgütleniyorlardı. Bu değişkenlik teknolojik veya çevresel kökenli değildi. Fei (1939) küçük bir sistem üzerindeki kontrolün her sene el değiştirdiği bir Yangzte Vadisi şemasını betimler. Diğer benzer projeler ise yerel soylular tarafından işletilmekte idi.

Fakat devletin menfaati belirli üç tarz projede daha fazlaydı: İlk olarak, az sayıdaki geniş çaplı tüm vadi sulama şemaları son Han dönemlerinden bir devlet memurunun kontrolü altında idi. İkincisi, kanal ağı, özellikle Yangtze ve Huang Ho nehirlerini bağlayan Büyük Kanal, devlet tarafından inşa edilmiş ve yönetilmiştir. Üçüncüsü, özellikle kıyı bölgelerinde olmak üzere çoğunlukla yerel kaynakların da ötesinde yaygın ve devlet tarafından inşa edilen ve bakımı yapılan taşkın-savunma sistemleri. Sadece ilki kelimenin genel olarak anlaşıldığı anlamıyla hidrolik tarımla ilgilidir. Etkin kontrol anlamında üçü arasında en zayıf olanı da ayrıca buydu. Görevdeki memur yerlilere güvenmekteydi ve asli görevi özellikle su hakları üzerinde ortaya çıkan yerel anlaşmazlıklara arabuluculuk etmek idi. Geçiş ücretleri ve vergilerle ilgilenen bir bürokrasi oluşturmuş olduğu ve birliklerin hareketi açısından kolaylık sağladığı için kanal sistemi daha etkin olarak kontrol edilmekteydi. Tarımsal emperyal devletin temel vergi stratejisi "Hareket ediyorsa, vergilendir" idi. Çin'de suyolları vergisel ve askeri açıdan çok büyük öneme sahipti. Taşkın savunması bu yörelerde devlet kontrolünü artırmıştır. Fakat bunlar Çin İmparatorluğu'nun kalbi niteliğindeki topraklar değillerdi ve başlangıçtaki

emperyal despotik yapısını belirlemiş olamazlardı. Gerçekten de, her üç örnek de emperyal-despotik devletin ortaya çıkışından *sonraki bir tarihi işaret etmektedir.* Bir takım açılardan, Wittfogel'in Çin'i bir "Oryantal Despotizm" olarak karakterize edişi –devletin *asli* altyapısal güçlerini göreceğimiz üzere ciddi olarak abartmış olsa bile– doğrudur. Fakat gelişimin sebebi hidrolik tarım değildi.[6]

Geriye kalan iki örnek, Mısır ve Sümer, bir veya iki akarsuyun sulamasına odaklanmış oldukları için farklıdırlar. Bu akarsuların özellikleri son derece önem arz etmektedir.

MÖ 3000 dolaylarında bir zamanlar, Mısır birleşik idi. O zamandan bu yana, beş ila yirmi kilometre arası bir uzunlukta, yalnızca Fayyum çöküntüsünün tek taraflı çukuru ve Delta'da birden fazla kanala genişlemesiyle kesintiye uğrayan uzun, dar bir hendeği andırmıştır. Yalnızca uzunluğu değişkenlik göstermiştir. Eski krallık (MÖ 2850 – 2190) bin kilometre uzunluğunda, İlk Şelale'den (modern Avsan Barajı) Delta'ya uzanan bir çukura sahipti. Yalnızca uzun, dar bir çukur ve bunun iki dalında sulama mümkündü. Hayvancılık bile burasının dışında büyük ölçüde imkânsızdı. Her yıl Temmuz ve Ekim ayları arasında Nil oyuğun büyük kısmı üzerinde çamur ve silt bırakarak taşar. Bu taşkını kanalize etmek ve dağıtmak ve toprak bir kez ıslandıktan sonra suyun geri boşaltılması eşgüdümlü sulamanın esas amaçlarıdır. Mısır Wittfogel'ın kullanımıyla "oryantal despotizm"in belki de en belirgin ve kesinlikle en eski örneğini geliştirmiştir. Peki, bunun sebebi hidrolik tarım mıydı?

Basit olan cevap hayırdır. Nil'i durdurulması büyük ölçüde imkânsızdır. Akış o kadar kuvvetlidir ki yönlendirmek mümkün değildir, yalnızca seyredilebilir. Taşmadan önce veya sonra hendek üzerinde oluşan yatay hareket toplumsal bir örgütlenmeyle değiştirilebilir. Bu da demektir ki, her bir yatay taşkının havzası ve bunun toplumsal örgütlenmesi teknik olarak birbirlerinden bağımsız niteliktedir. Gereken tek şey *yerel* kontroldür. Butzer (1976) emperyal Mısır'daki su ile ilintili yasaların taslaksal nitelikte olduğunu ve yerel olarak icra edildiğini göstermektedir; merkezi bir sulama bürokrasisi mevcut olmamıştır. Elimizde bulguları mevcut olan önemli ölçüdeki yegâne koordine sulama çalışması, Orta Krallığa uygun ve Mısır'ın emperyal yapısını açıklamak için de çok geç nitelikte olan, Fayum Çöküntüsü'nün açılılışı idi. Nil devlet kudreti için (bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere) çok büyük önem arz etmiştir; fakat bu önemini hidrolik tarımdan almamaktadır.

---

[6] Atıfta bulunulanlar dışında, Çin hidrolik tarımı için kaynaklar Chi 1936; Eberhard 1965: 42-6, 56-83; Perkins 1968; Needham 1971: IV,3; and Evlin 1975. Ayrıca London School of Economics "Tarihin Kalıpları", 1980 – 1 seminerindeki Mark Evlin ve Edmund Leach tarafından yapılan iki mükemmel konuşmanın itici gücünü de kabul etmekteyim.

Sümer iki nehrin üzerine kurulu idi, Dicle ve Fırat.[7] İlk aşamalarda hayati önem taşıyan nehir Fırat'tı. Tıpkı Nil gibi, bu nehirler de her sene taşkına uğruyorlardı. Fakat taşkın farklı biçimler almaktaydı. Ana kanal da aynı ölçüde durdulamaz nitelikte idi, fakat geniş, dümdüz Mezopotamya ovası, "akıntıların ortasındaki toprak", suları tarlalara yönlendirilebilen (fakat öte yandan, Nil'in aksine, tekrar boşaltılmayan ve dolayısıyla toprak tuzlanması yaratan) bir çok alt kanal yaratmıştır. Aynı zamanda sezon içerisinde Nil'den daha geç bir zamanda taşmaktaydı. Nil taşkınlarından sonra ekim için bol miktarda zaman mevcuttu. Fakat Mezopotamya'da ekimin taşkından *önce* yapılması gerekmekteydi. Kanallar ve setler tohumları korumakta ve su tankları da suyu depo etmekteydi. Bu da, kanal akışlarının kontrol edilebilmiş olduğunu varsaydığımızda, daha sıkı, daha düzenli sosyal işbirliğini, yatay olduğu kadar aynı zamanda doğrusal işbirliğini gerektirmiştir. Fakat nehrin geniş bir kısmının kontrol edilebilir olup olmadığı ve bunun kontrolünün niçin arzu edilir olarak kabul edildiği farklı meselelerdir. Asıl sulama menfaati yatay taşkındaydı. Esas doğrusal etkiler ise, stratejik ve askeri bir unsuru ortaya çıkarır biçimde komşu akıntı aşağısı üzerindeydi: Akıntının yukarısındakileri, askeri kuvvetçe destekli şantaja sebebiyet vererek, akıntı yönündekilerin su rezervlerini kontrol edebilmekte idi. Akıntının yukarı kısmında yer alanların despotizmleri, Wittfogel'ın modelinde olduğu gibi akıntının aşağısında yer alanların işgücünün kontrolüne değil fakat onların son derece mühim kaynaklarının kontrolüne bağlı olacaktır.

Fakat hem Fırat, hem de Dicle son tahlilde, kontrol edilemez niteliktedirler. Antik dünyaca bilinen herhangi bir hidrolik yönetim sistemince tamamen hâkim olabilmek için, Dicle fazla hızlı ve derin akmakta, Fırat'ın ise kanalları fazlasıyla öngörülmez şekilde değişmekteydi. Değişkenlik, toprağın tuzlanmasının da yaptığı gibi, süregelen güç dengelerini istikrarsızlaştırmıştır. İlk sulama atılımından sonra, sulama yönetimi mecut toplumsal örgütlenmeyi ilerletmek için değil de, mevcut toplumsal örgütlenme sulama yönetimi ilerletmek için kullanılmıştır. Şehirler, yazı ve tapınaklar hem Erken Hanedanlık Dönemi'ni sonunda bulunmuş olan (Nissek 1976: 23) sulama terimlerinin ortaya çıkışından 500 sene önce, hem de büyük baraj ve kanalların inşasından çok daha önce ortaya çıkmış bulunmaktadır (Adams 1981: 144, 163). Ve sulama, sosyal örgütlenmeyi genişlettiği ölçüde parçalamaya yetecek kadar belirsiz nitelikte idi.

Ortaya çıkmış bulunan sosyal biçim yalnızca sınırlı bir uzunluk ve yatay nehir taşkını üzerinde kontrol uygulayan kent-devlet idi. Bu, tabakalaşma, merkezi siyasal otorite ve cebri iş gücü denetimini bir dereceye kadar şekillendirmiş olabilir ve bunlar da –özellikle sonuncusu– sulamanın getirdiği zo-

[7] Nehirlerin özellikleri hakkındaki kaynaklarım Adams (1965, 1966, ve özellikle 1981: 1 – 26, 243 – 8); Jacobsen ve Adams (1974); Oppenheim (1977: 40 – 2).

runluluklara bir şeyler borçludur. Bununla beraber bu, başlangıçta despotik bir devlete ve hatta bir krallığa vücut vermiş değildir. Daha sonra krallara ve imparatorlara sahip teritoryal devletler ortaya çıktığında, sulamanın denetimi güçlerinin *bir parçasını* teşkil etmekteydi, özellikle stratejik akıntıya yukarısındakilerin gücünün, fakat bunun yalnızca tali bir etken olduğunu göreceğiz.

Kısacası, antik dünyada hidrolik tarım ile despotizm arasında, bariz derecede uygun Çin, Mısır ve Sümer bölgelerinde dahi, gerekli bir bağlantı yoktur. Hidrolik tarım yazıyı kullanan uygarlıkların ortaya çıkışında ve ülkesel ve toplumsal olarak sabitlenmiş örgütlenmelerinin kuvvetlenmesinde büyük rol oynamıştır. Hidrolik tarımın genişliği sosyal organizasyonun genişliğinde muhtemelen ikincil bir etkiye sahip olmuştur fakat bu etki Wittfogel'in farz etmiş olduğu yönde olmamıştır. Hidrolik tarım, bir taşkın yatağının veya akarsu vadisinin sınırlı bir uzunluk veya genişliğini kontrol eden, yoğun fakat ufak boyuttaki sosyal topluluklar ve ön devletleri teşvik etmiştir – muhtemelen, Sümer'deki gibi kent-devletleri veya Çin ve Mısır'daki lordların yönetimi altındaki toprakları ya da *eyaletleri*, ya da Çin'in diğer bölgelerindeki gibi kendi kendini yöneten köy komünitelerini, ya da esasen herhangi bir yerel yönetim biçimini Sayı olarak ilk Sümer yerleşimlerinin sulamanın meydana getirmiş olduğu kapasiteye tipik bir örnek teşkil etmiş olması muhtemeldir. Sayıları bilinmeyen iç bölgelerindeki koruyucularla beraber, genellikle 1.000 ila 20.000 arasında değişkenlik göstermekte idi. Belirtmiş olduğum üzere, bu büyüklük ve yoğunluk sulamanın çevresi üzerindeki yaygın etkilerinin bir sonucudur, yalnızca sulama yönetiminin değil. Birinci Hanedanlık Dönemi'nin ilk zamanlarında, bir yerleşim olsa olsa komşuları üzerinde gevşek bir hegemonya, en fazla 20.000 kişi üzerinde siyasal bir kontrol icra edebilmekteydi. Böylesine bir bölgenin yarıçapı beş ila on beş kilometre arasında değişkenlik göstermekteydi. Bunlar küçük topluluklardı. Mezopotamya'da en önemli şehirlerden olan Eridu ile Ur'un ve Uruk ile Larsa'nın birbirlerinin görüş mesafeleri içerisinde bulunmaları özellikle çarpıcıdır!

Sulama, insan topluluklarının örgütlenme kapasitelerinde önemli bir artış sağlamıştır – fakat bu Wittfogerl'in tasavvur ettiği gibi yüzlerce ya da binlerce kilometre üzerinde milyonlarca mukimi içeren dünya imparatorlukları ölçeğinden çok uzakta cereyan etmiştir.

Wittfogel'in tezinin dört temel eksiği bulunmaktadır. (1)Kent devletin başlangıçtaki despotik olmamakla beraber demokratik/oligarşik *biçimini* açıklayamamaktadır. (2) Daha büyük olan ve daha sonra gelen imparatorluk ve devletlerin gelişimini açıklayamamaktadır. (3) Toplumsal organizasyonun ilk kent devletlerde, parçalı, federal kültürlerde hali hazırda mevcut bulunan daha geniş çaplı unsurlarını açıklayamamaktadır –böylelikle yaygın iktidara neden olan etkenlerin bazılarının, despotik olsun olmasın, sulayıcı olsun olmasın devletin kendi kontrolü içerisinde yer almamaktaydı. (4) kent devletlerin merkezlerinin dahi gelişiminin birleşik değil fakat *çift yönlü* olduğu gerçe-

ğini açıklayamamaktadır. Ortaya çıkan hem merkezileşmiş devlet *hem de* özel mülkiyete dayalı merkezi olmayan tabakalama ilişkileri olmuştur. İkincisi Wittfogel tarafından ihmal edilir. Antik devletlerin hepsine dair olan modeli bunlara atfetmiş olduğu gerçek altyapısal güç bağlamında epey bir hayal ürünüdür. Devletin kudretini artırmış olan *aynı* etkenlerin daha sonra adem-i merkeziyetleştirmiş ve istikrarsızlaştırmış olduğunu ilerleyen safhalarda göreceğiz (özellikle Bölüm 5'e bakınız). Devletin yanında özel toprak mülkiyetine sahip bulunan önde gelen ailelerden oluşan bir tabaka da gelişmiştir: Monarşi ve despotizmim yanında aristokrasi de gelişmiştir. Bu zorlu yanlışlar kataloğu altta yatan üniter bir toplum modeline dayanmaktadır. Wittfogel'ın yanlışları esas itibariyle bu modele bağlanabilir niteliktedir. İlki hariç her biri toplumsal gelişimin o zamanlardaki federal, parçasal yapısını inkâr etmektedir. Bu toplumsal gelişimin ilk zamanlarının formlarının daha iyi bir açıklamasında varmamız için bize bir temel sunmaktadır.

Fakat uygarlığın, devletin ve toplumsal tabakalaşmanın kuvvetlenmesi çok uzun zaman almış bir işti. Bu bölüm içerisinde emperyal despotik rejimlerin Wittfogel'a alternatif teşkil eden bir açıklamasında varmayacağım, zira bunlar Mezopotamya'nın ilk zamanlarında ortaya çıkmış değillerdir. Bu, esas olarak, Akad hanedanlığını (tarihin ilk "gerçek" imparatorluğunu) ve bunun haleflerini ele alan Bölüm 5'in işidir. Bununla beraber, bu açıklamanın bir dereceye kadar muhtemel olduğunu kabul edebiliriz. Eski bir kuvvet, *askeriye*, Mezopotamya toplumu olgunlaştıkça daha da önem arz eden bir konuma gelmiştir.

Militarizm, Yayılma, Despotizm ve Aristokrasi: Doğru Korelasyonlar

Mezopotamya'da devletin ve toplumsal tabakalaşmanın gelişimini açıklayabilmemiz için, Birinci Erken Hanedanlık'dan İkinci Erken Hanedanlık'a geçişte MÖ 27. yüzyıl dolaylarında hafif bir vites değişimini kabul etmemiz gerekmektedir. Adams'a göre (1981: 81–94), o zamanlarda yerleşim kalıpları değişikliğe uğramıştır. Nüfusun çoğunluğunun hâlihazırda kasabalarda yaşıyor olmasına rağmen, kasabalar hemen hemen aynı boyuttaydılar. Uruk istisna olmak üzere, küçük "yerleşim hiyerarşisi" ortaya çıkmıştı. Uruk daha sonraları, diğer birçok kent gibi muazzam bir büyüme sergilemiştir. Aynı zamanda, daha küçük yerleşimlerin birçoğu terk edilmiştir, yani –Adams'ın vardığı sonuca göre– on binlerce insan yer değiştirmeye sürüklenmiş veya zorlanmış olmalıdır. Uruk artık 40,000 – 50,000 arası bir nüfusa sahip olarak 2 kilometrekarelik bir alanı kaplamakta idi. Bu nüfusu beslemek, genişçe bir iç alan üzerinde organize bir kontrolü gerektirmekteydi. Adams on dört kilometrelik bir yarıçapa sahip kontrol edilen, oldukça düzenli bir şekilde ekilip biçilen topraktan ve ayrıca daha geniş bir alanda daha gevşek bir hegemonyadan bahsetmektedir. Her iki bölgede de, ürün iletimi ve taşıma lojistiği tarlaların ekilmesi ve sürülerin otlatılması işlerinin, kent merkezinin özgür savaşçılarınca

değil, bağlı yerel işçilerce icra edildiğini göstermektedir. Sonuç olarak bu emeğin daha da ayrışmasını ve kent merkezi ile kırsal çevre arasındaki tabakalaşmayı göstermektedir. Etkileşim süreçleri MÖ 3000'in başlarında bariz bir biçimde daha erken yoğunlaşmıştır.

Fakat yoğunlaşma beraberinde değişimi de getirmiştir. Kentler artık devasa boyuttaki duvarlarla çevrili hale gelmişti. "Kral" ve "saray" olarak çevrilen, *Lugal* olarak adlandırılan ve *é-gal* ismindeki büyük binalardan oluşan komplekslerde ikamet eden isimlere rastlarız. Eğer ki, (MÖ 1800 dolaylarında yazılmış olan) kral listesinde bahsedilmiş olan ilk egemenlere tarih bahşetmek gibi riskli bir işe bulaşacak olur isek, ilk büyük krallar, Uruk'un Enmerkar'ı ve onun ünlü halefi Gılgamış için MÖ 27. yüzyıl dolaylarına varırız. Jacobsen, buradan hareketle, kralların savaş liderleri olarak ortaya çıktıklarını, şehrin demokratik oligarşik meclisi tarafından geçici bir dönem için seçildikleri varsayımında bulunmuştur. Çatışma ve istikrarsızlıkla geçen bir dönemde, uzun süreli iktidar elde etmişlerdir çünkü savaş ve tahkimat uzun yıllar sürecek askeri bir örgütlenmeyi gerekli kılmaktaydı. Bir dönem boyunca kimi zamanlar *lugal* ritüel ile idari görevleri birleştiren tapınak memurları olan *sanga* ve *en* veya *ensi* gibi diğer figürlerin yanında var olmuştur. Giderek, kral iktidarı tekelleştirmiş ve tapınağın saray karşısında bir dereceye kadar otonomiyi elinde tutmuş olmasına rağmen, nihayetinde aynı zamanda dinsel ritüelin de esas öncüsü konumuna gelmişlerdir.

MÖ 18000 civarında yazılmış olan Gılgamış destannı, gerçek mi yoksa sonradan ortaya çıkan bir ideoloji mi olduğu ayrı bir mesele olmakla beraber, bunu tam olarak açıklamaktadır. Uruk *en*i olarak yola çıkan Gılgamış, Kiş şehri tarafından düzenlenen bir saldırıya karşı direnişe öncülük eder. Başlangıçta, önemli kararlar almadan evvel hem yaşlılar konseyinin hem de erkek nüfusun hepsinden oluşan meclisin iznine ihtiyaç duymaktadır. Fakat zaferi iktidarını kuvvetlendirir. Ganimetin dağıtılması ve sonrasında gelen neredeyse daimi sur binası one temsili otoritesini aşama aşama cebri güce dönüştürmekte kullancağı özel kaynaklar bahşeder. Bunun bir kısmımın gerçek olduğu oırtaya çıkmış bulunmaktadır: Warka'nın, destanda Gılgamış'a atfedilen kent duvarlarının tarihlemesi doğru döneme denk gelmektedir.

MÖ 2500'de, elimizde bulguları mevcut olan bir düzine civarındaki şehir devleti despotik iddiaları olan bir kralca önderlik edilmiş gözükmektedir. Askeri mücadeleleri içerisinde, birçoğu geçici bir hegemonyayı elde etmiş gibidir. Militarizm, Bölüm 5'te anlatılan ilk büyük imparator olan Akad'lı Sargon'da doruğa ulaşmıştır. Kısacası kendina özgü militarist bir evreye girmekteyiz. Kökenlerinin açıklamak için değil fakat devletin *daha ileri aşamadaki* gelişiminin açıklamasında yardımcı olabilmesi açısından, devletin kökenlerine ilişkin son bölümde konu edilen militarist teorileri yeniden ortaya koyabiliriz. Bölüm 2'de teorilerin kökenlere uygulanmasında iki esaslı zayıflığı vardı: Komutanlarının güçlerini artırmış olan askeri örgütlenme tipi esasında devlet-

lerin iktidar kapasitelerini gerektirmekteydi; ve toplumlar askeri kumandanların geçici olan otoritelerini kalıcı, cebri güce dönüştürecek konuma gelmemelerini sağlayacak adımlar atmışlardır. Fakat devletler tabakalaşma ve hali hazırda gelişmekte olan uygarlıkla beraber bu gerekçeler güç kaybetmişlerdir. Sulamaya, yeniden dağıtım ile değiş-tokuşa ve merkez ile çevre arasındaki koruyucu-korunan ilişkilerine hâlihazırda uygulanan yönetim teknikleri askeri dallar oluşturabilmiştir. Yüksek maliyetli savunma en başta, hem tahkimatta hem de ağırlıkta, ilk orduları oluşturan yavaş hareket eden piyade birliklerine ve hayvan arabalarına baksın gelmiştir. Bu şekildeki düzenler merkezi kumandayı, koordinasyonu ve tedariki kuvvetlendirmiştir.

Geçici iktidarın kalıcı cebri iktidara dönüşümü biraz daha problemlidir. Bununla beraber, bir itici güç de, bu muayyen kent devletlere kapatılması olmuştur. Bu nokta Carneiro (1961, 1970; ayr. Webb 1975) tarafından "çevresel sınırlama" militarist teorisinde geliştirilmiştir. Benim de yapmış olduğum gibi, çevrelenmiş tarımsal arazinin uygarlığın kökenlerindeki önemine dikkat çekmektedir. Tarım yoğunlaştığında, halkın daha da kafeslenmiş hale geleceğini dile getirmektedir. Toplum baskısı durumu daha da kötü hale getirir. Savaş tek çözümdür. Yenilgiye uğrayanlar, kaçacak yerleri olmadıkları için alı konulmakta ve alabalıklaşmış bir halk içerisinde alt sınıf haline gelmektedir. Carneiro tarafından bu, devletin kökenlerine ilişkin bir açıklama olarak kullanılmıştır ve dolayısıyla eksikleri bulunmaktadır. Tarım kullanılabilir nehir-vadisi topraklarını tüketmemiştir; ilk kalıntılarda askeri yapıtların rahatsızlık verici bir yokluğu söz konusudur ve halk baskısına ilişkin şu ya da bu şekilde hiçbir direk kanıt mümkün değildir. Bununla beraber Carneiro başka bir kilit hususta esas olarak haklıdır. Serbestçe bahşedilmiş bulunan ve dolayısıyla serbestçe de geri alınabilecek olan otoritece normal olarak ilk rejimlere hasredilmiş bulunan problemin; dolayısıyla özgürlüğün bir kısmını yok eden "çevreleme"nin, sosyal kafesin farkına varmıştır. Başka baskılar tarafından halihazırda kafeslenmekte olan toplumlarda, çevreleme daha güçlü hale geldi. Kent duvarları otoriter gücün kafesini sembolize etmiş ve hayata geçirmiştir. Sınırlarını aşan dağınık otoritesine olan bağlılık zayıflamış – kişi *bu* devleti ve onun askeri kumandanını kabul eder hale gelmiştir. Siyasi tarihin dev haraç alma düzeneği başlamıştır: İktidarımı kabul edin –bana inanmayacak olursanız size bir örneğini sunabileceğim– daha beter bir zulümden sizi koruyacağım için.

Bununla beraber iki sorun varlığını sürdürmektedir. Bu dönem içerisinde savaş *neden* daha önemli hale gelmiştir? Ve askeri otorite nasıl daimi baskı aracı olmuştur?

Sorulardan ilkine verilen yanıtlar, ilgili herhangi bir bulguya, savaşın insanoğlunun deneyimi içerisindeki rolü hakkındaki genel kanılar kadar bağlı olmamak eğilimindedir. Ne yazık ki, çok az bulgu mevcuttur. Fakat dikkatimizi şiddetin sıklığına değil de organizasyonuna yöneltecek olursak, insan doğası üzerine olan genel yargılara bir derece daha az bağımlı hale geliriz.

Savaş yerel olabilir fakat merkezi askeri komuta ve fetih öyle değildir. Kayda değer bir toplumsal örgütlenmeyi gerektirmektedirler. MÖ 3000'den sonraki bir tarihte Mezopotamya'da örgütsel bir eşikten geçilmiş olması makul görünmektedir. Akıncı taraf düşmanın ambar tapınağını elinde tutmak ve sabit bir şekilde artığı ve işgücünü ellerinden almak için kaynakları artık elinde bulundurmaktaydı. Bir karşılık olasıydı: Savunmaya yatırım. Silahlarla olan ilgisi, hatları çoğunlukla toplumsal organizasyonla sınırlı gelişmekte olan askeri örgütlenmeler kadar olmayan bir silahlanma yarışı süregitmiş olabilir. Şiddetin sıklığında bir artışın gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir. Fakat Mezopotamya'nın toplumsal ekolojisi muhtemelen toplumsal örgütlenmenin daha yüksek kademelerinde devamlılığına önayak olmuştur. Büyük ihtimalle, o zamana kadar, birçok sınır çatışması kent-devlet arazisinin değişken nitelikteki nehir taşkınları dolayısıyla aniden daha verimli hale gelen dış kısmında kalan bölgeleri ile ilintiliydi. Kent-devlet içerisindeki savaş yanlılarının birçoğu nehrin yön değiştirmesinden stratejik olarak fayda sağlayacak ya da –tam tersine– bundan muzdarip olacak olanlardı.

Yeni askeri otoritenin/iktidarın büyüklüğünden de emin değilizdir ve bu yüzden yukarıda dile getirilmiş olan ikinci soruyu kesinlikle cevaplandıramamaktayız. Bununla beraber, askeri despotik bir devletin elzem olan bir kaynağının yani sürekli bir ordunun süre giden yokluğunda nasıl olup da toplumun üzerinde yükseltildiğini görebilmek güçtür. Savaşçı bir elit mevcut değildi (Landsberger 1955). Ordu iki öğeyi birleştirmekteydi, her biri özgür, yetişkin erkeklerden oluşan bir "sivil ordu" ve önde gelen aileler ve bunların hizmetkârlarından ibaret (bunlar her ne kadar Mezopotamya rezonansı ile ilintili terimler olmasa da) bir "feodal devşirme". *Lugal* muhtemelen başlangıçta ikinci elementin eşitler arası birincisi idi. Esasen bir hane halkının daha üst konumda bir lideriydi (gerçekten de, şehir tanrısı idi). Krallık kendisini "mutlak sınıf" esasları üzerine meşru kılmakta kılmıştır. Sınıfa en yüksekte sabit bir nokta ve bundan doğan soyla ilintili bir ölçü getirmiştir. Daha sonraki birkaç kral kısa süren hanedanlıklar kurmuştur. Bu örneklerde, mutlak sınıf kurumsallaşmıştır. Fakat hiçbiri yücelik ya da geçmiş kuşaklarla ilişki iddiasında bulunmamıştır ve çoğu yalnızca önde gelen ailelerden gelen ve onlara bağlı bulunan güçlü insanlardır. Kral devletin kaynaklarını kendine ayıramazdı. Militarizm yalnızca *lugal*'i değil aynı zamanda önde gelen ailelerin özel mülkiyetleri olan kaynaklarını da güçlendirmiştir. Erken Hanedanlık döneminin sonlarına doğru, anahtar rol oynayan yeni çevresel öğelerle birlikte, aristokrasi ile monarşi arasındaki gerilime dair izler yer almaktaydı. Son krallar Sami isimli, göstergeli yarbayları, belki de önde gelen Sümer ailelerinden bağımsız kendi paralı kuvvetlerini kurma çabasında oldukları için, görevlendirdiler. Olanlardan sonra biliyoruz ki paralı askerler yönetimi ele geçirmişlerdir (bununla beraber yalnızca paralı asker olmaktan çok daha fazlasıydılar). Devleti

ve tabakalaşmayı önemli ölçüde kuvvetlendirdiler. Fakat bunu açıklamak (Bölüm 5'te) argümanın daha da genişletilmesini içerecektir.

Bu nedenle devletin ve tabakalaşmanın belirginleşmesi bile Erken Hanedanlık döneminin sonunda çok fazla ilerleme kaydetmiş değildir. Nüfus daha bariz bir şekilde kafeslenmiştir –sulamanın başlattığını, militarizm devam ettirmiştir– fakat ne sınıf ne de devlet tarihin sonraki dört buçuk bin yılı için normal olan kalıcı cebri güce erişmiş değildir. Sömürü mevcuttu, fakat yalnızca yarı zamanlı olarak. Gelb'in (1967) belirttiği gibi, herkes hala çalışmakta idi. Devleti ve tabakalaşmayı daha ileriye, imparatorluk hanedanlarına ve toprak sahibi sınıflara taşımak, tarihin ilk ilerlemeci lordları olan Akadlara başvurmamızı gerektirir. Bu da, Bölüm 5'te, odağımızı sulamanın bile çok ötesinde genişletecektir.

Sonuç: Çakışan İktidar Ağlarının Bir Ürünü Olarak Mezopotamya Uygarlığı

Bu bölümlerde toplumların çakışan iktidar ağları olarak bir modelinin faydasını Mezopotamya üzerinde göstermeye çalıştım. Mezopotamya toplumsal gelişimi iki ana etkileşim ağı tarafından meydana getirilen kafesleme üzerine kurulu idi: (1) Sıklıkla merkez ve çevre olarak adlandırılan – alüvyal tarım ve yağmurla sulama tarımı, çobanlık, madencilik, ve ormancılık arasındaki yatay ilişkiler; ve (2) Nehirler boyunca farklı alüvyal bölgeler ve bunların iç bölgeleri arasındaki dikey ilişkiler. Bunlar hem özel mülkiyet oluşumlarını hem de toplumsal ünitelerin teritoryal merkezileşmesini, dolayısıyla toplumsal tabakalaşmanın ve devletin kuvvetlenmesini teşvik ederek, kuvvetlendirmiştir. Fakat bu ana ağlar arasındaki ilişkiler, kafesin etkisini azaltır şekilde gevşek ve çakışır nitelikte idi. Toplamları çok devletli kültürel ve diplomatik jeopolitik bir iktidar örgütlenmesi olan Sümer Uygarlığı idi. Bu üzerinde çalışmış olduğumuz örgütlü en geniş ağ idi, fakat dağınık, parçalı, belirsiz sınırlardan oluşur nitelikte ve daha küçük otoriter kent-devlet ünitelerine bölünmeye meyilli idi. Daha sonraki yıllarda, militarizm parçalılığın üstesinden gelmeye ve uygarlığı tekrar sağlamlaştırmaya başlamıştır (Bölüm 5'te daha bütünlüklü bir şekilde açıklanmıştır). Dinamik gelişim, Wittfogel tarafından özetlenmiş olan oldukça dinamik içkin örneklemlerin bir ürünü olmamak üzere, bu örtüşmelere dayanmıştır. Mezopotamya tekil değil fakat çoklu iktidar aktörüne sahip bir uygarlık idi. Bu çevresel çeşitlilik, fırsat ve sınırlar tarafından oluşturulan çeşitli etkileşim ağlarından kaynaklanmaktaydı. Bir sonraki bölümde bu tür kalıpların Mezopotamya'ya mı özgü yoksa ilk uygarlık için genel nitelikte mi olduğuna bakalım. Buradan yola çıkarak uygarlığın, tabakalaşmanın ve devletlerin kökenlerine ilişkin, Bölüm 4'ün sonunda yapacağımız üzere, genel saptamalara varabiliriz.

Kaynakça

Adams, R. McC. 1965. *Land Behind Baghdad.* Chicago: University of Chicago Press.

1966. *The Evolution of Urban Society.* London: Weidenfeld & Nicolson.

1981. *Heartland of Cities.* Chicago: University of Chicago Press.

Adams, R. McC, and H. J. Nissen. 1972. *The Uruk Countryside.* Chicago: University of Chicago Press.

Bloch, M. 1977. The disconnections between power and rank as a process: an outline of the development of kingdoms in central Madagascar. *Archives Europe ennes de Sociologie,* 18.

Butzer, K. 1976. *Early Hydraulic Civilization in Egypt.* Chicago: University of Chicago Press.

Carneiro, R. L. 1970. A theory of the origins of the state. *Science,* 169.

1981. The chiefdom: precursor of the state. In *The Transition to Statehood in the New World,* ed. G. D. Jones and R. R. Kautz. Cambridge: Cambridge University Press.

Chi, T.-T. 1936. *Key Economic Areas in Chinese History.* London: Allen & Unwin. Emergence of civilization in Mesopotamia 103

Childe, G. 1950. The Urban Revolution. *Town Planning Review,* 21.

Diakonoff, I. M. 1969. Main features of the economy in the monarchies of ancient western Asia. *Third International Conference of Economic History,* Munich,

1965. Paris: Mouton.

1972. Socio-economic classes in Babylonia and the Babylonian concept of social stratification. In *XVIII Rencontre assyriologique international,* ed. O. Edzard. Munich: Bayer, Ak-abh, phil, hist kl. Abh.

1975. Ancient writing and ancient written language: pitfalls and peculiarities in the study of Sumerian. *Assyriological Studies,* 20.

Eberhard, W. 1965. *Conquerors and Rulers: Social Forces in Modern China.* Leiden: Brill.

Elvin, M. 1975. On water control and management during the Ming and Ch'ing periods. In *Ching-Shih wen Li,* 3.

Fei, H. T. 1939. *Peasant Life in China.* London: Routledge.

Flannery, K. 1968. The Olmec and the valley of Oaxaca. *Dumbarton Oaks Conference on the Olmec.* Washington: Dumbarton Oaks.

1972. The cultural evolution of civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics,* 3.

1974. Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East. In *The Rise and Fall of Civilisations,* ed. C. C. Lamberg-Karlovsky and J. A. Sabloff. Menlo Park, Calif.: Cummings.

Gelb, I. 1967. Approaches to the study of ancient society. *Journal of the American Oriental Society,* 87.

1969. On the alleged temple and state economics in ancient Mesopotamia. *Studi in Onore di Eduardo Volterra,* 6.

Gibson, M. 1976. By state and cycle to Sumer. In *The Legacy of Sumer,* ed. D. Schmandt-Besserat. Malibu, Calif.: Undena.

Hawkins, J. 1977. *Trade in the Ancient Near East.* London: British School of Archaeology in Iraq.

Hole, F., and K. Flannery. 1967. The prehistory of southwestern Iran. *Proceedings of the Prehistoric Society,* 33.

Jacobsen, T. 1943. Primitive democracy in ancient Mesopotamia. *Journal of Near Eastern Studies,* 2. (Also chap. 9 in Jacobsen, 1970.)

1957. Early political developments in Mesopotamia. *Zeitschrift Fur Assyriologies,* N.F., 18. (Also chap. 8 in Jacobsen 1970.)

1970. *Towards the Image ofTammuz and other Essays in Mesopotamian History and Culture.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Jacobsen T., and R. McC. Adams. 1974. Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture. In C. C. Lamberg-Karlovsky and J. Sabloff, *Ancient Civilization and Trade.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Jankowska, N. B. 1970. Private credit in the commerce of ancient western Asia. In *Fifth International Conference of Economic History,* Leningrad, 1970. Paris: Mouton.

Jones, G. D., and Kautz, R. C. 1981. *The Transition to Statehood in the New World.* Cambridge: Cambridge University Press.

Jones, T. B. 1969. *The Sumerian Problem.* New York: Wiley.

1976. Sumerian administrative documents: an essay. *Assyriological Studies,* 20.

Kang, S. T. 1972. *Sumerian Economic Texts from the Drehem Archive,* vol. 1. Urbana: University of Illinois Press.

Kramer, S. N. 1963. *The Sumerians.* Chicago: University of Chicago Press.

Kristiansen, K. 1982. The formations of tribal systems in later European prehistory: 104 A history of power to A.D. 1760 northern Europe 4000 B.C. - 500 B.C. In *Theory and Explanation in Archaeology,* ed. C. Renfrew et al. New York: Academic Press.

Lamberg-Karlovsky, C. C. 1976. The economic world of Sumer. In *The Legacy of Sumer,* ed. D. Schmandt-Baesserat. Malibu, Calif.: Undena.

Landsberger, G. 1955. Remarks on the archive of the soldier Ubarum. *Journal of Cuneiform Studies,* 9.

Leach, E. 1954. *The Political Systems of Highland Burma.* London: Athlone Press.

Levine, L. P., and T. C. Young. 1977. *Mountains and Lowlands: Essays in the Archeology of Greater Mesopotamia.* Malibua, Calif.: Undena.

Marfoe, L. 1982. Cedar Forest to silver mountain: on metaphors of growth in early Syrian society. Paper given to a Conference on Relations between the Near East, the Mediterranean World and Europe: 4th-lst Millennia B.C., Aarhus, Aug. 1982.

Needham, J. 1971. *Science and Civilisation in China,* vol. IV, pt. 3 (pub. separately). Cambridge: Cambridge University Press.

Nissen, H. J. 1976. Geographic In *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen,* ed. S. J. Lieberman. Chicago: University of Chicago Press.

Oates, J. 1978. Mesopotamian social organisation: archaeological and philological evidence. In *The Evolution of Social Systems,* ed. J. Friedman and M. J. Rowlands. London: Duckworth.

Oppenheim, A. L. 1977. *Ancient Mesopotamia.* Chicago: University of Chicago Press.

Perkins, D. 1968. *Agricultural Development in China 1368-1968.* Chicago: University of Chicago Press.

Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen.

1975. Trade as action at a distance. *In Ancient Civilization and Trade,* ed. J. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Rowton, M. B. 1973. Autonomy and Nomadism in western Asia. *Orientalia,* 4.

1976. Dimorphic structure and the problem of the 'Apiro-Ibrim'. *Journal of Near Eastern Studies,* 35.

Sabloff, J., and C. C. Lamberg-Karlovsky. 1976. *Ancient Civilization and Trade.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Shennan, S. 1983. Wessex in the third millennium B.C.: a case study as a basis for discussion. Paper given to a symposium "Time and History in Archaeology and Anthropology," Royal Anthropological Institute, London.

Smith, A. 1983. Are nations modern? Paper given to the London School of Economics "Pattern of History" seminar, Nov. 28, 1983.

Steward, J. 1963. *Theory of Culture Change.* Urbana: University of Illinois Press.

Webb, M. C. 1975. The flag follows trade. In *Ancient Civilization and Trade,* ed. J. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Wittfogel, K. 1957. *Oriental Despotism.* New Haven, Conn.: Yale University Press.

Wright, H. 1977. Recent research on the origin of the state. *Annual Review of Anthropology,* 3.

Wright, H., and G. Johnson. 1975. Population, exchange and early state formation in southwestern Iran. *American Anthropologist,* 73.

4
Tabakalaşmanın, Devletlerin ve Çoklu-İktidar-Aktör Uygarlıklarının Ortaya Çıkışı: Karşılaştırmalı Bir Çözümleme

Acaba benim alüvyon ve sulamanın, çakışan bölgesel iktidar ağları üzerindeki kafesleme etkisine ilişkin modelim Mezopotamya'ya olduğu kadar diğer örneklere de uygulanabilir mi? Diğer örneklerin de küçük, yoğun kent-devletlerini parçalı, çok-devletli bir uygarlık içinde birleştirdikleri ve bu nedenle esasen ikili bir niteliğe sahip oldukları söylenebilir mi? Bu konuyu, yalnızca diğer örneklerin bu genel modele geniş ölçüde uygun olup olmadıklarını inceleyerek mümkün olan en özet şekilde değerlendiriyorum. Diğer örneklerin genel modelden sapar göründükleri durumlar üzerinde daha fazla durup yapabildiğim yerlerde bu sapmalara yol açan olası nedenleri ortaya koyacağım. Yerel tarihlerde biricik olana ve özgül olana saygı duyduğumu eklememe izin verin. Tüm bu örnekler birbirinden farklıydı. Önerdiğim modelin uygulama açısından fikir verici olmasını, mekanik şekilde algılanmamasını umut ediyorum.

Bana göre birbirine en çok benzeyen örneklerle başlayacağım: İndus Vadisi ve Çin. Ardından kökenleri bakımından geniş ölçüde benzer ama daha sonraki gelişimi biraz farklı bir örneğe geçiyorum: Mısır. Ardından son örneği; muhtemelen diğer örneklerden bağımsız olan ve eğer öyleyse ayırt edici bir biçimde sapma gösteren Avrasya örneğini tartışacağım: Minos Girit'ini. Son olarak, kıtaları değiştirip model açısından genel olarak daha büyük güçlük çıkaran, Amerika'dan iki örneğe geçiyorum. Sonuçta, uygarlığa, tabakalaşmaya ve devletlere uzanan başat patikayı resmediyorum.

MÖ 2300 ile 2000 arasındaki döneme denk düşen bir zamanda (kesin tarih vermek mümkün değil), İndus Vadisi'nde, yani bugünkü Pakistan'ın yerinde, okur-yazar olan, kentli, tören merkezli bir uygarlık ortaya çıktı.[1] Bu uygarlık hakkında çok fazla şey bilmiyoruz ve alfabesi çözülene kadar da bilemeyeceğiz. Uzmanlar kaynağının büyük oranda yerli olduğuna ve uygarlığı ile devletinin "ilksel" [pristine] olduğuna inanıyorlar. Ama sonu hakkında hiçbir şey bilinmiyor. Yıkıldı (alfabesini okuyamıyor olmamızı açıklıyor bu durum, çünkü daha sonraki bir döneme ait iki dilli herhangi bir metin kalmamış geriye). Yıkılışa getirilen çoğu açıklama, Hint yarımadasını daha sonra tahakkümü altına almış olan Aryan istilacıların getirdiği yıkım ile iklim ve nehir ile bağlantılı değişimler gibi çevresel felaketleri içeriyor; ama ortada bu ikisini de doğrulayacak herhangi bir kanıt yok. Eğer içsel bir basınçla yıkıldıysa, bu durum, bu örneği benim Mezopotamya modelimden farklı yapar.

Bu nedenle benzerlikler fazla ileri götürülmemeli. Mezopotamya'ya dayalı açıklamamın en önemli öğesi olan sulama için özellikle geçerli bu. Tarıma ilişkin paralellikler var. Mezopotamya yerleşimleri gibi İndus yerleşimleri de alüvyal taşkın yatağı hattını neredeyse tümüyle izliyor. Uygarlığa tarımsal alandan gelen destek, neredeyse kesinlikle, doğanın yapay gübresi silt olmuştur. Yerleşme, bir kez daha, taşkın yatağı ile bu örnekte çevredeki kıraç çalılıklarla karışık sık ormanlar arasında toplumsal ve teritoryal biçimde kafeslenmiş bir nüfusun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Uzmanlar genellikle yerleşik halkın sulama yaptığını varsayıyorlar, ama nehirler neredeyse tüm kanıtları yok etmiş durumda. Şehirler evsel kullanım amacıyla su kanalları kullanıyor ve bu su kanalları taşkınlardan gayet iyi korunuyordu.

Başka bakımlardan da karmaşık bir farklılıklar ve benzerlikler bileşimi var. Kocaman ambarlara bağlı görece seküler tapınakların önemi Mezopotamya'yı anımsatıyor. Yüzlerce küçük yerleşimle çevrili her biri 30.000-40.000 nüfuslu en azından iki büyük kent ile uygarlığın "federal" yapısı da Mezopotamya'yı hatırlatıyor. Hem yerel hem de bölgesel ölçeklerde, hem "yatayına" hem de "dikeyine" yapılan ve Mezopotamya'ya bile erişen ticaret de geniş bir alana yayılıyordu. Bu, Mezopotamya'daki yatay ve dikey, çakışan toplumsal etkileşim ağlarının aynısına işaret ediyor olabilir. Fakat bu örnekte iç hiyerarşinin gelişimi o kadar da belirgin değil gibi görünüyor. Mezarlar zenginlik ve toplumsal tabakalaşma bakımından fazla farklılık sergilemiyor. Yine de şehir planlamasının düzenliliği, standartlaştırılmış ağırlık ölçüleri ve diğer ölçüler bakımından görülen zenginlik ve birkaç merkezi tapınak ya da sarayın tahak-

---

1 Bu kısımda kullanılan kaynaklar şunlardır: Allchin ve Allchin 1968; Lamberg-Karlovsky ve Sabloff 1974 içindeki muhtelif yazılar; Sankalia 1974: 339–91; Chakrabarti 1980 ve Agrawal 1982: 124–97.

kümü, ille de halkına karşı zor kullanabilen bir devlet olmasa da görece güçlü bir siyasal kent otoritesine işaret ediyor. Aslında, savaş kalıntıları az. Devlet, Jacobsen'in erken Mezopotamya için önerdiği gibi, bir "ilkel demokrasi" olmuş olabilir.

Bu uygarlığı, Mezopotamya'da görülen gelişmenin 1. Erken Hanedanlık aşaması ile tarihöncesinin anıt inşacılarının daha gelişkin bir versiyonu arasında bir geçiş olarak görmek çok çekici bir fikir; belki de alüvyal, okur-yazar bir Stonehenge olarak görülebilir. Kafeslenmiş ve büyük bir artık üretebilir durumda olduğu için bir uygarlık geliştirmiştir; ancak benim diğer ayakta kalan, başarılı uygarlıklardaki toplumsal gelişmenin ana motoru olduğunu tahmin edeceğim şey olan devlet ile egemen ekonomik sınıf arasındaki ve merkez ile çevre arasındaki karşılıklı ilişkilerin doğurduğu gelişim dinamikleri olmaksızın merkezinde kuvvetli bir siyasal otoritenin durduğu bir uygarlık geliştirmiştir.

Kısacası, İndus sarp sınırlarla hapsedilmiş Mezopotamya tipi erken bir uygarlık olarak, benim modelimi bir dereceye kadar desteklemektedir. Kanıtların yetersizliği düşünüldüğünde, daha fazlasını beklememeliyiz.

Shang Hanedanlığı Zamanında Çin

İlk Çin uygarlığı, yaklaşık olarak MÖ 1850 ile 1100 arasında Huang He Nehri (Sarı Nehir) etrafında serpilip gelişmiştir.[2] En temel noktalardan bakıldığında bunun özerk bir gelişim, ilksel bir uygarlık olduğu konusunda uzmanlar arasında artık bir mutabakat var. Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarından en az bin yıl sonra ve İndus Vadisi uygarlığından yüzyıllar önce geliştiği göz önünde bulundurulduğunda, bunu şaşırtıcı derecede kati bir sonuç olarak görüyorum; tarih öncesi dönemde bilgi bu denli yavaş mı dolaşıyordu? Bu uygarlık, Shang ismini daha sonraki Çinliler tarafından döneme atfedilen krallar hanedanlığından almıştır. Çok erken tarihlerden itibaren yüksek bir eşitsizlik düzeyi, zanaat uzmanlaşması, büyük "saray" binaları ve bronz metalürjisinde dünyanın başka hiçbir yerindekine benzemeyen bir gelişim düzeyinin işaretlerini görüyoruz. MÖ 1500'e gelindiğinde, uygarlığın hayati bileşenlerini görüyoruz; yazı, kentleşme ve büyük tören merkezleri. Ayrıca tanrısal iddialara sahip bir monarşi, yapımı muhtemelen on bini aşkın bir iş gücü toplamı gerektirmiş olan devasa istihkâmlara sahip kentler, yüksek bir savaş düzeyi ve geniş bir ölçeğe yayılan insan özverisini görmek mümkün. Tüm bunlar yüksek derecede tabakalaşmış, zor kullanımı içeren bir uygarlığa doğru daha hızlı bir hareketi temsil ediyor.

---

2 Bu kısımda kullanılan temel kaynaklar şunlardır: Cheng 1959, 1960; Creel 1970; Wheatley 1971, Ho 1976; Chang 1977 ve Rawson 1980.

Bir kez daha, uygarlık, alüvyal silt taşıyan bir nehir boyunca ortaya çıkmıştır. Fakat bu, benzersiz biçimde gübrelenen ikinci bir toprak türü olan lös ile kesişmiştir. Bu toprak türü, Buzul Çağı döneminde Gobi Çölü'nden esen yumuşak toprağın oluşturduğu kalın bir birikintidir ve merkezinden Huang He Nehri'nin aktığı, içi oyuk, dev bir eğik daire oluşturmuştur. Mineraller bakımından zengin olan lös toprağı büyük tahıl randımanları sağlamaktadır. Ormanların ve ağaçlık alanların yakılmasına dayanan tarım fevkalade uzun dönemler boyunca uygulanabilmiş ve bu sayede sulama yapılmayan görece kafeslenmiş bir yerleşime yol açmış olabilir. Shang dönemine gelindiğinde, aynı arazi üzerinde her yıl iki ekin, darı ve pirinç yetiştiriliyordu ki bu da sulamanın kafesleme tekniklerini çağrıştırabilir, ancak buna doğrudan kanıt teşkil edecek herhangi bir bilgi yok elimizde. Nehir her zaman için bu uygarlığın merkezi olmuştur. Yine de, Mezopotamya'da olduğu gibi, merkezin içinde ve etrafında ekolojik ve ekonomik bir çeşitliliğe tanık oluyoruz. Giysi üretimine yönelik bitki lifleri ve ipekler; gıda üretimine yönelik sığır, domuz ve tavuk; yabani domuz, geyik ve yaban sığırı gibi vahşi hayvanlar bu çeşitliliği ve merkez-çevre arasındaki yatay ilişkilerin önemini kanıtlıyor. Yine bölgesel iktidar etkileşimlerine dair kanıtlar görebiliriz; örneğin göçebe çoban topluluklarıyla girilen değiş-tokuş ve çatışma ilişkisini görebiliriz. Aynı zamanda Anyang (MÖ yaklaşık 1400'den itibaren başkenttir) kentinden yaklaşık 300 kilometre uzaklıkta bulunan bakır ve kalay cevherlerinin bronz yapmak üzere işlendiğini görebiliriz.

"Tapınak" merkezli yeniden dağıtımcı kurumlar ortaya çıkmıştır. Wheatley'in vurguladığı gibi, tapınaklar ilk uygarlık merkezleriydi. Ancak burada, Mezopotamya'da olduğundan daha erken bir biçimde, militarizm belirgin hale gelmiştir. Daha sonra, at yetiştiriciliği açıkça görünür hale geliyor. At yetiştiriciliği, Çin uygarlığının daha yayılmacı ve daha az sınırlanmış olduğunu ortaya koyan bazı gelişmelerden biridir. Dinsel panteon daha gevşek ve dış etkiye daha açıktır. Kentleşme çok da belirgin değildir ve yerleşim daha dağınıktır. Nehir sisteminin kendisi de daha az hapsediciydi: Tarım, ticaret ve kültür Huang He Nehri boyunca ve etrafında gelişip yayıldı ve ardından kuzey ve orta Çin'in neredeyse tüm nehirleri gelişim hatları haline geldiler. Bu alanlarda, Shang uygarlığına yakalanan yerli halklar hala siyasi olarak özerktiler. Devletleri Shang hegemonyasını kabul etmiş olabilir. Batı uçlarında yaşayan Chou adlı bir grup, (söylemsel metinlerine dayanan tahminlerimize göre) beklenmedik biçimde gelişkin hale geldi. Zaten, sonunda da Chou, Shang'ı fethedip kendi hanedanlığını kurdu. Chou hanedanlığı Çin tarihsel kaynaklarında kesintisiz kayıtlara sahip ilk hanedanlıktır.

Bu nedenle, bu uygarlığın kaynaklarının Mezopotamya'nınkilerden farklı olmayabileceğini varsayıyorum. Fakat temel iktidar örgütleri bir kez ortaya çıktıktan sonra, arazinin daha büyük oranda açık olması ve bölge boyunca

yaşayan yerli halkların faaliyetlerinin daha büyük oranda birbirine benzer olması, daha sonra Mezopotamya'da da görülecek olan devlet ve toplumsal tabakalaşmanın militarist yoğunlaşmasına peşinen rol yüklemiştir. Oligarşi yerine monarşi, görece erken ortaya çıkar. Çin kültürü daha az parçalı, daha üniterdi. Çeşitlilik, çok devletli bir yapıdan ziyade monarşik yapının dağılması yönündeki "feodal" eğilimler yoluyla ifade edilmişti. Daha sonra, Han döneminde, Çin yönetici sınıfının kültürü çok daha homojen hatta üniter hale geldi.

Bir kez daha, alüvyal belki de sulamaya dayanan tarımın bölgesel toplumsal ağlar üzerindeki etkisini merkeze koyan bir analizin faydaları ispatlanmış gibi duruyor. Yine bir kez daha görüyoruz ki, parçalı bir dinsel kültür sonraları daha militarist bir hale gelmiştir. Ama bunu daha fazla zorlamak, kayda değer yerel özgüllükleri ortaya serecektir.

Mısır

Açık olanı detaylandırmakla zaman harcamayacağım: Sulama tarımı Mısır'da uygarlık, tabakalaşma ve devletin ortaya çıkmasında tayin edici oldu. Şimdiye dek hiç kimse bundan şüphe etmemiştir. Antik Çağ boyunca Nil suyolu dünyanın bildiği en yüksek nüfus yoğunluğunu destekledi. Çevredeki çöllerin ortaya koyduğu ekolojik engel nedeniyle, bu suyolu aynı zamanda en fazla kıstırılmış olanıydı. Sulama bir kez suyolunu doyurunca, artık herhangi bir istilanın gündeme gelmesi mümkün değildi: Üretkenlik arttıkça, uygarlık, tabakalaşma ve devlet de büyüdü. Süreç Mezopotamya'daki gibi işliyordu; ama ikiye katlanmıştı. Başlangıçta, Mezopotamya'da var olan parçalı bölgesel unsurlardan bazılarının aynısının gözümüze ilişmesi de mümkün. Tarih öncesi halkların ve daha sonraki ön hanedanlık dönemi halklarının kültürü herhangi bir tekil siyasi biriminkinden daha genişti ve uzak mesafe ticareti, eski çağlardan beri, kültürel tarzları ve insan yapımı eserleri çok uzak bölgelerden buraya getiriyordu. Ama eğer çakışan bölgesel ağlara dönük olarak sulamanın üstlendiği teşvik ediciliğe ilişkin model daha erken bir uygulama bulabiliyorsa, o zaman açıklayıcı gücünü hızla kaybeder. Zira Mısır biricik hale gelmişti; antik dünya içinde ünitere yakın tek toplumdu. Şimdi, modelimle kıyaslandığında gösterdiği sapmayı açıklamaya girişiyorum.[3]

Mısır'ın biricikliğini en açık biçimde ortaya seren; Mısırlı firavunun sahip olduğu hâkimiyetin gücü ve istikrarıdır. Eğer devam etmek için elimizde yalnızca Yeni Krallık (tüm Mısır kronolojisi şu ya da bu ölçüde tahmin gerektiriyorsa da MÖ 1570-715) olsaydı, daha sonraki bölümlerin (özellikle de 5., 8. ve 9. Bölümlerin) tanıdık zemininde duruyor olurduk. Doğru, firavun bir tanrıydı; ama başka yerlerde de tanrısal imparatorlar ve krallar görüyoruz ve bunlar

---

3 Temel kaynaklar şunlardır: Wilson 1951; Vercoutter 1967; Cottrell 1968; Edwards 1971; Smith 1971; Hawkes 1973; Butzer 1976; Murray 1977; Janssen 1978; O'Connor 1974, 1980.

gibi firavunların hâkimiyeti de merkezkaç eğilimler ve hatta isyanlarla kuşatılmıştı. Atalarından farklı olarak müstahkem kaleler inşa ettiler. Doğru, Karnak, Luksor ve Medinet Habu tapınakları olağanüstüdür; ama belki de Çin Seddi ya da Çin'deki Büyük Kanal veya Roma'nın yolları ve su kemerlerinden daha olağanüstü değildir. Bu dönemde firavunların hâkimiyeti, başka tarihsel örneklerde olduğu gibi, büyük ordular ve saldırgan bir dış politika ile desteklenmişti. Hâkim ikonografi; düşmanlarının bedenleri üzerinden savaş arabasını süren firavun, herhangi bir antik tahakküm imparatorluğundan da gelebilirdi (bkz. 5. Bölüm). Hanedanlıklar arasındaki iki ara dönemi (MÖ 2190-2052 ve 1778-1610), merkezi iktidarın iç savaş ve (daha sonraki örnekte) yabancı istilası ortasında çöktüğü ara dönemleri de kolayca kavrayabiliriz.

Ancak bu dönemleri dışarıda bıraksak bile, Mısır tarihinin firavun iktidarının devasa ve görece sorgulanmaz göründüğü iki uzun aşaması ile karşı karşıyayız; Eski ve Orta Krallık. Eski Krallığın uzunluğunun anlaşılması (2850–2190) özellikle zor. Neredeyse yedi yüz yıl boyunca firavun bir tanrı olarak yönetme iddiasında bulundu; tanrının vekili ya da yeryüzündeki temsilcisi olarak değil; ama yaşam gücü Horus ya da güneş tanrısı Ra'nın oğlu olarak. Dünyanın şimdiye dek gördüğü en büyük insan eseri yapı yani piramitler bu dönemde yapıldı. Tekerlek olmaksızın bu yapıların inşa edilmesi, megalit inşacıları da dâhil şimdiye dek görülmemiş bir ölçek ve yoğunlukta bir işgücü ve işgücü eşgüdümü içermiş olmalı.[4] Megalitler gibi bunlar da daimi bir ordu olmaksızın inşa edilmişlerdi; gerçekte inşa edilen firavunun iktidarıydı. Firavuna her bir *nomark* (yerel lord) tarafından birkaç bölük tedarik edilmişti; ancak kişisel bir koruma dışında hiçbirisi yalnızca firavuna karşı sorumlu değildi. İç militarizme, halk isyanlarının bastırılmasına, köleliğe ya da yasal olarak zorla yüklenen statülere işaret eden çok az ipucu var elimizde (bu türden atıflara İncil'de sıklıkla rastlanır, fakat bu Yeni Krallık ile ilgilidir).

Antik ulaşım (communication) lojistiği düşünüldüğünde (bu konu 5. Bölüm'de detaylandırılacaktır), firavunun yerel yaşam üzerindeki fiili altyapısal kontrolü, resmi despotik güçleri ile kıyaslandığında çok daha sınırlı olmalı. Eski Krallık yıkılmaya başladığında, kendi alanlarında çok daha erken bir dönemde iktidar uygulayabilmiş olması gereken *nomarklar* üzerindeki kontrolünü kaybetti. İsyanlar ve gaspçılar vardı; ama ikincisi kendi kökenlerini gizlemek üzere yazıcılarla birleşmişti. İstikrar ve meşruiyete yönelik ideolojik tercihin kendisi bir toplumsal gerçekliktir. Başka hiçbir toplumun yazıcıları bu erdemlerle bu denli ilgili değildi. Bize herhangi bir yazılı kanunun bulunma-

---

4 Birleşik Devletlerdeki MX füze alanlarının inşası bunları gölgede bırakacak olsa da (bkz. Cilt II), her ikisi de üretken olmayan emeğe dayanmaktadır. Piramitlerin inşa edilmesi hakkında biraz spekülatif bir tonda edebiyat parçalamak modern yazarlar için geleneksel hale geldi; "Bu denli görkemli ama yine de beyhude olan anıtları inşa eden, o uğraşıp didinen işçilerin ruh hali nasıl olabilirdi?" vs. Belki de Utahlı işçilere ve inşaat mühendislerine gidip sorabiliriz.

dığını; yalnızca firavunun iradesinin söz konusu olduğunu söylüyorlar. Aslında, devlet ile toplum arasındaki ayrılığın bilincinde olduklarına işaret eden hiçbir sözcük yok; yalnızca "toprak" gibi coğrafi terimler ile "krallık" ve "hâkimiyet" gibi firavuna uyan terimler arasında bir ayrılık var. Tüm siyaset, tüm iktidar, hatta tüm ahlak görünüşe göre firavuna dayanıyordu. Etkin hükümetin tüm niteliklerini ifade eden önemli terim, *Macat*, Mısırlıların genel bir "iyi" kavrayışına en çok yaklaştıkları kavramdır.

Okuyucuya kesin surette yüce gönüllü bir devlet görünümü nakletmek istemiyorum. En eski nişanlarından birisi, birbirine dolaşmış çoban değneği ile kırbaç, belki de, tüm antik imparatorlukların işlevsellik/sömürü biçiminde ifade edilebilecek ikili niteliğinin bir sembolüydü. Fakat en azından Yeni Krallığa kadar Mısır ile diğer imparatorluklar arasında bir fark vardı. Peki, neden?

Şimdi dönüp Nil'e bir hidrolik tarım ağı olarak değil de ulaşım ağı olarak bakalım. Mısır, Nil'de, geniş bir alana yayılan herhangi bir sanayi öncesi devletin bulduğu en iyi ulaşım ortamını bulmuştur. Ülke uzun ve dar bir suyolundan oluşuyordu ve her bir noktası nehir vasıtasıyla erişilebilir konumdaydı. Nehir taşkın zamanları haricinde her iki yönden de seyre elverişliydi. Akım kuzeye doğruydu; hâkim rüzgâr ise güneyden esiyordu. Yaygın ekonomik ve kültürel alışveriş için ve birleşme için doğal koşullar bundan daha iyi olamazdı. Ama bu neden tek bir devlete yol açsın? Her şey bir yana, Orta Çağ Almanyası'nda Ren de benzer bir şekilde seyre elverişliydi ama her biri nehir geçişlerinden ücretler koparan ve bu ücretleri düzenleyen pek çok yerel toprak sahibi varlık sürdürmeye devam etmişti. Nil trafiği, elimizdeki kayıtların işaret ettiği başlangıçtan beri firavunun resmi bir yakını olan kraliyet mührü sahibi tarafından kontrol ediliyordu muhtemelen. Neden? Merkezileşmiş kontrol yalnızca ulaşım koşullarının doğurduğu bir sonuç değildi.

İlk yanıt muhtemelen jeopolitikle ilgili. Yazı icat edilmeden önceki döneme ait ilk siyasi mücadeleler hakkında bir şeyler biliyoruz. Dördüncü binyılın sonlarına doğru küçük tarih öncesi köyler iki krallık içinde (Yukarı ve Aşağı Mısır Krallıkları) birleştirilmişti. Muhtemelen bir savaşan kent devletleri dönemi hiç yaşanmamıştı; ya da en azından daha sonra herhangi bir kimsenin kabul etmek istediği bu türden bir miras yoktu. MÖ 3200 civarında, bir Yukarı (yani güney) Mısır kralı olan Narmer nehrin aşağısındaki Aşağı Krallığı istila edip Memfis'te birleşik başkentini kurdu. Bu noktadan sonra, birlik hemen hemen sürekli oldu. Ekolojiye şöyle bir bakmak bu duruma bir açıklama getirmeye yardımcı olur. Az sayıda çakışan toplumsal ağ vardı. Herhangi bir hükümdar ya da kolektivite için birleşmenin karşısında duran jeopolitik seçenekler son derece sınırlıydı. Herhangi bir sınır topluluğu, herhangi bir çoban topluluk ya da kuru tarım yapan topluluk yoktu; denge unsuru olarak kullanılan herhangi bir uç beyi yoktu. Bin kilometrelik bir mesafede nehir boyunca uzunlamasına birbirinin içine geçmiş komşu güçler arasında basitçe dikeyine

ilişkiler vardı. Tüm ulaşım komşular üzerinden gerçekleşiyordu; bu nedenle çöl üzerinden değiş tokuş edilen mesajlardan daha elle tutulur herhangi bir şeye dayanarak, komşu olmayan müttefikler arasında herhangi bir federasyon ya da birliğin ortaya çıkması mümkün olmuyordu.

Bu jeopolitik diplomaside eşsiz bir durumdu. Sümer'de, Çin'de, Yunanistan'da, antik İtalya'da; bilgi sahibi olduğumuz herhangi bir yerde, bir kentin, kabilenin ya da lordun, benzeri gruplardan veya uç toplulukları içinden daha güçlü komşulara karşı varlığını sürdürmesini sağlayacak müttefikler bulma seçeneği her zaman vardı. Güç dengesi sistemlerinde zayıfın güçlü tarafından yutulması zaman alır ve güçlünün bölünmesi ihtimali her zaman için mevcuttur. Mısır'da, bu türden bir savunma yoktu. Güçlünün zayıfı yutması, merkezinde nehir duracak şekilde ve tüm nüfusun fatihin alanı içerisinde toplumsal ve teritoryal olarak kıstırıldığı bir biçimde doğrudan, cepheden ilerleyebiliyordu. Suyun kaynağına yakın olan devletin nihai zaferinden yola çıkıldığında, kaynağa yakın olma konumunun stratejik üstünlük sağladığını varsaymak çekici görünüyor. Bu nedenle, jeopolitik mücadele ile ayak oyunları ve olağandışı ekoloji, nehrin yani kendi kafesinin sahipliği üzerine kurulu tek bir devlete yol açabilir. Gerçek bir üniter toplum sonuç olarak ortaya çıkmıştır.

Bir kez uygulamaya konduktan sonra, nehrin elde tutulması şartıyla tek devleti sürdürmek görece kolaydı; çünkü nehir ulaşım avantajları sağlıyordu. Devlet tüm nüfus üzerinde yeniden dağıtımcı bir ekonomi uygulamış ve bu sayede günlük yaşama nüfuz etmiştir. Firavunun rolü yaşamın kendisini sağlamaktı. Bir On İkinci Hanedanlık firavununun kendisiyle böbürlendiği gibi: "Tahılı eken ve Hasat-tanrısına tapınan bendim. Nil her vadide beni ödüllendirdi. Benim zamanımda hiç kimse aç değildi, o zaman hiç kimse susuz değildi. Herkes benim yaptıklarım sayesinde mutluluk içinde yaşadı" (alıntılayan Murray 1977: 136). Firavun terimi "büyük ev" anlamına gelir; bu terim de yeniden dağıtımcı bir devletin göstergesidir. Devlet hayvan varlığı ve belki de arazi ve altın varlığı için iki yılda bir (daha sonra yılda bir) sayım yapıyor ve buna uygun olarak (ayni ya da işgücü olarak) vergi matrahını tespit ediyordu. Yeni Krallıkta ve belki de Eski Krallıkta, toplam randımanın (büyük topraklarda) yarısı ile (küçük mülklerde) üçte biri arasında bir hasat vergisi alınıyordu. Bu kraliyet bürokrasisini destekliyor ve bir sonraki yılın mahsulü için tohum sağlıyordu, ayrıca kıtlık halinde kullanılmak üzere uzun vadeli bir depolama için artık bırakıyordu. İçerde üretilen ürünlerin (ki bu ürünler arpa, gemik (bir buğday türü), sebzeler, kümes hayvanları, büyükbaş hayvanlar ve balıktan oluşuyordu) konu olduğu temel alışverişlerin devletin ambarları vasıtasıyla gerçekleştirildiğini de düşünmeden edemiyoruz. Sistem aslında o kadar da merkezi değildi. Vergiler taşra soylularına havale ediliyordu ve Üçüncü Hanedanlıktan (takriben MÖ 2650) itibaren, bu soylular özel mülkiyet haklarına sahip olmuş görünüyorlar. Bu da bir kez daha antik dünyada güçlü bir

devlet ile özel mülkiyet hakları olan bir yönetici sınıfın genellikle bir arada görüldüğüne işaret ediyor. Devlet, özel mülkiyet hakları olan yönetici sınıfın taşradan gelen yardımına gereksinim duyuyordu. Bu, ideolojide kabul edilmiş olmasa bile (çünkü yalnızca firavun tanrısaldı), pratikte siyasi topluluktan alışıldık biçimde yararlanılıyordu. Fakat bu örnekte güç dengesi olağandışı bir biçimde hükümdara doğru eğilim göstermiştir. Memnuniyetsiz *nomarkların* müttefikler bulma bakımından sahip oldukları jeopolitik seçenekler azdı, zira firavunun nehir üzerindeki kontrolü ile karşı karşıya kalıyorlardı. Firavun muktedir olmaya ve dışarıdan tehdit almamaya devam ettiği sürece, içerdeki kontrolü büyük oranda sorgulanmaksızın devam ediyordu.

Kontrol ikinci bir ekolojik faktörce de destekleniyordu. Mısır suyolu tarımsal bereket ve kenarlarında bol miktarda inşaat taşı içeriyorduysa da, burada çok az odun vardı ve hiç maden yoktu. Bakır ve altın, doğuya ve güneye doğru dikkat çekici mesafede (özellikle Sina'da) bol miktarda bulunabiliyordu; fakat çöl Mısır toplumunun o yöne doğru yayılmasını önlüyordu. Demir Mısır civarında hiçbir yerde bulunamıyordu; Lübnan'dan gelen yüksek kaliteli odun da Mısır civarında yoktu. Demir Çağı'nın başlangıcına kadar (takriben MÖ 800) bunlar arasında en önemlisi bakırdı, çünkü tarımsal ve askeri uygulamalar için aynı derecede önemliydi ve (altınla gümüşün yanı sıra) genelleşmiş bir değişim aracı olarak yararlıydı. Sina madenleri başka bir uygarlık tarafından kontrol edilmiyordu, çünkü hem Sümer bölgesi hem de Akdeniz yerleşimleri için daha da uzak mesafede kalıyorlardı. Sina'nın değerli madenleri özellikle geçiş sırasında gündelik akınlara konu oluyordu. Birinci Hanedanlıktan itibaren Eski Krallığın ana askeri seferleri bakır ve altını güvence altına almayı amaçlıyordu. Çoğu zaman firavunun kendisi önderlik ediyordu bu seferlere ve Birinci Hanedanlıktan itibaren bakır (ve belki de aynı zamanda altın) madenleri firavunun doğrudan mülkiyeti altındaydı. Bu dönemde teritoryal fetih amacıyla yapılan sefer yoktu; yalnızca Mısır'a ticaret ve haraç (ki bu ikisi çoğu zaman birbirinden ayrılamaz) akışını güvence altına alan ticari akınlar vardı. Bu faaliyet alanı çerçevesinde teritoryal taşra valileri üzerinde kontrol sağlamaya ilişkin sorunların ortaya çıkması pek olası değil. Zayıf devletler bile (örneğin Orta Çağ Avrupa'sındakiler) burada belirtilen iki işlev üzerinde; küçük çaplı askeri seferler ve değerli madenler ile madeni para benzeri şeylerin yeniden dağıtımı üzerinde bir dereceye kadar kontrol uygularlar. Eğer bu temel "kraliyet hakları" bir bütün olarak toplumsal gelişme için önemli ise, o zaman devlet iktidarında bir yükselişi öngörebiliriz.

Tereddütlü bir biçimde şunu öne sürüyorum: Firavun iktidarı iki şeyin özgül bir bileşimine dayanıyordu; (1) Nil'in ulaşım altyapısı üzerindeki jeopolitik kontrol ve (2) Yalnızca dışa yönelik askeri seferler vasıtasıyla elde edilen önemli madenler üzerindeki tasarruf. Bu savı doğrudan destekleyecek kanıtlar

yok,[5] ama yine de makul ve iki temel Mısır muammasını anlamaya yardımcı oluyor: Mısır'da neden o kadar az şehir vardı? Ve Piramitler şiddetli baskı olmaksızın nasıl inşa edildiler? Genele bakıldığında yüksek bir nüfus yoğunluğu olsa da, Nil Vadisi görünüşe göre az sayıda şehir içeriyordu. Hatta şehirlerin mimarisi kentsel olarak nitelendirilemez, çünkü kraliyet sarayları ve tapınakların dışında hiçbir kamusal bina ya da alan yoktu ve büyük evler taşrada konumlanmış olanların aynısıydı. Mısırlılara ait metinlerde MÖ 1000 tarihine kadar yerli profesyonel tüccarların hiçbir bahsi geçmez. Mısır uygarlığının düzeyinden şüphe edilemez; nüfus yoğunluğu ve istikrarı, ayrıcalıklı sınıflarının sahip olduğu lüks seviyesi, ekonomik alışverişin kapsamı, okuryazarlığı, toplumsal örgütlenmeye yönelik kapasitesi, sanatsal başarıları... Ancak bu uygarlık düzeyine kentin yaptığı katkının göz ardı edilebilir bir seviyede olduğu görülüyor, oysa diğer antik imparatorluklarda kentten gelen katkı oldukça baskındır. Kente ait işlevlerin, özellikle de ekonomik alışveriş ve ticaretin burada devletçe üstlenildiği düşünülebilir mi?

İkinci muamma yani kırbacın görece eksik olması daha da fazla tahmin işi gerektiriyor. İki duyarlı ancak kısmi açıklama çoğu kez tercih edilmiştir. Birincisi, Malthusgil nüfus döngüleri işgücü olarak erişilebilir fakat tarımda desteklenemez nüfus artıkları yaratacaktı aralıklı olarak. İkincisi, mevsimler döngüsü de ailelerin yiyecek kaynaklarının tükendiği kuru sezonda ve Nil'in su baskınları getirdiği aylarda artık işgücü yaratıyordu. Her iki açıklama da aslında bir başka sorudan kaçınıyor; devlet bu işçileri besleyecek kaynakları nereden koparıyordu? Antik dünyada başka yerlerde, devletler, eğer tebaalarından kaynak koparmak istiyorlarsa, nüfus artığının ve yiyecek kıtlığının söz konusu olduğu zamanlarda baskıyı yoğunlaştırmak zorunda kalıyorlardı. Karakteristik olarak bunu başaramıyorlardı ve sonuç olarak dağılma, iç savaş, bulaşıcı hastalıklar ve nüfus azalması gündeme geliyordu. Fakat eğer devlet zaten hayatta kalmak için gereken kaynaklara sahipse, bunları tebaalarından koparması gerekmez. Eğer Mısır devleti "kendisine ait olan" bakırı, altını ve dış ticaret mallarını gıda maddeleri karşılığında değiş tokuş ediyorduysa ve eğer gıda maddeleri alışverişinin akışına Nil boyunca müdahale ediyorduysa, işçilerini besleyeceği yiyecek artıklarına sahip olabilirdi.

Mısır devleti nüfusunun büyük bölümünün geçimi için muhtemelen hayati bir rol oynuyordu. Eğer kaynaklara güvenecek olursak, geçirdiği iki dağılma dönemi ülkeye kıtlık, şiddetli bir ölüm ve hatta yamyamlık getirmişti. Bu dönemler çömlek stillerine diğer dönemlerde olmayan bir bölgesel çeşitlilik de getirmişti. Devletin Nil'in ulaşım altyapısını, dış ticareti ve değerli madenleri

---

[5] (1) ticaret ve değerli maden tekelleri, (2) vergilendirme ve (3) geniş kraliyet mülkleri arasındaki nedensel ilişkiyi ve bunların kraliyet maliyesine göreli katkılarını bilmek, örneğin, hoş olurdu.

fiziksel olarak elinde bulundurması, tebaaları için hayati önem taşıyan kaynaklar üzerinde bir tekel veriyordu ona. Tebaalar kendi ticaret seferlerini örgütlemenin ya da Nil'i kontrol etmenin yollarını aramadıkları sürece, antik dünyada başka yerlerde olduğu gibi zorun doğrudan kullanılması gerekmiyordu. Firavun, merkezi Nil üzerinden geçen, ekonomik, siyasi, ideolojik ve askeri iktidarı birleştiren, sağlam bir "örgütlenme şemasını" kontrol ediyordu. Toplumsal ve teritoryal alanda bunu kesen herhangi bir alternatif iktidar ağı yoktu; Nil'in kendisinden farklı bir iktidar temeline yaslanabilecek memnuniyetsizler tarafından inşa edilecek herhangi bir potansiyel müttefikler sistemi yoktu.

Toplumsal ve teritoryal kafeslemenin bu olağanüstü düzeyinin bir sonucu, Mısır kültürünün neredeyse üniter görünmesi olmuştur. Kabileler ve soy gruplarına; yani tarımsal toplumlarda çoğu zaman görülen yatayına bölünmüş gruplaşmalara ilişkin herhangi bir kanıt yok elimizde. Pek çok tanrı yerel kökenlere sahip olsa da, çoğuna ortak bir panteonun parçası olarak krallık boyunca tapınılıyordu. Kurtuluş dinleri çağından önce bir antik dünya imparatorluğu için neredeyse eşsiz biçimde, yöneticiler ve kitleler hemen hemen aynı tanrılara tapınır görünüyor. Doğal olarak dinsel ayrıcalıkları eşit değildi; köylülere ölümden sonra yaşama ayrıcalığı tanınmamıştı ve muhtemelen gömülmüyorlardı, fakat inançlar ve ritüele katılım sınıflar arasında adeta benzer hale gelmişti. Keith Hopkins daha sonraki Roma işgali dönemi için, uzun zaman yalnızca bir kraliyet pratiği olduğu varsayılan kardeşler arasındaki ensestin, tüm sınıflar arasında yaygın olduğunu göstermiştir (1980). Tek (ve doğal olarak yüksek derecede eşitsiz) bir topluma yönelmiş bu ortak kültürel katılım düzeyi eşsizdi. Üniter bir toplumsal sisteme ki bu toplum modelini ben bu çalışmada reddediyorum, kayıtlı tarih boyunca gördüğümüz en yakın örnektir bu. Bu toplumsal sistemin oldukça özgül koşulların bir ürünü olduğunu ileri sürüyorum.

Mısır ekolojisinin ve jeopolitiğinin bu özgüllükleri; gösterdiği farklı iktidar gelişimi örüntüsünden de sorumludur; söz konusu iktidar gelişimi örüntüsü erken ve hızlı bir gelişim ve ardından istikrar içeriyordu. En büyük piramitler neredeyse başlangıçta karşımıza çıkar. Zikretmiş olduğum temel toplumsal biçimler MÖ 3000'in ortasında kurulmuştu. Bu, diğer uygarlıklara yayılmış Mısır icatları için de geçerli: Denizcilik teknikleri, taş tabletler yerine papirüs üzerine yazma sanatı, 365-günlük ve ardından 365¼ günlük takvim.

İktidar teknikleri burada Mezopotamya'da ya da herhangi bir ilksel uygarlıkta olduğundan çok daha hızlı bir biçimde gelişmiştir. Neden bu kadar hızlı? Genel modelimden hareket ederek şu yorumda bulunuyorum: İlk dönem Mısırlıları daha fazla kafeslenmiş, daha yoğun bir toplumsal işbirliği örüntüsüne girmek zorunda kalmışlardı. Bu işbirliği örüntüsünden kaçış yoktu.

Uygarlık toplumsal kafeslemenin sonucu olarak ortaya çıkmıştı; fakat burada sürecin yoğunlaştığını görüyoruz. Diğer ilksel uygarlıklardaki ekonomik

projenin aynısı, görülmemiş artıkların yaratılması söz konusu. Ancak burada bu proje ile birleşecek şekilde, hem büyük, düzenli, beslenen emek güçleri hem de merkezi, üretken olmayan işlere personel akıtma imkânı yaratacak şekilde, toplumsal yaşamın olağanüstü bir merkezileşme ve eşgüdüm düzeyine tabi kılındığını görüyoruz. Dış dünyaya ulaşımdaki zorluklar ticari ya da zanaatsal gelişmeyi ya da etkileşimi sınırlandırmıştır. Böylece artıklar ve emek işbirliği anıtsal ve dinsel-düşünsel ifade ve yaratıcılık formlarına dönüştürülmüştür. Piramitler ve yazılarıyla, takvimleriyle ruhban sınıfları; sulama yapılan, merkezileşmiş ve yalıtık bir toplumsal kafesin sonucuydular. Tüm ilksel uygarlıklar tarih öncesinin kafeslenmemiş örüntülerini bozdular. Ama Mısır uygarlığı bunları baş aşağı çevirdi.

Bundan sonra, iktidar tekniklerinin gelişimi neredeyse bir durgunluk noktasına varacak şekilde hız kesti. Doğru, Yeni Krallık rakip toprak temelli tahakküm imparatorluklarına karşılık vermeyi ve Doğu Akdeniz'in içine doğru askeri olarak genişlemeyi becerdi. Fakat Mısır doğal sınırları tarafından ciddi biçimde korunuyor ve tehditlere karşı zaman avantajından yararlanıyordu. Daha sonraki imparatorluklar büyük çaplı kara ve deniz operasyonlarını birleştirmeyi öğrendiğinde, Mısır'ın bağımsızlığına son verildi; ilk önce Persler tarafından, ardından Makedonyalılar ve Yunan halefleri tarafından... Zaten yeni Krallığın askeri uyarlamaları; savaş arabaları ve Yunan paralı askerleri Mısır'a yabancıydı ve Mısır toplumunda çok az karşılık bulmuştu. MÖ üçüncü bin yılın sonu kadar erken bir tarihte, Mısır toplumu bir durgunluk noktasına ulaşmıştı. İstikrarı antik dünyanın dört bir yanında biliniyordu. Başka halkların erdemleri konusunda duyarlı bir gözlemci olan Herodot, örneğin, Mısırlıların pek çok şeyin mucitleri olma şanına sahip olduklarını söyler bize; ruhun ölümsüzlüğü doktrininden tapınaklarda cinsel ilişkinin yasaklanmasına kadar pek çok şeyin! Herodot, Mısır'ın Yunanistan üzerindeki büyük etkisini kabul eder. Antik bilgilerine saygı duyar ve istikrarlı, ağırbaşlı, kendi geleneklerine karşı hürmetli ve yabancı şeylere karşı reddedici olmalarına hayranlık gösterir. Onlara saygı duyar çünkü bir tarihçi olarak *geçmişe* saygı duyar.

Yine de, bu niteliklerde de entelektüel bir gelişim görebiliyoruz. Yeni Krallığın son dönemlerinde, Ptah ve Thoth tanrıları saf Aklı ve yaratımın ortaya çıkmasını sağlayan sözü temsil etmeye başlamışlardı. Bununla Helenistik Hıristiyanlık (başta söz vardı) arasında bir bağlantı olması da olası. Sonsuz gerçeklik, sonsuza dek süren yaşam, daha sonra insanlığın daha genel bir arzusu haline gelen bir Mısır takıntısıydı. Ama Mısırlılar bunu başarmaya yaklaştıklarını düşünmüşlerdi. Mısır devleti karşısında duran sorunların üstesinden gelmiş ve ardından anlaşılır bir biçimde tatminkârlıkla arkasına yaslanmıştı. Söz ve Gerçek için girişilen daha sonraki arayışların durmak bilmezliği bütünüyle farklı kaynaklardan geldi. Mısır'ın durmak bilmezliği, ilk büyük

yükselmenin ardından dilsizleşmiş görünür. Bunu en açık haliyle piramitlerin gayrimeşru yaşamında görürüz.

Girişleri giderek daha karmaşık biçimde mühürlenen mezarlar hemen hemen istisnasız biçimde, neredeyse şıp diye soyuluyordu. Bu durum, bir yeraltı dünyasının en açık göstergesi; teokrasinin ruhların yeraltı dünyasına ilişkin kendi ideolojik kavrayışına atıfla değil; ama kriminal bir kavram olarak söylüyorum bunu. Bu durum, bize, kayıtların sınırlı, ideolojik bir hikâye anlattığını gösteriyor. Fakat aynı zamanda iktidar ve kaynaklar üzerindeki mücadelenin Mısır'da başka herhangi bir yerde olduğu kadar yaygın olduğunu gösteriyor. Mısır'ın yoksun olduğu tek şey *alternatif* iktidar çıkarlarının meşru biçimde ifade edilmesine olanak sağlayacak örgütsel yapıydı; "yatayına" (kabileler, şehirler, lordlar vs. arasındaki mücadeleler) olabileceği gibi "dikeyine" (sınıf mücadelesi) de olabilirdi. Toplumsal kafes şimdiye dek görülmedik biçimdi kusursuzdu. Bu bakımdan başat toplumsal örgütlenme modeli olmamıştı. MÖ 1600 civarında, Mısır'ın dayanışmacı örgütlenmesinin tüyler ürpertici gücüyle bir kez daha karşılaşıyoruz. Ama hepsi bu. Toplumsal örgütlenmenin gelişimi esas itibariyle farklı kaynaklara sahip oldu; çakışan iktidar ağlarının ve daha sonra örgütlü toplumsal sınıfların etkileşimi.

Minos Girit'i

Minos Girit'i sapma gösteren bir örnek, ama belki de modelden sapması daha az önemlidir, zira bağımsız, "ilksel" bir uygarlık olmamış olabilir.[6] MÖ 2500 civarında Girit'te şehirler kuruldu ve saray olarak adlandırdığımız kompleksler MÖ 2000'den hemen sonra ortaya çıktı. Görünüşe göre Yunan tahakkümü altında geçen bir yüzyılın ardından nihai yıkım MÖ 1425 civarında oldukça ani bir biçimde gerçekleşti. Aynı zamanda okur-yazardı; ilk önce resim-yazı, ardından MÖ yaklaşık 1700'den itibaren çözemediğimiz bir alfabe (Linear A) ve nihayetinde 5. yüzyıl Yunan alfabesini (Linear B) kullandı. Linear B tabletleri, yeniden dağıtımcı bir ekonominin merkezi ambarı ile mallar ve toprak üzerindeki özel mülkiyetin kesiştiklerini gözler önüne seriyor; burada da saraylarla tapınaklar, süslenmiş ambarlar ve muhasebe dairelerinden daha fazlasını ifade etmiyor gibi. Yine de, belki daha sonraları, tek bir baskın din ve kültürle güçlendirilmişti bu saray ve tapınaklar. Toplumsal örgütlenmenin ölçeğini değerlendirmek güç, çünkü muhtelif saray/tapınak/kentsel yoğunlaşma alanları arasındaki eşgüdümün kapsamı hakkında net bilgilere sahip değiliz. Ama içlerinde en büyük olanı, Knossos'unki, doğrudan doğruya kontrol edilen 50.000 civarındaki bir tarımsal nüfus tarafından desteklenen, kendisine bağlı en azından 4.600 kişi içeriyordu. Minos Girit'i erken dönem Sümer

6 Betimlemem şu kaynaklara dayanmaktadır: Nilsson 1950; Branigan 1970; Renfrew 1972; Chadwick 1973; Dow 1973; Matz 1973; Warren 1975 ve Cadogan 1976.

uygarlığına benziyordu; ekonomik yeniden dağıtıma yaslanan saray/tapınak/kentsel merkezlerin oluşturduğu gevşek bir kültürel, parçalı federasyondu. Toplumsal örgütlenmesinin ölçeği ilk nehir-vadi atılımlarınınki ile kıyaslanabilir düzeydeydi.

Ama başka yerler ile kıyaslandığında iki temel farklılık var. Birincisi, alışılmadık biçimde barışçıl bir uygarlık görüntüsü veriyor, savaş ya da istihkâmlara ait işaretlere çok az rastlıyoruz. Hiç kimse buna iyi bir açıklama getirebilmiş değil, ancak bu örneğin, militarizme dayanan kuramlarla açıklanamayacağı anlaşılıyor. İkincisi, bu bir sulama uygarlığı ya da hatta bir alüvyal uygarlık değildi. Her yerde olduğu gibi, tarım en fazla nehir vadilerinde (ve kıyı ovalarında) ödüllendiriliyordu ve nehir sularının başka taraflara yönlendirilmesi uygulaması şüphesiz vardı; fakat yine de hâkim olan kuru tarımdı. Bu durum, Minos Girit'ini Avrasya'nın ilk okur-yazar uygarlıkları arasında benzersiz bir örnek haline getiriyor ve uzun süredir kaynakları konusunda araştırma ve tartışma yapılmasını kışkırtıyor. Eskiden okur-yazarlık ve uygarlığın Yakın Doğu'dan yayılmış olması gerektiğine inanılıyordu; şimdilerde Girit için bağımsız bir yerel evrimin geçerli olduğunu savunanların sesleri duyuluyor (örn., Renfrew 1972). Akla en yakın rota, her iki pozisyondan da kimi unsurları alıp birleştirecektir.

İzin verin arkeologların alanına giren ve yayılmış olabilecek üç insan yapımı eseri ayıralım: Tarımsal teknikler, süslenmiş eserler ve yazı. Ege'de tarih öncesi dönemin sonlarına doğru, tahıl ve sebze tohumlarının ve evcilleştirilmiş hayvan varlıklarının çeşitliliği ile saflığında istikrarlı bir iyileşme görüyoruz. Balık ve deniz mahsullerinin çeşitliliğinde de bir artış görüyoruz. Bu türden iyileşmelerin ciddi düzeydeki yayılışı izlenebilir. Bu iyileşmelerin pek çoğunun ardındaki uyaran muhtemelen Yakın Doğu'dan geldi ve resmi ticaret kanalından ziyade komşuların taklit edilmesi ve göçler yoluyla gerçekleşti bu yayılma. Bu türden iyileşmelerin güçlendirdiği toplumsal örgütlenme esas itibariyle yerel olacaktır. Üçüncü binyıl Ege'sinde, her ikisi de aynı topraklarda yetişen iki adet özellikle yararlı bitki, asma ve zeytin, yerel düzeydeki bu iyileşmeyi değiş-tokuş yoluyla bir artığa çevirerek bölgesel ticarette atılım yaşanmasını sağladı. Asma, zeytin ve tahılların kesiştiği (Girit gibi) bölgeler, stratejik olarak önemli bir konumda oluyorlardı ve nüfus üzerinde kafesleme etkileri doğurmuş olabilirler; sulamanın "işlevsel bir eşdeğeri" denilebilir buna.

İkinci tür insan yapımı eser; yani süslenmiş vazolar, bronz aletlerle silahları da içeren diğer ticari eserler, arkeoloğu beklemek üzere ortaya çıktılar şimdilerde. Stillerine ilişkin analizler büyük oranda Ege bölgesi ile sınırlı olduklarını ve Yakın Doğu tasarımlarından görece etkilenmemiş olduklarını ortaya koyuyor. Varsayım, ticaretin esas itibariyle yerel olduğu yolunda. Belki de Egeli halklar Yakın Doğu için değer taşıyan çok az şeye sahiptiler hala. Bu nedenle kentsel yoğunlaşmaya ve resim-yazılara yönelik hareket büyük oran-

da yerli kaynaklı olmuş olabilir. Ticaretleri üç etkenin bileşiminden kaynaklanıyordu: Başlangıçtaki tarımsal yayılma, asma ve zeytinin büyük bir rol oynadığı olağanüstü bir ekolojik uzmanlaşma derecesi ve son olarak neredeyse her yerleşimin denizden erişilebilir olduğu mükemmel ulaşım yolları. Bu muhtelif ağlar Ege'nin aynı bölgesinde kesişmiştir.

Bu kesişme, kültürü, yazıya kadar götürmüş gibi görünüyor. Başka yerlerde olduğu gibi burada da yazının ardındaki genel itici güç, bir yandan üretim ile özel mülkiyet arasındaki temas noktasına, diğer yandan da ekonomik yeniden dağıtım ile devlete istikrar kazandırmanın getirdiği yarardı. Saf biçimde yayılmacı bir okur-yazarlık örneğini ihtimal dışı yapıyor bu durum. Yayılmacılar genel olarak şu varsayımda bulunuyorlar; yazı o denli yararlıdır ki onunla karşılaşan herkes ona sahip olmanın yollarını arayacaktır. Fakat ilk aşamalarında, yazının oldukça kesin kullanım alanları vardı. Bir antik toplumun, üretim/yeniden dağıtım döngüsü geliştirmediği sürece, yazıdan etkilenmesi olası değildi. Yazı yerel ihtiyaçlara yanıt veriyordu. Artık Girit'te (ve diğer tüm antik örneklerde) yazının mümkün olan en basit biçimiyle yayılmış olması olası; fikir, mallarını taşıdığı kap ya da çantalar üzerinde resim-yazı mühürleri olan tek bir yabancı tüccardan alınmıştı veya yabancı bir ambarın tabletlerini gören yerli bir tüccar tarafından taklit edilmişti. Bu durumda yayılma için asgari düzeyde uzak mesafe ticareti yeterliydi. Ticaretin bu asgari düzeyin çok ötesine geçtiğine dair kanıtlar var elimizde. Mısır, Doğu Akdeniz, hatta kuzey Mezopotamya ile ticaret, ilk okur-yazarlık döneminde serpilip gelişmişti. Fakat yazının detayları muhtemelen ödünç alınmamıştı, zira Minos yazısı, işaretleri ve tümüyle resmi idare alanı ile açıkça sınırlandırılmış olması bakımından başka hiçbir yazıya benzemiyordu. Aslında "okur-yazarlık" yanlış bir sözcük; edebiyatta veya kamu kayıtlarında bu yazının genel kullanımına dair hiçbir kanıt yok.

Yukarıda değinilen üç etkenin bileşimi, erken dönem Minos'luları bir eşiğe kadar taşıdı muhtemelen. Ancak bu eşik, yeryüzü üzerindeki sayısız başka halkın geçmeyi başaramadığı bir eşikti. Girit'in Yakın Doğu uygarlıklarına yakınlığı ve onlarla *şu ya da bu düzeyde* ticaret yapıyor oluşu göz önünde bulundurulduğunda, Girit'i ilksel bir uygarlık ya da devlet olarak göremeyiz. Bu örnek bir bölgede teknikler bir kez zaten erişilebilir olduğunda, uygarlığa dönük atılımın kendisinden ne denli az şeyin beklendiğini gösteriyor gibi... Girit'teki kafes Mezopotamya'da olduğundan daha az parmaklıklıydı. Asma, zeytin ve tahılların kesişimi büyük bir stratejik güç noktası oluşturmuştu. Ama bunun, birleştirici bir dinle desteklenmiş, kalıcı, "okur-yazar" bir devlet tarafından ele geçirilmesi, daha geniş bölgesel-etkileşim ağlarına bağlı gibi görünüyor.

Toplumsal gelişme kuramları açısından Yeni Dünya uygarlıklarının taşıdığı önem şu ki uzmanlar, evrensel biçimde olmasa da genellikle, bunları diğer uygarlıklardan özerk kabul ederler. Farklı bir ekolojiye sahip bir başka kıtaya has olduklarından, gelişimleri her bakımdan eşsizdir. Örneğin, bronz kullanmamışlardır. Diğer tüm Avrasya uygarlıklarından farklı olarak, alet teknolojileri Neolitik Çağa özgüydü. Onları, sulamaya, toplumsal kafeslenme sürecine ya da başka herhangi bir şeye dayalı katı bir gelişim modeline sığdırmak bize hiçbir şey kazandırmaz. Genel, kaba benzerliklerden daha fazlasını beklememeliyiz. Bu söylenen, Mezoamerika'yı Peru ile karşılaştırdığımızda da geçerli olabilir. Bin kilometreden fazla mesafe vardı aralarında, farklı çevrelerde konumlanmışlardı ve aralarında çok az temas vardı.

Mezoamerika'da[7] yerleşimin, ardından tören merkezlerinin ve belki de "devletlerin" ortaya çıkışı, sonra da kentleşmenin ve yazının ortaya çıkışı, diğer yerlere kıyasla daha fazla coğrafi çeşitlilik içeren bir süreç olmuş gibi görünüyor. Gelişim süreci içinde liderlik sırayla Mezoamerika'nın farklı alanlarına geçmiştir. Burada muhtemelen üç temel aşama söz konusu oldu.

Tören merkezlerinin ortaya çıkmasını, "Uzun Sayım" takvimini ve bir alfabenin başlangıcını içeren ilk atılım olarak adlandırılabilecek şey, Meksika Körfezi'nin alçak bölgelerinde ortaya çıktı. Arkeolojik çalışmalar, bunun merkezinin nehir setleri boyunca uzanan zengin alüvyal araziler olduğunu gösteriyor. Tropik alanların kesilip yakılmasına yaslanan tarımcılarla, balıkçı köyleriyle ve obsidyen gibi hammaddeler sağlayan çevre halklarla kurulan etkileşim, ekonomik ve siyasi eşitsizlikleri teşvik etmiş; alüvyal araziye dayanan yüksek mevki sahibi ve öndervari bir elitin ortaya çıkmasına neden olmuştur (bkz. Coe ve Diehl 1981 tarafından kaleme alınan araştırma raporları; Flannery 1982 tarafından kaleme alınan inceleme ve Sanders ve Price 1968 tarafından ortaya konulan genel açıklama). Bu ön uygarlık yani Olmek, genel modelime uyuyor. Shang Çin'inin militarizm öncesi ilk dönemiyle benzerlik kurulabilir. Kentsel yerleşim yoğunluğu düşüktür. En karmaşık yerleşim olan San Lorenzo yalnızca 1000–2000 kişiden oluşuyordu. Aynı zamanda din, takvim ve (burada eksiksiz bir alfabe ortaya çıkmamışsa da) yazı sistemi ile ilişkili olarak detaylı benzerlikler var. Bu durum yayılmacı kuramları teşvik ediyor: Shang ya da Shang'dan türeyen diğer Asya soyları Olmek kültürünü etkilemiş olabilir (bkz. örn., Meggers 1975). Pasifik ötesi bir kültür teması olasılığı, Olmek kökenlerine dair taşıyabileceğimiz her türden kesinliğe gölge düşürüyor.

---

7 Yukarıda detaylandırılan kaynakların yanı sıra, Mezoamerika'ya ilişkin iyi, özlü bir açıklama için bkz. O'Shea 1980. Daha uzun, genel bir açıklama için bkz. Sanders ve Price 1968. Ayrıca bkz. Jones ve Kautz 1981 içinde çeşitli yazılar.

İkinci aşama hiçbir önemli zorluk çıkarmıyor. Olmek olağan uygarlık örüntüsünü izleyerek ticaret yaptıkları yüksek bölge halklarının, özellikle de Oaxaka Vadisi halklarının, iktidar kapasitelerini de yükseltmiştir (bkz. Flannery 1968). Olmek ayrıca Mezoamerika'nın tümü ile ticaret yapmış ve onu etkilemiştir. Bu etki, anıtsal mimaride, hiyerogliflerde ve takvimde görülebilir. Bundan sonra, bölgesel çeşitlilikler olsa da, tek bir yaygın, parçalı Mezoamerika kültürü söz konusu olmuştur. Bu kültür, tek bir otoriter örgütün iktidar erişiminden çok daha yaygındı.

Ancak Olmek eksiksiz bir devlet mertebesine ulaşacak kadar gelişme göstermemiştir (ve burada Shang ile kurulan analoji çökmektedir). Olmekler, belki de, yeterince kafeslenmiş değillerdi. Yaklaşık olarak MÖ 600'den itibaren çöküşe geçtiler. Fakat diğer gruplara iktidar kapasitelerini devretmişlerdi ve bu gruplardan ikisi üçüncü aşamada ayırt edici gelişim patikaları izlediler. Birincisi kuzeydeki yüksek alanlarda konumlanmış olan Mayalardı. Yaklaşık olarak MS 250'ye gelindiğinde, eksiksiz bir okur-yazarlığı, Uzun Sayım takvimini, büyük kentsel merkezleri, çıkma kemerli ayırt edici mimarilerini ve kalıcı bir devleti geliştiriyorlardı. Yine de, Maya özel olarak kafeslenmiş değildi. Kentsel alanlarının nüfus yoğunluğu düşüktü; muhtemelen Shang örneğindekinden bile daha düşüktü. Devletleri de zayıftı. Ne devlet ne de aristokrasi nüfus üzerinde istikrarlı bir baskı uygulayacak iktidara sahipti. Tabakalaşma ya da devlet yerine, en uygun terim *mutlak mevki* olabilir. Bunun arkasında ekolojik nedenler olması olası. Maya sulama yapmıyordu. Bereketli tropikal yağmurlar onlara yılda iki mahsul veriyordu ve az sayıdaki alüvyal alan bunun sürekli mümkün olmasını sağlamıştı; fakat toplumsal ve teritoryal olarak sabitlenmiş tarıma ilişkin çok az kanıt var ve pek çok alanda toprak yorgunluğu belirli aralıklarla göçü gerektirmiş olabilir. Aslında, kafeslemenin karşısında yer alan bu türden koşullar genel olarak uygarlığın ortaya çıkması açısından elverişli değildir. Olmek'ten ve merkezdeki vadilerin çağdaş halklarından güçlü bir yayılma olduğu varsayımını benimsediğimizde bile (bu konu birazdan tartışılacaktır) (bkz. Coe 1971; Adams 1974), burada modelimin güçlü bir temel bulduğunu iddia edemem. Rathje'nin (1971) bölgesel etkileşim kuramı benim kendi modelime benzerdir ancak yalnızca gerekli ama yetersiz bir açıklama olabilir. Maya uygarlığının yıkılışını (MS 900 civarında) açıklamak, onun kökenlerini açıklamaktan daha kolay. Uzmanların tartıştığı haliyle (bkz. Culbert 1973 içindeki yazılar), sebep, ister toprak yorgunluğu, dış istila ister içerde patlak veren bir iç savaş veya "sınıf" savaşı olsun, bu türden krizlerde bunlara eşlik edecek, sabit toplumsal ve teritoryal kafeslere yönelik zor yoluyla elde edilen bağlılık görece az olacaktır.

Uygarlığını geliştiren ikinci grup Meksika'nın orta vadi havzasında yaşayan halktı. Bu bizi daha güvenli bir sulama temeline; ya da suya, götürüyor; bu defa doğal dağ sınırlarına sahip daha geniş bir bölge içerisindeki göl kena-

rına. Parsons (1974) ve Sanders ile çalışma arkadaşları (1979) tarafından kaleme alınan eserlerden, burada yaklaşık olarak MÖ 1100'de başlayıp yüzyıllara yayılan yavaş bir büyüme olduğunu anlıyoruz. Daha sonra, nüfus artışı ve çekirdeklenme ile bağlantılı bir biçimde MÖ 500 dolaylarında burada (ve dağlık Orta Amerika'nın diğer bölgelerinde) sulama kanalları ortaya çıktı. Teotihuacan civarındaki vadinin kuzeyinde görülen bu büyüme orantısızdı. Bu orantısızlığın nedeni görünüşe göre nadiren gözlemlenen iyi sulama koşulları ile madencilik ve obsidiyene yönelik stratejik pozisyondu. Çevrenin toplayıcı avcıları ve ormancıları ile yoğun bir değiş-tokuş söz konusuydu. Mezopotamya ile benzer bir sulama merkezi ve bölgesel etkileşim ağları örüntüsü görüyoruz. Toplumsal sonuçlar da benzer: Büyüyen bir yerleşim hiyerarşisi ve karmaşık bir mimari. MÖ 100'e gelindiğinde, 50.000–60.000 arası nüfusa sahip, bir başkente odaklanan, birkaç bin kilometrekarelik bir alanı birleştiren ve hiyerarşik olarak örgütlenmiş iki adet bölgesel siyasi merkez çıkmıştı ortaya. Artık bir "uygarlık" haline gelmişti, zira aynı zamanda tapınaklar, pazaryerleri ve takvim ile hiyeroglif bilgisini içeren bir okur-yazarlığı da içeriyordu. MS 4. yüzyıla gelindiğinde, Teotihuacan, 80.000–100.000 nüfuslu, zora dayanan ve tüm bu dağlık bölgedeki pek çok başka devleti tahakkümü altına almış kalıcı bir kentsel devlet haline gelmişti. Etkisi Orta Amerika'nın dört bir yanına yayılmış ve Maya kültürünün daha yakın bölgelerini hâkimiyeti altına almıştı. Ama o da MS 550 ile 700 yılları arasında daha da esrarengiz bir biçimde yıkıldı. Kısa bir fetret döneminin ardından, kuzeyin daha militarist uç beyleri, insan özverisinin büyük çaplı örnekleri olan Toltekler bunların yerlerini aldı. Mezoamerika'nın büyük bir bölümünü kaplayan bir imparatorluk kurdular. Bu noktadan sonra, açıkça bir sonraki bölümün alanına girmiş oluyoruz: Emperyal yayılma ile parçalanma arasındaki döngü ve imparatorlar ile uç beyleri arasındaki diyalektik. En ünlü uç fatihleri en sonuncularıydı. Aztekler, yüksek bir militarizm (ve insan özverisi) düzeyi ile Mezoamerika'da görülen en yoğun sulama tarımı ve kentleşme düzeyini birleştirmişti.

Bu süreçlerin pek çoğu, Mezopotamya'da görülenlerle aynı genel sırayı takip ediyor. Faklılıklar da var. Maya'nın kökenleri, tüm genel modellerde olduğu gibi aykırılık sergiliyor ama sürecin büyük bölümünde, uygarlık, geniş bir alana yayılmış olan tarih öncesi örgütsel gelişmeler üzerine bina edilmişti. Ardından birinci aşama ve üçüncü aşamanın merkezî vadi bölümü bir kafesleme üretti; alüvyal nehir veya göl alanlarına ve yerel ya da bölgesel hammaddelere yakınlığın temsil ettiği belirli bir alana hapsolma durumu gündeme geldi. Böylece sulama etrafında inşa edilen sıkı bir otoriter örgütlenme ile bu örgütlenmeden dışarıya doğru yayılan dağınık değiş-tokuş ve kültür ağları ikili biçimde ortaya çıktı. Buna karşılık, bu kafesleme süreci tanıdık bir sonuç yarattı. Uç beylerine avantaj sağladı ve bir merkez-çevre tahakkümü döngüsü (bir sonraki bölümde tartışılmaktadır) de bunu izledi.

Fakat Avrasya uygarlıkları ile kurulan analoji fazla ileri götürülmemeli. Çünkü Avrasya uygarlıklarının ekolojisi kendine hastı. Ne Çin'in geniş bölgesel birörnekliğini ne de Mezopotamya'nın vadisi ile yüksek bölgeleri arasındaki büyük karşıtlığı sergiliyordu. Bu, pek çok karşıtlık içeren bir bölgedir ancak bu karşıtlıklar ani ve büyük değildir. Bu durum, muhtemelen toplumların daha az kafeslenmiş, merkezileşmeye ve kalıcılığa daha az eğilimli olmasını getirdi. Muhtelif uygar ve yarı-uygar halkların siyasi yapıları Yakın Doğu ya da Çin'in halklarının siyasi yapılarına göre daha gevşekti.

Muhtemelen kolektif iktidar gelişimi Mezoamerika uygarlığının on beş bin yılı boyunca, Avrasya'daki karşılaştırılabilir bir zaman dilimindekine göre daha azdı. Kırılganlığı, yalnızca beş yüzü ancak aşan İspanyol fatihlerinin ağırlığına ihtiyaç duydu yıkılmak için; örneğin Asurluların ya da Han hanedanlığının iktidarının benzeri bir tehdit karşısında bu şekilde düpedüz dağılmasını hayal etmek güçtür. Aztek İmparatorluğu gevşek bir federasyondu. Tebaalarının sadakatinin güvenilmez olduğu görüldü. Aztek toplumu, merkezinde bile, devletin daha fazla yoğunlaşmasına karşı Maya'dan gelen kuvvetler ayrılığını içeriyordu. Maya'dan miras alınan din ve takvim, imparatorluğun çeşitli kent-devletleri/kabile birimleri arasında bir dizi takvim döngüsü içerisinde üstün otoritenin dolaşmasını sağlamıştı. Bizim zamanımıza göre 1519 yılında bir döngü sona yaklaşıyordu; aslında bazı yerel halklar tüm takvimin sona erdiğine inanıyorlardı. Tüylü Yılan doğacak ve belki de soluk benizli atalar geri dönecekti. 1519 yılında, aksakallı İspanyollar geldiler. İspanyol fatihlerinin, Azteklerin hükümdarı Montezuma tarafından bile potansiyel hükümran tanrılar olarak görülmelerinin hikâyesi, dünya tarihinin en önemli hikâyelerinden biridir. Tarihin tuhaf kazalarının üstün bir örneği olarak anlatılır genellikle. Kesinlikle böyledir. Fakat takvim ve onun meşrulaştırdığı siyasi devrimler, eski halkların, onların kalıcı devletler ve toplumsal tabakalaşma sistemleri içerisinde hapsolmuş olduklarını varsaydığımızda bile, bunlardan kaçınmanın yollarını aradıkları mekanizmalara bir örnek de oluşturuyor. Ne yazık ki Aztekler ve tebaaları için bu özgül kaçış rotası Avrupa sömürgeciliğinin kaçınılmaz esaretine yol açtı.

Bu söylenenler düşünüldüğünde, toplumsal iktidar ile kafesleme arasındaki bir bağlantıyı içeren genel modelim, Mezoamerika'nın Avrasya ile benzerliği kadar onun farklılığı ile de desteklenir görünüyor. Daha az kafeslenme, daha az uygarlık, daha az kalıcı kurumsallaşmış devlet ve daha az toplumsal tabakalaşma ile sonuçlandı; ancak dünya-tarihsel rastlantı nihayetinde müdahalede bulunduğunda durum değişti

Ancak son bir uyarı notu düşmek istiyorum. Mezoamerika tarihinin pek çok yönü hala açık değildir ya da münakaşa konusudur. Amerikan sosyal biliminin arkeoloji ve antropolojiyi içeren yaratıcı kaynaşması mevcut resmi değiştirmeye devam ediyor. Uzmanlar fark edecektir ki son dönemin kuram-

sal modelleri; yani Flannery, Rathje ve Sanders ve Price tarafından ortaya konulan modeller, benim kafesleme/bölgesel-etkileşim modelime gayet iyi uyuyor. Eğer onların görüşleri, bir sonraki on yılın uzmanları tarafından sorgulanırsa, o zaman benim modelimin başı derde girecektir.

And Amerikası

İlk yarı-kentsel yerleşimler ve tören merkezleri, yüksek alanlardaki çoban toplulukları ve kıyı balıkçıları ile yapılan alışverişle birleşen basit sulamanın getirdiği randımana dayanarak Batı And Dağları'nın dar nehir vadilerinde ortaya çıktı.[8] Bir sonraki aşama bu üç bileşenin adım adım münferit şeflikler içerisinde bütünleşmesiydi. Daha sonra, İnka'nın fethi zamanında bu şefliklerin yaklaşık kırkı varlık gösteriyordu. Bunlar gevşek biçimde yapılanmışlardı ve kalıcı nitelikte değillerdi. Aynı zamanda daha geniş bir bölgesel kültür benzerlik içindeydiler. Bu kültür yaklaşık olarak MÖ 1000'den itibaren Chavin sanat tarzında ifadesini bulmuştu ve muhtemelen geniş kapsamlı bölgesel etkileşim ağlarının sonucuydu. Bu, tarih öncesinin sonraki dönemlerinin tanıdık temelidir. Bununla beraber, iki potansiyel de söz konusuydu; ya tarih öncesinin normal döngüsel örüntüleri daha da gelişeceklerdi ya da sulama-merkezi/bölgesel-etkileşim ağı bileşimi bir uygarlık atılımını mümkün kılacaktı. Bir atılım gerçekleşti, ama bunun hakkındaki bilgimiz çoğaldığı oranda, onun özgüllüklerine takılıyoruz. Bu, modele uymuyor.

Elimizde üç özgüllük var. Birincisi, ortaya çıkan siyasi birimler ilk başta etkilerini teritoryal pekişme ile değil ama bir kolonyal ileri karakollar zinciri kurma yoluyla genişlettiler. Bu ileri karakollar yan yana varlık gösteriyor ve başka siyasi birimlerin zincirleriyle iç içe geçiyorlardı. Buna And gelişmesinin "takımadalar modeli" deniliyor. İkincisi, bu nedenle, özerk birimler arasındaki ticaret, bir ekonomik değişim mekanizması olarak, her bir takımada içerisindeki karşılıklılık ve yeniden dağıtımdan daha az baskındı. Nitekim bu birimler, MS 500–700 civarında, devlet olarak adlandırılabilmeye başladıklarında, diğer ilksel uygarlık örneklerinde görülenlerden nitelikçe daha fazla yeniden dağıtımcı oldular. Gelişmeye giden çakışan ağ patikasından çok daha fazla kafeslenmiş, içsel bir patika söz konusuydu ki bu açıklaması güç bir olgudur. Üçüncüsü, bir ya da birkaçı hegemonik hale geldiğinde (büyük oranda savaş yoluyla olmuş gibi görünüyor bu), bu iç mekanizmaları birleştirmişlerdi. Ayrıca, iktidar lojistiği bakımından da erken olgunlaşma gösteriyorlardı. Bu durum, yollar, idari merkezler ve ambarlar açısından büyük inşacılar olan Huari imparatorluğunda yaklaşık olarak MS 700'den itibaren açıkça görülüyor. Fakat en fazla İnka'nın şaşırtıcı emperyalizmi hakkında bilgi sahibiyiz.

---

8 Bu bölümde yararlanılan temel kaynaklar şunlardır: Lanning 1967; Murra 1968; Katz 1972; Schaedel 1978; Morris 1980; Jones ve Kautz 1981 içinde çeşitli yazılar.

MS 1400–30 civarında, bir "kabile" gruplaşması ya da şefliği olan İnka, geri kalanları fethetti. 1475'e gelindiğinde İnka kentler, yollar ve büyük çaplı sulama projeleri inşa etmek için devasa angarya emeği grupları kullanmıştı. Kendi şeflerinin tanrı olarak yer aldığı merkezi ve teokratik bir devlet kurmuşlardı. Toprağı devlet mülkiyetine geçirmişler ve ekonomik, siyasi ve askeri idareyi İnka soylularının eline vermişlerdi. Düğümlenmiş sicim tomarlarının imparatorluk boyunca mesajların dolaşmasını sağladığı *quipu* sistemini kullanmış ya da yaygınlaştırmışlardı. Bu tam olarak "okur-yazarlık" değildi. Bu nedenle yukarıdaki tanımıma göre İnka tam olarak uygarlaşmış sayılmaz. Yine de bu erken imparatorluklarda görülen herhangi bir idari iletişim biçimi kadar gelişkindi. Son derece büyük (neredeyse 1 milyon kilometrekare) ve kalabalık (tahminler en az 3 milyona işaret etmektedir) bir imparatorluktu. Genişliği ve büyüme hızı hayret vericidir, yine de tam manasıyla benzeri görülmemiş bir örnek değildir; örneğin Zulu gibi benzeri fetih imparatorluklarını düşünebiliriz. Fakat benzer olmayan şey, otoriter kalıcı devletlere ve toplumsal tabakalaşmaya has *lojistik* altyapının İnka'da görülen gelişim düzeyiydi. 15.000 kilometre kaplanmış yol vardı! Bu yollar üzerinde noktalar halinde birbirine bir günlük yürüme mesafesinde konumlanmış ambarlar (İspanyollar bunlardan ilk karşılaştıklarını gıdayla dolu halde bulmuşlardı)* ve bir mesajı on iki gün içinde dört bin kilometre boyunca iletebildiği varsayılan ulakların bayrak koşusu noktaları (tüm ulaklar becerikli orta mesafe atletleri değillerse, kesinlikle abartılı bir tahmin bu!) bulunuyordu. İnka orduları iyi donanımlı ve yüksek bilgi sahibiydi. Dışarıda çalıştıklarında, mühimmat taşıyan lama sürüleri onlara eşlik ediyordu. İnka zaferleri, verili bir yerde üstün sayıları yoğunlaştırabilme becerisine dayanıyordu (lojistik detaylar için bkz. Bram 1941). İnka'ların fetihleri ardından kurdukları siyasi yönetim, aynı özenli lojistik kapasiteye işaret eder. Uzmanlar, sözüm ona onluk idare sisteminin gerçekliği konusunda ciddi biçimde ayrılığa düşerler. Bu sistem, ilk başta, bütün imparatorluk üzerinde uygulanan birörnek bir "örgütlenme şeması" gibi görünür. Moore (1958: 99–125), bunun yalnızca yerel düzeyleri fethedilen yerlerin elitleri tarafından doldurulan, yerleştirilmiş milis kuvvetlerince desteklenen bir İnka valisi tarafından gevşek biçimde denetlenen bir haraç toplama sistemi olduğuna inanmaktadır. Bundan daha gelişkini bu denli ilkel bir toplumda mümkün olamazdı. Ancak yine de, bu türden teknikler, başka uygarlık alanlarında yalnızca devletin gelişmesinden en az bin yıl sonra gelişen bir lojistik marifete işaret etmektedir. Örneğin, Çin'in Han hanedanlıklarından birisini ya da Yakın Doğu veya Akdeniz dünyasının Asurlularını veya Romalılarını anımsatıyor; uygulanabilir olanın tüm sınırlarının zorlandığı merkezileşme ve hiyerarşiye ilişkin bir ideolojik takıntıyı anımsatıyor.

Eğer bu lojistik başarılara odaklanacak olursak, o zaman İnka (ve belki de aynı zamanda bazı ataları) benim modelimle kolayca örtüşmek için fazlasıyla erken olgunlaşmış görünüyor. Aslında, İnkalar herhangi bir genel model için güçlük çıkarıyorlar. Örneğin, Schaedel'in (1978: 291) yaptığı gibi, "Oppenheimer'in fetih devletinin tüm özelliklerini" sergilediklerini söylemek, esas noktayı kaçırmak anlamına geliyor; askeri hünerin ürünü olan ilk devletin daha sonra dengeli biçimde kurumsallaştırıldığı bir ilksel fetih devletinin *tek* örneğiydiler. Aslında, İnka'nın genel bir örüntüye oturduğunu varsayan İnka yükselişine ilişkin tüm açıklamalar yetersizdir. Eğer başarılarını ciddiye alacak olursak, gizemlidirler.

Alternatif yol, İnka başarılarını o kadar da ciddiye almamak olacaktır. Her şey bir yana, Francisco Pizarro'nun önderlik ettiği (ve Avrupa kaynaklı salgın hastalıkların yardımcı olduğu) 106 piyade ve 62 süvari kendisine baskı uyguladığında İnka yıkıldı ve boyun eğdi. Başsız kalan altyapı, yaşayabilir bir toplumsal örgütlenme olmadı; yalnızca gevşek, zayıf, belki de esas itibariyle tarihöncesi bir kabile federasyonunu örten bir dizi devasa insan eserinden; yollardan, taş kentlerden ibaretti. Bu eserler yalnızca, anıtları toplumsal yıkılışları sırasında da dayanan megalit uygarlıkların eşdeğeri miydi? Muhtemelen değil, zira iktidarın lojistik altyapısına ilgileri yalnızca anıtlarında belli ederdi kendisini. Bu, megalit halklara göre çok daha sonraki imparatorluklara daha yakın bir yere konumlandırır onları. İktidarlarının çok daha güçlü bir düşmana karşı teste tabi tutulduklarında kırılgan olduğu ortaya çıktı; fakat 2. Bölümde tarihöncesi için tipik olduğunu iddia ettiğim iktidardan kaçınma olarak değil, kararlı bir biçimde, insafsızca iktidar *olarak* tasarlanmış olduğu görülüyor. İnka'yı bir istisna olarak kabul ediyorum. Bu istisnada, lojistikle pekiştirilen militarizm, uygarlığın kaynakları bakımından başka yerlerde olduğundan daha büyük bir rol üstlenmiştir ve bu istisnada uygarlık (başka uygarlıkların gözünden bakıldığında) başarıları bakımından eşitsiz görünmektedir.

Dolayısıyla, And Amerikası istisnasıyla, diğer örnekler genel modelin yararlılığını gösteriyor. Toplumsal ekolojinin iki yönü uygarlık, tabakalaşma ve devletin ortaya çıkışında tayin edici olmuştur. Birincisi, alüvyal tarımın sağladığı ekolojik konum, sürecin merkeziydi. Ama ikincisi, bu merkez aynı zamanda bölgesel karşıtlıklar ima ediyordu ve daha fazla gelişmeye yol açan şey, görece sınırlı, kafeslenmiş merkez ile çeşitli ama çakışan bölgesel toplumsal etkileşim ağlarının bileşimiydi. Mısır, bir kez ortaya çıktıktan sonra, istisnai oldu, çünkü yarı-üniter, sınırlı bir toplumsal sistem haline geldi. Ama geri kalanı çakışan iktidar ilişkileri ağları haline geldiler; genellikle daha geniş bir uygarlık kültürü içerisinde konumlanmış küçük, parçalı kent-devletleri/kabile birimlerinin oluşturduğu bir federal merkez içeriyorlardı ve bu bakımdan iki düzeyliydiler.

Uygarlık anormal bir olguydu. İnsanoğlunun varlığının büyük bölümünü her ikisinden de kaçınmak için harcadığı devleti ve toplumsal tabakalaşmayı içeriyordu. Az sayıda örnekte, uygarlığın geliştiği koşullar, bu nedenle, kaçınmayı artık mümkün olmaktan çıkaran koşullardı. Tüm "ilksel" uygarlıklarda görülen alüvyal tarımın nihai önemi, büyük bir ekonomik artıkla bir paket halinde sunduğu teritoryal sınırlamada yatıyordu. Sulama tarımı haline geldiğinde ki genellikle böyle oluyordu, toplumsal sınırlamayı arttırıyordu aynı zamanda. Nüfus özgül otorite ilişkileri içinde kafesleniyordu.

Ama hepsi bu değil. Alüvyal tarım ve sulama tarımı aynı zamanda çevredeki nüfusları kafesliyordu; bir kez daha ekonomik fırsattan ayrılmaz bir biçimde... Ticaret ilişkileri de bölgenin tümünde çoban topluluklarını, kuru tarım topluluklarını, balıkçıları, madencileri ve ormancıları (çoğu kez daha düşük bir düzeyde olsa da) kafesliyordu. Gruplar arası ilişkiler de belirli ticaret rotalarına, pazaryerlerine ve ambarlara hapsolmuş hale geliyordu. Ticaretin hacmi ne kadar yüksekse, bunlar teritoryal ve toplumsal olarak o denli hareketsizleşiyorlardı. Bu tek bir *kafes* anlamına gelmiyor. Üç farklı sosyo-mekânsal, çakışan, kesişen ağ setine değindim: Alüvyal ya da sulama merkezi, yakın çevre ve bütün bölge. İlk ikisi küçük yerel devletlere ve üçüncüsü daha geniş bir uygarlığa oturuyordu. Üçü de hareketsizdi ve mahdut, sınırları olan toplumsal ve teritoryal alanları daha kalıcı hale getiriyorlardı. Artık bunlar içinde kafeslenmiş olan nüfus için, tarihöncesi dönemde sayısız örnekte yaptıkları gibi, ortaya çıkan otorite ve eşitsizliğe arkalarını dönmeleri görece zordu.

Fakat bundan sonra, bu alanlarda, sözleşmeye dayanan otorite neden zorlayıcı iktidara ve eşitsizlik neden kurumsallaşmış özel mülkiyete dönüştü? Akademik yazın özellikle bu konuda yetersizdir; bunun nedeni kesinlikle bu dönüşümlerin insan deneyimi içerisinde anormal olduklarının nadiren anlaşılmış olmasıdır. Literatür içerisinde neredeyse her zaman temelde "doğal" bir süreç olarak sunulmuşlardır; ama kesinlikle böyle değillerdi. İktidara ve mülkiyete giden en olası rota, toplumsal ilişkilerin çeşitli çakışan ağları arasındaki etkileşimlerden geçiyordu. Başlangıç olarak, bu ilişkilere gevşek bir "merkez-çevre" modelini uygulayabiliriz.

Mezopotamya'nın gelişim örüntüsü beş unsur içermiştir. Birincisi, tek bir aile/yerleşim grubunun merkez araziye ya da olağanüstü alüvyal ya da sulama potansiyeline sahip olması, ona, çevredeki alüvyal/sulama tarımı yapan komşularına göre daha büyük bir ekonomik artık vermiş ve çevredekilerin artık nüfusuna istihdam sunmuştur. İkincisi, tüm alüvyal tarımcılar ve sulama tarımcıları uzak çevrede kalan çoban toplulukları, avcılar, toplayıcılar ve kuru tarım yapan topluluklar üzerinde aynı avantajlara sahip olmuştur. Üçüncüsü, bu gruplar arasındaki ticaret ilişkileri belirli iletişim rotaları üzerinde; özellikle

de seyre uygun nehirler ve bu nehirler boyunca yer alan pazaryerleri ve ambarlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu sabit yerlere sahip olma, çoğu kez merkezdeki aynı alüvyal gruba/sulama grubuna ek avantajlar sağlamıştır. Dördüncüsü, alüvyal merkezin/sulama merkezinin önder ekonomik rolü, yine aynı yerlerde yoğunlaşan imalatın, zanaatla ilişkili ticaretlerin ve yeniden-ihracat ticaretinin büyümesinde de pay sahibi olmuştur. Beşincisi, ticaret, daha dıştaki çevrenin dağlarından gelen değerli madenlere karşılık merkezden gelen tarımsal mallarla imalat mallarının değişimini kapsayacak şekilde daha da genişlemiştir. Bu da merkeze görece genelleşmiş değişim araçları üzerinde, statü gösteren "prestij malları" üzerinde ve aletler ile silahların üretimi üzerinde orantısız bir denetim sağlamıştır.

Bu beş sürecin hepsi de, merkezdeki ailelere/yerleşim gruplarına orantısız iktidar kaynakları vererek birbirini pekiştirme eğilimi göstermiştir. Çevredeki çeşitli gruplar, yalnızca, yukarıda değinilen ekonomik fayda pahasına bu iktidara sırtlarını dönebilirlerdi. Kalıcı, kurumsallaşmış ve zorlayıcı türde devletlerle tabakalaşmayı başlatacak yeter sayıda çevresel grup bunu yapmamayı seçti. Doğal olarak bu gelişmenin detayları diğer her örnekte esas olarak da ekolojik çeşitlemelere yanıt olarak değişiklik gösterdi. Yine de, aynı genel etkenler dizisi her yerde görülebilir.

Bu nedenle, uygarlık ortaya çıktığında, en açık işareti olan okur-yazarlık, esas olarak özel mülkiyet ile devletin yani merkezi olan, tanımlı bir teritoryal alanın kesişme noktasına resmiyet kazandırmak için kullanılmıştı. Okur-yazarlık mülkiyet haklarını ve kolektif hakları ima ediyordu. Küçük, teritoryal, merkezi ve zora dayanan bir siyasi otoritenin görevlerini ima ediyordu. Örgütü belirli bir merkeze sahip olan ve teritoryal olan devlet, tarihöncesinin örüntülerinden sapan bir şekilde, toplumsal yaşam açısından ve egemen gruplar açısından kalıcı biçimde yararlı hale geldi. Devleti elinde bulundurmak, daha önce olmadığı ölçüde sömürülebilir bir iktidar kaynağı haline geldi.

Fakat merkez-çevre modeli ancak bu kadar ileri götürülebilir. İkisi bağımsızdı ve merkez geliştikçe, (farklı hızlarda olsa da) çeşitli çevresel alanlar da gelişti. Bazıları orijinal merkezden ayırt edilemez duruma geldi. Merkezin iktidar altyapısı sınırlıydı. Bağımlı iş gücü soğurulabiliyordu, eşitsiz ekonomik değişimin belirli şartları dayatılabiliyordu, gevşek bir hamilik ilişkisine dayanarak nüfuz iddiasında bulunulabiliyordu, ama bu söylenenlerin daha fazlası söz konusu değildi. Otoriter toplumsal örgütlenme kapasitesi, ilk başta, tekil kent-devletinin birkaç kilometrekaresi ile sınırlıydı; iktidarın otoriter merkezden dışarıya doğru, geniş bir nüfusa yönelik olarak yayılması için herhangi bir kaynaksa hala seçilemiyordu. Böylece çevresel alanlar artık, devlet ve okur-yazarlık geliştirdiğinde, eski merkezden kontrol edilemiyorlardı. Mezopotamya'da başka askeri iktidar kaynaklarının ortaya çıktığını görmeye başladığımız ve bazı başka örneklerde bunların daha da fazla ve daha da hızlı biçimde iler-

letilmiş olabileceği doğru, fakat bunlar eski merkezin avantajına olmaktan giderek çıkıyordu (bu konuyu bir sonraki bölümde daha etraflıca göreceğiz).

Her örnekte militarizm açıkça daha sonra geldi, bölgesel örgütlenmenin mevcut biçimleri üzerine inşa edildi. Tüm örneklerde, *ideolojik iktidar*, bölgesel örgütlenmeleri pekiştirmede ayrıcalıklı bir yere sahip oldu. Bu altı örnek artı Nijerya'yı (ki ben Nijerya'yı ilksel bir uygarlık olarak görmüyorum) içeren karşılaştırmalı bir çalışmada Wheatley (1971) pazar ya da istihkâmların değil de törensel tapınak kompleksinin ilk temel kentsel kurum olduğu sonucuna varır. Kentleşme ve uygarlığa dinden gelen kaldıraç kuvvetinin ardında, daha soyut, ahlaki değerler vasıtasıyla çeşitli ve yeni toplumsal amaçları rasyonel bir biçimde birleştirmekte dinin gösterdiği beceri olduğunu iddia eder. Wheatley'in açıklamasının idealizmine sınır koyduğumuz ve tören merkezleri tarafından karşılanan toplumsal amaçlara odaklandığımız sürece yararlı bir açıklama bu. "Kutsal olan" ile "seküler olan" arasındaki ayrım daha sonraki bir ayrım. Wheatley'in iddia ettiği gibi, ekonomik kurumların dinsel ve ahlaki normlara *tabi kılındığı* ya da seküler kurumların zaten mevcut olan kutsal kurumlarla iktidarı paylaşmak üzere daha sonra ortaya çıktığı doğru değil. Hakkında epey bilgiye sahip olduğumuz Sümer tapınağının ana maksadı esas itibariyle dünyeviydi: İlk önce köyler arası diplomatik hizmetleri karşılamak ve daha sonra ekonomik ürünü yeniden dağıtmak ve kamusal görevler ile özel mülkiyet haklarını belirli kodlara bağlamaktı. Bu bölümde öğrendiklerimiz, geriye kalan ilk uygarlıkların dinsel kültürlerinin de genel olarak dünyevi nitelikli olduğunu doğruluyor. Öte yandan, 1. Bölümde öne sürdüğüm gibi, dinsel kültürler *toplumsal olarak aşkındı*; mevcut herhangi bir otoriter kurumun düzenleyebileceğinden daha yaygın bir alanı etkileyen sorunlara örgütlü çözümler getiriyordu. Bölgesel gelişme hem alüvyal ve çevresel alanlar içinde hem de bunlar arasında pek çok temas noktası üretti. Kalıcı sorunlar ve fırsatlar çıktı ortaya; özellikle de ticaretin düzenlenmesi, aletlerin ve tekniklerin yayılması ve değiş-tokuşu, evlilik düzenlemeleri, göç ve yerleşim, (özellikle sulamada) işbirliğine dayalı üretim, mülkiyet hakları vasıtasıyla emeğin sömürülmesi, adil ve adil olmayan şiddetin tanımlanması alanlarında... Ortaya çıkan dinlerin ideolojilerinin boğuştuğu şey esas olarak buydu ve tapınak avlusunda, tapınak ambarında ve içerdeki en kutsal yerde ayinsel biçimde oynanan şey buydu. İdeolojik kurumlar, gerçek toplumsal sorunlara sahici diplomatik çözümler sunan, gevşek, dağınık ve yaygın bir kolektif iktidar biçimi sundular, böylece yeniden dağıtımcı iktidarın "örgütlenme şeması" içerisinde daha geniş nüfusları hapsedebildiler.

Böylece uygarlığın gelişiminde iki temel aşamayı birbirinden ayırabiliriz. Birinci aşama iki düzeyli bir federal iktidar yapısı içeriyordu: (1) Küçük kent-devletleri, ekonomik ve siyasi yönüyle birleşik bir otoriter iktidar örgütlenmesi sağladılar; yani belirgin bir "teritoryal merkezlenmişlik" içeren "(ekonomik) praksis devreleri" (1. Bölüm'de tanımlandığı biçimde ekonomik ve siyasi ikti-

dar araçları) sağladılar. Bu bileşim görece küçük nüfusları hapsetti. Fakat (2) bu nüfuslar, bizim uygarlık olarak adlandırdığımız şey ile sınırdaş olan çok daha geniş, dağınık ve "aşkın" bir ideolojik ve jeopolitik örgütlenme içerisinde yaşadılar. Fakat merkezi bir ya da birden fazla bölgesel inanç merkezi olan gevşek bir örgütlenmeydi bu. İlk uygarlıkların ikinci aşamasında, bu iki iktidar ağı birleşme eğilimi gösterdi; esas olarak daha da yoğunlaşan zor yani askeri örgütlenme aracılığıyla... Bu konuya zaten göz atmış olduk, ama hikâye eksiksiz haliyle bir sonraki bölümde anlatılıyor.

Son olarak, devletin ve toplumsal tabakalaşmanın kökenlerine ilişkin geleneksel kuramların 2. Bölüm'de öngörüldüğü gibi evrimcilikle lekelendiğini görmüş olduk. "Doğal" oldukları iddia edilen mekanizmalar gerçekte anormaldir. Yine de, devletlerin ve tabakalaşmanın geliştiği nadir örnekler için pek çok mekanizma doğru şekilde tanımlanmıştır. Üç ana kuramdan; liberalizm, revizyonist Marksizm ve yeniden dağıtımcı devlete ilişkin işlevselci kuramdan gelen unsurları eklektik bir biçimde karıştırarak ilk kökenlere ilişkin en genel haliyle ekonomik bir bakış benimsedim. Sürecin daha sonraki aşamaları için, militarist mekanizmalar daha fazla geçerlidir. Fakat tüm bunlar, yalnızca, kökenlere ilişkin kuramlarda çoğu kez göz ardı edilen ideolojik iktidar örgütlenmesine özel rol yükleyen çakışan iktidar ağları modeli ile yan yana getirildiklerinde geçerliliklerini kazanıyorlar. Ne devlet ne de toplumsal tabakalaşma mevcut, dizgesel "toplumların" bağrından içsel olarak kopup gelmiştir. Ortaya çıkmışlardır çünkü (1) tarih öncesinin gevşek, çakışan toplumsal ağları içinden çoğu kez kafeslenmiş bir ağ olarak alüvyal tarım ağı çıkmıştır ortaya ve (2) birçok çevresel ağ ile etkileşimi içinde, onları, iki iktidar ilişkileri düzeyi içerisine, yani yerel devlet bünyesindeki ve daha geniş uygarlık bünyesindeki iktidar ilişkileri içerisine daha da fazla dâhil olmaya zorlayan başka kafesleme mekanizmaları çıkmıştır ortaya. İktidarın tarihi, şimdi, gerçekte olduğu gibi, az sayıdaki anormal merkezden dışarıya taşınabilir.

Kaynakça

Adams, R. E. W. 1974. *The Origins of Maya Civilization.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Agrawal, D. P. 1982. *The Archaeology of India.* London: Curzon Press.

Allchin, B., and R. Allchin. 1968. *The Birth of Indian Civilization.* Harmonds worth, England: Penguin Books.

Bram, J. 1941. An analysis of Inca militarism. Ph.D. dissertation, Columbia University.

Branigan, K. 1970. *The Foundations of Palatial Crete.* London: Routledge & Kegan Paul.

Butzer, K. 1976. *Early Hydraulic Civilization in Egypt.* Chicago: University of Chicago Press.

Cadogan, G. 1976. *Palaces ofMinoan Crete.* London: Barrie and Jenkins.

Chadwick, J. 1973. The linear B tablets as historical documents. Chap. 13 (a) in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Vol. 2, pt. I. Cambridge: Cambridge University Press. 128 A history of power to A.D. 1760

Chakrabarti, D. 1980. Early agriculture and the development of towns in India. In *The Cambridge Encyclopedia of Archaeology,* ed. A. Sherratt. Cambridge: Cambridge University Press.

Chang, K.-C. 1977. *The Archaeology of Ancient China.* New Haven, Conn.: Yale University Press.

Cheng, T.-K. 1959. *Archaeology in China, Vol. I: Prehistoric China.* Cambridge: Cambridge University Press.

1960. *Archaeology in China, Vol. II: Shang China.* Cambridge: Cambridge University Press.

Coe, M. D. 1971. *The Maya.* Harmondsworth, England: Pelican Books.

Coe, M. D., and R. A. Diehl. 1981. *In the Land of the Olmec. 2* vols. Austin: University of Texas Press.

Cottrell, L. 1968. *The Warrior Pharaohs.* London: Evans Brothers.

Creel, H. 1970. *The Origins of Statecraft in China,* vol. 1. Chicago: Aldine.

Culbert, T. P. 1973. *The Classic Maya Collapse.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Dow, S. 1973. Literacy in Minoan and Mycenaen lands. Chap. 13 (b) in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Edwards, I. E. S. 1971. The early dynastic period in Egypt. Chap. 21 in *The Cambridge Ancient History,* Edwards et al. 3rd ed. Vol. I, pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Emery, W. G. 1961. *Archaic Egypt.* Harmondsworth, England: Penguin Books.

Flannery, K. 1968. The Olmec and the valley of Oaxaca: a model for inter-regional interaction in formative times. In *Dumbarton Oaks Conference on the Olmec,* ed. E. P. Benson. Washington: Dumbarton Oaks.

1982. Review of Coe and Diehl: *In the Land of the Olmec. American Anthropologist,* 84.

Hawkes, J. 1973. *The First Great Civilizations.* London: Hutchinson.

Hopkins, K. 1980. Brother-sister marriage in Roman Egypt. *Comparative Studies in Society and History,* 22.

Ho, P.-T. 1976. *The Cradle of the East.* Chicago: University of Chicago Press.

Janssen, J. J. 1978. The early state in ancient Egypt. In *The Early State,* ed. H. Claessen and P. Skalnik. The Hague: Mouton.

Jones, G. D., and P. R. Kautz. 1981. *The Transition to Statehood in the New World.* Cambridge: Cambridge University Press.

Katz, F. 1972. *The Ancient American Civilizations.* New York: Praeger. Lamberg-Karlovsky, C. C , and J. Sabloff. 1974. *The Rise and Fall of Civilizations.* Menlo Park, Calif.: Cummings.

Lanning, E. P. 1967. *Peru Before the Incas.* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Matz, F. 1973. The maturity of Minoan civilization and the zenith of Minoan civilization. Chaps. 4 (b) and 12 in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Vol. I, pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Meggers, B. 1975. The transpacific origin of Meso-American civilization. *American Anthropologist, 11.*

Moore, S. F. 1958. *Power and Property in Inca Peru.* Westport, Conn.: Greenwood Press.

Morris, C. 1980. Andean South America: from village to empire. In *The Cambridge Encyclopedia of Archaeology,* ed. A. Sherratt. Cambridge: Cambridge University Press.

Murra, J. V. 1968. An Aymara kingdom in 1567. *Ethnohistory,* 15. The global emergence of civilizations 129

Murray, M. 1977. *The Splendour That Was Egypt.* London: Sidgwick & Jackson.

Nilsson, M. P. 1950. *The Minoan-Mycenean Religion and Its Survival in Greek Religion.* Lund, Sweden: Lund University Press.

O'Connor, D. 1974. Political systems and archaeological data in Egypt: 2600-1780 B.C. *World Archaeology,* 6.

1980. Egypt and the Levant in the Bronze Age. In *The Cambridge Encyclopedia of Archaeology,* ed. A. Sherratt. Cambridge: Cambridge University Press.

O'Shea, J. 1980. Mesoamerica: from village to empire. In *The Cambridge Encyclopedia of Archaeology,* ed. A. Sherratt. Cambridge: Cambridge University Press.

Parsons, J. R. 1974. The development of a prehistoric complex society: a regional perspective from the Valley of Mexico. *Journal of Field Archaeology,* 1.

Rathje, W. 1971. The origin and development of Lowland Classic Maya Civilization. *American Antiquity,* 36.

Rawson, J. 1980. *Ancient China: Art and Archaeology.* London: British Museum Publications.

Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen.

Sanders, W. T., and B. Price. 1968. *Mesoamerica: The Evolution of a Civilization.* New York: Random House.

Sanders, W. T., et al. 1979. *The Basin of Mexico: Ecological Processes in the Evolution of a Civilization.* New York: Academic Press.

Sankalia, H. D. 1974. *Pre-History and Proto-History of India and Pakistan.* Poona, India: Deccan College.

Schaedel, R. P. 1978. Early state of the Incas. *The Early State,* ed. H. Claessen and P. Skalnik. The Hague: Mouton.

Smith, W. S. 1971. The Old Kingdom in Egypt. In *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Vol. I., pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Vercoutter, J. 1967. Egypt. Chaps. 6-11 in *The Near East: The Early Civilizations,* ed. J. Bottero. London: Weidenfeld & Nicolson.

Warren, P. 1975. *The Aegean Civilizations.* London: Elsevier-Phaidon.

Wheatley, P. 1971. *The Pivot of the Four Quarters.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Wilson, J. A. 1951. *The Burden of Egypt.* Chicago: University of Chicago Press.

5
İlk Tahakküm İmparatorlukları: Zorunlu İşbirliğinin Diyalektiği

Bir önceki bölüm kimisi yerel evrimcilikten, kimisi karşılaştırmalı sosyolojiden gelen tanıdık temalar içeriyordu. Uygarlık, toplumsal tabakalaşma ve devletler dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış, benzer denilebilecek altı toplumun yerel koşulları içinde ortaya çıktı. Çakışan bölgesel toplumsal etkileşim ağlarının ortasına yerleşen alüvyon ve sulama tarımı, iki düzeyli bir toplumsal kafesi pekiştirdi. Buna karşılık, insanın kolektif iktidarında katlanarak artan bir büyümeye neden oldu bu durum.

Bu genel konulardan bazıları, uygarlık tarihinin ilk döneminin bir başka aşamasını betimleyen bu bölümde de tartışılmaya devam ediyor. Artık toplumsal kafes, bir başka bölgesel etkileşim sürecinin bir sonucu olarak daha belirgin, daha eşsiz ve kapsamı bakımından çok daha geniş hale geldi. Sonuçta ortaya çıkan jeopolitik örüntü de yer değiştirdi. Şimdiye dek yarı-çevresel nitelik gösteren bölgeler, bir bakıma, uygarlığın yeni merkezi haline geldiler. "Uç beyleri" hegemonik imparatorluğun öncüleri oldular.

Benzeri bir genel örüntü örneklerin çoğunda görülebildiği için, genel bir gelişim eğilimi bir kez daha akla geliyor. Ama artık aralarında daha da bariz farklılıklar var. Benim yanıtım, en iyi şekilde belgelenmiş ve tarihsel olarak en önemli örnek olan Yakın Doğu uygarlığının gelişimine daha da sıkı sarılmak. Artık kesin olarak tarihin alanı içine girdiğimize göre, belgeleme becerimiz artıyor. Ben de iktidarın altyapısına ve onun birbirinden farklı dört örgütsel aracına daha sistematik bir şekilde bakabileceğim (ki 1. Bölüm'de buna söz vermiştim).

Mezopotamya'nın ilk imparatorluklarının gelişimini tartıştıktan sonra, bu imparatorlukları açıklamak üzere karşılaştırmalı sosyologlar tarafından geliştirilen kuramlara da döneceğim. Göreceğiz ki bu kuramlar imparatorluk yönetiminin bazı genel özelliklerini göstermek konusunda başarılı olsalar da, yaklaşım bakımından durağan ve döngüseller. Yani, bu bölümün merkezî teması olan "zorunlu işbirliği" diyalektiğini kaçırıyorlar. Zorunlu işbirliğinin iktidar teknikleri aracılığıyla, iktidarın "öncü ucu," çoklu iktidar-aktör uygarlıklarından tahakküm imparatorluklarına doğru yer değiştirdi.

Arka Plan: Militarizmin Büyümesi ve Uçlar

Yedi yüzyıl gibi bir süre boyunca Sümer uygarlığının baskın biçimi en azından on iki başlıca kent-devletini içeren çok-devletli bir yapıydı. Bu nedenle daha büyük, daha hiyerarşik iktidar örgütlenmelerine doğru süratli bir hareket yoktu. Ancak bu dönemin ikinci yarısında, krallık baskın hale geldiği için, kent-devleti kendi içsel formunu değiştirmeye başladı. Ardından, MÖ yaklaşık 2300'den itibaren, bölgesel kent konfederasyonları ortaya çıktıkça kent-devletinin özerkliği zayıflamaya başladı. Nihayetinde kayıtlı tarihin ilk büyük "imparatorluğu," Akadlı Sargon'un imparatorluğu tarafından fethedildiler. İmparatorluk bu noktadan sonra Yakın Doğu ve Avrupa'da üç bin yıl boyunca başat toplumsal formlardan biri olarak kaldı. İlk kez ortaya çıkışı açık ki bir an meselesiydi ki bu da bir açıklama gerektiriyor.

Son bölümde gördüğümüz gibi uzmanlar, genel olarak, bu sürecin ilk bölümünü, yani daha geç döneme ait Sümer kent-devletlerinde krallığın yükselişini savaşa atfediyorlar. Kent-devletlerinin sulamadaki başarıları, yüksek bölgelerde yaşayan daha fakir komşuları için onları, av olarak daha çekici hale getirdi. Kayıtlar kent-devletlerinin kendi aralarında da pek çok sınır anlaşmazlığı olduğunu gösteriyor. Bu iki tip çatışma savunmayı daha önemli bir konu haline getirip üçüncü binyılın ortalarında çok büyük kent duvarlarının inşasına yol açtı. Eş zamanlı bir biçimde, savaş liderlerinin hükümdarlıklarını krallığa dönüştürüp pekiştirdiklerini anlıyoruz. Bazı otoriteler bunların Akadlı, yani kuzeyli Samilerden olduklarını ileri sürüyor. Ama belirttiğim gibi yerel krallık görece merkezileşmiş, yeniden dağıtımcı yerel sulama ekonomisi ile oldukça uyumludur ve Sümer geleneklerinden radikal bir kopuş göstermeyecektir. Savaş liderliğini ekonominin yönlendirilmesi ile birleştiren krallık, artığı ve artıkla birlikte ya nüfus seviyelerini ya da yaşam standartlarını arttırmaya devam edebildi. Ama ne kadar başarılı olduysa, daha geniş bir bölgeyi kapsayan iktidar ağları üzerindeki etkisi o kadar büyüdü.

Bu nedenle yalnızca Sümer içerisindeki değil; ama aynı zamanda Sümer ve dışarısı arasındaki iktidar dengesine de bakmalıyız. İktisadi ve askeri meseleleri, bugüne kadar olduğu gibi, elbette, iç içe geçmiş bir biçimde içerdi bu dengeler.

Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, Sümer ekonomik alanda uzmanlaşmıştı. Tarımsal artık yaratmak ve bu sayede bir iş bölümü ile mamul mallar geliştirmek için uygun bir konumda olmasına rağmen, başka hammaddelerin, özellikle de maden cevherlerinin, değerli taşların ve odunun eksikliğini duyuyordu ve dış ticarete bağımlıydı. Şimdi ilk başta bu ticaret devleti önceledi; aslında daha geç tarih öncesi dönemler için de genel olarak geçerli bu durum. Ama ne kadar geliştiyse, devlete bağımlılığı da o kadar büyüdü. Bölgesel gruplaşmaların tümünün örgütsel kapasitesi arttığı için, görece geri olanlar bile akınlar düzenleyebilmeye ve tüccarlardan haraç koparabilmeye başladılar. Ticaret bu rota boyunca yağmadan korunmayı gerektirdi. Fakat bir malın meta değerini gösteren uluslararası bir "para birimi" yoktu ve bu durum göz önünde bulundurulduğunda, devlet kontrolü altındaki topraklar arasında yapılan barışçıl alışverişin bile bir dereceye kadar diplomatik düzenleme gerektirdiği söylenebilir (bkz. Oppenheim 1970). Ticaretin büyümesi Sümer'in hassasiyetini iki bakımdan arttırdı. İlk olarak, Sümer'den çok uzak bölgelere yayılan her türden grubun hem yarattığı artığı hem de kolektif iktidarını arttırdı. Bazıları ticareti yağmalamak bazıları da ticareti Sümer yerine kendilerine doğru çevirmek için diplomatik girişimlerde bulunabilirdi. Başkaları da basitçe Sümer'i taklit edip onunla barışçıl bir biçimde rekabet edebilirdi. Mamul malların verimli üretiminde "göreli net avantaj" Sümer'deydi. Fakat eğer başka herhangi bir grup malların Sümerlere erişmesini fiilen engellemeyi ve bu sayede ticaret rotaları üzerinde "koruma rantı" uygulamayı becerebilirse geçersiz olacaktı bu avantaj. Bu türden bir gruba önderlik edenler rakip, örgütlü, yarı okur-yazar bir devletten bir kabile şefliğine, bir maceracı gruba veya bir çeteye kadar her şey olabilirdi. Bu nedenle örgütlü savaş/diplomasi ya da "mafya türü" şiddet Sümer için hayati önem taşıyan malların istikrarını tehdit edebilirdi.

Nitekim kendi kendini koruma amacıyla uluslararası ticaret ağı boyunca siyasi ve askeri iktidarını genişletmenin yollarını aradı Sümerliler. Sahip olduğu tarımsal verimlilik, yakındaki diğer halkların pek çoğu üzerine askeri amaçlarla saldığı asker ve kaynakların sayısı bakımından göreli bir avantaj verdi ona. Sümerliler, ilk başta, dışarıya asker ve tüccar takımları gönderebilmiş ve ticaret rotaları üzerinde koloniler kurabilmiş gibi görünüyor. Fakat uzun vadede bu kolonileri kontrol edemediler. Özerk bir biçimde gelişip yerel nüfuslarla karıştılar. Dahası, ikinci hassasiyet kaynağı rakip türde bir gruba avantaj sağlıyordu. Sümer için zorluk şuydu; bu rakip kendi uçlarında konumlanmıştı ve onun dışarıya ulaşmasını tümüyle engelliyordu. Burada, 2. Bölüm'de tartışmaya başladığım bir konuyu; ekolojik uzmanlaşmanın savaş üzerindeki etkisini hatırlamalıyız.

Bir an için durup donanma ve kuşatma savaşını bir kenara bırakalım, zira bunların kendi özgüllükleri var. Kendimizi karadaki açık savaş alanları ile sınırlarsak, kayıtlı tarih boyunca orduların üç unsurdan meydana gelmiş oldu-

ğunu söyleyebiliriz: Piyadeler, (savaş arabaları da dâhil olmak üzere) süvariler ve topçular (ki bunların başlıca türü yay ve ok kullanıcıları olmuştur). Bunların her birinin pek çok çeşidi var ve karışık kuvvetler kadar karışık türler de (mesela, atlı okçular) sıklıkla görülmüştür. Her biri farklı ekonomilere ve devletlere sahip toplumlarda ortaya çıkma eğilimi gösterir, her biri farklı türde savaşlar söz konusu olduğunda farklı kuvvet ve zayıflıklara sahiptir ve her biri ekonomi ve devlet üzerinde etki eder. Süvarilerin antik dünyada genel bir avantaja sahip olduğu sıkça iddia edilmişse de, tarihsel avantaj kesintisiz biçimde tek bir savaş tipi ile ilişkili olmamıştır. Aslında geçerli savaş türüne ve askeri, siyasi ve ekonomik biçimlerin gelişimine göre iktidar etrafta yer değiştirmiştir.[1]

İlk silahlar tarım ve av araçlarından hareketle geliştirildi. Atlar, bozkır halkları tarafından daha sonra, MÖ 3000 civarında evcilleştirildi ve kısa bir süre sonra Sümer atları (belki de yaban eşeği ve eşek melezleri) yük ve savaş arabası çekicileri olarak kullanıldılar. Sümer orduları, uzun kalkanlar arkasında harekete geçirilen görece hantal yük arabalarından ve piyade falanjlarından oluşuyordu. Bu piyade orduları, küçük ve yoğun yerleşimli alanların fethedilip savunulabileceği yavaş ve düzenli seferlere uygundu. Erken dönemin kent-devletlerini korumak ve belki de en yakın komşularını fethetmek ihtiyacından türemişlerdi. Bildiğimiz kadarıyla, iç bölgeleri epey yalnız bırakıyorlardı. Daha sonraki antitezleri, henüz fazla vücut zırhı, ağır silah, eyer ve üzengi edinmemiş olsalar da mızrak ve yayla silahlanmış atlı bozkır göçebeleriydi. Tarım toplulukları üzerine yapılacak önden bir saldırıyı sürdürmekte güçlük yaşayacak ve düşmanlarını kuşatamayacaklardı, ama ani akınlar ile arkadan vurma onların rahatsız edici olmaktan öte bir şey ifade etmesine neden olabildi.

Fakat üçüncü binyılda, baskın savaş tipi bu iki antitez arasındaki savaş değildi. Atın MÖ 1500'den önce süvari savaşında (daha hareketli savaş arabalarında) etkin biçimde kullanılmadığını hatırlayın. Bundan önce çoban topluluklarının savaş alanına girmekte gösterdikleri varsayılan cesaret ve hareketlilik; avcıların mermi fırlatma kapasitesi ve şiddeti ile tarım topluluklarının daha yüksek sayıları, dayanıklılıkları ve esas itibariyle savunmacı tutumlarını kıyaslıyoruz. Hiçbirisi genel bir avantaja sahip değildi. Her birisi farklı taktiksel ve coğrafi koşullarda üstünlük sahibiydi ve her birinin bir *bileşimi* ideal olandı. Hiçbir örnekte, sulanmış vadi ile bozkır merası genel olarak yan yana gelmediler. Tarım ve çobanlığı birleştirip nehir vadileri ve stepler, ormanlar ve dağlar arasındaki ticaret rotalarına aynı anda basan stratejik bir konumda görece zengin hale gelen yüksek bölgeler vardı arada. Burada savaş teknikleri eşit derecede karışmıştı ve ani akınlar ve sistematik yürüyüş gibi taktikleri

---

[1] McNeill, hem *Batının Yükselişi* (1963) hem de daha yakın dönemde kaleme aldığı *İktidarın İzinde* (1983) adlı eserlerinde erken dönem antik savaş hakkında ufuk açıcı açıklamalar sunmuştur. Arkeolojik kanıtlar için bkz. Yadin (1963).

birleştirmeye ilişkin ilk girişimler burada yapıldı büyük olasılıkla (burada tahminde bulunuyoruz). Dahası, kent-devletleri, bunu teşvik etmek için, bu türden uç beylerini daha da dışarıda kalan gerçek çoban topluluklarına karşı bir tampon olarak ya da rakip bir kent-devletine karşı bir karşı ağırlık olarak kullanmak için her türlü nedene sahipti. Şimdilik uç beyleri etkin süvarilere sahip değildi, zira atlar güç bakımından kayda değer iyileşmeler gösterecek kadar beslenmiyordu henüz ve koşumlar hala inceliksizdi. Ama topçular avlanma pratiklerinden hareketle hızla gelişiyorlardı görünüşe göre ve yayın kullanımı, piyade kuvvetleri ile birleştirilmesi halinde uç topluluklarına göreli bir avantaj sağlamış gibi görünüyor. Her halükarda açıklanması gereken bir şey var: Savaşta uç beylerinin iki bin yıl boyunca sergilediği üstünlük ve imparatorluklar kurup genişletme eğilimleri.

Akadlı Sargon

Sargon tarihin ilk kişiliğiydi. Sümer'i MÖ 2310?'da fethetti ve MÖ 2273?'teki ölümüne kadar yönetti. (Tarihler tahminlere dayanıyor; buradakiler Westenholz (1979: 124) tarafından verilenler; diğer yararlı ikincil kaynaklar ise şöyle: King 1923: 216–51; Gadd 1971: 417–63 ve Larsen 1979: 75–106; mevcut belgesel kaynaklar Grayson (1975: 235–6) tarafından detaylandırılmakta.) Onun Akad Hanedanlığı neredeyse iki yüzyıl boyunca genişletilmiş bir Mezopotamya İmparatorluğu'na hükmetti ve başka pek çok büyük hanedanlık imparatorluğu tarafından aynı merkez alan üzerinden izlendiler; Üçüncü Ur Hanedanlığı, Eski Babilliler (ki en iyi bilinen hükümdarları Hammurabi'dir) ve Kassitler.[2] Bu bölümün kapsamına giren, Sargon'dan Kassitlerin düşüşüne kadarki dönem yaklaşık olarak bin yıldır. Bu kadar uzun bir dönem devasa bir toplumsal deneyim çeşitliliği içermiş olsa da (MS 1000'den 1985'e kadar Avrupalıların gösterdiği çeşitliliği düşünün!), merkezi bir tarihsel gelişim yönü kadar makro-yapısal benzerlikler de sergilemektedir. Her ikisi de genel olarak Sargon tarafından konmuştu ortaya. Sargon'un kendisi hakkında çok fazla şey bilmediğimizden, imparatorluğu hakkındaki tartışma her zaman biraz teleolojiktir; zaten çoğunlukla daha sonra yazılmış olan kaynakların kendileri teleolojik niteliktedir. Benim kendi analizim genel tarzı izleyecek; yani Sargon'u çağının ve hanedanlığının temsilcisi olan bir dünya-tarihsel kişilik olarak kurgulayacağım.

Sargon'un fethettiği yerler çoğunlukla "teritoryal imparatorluk" olarak tanımlanmıştır. Ben buna karşı çıkacağım, iktidarının temelinde yatan şeyin toprağın doğrudan kontrolü olmadığını; ama bunun yerine hamilik ve kişisel tahakküm olduğunu iddia edeceğim. Fakat iktidarı genişlik ve uzunluk bakımından en azından birkaç yüz kilometre boyunca uzanıyor ve Sümer kent-

[2] Çeşitli hanedanlıkların kaba bir kronolojisi bu bölümün ilerleyen sayfalarında Resim 5.1'de görülebilir.

devletlerini, kendisinin de gelmiş olduğu Akad'ın kuzey bölgelerini, doğuya doğru Elam bölgesini ve başka birçok yüksek düzlüğü kapsıyordu. Bu fetihlere şekil veren, açık ekonomik ve lojistik nedenlerle, Dicle ve Fırat nehir sistemiydi. İktisadi merkezlerini artık basitçe yatayına sulama oluşturmuyordu, fakat aynı zamanda çok sayıda böyle yatayına sulama alanı arasındaki, düzenlemeye tabi ticaret bağlantı noktalarıartı bunların iç bölgeleri eklenmişti. Fetih basitçe nehirleri izlememişti. Fethin omurgasını oluşturan şey, aynen sulamaya ilişkin ekonomik/siyasi yapıntıların daha önce nehrin ritimlerine müdahale ettiği gibi doğanın sağladığı örgütsel ritimlere müdahale eden askeri/siyasi yapıntılardı.

Sargon'un memleketi Akad'dı. Akad belki de kesin yeri bilinmeyen bir kent-devletiydi ama şu açık ki geç dönemde gelişim gösteren kuzey Mezopotamya'nın bir bölgesindeydi. "Akad toprakları" sulama tarımı kadar kuru tarım arazileri ile yüksek mera arazileri içeriyordu. Halkı muhtemelen Samiydi. Akad dili Sümerceden farklıydı. Akad toprakları kuzey Sümer devletleri ile sınır komşusuydu ve onlardan etkilenmişti. Sargon'un efsanesi gayrimeşru olarak dünyaya geldiği iddiasındadır (Orta Doğu'daki "sazlar arasına suda sürüklenmeye bırakılan bebek" hikâyelerinin ilkidir). İlk kariyeri muhafızlık işindeydi: Kuzeydeki bir Sümer devleti olan Kiş'in kralına uşak ("saki") olarak profesyonel askerlik hizmeti vermişti. Bu alan, tanımlamış olduğum türden ekonomik ve askeri çapraz basınçların etkisi altındaydı. Sargon (tahminimize göre) çoban topluluklarının askeri tekniklerini tarım topluluklarınınkilerle birleştirerek elde etti hegemonyayı. Saldırıdaki hızıyla meşhurdu. O ya da onun halefi ahşap ve boynuz karışımı güçlendirilmiş bir yay kullanıyordu muhtemelen (bkz. Yadin 1963). Ama ana ordusu hala ağır piyadeydi.

Sargon tam bir öncü değildi. Geç hanedanlık öncesi Sümer kentlerinde giderek daha belirgin hale gelen ve çoğu kez Sami adları taşıyan daha önceki fatihleri görüyoruz; örneğin, görünüşe göre yardımcıları Sami adlarıtaşıyan ve kaynağımıza göre "tüm dünya üzerinde krallık kurmuş olan" Lugalannemundu var (Kramer 1963: 51).

Bu pekiştirilmiş uç temelinden hareketle Sargon her yöne ilerledi; tüm Sümer devletlerini otuz dört seferde fethetti, güneydoğuya doğru Basra Körfezi'ne, batıya doğru belki de Doğu Akdeniz'e ve kuzeye doğru Suriye ve Anadolu'ya ulaştı. O ve halefleri rakip Ebla krallığını yok ettiklerini iddia ettiler. Kaydedilmiş faaliyetlerinin büyük bölümü Sümer'de ve buradaki seferleri farklılık gösterse de kuzeybatıda idi. Sümer'de şiddeti seçiciydi ve gelenek tarafından sınırlandırılıyordu; kentleri değil ama kent duvarlarını tahrip ediyordu , önceki Sümer kralını Nippur'daki Enlil tapınağına zincire vurulmuş halde sürüklüyor ve bu rolü kendisi üstleniyordu. Geleneklere aykırı sayıda Sümerli yöneticinin yerini Akadlılar almış olsa da, bazı Sümerli yöneticiler yerlerinde kaldılar, Sargon'un buradaki amacı Sümer'in iktidarını *kullanmaktı*. Kuzeybatıda, Suriye'de, davranışı daha acımasızdı, yıkımın kapsamı ile böbürleniyordu. Modern

okuyuculara garip gelebilir ama bu kayıtlar, yıkımı ticari amaçların izlenmesiyle birleştiriyordu; örneğin, "Gümüş Dağları"nı ve "Sedir Ormanı" nı özgürleştirmek için yapılan seferlerden ve hatta Akadlı tüccarları orta Anadolu'daki tacizlerden korumak için yapılanlardan söz ediliyordu. Yine de yıkım ile ticari tutumun birleşmesi anlam taşır; amaç, devletlerin iktidarını yok etmek ve ticaret rotalarına müdahale eden halkları korkutmaktı.

Eğer bu iki alanı birbirine eklersek, daha önceki standartlara göre devasa boyutlarda bir imparatorluk ile karşılaşırız. Belki de Anadolu ve Doğu Akdeniz kıyısının kaydedilmiş fetihlerini şüpheli oldukları için dışarıda bırakmalıyız. Bu durumda bile imparatorluğun Dicle ve Fırat vadileri boyunca uzanan kuzeybatı-güneydoğu genişliği bin kilometreden epey fazla olur ve vadiyi kuşbakışı olarak enlemesine kesen genişlik yaklaşık dört yüz kilometre olur. Fakat kaynaklar, kibirli üsluplarına rağmen, kesinlikten yoksunlar. Akad'ın uzam bakımından 360 saatlik yürüyüş genişliğinde olduğu, bu mesafenin yol üzerinden yaklaşık olarak iki bin kilometre tuttuğu söyleniyor bize, ama "uzam" sözcüğünü nasıl yorumlayacağımızdan emin değiliz. Bunu bir kenara bırakırsak, vurgu, belirsiz genişlikteki ülkeler ve halklar üzerinde kurulduğu iddia edilen *tahakküm* ile ilgilidir. Tahakkümün dili göze çarpıyor: Halklar, kentler ve ordular "ezildi," "yıkıldı" ve Sargon onları "yığınlar halinde savurdu." Akadlıların "kral" için kullandıkları sözcüğe tanrısal imalar yüklenmeye başlandı. Sargon'un torunu Naram-Sin'e doğrudan doğruya tanrısal bir statü atfedildi daha sonra. Ayrıca "dünyanın dört bir yanının kralı, Kadir" unvanı da atfedildi ona.

Tüm bunlar kapsayıcı, geniş bir teritoryal ve emperyal tahakküm görüntüsü verebilir. Bu izlenim çağdaşlara kadar taşınacakmış. Sargon'un imparatorluğu genişlik bakımından *değil*; ama sözcük oyunu yapmama izin verilirse, *amaç* bakımından teritoryaldi. Bunu kanıtlamak lojistik altyapının ve iktidarın evrensel yayılışının detaylı bir biçimde gözden geçirilmesini içerecek. İktidarın uygulanmasına yönelik pratik olanakları makul düzeyde sistematik ve teknik bir biçimde değerlendiriyorum. Bu kolay bir iş değil, çünkü kaynaklar kıt ve uzmanlar şimdiye dek lojistik meselelerden kaçınmış görünüyorlar (Adams'ın (1979: 397) itiraf ettiği gibi). Spekülasyon ve varsayıma dayalı kurgu gerekiyor. Bazı temel altyapısal sorunlar antik uygarlık dönemi boyunca neredeyse değişmez nitelikte olduğu için, Sargon'un kendi zamanı için sınırlı olan kanıtları başka zaman ve mekânlardan gelen kanıtlarla tamamlamaya çalışacağım.

Hem örgütlü hem de dağınık iktidarın dört kaynağının hepsi için de gereken temel altyapı iletişimdir. Mesajların, insan gücünün ve kaynakların etkin geçişi olmaksızın iktidardan söz edilemez. Sargon'un sahip olduğu iletişim altyapısı konusunda az şey biliyoruz. Ancak, karşılaştığı temel sorunların tüm antik hükümdarların karşılaştığı sorunlarla aynı olduğunu çıkarabiliriz. Bir kez üç teknoloji geliştikten sonra ki hayvan gücüyle çalışan araba, kaplanmış yol ve

yelkenli gemi teknolojisiydi bunlar, iletişim üzerindeki genel kısıtlamalar birkaç binyıl boyunca aynı kaldı. Temel olarak, su taşımacılığı kara taşımacılığından daha pratikti. İki bin beş yüz yıl sonra, Roma imparatoru Diokletyan'ın Azami Fiyatlar Buyruğu bunların göreli maliyetleri konusunda parasal değerler koydu ortaya. Eğer deniz maliyetleri 1 olarak belirlenirse, nehir taşımacılığı 5 ve karadan vagon taşımacılığı 28 veya 56 oluyordu.[3] Yani kara taşımacılığı deniz yoluyla yapılan taşımacılıktan 28 veya 56 kat fazla ve nehir yoluyla yapılan taşımacılıktan 5 veya 11 kat daha fazla oluyordu. Bu rakamlar, kesinlik taşıyan orantılardan ziyade genel büyüklük sıralamalarını veriyor. Kesin göreli maliyetler mesafe, arazi, denizlerin veya nehirlerin durumları, malların ağırlığı, kullanılan hayvanlar ve teknolojilere göre değişecektir.

Bu farklılıkta geçerli olan başlıca iki etmen var: Hız ve taşıma vasıtalarının enerjilerinin ikmali. Akıntı yönünde yapılan nehir taşımacılığında ve deniz taşımacılığında hız daha büyüktü, akıntının aksi yönünde yapılan bazı nehir taşımacılıklarında da daha büyük olabilir. Ama söz konusu farklılığa katkıda bulunan ana etmen, su taşımacılığında karşılaşılmayan, karada yük hayvanlarını besleme sorunuydu. Bu sorun maliyetleri yukarı çıkarmakla kalmıyordu; kesin sınırlar koyuyordu ortaya. Azami yem yükleri taşıyan öküz, katır, at ve eşek gibi hayvanların, hayatta kalmak için taşıdıkları yükleri yaklaşık olarak yüz elli kilometre içerisinde tüketmeleri gerekiyordu. Bundan daha uzak mesafeleri karayoluyla almak rota üzerinde erzak malzemesi olmadan mümkün değildir. Bu mümkün olur fakat maliyet etkinliği olmaz. Seksen ila yüz elli kilometre arasında antik dünyada ekonomik olarak mana taşıyacak şekilde yapılacak tek karayolu taşımacılığı, hayvan yemine ilişkin orantı ile karşılaştırıldığında değer/ağırlık orantısı bakımından yüksek değer taşıyan malların taşımacılığıydı. Su taşımacılığının maliyet etkinliği daha yüksekti ve daha fazla gıda ikmali olmaksızın uzun mesafeler kat edilebiliyordu su taşımacılığında. Denizdeki menzili açısından temel sınırlılık, bir geminin ağırlık kapasitesinin epey bir bölümünü alıkoyan temiz su ihtiyacıydı. Bu nedenle verimli gemiler inşalarının gerektirdiği sermaye maliyetlerini yukarı çeken büyük gemilerdi. Mevsimler her iki taşımacılık biçimini de etkiliyordu; hava şartları ile nehir taşkınları su üzerindeki temel kısıtlamaları oluştururken, hasatlar ile gıda artıklarının erişilebilir olup olmaması kara üzerinde daha fazla etkiliydi.

Mezopotamya'nın ekolojisi hakkında elimizde bulunan az miktarda bilgiyle, Sümer gelişiminde iletişimin taşıdığı önemi görebiliriz. Kent-devletleri, seyre elverişli nehirler üzerinde ya da yakınında konumlanmıştı. Birbirlerine yakınlardı ve daha uzun seyahatler için konaklama noktaları olabiliyorlardı. Nitekim eşekler ve kağnılar kentler arası iletişime etkin biçimde katkı sağlaya-

---

[3] Ne yazık ki buyrukta bir belirsizlik var; detaylar için bkz. Bölüm 9. Eğer karadan ulaşımda develer kullanılırsa, buyruk maliyeti yüzde 20 azaltıyor.

biliyorlardı. Nehrin akış yönünün aksi yönde seyretmek zordu. Genellikle izlenen örüntü şöyleydi; büyük sallar mallarla yüklenip nehrin akış yönünde yolculuğa çıkıyor, ardından nehrin aşağısında sökülüp odun olarak kullanılıyordu. Başlıca engeller yalnızca odunun yüksek maliyeti ile tüm seferleri durduran mevsimsel taşkınlardı.

Ancak Sargon alüvyal düzlüğün dışına adım attığı anda, aşılması güç altyapısal zorluklarla karşılaşacaktı. Bunlar daha sonraki tüm büyük imparatorluklar için aşağı yukarı aynı oldu. Her şeyden önce bir fatih olduğu için izin verin askeri lojistiği ile başlayalım.

Askeri İktidarın Lojistiği

Sargon, başarısının aslında kısmen lojistik bir başarı olduğunu gösteren, böbürlenme içereniki kayıt bıraktı geriye. Nippur'da bir tapınakta bulunan bir tablette şunu okuyoruz: "5.400 asker onun huzurunda [ya da sarayında] yemek yiyordu her gün." İlk Krallar Vakayinamesinde ise şunu okuyoruz: "Hükümdarlık görevlilerini, on saatlik yürüme mesafelerinde konuşlandırıyor ve ülkenin kabilelerini birlik içinde yönetiyordu." (Tabletler Pritchard'ın (1955: 266–8) ve Grayson'un (1975: 153) eserinden okunabilir.) Bu böbürlenmeler örgütsel tekniklere dönük bir ilgiyi açığa çıkarıyor; bu ilgi kendinden önce gelenlerin ilgilendikleri alanlara kıyasla üstün kabul edilmiştir. Askerlerin sayısı, bu askerlerin bir levazım sınıfı tarafından daimi bir biçimde besleniyor olmaları ve bu levazım sınıfının kalıcı bir şekilde ve mekânsal olarak örgütlenmiş olması, yeniliğin kapsamını gözler önüne seriyor: Büyük, profesyonel bir ordu ve idare. 5.400 sayısı bize büyük bir rakam gibi gözükmeyebilir, ama o dönem için etkileyici olduğu anlaşılıyor. Fetihleri ve idaresi için kullandığı merkezi birim muhtemelen söz konusu sayıdaki silahlı hizmetlileri ile levazımcılarıydı.

Bu türden bir birim neye muktedirdi? Liderini ve hükümdarlığını sürpriz kahpeliklerden koruyabilirdi. Fakat bir kent-devletine karşı girişilecek büyük bir savaş için yeterince büyük olmayabilir. Ur ve Lagaş'ın birleşik kuvvetlerine karşı verdiği savaşta, Sargon'un 8.040 kişiyi öldürdüğü ve 5.460 kişiyi esir aldığı söyleniyor. Buna benzer iddialar konusunda şüpheciyiz. İki kent, potansiyel olarak, askerliğe uygun yaşta en fazla 60.000 civarında erkeği sahaya sürebilirdi. Bu köylü-çiftçilerin ve zanaatkârların üçte birinden fazlasının teçhizatla donatılıp silah altına alınarak asgari düzeyde disiplinli bir biçimde savaşmak üzere sınırlı bir alanda cepheye sürülebileceğine inanmak benim için güç. 13.500'ü toplam düşman ordusunu oluşturmuş olabilir; her halükarda rakip ordular muhtemelen bu büyüklükte bir düzene sahipti. Bu nedenle Sargon'un merkezi birimi (ki bu görece savaş başlangıcında 5.000 sayısının üzerine çıkmamış olabilir), daha sonraki pratiklerde her zaman uygulandığı gibi hamiliğini yaptığı yöneticiler ve müttefiklerden toplanan askerlerin des-

teğine ihtiyaç duyacaktı. Büyük seferler için toplam 10.000–20.000 ve genel maksatlar için 5.000 civarında askeri kapsayan bir gücü hayal edelim. Bunların kullanılmasının ardındaki lojistik neydi?

Burada iki bin yıl sonraya ilişkin mükemmel bir lojistik çalışması olan Donald W. Engels'in (1978) Büyük İskender'in seferleri hakkındaki analizine dönüyorum. Bu denli ileri bir tarihe bakıyorum çünkü aradaki dönemin tümü için karşılaştırılabilir bir çalışma yok. Engels'in en çarpıcı bulgularından bazıları tüm antik dönem için geçerlilik taşıyor, zira söz konusu dönemin tamamı boyunca iletişim teknolojilerinde benzerlikler var. Diğer bulguları Akad'a uygulanabilir nitelikte, çünkü burası İskender'in kendisinin geçtiği bir bölge.

İlk başta en kötü varsayımda bulunalım; ordunun ilerlediği rota boyunca hiç erzak, su ya da atlar için yem olmadığını varsayalım, bir başka deyişle arazinin çorak olduğunu ya da hasat zamanı olmadığını ve yerel nüfusun gıda malzemeleriyle birlikte kaçtığını varsayalım. Engels, herhangi bir ordunun boyutlarından büyük oranda bağımsız bir biçimde, askerlerin ve ordunun gerisinden gelen sivillerin kendi erzaklarını iki buçuk gün taşıyabileceklerini hesaplıyor. Dört gün boyunca erzak yiyebilmek için kayda değer sayıda yük hayvanına ihtiyaç duyacaklardır. Yanlarında ne kadar yük hayvanı götürürlerse götürsünler, beş gün boyunca erzak ihtiyaçlarını karşılamaları mümkün olmayacaktır. Hayvanlar ve askerler gıdadaki tüm artışı tüketecek ama yine de yalnızca yarım tayın tüketiyor olacaklardır. Tamamen kendi kaynağına dayanan bir ordunun hayatta kalma süresi üç gündü; Yunan ve Roma ordularında kullanılan tayın sistemlerinden de destek alan bir sonuç bu. Erzak tane olarak taşınsın peksimet olarak taşınsın sınır üç gündür. Dünya fatihi teritoryal imparatorluklara ilişkin zihnimizdeki görüntüyü dayandırmak için son derece gösterişsiz bir temel bu!

Bu denli kısa bir zaman zarfında ne kadar ileriye erişebilirler? Bu ordunun büyüklüğüne bağlı: Ordu ne kadar büyükse hızı o kadar yavaş olur. Engels İskender'in ortalama hızının, ordunun gerisinden gelen siviller de dâhil olmak üzere 65.000 kişilik bir ordu için, günlük olarak yirmi dört kilometre olduğunu hesaplıyor (yedi günde bir gün dinlenmeyle, düşündüğümüz daha kısa süreler için geçerli değil); fakat küçük bir birliğin bunu iki katına çıkarmayı başarabileceğini varsayıyor. Makedonya ordusu çağının en hızlısıydı elbette.

Burada daha erken dönemlere ait birkaç tahmini ekleyebiliriz. Crown (1974: 265) bazı antik imparatorluklar için şu hızları belirtir: III. Tutmose'nın Mısır ordusu (MÖ 15. yüzyıl), günde yirmi dört kilometre; II. Ramses'in ordusu (13. yüzyıl), günde yirmi bir kilometre; MÖ 597 yılına ait bir Babil ordusu, yirmi dokuz kilometre; daha sonraki Roma orduları, yirmi üç ila otuz iki kilometre. Daha da erken ve Sargon'a daha yakın bir dönem söz konusu olduğunda, Crown (1974), Mezopotamya'da MÖ 18. yüzyıldaki küçük bir askerler ve resmi görevliler grubunun ilerleyişinin hızının yirmi dört ila otuz kilometre arasında

olduğunu tahmin eder (karşılaştırmak için bkz. Hallo 1964). Daha yüksek tek tahmin Saggs'ın (1963) MÖ 8 ila 7. yüzyılların Asurlu piyade sınıfı için yaptığı tahmindir; hızlarının günde kırk sekiz kilometre olduğunu söyler; ama zaten 7. Bölüm'de Asur ordusu ile ilgili olarak bir parça safdil olduğunu öne sürüyorum. İskender'i önceleyen dönemde standart otuz kilometrenin altındadır.

Sargon'un bu standardı aşabildiğini düşünmek için herhangi bir neden bulunmuyor. Büyük Sümer arabalarından vazgeçmemişti ve yalnızca merkepleri vardı; katır ya da atları yoktu. Yük hayvanları daha yavaş hareket edecek ve kullanımları sayesinde hareketlilik bakımından hiçbir avantaj elde etmeyecektir. Cömert davranıp ona günde otuz kilometre verelim. Üç günde bu en fazla doksan kilometrelik bir menzil ifade eder, ama eylem hızlı olmalı ve erzakların elde edilmesiyle sonuçlanmalıydı. Hiçbir yetkili komutan bölüklerini bu mesafenin yarısını aşarak riske atmayacaktır. Ordunun ilerlediği rota boyunca karadan daha fazla erzak getirmek çözüm üretmez, zira erzaklar orduya ulaşmadan evvel ikmalciler tarafından tüketilecektir.

Bu imparatorluğun fetihleri ya da tahakküm kurması için dayanıksız bir temel, fakat olası en kötü durumu ifade ediyor. Fethettiği topraklar ile imparatorluğunun vadi omurgaları boyunca, Sargon su bulacaktır ve bu taşınan ağırlığın getirdiği sıkıntıyı hafifletecektir. Engels, hiç su taşımadan; kat edecekleri mesafeyi üçe katlayabileceklerini tahmin ediyor; bu da dokuz gün dayanılmasını ve azami menzilin üç yüz kilometreye çıkarılabilmesini sağlar. Bir komutan, eğer varış noktasında savaşmak zorunda kalacaksa, bu mesafenin üçte birinden fazlasını kat etme riskini alacaktır.

Taşınan ağırlıklar aynı zamanda askeri teçhizatı içeriyordu ve bu daha da karmaşıktır. Engels ilerleyen bir asker için taşınabilecek azami yükün otuz altı kilogram civarında olduğunu tahmin eder, oysa bugünkü pek çok ordu kılavuzu otuz kilogram varsayımını temel alır ve ben kendimin de herhangi bir mesafede daha yüksek bir miktarı taşıyamadığımı fark ettim. Landels (1980) Romalı hamalların uzun mesafelerde yirmi beş kilogram civarında yükü taşıyabildiklerini öne sürer. Makedonyalı piyade erleri yaklaşık yirmi iki kilogramlık teçhizat taşıyabiliyorlardı; esas olarak miğfer ve bir vücut zırhı (zırh vücut üzerinde daha iyi bir dağılım gösterdiğinden aynı ağırlıkta bir paket taşımaktan daha kolaydır). Akadlıların teçhizatları bundan daha hafif olacaktır, ama bunun herhangi bir şey ifade edip etmediğinden emin değilim, çünkü Makedonyalılardan önce çok az bölük yirmi iki kilogram taşıyordu. İskender'in babası Filip ordunun gerisinden gelen sivilleri ve araba sayısını azaltıp yükü askerlerine devretmişti; amaç hareketliliklerini arttırmaktı. Daha sonra Roma Cumhuriyeti'nde General Marius aynı şeyi yapmış ve bölüklerine "Marius'un katırları" lakabını kazandırmıştı. Her ikisi de, o dönemlerde, askerlere uygulanan rutinleştirilmiş baskı düzeyi açısından dikkate değer buluşlar olarak kabul edilmişti ve bu da yüksek derecede militaristleştirilmiş top-

lumlara işaret eder. Yakın Doğu'da askerlere bu şekilde yüklenilebileceği şüpheli. İskender'in ordusu her üç savaşçı için geriden gelen bir adet sivil içerirken, onun Pers düşmanı bir savaşçı için bir sivil içeriyordu (Yunan kaynaklarımız böyle söylüyor). Dahası, Sümerli, Akadlı ve Asurlu askerlere ilişkin pek çok tasvirde, teçhizatlarından öte herhangi bir şey taşıdıklarını hemen hiç görmeyiz. Bu tasvirlerdeki yük hayvanları arabalar, köleler ve orduyu geriden takip eden sivillerdir. Sargon'un askerlerinin neredeyse hiç erzak ya da hayvanlar için neredeyse hiç yem taşımamış olmaları ve orduyu peşi sıra izleyip hizmet sağlayan, en azından kendilerine eşit sayıda köle benzeri veya köle takipçiye dayanmış olmaları olası görünüyor. Toplam menzilleri benim ilk hesaplamalarımdan daha fazla olmuş olamaz ve günlük ilerleme hızları daha düşük olmuş olabilir. Ne rota üzerindeki su ne de daha hafif teçhizatlar, desteklenmeyen bir ilerleme söz konusu olduğunda, pratik olarak kat edilebilir toplam doksan kilometrelik azami mesafe değerini maddi olarak arttıramaz. Erken dönem Yakın Doğu monarşileri bu değerden daha azı ile sınırlanmış olabilir, belki de 80 kilometre ile. Nihai olarak seksen ila doksan kilometrelik bir menzil varsayımında bulunalım. Bu temele dayanarak herhangi bir büyük çaplı fetih mümkün kılınamaz.

Nehir taşımacılığı Sargon için durumu ciddi bir biçimde iyileştirebilir (onun seferleri açısından kullanılabilir herhangi bir deniz yoktur). Sümer'e karşı nehrin akış yönünde hareket ediyordu ve bu sayede dikkatli planlama yapılması halinde ağırlık sorunları ortadan kalkabilirdi. Yoğun bir nüfusa sahip olan taşkın yatağı üzerinde, teritoryal ve toplumsal olarak kapana kısılmış olan yerleşimciler mahsulleriyle birlikte tahkim edilmiş kente kaçabilirlerdi yalnızca. Her bir kent ile bir diğeri arasında çarpıcı bir mesafe bulunuyordu. Sargon topraktan yapılma bir siperi duvarların seviyesine kadar yükseltebilir, nehir yoluyla ikmal malzemeleri alabilir, kente zorla girebilir ve artık ile erzakları bir sonraki ilerleme rotası için yağmalayabilirdi. Aslında, kent-devletlerinin ona karşı birleşik operasyonlar geliştirmek konusunda daha büyük lojistik sorunları olacaktı. Kentlere karşı Sargon tarafından zaferle sonuçlandırılan en az otuz dört sefer kaydı var elimizde. Her defada birine vurabilirdi. Güneyde fetih yapmak kuzeyliye açıktı.

Kuzeyde zorluklar daha büyüktü. Ya nehir akıntısına ters yönde ya da ovalar ve dağlar arasında bulunuyorlardı. Şimdiye dek, ilerleme rotası boyunca karada herhangi bir erzak olmadığını varsaydık. Eğer böyle ise, fetih neredeyse imkânsız olurdu. Bu varsayımı gevşetmeliyiz. Sargon'un karşı karşıya olduğu arazi üzerinde yerleşimciler vardı; çoğunlukla ek meralara sahip yerleşik tarım topluluklarıydı bu yerleşimciler. Bu durum "gıdayı araziden temin ederek hayatta kalma" olanağını doğuruyordu. Mevsimlere dayalı olarak sefer düzenlemeyi içeriyordu; hasadın toplanmak üzere orada olduğu azami bir aylık bir dönem ve buna ek olarak nüfusun küçük bir orduyu beslemek üzere

artık depolamış olduğu altı aya kadar çıkan daha uzun bir dönem. Ordunun büyüklüğü burada anlam taşır; ne kadar büyük olursa erzak durumu o kadar kötü olur. Genç hayvanlara el koymak ve orduyu geriden takip eden siviller tarafından sürülen, ele geçirilmiş olan küçükbaş ve büyükbaş sürüleri için iyi otlaklar bulmak bakımından da aynıydı mevsimlerle ilgili olanaklar. Daha kısa dönem söz konusu olduğunda, eğer Sargon Byron'un Asurluları gibi, "ağıla giren kurt misali," aşağı inebilseydi, o zaman gıdayı araziden temin ederek hayatta kalabilirdi. Fakat çoğu zaman artığın büyük bölümü tahkim edilmiş ambarlarda olurdu; Asurluların hızı bile kuşatma olmaksızın kapamazdı bu artığı.

Bir kez daha İskender'in aynı alan üzerindeki deneyimini kullanabiliriz. Onu karşılayan tahkim edilmiş ambarlar dağınık ve çeşitliydi; köylerde, çöl yerleşimlerinde, şehirlerde ve Pers İmparatorluğu'nun taşra başkentlerinde. İskender hiçbir zaman önündeki alan, yolları, erişilebilir erzakları ve onları koruyan savunma kapasiteleri konusunda istihbarat raporları alana kadar bir ikmal üssünden ileriye hareket etmezdi. Ardından yerel muhafızları sindirebilecek asgari düzeydeki ama bir miktar yerel talan tarafından takviye edilen erzakları taşıyabilecek azami düzeydeki kuvvetin büyüklüğünü hesaplıyordu. Belki de birkaç rota arasında bölünmüş olarak gönderiyordu kuvvetini. Alınması üzerine ilerliye doğru hareket edilen başarı raporu, müfreze tarafından gönderilene kadar, ana ordu hareketsiz tutuluyordu. Yerel muhafızlar çoğunlukla güçlük yaşıyordu. Hükümdarlarından gelecek yardım eli kulağında değilse reddedemeyecekleri teslimiyet önerisinde bulunuluyordu onlara. Muharebeler çoğunlukla gereksiz oluyordu: Çarpışmalar güç dengesini kabaca gösteriyor, muhafız konseyleri bölünüyor ve birisi kapıları açıyordu.

Bu modern savaştan o kadar farklı ki çağdaş yazarlar esas süreçlerini anlama becerisi gösteremiyorlar çoğu kez. Antik savaşlardaki iletişim güçlükleri *her iki* taraf için de o kadar büyüktü ki orduları burun buruna çarpışmaya nadiren giriyordu. Bu durumda, her iki ordu da, düşmandan çok uzak olmayan, önceden belirlenmiş bir buluşma noktasına ayrı rotalar üzerinden küçük müfrezeler halinde olabilecek en hızlı şekilde gidiyorlar (tarım mevsiminin doruk noktasında, yeterli su olan ve belki de daha önceden ayarlanmış ambarları olan bir buluşma noktası oluyordu bu) ve savaşıyorlardı. Her iki tarafın generalleri de muharebe etmeye meraklıydı. Yöntemleri, onur anlayışları ve her şey bir yana bölüklerini kontrol etme becerileri, erzakları tükendikçe yaşanan moral bozukluğunu yavaşlatmaya kıyasla savaşmaya hatta yenilgiye bile daha uygundu (ancak duvarlarla çevrili bir kent içerisindeki erzak bakımından iyi donanımlı muhafızlar bu duruma istisna niteliğindedir). Savunmadaki generali, birazdan tanımlanacak olan "kısmi ihanet"ten kaçınmaya özendiren nedenler de vardı. Ama bu mesele bir yana, ana kuvvet yalnızca taşralıları sindirmek için ve acemi ilerleme müfrezelerini beslemek üzere rezervuar olarak

kullanılıyordu. Fetih ilerleyişi, büyük oranda, vergi ve asker toplanan farklı grupların "federal" biçimde örgütlenmiş bir ilerleyişiydi ve bu ilerleyişi zorlayıcı müzakereler ile "kısmi ihanet" izliyordu. Crown'un (1974) belirttiği gibi, antik iletişimin en gelişkin kısmı haberci-artı-casus-artı-diplomat ağıydı. Haberci yüksek statü sahibiydi, pek çok kez inisiyatif alıyordu ve etkileyici bir biçimde ödüllendiriliyor ya da cezalandırılıyordu. İmparatorluk yönetimi için kritik bir yer tutuyordu.

Savunmadakilere çok fazla seçenek sunulmuyordu. Eğer direnirlerse, öldürülebilir ya da köleleştirilebilirlerdi; eğer teslim olurlarsa, görülebilir tüm artıkları yağmalanabilir ve duvarları yıkılabilirdi. Fakat memnuniyetsiz bir kuzene ya da küçük oğul ve hizbine daha fazla vaatte bulunulabilir ve kent onlar tarafından teslim edilebilirdi. Hiçbir önemli askeri katkıda bulunmasalar bile varlıkları siyasi olarak yararlıydı, zira karşı karşıya gelinen bir sonraki taşralılar için örnek teşkil ediyorlardı. Sonuçta, modern okurlar için yine şaşırtıcı olacak şekilde, antik savaşta sürekli olarak şunu okuyoruz: Yenilgiye uğratılan ve anında vergi ve asker kaynağı bir müttefike dönüştürülen düşmanlar. Saldıranları, ordunun yeni erzaklarına doğru ileriye hareket edebilmesini sağlayacak şekilde hızla müzakereye girmeye teşvik eden bir şey vardı. Bu, Sargon gibi parlak imparatorluk fatihlerinin kabul ettiğinden çok daha *diplomatik* bir süreçti. Fakat Akadlardan esinlenen hanedanlıkların hem başlangıçları hem de sonları hakkında bildiğimiz şeye ve Ur Üçüncü Hanedanlığı'nın sonunda sadakatlerini terk edip Amoritlere geçen taşra valilerine ilişkin kanıtlara uyuyor bu söylenen.

Yani aslında Sümer hasadı toplamaya hazırdı, ama diğer yerler aşılması güç lojistik sorunlar çıkarıyordu. Sargon sahip olduğu iki beceri ile bunların üstesinden geldi muhtemelen. Birincisi, merkezi ordusu, uzun döneme yayılan rutin bir istihbarat toplama işine ve ikmal koordinasyonuna uyarlanmış, büyük muharebeler için tek bir birim olarak ya da yağmalama, kuşatma müfrezeleri olarak birleşme becerisine sahip profesyonel bir orduydu. İkincisi, diplomatik zekâsı ya da başlıca yardımcılarının diplomatik zekâsı ciddi düzeyde olmalı. Uç beyleri olarak konumları, muhtemelen, savunma pozisyonundaki muhtelif gruplarla baş eden muhtelif bölgelerdeki erişilebilir lojistik-artı-diplomatik seçenekler konusunda derin görü kazandırmıştı onlara. Bunlar arasında, bu iki beceri, bereketli, saldırılabilir, savunulabilir, kontrol edilebilir vadiler ile tarım düzlükleri arasında örgütsel bağlantıları sağlayacak yeterli askeri yapıntılar verdi.

İlginç bir biçimde, askeri ikmal malzemeleri üzerindeki kısıtlar fethi sınırlandırmadı. Sargon ve halefleri yaklaşık beş yüz bin kilometre karelik bir alanla sınırlandılar, ama kısıtlar fetih üzerinde değil; siyasi kontrol üzerinde hissettirdi kendilerini. Doğal sınırlar bir kez çiğnendikten sonra, askeri iktidarın gözle görülür hiçbir mola yeri olmadı. Doğru örgütlenme veri alındığında,

5.400 askerden oluşan bir merkez ordu artı asker kaynağı olan federal bölgeler, elli ila yüz kilometrede bir erzak ele geçirebilmeleri şartıyla ilerlemeye devam edebilirlerdi. İletişim hatları yalnızca nehirler üzerinde önem taşıyordu. Kara rotaları erzaklara katkı sağlamıyordu. Kalelerin "maskelenmesi" gerekmiyordu. Bazı durumlarda, antik bir ordu yalnızca ilerlemeye devam ediyordu. İskender'in Asya'daki bazı seferleri bu niteliğe sahipti; Ksenofon'un evden bin beş yüz kilometre uzakta görevden atılıp boşluğa bırakılan 10.000 Yunan paralı askerinin (gereklilikten ötürü) sahip olduğu gibi. Ama genel olarak ordular fethi kurumsallaştırmak yani yönetmek için ilerliyorlardı ve siyasi seçenekler sınırlıydı.

Siyasi İktidarın Altyapısı

Sargon'un yönetme gücü, fethetme gücünden daha az yaygındı. 1. Bölüm'de Lattimore tarafından betimlenen yaygın iktidarın eş merkezli halkalarına dönüyorum. Artık geniş bir ölçeğe yayılan toplumları birleştirecek ekonomik, ideolojik, siyasi ve askeri örgütlenmelere ilişkin farklı kapasiteleri görebiliriz.

Bir devlet tarafından uygulanabilir yönetimin siyasi çapı, bir askeri fethin çapından daha küçüktü. Bir ordu kuvvetlerini *yoğunlaştırarak* başarı elde ediyordu. Sürekli bir biçimde yalnızca kanatları ile arka tarafını koruyarak ve iletişim hatlarını aralıklarla açık tutarak asayişi sağlanmamış bölgeleri yararak ilerliyordu. Kaçamayanlar biçimsel olarak boyun eğiyordu. Fethin çapı, yalnızca kafeslenmiş binyıllık bir tarım nedeniyle kıstırılmış olduklarından kaçamadıkları için bu kadar büyüktü. Fakat boyun eğmiş olanları yönetmek, askeri avantajı çöpe atmak anlamına gelecek biçimde kuvveti *dağıtmayı* içeriyordu. Hiçbir fatih bu çelişkiyi ortadan kaldıramadı. Aktarıldığına göre Cengiz Han'ın söylediği gibi, bir imparatorluk at sırtında yönetilemez.

Bu durumu iyileştirmenin ve gerçek bir emperyal tahakküm geliştirmenin dört temel stratejisi vardı. İlk ikisi; hamilik yoluyla yönetim ve doğrudan ordu yönetimi, görece kolay erişilebilir ama en az etkin olanlarıydı. Birazdan bunlardan kısaca bahsedeceğim. Diğer ikisi; "zorunlu işbirliği" ve ortak bir yönetici sınıf kültürünün geliştirilmesi, imparatorluk hükümdarlarına neticede çok daha büyük kaynaklar sundular, ama daha karmaşık altyapılar gerektirdiler. İktidar gelişiminin tarihi, bu karmaşık altyapıları yalnızca adım adım erişilebilir kıldı. Bunlardan daha uzun uzadıya söz edeceğim. Bu dönemde 3. ve 4. stratejinin yalnızca ilk gelişimini göreceğiz. 9. Bölüm'de Roma'ya ulaştığımız zaman, bu iki stratejinin de 500 yıllık bir imparatorluğa muazzam katkılarda bulunduğunu göreceğiz. Şimdi yöneticilerin daha tam olarak inceltilmemiş stratejileri ile başlayacağım.

Bu dört stratejinin birincisi, fethedilen yerlerdeki yerli elitler yoluyla yani hamilik yoluyla yönetimdi. İlk imparatorluklar, fakir ve daha az örgütlü kom-

şular ile giriştiler bu işe. Biçimsel bir boyun eğişi ve belki de biraz haracı kabul ederek ve yöneticilerinin devam etmesine izin vererek... Kötü davranış gösterilmesi halinde, cezalandırıcı akınlar düzenliyor, yöneticiyi belki de kuzeni ile değiştiriyor ve haraç seviyesini yükseltiyorlardı. Her durumda, zaten görmüş olduğumuz gibi, lojistik güçlükler, bunun bile yerel muhalif elitlerle siyasi bir pazarlık içermesine neden oluyordu. Ancak, bu türden otoriter süreçlere, dağıtılmış iktidar ilave ederek daha fazla iktidara sahip olmak mümkündü. Bu, yerli elitlerin çocuklarını tutsak alıp onları ve belki de ana babalarını fethedenlerin kültürü içerisinde "eğitmek" demekti. Fakat şimdilik bunu yapmaya yönelik teknikler sınırlıydı. Fakat eğer yerliler fethedenlere kıyasla geri iseler, uygarlık onları bir dereceye kadar kendi halklarından ayırabilirdi. Fethedenler, bir isyan anında esas işlevleri yardım gelene kadar bir kale içine geri çekilmek olan bölüklerle yerel kontrolü sağlamaları konusunda onlara yardım edecekti. Aslında, çok sonraki tarihlere kadar, sözüm ona "teritoryal imparatorluklar" kesin sınırlara sahip olmadılar genellikle ve "içerdeki" uç alanları çoğunlukla bu dolaylı yolla yönetildi. Böylece tahakkümün resimsel tasviri, asilerin aşağılanması ile hamilik edilen yöneticilerin hamileri önünde ayinsel secdeye yatışlarını içerdi. Yönetim başka krallar, lordlar, valiler *aracılığıyla* gerçekleştiriliyordu. Bu düşük maliyetli bir güvenlik sağlıyordu, ama isyan sırasında ya da içeriden veya dışarıdan gelen daha çekici bir rakibin hizmetinde kaynakları harekete geçirme becerisine sahip özerk bir bağımsız elit bırakıyordu geriye. Nitekim Sargon'un yerel kralların yanı sıra Akadlıları yerleştirdiğini ve fethedilen Ur'da ay tanrısının yüksek rahibesi olarak kızını atadığını görüyoruz.

İkinci strateji, doğrudan ordu vasıtasıyla yönetme; devleti militarizm üzerinde temellendirme stratejisiydi. Bu strateji teğmenleri ve bölükleri stratejik kalelere ve şehirlere dağıtıyordu. Bu strateji, düşman elitin ilk başta daha fazla katledilmiş olmasını gerektiriyordu. Küçük birimlere dağıtılmış olan profesyonel bölükleri inşa etmek için ve kalelere, iletişim rotalarına ve erzaklara ilişkin askeri/yönetsel altyapıyı inşa etmek ve sürdürmek için fethedilen tarım topluluklarından daha büyük miktarlarda artık sağlanmasını da gerektirir. Fethedilen merkez alanlarda ve jeopolitik bir bakış açısından bakıldığında anahtar nitelikteki bölgelerde uygulanan baskın bir stratejiydi bu. Bunun, Akadlılar tarafından yönetilen ve angarya emekle desteklenen alanlarda Sargon'un izlediği strateji olduğu görülüyor. Ama bu strateji iki sorunla karşılaşıyordu: Askeri devlet yönetiminin sadakat ve birliği nasıl sürdürülecekti ve fethedilen yerlerden artık koparılması nasıl sağlanacaktı?

Merkezi komutanın otoritesi, bir fetih savaşında muhafaza edilmesi görece kolay bir otoriteydi; ayakta kalmak ve zafer için yararlıydı. Fethin meyveleri de komutanın otoritesini arttırıyordu, çünkü o ganimet dağıtabiliyordu. Bu, yalnızca, idarecilerin ve askerlerin ödüllerinin merkezi otoriteye bağlı kılınması yoluyla, asayişin sağlama ve kurumsallaşma sürecinde sürdürülebilirdi. Para-

sal olmayan bir ekonomide (birazdan bu konu üzerinde daha fazla durulacak), toprak ve (ayni ya da iş gücü olarak) haraç ile verginin aktığı mevkilerin ekstra kazançları anlamına geliyordu ödül. Askeri devlet yönetimi askerlere toprak ve teğmenlere çiftçileriyle birlikte toprak ve devlet mevkileri veriyordu. Ne yazık ki, bu eylemler, askerleri "sivil toplum" içerisine gömüp onlara, tasarrufları artık ordu ya da devlete bağlı olmayan maddi kaynaklar vererek iktidarı *âdemi merkezileştiriyordu*. Toprağın bahşedilmesinin askeri hizmete bağlı olduğu varsayılabilir ve bu topraklar varislere devredilebilir olmayabilir; ama pratikte bu türden sistemler bağımsız, kalıtsal, toprak sahibi bir aristokrasi ve bir köylülük yaratıyordu fethedilen bölgelerde. Bunlar askeri feodalizmin, "satraplığın," pek çok uç beyliklerinin ve fetihten sonra iktidarı etkin bir biçimde âdemi merkezileştiren diğer toplumsal yapıların kaynakları oldular. Nihayetinde, imparatorluk rejimleri, evrensel bir üst sınıf kültürünün gelişimi ile sağlamlaştırıldılar; Pers ve Roma örneklerinde göreceğiz bunu. Fakat bu daha geç döneme ait bir gelişmeydi. Sınırlı altyapılar göz önünde bulundurulduğunda, bu dönemin rejimleri, fethedilen nüfusun yine ayaklanabileceğinden duyulan sürekli korku gibi çok daha ilkel kaynaklara dayandı. Böylece şu paradoks ortaya çıktı: Asayiş ne kadar *fazla* güvende olursa, merkezileşmiş düzenlemenin derecesi ne kadar *fazla* etkin olursa, ordudan o kadar *az* merkezileşme türetilebiliyordu. Asayişin sağlanması orduyu *âdemi merkezileştiriyordu*.

Bu argümanlar Weber'in çalışmalarında bulunabilir, ancak ima ettiklerinin değeri bu ilk imparatorluklar üzerine çalışanlar tarafından anlaşılmamıştır. Çünkü "teritoryal" imparatorluk modeli iki kez ayağa dolanıyor; birincisi "merkez ve çevre" topraklar metaforu üzerinden. Merkez alanlar, söylendiği gibi deniyor, doğrudan ve militarist bir biçimde yönetiliyordu; çevre alanlar ise dolaylı olarak hamilik edilenler vasıtasıyla yönetiliyordu. Fakat bu lojistik, istikrarlı bir merkez ve istikrarlı (ya da istikrarsız) bir çevre ile değil; ama mekân kadar zaman içinde de değişen yönetim örüntüleri ile sonuçlanır. "Merkezi" yöneten elitler zamanla özerkleşir. Yoffee bunu Hammurabi'nin ve onun soyundan gelenlerin Eski Babil devletinde görür. Babil merkezinin dolaysız askeri kontrolü olarak başlayan şey, resmi görevliler makamları ile ilişkili kalıtsal haklara sahip oldukları, yerel elitlerle kız alıp verme ilişkisine girdikleri ve devletin vergilerini topladıkları için çözüldü. Şu sonuca varır: "Yüksek düzeyde merkezileşmiş bir bürokrasiye sahip olan siyasi ve ekonomik sistemler ... ilk aşamalarında devasa düzeyde verimli askeri ve ekonomik güçlerdir, ama kendilerini kurumsallaştırmayı ve meşrulaştırmayı nadiren becerirler (1977: 148)." Yalnızca sınırdaki bir "çevre" değil, ama *bütün*, siyasi olarak istikrarsızdı. Zor, "merkezden" doğru tüm parçalara düzenli olarak uygulanıyordu.

Ama merkez neredeydi? İkinci bir kez, değişmez egemenlik alanları ve merkezler fikri ayağa dolanıyor. Çünkü merkez orduydu, Sargon'un 5.400 askeriydi ve hareketliydi. Yalnızca devam eden sefer, askeri gücü merkezileş-

tiriyordu. Asayiş koşulları ve daha geniş tehditler bir kez eşitsiz hale gelince, imparatorluk, merkezi lideri altında tek bir sefere angaje olan bir ordu görüntüsünü daha az veriyordu. Taşradan gelen tehditlere, taşra orduları harekete geçirilerek yanıt veriliyordu ve bu da merkezi devletin değil de yerel komutanların eline veriyordu iktidarı. Parçalanmaya karşı koymak için, sanayi öncesi iletişim koşullarındaki en büyük fatihler neredeyse aralıksız bir sefer hareketi içindeydiler. Ordu karargâhlarındaki fiziksel varlıkları, iktidarlarını merkezileştiriyordu. Onlar ya da halefleri bir kez bir başkentteki bir saraya dönüp yerleştiklerinde, çoğu zaman çatlaklar kendilerini gösteriyorlardı. Aslında, pek çok fethedilmiş imparatorluk o zaman yıkılıyordu. Dönek korku ile yöneticinin enerjisi dışında bu türden yapay yaratımları bir arada tutabilecek herhangi bir şey görmedik şimdiye dek.

İstikrarsızlığın bir nedeni, imparatorlukların *siyasi* konsolidasyonuna yönelik olarak lojistik alanda temel herhangi bir ilerleme kaydedilmemiş olmasıydı. Devlet aygıtı, bu haliyle, hükümdarın kişisel nitelikleri ile ilişkilerine dayanıyordu. Akrabalık kalıcı otoritenin en önemli kaynağıydı. Fakat fethedilen yerlerin kapsamı ne kadar genişse, yönetici elitlerin arasındaki akrabalık da o kadar zoraki ve uyduruk hale geliyordu. Bu dönemde teğmenler kendilerini güvence altına almak için yerel halkla kız alıp verme ilişkisine giriyordu, ama bu da fethedenler arasındaki bağları zayıflatıyordu. Bu dönemde okuryazarlık teknikleri ilk başta ağır tabletler ve karmaşık alfabeler ile sınırlandırılmıştı. Geleneksel kullanımları, ilişkileri kentin merkezi yeri üzerinde *yoğunlaştırmak* amacına hizmet ediyordu. Mesafeler üzerinde mesajlar iletme ve denetim sağlamaya ilişkin daha kapsamlı rolüne kolayca uyarlanamamışlardı. Kanun çıkarmak konusunda bazı ilerlemeler kaydedilmişti. Hammurabi'nin görkemli bir biçimde muhafaza edilmiş "kanunu," kapsamlı kural koyuculuk *amacında* artış olduğunun işaretidir, ama muhtemelen fiilen onun kanunlarınca yönetilen bir imparatorluğun değil.

O halde şimdiye dek askeri ve siyasi lojistik, "teritoryal imparatorlukları" ciddi biçimde desteklemedi. *Tahakküm imparatorlukları,* devleti 5.400 askeri olan Sargon'un ve haleflerinin ayağı altında secdeye yatan yöneticilerin istikrarsız federasyonları için daha iyi bir isim olacak.

Ancak en dar olduğu varsayılan çapa, yani ekonomik olana döndüğümüzde, hükümdar açısından erişilebilir olan üçüncü bir strateji görürüz. Burada 1. Bölüm'de eleştirdiğim üç lojistik çapı birbirinden açıkça ayrı tutan Lattimore'nin modelinden ki bu model sosyolojideki "bağımsız faktör" yaklaşımın bir mirasıdır, ayrılıyorum. Erken dönem imparatorluklarının ekonomileri ayrı değildi; askeri yapılarla ve devlet yapılarıyla iç içe geçmişti. Zorunlu işbirliğinin bağlantı noktaları bir imparatorluk hükümdarı için daha dişli lojistik imkânlar sağlıyordu ki bu da (ortak bir egemen sınıf kültürüne ilişkin dördüncü strateji ile birlikte) imparatorlukların başlıca iktidar kaynaklarından biri haline geldi.

Lattimore'nin modelinde en içteki çap ekonomik iktidardı. Ona göre antik imparatorluklarda pek çok hücre benzeri küçük "ekonomi" vardı. Bu türden hücreler aslında Sargon'un fethedilmiş imparatorluğunda görünürdür ve henüz bir araya getirilmiş bölgesel ekonomilerin her birini kapsar. En ileri olanları yeniden dağıtımcı merkezi yerler (daha önceden kent-devletleri) tarafından kısmen örgütlenen sulama yapılan vadiler ile taşkın yataklarıydı. Ama her biri arasında ve bunlar ile yüksekteki alanlar arasında ticaret değişimleri sürüyordu. Bunlar da eski siyasi otoriteler tarafından kısmen örgütleniyordu; vadilerde, yeniden dağıtımcı merkezi yer tarafından ve tepelerde âdemi merkezileşen lordlar tarafından. Fatih nüfuz bölgeleri boyunca üretimi ve değiş-tokuş ilişkilerini yoğunlaştırmak isteyecekti. Aslında, sınırlı bir düzeye kadar, asayişin büyüyen kapsamıyla birlikte kendiliğinden ortaya çıkacaktı bu durum. Devlet ortaya çıkan tüm artık artışlarını eline geçirmeyi de isteyecekti.

Nitekim fatihler kendilerini belirli bir fetih sonrası ekonomik ilişkiler dizisi içine sürüklenmiş buldular, bu durum için, Herbert Spencer tarafından ortaya atılan terimi, *zorunlu işbirliği* terimini kullanabiliriz ("savaşçı toplumu" bir arada tutan şey hakkındaki düşünceleri için bkz. Spencer 1969).[4] Bu ilişkiler çerçevesinde, doğadan koparılan artık arttırılabilir, imparatorluğa biraz kırılgan bir ekonomik birlik sağlanabilir ve devlet artıktan kendine düşen payı koparabilir ve birliğini sürdürebilirdi. Ancak bu yararlar bir bütün olarak ekonomide baskıyı arttırmanın bir sonucu olarak akabilirdi *ancak*. Bu durumun özgüllüğü, şu ya da bu derecede ortaya çıkan ortak yarardan, çıplak baskı ve sömürünün ayrılamaz oluşunda yatar.

Birazdan ayrıntılarına girilecek olan bu model, bunun bir yönünü; yani sömürü ve zoru vurgulayan yakın döneme ait kuramlardan ayrılıyor. Söz konusu kuramlar kendi dönemimizde moda olan liberal devlet görüşünü izliyorlar. Buna göre, ekonomik büyüme de dâhil olmak üzere temel toplumsal dinamizm âdemi merkezi, rekabetçi piyasa örgütlenmesinden gelir. Devletler halkayı tutar, temel altyapıyı sağlar; ama yalnızca bu kadar. Adam Smith'in belirttiği gibi, "eğer barış, kolay vergiler ve katlanılabilir adalet yönetimi varsa, o zaman 'şeylerin doğal gayesi' geri kalanları beraberinde getirir." Bu sözler son dönemin ekonomik dinamizm kuramcılarından biri tarafından övgüyle

4 Spencer kuramını bir bütün olarak antik tarihe genelleştirerek aşırıya kaçmıştır. 1977 tarihli makalemde zorunlu işbirliğine yönelik olarak aşırı genel iddialarda bulunarak onu izlediğim için pişmanlık duyuyorum. Bu çalışmada zorunlu işbirliği düşüncesini, görece cesurca, bu bölümde tartışılan imparatorluklara ve Roma İmparatorluğu'na (bkz. 9. Bölüm) ve daha tereddütlü bir biçimde Asurlular ve Persliler gibi bazı ara dönem imparatorluklarına uyguluyorum. Fakat klasik Yunan ya da Fenike gibi uygarlıklara uygulamıyor ve 6. Bölümde tartışılan erken dönem "Hint-Avrupa" toplumlarının çoğuna yalnızca marjinal bir biçimde uyguluyorum.

alıntılanıyor (Jones 1981: 235). Aynı görüş, karşılaştırmalı toplumsal gelişme alanından pek çok yazar tarafından savunuluyor. Devletler, özellikle de emperyal devletler, öyle bir düzeyde zor ve sömürü uygularlar ki tebaaları malları pazarlardan uzak tutar, yatırımlarını sınırlandırır, bir kenarda biriktirir ve genellikle ekonomik ve toplumsal durgunluğa katılırlar (örn., Wesson 1967: 206-76; Kautsky 1982).

İmparatorluğa ilişkin bu olumsuz bakış, antik Yakın Doğu konusunda uzmanlaşmış düşünürler arasında nüfuz alanı bulmuştur ve burada çoğu kez "merkez" ve "çevre" dilini benimsemiştir. İleri, kentli, imalat ve sulama yapılan bir merkez etrafında kurulan bir imparatorluk türünün daha geri, kırsal, çoban topluluklarının yer aldığı, sulama yapılmayan çevreyi, vergi ve haraç yoluyla sömürdüğünü iddia ediyorlar. Ancak, çevre, uç beyleri tarafından gerçekleştirilen fetihle şekillenen kendi imparatorluğu ile geri vuruş yapabilir ve böylece merkezin halkını ve zenginlerini sömürebilir ve yağmalayabilirdi. Her iki imparatorluk türü de asalak niteliklidir. Bu söylenenler, düşünürler arasındaki polemik alışverişlerinin altını çiziyor; bu türden polemik alışverişlerine örnek olarak son dönemin Mezopotamya konusunda çalışan en göze çarpan iki düşünürü, Sovyet Diakonoff ile Amerikalı Oppenheim, arasındaki gösterilebilir. Diakonoff, bölgedeki tüm büyük dinamizm örneklerinin özelmülkiyet ilişkilerinde ve âdemi merkezi sınıflarda ortaya çıktığını iddia ederek uç bir devlet asalaklığı görüşünü benimser (1969: 13–32). Oppenheim ise yüksek düzeyde ekonomik dinamizm ile ilişkili devlet örgütlenmesini göz ardı ettiği gerekçesiyle haklı bir biçimde eleştirir bu görüşü. Fakat ilgili devletler, onun için, kent-devletleri ile kent-devletlerinin ticari ağlarıdır. Daha büyük emperyal devletler bu ekonomik temeller üzerinde "üstyapılar" olarak yükselir ve düşerler. Düştüklerinde, kent-devleti hemen hemen değişmemiş olarak yeniden ortaya çıkmıştır (1969: 33–40). Birazdan göreceğimiz gibi, her iki görüş de yanlış.

İmparatorluğa ilişkin negatif bakış en sert biçimde Ekholm ve Friedman tarafından dillendirilmiştir. Yazdıkları uzun uzadıya alıntılanmaya değer:

1. M/ç (merkez/çevre) sistemleri içerisinde gelişen imparatorluklar hâlihazırda kurulmuş olan zenginlik üretim ve birikim biçimleriyle beslenen siyasi mekanizmalardır. Aşırı vergi uygulamasına gitmedikleri ve eş zamanlı olarak iletişim ağlarını korudukları durumlarda, sistemdeki üretim ve ticaret olanaklarını; yani mevcut tüm zenginlik birikim biçimlerine yönelik olanakları arttırma eğilimindedirler.
2. İmparatorluklar, politik olarak m/ç ilişkilerini, fethedilen alanlardan ve çevrelerden haraçların koparılması vasıtasıyla sürdürür ve pekiştirirler. Fakat imparatorluklar üretim ve dolaşım ile ilgili diğer ekonomik mekanizmaları değiştirmedikleri fakat onları yalnızca sömürdükleri sürece, kendi ölümleri için gereken koşulları yaratabilirler.
3. Bu durum, mevcut birikim döngülerinden çekilen gelirlerin toplam birikimin kendisinden daha yavaş artış gösterdiği durumlarda ortaya çıkar. Bu gibi du-

rumlarda, diğer alanlara kıyasla merkezin genel olarak zayıflaması ile sonuçlanacak biçimde *ekonomik bir âdemi merkezileşme* gündeme girer. ... [Bu bölümü (hızlı bir âdemi merkezileşme örneği olarak) Roma ve (daha yavaş bir âdemi merkezileşme örneği olarak) Mezopotamya örnekleri izliyor.]

4. Kabaca ortaya koyacak olursak, imparatorluğun dengesi şunlar tarafından belirlenir: Ganimet + haraç (vergi) + ihracat gelirleri – (imparatorluğun maliyeti + ithalatların maliyeti) (ki burada ihracatlar ve ithalatlar, sırasıyla, merkezden dışarı ve merkeze yapılmaktadır). [1979: 52–3]

Bu merkezileşme ve âdemi merkezileşme güçler arasındaki dengenin mükemmel bir ifadesidir. Mezopotamya örneğinde yavaşça ama tekrar tekrar ve Roma örneğinde birden çok kez (ama her defasında aniden) dengede net bir değişim meydana geldi. Ancak, daha genel konuşacak olursak, ekonominin bütününün "ilk baştaki" dinamizmini, toplumsal gelişmenin motoru olan "hâlihazırda kurulmuş" serbest ve âdemi merkezi birikim formları içine yerleştirirler. Devletin eklediği tek şey ithalat ve ihracatları teşvik eden iletişim ağlarıdır. Bundan başka, birikim üzerindeki stratejik "kontrolü" artıkların yönünü asalak bir biçimde değiştirir ama artık yaratmaz. "Asalak nitelikli merkez" fikri Ekholm ve Friedman'ı eleştiren Larsen (1979) ve Adams (1979) tarafından da paylaşılmaktadır.

Birbiriyle çelişen iki savı ileri sürmek istiyorum: (1) Emperyal devlet birikim süreçlerinin *yaratılmasına* beş özgül yolla yardımcı oldu. (2) Âdemi merkezileşme, devletçe desteklenen bu süreçlerin daha da gelişmesinden türedi; devlet "ilk başta" var olan âdemi merkezi bir iktidarın yeniden öne sürülmesinden değil de âdemi merkezi özel mülkiyet gücünün gelişimini teşvik ederek *parçalandı*.

Zorunlu İşbirliğinin Beş Yönü

Beş ekonomik süreç, aynı zamanda baskı yoluyla dayatılıyor olsa da kolektif iktidarın gelişimi için de işlevseldi. Bu süreçler şunlardı: Askeri asayişin sağlanması, askeri çarpan ekonomik mallar üzerine otoriteye dayanarak değer konması, zor yoluyla emeğin yoğunlaştırılması ve fetih yoluyla tekniklerin yayılması ve değiş-tokuşu. Emperyal devletlerin militarizminin kesinlikle negatif bir yönü olsa da, bu beş süreç vasıtasıyla etkin ve dengeli bir biçimde dayatıldığında, genel ekonomik gelişmeye yol açabildi. Bunları sırasıyla inceleyelim şimdi.

Askeri asayişin sağlanması

Uzak mesafe ticareti de dâhil olmak üzere ticaret, (Friedman ve Eckholm 1978 tarafından vurgulandığı gibi) militarist devletlerin ortaya çıkışını önceledi. Fakat iki nedenden ötürü giderek artan bir biçimde koruma gerektirdi. Artık büyüdükçe, daha çekici hale geldi ve talan ve saptırma için bir noktada yoğunlaştı. Uzmanlaşma büyüdükçe, yerel nüfuslar daha az kendine yeter ve

daha fazla ticarete bağımlı hale geldiler. Sargon ticaret rotalarını korumak için kuzeye doğru bastırdı. MS 20. yüzyıla kadar kayıtlı tarih boyunca benzeri pek çok gelişme göreceğiz. Tarihin büyük bölümü boyunca ticaretin gelişmesi konusunda "kendiliğinden oluşan" pek az şey vardır. Adam Smith'in mükemmel biçimde öne sürdüğü gibi, "alışveriş ve takas" yapmaya dönük dürtüye başlangıçta sahip olmuş olabilir insanoğlu. Tarihöncesinin olayları onu destekler görünüyor. Ama bir sınırın ötesine geçildiğinde, değiş-tokuşlar, *eğer* "mülkiyet" ve "değer" otoriteye dayanarak ortaya konulabilirse daha fazla değiş-tokuş yaratır ve böylece üretimi kamçılar. Bu, ticaret taraflarının kendileri arasındaki normatif anlayışları barındıran çok sayıda bağımsız sözleşme ile acı dolu bir süreçle, zahmetle ve dağınık bir biçimde oluşturulabilir. Fakat pek çok durumda, bu, ikinci bir yönteme göre toplumsal kaynakları daha fazla ziyan etmiş gibi görünmüştür. Söz konusu ikinci yöntem, içsel olarak otoriter bir devlet tarafından ve dışsal olarak bu türden birkaç devlet arasındaki diplomasi tarafından kurulan ve muhafaza edilen, mülkiyet veren ve değiş-tokuşu idare eden tekelci kurallardır. Koruma baskı yoluyla kurulmaktadır. İmparatorluklardan edindiğimiz kanıtlar gösteriyor ki ticaret çoğu zaman imparatorlukların istikrar dönemlerinde gelişmiş ve imparatorluklar bocaladığında düşüşe geçmiştir. Bu durum Akadlıların zamanında ortaya çıktı ve onlardan sonra tekrar tekrar yaşandı. Zaman zaman alternatif ticaret düzenleme yöntemlerinin ortaya çıktığını gördüğümüz doğru; en açık şekilde Fenike ve Yunan denizciliklerinin üstünlüğü çağında ve Hıristiyan Orta Çağ Avrupası'nda; fakat bunlar âdemi merkezi ve kimi zaman daha dağınık koruma biçimleri sunmuş olsalar da, "kendiliğinden oluşan" ticaretin sonucu değillerdi.

Zor yoluyla düzenlenen diplomasi uluslararası açıdan gerekliydi. Asayişin sağlanması, dışarıdan gelenlere ve uç halklarına karşı çevrede gerekiyordu. Tüm ticaret rotaları boyunca ve merkezde gerekliydi. Başkent ve ordunun yakınında bile, asayiş, tarihi uygarlıklarda istikrarsız bir mesele olmaya devam etti. Bunun nedeni kısmen, kötü hasat, toprak erozyonu veya tuzlanması ya da nüfus artışı gibi doğal ve eşitsiz biçimde dağılan faktörlerin ekonominin altını oyabilmesi ve bir bölgede, bir başka bölgedekilere saldırmaya eğilimli umutsuz ve aç kitleler doğurabilmesiydi. Bu durumla başa çıkmak için basit baskı ile merkez boyunca, korunan sulamanın ve imparatorluk boyunca, yeniden dağıtımcı ambarların yayılmasının bir karışımına başvurulabilirdi. Emperyal aşamalarda sulama ve sulamayla birlikte nüfus dallanıp budaklanan (ağaç benzeri) bir örüntü içerisinde genişletilmişti ki bu örüntü için kent duvarına dayalı eski koruma sistemi yetersizdi. Her alanda ordu asayiş ve baskı için gerekliydi.

Sargon'un askeri makinesi koruyucu role uygundu. Varlığı koruyucu rolünün başarısına bağlı olan profesyonel kara ordusu tarafından desteklenen asgari sayıda kale sağlıyordu. Bu ordunun ihtiyaç duyduğu ikmal malzemele-

ri, taşkın yatağı merkezi, yüksekteki meralar ile ormanlar ve dağ madenleri arasındaki bağlantıları muhafaza etmeye dayanıyordu. Bu bakımdan, 5.400 askerlik ordu ve Ur, Babil, Asur ve hatta daha sonraki devletlerde görülen ardılları ekonominin tüketim merkeziydi. Genel olarak üreticileri ve tüccarları olduğu kadar kendilerini de koruyorlardı.

Askeri çarpan

Ordunun tüketim ihtiyaçları talebe ve dolayısıyla üretime dönük bir kaldıraç olarak da görülebilir. Bu ihtiyaçların egzotik lüks maddelere yönelik olmadığını, temel maddelere yönelik olduğunu hatırlayın; tahıllar, sebzeler ve meyveler; hayvanlar, giysi malzemeleri, maden, taş ve odun ihtiyaç duyulan maddeler arasındaydı. Doğal olarak, üretim, dağıtım ya da değiş-tokuş yöntemlerinde herhangi bir iyileşme ile sonuçlanmasaydı, basitçe asalak bir durum olurdu bu. Tarım ve doğadan çeşitli maddelerin koparılıp işlenmesi alanlarında çalışan üreticilerden hayati kaynakları alır ve bu nedenle üretimin kendisinin yaşayabilirliğini tehdit ederdi. Friedman ve Eckholm tarafından tanınan potansiyel bir iyileşme iletişim alanı ile ilgiliydi. İmparatorluklar yollar inşa ettiler ki bu dönemde ordu personeli tarafından denetlenen angarya emek yoluyla inşa edildi yollar. Nehir ve deniz taşımacılığını iyileştirdiler. Burada, ekonomik unsurlarla askeri unsurları birbirinden ayıramıyoruz. Seyyahların ve tüccarların dinlenip ikmal malzemelerini yenileyecekleri konaklama noktaları aynı zamanda malların değiş-tokuşunun yapıldığı pazarlardı, onlardan vergi toplanabilecek geçiş parası noktalarıydı, ticarette ve söz konusu alanda asayişi sağlamaya yönelik küçük karargâhlardı ve askeri iletişim için kullanılan konaklama noktalarıydı. "İktisadi" ve "askeri" saikleri birbirinden ayırmak imkânsızdır. Toplumun büyük bölümüne dönük ekonomik yan ürünler kayda değer düzeydeydi. Doğal olarak ekonomik altyapıyı inşa ve muhafaza etmenin gerçek değerini karşılığı ile denkleştirmeliyiz. Bu erken dönemler için bu türden tekniklerin maliyet-yarar orantısını kesin bir biçimde hesaplayamıyoruz. Ancak daha sonra, Roma İmparatorluğu örneğinde, bilgi bollaştığında, dört başı mamur bir "askeri Keynesçiliğin" işlediğini iddia ediyorum. Kayda değer çarpan etkileri, lejyonların tüketiminden kaynaklanıyordu.

Otorite ve İktisadi Değer

Alışveriş geliştikçe, ekonomik değerin teknik ölçüleri de gelişti; A malının ne kadarı B malının ne kadarı "değerinde" idi. Her iki "değer" de üçüncü bir "değere" karşı ölçülebildiğinde, *metalara* dönüşürler. İlk silindir mühürler döneminden itibaren, yeniden dağıtımcı devletin pek çok kez, belki de çoğu zaman, karşılıklılık üzerinde temellenmiş bir süreçten, yani bir pazardan daha hızlı, verimli ve görünüşe göre adil bir biçimde değişim değerini belirleyebil-

diği açıktı. Değiştirilebilir nesneler; çoğunlukla metaller, tahıllar ve hurmalar gibi dayanıklı mallardı, nicelik ve nitelikleri resmi ve yarı resmi kontrol çerçevesinde onaylanmak suretiyle bir tür "para" statüsü aldılar. Bu bir kez yapıldıktan sonra, kâr için borç verme aracı olarak kullanılabildiler. Üçüncü binyıldan itibaren gözlemlediğimiz tarifeler (ki bunların en meşhurları Hammurabi'nin Babil hukuk kodlarının parçalarıdır), müsaade edilebilir azami fiyatların basit listeleri olmuş olabilir. Ama belki de, Heichelheim'in (1958: 111) iddia ettiği gibi, uygulanma kapsamları bilinmiyor olsa da resmi değişim fiyatlarıydı bunlar.. Değer biçebilen ilk otoriteler, 2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, yeniden dağıtımcı şefliklerdi muhtemelen. Mezopotamya'nın taşkın yatağında, 3. Bölüm'de gördüğümüz gibi, küçük kent-devletleri bunların ardından geldi. Dolayısıyla militarist imparatorluk ile değer yaratımı arasında değişmez bir uyuşma yok. Uyuşma, fetih, daha uzun mesafeler üzerinde daha çeşitli metaları içerecek şekilde rutin değiş-tokuşu genişlettiğinde ortaya çıktı yalnızca. Büyük ve çeşitli alanlar üzerinde keyfi bir değer derecesi uygulayabilen askeri yöneticiler tarafından madeni para benzeri bir şeye destek verildi. Fakat bu süreçte söz konusu olan "madeni paradan" fazlasıydı; güvence altına alınmış ağırlıklar ve ölçüler, okur-yazar devlet aygıtı tarafından sözleşmelerin kayıt altına alınması, sözleşmelerin ve mülkiyet haklarının yürürlüğe konulan kanun vasıtasıyla kabul görmesi. Her bakımdan, genişleyen militarist devlet ekonomik değer dayatabildi.

Emeğin yoğunlaşması

Parasal olmayan basit bir ekonomide, daha yüksek bir artık seviyesi koparmak, her şey bir yana, daha fazla emek koparmayı gerektiriyordu. Bu çoğunlukla en kolay şekilde baskı yoluyla yapılabiliyordu. Angarya emek vasıtasıyla kaleler ve iletişim altyapısı inşa etmek için baskı kullanılabildi; bunlar kısa dönemler için büyük bir emek hacmi gerektiren işlerdir. Baskının lojistik sorunları bir ordunun lojistik sorunlarına benzerdir: Çok miktarda erzak, mekânsal olarak ve mevsimsel olarak yoğunlaştırılan şiddetli baskı. Sargon'un ordu teknikleri inşaat mühendisliği alanında kullanıldı. Dahası, baskı, tarımsal üretimde, maden ve zanaat üretiminde, kölelikte ve diğer özgür olmayan statülerde kullanılabildi.

3. Bölüm'de gördüğümüz gibi, emeğin tabi kılınması ve üretim araçlarından eksiksiz biçimde ayrılması, ilk başta çoğunlukla, özgür değil bağımlı emeği içeriyordu. Büyük çaplı askeri fetih bağımlılık ve köleliği genişletti. Ardından, kölelik, borçlanma bağı yoluyla ya da bir şefin kendi artık emeğini daha uygar bir topluma satması yoluyla aynı halkın üyelerine genişletilebilmiş olabilir; ancak model her ikisi için de fetih köleliğiydi. Söylemeye gerek yok; bu türden bir sistemin faydaları kölelerin kendi payına düşmedi çoğunlukla. Zaman zaman, birbirleriyle rakip özgür köylülerin ekonomilerinin altını da

oyabildi (çok sonraları Roma Cumhuriyeti'nde olduğu gibi). Fakat üretimdeki artış bir bütün olarak özgür nüfusa yarar sağladı; yalnızca köle ya da serf sahiplerine değil.

Kölelik her zaman baskın olmadı. Zor kurumsallaştırıldıkça, köleliğe daha az ihtiyaç duydu. Özgür olmayan, köle benzeri ama köle de olmayan gruplar daha görünür hale geldiler. Akad ve Ur Üçüncü Hanedanlık imparatorluklarında emeğin, kimi zaman kölelikle kimi zaman da kölelik olmaksızın büyük çaplı askeri tarzda örgütlenme içinde örgütlendiğini sezebiliriz. Ur Üçüncü Hanedanlık döneminin Drehem arşivinde, devletin otoritesi altında, askeri birlikler içinde gruplandırılmış, valilerinin de adı geçen çok sayıda kasaba ve kentten gelen birer yüzbaşının her birinin başında olduğu, listesi tutulmuş 21.799 kişiden oluşan bir emek güruhundan söz ediliyor. Bunun bir angarya örgütlenmesi olduğu görülüyor, hasat tarlaları etrafında göç edip suyollarını ve su setlerini onarıyorlardı, kuzeyin çevre alanlarından orantısız bir biçimde toplanıyor ama köleleri içine almıyordu (Goetze 1963; Adams 1981: 144–7). Öte yandan, kraliyet odun dairesinin 9.000 kişilik işgücü köleliğe dayanıyordu, bir bölümü merkezileşmiş bir bölümü de devasa otlaklar boyunca dağılmıştı (Jacobsen 1970). Bir rejim güçlü ve istikrarlı olduğunda, emek üretkenliğini arttırma becerisi muhtemelen doğrudan doğruya köle/özgür ayrımı üzerinden genişliyordu. Örneğin, Makedonyalılar Yakın Doğu'yu fethettiklerinde, daha önceki rejimlerden miras alınan serflik yaygındı, hatta belki de normu oluşturuyordu (Ste Croix 1981: 150–7).

Böyle bir şeyi öne sürmek modern duyarlılıklara ters düşse de emeğe uygulanan kurumsallaşmış zorun daha ileri bir aşaması söz konusu olmuş olabilir diye düşünüyorum. Bu daha ileri aşama "kiralanan emek" daha uygun bir etiket olsa da aslında bizim "özgür" emek diye adlandırdığımız şeydir. Tabakalaşma ve özel mülkiyetin en güvenli olduğu ve bir grubun fiilen üretim araçlarına "sahip olduğu" ve diğerlerinin hayatta kalabilmek adına bu grup için çalışmak zorunda olduğu durumda, emekçiler üretim araçları sahiplerine "gönüllü olarak" yaklaşacak ve onlar için çalışacaktır. Kiralanmış emek antik dünyada baskın olmadı. Tarımsal bir ekonomide, köylüyü bir bütün olarak üretim araçlarına; yani toprağa doğrudan erişimden dışlamak zordur. Tasarrufu bir kez ele geçirildiğinde, köylü, çoğunlukla doğrudan doğruya kölelik veya serflik vasıtasıyla baskı altına alınıyordu. Mezopotamya'da, kiralanmış emek, Ur Üçüncü Hanedanlığı'na kadar (muhtemelen varlık göstermiş olsa da) kayıtlarda görünmez (Gelb 1967). Kiralanmış emek, hala yalnızca bir azınlık olgusu olsa da, toprak sahiplerine daha esnek bir emek musluğu sağlıyordu. Emeğin verimli, yoğun kullanımının, çoğu kez, belki de normal olarak, bir zor rotasından geçtiğini iddia ediyorum: Kölelikten serfliğe ve oradan da "özgür" emeğe.

Baskı yoluyla gerçekleştirilmiş yayılma

Zorunlu işbirliğinin şimdiye dek tartışılmış olan dört yönü otoriter iktidarı, yerel tikelcilikler arasında bir köprü oluşturan yüksek derecede örgütlü lojistik bir temeli içerdi. Fakat eğer benzeri yaşam biçimleri ve benzeri kültürler, yerel tikelcilikleri kırarak, yerel kimlikleri daha geniş bir kimlik içine zorlayarak bir nüfusun her yanına *yayılabilirse*, bu örgütlenmenin büyük bölümü gereksiz olurdu. 3. Bölüm'de tartışılan erken dönem Sümer kültürü alüvyonlu arazi ile yakın çevresi boyunca yayılmış ve böylece otoriter kent devletinin sahip olduğu kolektif iktidardan daha yaygınına yol açmıştı. Akad fethi bunu bozmuş olsa da, yeni iktidar yayılması türleri için fırsatlar sunmaktan geri kalmadı.

Fetih, yaşam biçimlerinin ve pratiklerin en ani, çarpıcı ve zor içeren karışmasını ve yeniden uyarlanmasını sağlar. Bu sürecin tek yönlü olmadığı durumlarda, kayda değer yayılma ve yenilikler çıkar ortaya. Akad ile Sümer'in, Yunan ile Pres'in, Roma ile Yunan'ın, Almanya ile Roma'nın birbirine karışması, uygarlık için sonuçları bakımından çarpıcı biçimde yenilikçiydi. Her biri ilk zikredilenlerin sonrakileri fethetmesi ile pekiştirildi, yine de yenilikler, salt fethedilenin fethedenin toplumsal pratiklerini edilgen biçimde almasından kaynaklanmadı.

Bizim bildiğimiz kadarıyla Akad-Sümer kaynaşmasının olağanüstü örneği okur-yazarlık üzerindeki etkiydi. Akad dili, anlamın bir kısmının ton ve perde yoluyla iletildiği bükümlü bir dildi. Akadlılar, resimyazıları genel olarak sesler yerine fiziksel nesneleri temsil eden okur-yazar bir halkı zapt ettiler. Ama fonetik yazı geliştirmeye daha fazla ilgi gösteriyorlardı. Akad dili ile Sümer okur-yazarlığının kaynaşması, resimyazıları heceli yazıya dönüştürmeye yardımcı olan basitleştirilmiş bir alfabe doğurdu. Akadlıların diğer Orta Doğu dillerine karşı sahip olduğu avantaj o kadar büyüktü ki ikinci binyılın ortalarında, papirüs kil tabletin yerine geçtikten sonra bile, diplomasi ve ticaretin ana lisanı haline geldi. Mısırlılar bile dış ticaretlerinde bunu kullandılar. Akad dili Sargon'un İmparatorluğu'nun bürokrasisini desteklemekle kalmadı; ama aynı zamanda, uluslararası ticaretin, diplomasinin ve genel olarak toplumsal bilginin istikrarlı hale getirilmesini de destekledi. Kaynaşma, yararlı olsa da, ilk başta dayatılmıştı, çünkü Sümerli yazıcıların buna direndiğini biliyoruz. Dolayısıyla Akad fethi kültürün, imparatorluğa daha da dağınık iktidar destekleri sağlayabilen ideolojik bir iktidarın yayılmasını sağlayabildi. Bu konuyu bir sonraki kısımda ele alacağım. Şu anda ifade ettiğim askeri iktidar ve zorunlu işbirliğinin tahakkümüne ilişkin vurguyu değiştirecek bu tartışmada bu beş öğenin en çarpıcı özelliği şu ki ekonomik gelişme ve baskı beraber ilerleyebilmiştir. Faydalar soyuttu: Üreticilerin ya da aracıların büyük bölümünün birbirlerine doğrudan doğruya bağlı olmasına veya aralarındaki değiş-tokuş ilişkilerine bağlı değillerdi; fakat belirli birörnek ve baskıcı hiz-

metlerin askeri bir devlet tarafından tedarik edilmesine bağlıydılar. Bu nedenle, devamları için baskı gerekliydi. Başlıca sınıfların maddi üretimi, bu haliyle, bir bütün olarak ekonominin birleşmesini sağlayacak militarist bir elitin müdahalesi olmasızın, genel ekonomiye "tekabül etmiyordu". Kitlelerin (1. Bölüm'ün metaforunu kullanacak olursak) praksis devrelerinin kendisi, ekonomi için, (1. Bölüm'de tartışılan Max Weber'in metaforuna ilişkin revizyonumu kullanacak olursak) "hat döşeyicisi" değildi. Aslında "sınıf eylemi," muhtemelen, daha eski dönemlerin ilkel demokrasisine dönüş yoluyla imparatorluğu çözme ve gelişim düzeyini tehdit etme eğiliminde olacaktı.

Kitlelerin yaşamına ilişkin kanıtların eksikliği nedeniyle, bu türden iddialar şimdilik sav olarak kalıyorlar. Belki de sınıf çatışması içeren toplumsal kargaşa dönemleri oluyordu, çünkü yöneticiler bunlar arasında hakemlik yapma ve borç ve kiralama sistemlerine ilişkin reformu ilerletme iddiasında bulunmuştur ki bunlar sınıf meselesi ile ilişkilidir. Fakat sınıf mücadelesinin, 7. Bölüm'de göreceğimiz şey ile kıyaslanabilir bir biçimde, gelişimde rol oynadığına dair herhangi bir kanıt yok ve böyle olması muhtemel değil. Klasik Yunanistan'da farklı iktidar ağları sınıf mücadelesine gelişimde önemli bir rol yükledi. 9. Bölüm'de, Roma'ya ait kanıtlar, Yunanistan'dan miras alınan sınıf mücadelesinin, Roma'nın dönüşmekte olduğu tahakküm imparatorluğunun belirgin bir niteliği olan yatay iktidar gruplaşmaları karşısında çöküşe geçtiğini görmemizi sağlıyor. Belki de sınıf mücadelesinin aynı çöküşü, antik Yakın Doğu'da, yönetici elitlere ve emperyal devlete dönük hamiye bağımlılık türünden bir bağımlılık gelişmeden önce ilk baştaki yurttaşlık fikirleri yıkılırken ortaya çıktı.

Kılıçla fethedilen toplumların onun vasıtasıyla yaşadığını ileri sürmek zamanımızın baskın varsayımlarına ters düşüyor. Modern toplum kuramları içten bir biçimde anti-militaristtir ki 20. yüzyılın olayları düşünüldüğünde böyle olması anlaşılabilir. Fakat modern zamanlarda bile militarizm (II. Ciltte göreceğimizi gibi) kolektif iktidarlar geliştirmekte çoğu zaman başarılı olmuştur. Salt asalak nitelikli olmamıştır ama *üretken* olmuştur. Şimdi tüm militarist imparatorlukların üretken olduğunu ya da herhangi bir militarizmin saf biçimde üretken olduğunu iddia etmiyorum. Tüm dönemlerde militarizmin büyük bölümü salt yıkıcı olmuştur: Yaşamları, maddi kaynakları ve kültürü boşuna ziyan etmiştir ve toplumsal gelişmeye yardımcı nitelikte olmamıştır. Benim iddiam daha özgül: Belirli türde bir askeri imparatorluğun bazı yönleri ile ekonomik ve toplumsal gelişme arasında nedensel bir bağ vardır.

Bu zorunlu işbirliği ekonomisinin daha da gelişmesi karmaşıktı. Yüksek elit tüketimi ile kol kola ve tarihsel olarak ondan ayrılamaz bir biçimde karşımıza çıkan şey, hem ekonomik güvenlikte hem de kitlelerin nüfus yoğunluğunda görülen bir artıştı. Fakat bu iki şey birbirini bozma eğilimindeydi; Malthus'un büyük etki yaratacak biçimde dile getirdiği bir olgudur bu. İmpa-

ratorluklar kitleler için hayatta kalmanın ötesinde varlıkları ile ilişkili olarak daha fazla güvenliğe ve yoğun üretim gerektiren hacimli olmayan ihtiyaçların (örneğin tuz, maden, aletler, kap kacak ve tekstil) kayda değer mesafeler boyunca taşınabilmesini sağlayacak biçimde iş bölümü ile iletişim sistemlerinin yayılışına yol açtılar. Fakat aynı zamanda nüfus artışı yaratarak iyileşmelerin altını oydular. Daha yüksek yaşam standartları daha yüksek doğurganlık anlamına geliyordu ve nüfus artışı gıda kaynaklarını baskı altına alıyordu. Bazı durumlarda bu basınç gıda arzında daha da fazla teknolojik ilerleme olmasını teşvik edebiliyordu; çoğunlukla kürtaj ve bebek öldürme yoluyla nüfus kontrolüne yol açıyordu. Buna alternatif, hastalıklar, iç savaşlar ve dış savaşlar yoluyla yetişkinlerin düzensiz biçimde öldürülmesiydi ki bu daha kötüydü. Bir kez daha, baskıcı düzen mükâfatlandırılıyordu.

İktisadi gelişme, görece küçük fetheden ve yöneten elitler grubunun yaşam standartlarında görülen ani bir yükselişe bağlı olarak toplumsal tabakalaşmanın sarplığını da arttırıyordu. Faydalar, kendilerine doğrudan bağımlı olan kimselere; hizmetçiler, ev köleleri, kiralanmış zanaatkârlar, idareciler ve askerlere, yaygın biçimde dağılıyor olsa da, bunlar nüfusun %5 ila 10'u civarında bir kesime tekabül ediyordu. Bu kesim çoğunlukla şehirler, kaleler, malikâneler ve tımar kompleksleri içinde konumlanmıştı. Bu elit grupların daha zengin beslenme biçimleri, bariz gösterişleri ve kalıcı anıtlarının asalak nitelikli olduğu kabul edilmiştir modernler tarafından, çünkü nüfusun büyük bölümü meyvelerinden yalnızca marjinal bir pay almıştır. Uzak mesafeler üzerinden ticareti yapılan malların çok büyük çoğunluğunu onlar tüketiyordu. Emperyal uygarlıklar, onları önceleyen hem ilkel topluluklardan hem de kent-devletlerinden daha fazla tabakalaşmış durumdaydı; hem zenginliğin ve kişisel ve yasal özgürlüğün dağıtılması hem de eşitlik bakımından. Yine de, *kolektif iktidar gelişimiydi bu.*

Aynı zamanda devlete dayanıyordu. Elitler, teknik ekonomik bakımdan devlet altyapısından bağımsız değillerdi. Değişim araçları büyük oranda devlet kontrolü altındaydı. Tüccarların ve zanaatkârların uluslararası işlemleri, fiyatlar ve (daha düşük bir düzeyde) ücretler devlet tarafından düzenleniyordu. Bir başka deyişle, *askeri* örgütlenme tarafından yaratılan ancak *siyasi* eğilimi âdemi merkezi toprak sahipleri biçiminde parçalanmak olan yönetici elit *ekonomi* vasıtasıyla merkezi bir devlete bağımlıydı. Aslında, bu bölümün ilerleyen sayfalarında göreceğimiz gibi, bu ilişki zaman içinde daha karmaşık ve nitelikli hale geldi.

İmparatorlukların okur-yazar üyelerinin bildiği gibi, bunların hepsi merkezi düzeni mükâfatlandırılıyordu. Geriye kalan belgelerde övgüyle söz edilen, Sargon'dan sonraki Mezopotamyalı tüm krallar; geç dönem Sümer kralları olsunlar, Akad, Babil ya da Asur kralları olsunlar, sağladıkları düzen için övülüyorlardı (bkz. örn., Liverani 1979 tarafından kaleme alınan Asur ideolojisi

analizi). Geç dönem Sümerlilere ait bir çiftlik kılavuzu, disiplinli işçilere duyulan ihtiyacı vurgular. Geç Sümer döneminin dersliklerindeki disiplin hakkında benzeri bir yorumda bulunan Kramer (1963: 105–9, 236) şunları yazar: "Hem emekçileri hem de hayvanları gayretle ve sürekli biçimde çalışır kılmaya dönük kamçılar, üvendireler ve diğer disiplin araçlarına özel olarak vurgu yapılıyordu." Tarım bilimi, bu bakımdan, bir başka imparatorluk toplumunun, geç dönem Roma Cumhuriyeti'nin tarım bilimine benzer. İmparatorluklarda, ihsan olarak baskı salt ideolojiden fazlası anlamına gelmiş ve gerçek toplumsal pratiklere nüfuz etmiş gibi görünüyor. Zorunlu işbirliğinin ideolojik önemi konusunda en geniş kanıtlar Mezopotamya dininden gelmektedir.

İdeolojik İktidar Ağlarının Yayılması: Mezopotamya Dini

İlk önce Jacobsen'in (1976) *tour de force* kavramına dayanıyorum. Benim hikâyemden biraz önde gidecek.

Jacobsen Mezopotamya dininde dört temel dinsel metaforun gelişiminin izlerini sürer:

(1) *Yaşam gücü* [elan vital], ekonomik değer taşıyan doğal olgulara nüfuz eden bir ruh. Doğurganlık sorunlarını temsil eden "ölen tânrı" tipiktir.

(2) *Yöneticiler:* En-lil, "tanrı-rüzgâr," Sümer'in kişileştirilmiş tanrılarının ilki.

(3) *Ana-babalar:* Bireyle doğrudan ilişkili kişileştirilmiş tanrı

(4) *Uyruk:* Tanrı dar siyasi amaçlarla ve dışarıdaki büyücü ve şeytanlardan duyulan korkuyla tanımlanır.

Oldukça düzgün biçimde, her biri, MÖ dördüncü binyıldan birinci binyıla kadar geçen her bin yıla tekabül eder kabaca. Jacobsen, her birinin, ekonomik, siyasi ve askeri iktidarın değişen dengesini yansıttığına inanır. Dördüncü binyıldaki durum büyük oranda spekülasyondur. Fakat üçüncü binyılın başında, gördüğümüz gibi, krallık ve saray ortaya çıktı ve adım adım yeniden dağıtımcı bir tapınak üzerinde görünür hale geldi. Bu dönemde sanat değişir: Ritüel motiflerinin yerini savaş ve zafer tasvirleri alır, mite destan eklenir ve yönetici olarak insan kahramandır; (Gılgamış destanında olduğu gibi) tanrıları sorgulama noktasına kadar gelinir... Tanrılar, aralarında dünyevi bir iş bölümü ile aktif ve siyasi olarak örgütlü hale geldiler. Enbilulu tanrısı "kanalların ilahi denetleyicisi" olarak atanır; adalet tanrısı Utu sınır anlaşmazlıklarından sorumludur.

Burada üçüncü binyıl "hükümdar" dönemine ait Sümer dinsel şiirinin tadı var. Hinlik tanrısı Enki, en önemli tanrılar olan An ve Enlil tarafından bir tür baş idareci olarak atanmıştır: Şöyle der:

Cennet ve cehennemin kralı babam
Dünyada görünmemi sağladı
Tüm toprakların kralı ağabeyim
Mevkiler topladı da topladı
Ve benim ellerime verdi onları...
Ülkenin büyük tanrı yöneticisiyim ben
Tüm kral-kürsüleri için sulama görevlisiyim ben
Tüm toprakların babasıyım ben
Tanrıların ağabeyiyim ben
Bereketi mükemmelleştiririm ben
[Alıntılayan Jacobsen 1976: 110–16]

Ancak Enki kendi yolunu tümüyle kendi çizmedi. Tanrı Nimuta fırtına ve bahar taşkını ve dolayısıyla saban tanrısı haline geldi. Sonunda üçüncü binyılda savaş tanrısı oldu ve savaş ve sulama işlevleri onda birleşti, kimi zaman Enki'yi dışlama pahasına olsa da.

Bu değişiklikler; Jacobsen'in gözlemlerine göre, siyasi ve askeri iktidar gelişimini entelektüel olarak yansıtır ve bu gelişimle entelektüel olarak boğuşur; kaba siyasi meşrulaştırma olarak değil, ama yaşamın doğasını kavramaya dönük içten bir entelektüel çaba olarak. Dünya düzeni (başka bir dünya bilmiyorlardı) belirli hünerler gerektiriyordu rahiplerin belirttiğine göre: Kentler arasındaki sınırların müzakeresi ve sulama yönetimi. Bunlar, her şey bir yana, siyasi iş bitirici ile savaş beyinin üstlendiği iki roldü (ve Sargon gibi bir fatihte bunların birleştiğini gördük). Üslup, kendine güvenli, dünyevi, gerçekçi... 3. Bölüm'de tartışılan erken dönem Mezopotamya'da ideolojinin *aşkın* rolünde bir düşüş olduğunu gösteriyor: Din devlet içine daha fazla hapsolmuş hale geliyor.

Askeri mücadeleler devam etti. Sargon'un haleflerinin yerini bir başka uç halkı aldı; Gutianlar. Hâkimiyetleri görece kısa ömürlü oldu ve ardından Sami halklarına karşı Sümer başarılarını okuyoruz. Sargon'u taklit eden siyasi yapı, Ur Üçüncü Hanedanlığı'nda, daha merkezi, emperyal bir devlete doğru hareket etti ve bu yapı çerçevesinde kanun yapımı, kayıtlar, nüfus ve üretkenlik birden artış gösterdi. Ardından devlet yıkıldı. Bir parçası Babil haline geldi ve Hammurabi'nin ailesi etrafında bölge üzerinde yeniden tek bir devlet kurdu. Babil dini kendi yaradılış mitinde evvel tarihi yeniden yorumladı. Dünya sudan bir kaos olarak meydana geldi, ardından tanrılar silt olarak ortaya çıktılar. Yavaş yavaş insan benzeri biçimler aldılar ve uzun bir mücadeleye giriştiler. İlk başta tanrı Ea galip çıktı ama sonra iblis tanrılar ve canavarlar tarafından tehdit edildi. Oğlu Marduk tanrıları müdafaa etmeyi teklif etti ama tek bir şartı vardı, en yüksek otorite verilecekti ona. Mızrağının üzerinde yazan düstur "Güvenlik ve İtaat" idi. Zafer kazandı ve ilahi düşmanının gövdesinden şu anki biçimiyle dünyayı oluşturdu. Düsturu artık ciddi biçimde değişmişti:

Marduk'a krallığı verdiklerinde,
Ona verdikleri reçetede
"Faydalar ve İtaat" yazıyordu:
"Bu günden itibaren,
Mabetlerimizi geçindirecek olan sensin,
Ve izin ver sen ne emredersen onu yapalım"
[Alıntılayan Jacobsen 1976: 178-80]

Tanrılar ardından Marduk'a hâkimi olduğu bir kent yaptılar. Kente Babil dendi ve Marduk onun baba tanrısı olarak kaldı.

Yaradılış hem Sümer hem de Babil'e hayat veren kanı merkezine almıştı; nehir silti. Ea, ana uygarlık Sümer'i temsil eder. Korkutucu canavarları ve alev alev yanan görüntüleri içeren destansı mücadeleler, ikincin binyılın ilk dönemindeki askeri durumu yansıtıyordu. Marduk'un "Güvenlik ve İtaat" düsturunun "Faydalar ve İtaat" düsturuna dönüşümü, Babillilerin düzeni tesis etmeyi nasıl becerdikleri konusundaki görüşleriydi; militarizmi, merkezileşmiş, bürokratik, emperyal bir rejim içerisinde istikrara kavuşturarak becermişlerdi bunu. Bir kez daha, bu salt *meşrulaştırma* değildi; gerilimler barındırıyordu, bilhassa Sümer'in geleneklerinden ayrılmaktaki huzursuzluğun ana-baba katli teması. Ama aşkın değildi. Verili iktidar ilişkileriyle entelektüel, ahlaki ve estetik olarak boğuşurken ve onları güçlendirmekte gösterdiği başarıda *içkindi.*

Ardından bir başka uç dalgası geldi; Kassitler. Bölgeye ilk başta (kendilerinden önceki Akadlılar gibi) emekçiler olarak giren Kassitler, ardından yerleşimciler ve nihayetinde fatihler haline geldiler. Yerel dini ve dili benimseyen hanedanlıkları, Mezopotamya'ya, 16. yüzyıldan başlayarak en az dört yüzyıl boyunca (yazıcılara göre 576 yıl 9 ay) hükmettiler. Ancak literatür bizi burada üzüyor. Belki de bölgede o döneme dek görülenlerden daha az merkezi, daha "feodal" bir rejim çerçevesinde, daha fazla büyüme ve zenginlik dönemi olmuş gibi görünen bu dönem hakkında çok az bilgi var elimizde (bkz. Brinkman 1968 ve Oates 1979). Artık din istikrara kavuşmuş hatta tutucu görünür. Dönemin Babillileri atalardan gelen adları kullanmaya başlamışlardır ki bu da kültürel gelenekçiliğe işaret eder. Dinsel metinler de çoğu kez "kanonik" bir biçim geliştirmişlerdir.

Kassitlerin düşüşünden sonra, Elamlılar, Babilliler ve yeni tehditler (kuzeye doğru Asurlular, güneye doğru Keldaniler ve batıya doğru Aramlılar) arasında karışık bir savaş dönemi yaşandı. Bu dönem Babillilerin özellikle I. Nabukadnezar yönetiminde yeniden öne çıktıkları kısa dönemlerle bölündü. Nihayetinde Babil Asur tahakkümü altında yıkıldı. Askeri teknolojideki değişiklikler (bu konu 6. Bölüm'de daha fazla incelenmektedir) hareketli savaş arabalarına ve süvari sınıfına avantaj sağladı ve kent-devletleri, hatta imparatorluklar büyük tehditlerle karşı karşıya kaldılar. Savaşçı tanrı yeniden göründü ama bu defa ölüm olarak, ayrım gözetmeyen katliam olarak, dehşetine

dönük rezil bir dalkavuklukla yatıştırılması mümkünse yatıştırılacak bir tanrı olarak... Asurlu fatihler arasında, Liverani'nin (1979: 301) gözlemlediği gibi, savaşlar her zaman kutsaldı, çünkü "kutsal" aslında "Asurlu" anlamına geliyordu. Din artık millileştirilmişti ki bu gelişme 8. Bölüm'de daha eksiksiz bir biçimde tartışılacaktır.

Mezopotamya dinindeki bu değişiklikler, muhtemelen, gerçek toplumsal yaşantıdaki geniş kapsamlı değişikliklere tekabül ediyordu. Ciddi biçimde hakikat vardı içlerinde. En azından Kassitlere kadar Sargon'dan sonra gelen uygarlıkların sürdürülmesi için nesnel bir gereklilik, merkezi olarak dayatılan düzendi. Uygarlıkların ilk aşamasından sonra, işbölümünün kendiliğinden derinleşmesi, ürünlerin piyasada değiştirilmesi, ve çelişkinin dinsel/diplomatik olarak aşkın bir biçimde düzenlenmesi; artığın tasarrufunu yaratma ve istikrara kavuşturma bakımından ve birbirinden tamamen farklı ekolojik ve ekonomik alanları birbirine bağlama bakımından zorunlu askeri birleşmeden daha az etkin görünür. Buna karşılık, iki kuvvetin sonucu olmuştu bu. Birincisi, özgül kara, nehir veya kanal (deniz değil) iletişimi altyapısı fetih ve bir dereceye kadar merkezi kontrolü mümkün kılmıştı. İkincisi, komşuların sahip olduğu artıktan daha büyük artık bir kez yaratıldıktan sonra, akın ve fethe karşı savunma gerekli hale gelmişti. Savunma, başarılı olsun olmasın, toplumun askerileşmesini ve merkezileşmesini arttırdı; biçimler, uygulanan askeri teknoloji ve stratejinin türüne bağlı olarak değişiklik gösterse de... Dayatılan düzen daha fazla gerekliydi. Düzen doğrudan doğruya halkın kendi eylemlerinden kaynaklanmadı; ama "yukarıdan," yani merkezileşmiş siyasi otoriteden geldi. Nesnel hakikat olarak ortaya çıkan bu otoritenin cisimleşmesi; tanrılaştırma, hem kralın hem de tanrının "büyük hayranlık uyandıran parıltısı" bunun hayal gücüne dayanan ifadesiydi. Nesnel bilgi ile en yüksek anlam kozmolojide birleştirildi. Esrarlı olan toplumsal yapıya içkindi. Pratik olana karşıt ve aşkın değildi; verili iktidar gerçekliklerini anlamlandırıyordu, eldeki en iyi olanaklarla.

Yine de kim için anlamlıydı? Halkı ve yönetici sınıfı ayrı ayrı değerlendiriyorum. Birincisi, genel olarak toplumsal iktidara popüler katılımın düşüklüğünden bekleyebileceğimiz gibi Jacobsen'in ikinci aşamasından başlayarak popüler bir din değildi görünüşe göre. Rahipler, bir biçimde gündelik hayattan uzaklaştırılıp belirli kurumların mahremiyetine hapsedilmiş olan "gizemlerle" uğraşıyorlardı. Destanlar, kamunun bakışlarından uzakta, sarayda sahneleniyordu. Aynı zamanda, kral tarafından (kendi dairesinde) tanrıların suretlerine yüksek sesle okunuyorlardı. Sıradan hanelerin dinsel heykellerin kopyalarını yaptığı görülüyorsa da, avam takımı bu suretlerin geçit törenini ara ara görüyordu. Uzmanlar arasında kimi zaman bu noktalar üzerinde anlaşmazlık görülür. Oppenheim Eski Ahitte, Yunan ve Hitit geleneklerinde ve dünya dinlerinde gözlemlenen tanrısal varlık ile tapınanlar arasında daha

sonra görülen "paylaşıma" ilişkin herhangi bir iz olmadığını iddia eder. Mezopotamyalı tanrısal varlık soğuk kalmıştır. Mezopotamyalı birey, der Oppenheim, "külte ait koordinatlardan ziyade sosyo-ekonomik bir çerçeve içerisinde oldukça soğuk bir din ikliminde yaşıyordu." Oppenheim yazılmakta olan Mezopotamya dini tarihine bütünüyle karşı çıkar: Bir bütün olarak uygarlığın dini *yoktu*. Günümüze dek kalmış kayıtların, Jacobsen'in anlatımı gibi bir anlatımdan öğrendiğimizden çok daha tikel olduğunu iddia eder. Fakat Jacobsen'in anlatımı, devletin kendisine ilişkin görüşü olarak ele alınırsa, bu itiraza yanıt verilir.

Kayıtlardaki ipuçlarından yola çıkarak popüler dinlerin doğasına ilişkin kestirimlerde bulunabiliyoruz. Oppenheim, ilahi düzene yapılan resmi vurgu ile çelişen ve şansın, iblislerin ve ölünün hâkim olduğu yaşama ilişkin çok eski, yaradancılık öncesi, gerekirci kavramları bağrında taşıyan bir alt akıntının izlerini antik Yakın Doğu'nun dört bir yanında yakalayabileceğimizi iddia eder (1977: 171–227, özellikle 176, 191, 200–6). Tarihöncesi dönemin daha tikel hane ve köy tanrıları, büyüsel pratikler ve doğurganlık ayinleri tüm arkaik dönem boyunca yaşamaya devam etmiştir.

Bu nedenle her bir imparatorluk birleşik bir kozmolojiye ya da tek bir ideolojik iktidar ağına sahip değildi muhtemelen. Örneğin Mısır'da olduğunun aksine, popüler dine ilişkin bilgi eksikliğimiz, devletin halkın dini ile çok da ilgili olmadığına işaret ediyor gibi görünüyor. Onlar üzerindeki iktidarının temel bir kaynağı değildi din. Yönetimin ekonomik ve askeri tekniklerini birleştiren yöneticiler daha ziyade zorunlu işbirliğine dayanıyorlardı. Ancak bunlar söz konusu mesafeler üzerinden hem mekânsal hem de hiyerarşik olarak birleştirebilecek ideolojiler değildi henüz. 3. Bölüm'de betimlenen erken dönem Mezopotamya'nın "etnik topluluğu" zayıflamış olmalı; artan iç tabakalaşma ile homojenliği bozulmuş olmalı. Bu noktadan sonra, Yunanlara kadar, "etnik toplulukların" (Mısır istisnası dışında) nitelik olarak küçük ve kabilesel olduklarını iddia edeceğim; belki de epey bilgi sahibi olduğumuz bir halk olan Yahudiler tipik bir örneğiydi bunun. Daha büyük toplumsal birimler, emperyal konfederasyonlar olsun kabilesel konfederasyonlar olsun, topluluğun sınıf bariyerlerini aşması için fazla tabakalaşmışlardı. İdeolojik yenilikçilik, göreceğimiz gibi, artık daha sınırlı bir sorun olan "yönetici sınıf" topluluğu sorunu ile uğraşıyordu.

Ritüel nüfuzun eksikliği artan tabakalaşmayı yansıtıyordu. Hiyerarşik düzeyler arasında görece "zayıf" bir etkileşim çıktı ortaya. Yoğun sulama işbirliğinin uygulanabilir olduğu yerlerde, bu durum, tahminen, sürece dâhil olanlar arasında sıkı ve yoğun ilişkilerin ortaya çıkmasına yol açtı; ancak bunun iktidarın en yüksek basamaklarını içerdiği hiçbir örneğe rastlamıyoruz. Askeri hizmetlerin görece eşitlikçi bir piyade ordusuna dayandığı yerlerde, toplumsal "yoğunluk" açısından benzeri sonuçlar doğuracaktır bu durum.

Ancak askeri norm bu değildi. Dahası, derinleşmiş bir iş bölümü neredeyse tamamen kentli idi. Yöneticiler ile kitleler arsındaki etkileşim, kent ile taşra arasındaki düşük birleşme düzeyi nedeniyle zayıflamıştı. Kısaca bunlar, çoğunlukla, yönetici grubun kendisi dışında pek az normatif birleşme gerektiren yoğun olmayan toplumlardı. Kitlelerden talep edilen az şeyi zor koparabilirdi.

O halde, ikinci olarak, emperyal hâkimiyetin, yöneticileri uyumlu bir yönetici sınıf içinde birbirine bağlayacak dördüncü ve son stratejisini kullanan "aristokratik" bir din miydi bu? Bu cevaplanması daha zor bir soru. Zaten belirtildiği gibi, dinin onu "aristokrasiden" ayrı olarak devletin kendisine hapsedecek "mahrem" öğeleri vardı. Ancak bu türden kesin bir ayrıma gidip gidemeyeceğimiz şüpheli. Emperyal dinamiklerle ilgili olan bir sonraki kısımda,"devlet" ile "sivil toplumun," "monarşi" ile "aristokrasinin" birbirlerinin içine geçtiğini göreceğiz. Kral, kentlerdeki ve aynı derecede de kırsal iç bölgelerdeki önde gelen ailelere dayanıyordu. Ya hanesinin bir parçasıydılar ya da taşra düzeyinde bu türden bir haneyi kopyalıyorlardı. Orada dine katılacaklardı. Pek çok uzman dinsel destanların Orta Çağ Avrupası'nın dini piyesleri gibi sahnelendiğine, ancak Avrupa'da olduğu gibi kamunun erişimi olan sokaklarda ve kiliselerde değil de sarayda sahnelendiğine inanıyor. Resmi din, aynı zamanda, yönetici grupların arasında yaygın olan diğer dinsel ve kültürel pratiklerin yarı gölgesi içinde varlık gösteriyordu. Kehanet özellikle yaygındı. Örneğin, bir kâhin orduya normalde eşlik ediyor ve çoğu kez general oluyordu. "Diyalog" metinlerine, zıtlıkların insan için görece yararlı olduğu fikrini içeren münazaralara da rastlıyoruz; Yaz ile Kış, Köylü ile Çoban ve bunun gibi başka zıtlıkların. Yine, elitler ve bağımlılarına yönelik teatral performanslar ima ediyor bunlar.

Din altyapısının bir parçası, okur-yazarlık, bütünüyle herhangi bir kişinin kontrolü altında olmayan ayrı bir zanaattı. Krallar, önde gelen aileler, rahipler, valiler ve hatta yargıçlar çoğunlukla okur-yazar değillerdi ve gerçekte kendi okulları olan bir meslek loncasının becerilerine bağımlıydılar. Diğer herkes bellek, sözlü gelenek ve sözel kurumlara dayanıyordu. Bu durumda, daha sonraki, daha iyi belgelenmiş bir örnekte, Roma'da, kültürün oynadığı rolle analojiler kurmaya girişmek çekici gelir. Roma'nın yönetici sınıfı okur-yazar olsa da, "kültürel çimentosu" bakımından (tiyatroda, retorikte, hukuk mahkemelerinde, vs.) sözel aktarıma dayanıyordu (bkz. 10. Bölüm). Mezopotamya'nın yönetici sınıfı arasında bu türden bir kültürel çimento var mıydı? Roma'dan çok daha az gelişkin olsa da, yanıt evet olabilir. Saraydaki, tapınaklardaki, orduları takip eden, ticarethanelerdeki ve aristokrat hanelerdeki yazıcıların, imparatorlukların yönetici grupları arasındaki ideolojik iktidarın bir parçasının yayılmasında aracılar olmaları olası görünüyor. Fetih kurumsallaştıkça, fethedilen olsun fetheden olsun çeşitli yerli elitlere Akad-Sümer merkezinin dili, alfabesi, kültürü ve dini veriliyordu. Bu "eğitim," Roma ve Pers impa-

ratorlukları gibi daha sonraki imparatorlukların aksine doğrudan değildi. Erken dönem imparatorlukları onların birleştirici yönetici sınıf kültürüne sahip değildi. Yine de, bu yönde bir başlangıç ortaya çıkmıştı. İmparatorluklar başlangıçta ayrı olan grupları asimile ettiler. Neredeyse ayrık Kassit kaynaklarından nihayetinde geriye kalan tek şey, örneğin, onların kulağa yabancı gelen isimleriydi. Yazıcılar vasıtasıyla elitlerin tarih ile aile tarihçesine, bilim ile matematiğe, hukuka, tıbba ve dine erişimleri oluyordu. Hukuk mahkemeleri, saray, büyük haneler, tapınaklar vasıtasıyla ağırlıklı olarak sözel biçimde, bu kültürün bir bölümünü kendileri yeniden sahneye koyabiliyor ve yeniden ifade edebiliyorlardı. İmparatorluğun örgütlü iktidarı, bir kez kurumsallaştıktan sonra, elit grupları arasında görece evrensel bir biçimde yayılabiliyordu da ve böylece emperyalizmi daha istikrarlı hale getirebiliyordu.

Bu bakımdan, geç dönem Mezopotamya dini/kültürü salt gerçek bir toplumsal durumu yansıtmaktan fazlasını yaptı. Monarşisinin ve elit gruplarının kolektif özgüveni ve moralini, iktidar ve kolektif dayanışmasını arttırdı. Kısmen "yerli" elitlerin federal bir imparatorluğu, kısmen de ortaya çıkmakta olan bir yönetici *sınıftı* bunlar. Bir "Büyük Toplumun" katılımcıları olarak, "dünyanın dört bir yanını" yönettiler; yalnızca çıplak askeri iktidara, onu besleyecek ekonomik artığa ve onu kurumsallaştıracak devlet yönetimine sahip oldukları için değil, ama aynı zamanda uygar olduklarına ve nüfuz bölgelerinin hem içindeki hem de dışındaki halk kitlelerinden ahlaki bakımdan üstün olduklarına inandıkları için... Çoğu kez bölünmüşlerdi (birazdan göreceğiz bunu). Ama aynı zamanda bir sınıf ideolojisinin unsurlarına sahiplerdi. Bu bakımdan bu imparatorluklardaki ideolojik iktidarın rolü, kurulu, seküler iktidar yapılarına aşkın olmaktan ziyade ağırlıklı olarak *içkindi*; onları bozmuyor ama pekiştiriyordu.

Öte yandan, bu yalnızca bir derece ifadesidir. Aşkınlığın izleri fark edilebilir. İmparatorluğun ideolojisi, geç dönem Asur "milliyetçiliğinin" ortaya çıkmasına değin (ve belki de o dönemden sonra bile; bkz. 8. Bölüm) kesin olarak *sınırlanmış* değildi. Uygarlığa tam giriş olanağı yabancı yönetici gruplara kapatılmamıştı, hatta bazı durumlarda, halk unsurlarına bile kapatılmamıştı. Dayatılan düzen konusundaki hassasiyet, baskın olsa da, siyasi/askeri alanın dışında eksiksiz biçimde her yana nüfuz etmiyordu. Ayrıca, işlenmiş akıl vasıtasıyla kozmosa getirilen düzene duyulan saygı ile karşılaşıyoruz. "Bilgelik edebiyatı" olarak adlandırılan şeyde ve matematik ile astronomide ortaya çıkan kayda değer gelişimde, rasyonaliteye dönük bir vurgu ile karşılaşıyoruz; açık iyimserlikten şüpheciliğe, oradan da görünüşe göre tek bir sınıf ya da etnik grupla sınırlı olmayan arızi aydınlanmaya kadar muhtelif biçimlerde... Göreli açıklık, yabancı fatihlerin ve fethedilenlerin asimilasyonunu kolaylaştırıyordu. İdeolojik iktidar ağları, imparatorluklara ait zorunlu işbirliği ağlarından daha genişti. Mezopotamya ideolojik pratiklerini Yakın Doğu'nun tümüne yaymıştı; kimi

zaman fetihten sonra kimi zaman da önce. Emperyal iktidarın yayılmasını genellikle kolaylaştırıyordu bu durum. Fakat daha sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, kimi zaman emperyalizmin altını da oyabiliyordu.

Sonuçta antik Yakın Doğu'da ideolojik iktidar ikili bir rol oynamıştır. Birincisi, içkin ideolojideki çeşitlilikler, yönetici grupların içsel tikel bölünmelerini kırıp onları görece homojen, evrensel *yönetici sınıflar* haline getirerek ahlaki, entelektüel ve estetik dayanışmalarını pekiştirdi. Bu süreç, ilkel bir iletişim altyapısı nedeniyle aksamış olsa da, muhtemelen bu dönemdeki baskın eğilimdi bu. İkinci ve birincisinin baltalayıcısı olarak, ideoloji aşkın da olabiliyordu. Yönetici benzeri sınıfları özellikle de uçtaki alanlarda dışarıya öykünmeye ve asimilasyona açtı ve böylece zorunlu işbirliğinin kurumsallaşmış örüntülerini gevşetti. Ayrıca, gayri resmi ve hasıraltı bir biçimde daha popüler bir ideolojik açıklama düzeyini de sürdürüyordu. Daha sonra bu aşkın yönlerin patlamalarını göreceğiz. Ancak şimdilik içsel sınıfsal pekiştirme baskın.

İmparatorluğun Diyalektiği: Merkezileşme ve Âdemi Merkezileşme

Antik Mezopotamya hakkında bir miktar bilgi sahibi olan ya da sosyolojik inandırıcılık bakımından inceltilmiş bir koku duyusuna sahip olan okur, bu kısmı önceleyen kısımlar boyunca tedirgin olmuş olabilir. Çünkü yürüttüğümüz analiz, imparatorlukların verimli, yüksek düzeyde bütünleşmiş, düzenli ve istikrarlı olduğunu önerir görünüyor olabilir. Bu tam olarak doğru değildi. Hanedanlıkların ömrü çoğu kez elli ila iki yüz yıl sürüyordu ve ardından savaşan daha küçük birimlere bölünüyordu. Çoğu yönetici en azından bir ciddi isyan ile karşılaşıyordu. Bu Sargon'un kendisi ve Naram-Sin için de geçerlidir. Siyasi lojistiği betimlerken bu parçalanma eğilimini zaten tartıştım. Yöneticinin siyasi yardımcıları ve hamilik ettiği kişiler merkezi kontrolden kaçıyor, sivil toplum içerisinde "kayboluyor" ve isyan standardını yukarı çekiyordu. Bu eğilimler döngüseldi: İmparatorluklar fethediliyor, parçalanıyor, yeniden fethediliyor, parçalanıyor ve böyle devam ediyordu. Hiçbir gelişim, hiçbir gerçek diyalektik içermiyorlardı.

Yine de, antik tarihten Roma'nın düşüşüne kadar olan dönem üzerinden, Sargon'un ölümünü takip eden neredeyse üç bin yıllık dönem üzerinden kavranabilecek uzun vadeli bir gelişim eğilimi vardı. Daha erken aşamalarını betimlemek bile, demir aletlerin ve silahların yayılması ve madeni para ile okur-yazarlığın yaygınlaşması gibi önemli tarihsel buluşları tanıtmak adına bölümlerin katı kronolojik sırasından çıkaracak beni. Fakat bu devasa değişiklikler, zorunlu işbirliğinin temel başarılarını etkileyen bir diyalektiğin parçasıydı. Askeri teknikle başlayacağım ki Sargon da oradan başlamıştı, ardından diğer iktidar kaynaklarını kısaca ele alacağım.

Sargon, uzunluk ve genişlik bakımından birkaç kilometrelik bir alan üzerinde düşmanları yenilgiye uğratabilen bir örgütlenme yaratmıştı. Bir bölge bu türden bir örgütlenmeyi destekleyebilecek artığı üretebildiği sürece, artık süreklilik gösteren bir askeri olanaktı bu. Uçlardan ya da merkezden, sulama yapılan alandan kaynaklanan bir iktidar vasıtasıyla ustalıkla kullanılabilirdi. İzleyen iki bin yıllık dönem bu iki tip alan arasında cereyan eden yaygın askeri mücadelelere tanık oldu. Sargon derhal bir açmazla karşılaştı. Bir yandan, ayırt edici askeri gücü uçlardan gelmişti ve oradan çıkan başka herhangi bir iktidar görmek istemiyordu. Öte yandan, şimdi erzak için sulama yapılan merkeze bağımlıydı. İkisi arasında daha yüksek bir birleşme düzeyi sağlamak için girişimde bulunarak ayaklarını ikisine birden basmak zorundaydı. Ama uçlar nihayetsizdir: Emperyal başarı başka uçlar yaratır ve daha önce marjinal olan halklar emperyal etki alanının içine çekilirler, ama hala evcilleştirilmemişlerdir.

Uç topluluklarının gücüne vurgu yapmak dünya tarihlerinde geleneksel hale gelmiştir. McNeill (1963) ve Collins (1977) uç beyleri tarafından yapılan fetihleri, antik dünyanın tümünde en sık rastlanan fetih türü olarak görürler. Eğer kronolojide biraz ileri atlayacak olursak, bu dürtünün periyodik biçimde yeniden ve yeniden ifadesini bulduğunu görebiliriz. MÖ 2000'den hemen önce, savaş arabalarının tasarımında esneklik ve hızlarını arttıran yenilikler ve okçulukta yenilikler ortaya çıktı. Avantaj mızrak ve yayı birleştiren savaş arabası kullanıcılarına geçti. Avrasya'nın tam karşısında, Mikenliler, Hindistan'daki Aryanlar, Hiksoslar ve Kassitler gibi görünüşe göre hepsi yüksek uç alanlardan gelen at arabası ile donanmış halklar, bir süre, tarımcı kent-devletlerinin piyadelerini bir kenara ittiler. Ancak tarımcı kent-devletlerinin piyadeleri daha büyük istihkâmlar, zırh ve savaş arabalarının kendisinin benimsenmesi yardımıyla yeniden bir araya gelebildi.

Savaş arabasının üstünlüğü, MÖ 1200–1000 civarında ortaya çıkan ve ucuz demir aletler, silahlar ve vücut zırhları geliştiren metalurji alanındaki bir devrimle nihayet sona erdirildi. Demir aletlerle kuru tarım yapılan arazilerde çiftçilik yapan köylülerden toplanan kalabalık piyade grupları, bu sayede, oklara ve taarruzlara karşı sıkı durabildiler. Uç kabileleri bu teknikleri ilk kullananlardı. Bu iki askeri teknik, hareketli savaş arabaları ve demir silahlar ile zırhlar, yüksek alanlardaki çoban toplulukları ve şimdiye dek marjinal kalmış olan çiftçiler tarafından geliştirildi. Bu gelişme, söz konusu toplulukların, taşkın yatakları ile vadileri fethedip buraları kendi merkezleri ile birleştirmelerini ve böylece daha önce varlık göstermiş olanlara göre daha büyük teritoryal devletler yaratabilmelerini sağladı.

Yine de, süreç tek yönlü değildi. Söz konusu dönem boyunca uygarlaşmış tarımcıların karşılık verme kapasiteleri de arttı. Daha fazla artık, daha fazla nizamlı örgütlenme, daha fazla disiplinin yarattığı avantaj onlarlaydı; kaçamama durumu da onlarlaydı. Onların yaşam biçimine en çok uyan savaş türü

piyade savaşıydı. Vücut zırhı bir kez geliştirildikten sonra, toprağı sistemli bir şekilde büyütme kapasiteleri gibi savunma araçları da arttı. Savaş biçimlerinin farklılaşması da çabuk öğrenebilmeleri koşuluyla onlara avantaj sağladı. Yeni tehditlere çeşitlenerek yanıt verdiler ki bu da örgütlenme, disiplin ve taktiklerin karmaşıklığını arttırdı. Bu, silahların ve zırhların teknolojik ve mali bakımdan gelişme eğilimine eklendiğinde, uzun vadede avantaj daha merkezi, daha fazla teritoryal koordinasyona sahip topluma, başka bir deyişle daha güçlü olan devlete geçti. Eğer deniz, istihkâm ve kuşatma savaşını eklersek, eğilim daha da belirgin hale gelir; zira bunlar savaş araçlarının daha uzun vadeli yapımını ve daha karmaşık tedarik hazırlıklarını gerektirir.

Yine de uygarlığın avantajları kendi çelişkilerini getirir. Bu çelişkilerden biri gevşek biçimde tanımlanan "merkezde" diğeri de "çevrede" başlar. Ardından ikisi arasındaki coğrafi ayrımı kırma eğilimine girer bu çelişkiler. Esas çelişki, daha karmaşık, merkezi olarak koordine edilen orduların gelişimi ile uygarlıkların düşmanlarına karşı koyabilmelerine ilk kez izin veren koşullar arasındaki çelişkiydi. Piyade savunmaları ilk başta uyumlu bir toplumsal temel gerektirmişti, Sümer'de bunu sağlayan topluluk içindeki deneyimlerin ve üyelerin benzerliği idi. Kent-devletleri ya demokrasi ya da görece merhametli oligarşilerdi ve bu durum askeri taktiklerinde kendisini gösteriyordu. Uyum ve maneviyat, yanındaki adama duyulan güven piyade sınıfı için hayati önem taşıyordu. Yine de maliyetlerdeki, profesyonellikteki ve kuvvetlerin çeşitliliğindeki bir artış, topluluğun sıradan üyesinin katkısını zayıflatıyordu. Devlet ya paralı askerlere ya da yabancı yardımcılara döndü veya yüksek derecede zırhlanmış askerlere dönüşebilen zenginlere... Bu da toplumsal uyumu zayıflattı. Devlet kitlelerin askeri ve ekonomik yaşamları içine daha az gömülmüş, otoriter bir merkez olarak daha fazla farklılaşmış ve sınıflar arasındaki sarp toplumsal tabakalaşma ile daha fazla ilişkili hale geldi. Devlet ele geçirilmeye daha açık hale geldi. Başkenti ele geçirmeye dönük ve yöneticiyi öldürmeyi ama hizmetindekilerden bir bölümünün canını bağışlamayı amaçlayan bir tane ani sefer, fethi tamamlıyordu. Kitleler arasında asayişin sağlanmasına gerek yoktu, çünkü olayların bu akışına dâhil olmamışlardı. Devlet profesyonel askerlere daha bağımlıydı, hem rüşvet almaya hazır merkezdeki muhafızlara hem de taşradaki lordlara; dolayısıyla bu unsurların hırslarına ve yerel iç savaşlara daha açıktı.

Bu durum çevresel bir çelişki ile pekiştiriliyordu. İmparatorluklar merkezlerinde ekonomik kaynak geliştirmek bakımından ne kadar başarılı olurlarsa çevrelerini o kadar ayaklandırıyordu bu. Bu dönemin antik imparatorlukları (yani Mısır istisnası ile Roma ve Çin'in Han Hanedanlığı'ndan öncekiler) açıkça işaretlenmiş sınırlara sahip değillerdi. Faaliyetleri ve hegemonyaları, çevredeki bölgelere bazen gevşek bir biçimde, bazen de kontrol edilen nü-

fuz hatları üzerinden yayılıyordu. Ticaret hegemonyası koridorlar boyunca uzak mesafelere nüfuz ediyordu; çobanlığın yayıldığı alanların ötesine nüfuz ediyordu. Kraliyet yün dairesinin sürüleri, daha erken yayılmış emperyal tahakküme atıfta bulunuyordu ama aynı zamanda çoğunluğu menfaatlere göre değişen, bazıları hamilik yapılan bazıları da düşman olan yerel elitlerin iktidarını arttırıyordu. Mezopotamya'nın ideolojisi bu elitlerle uygarlık arasına parmaklıklar koymuyordu. Aslında, imparatorluk elitine öykünmeleri, okuryazar olmaları ve kendilerini kültürlü, bilge ve ahlaklı görme konusunda onları teşvik ediyordu. Daha sonra, "barbarlar" olmaktan çıkıp, uçlarda olduğu kadar çoğu kez sarayda ve başkentte iktidara yönelen rakipler haline geldiler. İddiaları uygarlığı illa ki tehdit etmiyordu; aslında, onu barbarlıkla yok etmeleri kadar olasıydı enerjileriyle ona kaldıraçlık yapmaları.

Kraliyetin askeri varlığı rutin olamazdı. Kraliyet faaliyetleri ne kadar artarsa, komşularının akın ve fetihleri için o kadar davetkâr oluyorlardı. Sargon'dan sonra, uçlar kendi hallerine bırakılamadı, çünkü bağımsız uç toplulukları tehlike anlamına geliyordu. Ama kontrolün lojistiği göz korkutucuydu. Daha sonraki bazı imparatorluklar uç alanları bünyelerine kattılar. Ama sınırların bünyeye katılması süreci bir kez başlayınca, bunun sonu neredeyse hiç gelmiyordu, çünkü uçlar ancak gerçek çöle ulaşıldığında son buluyordu. Ve orada da farklı tehlikeler; mesela özel olarak akınlara uygun güçlü kuvvetli süvari atları olan çoban göçebeler pusuda bekliyordu.. Uzun süre saf göçebeler olarak nadiren kalıyorlardı. Ticaretle temas *onların* zenginliğini ve uygarlık düzeyini arttırıyordu.

Elimizdeki en iyi kanıtlar başka bir örnekten; Çin sınırından. Toba, Sha-To, Moğollar ve Mançular gibi "barbar" grupların başarılı istilalarını önceleyen şey, mahkemelerine Çin danışmanların göçü ve Çin idari ve askeri formlarını benimsemeleriydi. Askeri üstünlükleri, süvarilerin kapasitesini kullanmak, süvari kuvvetlerini hızla belirli bir alanda toplamak, devasa piyade ordularından kaçmak ve Çin karargâhlarına darbe indirmek için Çin taktiklerini geliştirmelerinde yatar. Bilinen en küçük grup, MS 10. yüzyılda kuzey Çin'i fethedip yöneten, yalnızca on bin asker ve yüz bin kişiden oluşan Sha-To'dur (Eberhand 1965, 1977). 9. Bölüm'de, Roma İmparatorluğu tarafından geliştirilen ve nihayetinde Roma İmparatorluğu'nu yıkan "barbarlara" odaklanacağız.

Bu tehdit ortadan kaldırılamadı. Ağır piyade/süvari orduları kullanan uygar bir tarım toplumu, seyrek nüfuslu çöllerde ve steplerde kendisini beslemek ya da düşmanını bulmak becerisini gösteremez. Daha sonraki tüm antik Avrasya imparatorlukları göçebelerin bölgeleri ile temas kurmuştur; hepsi de aynı biçimde hassastır (belki de sınırları gerçek, nüfussuz çöl olan antik Mısırlılar istisnadır). Savunma, kaynaklar üzerinde kayda değer bir tahliye borusu oluşturuyordu; sınır istihkâmları ve bölükleri, barbar şefliklere verilen rüşvet-

ler, hareketli kuvvetlerin gelişimi. Bunların sonuncusu uç beylerine iktidar ve özerklik verme eğilimindeydi ki bu da çelişkiyi aynı zamanda içsel kılıyordu.

Askeri iktidar ağlarının ritmini göstermek için zamanda ileriye sıçramış oldum. Fetih ve zorunlu işbirliği yalnızca ekonomik ve toplumsal gelişmeye değil ama aynı zamanda uçlardan gelen tehditlerin artmasına da yaradı. Onları yenilgiye uğratmaya yönelik örgütlenme, ilk baştaki başarının toplumsal temelini zayıflattı ve baskının işbirliği üzerinde artmasına potansiyel olarak yol açtı. Bu erken dönem imparatorluklarında yönetimin doğrudan olmayan niteliğine vurgu yaptım. Taşra, teğmenlerin ve taşralıların iktidarı *vasıtasıyla* yönetildi. Kolayca baskı altına alınamadılar.

Koşut çelişkiler militarist devletin faaliyetlerinin tüm alanlarında görülebilir. İsterseniz, bir imparatorluğun orta halli, müreffeh bir vilayetini resmedin. Başkentten çevreye iletişim ve ticaret rotalarına aynı anda basar; başlıca şehrinde yerelden toplanan askerlerce desteklenen, iki yüz profesyonel asker içeren bir garnizon vardır ve komutanı merkeze vergi ya da haraç sunmakla, kendi bölüklerinin ihtiyaçlarını karşılamakla ve kölelerin veya serflerin veya angarya emeğin yardımıyla iletişim rotalarını muhafaza etmekle yükümlüdür. Eğer düzeni ve vergi ya da haracın düzenli akışını sürdürmekte başarılı olursa, yönetici onu kendi haline bırakır; dolaylı olarak yönetmekten memnundur ve devasa ve gereksiz bir güç şovuna girişmeksizin başka türlüsünü zaten yapamaz. Buna karşılık, komutan kendi teğmenlerinin ve yerel elitlerinin yardımıyla yerel olarak yönetir. Eğer ona erzaklarını düzenli olarak tedarik ederlerse, asgari düzeyde memnundur. Eğer daha fazlasını sağlarlarsa, memnun olmakla kalmaz, kendisi de dolaylı olarak yönetmek ve artığa kendisi el koymak ister. Devlet ne kadar başarılı olursa, taşra boyunca bu türden ara iktidar katmanlarını o kadar çok yayar.

Dolayısıyla "devlet" ile "özel mülkiyet" arasında ya da "devlet eliti" ile "egemen sınıf" arasında herhangi bir çelişki yoktur. Aynı gelişim sürecinin farklı yönleridir bunlar. Mezopotamya uzmanlarının daha eski bir geleneği, "devlet tahakkümü" ve "özel zenginlik," "özel ticaret faaliyeti" aşamalarını arama alışkanlığındaydı. Kanıtlar biriktikçe, bu türden ayrımları sürdürmek imkânsız hale geliyor. Bilinen tüm uzun vadeli dönemlerde, devlet zenginliği ile özel zenginliğin seviyesi, devletin ticarete dönük ilgisi ile özel tüccar ticaretinin seviyesi arasında olumlu bir bağıntı olmuştur (bkz. örn., Hawkins 1977 içinde çeşitli yazılar). Siyasi elitin/yönetici sınıfın tutumu pragmatik ve bu nedenle daha geniş mutabakata dayalı normlara bağımlı görünür. Bir devletin kendi ticaret örgütlenmesini mi yoksa bir tüccarınkini mi kullanacağı ya da bir devlet görevlisinin devletin temsilcisi olarak mı yoksa kendi hesabına mı ticaret yapacağı, büyük ölçüde, hangi örgütsel ve lojistik araçların erişilebilir olduğu sorusuna bağlı görünüyor. Bu seçenekler söz konusu olduğunda temel bir çelişki yoktur.

İktidarın altyapısı yani örgütlenmesi ile lojistiği düşünüldüğünde, iktidar doğası gereği çift taraflıdır. İktidarın lojistiğine yönelik neredeyse tüm devlet katkıları için geçerli bu. Eğer madeni para benzeri bir şey; gümüş, demir veya bakırdan damgalı parçalar geliştirirse, kendi ekonomik güçlerini arttırmak kadar tedarikçilerine garanti edilen bir zenginlik, "sermaye" de verir. Taşra şehrinde, garnizona erzak satanlar yavaş yavaş böyle bir sermaye elde ederler, erzakların üretildiği tarlaların sahibi olan yerel toprak sahipleri de aynı şekilde böyle bir sermaye elde ederler. Eğer devlet okur-yazar devlet görevlileri kullanarak daha düzenli kontrol uygulama girişiminde bulunursa, onların okur-yazarlığı taşra tüccarlarına ve lordlarına yararlı hale gelir. Örneğin, Kassit döneminde okullar aristokratların egemenliği altına girmiştir. Devletin sorunu şu ki tekniklerinden hiçbirisi kendi siyasi yapısına hapsedilemez; topluma yayılırlar. Kendi yapısı bile ayrı taşra organizmalarına bölünme eğilimindedir. Eğer zorunlu işbirliği teknikleri başarılı ise, daha geniş bir emperyal nüfuz alanının bir parçası olmak herkesin çıkarınadır. Ama *kimin* nüfuz alanı sorusu daha az önemlidir, çünkü tüm fatihler aynı dolaylı yoldan yönetmek zorundadır. Eğer bir uç grubu ilk önce tehdit eder ve ardından içeri sızıp daha büyük uzun vadeli koruma sunar görünürse, yerel hesaplar değişmeye başlar. Eğer hanedanlığın kime kalacağı anlaşmazlık konusu olursa, o zaman sadakat kazanan tarafta olmanın önemi karşısında ağırlık kaybeder. Eğer mevcut yönetici, daha büyük mali ve askeri haraç arayışına girerek bu türden tehditlere karşılık verirse, taşralıların gözleri, olasılıkları yeniden hesapladıkça, daha da kısılır. Çünkü kısmen devletin daha önceki başarılarının yarattığı özerk nitelikte özel kaynaklara sahiptirler ve bu kaynakları kazanan tarafa sunmak yoluyla onları korumaları ve sermayeye çevirmeleri gerekir. Savaşan hizipler kavga ederken bir anarşi ve tahribat dönemi yaşanabilir. Fakat bu süreçten yeni bir emperyal konsolidasyon aşamasına; yani özel kaynakların yeniden nasıl yaratılacağının belli olacağı aşamaya geçmek çoğu grubun çıkarınaydı.

Bu süreç geleneksek kuramlardan üç sapmayı akla getirir. Birincisi, açık biçimden ayrılmış "halklar" fikrinin kendisi hanedanlık ideolojilerinin ürünü olabilir, toplumsal gerçekliklerin değil. "Akadlılar" ile "Sümerliler," "Amoritler" ile "geç "Sümerliler," "Kassitler" ile "Babilliler" birincilerin ikincileri fethettiği varsayılan bir hanedanlıktan çok önce birbirlerine karışmışlardı. Merkez ve çevre grupları olarak *başlamış* olabilirler, ama daha sonra karıştılar. Daha da öteye götürebilir miyiz bunu? Bu etiketler, bizim yalnızca farz edebileceğimiz şeceresel ardıllık ilkelerine ve gaspa dayalı meşruiyet iddiaları mıydı yalnızca? Herkes Sümer'in şeceresel gömleğini istiyordu, halefler genellikle Sargon'unkini istiyorlardı ve hiç kimse Gutianlarınkini istemiyordu, Kassitler ise başarılarının icap ettirdiğinden daha az meşru olmuş olabilir. Neden olduğunu bilmiyoruz. Boşluğu şimdiye dek hep MS 19. yüzyıla ait

etnisite fikirleri ile doldurduk. 20. yüzyılda bunlar "merkez" ve "çevreye" ilişkin inceltilmiş modeller haline geldiler; açık teritoryalite mefhumları ve örtük etnisite fikirleri eşlik etti bu modellere. Fakat bu mefhumlar, erken dönem toplumların toplumsal koşulları için fazla sabit ve durağanlar.

Bu büyük oranda spekülasyon. Ancak ikinci kuramsal sapma daha iyi belgelenmiş durumdadır. Önceki bölümlerin bir savını tekrar ediyor: Özel mülkiyet kaynaklarındaki artışlar büyük oranda kolektif toplumsal örgütlenmenin parçalanmasından kaynaklanmaktadır. İkisi arasındaki diyalektik iki özerk toplumsal alan arasındaki, "sivil toplum" ile "devlet" arasındaki bir diyalektik değildir. Belirli iktidar kaynaklarının sürekli artan kolektif örgütlenme ihtiyacı ile onlar üzerindeki kolektif kontrolü muhafaza etmenin lojistik olanaksızlığı arasındadır.

Bu da bizi üçüncü ve en önemli kuramsal sapmaya götürüyor, zorunlu işbirliğinde genel bir gelişim diyalektiğini kavramak ki bu gelişim diyalektiği zorunlu işbirliğinin düzeninden ziyade çelişkilerinden doğar. Zorunlu işbirliğinin *başarısının* ta kendisi onun çöküşüne ve ardından pek çok örnekte daha yüksek bir toplumsal gelişim seviyesinde yeniden inşa edilmesine neden oldu. Zorunlu işbirliği militarist devletin iktidarı (tez) ile daha sonra devleti alaşağı edebilecek âdemi merkezi elitlerin iktidarını (antitez) *eşzamanlı olarak* arttırdı. Ama elitler dayatılan düzene ihtiyaç duymaya devam ettiler. Bu genellikle şimdi daha büyük iktidar kapasiteleri olan bir devleti yeniden inşa edecektir (sentez) ve diyalektik başa saracaktır. Bu mekanizma, çoğu emperyal biçimler alan toplumsal örgütlenmenin kolektif olarak daha güçlü biçimlerine doğru seküler bir eğilim geliştirdi. Ur İmparatorluğu, Akad İmparatorluğu'nu büyüklük bakımından yeniden inşa etti, ama nüfus yoğunluğunu, ekonomik idaresini, mimari hırslarını, kanun kodlarını ve muhtemelen refahını arttırdı; Babil daha geniş olmasa da, iktidarı kesinlikle daha yoğundu; Kassit Hanedanlığı bölgeye yeni refah seviyeleri getirmiş olabilir. (Mezopotamya siyasi tarihinin tüm bu aşamalarının genel ve iyi bir anlatımı için bkz. Oates 1979; son aşama için kbz. Brinkman 1968; daha ekonomik bir analiz için bkz. Adams 1981: 130–74.)8. Bölüm'de göreceğimiz gibi, Asur, kendinden önce gelenlere kıyasla hem yoğunluk hem de genişlik bakımından daha büyük ve daha güçlüydü. Ardından Pers ve Roma (8. ve 9. Bölüm'lerin gösterdiği gibi) daha da büyüklerdi. Bu diyalektiğin daha erken aşamaları, Şekil 5.1'de grafiksel olarak gösterilmektedir.

Elbette, genel olarak kolektif iktidarda "tek boyutlu" bir artış olduğunu yalnızca çok gevşek bir anlayışa dayanarak söyleyebiliriz. Bu denli uzun bir dönemde imparatorluklar iktidar örgütlenmelerinin ve tekniklerinin niteliğini kayda değer bir biçimde değiştirdiler. İlerleyen bölümlerde, imparatorluklara has iki temel iktidar stratejisinin gelişimini betimlemeye devam edeceğim: *Zorunlu işbirliği* ve *birleştirici bir yönetici sınıf kültürü.* Birincisinin altyapısı ikin-

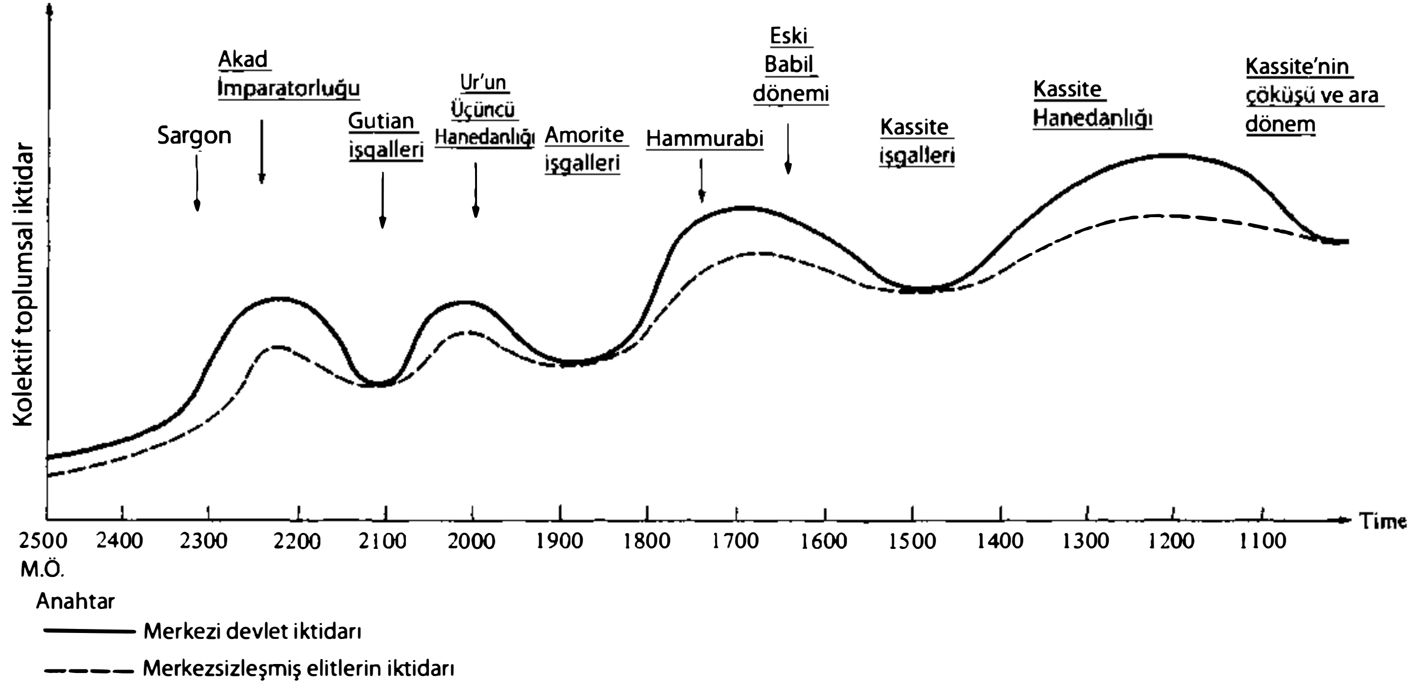
cisininkinden daha önce gelişti ve bu nedenle bu ilk tahakküm imparatorluklarındaki rolünü vurguladım. Fakat daha sonraki imparatorluklar bu ikisinin daha değişken karışımlarına sahip olduklarını gösterdiler. Roma her ikisini de daha önce görülmemiş derecede geliştirdi. Pers yöneticilerin kültürel uyumuna daha fazla dayandı. Çeşitlilik hangi noktada başladı? Bu alanda muhtemelen Kassitlerle başladı. Kassitler hakkında uzmanlar arasında anlaşmazlık var. Eğer hâkimiyetleri büyüdüyse, daha gevşek, daha feodal, aristokrasisinin birlikteliğine kıyasla emperyal zorlamaya daha az dayanan, çeşitlilik konusunda toleranslı; Pers tipi bir imparatorluk muydu? Eğer böyle ise, burada betimlenen diyalektik, şimdiden, emperyal güç ve katılığın basit yükselişinden ziyade "emperyal" veya belki.de "patrimonyal" ve "feodal" rejimler arasındaki karşılıklı bir etkileşimle ilgiliydi ki bu etkileşim yoluyla en geniş haliyle kolektif iktidar yine de gelişti. Bu da karşılaştırmalı sosyolojinin en önemli kavramlarından ikisini gündeme getiriyor. Bu kavramların genel olarak statik biçimde kullanıldığını ve bu nedenle dünya tarihinin gelişim (ve arızi diyalektik) örüntüsünün kaçırıldığını şimdi iddia edeceğim.

Antik İmparatorlukların Karşılaştırmalı Çalışması

Araya giren birkaç genelleme bir yana, Yakın Doğu tarihinin tek bir binyılı ile sınırlandırdım kendimi. Yine de karşılaştırmalı sosyoloji literatürünün bir kısmı, tüm dünya üzerinde ve kayıtlı tarihin beş bin yılı boyunca varlık göstermiş tarihsel imparatorluklar hakkında genellemelerde bulunur. Bunu yapmak, imparatorlukların, pek çok ve çeşitli zaman ile mekân farklılıkları arasından parlayan genel benzerlikleri paylaşmasını gerektirir. John Kautsky retorik biçimde şunları söyler: Asurlular, Almoravidler ve Aztekler arasında, Makedonyalıların, Moğolların, Babürlülerin imparatorlukları arasında, Ostrogotların kralları, Emevi halifeleri ve Osmanlı sultanları arasında, Sasani, Songaylı ve Suudi imparatorluklar arasında, Ptolemiler, Cermen şövalyeler ve Tutsiler arasında, Vandallar, Vizigotlar ve Vikingler arasında ciddi benzerliklerin olması gerektiği fikri hayret uyandırıcı değil mi? [1982: 15]

Kautsky zeki bir biçimde şu gözlemde bulunur; temel benzerlik, Romalılar ve İspanyol fatihleri gibi fetihçilerin görünüşe göre "yabancı" rakiplerinin zayıf noktalarını siyasi olarak sömürebilmelerini sağlamıştır; çünkü iktidar yapılarını tanıyorlardı.

Kautsky'nın temel savına karşı çıkmıyorum. Bu tip karşılaştırmalı sosyoloji bu türden çeşitli rejimler arasında benzerlik noktaları kurmuştur. Modelin, *tarihin* göz ardı edilmesi, bir toplumsal *gelişme* kuramının üretilememesi ve diyalektik süreçlerin anlaşılamaması olarak özetlenebilecek başlıca arızalarına dönmeden önce bu benzerlik noktalarının üçünü sunacağım.

Şekil 5.1. Mezopotamya Krallıklarının Diyalektikleri

Bu rejimler arasındaki birinci benzerlik noktası şu ki Kautsky'nin onları etiketlediği haliyle, "*aristokratik* imparatorluklardı." Toprak mülkiyetinin tekelini (kimi zaman yasal mülk sahipliği yerine etkin tasarruf biçiminde) elinde tutan bir yönetici sınıf hâkimdi ve bu sayede toprağın sağladığı ekonomik, askeri ve siyasi iktidar kaynaklarını kontrol ediyordu. İdeolojik olarak da, hâkimiyetleri, şecereye dayanarak yapılan ahlaki ve olgusal üstünlük iddiaları yoluyla ifade ediliyordu; bir aristokrat üstündü çünkü doğumu vasıtasıyla, toplumu kurmuş olan, kahramanlar ve tanrıların soyundan gelen ya da bazı başka soylu marifetlerde bulunmuş olan bir orijinal atalar grubuna kadar giden dışa kapalı bir soya bağlanmıştı. Elleri iktidarın dört toplumsal kaynağı üzerinde sıkı sıkı duran bu sınıf yerine o kadar sağlam yerleşmişti ki hiçbir yönetici onun desteği olmaksızın yapamazdı. Bunu belirtmek önemli; basit ve kuvvetli bir nedenle; bu rejimlerin pek çoğunun buna zıt bir ideolojik iddiası vardı, yani, tüm iktidarın yalnızca ama yalnızca kendisinden kaynaklandığını iddia ediyorlardı. Bir başka neden de şu; bazı yazarlar bu iddiaya aldanmışlardır. Sargon'un torunu Naram-Sin tanrısallık iddiasında bulundu. Akadlı ve Sümerli aristokratları yalnızca tanrısal olana soy bağlantısı iddiasında bulundular. Modern döneme kadar tarihin daha gösterişli imparatorlukları için standart bir örüntü haline geldi bu. Yöneticinin kişisel despotizmini gerekçelendirdi ki bu despotizm teoride aristokratlara başka herhangi birinden daha az uygulanmıyordu. Daha safdil yazarlardan bazıları bunun gerçekten "mutlak" hâkimiyete yol açabileceğine inandı. Bunlar arasında, başka bazı karşılaştırmalı sosyologların yanı sıra, 3. Bölüm'de kuramlarını tartışmaya dâhil etmediğim Wittfolgel de var (örn., Wesson 1967: özellikle 139-202). Ancak uygulamada bu rejimler cılızdı.

Bu noktada, iki tür devlet iktidarını birbirinden ayırmak yardımcı olacak bize. 1984 yılında yayınlanmış olan eserimde bu ayrımı daha eksiksiz biçimde veriyorum. *Despotik iktidar*, yöneticinin ve emrindekilerin sivil toplum grupları ile rutin, kurumsallaşmış müzakereye girmeksizin uygulamaya girişmeye yetkili olduğu eylemler yelpazesine atıfta bulunur. Yüce bir despot, diyelim ki (imparatorluk tarihlerinin büyük bölümü boyunca Mısır veya Çin'de olduğu gibi) tanrısallık iddiaları genel olarak kabul gören bir monark, bu nedenle, "ilkeli" bir muhalefet olmadığı sürece neredeyse her eyleme girişebilirdi. *Altyapısal iktidar* topluma fiilen nüfuz etme ve siyasi kararları lojistik olarak uygulama kapasitesine atıfta bulunur. Tarihsel imparatorlukların despotları hakkında derhal görülmesi gereken şey, altyapısal iktidarlarının zayıflığı ve böyle bir altyapı için ona sahip olan aristokratlar sınıfına dönük bağımlılıklarıdır. Pek çok amaca yönelik olarak ve özellikle taşrada, altyapıları *aristokrasiydi*. Bu nedenle, daha önce ifade ettiğim gibi, imparatorluklar pratikte "teritoryal olarak federaldi;" devletin kendi ideolojisinin çoğu zaman iddia ettiğinden daha gevşek, daha âdemi merkezi, bölünmeye daha meyillilerdi.

İlk rejim benzerliğinden kaynaklanan tüm bu noktalar, son dönemin karşılaştırmalı sosyolojisinde biraz farklı terminolojiler kullanılarak yeterince sık dile getirilmiştir (bkz. Bendix 1978, Kautsky 1982).

Ancak ikinci rejim benzerliği daha farklı bir vurguya yol açar. Aristokratik sınıfın iktidarını vurgularken, bir devletin yine de kendi iktidar kaynaklarıyla var olduğu gerçeğini gözden kaçırmamalıyız. Devletler varlık gösterir, çünkü bütünüyle basit bir düzeyin ötesinde toplumsal yaşam için işlevseldirler. Şu anki mevzu açısından aristokratik sınıf için yararlı olan bir şeyi sağlamaları daha geçerli. Bu, *teritoryal merkezileşmedir.* Hukuki kural koyma ve uygulama, askeri örgütlenme ve ekonomik yeniden dağıtım gibi bazı faaliyetler, tarihsel gelişimin bu düzeyinde, eğer merkezileşirlerse daha verimli bir biçimde icra ediliyorlardı genellikle. Bu merkezi yer *devlettir.* Bu nedenle, devletin ele geçirebileceği herhangi bir özerk iktidar, onun merkeziliğini sömürebilme becerisinden türer.

Bu konu Eisenstadt (1963) tarafından araştırılmıştır. Weber'in açtığı yolu izleyen Eisenstadt, emperyal devletin *evrensellik* iddiasında bulunduğunu ve bu iddianın aslında gerçek bir temeli olduğunu öne sürer. Bir devlet *salt* aristokratik olamaz. Şecere iddiaları doğaları gereği tikelcidirler; merkezilik ve devletin antitezidirler. Kalıcı devletler geliştiren toplumlar zaten tikelciliğin ötesine geçmişlerdir. Sembolik alanı rasyonelleştirmiş ve evrensel etkileri olan genel kuvvetlere tabi kozmosu kavramsallaştırmaya başlamışlardır. Rasyonel tanrısallığı ifade eden aristokrasi değil devlettir. Maddi olarak, diye devam eder savına Eisenstadt, devletin çıkarları "serbestçe hareket eden kaynakları," herhangi bir tikel iktidar aktöründen bağımsız olan kaynakları teşvik etmekte yatar. Eisenstadt bunlara pek çok örnek verir ve tarihsel anlatımım süresince bu örneklere tekrar tekrar döneceğim. En çarpıcı olanı (özellikle de ilgili kişi için!) devlet tarafından harem ağalarının kullanılmasıdır. Daha önce vurguladığım gibi, devletin temsilcilerinden herhangi biri yöneticinin kontrolünden kaçarak sivil toplum içerisinde "gözden kaybolabilir." Bir temsilcinin aristokrasi içinde gözden kaybolmasını önlemenin bir yolu, hadım vasıtasıyla şeceresel devamlılığın önüne geçmektir.

Bu bölümde ve son bölümde görünüveren erken dönem devletlerinin evrenselleştirici tekniklerinden üçünü ele almama izin verin. Birincisi, ideoloji alanında, Akadlı fatihlerin Sümer kentlerinin panteonunu ve yaradılış mitlerini rasyonelleştirme ve sistemleştirmeye dönük girişimleridir. Akad İmparatorluğu çerçevesinde bir "din" yazılmış, sistemleştirilmiş ve bu "dine" hiyerarşi ve merkezilik verilmiştir. İkincisi, maddi altyapı alanında, Sargon'un ve emperyal haleflerinin imparatorluğun iletişim altyapısını bir bütün olarak iyileştirme ve koordine etme girişimidir (ya da en azından iddiasıdır). Bunlar yalnızca iktidarı arttıran eylemler değildir: İktidarı evrenselleştirme girişiminde bulunurlar ve bilinçli ya da değil, yerel, tikelci elitlerin iktidarını azaltmaya

dönüktürler. Üçüncü ve ideoloji ile altyapıyı birleştirdiği için belki de en iyi örnek, İnka fatihleri tarafından And halklarına dayatılan onluk sisteme dayalı idari yapıdır (bu konuya 4. Bölüm'de değinilmiştir). Tabii ki uygulamada, İnka, fethedilen taşra bölgelerini ancak yerel, yerli elitler aracılığıyla yönetebiliyordu. Onların yanına bir İnka valisi koyabilir, bir takım sadık yerleşik askerler ihraç edebilir ve yollar, ambarlar ve iletişim noktaları inşa edebilirdi; aslında bu bakımlardan hiçbir fatih daha hünerli değildi. Fakat bu bölümde özetlediğim zalim lojistik sorunların üstesinden gelemediler. Dolayısıyla onluk rasyonalizasyon, ideolojik işlevi ve belki de bir dereceye kadar fiili etkisi (İspanyol fatihleri zayıflıklarını ortaya çıkarmış olsa da) yerel elitlere şunu söylüyordu: "Evet, halkınızı yönetmeye devam edebilirsiniz. Ama hâkimiyetinizin, kabilesel ve bölgesel tikelcilikleri rasyonel bir İnka düzenine, Lord İnka'nın kendisinin merkezinde durduğu bir düzene tabi kılan daha geniş bir kozmosun paçası olduğunu hatırınızda tutun." Lord İnka veya Sargon veya Çin veya Romalı imparator geri gelip Eisenstadt'ın kitabını okusalardı, politikalarına ilişkin nitelemesini haklı bulurlardı ve evrensellik, serbestçe hareket eden kaynaklar, sembolik alanın rasyonalizasyonu ve onun jargonunun diğer parçalarının ne anlama geldiğini bilirlerde demek Eisenstadt'a epey övgü getirir.

Karşılaştırmalı sosyolojiden iki anlayışı ödünç aldım: Bir yandan toplumsal olarak yararlı, despotik, evrensel devlet ve diğer yandan toplumun iktidar altyapısının büyük bölümünün tasarrufunu fiilen elinde tutan, âdemi merkezi, tikelci aristokrasi. İkisi arasındaki karşıtlık karşılaştırmalı sosyolojinin üçüncü bir anlayış da sağladığı anlamına gelir; bu türden rejimlerin çelişkilerinin ve bazen de dinamiklerinin bir bölümünün açık bir sergilenişi. Çünkü bu ikisi arasında sürekli bir çatışma vardı ve bu çatışma, nüfusun ezici çoğunluğuna dönük sömürülerini muhafaza etmeyi amaçlayan karşılıklı bağımlılıkları tarafından hafifletiliyordu yalnızca (ama yeterli derecede). Bu mücadeleye ilişkin en meşhur tartışma, *Ekonomi ve Toplum* başlıklı eserindeki patrimonyalizm analizinde Weber tarafından yapılmıştır (1968: III, 1006–69).

Weber, sanayi öncesi uygarlaşmış toplumlardaki baskın iki siyasi rejim olarak patrimonyalizm ve feodalizmi birbirinden ayırmıştı. Patrimonyalizm, hane içerisindeki ataerkil otoritenin daha erken ve daha basit bir formunu daha büyük imparatorlukların koşullarına uyarlar. Bu rejim çerçevesinde, hükümet makamları yöneticinin kendi hanesi içinde bulur kaynağını. Bu, makamın işlevinin hane ile çok az bağı olan durumlarda bile modeli vermeye devam eder. Örneğin, süvari komutanına çoğu kez "mareşal" gibi bir unvan verilir ve bu unvan başlangıçta yöneticinin ahırlarının denetimini ifade ediyordu. Benzeri bir biçimde, patrimonyal yönetici, hükümet görevlileri olarak kendi hanesinin üyelerini, akrabalarını ya da bağımlılarını atamaya yönelik bir tercihte bulunur. Sonuç olarak meydana gelen yönetim otokratiktir: Yöneticinin otoriter buyrukları diğer kişilere ve hanelere haklar ve görevler yükler.

Bazen kişilerden ve hanelerden oluşan birlikler, haklar ve görevler bakımından kolektif olarak sorumlu olacak şekilde yönetici tarafından tayin edilir. Buna karşılık, feodalizm yakın eşitler arasında bir sözleşme ifade eder. Bağımsız, aristokrat savaşçılar haklar ve görevler konusunda alışverişe girmek üzere özgürce anlaşma yaparlar. Sözleşme taraflardan birine genel siyasi egemenlik verir, fakat sözleşmenin şartlarınca sınırlanmıştır ve otokrat değildir. Weber bu iki yönetim biçimini ideal tipler olarak birbirinden ayırır ve ardından kendine has üslubu ile her birinin mantıki sonuçlarını ve alt bölümlerini derinleştirmeye girişir. Fakat gerçekte, ideal tiplerin bulanıklaştığını ve birbirlerine dönüştüklerini de belirtir. Özel olarak da, "saf" patrimonyalizmin sanayi öncesi koşullarda lojistik olarak imkânsız olduğunu kabul eder. Ataerkil yönetimin genişletilmesi onu kaçınılmaz bir biçimde âdemi merkezileştirir ve yönetici ile artık özerk bir iktidar temeli olan yerel soylular haline gelen temsilcileri arasında cereyan eden sürekli bir mücadeleyi harekete geçirir. Bu tam da Mezopotamya için betimlediğim mücadele türüdür. Weber antik Mısır ve Roma'dan, antik ve modern Çin'den ve Orta Çağ Avrupası, İslam dünyası ve Japonya'dan kimi örnekleri detaylandırır. Analizleri tarihsel anlayışı o denli etkilemiştir ki tüm bu vakalar ve daha fazlası bakımından modern düşüncede ağır basar.

İdeal tip rejimlerine yaklaşanlar artı karışık örnekler dünyanın büyük bölümünde baskın olmuştur. Merkezi, ataerkil imparatorluklar ile âdemi merkezi, gevşek biçimde feodal, aristokratik monarşiler arasındaki mücadele, çağdaşlarımız tarafından yazılan tarihin büyük bölümünü oluşturur. Fakat eğer bu, tarihimizin tümü, hatta üst sınıflara ait tarihimizin tümü demek olsaydı, temelde döngüsel ve uzun vadeli toplumsal gelişmeden yoksun olurdu. Bu bölümde, bir başka şey eklemeye çalıştım: Bu türden bir mücadelenin iktidar araçlarını sürekli bir biçimde nasıl devrimcileştirdiğine ve bu sayede bir gelişim diyalektiği oluşturduğuna ilişkin bir anlayış.

Belki de Max Weber'i tarihsel gelişme konusuna ilgisiz olmakla suçlamak için yanlış yorumlamaya açık bu, çünkü 20. yüzyılın büyük sosyologlarından hiçbiri onun kadar ilgilenmemiştir bu konuyla. Ama bu ideal tipleri kullanışı bazen durağan olmuştur. Doğu ile Batıyı karşılaştırarak büyük çaplı toplumsal gelişmenin Doğuda değil de Batıda ortaya çıktığını iddia etmiştir. Ona göre, böyle olmuştur çünkü (Doğunun patrimonyalizmine karşıt biçimde) görece rasyonel bir kazanç elde etme ruhu ile doğanın fethedilmesine yönelik eylemci bir yönelimi destekleyen, sözleşmeye dayalı ve âdemi merkezi bir feodalizm baskın olmuştur Batıda. Onun görüşüne göre, dinamizm ortaya çıkmadan *önce* görece feodal ya da en azından âdemi merkezi bir yapı yürürlükte olmalıdır. Tekrar tekrar göreceğimizi gibi, toplumsal gelişmenin kayda değer bir bölümünü sağlayan şey merkezileşme ile âdemi merkezileşme *arasındaki* diyalek-

tiktir ve bu durum, özellikle Yakın Doğu/Akdeniz/Batı dünyasının tarihinde belirgin olmuştur.

Yeni Weberci karşılaştırmalı sosyolojinin daha sonraki gelişimi daha da durağan olmuştur. Bendix, Eisenstadt, Kautsky ve diğerleri tarafından sağlanan kavrayışlar ne olursa olsun, gelişmeyi göz ardı etmişlerdir. Kautsky'nin yaptığı gibi, (her ikisi de "aristokratik imparatorluklar" olan) İnka İmparatorluğu ve İspanyol krallığı gibi rejimlerin benzerliklerine odaklanmak, 180 İspanyalının milyonları barındıran İnka İmparatorluğuna girdiğinde ne olduğunu unutmaktır. İspanyalılar İnkalılar tarafından hayal bile edilmeyen iktidar kaynaklarına sahiptiler. Bu kaynaklar; vücut zırhı, atlar, barut; askeri disiplin, taktikler ve bu silahları kullanmaya dönük uyum; kurtuluşçu, yazılı bir din; altı bin kilometre boyunca emirlerini geçirebilen bir monark ve kilise; sınıf ve nesep farklılıklarının üstesinden gelebilen bir dinsel/ulusal dayanışma; hatta hastalıkları ve kişisel bağışıklıkları, Amerika kıtasına nasip olmamış birkaç bin yıllık bir dünya-tarihsel gelişmenin ürünleriydi. Bu bölümü izleyen hemen hemen altı bölüm boyunca, kaynakların yavaş yavaş, kararsız biçimde, ama inkâr edilemez bir şekilde birikerek ortaya çıktığını göreceğiz. Karşılaştırmalı sosyoloji, dünya-tarihsel zamanın değerinin anlaşılması yoluyla sınırlandırılmalıdır.

Dolayısıyla, yeni Weberci analizler toplumsal gelişmeyi açıklamaya giriştiklerinde, kuramsal modellerinin dışından bakarlar. Kautsky "ticarileşmeyi" temel dinamik süreç olarak görür. Ticarileşmenin, büyük oranda "Aristokratik İmparatorlukların" yapısı dışında olduğunu söylediği ve bu nedenle ortaya çıkışlarını açıklayamadığı şehirler ve tüccarlar vasıtasıyla ortaya çıktığını söyler. Monarşiden demokrasiye geçişi açıklamayı amaçlayan Bendix de dışarıdan gelen etmenlere döner. Onun örneğinde, dışarıdan gelen bu etmenler, nüfus artışı, teknolojik değişimler ve şehirlerin, iletişim altyapılarının, eğitim sistemlerinin ve okur-yazarlığın büyümesi gibi bir takım açıklanmayan, bağımsız değişkenlerdir (1987: özellikle 251–65). Eisenstadt, toplumsal gelişmeyi anlamak için daha uygun bir modele sahiptir. Birkaç sayfa içinde (1963: 349–59), birkaç imparatorluğun daha "modern" yönetim şekillerine ve politikalara nasıl dönüştüğünü özetler. Onun için tayin edici etmen, rasyonel ve kurtuluşçu bir dinle desteklenen, çeşitli âdemi merkezi elitlerin, o döneme kadar devletin tekelinde bulunan evrenselcilik ile serbestçe hareket eden kaynakları kendine mal etme becerisiydi. İzleyen bölümlerde göreceğimiz gibi, bu aslında yanıtın önemli bir bölümüdür. Fakat Weber, imparatorluğa ilişkin döngüsel ve durağan bir modeli betimleyen 350 sayfanın ardından, bu yönde ancak 10 sayfa gidebiliyor. Tüm bu çalışmalar (karşılaştırmalı sosyolojinin büyük bölümü gibi) toplumsal-iktidar kaynaklarının gelişiminde farklı aşamalardan toplanan malzemeyi karmakarışık bir halde birleştiriyorlar. Bu onların en büyük zayıflığı, çünkü bu çoğu kez onların sözüm ona açıklamaya çalıştıkları şeyin kendisidir.

Antik imparatorlukları konu alan karşılaştırmalı sosyolojinin metodolojisine ilişkin eleştirim, her örneğin kendine has olduğunu söyleyen "tipik tarihçi" itirazı değildir. Bu doğru olsa da, karşılaştırma ve genellemeyi dışlamaz. Eleştirim daha ziyade karşılaştırmalı analizlerin aynı zamanda *tarihsel* olması gerektiğidir. Her bir örnek maddi olarak *gelişir* ve bu dinamiğin kendisi onun yapısına ilişkin açıklamamızın bir parçası olmalıdır. Şu anki örnekte, "emperyal" (veya "ataerkil") ve "feodal" rejimlerin dinamikleri, karşılaştırmalı sosyolojinin göz ardı ettiği bir gelişim diyalektiği oluşturmuştur.

Sonuç: Askeri İktidar Toplumsal Gelişmeyi Yeniden Örgütlemiştir

Orta Doğu'daki ilk imparatorlukların örgütsel kapasitesi ile siyaseten despotik biçiminin, esas olarak, gelişen askeri iktidar ilişkilerinin yeniden örgütleme güçlerinden doğduğunu göstermiş oldum. *Yoğunlaştırılmış baskı* bir toplumsal örgütlenme aracı olarak fevkalade etkin hale geldi. Bu, 3. Bölüm'de Wittfogel'in iddia ettiğini gördüğümüz gibi sulama tarımının gerekliliklerinden ötürü olmadı. Son derece önemli ekolojik arka plan, belirli askeri buluşların artık ortaya çıktığı uç alanlarda alüvyon alanları ile iç bölgelerin kesişimiydi.

Yüksek bölgelerdeki uçlarda, tarım ve çobanlığın karışık bir biçimi, daha da uzaktaki göçebe çobanlarla ticareti içeren taşkın yatağındaki ekonomik gelişme tarafından desteklendi. Uçları kontrol edenler tarım toplulukları ile çoban toplulukların askeri tekniklerini birleştirebildiler ve bu birleşimden daha büyük, daha çeşitli, daha merkezi vurucu askeri kuvvetler çıkarabildiler. Akadlı Sargon'un 5.400 askerinden başlayarak, taşkın yataklarını fethedip bunları birbirleri ile ve yüksek alanlarla askeri, monarşik bir devlet içinde görünüşte birleştirdiler. Bu türden bir imparatorluğun birliği kırılgandı. Ağırlıklı olarak, Spencer tarafından tanımlandığı haliyle, "zorunlu işbirliğini" bağrında taşıyan hem devlet hem de ekonominin askeri şekilde örgütlenmesi üzerine dayandılar. Bu daha da ileri bir ekonomik gelişme patlamasına, egemen gruplar *içerisinde* ideolojik iktidarın daha da içkin bir yayılışına ve imparatorluğun ve bir yönetici sınıfın uzun vadeli konsolidasyonuna neden oldu.

Ancak imparatorluk, hala, tebaaları üzerinde yoğun kontrolden yoksun görece kırılgan bir etkileşim ağıydı. 3. Bölüm'de tartışılan, Smith'in (1983) anladığı manada "etnik topluluklar" zayıflatılmıştı. Ayni ya da emek olarak ödemeleri düzenli olarak yapmaktan başka kitlelerden beklenen çok az şey vardı. Onlar üzerindeki kontrol, acımasız olsa da, istikrarsızdı. Dağınık yönetici sınıftan rutin olarak daha fazlası isteniyordu, ama onlar için can sıkıcı değildi bu durum. İmparatorluk teritoryal değildi, üniter de değildi. Bir *federal tahakküm* sistemiydi; taşradaki, uçlardaki ve hatta "yabancı" yöneticiler ve elitler vasıtasıyla bir kral ya da imparator tarafından uygulanan bir federal tahakküm. Bu esas olarak lojistik nedenlere dayanıyordu: Ne kadar dişli olursa olsun hiçbir fatihin, seksen-doksan kilometreden uzun bir yürüyüş rotası bo-

yunca, rutin bir temelde, bölüklerini ve idari görevlilerini örgütleyemeyeceğini, kontrol edemeyeceğini ve besleyemeyeceğini hesapladım. Kral ya da imparator yedekteki ordusunu, tahakküm etmek için, sindirmek için kullanıyordu. Fakat bunu kullanmanın zorlu bir lojistik çalışma gerektireceğini herkes biliyordu. Yerel elitler vergi ya da haraç gönderdikçe, kendi yerel kontrollerine müdahale edilmeyecekti. Çıkarları, zorunlu işbirliğine dayanan imparatorluk sisteminin muhafaza edilmesinde yatıyordu. Emperyal iktidar sürekli olarak sivil toplum içine "parçalanıyor" ve devlet kaynakları kadar özel iktidar kaynakları yaratıyordu. Özel mülkiyet süratle gelişti, çünkü siyasi iktidarın çapı askeri fethin çapından daha fazla sınırlanmıştı ve çünkü zorunlu işbirliği aygıtı iktidarı görünüşte merkezileştirirken, aslında yayıp âdemi merkezileştiriyordu. Devlet, gerek fetihten gerek zorunlu işbirliği tekniklerinin başarılı gelişiminden elde ettiği şeyi kendi bünyesinde tutamadı. Böylece antik dönemler boyunca merkezileştirici ve âdemi merkezileştirici kuvvetler arasında, güçlü emperyal devletlerle özel mülkiyet sınıfları arasında bir diyalektik gelişti; bunların her ikisi de toplumsal iktidarın aynı kaynaşık kaynaklarının ürünüydü.

Esas olarak bu diyalektiğin belirli bir aşamasını ve bölgesini betimledim, yani MÖ üçüncü binyılın sonlarından ikinci bin yılın başlangıcına kadar olan dönemde Mezopotamya etki alanı. Bu diyalektiğin detaylarının tüm dünyada genel olarak görülebileceğine dair hiçbir iddiam yok. İzin verin bir önceki bölümün diğer vaka çalışmalarını kısaca düşünelim. Birisinin, bir önceki bölümde atıfta bulunduğum gibi ayırt edici, sürekli bir tarihi oldu. Mısır'ın ekolojik yalıtılmışlığı uç beyleri ya da daha sonraki emperyal diyalektiği yaratamadı. Vaka çalışmalarının üçü daha ayırt edici bir rotaya girdi, yani çöküş rotasına! Bunlardan ikisinin, İndus Vadisi ile Girit'in yıkılışı hala açıklık kazanmamıştır. Her ikisi de "uç beyleri" tarafından, sırasıyla Aryanlar ve Mikeneliler tarafından yapılan fetihler içermiş *olabilir*, fakat bu, kendinden emin bir tonla iddia edilemez. Mikeneliler bir sonraki bölümün sonunda kısaca tartışılıyor. Üçüncüsü, İnka Perusu, uç beyleri tarafından değil, dünya-tarihsel zaman bakımından coğrafi mesafe kadar uzak bir yerden gelen fatihler tarafından aniden saldırıya uğradı. Son iki örnek çeşitli yönlerden Mezopotamya ile paralellik sergiliyor. Hem Çin hem de Mezoamerika, yinelenen bir uç beyi döngüsü, zorunlu işbirliğinin gelişimini ve onun devlet-özel mülkiyet diyalektiğini sergiliyorlar. Fakat ben bu kitapta karşılaştırmalı sosyolojiden ziyade belirli bir tarihle ilgileniyorum; izleyen dört bin yıl boyunca dünya açısında önem taşıyacak olan bir tarihle. Etkisi daha ikinci bin yılda genişlemeye başlamıştı: MÖ 1500'e gelindiğinde, bu alanların ikisi artık özerk "vaka çalışmaları" değillerdi. Girit ve Mısır, tek ve çok-merkezli bir Yakın Doğu uygarlığına katılıyorlardı. Karşılaştırmalı analojileri daha fazla ileri götürmeyeceğim.

Böylece, fetih yoluyla geniş tahakküm imparatorlukları kurabilen askeri iktidar ilişkilerince farklı bir raya sokulmak üzere Yakın Doğu tarihinin bu ikinci aşamasının "düğmesine basılmıştı." Askeri iktidarın süreklilik gösteren

önemi, toplumda özerk bir "etmen" ya da "düzey" gibi değildi. Fetih ve askerileşmiş yönetimin her ikisinin de içine gömülü oldukları askeri olmayan önkoşulları vardı. Daha ziyade, askeri iktidar, yeni toplumsal gelişme hatları döşediği iki "toplumsal yeniden örgütlenme anı" sağladı. Birincisi fethin kendisindeydi; muharebe alanı ve sefer mantığı hangi grubun baskın olacağına fetih sırasında karar veriyordu. Bu aşamada uç beyleri çoğunlukla galip geliyorlardı. Bu da sulama tarımını, kuru tarımı ve göçebe çobanlığı birleştiren ve şehir ile kasabayı birleştiren daha geniş toplumların ortaya çıkma olasılığını doğurdu. İkincisi, bu olasılık gerçeklik halini aldı, uzun bir dönem içerisinde istikrar kazandı ve kurumsallaştı, çünkü askeri örgütlenme, zorunlu işbirliği mekanizmaları vasıtasıyla siyasi, ideolojik ve özellikle ekonomik etkileşim ağlarına fark gözetmeksizin nüfuz etti. Bu ikinci askeri yeniden örgütlenme, antik imparatorlukları salt üstyapı olmaktan çıkardı. Tarihlerini kısa ömürlü ve döngüsel olmaktan çıkarıp toplumsal ve gelişimsel hale soktu. 1. Bölüm'de askeri iktidarın temel aracı olarak söz edilen *yoğunlaştırılmış baskı* (her zaman tayin edici olduğu) muharebe alanı dışında toplumsal açıdan faydalı olduğunu kanıtladı; kesinlikle yönetici sınıflara ve belki de aynı zamanda geniş kitlelere uygulandığında... Bizim kendi toplumumuzun da bağlı ve borçlu olduğu Antik Yakın Doğu emperyal uygarlığı, toplumsal yaşamın askeri yeniden örgütlenmesinin bu iki "anının" bir sonucu olarak bütün bir aşama boyunca gelişti.

Yine de bu türden bir emperyalizmin kısıtlamalarını ve diyalektiğini de belirttim. İmparatorluklar hala teritoryal ya da üniter değildi; bir önceki bölümde yer verilen ataları gibi *federaldi.* Aynı zamanda, kendi bünyelerinde ve uç bölgelerinde yıkıcı, âdemi merkezi kuvvetler yaratıyorlardı. Bu kuvvetler, bir sonraki bölümün betimlediği gibi MÖ 2000'de patladı.

Adams, R. McC. 1979. "Common concerns but different standpoints: a commentary. In *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires,* ed. M. T. Larsen. Copenhagen: Akademisk Forlag.
1981. *Heartland of Cities.* Chicago: University of Chicago Press.

Bendix, R. 1978. *Kings or People.* Berkeley: University of California Press.

Brinkman, J. A. 1968. *A Political History of post-Kassite Babylonia 1158-722* B.C. Rome: Pontificium Institum Biblicum (Analecta Orientalia No. 43).

Collins, R. 1977. Some principles of long-term social change: the territorial power of states. In *Research in Social Movements, Conflict and Change,* 1.

Crown, A. D. 1974. Tidings and instructions: how news travelled in the ancient Near East. *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 17.

Diakonoff, I. M. 1969. Main features of the economy in the monarchies of Ancient Western Asia. *Third International Conference of Economic History,* Munich, 1956. Paris: Mouton.

Eberhard, W. 1965. *Conquerors and Rulers: Social Forces in Modern China.* Leiden: Brill.
1977. *A History of China,* Berkeley: University of California Press.

Eisenstadt, S. 1963. *The Political System of Empires.* Glencoe, 111.: Free Press.

Ekholm, E., and J. Friedman. 1979. Capital, imperialism and exploitation in ancient world systems. In Larsen, *Power and Propaganda.* The first empires of domination 177

Engel, D. W. 1978. *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army.* Berkeley: University of California Press.

Gadd, C. J. 1971. The cities of Babylonia, and The dynasty of Agade and the Gutian invasion. In Chaps. 13 and 19, *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S.

Edwards et al. 3d ed. Vol. 1, Pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Gelb, I. 1967. Approaches to the study of ancient society. *Journal of the American Oriental Society,* 87.

Goetze, A. 1963. Sakkanakkus of the Ur III Empire. *Journal of Cuneiform Studies,* 17.

Grayson, A. K. 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles.* Locust Valley, N.Y.: Augustin.

Hallo, W. 1964. The road to Emar. *Journal of Cuneiform Studies,* 18.

Hawkins, J. 1977. *Trade in the Ancient Near East,* London: British School of Archaeology in Iraq.

Heichelheim, F. M. 1958. *An Ancient Economic History.* Leiden: Sijthoff.

Jacobsen, T. 1970. *Towards the Image ofTammuz and other Essays in Mesopotamian History and Culture.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
1976. *The Treasures of Darkness.* New Haven, Conn.: Yale University Press.

Jones, E. L. 1981. *The European Miracle.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kautsky, J. H. 1982. *The Politics of Aristocratic Empires.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

King, L. W. 1923. *A History ofSumer and Akkad.* London: Chatto & Windus.

Kramer, S. N. 1963. *The Sumerians.* Chicago: University of Chicago Press.
Landels, J. G. 1980. *Engineering in the Ancient World.* London: Chatto & Windus.
Larsen, M. T. 1979. The traditions of empire in Mesopotamia. In *Power and Propaganda,* ed. M. T. Larsen. Copenhagen: Akademisk Forlag.
Levine, L. P., and T. C. Young. 1977. *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia.* Malibu, Calif.: Undena.
Liverani, M. 1979. The ideology of the Assyrian Empire. In *Power and Propaganda,* ed. M. T. Larsen. Copenhagen: Akademisk Forlag.
McNeill, W. 1963. *The Rise of the West.* Chicago: University of Chicago Press.
1983. *The Pursuit of Power.* Oxford: Blackwell.
Mann, M. 1977. States, ancient and modern. *Archives Europeennes de Sociologie,* 18.
1984. The autonomous power of the state: its nature, causes and consequences. *Archives Europeennes de Sociologie,* 25.
Oates, J. 1979. *Babylon.* London: Thames & Hudson.
Oppenheim, A. L. 1969. Comment on Diakonoff's Main Features . . . *Third International Conference of Economic History,* Munich, 1965. Paris: Mouton.
1970. Trade in the Ancient Near East. *Fifth International Conference of Economic History,* Leningrad, 1970. Paris: Mouton.
1977. *Ancient Mesopotamia.* Chicago: University of Chicago Press.
Pritchard, J. B. 1955. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.*
Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Saggs, H. W. 1963. Assyrian warfare in the Sargonic period. *Iraq,* 25.
Smith, A. 1983. Are nations modern? Paper given to the London School of Economics Patterns of History seminar, Nov. 28, 1983.
Spencer, H. 1969. *Principles of Sociology,* 1-vol. abridged ed. London: Macmillan.
Weber, M. 1968. *Economy and Society.* English ed. 3 vols. Berkeley: University of California Press.
Wesson, R. G. 1967. *The Imperial Order.* Berkeley: University of California Press.
Westenholz, A. 1979. The Old Akkadian Empire in contemporary opinion. In *Power and Propaganda,* ed. M. T. Larsen. Copenhagen: Akademisk Forlag.
Yadin, Y. 1963. *The Art of Warfare in Biblical Lands in the Light of Archaeological Study.* London: Weidenfeld & Nicolson.
Yoffee, N. 1977. *The Economic Role of the Crown in the Old Babylonian Period.* Malibu, Calif.: Undena.

6
"Hint-Avrupalılar" ve Demir: Genişleyen, Çeşitlenmiş İktidar Ağları

MÖ ikinci bin yıl ve birinci bin yılın yarısı boyunca, Orta Doğulu tahakküm imparatorlukları, dışsal görünen ama yine de kendilerinin teşvik ettiği çok büyük iki meydan okuma ile sarsıldı. Çoğu imparatorluk ayakta kalamadı; kimisi ortadan kayboldu, kimisi de birimler olarak diğerlerinin sömürge anlarına dâhil edildiler, ayakta kalanlar ise bu meydana okuma tarafından, kendi verdikleri adla "dünya imparatorluklarına" doğru derin bir biçimde değiştirildiler. Bu iki meydan okuma, yaklaşık olarak MÖ 1800-1400 arasında görülen savaş arabalarının askeri egemenliği ile yaklaşık olarak MÖ 1200-800 tarihlerinden itibaren demir silahlar ve aletlerin yayılmasıydı. Bu devrimler arasında üç benzerlik vardı. Kuzeyden, yerleşik olmayan halklardan ve okur-yazar olmayan halklardan geldiler. Bu olgular analizimiz için güçlükler çıkarıyor, çünkü kesin konumu bilinmeyen bölgelere ve ilk başta çok az kalıntı ve kayıt bırakmış olan halklara atlamamız gerekiyor. Bu koşullarda, bize imparatorlukların kendisinden geçmiş olan hatadan, bu olayların "ani patlamalar," barbarlık ve felaket patlamalarına neden olmuş olduğu fikrinden kaçınmak zor.

Fakat gerçek hikâye, iki ayrı toplumun çatışmasına ilişkin bir hikâye değil. Bu dönemde üniter toplum modelinin gerçeklikle çok az ilgisi vardır. Ne olduğu, (1) Yakın Doğu tarafından durmaksızın genişleyen bir coğrafi alana ve orada bulunan çeşitli iktidar ağlarına verilen itkive (2) ardından meydana gelen, bu alan içerisinde çakışan, kesişen iktidar etkileşimlerinin kapsamındaki bir büyüme ile ilişkili olarak açıklanabilir. Burada tartışılan dönemin sonunda ilgili coğrafi alan, devasa biçimde genişlemiş ve Yakın Doğu'nun yanı sıra Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Asya'nın büyük bölümünü kapsar hale

gelmişti. Bu alanın bazı bölümleri üniter iddiaları olan toplumlara ve devletlere bölünebilirdi, ama çoğu böyle değildi. Hepsi de, üniter oldukları varsayılan devletli toplumların sınırlarını çoğu kez tam da kalbinden kesen bir etkileşime dâhil oluyordu.

Hint-Avrupalı Meydan Okuma

İktidar dengesi şimdi kuzeye geçmiş olsa da, başlangıçtaki temel etkilerin güneyden kuzeye geçmiş olması olası.[1] Bu, kuzey ve batının yerel evrimi üzerinde Yakın Doğu kaynaklı yayılmaların genel bir hâkimiyeti olduğunu iddia etmek demek değil. Vurgulanması gereken bu ikisi arasındaki etkileşimdir: *Her iki* bölge de etkileşen gelişme için gerekli etmenleri içeriyordu. Kuzey ve batı tarihöncesinin nitelikleri önemlidir (büyük oranda tahmin işi gerektirse de). Fakat tarih sahnesine çıktıklarında, bir süredir zaten etkileşimdeydiler. Basitçe, sulama yapanların etkileri tarafından lekelenmemiş yabancılar değillerdi.

Üçüncü binyılın başında, Orta Doğulu imparatorlukların tüccarları, metal, hayvan, köle ve diğer lüks maddeleri ararken Anadolu, Kafkas Dağları ve İran platosunun ötesine nüfuz etmişlerdi. Ortak bir dil ağacına ait olması zaten olası gruplarla, "Hint-Avrupalılarla" karşılaşmışlardı. Doğu steplerinin Hint-Avrupalıları atlı göçebe çobanlardı; Doğu Avrupa ve Rus ormanlarının Hint-Avrupalıları, orman arazilerini yakma tekniğini kullanan tarımcılarla atlı çobanların karışımıydılar. Hiçbiri devletlere ya da 3. Bölüm'ün başında tanımlanan uygarlığın üç temel niteliğine sahip değildi. Fakat "mevkilere dayalı" toplumlardı ve bazıları tabakalaşmış toplumlar haline geliyorlardı. Göçebeler gevşek bir klan/kabile yapısına ve muhtemelen hane reisi etrafında toplanan ilkel bir özel mülkiyete sahipti. Orman arazilerini yakma tekniğini kullanan tarımcılar artı çobanlar karışık bir klan/köy yapısına sahipti.

Artan zenginlik ve ticaretten öğrenilen bronz metalurjisinin edinilmesi âdemi merkezileşmiş bir tabakalaşma formunu arttırdı, önde gelen klanlardan ve köy otorite figürlerinden aristokrasiler geliştirdi ve aristokratik ailelerin özel mülkiyet haklarını güçlendirdi. Metalürji savaştaki hünerlerini arttırdı, aristokrasiyi bir savaşçı elite dönüştürdü ve kimi zaman da askeri liderliği zayıf krallıklara evriltti. Batılı Hint-Avrupalılar bronz savaş baltalarını batıya doğru götürdüler ve bu sayede şimdiki Avrupa kıtasına egemen oldular. Bunlar arasında, bilinen en büyük gruplar Keltler, İtalyanca konuşan halklar ve Yunanlardı. (7. ve 9. Bölüm'lerde onlarla karşılaşacağız.) Fakat step halklarının zenginliği ve askeri hüneri, Orta ve Yakın Doğu'yu geri besledi ve bu bölümde ilk önce onları tartışıyorum.

---

1 Bu kısım için yararlı genel kaynaklar şunlardı: Crossland 1971, Drower 1973 ve Gurney 1973.

MÖ 1800 civarında bir tarihte, hafif savaş arabası ortaya çıktı. Bu savaş arabası, sabit bir eksen üzerine yerleşen, fren düzeni olan iki tekerlek üzerinde taşınıyordu ve arabanın ağırlığının bir bölümünü atın taşımasına izin veren bir koşum takımına sahipti. Çevik, manevraya açık ve dengeli bir mekanizmaydı bu. Muharebe alanındaki hüneri daha sonraki tüm tarihçileri etkilemiştir. Mızrak ve makaralı yayla silahlanmış iki veya üç asker taşıyordu. Bir savaş arabaları bölüğü, imparatorlukların piyadeleri ve hantal at arabaları etrafında çevik biçimde dönebilir ve görece sağlam, korunaklı ve hareketli bir pozisyondan yığınla ok atabilirdi. Piyade hatları kırılınca, cepheden bir hücum onları bitirebilirdi. Savaş arabası sürücüleri kentleri kuşatamıyordu, ancak yerleşik tarımcıları kendilerine boyun eğdirmek için tarlaları ve hendekleri üzerinde yeterli miktarda tahribat yaratıp korkutabiliyorlardı onları. Yaya durumundaki savaş arabası sürücüleri, özellikle de kamplarındayken, saldırıya açıktı ve bu nedenle yaya durumundayken gelecek bir saldırıyı durdurmak için basit, dörtkenarlı toprak tahkimatlar içine kuruyorlardı kamplarını. Açık arazide, muharebe alanında açık bir önleme açıları olurdu. Yakın Doğu ve Orta Asya'nın büyük bölümü açık araziydi; ama Avrupa değil. Bu nedenle ilk iki alana nüfuz ettiler ama üçüncüsüne değil.

Muhtemelen, Orta Doğu uyarlığının ilk aşamasının en uzak filizleri olan güneydoğu ve Orta Asya'nın yoğun yerleşimli ve sulama yapılan vahalarına hareket ettiler. Bu hareket, kayıtlı tarihe yapılan neredeyse eşzamanlı akınlardan sorumlu tutula gelmiştir: Çin'de doğu, Hindistan'da güneydoğu ve Anadolu ile Orta Doğu'da güneybatı. Ancak şimdilerde, bronz zırhlı ve dikdörtgen biçimli istihkâmlara sahip, Çin'in Shang hanedanlığı savaş arabası sürücülerinin yerli olduğu varsayılıyor. Başka yerlerde hareket açık... Aryanlar MÖ 1800 ile 1200 arası bir dönemde peşi sıra gelen dalgalarla kuzey Hindistan'ı fethettiler (bunları 11. Bölüm'de tartışıyorum); Hititler MÖ 1640'a gelindiğinde Anadolu'da tanımlanabilir bir krallık kurmuşlardı; Mitanniler MÖ 1450'ye gelindiğinde Suriye'de yerleşiklik kazanmışlardı; Kassitler MÖ 1500 civarında Mezopotamya'nın büyük bölümünü istila ettiler; Hiksoslar MÖ 1650 civarında Mısır'ı fethettiler ve Mikenliler MÖ 1600'e gelindiğinde Yunanistan'da yerleşiklik kazanmışlardır. Hepsi de kayıtlarımıza girdikleri anda savaş arabası sürücüleriydiler; hepsi de tek devlet etrafında toplanan halklar yerine aristokratik federasyonlardı ve hepsi de Yakın Doğu'nun yerli halkları arasında hüküm sürmüş olandan daha büyük bir özel mülkiyet farklılaşması deneyimine sahipti.

Bazılarının tam olarak kim olduğu daha gizemliydi. Hareketin başlangıçtaki merkezinin Hint-Avrupalı olduğuna inanılıyor genellikle. Ama esas Hitit halkı (Hattiler) ve Hurriler Hint-Avrupalı değillerdi ve Hiksoslar ("yabancı toprakların şefleri" anlamına gelen bir Mısır sözcüğüdür) muhtemelen karışık bir Hurri ve Sami grubuydu. Orijinal Kassit dili hala tanımlanmayı beklemektedir. Dinleri Hint-Avrupalılarla akraba ya da onlardan ödünç alınan öğeler

olduğunu akla getiriyor olsa da basitçe Hint-Avrupalı değildi dilleri. Hareketlerin tümünün karışık olması olası; güneye doğru hareket ettikçe kız alıp veriyor ve müttefikler, kültür ve okur-yazarlık ediniyorlardı. Hurriler ve Hititler için bilinen baskın karışım, ilk başta yöneten ve ardından yerli bir halkla karışan Hint-Avrupalı küçük bir aristokrasininkiydi. Hakkında tarihsel bilgiye sahip olduğumuz yalnızca birleşmiş gruplarınkidir. Fakat salt fatih gruplarının sonunda okur-yazar hale gelen torunları çoğunlukla Hint-Avrupa dillerinde yazdılar diye, MS 19. yüzyıla ait "halklar" ve "ırklar" konulu etnik kuramlar ile yola devam etmemiz gerekmiyor; bunu reddetmeye yetecek kanıt var elimizde. Bunlardan herhangi birisinin sınıfları kesen biçimde halis muhlis "etnik topluluklar" olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yok; bunlar gevşek askeri federasyonlardı.

Fetihlerinin ikinci bir gizemli özelliği de belirtilmeye değer. İmparatorluklar üzerindeki tahakkümlerinin salt bir muharebe alanı zaferleri dalgası ile geldiği bütünüyle açık değil. Güneye hareket edenlerin, Anadolu'da görünmelerine kadar, askeri üstünlüklerinin temeli olan hızlı savaş arabasını geliştirmiş olması pek de olası değil. Bir süre Yakın Doğu uygarlıklarının kenarlarında ya da hatta içinde yerleşmiş oldukları görülüyor. Bu durum örneğin Kassitler için geçerli (bkz. Oates, 1979: 83–90). Orada at yetiştiriciliği ve sürücülüğü tekniklerini yavaş yavaş geliştirdiler ve savaş arabalarını biçimlendirmek üzere bronz araçları yavaş yavaş elde ettiler. Savaş arabası, bu nedenle, artık bekleyebileceğimiz gibi, uç topraklarda gelişti muhtemelen. Benzeri bir biçimde, askeri karşılaşma muhtemelen çoktandır açılmıştı. Savaş arabasının ortaya çıkmasından sonra bile, sistematik fetih açısından lojistik koşullar hala eksikti. Savaş arabasının sefer avantajı, üstün hareket kabiliyetinde yatıyordu; özellikle de güçleri bir noktaya toplama ve dağıtmadaki hareket kabiliyetinde. Lojistik avantaj mevsimsel ve koşullara bağlıydı: İyi otlaklar söz konusu olduğunda, savaş arabası gücü, erzakını araziden temin edebilir ve tedarik üslerinden piyadelere kıyasla çok daha uzak mesafelere uzanabilirdi. Fakat bir savaş arabası seferinin örgütsel ritmi oldukça karmaşıktı: Düşmanın otlakları üzerine dağıtılması, yayılması gereken küçük gruplar halinde ilerlemek, ama ardından düşman tertiplerine saldırmak üzere süratle bir araya toplanmak. Bu barbarlara değil, fakat uzun bir dönem içerisinde toplumsal örgütlenmelerini durmaksızın iyileştiren uç beylerine uygun bir işti.

Dolayısıyla güneye doğru uzanan uygarlıklar üzerindeki basınçları uzun süreli ve aralıksız olmuş olmalı. Bu durum, orada muharebe alanı basınçlarından oldukça farklı basınçlara neden oldu. Bazı imparatorluklar, muharebe alanının yarattığı basınçların çok da katkısı olmadan çökmüşe benziyor. Örneğin, Hindistan'ın Aryan istilacıları zaten çökmekte olan bir İndus Vadisi Uygarlığı'yla karşılaşmış olabilir. Benzeri biçimde, Girit'teki iki Minos çöküşünü yorumlamak güç. Mikenlilerden gelse bile yabancı istilası yoluyla çöküş ku-

ramları inandırıcı değiller. Girit Uygarlığı'nın uzun bir döneme yayılan biçimde güçten düşmüş olması ve Mikenli tüccarların Doğu Akdeniz'in büyük bölümünde Minosluların yerine, aralarında doğrudan bir savaş yaşanmaksızın geçmiş olmaları olası.

Orta Doğu'da da istilacılar mevcut pek çok devletin göreli bir zayıflık döneminde darbe indirmiş gibi görünüyor. Hammurabi'nin halefleri arasındaki iç savaşta güney topraklarının ülkeden ayrılması, Babillilerin Kassitler ve Hurriler ile mücadelesini öncelemişti. Her durumda, bütün bölge, ilk Asur yöneticileri ve son Sümer yöneticileri olan Babil'in mücadelesine konu olmuştu. Mısır'da, geleneksel olarak MÖ 1778'de başlayan "ikinci ara dönem," Hiksos akınlarını önceleyen uzun bir hanedanlık mücadelesi dönemini açmıştı.

Muharebe alanının yanı sıra başka çöküş nedenlerine bakmak çekici. Bu nedenlerin üçü, bir önceki bölümde tanımladığım tahakküm imparatorluklarının mekanizmasında bulunabilir. Birincisi ve muhtemelen Mezopotamya bölgesinde açık seçik görülen neden, imparatorluğun sınırları için herhangi bir güvenli soluklanma yerinin olmamasıydı. Sınırları doğal değildi; ordular tarafından inşa edilmişti. Mezopotamya'da çeşitli nehir vadileri birden fazla imparatorluğa merkez sunuyordu, çünkü fetih ve yönetim teknolojisi tüm bölgeyi almak ve elde tutmak için hala yetersizdi. Bu nedenle, imparatorluklar arasındaki rekabet potansiyel olarak her birinin gücünün altını oyuyordu. Tüm imparatorluklarda taşradakilerin ve uçtakilerin sadakati koşulluydu.

İkinci ve daha genel neden, zorunlu işbirliği sistemi olarak betimlediğim sistemdeki ekonomik, siyasi ve ideolojik bütünleşme mekanizmalarının nazikliğiydi. Nehir vadisi ile yüksek alanlar arasındaki (ya da Girit örneğinde, kıyı ile yüksek alanlar arasındaki) bütünleşme yapaydı ve yüksek bir yeniden dağıtım ve baskı seviyesine dayanıyordu. Yeniden dağıtımcı mekanizmalar nüfus baskılarına ve toprak erozyonuna karşı hassastı. Baskı, devlet cephesinde sürekli bir enerjiyi gerektiriyordu. Baskının yokluğunda, taşra isyanları ve hanedanlık mücadeleleri çıkıyordu ortaya.

Üçüncüsü, dıştaki uç topluluklarının iyileşmesi imparatorluklara iktidar rakipleri çıkarmakla kalmadı. Bu durum, onlar için ekonomik güçlükler de doğurmuş olabilir: Uç beylerinin yükselen güçleri sayesinde kopardıkları "koruma rantları" göz önünde bulundurulduğunda, uzak mesafe ticaretinden gelen karlarda bir düşüşe neden oldu belki de. Savaş arabaları öldürücü darbeyi indirmeden önce, tüm imparatorlukların baskı altında olduğu sonucuna varmak makul. Bu olgu, dünyanın her noktasında antik imparatorluklarda yinelenen bir olguydu; çeşitli biçimlerde ifade edilen bu olgu için "aşırı tecrit" (Rappaport 1978), "aşırı-uyum" ve "aşırı-bütünleşme" (Flannery 1972; karşılaştırmak için bkz. Renfrew 1979) terimleri kullanıldı, bu tür sözcükler söz konusu imparatorlukların çöküşlerinden önceki üniter niteliklerini abartıyor olsa da...

Fatihlerin niteliği göz önünde bulundurulduğunda, kendi istikrarlı, geniş imparatorluklarını yaratabilmiş olmaları olası değil. Savaş arabasından yönetmek zordur. Savaş arabası, savunmacı ya da pekiştirici değil, saldırgan bir silahtır. İkmal malzemeleri geniş otlaklardan (ve kırsal zanaatlardan) geliyordu; yoğun tarım ve kentsel imalattan değil. Savaş arabası, daha gevşek sınırlara sahip daha âdemi merkezi bir aristokrasinin gelişmesini teşvik etti. Savaş arabasının, atların, silahların ve eğitim için gereken boş zamanın devamlılığını sağlayabilecek, zengin savaşçılara ait geniş otlaklar gerektirdi. Merkezi bir komuta altında sistematik, koordine edilen talimler gerektirmiyordu; fakat yüksek bir bireysel beceri düzeyi ile seferlerin büyük bölümü boyunca bağımsız hareket eden küçük müfrezeleri koordine etme kapasitesi gerektiriyordu. Feodal "kast sadakati" ve aristokratlar arası onur, her iki nitelik için de iyi bir toplumsal temel gibi görünüyor (bkz. Goetze 1963 tarafından kaleme alınan Hitit savaşına ilişkin açıklama). Savaş arabası sürücülerinin liderleri, merkezi devletler yaratmak konusunda piyade, süvari ve topçuları koordine etmiş olan daha önceki Sargon benzeri fatihlere kıyasla daha fazla zorlandılar. Aslında, yönetimleri ilk başta "feodaldi."

Aryanlar âdemi merkezi aristokratik yapılarını korudular ve Hindistan'a varışlarından sonra yüzyıllar boyunca merkezi devletler yaratmadılar. Orta Doğu'da Mitanniler ile benzerlik gösterdiler. Hititler yaklaşık olarak MÖ 1640'ta merkezi bir krallık kurdular ve bu krallık yaklaşık olarak MÖ 1200'e kadar varlık gösterdi. Fakat bağımsız bir savaşçılar zümresi olan soylular ciddi düzeyde özerkliğe sahipti. Toprakta askeri tımarların hakimiyetine işaret ederek onlarınkini "feodal" bir devlet olarak betimlemek adettendir (bkz. örn., Crossland 1967): Merkezleri dışında, yerli vassallar ve hamilik edilen yerliler *vasıtasıyla* yönetmeye dayanan "zayıf" yönetme stratejisi yoluyla hakimiyet kurdular. Mikene daha merkezi, yeniden dağıtımcı saray ekonomileri kurdu, ama bunlardan birkaç tane vardı ve etkinlikleri Homer'in betimlediği döneme, "Karanlık Çağlara" doğru azaldı. Onun dünyası bir devletler dünyası değil, ama bir beyler ve vassalları dünyasıydı (Greenhalgh 1973). Mitanni krallığı bir Hurri konfederasyonuydu. En yüksek şefleri, vassallar konfederasyona dâhil olup ondan ayrıldıkça, sürekli olarak değişen sınırları olan bir alan üzerinde hamilik edilenler vasıtasıyla yönetimini sürdürdü. Kassitler, soylularına geniş toprak bağışları sağlayıp fethedilen Babilliler üzerinde gevşek ve esnek bir biçimde oturarak gevşek bir feodal krallık kurdular.

Hepsinin karşılaştığı genel sorun şuydu ki geniş toprakları birleştirmek konusunda ardıllarına göre ilk başta daha az yetkindiler. Okur-yazar değillerdi. Yerleşik tarım topluluklarının yöneticilerinin sahip olduğu deneyimden yoksunlardı; emeğin baskı yoluyla koordine edilmesine ilişkin hiçbir deneyimleri yoktu. Askeri kuvvetleri de onları âdemi merkezileştirmeye devam etti. Daha başarılı olanlar; özellikle Hititler ve Kassitler, uygarlığın diğer teknikleri

kadar ardıllarının okur-yazarlığını da devralarak yanıt verdiler. Fakat bu da yöneticileri eski takipçilerinden daha da uzaklaştırdı.

İstilacıların daha az başarılı olanları karşı saldırıya açıktı. Kendi yönetim teknikleri dayanıksızdı. Yerleşik tarım toplulukları, bizzat savaş arabalarını benimseyerek ya da piyadelerinin kapsam ve yoğunluğunu ve kent istihkâmlarının kapsamını arttırarak misilleme yapabildiler. 17. ve 18. yüzyıllarda Suriye ve Doğu Akdeniz'de, büyük istihkâmları olan küçük kent-devletleri çoğaldılar. İki eski güç Mısır ve Babil ile yeni ortaya çıkmış olan bir güç, Asur, bir şekilde daha geniş bir yönetim kurmayı becerdi. Mısırlılar Hiksosları kovup MÖ 1580'de "Yeni Krallığı" kurdular. İzleyen yüzyıl boyunca Mısır savaş arabaları, gemileri ve paralı askerleri Filistin'i fethetmek ve Mısır iktidarını güneydoğu Akdeniz'e yaymak için kullanıldı. Mısır, ilk kez, bir tahakküm imparatorluğu haline geldi. Babilli yöneticiler 12. yüzyılda iktidarlarını tekrar ilan ettiler. Ancak Mezopotamya'daki ana askeri yanıt Asurlulardan geldi. Kültürlerini Sümer'den alan Asurlular, Hint-Avrupa hareketlerinden önce tüccarlar olarak ortaya çıkmaya başlamışlardı. Şimdi hatlarının merkezinde duran ve savunma zırhlarını arttıran savaş arabasıyla, 1370 civarında Mitanni derebeylerini yenilgiye uğratıp dışa dönük genişlemelerine başladılar (bu konu 8. Bölüm'de tartışılmaktadır).

Böylece yerleşik tarım toplulukları yeni askeri teknikleri öğrenebildiler. Bir kez daha, aksine işaret eden genel klişeye rağmen, göçebe çobanlara veya savaş arabası sürücülerine atfedilebilecek genel bir avantaj yoktu. Dahası, yönetimin genel âdemi merkezileşmesi daha geniş etkileşim ağlarında çöküşe neden olmadı. Kent-devletleri ve feodal konfederasyonlar ticareti savaşla birleştirmeyi, tanrıları ve dile ait unsurları değiş tokuş etmeyi öğrendiler. Alfabeler, daha sonraki "bir işaret, bir ses" lineer modeline doğru basitleşti (söz konusu gelişme bir sonraki bölümde tartışılmaktadır). *Dağınık iktidarın* daha geniş bir ortak yaşam hali yola çıkmıştı. Ardından ikinci şok dalgası geldi.

Demir Çağı'nın Meydan Okuması

MÖ 2000 dolayında, muhtemelen Karadeniz'in kuzeyinde, yine muhtemelen güneyden ilerleyen ekonomik uyarana yanıt olarak demir madeninin çıkarılması ve demirin kömürle dökülmesi işlemi başladı.[2] Demir, bakır alaşımları, özellikle de bronzla yarıştı. Bronz birlikte dökülen, kalıpla şekil verilen ve sertleşmeye bırakılan eriyik bakır ve kalaydır. Fakat demir kızgınken şekillendirilmeli ve ardından yarı eriyik demirin yakacak kömür içindeki saf olmayan karbonla temasa girmesine izin vererek kömürleştirilmelidir. Antik dünyanın insanları tarafından kullanılan tekniklerin hiçbirisi, sertlik bakımından bronza

2 Demirin etkilerine ilişkin tartışma esas olarak Heichelheim'e (1958) dayanmaktadır.

eş ve fena halde paslanmaya açık bir yarı çelikten fazlasını üretemezdi. Fakat MÖ 1400'e gelindiğinde, demir bronzdan çok daha ucuza üretilebiliyordu. Böylece aletlerin ve silahların *kitlesel* üretimi artık mümkündü. Karadeniz'e komşu olan Hititler demir silahları yaygın biçimde kullanan ilk toplum olmuş gibi görünüyor. Metalurjinin siyasi kontrolü güçtü ve MÖ 1200'e gelindiğinde Avrupa ve Asya'nın dört bir yanında satılığa çıkmıştı bu sır. Demir, bronz veya kalaydan farklı olarak, pratik olarak dünyanın her yerinde bulunur, bu nedenle madenciliği pratik olarak kontrol edilemiyordu (bakır farklıdır; Mısır devletinin bakır madenciliğini nasıl kontrol ettiğini hatırlayın). Demirin ucuz olması, ağaçları kökünden sökebilecek bir baltanın ve sulama yapılmayan daha hafif topraklar üzerinde dönebilen bir tırmıklı pulluğun, küçük bir artık üretebilen ve orman arazilerinin yakılmasına dayalı tarımı uygulayanların ekonomik erişimine girdiği anlamına geliyordu. Kuru tarım yapılan ve yapay sulamaya dayanmayan yerleşik tarım için bir kaldıraç kuvveti oluşmuştu ve köylü çiftçi ekonomik ve askeri bir güç olarak büyüdü.

İktidar dengesi yer değiştirdi. Bu yer değiştirmenin birden fazla yönü vardı: Göçebe çobanlar ile sulama yapan tarımcılardan kuru tarım topraklarının köylülerine; stepler ile nehir vadilerinden çimenlik topraklara; aristokratlardan köylü sınıfına; hareket kabiliyeti olan savaş arabalarından ağır zırhlı yoğun piyade kitlelerine (ya da nihayetinde ağır süvarilere); Orta ve Yakın Doğu'dan Batı, Kuzey ve Doğuya ve tahakküm imparatorlukları ile dallanmış kabile konfederasyonundan köye ve tekil klan veya kabileye... Bunların bazıları kalıcılık göstermemiş olsa da, teknolojik bakımdan birleşik bir devrim anlamına geldiler. Demir hem ekonomik hem de askeri iktidarın "hat döşeyicilerini" merkeze alan bir toplumsal devrimi başlattı.

İktisadi etkileri anlamak görece kolay. Kuru tarım toprakları üzerindeki, bir artık üretebilen herhangi bir tarımcı, bir balta ya da saban karşılığında ürününü değiş tokuşa sokacaktı. Görece gönençli herhangi bir köylü çiftçi bunlara öküz ekleyebilirdi. Jeopolitik açıdan bakıldığında ekonomik büyüme; Anadolu, Asur, güneydoğu Avrupa ve kuzey Akdeniz'in daha hafif kuru tarım arazilerine doğru orantısız bir biçimde kaydı. Bu bölge tekil köylü hanenin genişlemiş ekonomik alışveriş ve mesleki uzmanlaşma ile doğrudan ilişkilendiği bir ekonomi geliştirdi. Hanenin bir başka haneden görece bağımsız olan kendi işgücü ve aletleri artığı yaratmıştı ve bu artık küçük ölçekli özel mülkiyet ve ekonomik iktidarın demokratikleşmesi ve âdemi merkezileşmesi için bir kaldıraç işlevi gördü. Dolaysız ekonomik praksis; (1. Bölüm'de tartışıldığı haliyle) ekonomik iktidarın görece "yoğun" ucu, tarih üzerinde örgütleyici bir iktidarı yeniden iddia edebildi, ilk uygarlıkların ortaya çıkışından sonra yitirme eğilimi göstermiş olduğu gibi bir iktidarı...

Bir diğer ekonomik değişiklik yerel ve orta mesafe ticaretin güçlenmesiydi. Uzak mesafe ticaretin büyük bölümünün metallere dayandığını hatırlayın.

Şimdi baskın metal, demir, yerelde bulunuyor ve ticarete konu oluyordu. Artan talep görece hacimli ve karadan uzun mesafeler boyunca taşınması hala pratik olmayan yarı mamul mallara; kumaş, şarap ve diğerlerine ihtiyaç duyan köylü hanelerden geldi. Deniz taşımacılığı arzı sağlayabildi. Deniz taşımacılığı, hazırlanmış ve kontrol edilen iletişim rotaları üzerinden hareket etmez. Bir güç iç denizlerin tümünü; yani Akdeniz, Karadeniz, Arap Körfezi ve diğerlerini kontrol edemediği sürece, ticaret ekonomik iktidarı âdemi merkezileştirecek ve demokratikleştirecektir. Köylü hanenin praksisi, daha dolaysız biçimde, geniş ticaret ağlarına bağlıydı. İktisadi iktidarın örgütsel araçlarının güçlendiğini görüyoruz: 11. Bölüm'de praksis devreleri olarak adlandırdığım şeyin güçlendiğini görüyoruz.

Askeri ve siyasi sonuçlar daha karmaşık ve çeşitliydi. Köylü çiftçi daha önemli ve özerk bir ekonomik iktidar aktörü haline gelmişti, ama bunun siyasi ve askeri açıdan nasıl ifade edileceğine yerel gelenekler karar verecekti. Batıda, yani şimdiye kadar hiçbir devletin varlık göstermemiş olduğu Yunanistan dışındaki güney Avrupa'da, zayıf biçimde gelişmiş kabilesel ve köy aristokrasileri dışında tüccarı ve köylü çiftçiyi sınırlandıracak herhangi bir iktidar yoktu. Bu nedenle bir aristokrasi tarafından yalnızca gevşek biçimde harekete geçirilen köy ve kabile, askeri ve siyasi bir kuvvet olarak ortaya çıktı.

Diğer uçta Orta Doğu'da, Asur gibi iyi örgütlenmiş bir tahakküm imparatorluğu köylülüğü bir piyade savaş kuvveti haline sokup ona demir silahlar, zırh ve kuşatma silahları sağlayarak onun üzerindeki kontrolünü muhafaza edebildi. Ucuz silahlar ve kuru arazilerdeki daha yüksek üretim kitleleri donatma ve besleme olanağını arttırdı. Bu türden kitleleri koordine etmenin geleneksel temeli imparatorluktu. Uzun vadede bu durum bu türden imparatorlukları kuvvetlendirdi.

Aslında, toprağı süren köylüleri bile olmayan geleneksel devlet önünde üçüncü bir alternatif vardı: Artıklarını yabancı paralı askerlere ödeme yapmak için kullanmak. Hikâyemizde bir parça ileri atlarsak, bu, Mısırlılar tarafından benimsenen stratejiydi. Kendi demir dökümhanesini hiçbir zaman geliştirmemiş olan tek güç olmasına rağmen ayakta kaldı ve zenginleşti; bunu, döküm yapmaktan öldürmeye kadar tüm süreci üstlenmeleri için Yunanlara para ödeyerek yaptı! Kısaca, siyasi ve askeri oynamalar, herhangi bir tekil devlet içindeki dengeden ziyade bölgesel iktidar dengesini değiştirmek suretiyle jeopolitik olma eğilimindeydi.

Aradaki coğrafi bölgede, bu türden jeopolitik güçler şiddetli çatışmalara girdiler. Fakat çarpışan kuvvetlerin o denli büyük bir bölümü okur-yazarlıktan yoksun ya da çok az oku-yazardı ki yıkımın yalnızca özet bir kaydına sahibiz. Karadeniz kıyısındaki Truva kent-devletinde yapılan kazılar, muhtemelen Homer'in Truva Savaşının tarihsel temeli ve bu nedenle belki de Miken Yunanlarının işi olan MÖ 1250 ile 1200 arasındaki yıkımını ortaya seri-

yor. Ancak MÖ 1200'den hemen önce, Miken anayurdundaki istihkâmlar arttırılmıştı ki bu durum onlar üzerinde de basınç olduğuna işaret ediyor. 1200 dolaylarında Miken, Pilos ve diğer merkezler ateşle yok edildi. 1150 civarında, yıkım tırmandı: Miken saray kültüründen geriye kalanlar yok edildi; Hitit krallığı başkenti ve diğer önemli alanları yakılarak çöktü ve Babil'deki Kassit yönetimi son buldu. 1200 civarında, Mısırlılar Deniz Halkları olarak adlandırdığı bir grubun Nil Deltası'na yönelik tekrar eden saldırılarını güçlükle geri püskürttü. 1165'e gelindiğinde Mısır, Deniz Halklarının ve Arabistan'dan Filistin'e giren Sami halklarının; yani Yahudilerin, Kenanilerin ve Eski Ahitte sözü geçen diğer halkların saldırılarına maruz kalarak Nil ve Deltasının ötesindeki tüm toprakları kaybetmişlerdi.

Tüm bu olup biteni anlamlandırmak için, doğru tarihleri bilmek çok büyük önem taşıyor. Truva, Miken, (Hitit başkenti) Boğazköy ve Babil hangi sırayla düştü? Bilmiyoruz. Elimizdeki bizi yönlendirecek tek şey doğru Mısır kronolojisi ile Deniz Halklarına yapılan atıflar; bu durumda bocalamaya terk ediliyoruz.

Yunan örneğinden kanıtlar ekleyebiliriz. Daha sonraki Yunan tarihçileri, Mikenlerin, Yunanca konuşan diğer halklarla birlikte kuzeydeki İlirya'dan aşağı doğru gelen "Dorlar" tarafından yerlerinden edildiklerini öne sürdüler. Bunlardan biri, "İyonyalılar," o dönem Anadolu'ya koloniler yerleştirdiler. Kimse buna ne kadar güvenilebileceğini bilmiyor. Dor ve İyonya lehçelerinin izleri sürüldüğünde Yunanistan'ın farklı alanlarına ulaşılabilmektedir. Sparta ve Argos gibi bazı alanlarda da Dorlar, Dor olmayan fethedilen Yunan serfler üzeride hâkimiyet kurdular. Fakat bu fetih Miken'in düşüşünden sonra gerçekleşmiş olabilir. Miken'i kimin yok ettiğine ilişkin açık bir fikrimiz yok. Snodgrass'ın belirttiği gibi, "istilacısı olmayan bir istilaya" benziyor (1971: 296-327; karşılaştırmak için bkz. Hopper 1976: 52-66).

Deniz Halklarının, demir silahlarla kuzey Akdeniz ve Karadeniz kıyılarından gelip Hitit topraklarına ve Miken deniz rotalarına nüfuz eden ve muhtemelen bu arada yolda her ikisinden de daha iyi örgütlenebilmeyi öğrenen yeni jeopolitik güçlerden oluşan gevşek federasyonlar, bir köyüler ve tüccar/korsanlar ittifakı olduğu çıkarımında bulunmak çekici görünüyor (Barnett, 1975; Sandars 1978). Vikingler kıyaslanabilecek daha sonraki bir örnek; tahribat ve fetihte kullandıkları temel birim 32–5 kürekçi askerdi ve diğer gemilerle kurulan geçici birliğin ötesinde çok az örgütlenme gerektiriyordu. Ama bu yalnızca çıkarıma dayanan ve analojik bir mantık yürütme. Yine de, deniz gücü kuzeyden gelen bu ikinci fetihler dalgası açısından önemliydi. İlk dalganın tersine, denize kıyısı olmayan tahakküm imparatorlukları çok da tehdit altına girmedi. Bu kara ve deniz güçleri arasında bir kopuş yaşandığına işaret ediyor; kara gücü daha geleneksel iken deniz gücü daha yeniydi.

Kuzeyden gelen bu iki meydan okuma daha geniş toprakları ve daha çok sayıda halkı karşılıklı bağımlılık ilişkilerine soktu. Yine de devlet merkezli toplumun birleştirme kapasitelerini kısa vadede azaltmışlardı da. Daha küçük devletler ve kabileler çekişiyor, ticaret yapıyor ve dağınık kültürel değiş tokuşlara giriyorlardı. Uygarlığın cezbettiği ve onu ele geçirmek isteyen uç halklarıydı bunlar. İktisadi ve askeri gelişmeye kendi katkılarını sundular. Tırmık kullanma ve ağaç kesme artık miktarını yükseltmişti; zırhlı asker askeri iktidarı kamçılamıştı.

MÖ 1000 boyunca, kuzeyden gelen meydan okumaların yaptığı açılışın ardından, farklı ritimlerde ve farklı alanlarda üç meydan okuma görüldü iktidar ilişkilerinde:

1. Kendi siyasi, askeri ve ideolojik iktidar düzenlemeleri olan, boşluklara yerleşmiş ticaret devletlerinin teşvik edilmesi.
2. Köylü ve piyade askerlerinin iktidarında görülen artış, ekonomik ve askeri iktidarın görece küçük ve demokratik topluluklar içine *yoğun* biçimde taşınmasının yeniden vücut bulması.
3. Bölgenin önemli bölümü üzerinde daha düşük hızda olsa da, büyük çaplı tahakküm imparatorluklarının yaygın ve yoğun iktidarının, teritoryal bir imparatorluğa yaklaşması olası bir şeye doğru büyümesi.

Çakışan pek çok iktidar ağından oluşan karmaşık bir resim bu. Ancak eğilimler iyi belgelenmiş durumda, çünkü her bir türün tipik örneklerinin her biri okur-yazar hale gelmiş ve çoğu da zorunlu olarak kayıt tutmuştur: Fenike, 1; Yunanistan, 1 ve 2; Makedonya, 3; Asur, 2 ve 3; Pers, 3; Roma, 2 ve 3. Gösterdikleri gelişmenin tarihini yazmak birkaç bölüm sürecek.

Bu toplumlar uygardı ve ellerindeki iktidar kayda değer düzeydeydi. Yine de hiçbirisi Yakın Doğu ve Akdeniz dünyası üzerinde hegemonik bir jeopolitik iktidar elde edemedi. Bu alan kayda değer bir toplumsal etkileşim alanı olsa da, hiçbir tekil ekonomik, ideolojik, askeri ya da siyasi iktidar biçimi hâkim değildi. Fakat izin verin bu "çok devletli" sahneye modern deneyimle körleşmiş görüş açımızla bakmayalım. Bu devletlerden herhangi birisinin toplumsal yaşama nüfuz etme kapasitesi iptidaiydi: Rekabetleri yalnızca "uluslararası" değildi; ama aynı zamanda boşluklarla ilgiliydi. Yani, farklı iktidar örgütlenmesi biçimleri, farklı ekonomik üretim ve değiş tokuş biçimleri, farklı ideolojiler, farklı askeri yöntemler, farklı siyasi yönetme biçimleri, hep birlikte, devlet sınırlarını kesecek biçimde ve "onların" nüfusları içerisinde dağılmış vaziyetteydi. Hegemonya artık uluslararası olmaktan ziyade içsel olarak elde edilebilir değildi.

Tüm bunlar MÖ 1000'de Yakın Doğu ve Akdeniz uygarlığından kendine has bir örnek çıkarıyor. 4. Bölüm'de bile, karşılaştırmalı genellemeler konusunda çekingen davrandım. Uygarlığın bağımsız biçimde ortaya çıktığı yal-

nızca birkaç örnek vardı. Bundan sonra aralarındaki farklılıklar büyüdü. 5. Bölüm'de, antik tahakküm imparatorluklarına ilişkin birkaç kapsamlı genelleme ile devam ettim. Ama bu genellemelerin çekirdeğini oluşturan şey (karşılaştırmalı sosyolojide genellikle görüldüğü üzere) Yakın Doğu-Çin karşılaştırmasıydı. Şimdi bu iki rota birbirinden ayrıldı. Han hanedanlığı dönemine gelindiğinde, Çin *ayrı bir* uygarlıktı. Kuzey ve batının yarı çöl steplerine ulaşmıştı. Buradan periyodik olarak fetihçi göçebeler çıkıyor olsa da, Çin'in bunlardan öğreneceği askeri tekniğin yanında çok az şey vardı. Karada, Çin hegemonik güçtü. Denizler ve Japonya başta olmak üzere potansiyel rakipler uzanıyordu doğuya doğru. Fakat karşılıklı ilişkileri daha azdı ve bazı Çin rejimleri dışarıya karşı bariyerler kurdular. Uygar, kozmopolit Yakın Doğu kendine has bir örnek haline geliyordu. Böylece karşılaştırmalı sosyoloji (11. Bölüm'de kısaca yeniden ele alınacak olsa da) burada tükeniyor; herhangi bir mantıksal ya da epistemolojik nedenden ötürü değil, ama çok daha zorlayıcı bir nedenden ötürü: Ampirik örneklerin yokluğundan ötürü.

Modern batının mirasçısı olduğu uygarlığın ilk büyük özgünlüğü şuydu ki jeopolitik olarak çok merkezliydi, kozmopolitti ve hegemonik değildi. Üç ekolojik kökü vardı: Yakın Doğu kara imparatorluklarının çekirdeği olan sulanan nehir vadileri ile kuşatılmış ekilebilir araziler; Avrupa'daki daha açık, geniş ekilebilir araziler ve bunları bağlayan iç denizler. Bu ekolojilerin yan yanalığı dünyada tekti; bu nedenle dünya-tarihsel açıdan bakıldığında, oluşumuna sebebiyet verdiği uygarlık da aynı şekilde dünyada tekti.

Barnett, R. D. 1975. The Sea Peoples. Chap. 28 in *The Cambridge Ancient History,* ed. 3d ed. Vol. II, pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Crossland, R. A. 1967. Hittite society and its economic basis. In *Bulletin of the Institute of Classical Studies,* 14.

1971. Immigrants from the North. Chap. 27 in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Vol. I, pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Drower, M. S. 1973. Syria, c. 1550-1400 B.C., Chap. 10 in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Vol. II, pt. 1. Cambridge: Cambridge University Press.

Flannery, K. 1972. The cultural evolution of civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics,* 3.

Goetze, A. 1963. Warfare in Asia Minor. *Iraq,* 25.

Greenhalgh, P. E. L. 1973. *Early Greek Warfare.* Cambridge: Cambridge University Press.

Gurney, O. R. 1973. Anatolia, c. 1750-1600 B.C.; and Anatolia, c. 1600-1380 B.C. Chaps. 6 and 15 in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Vol II, pt. 1. Cambridge: Cambridge University Press.

Heichelheim, F. M. 1958. *An Ancient Economic History.* Leiden: Sijthoff.

Hopper, R. J. 1976. *The Early Greeks.* London: Weidenfeld & Nicolson. Oates, J. 1979. *Babylon,* London: Thames & Hudson.

Rappaport, R. A. 1978. Maladaptation in social systems. In *The Evolution of Social Systems,* ed. J. Friedman and M. J. Rowlands. London: Duckworth.

Renfrew, C. 1979. Systems collapse as social transformation: catastrophe and anastrophe in early state formation. In *Transformations: Mathematical Approaches to Culture Change,* ed. C. Renfrew and K. Cooke. New York: Academic Press.

Sandars, N. F. 1978. *The Sea Peoples.* London: Thames & Hudson.

Snodgrass, A. M. 1971. *The Dark Age of Greece.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

7

Fenikeliler ve Yunanlar: Âdemi Merkezi Çoklu-İktidar-Aktör Uygarlıkları

Bu bölümde milattan önce birinci binyılın iki büyük âdemi merkezi uygarlığının, Fenike ile Yunanistan'ın ortaya çıkışını ve gelişimini tartışıyorum. Yunanistan'a odaklanıyorum çünkü kayda değer biçimde daha iyi belgelenmiş durumda: Gelişim diyalektiğinin başlıca aşamalarını seçebiliyoruz. Toplumsal iktidara her iki halkın da yaptığı devasa katkıların uygarlıklarının âdemi merkezi ve çok düzeyli niteliğine atfedilmesi gerektiğini iddia ediyorum. Uygarlıklarının bu âdemi merkezi ve çok düzeyli niteliği, bölgelerinin jeopolitik, askeri ve ekonomik mirasından, özellikle de Yakın Doğu tahakküm imparatorluklarından kalan mirastan yararlanmaya uygundu.

Fenike ve Yunanistan'ın çağdaş iktidarın "öncüleri" olarak ortaya çıkışında başlıca iki diyalektiğin ayrımına varılabileceğini öne sürüyorum. Kısaca ve biraz tereddütle tartışılan birincisi bu uygarlıkların bir makro-tarihsel sürecin parçası olmalarına ilişkin. Bu örneklerde, yerleşik tahakküm imparatorluklarının uçlarında yatan âdemi merkezi çoklu-iktidar-aktör uygarlıkları, bu imparatorlukların başarısı artı kurumsal katılığını kullanarak "bir çatlaktan sızarcasına ortaya çıktılar" ve kendi özerk iktidar örgütlerini kurdular. Ancak uzun ve başarılı bir iktidar gelişimi döneminin ardından kendi örgütleri de kurumsallaşmış ve katı hale geldi. Böylece kendi uçlarında yatan yeni tahakküm imparatorlukları karşısında savunmasız hale gelme sırasını onların oldu. Bu süreç milattan önce birinci binyıl boyunca izlenebilir. Bunun ne ölçüde makrotarihsel bir sürecin parçası olduğu tartışması aslında son bölüme bırakılacak.

İkinci diyalektik, gelişimsel başarının "orta dönemine" ilişkin. Başlıca iki yönü var. Yunan toplumsal gelişimi, ilk önce, üç iktidar ağının büyümesi ve

etkileşimi biçiminde yorumlanacak. Bu defa söz konusu ağlar, o kadar da eş merkezli halkalar içinde düzenlenmişçesine doğrudan çakışan ağlar değil. En küçükleri kent devleti, ortadaki Yunanistan olarak bildiğimiz çok devletli jeopolitik örgüt ile dilsel kültür ve en dıştaki bir bütün olarak insanlığa ilişkin kısmi ve çekingen bir kavrayış. Aynı zamanda, bu halkalardan ilk ikisinin katılımcı ve demokratik niteliği bir başka diyalektiği de sahneye davet ediyor: Popüler praksis ve sınıf mücadelesi. Bu örnekte *sınıflar* hala yankılanmaya devam eden tarihsel bir yeniden örgütlenme içine girebilir hale geldiler. Yunanistan (ve Fenike) nihayetinde canlanan tahakküm imparatorlukları karşısında çökmüş olsa da, söz konusu imparatorluklar üzerinde (ve muhtemel nihayetinde bizim de üzerimizde), üç etkileşim ağının her biri arasındaki ve sınıflar arasındaki bu diyalektiğin damgasını bıraktı.

Ortaya Çıkan Âdemi Merkezi Ekonomi: Fenike, Okur-Yazarlık ve Madeni Para

Hititler ve Mikenlerin çöküşü ile Mısır'ın Nil'e geri çekilişi, Akdeniz'in doğu kıyıları boyunca bir iktidar boşluğu bıraktı. Tüm bölge âdemi merkezi hale geldi ve ortada ufak tefek bir sürü devlet vardı. Doğu Akdeniz kıyısının Fenike devletleri etnik bakımdan çeşitlilik gösteren Kenani halklarının parçasıydılar. Babil çiviyazısını kullandılar ve Mezopotamya ve Suriye stili süslemeleri benimsediler; fakat Orta Doğu, Mısır ve Avrupa'nın hızla gelişen ekonomisi arasında ticaret yapmak üzere batıya doğru genişleyecek biçimde stratejik olarak konumlanmışlardı. Ortaya çıkan iktidar boşluğunda, kıyı kentleri genişlemeye, istihkâmlar kurmaya ve donanma çalışmalarını artırmaya başladılar. İncil'deki Krallar Kitabı'ndan 10. yüzyılda Tireli Hiram'ın Kral Süleyman'a ciddi yardımlarda bulunduğunu öğreniyoruz. Hiram Lübnan'dan katran ve köknar ağaçlarını getirir. Bunun karşılığında Süleyman da ona yirmi bin ölçü buğday ile yirmi ölçü saf yağ verir. Hiram'ın işçileri Kudüs'teki tapınağı inşa ederler; Hiram da Kızıl Deniz üzerinden İsrail'e altın ve mücevherler getirir.

Asur tahakküm imparatorluğunun gelişi (ki bu konu bir sonraki bölümde tartışılıyor) İsrail devletini yok etti fakat Fenike deniz gücünü değil; Asurlular 9. yüzyıldan itibaren vergi topladılar ancak karayla kuşatılmış oldukları için Akdeniz ticaretini kolayca örgütleyemediler. Asurluların gelişi Mısırlıların devam eden ama zayıf varlığıyla birlikte önem taşıyordu çünkü böylece kara denizden ayrıldı. Bu durum, bölgedeki herhangi bir aktörün tarım ve deniz gücünü birleştirmesini engelledi. Böylece Fenike gücü dar biçimde deniz gücü oldu.[1]

Fenike gemileri 9. yüzyıldan itibaren temel taşıma araçları oldular, sonunda da Yunanlarla keskin bir rekabete girdiler. Akdeniz boyunca pek çok

---

1 Fenike için ana kaynaklar Albright 1946; Gray 1964; Warmington 1969; Harden 1971; Whittaker 1978; Frankenstein 1979 ve elbette Eski Ahit.

koloni ve konaklama noktası oluşturuldu. Bunlardan en ünlüsü, kuruluşu geleneksel olarak MÖ 814-813'e dayandırılan Kartaca, batı Akdeniz'de kendi imparatorluğunu elde etti. 6. yüzyılda Fenike kıyı şehirleri, deniz üstünlüğünü Yunanlara karşı ve siyasi bağımsızlığını ilk önce Nabuçadrezzar'a ardından Perslere karşı nihai olarak kaybetti. Ancak Fenike deniz kuvvetleri Persler için hala önemliydi ve Yunanlarla yapılan Pers savaşı boyunca özerk kaldılar. Nihai ölümleri MÖ 332'de Büyük İskender'in elinden oldu. Kartaca ve diğer batı kolonileri uzun süre siyasi bağımsızlıklarını ellerinde tuttular. Kartaca MÖ 146'da Roma tarafından yok edilene kadar siyasi bağımsızlığını korudu.

Böylece Fenike hemen hemen beş yüzyıl boyunca büyük ve yeni türde bir güç oldu. Afrika, Sardinya ve İspanya'daki geç dönem Kartaca İmparatorluğu bir yana bırakılacak olursa, MÖ 400'den itibaren yalnızca tekil limanlara ve bu limanların yakın iç bölgelerine sahip oldu. Her bir kent devleti siyasi olarak bağımsızdı: Görece küçük Kuzey Afrika kentleri bile hiçbir zaman Kartaca'ya dâhil olmadı. Kartaca, yalnızca, kent devletlerinin gevşek, federal ve jeopolitik bir ittifakı sayesinde birleşmiş bir deniz gücü, "denizin köprüsü" oldu.

Bu türden bir deniz gücünün ön koşulları vardı. İlk olarak, Kartaca toplumsal faaliyetin üç temel alanı arasına stratejik biçimde yerleşmiş bir iktidar boşluğuna oturdu. İkincisi, Akdeniz'in dört bir yanına yayılan saban tarımı deniz ticaretinin işe yararlığını artırmıştı. Üçüncüsü, Fenike de dâhil dönemin hiçbir büyük teritoryal gücü karayı ve denizi ya da sulanan ve sabanla sürülen toprağı birleştirmiyordu. Fenike'nin iktidarı, daha önceki büyük ticaret toplumları Minoslular ve Mikenlilerin sahip olduğu iktidardan daha dar biçimde denize dayanıyordu.

Ayrıca ticaretin doğası değişmişti. Eğer Fenike gemileri uygarlaşmış iki devlet ya da merkezi bir devletle uçları arasında maden, kereste, taş ve lüks tüketim malzemeleri taşıyor olsaydı yalnızca, daha önceki ticaret toplumları gibi tahakküm imparatorluklarının hegemonyası altına girebilirdi. Tüccarlar şimdiye dek kent kapılarından girmiş, merkezi ambara/pazar yerine gitmiş ve orada kantarla, okur-yazarlıkla ve devletin bürokrasisinin askerleriyle denetim altına alınmışlardı. Fakat Fenikeliler daha ziyade kendilerinin imal ettiği hammaddeler ve yarı-hammaddeler (tahıllar, şarap ve deriler) ile mamul malları taşıyorlardı. Fenikelilerin kentleri taşçılık, marangozluk, boyacılık ve kumaş dokumacılığı ile daha yüksek değer taşıyan maden zanaatkârlığı yapan atölyeler ve fabrikalar da içeriyordu. Mamul malların büyük bölümü kraliyet sarayı için değildi; biraz daha alt statüdeki hane içindi, yani soylu küçük toprak sahibi, kent sakini, görece varlıklı arazi sahibi özgür köylü içindi. Yeniden dağıtımcı bir ekonominin merkezi aracılığının dolayımını içermeyen fakat yalnızca Fenike'nin tüccar örgütlenmesinin aracılık ettiği, daha doğrudan bir alıcı-satıcı ilişkisini gerektiriyordu. Bu bakımdan Fenikeliler kuzey tehditlerinin getirdiği daha dağınık, âdemi merkezi bir ekonomiyi örgütlediler. İktidarları di-

namik ama dağınık bir ekonominin harekete geçirilmesine dayandı. Bu ekonomide doğrudan üreticilerin kendileri teritoryal açıdan yaygın toplumsal örgütlenmeler yaratma becerisine sahip değildi. Buna pazar diyoruz ve (Polanyi'ye rağmen) bunun tarihte ne kadar seyrek ortaya çıktığını fark etmiyoruz.

Bu yeni dağınık, âdemi merkezi dünyanın iki özelliği ayrı ayrı tartışılmayı hak ediyor; okur-yazarlık ve madeni para. Her ikisi de bizi Fenikelilerin ötesine götürüyor, onların bu iki başlıktaki rolü önemli olsa da...

Tahakküm imparatorlukları çivi yazısı ile hiyeroglif yazısına herhangi bir büyük değişiklik getirmemişti. MÖ 1700 ila 1200 arasında uluslararası diplomasi ile ticareti Akad çivi yazısı üzerinden yürütmek adet haline geldi. Akad çivi yazısı artık tarafsız bir yazıydı; çünkü geriye herhangi bir Akad devleti kalmamıştı. Fakat imparatorlukların büyük bölümünün çökmesinin ardından, pek çoğu Akad da dâhil olmak üzere geleneksel uygarlıklar içinde pişmemiş çeşitli fatihler arasında ortak bir dil kolayca varlık gösteremedi. Sesleri salt fonetik olarak yeniden üreten bir yazı, yani *alfabe* dediğimiz şey, çok sayıdaki bu diller arasında çeviri yapmak için yararlı olacaktı.

Şanslıyız ki bu dünya-tarihsel momenti Doğu Akdeniz'deki kazılardan yakalayabiliyoruz. MÖ 14. ila 10. yüzyıllarda pek çok yazının ve lehçenin aynı tabletler üzerinde eş zamanlı kullanıldığını ortaya çıkarıyor söz konusu kazılar; örneğin Akad, Sümer, Hitit, Hurri, Mısır ve Kıbrıs dilleri tek bir yerde ortaya çıktı. Bunlardan birisi alfabetik çivi yazısıyla yazılan bir Kenan lehçesi olan Ugaritik'ti. Yalnızca ünsüzleri temsil ediyordu ve her harf bir sese denk düşüyordu (ünlüler hariç). Tüm çivi yazıları gibi, hantal kil tabletlere yazılıyordu. Doğu Akdeniz'de kısa bir süre sonra başka yazılar, bilhassa İbranice ve Fenikece (bir başka Kenan dili) papirüs de dâhil pek çok kanala uygun işlek alfabe yazıları geliştirdiler. Daha sonra MÖ 10. yüzyıla ait, yirmi iki ünsüz (ünlü yoktur) içeren Fenike yazıları örnekleri gelir. MÖ 800'den kısa bir süre sonra Yunanlar bunu ödünç almış, ünlüler eklemiş ve alfabeyi gelecek kuşaklara bırakmıştır.

Bu hikâyenin iki yönünü ortaya çıkarmak istiyorum. Birincisi, okur-yazarlığın ilk kez ortaya çıkışı büyük oranda devlet tarafından örgütlenmiş olsa da, artık devletten kaçıyordu. Farklı halklar, özellikle tüccarlar arasındaki çeviri ihtiyacı sayesinde daha fazla gelişti. İkincisi, bunlar teknik iyileşmeler olsa da (yazıların mesajları daha hızlı ve daha az maliyetle kaydetmesine ve iletmesine izin veriyorlardı), iktidara ilişkin içerimleri vardı. Devletten daha az kaynağa sahip olanlar; yani tüccarlar, taşra aristokratları, zanaatkârlar, hatta köylerdeki din adamları bu tekniklere erişebiliyorlardı. Bu da devletin ruhban-yazıcıları tarafından bu yayılmayı önlemek için ortaya konulan çetin bir zanaatçı direncini getirmiş olmalı (aslında Babil'de böylesi bir girişimde bulundular fakat başarısız oldular). McNeill şu yorumda bulunur: "Basitleştirilmiş yazıların ima ettiği öğrenmenin demokratikleşmesi süreci uygarlık tarihindeki en temel dönüm noktalarından birisi sayılmalıdır" (1963: 147). "De-

mokratikleşme" biraz fazla kuvvetli bir ifade. Okur-yazarlık ilk başta yönetici elitin teknik danışmanları ile sınırlıydı; daha sonra elitlerin kendisi arasında yayıldı. Fenike yazıtları ve metinleri içinden çok azı günümüze kalmıştır; ancak dolambaçlı, aydın bir kültüre işaret ediyorlar. Fenikeliler ile ilgili olarak mutlak biçimde iddia edilebilecek tek şey, âdemi merkezileşmiş ticaret yapılarının okur-yazarlık tarihindeki ikinci bir atılıma katkı yaptığı birkaç gruptan biri olduklarıdır (diğerleri Aramiler ve Yunanlardı).

Fenikeliler madeni para yönünde yavaş yavaş ilerleyen birkaç gruptan birisiydi aynı zamanda. Son hamleyi yapmak konusunda yavaş davrandılar. Ama bazı açılardan bu hikâye de okur-yazarlıktaki hikâyenin bir benzeri.[2]

Uygarlaşmış toplumlarda bir eşyaya değişim değerinin yüklenebildiği en eski sistem, merkezi sulama devleti tarafından kontrol edilen tartı, ölçü ve kayıt sistemiydi. Fakat burada değer, devlet güvencesi altındaki tek bir muamele vasıtasıyla "bir defaya mahsus" olarak yükleniyordu eşyalara; genelleşmiş bir değişim aracı değildi. Bu sistem tahakküm imparatorlukları tarafından değiştirilmeden sürdürüldü ve onlarla birlikte çöktü. Mısır, Babil ve Asur'da devam ettirildi. Fakat karışık ve görece daha genelleşmiş kullanım-değişim değerleri taşıyan nesneleri kullanan diğer "para" sistemleri uzun süre ayakta kaldılar. Sığır derileri, savaş baltaları, metal çubuklar ve aletler en yaygın şekilde kullanılanlar arasındaydı. Yeniden değer yüklemeden tekrar tekrar kullanılabilirlerdi de. Demirin ortaya çıkışı bunlardan bazılarına hız kattı. Sertleştirilmiş demir aletler metalleri ucuz yoldan ve kesinlik taşıyan bir biçimde kesip damgalayabiliyordu. Aletlerin standartlaştırılması bizzat bu aletlerin değişim değerlerini artırdı. Metal aletler ve damgalı çubuklar MÖ 1100 ila 600 arasında doğu Akdeniz civarında en geniş biçimde kullanılan para biçimleriydi muhtemelen.

Alet para herhangi bir merkezi otorite gerektirmiyordu. Demir saban kullanıcılarına uygundu ve bu dönemde Yunanistan'da hâkim biçimi oluşturuyordu. Damgalı çubuklar geçerliliklerini garanti edecek bir otoriteye ihtiyaç duyuyordu, fakat alıcı tarafından kolaylıkla kontrol ediliyorlardı (madeni parayı kontrol etmekten daha kolaydı), ve bir kez dolaşıma girdiklerinde aynı mekanizmadan tekrar tekrar geçmeleri gerekmiyordu; bu genelleşmiş bir değişim aracıydı. Bekleyebileceğimiz üzere, bu para biçimi ticaret yapan halklar, yani Aramlılar ve Fenikeliler arasında ortaya çıktı. Asurluların MÖ 8. ve 7. yüzyıllara ait belgelerine bakılırsa, damgalı çubuklar Ortadoğu'da genel kullanımdaydılar. Dahası, Fenikelilerde ve Aramlılarda damgalar, krallara veya kent devletlerine olduğu kadar özel şahıslara da ait olabilirdi. Bu da otoritenin âdemi merkezileşmesine ve en azından görece küçük bir oligarşik grup arasında kişilerarası güven ilişkisinin varlığına işaret eder. Madeni parayı önceleyen bu alet para küçük çaplı üreticiler tarafından kullanılamazdı. Büyük, han-

2 Para sisteminin kökenleri için bkz. Heichelheim 1958 ve Grierson 1977.

tal ve değeri yüksekti, bu nedenle devletlerin ve büyük çaplı aracıların alışverişlerine uygundu.

İlk tanınabilir madeni paraların ortaya çıkışı tam da alışverişe giren iki kültürün, Ortadoğu'nun tahakküm imparatorlukları ile kuzeybatının köylü tüccarlarının coğrafi buluşma noktasında; yani Anadolu'da gerçekleşti. Yunan geleneği, bu buluşu, MÖ 7. yüzyılın yarı Yunan, yarı Asyatik Lidya krallığına atfeder. Arkeoloji bunu destekler, fakat Anadolu'nun bazı Yunan kent devletlerini (ve muhtemelen çağın Mezopotamyasını da) buluşun müşterek sahipleri olarak tabloya ekler. Madeni paralar krallığın ya da kent devletinin sembolleriyle arkadan ve önden damgalanır, bu sayede kırpılması ve değerinin gayri resmi olarak düşürülmesi zorlaştırılır, ağırlık sayesinde kalitesi güvence altına alınırdı. İlk madeni paraların değeri genellikle yüksekti ve bu nedenle de sıradan üreticiler ve tüketiciler arasındaki değiş tokuşta kullanılmıyorlardı. Muhtemelen paralı askerlere ödeme yapmak için ve zenginlerden vergi ve haraç toplamak için kullanılıyorlardı. Dolayısıyla bir ilk para ekonomisinin nüfuz ettiği iki alanla karşılaşmış durumdayız: Birincisi devletler ile ticaret yapan güçlü aracılar arasında ve ikincisi devletler ile askerleri arasındaki bir kredi biçimi olarak. Askeri hizmet ilk (ve uzun süre tek) ücretli emek biçimi oldu.

Madeni para bu alandan çıkıp doğuya doğru Perslerin topraklarına ve batıya doğru Yunanistan'a doğru paralı askerlerin/ticaretin izlediği yol boyunca yayıldı. Ticaretle uğraşan bir halk ve paralı askerlerin esas tedarikçisi olarak Yunanistan ilk para ekonomisinin iki temelini birleştirdi. Ayrıca Yunanistan güçlü yurttaşlık bilincinin madeni parayı bir nişan, bir tür "bayrak" olarak kullandığı demokratik kent devletine sahipti. Yunanistan ilk para ekonomisi haline geldi. MÖ 575 civarında Atina madeni para sistemine geçti, düşük ve yüksek değeri olan madeni paralar bastı ve ilk para ekonomisini başlattı. Hikâyenin bu kısmı birazdan tartışılacak Yunanlarla ilgilidir.

Madeni para iki bağımsız iktidar aktörünü koşul olarak gerektiriyordu; merkezi bir devlet ile özerk toplumsal ve ekonomik hareketlilik içine girebilen âdemi merkezi bir iktidar sahipleri sınıfı. İkisi de diğerine indirgenemez, çünkü etkileşimleri bir gelişim diyalektiğini ifade eder. Tahakküm imparatorluğu iki düzeyli jeopolitik bir toplumsal örgütlenme yapısı üretmek üzere köylü toprak sahibiyle ve çiftçiyle etkileşim içine girdi. Bunu özel olarak ticaretle uğraşan aracıların örgütlenmesi vasıtasıyla, paralı asker vasıtasıyla ve katılımcı kent devleti vasıtasıyla yaptı. Bunu anlamak için Yunanistan'a bakmalıyız.

Yunan İktidarının Kökenleri

Tarihsel anlatı geniş ölçüde teleoloji eğilimi gösterir. Toplumun verili bir andaki geleceğine veya şimdisine ilişkin düşünceler tarihsel bir toplumun eskiden ne olduğuna ilişkin düşüncelere karışır. Mevzu bahis toplum klasik Yunanistan ve anlatıdaki temamız iktidar alanındaki başarıları olduğunda, bu

eğilim aşırı boyutlara varıyor. O dönemi şimdiye dolaysızca bağlayan hatlar var (dil, siyasi kurumlar, felsefe, mimari tarzlar ve diğer kültürel eserler). Tarihimiz bunlara ilişkin bilgileri canlı tutmuş durumda. Muhtemelen Yunan yaşamının diğer yönlerine ilişkin bilgileri bastırdı; muhtemelen çağın diğer halklarının başarılarına ilişkin bilgileri de bastırdı. Bu bölümde Yunanistan'ı içinde bulunduğu çağın dünyası içinde konumlandırma, bize tanıdık gelen yönleri kadar bizim için görece yabancı olan yönlerine de değinme mücadelesi içine gireceğim, fakat bu kaybetmenin kaçınılmaz olduğu bir savaş. Üç kurumun bizim için muazzam önemi var: Kent devleti ya da polis, bir insan aklı kültü ve siyasi sınıf mücadelesi. Bunlar bir araya geldiklerinde bir iktidar sıçraması, örgütsel kapasiteler açısından bir devrim yaratıyorlar. Eğer bunları Yunanistan bulmadıysa, bulanları baskı altında tutmayı oldukça başarılı bir biçimde becerdi. Yunanistan bu sayılanları bizim kendi uygarlığımıza ve oradan da dünyanın bütününe erişen bir geleneğe miras bıraktı. Dolayısıyla insanın kolektif iktidar tarihinin önemli bir parçası oldular. Onları nasıl açıklıyoruz? Polisi ele almakla ve polisin gelişiminde birbirini izleyen birkaç adımın izini sürmekle işe başlayacağım.

Yunanistan[3] ekolojisi açısından özellikle avantajlı bir konumda değildi. Vadilerinin toprağı Avrupa'nın pek çok başka alanına göre daha az verimliydi. Ancak tarımsal alan açmak için ilk başta çok fazla çaba gerekmediğinden, demir saban tarımı yapan ilk topluluklar için ortalamadan daha iyi bir fırsat maliyeti sunuyordu. Çorak tepeleri ve geniş kayalık kıyı şeridi siyasi birleşmeyi ihtimal dışı ve deniz arayışlarını muhtemel kılıyordu. Fakat ekoloji burada polisin, deniz gücünün ya da klasik Yunanistan uygarlığının ortaya çıkışına ilişkin bir tahminde bulunmak üzere, örneğin Brittany ya da Cornwall'da olduğundan daha fazla şey sunmuyor bize.

Yunanistan'ı farklı kılan, Avrupa ile Yakın Doğu arasındaki uç pozisyonuydu. Avrupa'nın sabanla tarım yapılan arazileri arasında Yakın Doğu uygarlığına en yakın olanıydı ve denize doğru uzanan dağlık kara parçası ve adalarıyla bu ikisi arasındaki ticareti ve kültürel alışverişi kesintiye uğratması en olası olanıydı. Bundan da öte, Dorlar, İyonyalılar ve diğerlerden gelen (tam olarak her kimden geldiyse) ilk hareket aslında Avrupa ve Asya'yı aynı anda kucaklamıştı. Yunanistan, Mikenlileri izleyen başlangıç döneminden itibaren Anadolu'nun kıyıları boyunca uzanan çok sayıda koloni biçiminde Asya'da var oldu. Batı uygarlığının Yunanistan'a borçlu olduğu şeyler, Doğu ve Batı arasındaki ayrımın daha sonraki dönemlere ait bir ayrım olduğunu bize asla unutturmamalı. Yunanların şaşırtıcı gelişmesini de basitçe yerli kaynaklara

---

[3] Metinde değinilen çalışmalardan başka, bu kısımda kullanılan temel kaynaklar şunlardır: Snodgrass 1971, 1967; Hammond 1975; Hopper 1976; Meiggs 1972; Austin ve Vidal-Naquet 1977; Davies 1978; Murray 1980; Vernant 1981 ve Runciman 1982.

dayanan bir gelişme olarak görmemeliyiz. Mevzu bahis her konuda antik Yakın Doğu uygarlığının pratikleri ile Demir Çağı çiftçilerinin pratiklerini *birleştirmiş* görünüyorlar.

Yunan gelişiminin bizim pek de bilmediğimiz yerli bir yönü olduğu doğru: Miken'den itibaren ortaya çıkan sürekliliğin kapsamı. Miken'in çöküşünden sonra dört yüz yıllık bir Karanlık Çağ yaşandı. Ardından, MÖ 800 ile 700 arasında, ana çizgileri görebiliyoruz. İktisadi ve askeri iktidar ilişkileri bir biçimde çelişkiliydi. Bir yandan, 800 ile 750 arasında Attika'daki nüfus artışının gösterdiği üzere tarım daha büyük bir artık sağlıyordu. Bu durumu, Yunanistan'ın stratejik biçimde konumlandığı Yakın Doğu ve Akdeniz dünyasının bütününün artan birleşmesine atfedebiliriz. Yayılma refahı ve aristokrasi karşısında orta ila büyük köylü hane reisinin iktidarını artırdı. Bunlar hayvan sürülerine özellikle de at sürülerine sahiptiler. Fakat öte yandan, askeri açıdan bakıldığında, savaşmak için atından inen ve kendisine tabi olanlar tarafından etrafı kuşatılan atlı ve zırhlı aristokrat savaşçı üstündü. İlk siyasi kurumların ikili niteliği bu durumu yansıtmış olabilir: Yerel topluluğun yetişkin erkek üyelerinden meydana gelen bir meclis soylu ailelerin reislerinden oluşan yaşlılar konseyine tabiydi. Bu ikili yapı, söz konusu dönemde olsun daha sonraki bir dönemde olsun, Demir Çağı'nın saban tarımı ve çobanlıkla uğraşan karışmış halkları arasında yaygındı.

Bu halklar arasında iki temel siyasi değişken vardı. Birisi bazı yerlerde görülen fakat başka yerlerde olmayan krallıktı (ki her zaman görece zayıf oldu). Yunanistan'da monarşi Karanlık Çağ boyunca zayıfladı. Önemli devletler içinde yalnızca kuzey sınırlardaki birkaçı monarşiye sahipti. Sparta'nın ise benzersiz bir iki-kral sistemi vardı. İkinci değişken, aristokrasi ile özgür doğmuş insanlar arasındaki statü katılığının derecesiydi. Yunanistan'da bu düşüktü. Soy önemliydi ve aristokratik normlarca destekleniyordu, fakat hiçbir zaman kast ya da zümre bilinciyle eşanlamlı olmadı. İlk dönemlerden itibaren doğuştan gelenlerle zenginlik arasındaki bir gerilimi görebiliriz. Zenginlik doğuştan gelen ayrımları kolayca altüst ediyordu. 6. Bölüm'ün iki kuzey dalgası bu açıdan farklılık gösteriyor. Savaş arabasına sahip olanlar katı ayrımlar ürettiler ve bunların en uç örneği kastlar yaratan Aryanlardı (bu konu 11. Bölüm'de tartışılıyor). Fakat demir saban kullanıcıları gevşek, ortaklaşacı ve hatta demokratik bir iktidar yapısı ile aristokrasilere gem vurdular.

Yunan Polisi

Polis bir kent ile onun tarımsal art bölgesinin kendi kendini yöneten, teritoryal devletiydi. Bu devletin topraklarında doğmuş bütün erkek toprak sahipleri, aristokrat olsun köylü olsun, özgürlüğe ve yurttaşlığa sahip olurdu. Temel iki

fikir; toprak sahipleri arasındaki yurttaş eşitliği ile aile ya da soy yerine teritoryal kente dönük bağlılık ve sadakatti.

Toprak ile akrabalık arasındaki tezat, gerçekte toprak ve akrabalığa ilişkin özellikleri birleştiren birimlerde akrabalık dilinin kullanılması yoluyla maskeleniyordu. Nitekim "kabileler" (*phylai*) kökenlerine inildiğinde askeri bir grup, savaşçılardan meydana gelen gönüllü bir birlik gibi görünüyor. Daha sonra Atina kabileleri (Roma'da olduğu gibi) yerellik temelinde yeniden üretildi. Benzer şekilde, "kardeşlik" (*phratra*), pek çok Hint-Avrupa dilinde olduğu gibi, bir kan bağı anlamına gelmiyor, fakat müttefiklerden meydana gelen toplumsal bir grup anlamı taşıyordu. Soy ve akrabalık yapısı Yunan tarihi açısından bir anlam ifade eder ve bu nedenle bazı klasikçiler akrabalık yapısını teritoryal birliğin üzerine koymuştur (örneğin Davies 1978: 26).

Ancak akrabalığın önemi ve sembolik bir model olarak akrabalık dışı ilişkiler için kullanılması neredeyse evrenseldir. MS 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında bile, o büyük ölçekli teritoryal birim yani ulus-devlet, gerçekte olmadığı biçimde etnik bir birim, ırka dayalı bir birim olarak kavramsallaştırıldı. Yunanlar *teritoryal* nitelikli yerel sadakat biçimleri geliştirdikleri oranda bu normdan saptılar. Aristo, polisin birinci niteliği onun bir mekân topluluğu olmasıdır, diye anlatır bize sade bir biçimde. Polis, yoğun ve eşitlikçi *teritoryal* sadakatlerin ve engellerin önüne hiyerarşik sadakatleri ve engelleri koyan geniş bir kan bağı anlamına gelen aristokrasi fikriyle de tezat içindeydi. Dolayısıyla polisin ortaya çıkışının açıklanması aynı zamanda yerel demokrasiye doğru, siyasi katılıma doğru yönelişi de açıklamakla ilgili hale geliyor. Bu yönelişte söz konusu olan, gerçek akrabalık birimleri içinde örgütlenmek için çok sayıda ve çok benzer olan mülk sahiplerinin meydana getirdiği yakın bir kitle ya da en azından varlıklı bir "sınıftı". Bu da küçük polislerin meydana getirdiği çok devletli bir sistemi ima eder. Sonuçta çok devletli bir sistem içine gömülmüş polis nasıl ortaya çıktı?

Köylü arazi sahiplerinin Demir Çağı ekonomisi gerekli birinci koşulu sağladı. Geniş bir alana yayılmış durum benzerliği yarattı. Dahası, üretkenlik ve nüfus yoğunluğu arttıkça, yerel ekonomik örgütlenme gerekli hale geldi. Yine de bu yeterli bir koşul değil. Köylülerin arazi sahipliği kolektiviteye yüksek düzeyde bağlılık üretme eğilimi taşımaz ve ileride (örneğin 13. Bölüm'de) göreceğimiz gibi köylülerin kalıcı kolektif siyasi örgütlenme yaratmasına nadiren rastlanır. Başka birkaç ek neden vardı ve bunlar karmaşık yollarla polisin farklı gelişim aşamalarında farklı derecede önemli oldular. Karmaşık nitelikteki karşılıklı ilişkileri Yunan iktidarının görece konjonktürel görünümüne katkı yapar. Demir Çağı ekonomisine ağırlıklarını ekleyecek diğer iki koşul *ticaret* ve *askeri örgütlenme* idi. Ardından okur-yazarlığı, tarımın ticarileşmesini ve büyük çaplı deniz savaşlarını eklememiz gerekecek.

İlk dönem ticareti ve polis

Polisin ticaretle ilişkisi özgün bir ilişkiydi. Ticaret siyasetin merkezinde yer almıyordu. Yunanlar tüccar faaliyetine yüksek bir değer atfetmiyorlardı (onu küçümsemeseler de). Yerel ticaret yüksek siyasi statü sağlamıyordu. Uzun mesafe ticaret, topluluk içinde marjinal bir konumu olan profesyonel (genellikle yabancı) tüccarlarca örgütleniyordu. Sanatçılar ve zanaatkârlar başlangıçta bağımsızdı ve çoğu kez Fenikelilerdi. Dolayısıyla siyasi örgütlenme ekonomik örgütlenmenin uzantısı değildi tek başına. Olamazdı da, çünkü tekil polis üniter olsa da ekonomi değildi. Üretim-dağıtım döngüsünü içeren herhangi bir merkezi yer, herhangi bir zorunlu işbirliği sistemi Yunan dünyasına (ve Fenike dünyasına) egemen olmadı. Köylülerin üretim ve yerel pazar faaliyetleri ile daha geniş ticaret ağları arasında örgütsel süreksizlik vardı. Daha sonra bile, Yunanlar ticaretin kontrolünü ele geçirdiklerinde, bu ikilik devam etti.

Öte yandan, ilk zamanlardan itibaren Yunanlar maden gibi metaların arayışı içinde dışarıya gittiler. Bunları zeytin, zeytinyağı ve şarap gibi tarımsal ürünlerle değiştirmek artıklarının temeli, uygarlıklarının bir ön koşuluydu. Esas olarak tarımsal ve ticari istasyonlar olan ve kendileri de polisler haline gelen yerleşimler kurdular dışarda. Bir tür "takımada" yapısıydı (bazı açılardan 4. Bölüm'de atıfta bulunulan And Amerikasında görülen ilk uygarlıklarının yapısına benziyordu) ve bu yapı içinde doğu Akdeniz kıyıları yavaş yavaş Yunanlar tarafından kolonileştirildi. Bu ticarete dönük belirgin bir yönelim üretti. "Tüccarlar" ve ticaretin "daha özgür" yanları olarak adlandırdığımız her şey belirli bir mesafeden de olsa polis yaşamından gelir. Fakat polis tarafından düzenlenen (ve özellikle de polisler arası) ilişkiler ekonomik değişim sürecine girdi. Bu sayede çok devletli bir jeopolitik sistem olan "Yunanistan" aynı zamanda büyüyen ticaretin teşvik ettiği kolektif bir ekonomik örgütlenme olarak gelişti. Yerel ekonomi ile bölgesel jeopolitikten kaynaklanan bir ekonomi, kent-devleti ve çok devletli federal uygarlık biçiminde anlayabileceğimiz iki düzleme ilkel biçimini verdi.

Fakat hala pek çok polisin taşıdığı demokratik unsur açıklanmayı bekliyor. En nihayetinde çarpıcı Yunan buluşu buydu. Daha önce hiçbir zaman köylü çiftçiler, kamusal toplantılarda yapılan özgür tartışmalardan sonra alınan bağlayıcı çoğunluk oylarıyla uygarlaşmış bir toplumu yönetmediler ve bu durum daha sonra da nadiren görüldü (detaylar için bkz. Finley 1983). Etrüsk ve Roma da dâhil olmak üzere başka yerlerde ekonomik gelişmeyi yönlendiren monarşik ve aristokratik kent devletleri oldu. Toprağa dayalı örgütlenme ile siyasi eşitlik ille de özdeş değildi. Aslında pek çok Yunan kent-devleti MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda hayli gelişkin hale gelene dek demokratik polisler olmalıdır (ve bazılar hiçbir zaman olmadılar). Başka itkilere gerek vardı. Birincisi temel itki askeriydi, yani hoplitin ortaya çıkışıydı. Bu kent devletlerini polislere doğru itti; tam manasıyla gelişkin Atina tipi yerine Sparta tipine doğru olsa da...

Hoplit ve polis

Hoplit[4] iki temel aşamada gelişti; birincisi esas olarak silahlarla ve ikincisi taktiklerle ilgilidir. 8. yüzyılın son dönemlerinde madenlerin temin edilmesi ile köylü ekonomisinin başarısı ve biçimi askeri bir atılımı destekledi. Aristokrasinin şampiyonlarından meydana gelen birleşik ordunun yerini birbirine bağlı, ağır silahlarla donatılmış piyade ordusu aldı. Bir piyade askeri artık standart olarak bronz baldır zırhları (bacak korumalıkları) ve gövde zırhları; ağır bir bronz miğfer, yuvarlak biçimli, ağır bir ahşap kalkan; demir uçlu, keskin ve uzun bir mızrak ve demirden, keskin ve kısa bir kılıçla donatılıyordu. Bunların hepsi birlikte, ağır silahlarla donatılmış anlamına gelen meşhur adlarını veriyordu onlara; *hoplit*.

Silahlar kısmen türetilmiş silahlardı. Miğfer ve muhtemelen kalkanın izleri daha eski Asur modellerine götürülebilir (Herodot, taşıyıcıların Anadolu'nun Karyalıları olduğunu söyler bize). Fakat Yunanlar bunları değiştirdi. Miğfer daha ağır ve daha kapalı hale geldi. Yalnızca T şeklinde bir açıklık ağız ve gözler için bırakıldı. Duymak zorlaşmış ve sadece ileri görüş kalmıştı. Benzer biçimde kalkanın kolun dirsekle bilek arasındaki kısmı ile el tarafından kavranması onu daha geniş, daha ağır ve daha az hareketli yaptı. 6. yüzyılın sonuna doğru hoplit en ağır haline ulaşmıştı. Asur piyadesi bu .gelişmelerden hoşlanmazdı. Daha gevşek bir düzende savaşan, bireysel mücadeleye giren Asur piyadesi silah ile hareketliliği uzlaştırmaya ihtiyaç duyuyordu. Eğer bir Yunan buluşu olan bacaklardaki baldır zırhını zırh ağırlığının geri kalanına ekleseydi, tekil Asur askeri, demir uçlu mızrağı olan herhangi bir hafif silahlı, hareketli köylü için kolay bir kurban olurdu.

Dolayısıyla hoplitin başarısının sırrı silahlarda ya da tekil askerin kendisinde değildi. Uzun süren alıştırmalarla öğrenilen kolektif taktiklere dayanıyordu. Yaşamlarının üç yılı boyunca genç erkekler falanj taktikleri konusunda günlük olarak alıştırmalara sokuluyordu. Alıştırmalarda ve muhtemelen savaşta da kalkan kolektif bir kenetleme aracı haline geliyordu. Hoplitin sol tarafını ve solundaki yoldaşının sağ tarafını kapatıyordu. Karşılıklı bağımlılık yaşamlarını koruyordu. Tukidides falanj taktiklerine eşlik eden belirgin korkuyu canlı bir biçimde tarif eder:

Tüm askerler bir noktada birleşir: Eyleme girerken sağ kanada doğru dışarı itilirler ve her iki taraf da sağ yanlarıyla ters yöne düşen sol kanadın ötesine uzanır, çünkü korku sayesinde, her adam, kalkanlar birbirine ne kadar yakın şekilde kenetlenirse korumanın o kadar iyi olacağını düşünerek sağındaki askerin kalkanı altına korumasız kalan tarafını mümkün olduğunca siper

4 Hoplit falanjı hakkında geniş ve tartışmalı bir literatür bulunmaktadır. Buradaki anlatım büyük oranda şu kaynaklara dayanmaktadır: Snodgrass 1967; Anderson 1970; Pritchett 1971, özellikle 1. bölüm.

eder. Bundan en fazla sorumlu olan adam, her zaman korumasız olan kendi bedenini düşmandan geri çekmeye çalışan sağ kanattaki ilk adamdır ve aynı korku nedeniyle diğerleri onu izler. [Kitap V, 71]

Bu taktik, falanj savaş grubuna yüksek düzeyde sadakati, ortaya çıkan polisin kapsadığı toplumsal ilişkilerin devasa bir ruhsal *yoğunlaşmasını* koşul olarak gerektirir. Falanj dikeyine sekiz rütbeden, yatayına daha fazlasından ve yüz ila bin civarında askerden meydana geliyordu. Zırhları orta düzeyde zenginlik gerektiriyordu ve güçlü bir devlet elitinin yokluğunda orta halli ve varlıklı köylü çiftçiler hoplitler haline geliyordu; yetişkin erkeklerin en zenginlerinin beşte biri ila üçte biri hoplit olurdu. Doğuştan gelen ve dar bir kitleye mahsus bir nitelikten ziyade geniş kesimlere yayılan bu zenginlik devrimci oldu. Askeri düzeni ve varlıklı köylüleri, akraba örgütlenmesinden uzaklaştırıp teritoryal olarak örgütlenmiş pazar yerine doğru, yerel kolektif iktidarın müthiş bir yoğunlaşmasına doğru çekti. Bu yoğunlaşma yurttaşlar topluluğundan başka bir şey değildi.

Hoplitlerin gerçekte devrimci bir kuvvet olup olmadıkları konusunda klasikçiler arasında bir tartışma vardır. Bu tartışma, temel olarak, MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda monarşi, aristokrasi, tiranlık ve demokrasi ilkelerine dayanan anayasalar etrafında yürütülen mücadeleler üzerindeki hoplit etkisi etrafında dönmüştür. (bkz. Snodgrass 1965; Cartledge 1977 ve Salmon 1977).

Fakat tartışmaya örtük biçimde "üniter toplum" modeli hâkimdir. Tartışma, anayasal mücadelelerin hâlihazırda var olan bir "toplum" yani kent devleti üzerinde cereyan ettiğini varsayar. Fakat mücadele toplumun nasıl yönetilmesi gerektiği kadar toplumun alanının ne olması gerektiği ile de ilgiliydi. Siyasi birim yoğun bir teritoryal polis mi olacaktı yoksa daha geniş bir alana yayılan, akrabalığı vurgulayan, belki de kısmen "kabilesel" ve birleşik bir birim mi olacaktı? Birinci alternatif kazandı (daha güçlü devletler haline gelenlerde) ve bu da bir zenginlik "demokrasisini" destekledi çünkü zenginlik artan şekilde pazar yeri topraklarında örgütlendi. İkinci alternatif, geleneksel aristokratik çözüm, kuzeydeki ve merkezdeki devletlerde hayat buldu. Yunanlar buna *ethnos,* "halk" adını verdiler. Buradaki seçim, diğer iki anayasal biçimi kapsıyordu. Geleneksel tek adam yönetiminin yani monarşinin geleneksel aristokrasilere eşlik etmesi daha muhtemeldi. Geleneksel olmayan tek adam yönetimi yani tiranlık, yeni ortaya çıkan belirli bir toprak parçasının yoğun şekilde örgütlendiği biçimle daha kolay birleştirilebildi. Dolayısıyla esas seçim; aristokratik/monarşik, federal *ethnos* ile tiranlığa dayanan veya demokratik kent devleti yani polis arasındaydı. Tiranlığın geçici zaferi ve demokrasinin daha uzun vadeli zaferi bir devrimdi, fakat Yunan toplumunun sınıf yapısı kadar mekânsal örgütlenmesi ile de ilgiliydi. Yunanistan'ın büyük başarılarından birisi olarak gördüğümüz demokrasi, hem pazaryeri hem de hoplit falanjı açısından geçerli olan, toprağın yoğunlaşmasına atıfta bulunma-

dan tartışılamaz. Anayasa ve toprağın bu bileşiminin yarattığı sınıf mücadelesini bu bölümün ilerleyen sayfalarına bırakıyorum.

Dolayısıyla, falanjın temel katkısı köylü çiftçilerin anayasal-teritoryal kent devletine bağlılığını yoğunlaştırmak oldu. Yerel bir ekonomiye gömülmüş olan hoplit askeri neredeyse kalkanına ve kılıcına ihtiyaç duyduğu kadar ihtiyaç duyuyordu yoldaşlarının siyasi bağlılığına. Spartalı Tyrtaios geleneksel "mükemmellik" (kuvvet, güzellik, zenginlik, doğum, belagat) fikirlerini reddederken bunu açıklıyordu. Şöyle der:

> Bu mükemmelliktir, insanların en güzel varlığıdır, genç bir adamın kazanabileceği en soylu ödüldür: Bir adam sıkı durup ön safta hareketsiz kaldığında, ruhunu ve kalbini dayanmak için çelikten yapıp utanç verici tüm kaçış düşüncelerini unuttuğunda ve sözleriyle yanında duran adamı yüreklendirdiğinde, bu kent ve tüm halk için ortak bir iyidir. Bu savaşta iyi olan adamdır. [alıntılayan Murray 1980: 128-9]

Mükemmellik toplumsaldı ya da daha doğrusu *siyasiydi* yani polisten türüyordu.

Bu mükemmellik Asur piyadesinde ve diğer daha geniş, sınıflara bölünmüş teritoryal imparatorlukların ya da aristokratik-feodal devletlerin askerlerinde yoktu. Onların mükemmelliği ya mesleki yeterlilik ya da aristokratik onurdu ki her ikisi de halk kitlesinin deneyiminden uzaktı. Bu devletler yetişkin erkeklerinin üçte birinden gelen böylesi olumlu bir bağlılığa yaslanamıyordu. Yunan hoplit ordusu uygun adım yürüyüş içinde örgütlenen yeni bir orduydu, daha önce uygarlaşmış ve daha geniş, otoriter bir dünyaya komşu olan küçük teritoryal devletler içinde örgütlenen özgür Demir Çağı köylülerinin ürünüydü.

MÖ 750 ile 650 arasında, teritoryal bir pazaryeri olarak örgütlenen ve Orta Doğu'dan yayılan askerleri kendisine çeken ortaklaşacı, eşitlikçi ve müreffeh Yunan yerelliği, kent devleti ile hoplit savaş düzenini eşzamanlı olarak üretti. Bu ikisi birbirine kenetlenmişti ve birbirlerini karşılıklı olarak üretiyorlardı. Tüm etkin askeri düzenler gibi hoplit ordusu da kendi maneviyat biçimini yeniden üretti. "Kent ve tüm halk için ortak iyiye" bağlılık basitçe arka plandaki normatif bir eğilim değildi; fakat askerin içine kıstırıldığı muharebe düzeninin ayrılmaz bir parçasıydı. Eğer saf bozulursa, hoplit açıkta kalırdı. Sadece önünü görebiliyordu, hantal kalkanı sağ tarafını açıkta bırakıyordu ve kıvraklığı (özellikle kaçmak konusunda) yok denecek kadar azdı. Hoplit, aristokrat olsun halktan varlıklı bir kimse olsun, kent devletine yaşamla ve ölüm korkusuyla bağlıydı. Bu onun siyasi özgürleşmesi kadar kafesiydi de.

Hoplit savaşında muazzam kan dökülüyordu fakat bunu yöneten kurallar vardı. Vernant (Vernant ve Naquet 1980: 19-44 içinde) savaşın polis demek

olduğunu ve kurallarının da polis yaşamını ifade ettiğini söyler. Savaş, tüm yurttaşların katıldığı meclis tartışmalarının ardından kamusal olarak ilan edilirdi (sürpriz saldırılara yer yoktu). Savaş meclisin söze dayalı mücadelelerinin bir uzantısıydı. Savaş ciddi ve kanlıydı, çünkü yenilen hoplitler hızlı kaçamıyorlardı. Yunanlar ikmal malzemeleri ve kuşatmalar konusunda savaşta idareli davranıyorlardı. Hoplit (ya da hizmetkârı) üç günlük yiyecek istihkakı taşırdı (5. Bölüm'de gördüğümüz gibi bu, antik dönem savaşlarında etkin yiyecek ikmalinin azami süresiydi). Güzergâh kampları kurmuyor ve genel olarak kentler üzerinde kuşatma operasyonları gerçekleştirmiyorlardı. Sparta burada küçük bir istisna oluşturur. Komşu toprakları fethetmeye dönük ilgisi Sparta'yı daha iyi bir levazım sınıfına ve bazı kuşatmalara yönlendirmiştir. Fakat savaş tarımsal üretimi tehlikeye düşürmüyordu. Hoplit düzeni düşmanını hızlıca arayıp buluyor ve sonuç kısa, kanlı ve çoğu kez tayin edici bir karşılaşma oluyordu. Küçük bir toprak parçasını savunabilirdi ve komşu topraklar üzerinde tahakküm kursa da onları ele geçiremezdi (çünkü kent kolayca alınamıyordu). Ardından barış anlaşması bir devletin diğeri üzerindeki hegemonyasını teyit ediyor ve ikincisinin siyasi liderliğini çoğu kez muzaffer olanın hamilik ettiği yerel aktörlere bırakıyordu. Dolayısıyla savaş aynı zamanda polislerin çoklu bir devlet sistemi içinde olmalarını teşvik ediyordu. Savaşın kayda değer biçimde diplomatik alanda düzenlenmesi zaten devredeydi. "Yunanistan" bir kez daha tek bir polisten fazlasıydı. Çok devletli bir sistemin net biçimde düzenlenmesini ve meşruiyetini sağlayan daha geniş bir kültürdü.

Hoplitlerin gücü ne savaşta ne de toplumsal yapıyı belirleme becerileri bakımından mutlak değildi. Savaş sırasında hareketlilikteki ve saldırıdaki sınırlılıklar açıktı ve sonunda belirli uyarlamalara gidildi. Muhtemelen daha gevşek Yunan düzenleriyle girilen karşılaşmaların bir sonucu olarak (kuzey ve orta bölgelerin federal *ethnos*'ları daha fazla süvari ve hafif birlik kullanıyorlardı), zırh hafifledi. İlk Pers istilası gündeme geldiğinde (MÖ 490), baldır zırhları atılmıştı, gövde zırhı metalden deri ve kumaşa çevrilmişti, miğfer hafiflemiş ya da yerini deri bir şapka almıştı. Fakat düzen hala oldukça sıkıydı. Sıranın genişliği sadece bir metreydi ve çok yoğundu. Bu daha fazla saldırı gücüne izin veriyordu. Persler (Yunanların dediğine göre) ağır piyadeler onlara saldırdıklarında hayrete düşmüşlerdi. Eğer kapalı alanlarda yakalanırlarsa saldırının yoğunlaşmış gücüyle harap oluyorlardı. Modern eyerden (MÖ 200 civarında icat edildi) ve daha az etkili olsa da üzengiden[5] önce, süvarilerin şok değeri düşüktü. Piyade düzenleriyle karşılaştıklarında, süvariler, piyadeleri birbirlerine yaklaşmaya zorluyorlardı ve bu sayede okçular onlara büyük za-

---

[5] Bazı askeri tarihçiler üzenginin saldırıdan ziyade kılıçla aşağı doğru atılma becerisi üzerinde daha etkili olduğunu düşünüyor.

rarlar verebiliyordu. Yunanlar ilerleyişlerinin sürati sayesinde bu taktiği sekteye uğrattılar.

Düzinelerce benzeri askeri buluş yapıldı; Sargon'un ikmal sistemi, savaş arabası, eyer ve üzengili süvariler, İsviçre mızrak falanjı, barut... Bunlar savaşın dengesini değiştiren benzer buluşlardır. Bu örneklerde alıcı uçtaki güçlerden kimileri dengelerine yeniden kavuşur kavuşmaz buluşları taklit ediyorlardı. Fakat Pers Savaşlarından sonra bile, Orta Doğu'da çok az güç, hoplitleri taklit etti. Falanjı bünyesine katan güçler şunlardı: Etrüskler, yarı Yunan Makedonyalılar ve daha sonra Romalılar (belki de küçük bir güç olan Anadolu'nun yarı Yunan Karyalıları da izlediler diğerlerini). Olası bir açıklama, diğer güçlerde kitlelerin gerekli toplumsal dayanışmadan yoksun olmaları nedeniyle kalkanları kenetleyememelerine dayandırılabilir. Bir süre için yalnızca Yunanlar sahip oldular buna. Bu nedenle Yunanlar Orta Doğu'da ve Akdeniz'de paralı askerler olarak kullanıldılar. Yunanlar, Firavun II. Psametikos için para karşılığında savaşırken ya da Babilli Nebuçadnezar için Kudüs'ü ele geçirirken bile Yunandılar. *Hala* kalkanları kenetleyecek maneviyata sahiptiler: Bir kez daha, "Yunanistan" yalnızca tekil polisi temsil etmiyordu, çünkü maneviyatı pek çok farklı polisten toplanan askerler arasında doğu çöllerinde de varlık gösteriyordu.

Hoplit örgütlenmesi polisin anayasasını belirleyemedi, çünkü bir örgütlenme olduğunu söylemek çok da mümkün değildi! Falanj ciddi bir iç komuta yapısına sahip değildi (Sparta ve Tebai düzenleri hariç). Bunun yanı sıra, toplam ordu birden fazla falanjdan oluşurdu, her hoplitin kendisine eşlik eden bir hizmetkârı olurdu ve aynı sayıda hafif birlik vardı. Bir tür merkezi komuta yapısına polisin diğer yönleri ihtiyaç duyuyordu. Askeri liderlik ilk başta aristokratların sorumluluğuydu. Sparta gibi krallık ve aristokrasinin olduğu yerlerde kral, soylular ve hoplitler arasındaki bağların sıkılaşması yoğun, kontrol altındaki, oligarşik fakat yine de eşitlikçi disiplin biçimine yol açabildi. Bu biçim dünyanın tümünde basitçe "Spartalı" olarak bilinir oldu. Başka yerlerde merkezileşme bir başka biçim aldı: Hoplit sınıfı ile MÖ 7. yüzyılın ortasından bu yana pek çok devlette kontrolü ele geçiren despotik gaspçılar yani *tiranlar* arasındaki ittifak. Fakat tiran kontrolünü köylü ekonomisi içinde kurumsallaştıramıyordu. İktidarı dar biçimde savaş liderliğine ve hiziplerin hünerli bir biçimde birbirlerine düşürülmesine dayanıyordu. Tiranlık ortadan kalkınca, hoplit demokrasisi genellikle iyice sağlamlaşıyordu.

Eğer askeri iktidar kent devletinde üstün gelseydi, militarist Sparta bunun en baskın tipi olurdu. Bu demokratik aşamanın ilk dönemleri, diyelim MÖ 500'e kadarki dönem için iddia edilebilir. Tüm yetişkin erkek Spartalılar hoplittiler, (miras olarak edindiklerine ek olarak) eşit miktarda toprağa sahiptiler ve meclislere katılma hakları vardı; ancak bu durum bir dereceye kadar oligarşi ve aristokrasiyle birlikte varlık göstermişti. Yunanistan'ın gördüğü en

etkin hoplit ordusu, diğer kent devletlerinden tiranların kovulmasına ve bu kent devletlerinde *eunomia* adını taşıyan Sparta tarzı bir hoplit demokrasisinin kurulmasına yardımcı olmak üzere 6. yüzyılda kullandı gücünü. "İyi düzen" anlamına gelen e*unomia* terimi, güçlü bir kolektif disiplin düşüncesi ile eşitlik fikrini birleştiriyordu.

Eşitlik ve kontrolün birleşmesi, kolektif bir örgütlenme olarak hoplit savaş gücünün sınırlarını gösterdi. Esas itibariyle içe kapalı bir görünümü vardı. Sparta ileri tarihlere kadar deniz aşırı ticaret ve koloniler kurmakla görece ilgisizdi. Maneviyata verilen önem içerdekiler ile dışardakiler arasındaki ayrımı vurguluyordu. Yalnızca küçük bir ordu desteklenebiliyor ve yalnızca yerel topraklar fethedilebiliyordu. Sparta fethettiği halklara kendisine tabi köleler gibi davrandı; yardımcı kuvvetler olarak yararlıydılar ama hiçbir zaman yurttaşlığa kabul edilmediler.

MÖ 5. yüzyılın tam manasıyla gelişkin polisi, Sparta'nın yoksun olduğu bir açıklığa sahipti. Bunun ilk örneği, grup içi sadakati daha büyük bir açıklıkla, hem Yunanistan hem de "genel olarak insanlık" ile özdeşleşme duygusuyla birleştiren Atina'ydı. Yalnızca küçük kent devletini destekleyen hoplit ordusundan bunu türetemeyiz. O halde bu kimlikler neye bağlıydı? İlk önce "Yunanistan" fikrini ele alalım.

Hellas: Dil, Okur-Yazarlık ve Deniz Gücü

Yunanlar birbirleri arasındaki siyasi mücadelelerin gaddarlığına rağmen ortak bir kimliğe sahiptiler. Esas olarak bir yerellik olan "Hellas" bu birlik için kullandıkları terim haline geldi. Ortak bir etnik soydan geldiklerine inanıyorlardı. Bunun doğru olup olmadığını bilmemizi sağlayacak hiçbir aracımız yok. Onların temel kanıtları dildi. Elit okur-yazarlığının geliştiği MÖ 8. ve 7. yüzyıllara gelindiğinde, dört ana lehçeye ayrılmış tek bir dile ilişkin inandırıcı bir hikâyeleri vardı. Bu dönemden itibaren, tek bir dilsel "halk" oluşturdular. Fakat bunu değişmez bir etknik "veri" olarak görmemeliyiz. Lehçe farklılıkları siyasi sınırlarla çakışmıyordu, örneğin. Diller değişir, kollara ayrılır, birleşir ve tüm bunlar bazen büyük bir hızla gerçekleşir. Eğer Yunanların ortak bir dilsel kökeni varsa, okur-yazarlıktan önce birkaç yüzyıl boyunca geniş alanlara dağılmaları karşısında türdeşlik nasıl devam etti?

Yanıt çoğu kez Yunan "ideolojisinde" aranır; özellikle Homer tarafından sentezlendiği haliyle Yunan dininin ve Delfi kâhini, Olimpiyat Oyunları ve tiyatro gibi ortak kurumların birliğinde aranır. Ne yazık ki bu yalnızca sorunun önemini kanıtlar. Yunan tanrıları ve ayinleri MÖ 750'de yerleşik hale geldi; bunların "özgün" olmadıklarını biliyoruz fakat ortaya çıkışları ve yayılmaları konusunda çok az şey biliyoruz. Homer ve Hesiod'un muhtemel memleketi Anadolu'da İyonyalılara (ya da Aeolik lehçesini konuşan İyonyalılara) ait Yunan top-

raklarının hayati rolü oynadığını düşünüyoruz. Akla yatkın bir açıklama bulabiliriz buna. Bu alan, Mikenlilerin tanrılarını, ilkel dinlerin yerel bereket tanrılarını ve Ortadoğu'nun gizemli putlarını ve ayinlerini birleştirecek (Hint-Avrupa?) bir konumdaydı pekâlâ. Böylesi bir birleşme Yunan dini ile ayinlerinin kalbini oluşturur. Fakat bu birleşme Yunanistan dünyasını Doğu ve Batı biçiminde bölmek yerine nasıl oldu da Yunan dünyasının bütününe yayıldı?

Yanıtın önemli bir bölümü denizle ilgili olmalı. Burada 5. Bölüm'de verilen kara taşımacılığının analizine eş kısa bir deniz taşımacılığı analizi sunacağım. Denizin kara taşımacılığına üstünlüğü veri alındığında, Yunan dünyasının dağınıklığı *yalnızca bir görüntüden ibarettir.* Haritanın hatlarını deniz kara haline gelecek şekilde tersine çevirerek coğrafyayla biraz oynayalım. O zaman Peloponez kıyısı, Ege adaları, Anadolu ve Karadeniz kolonilerinin tümü büyük bir adanın kıyı ve göl kenarı alanları gibi görünür. Yunanlar da bunun kuzey kısmına (ve Fenikeliler güneyine) sahiptir. Demiryollarına ve motorlu araçlara alışkın modern zihinlerimiz, artık, Demir Çağı Akdeniz ticaretini canlandırdıktan ve Fenikeliler donanmada kadırgayı geliştirdikten sonra Yunan dünyasında ortaya çıkan coğrafi bütünlüğü anlayabilir. Artık ticaretin önemli bir bölümü denize doğru yapılıyordu. Daha önemlisi göçler de aynı yönde ilerliyordu. Yunan örneği için bu önemlidir, çünkü nüfus baskısı deniz aşırı göçlerle çözülebiliyordu. İkmal malzemeleri kadırgalarla büyük mesafeler boyunca taşınabiliyordu ve Yunan piyadelerinin askeri mahareti, Akdeniz ve Karadeniz üzerinde Fenike deniz gücünün onlara yasaklamadığı neredeyse her yerde küçük bir koloni oluşturabilecekleri anlamına geliyordu. MÖ 750-550 arasındaki dönemde bu türden yaklaşık bin kent devleti kurdular.

Kontrolün derecesini abartmamalıyız. Lojistik hala zorluydu. Haritanın hatlarını tersine çevirmek bu açıdan aldatıcı. Modern dönemin büyük kara parçaları antik deniz yollarından çok daha kolay bütünleştirilebilir siyasi olarak. Yıldızlarla seyrin güç olduğu Ekim ile Nisan arasında ve fırtınalar denize açılmaya mani olduğunda koloni ana devletten etkin biçimde bağımsız hale geliyordu (ve 2000 yıl daha böyle olacaktı). Savaş kadırgaları günde elli mil yol alabiliyordu ve tüccarlar rüzgârlara bağlı olarak daha değişken mesafeler kat edebiliyorlardı. İkisi de genellikle doğrudan denizlerin bir yakasından diğer yakasına hareket etmiyorlardı. Seyir ve ikmal ile ilgili nedenlerle karayı gözden kaybetmemeyi tercih ediyor, kıyılarla adaların etrafında ilerliyor ve bir dizi liman ve konaklama noktasında yardım alıyorlardı. Bugün tarifeli işlemeyen, talebe göre hareket eden yük gemileri için kullanılan denizcilik terimi [çev.: Orijinal metinde hem tarifeli işlemeyen, talebe göre hareket eden yük gemileri için kullanılan denizcilik terimi hem de ağır adımlarla avare avare gezinmek anlamına gelen tramping kelimesi kullanılıyor] bu potansiyel deniz kontrolü aracının mütevazi ve dolambaçlı seyrini uygun şekilde aktaran

modern denizcilik ifadesidir.[6] Her limanda ikmal malzemeleri alınır ve mallar değiş tokuş edilirdi. Tüm personel rota üzerindeki yerel fiyat farklılıklarından özel kazançları adına yararlanmayı umarak yolculuğa taşıyabilecekleri kadar mal yüklenerek başlardı. Aslında en süratli kadırgalar üzerinde olanlar bu bakımdan eşsiz bir konumda buluyorlardı kendilerini. Bu seyir örüntüsünün bize gösterdiği şey; örneğin Atina ile koloni kentleri arasındaki doğrudan iletişim ve kontrolün, pek çoğu yine Atina'nın kolonileri olan başka limanlar ve kent devletleri ile kurulan bir dizi başka iletişim yoluyla zayıflatıldığıdır.

Son olarak, Yunanistan, hiçbir polisin diğerlerini kendisine bağlayacak kaynaklara sahip olmadığı, diplomatik açıdan istikrarlı, çok devletli bir örgütlenme olduğundan, ana kent devleti, isyan eden bir koloniyi yeniden fethedecek kaynaklardan yoksun olmuştur. Yüzyıllar sonra Roma İtalya toprakları üzerinde tahakküm kurup denizlere doğru hareket ettiğinde, kara ve deniz yayılmacılığını birleştirmenin olanaklı olduğunu gördü; ancak Yunanlar için bu hayal edilemez bir şeydi. Denemediler: Her koloni kendi kendisini yönetiyordu; ana kent devletinden ikmal malzemeleri ve daha fazla göçmen alabilir ve karşılığında ana kent devletinin ticaretine daha avantajlı bir konum sağlayabilir ve bezen de ana kent devletine daha fazla haraç verebilirdi. Ama hepsi buydu. Fenike yayılmacılığı gibi Yunan "yayılmacılığı" da *âdemi merkeziydi.*

Yunan dünyası için etkin tek bir hudut seti olamazdı ve deniz yayılmacılığı, ticari yayılma ve göç bunu pekiştirdi. Siyasi birim, Yunanlar arasındaki ticareti ve kültürel alışverişleri hiçbir zaman kontrol edemedi ve Yunanların hâkim olduğu alanda bir açıklık ortaya çıktı. Bu Fenike birliğine benzemeyen bir şey değildi. Söz konusu olan siyasi âdemi merkezileşme ile birleşen tanımlanabilir bir ortak kültürdür. Belki de MÖ 700 civarında, iki etki alanı birbirine benziyordu. Fakat daha sonra Yunan kültürel birleşmesi hem kent devletleri içinde hem de kent devletleri arasında çok daha ileri gitti. *Okur-yazarlık* buna kanıt sağlıyor.

Yunanistan tarihte bilinen ilk okur-yazar kültürdü. Alfabe Fenikelilerden ödünç alınmıştı. Yunanlar bu alfabeye ünlüleri eklemiş olsa da bunu sadece kendi dillerinde herhangi bir kullanımı olmayan Fenikelilerin ünsüz harflerini değiştirerek yaptılar. Devrim bu iktidar tekniğinde değildi; bu iktidar tekniğinin ortalama yurttaşlar arasında yayılmasındaydı.

Goody ve Watt (1968) ile Goody (1968) tarafından Yunan okur-yazarlığı ile ilgili olarak ileri sürülen savlar arasında en güçlüsü kültürel kimliği yerleştirmiş ve pekiştirmiş olmasıdır. Bu kültür bilinen tarihin paylaşılan, sınıfları kesen ve istikrarlı ilk kültürüdür; nüfusun yaklaşık üçte birinin, yurttaşlarla ailelerinin paylaştığı bir kültürdür. Köleler arasında büyük ihtimalle alan

6 MS 1500 civarındaki Akdeniz denizciliğine ilişkin tartışmasında Braudel belirttir bunu ve antik dönem için de yararlı olduğunu düşünüyorum (1975: I, 103-37, 246-52, 295-311).

bulmamış olsa da, bu topraklarda kalıcı olarak ikamet eden yabancılar arasına da nüfuz etmiştir. Neden bu kadar geniş bir alana yayıldı? Muhtemelen iki aşamalı bir yayılma süreci yaşandı.

Okur-yazarlık ilk başta Fenike kaynağından ticaret rotaları boyunca, belki de güney Anadolu kolonileri arasında, ardından birkaç on yıl içinde her kent devletindeki en büyük tüccarlar ve en zenginler arasında yayıldı. Yayılma yetersizdi. Olimpiyat galipleri listesi MÖ 776'da, Sicilya kolonilerinin kuruluş tarihlerinin kaydı 734'te ve Atina hâkimleri listesi 683'te tutulmaya başlandı. Deniz ticareti ve yabancı etkisine açık olmak o denli önemliydi ki en içe dönük görünümlü ve kara temelli devlet olarak Sparta'nın geride kalması kesinleşti. Bir sonraki kısımda verilen nedenlerle, okur-yazarlıktaki öncülük de doğudaki devletlere özellikle Atina'ya geçti.

İkinci aşamada, Yunanistan'ın bu bölgesinde, demokratik polis okur-yazarlığı oligarşik bir elitle sınırlı tutamadı. Yazılı kanunlar 7. yüzyılın sonuna doğru yaygın hale geldi. Siyasi yurttaşlıkla ilgili görece demokratik kurumlar göz önünde bulundurulduğunda, bu yaygın bir okur-yazarlığa işaret eder. 7. yüzyıldan kalma alfabe açıklamaları ve alıştırmaları ile dilbilgisine uygun olmayan ve imlası bozuk çok yazıda yazı bu izlenimi pekiştirir. Belki de en etkileyici kalıntı, MÖ 591 olarak tarihlendirilebilecek, Mısır'daki II. Ramses heykelinin sol bacağı üzerine kazınmış duvar yazılarıdır. Firavun II. Psametikos tarafından tutulan ve oradan geçen bir grup Yunan paralı askeri şunları yazmıştır:

Kral Psametikos Elefantin'e geldiğinde Teokles'in oğlu Psametikos ile yolculuk edenler yazdılar bunu. Nehrin izin verdiği ölçüde Kerkis üzerinden geldiler. Yabancı dil konuşanlara [yani Yunanlara] Potasimto komuta etti, Mısırlılara ise Amasis. Amiobikos'un oğlu Archon ve Hiçkimsenin oğlu [yani piç] Axe yazdı beni.

Bu yazıyı, çeşitli Yunan memleketlerine; çoğu küçük, ticari olarak daha az etkin İyonya şehirlerine ve kolonisi olmayan şehirlere ait alfabelerle atılmış altı farklı imza izler. Bu paralı askerler muhtemelen fakir köylü toprak sahipleriydi (ya da bunların küçük erkek kardeşleriydi). Bu da hoplitlerin oldukça erken bir tarihte belirli bir düzeyde ortalama okur-yazarlığa sahip olduğunu gösterir (Murray 1980: 219-21).

Atina'da yüz yıl sonra, aforoz (sürgün) kurumları, yurttaşların bütününde hem okuma hem de yazma becerilerinin olduğunu gösterir. Falancanın aforoz edilmesi için verilen binlerce yazılı oyun arkeolojik kazılarda bulunması bunu kanıtlar. Bu kalıntılara 480'lerden itibaren rastlıyoruz. Yaklaşık aynı zamanlarda çocukların edebiyatlarını öğrendikleri okullara ilişkin rasgele değinmelere rastlıyoruz. Yurttaş ailelerinde ortalama bir okur-yazarlığın olduğuna işaret eden edebi kinayelere ve popüler atasözlerine de rastlıyoruz; örneğin "Ne okuyabilir ne yüzebilir" deyişi (bir kıyı devletinde!) kara cahil bir

kişi için söylenen atasözü türü bir deyişti. Atina'da yurttaş aileleri arasında okur-yazarlık Sparta'dan daha fazla gelişti. Harvey (1966) okur-yazarlık kanıtlarına dair bir incelemesinde Atina tarzı demokrasinin okur-yazarlığı teşvik ettiğini öne sürer. Açık biçimde polisin etkisini taşıyan yazınsal biçimlerde, diyalogların ve retoriğin popülerliğinde bunu görebiliriz. Fakat Stratton'un (1980) iddia ettiği gibi sınırlanmayan okur-yazarlık aslında bir "siyasi kriz" yoluyla demokrasiyi yoğunlaştırmıştır. Okur-yazar bir halkın itaati yalnızca somutlaştırılmış yazılı kanunlarla elde edilip güçlendirilebilir. Bunlar geleneksel normlara dayandırılamaz. Daha biçimsel bir demokratik siyasi örgütlenme gerektirirler. Başka bir deyişle okur-yazarlık görece açık, dışa dönük görünümlü Atina tarzı polisin hem içinde yayılmış hem de onu pekiştirmiştir. Ticaretteki, yönetme süreçlerindeki ve yurttaş dayanışmasını ve demokrasiyi pekiştirmedeki yararı, yükselen Atina gücüne muhtemelen katkı yaptı ve Sparta'nın yükselişini durdurmaya yardım etti. Ancak hem iktidar dengesinin hem de baskın polis biçiminin bu şekilde değişmesinde rol oynayan başka iktidar teknikleri de vardı.

Yunan Yayılmacılığı: Ticarileşme, Deniz Gücü ve Kölelik

Yunanistan'daki demokratik yayılmanın ikinci aşaması, MÖ 6. yüzyıl civarında tarımın ticarileşmesi oldu. Burada iki temayı birleştiriyoruz: Yunanlar sabanla ekilip biçilen arazilerle denizi (en karlı tarımla en ucuz taşımacılığı) birleştirdiler ve coğrafi olarak madeni paranın gelişmesinin yarattığı avantajdan yararlanacak şekilde konumlanmışlardı. Yunanistan'da Fenike'nin aksine görece zengin olanlar tarımsal artığa el koyup onu pazara kendileri sunabildiler. Praksis devreleri sıkılaştı ve ileride göreceğimiz gibi *sınıflar* pekişti. Arazi sahipleri uluslararası ticarette tüccar rolü de üstlenebildiler veya daha yaygın olarak polis içindeki bir kolektivite olarak yabancı tüccara ticaret şartlarını dayatabildiler. Bir kolektivite olarak tüccarı koruyacak ve aynı zamanda onu belirli bir düzenlemeye tabi kılacak deniz gücünü de sağlayabildiler.

Kolonyal genişleme ticarete yönelik fırsatları artırdı ve bölgesel uzmanlaşmayı besledi. Anakara ve ada kent devletleri belirli iki ürünü, şarap ve zeytinyağını yoğunlaştırdılar ve bu ürünleri kuzeyden ve Mısır'dan gelen mısırla ve doğudan gelen lüks tüketim mallarıyla değiştirdiler. Bunlar insan değiş tokuşlarıyla birleşti; Yunan paralı askerleri doğuya gidiyor ve barbar topraklardan güneye doğru köleler geliyordu. Bir kez daha, Anadolu kent devletleri bu üç yönlü ticaret bakımından stratejik biçimde konumlanmışlardı ve Anadolu'daki yarı Yunanlarla birlikte üç yönlü ticaret için o yararlı tamamlayıcıyı, madeni parayı ilk onlar geliştirdiler. MÖ 550'ye gelindiğinde, dışarıya dönük kolonyal genişleme bitmişti. Ticarileşmesi ilerliyordu; Fenikelilerin aksine dar biçimde ticaret ya da ticaret artı imalata dayanmıyorlardı, çünkü polis tarım

üreticisini, imalatçıyı ve tüccarı bir araya getirdi (tekleştirmese de). Devasa ve eşitsiz biçimde dağıtılan bir zenginliğin yaratılmasıyla polis her türden toplumsal gerilimle tanıştı. Yine de köylü toprak sahibinin ekonomik gücü demokrasiyi koruyacak şekilde zeytin ve üzüm yetiştiriciliği sayesinde ayakta kalmaya devam etti.

Ticarileşme askeri ihtiyaçları da değiştirdi. Genişleyen ticaret deniz korumasına ihtiyaç duyuyordu; birincisi korsanlara, Fenikelilere ve Perslere karşı ve ikincisi ve kurnazcası görece avantajlı ticaret şartları yaratmak için. MÖ 550'de Sparta hala başat kara gücüydü. Fakat doğuya ve kuzeydoğuya bakan kent devletleri ticari olarak genişlemek için daha iyi konumlanmışlardı ve bunlardan bazıları (örneğin anakarada Korint, Aegina ve Atina ile Ege'nin Anadolu tarafında Sakız Adası) donanmalarını genişletmeye başladılar. Mısır ithalatlarına bağımlı olan Atina'nın özel bir güdüleyicisi vardı. Sahip olduğu küçük toprak parçası Yunanistan'daki en zengin gümüş madenlerini içerdiğinden Atina ayrıca ayrıcalıklıydı. Bunlarla donanma giderleri karşılanabilir ve bir para birimi türetilebilirdi. Bu durum, neden Korint, Aegina veya hatta Sakız Adası değil de Atina'nın nihayetinde "klasik Yunanistan'ın" simgesi haline geldiğini açıklayabilir.

Donanmaların iktidar bakımından taşıdıkları önem arttı. Fakat Yunan polisi ile donanma kadırgası arasındaki ilişki dolaysız değildir. Atina gerçek anlamda demokratik evresindeyken ve bir deniz gücü olarak en parlak dönemini yaşarken, çağdaşları bu ikisinin bağlantılı olduğunu iddia ettiler. Örneğin 470'lerin bir risale yazarı olan "Eski Oligark"a kulak verelim:

> Atina'daki yoksulların ve sıradan halkın soylulardan ve zenginlerden daha fazla güç sahibi olması gerektiği doğru, çünkü donanmaya asker sağlayan ve kente sahip olduğu gücü veren sıradan halktır; dümencileri, lostromoları, subayları, gözcüleri ve gemi onarımcılarını onlar sağlar; kente hoplitlerden, soylulardan ve saygın yurttaşlardan çok daha fazla güç katan bu insanlardır. [alıntılayan Davies 1978: 116]

Aristo aynı bağlantıyı fark etmişti ve büyük kadırgaların gelişmesinin "bir kürekçiler güruhu" tarafından yönetilmeye nasıl da yol açtığını eleştirel bir biçimde yazıyordu. Kürekçiler, diyordu, "yurttaş topluluğunun ayrılmaz bir parçası olmamalıdır" (*Politics*, V, iv, 8; vi, 6). Daha sonraki sayısız yazar (Max Weber de dâhil) bu nokta üzerinde durmuştur.

Ancak sorunlar var. Atinalıların donanma gemileri demokratik olmayan Fenikelilerinkilerle aynıydı. Romalılar bu kadırga biçimini aldılar fakat demokrasiyi terk ettiler. Fenikeli kürekçiler genellikle özgür insanlardı ve çoğunlukla ücret alırlardı, fakat bir polisin aktif katılımcıları değillerdi; çünkü onlar arasında bu kurum bilinmezdi. Romalı kürekçiler ilk başta özgür yurttaşlardı,

fakat daha sonra köle haline geldiler. Donanma kadırgası ile demokrasi arasında hiçbir zorunlu ilişki yok.

Daha ziyade, hâlihazırda yurttaşlığı bilen ve kıyı halklarından meydana gelen Atina gibi devletlerde donanma kadırgası demokratik bir dünya görüşünü pekiştirmiş gibi görünüyor. Atina'da Solon'un 593 (MÖ) reformları toplumu her bir sınıfın üretebildiği mısır kilesi sayısına dayanan dört mülk sınıfına bölerek kimin yurttaşlığa hakkı olduğunu belirledi. İlk üçü 500, 300 ve 200 kilelik adamlardı (sonuncusu hoplit sınıfına denk düşer) ve dördüncü ve en altta olanı özgür yoksulları içeren *thetes* sınıfıydı. Diğerlerinin aksine *thetes* sınıfı mensuplarının bir makam işgal edememesi ama mecliste konuşabilmesi muhtemel. *Thetes* ilk başta Atina kadırgalarının temelini oluşturdu. Biçimsel anayasal güçleri hiçbir zaman artmadı, fakat meclisteki etkileri donanmaya yaptıkları katkının bir sonucu olarak bir şekilde artmış gibi görünüyor.

Polisin pekişmesi de donanma savaşının bir başka özelliğinden kaynaklandı; donanma kara ordularına göre âdemi merkezi bir komuta yapısına sahipti. Tekil savaş gemisi özerktir çünkü deniz kısıtlayıcı olmayan daha geniş alanlar sağlar. Buhar gemisi öncesi tüm donanmalarda, savaşların çoğunda, deniz, gemileri rotadan çıkararak aynı zamanda merkezi komuta yapılarını bozmuştur. Deniz savaşlarının âdemi merkezi demokrasiye karşı işlemesi için orduları ve donanmaları birleştirebilen devletlerin ortaya çıkması gerekmiştir. Antik dünyada bunu gerçekleştirmeye aday olanlar sadece Roma ve Kartaca'ydı.

Yine de donanma savaşının kapsamı genişledikçe, bu durum polisin özerkliğine karşı başka bir tehdit üretti. Yurttaşların oluşturduğu insan gücü kaynakları zorlanıyordu. Küçük bir kent devleti donanma gücünü kurduğunda, sonunda sahip olduğu yurttaşlardan daha fazla kürekçiye ihtiyaç duyuyordu. Aegina 480'de Salamis savaşına otuz *triremes* (üç sıra kürekçisi olan kadırgalar) katkısı yapmıştı ve askerlik çağında 6.000 erkek demekti bu. Yine de Aegina adasının o dönemde toplam nüfusu yaklaşık 9.000'di. Tukidides MÖ 432'de Atina ile Korint arasında gelişen ilginç bir diyaloğu anlatır. Korint her halükarda paralı askerler olduklarını söylediği Atina'nın kürekçilerini satın almaya çalışacağına dair bir politika ilanında bulunur. Atina adına yanıt veren Perikles Atinalıların kürekçilerine basit ücretlerden daha fazlasını verebileceğini iddia eder. İş güvenliği ve kürekçilerin kendi memleketleri için koruma (aslında Atina'nın kürekçilerin kendi memleketlerine erişmelerini engelleyebileceğine işaret ederek olumsuz bir biçimde gündeme getirir bunu) sağlayabileceklerini söyler. Atinalı olan dümencilerin ve subayların aksine kürekçilerin büyük bölümünün diğer Yunan devletlerinden olduğunu kabul eder. Böylece denizdeki genişleme bir hiyerarşi getirmiştir. Büyük kent devletleri daha küçük olanların yurttaşlarını komutası altına almış, çok devletli sistem yalpalamaya başlamıştır.

Kara savaşında da benzer değişiklikler yaşanmıştır. Paralı asker kuvvetlerinin büyüklüğü arttıkça, daha yoksul devletlerin yurttaşları zengin devletlerin yurttaşları için *metik* (özgür yabancıların soyundan gelenler) hoplitler olarak savaşmaya başlamıştır. Büyüyen kaynaklar daha büyük orduların sahaya sürülmesine izin verdikçe, ordular taktik açıdan daha fazla çeşitlilik sergilemeye başlamıştır. Hiyerarşi ve merkezileşme artırılarak Teselya süvarileri, İskit ve Trakya okçuları (hepsi de kuzey uçlardandır) hoplit kuvvetiyle eşgüdüm içine sokulmuştur.

Tüm bunların bir bedeli olmak zorundaydı. Atina hamilik ettiği devletlerden haraç toplayarak hegemonyasından yararlandı. 431'e gelindiğinde bu haraçlarla içerde yarattığı kaynaklardan daha fazla gelir elde ediyordu. 450'de Atina, *metikler* yurttaşlık kurumu dışına çıkarmak için yurttaşlık kurallarını sıkılaştırıldı. Bundan sonra, Atina hamilik ettiği devletleri siyasi olarak kullandı.

Böylece, ticari genişleme ve donanma kadırgaları, iç demokrasiyi kuvvetlendirdi; fakat kentler arası katmanlaşmayı ve sömürüyü artırdı. Atina içinde özgürlük fikrinin kendisi diğer devletler üzerinde (köleler üzerinde olduğu gibi) tahakküm uygulamayı ima eder oldu. Aristokratik ve demokratik kesimler arasında bir yüzyıl boyunca devam eden mücadelenin ardından, demokrasinin zaferi Klistenes tarafından güvence altına alındı. 507'de tüm yurttaşları kapsayan ikili bir yapıyı onayladı. Bu ikili yapı, bir kitle meclisi ile artık 500 kişiden oluşan yürütme konseyini kapsıyordu. Yürütme konseyinin üyeleri, teritoryal seçim bölgelerinin ("kabileler") ilk üç mülk sınıfı arasından rastlantısal olarak kurayla seçiliyordu. Atinalıların kendi sistemleri için kullandıkları sözcükler de benzeri bir demokratikleşme yaşadı: *Eunomia* ("iyi düzen") ilk önce *isonomia* ("eşit düzen" ya da "hukuk önünde eşitlik") ardından 440'lara gelindiğinde *demokratia* ("halkın iktidarı") halini aldı.

İzleyen yüzyıl boyunca Atina muhtemelen geniş bir yurttaşlar topluluğu arasında dünya tarihinde yaşanan en hakiki katılımcı demokrasiyi gördü (tabii ki sözünü ettiğimiz yurttaşlar topluluğu hala nüfusun tamamı içinde bir azınlıktı, çünkü kadınlar, köleler ve Atina'da ikamet eden yabancılar dışlanmıştı). Meclise katılım düzenli olarak 6.000 kişinin üzerine çıkıyordu. Temel yürütme organı olan konsey hızla rotasyondan geçiyor ve kurayla seçiliyordu. Herhangi bir on yıl zarfında, otuz yaşın üzerindeki yurttaşların dörtte biri ila üçte biri konseyde hizmet veriyordu. *Isegoria* ifade özgürlüğü anlamına gelir ve sansür karşısında özgür olmayı içeren olumsuz modern anlayışımıza değil yurttaş meclislerinde konuşma hakkını ve görevini içeren aktif anlayışa işaret eder. Konuşmacıları takdim eden kişi tartışmaları şöyle açardı: "Kimlerin polise verecek iyi tavsiyeleri ve bilinmesini istedikleri dilekleri var?" Teseus, bu özgürlüktür, der (Finley 1983: 70-5, 139). Bu, bölümün ilerleyen sayfalarında göreceğimiz gibi sınıf mücadelesini de ima eder. Ve Atina yayılmacılığına dayanır.

Yayılmacılık demokrasiyi dışarıya da taşıdı. 420'lere gelindiğinde ticaretin ve denizin yarattığı benzeri basınçları artı Atina'nın askeri kuvvetini hisseden Ege devletlerinin büyük bölümü Atina'nın açtığı yolda giderek benzeri anayasalar geliştirdiler. Her kent devletini kendi içinde düşünecek olursak, MÖ 5. yüzyılın sonları ile 4. yüzyılın ilk bölümü gerçek manasıyla demokratik bir dönemdi. Fakat bu kentler arası ilişkileri atlamak anlamına gelir. Atina hegemonyası üstün bir ticari ve askeri kuvvete, dolayısıyla zenginlik ve yurttaş hareketliliğine dayanıyordu. Başarısı ve iç demokrasisi sayesinde Atina, Yunanistan'ı, giderek Orta Doğu'da görülen hegemonik tahakküm imparatorluğunun kontrol örüntüsüne götürüyordu.

Bu olası gelişim rotası üzerinde iki temel engel vardı. Bu engellerden daha aşikâr olanı, çok devletli sistemin nihai jeopolitik direnciydi. Atina, emeli açıkça ortaya çıktığında, 431-404 Peloponez Savaşı'nda diğer devletlerin başarılı direnci ile karşılaştı. Polis demokrasisi ile "Yunan" kolektif kimliği arasındaki çelişki hiçbir zaman içsel olarak çözüme kavuşmadı. Bu çelişki sayesinde Yunan toplumsal örgütlenmesinin bariz biçimde federal olan doğası korundu ve nihayetinde çöküş, bu türden bir çelişki yaşamayan uçlardaki hükümdarların ellerinden oldu.

Atina yayılmacılığının önündeki ikinci engel göze hemen çarpması daha güç bir engeldi. İdeolojiyle ilgiliydi. Yunanların kültüre ve akla dair düşünceleri gerçekte "toplumun" ne olduğuna dair *üç* kavrayış içeriyordu; toplum polisti, Hellas'tı ve daha da dışa dönük görünümlü bir insanlık kavrayışına denk düşüyordu. Dolayısıyla Yunan ideolojisi karmaşık ve epey çelişkili bir ideolojiydi. Modern gözlere takılan ilk çelişki çoğunlukla Yunan uygarlığının o temel kurumu, yani köleliktir. O halde şimdi Yunanların insanlık ve kölelik anlayışlarını ele alalım.

Kült Olarak İnsan Aklı

Yunan ve Fenike kent devletleri arasındaki kültürel farklılık MÖ 6. yüzyıla gelindiğinde ortaya serilmişti. Fenikelilerin Orta Doğu dinsel ortodoksisine yakın durduklarını söyleyebiliriz: Doğal süreçler büyük oranda insanüstü tanrılara dayandırılıyordu. Belki de mutlak güce sahip tek bir Fenike devleti olmadığı için, Fenikeliler Mısır ve Sümer teokratik dogmalarını taklit etmediler. Fakat başlıca tanrıları ve bunlar arasında Baal, Melkart ve Astarte (bereket tanrıçası) ayırt edici biçimde Kenanlara aittir ve Orta Doğu'nun ortak sermayesindendir. Fenikeliler batıya doğru hareket ettikçe tanrılarının adları değişti ve bu tanrılar Helen dinsel kültleriyle birleştirildiler. Fakat dinin genel niteliği geleneksel olmaya devam etti. Ancak Anadolu'nun Yunan İyonya devletlerinde Yunan kültürünü bir bütün olarak bu ideolojiden radikal bir kopuşa doğru götüren gelişmeler oldu.

Yunan dininde şüphecilik Hekataeus (Yunan mitolojisinin "komik" olduğunu söylemiştir) ve Ksenofanes ("Eğer öküz resim çizseydi, tanrısı bir öküz gibi görünürdü" meşhur sözü onundur) gibi yazarların eserlerinde kendini gösterir. Fakat en önde gelenleri muhtemelen Miletli üç fizikçidir. 585'te Thales bir güneş tutulmasını öngörerek ün kazanmıştır. Bu ün, onun evreni doğaüstü değil doğal ilkeler, "doğanın kanunları" üzerinden açıklamayı içeren genel bilimsel yaklaşımının karşılığı gibi görünür. Thales maddenin temel bileşeninin su olduğunu iddia etmiştir, fakat bu fikri nasıl geliştirdiğine ilişkin gerçekten az şey biliyoruz. Bağımsız olarak ele alındığında örneğin Sümerlerin siltin ilk maddeyi oluşturduğu yolundaki inançlarından farklı değil. Fakat Thales tanrılar ve kahramanlar öne sürmek yerine, bu savdan yola çıkarak "doğaya" 'ilişkin eksiksiz bir açıklama inşa etmiştir. Onun izleyicisi Anaksimandros'un teorik yapısı hakkında daha fazla şey biliyoruz. Anaksimandros sıcak ve soğuk, kuru ve ıslak vs. gibi maddenin bir dizi soyut özelliği arasındaki ilişkilere kanunlar atfederek olgusal nesneler dünyasına ilişkin bir açıklamadan yola çıkmıştır. Anaksimandros'a göre bunların çeşitli şekillerde birleşmesi toprağı, havayı ve ateşi yaratıyordu. Anaksimenes su yerine havanın temel varlık olduğunu varsayarak aynı spekülasyonlara devam etmiştir. Ona göre, hava yoğunlaşarak rüzgâr, bulut, su, toprak, kaya ve seyrelerek ateş halini alıyordu. Bu üç kişinin de önemi vardıkları sonuçlardan ziyade metodolojilerinde yatar: En yüksek hakikat, insan aklını doğaya uygulayarak keşfedilebilirdi. Başka hiçbir şeye gerek yoktu. Bu yaklaşım, bugün bizim bilim diye adlandırdığımız şeye benzemektedir.

Şimdiye dek bu felsefi hareketin ilk olarak neden Anadolu'da ve Milet'te ortaya çıktığına dair pek çok spekülasyon yapıldı. Belki de en bilindik üç açıklama birleştirilmelidir.

Birincisi, Yunan polisi sıradan insanın kendi dünyasını kontrol edebileceği fikrini teşvik etmişti. Her şey bir yana, bu nesnel olarak doğruydu. Bireysel insan aklının kozmosu anlayabileceğini iddia etmek buradan bir genellemeye gitmekti basitçe. Mısırlıların firavuna kutsallık bahşetmeleri ile aynı *türden* bir genellemeydi; çünkü nesnel olarak firavun da düzeni garanti ediyordu.

İkincisi, neden Milet? Milet zengin olmakla birlikte 6. yüzyılda dikkat çekici şekilde istikrarlı bir polis değildi. Çetin siyasi sınıf çatışmaları yaşıyordu. Kimileri bu durumun fizikçilerin teorilerinde kendisini gösterdiğini iddia eder: Dünya birbirine zıt güçler arasındaki dengedir. Bu çatışmalar ya da zıtlıklar dünyadaki yaşamın "şarjı" ve soluğudur, hatta kutsal olandır, çünkü hiçbir kişinin aklı nihai olarak bunların üstesinden gelemez. Dolayısıyla ikinci etmen yani sınıf mücadelesi dine bir yer bırakmış olur.

Üçüncüsü, neden Anadolu? Anadolu'nun Asya ile Avrupa arasındaki stratejik konumu açıklayıcı. Daha sonraki dönemlerin batılı gözleri için yaratıcı ve hoş olan Yunan natüralist sanatı muhtemelen insan öykülerini sanatta

temsil etmeye dönük bir Yunan arzusu ("Geometrik" dönemin ilk aşaması) ile hayvanları ve bitkileri natüralist bir biçimde temsil etmeyi içeren doğu alışkanlığının (örneğin Asur avcı heykellerinin fevkalade kıvrak aslanları) bir bileşimiydi. Sonuç bedensel güce, özellikle de insan bedenine güvenin sanatsal ifadesi oldu. Akla güvenin entelektüel ifadesi de benzeri bir uyarıcıya sahip olmuş olabilir. Kesin konuşmak için zamanlar ve mekânlar konusunda daha fazla kesinliğe ihtiyacımız var. Bu dönemin doğu etkileri, daha sonra Pers kralı Daryus'un MÖ 521'de tahta çıkışında olduğu gibix Pers tektanrıcılığını yani Zerdüştçülüğü ya da onun öncüllerini içerdi mi? Ne yazık ki bilmiyoruz. En akla yakın tahmin şu: Geleneksel, çoktanrılı, kültlere dayanan, doğaüstü Orta Doğu dini daha ileri alanlarda (Pers İmparatorluğu, Lidya, Firigya) çözülmeye başlamış ve daha insancıl bir felsefi araştırmanın bu dinin yerini alacağı muhtemel ortamlardan birisi Anadolu'daki bir Yunan kent devleti olmuştur.[7]

İyonya okulunun metodolojisi Yunan dünyasına hızla nüfuz etmiştir. Bu metodoloji, deneye dayalı gözlemin bilgi için anahtar nitelikte olduğunu söyleyenlerle matematiksel ve tümevarımcı akıl yürütmeye vurgu yapan Pisagor gibileri bölmüştür. Fakat insan aklına ve diyaloğa duyulan güven ve doğaüstü varlıkların açıklamadan dışlanması, Yunan felsefesinin belirleyici niteliği olmaya devam etmiştir (yine de 10. Bölüm'de kişilikdışı bir "kutsal" kavrayışının Yunan düşüncesine yeniden girdiğini göreceğiz). Dahası, felsefe belirli bir kesim tarafından anlaşılan, elit bir pratik olsa da, soğukkanlı bir güven duygusu Yunan edebi kültürünün pek çok cephesinde görülebilir. İşlevsel düzyazının şiir ve mit karşısındaki üstünlüğünde, dikkatli ve titiz analizlerde ve örneğin tiyatroda tanrıların dünyası ile insani dünya arasındaki mesafenin yokluğunda görebiliriz bunu. Yunan edebi kültürü "kutsal bir geleneği" korumak yerine deneyimi temsil etmeye çalışmıştır.

Bu tartışmalı bir alan. Yunanların modern ve bilimsel bir uygarlığa bağlılıklarında "aynı bizim gibi" olduklarına inanan Viktorya dönemi klasik üstatlarından birisi gibi görünmek istemem. Bilim anlayışları bizimkinden farklıydı. Kutsallığa daha fazla rol biçiyordu ve dinamik kanunlardan ziyade statik kanunlara vurgu yapıyordu. Weber'in Hıristiyanlığa ve özellikle Püritenliğe atfettiği "rasyonel huzursuzluk" dediği şeyden yoksundu Yunan kültürü. Yunan aklını eleştiren başkaları daha da ileri gider. Dodds (1951) örneğin rasyonalizme bağlılığın yalnızca MÖ 5. yüzyılda geniş bir alana yayıldığını ve ardından hızla popüler büyünün yeniden dirilmesi karşısında geri çekildiğini iddia eder. Bu yorum aşırı görünüyor. Yine de akıl düşüncesinin çelişkiler barındırdığını kabul etmek gerekiyor. En önemli ve aydınlatıcı iki çelişki sınıf ve etnisitenin getirdiği çelişkilerdi. Akıl tüm sınıflar ve halklarca paylaşılıyor muydu? Yoksa yurttaşlar ve Yunanlarla mı sınırlıydı?

---

7 Yunan felsefesindeki Pers kökenlerinin daha olumlu bir tanımlaması için bkz. West 1971. Fakat şüpheci bir yorum için bkz. Momigliano 1975: 123-9.

Pek çok diğer fatih gibi Karanlık Çağın Yunanları da köleleri ve serfleri fethedilen yerlilerden türetiyorlardı. Dolayısıyla başka yerlerde olduğu gibi köleleri belirli toprak parçalarına ve meslek türlerine yerleştirme eğilimi doğuyordu. Evlilikler ve asimilasyon yarı özgür statüler (ve Yunan örneğinde "yarı yurttaş" hakları) üretiyordu. Fetih köleliği açık etnik ayrımcılığı uzun süre devam ettiremiyordu. Fakat MÖ 6. yüzyılda, ticarileşme, küçük köle nüfusuna, metalar olarak alınıp sahip olunan, sabit toprak parçalarına ya da mesleklere bağlanmamış ve efendilerinin özgür tasarrufu olan *kişisel eşya* biçimindeki köleleri eklemiştir. Bunların büyük bölümü kuzey Trakya, İlirya ve İskitlerden alınıyordu ve görünüşe göre yerli liderler tarafından satılıyordu.

Köleliğin sınıfsal yönlerine bu bölümün ilerleyen sayfalarında eğileceğim. Burada, köleliğin, Yunanların başkaları karşısındaki üstünlüklerine ilişkin kavrayışlarını nasıl güçlendirdiğine işaret ediyorum. Fakat Yunanların temas kurdukları muhtelif grupları birbirinden ayırmamız gerekiyor. Kuzeyin halkları daha az uygardı ve okur-yazar değillerdi. Anlaşılır konuşma yeteneği ve akıldan yoksun olmak anlamına gelen, aşağılayıcı terim *barbar* orası için kullanılıyordu. Fakat barbarlar bile toplumsal ilişkiler içinde eşler olarak kabul görürlerdi. Köleleştiriliyorlardı fakat Yunanların köleliği gerekçelendirme biçimleri tutarsızdı. İki kavrayış birbiriyle rekabet ediyordu.

İlk olarak, kölelik, köleleştirilen halkların tabiatlarındaki akılcılık yoksunluğu bakımından gerekçelendiriliyordu. Bu açıklama Aristo tarafından desteklenmiştir. Bu, köleliğin yararı ile Yunanların insan aklının yüceliğine ilişkin vurgusunu barıştırmanın en iyi yoludur. Diğer Yunanların köleleştirilmesine dönük tiksinti duygularıyla da bağdaşır (fakat bu durum nadiren de olsa yaşanıyordu). Belki de yalnızca Yunanlar akla sahipti.

İkinci olarak, kölelik daha faydacı bir biçimde de gerekçelendiriliyordu; salt savaşta yenilmenin ya da benzeri bir talihsizliğin kaçınılmaz sonucu olarak görülüyordu. Aslında biz köleliğe dönük ahlaki gerekçelendirmelerle Yunanlarından daha fazla ilgiliyiz muhtemelen. Köleliği olağanüstü derecede tiksindirici buluyoruz ve onu meşrulaştırmak için ahlakileştirme bekleme eğilimindeyiz. Irkçılık amaca uygun, ancak ırkçılık modern bir kavramdır, antik bir kavram değildir. Antik dünyada kölelik çok da fazla gerekçelendirmeye ihtiyaç duymuyordu. Fetih yaşanan her yerde küçük miktarlarda ve ticari olarak üretildikleri yerlerde büyük miktarlarda köle görülüyordu. Yaygındı ve görünüşe göre fazla sorun yaratmıyordu. Köle ayaklanmaları nadiren ortaya çıkıyordu. Yunanların köleliğe dönük tutumları soğukkanlıydı. Modern yanlış anlamaların merkezinde apaçık biçimde alternatif bir emek biçimi olarak kabul ettiğimiz özgür emek karşısındaki duygusuz tutumumuz yatıyor. Fakat "özgür" emek antik dünyada nadiren görülüyordu ve hiçbir durumda özgür olarak kabul edilmiyordu. Bir Yunan, *metik* ya da borçlu olmadığı sürece, bir

başka Yunan için çalışmazdı ve bunların ikisi de özgür statüler değildi. Aristo *Retorik* (1926: I, 9) adlı eserinde "özgür olmanın koşulu, kişinin yaşamını başkasının yararına sürdürmemesidir," der. Ancak bazılarının özgür olması için başkaları kölelik, hizmetkârlık ya da siyasi olarak düzenlenmiş bağımlılık içinde onlar için çalışmalıdır. Bu yaşamın kaçınılmaz bir gerçeği gibi görünüyordu.

Dahası, diğer halklar üstün ve aşağılık halklar resminde bir yere oturtulamıyordu. Fenikeliler (ve aslında İtalya'nın Etrüskleri) ile ilgili olarak Yunanlar çok az şey söylemiştir ve bu biraz tuhaftır. Ancak bu halkların akıldan yoksun olduklarının kabul edilmesi epey güçtü. Doğunun uygarlaşmış halkları için de aynı şey söylenebilir. Persler çoğu kez *barbarlar* olarak görülüyordu, fakat onların uygarlaşmış halklara özgü başarıları ne olacak? Aristo onların beceriden ya da zekâdan yoksun olmadıklarını kabul eder. *Politika* (1948: VII, vii, 2) eserinde onların ruh bakımından eksik olduklarını söyler. Aslında Yunanlar genellikle doğunun halklarının ruh bağımsızlığından yoksun olduklarını ve kendileri gibi özgürlüğe âşık olmadıklarını iddia ediyorlardı. Yine de Yunanlar böylesi bir klişeyle yetinmediler. O kadar çok kent devleti Pers İmparatorluğu'nun hâkimiyetini kabul etmişken nasıl yetinebilirlerdi? Doğunun pek çok değerini aldılar ve bunu yapmak araştırmacı, kuşkucu ve açık bir mizaç gerektiriyordu.

Bunu en iyi örnekleyen MÖ 430'da yazan Herodot'tur. Herodot Pers İmparatorluğu ve başka yerlerdeki yerel din adamları ve devlet görevlileriyle yaptığı dikkatli görüşmelere yaslanmıştır. Persli Daryus hakkındaki meşhur anekdodunu alıntılamama izin verin:

Pers İmparatorluğu'nun kralıyken, sarayına düşen Yunanları çağırdı ve onlara babalarının ölü bedenlerini yemek için ne isteyeceklerini sordu. Onlar da ne para ne pul için bunu dünyada yapmayacakları yanıtını verdiler. Daha sonra, Yunanların önünde ve Yunanların ne söylendiğini anlayacakları şekilde bir çevirmen aracılığıyla, gerçekte anne babalarının ölü bedenlerini yiyen Callatiae adlı kabileden gelen Hintlere, onları yakmak için ne isteyeceklerini sordu. Bir korku çığlığı kopardılar ve bu kadar rezil bir şeyi söylemekten men ettiler onu. İnsan geleneğin nelere kadir olduğunu buradan anlayabilir ve bence Pindar ona "herkesin kralı" derken haklıydı. [1972: 219-20]

Kültürlü seyyah Herodot burada taşra Yunanlarına karşı Daryus'la özdeşleşir, çünkü Perslerin uygar göreciliğini sevimli bulur. Aslında, Daryus'a ilişkin tasviri sempatik olmakla kalmaz (Daryus cömert, zeki, hoşgörülü, dürüst ve onurludur), onun özelliklerinin genel olarak Pers yönetiminin özellikleri olduğunu da dile getirir. Bu sempati Yunanistan ile Persler arasındaki destansı mücadeleye kadar sürmüştür. Sözü edilen mücadelede Herodot'un kuvvetle Yunanlardan taraf olduğunu da not edelim.

Pers Savaşları sırasında Yunanların Perslere ilişkin görüşünün ne olduğundan ya da hatta gerçekte tek bir görüşten söz edilip edilemeyeceğinden emin olmak güç. Çatışma yayılmacılıklar arasındaki bir çarpışmaydı. Pers

İmparatorluğu'nun genişlemesi tam da Atinalıların öncülüğündeki Yunan ticari ve deniz genişlemesi dönemi ile çakıştı. 545'te Persli Büyük Kiros Anadolu'nun kent devletlerini teslim olmaya zorladı; 512'de Daryus Trakya'yı fethetti; 490'da yine Daryus ilk defa Yunan anakarasını istila etti fakat Maraton'da geri püskürtüldü; 480'de Kserkes'in ikinci istilası en ünlü karşı koyuşlar Termofil ve Salamis'te olmak üzere karada ve denizde geri itildi. Kartacalıların Sicilya'ya dönük eşzamanlı saldırısı da yenilgiye uğratıldı. Bu başlıca tehdide son verdi ve Atina'nın hegemonyasını güvence altına aldı.

Fakat kaç tane yayılmacılık vardı? Çatışmanın doruk noktasında bile çok sayıda Yunan Perslerin tarafında savaşıyordu. Pers ilerleyişinin doğası öğreticidir. Batıya doğru ilerleyen Persler antik savaşların alışıldık uzlaşma biçimiyle Yunan devletlerinin boyun eğmesini sağladılar. Yunanlar Pers kuvveti karşısında duydukları korku nedeniyle boyun eğdiler. Persler ise onlardan derhal asker ve gemi biçiminde vergi topluyor ve ilerleyişlerine devam ediyorlardı. Bunu ne kadar rahat başardıkları birkaç noktaya işaret ediyor: Pers hâkimiyeti yumuşaktı ve özel olarak tiksinti yaratmıyordu, Yunanlar onlara karşılığını veren herkes için savaşıyorlardı ve Atina ile Sparta'nın yayılmacılığı da kızgınlık üretiyordu. Trakya ve Teb, Perslerin tarafında seve seve savaştı. Atina içindeki muhalif kesimler de Pers yanlısı olmakla (muhtemelen temelsiz değildi) suçlandılar. Muazzam miktarda dolap dönüyordu. Bir devlet Atinalı, bir başkası Spartalı bir komutan altında savaşmayı reddediyordu, her iki taraf da sürekli olarak diğerine ait küçük Yunan devletlerini ayrılmaya ikna ediyordu, Atinalılar Persleri Yunan müttefiklerine itimat etmemeye ikna etmeye uğraşıyordu ve bunun için söz konusu müttefiklere yazılmış sahte mesajların Perslerin eline geçmesine izin veriyorlardı. Yunan cephesindeki bir sabit, Atina ve Sparta'nın sarsılmaz dayanışmasıydı. Aralarındaki tüm farklılıklar ortak tehdit karşısında görünmez hale geliyordu; tehdit Yunanistan'ın geri kalanı üzerindeki hegemonyalarını hedef alıyordu. Pers tehdidi geri çekildiğinde ise Peloponez Savaşı'nda birbirleriyle savaşmaya başladılar ve o zaman her ikisi de Pers İmparatorluğu ile ittifak arayışına girdi.

Yunanlar Perslere etnik klişeler etrafında tepki vermiyorlardı, tepkilerini şekillendiren kendi çok devletli sistemleri içinde öğrendikleri jeopolitik stratejilerdi. Yunan yurttaşları kendi kendilerini yönetmek arzusundaydı. Pers İmparatorluğu tarafından yönetilmek istemiyorlardı ve bu tehlikeyi bertaraf etmek için birleşmeye heveslilerdi. Perslerden gelen tehlike geri çekildiğinde, diğer Yunanlar tarafından yönetilme tehdidini bertaraf etmekle daha fazla ilgileniyorlardı. Pers İmparatorluğu'na, herhangi bir Yunan polisi gibi, yöneticileri sadakat görmeye ehil ve akla sahip herhangi bir devlet gibi davranıyorlardı. Yunanlar nihayetinde kendi etnik üstünlüklerine ilişkin tutarlı bir anlayıştan yoksundular. Fazlasıyla dışa dönük bir görünüme sahiptiler, genel olarak (eril) insanlığın özellikleriyle ilgileniyorlardı, çok devletli sistemlerinin diplomatik akılcılığını dışarıya yansıtmaya fazla eğilimlilerdi.

Peki, Yunan gelişiminin ayrılmaz bir parçası olan, evdeki daha yakın çeşitli insanlık kategorileri, sınıflar için ne söylenebilir? Şimdiye dek, üç etkileşim ağının (polis, Yunanistan ve insanlık) öyküsü oldukça yumuşak ve işlevsel oldu. Üçünün de hayati bir parçası olan sınıf mücadelesine geçiyorum.

Klasik Dönem Yunanistanı'nda Sınıf

Klasik dönem Yunanistanı, sınıf mücadelesini toplumsal yaşamın sürekli bir özelliği olarak açıkça algılayabildiğimiz ilk tarihsel toplumdur. Bunu daha iyi anlamak için insan toplumlarında görülen başlıca sınıf yapısı biçimleri ile sınıf mücadelesini birbirinden ayırabiliriz. (Bu ayrımlar çalışmanın III. Cildinde daha eksiksiz biçimde açıklanacaktır.)

Geniş anlamıyla *sınıflar* ekonomik tahakküm ilişkileridir. Sınıf sosyolojisi esas itibariyle zenginlik farklılıklarıyla değil, ekonomik güçle yani kişilerin ekonomik kaynakları (üretim, dağıtım ve değişim araçları) kontrol etmek yoluyla kendilerinin ve başkalarının yaşam fırsatlarını kontrol etme becerileriyle ilgilenir. İktisadi güçteki eşitsizlikler bilinen tüm uygar toplumlarda varlık gösterdi. Hiçbir zaman tam manasıyla meşru olmadıkları için, *sınıf mücadelesi* yani farklı ekonomik güçlere sahip, hiyerarşik olarak, "dikeyine" düzenlenen gruplar arasındaki mücadele de her yerde görüldü. Ancak pek çok toplumda bu mücadele ilk başta *gizil* bir düzeyde kalmış ve "dikey" sınıfların yanı sıra (aile ilişkileri, hamilik ilişkileri, kabile ilişkileri, yerel ilişkiler ve diğer ilişki biçimlerinin yarattığı) "yatay" ekonomik örgütlenmelerle bir arada varlık göstermeleri sonucu herhangi bir belirgin örgütsel biçim almaları engellenmiştir. Bunun tarih öncesi dönenim sonlarına doğru ve daha az bir düzeyde de ilk uygarlıklar için belirleyici nitelikte olduğunu gördük. Dolayısıyla ilk uygarlıklar genellikle olgunlaşmamış sınıf oluşumu düzeylerinde kaldılar. Sınıf dışı yatay örgütlenmeler günümüze dek varlık göstermeye devam etmişse de, tarih bu yatay örgütlenmeler pahasına sınıfların güçlendiğine tanıklık etmiştir.

Bu da bizi ikinci sınıf örgütlenmesi düzeyine yani *yaygın sınıflara* getiriyor. Bir toplumsal alanda dikey sınıf ilişkilerinin yatay örgütlenmeler karşısında baskın olduğu örneklerden söz ediyoruz. Yaygın sınıfların büyümesi sürecinin kendisi eşitsiz olmuştur ve bu nedenle bu ikinci düzeyde iki alt bölünmeden daha söz edebiliriz. Eğer tek bir hâkim üretim, dağıtım ve değişim biçimi varsa, yaygın sınıflar *tek boyutlu* ya da eğer birden fazla biçim söz konusu ise (ve birbirlerine tam olarak eklemlenmemişlerse) *çok boyutlu* olabilirler. Ayrıca yaygın sınıflar, eğer benzeri örgütlenmeye sahiplerse *simetrik* ya da biri veya sadece bazıları örgütlenmeye sahipse (normalde hâkim sınıf ya da sınıflar) *asimetrik* olabilirler.

Son olarak, sınıfa ilişkin üçüncü bir seviye ortaya çıkar; sınıfın devletin siyasi dönüşümü ya da statükonun siyasi olarak savunulması için örgütlendiği yerlerde *siyasi sınıflardan* söz edebiliriz. Bu tüm yönleriyle çok boyutlu bir

yapıda daha az olasıdır, ancak yine siyasi örgütlenme simetrik veya asimetrik olabilir. İkinci durumda sadece bir sınıf ve genellikle yönetici sınıf siyasi olarak örgütlenmiş olabilir. , 5. Bölüm'de tartışılan tahakküm imparatorluklarındaki örüntü, hâkim gruplar, kendilerine tabi olanlar ağırlıklı olarak yöneticiler tarafından kontrol edilen yatay gruplaşmalar içinde örgütlenirken, geniş ve örgütlü bir yönetici sınıf içinde örgütlenmeye başladıkça buna dönüşmeye başlamıştır.

Bu ayrımlar özellikle klasik dönem Yunanistanı için yararlı. Yunanistan, üçüncü sınıf örgütlenmesi düzeyine eksiksizce taşındığı bilinen ilk toplumdur. *Simetrik, siyasi sınıf mücadelesi* sergiler (ancak bu mücadele, geniş sınıf yapısının başlıca iki boyutundan ki bunları göreceğiz sadece birisi üzerinde yürümüştür).[8]

Yunanistan'da sınıflar ekonomik güç ilişkilerine tam olarak hâkim olmamıştır. Birazdan kısaca anlatacağım sınıf mücadelelerinden çok sayıda insanı etkin biçimde dışlayan başlıca iki yatay gruplaşma ayakta kalmaya devam etmiştir. Bunların birincisi ataerkil haneydi. Ataerkil hane, kadınları (bazı kent devletlerinde oğlan çocuklardan bile daha fazla) ve belki de daha büyük, daha güçlü haneler örneğinde bazı başka erkek bağımlıları kuşatmaya devam etti. Bu, onların kamusal yaşama bağımsız herhangi bir kayda değer katılım göstermesini engelledi. Kadınlar kamusal yaşamda erkek bir hane reisi tarafından temsil edilirdi. Kadınlar elbette yurttaş değillerdi, ancak eğer bir yurttaş hanesinde yaşıyorlarsa başka açılardan görece ayrıcalıklı bir yaşama katılıyorlardı (hatta eğer güçlü bir yurttaşın hanesinde yaşıyorlarsa bu daha da geçerliydi). Bağımlı erkekler daha güçlü yurttaşlar tarafından alt sınıf yurttaş hareketlerine karşı hamilik ettikleri kimseler olarak harekete geçirilebiliyorlardı. İkinci yatay gruplaşma yerel kent devletinin kendisiydi. Kent devleti, ikamet eden tüm "yabancılar" karşısında kendi sakinlerini ayrıcalıklı kılıyordu. Kent devleti küçük ve devletler arasındaki etkileşim büyük olduğu için, ikamet eden pek çok yabancı vardı. Çoğunlukla başka Yunanlardı bunlar, fakat başka pek çok "millet" de vardı. Daha önce belirttiğimiz gibi, onlara *metik* denirdi ve yurttaşlarla serfler ve köleler arasında bir yerde belli siyasi haklara sahiptiler. Dolayısıyla kent devletinin kendisinin içinde *metikler* ayrı bir yaygın sınıf meydana getiriyorlardı, fakat kent devleti her zaman çözümlememizin en uygun nesnesini oluşturmuyor. Açık ki görece küçük bir kent devletinde ikamet eden bir Atina yurttaşı daha mütevazı bir yerden gelen bir *metikle* kıyaslandığında orada daha fazla güce sahip olurdu. Kadınlar gibi *metiklerin* de ortak olduğu varsayılan statüleri içinde gerçekte bölünmeler vardı. Nadiren örgütleniyorlardı.

---

8 Ste. Croix'in *The Class Struggle in the Ancient Greek World* [*Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*] (1981) eserinden muazzam ölçüde yararlandığımı söylemeliyim. Marksist çözümlemesini bütünüyle izlemiyorum, fakat çalışması üst düzey bir akademik çaba ile sosyolojik inceliği alışılmadık ölçüde birleştiriyor.

Dolayısıyla nüfusun sadece küçük bir bölümü doğrudan sınıf mücadelesi içine giriyordu (tarihte genellikle durumun bu olduğunu göreceğiz). Fakat çoğu zaman azınlıklar tarihi yaptığına göre, artık sınıfa ve sınıf mücadelesine odaklanmamak için bir neden yok.

Yunanistan'daki yaygın sınıf yapısı temel olarak iki boyutluydu. Birinci boyutta, yurttaşlar, yurttaş olmayanlar, özellikle de serfler ve köleler üzerinde iktidara sahipti. İkinci boyutta, bazı yurttaşlar diğer yurttaşlar üzerinde ekonomik iktidar uyguluyordu. Bu, her ikisi de son derece siyasileşmiş ama yine de birbirinden ayrı başlıca iki üretim biçimi olduğu gerçeğini yansıtır. Birincisi, özgür yurttaş tarafından köleden veya serften üretimde artık çekilmesini; ikincisi büyük toprak sahibi tarafından yurttaş küçük toprak sahibinden daha dolaylı biçimde artık çekilmesini içeriyordu. İkincisi dar anlamda üretim ilişkisi değildi, fakat askeri ve siyasi iktidarla iç içe geçmiş ekonomik iktidarın daha geniş devrelerinden kaynaklanıyordu. Klasik dönem Yunanistanı gibi istikrarlı, kalıcı bir toplumda bu iki üretim biçimi tek bir genel ekonomi içinde eklemlenmişti. Ayrıca her iki boyutta da en üstte olan sınıf çoğunlukla en yukarda birleşiyordu. Fakat daha alt seviyelerde bu geçerli değildi ve bu nedenle yaygın sınıf yapısının iki ayrı boyutunu analiz etmemiz gerekiyor.

Yurttaş ile köle ya da serf arasında niteliksel bir sınıf bölünmesi vardı. Köleler başkalarının malıydı, toprak veya örgütlenme haklarından yoksundu ve normal şartlarda Yunan değillerdi (fakat Yunanlar da borç bağı nedeniyle köle haline gelebiliyordu). Yurttaşlar toprağın tek sahipleriydi ve sadece onların siyasi örgütlenme hakları vardı ve Yunandılar. Neredeyse her durumda yurttaşların erkek çocuklarıydılar. Hem köle hem de yurttaş grupları içinde farklılıklar olsa da, ikisi arasındaki ayrım normal koşullarda aşılmazdı. Bu ayrımın önemi her zaman büyüktü. Kölelerin sayısı muhtemelen hiçbir zaman yurttaşların sayısını geçmedi, üretim seviyeleri de kendi toprakları üzerinde çalışan yurttaşların üretim seviyelerini aşmıyordu. Fakat Ste. Croix'in belirttiği gibi, bunlar kesin istatistikler değiller. Köleler *artık* yani geçim için gerekli üretimin fazlası için önemli bir katkı yapıyorlardı. Özgür ücretli emek neredeyse bilinmiyordu; Yunan yurttaş başka bir yurttaş için çalışamazdı ve ne borçlular ne de *metikler* sözleşmeye dayalı olmayan bir biçimde tam manasıyla kullanılamıyorlardı. Köle emeği, doğrudan üreticilerden *dolaysızca* çekilen artığın büyük bölümünü sağlıyordu. Elbette artığın dolaysızca çekilmesi hikâyenin tamamı değil. Yurttaşların artığının bir başka kayda değer bölümü daha dolaylı olarak, ticaret ilişkilerinde Yunan kentlerinin sahip oldukları kontrol edici konumdan geliyordu. Söz konusu konumu, askeri güçler ve özellikle donanma güçleri pekiştirebiliyordu. Bu ticaret bekleneceği üzere kısmen "özgürdü" (ve böylece Yunanistan stratejik uç konumundan ve üzüm, zeytin ve [Atina'daki] gümüşe sahip olmaktan yarar sağlıyordu) ve kısmen askeri olarak şekilleniyordu. Ticaretin her iki yönü de büyük oranda polis tarafından ve

dolayısıyla yurttaşlar tarafından düzenleniyordu. Yine de yunan uygarlığı aynı zamanda köleliğe ve köleliğin yarattığı artığa fazlasıyla dayanmıştır.

Yurttaşlar bunun bütünüyle bilincindeydi. Kaynaklarımız köleliği uygar yaşamın zorunlu bir parçası olarak sorgusuzca kabul ediyor. Dolayısıyla yurttaşlar, kölelerle ilişkileri bakımından, siyasi ve yaygın bir sınıftı, ortak konumlarının ve bu konumun siyasi koşullarını korumaya dönük ihtiyaçlarının bütünüyle bilincindeydiler.

Fakat nadiren bunu yapmaları gerekiyordu, çünkü köleler sınıf bilincine karşılık vermiyorlardı. Köleler muhtelif alanlardan ithal ediliyor ve farklı diller konuşuyorlardı. Çoğu tekil hanelere, atölyelere ve küçük ve orta büyüklükteki arazilere yayılmıştı (bunun istisnası gümüş madenleriydi). Yaygın örgütlenme için gerekli kapasiteden yoksundular. Soyut olarak yani Marksist açıdan "nesnel olarak" yaygın bir sınıf olarak görülebilirler fakat *örgütsel olarak* (ki sosyolojik olarak değer taşıyan budur) veya siyasi olarak bir sınıf oldukları söylenemez. Dolayısıyla sınıfın yurttaş-köle boyutu simetrik değildi. Yurttaşlar örgütlüydü, köleler değildi. Mücadele muhtemelen sürekli fakat örtüktü. Yunanların yaşamı için taşıdığı öneme rağmen tarihsel kayıtlara girmemiştir.

Bunun bir istisnası var: Komşu Messinia ve Lokania nüfuslarını köleleştiren Spartalıların teritoryal yayılmacılığı. Birlik ve yerel örgütlenme becerisine sahip bu "esir" serfler sürekli bir isyan kaynağıydı. Bu durum, bir başka serf halk yani Teselyalılar tarafından köleleştirilen Penestai için de geçerli olmuş gibi görünüyor. Dersler (çeşitli halklardan köle toplamaya ve aralarında örgütlenme yaşanmasına müsaade etmemeye dönük dersler) Yunan ve Roma kaynaklarında benzer şekilde geniş biçimde yer bulmuştur.

Kölelerin örgütlenme eksiği aynı zamanda onları sınıfın ikinci boyutundan, özellikle yurttaşlar topluluğunun alt sınıflarından ayırmıştır. Bunlar polis düzeyinde örgütleniyorlardı. Aslında, daha güçlü yurttaş sınıfları karşısındaki temel çıkarları, onları, siyasi çabaları yoğunlaştırmaya yönlendirmiştir. Yine de özgürlükleri ve polisin gücü gerçekte köleliğe dayanıyordu. Özgürlük ve kölelik Finley'in (1960: 72) gözlemlediği gibi el ele ilerlemiştir. Dolayısıyla en büyük iki "alt sınıf" arasında bir ittifak oluşması pek de mümkün değildi. Aslında ikisi arasında herhangi bir kayda değer doğrudan ilişki olması pek mümkün değildi. Alt sınıftan yurttaşların çoğunun kölesi yoktu. Kölelikle ilişkileri daha dolaylıydı ve bunu Yunan toplumunun alt ucunda iki ayrı sınıf boyutunun olduğuna bir işaret olarak görebiliriz.

Köleler tarihte etkin bir kuvvet olmadılar, oysa tarihte etkin kuvvet olanlar için emekleri vazgeçilmezdi. Köle praksisi önemsizdi. Buna karşılık, en alt seviyedeki yurttaşlar bile sınıf praksisine sahipti.

Sınıfın ikinci boyutuna, yurttaş topluluğu içindeki bölünmelere eğilirken, tek bir niteliksel bölünmeyle karşılaşmıyoruz. Yine de bu boyutu anlamamız güç değil. Bizim liberal, kapitalist demokrasilerimiz polise benzemiyor değil. İkisi de biçimsel yurttaş eşitliğini sürekli sınıf derecelendirmeleriyle birleştiri-

yor. Aynen sermaye sahipliğinin toplumumuzdaki herhangi bir niteliksel bölünmeye kısmi bir yaklaşım sağlaması gibi köle sahipliği de Yunan polisindeki herhangi bir niteliksel bölünmeye kısmi bir yaklaşım sağlıyordu. Yunanistan'da sahip olunan arazinin büyüklüğü ve karlılığı, ticaret fırsatları, aristokrasi içinde doğmuş olmak, doğum sırası, evlilik kısmetleri, askeri ve siyasi fırsatlar gibi faktörler diğer eşitsizlikleri üretiyordu. Anakara Yunanistanındaki polis, Anadolu polisine göre bu eşitsizlikleri görece başarılı bir biçimde sınırlandırıyordu ve her ikisi de eşitsizlikleri sınırlandırmak konusunda diğer Orta Doğu devletlerinden (ya da halef Makedonya veya Roma devletlerinden) daha başarılıydı.

Sınıf eşitsizlikleri tanımlanabilir siyasi hizipler de yaratıyordu: Bir yanda çoğunlukla köleleri olmayan (ya da belki de bir veya iki tane kölesi olan) ve borç ya da faiz kanunlarıyla potansiyel olarak tehdit edildiğini hissedenleri de içeren "sıradan" yurttaşlar, *demos* vardı. Ortada ilk önce hoplitler ve ardından Aristo tarafından polisin omurgası olarak tanımlanan orta halli gruplar bulunuyordu. Öte yanda, köle kullanmaları ve yurttaşları dolaylı olarak sömürmeleri sayesinde emekten kaçınabilen (ve gerçekten "özgür" olabilen) ve hamilik ettikleri bağımlı kişileri seferber edebilen aristokratlar ve büyük toprak sahipleri vardı. Hepsi faiz ve borç kanunları, toprakların ve kentin kolektif zenginliğinin yeniden dağıtılmasına yönelik girişimler, vergilendirme ve askerlik hizmeti zorunlulukları, karlı ticarete erişim, koloni girişimleri, makamlar ve köleler için mücadele ediyordu. Bu denli yüksek miktarda emek ve artık devlet vasıtasıyla yönlendirildiği için ve bu bir demokrasi olduğu için (ya da başka zamanlarda demokrasi en azından alt ve orta sınıflar için erişilebilir bir ideal olduğu için), bizim toplumumuzda görülene benzer yüksek düzeyde siyasileşmiş bir sınıf mücadelesi söz konusuydu. Fakat bizimkinden *çok daha* aktif ve militarist bir yurttaşlık biçimi söz konusu olduğu için, aynı zamanda sürekli olarak daha fazla şiddet içeren ve daha görünür bir mücadeleydi. *Stasis* Yunanların vahşi hizip kavgalarını ifade etmekte kullandıkları terimdi ve şiddet içeren bu kavgaların belirli bir düzenleme çerçevesinde "ya hep ya hiç" biçiminde sonuçlanmasını sağlayan (sürgün ya da temel anayasal biçimler arasındaki dalgalanmalar gibi) kurumları olurdu Yunanların (bkz. Finlay 1983).

Bunun yarattığı gelgitlerin ve Yunan uygarlığına katkılarının izlerini sürebiliriz. Hoplit/orta halli çiftçi ilerleyişini, genellikle, ilk önce tiranlığın ve ardından demokrasinin monarşi ve aristokrasiye karşı muzaffer mücadelesi izledi. Artan zenginlik, ticarileşme, kölelik, deniz yayılması ve okur-yazarlık Atina tarzı demokrasinin kuvvetini ve güvenini artırdı. Ama aynı zamanda polisler içindeki ve arasındaki ekonomik sınıf farklılıklarını büyüttü. MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde, zenginlik giderek büyük toprak sahipleri elinde tekelleşiyordu. Belki de (Rostovtzeff (1941) ve Mossé (1962) tarafından iddia edildiği gibi) daha önceki örneklere yaslanarak bekleyebileceğimiz üzere, İtalya'dan güney Rusya'ya kadar Yunanistan'ın uç topraklarının yükselişi Yunan tekellerine son verdi,

uçların iktidarını geliştirdi ve kentlerdeki ekonomik gerilemeye neden oldu ve bu süreçte daha güçlü olan hayatta kaldı. Her durumda Makedonya saldırısı öncesinde demokrasi baskı altındaydı ve üst sınıflar evdeki devrimi bastırmak için Makedonya'nın öldürücü darbesine yardım etmiş olabilirler.

Yunan (ve özellikle Atina) yükselişinde yaygın, simetrik, siyasi sınıf mücadelesi bizzat Yunan uygarlığının hayati bir parçası oldu. Yunan başarılarının bir sonraki kısımda özetleyeceğim üç düzeyinde de bir sınıf diyalektiğinin vuku bulduğunu görebiliriz. Polis, aristokrasiler ile tiranlıkların üstesinden gelindikten sonra kuruldu. Daha dağınık ikinci kimlik algısı yani Yunan, uygar ve akılcı olmak muhtemelen bu demokratik çıktıya da yaslandı. Üçüncüsü, en geniş kimlik yani insan aklı düşüncesinin kendisi ise dönem boyunca görünür şekilde belirsizlik içerdi ve sınıfların mücadelesine konu oldu. Burada konuyla ilgili bir nokta, "üst sınıfın" temsilcisi Plato ile orta sınıfın sözcüsü Aristo ve hakkında yalnızca karşıtlarından bilgi edinebildiğimiz *demosun* sözcüsü tarafından ortaya konulan akıl kavramı arasındaki karşıtlıktır. Plato (sadece üst sınıfın azade olduğu) elle yapılan çalışmanın zihni alçalttığını savunuyordu. Aristo yurttaş vasfının en önemli özelliğinin tamircilerin ve işçilerin genellikle yoksun oldukları fakat orta sınıfın sahip olduğu ahlaki bilgelik olduğunu iddia ediyordu. Daha örtük biçimde olsa da konuyla ilgili bir başka nokta da aritmetiğin mi yoksa geometrinin mi siyasi olarak daha önemli olduğuna dair tartışmadır! Demokrasi karşıtları aritmatiğin tüm sayıları eşit biçimde saydığı için daha değersiz olduğunu iddia ediyorlardı. Geometrik oranlar ise sayılar arasındaki niteliksel farkı tanıyordu. Geometrik bir dizide sayılar arasındaki oran aynı kaldığı için (örneğin 2, 4, 8, 16), nicelik adil biçimde ödüllendirilir (tartışmanın detayları için bkz. Harvey 1965). Ste. Croix (1981: 414), bu örneğe atıfta bulunarak sınıf mücadelesinin klasik dönem Yunanistanında her yere girdiği yolundaki iddiasını haklı biçimde kanıtlar! Sınıf çıkar yol kalmadığında polisi zayıflatmış olabilir, fakat bu noktaya gelene dek yüzyıllar boyunca Yunan uygarlığı için hayati bir rol oynamıştır. İlerleyen bölümlerde göreceğimiz üzere, bir miras da bıraktı. Bu mirasın bir bölünme içerdiği doğru; "Hellenizmin" temsil ettiği üst sınıf dayanışması ile kurtuluşçu dinleri etkileyecek, halk arasında daha fazla yayılan, akla dayalı sorgulama düşüncesi arasındaki ayrımı miras bıraktı.

Geldiğimiz noktada, bir klasik dönem Yunanistanı tartışmasının ortasında Marksizme dönmüşüm gibi görünebilir. Daha önceki toplumlarda sınıf mücadelesine vurgu yapmadım. Fakat 5. Bölüm'ün sonuç kısmındaki önermeye sadık kalıyorum. Kanıtların yetersizliği nedeniyle kesinliği yumuşatmamız gerekse de, yaygın ve simetrik sınıf mücadelesi (siyasileşmiş olsun ya da olmasın) ilk tahakküm imparatorluklarının diyalektiğinin önemli bir parçası olmuş gibi görünmüyor. Demir Çağı devrimi, köylü çiftçilerin iktidarlarını bazı koşullarda teşvik etmiş ve bu sayede bu özel tarihsel dönemde yaygın bir tabi sınıf kimliğini ve dolayısıyla sınıf mücadelesini *icat* etmiş oldu. "Praksis

devreleri" yani sınıf ilişkileri bir "tarihsel hat döşeyicisi" rolü üstlendi. Daha öncekileri *değil* ama bu dönemi Marksist terminoloji içinde betimleyebildim, çünkü söz konusu terminoloji bu tarihsel ortama uygun hale geldi.

Fakat Marksizmin antik tarihe uygulandığında ortaya çıkardığı ikinci bir sorun var. Sınıfları betimlemek bir şeydir, daha sonraki gelişimlerinin izini sürmek başka bir şeydir. Nedenlerini açıklamak da yine başka bir şeydir. Bunu yapmak için Marksist kavramların olağan aygıtlarının dışına adım atmak zorundayız, özellikle de ekonomik iktidar kadar askeri ve siyasi iktidar alanlarına adım atmak zorundayız.

Ampirik olarak, Marx ve Engels bunu yapmak istiyorlardı. Savaş ve militarizmin antik dünyada kölelik, kamusal toprakların dağıtımı, yurttaşlık ve sınıf mücadelesi açısından taşıdığı önemi vurguluyorlardı. Marx, *Grundrisse*'de "doğrudan zora dayanan emeğin antik dünyanın temeli olduğunu" söyler (1973: 245). Fethedilen halkların köleleştirilmesinin ya da serfleştirilmesinin bu emek biçimine ne denli sık eşlik ettiğinin farkındadır. "Antik üretim biçimi" olarak adlandırdığı şeye ilişkin alternatif iki kavrayışı, yani köleliğe dayalı el koyma ve yurttaşlığa dayalı el koyma, sürece dâhil olan militarizmin ve siyasi düzenlemenin hakkını verir. Yine de, III. Ciltte daha ayrıntılı şekilde tartışacağım üzere, genel kuramı, militarizmi ve savaşı parazit nitelikli, üretken olmayan faaliyetler olarak görmek konusunda ısrarcıydı. 5. Bölüm'de ilk tahakküm imparatorluklarında durumun böyle olmadığını gösterdiğimi umuyorum. Bu noktayı burada da Yunanistan ile ilgili olarak açıklığa kavuşturdum: Hoplit askeri örgütlenmesi olmasaydı, *eunomic* ya da *isonomic* polis ve muhtemelen tam anlamıyla bir sınıf mücadelesi, yaygın ve siyasi sınıf mücadelesi söz konusu olmayacaktı. Polis ve deniz üstünlüğü olmasaydı, ticari tekel ve büyük köle sahipliğine dayalı ekonomi olmayacaktı. Tüm bu karmaşa olmasaydı, geçerken değinmeye değer olmanın ötesinde herhangi bir değer taşıyan bir Yunan uygarlığı olmayacaktı. Bu olmasaydı, dünya tarihi kim bilir nasıl olacaktı. Acaba bir Pers satraplığının torunları mı olurduk?

Ste. Croix'in (1982: 96-7) materyalizmi Marx'tan farklı bir yolla savunduğunu belirtmek gerek. Weber'in ve Finley'in sınıf yerine *statüyü* (bu terim sosyolojik terimlerin en anlamsızıdır; III. Ciltte daha şiddetle saldıracağım) kullanmalarına saldıran etkili pasajlardan sonra, askeri/siyasi teorilere saldırmaya geçer. Bunu iki gerekçeye yaslanarak yapar. Birincisi, siyasi iktidarın büyük oranda sınıf farklılıklarının kurumsallaştırılmasında kullanılan bir araç olduğunu iddia eder. Kendinden menkul bir şekilde ayakta kalması güçtür. Yunanistan'da politik demokrasinin (bir dereceye kadar bağımsız bir siyasi yaşamın dışavurumu olduğunu kabul eder) "her zaman olduğu gibi kendisini uzun vadede göstermiş olan temel ekonomik durumdan" önce çöktüğünü iddia eder. Ardından, demokrasinin, "ilk önce Makedonyalı derebeylerinin ve daha sonra Romalı efendilerinin yardımıyla" mülk sahibi sınıflar tarafından yıkıldığını açıklar. Bu yorum, mülk sahibi sınıfların ekonomik güdülerine fazla vurgu

yapıyor, çünkü polisin çöküşü Makedonya ve Roma fetihlerinden de önce ortaya çıkan, (daha sonra göreceğimiz gibi) ekonomik olduğu kadar askeri bir süreçti. İkinci gerekçesi; askeri iktidarı fetihle eşitlemek, fetih ilişkilerini fethedilen arazilerin ve zenginliklerin dağıtımıyla eşitlemek ve ardından bunun tarihte istisnai olduğunu iddia etmektir. İlgisiz sonuçlar sırıtıyor, iddia yanlış. Fetihle bağlantılı olmayan askeri ve siyasi iktidar örgütleri, Yunanistan'ın yükseliş, olgunluk ve düşüş dönemlerine ilişkin açıklamamızda gerekli unsurlardır.

Amacım Weber'i başka sözcüklerle anlatmak, tek yanlı bir materyalizmin yerine aynı ölçüde tek yanlı bir askeri/siyasi teoriyi koymak değil. Açık ki askeri/siyasi biçimlerin ekonomik önkoşulları var. Ancak eğer militarizm ve devletler üretken olabilirlerse, sonuçta ortaya çıkan militarizm ve devlet biçimlerinin kendisi daha ileri bir ekonomik gelişmeyi nedensel olarak belirleyebilir ve böylece ekonomik biçimlerin de askeri ve siyasi önkoşulları olur. Etkileşimlerini incelemeliyiz, hepsini aynı ölçüde ciddiye alan kavramlar geliştirmeliyiz, bu kavramları ampirik vakalara uygulamalıyız ve (eğer varsa) hangi geniş etkileşim örüntülerinin ortaya çıktığına bakmalıyız. Bu çalışmada izlediğim metodoloji budur. I. Cilde yazdığım sonuç bölümünde ve III. Ciltte örüntüler hakkında genellemeler yapacağım. Şimdilik, özgül Yunanistan örneğinde, askeri ve ekonomik iktidar ilişkileri ilkine yaslanmış gibi görünüyor. Bunları tam olarak ayıramayacağımız için, her ikisinin de, etkileşim içinde, Yûnan uygarlığının yükselişinin zorunlu (belki de hatta neredeyse yeterli) önkoşulları olduğu sonucuna varabiliriz sadece. Etkileşimleri daha sonra özgül bir siyasi iktidar örgütlenmesi biçimi içinde kurumsallaştırıldı. Bu biçim çok devletli bir sistem içinde konumlanan küçük polisti ve bu biçimin kendisi de daha sonra Yunanistan'ın olgunlaşmasında temel ve özerk bir örgütleyici kuvvet halini aldı. Son olarak, okur-yazarlık altyapısının yardımıyla, ideolojik iktidar da yukarıda anlattığım yollarla önemli oldu. Toplumsal iktidarın dört ideal tipinin hepsi, Yunan uygarlığının eksiksiz gelişimine getirilecek nedensel bir açıklama için gerekli gibi duruyor. Bu da söz konusu ideal tipleri kullanmamı haklı çıkarıyor.

Yunan Üçlü İktidar Ağı ve Bu Üçlü İktidar Ağının Diyalektiği

Yunan toplumsal örgütlenmesi, üç ayrı, çakışan iktidar ağı içeriyordu. En güçlü ve en yoğun olanı demokratik polisti. Demir sabanları ve silahları olan, bir pazar yerinde ve hoplit falanjında bir araya gelen, ardından tarımsal üretim ile ticaretin ticari bir birleşmesini geliştiren ve nihayetinde yurttaş kürekçilere dayalı bir deniz gücünü yaratan köylü toprak sahiplerinin eşsiz ürünü olan demokratik polisti. Daha önce buna benzer bir şey görülmemişti: Demir Çağı buluşlarını ve bu buluşlara ek olarak yarı barbar nitelikli saban tarımı alanlarıyla uygarlaşmış tahakküm imparatorlukları arasındaki deniz ticaret rotalarına oturmuş eşsiz bir ekolojik ve jeopolitik konumun tarihsel birleşmesini gerektirdi.

Polis, kapitalist sanayi devrimi öncesinde görülen küçük bir alan üzerindeki en yoğun ve demokratik kolektif iktidar örgütlenmesiydi. Küçük olması gerekiyordu. Pek çok siyaset kuramcısı küçük olmanın gerçek bir demokratik katılım için hala hayati olduğuna inanıyor. Fakat antik demokrasi, çağın iletişim ve kontrolle ilgili sorunları düşünüldüğünde, buna iki kat ihtiyaç duyuyordu.

Atina kuşkusuz en büyüğüydü. En parlak döneminde, toprakları 2.500 kilometrekareden biraz fazlaydı; yani yarıçapı 50 kilometreden biraz fazla olan bir daireye eşitti. MÖ 360 civarında en yüksek nüfusuna ulaştı ve bu dönemde nüfusu 250.000'di. Bunun 30.000'i yetişkin erkek yurttaşlardı (ve yaklaşık 80.000 ila 100.000'i köleydi). Meclise ortalama katılımın genellikle 6.000'i (yeter çoğunluk) aştığını biliyoruz ve bu aşılması güç bir kitlesel demokrasi ve yoğun toplumsal örgütlenme kaydıdır. Sparta ise Lakonia ve Messinia üzerindeki hâkimiyeti nedeniyle teritoryal olarak daha büyüktü (yaklaşık 8.500 kilometrekare). Sparta'nın nüfusu da yaklaşık olarak aynı zamanda 250.000'di, fakat yurttaş topluluğu daha küçüktü. Tam yurttaşlık haklarına sahip 3.000 kişi ile kısmi yurttaşlık haklarına sahip 2.000 kişi vardı. Belgeleri tarihsel kayıtlara giren en küçük kent devletleri arasındadır, fakat belgeleri kayıt altına alınmamış çoğunluğun tipik bir örneği olması muhtemel. Bazıları birleşmeye dönük bir eğilim sergiliyordu (bu federal devletler için bkz. Larsen 1968). Bu birleşmelerden en önemlisi; 22 polisten meydana gelen, yalnızca 2.500 kilometrekarelik bir alana yayılan ve 150.000'lik bir nüfusu olan Boetia idi (rakamların kaynağı Ehrenburg 1969: 27-38).

Atina topraklarının büyüklüğü modern Lüksemburg'unki ile hemen hemen aynıydı, nüfusu ise modern Lüksemburg'un sadece üçte ikisi kadardı. Sparta'nın toprakları günümüz Porto Riko'suna eşitti, nüfusu ise Porto Riko'nun ancak onda biri kadardı. Nüfus bakımından bu iki büyük güç Nottingham, İngiltere ya da Akron, Ohio'dan biraz daha küçüktü; fakat yurttaşları çok daha küçük bir taşra kasabası sakinleri düzeyinde etkileşim içindeydi. Polisin başarıları yaygınlık değil örgütsel *yoğunluk* kaynaklı başarılardı. Beşeri iktidar ilişkilerinde aşılması güç bir âdemi merkezileşme aşamasını temsil ettiler. Bunun sebebi yalnızca onları önceleyen, geniş alanlara yayılan Orta Doğulu tahakküm imparatorlukları karşısında bu denli küçük siyasi birimler olmaları değildi, ama aynı zamanda iç yapılarının daha yaygın ve âdemi merkezi toplumsal ağları koşul olarak gerektirmesiydi.

İsmiyle müsemma, polis, bu küçük teritoryal alanın faaliyetlerini merkezileştiren ve koordine eden *politik* bir iktidar birimiydi. Gördüğümüz gibi, büyük oranda, ekonomik ve askeri iktidar ilişkilerinin bir bileşiminin ürünüydü. Bu iki zorunlu ve yakından ilişkili kuvvete göreli ağırlıklar yüklemek mümkün değil. Polis günümüz dünyasında siyaseti tartışırken hala kullandığımız kavramlar yelpazesinin neredeyse tümünü üretti; demokrasi, aristokrasi, oligarşi, tiranlık, monarşi ve benzerleri... Polisin gelişiminin üç aşamasının

hepsi (hoplit pazaryeri, okur-yazar ticaret, deniz yayılması) çağın Orta Doğu'su ve Akdeniz'i üzerinde devasa etkiler yarattı.

İkinci iktidar ağı, Yunan kültürel kimliği ve bir bütün olarak çok devletli sistem ile ilgilidir. Bu çok devletli sistem devasa bir teritoryal alanı (denizler de dâhil) kaplıyor ve muhtemelen 3 milyon insanı içeriyordu. Kendi iktidar altyapısına sahip jeopolitik, kültürel ve dilsel bir birimdi. Süregiden önemi, esas itibariyle benzer ve demokratik polisler ya da eşitlikçi-federal ethne [çev.: ethne ethnos sözcüğünün çoğuludur] arasındaki ticaret ve koloni bağlantılarının sağladığı birlikten kaynaklandı. Dolayısıyla okur-yazarlık, diplomasi, ticaret ve nüfus mübadeleri; dilsel benzerliği tarihte ilk defa kalıcı, paylaşılan ve yaygın bir topluluğa dönüştürüp istikrara kavuşturdu. Bu topluluğun bir bölümü, dünyadaki en büyük devlet olarak görülen Pers tahakküm imparatorluğundan gelen askeri bir saldırıya karşı savunma açısından kararlı durmak için yeterli bağlılığa sahip olmayı (biraz tereddütle de olsa) becerdi. Ancak hiçbir zaman politik bir birlik arzusu ortaya çıkmış gibi durmuyor. Kent devletleri arasındaki savaş "iç savaş" olarak görülmüyordu. En geniş federasyonlar bile bir "ulus devlete" giden yoldaki aşamalar değil, pragmatik ve diplomatik askeri zaruretlerdi. "Ulusallık" her zaman modern dünyamızdakinden çok daha kısmi bir bağlanmaya işaret etti (Walbank 1951).

Bu ikinci ağ esas itibariyle âdemi merkezi ve "federal" oldu. Deniz ticareti yapan halklar için Orta Doğu'nun imparatorlukları ile sabanla ekilip biçilen arazilerin köylü çiftçileri arasındaki alanda iş görmeye yönelik jeopolitik bir fırsatın ürünüydü. Fenike'de olduğu gibi, federal mekanizma, özerk donanma kadırgasını, kolonileşmeyi, para sistemini ve okur-yazarlığı içerdi. Fakat Fenike'nin aksine, demokratik polisten güç aldı ve bu sayede daha fazla nüfuz etme becerisi gösteren ve daha birleştirici bir örgütlenme biçimi halini aldı. Altyapısı çoğu örnekte otoriter iktidar altyapısından ziyade *dağınık* iktidar altyapısı oldu: Unsurları en azından yurttaş toplulukları arasında, fazla otoriter bir örgütlenme olmaksızın "evrensel olarak" yayılıyordu (bazı Atina ve Sparta hegemonyası dönemleri dışında).

Üçüncü ağ daha da yaygındı. Doğal olarak toplumsal ön koşulları olsa da, biçimsel açıdan ideolojikti. Uygarlığın getirdiği işlenmiş akla sahip herhangi bir üst sınıf üyesi erkeğe temel insanlık ve haysiyet niteliklerini bahşetmeye istekli son dönem Mezopotamya ideolojisinin dışa dönük, sınır tanımayan unsuruna 5. Bölüm'de değindim. Bu ilk uygarlıklar için genel bir eğilim olabilir. 19. yüzyıl sonunun "etnisite" vurgusunu içeren dil bavulunu hala sırtımızda taşıdığımız için (ve aynı zamanda fazlasıyla sıkça üniter, sınırları olan toplum modelleriyle iş gördüğümüz için), emin olmak güç. Ancak daha önceki halklarla ilgili durum ne olursa olsun, çok sayıda Yunan bir bütün olarak insanlığın birliğini ilan ediyor ve bu birlik düşüncesi önündeki sınıf bariyerlerini seleflerine kıyasla daha fazla aşıyordu. Diğer halklarla girdikleri mü-

cadelelerin yoğunluğu ve köleliğin doğallığı düşünüldüğünde, bu onlar için bir sorundu. Fakat sorunu açıklıkla kabul ettiler.

Sofokles'in *Tereus* adlı eseri, yabancılarla yaşanan çatışmaları konu alan bir oyundur (sadece parçaları günümüze ulaşmıştır). Bu oyunda yurttaşlar korosuna eşitlikçi ve birleştirici bir ideoloji yüklenir: "Tek bir insan ırkı var. Tek bir gün doğurdu hepimizi babamız ve anamızdan. Hiç kimse bir başkasından daha üstün gelmedi dünyaya. Ama birisinin payına düşen mutsuz günlerin laneti, bir başkasının payına düşen başarı ve diğerlerinin payına düşen köleliğin cefa çağlayanlarının boyunduruğudur" (alıntılayan Baldry 1965: 37). Burada, ideal tasavvurla pratik ihtiyaçlar arasındaki çelişki bütünüyle kabul ediliyor.

Tukidides bize tek bir insan doğası olduğunu söyler. "Yunan" ve "barbar" bu insan doğasının sadece fani çeşitleridir. Yunan öz bilinci olağanüstüdür ve çelişkilerle yüklüdür. Bu öz bilinç, bir yanda aklın ortaklaştırdığı insanlığın birliğini görmüştür (Baldry'nin kitabının başlığı da budur). Bu ortaklaştıran akıl, devletler ve sınıflar arasında cereyan eden en sert mücadeleleri pragmatik bir biçimde düzenleyen akıldır. Öte yanda, çelişkili pratikleri kabul etmiştir: Aklı yalnızca özgür ve uygar kişilere yakıştırır; kölelere, doğulu hükümdarların köle ruhlu oldukları varsayılan tebaalarına, kadınlara, çocuklara ya da barbarlara yakıştırmaz. Daha sonra kısmi bir çözüm bulunmuştur: Isokrates'in ifade ettiği haliyle, bir Yunan, bir Hellen olmak, aklın, "erdem ve ifade bakımından eğitilmesi" yoluyla işlenmesi ile ilgiliydi. İskender'in fetihlerinden sonra bu tanım bir politika olarak uygulandı. Yunanlar ve üst sınıf üyesi Perslerle diğerleri, Yunan olmayan yerlilerin dışlandığı Helen dünyasının eğitimli hâkimleri haline geldiler. Bu tanım, bir süre için, sınırlayıcı bir yönetici sınıf aracı olarak iş gördü. Fakat nihayetinde Yunanların "bir bütün olarak insanlık" tahayyülleri artık başka güçlerle kaynaşmış olan Orta Doğu'nun kurtuluş dinlerine dönüşerek yeniden ortaya çıktı.

İzin verin 2. Bölüm'e ve tarihöncesi arkeolojiye yeniden atıfta bulunayım: İnsanlık tek bir tür olarak varlık göstermeye devam etti, yerel uyarlanmalar alt-türleşme sonucu doğurmadı, kültürün küresel alanda yayılması sonucunu doğurdu. Tarih öncesi dönemde, yayılma süreçleri, herhangi bir otoriter toplumsal örgütlenme kapasitesinden çok daha geniş alanlara nüfuz etti. Tarihsel kayıtlarda çok çeşitli kafeslenmiş örgütlü iktidarların ortaya çıktığını gördüğümüz doğru. Hiçbir şey hoplit yurttaşından daha fazla kafeslenmiş olamazdı. Hareket dengesinde ibre daha otoriter, birleşmiş ve sınırlanmış toplumlardan yana olsa da, bu toplumların hepsi kendilerinin otoriter biçimde örgütlenebileceğinden daha geniş alanlara yayılan kuvvetler de yarattılar. Verili herhangi bir toplumun birliği ile kıyaslandığında daha büyük olan insanlığın potansiyel birliği, şimdiye dek betimlenmiş olan tarihin parçası olanlar için açıktı. Diğerlerinin fikirlerini izleyen fakat bu fikirlere daha fazlasını katan Yunanlar, bu türden potansiyel bir birliğe açık ideolojik ifadesini verdiler. Bu

ifade ediş, Yunanların kendi toplumsal biçimlerinin gelişiminde önemli bir rol üstlendi. Aynı ifade ediş, birliğe ilişkin pratik olarak daha az sınırlanmış bir tahayyülle kısa bir süre sonra ortaya çıkacak olan yeni ve evrensel dinler üzerinde de önemli bir etkide bulunacaktı.

O halde Yunan toplumunun başlıca üç iktidar ağı özetlenmiş oldu. Her biri aleni sınıf mücadelesiyle yarılmış, yine de aynı sınıf mücadelesi tarafından harekete geçirilmişti. Bu sınıf mücadelesini, ben, yaygın, büyük oranda simetrik ve siyasallaşmış sınıf mücadelesi olarak adlandırdım (aynı zamanda tarihte gördüğümüz bu türden sınıf mücadelelerinin ilkidir). Yunanistan'ın diyalektiği (Marx'ın söylediği gibi) büyük oranda bir sınıf mücadelesi diyalektiğiydi. Fakat aynı zamanda bu üç ağ arasındaki bir diyalektikti. Bu ağlardan her biri, hayatta kalma gücünün devam etmesi için diğerlerinin varlığına bağımlı olmuş görünüyor. Yunanistan'ın canlılığı ve dinamizmi ise bunların etkileşimine ihtiyaç duymuş gibi duruyor. İkinci ve üçüncü ağların dışa dönük yönelimi olmaksızın, polis, gelişiminin hoplit aşamasında takılıp kalırdı. Sparta gibi, demokratik ama sımsıkı bir disiplin içinde, ruhen militarist ve rasyonel felsefe ile bilimden yoksun olurdu. Yunan birliği ihtimali olmasaydı, polis Persler karşısında düşerdi. Polis olmasaydı, Yunan kimliği ve kültürü sınıfı aşamazdı. Dışa dönük merak ve akla dönük inanç olmasaydı, Yunanlar polisi ve ulusal kimliği geliştirirken, etraflarından kendilerine yabancı şeyleri bu denli bereketli biçimde ödünç alamazlardı ve uygarlıkları Makedonya ve Roma fatihlerine karşı ayakta duramazdı. Demokratik polis ve yerelliği aşan bir kimlik olmasaydı, akla dönük güven açığa çıkmazdı. Dolayısıyla üç toplumsal örgütlenme seviyesi arasındaki karşılıklı ilişkiler son derece karmaşıktı. Tarihlerini yalnızca kabaca anlattım; daha yeterli bir anlatım, büyük kent devletlerinin tamamının anlaşılmasını gerektirir. Benim bilindik Sparta-Atina sunumum bunun için yetersizdir.

İktidar ağlarının karmaşıklığı ve çokluğu Yunan başarısını kesinlikle "tarihsel bir kaza" yapıyor. Yunan başarısı, bu açıdan, evrimsel bir dünya tarihindeki bir aşama değildir. Bir önceki bölümde anlatılan Akdeniz dünyasının uzun vadeli gelişiminin üzerine inşa edildiği kesinse de, çok sayıda fırsat sadece bu yerde oldukça olağandışı bir biçimde kaynaşmıştır. Yine de bir genelleme yapılabilir, ancak bu genelleme (şimdilik) sadece bu örnekle sınırlı tutulmalıdır. Yunanların özgürlük ve dinamizmle alakalı başarıları, esas olarak, bu üç iktidar ağının sınırları kesişmediği *için* mümkün olmuştur. Herhangi bir iktidar ilişkileri seti tahakküm tesis edip o tahakkümü istikrara kavuşturamadı. Herhangi bir devlet, geçmişin başarılarını kurumsallaştırıp bunlarla rahatlayamadı. Yeniliğe kendi özel amaçları için el koyacak herhangi bir iktidar olmadı. Herhangi bir tek sınıf ya da devlet diğerlerini tahakküm altına alamadı. Bir çoklu-iktidar-aktör uygarlığı bir kez daha iktidarın "öncü ucu" olmayı üstlenebileceğini gösterdi.

İktidar sınırlarının kesişmemesi çelişkiler de barındırıyordu ve bu çelişkiler sonunda Yunanistan'ın felaketi olacaktı. Bunu kısaca ve kabaca anlatacağım. Sürekli başarı, kent devletleri arasında eşitsiz biçimde yayıldı ve bunlar arasında "sınıf tipi" hiyerarşik ilişkilerin ortaya çıkmasına yol açtı. İktisadi ve askeri kaynaklar arttıkça, büyük devletlerin üst sınıf yurttaş sınıflarınca giderek daha fazla tekelleştirilip el altından merkezileştirildiler. Nihayetinden bundan kaçış yoktu, çünkü MÖ 5. yüzyılda Yunan zenginliği, doğuda Perslere ve batıda Kartaca'ya karşı en azından bölgesel bir temelde merkezileşmiş savunmayı gerekli kılmıştı. Atina bu şekilde elde edilen bir hegemonyadan vazgeçmezdi, fakat Peloponez Savaşı'nda Sparta'nın önderlik ettiği başkaldırı karşısında bu hegemonyayı elinde tutacak kadar güçlü değildi. Dolayısıyla Sparta'nın zaferi 413'te kendi kısa ömürlü hegemonyasını başlattı. Teb ve Atina 380'den sonraki yıllarda bu hegemonyayı üzerlerinden attılar. Bundan sonra, herhangi bir kent devleti hegemonya oluşturamadı veya bölgesel savunmayı eşgüdüm içine sokamadı.

Artık çelişki gün gibi ortadaydı. Bir yanda, kent devletinin siyasi özerkliği ve ekonomisi gelişti. Görünüşte ideolojik yaşamı da gelişti, zira 430-420 dönemi en ünlü filozofların yani Sokrates, Plato ve Aristo'nun dönemidir. Fakat bu filozofların yazılarında, polisin geleneksel demokratik birliğindeki bir zayıflamayı yansıtan ve destekleyen bir üst sınıf kültürü görüyoruz. Öte yanda ise askeri iktidar ilişkilerinin potansiyelleri küçük kent devleti tarafından boğuluyordu. Bunun biraz daha detaylandırılması gerekiyor. Bu önemli, çünkü Antik Çağ Yunanistanının sahneden çekilmesi askeri bir biçim almıştır.

Yunan hoplitlerinin paralı askerler olarak iyi savaştıklarının çeşitli yabancı güçlerce keşfedilmesi sonunda geleneksel yurttaş milislerinin hayatta kalma gücünü temelinden yıktı. En önde gelen Yunan kent devletleri, yurttaşlarının insan gücüne kıyasla servet bakımından daha zengindi. 4. yüzyılda kent devleti, hoplitleri, paralı askerler olarak toplamaya başladı. 360'lara gelindiğinde Sparta bile Peloponez Savaşı'nda paralı askerler kullanıyordu. Paralı askerler ve komutanları yurttaşlar değildi ve polise fazla bağlılıkları yoktu. Pers Savaşlarında görece büyük orduların ortaya çıkması da daha fazla çeşitlenmiş kuvvetlerin ve savaş yöntemlerinin (hoplitler, okçular, süvariler, hafif piyadeler, daha fazla merkezileşmiş eşgüdüm gerektiren kuşatma muharebesi) gelişmesine yol açtı. Bunlar da yine polisin iç demokrasisini zayıflattı. Savaşın kuralları (ki ilk başlarda polis sistemi için hayatiydiler) tarihe karıştı. 4. yüzyılda, hafif piyadeler daha yaygın biçimde daha uzun kılıçlar ve mızraklar konusunda eğitilip bunlarla donatıldıkları için, taktikler alanında da gelişmeler yaşandı. Kuzey uçların bu *peltast* askerleri, kaygı verici bir biçimde, kimi zaman Spartalı hopliteri bile parçalarına ayırma becerisi gösteriyorlardı. Donanma güçleri ise hemen hemen aynı kaldı. Bir Sparta donanmasının geç kal-

mış doğuşu ile Fenike gemilerini kullanan Atina, Sparta ve Persler arasında denizde üçlü bir iktidar dengesi oluştu.

Fakat artık tayin edici olası değişim karadaydı. Savaşın maliyetleri çoğalmıştı. Küçük kent devletleri ve hatta Atina bu maliyetleri karşılayamadı. Kendi siyasi ve askeri yapılarını yıkmaksızın, büyük ve çeşitlenmiş kuvvetlerin merkezi olarak eşgüdüm içine sokulmasını da kolaylıkla beceremediler. Fakat daha yaygın biçimde örgütlenmiş ve otoriter devletler becerebildiler. Artan biçimde iki komutan tipi güçlerini hissettirdi: Paralı asker general/tiran ve "ulusal kabile güçlerini" harekete geçirebilen kuzey uçlarının kralı. Sicilyalı General Dionysos ilk örnekti, Teselyalı Iason ise ikinci. Kent devletlerinin bazı üst sınıf üyeleri demokrasiye ihanet etmeye ve pazarlıklara girmeye başladılar. Makedonya kralı Filip üç rolü (paralı askerleri ve Makedonyalıları koordine ve disipline etmek, onları katırlara çevirmek fakat ganimetlerle ödüllendirmek ve bir pan-Hellen üst sınıf ittifakına katılmak) birleştirmeyi öğrenince, ilerleyişi kendi başarılarından beslendi (eksiksiz bir anlatım için bkz. Ellis 1976). Krallığı bir Yunan *ethnosu* gibi görünmekten ziyade bir tahakküm imparatorluğu gibi görünmeye başladı. Kent devletleri üzerindeki basınç 338'de Chaeronea'da tam bir zaferle sonuçlandı. Filip, kent devletlerini, sıkıcı Korint Ligi'ne dâhil edip Asya içine ilerledi. 336'daki ani ölümü Makedonya yayılmacılığında sadece kısa bir duraksama yarattı, çünkü oğlu İskender'di. Yunan kentleri bir daha asla bütünüyle özerk devletler olmadılar. Bin yılı aşkın bir süre boyunca, tahakküm imparatorluklarının yerel idareleri ve hamilik edilenleri oldular.

Albright, W. 1946. *From Stone Age to Christianity.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Anderson, J. K. 1970. *Military Theory and Practice in the Age ofXenophon.* Berkeley: University of California Press.

Aristotle. 1926. *The "Art" of Rhetoric,* ed. J. H. Freese. London: Heinemann. 1948. *Politics,* ed. E. Barker. Oxford: Clarendon Press.

Austin, M. M., and P. Vidal-Naquet. 1977. *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction.* London: Batsford.

Baldry, H. C. 1965. *The Unity of Mankind in Greek Thought.* Cambridge: Cambridge University Press.

Barker, P. 1979. *Alexander the Great's Campaigns.* Cambridge: Patrick Stephens.

Braudel, F. 1975. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* 2 vols. London: Fontana.

Cartledge, P. A. 1977. Hoplites and heroes: Sparta's contribution to the techniques of ancient warfare. *Journal of Hellenic Studies,* 97.

Davies, J. K. 1978. *Democracy and Classical Greece.* London: Fontana.

Dodds, E. R. 1951. *The Greeks and the Irrational.* Berkeley: University of California Press.

Ehrenburg, V. 1969. *The Greek State.* London: Methuen.

Ellis, J. R. 1976. *Philip II and Macedonian Imperialism.* London: Thames & Hudson.

Finley, M. 1960. *Slavery in Classical Antiquity: Views and Controversies.* Cambridge: Heffer.

1978. The fifth-century Athenian empire: a balance sheet. In *Imperialism in the Ancient World,* ed. P. D. A. Garnsey and C. R. Whittaker. Cambridge: Cambridge University Press.

1983. *Politics in the Ancient World.* Cambridge: Cambridge University Press.

Frankenstein, S. 1979. The Phoenicians in the Far West: a function of Neo-Assyrian imperialism. In *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires.* ed. M. T. Larsen. Copenhagen: Akademisk Forlag.

Goody, J. 1968. Introduction. In his *Literacy in Traditional Societies.* Cambridge: Cambridge University Press.

Goody, J., and I. Watt. 1968. The Consequences of literacy. In ibid.

Gray, J. 1964. *The Canaanites.* London: Thames & Hudson.

Grierson, P. 1977. *The Origins of Money.* London: Athlone Press.

Hammond, N. G. L. 1975. *The Classical Age of Greece.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Harden, D. 1971. *The Phoenicians.* Harmondsworth, England: Penguin Books.

Harvey, F. D. 1965. Two kinds of equality. In *Classica et Mediaevalia,* 26 and 27.

1966. Literacy in the Athenian democracy. *Revue des Etudes Grecques,* 79.
Heichelheim, F. M. 1958. *An Ancient Economic History.* Leiden: Sijthoff.
Herodotus. 1972. *The Histories,* ed. A. R. Burn. Harmonds worth, England: Penguin Books.
Hopper, R. J. 1976. *The Early Greeks.* London: Weidenfeld & Nicolson.
Larsen, J. A. O. 1968. *Greek Federal States.* Oxford: Clarendon Press.
McNeill, W. 1963. *The Rise of the West.* Chicago: University of Chicago Press.
Marx, K. 1973. *The Grundrisse,* ed. M. Nicolaus. Harmonds worth, England: Penguin Books.
Meiggs, R. 1972. *The Athenian Empire.* Oxford: Oxford University Press.
Momigliano, A. 1975. *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization.* Cambridge: Cambridge University Press.
Mosse, C. 1962. *La fin de la democratic athenienne.* Paris: Publications de la Faculte des lettres et Sciences Humaines de Clermont-Ferrand.
Murray, O. 1980. *Early Greece.* London: Fontana.
Pritchett, W. K. 1971. *Ancient Greek Military Practices,* pt. 1. Berkeley: University of California Classical Studies, 7.
Rostovtzeff, M. 1941. *Social and Economic History of the Hellenistic World.* 3 vols. Oxford: Clarendon Press.
Runciman, W. G. 1982. Origins of states: the case of Archaic Greece. *Comparative Studies in Society and History,* 24.
Ste. Croix, G. E. M. de. 1981. *The Class Struggle in the Ancient Greek World.* London: Duckworth.
Salmon, J. 1977. Political hoplites. *Journal of Hellenic Studies,* 97.
Snodgrass, A. M. 1965. The hoplite reform and history. *Journal of Hellenic Studies,* 85.
1967. *Arms and Armour of the Greeks.* London: Thames & Hudson.
1971. *The Dark Age of Greece.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
Stratton, J. 1980. Writing and the concept of law in ancient Greece. *Visible Language,* 14.
Thucydides. 1910. *The History of the Peloponnesian War.* London: Dent.
Vernant, J.-P., and P. Vidal-Naquet. 1981. *Tragedy and Myth in Ancient Greece.* Brighton: Harvester Press.
Walbank, F. W. 1951. The problem of Greek nationality. *Phoenix, 5.* 1981. *The Hellenistic World.* London: Fontana.
Warmington, B. H. 1969. *Carthage.* Harmondsworth, England: Penguin Books.
West, M. L. 1971. *Early Greek Philosophy and the Orient.* Oxford: Oxford University Press.
Whittaker, C. R. 1978. Carthaginian imperialism in the 5th and 4th centuries. In *Imperialism in the Ancient World,* ed. P. D. A. Garnsey

8
Yeniden Canlanan Tahakküm İmparatorlukları: Asur ve Pers

Yunanistan 6. Bölüm'de tartışılan kuzey tehditlerine dönük birbirine zıt iki tepkiden birisiydi. Diğer uç ise yeniden canlanan tahakküm imparatorluğuydu. Bir önceki bölümde tartışılan Fenike ve Yunan tarihleri ile çağdaş başlıca imparatorluklar Asur ve Pers imparatorluklarıydı. Konuyu ele alışım kısa ve kimi zaman belirsizlikler içeriyor çünkü kaynaklar Yunanistan için olduğu kadar iyi değil. Aslında, Perslere ilişkin bilgimizin büyük bölümü Yunanların büyük mücadelelerine ilişkin anlatımlarından derlenmiştir ve bu açık biçimde taraflı bir kaynaktır.

5. Bölüm'de antik imparatorluk için dört temel yönetme stratejisine işaret ettim: Fethedilen elitler yoluyla yönetme, ordu vasıtasıyla yönetme ya da askerileştirilmiş bir ekonominin içerdiği "zorunlu işbirliği" ile yaygınlaşmış bir üst sınıf kültürünün ilk biçimlerinin bir karışımı yoluyla daha yüksek bir iktidar düzlemine yönelme. Bir yandan, sabanın gelişi ile yerel ticaretin, para sisteminin ve okur-yazarlığın genişlemesi zorunlu işbirliğini bir strateji olarak bir biçimde daha az üretken ve daha az çekici kılarak ekonomik gelişmenin yönünü âdemi merkezileştirme eğilimindeydi. Öte yandan, bu süreçlerin artan kozmopolit karakteri, bir yönetme aracı olarak da kullanılabilecek daha geniş sınıf-kültür kimliklerinin yayılmasını kolaylaştırdı.

Bu iki imparatorluğun yönetme stratejileri bu geniş hudutlar ve olanaklar çerçevesinde farklılık gösterdi. Genel anlamda Asurlular ordu vasıtasıyla yönetme ve belirli bir zorunlu işbirliği düzeyini kendi merkezlerinin dağınık bir üst sınıf "ulusalcılığı" ile birleştirdiler. Daha geç dönemde daha kozmopolit bir mücadele sahnesine çıkan Persler fethedilen elitler yoluyla yönetmeyi daha geniş ve evrenselleştirilmiş bir üst sınıf kültürüyle birleştirdiler. Bu farklılık, genel benzerlikleri ne düzeyde olursa olsun tahakküm imparatorluklarının yine

de hem yerel hem de dünya-tarihsel koşullara göre kayda değer biçimde farklılık sergilediğine dair bir başka işarettir. İktidar kaynakları, özellikle de ideolojik olanlar, MÖ 1. yüzyılda ciddi şekilde gelişiyordu. İlk önce Asur, ardından Pers ve nihayetinde Büyük İskender ve Yunan ardılları imparatorluk tahakkümü ile sınıf tahakkümünün altyapısını genişletmeyi başardılar.

Asur

Asurlular[1] adlarını Dicle Nehri üzerinde Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan bir kent olan Asur'dan aldılar. Akad dilinin bir lehçesini konuşuyor ve stratejik bir biçimde güneye doğru Akad ile Sümer ve kuzeye doğru Anadolu ile Suriye arasındaki büyük bir ticaret rotasında konumlanıyorlardı. Onları ilk önce tüccarlar olarak görüyoruz; Asur'dan dışarıya ticaret kolonileri gönderen ve "Eski Asur"da ticaretle uğraşan antik halklar için muhtemelen tipik olan zayıf, çoğulcu ve oligarşik bir yönetim biçimi kuran tüccarlar olarak.

Asurlular ünlerini toplumsal yapılarındaki fevkalade bir dönüşüme borçludur. MÖ 14. yüzyılda emperyal bir genişleme politikasına giriştiler ve Orta İmparatorluk (1375-1047) ile Yeni İmparatorluk'ta (883-608) militarizmle eşanlamlı hale geldiler. Bu dönüşüm hakkında az şey biliyoruz, ama Mitanni ve Kassit derebeylerine karşı geliştirilen direnci içeriyordu. Daha sonra Asurlular hem kuru tarım yapılan geniş tahıl tarlaları hem de demir cevheri yatakları üzerinde kontrol sağladılar. Asur kralları için askerlerini demir silahlarla donatmak ve kuzey Mezopotamya ovalarındaki köylüleri arasında demir tarım araçlarının yayılmasına yardım etmek kolay ve ucuzdu. Demir Çağı'nın Asur İmparatorluğu üzerindeki jeopolitik etkisi çok belirgindir. Çünkü imparatorluğun kalbi (tüm selefleri gibi) nehir ticaret rotalarının iki yanına doğru konumlanmışsa da, artığının çoğunu kuru tarım ile meracılığın yapıldığı arazilerden elde ediyordu. Köylü-çiftçi ve köylü-askerin rolü daha sonra Roma'da görülecek tabloyla oldukça benzerlik gösteriyordu. Asur İmparatorluğu'nun (ve daha sonra aynı bölgedeki Pers İmparatorluğu'nun) merkezi tahıl yetiştirilen ovalardı.

Kendi dini geleneklerimiz düşünüldüğünde, Asur İmparatorluğu'nun militarist olduğunu söylemek gereksiz kalıyor. Asur kayıtları ile heykelleri ve düşmanlarının kaydettiği korku ve çaresizlik feryatları buna tanıklık eder. Fakat militarizmlerindeki gerçeklik ile propagandayı, bu ikisi yakından bağlantılı da olsa, birbirinden ayırmamız gerekiyor. Aralarındaki bağlantı, büyük

---

1 Temel kaynaklar: Eski Asur konusunda, Larsen 1976; Orta İmparatorluk konusunda, Goetze 1975, Munn-Rankin 1975 ve Wiseman 1975; ve esas olarak Yeni İmparatorluk konusunda, Olmstead1923, Driel 1970, Postgate 1974a ve b ve 1979 ve Reade 1972. İngiltere'de British Museum Asur galerilerindeki olağanüstü yarım kabartmalardan ve yazıtlardan Asur gücü ve militarizmine ilişkin çarpıcı bir görsel algı elde etmek mümkün.

oranda ordu vasıtasıyla yönetme girişiminin mantıksal sonucuydu. Daha önce savladığım gibi tahakküm imparatorluklarında ordu seçeneği, azami baskının artan ve rasgele kullanımıyla düşmanları ürkütmeye o denli dayanıyordu ki "gönüllü" olarak boyun eğiyorlardı.

Fakat Asurluların böbürlenmelerinin yalnızca küçük bir bölümüne inanmalıyız. Akademisyenlerin kimi zaman bönlük sergilediği bir alanda; Yeni İmparatorluk dönemi Asur ordusunun büyüklüğü sorununda açıktır bu. Manitius ve Saggs (1963) gibi akademisyenler şunları iddia etmiştir: Ordu iki unsurdan oluşuyordu, taşra valilerinin birlikleri ile merkezi bir daimi ordu. Vergi ve asker toplanan taşradaki birimlerin tipik bir tanesi [taşradaki tipik bir tımar] 1.500 süvariden ile 20.000 okçu ve piyadeden oluşuyordu ve bu türden pek çok birim [tımar] vardı (imparatorluğun bütününde en az 20). Merkezi daimi ordu fazla hırslı bir taşra valisini baskı altında tutmaya yetecek kadar büyüktü; bu nedenle valilerin elindeki birliklerin en az iki katıydı. Dolayısıyla toplam Asur ordusu birkaç yüz bin, muhtemelen yarım milyonu aşkındı. Bu, Asurluların genellikle düşman cephelerinde 200.000 kayba yol açtıkları ve ayrıca yüz binlerce esir aldıkları iddialarına paraleldir.

Bunun aslında paralellik gösterdiği şey Asur propagandasıdır, lojistik gerçekliklere ilişkin en ufak bir kavrayışla ilgisi yoktur. "Yüz binlerce" unsurdan meydana gelen bir ordu antik zamanlarda düşmana doğrultulmak bir yana nasıl olup da tek bir yerde toplanabilirdi? Nasıl olup da silahla donatılıp doyurulabilirdi? Nasıl olup da birlikte hareket ettirilebilirdi? Cevaplar şöyle: Bir yerde toplanamaz, düşmana doğrultulamaz, silahla donatılamaz, doyurulamaz veya hareket ettirilemezdi. Asurluların bölgedeki selefleri, Hititler savaş için iyi örgütleniyorlardı. Zirve zamanlarında sahaya 30.000 asker sürmüşlerdi ki bunu da askerleri tek bir toplanma yerine farklı beylerin emri altında pek çok farklı müfreze halinde göndererek yapmışlardı. Halefleri Persler daha yüksek sayılarla baş edebildiler (ki göreceğiz bunu); belki de 40.000-80.000 askeri bir araya getirdiler. Yunanistan'ın istila edilmesindeki özellikle kolay tedarik durumunda, Pers kuvvetleri bunun biraz üzerine çıkıp buna benzeri deniz kuvvetlerini de eklediler. Yine de bu kuvvetlerin yalnızca küçük bir bölümü tek bir muharebeye girişebildi. Daha sonra Romalılar da yaklaşık 70.000 askeri sahaya sürebildiler; normalde bunun yarısından azını başarıyor olsalar da. Pers ve Roma'ya ait rakamlar köylülerin mecburi askerliğini içeren sistem nedeniyle karmaşıklaşır. Ulusal olarak her Roma vatandaşı silahaltına alınabilirdi ve muhtemelen Pers köylülerinin büyük bölümü için de geçerliydi bu. Asur'a ait olduğu varsayılan sayılara ilişkin, gerçekliğe dayanabilecek tek açıklama bu olabilir gibi görünüyor. Köylülerin mecburi askerliği teorik toplamı devasa hale getirdi ve Asurlu liderler herkesi askere alabilecekleri ideolojik yalanını sürdürdüler.

Bu iddialar neden akla yatkın bulundu? Birincisi, hiç kimse aslında böyle orduları saymaz, çünkü yalnızca kısa süre bir araya gelirler ve normalde pek çok müfreze halinde dağınık bulunurlar. Muhtemelen Asur kralının kendisi de toplam rakama ilişkin pek az fikre sahipti. İkinci olarak, düşman, hareketliliği sayıların ağırlığı ile karıştırıyordu (daha sonra Moğolların kurbanlarının başına gelen de buydu). Asurlular iki askeri başarı elde ettiler. Daha ağır fakat yine de daha hızlı at soyları geliştirdiler; bu atları kuzeyden ve doğudan yağma ediyor ve ovanın zengin otlaklarında yetiştiriyorlardı. Savaş arabası kuvvetlerine karşılık, onlarınki belki de Yakın Doğu tarihindeki örgütlü ilk süvari kuvvetiydi. Ayrıca piyadelerin, süvarilerin ve okçuların daha iyi bir biçimde koordine edilmesine izin veren daha net bir alay yapısı getirmişlerdi (ki bu da daha sonra Persler tarafından taklit edildi). Muharebe hatlarının kendisi biraz gevşek ve hareketliydi: Bir okçu ile onu koruyan zırh ve mızraklı bir kalkan taşıyıcısından oluşan piyade çiftlerini, atlılar, savaş arabaları ve atıcılarla birleştiriyordu. Önemli olan Asur askeri propagandası hız ve kütle düşüncelerini harmanlamıştı; her şey bir yana savaşta önemli olan da bunların bu bileşimidir, sürattir. Düşman, Asurlulardan gelen sürpriz saldırılardan korkuyordu. II. Sargon'un (MÖ 722-705) yazıtları da yeni bir daimi ordunun yılın tümünde eyleme hazır bulunduğunu gösterir. Bunların ikisi de mükemmel bir Asur levazım sınıfına işaret eder.

Kısaca, Asurlular için lojistik bakımdan mümkün olan şey, örgütsel detaylardaki ve süvari atlarındaki bir iyileşmeydi ve bu belki de Demir Çağı'nın getirdiği tarımsal üretimdeki biriken iyileşmelere bağlıydı. Fakat imparatorluğun genel kısıtlarının aşılması hala güçtü.

Eğer böbürlenmeyi sevdikleri gibi ve açık ki bazen yaptıkları gibi davransalardı her zaman, uzun süre ayakta kalamazlardı. İşte yenilen bir kent devletinin başına gelenler konusunda böbürlenen Asur kraliyet yıllıklarından tipik bir parça:

> Kılıçla 3.000 savaşçılarını yere serdim. Onlardan tutsaklar, mallar, öküzler [ve] sığırlar kaçırdım. Onlardan pek çok esiri yaktım. Bir sürü askeri canlı halde ele geçirdim. Bazılarının kollarını [ve] ellerini kestim; başkalarının burunlarını, kulaklarını [ve] elleriyle ayaklarını kestim. Bir sürü askerin gözlerini oydum. Dirilerden bir yığın [ve] başlardan bir yığın yaptım. Başlarını şehrin etrafındaki ağaçlardan sarkıttım. Ergen erkek [ve] kız çocuklarını yaktım. Şehri yıktım, yok ettim, yaktım [ve] kül ettim.

Öte yandan yıllıklar Asurluların bazı durumlarda Babillere karşı olumlu davrandıklarını söyler. Onlara "giysi ve şarap verip onları parlak renkli elbiselerle giydirdiler ve onlara hediyeler sundular." (Yıllıklardan alınan parçalar için bkz. Grayson 1972, 1976). Vassal tercihlerinde de çeşitlilik sergilediler; bazen Asur

valilerini, bazen de süzerenlikleri altında yöneten hamilik edilen kralları kullandılar. Eğer haracınızı ödeyip Asur üstünlüğünü tanırsanız, hoşgörü gösterilirdi! Bu koşullar altında, Asur buyruğu ve koruması Mezopotamya kent sakinlerince çoğunlukla sıcak karşılanıyordu. Ama eğer direnir ve başkaldırırlarsa ne olacağını Kral Asurbanipal (MÖ 668-626) şöyle ilan ediyordu:

> Bana karşı şer komploları tertip eden ... bu insanların dillerini koparıp onları tamamen bozguna uğrattım. Canlı kalan diğerlerini, benim büyükbabam Sennaşerib'i yok etmek için başvurdukları koruyucu tanrıların heykelleriyle paramparça ettim. Ve nihayet büyükbabam Sennaşerib'in ruhu için geç kalınmış kurbanlar verildi. Cesetlerini küçük parçalara bölüp köpekleri, domuzları, kuşları, akbabaları, göğün kuşlarını ve okyanusun balıklarını besledim. [alıntılayan Oates, 1979, 123]

Burada "ordu seçeneğinin" tarihsel geleneklerimiz içinde bilinen en vahşi sınırlarına dek götürülmesine tanık oluyoruz. Askeri açıdan hünerli bir grup büyük fetihler yapabilmiş, korkutulmuş bir nüfusu tehdit ve acımasız bir militarizmin rasgele kullanımı yoluyla baskı altında tutabilmiştir. Bu durum, yeni olmasa bile (Hitit devletinin sayısız sürgünü vardı) ciddi şekilde genişletilmiş bir politikaya da uzanır: İncil'den bildiğimiz üzere İsrail'in On Ķavmi de dâhil, bir bütün olarak halkların zora dayalı şekilde sürgün edilmesi.

Bu politikalar büyük oranda sömürüye dayanıyordu. Fakat Asur militarizminde zorunlu işbirliğini de tespit edebiliyoruz. Kraliyet yıllıkları şiddetle ilgili böbürlenmeleri bitirdiğinde, iddia edilen faydalarına geçer. Askeri gücün dayatılması, diye iddia ederler, dört biçimde tarımsal zenginliğe yol açar: (1) "sarayların" ve idari ve askeri merkezlerin inşası (güvenlik ve "askeri Keynesçilik" sağlar); (2) köylülere saban temini (görünüşe göre devlet tarafından finanse edilen bir yatırım); (3) koşum atlarının elde edilmesi (hem savaş arabalarında hem de tarımda yararlıdır) ve (4) tahıl rezervlerinin depolanması. Postgate (1974a, 1980) bunun hem gerçek hem de palavra olduğunu düşünür. Asurlular ilerledikçe, nüfusun yoğunluğunu artırıp ekilen alanları o zamana dek "çöl" alanları olan yerlere genişlettiler; zora dayalı sürgün politikası bile bu sömürge kurma stratejisinin bir parçasıydı. Askeri düzen, hayatta kalan (genişleyen) nüfus için hala yararlıydı.

Fakat Asurlular başka bakımlardan da hünerliydi. 5. Bölüm'de belirttiğim gibi, ordu seçeneğini kullanmanın temel tehlikesi fethedilenlerde yalnızca nefret uyandırma tehlikesi kadar açık bir tehlike olmayabilir. Tehlike aslında barışçıl siyasi koşullarda orduyu bir arada tutmaktaki zorlukta yatar denilebilir. Asurlular gevşek biçimde "feodal" diye adlandırdığımız klasik mekanizmayı kullandılar; fethedilen toprakları, halkları ve makamları askeri hizmet karşılığında vekillerine ve askerlerine veriyorlardı. Daha sonra da diğer hep-

sini kollayacak seyyar bir sahra ordusu oluşturdular. Ama bu elbette fatihlerin "sivil toplum" içinde "kaybolmalarını" önlemek için yetersizdir. Yine de görünüşe bakılırsa Asurlu fatihler haleflik çekişmelerine girmediler, ya da en azından iç savaş ve iç anarşi dönemleri bu büyüklükte ve süreklilikte bir imparatorlukta alışılagelmiş olandan daha az yaşandı.

Sebep bir tür "ulusalcılık" gibi görünüyor. Kuşkusuz sözcük uygunsuz olabilir. "Ulus" sözcüğü, içerdiği tüm sınıflar boyunca dikey olarak yayılan birleştirici bir ideolojiyi akla getiriyor. Asur'da böyle olup olmadığına ilişkin en küçük bir kanıt yok elimizde. Bu denli hiyerarşik bir toplumda böylesi bir ideolojinin ortaya çıkması pek muhtemel değil. Yunan "ulusalcılığı" kaba bir eşitliğe ve bir dereceye kadar politik demokrasiye dayanıyordu ki Asurlular bunlardan yoksundu. Asur üst sınıflarının yani soyluluların, toprak sahiplerinin, tüccarların ve devlet görevlilerinin kendilerini aynı ulusa ait gördüklerini iddia etmek daha güvenli görünüyor. Ulusal bilince dönük bariz bir kayış MÖ 14. ve 13. yüzyıllar gibi erken bir dönemde gündeme geldi. "Asur Kenti'ne" yapılan standart atıf "Asur vatanı" halini aldı. 4. Bölüm'de zaten belirttiğim gibi, Liverani (1979) Yeni İmparatorluk'taki Asur dinini ulusçu olarak nitelendirir çünkü bizzat "Asur" sözcüğü "kutsal" anlamına gelmeye başlamıştır. Asur dini ile kast ettiğimiz şey elbette büyük oranda yontu niteliğindeki yazıtlar ve Asurbanipal'ın şans eseri korunmuş olan kütüphanesi kanalıyla bize ulaşan devlet propagandası. Yine de propaganda ikna etmeyi ve cezbetmeyi amaçlar ve bu örnekte yönetimin en önemli destekçilerine, Asur üst sınıfı ile ordusuna yönelmiştir. *Bunlar,* üst sınıflar arasında evrensel biçimde yayılan ortak bir ideolojiye katılmış, normatif bir topluluğa dâhil olmuş gibi görünüyorlar. Romalı elitler gibi ağırlıklı olarak toprağından uzakta, başkentlerde ikamet eden toprak sahipleriydi bunlar ve büyük ihtimalle yine Romalılar gibi yakın bir sosyal ve kültürel yaşamı paylaşıyorlardı. Toplulukları Asur ulusu olarak adlandırılan şeyin sınırlarında birdenbire sona eriyor ve dışta kalan taşra illerini açık biçimde tabi ve çevresel bir konuma itiyordu. Bu muhtemelen imparatorluk merkezinin bütünlüğüne eklenen en yeni yönetim tekniğiydi. İçkin bir *yönetici sınıf maneviyatı* olarak ideolojik iktidar tarih sahnesine girişini şimdiye dek en açık biçimde bu hikâyede yapmış gibi görünüyor.

Ulusalcılık benzeri ideoloji bu dönemde Asurlara has da değildi. 5. Bölüm'de Jacobsen'in MÖ 1. yüzyılın (Ortadoğu'daki) dinlerini ulusalcı olarak betimlediği görüşlerine atfıta bulundum. Yahudilik apaçık bir örnek. Jacobsen bunun dönemin tehlikeli, belirsiz ve şiddet yüklü koşullarına bir yanıt olduğunu iddia etmiştir. Fakat tersi de savlanabilirdi: Şiddet ulusalcı fikirlerden kaynaklanabilir. İnsanları kendi putlarıyla ölene dek dövmeden önce dillerini kesmek tehlike koşullarına apaçık bir yanıt değildir! Ulusalcılığın yayılması ile ilgili açıklanması gereken yeni bir şey var.

Fakat bunu akademik detaylarla gerçek manasıyla açıklamamız mümkün değil, çünkü elde çok az bilgi var. İşte benim kendi spekülasyonum: Okuryazarlık, yerel ve bölgesel ticaret ile para sisteminin ilkel biçimleri gelişip devletlerin en merkezi alanlarında tarımsal artık büyüdükçe, tikel ve yerel toplumsal kimlik kaynaklarının pahasına daha yaygın ve evrensel olanlar gelişti. Eisenstadt'ın (ki görüşlerini 5. Bölüm'de tartıştım) belirttiği gibi bu türden bir evrenselliği bünyesinde barındırabilen yalnızca büyük imparatorluklar değil. Başka koşullarda daha âdemi merkezi evrenselcilik biçimleri yaygınlaşabilir. Bu da muhtemelen MÖ 1. yüzyılın başında ortaya çıkmaya başladı. Wiseman (1975) MÖ 1200-1000 arasında Asur ve Babil'de artan bir kozmopolitizmin; Asur, Babil ve Hurri pratiklerinin bir kaynaşmasının yaşandığı tespitinde bulunur. Daha geniş, daha fazla yayılmış kimlik algılarının neden iki ayrı düzlem; bağdaştırıcı kozmopolit kültüre ait kimlik algısı ile Asurlar ya da Yahudiler gibi bir ön-ulusa ait kimlik algısı düzlemlerini ortaya çıkardığı açıklayamıyorum. Fakat her ikisi de daha geniş ve yaygın kimliklere yönelmiştir. Bir kez oluştuktan sonra Asurluların artan kimlik algısının açıklanması zor değil: Daha sonra da şu ya da bu derecede ve daha görünür şekilde erken ve geç cumhuriyetin Romalıları arasında geçerli olduğu üzere Asurluların başarılı militarizm tiplerinden beslendi. Fakat Asur "yurttaşlığını/ulusal kimliğini" fethedilen halkların yönetici sınıflarını kapsayacak şekilde genişletecek kadar ileri gitmediler Persler ve Romalılar gibi.

Asurlular muhtemelen dışlayıcı ulusalcılıkları sayesinde olağanüstü derecede başarılı fatihler oldular. Ama bu aynı zamanda felaketleri oldu. Kaynakları orduya dayalı yönetimin getirdiği sorumluluklar nedeniyle zorlandı. Arabistan'nın Aramlılar olarak adlandırdığımız Sami halklarından gelen basınca yanıt olarak imparatorluk Asur merkezinde çöktü.

Sonunda Yeni İmparatorluk atalarının ulaştığının iki katı büyüklüğünde yeniden ayağa kalktı. Yeni İmparatorluk MÖ 745 civarında kurumsallaştığında, ciddi bir değişiklik çıkmıştı ortaya. Arami dilinin basitleştirilmiş yazısı (ki Arapça ve İbranice buradan türer) imparatorluğun bütününe nüfuz etmeye başlamıştı ve bu da Asurluların askeri ve ideolojik ulusalcılıklarının altında, çatlaklarda hızla gelişen bölgesel bir kozmopolitizmin olduğu anlamına geliyordu. Çok büyük bir çeşitlilik sergileyen fethedilen halklar bir düzeye kadar ideolojik ve ekonomik alışveriş içindeydiler. Kitlesel sürgün politikası bunu teşvik etti. Asurlular hayli dar bir askeri/siyasi iktidar biçimi geliştirmişlerdi. Kendi toplumsal yapıları militarizmi destekliyordu ve onun ihtiyaçlarına uygun olarak dönüştürüldü. Bu sayede örneğin askeri feodalizm askerleri ödüllendirmenin ama onları aktif rezervler olarak elde tutmanın bir yolu olarak ortaya çıktı. Fakat başka iktidar kaynakları bakımından görece eksik donanımlıydılar. Ticarete dönük ilgileri düşmüş gibi görünüyor; çünkü dış ticaretin önemli bir bölümü Fenikelilere bırakılmıştı ve iç ticaretin bir bölümünü de

Aramiler üstlenmişlerdi. Okur-yazarlık daha büyük bir alanı birleştirebildi; fakat münhasıran kendi kontrolleri altında değil. Acımasız politikaları bölgedeki rakiplerinin askeri/siyasi iddialarını ezdi ama bunların birçoğunu imparatorluğa özel ve uzmanlaşmış katkılar yapmak üzere bıraktı. Sonuç, Asur mızraklarının altında gizlenmiş olsa da yükselen bir kozmopolitizm oldu.

Bu vahşi görünümlü imparatorluk bile bölünmez değildi. Asur'un yükselişi sırasında birbirini yaratıcı bir biçimde besleyen fakat çöküş sürecinde karşıtlık içine giren veya birbirini karşılıklı olarak tahrip eden birbirinden ayrı iki etkileşim düzlemine sahipti. Burada gördüğümüz, ileride 9. ve 10. Bölüm'lerde tartışılan daha sonraki Roma örneğinde çok daha açıkça gözlemleyebileceğimiz sürecin aynısı olabilir pekâlâ. Eğer böyle ise, Romalılar gibi Asurlular da bizzat kendilerinin teşvik ettiği "sivil toplum" güçlerinin kontrolünü kaybettiler. İlk tepkileri de kontrollerini daha fazla kültürel bağdaştırma yoluyla gevşetmek yerine onu sıkılaştırmak olacaktı.

Askeri açıdan sorgulandığında, Asur'un içine katıp kaynaştıramadığı söylenebilir. Ölümüne savaşabilirlerdi. Sonunda geldi bu ölüm, hızla ve görünüşe göre beklenmedik bir biçimde. Kuzeyden gelen İskit akınlarıyla ve iç huzursuzlukla başarılı olduğu varsayılan bir şekilde baş ettikten sonra Asur, MÖ 614 ile 608 arasında Medlerin ve Babillerin birleşik kuvvetlerine yenildi. Kentleri, baskı altında tutulanların nefret kabarması içinde yol edildi. Daha sonraki imparatorlukların yönetimleri üzerinde Asur etkisini tespit etsek de, büyük antik imparatorluklar arasında bir tek Asur hiç kimse tarafından sevgiyle anılmadı.

Pers İmparatorluğu

Ortadoğu'da iki fatih devlet Medya ve Babil ile Mısır arasında kısa bir süre bir jeopolitik iktidar dengesi oluştu. Medler muhtemelen ilk başta üzerlerinde hâkimiyet kurdukları Perslere[2] benziyorlardı. İki devlet de İran düzlüğünde kuruldu ve steplerin atlı okçularının savaş tekniklerini Asurluların örgütlenme yapısına uyarladılar. Heredot Medya Kralının Asya ordularını ayrı mızrakçı, okçu ve süvari birlikleri halinde örgütleyen ilk kişi olduğunu söyler. Asur örgütlenmesinin açık bir taklididir bu.

Fakat daha sonra vassal niteliğindeki bir Pers kralı olan II. Kiros başkaldırdı, Medler içindeki bölünmelerden istifade etti ve 550-549 tarihlerinde krallıklarını fethetti. 547'de Kiros batıya doğru ilerledi ve Lidya Kralı Kroesus'a karşı zafer kazanıp böylece Anadolu'nun ana karasını ele geçirdi. Daha sonra generalleri Anadolu'daki Yunan kent devletlerini bir bir ele geçirdiler. 539'da Babil boyun eğdi. Pers İmparatorluğu kuruldu, Yeni Asur İmparatorlu-

---

2 Temel kaynaklar: Olmstead 1948; Burn 1962; Ghirshman 1964; Frye 1976; Nylander 1979 ve Cook 1983.

ğu'ndan bile daha geniş bir alana yayılıyordu ve dünyada şimdiye dek görülmüş en büyük imparatorluktu. Zirve döneminde Ortadoğu ve Anadolu'nun bütünü yanında hem Hint hem de Mısırlı bir satraplık içeriyordu. Doğu-batı genişliği 3.000; kuzey-güney genişliği ise 1.500 kilometreyi aşıyordu. 5 milyon kilometrekareden daha geniş bir alana yayılmış gibi görünüyor ve nüfusu tahminen 35 milyon (bunun 6 milyon ila 7 milyonu nüfus yoğunluğu yüksek Mısır eyaletinde yaşıyordu) civarındaydı. İskender tarafından mağlup edilene kadar Akamenid hanedanlığı altında 200 yıl boyunca genellikle barış içinde ayakta kaldı.

Bu imparatorluğun devasa boyutlarının ve ekolojik çeşitliliğinin vurgulanması gerekir. Başka hiçbir antik imparatorluk ekolojik açıdan bu denli çeşitlilik gösteren sahalara yaslanmamıştı. Güney Rusya'dan Mezopotamya'ya kadar platolar, sıradağlar, sık ormanlar, çöller ve sulama kompleksleri ile Hint ve Arap denizleri, Kızıl Deniz, Akdeniz ve Karadeniz kıyıları; olağanüstü ama aynı zamanda açıkça harap bir imparatorluk yapısı... Görece sıkı Asur, Roma, hatta Akad yönetim metotlarıyla bir arada tutulamazdı. Aslında Pers hâkimiyeti altında parçalar son derece gevşek bir biçimde bir arada tutuluyordu. Pek çok dağlık bölge kontrol edilemez durumdaydı ve Pers kuvvetinin en yüksek olduğu noktalarda bile yalnızca çok genel bir süzerenlik türünü kabul ediyorlardı. Orta Asya, güney Rusya, Hindistan ve Arabistan'a ait kısımlar çoğunlukla imparatorluğa ait eyaletlerinden ziyade hamilik edilen yarı özerk devletlerdi. Yüksek düzeyde merkezileşmiş herhangi bir rejim biçiminin lojistiğiyle başa çıkılması kesinlikle mümkün değildi.

Fakat burada bile Persler belirli bir itaat biçimini talep ediyordu. Tek bir kral vardı, Büyük Kral. Asurluların aksine, hamilik edilen krallara tahammülleri yoktu, yalnızca hamilik edilen vassallar ve bağımlı valilere tahammül ediyorlardı. Dini açıdan Büyük Kral kutsal değildi, fakat Tanrı'nın dünya üzerindeki kutsanmış valisiydi. Pers geleneğinde Ahura-mazda tarafından kutsanması demekti ve diğer dinlerin de onu kutsaması dinsel hoşgörünün bir koşulu olmuş gibi görünüyor. Dolayısıyla Perslerin tepedeki hak iddiaları kesinlik taşıyordu ve biçimsel olarak bu şekilde kabul ediliyordu.

Siyasi yapının daha alt basamaklarında evrensel bir imparatorluk iddiasını da görebiliriz, altyapı bunu her zaman destekleyebilmiş değilse de. Satraplık sistemi İnka onluk sistemini hatırlatıyor bana; bu imparatorluğun hükümdarının merkezinde durduğu bir imparatorluk olmasının amaçladığının açık bir ifadesi. İmparatorluğun bütünü Kiros'un damadı Daryus (MÖ 521-486) tarafından yirmi satraplığa bölünmüştü ve her biri kralın yönetiminin bir mikrokozmosu niteliğindeydi. Hepsi sivil otoriteyi askeri otoriteyle birleştiriyor, haraç ve askeri vergi topluyordu ve adalet ve güvenlikten sorumluydu. Her birinin bir kançılaryası vardı ve buralarda Pers yönlendirmesi altındaki Aram, Elam ve Babil kâtipleri çalışıyordu. Bunun yanı sıra hazineleri ve üre-

tim bakanlıkları vardı. Kançılarya yukarda kralın sarayı ile ve aşağıda eyaletin yerel yetkilileri ile yazışmaları sürdürüyordu. Dahası kozmopolit imparatorluğun içerisinde elde ne varsa benimsemek yoluyla bir imparatorluk altyapısı sağlamak üzere oldukça tutarlı bir girişimde bulunuldu.

Asurlular gibi Persler de ilk başta askeri bir üstünlük kurmuşlardı. Kendi kültürel ve siyasi gelenekleri zayıf gibi görünüyor. Askeri yapıları bile istikrarsızdı ve zaferleri gösterişli olsa bile ezici güç ya da askeri teknikten ziyade bir fırsatçılığa ve alışılmadık düzeyde gelişkin bir düşmanları bölme becerisine dayanmışa benziyor. Gelenek yoksunlukları ve fırsatçılıkları bu bağlamda onların avantajıydı. Daha sonraki başarıları da fethettikleri halkların geleneklerine saygı gösterip onlardan yararlı görünen ne varsa alarak Ortadoğu'nun artan kozmopolitizmi üzerine gevşek bir biçimde oturmaktı. Kendi sanatları imparatorluk içindeki yabancıları Büyük Kral'ın önünde silah taşıyabilen, özgür ve haysiyetli insanlar olarak gösterir.

Yabancıların kendileri de bu izlenimi doğrular. Yönetimin hoşgörüsü için fatihlerine dönük minnettarlık mutlaktır. 7. Bölüm'de Herodot'tan zaten alıntı yapmış bulunuyorum. Babil kayıtlarına kulak verelim: "Arahşamnu ayının üçüncü gününde Kiros Babil'e girdi, önüne ince yeşil dallar yayıldı; kente Barış getirildi. Kiros tüm Babil'e selamlarını yolladı" (alıntılayan Pritchard 1955: 306). Yahudiler Babil karşısında dengeleyici unsur olarak kollandılar ve İsrail'deki vatanları iade edildi onlara. Kiros'un Ezra tarafından korunan fermanın biçimi özellikle önemli:

Cennetin Yüce Tanrısı dünyanın bütün krallıklarını verdi bana, ona Yahuda'daki Kudüs'te bir ev inşa etmekle görevlendirdi beni, dedi Pers İmparatorluğu'nun kralı Kiros böylece. Tüm halkı, sizler arasında kimler var? Tanrısı onunla olsun ve Yahuda'daki Kudüs'e gidip İsrail'in Yüce Tanrısının (Tanrı odur) Kudüs'teki evini inşa etsin. [Ezra 1:2-4]

Kiros Yahudilerin Tanrısını siyasi nedenlerle kabul etmeye istekliydi, çünkü o tüm tanrılardı. Buna karşılık Yahudiler onu "Tanrı'nın kutsadığı" olarak göreceklerdi (Isaiah 45:1).

Hem hoşgörü hem de fırsatçılık iletişimin temel bir altyapısında, okuryazarlıkta göze çarpar. Pers resmi yazıları genellikle imparatorluğun muhtelif elit sınıflarına iktidar hakları taşımıştır. Üç farklı çizi yazısında yazılmışlardı; Elamca (merkezi Susa olan dil), Akadça (Babil'in ve bazı Asurluların lisanı ve resmi yazı dili) ve Daryus'un hükümdarlık döneminde icat edilen basitleştirilmiş bir Eski Persçe. Uygun hallerde Mısır dilini, Aramcayı ve Yunancayı da eklediler. Fakat resmi yazışmalar için daha fazla esneklik gerekiyordu ve bunu da genellikle Aramca sağlıyordu. Bu dil İsa'nın vaazlarına dek imparatorluğun ve genel olarak Ortadoğu'nun ortak dili haline geldi. Persler tarafından kullanılıyor ama kontrol edilmiyordu. Bu onların *evrenselciliği* değildi.

Ödünç alma altyapının her noktasında gün gibi açıktı. Para sistemi, taç giyinmiş, koşan bir okçuyu (Daryus'un kendisi) tasvir eden altın darik, devleti, Anadolu'nun ve Yunanistan'ın ticaret ağlarına bağladı ve muhtemelen onların modellerinden ödünç alındı. Kraliyet yolları Asur örüntüleri üzerine inşa edildi ve (Akad zamanlarına kadar götürülebilecek) bir etaplama noktaları sistemi örüldü üzerinde; kraliyet yolları iletişimi sağlıyor, bir gözetim aracı olarak işlev görüyor ve aynı zamanda içeriye doğru yabancı akını yaratıyordu. Mızraklı ve oklu Pers süvarileri ve piyadeleri paralı asker konumundaki Yunan hoplitlerince koordine edildi; Fenike donanması orduya eklendi.

Perslerin hoşgörüsü sınırsız değildi. Kendilerininki ile aynı biçimi paylaşan yerel iktidar yapılarına dönük açık bir tercihleri vardı. Dolayısıyla Yunan kenti ile sıkıntılı bir ilişki içindeydiler ve burada hamilik ettikleri tiranlar yoluyla düzeni sağlıyorlardı. Satraplık kadrosu başlı başına bir tavizdi. Bazı alanlarda Pers soyluları satrap olarak tayin ediliyor; başka yerlerde yerel hükümdarlar basitçe yeni bir unvan alıyorlardı. Bir kez bu göreve geldikten sonra kendilerinin efendisi oluyorlardı; elbette eğer haraç ve askeri vergi verir, düzeni sağlar ve imparatorluk teamüllerine saygı gösterirlerse. Bu da şu anlama geliyor: Mısır ve Mezopotamya gibi köklü yönetimleri olan eyaletlerde satrap Pers olsa bile aşağı yukarı daha önce yerel elitlerin yönettiği biçimde yönetirdi. Geri alanlarda ise kendinden aşağıda yer alanlarla; şeyhler, kabile beyleri, köy liderleriyle son derece tikel bir şekilde pazarlık ederdi.

Tüm bu bakımlardan Pers İmparatorluğu 5. Bölüm'de tartışılan, karşılaştırmalı sosyolojinin ideal imparatorluk ya da ataerkil rejim tipine uyar. Merkezi despotikti, kuvvetli evrensel iddialara sahipti; fakat altyapısal iktidarı cılızdı. Buradaki karşıtlık Yunan kaynaklarında açıkça ortaya çıkar. Kralın önünde secdeye kapanma törenlerini, giysisinin ve çevresindekilerin ihtişamını, tebaalarıyla arasında koruduğu mesafeyi dehşete kapılmış ama yine de büyülenmiş bir biçimde uzun uzadıya anlatırlar. Anlattıkları aynı zamanda sarayda olanların taşrada olanlardan genellikle çok uzak kaldığını gösterir. Ksenofon, on bin Yunan paralı askerinin Asya'dan geriye evlerine yaptıkları yürüyüşe ilişkin anlatımında, yerel sakinlerin Pers İmparatorluğu'nun varlığından yalnızca belirsiz bir biçimde haberdar olduğu alanlara değinir.

Öte yandan hikâyenin bütünü bundan ibaret değil. Büyük Kral askeri olarak yerin dibine sokulduktan sonra bile, örneğin Daryus İskitler tarafından ve Kserkes Yunanlar tarafından aşağılandıktan sonra bile, imparatorluk ayakta kaldı. Asurlular gibi Persler de İmparatorluğun iktidar kaynaklarına katkı yaptılar. Asurlularda olduğu gibi en önemli yenilik bir yönetici sınıf maneviyatı biçiminde ideolojik iktidar alanında ortaya çıkmış gibi görünüyor. Fakat Persler ulusal sınırları olan bir üst sınıf ideolojisi yerine daha "uluslararası" bir üst sınıf ideolojisi geliştirdiler. Persler Asur eğitim biçimlerini kendi soylu sınıfının çocukları için olduğu kadar fethedilenlerin ve ittifak kurulan elitlerin

çocuklarına yönelik olarak da ciddi biçimde yaydılar. Pers geleneği oğlan çocuklarının (kız çocukları hakkında az şey biliyoruz) beş yaşında haremden alınmasını içeriyordu. Yirmi yaşına kadar kraliyet sarayında ya da bir satrapın sarayında büyütülüyorlardı. Bütünüyle sözel biçimde olsa da Pers tarihi, dini ve gelenekleri konusunda dersler alıyorlardı. Daryus bile kendisinin söylediğine göre okuma yazma bilmiyordu. Yaşı daha ileri olan çocuklar sarayda hazır bulunuyor ve adli vakaları dinliyorlardı. Müzik ve diğer sanatları öğreniyorlardı. Fiziksel ve askeri eğitime ise çok fazla vurgu yapılıyordu. Eğitim bu sınıfı evrenselleştirmek eğilimindeydi, onu gerçekten yaygın ve bütün imparatorluk boyunca siyasallaşmış hale getiriyordu. Daha önceden birbirlerinden apayrı duran soylular arasındaki yabancı evliliklerinin teşvik edilmesi ile anayurtlarından epey uzakta olan insanlara tımarlar verilmesi de yerel tikelciliğe karşı yaygın sınıf kimliğini pekiştirdi. İmparatorluk en tepedeki makamlarında ve kültüründe Perslerce yönlendiriliyordu ve her zaman Pers merkezine bağımlıydı. Gelenekleri kaynaşmak için fazla dirençli olan peç çok yerellik de vardı açık ki. İmparatorluk entrikaları, ihtilaflı halefler, yabancı yıkımları ve muazzam bölgesel çeşitlilik karşısında imparatorluğu bir arada tutan şey soylu yönetici sınıfın bağdaştırıcı ve ideolojik dayanışması olmuş gibi görünüyor. Evrenselciliğin ikili bir merkezi vardı; Büyük Kral ve soyluları. Dalaşıp birbirleriyle kavga etseler de aşağıdan ya da dışarıdan gelecek herhangi bir olası tehdide karşı, sınıf egemenliklerine daha fazla destek sağlayabilecek başka birisi ortaya çıkana kadar, sadakat içinde olmaya devam ettiler. Bu İskender'di. Süreç yine diyalektiktir. Bu imparatorlukların (görece başarılı olan) her birisi kendilerini önceleyenlerden *daha fazla* iktidar kaynağına sahipti ve bu da onları kendilerini önceleyenlerin çöküş nedenlerinden uzak kıldı.

Pers ideolojisinin bir başka önemli yanı var. Ne yazık ki bu bizim için bir belirsizlik alanıdır. Zerdüşt'ün dini bu. Zerdüşt'ün kaynaklarının ve gelişiminin tarihini saptamayı çok isterdik, ama yapamıyoruz. Bir hamisi vardı, belki Persli Teipses (yaklaşık olarak MÖ 675-640) belki de daha önceki bir hükümdar. Muhtemelen ağırlıklı olarak kırsal bir ortamda (Zerdüşt "eski develerin adamı" anlamına gelir, babasının ismi de "gri atların adamı" anlamına geliyordu) vaaz vermeye ve dinsel deneyimleri hakkında yazmaya başladı. Kutsal vahiye, Zerdüşt'e hakikatini dünyaya taşımasını emreden "bilen tanrı" Ahuramazda ile yapılan konuşmalara dayanıyordu bunlar. Bu hakikatler arasında şunlar vardı:

> İmgelemde kendilerini İkiz olarak açığa vuran iki temel Ruh, düşüncedeki, kelimedeki ve eylemdeki İyi ve Kötüdür. Bu ikisi arasında da bilge kişi hemen doğru seçimi yapar, aptal kişi yapamaz. [ve] Ölümlülerin itaat etmesi için en iyi sözcük olduğunu en mübarek olanın bana ilan ettiği şeyden bahsedeceğim. ... Benim buyruğum üzerine ona [yani Zerdüşt'e] itaat edenlerin hepsi İyi Ruhun eylemleri

sayesinde Refah ve Ölümsüzlüğe erişeceklerdir. [alınan yer: Gathas, Yasna 30 ve 45: metin eksiksiz olarak Moulton 1913 tarafından alıntılanmıştır]

Bu basit öğretilerde kurtuluş dinlerinin ve izleyen 2.000 yıl boyunca ifade ettikleri çelişkinin çekirdeğini görüyoruz. Bir Tanrı, evrenin hâkimi, bütün insanların keşfetme kapasitesine sahip olduğu ussallığı bünyesinde barındırır. Işığı ve karanlığı seçme gücüne sahiptirler. Eğer ışığı seçerlerse ölümsüzlüğe ulaşır ve acıdan kurtulurlar. Bunun potansiyel olarak evrensel, ahlaki ve radikal biçimde eşitlikçi bir öğreti olduğu yorumunda bulunabiliriz. Tüm yatay ve dikey bölünmeleri deler gibi görünüyor; tüm siyasal devletler ve sınıflar için elverişli gibi görünüyor. Beceri gerektiren tören performansına dayanmıyor. Öte yandan otoriteyi bünyesinde taşıyor; hakikatin ilk kez vahiyle bildirildiği ve ussallığı ölümlülerin ortak koşusunun üzerine çıkarılmış elçi Zerdüşt'ün otoritesini.

Bu türden ikili bir öğreti MÖ ilk binyıl için biricik değildi. İsrailli kavimlerin dini tek tanrılı yönde yavaş bir dönüşüm geçirmişti. Yehova tek Tanrı haline gelmişti ve rekabet halindeki bereket kültlerinin aksine görece soyut, evrensel bir Tanrı halini aldı; hakikatin Tanrısı. İsrailliler kayırılmış bir halk olsalar da, ayırt edici biçimde tarıma dayanan yaşam biçimleriyle özel herhangi bir ilişki kurmaksızın tüm insanların Tanrısı oldu. Tüm insanlar için doğrudan erişilebilir olsa da, yine de onlarla özellikle elçiler vasıtasıyla iletişim kurdu. Zerdüştçülük ile arasındaki öğreti benzerliği ayrıntılara kadar gider (örneğin meleklere inanma) ve Pers dininin Yahudiliğin gelişimini etkilemesi muhtemel. Ne de olsa Persler Yahudileri Kudüs'e kavuşturdular ve İsrail uzun süre hamilik edilen bir devlet olmaya devam etti. Belki de Pers İmparatorluğu'nun düzene sokulmuş devasa alanı içinde yayılan, tek tanrılı ve evrensel nitelikte olması muhtemel başka kurtuluş dinleri vardı. Fakat öğretiyi algılamak onu uygulamak ya da etkilemekten daha kolaydır. Zerdüşt dini özellikle kafa karıştırıcıydı. Aslında aracı (kelime oyunu amaçlanıyor) bir ruhban sınıfı, Mecusiler tarafından mı aktarıldı? Mecusiler var oldu, Med kökenli olabilirler ve tören uzmanları rolünü oynamış gibi görünüyorlar. Fakat dinsel bir tekelin sahibi gibi durmuyorlar ve yine Hint meslektaşları Brahmanlar gibi bir kast oluşturmuyorlardı. Rahipler ya da kavim olarak ayrık konumları Pers azameti döneminde düşüş yaşıyor olabilir. Popüler bir din miydi yoksa daha muhtemel bir seçenek olarak soyluların dini miydi? Tektanrıcılıkta bir gelişme mi yoksa bir düşüş mü yaşanıyordu? Daryus ve halefleri bunu hâkimiyetleri için bir dayanak olarak ne denli kullandılar? Kral için yararlı olduğu açık. Hem Daryus hem de Kserkes başlıca düşmanlarını Ahuramazda'nın da düşmanı olan Yalan olarak tanımladılar. Zerdüştçülüğün gerçek anlamda evrensel bir kurtuluş dinine yönelik olanakları temsil ettiğini ancak pratikte Büyük Kralın bu dini kendine mal edip onu ideolojik bir gerekçelendirme ve aynı zamanda

ortak hâkimiyetlerine ilişkin özgün bir entelektüel ve ahlaki açıklama olarak soyluları arasında yaydığını düşünmek en makul yol gibi duruyor. Fakat bu türden bir ideolojinin tek biçimi değildi. İçerdiği öğretiler de sınıf ve devlet sınırlarını aşarak daha fazla yayılabilirdi.

Pers iktidarının asit testi ve en fazla belgenin olduğu alan, Yunanlarla yaşadıkları iki büyük karşılaşmadır. Yunanların Perslerin askeri kuvvetine ilişkin ilk karşılaşma, yani Kserkes'in MÖ 480'deki Yunanistan istilası üzerine yaptıkları değerlendirmelerle başlayabiliriz. Elbette Yunanlar başlıca düşmanlarının sayılarını çılgınca abartmayı seviyorlardı. Bunun sebebinin kısmen Pers kuvvetlerini hesaplarken sahip oldukları temel Pers biriminin büyüklüğüne ilişkin yanlış kavrayışları olduğu dile getirilmiştir (örneğin, Hgnett 1963). Eğer sayıları on kat azaltırsak gerçeğe yaklaşacağımız söyleniyor. Fakat kaynakları reddetmemiz gerekiyorsa gerçeğe nasıl ulaşıyoruz?

Bunun bir yolu mesafe ve su rezervlerine ilişkin lojistik sınırlılıkları incelemektir. Örneğin General Sör Frederick Maurice, Kserkses'in istila rotasının büyük bölümünü kat etmiş ve bölgenin nehirleriyle derelerinde mevcut olan su rezervlerinin büyüklüğünü hesaplamıştır. Desteklenebilir azami sayının 200.000 asker artı 75.000 hayvan olacağı sonucuna varmıştır (Maurice 1930). Şaşırtıcı bir maharet tabii ki ama yine de sadece teorik bir maksimum! Aslında malzeme tedariki üzerindeki başka kısıtlar bu rakamı büyük ölçüde düşürmek zorunda değil çünkü istila rotasının bütünü boyunca denizden malzeme tedarik etmek çok da zor sayılmaz. Herodot hamilik edilen yerel hükümdarlar tarafından rota üzerindeki limanlar boyunca dört yılda gerçekleştirilen hazırlık sürecini ve biriktirilen depoları anlatır. Ona inanmamak için bir neden bulunmuyor; ikmal malzemeleri ve dolayısıyla kuvvetler "çok büyük" olmalı. Bu nedenle bazı otoriteler de Perslerin Çanakkale Boğazı üzerinden 100.000 ila 200.000 kişi geçirdiğini iddia ediyor; bunların yalnızca bir bölümü savaşçı olsa da. Pers deniz kuvvetlerini eklememiz gerekiyor. Bunların büyüklükleri ile ilgili daha az tartışma var; 600 kadar gemi ve 100.000 kadar güverte personeli. Mümkün olan en kolay tedarik koşullarında gerçekleşen ortak bir kara ve deniz operasyonundan söz ettiğimiz için, o zamana dek görülmüş olanlar ya da Perslerin sahip oldukları toprakların kalbinde harekete geçirdikleri arasında en büyüğü olabilir bu.

Ancak bir defada muharebeye sokulabilen sayı daha azdı. Aynı alanlardan toplanan daha sonraki Hellen orduları 80.000 fiili savaşçıyı aşmıyordu. Dolayısıyla bugün analizlerin büyük bölümü 50.000 – 80.000 savaşçıdan ve benzeri deniz kuvvetlerinden oluşan bir muharebe ordusu fikriyle sonuçlanıyor (bkz. Burn 1962; 326-32; Hignett 1963 ve Robertson 1976). Yunanların bakış açısından bakıldığında, bu hala "muazzam" anlamına gelir, çünkü onlar yalnızca 26.000 askerden oluşan bir ordu ile Perslerinkinden oldukça küçük bir

filo toplayabiliyorlardı. Perslerin gücü ve Yunanlara karşı sahip oldukları avantajlar hala çok büyüktü.

Ama Persler kaybetti; hem Yunan kent devletlerine hem de daha sonra İskender'e karşı. İlk yenilgi beklenmedikti ve çekişme başa baştı. Kolayca tersine dönebilir ve tarih(imiz)in rotasını böylece değiştirebilirdi. Ama Perslerin köklü zayıflıkları vardı. Yenilgiler toplumsal örgütlenmenin mevcut durumu hakkında çok şeyi açığa çıkarıyor. Üç neden varmış gibi görünüyor ve bunlardan ikisi doğrudan muharebe alanında ortaya çıkıyor. Üçüncüsü ise Pers toplumsal örgütlenmesinde daha derinlerde yatıyor.

Yenilginin birinci ve temel sebebi Perslerin savaş gücünü Yunanlar derecesinde yoğunlaştıramamasıdır. Yoğunlaştırma becerisi elbette askeri gücün esas aracıdır. Termofil'de Yunanlardan sayıca birkaç kat fazlaydılar. Platea ve Maraton'da onlardan yaklaşık 2'ye 1 oranında fazlaydılar. Daha sonra İskender bir savaşa en fazla 40.000 asker sokabildi ve sayıca yine 2'ye bir 1 oranında geride kalmıştı. Fakat Persler hiçbir zaman tüm askerlerini bir defada sahaya sokamadılar. Bunu becermiş olsalardı bile, ağır hoplit falanksının savaş gücünün yoğunluğuna denk bir güce sahip olamazlardı. Yunanlar üstünlüklerinin farkındaydılar ve bunu görece kapalı alanlara konuşlandırmaya çalıştılar; Termofil'deki geçit bu bakımdan mükemmeldi. Başarılarını kısmen daha ağır zırh ve silahlarına ve kısmen de disiplin ve itaatlerinin kaynağına atfettiler; özgür insanın kent devletine bağlılığına. Termofil'deki meşhur yazıt, (Yunanların iddiasına göre) kırbaçlarla savaşa sürülen Perslerle aralarındaki farka ilişkin düşüncelerini özetler. 300 Lakedemonialıya (yani Spartalıya) geçidi tutma emri verilmişti. Ölümüne tuttular geçidi:

> Lakedemonia'da de onlara, ey yolcu,
> Yatıyoruz, emirlerine itaat eden bizler.

Perslerin ikinci zayıflığı deniz gücüyle ilgiliydi. İşbirliğine girdikleri müttefikleri, Fenikeliler ve Anadolu'daki Yunan kent devletlerinin filolarını kullanıyorlardı ve bu müttefikler savaşırken Perslerin amaçlarına değişen derecelerde bağlılık gösteriyorlardı. Deniz kuvvetleri kabaca eşit güçte görünüyor. Perslerin sayısal üstünlüğü yönetim merkezlerinden çok uzakta savaşmak zorunda oldukları için dengelenmiştir. İmparatorluğun merkezi fiilen karayla kuşatılmıştı. Perslerin kendileri denizi almadıkları için antik ekonominin batıya doğru yayılışından tam olarak yararlanmıyorlardı.

Hem kara hem de denizde sergiledikleri muharebedeki zayıflık Pers'in üçüncü ve tayin edici zayıflığına işaret eder. İmparatorluk Yakın Doğu'nun büyük kara parçasına uygundu: Hamilik edilen hükümdarlar ile devletlerden meydana gelen, genişleyen bir konfederasyondu, Pers ve Med merkezinin ve bazı aristokrat soyların hegemonyacı tahakkümü altında bir arada tutuluyor-

du. Soylu sınıf bu geniş imparatorluğu yönetmek için birbirine yeterince bağlıydı. Fakat Yunanların yarattıkları kadar sıkı bir askeri ve ahlaki formasyon içinde savaşmak beklenmedik bir zorunluluktu ve bu zorunluluğun onları aştığı ortaya çıktı. Müttefikler içinde Fenikeliler sadıktı çünkü bir güç olarak kendilerinin hayatta kalması Yunanistan'ı yenmeye bağlıydı. Fakat diğerleri arasından bazıları kazanır görünen her kimse ondan taraf olmayı tercih ediyordu. Ne de Perslerin merkezi Yunanların merkezi kadar sıkıca birleşmişti. Satraplar komutaları altında birlikler bulunan, emperyal amaçlara sahip olabilecek ve başkaldırabilecek, kısmen bağımsız yöneticilerdi. Kiros'un kendisi bu şekilde iktidara gelmişti. Halefi Kambises tahta çıkarken erkek kardeşini öldürdü ve öldüğü sırada erkek kardeşi olduğunu iddia eden bir rakibinin kışkırttığı ciddi bir ayaklanma ile uğraşıyordu. Daryus bu ayaklanmayı bastırdı ve Anadolu'nun Yunan kent devletlerinden gelen bir başka ayaklanmayı da durdurdu. Kserkes Babil ve Mısır'daki isyanları bastırdı ve Yunanistan'dan kovulması üzerine pek çok ayaklanmayla karşı karşıya kaldı. Bundan sonra Pers iktidarı küçüldükçe iç savaşlar daha sık çıktı ortaya (her iki cephede de Yunanlar kilit askerler oldular).

Bu sorunların Yunanlara karşı verilen seferler üzerinde askeri yansımaları oldu. Büyük Kralın satraplarına ait askerlerin sayısını düşük tutmayı tercih ettiğini biliyoruz. 10.000 Pers piyadesi Ölümsüzler ile 10.000 Pers süvarisine sahipti. Bir satrapın 1.000 yerli Pers askerinden fazlasına sahip olmasına genellikle izin vermiyordu. Dolayısıyla büyük ordunun görece küçük bir profesyonel çekirdeği vardı, geri kalanı imparatorluğun tüm halklarından toplanan askerlerden meydana geliyordu. Yunanlar bunun farkına vardı, en azından bir süre sonra. Savunmalarının iki aşama içerdiğini fark ettiler. İlk önce düşmanı o denli sert bir biçimde frenlemişlerdi ki Pers konfederasyonları liderlerinin yenilmezliğinden şüphe etmeye başlamıştı. Bağlılıklarının bu şekilde zayıflaması, kralı, gerçekte ana muharebelerde tüm zorlu savaşları yapmış gibi görünen Pers çekirdek birliklerini kullanmaya zorladı. Persler cesurca ve inatla savaşsalar da, sınırlanmış bir alanda ve kapalı bölgelerde aynı sayıda hoplite karşı pek de denk sayılmazlardı (oysa hoplitler daha sonra Pers topraklarının açık alanlarında süvari ve okçu desteğine ihtiyaç duyacaklardı).

Aslında Büyük Kral'ın ordusu askeri olduğu kadar *siyasi* bir amaca da sahipmiş gibi görünüyor. İmparatorluğun tümünden müfrezeler içeren şaşılacak derecede çeşitlenmiş bir güçtü ve bu nedenle tek bir düzen içinde yönetilebilmesi mümkün değildi. Fakat orduyu tek bir yere toplamak satrapları ve müttefikleri üzerindeki tahakkümünü harekete geçirmenin etkileyici bir yoluydu. Ordusunu teftiş ettiğinde sayılar ve katıksız manzara çağın tüm bilincini etkiliyordu. Herodot, müfrezeleri 10.000 kişiyi alabildiği bilinen bir alana toplayarak ordunun nasıl sayıldığına ilişkin hikâyeyi anlatır. Buna inanıp inanmamayı seçebiliriz (rakamın büyük kısmını yok etsek bile). Fakat hikâyenin amacı

bir hükümdarın kendisinin bildiğinden ya da herhangi bir kimsenin sayabileceğinden bile daha fazla güce sahip olmasının yarattığı şaşkınlığı ifade etmektir. Asur örneğinde belirttiğim gibi, bu Yunanların düşündüğünden daha yaygındı. Bu düzenin lojistiğinin dokunduğu alan imparatorluğun tüm köylerine ve şehirlerine yayılmış olmalı. Çok az kimse Büyük Kral'ın gücünden bihaber olabilirdi. Seferberlik satrapları, müttefikleri ve halkları üzerinde barış zamanlarının sağlayacağından daha fazla iktidar sağlıyordu ona. Kral için yazık ki bu gücü umulmadık ve yoğunlaşmış kaynaklara sahip bir düşmana, Yunanlara karşı onların vatanında kullanmak düştü payına. Güç gösterisi geri tepti ve ayaklanmaları ateşledi.

Büyük Kralın sorunu satraplık altyapısının büyük bölümünün yönetimi kolaylıkla âdemi merkezileştirebilecek olmasıydı. Okur-yazarlık artık devletin kontrolünün dışındaydı. Para sistemi devletle yerel servet sahiplerinin paylaştığı ikili bir iktidar yapısını imalıyordu. Aslında Pers İmparatorluğu'nda bu ikilik özgün bir niteliğe sahipti. Para sistemi temel olarak askerler için levazım örgütlemenin bir aracı olarak başlatılmıştı. Bu organizasyon kısmen kralın ve kendisine doğrudan bağlı vekillerin ve kısmen de satrapların sorumluluğunda olduğundan, bir sorun çıkıyordu ortaya. Kim para basacaktı? Aslında gümüş ve bakır paralar her ikisi tarafından da basılıyordu, ama altın darik kralın tekelindeydi. Satraplar nadiren de olsa altın para bastıklarında, bu bir başkaldırı beyanı olarak muamele görüyordu (Frye 1876: 123). Para sistemi genel ticaret için kullanıldığında iktidarı daha da âdemi merkezileştirebilirdi. Pers İmparatorluğunda iç ve dış ticaret büyük oranda üç yabancı halkın kontrolü altındaydı. Bu halkların ikisi, Aramlılar ve Fenikeliler, imparatorluğun resmi kontrolüne tabiiydi, fakat ikisi de büyük bir özerklik düzeyini korudu; daha önce gördüğümüz gibi Persler yalnızca Aram dilinin ve Fenike donanmasının mevcut yapısını kullandılar. Ticaret yapan üçüncü halkın, Yunanların ana vatanı siyasi olarak özerkti. Daha sonraki Pers ordularının çekirdeğini de sağladılar. Daha önce belirttiğim gibi, hoplit falanksı çok büyük bir iktidarın otoritesini desteklemiyordu ille de; ideal büyüklüğü 10.000 askerin altındaydı. Zerdüştçülük bile iki uçlu olabilir. Büyük Kralın otoritesini desteklemek için kullanılmış olsa da, merkezleri bir bütün olarak Pers üst sınıfı olmuş gibi görünen bireysel inananların kendine güvenini de destekledi. Yollar, "kralın gözleri" (kralın ajanları) ve hatta aristokrasinin kültürel dayanışması Yunanlara karşı gerekli olan yoğunlaşmış entegrasyonu yaratamadı. Pers idaresinin *erdemi* daha gevşek olmasıydı. Bu sayede âdemi merkezileşme ve Ortadoğu'da etkin hale gelmeye başlayan kozmopolit kuvvetlerden yararlanabiliyordu. İskender gelmeden önce bile, Pers İmparatorluğu bu kuvvetlere karşı koyamıyordu. Fakat artık merkezdeki siyasi kargaşa bir bütün olarak toplumsal düzenin çökmesine neden olmuyordu ille de. Artık Sargon'a ve zorunlu işbirliğine ihtiyaç yoktu.

Ne Yunanlar ne Romalılar ne de batılı halefleri bunun değerini bildi. Yunanlar doğu halklarının alçaklığı, köleliği, despotizm aşkı ve özgürlük korkusu olarak kabul ettikleri şeyi anlayamadılar. Bu karikatür bir ampirik veriye dayanıyordu: Pek çok Ortadoğu halkının despotik monarşiye gösterdiği saygı. Fakat Pers ile ilgili olarak gördüğümüz üzere, despotizm gerçek olmaktan ziyade anayasal düzlemde geçerliydi. Bu türden despotizmin altyapısal iktidarı bir Yunan polisininkinden kayda değer biçimde daha azdı. Tebaalarının taahhütlerini belirli bir eşgüdüm içinde seferber etme kapasiteleri düşüktü. Yaygın iktidar bakımından çok daha güçlülerse de, yoğun iktidar bakımından bir hayli aşağıdaydılar. Pers İmparatorluğu'ndaki tebaa Yunan yurttaşının devletinden saklanabileceğinden çok daha etkin biçimde saklanabilirdi devletinden. Bazı açılardan Persler "daha özgürdü".

Özgürlük bölünmez değildir. Çağımızda özgürlüğe ilişkin iki temel anlayış var; liberal ve sosyalist-tutucu anlayışlar. Liberal ideal, devlete *karşı* özgürlük, devletin bakışına ve güçlerine karşı mahremiyet idealidir. Tutucuların ve sosyalistlerin ortak ideali, özgürlüğün ancak devlet *vasıtasıyla,* devlet yaşamına katılmak vasıtasıyla elde edilebileceğini savunur. Her iki anlayışın da apaçık erdemleri var. Bu kategorileri antik tarihe doğru uzatırsak, Yunan polisinin tutucu-sosyalist ideali pekâlâ temsil ettiğini ve şaşırtıcı bir şekilde Pers İmparatorluğu'nun bir dereceye kadar liberal ideale denk düştüğünü görürüz. İkinci analoji yalnızca kısmen geçerlidir; çünkü modern liberal özgürlükler (paradoksal bir biçimde) anayasal olarak devlet tarafından güvence altına alınırken, Perslerin özgürlükleri anayasaya aykırı ve kaçamaktı. Daha uzun ömürlüydüler ayrıca. Yunanistan sonraki fatihlere, Makedonyalılara ve Romalılara boyun eğdi. Pers İskender'e sadece ismen boyun eğdi.

Fatihi saldırgan, sarhoş ve duygusal bakımdan dengesiz; ama aynı zamanda haklı olarak Büyük sıfatıyla andığımız İskender'di. Makedonyalı ve Yunan askerlerden meydana gelen, muhtemelen 48.000 gücünde, karışık bir kuvvetle MÖ 334'te Çanakkale Boğazı'nı geçti. Sekiz sene içinde Pers İmparatorluğu'nun tamamını ve ayrıca Hindistan'ın küçük bir kısmını istila etti. Doğu unvanlarını almasına karşılık Yunan ve Makedonyalıların geliştirdikleri protestoları Bir Pers kralı gibi hareket ederek bastırdı; Perslere, Makedonyalılara ve Yunanlara eşit haklar verdi ve satraplık sistemini yeniden kurdu. Bu sayede Pers soylularının sadakatini elde etti. Fakat buna daha sıkı olan Makedonya örgütlenmesini, daha küçük, daha disiplinli ve düzenli orduyu, birleşik bir mali sistem ile Attika gümüş parasına dayalı para ekonomisini ve Yunan dilini ekledi. Yunanistan ve Pers birliği İskender ile 10.000 askerinin Pers kadınlarla evlendiği kitlesel düğünle simgeleştirildi.

İskender Babil'de 323'te bir içki âleminin ardından öldü. Ölümü Pers eğilimlerinin hala yürürlükte olduğunu gözler önüne serdi. Onun istilacı atılımı daha fazla emperyal merkezileşme yönünde olmamış; kozmopolit âdemi mer-

kezileşme yönünde olmuştu. İmparatorlukta kimin halef olacağına dönük herhangi bir düzenleme yapılmamıştı ve vekilleri satraplarını çok sayıda bağımsız doğu tarzı monarşilere dönüştürdüler. 281'de yapılan bir sürü savaşın ardından üç monarşi sağlamlaştırıldı: Antigonid Hanedanlığı'nın idaresinde Makedonya'da, Selçukluların idaresinde Anadolu'da ve Ptolemilerin idaresinde Mısır'da. Pers tipi gevşek devletlerdi, oysa Yunan hükümdarları devlet içinde bağımsız güç sağlayan pozisyonlardan sürekli olarak uzak tutmuşlardı Pers elitleri ile diğerlerini (bkz. Walbank 1981). Yunanca konuşan ve eğitimde ve kültürde Yunancayı kullanan Helenistik devletler oldukları doğru. Fakat Hellas değişmişti. Yunanistan'ın kendisinin dışında (ve hatta bir düzeye kadar içinde bile) tam manasıyla "insan" olmanın ayrılmaz bir parçası olan işlenmiş akıl artık resmi olarak yönetici sınıfa hapsoldu. Yunan istilası geleneksel olarak Perslere ait olan yönetim temelini, yönetici sınıfın ideolojik maneviyatını yoğunlaştırmak anlamına geldi. Persler olmaksızın Pers ülkesi ve Yunanlar olmaksızın Yunanistan; fakat kaynaşmaları Ortadoğu'nun (ya da Çin dışında benzeri süreçlerin ortaya çıktığı herhangi bir yerin) o zamana dek deneyimlediğinden daha uyumlu ve yaygın bir yönetici sınıf temeli yarattı yönetim için.

Yine de, bu devletlerin sınırlı iktidarları başka ve daha yeraltı eğilimlerin yürürlükte olduğu anlamına gelir. Devletler daha geniş, kısmen asayişi sağlanmış ekonomik ve kültürel bir alanda varlık gösterdiler. Yoğun seferberliğe ilişkin iç güçleri de teoride olmasa bile fiilen sınırlanmıştı. Hala eşsiz biçimde yoğunlaşmış Mısır örneği haricinde federaldiler ve daha "demokratik" Yunan geleneklerinin önemli bir rol oynadığı gayri resmî kozmopolit bağlantılara dönük saklanma yerleri ve fırsatları taşıyorlardı. 10. ve 11. Bölüm'lerde anlatılacak âdemi merkezi kuvvetlerden büyük bölümü ile kurtuluş dinleri onlardan ve Roma İmparatorluğu altındaki ardıl eyaletlerinden geldi.

Ortadoğu imparatorluklarının artık Yunan olması jeopolitik iktidarın merkezini batıya kaydırdı. Fakat Yunan dünyası kendi batı sınırlarında farklı kuvvetlerle karşılaştı. Geleneksel Yunan "tutucu-sosyalist" özgürlük anlayışları olarak tarif ettiğim şey köylü çiftçilerle demir araçları ve silahları olan tüccarlar arasında daha kolay yayılabildi. Yunan gelişmeleri ve çelişkileri İtalyan yarımadasında farklı biçimlerde ve farklı bir sonuçla tekrarlandı. Sonuç Roma İmparatorluğu oldu. Spencer'in zorunlu işbirliğinin sanayi öncesi koşullarda görülmüş en gelişkin örneği, Helenizmi fetheden ama aynı zamanda onu içine katan ve bir tahakküm imparatorluğu yerine teritoryal bir imparatorluk haline gelen ilk örnek; Roma İmparatorluğu.

Burn, A. R. 1962. *Persia and the Greeks.* London: Arnold.

Cook, J. M. 1983. *The Persian Empire.* London: Dent.

Driel, G. van. 1970. Land and people in Assyria. *Bibliotecha Orientalis, 27.*

Frye, R. N. 1976. *The Heritage of Persia.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Ghirshman, R. 1964. *Persia from the Origins to Alexander the Great.* London: Thames & Hudson.

Goetze, A. 1975. Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Murvatallish; and The Hittites and Syria (1300-1200 B.C.). Chap. 21 and 24 in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E S. Edwards et al. 3d ed. Vol. II, pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Grayson, A. K. 1972 1976. *Assyrian Royal Inscriptions. 2* vols. Wiesbaden: Harrassowitz.

Hignett, C. 1963. *Xerxes' Invasion of Greece.* Oxford: Clarendon Press.

Larsen, M. T. 1976. *The Old Assyrian City-State and Its Colonies.* Copenhagen: Akademisk Forlag.

Liverani, M. 1979. The ideology of the Assyrian Empire. In *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires,* ed. M. T. Larsen. Copenhagen: Akademisk Forlag.

Maurice, F. 1930. The size of the army of Xerxes. *Journal of Hellenic Studies,* 50.

Moulton, J. H. 1913. *Early Zoroastrianism.* London: Williams and Norgate.

Munn-Rankin, J. M. 1975. Assyrian Military Power 1300-1200 B.C. Chap. 25 in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Vol. II, pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Nylander, C. 1979. Achaemenid Imperial Art. In Larsen, *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires,* ed. M. T. Larsen. Copenhagen: Akademisk Forlag.

Oates, J. 1979. *Babylon.* London: Thames & Hudson.

Olmstead, A. T. 1923. *A History of Assyria.* New York: Scribner.

1948. *A History of the Persian Empire.* Chicago: University of Chicago Press.

Postgate, J. N. 1974a. Some remarks on conditions in the Assyrian countryside. *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 17.

1974b. *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire.* Rome: Biblical Institute Press.

1979. The economic structure of the Assyrian Empire. In *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires,* ed. M. T. Larsen. Copenhagen: Akademisk Forlag.

1980. The Assyrian Empire. In *The Cambridge Encyclopedia of Archaeology,* ed.A. Sherratt. Cambridge: Cambridge University Press.

Pritchard, J. B. 1955. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Reade, J. E. 1972. The Neo-Assyrian court and army: evidence from the sculptures. *Iraq,* 34.

Robertson, N. 1976. The Thessalian expedition of 480 B.C. *Journal of Hellenic Studies,* 96.

Saggs, H. W. 1963. Assyrian warfare in the Sargonic Period. *Iraq,* 25.

Walbank, F. W. 1981. *The Hellenistic World.* London: Fontana.

Wiseman, D. J. 1975. Assyria and Babylonia - 1200-1000 B.C. Chap. 31 in *The Cambridge Ancient History,* ed. I. E. S. Edwards et al. 3d ed. Vol. II, pt. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Zaehner, R. C. 1961. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism.* London: Weidenfeld & Nicolson.

9
Roma Teritoryal İmparatorluğu

Roma tarihi, sosyologların sahip olduğu en büyüleyici tarihsel laboratuvardır. Bu tarih bize 700 yıla uzanan yazılı kayıtlar ve arkeolojik kalıntılar sağlıyor. Romalılar bu uzun süre boyunca gözle görülür şekilde aynı kalan bir çekirdek kimliğe sahip oldular; yine de kendi eylemleri ile komşularının eylemleri sayesinde yaratılan kuvvetlere kendisini sürekli olarak uyarlayan bir toplum yapısı sergilediler. Bu bölümün ilerleyen sayfalarında ele alınan süreçlerin çoğu muhtemelen daha önceki bazı toplumlarda da vardı. Şimdi ilk defa gelişimlerini açık biçimde izleyebiliyoruz.

Roma'nın ilgi çeken yanı onun yayılmacılığıdır. Tüm tarihin en başarılı fatih devletlerinden birisiydi; fetihleri *elde tutmak* konusunda ise *en* başarılı olanıydı. Roma, lejyonlarının hükümranlığını, kendisinden önce ya da sonra görülmüş herhangi bir toplumdan daha dengeli bir biçimde ve daha uzun bir süre boyunca kurumsallaştırdı. Bu tahakküm imparatorluğunun sonunda gerçek bir *teritoryal* imparatorluk haline geldiğini ya da en azından tarıma dayalı tüm toplumların yüklendiği lojistik sınırlılıklar çerçevesinde elde edilebilecek en yüksek teritoryal kontrol seviyesine ve yoğunluğuna ulaştığını iddia edeceğim. İktidarının, daha önceki imparatorlukların iktidar gelişimi alanında gerçekleştirdiği başlıca iki hamleyi incelten ve genişleten, esas olarak ikili bir temeli vardı. İlk olarak, Roma zorunlu işbirliğini içeren bir *örgütlü iktidar* biçimi geliştirdi ve buna *lejyonlara dayalı ekonomi* adını vereceğim. İkincisi, tüm fethedilen elitlerin Roma yönetici sınıfı içinde kapsanabileceği kadar geniş bir sınıf kültürünü içeren bir *otoriter iktidar* geliştirdi. Birincisi Roma iktidarının temel hiyerarşik, dağıtımcı biçimiydi; ikincisi temel yatay, kolektif biçimdi. Bunların birleşmesi yoluyla Roma'nın elde ettiği şeyi Roma elinde

tuttu. Dolayısıyla bu bölümün başlıca görevi bu yeni toplumsal iktidar biçiminin yükselişini ve çöküşünü açıklamaktır.

Roma İktidarının Kökenleri

Yunanlar, Fenikeliler ve Kartacalılar Demir Çağı'nın saban kullanıcıları ile doğu Akdeniz uygarlıkları arasındaki uç bölgelerin batıya doğru hareket etmesine yardımcı oldular.[1] Melezleşme orta ve kuzey Akdeniz'de yeniden fakat değişik bir biçimde ortaya çıktı. İtalya'nın batı kıyısında başlıca taşıyıcılar Etrüsklerdi. Bunlar muhtemelen Balkanlar ile Anadolu'dan deniz yoluyla gelen ve yerlilerle kaynaşmış göçmenlerdi. MÖ 600'e gelindiğinde, komşuları üzerindeki kültürel etkileri tepelerdeki köyleri küçük kent devletlerine dönüştürüyordu. Bunlardan birisi Roma'ydı. Dolayısıyla İtalya'yı Yunanistan'dan ayıran iki farklılık vardı. İtalya ticaret yapan, uygarlaşmış halklardan yayılan buluşlardan (okur-yazarlık, madeni para, hoplitler, kent devleti) ilk zamanlardan itibaren yararlandı ve denizleri kontrol eden bu halkların gerçek ve hükmedici basıncını hissetti. İtalyan halklar deniz gücüne erişimden, büyük deniz ticaretinden ve deniz yoluyla yapılan göçlerden büyük oranda yoksun bırakılmıştı. Roma'dan günümüze ulaşan ilk belge, Polybius tarafından çoğaltılan, Kartaca ile MÖ 508-507 tarihinde yapılan bir anlaşmadır. Bu anlaşma, Roma'nın kendi toprakları üzerindeki hegemonyasına dönük bir güvenceye karşılık batı Akdeniz'deki Kartaca ticaret tekelini teyit ediyordu. Kara ve deniz birbirinden ayrıydı. Roma veya başka Latin halkları üzerindeki doğu etkileri, farklı bir projeye, iktidarın karada gelişmesi projesine uygulanacaktı.

Neden İtalya'daki başka bir kent devletinin değil de Roma'nın hegemonya sağladığına ilişkin (ya da Etrüsklerin neden bölgesel tahakkümlerini elde tutmayı beceremediklerine ilişkin) fazla fikrimiz yok. Görülebilen tek şey, bölgesel hegemonya bir kez olgunlaştıktan sonra Roma'ya ait belirli düzenlemelerin bu hegemonyayı sürdürmeye uygun olduğudur. Roma'nın yükselişinin askeri yönü bakımından, görece açık alanda süvarilerle desteklenen görece gevşek bir hoplit ordusu türü yararlı oldu. Etrüskler MÖ 650'den itibaren hoplit biçimlerini taklit ediyorlardı ve Romalılar da onları taklit ettiler. Kral Servius Tullius (muhtemelen MÖ 550 civarında) ağır piyade ile süvarileri birleştirdi. Servius'un kalkan ve uzun mızrak taşıyan yüzer kişilik bağımsız gruplar halinde örgütlenen, belki de 3.000-4.000 asker kuvvetindeki piyade lejyonuna, 200 ila 300 süvari artı yardımcı müfrezeler eşlik ediyordu.

Lejyon, Yunan polisine göre politik olarak daha az yoğunlaşmış ve daha az eşitlikçi köylü çiftçiler arasında ortaya çıktı. Roma muhtemelen kent devleti örgütlenmesi ile daha güçlü bir kabile örgütlenmesinin bir karışımını üretti.

---

1 Kullanılan genel kaynaklar şunlardı: Scullard 1961; Gelzer 1969; Brunt 1971a ve b; Bruen 1974; Gabba 1976; Ogilvie 1976; Crawford 1978; ve Jones 1970: cilt 1 içinde derlenen belgeler.

Roma toplumunun daha sonraki dönemlerinde üç tane "ikilik" görüldü. İlk olarak, kamusal politika alanının yanı sıra, "özel" ataerkil hane güçlü bir rol oynamaya devam etti; yani *res publica* (devlet) ile *res privata* (özel meseleler) arasında bir ayrım vardı. Bu iki alanın ikisi de daha sonra kendi hukuklarını geliştirdi. Medeni hukuk ile özel hukuk böylece ortaya çıktı. Özel hukuk aileler arasındaki hukuksal ilişkilere uygulanıyordu. İkinci ikiliğe gelince, yurttaşlıkla ilgili resmi ilişkilerin, yani mertebelerle "sınıfların" yanı sıra, güçlü hamilik ilişkileri, siyasi fraksiyonlar ve hizipler varlık göstermeye devam etti. Bunların köklerini klan ittifaklarında ve kabile benzeri ittifaklarda aramak makul görünüyor. Üçüncüsü resmi siyasi yapıdaki bir ikilikti; kökleri muhtemelen klana ya da kabilde yaşlıların üstlendikleri role dayanan senato ile halk arasındaki ikilikti. Roma'nın meşhur özdeyişi *Senatus Populusque Romanus* (Senato ve Roma halkı) bu ikiliği özetler. Ayırt edici biçimde Roma'ya ait, kabile ve kent devleti ile alakalı bu ikilikler, Yunan polis federasyonunun, karada yayılmanın gerekleri doğrultusunda değiştirilmiş olduğuna işaret ediyor.

Resmi siyasi yapının iki temel unsuru vardı. Birincisi, senato ile halka dayanan meclisler arasındaki ikilikti. Halkı ve en iyileri (yani oligarşi) içeren siyasi fraksiyonlar kadar senatörleri ve equestrian'ları (gücü savaş atı edinmeye yeten varlıklı şövalyelerden ya da süvarilerden oluşan tabakanın mensupları – ç.n.) içeren "mertebelerin" de kökeninde bu ikilik yatıyordu. Bunlar cumhuriyetin sonraki dönemlerinde önemli hale geldi ve ikinci bir hiyerarşi ile yani Latin dünyasındaki anlamıyla *sınıf* hiyerarşisi ile birlikte varlık gösterdi.

Sınıf için bugün kullandığımız sözcük (kaynak metinde sınıf anlamına gelen "class" kelimesi kullanılıyor – ç.n.), Romalıların *classis* sözcüğünden türemiştir. *Classis,* zenginliğe göre askeri hizmet yükümlülüklerini içeren bir derecelendirmedir. Daha sonraki dönemlerde Romalılar bu derecelendirmeyi Servius Tullius'a atfettiler. O dönemde zenginliğin ölçüsü büyük ve küçükbaşlardı. Livy ve Cicero tarafından bize aktarılan ve zenginliği bir bronz ağırlığıyla ölçen en eski biçim 4. yüzyıla aittir. En zengin sınıf (daha sonra equestarian mertebesi haline gelecektir) 18 centuria (her bir centuria 100 askerden oluşuyordu) süvari askeri sağlıyordu. Bir derece alttaki sınıf 80 centuria hoplit askeri; bir derece daha alttaki zırh ya da kalkansız piyade askerlerinden 20 centuria; onun da altındaki baldır zırhları olmayan 20 centuria; daha da alttaki sadece mızrak ve kargıyla donatılmış 20 centuria; en alttaki ise saban taşıyan 30 centuria sağlıyordu. Bunlara *assidui* denilirdi, çünkü devlete mali yardımda (kaynak metinde yardım anlamına gelen "assistance" sözcüğü kullanılıyor – ç.n.) bulunuyorlardı. Bunların altında, devlete yalnızca çocuklar (*proles*) sağlayabilen *proletarii* vardı. İsmen bir centuria oluşturuyorlardı fakat askeri hizmet yükümlülükleri yoktu. Her bir centuria temel halk meclisi *comitia centuriata*'da eşit oy hakkına sahipti. Bu sistem yurttaşlığa zenginlik ölçüsünü katıyordu ama hiçbir yetişkin erkeği hatta proleterleri bile oy hakkından mahrum etmi-

yordu. Başından beri, kolektif örgütlenme hem ekonomik hem de askeri ilişkileri bir potada eritmişti.

Bu sosyolojik açıdan da gerçek bir "sınıf" sistemiydi (bu konu 7. Bölüm'deki tartışıldı). Sınıflar bir bütün olarak devlet üzerinde *yaygın biçimde* örgütleniyordu ve bu bakımdan *simetriktiler.* Hamilik ilişkileri dikeyine sınıf mücadelesini zayıflatan "yatay" örgütlenmeler getiriyor olsa da. Fakat Yunanistan'da olduğu gibi, askeri/siyasi kuvvetlerden gelen ciddi bir girdi söz konusuydu ve bu durum buradaki sınıf sistemini modern sınıf sistemlerinden farklı kılar. Roma'nın başarısı askeri ve ekonomik örgütlenmeyi devlet içinde kaynaştırmasına, tabakalaşma ile yurttaşlığı kara savaşının gereklerine bağlamasına dayanıyordu.

Roma militarizmi (Yunan hoplitlerine kadar) antik toplumlarda birbirine karşıt olan iki unsuru birleştirdi; paylaşılan bir "etnik topluluk" duygusu ile toplumsal tabakalaşmayı birleştirdi. Bu birleşme yaratıcı gerilimleri de içeriyordu. Birbiriyle çelişen iki toplumsal eğilimi teşvik etti. Süvarilerin yerini ağır piyadelerin aldığı Yunan örneğinin aksine, Roma'da ağır süvarilerle ağır piyadeler eş zamanlı olarak gelişti. Alt sınıfların hafif piyade rolü ittifak kurulan halklardan gelen yedek kuvvetlere verildi. Kendileri ağır silahlarla donatılmış hoplitler haline geldiler, ama kendilerinin tedarik ettiği malzemelerle değil devletin sağladığı malzemelerle donanıyorlardı. Fakat sınıf mücadelesi hem ağır piyadelerin hem de süvarilerin bir takım toplumsal dayanaklarını korudu. Patriciler zengin plebleri (ki bunlar halk tabakasından geliyorlardı) kabul etmek zorunda kaldılar, bu sayede de kendilerini yeniden canlandırdılar. Bu arada 494'te, köylü mülk sahipleri, kendileriyle patrici magistra (yüksek devlet görevlileri – ç.n.) sınıfı arasında aracılık etmek üzere kendi tirbünlerini seçmelerine izin verilene dek askeri hizmette bulunmayı reddettiler ve beş askeri grevden ilkine imza attılar. Kayıtlı tarihin ilk büyük grevi başarılı oldu. Sınıf mücadeleleri Roma Cumhuriyeti'nin askeri etkinliğine ciddi katkılar yaptı.

Kabile ile kent devleti biçimlerinin, yurttaş eşitliği ile tabakalaşmanın bu şekilde birleşmesi, Romalıların, İtalya'da fethettikleri ve hamilikleri altına aldıkları halklarla esnek ve yapıcı ilişkiler kurmasını da sağladı. Bazılarına oy hakkı içermeyen bir yurttaşlık verilirdi (fakat Roma'ya göç etmeleri halinde oy hakkından da yararlanabilirlerdi). Bazılarına ise özerk müttefikler olarak davranılırdı. Esas amaç olası bir hasım devletler ittifakını parçalamaktı. Her bir devlet kendi sınıf sistemini koruyordu ve bu sayede halka dayalı "ulusal" bir temelde Roma'ya karşı örgütlenme arzuları azalıyordu. Birleşik müttefikler, Punik Savaşları boyunca, vergi ya da harç yerine büyük sayılarda yedek kuvvet sağlayarak önemli bir rol oynadılar. Roma hala (küçük) bir tahakküm imparatorluğuydu, bir teritoryal imparatorluk değildi. Müttefikler ve hamilik edilen devletler yoluyla tahakkümünü sağlıyordu, dolaysız bir teritoryal nüfuzu yoktu.

Bu hem askeri hem de siyasi taktikler birkaç yüzyıl boyunca Roma'nın güney İtalya'yı tahakkümü altında tutabilmesini sağladı. MÖ 272'ye gelindiğinde Roma 100.000 kilometrekarelik bir alanda hâkimiyet kurmuş, gevşek biçimde örgütlenmiş bir devletti ve bu devletin çekirdeğini 300.000 yurttaş oluşturuyordu. Yurttaşların hepsi teorik olarak askerlik yapabilirdi. Devlet yönetimi okur-yazardı. Düzenli nüfus sayımı yapılıyordu. Gelişkin bir anayasa ve kanunlar vardı. MÖ 290 civarında ilk madeni para darphaneleri ortaya çıktı. Fakat Roma hala doğu Akdeniz'in bir taşra şubesiydi.

İlk dönüşüm, güneye ve denize doğru yayılmalarının önünü tıkayan Kartacalılarla girdikleri uzun mücadele sırasında ortaya çıktı. 264 ile 146 yılları arasında aralıklarla süren Punik Savaşları'nda Roma bir donanma geliştirdi ve sonunda Kartaca'yı yok edip tüm kara ve deniz imparatorluğuna el koydu. İkinci Punik Savaşı (218-201) destansı ve tayin edici oldu. Dönüm noktası Hannibal'ın İtalya içine küçük bir orduyla gerçekleştirdiği parlak hücumdan sonra ortaya çıktı. Doruk noktasına ise 216'da Cannae'deki yıkıcı zaferle ulaşıldı. Bu noktada Kartacalılar Roma üzerine son bir saldırıda bulunması için Hannibal'a ikmal sağlayamadılar. Roma'nın fedakârlık gösterme becerisi toplumsal yapının militarizmini gözler önüne serdi. Hemen hemen 200 yıllık bir dönem boyunca herhangi bir anda yurttaşların yaklaşık % 13'ü silahaltındaydı ve yaklaşık yarısı yedi yılda en az bir dönem askerlik hizmetine alınıyordu (Hopkins 1978: 30-3). Kartaca'ya karşı sahaya sürekli olarak daha fazla sayıda asker sürerek, ölülerinin ve yaralılarının yarattığı boşluğu Kartacalılara göre daha hızlı doldurarak bir zayiat savaşı verdiler. Yavaşça Kartacalıları İtalya dışına ve İspanya içine ittiler. Yol üzerinde, genellikle Roma'nın düşmanları oldukları için Hannibal'ın müttefikleri olan Kelt halklarla hesaplaştılar. Artık kuzey ve batı emperyal fetih için açık hale gelmişti. Ardından 202'de Hannibal'in ordusunu Zama savaşında yok ederek Afrika'ya girdiler. Hannibal'ın sürgüne gönderilmesi de dâhil olmak üzere aşağılayıcı barış şartları dayatıldı. Bundan böyle batı Akdeniz açık hale geldi. Sonunda tahrik edilen Kartaca MÖ 146'da başkaldırdı ve yok edildi. Başkenti yerle bir edildi, kütüphanesi Numidia'nın barbar kralına sembolik olarak bağışlandı.

Bu olaylara ilişkin Kartacalıların hikâyesinin ne olduğunu hiç bilmiyoruz. Roma zaferini, Kartaca'nın oligarşik tüccarları ile paralı askerlerine kıyasla yurttaş çiftçi-askerlerin sahip olduğu daha yüksek birliktelik ve bağlılık duygusuna atfetmek gelenekseldir. Kısmen Yunanistan mı Persler ve Fenike mi filmini yeniden izliyoruz. Sadece Kartacalıların asker kayıplarını neden bu kadar hızlı telafi edemediklerine ilişkin bir tahmin yürütebiliriz. Ana kaynağımız Polybius İtalya savaşındaki göreli asker güçlerini verirken Kartaca sahra ordusundaki asker sayısı (20.000) ile silah taşıyabilecek tüm Romalıların ve müttefiklerin sayısını (770.000) karşılaştırır ve karşılaştırılanlar arasındaki bu niteliksel fark ilginç bir ipucu olabilir. Polybius MÖ 167 yılında Roma tarafın-

dan tutsak alınmış ve ardından orada büyümüştür. Roma'ya sempati duyan fakat yine de Roma'nın Kartaca'ya dönük muamelesinden giderek daha fazla endişe duyan Polybius (Kartaca'nın yok edilişine tanık olmuştur), Romalıların toplumlarına ilişkin kendi militarist bakış açılarını açıklıkla ifade etmiştir (Momigliano 1975: 22-49). Roma sahra ordularının büyüklüğü çoğunlukla Hannibal'ın sahra ordularını geçse de olağanüstü değildi; belki de Cannae'de bozguna uğratılan 45.000 kişilik ordu Romalıların en büyük ordusuydu ve bu rakam doğunun Helenistik monarşileri tarafından toplanan orduların yalnızca üçte ikisi kadardı. Ancak bu orduların Roma toplumu için sahip olduğu merkezi nitelik eşsizdi. Dolayısıyla Polybius'un çarpıttığı rakamların bir mantığı vardı; Roma yurttaşlarının tamamı muharebe meydanına uygundu, Kartacalılar için ise aynı şeyi söyleyemiyoruz.

Romalıların deniz gücünü ne denli kolaylıkla ele geçirdiğinden bahsetmek de anlamlı olur. Polybius bunu Kartacalıların denizcilikteki üstünlüğüne karşılık Romalı deniz askerlerinin sahip olduğu cesarete yorar. Deniz savaşı oldukça uzun bir süre boyunca çok fazla gelişme göstermemiştir. Polybius'un bize söylediğine göre Romalılar bir Kartaca kadırgasını ele geçirip taklit etmişlerdi. İktidar dengesi yeniden karaya geçmişti. Roma gibi bir kara gücü denize gidebildi. Kartacalılar bu hareketi tersine çevirmeyi, deniz gücünden karaya gitmeyi denedi ve başarısız oldu. Bu başarısızlığın nedeni askeri açıdan ana süvari kuvvetlerinin daha düşük niteliği ile hafif zırhıydı. İktisadi açıdan iddia edilen o ki kara imparatorluklarını madenler ile geniş plantasyonlardaki kölelik kurumu sayesinde bir arada tutuyorlardı ve bu durum toprakların kolektif savunusu için etkin bir maneviyata yol açmış olamaz.

Ancak tayin edici eşiğin siyasi olduğu düşünülebilir. Romalılar yaygın teritoryal yurttaşlık buluşunu yavaş yavaş ve tesadüfen üretmiştir. Yurttaşlık sadık müttefiklere veriliyordu ve bu da Roma'nın yoğun, Yunan tipi yurttaşlığına o zamana dek harekete geçirilmiş muhtemelen en geniş kolektif bağlılık kapsamını üretmek üzere katkı yapıyordu.

Aslında buluş Yunanistan'ın kendisi aleyhine döndü. Kent devletleri ile Makedonya krallığı arasındaki çatışmalardan yararlanan Roma her ikisine de boyun eğdirdi. Bu süreç araştırmacılar arasında tartışmaya yol açmıştır. Bu araştırmacıların çoğu için Romalıların MÖ 168'de Makedonya'yı yendikten sonra onu ilkin bir eyalete dönüştürmemesi kafa karıştırıcı olmuştur. Roma'da yayılmacılık ile ilgili şüpheler mi vardı, diye sorulmuştur (Badian, 1968; Whittaker 1978; Harris 1979).

Ancak bu yaklaşım, daha sonraki ve kesin olarak *teritoryal* yayılmacılık kavramlarını Roma tarihinin önceki bir aşamasına yüklemektir. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz üzere, daha eski imparatorluklar hâkim ve tamamlayıcı yerel elitler tarafından yönetiliyordu. Romalıların bu döneme kadar yaptığı da buydu. Fakat artık yarı pragmatik biçimde yarı tökezleyerek farklı

bir yapıya doğru ilerliyorlardı. İspanya, Sardinya, Sicilya ve nihayet Kuzey Afrika'da Kartaca hâkimiyetini neredeyse tamamen yıkmalarının ardında, Hannibal ve seleflerinin aşağılamalarına dönük gaddar bir intikam motivasyonu vardı. Ama bu politika daha önce olduğu gibi tahakküm kurulan müttefikler sonucunu doğurmadı, fakat zorunlu olarak *vilayetler*, eklenmiş topraklar sonucunu doğurdu. Bu topraklar, doğrudan atanmış magistralar tarafından yönetiliyor ve lejyon garnizonları tarafından korunuyordu. Bu da yeni emperyal fırsatlar üretti fakat aynı zamanda Roma'da ve diğer müttefikler içinde iç siyasi zorluklar yarattı. Lejyonları desteklemek için vergi toplamak üzere vilayetlerde belirli bir düzenek üretilene kadar bu durum maliyet de yarattı. Romalıların bu düzeneği üretmesi belirli bir süre aldı. İlk önce siyasi güçlükleri çözmeleri gerekiyordu. Çünkü fetihler tüm geleneksel devlet yapısının altını oymuştu.

Birincisi savaşlar gönüllü yurttaş ordusunun altını oymuştu. Lejyonlar nihayetinde tam zamanlı ve paralı hale gelmişti (bkz. Gabba 1976: 1-20). Askeri hizmet yükümlülükleri ve buna ek olarak İtalya'daki fiili savaş pek çok köylü çiftliğini borca batırarak onların altını oymuştu. Toprakları büyük toprak sahiplerinin eline geçen köylüler Roma'ya göç ettiler. Roma'da bir sonraki askeri hizmet yükümlülüğü sınıfına yani proletaryaya dâhil olmak zorunda kaldılar. Köylü mülk sahiplerinde ortaya çıkan noksan proletaryanın dâha önceden yapmadığı biçimde asker sağlaması anlamına geldi. Askerler siyasi açıdan özerk temellerini kaybettikçe ordunun kendisi içinde hiyerarşi arttı. İspanya ve Kuzey Afrika'nın fatihi Scipio "Africanus" ya da biraz daha sonraki bir general, *imperator*'a verilen uğursuz rütbeleri ve övgüleri yarattı. *Imperator* ilk başta "generaldi" ama daha sonra tabii ki "imparator" haline geldi.

İkincisi, bir buçuk yüzyıl içinde tabakalaşma arttı. Daha sonra Romalı yazarlar Roma'nın ilk dönemlerindeki eşitlik düzeyini geleneksel biçimde abarttılar. Pliny'nin bize söylediğine göre, son kral 510'da sürüldüğünde, herkese yedi *iugera* (Roma alan ölçüsü; yaklaşık 1,75 hektar, bir günde iki öküz ile sınırları çizilen alan) ölçüsünde bir arazi parçası veriliyordu. Bu bir ailenin geçimi için yeterli olamazdı ve eksik gösteriliyor olmalı. Yine de eşitlik görüntüsü muhtemelen gerçekliğe yaslanıyordu. Ama daha sonra, başarılı yayılmacılığın bir sonucu olarak, özel şahısların zenginliği ve ordu maaşları arasındaki eşitsizlikler arttı. MÖ 1. yüzyılda, döneminin en zengin adamı olmakla ün salmış Crassus 192 milyon sesterces düzeyinde bir servete sahipti ve bu servet bir yıl boyunca kabaca 400.000 aileyi doyurmaya yetecek düzeydeydi. Çağın bir başka ileri geleni rahat yaşamak için bir kişinin yılda 100.000 sesterces, iyi yaşamak içinse 600.000 sesterces gelire ihtiyacı olduğuna hükmediyordu. Bu rakamlar bir ailenin geçim düzeyinin 200 ile 1.200 kat fazlasıydı. Orduda ücretler arasındaki farklılıklar arttı. MÖ 200 civarında centurion'lar (centuria'ların başındaki yönetici– ç.n.) sıradan askerlere göre iki kat fazla

kazanç sağlıyordu; fakat Pompey yönetimindeki 1. yüzyılda 20 kat fazla kazanç elde etmeye başladılar. Kıdemli bir subay ise 500 kat fazla kazanç elde ediyordu. Düzenli maaşlar arasındaki farklar arttı, cumhuriyet döneminin sonunda askerlere kıyasla 5 kat fazla maaş alan centurion'lar, Augustus'un hükümdarlık döneminde 16-60 kat fazla maaş almaya başladılar (Hopkins 1978, bölüm 1).

Bu tabakalaşma artışına getirilen bir açıklama, imparatorluğun elde ettiği kazançların çoğunluk için değil bir azınlık için erişilebilir olduğudur. İspanya'da eskiden Kartaca'nın hâkimiyeti altında bulunan topraklarda, kölelerin çalıştığı zengin gümüş madenleri ile büyük tarım plantasyonları vardı. Roma devletini her kim kontrol ediyorsa o fethin meyvelerini toplayabiliyordu. Fetihle beraber yeni idari makamlar ve bunların meyveleri geliyordu. Roma anayasasının halkçı unsurları halkı keyfi adaletsizliklerden korumaya hizmet etti. Fakat yurtdışında yasal yetkiler ile askeri ve sivil makamlar en üstteki iki mertebede toplanmıştı; yani senatörler ile şövalyelerde. Örneğin vergiler, çoğu equestrian mertebesinin üyeleri olan tahsildarlara havale edilirdi. İmparatorluğun kazançları devasa boyutlardaydı ve eşitsiz biçimde dağıtılıyordu.

Üçüncüsü, köleliğin fetih yoluyla yoğunlaşması siyasi güçlükler yarattı. Aslında, bir çözümle sonuçlanan çatışmaları tahrik etti. Roma büyük yığınlar halinde muazzam sayıda köle yaratmıştı. Bu köleler kolektif örgütlenme becerisine sahipti.

135'te ilk büyük köle isyanı Sicilya'da patlak verdi. Çok sayıda köle, belki de 200 bini bu isyana bulaşmıştı. Dört yıllık mücadelenin sonunda, isyan acımasızca ve amansızca bastırıldı. Bu zalimlik elbette Roma'nın özünde vardı. Ama kölelik görece yoksul Roma yurttaşları üzerinde yıkıcı bir etkide de bulunuyordu. Önde gelen bir senatör olan Tiberius Gracchus sözcüleri oldu. Yurtdışında uzun hizmetler verdikten sonra 133 yılında İtalya'ya geri dönmüştü ve köleliğin artan kapsamı ile özgür köylülerin zayıflaması onu dehşete düşürmüştü. Fetih yoluyla elde edilen kamu arazilerini proletaryaya dağıtmayı içeren eski bir kanunu yeniden canlandırmayı önerdi. Bu sayede proletaryanın sıkıntıları hafifletilecek ve askeri hizmete uygun mülk sahibi sayısı artacaktı. Hiç kimsenin 500 *iugera* kamu arazisinden daha fazlasına sahip olamaması gerektiğini iddia etti. Bu, daha büyük miktarlarda kamu arazisini elinde bulunduran zenginlerin çıkarları ile çelişiyordu.

Tiberius Gracchus merhametsiz bir politikacı ve güçlü bir hatipti. *Civil Wars* [*İç Savaşlar*] eserinde Appian tarafından alıntılanan bir konuşmasında yakın bir zamanda ortaya çıkan köle isyanına atıfta bulunuyordu:

> Kölelerin savaşta yararsız olduğunu ve efendilerine hiçbir zaman sadık davranmadıklarını söyleyerek köle sayısının çok olmasına karşı çıktı ve yakın zamanda Sicilya'da kölelerin efendilerinin başına sardıkları belayı bu iddiasına kanıt olarak

gösterdi. Sicilya'da tarımın ihtiyaçları köle sayısını aşırı derecede artırmıştı. Romalılar tarafından kölelere karşı girişilen savaşı da hatırlattı. Bu savaş ne kolay olmuş ne de kısa sürmüştü; uzun, karasızlıklar ve tehlikelerle dolu bir savaştı. [1913: I.9]

Köleler önemli değildi ama yurttaşlar önemliydi. Yurttaşların içinde bulunduğu kötü durum, *Life of Tiberius Gracchus* [*Tiberius Gracchus'un Yaşamı*] adlı eserinde Plutarch tarafından aktarılan en güzel konuşmasını doğurmuştu:

> "İtalya üzerinde gezinen vahşi hayvanların" diyordu, "hepsinin içinde saklanacak bir mağarası ya da ini var; ama İtalya için savaşan ve ölen insanlar sadece ortak hava ve ışığın tadını çıkarıyorlar, başka hiçbir şeyleri yok. Eşleri ve çocuklarıyla etrafta evsiz ve yuvasız geziniyorlar. Ve generaller kabirleri ve mabetleri düşmandan korumak için savaşlarında askerlerini yalancı ağızlarla yüreklendiriyorlar; çünkü bu askerlerden birisinin bile, çok sayıda Romalıdan birisinin bile miras yoluyla kalmış bir kurban taşı yok. Ama diğerlerinin zenginliğini ve lüksünü desteklemek için savaşıp ölüyorlar. Dünyanın efendileri olacak yaradılışta olmalarına rağmen, kendilerine ait tek bir toprak parçaları bile yok." [1921: 10]

Duvar yazılarıyla donanmış Roma'da (bu yaygın bir okur-yazarlığı ima ediyor) artan gerilimin ortasında Tiberius Gracchus o yıl halkın tribünü seçildi. Geleneksel usulleri çiğneyerek, tutucu eş tribünün vetosunu bir kenara koyup Bergama'nın kraliyet hazinesini (bu bölümün sonraki sayfalarına bakılabilir) yeni çiftçilere dağıtmayı denedi. Ertesi yıl yine geleneğe uymayarak yeniden göreve seçilmeye çalıştı. Açık ki kamu arazileri meselesinin kendisinden daha fazlası söz konusuydu; mesele halkın imparatorluğun kazançlarını paylaşıp paylaşmayacağı meselesiydi.

Yanıt sert oldu. Seçim günü, (kendisi büyük devlet arazilerini ele geçirmiş olan) başrahibin öncülük ettiği bir senatörler çetesi Tiberius Gracchus ile silahsız destekçilerini öldürdü. Mücadeleyi küçük kardeşi Gaius devraldı. Gaius toplumsal kargaşa ortamlarında da olsa ölümüne dek arazi dağıtım programını sürdürmeyi başardı. 121'de öldü. Senato bileşimindeki tutucular yeniden siyasi kontrol elde edince 119'da bu programdan vazgeçildi.

Katılımcı yurttaşlık başarısız olmuştu. Bizzat Roma içindeki siyasi çatışma iki şiddet patlaması içinde çözümlenmişti; belki de cumhuriyet tarihi boyunca Roma sokaklarındaki ilk örgütlü şiddetti bu. Sonuçta üst tabakaların tahakkümü onaylandı. Buğday sübvansiyonlarıyla yoksulların üstesinden gelindi. Daha sonra çok miktarda bedava buğday dağıtımı da yapıldı. Ayrıca ilk önce İtalya'da ve ardından fethedilen tüm topraklarda köylü asker toplulukları oluşturuldu. Bu da emperyal yayılmaya ek bir bağlanma getirdi. Aslında, bir tür "refah devleti emperyalizmine" yol açtı. Bu iki bakımdan 20. yüzyıl fenomenine benziyordu; emperyal yayılmacılık ile kitlelerin harekete

geçirildiği savaşın tetiklediği ihtiyaçlara bir yanıt olarak ortaya çıktı ve bu taleplerin rotasını temel iktidar yapılarından uzaklaştırma başarısını gösterdi. Sıradan yurttaş artık merkezi siyasi kurumlar açısından önem taşımıyordu. Roma "etnik bir topluluk" tarafından giderek daha az ve artan şekilde sömüren bir "sınıf" tarafından yönetilir hale geldi.

Yayılmacılık hızlandı. Profesyonel ordu kaçınılmaz görülmeye başlandı. Gaul'deki yenilgiler Roma'da paniğe ve MÖ 108 yılında konsül Marius'un ordu reformlarına yol açtı. Marius proletarya sınıfından gönüllülerden oluşan bir ordu toplama politikasını onayladı. Bu politika gönüllülere ücret ödemeyi içeriyor ve on altı yıllık hizmetin ardından arazi biçiminde emekli maaşları verileceğini taahhüt ediyordu. Müttefikler yardımcı kuvvetler kadar süvarilerin hemen hepsini de sağlayacaktı. Ordu ile Roma yurttaşlığının sınıf derecelendirilmesi arasındaki bağlantı kopmuştu. Yüksek komuta hala üst sınıflar ile mertebelerden gelen bireylerle doldurulacaktı. Ama komuta yapısının kendisi artık aynı zamanda yurttaş derecelendirmesini içeren bir hiyerarşi anlamına gelmez oldu. Ordu özerkleşiyordu.

Marius'un reformları ikinci ve aynı dereceden önemli bir sorunun daha altını çizdi. Müttefikler ne olacaktı? Ordular içindeki müttefiklerce sağlanan yardımcı kuvvetlerin gerçek büyüklüğünü hesaplayabildiğimiz tarihte sayıları lejyonların üzerine çıkmıştı. Brunt'un (1971a: 424) MÖ 200 için verdiği rakamlara göre 44.000 lejyonere karşılık 83.500 müttefik askeri vardı. Herhangi bir yıl için bilinen en yüksek fark bu olsa da Brunt müttefiklerin sürekli olarak lejyoner sayısını aştığını gösterir. Buna uygun olarak müttefikler eksiksiz yurttaş hakları talep etmeye başladılar. Roma ile bazı İtalyan müttefikler arasında MÖ 91-89 yıllarında yaşanan Sosyal Savaşlar sırasında (Latinceden birebir çeviri yapıldığında "Müttefikler Arası Savaşlar" adını alır), daha fazla sorundan kaçınmak için müttefiklere bu haklar verildi ve etkili oldu. Bu durum, yerel elitlerle işbirliği içinde yönetmeyi içeren Roma gelenekleri ile tutarlılık içindeydi. İtalyan elitlerine haklar vermek artık tehlikeli değildi çünkü yurttaşlar içindeki tabakalaşma artıyordu.

Romalıların sahip olduğu haklar ve ödevler diğer kentlere yani *municipia*'lara ve asker *kolonilerine* yayıldıkça İtalya yapısı itibariyle daha türdeş gözükmeye başladı. Sezar döneminde bu bir bütün olarak imparatorluk için geçerli hale geldi. Diğerlerinin Kartaca'ya göre daha fazla müttefik muamelesi görebileceği açık hale gelince, elitler arasındaki Roma hakimiyetine dönük antipati azaldı. Yunan kentleri Roma tahakkümüne uyarlandı. Kuzeybatı Anadolu, Bergama kralı çocuksuz Attalos III tarafından 133 yılında Roma'ya miras olarak bırakıldı; çünkü Bergamalı elitler devrim korkusu yaşıyorlardı ve koruma için Roma'ya yönelmişlerdi. Romalılar cumhuriyet-imparatorlukları boyunca üst sınıflar arasında giderek daha fazla siyasi birlik geliştirdiler.

Artık imparatorluğun yararları devasa hale geldiğinden, artık bir bütün olarak İtalyan üst tabakası fraksiyonlara kabul edildiğinden, artık alt tabakadan korkulmasına gerek olmadığından, üst sınıf içindeki siyasi fraksiyon mücadeleleri yoğunlaştı. Elbette bu mücadeleler geleneksel siyasi yapılar içine hapsedilebilirdi, ama ordunun niteliği değişmişti. Bir bütün olarak cumhuriyet/imparatorluk üzerindeki kontrolün başlıca aracı orduydu. Ordu cumhuriyetçi ve katılımcı yurttaşlık kurumu ile bağlantısını kaybettiği için, durum içerisinde özerk bir etmen haline gelme tehdidi taşıyordu. Dahası ordunun kendi içsel birliği problemli hale gelmişti.

Marius lejyon düzenini biraz artırıp lejyonu 6.200 artı 600 süvariden meydana gelen bir birlįk haline soktu. Eşya ağırlığını da azaltıp askerlerinin ("Marius'un katırları") sırtına ikmal malzemeleri, teçhizat ve yol yapım gereçlerini yükledi. Fethettiği yerlerdeki iletişim sistemlerini iyileştiren lejyonlar siyasi konsolidasyonun etkin bir birimi haline geldiler (bu konuya ilerleyen sayfalarda daha fazla değinilecektir). Fakat lejyonlar arası birlik sorunluydu. Lejyonlar tek tek veya en fazla altı ordu halinde konuşlandırılıyordu ve bu ordular da birbirlerinden yüzlerce mil uzakta kalıyordu. Çağın iletişim altyapısı göz önünde bulundurulduğunda, ordu birleşik bir komuta yapısı olarak işleyemiyordu. Senato ile yurttaş topluluğunun üstlendiği geleneksel kontrol zayıflıyor ve bu nedenle ordu devlet tarafından bir arada tutulamıyordu. Ordu; kişisel hırs, üst sınıf fraksiyonculuğu ve gerçek siyasi anlaşmazlıkların bir karışımının böldüğü generallerce yönlendirilen ayrı ordulara bölünme eğilimi gösteriyordu. Bu generallerin hepsi senatördü, ama kimileri senatodan kimileri ise halk meclislerinden yanaydı (En İyiler partisi ile Halk partisi); kimileri de tek bir siyasi fraksiyona veya sınıf fraksiyonuna bağlanmıyordu. Fakat hiçbirisi siyasi meşruiyet olmaksızın çalışma yürütmüyor veya yürütmek istemiyordu. Yeni eyaletler fethetmek için olduğu kadar fethedilen eyaletlerde ortaya çıkan karışıklıkların ve isyanların yarattığı sorunlarla baş etmek için de hepsine sonsuz olmasa da belirli konsüllük yetkileri verilmişti.

Bu generalleri içermesi gereken siyasi yapı Polybius tarafından "karma anayasa" olarak tanımlandı. Şöyle diyordu:

> Sistemin bütününün aristokratik mi, demokratik mi yoksa monarşik mi olduğunu kesin şekilde belirlemek buralı birisi için bile imkânsız. Bu aslında doğal. Çünkü kişi gözlerini konsüllerin yetkilerine dikerse, anayasa bütünüyle monarşik ve kraliyetçi görünür; eğer senatonun yetkilerine dikerse, aristokratik görünür; kişi kitlelerin gücüne baktığındaysa, açıkça demokrasi görür. [1922-7; VI, 11]

Ancak iktidar ve zorunluluk konsül konumundaki generallerden yanaydı ve bu nedenle akıntı monarşi yönündeydi. General siyasi olarak müdahale etmek *zorundaydı.* Askerlerinin bağlılığı, daha sonra arazi hibeleri biçimini

alacak olan emekli aylıklarına yönelik yasaları güvence altına alabilme becerisine bağlıydı. Ancak daha önce gördüğümüz gibi tarım kanunları ihtilaf konusuydu. Yalnızca bir yıl görevde kalan konsül gerekli kanunların çıkmasını sağlamak için şiddete, rüşvete ve şiddet tehdidine başvurarak siyasi bir fraksiyon kurmak zorundaydı. Askeri ve siyasi iktidar arasındaki çatışma general tarafından çözüme kavuşturuluyordu.

Sonraki yüz yıl boyunca, bağımlı lejyonları ile birlikte general, Roma iktidarının hakemi oldu. Kimi zaman tek başına diktatör olarak, kimi zaman rakip generallerle eşit konsül olarak kurulan hassas ittifak içinde, kimi zaman da bunlarla açık iç savaş halinde. Bu dönemin tarihi gerçekten de bir düzeyde Marius ve Sulla'nın, Pompey'in, Crassus ve Sezar'ın, Anthony ve Octavian'ın tarihidir. Olası iki alternatif sonuç vardı: İmparatorluk (İskender'in imparatorluğunun yaptığı gibi) farklı krallıklara bölünebilirdi ya da bir general en üst komutan, *imperator* haline gelebilirdi. Octavian MÖ 27'de Augustus'un unvanını alınca, etkileyici bir şekilde bir imparator haline geldi ve halefleri de nihayetinde yine imparator olarak atandı. Cumhuriyet/imparatorluk sonunda bir imparatorluk haline geldi.

Roma İmparatorluğu – Bir İmparatorla ya da Bir İmparatorsuz

Roma hakkında yazılmış pek çok tarih anlatısı resmi anayasalarla dönemlendirme yapar. Cumhuriyet MÖ 31 ile 23 yılları arasında Augustus'un güçlerinin çeşitli şekillerde arttırılmasına kadar sürdü. Ardından principate (eşitler arasında birinci), MS 234 yılında Diokletiyan'ın tahta gelişi ile yerini dominate dönemine bıraktı. Ancak Roma'nın temel yapısı, yaklaşık olarak MÖ 100'den MS 200'de ya da hatta MS 350'de ortaya çıkan çöküş başlangıcına kadar yaşanan bu anayasal değişiklikler boyunca aynı kaldı. Bu dönem boyunca Roma bir *imparatorluktu,* bir imparatorla ya da bir imparatorsuz; muhtemel bir merkezi ordu ve bürokrasi ile devasa toprakları yöneten, muazzam zenginlik ve iktidar eşitsizliklerini bünyesinde taşıyan ve sıradan yurttaşlarını etkin bir biçimde iktidardan mahrum bırakmış bir imparatorluktu.

Bir tahakküm imparatorluğuydu; yine de başka yerlerde zorunlu işbirliği yapılarını bozma eğilimi göstermiş olan Demir Çağı niteliklerini de bünyesine katmıştı. Bir para ekonomisiydi ve okur-yazar bir toplumdu. Özel mülkiyet sahiplerini bünyesinde barındırıyordu. Kozmopolitti ve pek çok açıdan çok sayıda âdemi merkezi, taşra iktidar ilişkisi üzerine gevşekçe oturmuştu. Yine de Perslerin yolunu izlemedi. İmparatorluğun tüm yerli elitlerini kendi yönetici sınıfı içine kattı ve antik dünyadaki en yoğun ve yaygın zorunlu işbirliği biçimini dayattı. Bu biçime *lejyon ekonomisi* adını veriyorum. Bu iki iktidar biçimi yaklaşık olarak MÖ 100'den itibaren Roma'yı tarihin ilk teritoryal imparatorluğu yaptı.

Bu eşsiz Roma iktidar konfigürasyonuna bakarken imparatorlukta yer alan başlıca iktidar aktörlerini (ya da iktidarsız aktörleri) inceleyeceğim. İlk başta başlıca dört aktör vardı: Köleler, özgür yurttaşlar, esas itibariyle Roma'nın senato ve equestrian tabakalarından gelen büyük toprak sahiplerinden ve yerli elitlerden oluşan üst sınıf ve devlet elitleri.[2] Ancak zamanla ilk ikisi tek bir grup içinde birleşti; "kitleler". İlk önce bunlara bakacağım.

Roma İmparatorluğu'nun Kitleleri: Köleler ve Özgürler

Roma köleliğinin kökenleri Yunan köleliğin kökenleri ile yakın bir paralellik gösterir. Hem Roma hem de Yunanistan uzun süre genellikle fethedilen halklardan türetilmiş küçük köle gruplarına sahip olmuştur. Her ikisinin de özgür yurttaş için düzenli olarak çalışan özgür yurttaş geleneği yoktu. Her ikisi de siyasi yurttaşlık ve askeri hizmetin gereklilikleri nedeniyle iş gücü kıtlıkları yaşıyordu. Her ikisi de birdenbire büyük miktarlarda köle elde ettiler; fakat Roma Yunanistan'ın aksine bu köleleri fetih yoluyla elde etti.

Kartaca'nın köle plantasyonları, daha yoğun tarımın küçük köylü arazilerinin yapabileceğinden daha fazla artık üretebileceğini gösterdi. Roma'da yazılan, tarım konulu bilimsel eserler birkaç yüz *iugera* büyüklüğündeki topraklar üzerinde çalışan küçük emek grupları önermeye başladılar: Yurttaşlar bu şekilde kullanılamazdı; fakat köleler kullanılabilirdi. Fetihler sürerken köleler ucuza geliyordu. Köleliğin ekonomik avantajlarına minnetle el kondu. Köleler normal koşullarda (özgür emekte olduğu gibi) aileler halinde değil bireyler olarak geldikleri için, bunların beslenmesi ucuza mal oluyordu ve kırsal alanda eksik istihdam üretmiyorlardı.

Kölelerin ne kadar yaygın olduğunu çok fazla bilmiyoruz. MÖ 1. yüzyılın son döneminde yani köleliğin doruğa çıktığı dönemde Roma İtalya'sı için yapılan tahminler toplam nüfusun %30'u ila %40'ı arasında değişmektedir (örneğin, Westermann 1955; Brunt 1971a: 124; Hopkins 1978: 102). Taşraya ilişkin bilgilerimiz noksan, fakat taşrada köle oranının neredeyse kesinlikle daha düşük olduğunu biliyoruz. Mısır'daki güvenilir nüfus sayım verileri, İskenderiye dışında sadece %10 oranında köle olduğunu gösteriyor (ki burada köle yüzdesinin daha yüksek olması beklenebilir). Ünlü Doktor Galen, bize, Bergama bölgesinde nüfusun yaklaşık %22'sinin köle olduğunu söyler. Yaklaşık olarak MÖ 50'den MS 50 ya da 100'e kadar 100, belki de 150 yıl boyunca köleler hemen hemen bu düzeyde kaldı. Ardından fetihler durdukça sayıları azaldı. Romalılar Yunan ölçeğinde köle satın almaya girişmediler; yüksek sayılarda köle de yetiştirmediler (çağımızda Amerika'da gerçekleşen budur). Bu yollardan herhangi birisiyle kölelik söz konusu sayılarda korunmaya de-

---

2 Bu ayrım ancak kaba bir tahmine yaslanmaktadır. Kadınların konumu 10. Bölümde tartışılacaktır, çünkü Hıristiyanlık kadınların tartışmalı konumunu gözler önüne sermiştir.

vam edebilirdi ve ticari köleliğin uygulanabilir olduğu zaten görülmüştü. Dolayısıyla köleliğin ölmesine neden izin verildiği sorusu makul bir sorudur.

Yanıt insani gerekçelerde ya da köle isyanlarından duyulan korkuda yatmaz. Spartaküs'ün büyük isyanı MÖ 70 yılında patlak vermiştir ve kayıtlarımızdan Crassus'un bu isyanı bastırmasının onun siyasi kariyerini nasıl etkilediği hakkında çok şey öğreniyoruz, fakat Spartaküs veya takipçileri hakkındaki bilgilerimiz sınırlı. Crassus'un 6.000 isyancıyı çarmıha gerdiği söyleniyor bize. Bundan sonra herhangi bir ciddi köle isyanı gerçekleşmemiştir.

Tarım köleleri, der Varro, "konuşkan aletlerdi" ve öküzler "yarı konuşkan aletlerdi"; yük arabaları ise "dilsiz aletlerdi." Bu ifade şekli gerekliydi çünkü köleler özel mülkiyete aitti. Daimi özgür emekten yoksun Roma gelenekleri arazi ve aletlerin özel mülkiyetini daha kolay meşrulaştırabilirdi. Tarım (ve maden) köleleri insan ırkına mensubiyetten mahrum edilmişti. Öte yandan tüm kölelere bu şekilde davranılamıyordu. Yunanistan'ın fethi özel zorluklar yaratmıştı. Artık köleleştirilenlerin önemli bir bölümü fatihlerinden daha yüksek bir uygarlık seviyesine sahipti. Batıda artık köle öğretmenlere, doktorlara ve devlet bürokratlarına rastlanıyordu. Principate dönemi boyunca ve imparatorluğun ilk yıllarında bu kölelerden bazıları merkezi idareyi etkili bir biçimde yürüttü. Varro'nun teorisi büyük bir zorluk çıkarmaksızın bu insanlara uygulanamazdı, uygulanamadı da. Bu köleler kimi zaman hukuki kimi zaman fiili ve çoğunlukla geçici koşullar altında sözleşme yapabiliyor, ücret alabiliyor ve özgürlüklerini satın alabiliyordu. Kölelikle özgürlüğün ve özgür ücretli emeğin sınırları birbirine karışmıştı.

Benzeri bir bulanma perdenin "özgür" yanında ve daha önemlisi tarım alanında da yoldaydı. Kölelik köylü mülk sahiplerinin bastırılma sürecinin bir parçasıydı. Kimileri borçlanıp arazilerini kaybetmiş ve Roma'ya ya da taşradaki köylü-asker kolonilerine göç etmişti. Kimileri ise arazilerini ellerinde tutmuştu ama arazi sahiplerinin emek hizmeti veren kiracıları olarak. Kimileri de mülkiyet haklarını ellerinde tutmuş ama hasat zamanlarında ve diğer mevsim dönemlerinde gündelik işçiler olarak arazi sahipleri için giderek daha fazla çalışır olmuştu. Kiracılık ve gündelik ücretli emek, köleliğe karşı ve yurttaşlar arasında alternatif emek sömürüsü biçimleri yaratıyordu. Kölelik arttıkça, kısa bir gecikmeyle, bu iki statü de arttı ve kölelik doruk noktasındayken bile yasalarca açıkça sağlamlaştırıldı (bu sürecin iyi bir betimlemesi için bkz. Jones 1964: II, 773-802; Finley 1973: 85-7; ve Ste. Croix 1981: 205-59).

Bu son derece önemli bir gelişmeydi. Antik Çağ'ın köylü ekonomilerinde artığı genişletmek genellikle köylüyü daha çok çalıştırmak anlamına geliyordu. Daha sonraki tüm ekonomik gelişme bunu gerektirmiştir. Kölelik ile özgürlüğün birleştirilmesi bunu genel bir ölçekte sağlamıştır. Özgür ücretli emek biçiminde olsun kiracının bağımlılığı biçiminde olsun başkalarının emeği üzerindeki kontrol, aynı iktidar topluluğuna ortak mensubiyet ile uyumlu görül-

müştür. Yurttaşlık göstermelik olsa bile, özgür emekçiler ve kiracılar yasal haklara ve ödevlere sahipti. Aynı grubun üyeleri artık eksiksiz biçimde ve muhtemelen daha önceki imparatorluklarda olduğundan daha eksiksiz biçimde sömürülebilirdi. Artık kölelik elzem değildi; diğer yoğun emek sömürüsü biçimleri yavaş yavaş gelişmişti.

İki alternatif statüden birisi olan bağımlı kiracılık yavaş yavaş baskın hale geldi. Bunun nedeni muhtemelen özgür köylüler üzerindeki ekonomik baskının devam etmesiydi. Birinci elden herhangi bir kanıtımız olmamakla birlikte genellikle iddia edilen, principate döneminde bir toprak sahibine beş yıllık kira sözleşmesi ile bağlanan bir köylü kiracı anlamına gelen *colonus*'un baskın olmaya başladığıdır. Daha sonra bağımlılık kalıcılaştı ve doğuştan gelen bir nitelik halini aldı. Köleler serf konumuna yükselirken özgür köylüler serfliğe düştü. Yaklaşık olarak MS 200'den itibaren, büyük barbar tutsak grupları köleler olarak değil *koloni* olarak dağıtılmaya başlandı. Yoğun emek sömürüsü için artık kölelere gerek yoktu. İmparatorluğun büyük bölümünde başlangıçta birbirinden ayrı olan özgür yurttaş ve köle statüleri sonunda birleşti. Belki de bu birleşmenin en önemli sembolik ifadesi İmparator Caracalla'nın MS 212-213 tarihli meşhur fermanıydı: "Roma yurttaşlığını, ima ettiği her türlü hakkı saklı tutarak, dünyadaki tüm yabancılara veriyorum. ... Çünkü yığınlar artık tüm didinmemizi paylaşmakla kalmamalı, aynı zamanda zaferimize katılmalıdır" (alıntılayan Jones 1970: II, 292). Geriye kalan köleler haricinde, herkes artık yurttaştı. Ama sayıları ve aralarındaki eşitsizlikler hakiki bir yurttaş katılımı için fazla büyüktü. Kanun önünde, devlet önünde ve üst sınıf önünde eşitlik demekti bu; Caracalla'nın taahhüt ettiği zaferlerden ziyade didinmelerin paylaşılması anlamına geliyordu! Katılımcı ve faal yurttaşlığın sonuna gelinmişti.

Dolayısıyla, önemli fakat düşüşteki kölelik istisnasını akılda tutarak, Roma imparatorluk topraklarında yaşayan insanların *kitleselleştirildiğinden,* ortak bir deneyim ve kaderi paylaşan bir kitle haline sokulduğundan söz etmek giderek daha anlamlı hale gelmektedir. Ulus, yurttaşlık ve imtiyaz türlerine ilişkin sınıflandırmalar bir dereceye kadar aşındı.

Ancak kitleler Roma iktidar yapısı içinde *faal* bir kuvvet değildi. Siyasi bir sınıf olmak şöyle dursun "yaygın bir sınıf" bile değillerdi. Cumhuriyetin sonuna gelindiğinde bizzat Roma halkı bile devletin neredeyse tüm siyasi kurumlarından dışlanmıştı. Gayri resmi eylemlere gelince, uzmanlar genellikle imparatorluk dönemi Roma'sında "şaşırtıcı" bir biçimde köylü başkaldırısı görülmediğine işaret eder (örn., Jones 1964: II, 811; McMullen 1974: 123-4). Aslında görülmeyenin başkaldırı mı yoksa başkaldırı kayıtları mı olduğundan gerçekten emin olmamız mümkün değil. Okur-yazar sınıflar kendilerine tabi olanların hoşnutsuzluğunu fark edip kaydetmeye pek de hevesli değildi. Kaydedildikleri yerlerde de kendi başlarına bir olgu olarak nadiren ifade edilmiş-

lerdir; özellikle güçlüler arasındaki mücadelelerle ilişkilendirilmişlerdir. Çoğu başkaldırının göze çarpan niteliği düşünüldüğünde bunun makul olduğu söylenebilir.

Sert toplumsal çatışmalar tüm antik imparatorluklarda olduğu gibi Roma İmparatorluğu'nda da yaygındı. Güç bela yatıştırılan bir toplumda, ana iletişim rotalarından uzakta yeterli maddi olanaklara sahip olanlar evlerini tahkim ediyordu. Eşkıyalar hiçbir zaman yok edilememişti. Bir bakıma, saptırılmış sınıf savaşıydı bu. Eşkıya gruplarına genellikle üzerlerindeki sömürü yükü tahammül edilemez hale gelen kaçak köleler, köylüler ve askerler katılıyordu. Fakat kira veya vergi toplayana direnmiyor; ya ondan kaçıyor ya da onunla işbirliği yapıyorlardı. Aslında, Shaw'ın (1984) gösterdiği gibi eşkıyalar zaman zaman yerel hükümdarların "yarı-resmi" müttefikleri ya da hatta memurları, sivil bir polis kuvvetinden yoksun bir toplumda alternatif bir baskı kaynağı haline geliyorlardı.

Sınıf tipi gündemler ve dönüşüm amaçları içeren daha örgütlü çatışmaya rastlamak da zor değildi. Dört temel tür tanımlayabiliyoruz. Birincisi ve en yaygın olanı kentsel ayaklanmalardı. Bunlar çoğunlukla bir başkaldırı değil, fakat genellikle yerel elitlere ve memurlara karşı devlete yapılan bir yardım ve adalet çağrısı biçimini alıyordu (Cameron 1976; Ste. Croix 1981: 318-21). Bu yarı kurumsallaşmış sürece ek olarak, üç tane daha tehdit edici toplumsal karışıklık türü tanımlayabiliyoruz. En çarpıcısı köle ayaklanmalarıdır. Normal şartlarda ayaklanan köleler yakın zamanda köleleştirilmiş gruplar olurdu, dolayısıyla cumhuriyet dönemine kıyasla imparatorluk döneminde çok daha nadiren görülür olmuştu. Bu ayaklanmalar toprak sahiplerini öldürmeyi (ya da belki köleleştirmeyi) ve özgür ziraatı yeniden tesis etmeyi amaçlıyordu; ne yazık ki kurdukları üretim biçimi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Bu çatışmaların amacı ekonomik sömürüyü sonlandırmaktı fakat yereldiler ve nadiren yayılıyorlardı. (Thompson 1952; MacMullen 1966: 194-9, 211-16; MacMullen 1974.)

Diğer iki çatışma biçimi daha geniş bir örgütsel biçim kazanmıştır, ancak bunlardan birisi bir sınıf kindarlığı unsuru içeren hanedanlık kaynaklı iç savaşlarla ilgilidir (bu örnekler azdır). Rostovtzeff (1957) MS 3. yüzyılın iç savaşlarının, köylü askerlerin kentlerdeki sınıf düşmanlarına karşı intikamı olduğunu iddia etmiştir. Bugünlerde rağbet görmeyen bir görüş olsa da, iki gerçeği dile getirdiğini kabul edebiliriz: Ordu yukarı doğru toplumsal hareketliliğin başlıca yoluydu ve bir köylü için kentlerden elde edilen ganimetler kendi durumunu kayda değer ölçüde iyileştirmesinin bir yoluydu. Fakat bunu başarmak için neredeyse kesinlikle zengin bir toprak sahibi olan komutanının otoritesine tabi olması gerekiyordu. İkinci tür çatışma esas olarak imparatorluğun daha sonraki dönemlerinde ortaya çıktı: Dinsel hizipler. Bu hareketlerden bazıları, özellikle de 4. yüzyılın ilk yıllarında Numidia'lı Donatist'ler, bir son-

raki bölümde tartışacağım bölgesel ve dinsel ayrılıkçılık eğilimleri ile birlikte varlık göstermiş olsa da, toplumsal ve yeniden dağıtımcı hedeflere sahipti.

Yerel köylülerin, kendilerini, devletin vergi otoritesine karşı ve "yatay" mücadeleler içine giren hamilik örgütlenmeleri içinde, yerelde güçlü olanın otoritesi altına sokma eğilimi, bu toplumsal karışıklıkların içerdiği sınıf unsurlarının altını oyuyordu. Aynı zamanda ekonomik olmayan örgütlenme biçimlerine, örneğin daha önceden var olan bir ordu veya bir kilise/tarikat örgütlenmesine yaslanıyorlardı. Ya (bölgesel özerklik arayışı içinde) bölücü olma ya da (başarılı bir hanedanlık hizbi örneğinde olduğu gibi) devleti değiştirmeksizin yeniden kurma eğilimi gösteriyorlardı. Devleti ya da ekonomiyi dönüştürmüyorlardı; dönüştürdüklerinde de bu geriletici bir yönde oluyordu. İnsanlar siyasi olarak faal iseler, bu faaliyet sınıf örgütlenmeleri içinde değil, genellikle hamilik ilişkileri içeren fraksiyonlar içinde ortaya çıkıyordu. Sınıf mücadelesi esas itibariyle "örtük" bir mücadeleydi. Sınıf temelli memnuniyetsizlikler yatay mücadeleler içine yeniden yönlendiriliyordu. Modern sosyolojik türde sınıf analizi (belirli sınırlamalarla olsa da) cumhuriyetin ilk dönemlerine uygulanabilir ancak daha sonraki dönemler için bu analiz uygun olmaktan çıkar.

Köylü ekonomisinin kapsamını ve niteliğini düşünürsek bu hiç de şaşırtıcı olmaz. Hemen hemen tüm sanayi öncesi ekonomilerde olduğu gibi, insanların yaklaşık % 80 ila 90'ı tarımda çalışıyordu. Geriye kalan kentli ve elit grupların serbest kalması için bu % 90'ın tarımsal üretimde tutulması gerekiyordu. Kendi tüketim düzeyleri geçimlik düzeye yakındı. Çoğunlukla ne üretiyorlarsa onu tüketiyorlardı. Dolayısıyla ekonominin büyük bölümü yereldi. Köylü hane reisinin gözünden bakıldığında ekonomi büyük oranda hücreseldi, yani değiş tokuş ilişkileri, mallarını satmak veya başka mallarla değiştirmek üzere taşıyabileceği makul bir mesafe olan birkaç millik bir alanla sınırlanmıştı. Ulaşım teknolojisi ve maliyetleri (bu konuya kısaca geri döneceğim) bu duruma ciddi katkıda bulunuyordu. Bir denize ya da seyre elverişli bir nehre yakınlık bu hücresel yapıyı değiştiriyordu. Bu tür yerlerde insanların dünyayla daha fazla temas halinde olması olasıydı. Yine de, bir nehir ya da Akdeniz kıyısında yer alan kentler bile en yakınlarındaki iç bölgelere kuvvetli bir biçimde bağımlıydı (Jones 1964: II, 714). Bu türden yerel pazarlar hesaba katıldığında bile, ticaret hacmi düşüktü: Bir tahmine (belki de güvenilmez bir tahmine) göre, MS 4. yüzyılda Konstantin'in kent ticaretine getirdiği yeni vergi toprak vergisinin yalnızca %5'ini üretecekti. (Jones 1964: I, 466; ticarete biraz daha fazla vurgu yapan bir anlatım için bkz. Hopkins 1977).

Dolayısıyla nüfusun büyük bölümünün içine girdiği ekonomik-etkileşim ağları dar bir biçimde kendi yerellikleri ile sınırlıydı ki bu da ekonomik ihtiyaçları için yeterliydi. Geniş bir imparatorlukta bu tablodan nasıl bir sınıf eylemi bekleyebiliriz? "Yaygın sınıflar" yalnızca etkileşim olması durumda ortaya çıkabilir. Dolayısıyla, Roma, birtakım neredeyse kendi kendine yeterli üre-

tim birimlerinden kurulu olduğu ölçüde pek çok yerel, küçük ve benzeri doğrudan üretici "sınıfı" içerebilirdi fakat çıkarlarını dayatma becerisine sahip ve tüm topluma yayılan üretici bir sınıf içeremezdi. Kitleler örgütsel açıdan üstünlük sağlayan yöneticilerinin daha geniş "örgütlenme şemaları" içine hapsolmuşlardı. Şimdiye kadar inceldiğimiz köylü ekonomilerinde, kolektif eylem, yalnızca yurttaş asker örgütlenmesinin teşvik ettiği küçük ve yoğun topluluklarda (özellikle Yunanistan'da ve ilk dönem Roma'sında) mümkün olabildi. İmparatorluk genişledikçe ve insanlar imparatorluğun siyasi yapılarından dışlandıkça, yaygın örgütlenmeye yönelik kapasiteleri azaldı. Roma'nın sınıf yapısı daha az "simetrik" ve örtük biçimi dışında sınıf mücadelesi toplumsal gelişimi için daha az önemli hale geldi. Roma'da yaşayanlara kulağa daha faal olduklarını çağrıştıran "sınıf" terimini yakıştırmak yerine, "kitleler" diyorum.

Fakat geçim ve kendi kendine yeterlilik düzeyini aşan fazlalık, miktarı az olsa da, bizim için aynı derecede önem taşıyor. Her şey bir yana, Roma'ya duyduğumuz ilginin biricik nedeni onun geçimlik üretim yapan çiftçilerden meydana gelen ilkel bir topluluk olmamasıdır; ne denli belli belirsiz olursa olsun köylülerin daha büyük, daha müreffeh ve "uygar" bir dünyaya bağlanmış olmasıdır. İmparatorluğun 5. Bölüm'de anlatılan faydaları burada da görülebilir ve bir kez daha sayılara dönebiliriz.

Kitleler İçin İmparatorluğun Ekonomik Faydaları

Mahsullerin randıman oranı, yaşam standartlarının imparatorluğun başarısı ile yükseldiğini ve imparatorluğun gerileyişi ile düştüğünü gösteren beş göstergeden birisi. Tarıma dayalı hemen hemen tüm ekonomilerde, beslenme düzenindeki temel gıda bir tahıl mahsulü olmuştur. Elde edilen ürünün bir bölümünün bir sonraki yılın mahsulü için tohum olarak yeniden ekilmesi gerekmiştir. Toplam hasat randımanının yeniden ekilen tohuma oranı, üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyine dair bir gösterge verir bize; çünkü tekniklerdeki tüm gelişmeleri birleştirir. Farklı toprak sürme, mahsul rotasyonu vs. tekniklerini uzun uzadıya tartışmak yerine, hasat-tohum oranını sunabilirim. Mevcut veriler dağınık ve şüpheli, fakat Avrupa tarihi boyunca bazı karşılaştırmalar yapılabilir. Roma'ya ilişkin rakamlar Roma iktidarının doruk noktası olan MÖ 1. yüzyıldan MS 2. yüzyıla kadar olan döneme ait. Bu rakamlar çeşitlilik gösteriyor.

Cicero Sicilya'daki tapulu arazilerin 8:1 ila 10:1 oranında randıman verdiğini söyler bize. Bunlar açık ki iyi volkanik arazilerdir. Varro, Etrüsk topraklarının 10:1 ila 15:1 oranında randıman verdiğini dile getirir. Bu da muhtemelen verimli bir bölgeydi, zira Colomella İtalya'nın bir bütün olarak 4:1 oranında randıman verdiğini bildirmektedir. Çoğu araştırmacı bu tahmine yaslanmaktadır. Roma'ya ilişkin bu rakamların kesinliği ne düzeyde olursa olsun, Batıda

imparatorluğun çöküşü ile randıman oranlarında ciddi bir düşüş yaşanmıştı. Başka gerekçelere yaslanarak bunu bekleyebiliriz elbette ancak randımana ilişkin rakamlar bunu destekliyor. MS 8. ve 9. yüzyıllarda iki Fransız ve bir İtalyan tımarı için elde bulunan rakamlara göre Duby'ye (1974: 37-9) bakılırsa en yüksek randıman 2,2:1 oranındadır. Bu da hasadın yarısının yeniden ekildiği anlamına gelmektedir ki bu oran açlık seviyesine tehlikeli bir biçimde yakındır. Ancak Slicher van Bath (1963: 17) Duby'nin yanlış hesap yaptığına ve 9. yüzyıldaki gerçek oranın yaklaşık 2,8:1 olduğuna inanmaktadır. Fakat bu rakam da Roma randımanlarının hala ciddi biçimde altındadır. İzleyen iki yüzyıl boyunca pek çok rakam yavaş ama istikrarlı bir artış yaşandığını göstermektedir. 13. yüzyıl (büyük oranda İngiliz) randımanları genellikle 2,9:1 ila 4,2:1; 14. yüzyıl randımanları (Fransa ve İtalya'yı da ekleyince) 3,9 ila 6,5 oranları arasında değişiklik göstermiştir (Slicher van Bath 1963; Titow 1972; ayrıca bkz. Tablo 12.1). 16. ve 17. yüzyıllar için, Roma dönemine ait verilerle geniş anlamda karşılaştırılabilir İtalya verilerini kullanabiliriz. Bu verilerin sadece biraz daha yüksek olduğunu görüyoruz; veriler çok yoksul bölgeler için geçerli 1:1 oranı ile verimli bölgeler için geçerli 10:1 oranı arasında değişmektedir ve ortalama değer yaklaşık 6:1 oranına denk düşmektedir (Cipolla 1976: 118 – 23). Bu oranlar Roma İmparatorluğu'nun kayda değer ekonomik başarılarını gösterir, imparatorluğun kalbi sayılan bölgeler için bin yıl boyunca tarımsal açıdan eşsizdir.

Karşılaştırmalı yaşam standartları ile ilgili ikinci bir ipucu, nakdi ödemenin ayni ödemeye göre daha yüksek bir yaşam standardına işaret ettiği geleneksel varsayımından türemektedir. Bu varsayıma yol açan şey, nakdi ödemenin metalar olarak değiş tokuş edilen daha geniş bir mallar yelpazesini ima etmesidir. Roma imparatoru Diyokletian'ın MS 301'de çıkardığı Fiyat Fermanı, ayni ücret ödemesi yapılan her kent işçisine karşılık 1½ - 3 kenti işçisine nakdi ödeme yapıldığını göstermektedir. 6. yüzyıl İngiltere'sinde benzeri bir hükümet buyruğu, işçilerin ücretlerinin en az yarısının idameleri için tüketileceğini öngörmüştür. Bu da bizzat Roma'da ve imparatorluğun diğer kentsel alanlarında İngiltere'ye kıyasla daha yüksek yaşam standartları olduğunu gösterebilir (Duncan-Jones 1974: 11-12, 39-59). Nakdi olarak alınan kiralar ve vergiler de madeni parayı elde etmek üzere malların ticarete konu edilmesini içerdiğinden ekonomik bakımdan ticareti teşvik etme becerisine sahipti. Ayni olarak ödenen kiralar ve vergiler ise daha fazla değiş tokuşa yol açmayan basit, tek yönlü el koyma biçimleridir. Roma'nın vergi düzeni, belki Yunanistan istisnasıyla, daha önceki herhangi bir devletin vergi düzenine göre kayda değer biçimde daha fazla nakit akışı içeriyordu.

Üçüncü bir ipucu arkeolojiktir. Hopkins şu sonuca varır: "Kazılardaki Roma seviyeleri, Roma öncesi seviyelere göre daha fazla eser; daha fazla madeni para, kap, lamba, araç, oyma taşlar ve süs eşyası ortaya çıkarmaktadır; toplamda

daha yüksek bir yaşam standardını gözler önüne sermektedir" (1980: 104). Daha geç dönemde ele geçirilen İngiltere gibi eyaletlerde de ilk defa ekime açılan geniş alanlarla birlikte tarımsal faaliyetlerde bir artış görebiliriz.

Dördüncü bir ipucu tarımsal tekniklerdeki iyileşmeye ilişkindir. Cumhuriyetin son dönemlerinde ve principate döneminin başlangıcında daha geniş bir ürünler yelpazesinin (sebzeler, meyve ve hayvanlar) ve gübrelerin yayıldığını görebiliriz (White 1970). Ancak daha sonraki bir teknolojik durgunluğun izleri de var. Bu konuya bölümün ilerleyen sayfalarında geri döneceğim.

Beşinci bir ipucu da nüfus büyüklüğü ve yoğunluğudur. Cumhuriyetin geç dönemlerinin nüfus sayımlarına yaslanan İtalya ile ilgili kanıtlar oldukça iyi, imparatorluk nüfusunun geri kalanına ilişkin veriler ise farazi. Beloch'un klasik araştırmalarına (İngilizce olarak Russel (1958) tarafından özetlenmiştir) son dönemde yapılan çalışmalar eklenmiştir (özellikle de Brunt (1971) tarafından yapılan çalışmalar). MÖ 225'te İtalya nüfusunun 5 milyon ila 5,5 milyon arasında olduğunu tahmin ediyoruz. Nüfus yoğunluğu ise kilometrekare başına 22 kişiydi. MS 14'e gelindiğinde, nüfus en azından 7 milyon artar, nüfus yoğunluğu ise kilometrekare başına 28 kişiyi bulur. Russell'a göre batı imparatorluğunun gerileyişi ve çöküşüyle birlikte nüfus MS 500'de 4 milyon dolaylarına gerilemiştir. Ardından yaklaşık olarak MS 600'den itibaren yavaş yavaş yükselmeye başlamıştır ve ancak 13. yüzyılda Antik Çağ'ın tepe noktasına erişmiştir. Bir bütün olarak imparatorluk nüfusu hakkındaki bilgilerimiz daha az kesindir. Beloch MS 14'te imparatorluk nüfusunun 54 milyon olduğunu tahmin etmiştir, fakat artık bu tahminin özellikle batı imparatorluğu (özellikle de İspanya) için gerçeğin gerisinde olduğu kabul edilmektedir. Son tahminlerin ortalaması yaklaşık 70 milyonluk bir nüfusa ve kilometrekare başına yaklaşık 21 kişilik bir nüfus yoğunluğuna işaret etmektedir. Bir bütün olarak imparatorluk nüfusunun daha sonraki düşüşünün ve ardından yeniden dirilişinin kayıtlarına ulaşmak mümkün değil, ama İtalya'daki örüntüyü izlemiş olduğu tahmin edilebilir.

Burada ilgi çekici iki konu var. Birincisi, nüfus, cumhuriyet/imparatorluk dönemi başarılarıyla artmış ve çöküşle düşüşe geçmiştir. Romalılar daha önce mümkün olandan ya da siyasi çöküşlerinden sonraki beş yüzyıl boyunca ulaşılmış olandan daha büyük bir nüfusu başarıyla desteklemişlerdir. İkincisi başarıları esas itibariyle yaygındı, 3 milyon kilometrekareden daha büyük ve devasa bir alana yayılmıştı. Nüfus yoğunluğu olağanüstü düzeye çıkmış bir eyalet (her zamanki gibi kilometrekare başına 180 kişi ile Mısır) ve olağanüstü derecede düşük iki eyalet vardı. Nüfus yoğunluğu aşırı derecede düşük olan bu iki eyalet Tuna ve Galya idi (ikincisi Fransız tarihçileri tarafından tartışılmaktadır). Kentler nüfus yoğunluğu rakamlarına orantısız bir biçimde katkı yapıyordu, ancak nüfus imparatorluğun geneline yayılmıştı. Yerleşim dev gibi bir kara kütlesi üzerinde çoğunlukla kesintisizdi.

Bu kayda değer faydalar göz önünde bulundurulduğunda, imparatorluğu basitçe "sömürücü" olarak tanımlamak uygun değildir. Kimileri sınıfın sınıfı sömürmesinden söz ederken bazı klasikçilerin yaptığı gibi (örn., Ste. Croix 1981: 13) kimileri de kentin taşrayı sömürmesinden söz etmektedir. Sömürü vardı ama sömürüden, artık okuyucu için tanıdık olması gereken, zorunlu işbirliği örüntüsünün faydaları da geliyordu. Köylü üreticiler ile daha geniş dünya arasındaki ince sömürü ve fayda bağlantıları nelerdi ki bu denli yoğun ama yine de geniş alanlara yayılmış bir nüfusu oluşturan bu köylülerin büyük bölümünü geçim düzeyinin üzerinde tuttu? Bu türden iki bağlantı vardı; malların değiş tokuşu ve ticareti biçimindeki yatay, "gönüllü" bağlantılar ve kira ve vergiler biçimindeki dikey, zorunlu bağlantılar. Bunların göreli ağırlıkları neydi? Bu soruyu yanıtlamak için ikinci temel iktidar aktörün yani yönetici sınıfın niteliğini tartışmak gerekiyor.

Roma Yönetici Sınıfının Genişlemesi

İmparatorluk Roma'sında açık bir yönetici sınıf olduğu tartışma götürmez fakat bu yönetici sınıfın iktidarının niteliği karmaşık, değişken ve hatta çelişkiliydi. Muamma onun kitlelerle olan ilişkisi değildir. Yönetici sınıfın kitlelerle ilişkisi cumhuriyetin erken dönemlerinde kurumsallaşmış ve ardından daha da açık hale gelmiştir. Muamma yönetici sınıfın devletle ilişkisidir. Zira temel çelişki şuydu: "Üst tabaka" modern anlamıyla bir sınıfa çok benzer hale gelmişti (yani özel mülkiyete dayanan ve "sivil toplum" içinde köklenen bir iktidara ve devletten fili özerkliğe sahipti) fakat yine de konumları büyük oranda devlet aracılığıyla vücut buluyor ve bu konumun devamlılığı sürekli olarak devlete bağımlı kalıyordu. Şimdi bunun nasıl geliştiğine bakalım.

"Özel mülkiyet" Roma'nın ilk dönemlerinde gelişti ancak devletin fetihlerinden gelen "avantanın" bir sonucu olarak "sıçrama yapmış" gibi görünüyor. Fetih, zenginlik ve emek üzerindeki kontrolün, başlangıçtaki esas kolektif kurumu yani katılımcı yurttaşlığı yıkmasına izin vermiştir. Bunu askeri ve sivil makam sahipliği aracılığıyla yapmıştır. Generallerin tümü ilk başta magistra makamlarını ellerinde tutan senatörler tabakası üyelerinden seçiliyordu. Kura ile seçildiklerinden, yüksek ordu mensupları ile *bir bütün olarak* üst sınıf arasındaki yakın bağlantıyı görebiliriz. Ganimetlerin ve kölelerin dağıtımını kontrol eden bu adamlardı. Fethedilen eyaletlerin idaresi daha da akışkan bir zenginlik üretiyordu. Valiler, tahsilat memurları ve diğer magistralar senatörler tabakasından seçilirdi. Mültezimler ve ordu müteahhitleri Genellikle equestirian tabakasından seçilirdi.

Faaliyetleriyle ilgili alaycı bir eleştiri tonu takınan bol miktarda kaynağımız var. Örneğin, MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısına ait şöyle bir yakınma görüyoruz: "Bana kalsa, devletin para çantalarından bana altın getirecek bir tahsilat

memuruna veya tedarikçiye ihtiyacım var." MÖ 1. yüzyılda sık sık tekrarlanan şu deyiş ortaya çıktı: "Bir taşra valisinin üç servet yapması gerekir; birisi seçim harcamalarını karşılamak, diğeri görevi kötüye kullandığı gerekçesiyle açılması beklenen davada jüriye rüşvet vermek ve üçüncüsü yaşamını sürdürmek için." Cicero her şeyi özetlemiştir: "Sonunda anlaşılıyor ki her şey satılık" (tüm alıntılar için bkz. Crawford 1978: 78, 172).

Devlet bu insanlardan oluşuyordu. Principate dönemine kadar ayrı bir merkezi bürokrasi yoktu. Bu dönemden sonra bile, daha sonra göreceğimiz üzere, merkezi bürokrasinin üst sınıfa mensup idarecilerini kontrol etme kapasitesi son derece sınırlıydı. Zenginlik devlet tarafından fethedilen halkların yağmalanması ve vergilendirilmesi yoluyla elde ediliyordu fakat ardından âdemi merkezi bir sınıf tarafından bu zenginliğe el konuluyordu. Bu artık üzerindeki hakları "mutlak" özel mülkiyet hakları çerçevesinde kurumsallaştırılmış, devlet garantisine alınmıştı fakat yarı özerk bir aristokratik hâkimler grubu tarafından yönetiliyordu. Devlet ile yönetici sınıf arasında nazik bir karşılıklılık vardı.

Bu sınıf içinde bir bütünleşme düzeyini sağlayan neydi? Roma neden birden fazla kent devletini içeren bir sisteme ya da bir satraplıklar bileşimine dönüşecek şekilde çözülmedi? Bu soru, Roma'nın iktidar alanındaki başlıca başarısına, yani imparatorluğun 3 milyon kilometrekareyi aşkın bir alan üzerinde ve muhtemelen 70 milyonluk bir nüfusu kapsayacak şekilde kurumsallaştırılmasına işaret eder. Haritaya şöyle bir bakmak, Akdeniz'den özellikle kuzeye doğru oldukça uzak yerlere yayılmış olsa da imparatorluğun çekirdeğinin Akdeniz olduğunu gösterir. Antik dünyanın sahip olduğu daha önceki bölümlerde anlatılan genel iletişim ve kontrol sınırlılıkları hala geçerliydi. Bu sınırlılıklar şimdiye kadar yalnızca hiyerarşik ve teritoryal nitelikli federal rejimlere yol açmışlardı. Bu rejimler çoğunlukla uç beylerinin fetihleri yoluyla çözülmüş ve yeniden kurulmuştu. Fakat Roma geçirdiği tüm değişimler boyunca çok daha bütünlüklü ve istikrarlı kaldı. Neden?

Bu sorunun yanıtı, bizi, 5. Bölüm'de tartışılan en etkin iki emperyal yönetim stratejisine tekrar götürür. Birincisi esas itibariyle imparatorluğun hiyerarşik ilişkileri ile alakalıdır. Tahakkümün, Spencer'in zorunlu işbirliğinin daha yüksek bir biçimi olan "lejyon ekonomisi" vasıtasıyla toprağa bağlandığını iddia ediyorum. İkinci strateji yatay ilişkiler, üst sınıfın artan ideolojik birleşmesi ile alakalıdır. İkinci iktidar biçimi bir sonraki bölümde daha detaylı olarak tartışılacaktır fakat şimdilik bir özetini vereceğim.

Kendinden önceki çoğu imparatorluk gibi Roma da genellikle yerel elitler vasıtasıyla yönetti. Bu yerel elitlere kendi valileri, garnizonları ve lejyon kampları arka çıkıyordu. Bir önceki bölümde ortaya konulan ikilik bakımından Roma, Pers seçeneğini benimsedi, Asur'u değil. Yine de bu politika kısa süre içinde yeni biçimler geliştirdi. Yerel yöneticiler kendi yerlerinde kalabil-

diler (merak uyandıran Kartaca istisnası dışında). Livy bir Roma generaline seslenen Spartalı bir tiranın ağzından dile getirir bunu: "Sizin isteğiniz bir azınlığın zenginlikçe sivrilmesi ve halkın genelinin onlara tabi olması" (alıntılayan Ste. Croix 1981: 307). Buna karşılık, yerel yöneticiler en azından imparatorluğun batı bölümünde kültürleri bakımından Romalılaştılar. Bu bilinçli politika dil ve edebiyat öğretimini, tiyatroların ve amfi tiyatroların inşasını ve yerel kültlerin Roma kültleriyle gevşek bir biçimde birleştirilmesini içeriyordu. Bir yüzyıllık bir Roma tahakkümünün ardından, batı eyaletlerinin elitleri arasında yerel kültürel kalıntıları saptamak genellikle imkânsız hale gelir. Hepsi Latince konuşuyordu (ve MS 3. yüzyıla kadar çoğu aynı zamanda Yunanca da konuşuyordu). Doğuda durum Yunanistan'ın konumu nedeniyle ve Romalıların Yunan dilini ve kültürünü kısmen benimsemesi nedeniyle karmaşıktı. Doğuda iki resmi dil vardı. Siyasi yöneticiler arasındaki başlıca birleştirici dil Yunanca olmakla birlikte, Latince de konuşuluyordu; Latince esas olarak mahkemelerde ve orduda kullanılırdı. Bu farklılık bir yana doğu batıya benziyordu; hem doğuda hem de batıda elitler arasında yüksek bir kültürel bütünleşme düzeyi söz konusuydu. Millar ve çalışma arkadaşları (1967) MS 14-284 dönemi için bu süreci betimlemiştir. Emperyal haleflik gibi senato üyeliği de imparatorluğun her yanına yayılmıştı. Kardinallik Romalı aristokratlardan İtalyan "burjuvalarına" ardından İspanya ile güney Galya'daki İtalyan yerleşimcilere, daha sonra Afrikalılara ve Suriyelilere, onlardan da Tuna ve Balkan bölgelerinden gelen kişilere geçti. Gerçek haleflik sürecinin içerdiği şiddete rağmen, bu yayılma önemli ve tarihte eşi olmayan bir süreçtir: Çünkü tüm bu süreçlerin ortasında, imparatorluk bir arada kalmıştır. Mücadele eden taraflardan hiçbiri, bir eyaletin imparatorluktan ayrılmasını ya da bir eyaletin tüm imparatorluk üzerinde hegemonya kurmasını içerecek şekilde bir fethe girişmeyi amaçlayan taşralı bir "ulusal" lider olmuş gibi görünmüyor. Roma'nın hegemonyası tartışma götürmezdi. Bu da bir yenilikti: Daha önceki imparatorluklarda hegemonya bu türden iç savaşlar ve hanedanlık kavgalarının bir sonucu olarak eyaletler ve başkentler arasında yer değiştirmişti.

Okur-yazarlık çok önemli hale gelmişti. Daha önceki imparatorluklar için ideolojik bütünleşme mümkün değildi çünkü altyapı oluşmamıştı. Okur-yazarlık yoluyla geniş topraklar üzerinde mesajlar istikrarlı bir şekilde iletilebilir hale gelinceye dek, büyük imparatorluklarda düşünce ve günlük adetler benzerliğinin gelişimi yavaş oldu. Yunanlar ve Persler arasında okur-yazarlık vasıtasıyla elit kültürü zaten gelişmişti. Roma okur-yazarlığına ilişkin detaylar bir sonraki bölümde anlatılıyor fakat başlıca iki özelliği olduğu şimdiden söylenebilir. Birincisi, *eksiksiz biçimde* üst sınıf okur-yazarlığıydı. Elbette erkeklerin okur-yazarlığıydı ve belki de kadınlar arasında da yayılmıştı. Üst sınıfa resmi olarak öğretiliyor ve diğer sınıflara da yayılıyordu. İkincisi, baskın biçimde üst sınıf arasındaki yüz yüze ilişkilerin sözlü ve gayri resmi bağlamı içinde kulla-

nılıyordu. Dolayısıyla bu okur-yazarlığın taşıdığı kültürel dayanışma büyük oranda üst sınıfa hapsolmuştu. Kitleler okur-yazarlıktan dışlanmıştı. Yazı, gayri resmi üst sınıf kurumları dışında fazla gelişmedi. Kayıtlar ve hesapların gelişimi ilkel düzeyde kaldı: Ne devlet ne de özel şahıslar tek ya da çift girişli bir muhasebe sistemi geliştirmedi (Ste. Croix 1956). Devlet üst sınıf üyelerinden bağımsız az sayıda iktidar kaynağına sahipti. Daha önceki dönemlerde okur-yazarlığın iki "içkin" ideolojik rol oynadığını gördük; devlet iktidarının bir aracı olarak ve sınıf dayanışmacılığının çimentosu olarak rol oynamıştı. Bu iki rol Roma'da daha önce olduğundan çok daha yakın bir biçimde kaynaştı.

Böylece evrensel bir *yönetici sınıf* ortaya çıktı; bu yönetici sınıf yaygındı, toprak ve başkalarının emeği üzerinde tekel sahibiydi, siyasi olarak örgütlenmişti ve kültürel olarak kendisinin bilincindeydi. Gelişimini tamamlayan cumhuriyet/imparatorluk, tikel yerel yönetici yığınları tarafından ya da yerli elitler üzerinden veya vasıtasıyla Romalı bir fatih çekirdek tarafından yönetilmiyordu; bir *sınıf* tarafından yönetiliyordu.

Sınıf yapısı 7. Bölüm'de "asimetrik" olarak adlandırdığım biçime sahipti: Yaygın ve siyasi bir yönetici sınıf vardı fakat aynı türde bir tabi sınıf yoktu. Modern yazarlar için bu tanımı kabul etmek zordur. Çağdaş sınıf yapılarının simetrisine alışkınız. Çağdaş sınıf yapılarında, aynı toplumsal alan üzerinde örgütlenmiş hâkim ve tabi sınıf mücadele eder ve uzlaşır. İlk yılları dışında Roma'da bu tip bir yapıya rastlamadığımız için, pek çok yazar Roma'da sınıfların var olmadığı sonucuna varmıştır (örn., Finley 1973: 3. Bölüm; Runciman 1983). Fakat Romalı toprak sahibi elitler, geçmiş *veya* şimdiki, bilinen herhangi bir toplumdaki herhangi bir grup kadar sınıf niteliğine sahipti. Gerçekte mesele şu ki sınıf yapıları fazlasıyla çeşitlilik gösterir ve yalnızca bazıları simetrik olup bu sayede Marx'ın betimlediği sınıf mücadelesi türü tarafından parçalanır.

Bir noktanın altını çizmek gerekiyor: Roma'daki üst sınıfa ait okur-yazar kültür temel bir fay hattı içeriyordu; Latin ve Yunan kültürlerine bölünmüştü. Bu durum nihayetinde imparatorluğu ikiye böldü. Jeopolitik farklılıkların teşvik ettiği bu bölünme, Avrupa uygarlığı ile doğulu komşuları arasında süregiden bir bölünme oldu.

Tarihsel olarak eşsiz olmakla birlikte Roma kendi zamanında eşsiz değildi. Yakın çağdaşı Çin'deki Han hanedanlığı da yönetici sınıf içinde kültürel homojenlik geliştirdi; aslında Roma'nınkinden daha büyüktü bu homojenlik. Bir kez daha bu gelişme okur-yazarlık vasıtasıyla esas olarak seküler bir kültürün (Konfüçyüsçülük) iletilmesine yaslanır. Okur-yazarlığın gelişimi iktidar ilişkilerinin şekli ve kalıcılığı açısından temel bir rol oynamaya devam ediyordu. Yaygın bir yönetici sınıf için çimento işlevi görebilen ideolojik iktidarın lojistik altyapısıydı. Sonunda, ilk başta desteklediği Roma rejiminin kendisini istikrarsızlaştırmak üzere diğer sınıflar içinde de gelişti. İdeolojik *aşkınlık* hikâyesi bir sonraki bölümü bekleyecek.

Roma bütünleşmesinin içerdiği diğer temel iktidar biçimi, daha önceki bölümlerde zorunlu işbirliği olarak adlandırdığım sürecin toprağa bağlanmasıydı. Bu bir "lejyon ekonomisi" biçimini aldı. Gerçek bir teritoryalliğe yaklaşmaya başlayan askerileşmiş bir ekonominin sağladığı lojistik altyapıdan söz ediyoruz. Tarihsel olarak ideolojik sınıf bütünleşmesini öncelemiştir, çünkü ideolojik sınıf bütünleşmesi yalnızca zaten zorla fethedilmiş topraklara uygulanıyordu. Romalılar sınırları ötesinde asimilasyoncu stratejileri teşvik etmemişlerdir.

Roma imparatorluk ekonomisine ilişkin en iyi analizler Keith Hopkins'in analizleridir. Hopkins'in ticaret analiziyle (1980) başlayacağım. Hopkins, Parker'in (1980) Akdeniz'deki batık gemiler konulu çalışmasını kullanarak, MÖ 200'den sonra deniz ticaretinde keskin bir yükseliş (üç kattan daha fazla) yaşandığı çıkarımında bulunur. Bundan sonra ticaret MS 200 civarına kadar aynı seviyede kalmış ve bu tarihten itibaren düşüşe geçmiştir. Benzeri biçimde Crawford'un (1974) madeni paraları basma sürecinde kullanılan kalıplar konulu çalışmasını kullanarak MÖ 157 tarihinden önceki yüzyıllık sürede madeni para stokunun oldukça istikrarlı kaldığı çıkarımında bulunur. Ardından MÖ 80 civarında, MÖ 157'deki seviyeyi en az on kez katlayarak zirve noktasına ulaşana dek, şöyle böyle istikrarlı bir biçimde artış göstermiştir. MS 200 dolaylarına kadar hemen hemen bu seviyede kalmış ve bu tarihte madeni paranın içerdiği kıymetli maden miktarının azaltılması, ticaret hacmi konusunda herhangi bir çıkarsamayı yararsız hale getirmeye başlamıştır. Ayrıca MS 40-260 arasındaki dönemde yedi farklı eyalette bulunan madeni para stoklarını karşılaştırıp bu sayede bir bütün olarak imparatorluk genelinde görülen para tedariki homojenliği konusunda çıkarımlara varabilmektedir. Madeni para stokları bulma rastlantısına yaslanmayı içeren yöntemlerdeki olası hatalar göz önünde bulundurulduğunda, MS 200 tarihine kadar tüm eyaletler için benzeri eğilimler saptaması çarpıcıdır. Söz konusu dönemde imparatorluk tek bir para ekonomisi oluşturuyordu. İmparatorluğun dışındaki ekonomik faaliyetlere de bağlandığını reddetmek anlamına gelmez bu, fakat imparatorluk sınırları *içerisindeki* ekonomik etkileşimin sistematik niteliğine dikkat çeker. Bu durum daha önceki imparatorluklarda böylesi bir düzeyde ortaya çıkmamıştır. Şimdiye dek olmadığı kadar "üniter bir topluma" yaklaşıyoruz.

Madeni para salt bir değişim aracıdır; ticaret salt bir değişim biçimidir. Gerçekte madeni para ve ticaret ile birlikte bu ekonomiyi ne *üretti*? Akla gelen ilk yanıt "fetih" fakat fetih ekonomik bütünleşmeye nasıl tercüme edildi? Olası üç bütünleşme biçimi var: Yurttaş ile devlet arasındaki dikey bütünleşmeyi ima eden *vergiler*; toprak sahibi ile köylü arasındaki dikey bütünleşmeyi ima eden *kira* ve bu ikisinin ürünü ya da bunlardan bağımsız olabilecek yatay bütünleşmeyi ima eden *ticaretin* kendisi.

İlk olarak ticaretin kendiliğinden gelişimini ele alalım. Roma fetihleri Akdeniz boyunca siyasi sınırları ortadan kaldırmış ve kuzey batıyı güneyin ve doğunun köklü zenginlik ve özerk ticaret ağlarına açmıştı. Bu özellikle lüks tüketim maddeleri ve kölelerin değiş tokuş sürecinde belirgindi. Devlet ilk fethin ardından bu değiş tokuşa çok az dâhil olurdu. Merkezdeki ve taşradaki Romalı elitler imparatorluk ganimetlerini lüks tüketim maddeleri ile köle satın almak için kullanıyor ve bu da "sivil toplumun" değiş tokuş ilişkilerini destekliyordu. İkinci olarak kiraları ele alalım: Toprak sahiplerinin köle, serf ve özgür emek kullanımı da artığı, nakit akışını ve imparatorluğun ticaretini arttırıyordu. Bu konu hakkında fazla şey bilmiyoruz. Fakat üçüncü olarak sivil toplum içerisinde yer bulan bu iki bütünleşme biçiminin devlet vergilerinin sağladığı bütünleşmeden daha az önemli olduğundan emin olmak için makul sebeplerimiz var. Bu genel ticaret akışlarından görülebilir. Hopkins'in ilk makalelerinden birinde vardığı sonucu aktarıyorum:

> İmparatorluğun bütününde görülen bu parasal birleşmenin temel nedeni tamamlayıcı vergi ve ticaret akışıydı. İmparatorluğun en zengin eyaletleri (İspanya, Kuzey Afrika, Mısır, Güney Galya ve Anadolu) vergileri para olarak ödüyordu. Bu vergilerin büyük bölümü ihraç edilip ya İtalya'da ya da imparatorluğun ordularının konuşlandırıldığı sınır eyaletlerinde harcanıyordu. Ardından zengin merkez eyaletlerin vergi ithal eden bölgelere gıda veya mal satarak vergi biçiminde verdikleri paraları geri almaları gerekiyordu. ... Dolayısıyla Roma imparatorluğundaki uzun mesafe ticaretin ardındaki temel itki merkezi hükümetin vergi talepleri ile üreticilerin büyük bölümünün (vergi ödeyenlerin) çalıştığı yerlerle hükümetin bağımlılarının (askerler ve memurların) konuşlandıkları yerler arasındaki mesafeydi. [1977: 5]

Roma, devletin yönlendirdiği bir ekonomik sistem geliştirdi. Bu bakımdan Roma'yı, özel mülkiyet ve para kurumları içeriyor olsa da, Runciman'ın (1983) yaptığı gibi "kapitalist bir ekonomi" olarak adlandırmak uygun olmaz.

Fakat devletin yönlendirdiği bu ekonomi (modern devletlerin yaptığı gibi) talep üzerine ekonomisine para arz edecek bir bankacılık altyapısına sahip değildi. Tek para ödeme mekanizması kendi harcamasıydı. Çoğu antik devlet gibi, para birimini tebaaları arasındaki bir değişim aracı olarak değil fakat bir gelir toplama, harcama yapma ve rezerv depolama aracı olarak görüyordu. Bu role kıskanç bir biçimde sahip çıktı. İmparator Valens özel kişilerin kendi altınlarını bastıklarını duyunca, bu altınlara el koydu: İmparatorluk darphaneleri devlet ihtiyaçlarını karşılamak içindi, halkın kullanımı için değil (Jones 1964: I, 441). Madeni paranın genel olarak ticaret ve kent yaşamındaki rolü devletin kendi idari ihtiyaçlarının bir *yan ürünüydü* (Crawford 1970: 47-84; 1974: 663).

Dolasıyla üst sınıf, devasa ölçekteki özel mülkiyet birikimi ile fiili ve siyasi özerkliğine rağmen, kendisine yarar sağlayan ekonomik sistemin devamlılığı için devlete bağımlıydı. Bir fetih devletinin varlıklarına el koymuşlardı, fakat devlet bu varlıkların devamlılığı açısından hala gerekliydi.

Bir önceki başlıkta ele alınan kitlelerin ekonomik refahı sorununu da çözmüş bulunuyoruz. Zira uzmanlık gerektiren malları (giysi, bıçak, tuz veya şarap gibi) tüketmeleri de devletin yönlendirdiği para ekonomisine bağlıydı. Her iki başlıca "sivil toplum" grubunu "devletten" tam olarak ayıramıyoruz. Roma fetih devletinin bölünmesinin tüm toplumsal düzeni çözme tehdidi yarattığı bir dönemin ardından, Roma, merkezi-despotik ve yayılmacı bir devlete dönüşerek kendisini yeniden konsolide etti. Bu, 5. Bölüm'de anlatılan daha önceki tahakküm imparatorluklarında görülen zorunlu işbirliğinin daha gelişkin bir biçimiydi. O halde şimdi sonuncu ve anahtar nitelikteki iktidar aktörüne dönelim: Devletin kendisine.

Yayılmacı Devlet ve Lejyon Ekonomisi

Roma yönetimi altındaki toprakların anayasal biçimi (cumhuriyet, principate ya da imparatorluk), MÖ 100 ile MS 200 arasındaki dönemde, bu biçimlerin altında yatan birlik ve devamlılığa kıyasla daha az önemli olmuştur. Siyasi iktidarın gerçek yerini, "gerçek" Roma anayasasını tanımlamak muhakkak ki güç ve zahmetli bir iş; zira resmi düzenlemeler kadar gayri resmi düzenlemelerin de hesaba katılmasını gerektirir ve bunlar çoğu kez yazılı hale getirilmemiştir. Fakat ben bu işten uzak durup devlet iktidarının basit bir ölçütüne, *mali hesaplara* başvuracağım. Harcamalar devletin işlevlerine ilişkin bir ölçüt sağlar; gelirler ise devletin sivil toplum içinde konumlanan gruplardan göreli özerkliğini ve bu gruplara bağımlılığını ortaya serer. Günümüze kalan kayıtların sınırlı olduğu açık. Bu metodoloji, daha sistematik kayıtlar bırakmış devletlerle karşılaştığımız daha sonraki bölümlerde daha geniş şekilde kullanılacak ve o zaman bu metodolojinin temelini ve sınırlılıklarını daha detaylı bir şekilde tartışacağım. Şimdilik Schumpeter'in bu yöntemi gerekçelendirdiği satırlara başvuruyorum:

> Kamu maliyesi bir toplumun araştırılmasında en iyi başlangıç noktalarından birisidir. ... Bir halkın ruhu, kültürel seviyesi, toplumsal yapısı, politikasının hazırlayabileceği başarılar ve daha fazlası o toplumun tüm süslü kelimelerden arındırılmış mali tarihinde yazılıdır. Buradaki mesajı nasıl dinleyeceğini bilen, dünya tarihinin gür sesini başka herhangi bir yerde olabileceğinden daha açıklıkla kavrar. [1954: 7]

Jean Bodin ise aynı şeyi daha kısa ve öz biçimde ifade etmiştir; sikkeler devletin kas telleridir.

İmparatorluk maliyesine ilişkin detaylara tarihte yalnızca bir noktada erişebiliyoruz ve bunu da imparator Augustus'un günümüze dek yaşamış vasiyetine borçluyuz: *Res Augustae* (Frank 1940: 4-17 içinde kopyası bulunmaktadır, Millar ve diğ. 1977: 154-5, 189-201 içinde yorumlanmıştır). Bu vasiyette değinilen iki hesabın, *aerarium* (devlet hazinesi) ile Augustus'un kişisel hanesine ait hesapların gerçekte ayrı olduklarını varsaymak zorundayız. Frank böyle olduğuna inanıyor.

Aerarium harcamaları yıllık yaklaşık 400 milyon *sesterce* (Roma'da kullanılan başlıca madeni para) düzeyindeydi. Bunun yaklaşık %70'i silahlı kuvvetlere (% 60 lejyonlara ve donanmaya, % 10 ise Roma etrafındaki muhafızlara ve kent birliklerine); yaklaşık yüze 15'i Roma halkına yapılan mısır dağıtımına (bu uygulamaya *dole* denirdi ve bu günümüzde hala kullanılan bir terimdir (çev. İngilizcede *dole* işsizlik yardımı anlamına gelmektedir)); yaklaşık % 13'ü devlet hizmetinde çalışanlara ve geriye kalan küçük bir kısım da kamusal bina ve yol yapımları ile kamusal oyunlara harcanıyordu. Augustus'un kişisel harcamaları 100 milyon *sestercenin* üzerindeydi ve bunun % 62'si askerlerine verdiği maaş, arazi ve emeklilik yardımlarına gidiyor; % 20'si Roma halkına nakit ve mısır olarak dağıtılıyor; % 12'si kendisine arazi satın almak için kullanılıyor ve geriye kalan miktar tapınak inşası ve kamusal oyunlar için harcanıyordu. Farklı adlara sahip bu iki bütçenin farklı örüntüler sergileyeceğine yönelik beklentimizin aksine ikisi arasındaki benzerlik Augustus'un "kamusal" ve "özel" işlevleri arasında gerçekte bir ayrım olmadığını gözler önüne seriyor. En büyük pay orduya ve Roma halkını yatıştırmaya dönük diğer yollara harcandığına göre, Augustus devlete olduğu kadar kişisel olarak kendisine de bir düzeye kadar sadakat gösterilmesini güvence altına almayı garantiliyordu. Bu çok da kurumsallaşmış bir devlet değildi.

İzleyen üç yüzyıl boyunca ordu büyüklüğü oldukça istikrarlı bir biçimde 300.000 askerin biraz üzerinde kaldı. Sivil bürokrasi mensuplarının veya sivil görevlilerin sayısında bu süre zarfında herhangi bir artış yaşandığına ilişkin elimizde hiçbir kanıt yok. Dolayısıyla askeri maliyetler baskın olmaya devam etti. Diğer harcamalar içinde en önemlisi, Roma halkının (muhafızlar ve kent birlikleri kadar) kelimenin gerçek anlamıyla ekmek ve eğlenceler yoluyla yatıştırılmasıydı. Devletin daha olumlu sivil işlevleri arka planda kalmıştı. Bu harcamalar Roma devletinin militarizmini gözler önüne sermektedir. Daha sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, bu harcamalar Orta Çağ devletleri ile ilk modern devletlerin harcamalarından militarizmlerinin aralıksız *istikrarı* bakımından farklılık gösterir; haleflerinin aksine Roma devleti mali boyutları açısından hiçbir zaman devasa yükseliş ve düşüşler deneyimlememiştir çünkü

her zaman savaştadır. Çağdaş devletin harcamalarından sivil işlevlerin ve memurların önemsizliği bakımından da ayrılır.

Gerçekte bürokrasi küçüktü; belki de Roma'da 150 memur ile 150 senatör ve equestrian sınıfından gelen idareci artı taşrada bulunan, bunlara ait, devlet hizmetindeki küçük köle gruplarından ibaretti. Devlet büyük oranda bir orduydu. Devletin yönlendirdiği ekonomi ordunun yönlendirdiği bir ekonomiydi.

Dolayısıyla hayati önem taşıyan orduya yakından bakmalıyız. İşlevleri nelerdi? Burada son bölümün ekonomik çözümlemesi ile Luttwak'ın *The Grand Strategy of the Roman Empire* [*Roma İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*] (1976) adlı çalışmasından elde edilen stratejik askeri değerlendirmeleri birleştireceğim. İzleyen şemalar Luttwak'ın şemalarına yaslanmaktadır.

MÖ 100 ile MS 200 arasındaki dönemde iki stratejik aşama yaşandı. Luttwak yaklaşık olarak MS 100'de sonlanan birinci aşamaya "hegemonik imparatorluk" adını verir (benim "tahakküm imparatorluğu" terimime yakın bir terim bu). Bu aşamada (Şekil 9.1) imparatorluk açık dış sınırlardan ve sınır istihkamlarından yoksundur. Lejyonların vurucu gücü (Lattimore'dan da bekleyeceğimiz üzere) devletin konsolide edici güçlerinden daha büyüktü. Dış bölgeleri etkilemek ve bu bölgelerden zorla ganimet toplamak için hamilik edilen devletleri kullanmak maliyet etkinliği daha yüksek bir yöntemdi. Uygarlaşmış devletlerin kendi topraklarını kısmen kontrol ettiği imparatorluğun doğu bölümlerinde bu daha kolaydı; kamu düzenini sağlamak için Roma lejyonlarının varlığına ihtiyaç duyulan devletsiz Avrupa'da ise daha güçtü.

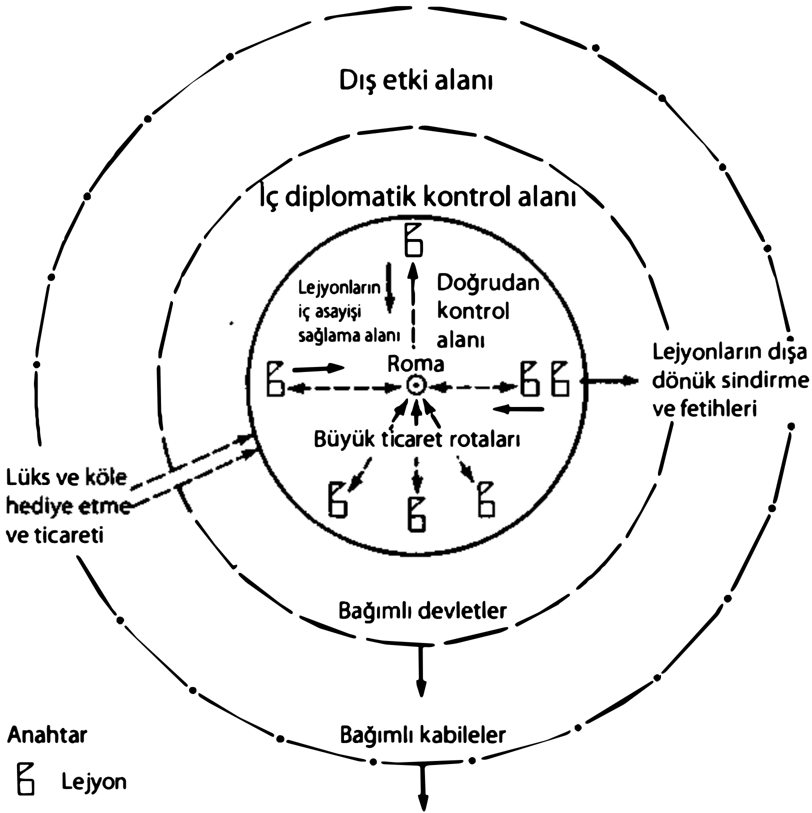
Birinci aşamada lejyonların çoğu sınırlarda konuşlandırılmıyordu. İşlevleri içerde asayişi sağlamaktı. Doğrudan kontrol edilen bölgelerin fethi, başlıca nüfus merkezleri ile siyasi başkentleri ele geçirmek üzere düşman topraklarına girmeyi içeren bir rota çizen lejyonlarca gerçekleştiriliyordu. İkinci adım lejyonun askeri avantajını kaybetmeden girilen bölgeleri genişletmekti. Lejyonlar 5.000 asker artı yardımcı kuvvetlerden oluşan yoğun ve disiplinli bir savaş gücü demekti. Küçük ve dağınık garnizonlara başvurulsa bu avantaj boşa çıkardı. Çözüm *ilerleme kampları* oldu. Lejyon, yavaş ve nizamlı bir biçimde ilerlemeye devam ederken, kendi istihkâmlarını inşa edip kendi iletişim rotalarını kuruyordu. Marius'un reformları bu stratejiyi onaylayarak ağır piyadeleri ikili bir savaş ve inşaat mühendisliği birimine çevirmiştir.

Lejyoner birliklerinin resimleri ve betimlemelerinde bu açıkça gösterilir. Yahudi tarihçi Josephus, Roma birliklerinin bağlılıklarını, disiplinlerini, günlük egzersizlerini, kamp kurma yöntemlerini ve hatta yemek saatlerindeki kolektif alışkanlıklarını överek bu birliklerin örgütlenmesine ilişkin hayranlık ifade eden canlı bir betimleme sunar. Ardından yürüyüş düzenlerini ve teçhizatlarını tarif eder. Ne taşıdıklarına dikkat edin: "Piyadelerin bir testere, bir küfe, bir kazma, bir balta, deri bir kayış ve bir kancanın yanı sıra bir mızrak ile

uzun bir kalkanı olurdu. Ayrıca piyadenin yüklerini taşımak için büyük bir katır ihtiyacı duymayacağı biçimde üç günlük erzakı olurdu" (1854: kitap III, bölüm V, 5). Bu acayip karışım, Marius'un levazım sınıfı tarafından tasarlanan, bir mızrak gibi taşınan uzun bir sırık etrafına bağlanırdı. Yalnızca mızrak ile kalkan muharebe teçhizatlarıydı. Üç günlük tayın gibi önemsizdiler. Teçhizatın geri kalanının hepsi Roma hâkimiyetinin altyapısını genişletmek için tasarlanmış "lojistik silahlardı." Çoğu istihkâm ve iletişim rotaları inşa etme amacına hizmet ediyordu: Küfe, kazı işleri içindi; deri kayış, çimenleri kaldırmak içindi; iki farklı bıçağı olan kazma, ağaçları kesmek ve hendek kazmak içindi. Diğerleri esas itibariyle malzemelere takviye yapmak içindi: Mısır biçmek için orak, ahşap teçhizatlar ve ateş odunu için testere (bu teçhizata ilişkin bir tartışma için bkz. Watson 1969: 63 ve Webster 1979: 130-1). Bu teçhizatı sadece muharebe teçhizatı taşıyan diğer imparatorlukların ve kent devletlerinin birliklerinin sahip oldukları teçhizatla karşılaştırın. Romalılar yalnızca korku salarak değil ama aynı zamanda inşaat mühendisliği projeleri uygulayarak tutarlı bir biçimde ordu vasıtasıyla yöneten ilk aktör oldular.

Marius'un sırığına bağlı teçhizatlar, Demir Çağı'nın, *yaygın* yönetim olanaklarına son katkısı oldu. Lejyonlar ilerledikçe yollar, kanallar ve duvarlar inşa ettiler ve iletişim yolları bir kez inşa edildikten sonra lejyonların hareket hızlarına ve nüfuz etme güçlerine katkı sağladılar. Bir kez bir eyaletin hatları çizildiğinde, yardımcı kuvvetlerden ve daha sonra lejyonerlerden alınan vergiler ve zorunlu askerlik hizmeti rutinleştirildi. İlk büyük fetih sonrası genellikle yerliler başkaldırıyor ve bu başkaldırılar azami kuvvetle eziliyordu. Bundan sonra askeri basınçlar kolaylaşıp Roma siyasi hâkimiyeti kurumsallaşacaktı. Yeni iletişim yolları ve devletin yönlendirdiği ekonomi, ekonomik büyüme yaratabiliyordu. Bu, modern anlamıyla devletin yönlendirdiği bir ekonomi değildi gerçekte, fakat ordunun yönlendirdiği bir ekonomiydi; bir l*ejyon ekonomi*siydi.

Asayiş arttıkça dışa doğru genişleme için daha fazla lejyon serbest kaldı. Ancak yayılma seçenekleri sınırsız değildi. Roma lejyonları yerleşik ve nüfus yoğunluğu yüksek halklara karşı verilen yüksek yoğunluklu savaşta etkindi. Dağınık yerleşimli topraklarda yaşayan göçebe halklarla karşılaştıklarında ise avantajları ile fethetme becerileri ve arzuları azaldı. Sahra'dan güneye doğru nüfuz etmenin fazla anlamı yoktu. Kuzeye doğru German ormanları nüfuz edilemez değildi, fakat askeri örgütlenmeyi güçleştiriyordu. Romalıların fetih hırsları MS 9'da Teutoburg Ormanı'ndaki arbededen sonra hiçbir zaman eski düzeyine ulaşmadı. Bu arbedede Varus üç lejyonun şaşkınlığa uğramasına ve eski müttefik komutan Hermann yönetimindeki Germanların elinde telef olmalarına sebep oldu. Bundan sonra kuzey sınırları boyunca her zaman tehlikeli yarı barbarlar olacaktı.

Şekil 9.1. Roma İmparatorluğu'nın 1. Aşaması: Tahakküm imparatorluğu (Luttwak 1976'dan esinlenerek)

Doğuya doğru farklı bir engel vardı: Roma sınırlarında yaşamaya devam eden tek büyük uygarlaşmış devlet Part İmparatorluğu (bu imparatorluk, MÖ 240 civarında Pers topraklarında kurulmuş, Helenistik dönem Selevkoslarının fatihiydi). Doğuda hamilik edilen devletler kullanıldığı için buradaki Roma birlikleri düşük nitelikliydi ve tüm Roma orduları gibi az sayıda süvariye sahipti. Oysa doğu çöllerinde süvariler oldukça yararlıydı. Crassus MÖ 53 tarihli seferinde Partlara karşı yeterince hazırlıklı değildi ve Kuzey Suriye'de, Harran'da yedi lejyonuyla birlikte imha edildi. Partlar ağır süvari ile atlı okçuları birleştirmişti: Süvariler Romalıları bir arada durmaya zorlarken okçular onları parçalarına ayırdılar. Romalılar süvariler ve okçularla doğru şekilde korunduklarında bu yenilgiyi tersine çevirebildiler. Fakat Partlar bundan sonra yayılmacı davranmadılar ve bu nedenle bir tehdit olmaktan çıktılar. Onları fethetmek büyük bir çaba gerektirebilirdi. Bu çaba gösterilmedi.

İçeride artan asayişle birlikte lejyonlar artık imparatorluğun sınırları etrafında gerekli hale geldi. Roma Şekil 9.2'de gösterilen ikinci aşamaya, yani teritoryal imparatorluğa doğru gidiyordu. Bu aşamada başlıca tehdit, asayişin sağlandığı eyaletlere akınlar düzenleyen yabancılardı. Bunlar yerleşik olmadığından ortadan kaldırılamıyorlardı, dolayısıyla geçerli tek strateji önlemeydi. Ne yazık ki bu strateji tüm çeperde askerler bulundurulmasını gerektiriyordu. Sınır tahkimatı asker maliyetlerini düşürmeye yardım etti. Bu tahkimatların amacı barbarları bütünüyle dışarıda tutmak değildi, fakat iletişimi iyileştirmek ve akıncıları giriş ve çıkış noktalarında yoğunlaşmaya zorlamaktı. Bu sayede yollarını kesip durdurmak daha kolay oluyordu (bu durum, Adrian Duvarı dışına değil de *içine* büyük hendekler kazılmasındaki acayipliği açıklayabilir). Lejyon ekonomisinin sürdürülmesi büyük miktarda paranın ve insan gücünün sürekli olarak harcanmasını gerektiriyordu. Roma'nın militarizminin sonu yoktu, stratejileri değişse de.

5. Bölüm'de anlatılan ilk tahakküm imparatorluklarındaki zorunlu işbirliğinin beş unsuru vardı: Asayişin sağlanması, askeri çarpan, ekonomik değer tayini, emek sürecinin yoğunlaştırılması ve zor içeren yayılma ve yenilik. Lejyon ekonomisi bunların hepsine sahipti. Ancak bu unsurlar, lejyon ekonomisinde yoğunlaşmış ve değişmez dışsal sınırlara kavuşmuştu.

1. *Asayiş.* İçeride asayişi sağlama, hegemonya/ tahakküm aşamasında baskındı, teritoryal aşamada ise dışarıda asayişin sağlanması baskın hale geldi. Her ikisi de, rasyonel ekonomik faaliyet için istikrarlı ve güvenli bir ortam sağladı; her ikisi de giderek artan şekilde teritoryal nitelik kazandı.
2. *Askeri çarpan.* Zor, ekonomi biçiminde devreye girdi ve iletişim ile ticaret altyapısı sağlayıp lejyonlarda ve Roma'da madeni parayı, ticareti ve ekonomik kalkınmayı destekleyen bir tüketim pazarı oluşturdu. Bu lejyon ekonomisinin kalbiydi, burada bir 'askeri Keynesçilik'ten söz ediyoruz.
3. *Ekonomik değer tayini.* Bu ilk tahakküm imparatorluklarından sonra epey değişti. Aradaki bölümlerde gördüğümüz üzere, köylü çiftçi ile tüccarın ekonomik gücündeki artış ve madeni paranın gelişmesi merkezi yer ekonomisini yok etmişti. Değer artık devlet ile 'sivil toplum' arasındaki bir iktidar dengesi vasıtasıyla, devlet otoritesi ile özel olarak örgütlenen arz ve talebin bir karışımı yoluyla belirlenir oldu. Roma Devleti madeni para tedarikinde bulunup kendi tüketim ihtiyaçları üzerinden dağıtımını yaptı. Ekonominin parasal sektörü içinde başlıca tüketici devlet olduğundan, devletin ihtiyaçları metaların göreli kıtlığı ve değeri üzerinde büyük bir etki yaratıyordu. Fakat üreticiler

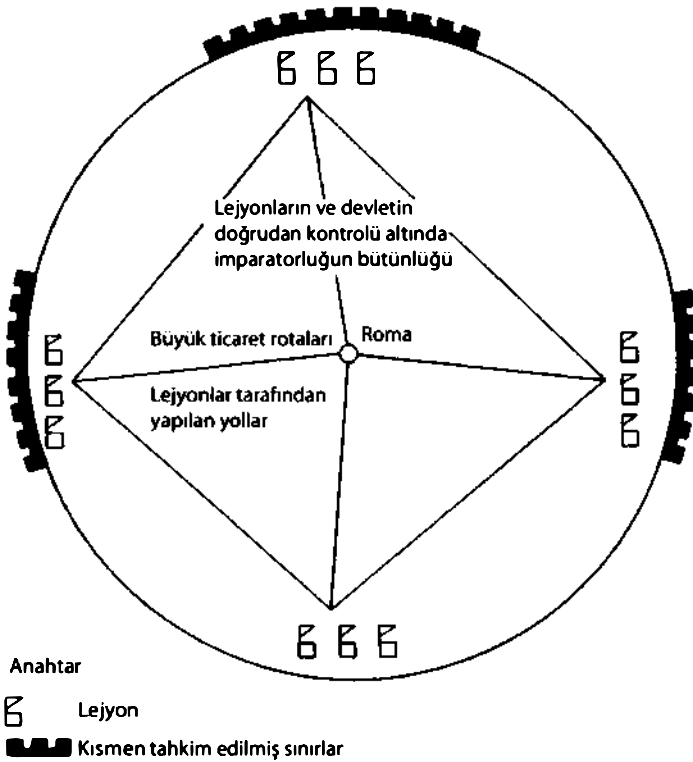
ve aracı tüccarlar ile müteahhitler özel iktidar sahiplerini oluşturuyor ve bunların hakları kanunen ve parasal bir ekonominin gereği olarak saklı tutuluyordu. Birbirine geçen devlet sektörü ile özel sektör devasa bir ortak pazar yarattı. Bu pazar imparatorluğun her köşesine nüfuz ediyordu ve sınırları ticaret ağlarında bir dereceye kadar bir çatlağın oluşmasına katkıda bulunuyordu. Para ekonomisi teritoryal bir imparatorluğun gelişimine ciddi şekilde katkı yaptı.

4. *Emek sürecinin yoğunlaştırılması.* Bu süreç ilk önce kölelik ve ardından serflik ve ücretli emek aracılığıyla gerçekleşti. Devletin askeri fetihlerinin bir ürünü olan bu süreç, bir bütün olarak üst sınıfın kontrolü altında âdemi merkezileştirilmişti. Finley'in belirttiği gibi köylü ne kadar özgür olursa, ekonomik konumu o kadar istikrarsız oluyordu. Tavsiyelerde bulunan tarım konulu bilimsel eserler 'girişimcinin değil zabıta memurunun bakış açısını' yansıtıyordu (1973: 106-13).
5. *Zor içeren yayılma ve yenilik.* Bu unsur, daha önceki hegemonya/tahakküm aşamasında öne çıkmış ve ardından teritoryal aşamada belirgin şekilde düşüşe geçmiştir. Yayılma doğudan batıya tek yönlü bir süreç olarak işliyordu; Romalılar Yunanlıların ve Orta Doğu'nun uygarlığından çok şey öğrenmişti. Fakat bunu Atlantik kıyısına zorla taşıdılar. *Pax Romana* (Çev. Roma Barışı) içinde ortak bir kültür gelişmeye başladı. Ancak sınır tahkimatlarının inşa edilmesi dışarıdaki dünyaya dönük savunmacı bir eğilimin başlangıcını simgeledi ve daha sonra tartışılacak olan imparatorluğun durgunluğunun bir parçası oldu.

Bu beşi, bir lejyon ekonomisini oluşturup imparatorluğun her yanına yayıldı. Bu yayılma birbirine bağımlı emek, ekonomik değiş tokuş, madeni para, kanun, okuryazarlık akışlarıyla ve bir Roma devletinin sahip olduğu başka donanımlar vasıtasıyla gerçekleşti. Bu Roma devleti, lejyon yöneticilerinin ortak meselelerini idare eden bir komiteden çok da farklı değildi.

Şimdi iletişim lojistiğine ve teritoryal kontrol olanağı üzerindeki geleneksel sınırlamalara daha sistematik bir biçimde yeniden bakalım. Ulaşım sınırlılıkları genel olarak aynı kalsa da, Romalılar bu alanda üç önemli ilerleme kaydettiler.

İlk ilerleme, bu denli yüksek bir artık seviyesi üreten ve bu artığın bir bölümünü kendilerine saklayan Romalı elitlerin (kısmen devlet, kısmen toprak sahipleri), artık, daha önceki herhangi bir devletin harcayabildiğinden daha yüksek meblağları altyapıyı kontrol etmek için harcayabilecek duruma gelmesiydi. Kara taşımacılığı, diyelim lejyonlara yönelik ikmal malzemeleri taşımacılığı, son derece pahalı olabilirdi, fakat elzem kabul edilirse bunun için gereken harcama yapılabilirdi.

Şekil 9.2. Roma İmparatorluğu'nın 2. Aşaması: (Teritoryal İmparatorluk Luttwak 1976'dan esinlenerek)

Bu noktada Diokletiyan'ın Fiyat Fermanı'na değinmek yerinde olur. Bu ferman farklı ulaştırma biçimlerinin maliyetlerini hesaplamamızı sağlayan rakamlar verir bize (tam metin için bkz. Frank 1940: 310-421; Duncan-Jones [1974: 366-9] bu metin için iyi bir kılavuz sağlar). Bir belirsizlik var: *Kastrensis modius* (bir ağırlık ölçüsü) ile ilgili yorumlar 2 faktörüne göre değişebilmektedir. Eğer deniz taşımacılığının maliyeti 1 olarak alınırsa, o zaman ülke içi suyolu taşımacılığının maliyeti 4,9 kat daha fazladır; karayolu taşımacılığının maliyeti ise 28 veya 56 kat daha fazladır (deve ile yapılan taşımacılık ise karayolu taşımacılığına göre % 20 daha az maliyetli olacaktır). Seçme şansı varsa, devlet, tedariklerini suyolu üzerinden gerçekleştirecektir. Fakat bu mümkün değilse (örn., kış aylarında) ne denli maliyetli olursa olsun fiziksel olarak mümkün olduğu sürece karayolu taşımacılığına başvurulacaktır. Diokletiyan'ın fermanı, tahıl taşıyan bir yük arabasının 100 millik taşıma maliyetinin, tahıl maliyetinin %37'sine veya %74'üne tekabül edeceğini göstermektedir. Aradaki fark ciddi ancak ilk tahmin hala uygulanabilirdir. Daha yüksek mesafeler verilmemiştir, demek ki bu türden mesafeler genellikle karayoluyla kat edilmemektedir. Romalıları ele alırken karı uygulanabilirlikten ayırmak

önemlidir. Ulaşım esas itibariyle asayiş için örgütleniyordu, kar etmek için değil. Eğer asayiş için malların hareketine ihtiyaç varsa ve bu uygulanabilir ise, maliyetler ne olursa olsun buna girişilecektir. Bunu yapacak örgütlenme mevcuttu; hem de daha önceki herhangi bir toplumun sahip olduğundan daha yüksek bir lojistik düzeyde. Maliyetli olmasına maliyetliydi, fakat acil durumlarla başa çıkmanın en mükemmel aracıydı. Yine de *rutin* bir uygulama olduğu oranda, imparatorluğun kazançlarını tüketecekti ki nihayetinde böyle oldu.

İkinci ilerleme artığın elde edildiği alanın genişletilmesinde ortaya çıktı. Diokletiyan'ın rakamları katırların veya öküzlerin rota boyunca besleneceğini varsayar. Beslenememeleri halinde tahılın kendisini bunlar tüketecektir. Çöl olmayan her alanın yaygın biçimde ekildiği bir imparatorlukta, şu ya da bu düzeyde bir artık gıda her yerde vardı. Eksiksiz biçimde örgütlenmiş bir para ekonomisinde, öküzler ve katırlar daha az maliyetli, düşük kalite yemle beslenebilirdi. Bu sayede ulaştırma maliyetlerindeki artış %100 seviyesinin epey altında kalacaktır. Genel sınırlılıklar nedeniyle (bu sınırlılıklar hala gündemdeydi), sistem sadece orta düzeydeki mesafeler boyunca, diyelim 80-200 kilometre boyunca etkin ulaştırma yapabiliyordu. Daha yüksek mesafelerde deniz veya nehir rotaları gerekli oluyordu. Deniz ve nehir rotaları, birlikte, *tüm* imparatorluğa yayılmışlardı. Kesintisiz ağlar içinde örgütlenen konak noktalarını destekleyecek yeterli artığı üretmeyen neredeyse hiçbir bölge yoktu. Düşük verimliliğe sahip alanları her zaman için tedarik sistemlerinde büyük lojistik boşluklar yaratmış olan daha önceki imparatorluklarla karşılaştırıldığında bu benzersiz bir durumdur.

Üçüncü ilerleme bu artığın elde edilme sürecinin örgütlemesine ilişkindi. Bu, lejyon ekonomisinin lojistik yapısı vasıtasıyla gerçekleştirildi. İmparatorluk içindeki her bir *municipium* yerel birlikleri sağlamak zorundaydı. Taşra valileri ve lejyon komutanları, 5.000 askerden oluşan bir güç olan lejyonun kış mevsiminde bile tek bir birim olarak hareket kabiliyetine sahip olabileceği bir biçimde, bu tedarik unsurlarını tek bir noktada toplamak üzere hem kara hem de deniz ulaşımına el koyabiliyordu. Daha büyük kuvvetler ancak bazı hazırlıklarla toplanabilir ve harekete geçirilebilirdi; fakat 20.000 askerden oluşan orduların hareketi bu dönem boyunca neredeyse rutin bir lojistik operasyon olmuş gibi görünüyor. Lejyon örgütlenmesi imparatorluğun tüm topraklarına nüfuz etmiştir.

Lejyon Ekonomisinin Zayıflığı: İktidar Alanındaki Bir Yenişememe Durumu

Ancak lejyon ekonomisi aynı zamanda bir çelişki barındırıyordu. Bir yandan, hem halk hem de üst sınıf, refahı için ve aslında pek çok örnekte ayakta kalmak için, emperyal devlet tarafından sağlanan lejyon ekonomisine bağımlıydı. Kendi faaliyetleri, kendi praksisleri geçimlik ihtiyaçlarını tek başına karşıla-

yamıyordu. Yine de aynı zamanda devlet pek çok işlevini üst sınıfa doğru âdemi merkezileştirmişti. Genel yapının etkililiği bu çelişkili eğilimleri başarılı bir biçimde kurumsallaştırmaya bağlıydı. Ancak gelir hesaplarından görebiliyoruz ki başarı yalnızca kısmiydi.

Burada Augustus'un vasiyetine geri dönüyorum. Augustus döneminde, *aerarium*'un yıllık geliri 440 milyon *sesterce* dolayındaydı. Kendi yıllık kişisel geliri muhtemelen 100 milyon ila 120 milyon sesterce arasındaydı.[3] Kamusal gelir esas olarak taşradan gelen vergiler ile haraçlardan elde ediliyordu (İtalya'daki Roma yurttaşları MÖ 167'den MS 3. yüzyılın sonuna kadar bu uygulamadan muaftı). "Şahsi" gelirin iki kaynağı vardı: İçerde ve dışarıda sürdürülen savaşlardan gelen ganimetler ile zenginlerin vasiyetlerinden gelen nakit ve arazi biçimindeki miras varlıkları (zenginlerin oğullarına makam ve ayrıcalık güvencesi sağlamak üzere verdikleri bir rüşvet biçimiydi bu). Bunlara, Augustus'un kendi varlıklarını içeren daha küçük bir kaynağı da eklemek gerekiyor. O halde bu aşamada Roma devleti esas itibariyle fetih tarafından finanse ediliyordu. Savaş kazançlarının iki aşaması; yani ganimet ile ganimeti izleyen haraç ve ardından fethedilenlerin vergilendirilmesi ile makamları elde tutmak için verilen rüşvetler, rakamlar üzerinde belirleyicidir.

Bu örüntü daha sonra sürdürülmedi; aslında devam eden bir yayılmadan söz edilemezken, bunun nasıl sürdürülebileceğini kestirmek güç. Daha sonraki herhangi bir dönem için kesin rakamlar yok elimizde, fakat sonraki iki yüzyıllık dönemde üç değişim yaşandığını biliyoruz. Birincisi, dönemin insanları için imparatorun kaynakları ile kamu kaynaklarını herhangi bir biçimde ayırt etmek giderek zorlaşmıştır. İkincisi, vergiler istikrarlı bir şekilde kurumsallaştırıldı, İtalya'ya yeniden uygulanmaya başlandı ve ardından ciddi bir kamusal tartışma olmaksızın (ve görünüşe göre herhangi bir artış da olmaksızın) elde edilen ürünün yıllık değerinin % 10'unu aşmayacak bir düzeyde muhafaza edildi. Bu en büyük gelir kaynağıydı. Üçüncüsü, imparatorun arazileri devasa boyutlara ulaştı; Jones (1964: 416), MÖ 300'e gelindiğinde imparatora ait arazilerin tüm arazilerin %15'ine tekabül ettiğini tahmin etmektedir. Bu başlıca ikinci gelir kaynağı olmalı. Birleşen yeni kaynaklar 3. yüzyılın ortasında imparator tarafından kontrol edilen tek bir *fiscus* halinde idare ediliyordu.

Her iki aşama da çözümlenmemiş gerilimler içeriyordu. Augustus'un zamanında, baskın imparatorluk rolü büyük bir askeri gücün yüksek komutanının rolüne denkti. İktidarını sınırlayan şey askeri müttefiklerinin ve tebaalarının sadakatiydi, "sivil toplum" içerisinde kurumsallaştırılmış yetkiler değil. Öte yandan, kendi arazilerinden ve miraslardan elde edilen gelirler (ki esas olarak büyük ailelerin topraklarından da elde ediliyordu), iktidarı sivil toplu-

---

[3] Bu tahmin, (Frank tarafından benimsenen) kişisel harcamalar ile gelirin kabaca dengede olduğu varsayımına yaslanmaktadır. Bu meblağ Augustus tarafından listelenen tüm harcamaların toplamının listenin kapsadığı 20 yıla bölünmesi sonucunda elde edilmiştir.

mun mülkiyet ilişkileri içine yerleştiriyordu. Birincisi özerk iktidar sağlarken, ikincisi sivil topluma bağımlılığa yol açıyordu.

Gerilim, Augustus'un döneminden itibaren vergi toplama sisteminde de hissedilir oldu. Vergilerin tahakkuku sözde imparator ile Senato arasında paylaşılıyordu, fakat Senato'nun gerçek yetkileri artık düşüşteydi ve Augustus ile halefleri keyfi yetkiler olarak adlandırılabilecek yetkilere sahipti. Yine de vergi toplama becerileri cılızdı. Mültezimler için (ve daha sonra yerel arazi sahipleri ve kent konseyi üyeleri için) bölgeleri tarafından ödenmesi gereken toplam bir miktar belirlenirdi, vergi tahakkuku ve vergi toplama sürecinin detaylarını bizzat bunlar düzenlerdi. İstenen toplam miktarı verebildikleri sürece, yöntemleri kendilerinin bileceği bir iş olurdu. Bu yöntemler sadece yolsuzluk gerekçesiyle imparatora yapılacak geriye dönük itirazlara konu olabilirdi. Vergiler artsa da, yöntemler aynı kaldı. Daha sonraki aşamada imparator *fiscus* ve harcama kalemleri üzerinde tam bir kontrol sağlayınca, keyfi yetkileri de arttı: Ancak gelirin kaynağı üzerinde daha fazla kontrol elde edemedi. Çözümlenemeyen bir gerilimdi bu, imparator ile üst tabaka arasında iktidar alanında ortaya çıkan bir yenişememe durumuydu. Sistem, yıldan yıla, görece sabit bir miktarı göz ardı edilebilir bir maliyetle bütçeye sağlamak noktasında iyi işledi. Ancak merkezi ile yerel düzeyler arasındaki keyfi veya müzakereye dayalı ilişkilerin kurumsallaştırılamaması nedeniyle bu sistem değişime kolaylıkla uyum gösteremedi. MS 200'den sonra dış basınçlar altında çözülmeye başladı.

Dolayısıyla Roma İmparatorluğu doruk noktasında özel olarak uyum içinde bir yapı sergilemiyordu. Başlıca üç kurucu unsuru; halk, üst sınıf ve devlet bir düzeye kadar özerkti. Roma halkı yarı özgür bir statüye gerilemiş, devlete katılımdan yoksun kalmış ve büyük ölçüde bölgeselleştirilmişti, yerel üst sınıflarca kontrol ediliyordu. Bunlar arasındaki görece yoksul genç erkekler ise üst sınıfın hizipleri tarafından ya da devletin resmi liderliği tarafından ordular içinde seferber edilebiliyordu; ne hizipler ne de devlet bunları istikrarlı iktidar kurumlarına getirmiyordu. Bu, Roma gelenekleri ile belirgin bir tezat içindeydi. Roma geleneklerinin kaybedildiği söylenerek kederleniliyordu ama bu gelenekler bütünüyle ölmemişti. Yurttaşlık, kanun önündeki haklar, madeni paraya sahip olma ve bir düzeye kadar da okur-yazarlık... Tüm bu gelenekler halka artık Roma imparatorunun denetiminde olmayan belirli bir iktidar ve güven sağlıyordu. Bir sonraki bölümde bu iktidarın bir başka tanrının hizmetinde kullanıldığını göreceğiz. Üst sınıf mensupları kendi yerelliklerinin burada yaşayan insanlar da dâhil olmak üzere sağlam bir denetimini ellerine geçirmişlerdi; fakat merkezdeki kolektif ve kurumsallaşmış iktidardan yoksunlardı. Merkezde istikrarlı bir nüfuza sahip olmak, doğru gayri resmi fraksiyona mensup olmaya bağlıydı; yani imparatorun *amici'si* (dostları) olmaya bağlıydı. İç savaşın şiddet ortamında daha fazla iktidar elde edilebilirdi. Bu askeri zafere yol açabilirdi ama güvenilir ve kurumsallaşmış bir iktidara değil. İmparatorun ve ordularının kişiliğinde devlet eliti, halkın ve üst sınıfın ideal-

lerinden ayrılamaz durumdaydı ve merkezin kontrolü tartışma götürmez biçimde devlet elitinde toplanmıştı. "Sivil topluma" nüfuz etme güçleri Pers elitlerinin sahip olduğundan çok daha fazlaydı ama modern standartlar bakımından hala cılızdı. Orduların kendisi, üst sınıf arasındaki fraksiyon kavgaları ile halk arasındaki bölgeciliğin basıncı altında dağılabilirdi ve öyle de oldu.

Bu ilişkilerin hiçbirisi tam olarak kurumsallaşmamıştı. Normalde kullanılanların ötesindeki haklar ve görevler belirsizdi. Uzun anormal durumlarla baş etmede kullanılacak herhangi bir çerçeve yoktu. Bu, MÖ 200 civarında cumhuriyetin içinde bulunduğu durumun tam tersidir; o dönemde cumhuriyetin başarısı uzun bir süre boyunca tehlike karşısında ortak fedakârlık rezervlerini sonuna kadar tüketmeye dayanıyordu. Bizzat bu başarı ortak fedakârlık kurumlarını yok etmiş ve bunun yerine iktidar alanında devlet, üst sınıf ve halk arasında bir yenişememe durumunun kurumsallaşmasına yol açmıştı. Dolayısıyla lejyon ekonomisi, yoğun ve yaygın toplumsal örgütlenmenin şimdiye kadar görülmüş en üstün bileşimini üretmişse de, içsel olarak esneklikten uzaktı, çünkü nihai karar alma süreci bakımından herhangi bir yegâne meşruiyet odağına sahip değildi.

Batı İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü

Roma'nın çöküşü batı kültürünün en trajik ve ders çıkarmak için en fazla başvurulan öyküsüdür.[4] En ünlü hikâyeciler trajedinin değerini bilip bu trajediden kendi çağları için açık ve yankı bulan bir ders çıkaranlar olmuştur. Gibbon çöküşü barbarlığın ve dinin zaferine bağlarken berrak bir 18. yüzyıl Aydınlanması çağrısında bulunuyordu: Barbarlıkla akrabalık içindeki hurafelere değil akla güven! Daha sonraki demokratik çağın çeşitli aşamaları ve kesimleri, ders çıkarmak üzere siyasi ve ekonomik demokrasinin çöküşüne odaklanma eğilimi göstermiştir ve bunu yaparken hiç şüphesiz erken cumhuriyeti emperyal biçime tercih etmişlerdir. Marx'ın kendisinden başlayıp Perry Anderson ve Ste. Croix'e kadar, Marksist yorum, köleliği ve (yurttaşlığın temeli olan) özgür köylülüğün altının oyulmasını suçlamıştır. Rostovtzeff'in temsil ettiği "burjuva-demokratik" yorum taşra yönetiminden gelen "orta sınıf" *decurion*'ların ortaya çıkmasını engelleyen devleti suçlamıştır. "Burjuva-endüstriyel" yorum imparatorlukta teknik yenilikçiliğin eksikliğine vurgu yapmıştır. Bu görüş 20. yüzyıl yazarları tarafından neredeyse evrensel bir biçimde onaylanmıştır (en radikal biçimi, çöküşü Roma imalat sanayinin zayıflığına bağlama eğilimi, daha az yaygın olsa da).

Bu hikâyelerin barındırdığı iki hata var. Birincisi şu ki betimlenen ve sayesinde ders çıkarılan gerçeklik, çoğunlukla MS 18. ila 20. yüzyıllara aittir, Roma çağına değil. Bu hata kuşkusuz en fazla ilk tezahürlerde gözümüze çar-

---

4 Kullanılan başlıca kaynaklar şunlardır: Jones 1964; Millar 1967, 1977; Vogt 1967 ve Goffart 1974.

par. Gibbon'un niyeti ve hataları kolaylıkla seçilir. Kendimizinkiler içinse aynı şeyi söylemek güç. Fakat ikinci bir hata daha var ki bu hatadan aslında en fazla Gibbon muaftır. Kendi çağları ile Roma çağı arasında süreklilik gören hikâyeciler Roma çağının kendisinin sürekliliğini aşırı vurgulama yoluna gitmiştir. Neredeyse tüm 19. ve 20. yüzyıl yazarları karmaşık toplumun en etkin ve ileri biçiminin bir tür demokrasi olduğunu düşünmüştür. Roma'nın demokratik dönemi geride, cumhuriyet çağında yatar. Dolayısıyla daha sonraki imparatorlukta etkinlik ile ilerlemenin kaybedilmesinin ardındaki nedenler cumhuriyetçi kurumların çöküşüne kadar götürülebilmelidir. Bu görüşten sadece Gibbon sapma göstermiştir. Çöküşü yeni kuvvetlere, (özellikle de) Hıristiyanlığa ve daha sonraki barbar basınçlara atfetmek istemiş ve bu nedenle MS iki yüz civarında keskin bir kırılma görmüştür. Çöküş ona göre bu tarihten sonra başlamıştır. Gibbon bu konuda haklıydı, gerekçeleri her zaman doğru olmasa da...

Roma'nın tutkalı yönetici sınıf bütünlüğü ile lejyon ekonomisinin ikili işlevinde aranmalıdır. Söz konusu ikili işlev Roma'nın düşmanlarını muharebe alanında yenmeyi ve ardından bir düzeye kadar ekonomik kalkınma ile güvenliği kurumsallaştırmayı içeriyordu. MÖ 100 ile MS 200 arasında bu tutkala zarar veren çok az şey vardı. Bu, bir yönetici sınıf kültürünün geliştiği dönemdir. Ticaret ve madeni paranın dolaşımı bu dönemin tamamı boyunca istikrar gösterir. MS 117 civarında dengesine kavuşan Roma topraklarının savunulması da aynı şekilde istikrarlı olmuştur. Bu yüzyıllara ilişkin bizim siyasi kayıtlarımıza hâkim olan şey yaygın iç savaşlardır fakat cumhuriyet döneminin sonlarında görülen iç savaşlardan daha kötü değildir bunlar. Bunların hiçbirisi Roma'nın mevcut ekonomik gelişim düzeyini kaybetmeden ayakta kalma becerisini ve toprak bütünlüğünü tehdit etmemiştir. Daha sonraki çöküşün hiçbir göstergesi Marcus Aurelius hükümdarlığı (MS 161-180) öncesine götürülemez. Bu dönemde madeni paranın içerdiği kıymetli maden miktarını azaltma girişimleri ciddi boyutlara varmış, büyük bir salgın hastalık imparatorluğu vurmuş, bazı yerelliklerdeki nüfus azalması imparatorlukta endişe uyandırmış ve German kabileleri sınırlar boyunca akınlar düzenlemiştir.[5] Fakat bunlar kalıcı değil arızi tehditler olmuştur. Çoğu çöküş göstergesi 3. yüzyılın ortalarından itibaren istikrar kazanmıştır.

Fakat çoğunlukla MÖ 100 – MS 200 arasındaki döneme yakıştırılan ikinci bir kötüleyici etiketin açıklayıcı bir gücü var. Gracchi ve Spartaküs'ü bastırdık-

---

5 Trajan'ın İtalya'daki yetimlere bakmaları için arazi sahiplerine verdiği hibeler kimi zaman bir nüfus kıtlığının göstergesi olarak yorumlanır. Böyle bir nüfus kıtlığı olduğuna dair başka herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Kentlerin büyümesinin bir sonucu olarak ordu gönüllülerinde yaşanan özel bir sıkıntıya ya da geniş ailenin ayakta kalma gücündeki bir gerilemeye işaret ediyor olması daha olası. Duncan-Jones (1974: 288-319) bu politikanın köklerinin Nerva hükümdarlığının ilk yıllarına (MS 96-8) kadar gittiğine inanır ancak ölçeğin bu dönemde küçük olduğunu da belirtir. Belki de politikayı uygulayanların iddia ettiği gibi sadece hayır işiydi.

tan ve müttefikleri yurttaşlığa kabul ettikten sonra Roma İmparatorluğu'nun büyük kısmı *statik* bir niteliğe bürünmüştü. Bu tartışma teknolojik durgunluğa odaklanmıştır. Bu sav kimi zaman bir bütün olarak klasik dünyaya uygulanmış fakat en yüksek açıklayıcı gücüne Roma örneğinde ulaşmıştır. Romalılar teknik mahareti bizim yaptığımız gibi takdir etmemiştir. Bizim yaptığımız gibi bilimsel keşiflerin meyvelerinden pratik bir yolla yararlanmak konusunda acele de göstermemişlerdir. Kayıtlar bir biçimde eşitsiz. Bekleyebileceğimiz üzere askeri alanda yaratıcıydılar. Örneğin, kuşatma aletleri imparatorluk tarihi boyunca oldukça hızlı gelişmiştir. Fakat ekonomileri için hayati nitelik taşıyan alanda yani tarım alanında gerideydiler. Meşhur örnekler MS 1. yüzyılda Filistin'de bilinen su değirmeni ile aynı zamanlarda Galya'da bilinen hasat makinesidir. Bunların hiçbirisi geniş bir alanda ve hızla yayılmamıştır. Teknoloji tarihçileri vida, palanga vs. türünden başka pek çok örneğin gelişim ve yayılma göstermediğini söyleyebilir (Plekert 1973: 303-34 tarafından ortaya konulan incelemeye başvurulabilir). Neden?

Buna verilen klasik bir yanıt kölelik olmuştur. Bu yanıt hala bazı Marksistler (örn., Anderson 1974a: 76-82) tarafından tutulmaktadır fakat gelecekte kendisine yer bulması mümkün değildir. Kieckle'nin (1973: 335-46) belirttiği gibi köleliğin serpilip geliştiği dönem yani MÖ 500 - MS 100 arasındaki dönem, köleliğin düşüşe geçtiği döneme kıyasla; bu dönem de köleliğin yıkıldığı döneme kıyasla, teknik yenilik açısından daha verimliydi. Finley (1965: 29-28) tarafından ileri sürülen daha makul bir sav köleliği daha geniş bir açıklamanın içine yedirir. Bağımlı emek antik dünyada boldu. Dolayısıyla buluşlar ki bunların neredeyse tümü insan kasının yerine makineyi koyuyordu, daha az çekici idi çünkü insan kası ne sayıca ne de motivasyon bakımından (motivasyonun kaynağında zor vardı) kıttı. Bu savın kuvvetli yanlarından birisi şu ki Kieckle'nin kölelik savına karşı çıkışı ile baş edebilir. Daha önce gördüğümüz gibi, emek sorunu kölelikten ziyade köleliği izleyen emek statülerince çözüme kavuşturulmuştur; bu emek statüleri *kolonileri,* geçimleri için çalışan yarı özgür ücretli işçileri vs. içeriyordu. Köleliğin zirve yaptığı dönemde yenilikçiliğe daha fazla ihtiyaç vardı çünkü kölelik eşitsiz biçimde yayılıyor ve en merkezi bölgelerinde bağımsız köylülük üzerinde zararlı etkilerde bulunuyordu. Fakat bu hala eksik bir açıklama zira hayvanlar maliyetli ve kıt olduğu halde, makineler hayvan kasının yerini de almıyordu. Neden?

"Yenilikçilik" genellikle kavradığımız haliyle yalnızca özel ve sınırlı bir yenilikçilik biçimidir. Bu *yoğun* bir yenilikçilik biçimidir, daha az girdiden, özel olarak da daha az emek girdisinden enerji ve kaynaklar biçiminde daha fazla çıktı elde etmeyi amaçlar. Buna karşılık başlıca Roma buluşları *yaygındı,* daha eşgüdümlü ve daha örgütlü girdilerden daha fazla çıktı elde etmeye yönelikti. Yaygın toplumsal örgütlenmede çok iyiydiler. Bu modern ve antik tarih arasındaki basit bir ikilik değildir. Demir Çağı devrimi (6. Bölüm'de anlatılmıştır) öncü teknikleri açısından yoğundur; fiziksel olarak toprağa daha

derinlemesine nüfuz ederken otoriter toplumsal örgütlenmenin kapsamını daraltmıştır. Romalılar, tekrar tekrar gördüğümüz üzere, dışarıya yayılıp, mekânda asayişi sağlayıp mekanı örgütleyerek bu temelden istifade etmişlerdir. Marius'un sırığında nelerin asılı olduğunu hatırlayın! Lejyoner teçhizatlarının tekil parçaları buluş olarak dikkat çekici olmayabilir (fakat bir general zaferlerini *dolabrum* yani kazma sayesinde kazandığını söylemiştir). Dikkat çekici olan şey bunların karmaşık ve yaygın bir toplumsal örgütlenme içinde birleştirilmesidir. Marius'un levazım sınıfının beyin takımı yoğun değil yaygın şekilde düşünüyordu. Bunun sonucunun, insanın maharetleri açısından bir "ilk" olduğuna şüphe yok. Bu sonuç, teritoryal imparatorluktur.

Romalıların yaygın örgütlenmeye dönük ilgisi, aynen modern yazarların iddia ettiği gibi, bizim değer verdiğimiz türde buluşlar bakımından onları görece kör bırakmıştır. İnsan kasının yerine makineyi veya hayvan kasını koymakla ilgilenmediler (bunun sağlayacağı tasarruflar aşikâr olmadığı ve bir sermaye masrafı içermediği sürece). Kimi zaman (bizim *hiçbir zaman* yapmayacağımız şekilde) aksi yönde hareket edeceklerdir. Örneğin yaygın örgütlenme açısından getirileri olacaksa ordu teçhizatlarını katırlardan alıp insana yükleyeceklerdir. Teknolojik gelişme olarak adlandırdığımız şey bakımından yetersizdiler çünkü tüm büyük başarıları girdilerin azaltılması değil, fakat söz konusu girdilerin *yayılıp örgütlenmesi* üzerine inşa edilmişti.

Şimdi bu model benim cevaplayamadığım bir soruyu gündeme getiriyor. Romalılar *aynı zamanda* yaygın yenilik güçlerinin hızı bakımından da mı geriliyorlardı? Yanıt belki evettir çünkü MS 100'e gelindiğinde doğal olduğunu hissettikleri sınırlara yaslanmışlardı, tarımı destekleyebilecek arazilerin büyük bölümünden yararlanıyorlardı, siyasi ve mali örgütlenmeleri de tüm imparatorluğa nüfuz etmişti. Eksiksiz bir yanıt için, örgütlenme lojistiğine odaklanmak, orijinal kaynak madde hakkında yeni sorular sormak gerekiyor.

Ancak nihayetinde MS 200 civarında imparatorlukta bir durgunluk olduğunu saptamak "gerileme ve çöküş" sorununu yanıtlamak açısından tayin edici olmayabilir. Roma'nın yerli gelişmeleri artık dışardan bozucu bir etkiye açık hale gelmişti. MS 2. yüzyılın sonuna gelindiğinde istikrarları karşısında yeni dışsal tehditlerin belirdiğini görüyoruz ki bunu Romalılar da görebiliyordu. İstihkâm inşa örüntülerine baktığımızda, Ren Nehri'nin yukarı bölgeleri ile Tuna Nehri arasındaki boşluk boyunca her bir hattın savunması konusunda güvensizlikleri olduğunu anlıyoruz. 167 ile 180 arasında, Roma, Germanik bir kabile konfederasyonu olan Marcomanni akınlarına karşı Tuna'yı savunmak için iki defa sıkı bir savaş vermek zorunda kaldı. Romalılar doğudan devasa miktarda asker transfer etmeden sınır vilayetlerini elde tutamıyorlardı. Doğuda ise Partlara karşı verdikleri bir savaşı henüz başarıyla kazanmışlardı. Bu durum kısmen kaygı vericiydi. Doğuda ve batıda aynı anda savaşa girmenin ne kadar tehlikeli olabileceğini göstermişti. Ayrıca Marcomanni'nin kuzeyli "barbarların" örgütsel kapasitelerini artırdığına dair bir belirti olduğunu da gösterdi.

Roma İmparatorluğu tıpkı kendinden önceki imparatorlukların yaptığı gibi uç beylerinin seviyesini yükseltiyordu. Bu birçok yolla gerçekleşiyordu (Todd 1975). Birincisi, Roma'nın büyük çaplı toplumsal örgütlenmeye yaslanmayan tarımsal buluşları (daha yüksek bitki çeşitliliği, basit makineler ve gübre) Avrasya ve Afrika'da yayıldı. Yaklaşık olarak MS 200'den sonra bu bölgelerin tarımsal üretimi Roma tarımı ile ciddi bir rekabet içine girdi. İkincisi, askeri teknikler yayıldı. Eski yardımcı komutanlar olan çok sayıda barbar lider Roma tekniklerini kullandı. Romalıların süvariler konusunda devam eden zayıflığının farkındaydılar ve daha üstün olan kendi hareketliliklerinden bilinçli bir şekilde yararlandılar. Fakat üçüncüsü (baskınların başarısına dönük bir yanıt olarak) kendi toplumsal yapıları daha merkezi hale geldi. MÖ 1. yüzyılın ortasında yazılan Sezar'a ait açıklamaları, MS 2. yüzyılda yazılan Tacitus'unkilerle karşılaştıran Thompson (1965), özel mülkiyet haklarının gelişimi ile krallığa dönük eğilimler üzerinde durmuştur. Hem Sezar hem de Tacitus savaştaki otoriteye yaslanıyordu. Her ikisi de Romalılar tarafından bilinçli olarak diplomatik güvenlik konusunda teşvik ediliyordu. Her ikisi de Romalıların ticareti tarafından destekleniyordu ve bu ticaret Roma ihracatlarının bedelini ödemek için Germanların daha örgütlü köleleştirme akınları düzenlemesini teşvik ediyordu. German toplumsal örgütlenmesi kayda değer bir ilerleme göstermişti. 10-35 hektarlık alanları kaplayan, istihkâmlarla çevrilmiş şehirler çıkmıştı ortaya. Bunların nüfusları Roma'nın taşra şehirlerinin nüfuslarından çok da geride değildi. Roma'nın etkileşim ağları istihkâmlarla çevrilmiş sınırlarının ötesine taşmıştı. Bu bile üniter bir toplum değildi.

Roma'nın yeniden örgütlenmesi 193 yılında Septimius Severus'un tahta çıkışını izleyen yirmi yıllık dönemde görünür hale gelir. Bu dönemde Severus yetenekli lejyonları sınırlardan alıp hareketli rezerv pozisyonlarına kaydırmaya ve sınırda bunları yerleşimci milislerle ikame etmeye başladı. Bu daha savunmacı, daha az kendine güvenli bir duruştu. Ayrıca daha maliyetliydi. Dolayısıyla iltizam usulüyle vergi toplanmasını ve Roma ile İtalya için söz konusu olan vergi muafiyetini ortadan kaldırarak mali reforma girişti. Bu durum kaynaklarda yeterince artış sağladı mı? Muhtemelen hayır, çünkü (kendisinden önce Marcus Aurelius'un yaptığı gibi) gümüş paranın itibarını düşürüp daha fazlasını tedavüle soktu. Oğlu Caracalla benzeri kaygılarla hareket etti. Yurttaşlığın kapsamını genişletmesinin ardında, halktan siyasi bağlılık beklemesinin yanı sıra mali bir motivasyon da vardı. O da madeni paranın değerini düşürdü ve tedarikini artırdı. Hopkins 180'ler ile 210'lar arasında Roma'da basılan *denari*'nin gümüş içeriğinin %43 oranında azaldığını hesaplar (1980b: 115).

Bu önemli dönem ve bu dönemin içinde barındırdığı hassas ve incelikten yoksun politika değişikliklerinin karışımı hakkında daha fazla şey bilmek hoş olurdu. Severus'lar zeki, iki yönlü bir mali ve askeri stratejiye giriştiler: Sınırlarda bir köylü-yurttaş ordusunu canlandırıp bunu profesyonel bir rezerv ordusu ile birleştirdiler ve daha adil bir vergi sistemiyle bu düzeni destekledi-

ler. Hatta iltizam usulüyle vergi toplanmasına son verilmesi, ciddi boyutlara varmış haracı çözmeye yönelik bir girişim olduğunu düşündürüyor. Fakat muhtemelen kısa vadeli gereklilikler (kimi zaman tahtta hak iddia eden rakiplerine karşı kendi var oluşları, kimi zaman da Ren üzerinden, Tuna üzerinden ve Doğuda cereyan eden kısa ve şiddetli bir akınlar silsilesi) onları madeni paranın itibarını düşürmeye sevk etti. Bu politika bu türden bir ekonomide ne kadar yıkıcı olduğu düşünülebilirse o kadar yıkıcı oldu. Madeni parasını kendi harcama talepleri üzerinden piyasaya süren, fakat işin tedarik kısmını özel üreticilere ve aracılara bırakan bir devlet madeni parasına dönük güveni sarsmaktan daha kötüsünü yapamazdı. Madeni paranın değerinin düşürüldüğü fark edilirse, bunu stoklama ve enflasyon izleyecekti. Daha fazla gümüş paranın piyasaya sürûlmesi bu sonuca yok açmayabilirdi (zamanımızın Keynesçi-monetarist tartışmasına hakemlik etmeye kalkışmak istemem), ama paranın gümüş içeriğini bozmak, yurttaşların gözünde devletin esas işlevlerinden birisini bozmak demekti. İmparatorların eylemlerinin sonuçlarını fark etmedikleri kimi zaman iddia edilir. Paranın değerinin düşürülmesi ile enflasyon arasındaki teknik bağlantıyı kuramamış olabilirler. Fakat bir madeni paranın değerinin yalnızca paranın madeni içeriğine bağlı olduğuna inandıkları müddetçe, paranın itibarını ancak tebaalarını kandırmaya dönük bilinçli bir girişim olarak düşürebilirlerdi. Paranın değerinin düşürüldüğünün nihayetinde fark edilmesi ile bunun yol açacağı hoşnutsuzluğun kaçınılmaz olduğunu fark etmiş olmalılar. Madeni paranın itibarının düşürülmesi ancak bir nefes alma alanı sağlamaya dönük rasyonel bir strateji olabilir.

Ancak böylesi bir nefes alma alanı yoktu. Roma'nın savunma sistemindeki gedikler, artık büyük çaplı akınlar düzenleme becerisine sahip olan Germanları yüreklendirdi. Fakat daha kötüsü ve Roma'ya daha da yabancı olanı, Orta Doğu'daki gelişmelerdi. 224-6 arasında, Sasani hanedanlığının önderlik ettiği Pers istilacılar, Part devletini alaşağı etti. Sasanilerin hâkimiyeti dört yüzyıl devam edecekti. Part devletinden daha merkezi bir yapıya sahip olan ve daha kalıcı sefer düzenleme ve kuşatma savaşı verme becerisine sahip Sasaniler de yayılmacıydı. Nihayetinde, Romalılar (ve diğer komşuları) zayıflıklarından yararlanmayı öğrendiler. Bu zayıflık, devlet ile feodal soyluluk arasındaki çözümlenmemiş gerilimdi. Ancak bir yüzyılı aşkın bir süre boyunca, Roma, doğu vilayetlerinin ve Ren-Tuna sınırının savunmasını eşzamanlı olarak sürdürmek zorunda kaldı. 175 yılından sonraki elli yıl içinde savunma maliyeti devasa bir artış gösterdi. Bu maliyeti değişmeyen bir toplumsal yapı ile karşılamak daha fazla kolektif fedakârlık gerektirdi. Devlet, üst tabaka ve halk arasındaki yenişememe durumunun üstesinden gelinmesi gerekecekti. Severus'ların politikaları bu yöndeki girişimleri içeriyordu. Ancak zaman yetersizdi. İmparatorlar bulabildikleri her yerden para aldılar; madeni paranın değerini düşürdüler, kamulaştırmalara gittiler. Fakat vergi oranlarında genel bir artışa başvurmadılar. Bunun için gereken siyasi düzenek henüz inşa edil-

memişti. Severus'ların sonu yaklaşıyordu. 231 yılında Perslerle yapılan ve bir sonuca varmayan savaşı, ertesi yıl, daha fazla Marcomanni akını izledi. Ren ordusuna ödeme yapılmayınca, ordu 235 yılında isyan çıkardı ve Alexander Severus'u öldürüp yerine ordunun generali Maximinus'u geçirdi. Maximinus, bir dizi asker-imparatorun ilkiydi.

235 ile 284 arasında, Roma'nın mali-askeri sistemi çöktü ve bu çöküşün ekonominin geneli üzerinde yıkıcı etkileri oldu. Madeni paraların gümüş içeriği 250 yılında %40 iken, 270 yılında %4'ün altına düştü. Kaynaklarda kimi zaman imparatorluğun madeni parasını kabul etmeyi reddeden yerel figürlere rastlıyoruz. Ne zaman ve ne kadar olduğunu tam olarak bilemesek de fiyatların yükseldiğini söyleyebiliriz. Kentsel çöküşe ilişkin kanıtlar için yeni binalar, hayır işleri, hediyeler ve kölelerin azat edilmesi gibi olayları kutlayan yazılı taşların sayısındaki düşüşe başvurulabilir. Gemi enkazlarının sayısında da bir düşüş görüyoruz (ki bunun daha iyi hava koşullarına değil ticaretteki bir düşüşe işaret ettiğini varsayıyoruz). Terkedilmiş arazi ve köyler hakkındaki şikâyetler yüzyıl ortasında başlamıştır. Marjinal arazilerde büyük bir nüfus kaybı, daha tipik arazilerde çok daha küçük bir nüfus kaybı gerçekleşmiş olabilir ki bu *agri deserti* kapsamı konusunda kesin bilgilere sahip olamayacağımızı söylemenin dolambaçlı bir yolu. Bu düşüşün en kötü yanı da bu düşüşün kendi kedisini pekiştiren aşağı doğru bir sarmal olmasıdır. Askeri birliklerin ihtiyaçlarını tedarik etmek zorlaştıkça, askerler isyan çıkarmışlardır. Sonraki yirmi imparatordan on sekizi şiddetle öldürülmüştür, birisi bir Pers zindanında ve bir diğeri de vebadan ölmüştür. Dolayısıyla istilacılar istilalarının meyvelerini kolayca toplamış ve bu da daha fazla ekonomik bozulmaya neden olmuştur. 260'lar dip noktasıdır; kuzeyde Gotlar ve doğuda Persler tarafından eşzamanlı saldırılara sahne olmuştur. Romalılar 2.000 gemide 320.000 Got savaşçısı olduğunu iddia eder. Bu rakamlar abartılıdır, ama tehdidi ne kadar ciddiye aldıklarını gösteriyor. Gotlar yenilgiye uğratılmadan önce yağmaladıkları Atina'ya dek ulaşmıştır; Persler ise İmparator Valerian'ı yenip esir almış ve Antakya'yı yağmalamıştır.

İmparatorluk bu noktada bütünüyle ya da (Büyük İskender'in imparatorluğunun yaptığı gibi) birkaç Latin ve Yunan krallığına bölünerek çökebilirdi. Genel nüfus ve ekonomik faaliyet düzeyi daha da düşebilir ve feodal tipte mali-askeri ilişkiler ortaya çıkabilirdi. Fakat asker-imparatorlar 270'ler ve 280'lerde bir dizi zafer kazandılar ve bu zaferler yaklaşık elli yıllık bir nefes alma alanı sağlamış gibi görünüyor. Diokletiyan (284-305) ve ardılları, özellikle de Konstantin (324-37), bundan eksiksiz şekilde yararlanmıştır.

Diokletiyan'ın büyük reformları büyüleyicidir, zira Roma toplumsal yapısına ve Roma'nın dış tehditlere karşı ayakta durmak konusundaki gerileyen kapasitesine ilişkin çok derin bir anlayışı gözler önüne serer. (Bu anlayış kime aittir? Diokletiyan'ın kendisine mi?) Son yüzyılın aşağı doğru giden sarmalını kabul ederek, bir ortak fedakârlık yapısının yeniden yaratılamayacağını kabul

ederek geçmişten radikal bir kopuş gerçekleştirilmiştir. Aslında Diokletiyan, senato mertebesini equestrian mertebesinden ayırarak ve senatoyu hem askeri hem de sivil makamlardan mahrum bırakarak geleneksel üst sınıfın sahip olduğu özerk gücü kırmayı denemiştir.

Açık ki bu stratejinin başarısı devletin bizzat "sivil toplum" içine nüfuz edebilme becerisine bağlıydı. Geçmişte devlet bunu ancak zayıf bir ölçekte yapabilmişti. *Deneme* sistematikti. Askeri alanda, mecburi askerlik kalıcı bir temelde yeniden başlatıldı ve ordunun büyüklüğü neredeyse iki katına çıktı. Daha öncekilerle hemen hemen aynı büyüklükte daha fazla bağımsız ordu oluştu. 363 yılında Perslerin karşısına çıkarılan ve yaklaşık 65.000 askerden oluşan Julian'ın kuvveti muhtemelen dönemin en büyük kuvvetiydi; fakat geç imparatorluk döneminin en büyük ordularına kıyasla yine de küçüktü. Dahası, yeni askere alınanların büyük bölümü imparatorluğun ana iletişim yolları boyunca görece küçük birimler halinde konuşlandırılıyordu. Tüm merkez alanlarda devriye işlevi görmek ve bu alanlarda asayişi sağlamak için kullanılıyor ve özel olarak da vergilerin toplanmasına yardımcı olmaları bekleniyordu. Benzeri şekilde sivil bürokrasi de artırıldı (muhtemelen ikiye katlandı). Vilayetler daha küçük idari birimlere bölündü. Bunlar belki daha kolay idare edilebilir fakat kesinlikle (isyan da dâhil olmak üzere) özerk eylem kapasitesine daha az sahip birimlerdi. Vergi sistemi bir arazi vergisi ile nüfus vergisini birleştirerek rasyonelleştirildi. Nüfus sayımı canlandırıldı ve düzenli olarak yapılır hale geldi. Vergi oranı, bütçe ihtiyaçlarına ilişkin bir hesaplamaya göre yıllık olarak hesaplanır oldu. Önceden ilan edilen bu yıllık oran muhtemelen herhangi bir devletin tarihindeki ilk gerçek *bütçeydi.*

Bunların hepsi mantıklı rasyonelleştirmeler olarak görünebilir, fakat antik dünyanın koşullarında devasa bir zor düzeyini gerektiriyordu. Zenginliğin büyük bölümünün ve elbette köylülerin sahip olduğu zenginliğin neredeyse tümünün görünür herhangi bir şekilde değerini gerçekleştirmediği koşullarda, bu zenginlik nasıl tespit edilip koparılacaktı? Lactantius, Diokletiyan'ın nüfus sayımlarına ilişkin şunları söyler:

> En büyük kamusal felaket ve genel acı taşraya ve kentlere uygulanan nüfus sayımıydı. Nüfus sayım görevlileri her yere konuşlandırılırdı ve onların faaliyetleri çerçevesinde her şey bir düşman istilası ya da amansız bir esaret gibiydi. Tarlalar çim çim hesaplanıyor, asmalar ve ağaçlar sayılıyor, her türden hayvan kayda geçiliyor, insan başları sayılıyor, kent ve kır yoksulları kentlerde baskı altında tutuluyor, her metrekare aile kalabalıklarıyla dolduruluyor, herkes çocukları ve köleleriyle hazır bulunuyordu. İşkence ve tokat sesleri yankılanıyor, oğlanlar anne babalarının önünde asılıyor, en sadık köleler efendilerine karşı, kadınlar kocalarına karşı bilgi vermeleri için işkenceden geçiriliyordu. İşkence sonucunda kendilerini suçlu çıkaracak şeyleri söylerlerse ve korku galebe çalarsa, sahip olmadıkları şeyler adlarına kaydediliyordu. ... Antik halkların savaştan elde ettikleri haklarla fethettiklerine yaptıklarını o Romalılara yapabiliyordu. ... Fakat bu nüfus sayım

görevlilerine de güvenmiyordu, onları izlemek üzere daha fazlasını bulabileceklermiş gibi başkalarını yolluyordu. Sonuçlar her zaman ikiye katlanıyordu. Bir şey bulduklarından değil, ama göreve atanmalarını haklı çıkarmak üzere istedikleri şekilde eklemeler yaptıklarından. Bu arada, hayvanlar telef oluyor, insanlar ölüyordu, ama ölüler için de haraç veriliyordu. Böylece hiç kimse bedelini ödemeden ne yaşayabiliyor ne de ölebiliyordu. [aktaran Jones 1970: II, 266-7]

Bu elbette abartılı ama her halükarda açıklayıcı bir betimleme. Diokletiyan, 19. yüzyıl öncesi tüm vergi toplayıcıları gibi, sadece üç stratejiye sahipti. İlk ikisi; yani büyük toprak sahiplerinin yerele ilişkin bilgisi ve yerel üzerindeki iktidarı üzerinden vergi toplamak ya da halkla yerel düzeyde samimi bir müzakere yürüterek vergi toplamak, artan bütçe ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli parayı sağlamıyordu. Toprak sahipleri kendi paylarını kesiyor ve halk zenginliklerini olduğundan az gösteriyordu. Toprak sahibine dayanan strateji tam da vazgeçilen stratejiydi, halkla samimi müzakerelere girmek içinse, cumhuriyetin ilk dönemlerinden bu yana herhangi bir kurum kalmamıştı. Geriye kalan tek şey üçüncü stratejiydi; nüfusu canlı ve üretken tutma amacıyla uyumlu şekilde azami matrah ve vergiyi zorla koparmak. Bu stratejinin hayati bir kısmı, Lactantius'un belirttiği gibi, devlet görevlilerini sürekli değiştirmekti; kişisel bir avanta da dâhil olmak üzere yerel halkla bir anlaşma yolu bulamadan bu görevlilerin değiştirilmeleri gerekiyordu. Bu abartılı bir zorunlu işbirliği biçimiydi. Baskı artırılmış, işbirliği daha pasif hale gelmişti. Başkaldırı yokluğuna bakılırsa daha büyük bir ordu, bürokrasi ve vergilendirme ihtiyacı genel düzeyde kabul görmüş gibi duruyor, fakat gerek halkın gerek üst tabakanın ordu, bürokrasi ve vergilendirmenin örgütlenmesi sürecine katılımı azalmıştı.

Zor düzeyindeki artış basitçe askeri kuvvetten fazlasını ima ediyordu. Aynı zamanda toplumsal ve teritoryal durağanlık anlamına geliyordu. Çok daha önceki toplumları konu alan bölümlerde gördüğümüz gibi, devletin gücü büyük oranda tebaalarını belirli alanlara ve rollere *hapsetmeye* dayanıyordu. Diokletiyan'ın reformları aynı süreci içerdi; bilinçli bir politika eylemi olarak değil fakat yeni sistemin bir yan ürünü olarak. Köylüler nüfus sayımı amacıyla belirli bir merkeze bağlanırsa, vergi sistemi daha iyi, daha öngörülebilir şekilde, daha az matrah takdiri ve polislik faaliyetleri ile işliyordu. Köylüler köylere veya şehirlere dağıtılıp hem vergilerini ödemeye hem de orada yapılacak sayım için hazır bulunmaya zorlanıyordu. Bu (İsa'nın doğumundan bildiğimiz üzere) gelenekseldi, ama artık nüfus sayımları daha düzenli ve vergi kesilmesi süreci yıllık olduğu için, köylüleri (ve çocuklarını) memleketleri olan köye bağlıyordu. Benzeri koşullar kentli ve zanaatkâr kesime de uygulandı, burada insanlar belirli mesleklere bağlanıyordu.

Bu durum, (o dönem fark edilmeyen kuvvetler olan) arz ve talebe müdahale ediyordu. Aslında zora dayalı düzenlemeleri içeren eğilim; âdemi merkezi, pazara ve paraya dayalı bir ekonomiden ziyade değerlerin tek bir merkez-

den ve otoriter bir biçimde tahsis edildiği bir sisteme yakındı. Enflasyonun bir bütün olarak ekonominin değil de eşitsiz hasat koşullarından faydalanan kişilerin servet tutkusunun ürünü olduğu düşünülüyordu. Tek başına zora dayanarak tedavi edilebilirdi; "zira" diyordu Diokletiyan, yüzlerce metanın azami fiyatlarını belirleyen buyruğunda, "bir kılavuz olarak korkunun, görevin yerine getirilmesinde her zaman en iyi öğretmen olduğu görülmüştür ve bu kanuna direnecek olanı cesareti nedeniyle idam cezasına çarptırmak bizim için zevk olacaktır" (aktaran Jones 1970: II, 311). Fiyatları artırmak ölümle sonuçlanacaktı, ama bunun için devletin imparatorluktaki her parasal işlemi gözetecek kaynaklara sahip olması gerekiyordu! Merkezi yer ekonomisinin, (yapmak zorunda olduğu gibi) enflasyonu düşürmeyi becerememesi halinde güç kullanmak konusunda bir alternatifi vardı. Devletin satın alma gücünü fiyat mekanizmasından topyekûn uzaklaştırıp malları ayni olarak talep edebilirdi. Bu türden yönelimlere girildi, fakat bunun kapsamı kesin olarak belirgin değil. Askeri birliklerin âdemi merkezi bir biçimde konuşlandırılması ile idari birimlerin küçültülmesi bunu kesinlikle ima ediyor; bu sayede hem askeri birlikler hem de idari birimler ihtiyaç duydukları malları doğrudan yerellikleri üzerinden elde edebilirdi.

Kendi öngörüleriyle değerlendirildiğinde Diokletiyan'ın sisteminin işlemesi mümkün değildi; çünkü devletin bu sistemi dayatacak yeterli denetleme ve zor uygulama gücü yoktu. Ekonomi, alıcıların, satıcıyı askerleri olan en yakın resmi görevliye ihbar etmek yerine, yüksek fiyatları ödemesine yetecek denli âdemi merkeziydi. Pratikte, vergi matrahı tespiti yerel soylulara yaslanmak zorundaydı. Bu, sistemin en ilginç yanıdır, çünkü bir parça toprağa ve bir toprak sahibine bağlanmış köylü *colonus*'un gelişimi üzerindeki itici gücünü görebiliyoruz. Kırdaki vergi mükellefi pratikte bir kente ya da köye nasıl bağlanacaktı? Bu, Kuzey Afrika'nın büyük bölümü gibi, özellikle görece kentleşmemiş vilayetler söz konusu olduğunda, incelik isteyen bir iş haline geliyordu. Fakat cevap açıktı: Vergi mükellefini bir malikânenin kontrolü altına koyarak. Birbirini izleyen buyruklar, bu çözümün gelişimini gözler önüne serer. 332 yılında Konstantin tarafından yayınlanan bir buyruk, idari düzenlemelerin sonuçlarını ve zorun özgürlüğün korunması için gerekli olduğu fikrini epey derli toplu şekilde gösterir:

> Bir başka kişiye ait bir kiracıyı tasarrufunda tuttuğu görülen her kim olursa, o kişi yalnızca söz konusu kiracıyı asıl yerine iade etmekle kalmayacak, aynı zamanda kendisiyle olduğu süre için bu kişinin baş vergisini de üstlenecektir. Firara konu olan kiracılar ayrıca zincirlerle bağlanabilir ve bir kölenin koşullarına indirilebilir ki bir kölenin mahkûmiyet koşulları sayesinde özgür kimselere yaraşan görevleri yerine getirmeye zorlanabilsinler. [aktaran Jones 1970: II, 312]

Köylü nihayetinde devlet tarafından toprak sahibine devredilmiştir.[6]

---

6 Kuzey Afrika'nın şehirsiz alanları için Shaw (1979) farklı bir örüntünün söz konusu olduğunu

Yenişememe durumu değiştirilmiş ancak sona erdirilmemişti. Sivil toplumun üst sınıfına ait askeri ve siyasi roller kırılmıştı, fakat yere ekonomi tekrar ona devredilmişti. Birincisi bir politika eylemiydi, ikincisi ise devletin askeri-mali ihtiyaçlarının amaçlanmayan bir sonucuydu. Halka daha fazla yaslanan, demokratik ve müzakereci bir politika üzerinde hiçbir zaman ciddiyetle durulmadı, çünkü bu devletin daha baskın zor eğilimlerini tersine çevirmek anlamına gelecekti.

Diokletiyan'ın sistemi, muhtemelen, başarısız olduğu ölçüde daha fazla ekonomik büyüme olanaklarına sınırlamalar getirdi. Bizim kapitalist çağımızın sağduyusuna bakılırsa, Diokletiyan amaçlarına ulaşsaydı bile, sonuç aynı olacaktı. Bu, merkezi devletlerin sahip olduğu yenilik olanakları konusunda klasik dönem uzmanlarının taşıdığı önyargıyı gösteriyor. Bana göre, Roma idaresi, müthiş mali ihtiyaçları düşünüldüğünde, tarımsal teknikleri iyileştirmek konusunda kapitalist olsun ya da olmasın herhangi bir özel toprak sahibi kadar özendiriciye sahipti. Bu alandaki gelişmenin boğulmasının nedeni tam da tarımsal üretimi kontrol *etmemesiydi*. Neticede, sıklıkla işaret edildiği üzere (örn., Jones 1964: II, 1048-53), kontrol ettiği alanlarda kayda değer yenilikler görüldü. Su değirmenin yayılması esas itibariyle anıtlar için mermer kesmeyi ve ikincil düzeyde de mısır öğütmeyi amaçlamıştı. Oysa hiçbir tarımsal alet karmaşıklığı bakımından kuşatma düzenekleri ile yarışamadı. Tarımsal gelişme artık kaçamak hatlar üzerine yerleşmişti, devletten saklanması gerekiyordu ve bu nedenle yayılması yavaştı.

Ayakta kalmaya ilişkin daha mütevazı standartlar bakımından Diokletiyan'ın sistemi başarılıydı. Görünüşe göre "4. yüzyıl canlanması" türünde bir şeyler yaşandı (bu konuya ilişkin detaylar belirsizdir). Fakat devletin aynı temel ekonomi üzerinde sürekli bir biçimde el koyma düzeylerini artırdığı düşünüldüğünde, herhangi bir canlanmanın dikkat çekici sayılması icap eder. Ordudaki asker sayısı 650.000'in üzerine çıkacak şekilde artmıştı; bu sayı, Augustus'un kuvvetlerinin neredeyse dört katı kadardır. Bütçe ilanları 324 ile 364 arasında ikiye katlanmıştır.

Fakat uçlardaki toprak sahipleri ile Persler çekip gitmeyecekti. Germanik gruplar müttefikler olarak giderek daha fazla kullanıldılar ve sınır bölgelerine yerleşmelerine izin verildi. Bir kez daha, dışsal bir tehdit durumu kötüleştiriyordu. 375 civarında güney Rusya'nın Ostrogotik krallığı, Orta Asya'dan gelen Hunlar tarafından yok edildi ve bu durum Germanik halkları imparatorluğa doğru itti. Germanik halkların amacı akınlar değil, yerleşmekti. Valens Vizigotlarla savaşmak yerine onları içeri aldı. 378'de ayaklandılar. Valens, süvarilerinin Edirne surlarına itilmesine imkân verdi, kendisi ve ordusu yok edildi. Vizigotların, Ostrogotların ve diğerlerinin daha ileri yerleşmesi engellenemedi ve bundan sonra kuzey sınırların savunulmasında bunlara yaslanıldı. Vergiye

---

göstermiştir. Burada yerel dönemsel pazarlar toprak sahiplerinin kontrolüne bırakılıyordu.

ihtiyaç duymayan bir silahlı kuvvet para tasarrufu sağlıyordu, fakat siyasi bakımdan bu "feodalizme" geri dönüştü. 400'e gelindiğinde, lejyon adlı birimler hala varlık gösteriyordu fakat bunlar güçlü savunma pozisyonları kuran ve ordu zaferlerini pekiştirecek mühendislik kapasitesinden genellikle yoksun gerçekten bölgesel kuvvetlerdi. Geriye kalan tek merkezi sahra ordusu imparatoru koruyordu. Lejyon ekonomisi artık ortadan kalkmıştı.

İçerde, çöküş süreci 370'ten itibaren hızlandı. Kentlerde nüfus azalmaya başladı. Kırsal alanlarda araziler ekilmemeye başlandı ve çok sayıda insanın yetersiz beslenme ve hastalıktan öldüğünü neredeyse kesinlikle söyleyebiliyoruz. Muhtemelen baskıya bir tepki olarak, iki büyük toplumsal değişme gerçekleşti. Birincisi, bu döneme kadar özgür olanlar, imparatorluğun vergi memurlarından koruması karşılığında yerel toprak sahiplerinin koruyucu hamiliğine *coloni* olarak girdiler. 400'den itibaren köyler bütün olarak bir haminin eline geçiyordu. Artık *coloni*'lerin gelişimi devletin çıkarlarına ters düşüyordu. İkincisi, ekonominin âdemi merkezileşmesi söz konusuydu, çünkü yerel toprak sahipleri, bir malikâne ekonomisinin (*oikos*) kendi kendine yeterliliği sayesinde imparatorluk iktidarından bağımsızlıklarını artırmaya giriştiler. Vilayetler arası ticaretin gerileyişi, iletişim rotaları güvensiz hale geldikçe bizzat akınlar tarafından hızlandırıldı. Yerel toprak sahipleri ile *coloni*'ler birlikte imparatorluk makamlarının sömürücü olduğunu giderek daha fazla düşünmeye başladılar ve birlikte bağımlı serfler tarafından işlenen feodal malikâneyi hazırlayan bir toplumsal yapı ürettiler. Diokletiyan'ın zora dayalı politikaları, feodal benzeri toprak sahipleri tarafından kontrol edilen bir yerel ekonomiye geri dönme olanağının yolunu açmıştı. Dolayısıyla varlık gösterdiği son yüzyılda, Roma devleti, politikasını tersine çevirip üst sınıfa yöneldi; üst sınıf üzerinde yerel düzeyde zor uygulayamayan imparatorluk makamları, ona sivil idareyi geri vermeye istekli oldu. Toprak sahiplerini ve *decurion*'ları sivil sorumluluklardan yan çizmek yerine bu sorumlulukları yerine getirmeye teşvik etmek istediler. Fakat önerecek teşvik edicilerden artık yoksundular, çünkü lejyon ekonomisi sonunda çökmüştü. Bazı alanlarda kitleler ve daha düşük bir düzeyde de yerel elitler, barbar hâkimiyetini sevinçle karşılamış görünüyor.

Bu betimlemedeki başlıca münakaşa alanı, çöküşün köylülük üzerinde bu denli şiddetli etkileri olup olmadığıdır. Bernardi (1970: 78-80) köylülerin ölmediğini; aslında beyleri ile ittifak içinde katı vergilerden yakayı sıyırdıklarını iddia eder. Dolayısıyla "siyasi örgütlenme kırılmıştı, ancak kırsal yaşamın, mülkiyet biçimlerinin ve sömürü yöntemlerinin çerçevesi yerinde duruyordu." Finley (1973: 152) de Roma köylülerinin, her halükarda tatmin edici bir biçimde çoğalmaya devam eden günümüzün Üçüncü Dünya köylülerinden daha katı biçimde ezilmiş ya da daha aç bırakılmış olabileceğinden kuşku duymaktadır. Finley'in açıklamasına göre, imparatorluğun ekonomisi "neredeyse bütünüyle insan kaslarına" dayanıyordu ve (geçimlik düzeyin ötesine geçmeyen) bu insanların iki yüzyıllık barbar saldırıları boyunca sürmüş olan

bir "kemer sıkma programına" katkı yapacak herhangi bir şeyleri kalmamıştı. Dolayısıyla ordu ile bürokrasinin (ve aynı zamanda parazit Hıristiyan kilisesinin) artan tüketim ihtiyaçları bir işgücü noksanlığına yol açmıştır. Bu tartışma çöküşün kesin tarihi ile ilgilidir. Siyasi ve askeri çöküş kesinlikle tarihlendirilebilir: MS 476'da ironik biçimde adı Romulus Augustulus olan batıdaki son imparator tahtından indirildi. Fatihi, karışık bir Germanik grubun lideri Odoacer'in imparator değil German geleneklerine uygun şekilde kral olduğu ilan edildi. İktisadi çöküş büyük ihtimalle bu olayı hem önceledi hem de izledi.

Bu gerileme ve çöküş öyküsünde olaylardaki tetikleyici rolü barbarların askeri basıncına yükledim. Bu basınç, kayda değer ve Romalılara göre beklenmedik bir biçimde MS 200 civarında arttı ve ardından yalnızca bir dönem için, 280-330 civarında gevşedi. Jeopolitik alanda ortaya çıkan bu kayma olmasaydı, Roma'nın demokrasi, özgür emek, sanayi, bir orta sınıf vs. oluşturmaması gibi içsel "başarısızlıklarına" ilişkin herhangi bir hikâye de olmayacaktı. MS 200 öncesinde, imparatorluk yapısı bu içsel ve aynı zamanda harici güçlüklerle yeterli bir biçimde baş etmiştir ve bunu yaparken Han Çin'i istisnası dışında dünyada o döneme dek görülmüş en yüksek ideolojik, ekonomik, siyasi ve askeri kolektif iktidar düzeyini üretmiştir.

Dahası, Jones'in (1964: II, 1025-68) iddia ettiği gibi, farklı dışsal basınç düzeyleri muhtemelen başkenti Konstantinopolis olan doğu imparatorluğunun bir bin yıl daha ayakta kalmasını açıklamaktadır. İmparatorluğun idari bölünmesi sonrasında, batı imparatorluğu saldırıya açık Ren-Tuna sınırının son 500 kilometresi dışında tümünü savunmak zorunda kaldı. Bu kısa mesafedeki güçlü doğu savunmaları kuzey akıncılarını batıya doğru saptırma eğilimindeydi. Doğu Perslere karşı savunma yapmak zorundaydı, fakat bu birbirini izleyen düzenli savaş, barış anlaşmaları ve diplomasi adımlarıyla yapılabilirdi. Persler Romalılarla aynı örgütsel ve niceliksel sıkıntıları yaşıyordu. Germanik halklar ise bu biçimde denetim altında tutulamıyordu. Romalıların baş etmesi gereken siyasi örgütlenmelerin sayısı burada çok fazlaydı. Bu savdan *emin* olmamız mümkün değil, çünkü Doğu aynı zamanda toplumsal yapısı bakımından da farklılık gösteriyordu (Jones'un kabul ettiği gibi; ayrıca bkz. Anderson 1974a: 97-103). Yine de, Piganiol'un meşhur sözleriyle konuyu bağlamak makul görünüyor: "Roma uygarlığı doğal bir ölüm yaşamadı; suikasta uğradı" (1947: 422).

Elbette meseleyi burada bırakamayız. Tekrar takrar vurguladığım gibi, dışsal basınçlar nadiren gerçekten dışardan gelir. Aralıksız süren dışsal basınçtaki iki olayın Roma tarihi açısından görece dışardan gelir göründüğü doğrudur: Partların Sasaniler tarafından alaşağı edilmesi ile Gotlar üzerindeki Hun basıncı. Eğer Roma'nın etkileri burada bile hissedildiyse, bunlar büyük olasılıkla dolaylı etkilerdi. Fakat basıncın geri kalanı, özellikle de German basıncı, hakiki manasıyla dışsal değildi; çünkü Roma'nın buradaki etkileri güçlü ve sebep-sonuç ilişkisi yaratacak nitelikteydi. Roma kuzeyli düşmanlarına kendisini suikasta

kurban eden askeri örgütlenmeyi sağladı. Roma, suikastı devam ettiren ekonomik tekniklerin büyük bölümünü de sağladı. Roma'nın gelişim düzeyi ise dürtüyü sağladı. Germanlar, fetih becerisine sahip bir toplumsal yapıyı üretmek üzere bu etkileri kendilerine uyarladılar. Roma propagandası dışında hiçbir alanda bütünüyle barbar değillerdi: Yarı uygarlaşmış uç halklarıydı.

Dolayısıyla, Roma "başarısızlığından" söz edebildiğimiz nokta, Roma'nın sınırlarında bizzat kendisinin ürettiği şeye yanıt vermedeki başarısızlığıdır. Başarısızlığın nedenleri içseldi, fakat bu nedenler Roma'nın dış politikasına bağlanmalıdır. İki iktidar stratejisi açıktı; ağırlıklı olarak askeri ve ideolojik stratejiler.

Askeri strateji, yalnızca Rus steplerinde duraksayarak fetihleri tüm Avrupa'ya yaymak yoluyla barbarları geleneksel yoldan baskı altına almaktı. Roma'nın sınır sorunları bu durumda Çin'in sınır sorunlarına benzeyecekti. Görece az sayıda kırsal göçebe ile karşı karşıya kalacaklarından sınır sorunları baş edilebilir olacaktı. Fakat bu strateji Roma'nın Punik Savaşları'ndan bu yana sahip olmadığı bir şeyi gerektiriyordu; görece eşitlikçi bir yurttaşlar topluluğu tarafından sağlanan kolektif askeri fedakârlık kapasitesini. MS 200'de bu mümkün değildi ve mümkün olması için toplumsal yapıda köklü ve kalıcı değişiklikler yaşanması gerekirdi.

İdeolojik strateji, muhtemel yenilginin topyekûn yıkım anlamına gelmesini önleyecek şekilde sınırları kabul etmek ama saldırganları uygarlaştırmak olabilirdi. Bu ise elitist veya demokratik bir biçim alabilirdi; ya bir German hanedanlığı imparatorluğu (veya birkaç uygarlaşmış Roma devletini) yönetirdi ya da halklar karışırdı. Elitist seçenek, Çinlilerin izlediği başarılı yoldu. Çinliler fatihlerini kendi uygarlıklarının bünyesine katıyordu. Demokratik seçenek ise Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte kullanılmamış olsa da bir olanak olarak bulunuyordu. Fakat Roma, kültürünü, lejyonları tarafından hâlihazırda asayişi sağlanmış alanlar dışına hiçbir zaman gerçekten çıkarmadı. Bir kez daha siyasi düşüncede bir devrim gerektiriyordu bu. Şaşırtıcı olmayan bir biçimde ne elitist ne de demokratik seçeneğe yüklenildi. Stilicho ve onun Vandal halkı MS 400 civarında Roma'nın gerçek koruyucuları oldu: Stilicho'nun imparatorluğun kraliyet soyunu üstlenmesi düşünülemezdi ama bunu yapamaması Roma için felaket anlamına geldi. Fetihlerinden önce Germanlardan neredeyse hiç birisinin Hıristiyanlığa dönmemesi de benzeri biçimde felaket anlamına geldi (bu konu hakkındaki bir tartışma için Brown 1967). Bir kez daha nedenler temelde içsel: Roma kendi elitleri ya da halkı içinde bu stratejilerin ikisini de geliştirmemişti. Betimlediğim üç taraflı yenişememe durumu devlet ile elitlerin tek bir yönetici sınıf içinde birleşmesinin sınırları olduğu anlamına geliyordu, halk ise imparatorluk yapılarına karşı büyük oranda kayıtsızdı. Çin'de elit homojenliği Konfüçyüsçülük ile simgeleştirilmişti; Roma'da ise popüler bir homojenlik için Hıristiyanlık bazı olanaklar çıkarmıştı ortaya. Açık ki bu mesele bizi ideolojik iktidarın önemli taşıyıcıları

olan dünya dinlerinin, kurtuluş dinlerinin daha detaylı bir analizine yöneltiyor. İlerleyen bölümler bu konuya ayrılmış durumda.

Şimdilik Roma'nın MS 200'ü izleyen dönemde daha yüksek bir dış basınç düzeyiyle baş etmekte gösterdiği başarısızlığın iktidar alanında devlet elitleri, üst sınıf ve halk arasındaki üç taraflı bir yenişememe durumunda yattığı sonucuna varabiliriz. Yarı barbarlarla bir savaş ya da barış yoluyla baş etmek iktidar boşluklarını kapatmasını gerektirecekti. Bu boşlukları kapamak için üç girişimde bulunulmuş fakat boşluklar kapanmamıştı. Severus'lar çatlakları olan bir deneysel girişimde bulundular, Diokletiyan ikinci bir denemede ve Konstantin ile Hıristiyan imparatorlar bir üçüncü denemede bulundular. Fakat başarısızlıklar kaçınılmaz görünmüyor: Olaylar onlara baskın çıktı. Dolayısıyla ideolojik birlik taşıyan elitleriyle ve zorunlu işbirliğinin leyjonerekonomisi biçimiyle bu ilk teritoryal imparatorluğun potansiyelleri konusunda kesin yargılara varamıyoruz. Böylesi iktidar biçimleri Roma İmparatorluğu'nun kapladığı ve etkilediği alanda bir daha yüzeye çıkmadı. Bunun yerine, Pers tahakküm imparatorluğunda olduğu gibi, toplumsal gelişme toplumsal yapının çatlaklı yanlarında ortaya çıktı, en bilinen haliyle Hıristiyanlığın ürettiği kuvvetlerle ortaya çıktı.

Sonuç: Roma'nın Başarısı

Roma kurumlarının çekirdeği her zaman için lejyon olmuştur. Yine de lejyon hiçbir zaman saf biçimiyle askeri bir örgüt olmamıştır. İktisadi, siyasi ve bir dönem için ideolojik bağlanmaları harekete geçirebilme becerisi, eşsiz başarısının esas nedenidir. Ne var ki başarılı olduğu için toplumsal hareketliliği bu bölümde gözlemlediğimiz şekillerde değişmiştir. Bu değişimler Roma toplumsal gelişiminin bütünü açısından kilit niteliktedir.

Birinci fetih aşaması Romalıları genişleyen bir kent devleti olarak bulmuştu. Demir Çağı çiftçileri arasında kendilerinden önce gelen Yunanlarla kıyaslanabilir bir kolektif bağlanma düzeyine sahiptiler. Bu çiftçilerin kökleri görece yoğun ekonomik ve askeri bir iktidar bileşiminde yatar. Ancak ilk toplumsal yapılarındaki kabilesel unsurlara da yaslanarak (tahminimize göre) yaygın Makedonya askeri tekniklerini benimsediler. Roma'nın sınıf yapısını (Latin manasıyla) etkin bir askeri fetih aracıyla birleştirmek, yurttaş-lejyonunu doğurdu. Öyle görünüyor ki yurttaş-lejyonu, Kartaca'nın yenilgiye uğratılıp imparatorluğunun ele geçirilmesine dek Akdeniz bölgesinde (ve muhtemelen o dönemde dünya genelinde) karadaki en etkin askeri makine oldu.

Fakat askeri başarı, Roma toplumsal yapısına dönük bir geri beslemede bulundu. İki yüzyıl boyunca devam eden sürekli savaş, yurttaş sınıflarından ayrılmış profesyonel bir ordu yarattı. Devasa bir ganimet, köle ve arazi akışı eşitsizlikleri şiddetlendirip senato ve equestrian tabaklarına mensup elitlerin özel mülkiyetlerini artırdı. Aslında MÖ 2. ve 1. yüzyıllarda fetih devletleri

açısından normal kabul edilebilecek tüm gelişmeler yaşandı: Artan eşitsizlik; halkın yönetime katılımında azalma; devletin merkezi ve militarist kontrolü ile generallerin, valilerin ve mültezimlerin, devletin fetihlerinden gelen meyveleri "özel" mülkiyet olarak yanlarında taşıyarak taşranın "sivil toplumu" içinde kaybolarıyla ortaya çıkan devletin daha sonraki bölünmesi arasındaki bir diyalektik... Her zamanki gibi, bu tahakküm imparatorluğunun, iddialarına kıyasla altyapısal gerçekliği bakımından daha güçsüz olduğu görüldü ve zayıflıkları müttefiklerle, kendi halkıyla ve kendi generalleriyle bilinen çatışmaları doğurdu.

Her halükarda Roma, egemenliğini istikrara kavuşturmak ve biraz evvel değinilen çatışmaların en azından ilk ikisini çözmek konusundaki becerisinin bize gösterdiği gibi, "normal" bir tahakküm imparatorluğu değildi. Gerçekten de iki büyük başarı sergilediler. (Roma'nın ilk baştaki halka dayalı yurttaş temelini bastırmasını büyük başarıları arasında saymıyorum, çünkü fatih devletler normalde bu bölümde anlattığım şekilde alt sınıflarını "örgütsel olarak saf dışı bırakma" becerisine sahiptirler. Yaygın toplumlarda, yönetici gruplar normal koşullarda bağımlı gruplara kıyasla daha geniş bir örgütsel temele sahip olurlar. Kitleler yöneticilerin "örgüt şeması" içine hapsedilir.)

İlk büyük başarı Roma'nın müttefiklerine, *socii*'ye dönük muamelesiydi. Asurluların izlediği yolu değil de Perslerin izlediği yolu tutan Roma, fethedilen elitler vasıtasıyla yönetmeye hazırdı (Kartacalılardan alınan meşhur öç bunun istisnasıdır). Fakat ardından buna ek olarak başka bir şey ortaya çıktı: Yerli elitlerin büyük bölümü Romalılaştı; öyle ki bir yüzyıllık Roma hâkimiyetinin ardından bunların yerli kaynaklarını tespit etmek neredeyse imkânsız hale geldi. Dolayısıyla, örneğin, cumhuriyet gerçeklikte olduğu kadar anayasasında da bir imparatorluk haline gelince, imparatorluk halefliği sırayla vilayetlerin hemen hepsini gezdi. Böylece başlangıçta bir müttefikler federasyonu anlamına gelen *socius*, bizim modern anlayışımızdaki üniter benzeri bir "topluma" yaklaştı. Daha kesin konuşacak olursak, bir "yönetici sınıf toplumu" haline geldi, zira yalnızca elitler toplumun gerçek üyeleri olarak kabul ediliyordu.

Bu yönetici sınıf toplumunda belirli bir zayıflık olduğu doğru. Bu zayıflık, devlet bürokrasisi ile toprak sahibi, makam sahibi taşra yönetici sınıfı arasında yaşanan iktidar alanındaki bir yenişememe durumuyla ilgiliydi. Roma bu ilişkileri hiçbir zaman tam manasıyla istikrarlı bir şekilde kurumsallaştırmadı ve bunun sonucu gerilimlerle iç savaşlar oldu. Fakat bu ancak MS 200'den sonra ciddi bir zayıflık yarattı. Yönetici sınıfın birlik düzeyi diğer tahakküm imparatorluklarının standartlarıyla düşünüldüğünde müthişti.

İdeolojik iktidar kaynakları, özel olarak da okur-yazarlık ve Helenistik rasyonalizm artık elitler arasında bir kültürel dayanışma düzeyi üretmişti. Bu kaynakları Hıristiyanlığın yükselişi ile bağlantılı olarak bir sonraki bölümde tartışacağım. Fakat ikinci bir altyapısal kaynaklar kümesinin varlığı bu bölümde zaten açıkça gösterilmiş oldu. Roma'nın zorunlu işbirliği biçimi olan

lejyon ekonomisi olarak adlandırdığım şeye atıftı bulunuyorum. Bu Roma'nın ikinci başarısıydı.

Lejyon ekonomisinin bir kilit simgesini seçmiş oldum: MÖ 109 civarında General Marius'un levazım sınıfı tarafından tasarlanan sırık. Piyadelerin hemen hepsinin taşıdığı bu sırığın etrafında, taşınan muharebe silahlarına ağır basan çeşitli inşaat mühendisliği gereçleri bağlıydı. Lejyonlar, bu gereçlerle iletişim rotaları, istihkâmlar ve tedarik depoları inşa ederek fethettikleri topraklarda sistematik bir biçimde asayiş sağladılar. Mekânda asayiş sağlandıkça, tarımsal artık ve nüfus arttı. Lejyonlar üretkendi ve bu sayede tüketimleri bir tür "askeri Keynesçiliği" teşvik etti. Daha özel olarak da, devletin askeri harcamaları bir para ekonomisini destekledi. Birbirine komşu daha fazla sayıda meskûn alan bu ekonominin içine çekildikçe, Roma hâkimiyeti teritoryal bakımdan sürekli hale geldi, ekonomik ve diğer kaynaklar Roma'nın kapladığı devasa alanda eşit bir biçimde yayıldı. MÖ 100 ile MS 200 arasında yekpare bir ekonominin var olması muazzam öneme sahiptir, bu ekonomi geçimlik düzeyin etrafındaki oldukça dar bir çemberde işliyor olsa da... Bu, modern kavrayışımızla konuşacak olursak ilk yaygın sivil toplumdu.[7] Roma'nın çöküşünün ardından, bu türden bir toplum yeniden ancak Avrupa'da Orta Çağ'ın sonuna doğru ortaya çıktı. (bkz. Bölüm 14). Dolayısıyla Roma ilk tahakküm imparatorluğuydu, ağırlıklı olarak parçalara ayrılma eğilimi göstermeyen ilk yaygın toplum olmuştur; en azından en parlak dönemlerinde...

Bu çözümlemenin sonucunda, bu bölümde, Roma'nın sözüm ona teknolojik durgunluğu ile ilgili geleneksel görüşlere saldırabildim. Benim yoğun teknoloji olarak adlandırdığım şey ile yani çıktıları artırırken girdileri buna tekabül eden bir düzeyde artırmama meselesiyle Roma'nın çok da fazla ilgilenmediği doğru. Fakat Roma, yaygın teknoloji alanına, yani daha çok sayıda girdiyi yaygın biçimde örgütleyerek çıktıyı artırma meselesine devasa katkılarda bulunmuştur. Marius'un sırığı bu türden yaratıcılığın mükemmel bir örneğidir. Roma'nın mimari teknolojisi ile Orta Çağ'ın mimari teknolojisini karşılaştırdığım 12. Bölüm'de bu konu hakkında daha fazla kanıt sunacağım.

Roma'nın yaygın iktidar biçimleri, örneğine daha önce rastlanmamış türdendi. Bunlar imparatorluğun uzun ömürlülüğünü açıklıyor. Fakat ("gerileme ve çöküş" sorunu ile ilgili karmaşık sonucu detaylı olarak tekrar etmeksizin söyleyecek olursam) nihai çöküşünün şiddetini açıklamaya da yardımcı oluyorlar. Federal tahakküm imparatorluklarının başı sınır bölgeleriyle geleneksel olarak beladaydı. Fakat prensipte tüm komşulara uç konumu (yani yarı üye konumu) verilebilirdi. Ancak Roma'nın yaygın teritoryal kontrolü uygar-

---

[7] Han hanedanlığı Çini bile bu ekonomik birlik düzeyine ulaşmamıştır. Örneğin, vergi sistemi, nakit olarak alınan vergileri ve ayni olarak çeşitli mallar biçiminde alınan vergileri, mesela kumaş topları, ipek, kenevir ve boncuk sicimleri olarak alınanları içeren karmaşık bir sistemdi. Bu malların birbirleri karşısındaki değişim değeri, iktidar simsarlarından gelecek otoriter kararlara ihtiyaç duyuyordu, toplum içine yayılmıyordu.

lık ile barbarlık arasındaki uçurumun altını çiziyordu. Roma'nın sınırları diğer imparatorlukların sınırlarına göre daha açık bir biçimde çizilmişti. Sınırlar ideolojik iktidar alanındaki başarısı nedeniyle de keskinleşti. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, sahip olduğu elit kültürü dışlayıcıydı ve neticede içe dönüktü. Barbarlar, lejyonlar evvela yolu zora başvurarak açmadığı sürece, tam olarak uygarlaştırılamazdı. Fakat tüm uygarlıklarda olduğu gibi, Roma daha güçlü hale geldikçe, komşularının hırsını üzerine daha fazla çekiyordu. Roma bu hırsı kurumsallaştırmanın zor olduğunu gördü ve onunla ancak savaşabildi. Nihayetinde ekonomi bu gerginlik altında sersemlemeye başladı ve zorlama, işbirliğine baskın çıkar oldu. Artık ortada gerçek yurttaşlık olmadığından, kitleler daha büyük fedakârlıklar için (yüzyıllar önce Kartaca'yı yenmek üzere örgütlendikleri gibi) örgütlenemez hale geldiler. Benzeri bir biçimde, devlet ile yönetici sınıf arasında iktidar alanında görülen yenişememe durumu elit hareketliliğini amaçlayan daha ciddi çabalara ket vurdu. Lejyon ekonomisi esnek bir araç değildi. Rutini bir kez bozulduğunda, Roma diğer tahakküm imparatorluklarının seviyesine düştü. Bu karşılaştırma düzeyinde ise fırsatçı becerileri çarpıcı değildi. Eğer dünyaya bıraktığı miras, neredeyse diğer tüm imparatorluklardan daha büyükse, bunun nedeni ideolojik iktidar alanındaki başarıların yeni bir yolla aktarılmasıydı; Roma'nın ideolojik iktidar alanındaki başarıları bir dünya dini vasıtasıyla gelecek kuşaklara aktarılmış oldu.

Anderson, P. 1974a. *Passages from Antiquity to Feudalism.* London: New Left Books.

Appian. 1913. *The Civil Wars.* Vol. 3 of his *Roman History.* Loeb edition. London: Heinemann.

Badian, E. 1968. *Roman Imperialism.* Oxford: Blackwell.

Bernardi, A. 1970. The economic problems of the Roman Empire at the time of its decline. In *The Economic Decline of Empires.* C. M. Cipolla. ed. London: Methuen.

Brown, P. 1967. Review of A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire. Economic History Review,* 20.

Brunt, P. A. 1971a. *Italian Manpower, 225* B.C. - A.D. *14.* Oxford: Clarendon Press.

1971b. *Social Conflicts in the Roman Republic.* London: Chatto & Windus.

Cameron, A. 1976. *Bread and Circuses: The Roman Emperor and his People.* Inaugural Lecture, Kings College. London: Kings College.

Cipolla, C M. 1976. *Before the Industrial Revolution.* London: Methuen.

Crawford, M. 1970. Money and exchange in the Roman world. *Journal of Roman Studies,* 60.

1974. *Roman Republican Coinage.* Cambridge: Cambridge University Press.

1978. *The Roman Republic.* London: Fontana.

Duby, G. 1974. *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Centuries.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Duncan-Jones, R. 1974. *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies.* Cambridge: Cambridge University Press.

Finley, M.I. 1965. Technical innovation and economic progress in the ancient world. *Economic History Review,* 18.

1973. *The Ancient Economy.* London: Chatto & Windus.

Frank, T. 1940. *An Economic Survey of Ancient Rome.* Vol. V, *Rome and Italy of the Empire.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Gabba, E. 1976. *Republican Rome, the Army and the Allies.* Oxford: Blackwell.

Garnsey, P. D. A., and C. R. Whittaker. 1978. *Imperialism in the Ancient World.* Cambridge: Cambridge University Press.

Gelzer, M. 1969. *The Roman Nobility.* Oxford: Blackwell.

Goffart, W. 1974. *Caput and Colonate: Towards a History of Late Roman Taxation.* Toronto: University of Toronto Press.

Gruen, E. S. 1974. *The Last Generation of the Roman Republic.* Berkeley: University of California Press.

Harris, W. V. 1979. *War and Imperialism in Republican Rome.* Oxford: Clarendon Press.

Hopkins, K. 1977. Economic growth and towns in classical antiquity. In *Towns in Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology,* P. Abrams and E. A. Wrigley eds. Cambridge: Cambridge University Press.

1978. *Conquerors and Slaves: Sociological Studies in Roman History.* Cambridge: Cambridge University Press.

1980. Taxes and trade in the Roman Empire (200 B.C. - A.D. 400). *Journal of Roman Studies,* 70.

Jones, A. H. M. 1964. *The Later Roman Empire 284-602.* Oxford: Blackwell.

1970. *A History of Rome through the Fifth Century, Selected Documents.* London: Macmillan.

Josephus, Flavius. 1854. *Works.* Trans. W. Whiston. London: Bohn.

Kieckle, F. K. 1973. Technical progress in the main period of ancient slavery. In *Fourth International Conference of Economic History.* Bloomington, Ind., 1968. Paris: Mouton.

Luttwak, E. N. 1976. *The Grand Strategy of the Roman Empire.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

MacMullen, R. 1966. *Enemies of the Roman Order.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

1974. *Roman Social Relations.* New Haven, Conn.: Yale University Press.

Millar, F., et al. 1967. *The Roman Empire and its Neighbours.* London: Weidenfeld & Nicolson.

1977. *The Emperor in the Roman World.* London: Duckworth.

Momigliano, A. 1975. *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ogilvie, R. M. 1976. *Early Rome and the Etruscans.* London: Fontana.

Parker, A. J. 1980. Ancient shipwrecks in the Mediterranean and the Roman Provinces. *British Archaeological Reports, Supplementary Series.*

Piganiol, A. 1947. *LEmpire Chretien 325-395.* Paris: Presses Universitaires de France.

Plutarch. 1921. *Life of Tiberius Gracchus.* Vol. 10 of *his Lives.* Loeb edition. London: Heinemann.

Polybius. 1922-7. *The Histories.* Loeb edition. London: Heinemann.

Plekert, H. W. 1973. Technology in the Greco-Roman World. In *Fourth International Conference of Economic History,* Bloomington, Ind., 1968. Paris: Mouton.

Rostovtzeff, M. 1957. *The Social and Economic History of the Roman Empire.* Oxford: Clarendon Press.

Runciman, W. G. 1983. Capitalism without classes: the case of classical Rome. *British Journal of Sociology*, 24.

Russell, J. C. 1958. Late ancient and medieval population. *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 48, part 3.

Ste. Croix, G. E. M. de. 1956. Greek and Roman accounting. In *Studies in the History of Accounting*. ed. A. C. Littleton and B. S. Yamey. London: Sweet and Maxwell.

1981. *The Class Struggle in the Ancient Greek World*. London: Duckworth.

Schumpeter, J. 1954. The crisis of the tax state. In *International Economic Papers: Translations Prepared for the International Economic Association*, ed. A. Peacock et al. New York: Macmillan.

Scullard, H. H. 1961. A *History of the Roman World, 753 to 146* B.C. London: Methuen.

Shaw, B. D. 1979. Rural periodic markets in Roman North Africa as mechanisms of social integration and control. *Research in Economic Anthropology, 2.*

1984. Bandits in the Roman Empire. *Past and Present*, 105. Slicher van Bath, B. H. 1963. Yield ratios, 810-1820. *A. A. G. Bijdragen*, 10.

Thompson, E. A. 1952. Peasant revolts in Late Roman Gaul and Spain. *Past and Present*, 7.

1965. *The Early Germans*. Oxford: Clarendon Press.

Titow, J. Z. 1972. *Winchester Yields: A Study in Medieval Agricultural Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Todd, M. 1975. *The Northern Barbarians 100* B.C.-A.D. *300*. London: Hutchinson.

Vogt, J. 1967. *The Decline of Rome*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Watson, G. R. 1969. *The Roman Soldier*. London: Thames & Hudson.

Webster, G. 1979. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries* A.D. London: Black.

Westermann, W. L. 1955. *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia: American Philosophical Society.

White, K. D. 1970. *Roman Farming*. London: Thames & Hudson.

Whittaker, C. 1978. Carthaginian imperialism in the fifth and fourth centuries. In *Imperialism in the Ancient World*, ed P. Garnsey and C. Whittaker. Cambridge: Cambridge University Press.

10
Aşkın İdeoloji: Hıristiyan Ekümen

Giriş

Önceki bölümlerde, 1. Bölüm'de tanımlanan her iki ideolojik iktidar yapılanmasına da göz atmıştık. Asur ve Pers İmparatorlukları örneklerinde, ideolojiyi, *içkin*, manevi bir güç olarak, yani; iletişim, eğitim ve yaşam tarzı gibi ideolojik iktidarın altyapıları sayesinde, devletlerin ve yönetici sınıfların katılaşması olarak gördük. Bu, yazılı olmaktan ziyade, ağırlıklı olarak sözlü bir altyapıydı. Daha önceleri, uygarlığın ilk ortaya çıkışında, ideolojiyi *aşkın bir iktidar* olarak, yani kendini dini otorite ile meşrulaştırarak ama bununla birlikte gerçek toplumsal ihtiyaçlara da cevap vererek, mevcut ekonomik, askeri ve siyasal iktidar ağlarını tanımlayan bir iktidar olarak gördük. Yine de, bu durumlarda geride kalan kanıt, bir parça eksikti. Tarihin sonraki dönemlerinde, daha iyi kanıtların varlığı nedeniyle bu tür süreçleri oldukça belirgin olarak gözlemleyebiliriz.

Bu bölüm, Roma İmparatorluğu'nun daha sonraki dönemlerinde ideolojik iktidarın iki farklı yapılanması arasındaki rekabetin kanıtlarını sunmaktadır. Bir yandan, ideoloji, Roma yönetici sınıfının içkin manevi iktidarını kuvvetlendirdi. Diğer yandan, benim Hıristiyan ekümeni olarak adlandıracağım, Hıristiyanlığın aşkın iktidarı olarak göze çarptı. Bu, yenilikçi, yaygın ve yoğun iktidarı birleştiren, otoriter olmaktan ziyade yaygın bir toplumun başlıca sınıflarının tamamına yayılmış, dağınık bir şekildeydi. Sınıfın bu derece aşkınlığı, kısmi olsa da, etkisi açısından dünya tarihini kapsar nitelikteydi. Her iki ideolojik iktidar yapılanması da gerçek toplumsal ihtiyaçlara cevap verdi, her ikisi de kendi iktidar altyapılarına hayati derecede bağımlıydı. Bir dönem süren çatışmanın ardından, 12. Bölüm'de açıklanan, daha sonraki dönemde Avrupa

dinamizminin önemli bir kısmını sağlamak üzere Karanlık Çağlar boyunca süren kısmi bir anlaşmaya vardılar.

Ancak, çok daha güçlü olan aşkın bir dinin etkileyici bir şekilde ortaya çıkması pek de benzersiz bir olay değildi. Buddha'nın doğumundan Muhammed'in ölümüne kadar geçen yaklaşık bin yıl içinde, tüm dünyada hâkimiyetini koruyan, dört büyük "semavi din" doğdu: Hıristiyanlık, Hinduizm, Budizm ve İslam. Budizm ve Hinduizm'in nihai formlarına MÖ 100 civarında ulaştıklarını kabul edersek, bu süreyi yedi yüz yıla kadar indirebiliriz. Bu tarihten itibaren, diğer ikisi gibi onlar da, bireyle, evrensel *kurtuluş*la –yani sınıf ya da ayırt edici bir kimlik[1] gözetmeksizin, herkes için geçerli olan sistemli bir ahlaki yaşam tarzı sürerek, dünyevi sıkıntılardan kurtulma hedefi ile– ciddi şekilde ilgilenmeye başladılar.

Bu bölüm, yalnızca tek bir kurtuluş dinini ele almaktadır: Hıristiyanlık. Bir sonraki bölümde ise, İslam ve Konfüçyanizm'i kısaca ele alacağım. Bunu, bu iki inanç çiftinin öncesi üzerinde yoğunlaşarak, Hinduizm ve Budizm'in tam bir analizi ile takip edeceğim. Hinduizm'in, bugüne kadarki insan deneyimine göre, ideolojik iktidarların doruk noktasını temsil ettiğini iddia edeceğim. Ben, bütün bu dinleri, insanlık tarihindeki otonom ve aşkın bir ideolojik iktidarın başlıca somut örnekleri olarak görüyorum. Bu ve bundan sonraki bölümün konusu, bu iktidarın doğasıdır.

Hıristiyanlık, ideolojik bir iktidar biçimiydi. Silah zoruyla yayılmadı; devletin iktidarı tarafından yüzyıllar boyunca kurumsallaştırılmadı ya da desteklenmedi; çok az ekonomik teşvik ve yaptırım sundu. Hayatın temel "anlamı" ve "amacına" dair bilginin tekeline ve bunun için kutsal bir yetkiye sahip olduğunu iddia etti ve insanlar bunun doğru olduğuna inandıklarında da, hızla yayıldı. İnsan, yalnızca bir Hıristiyan olarak, gerçekten anlamlı bir yaşam sürebilirdi. Bu sebeple, Hıristiyanlığın gücü aslında, Hıristiyan iletisi ve Hıristiyanlığaa geçenlerin din değiştirme nedenleri ve ihtiyaçları arasındaki uyumda yatar. Hıristiyanlığın gücünü açıklamamız gerekirse, yeniden kurmamız gereken şey, işte bu denkliktir.

Hıristiyanlık, bu denkliğin bir tarafını yeniden kurmamıza yardım eder. Muhammed'in de ilk olarak gözlemlediği gibi, Hıristiyanlık, "semavi" dinlerden biridir. Neredeyse en başından beri, inananlar, Hıristiyanlığın iletisini ve bu ileti üzerine yorumlarını yazmışlardır. Ayrıca, öğretileri de gerçek (ya da gerçek olduğu iddia edilen) tarihi süreçler ile ilgilidir. Hıristiyanlık, aralarından en önemlisi, Yeni Ahit'i oluşturan tarihi belgelerle kendini meşrulaştırır.

---

1 Kısa bir dünya dinleri ve felsefeleri turu için bakınız; McNeill (1963: 336-53, 420-41) Weber'in bu ve bir sonraki bölüm üzerindeki, belirli açıklamalarının doğrudan ödünç alınmasından ziyade, kurtuluş dininin tarihi gelişimdeki rolüne yaptığı vurgunun genel olarak kabul edilmesi şeklindeki büyük etkisini kabul ediyorum. Bu fikirlerin doğrudan tartışılmasını ise III. Cilt'e bırakıyorum.

Bilim adamları, pek bir tarihi ve dilbilimsel bilgi birikimi olmadan, bu belgeleri Hıristiyan öğretilerinin gelişimini takip etmek için kullanmışlardır.

Ancak denkliğin diğer tarafı, yani Hıristiyanlığa geçenlerin din değiştirme nedenleri ve ihtiyaçları, daha bulanıktır. Bu, Hıristiyanlık tarihinin diğer yönlerinden dolayı, bilim adamları tarafından ihmal edilmiştir. Bu, inanılmaz denebilecek kadar muhteşem bir başarının tarihi olmuştur. Öyle hızlı ve geniş bir alanda yayılmıştır ki, süreç neredeyse "doğal" görünmektedir. Hıristiyanlığın ın kültürümüz üzerindeki nüfuzu, son birkaç yüzyılda zayıflamış; fakat bu, çelişkili bir biçimde, yalnızca bilim adamlarının Hıristiyanlığın yükselişini "doğal" olarak görme eğilimini güçlendirmiştir. Çünkü geçtiğimiz yüzyıllarda çoğu şüpheci, Gibbon'ın pelerinini çekip çıkarmamıştır. Kilise tarihini din adamlarına bırakarak görmezden geldiler. Rahipler, karakteristik olarak, Hıristiyanlık hakkındaki iki tür kitaptan birini yazarlar. Birincisi, İsa'nın iletisi, havarilerinin cesareti ve inancı ve bunların günümüzdeki geçerliliği. "Geçerlilik"; o zamanki ve günümüzdeki insanın ihtiyaçları arasındaki temel benzerliği ifade eder. Örneğin, Hıristiyan iletisi, "insan doğasından" hazır bir karşılık bulur (veya bulmalıdır). İkinci tür, belli öğretilerin popülaritesinden çıkarımda bulunulmadığı sürece, nedenlere ve ihtiyaçlara pek yer vermeyen öğretisel konular hakkındaki ilahiyat kitaplarıdır. Alıcıdaki bu ilgisizliğin kökeninde, Hıristiyanlık yayıldı, çünkü doğruydu şeklindeki temel ve basit inanç vardır.

Sonuç, Hıristiyanlığın iktidarı üzerine değişken bir bilgi kaynağıdır. Bunun tipik bir ürünü de, Chadwick'in (1968) öğretisel etkiler ve gelişmeler konusunda faydalı ama büyümenin nedenlerinin analizi konusunda özensiz denebilecek, erken dönem Hıristiyanlığına giriş niteliğindeki ünlü kitabıdır. Bu alan pek bir sosyolojik bilgi birikimi içermemektedir; bu yüzden, analizim tercih edeceğimden daha geriden başlamak zorundadır.

İkinci güçlük ise, erken dönem Hıristiyanlığına çağrının çift yönlü doğasıdır. İleti, Aramca konuşan kırsal Filistin'den başlayıp; sonra Yunanca konuşan şehirli Yahudi toplumlara; daha sonra Yunan şehir toplumlarına; sonra genel olarak Roma kasabalarına, sonra da imparatorluk sarayı ve kırsal kesime olmak üzere bir takım farklı toplumsal çevrelere yayılmıştır. Önce doğu ve güneyde, daha sonra batıda ve kuzeyde, son olarak da barbarlar arasında yayıldı. İleti, yol alırken kurnazca değişti. Hatta sadece öğretinin analizi bile, ihtiyaçların da farklılaşmış olması gerektiği sonucunu doğurur. Yine de, böylesine karmaşık bir seyir izlemesine rağmen, ileti fark edilir biçimde aynı kaldı ve destekçilerinin hiçbirisini asla kaybetmedi (bir ölçüde ilk ikisi hariç); bu da Hıristiyanlığa çağrının basit ve "doğal" olduğuna dair inancı destekleyen çağrının ikinci, evrensel düzeyini gösterir. Ancak bu "evrensel" çekim nerdeyse tamamen Roma İmparatorluğu'nun sınırları ve etkisiyle kuşatılmıştır. Dolayısıyla, benzer şekilde tikelcilik ve evrenselcilikten bahsetmek için, bu imparatorluğa geri dönmeliyiz.

Hıristiyanlığın nispeten evrensel çağrısı için, başlıca üç parça öğretisel kanıt vardır. Kanıtın ilk parçası tarihsel olarak İsa'dan önceki bir tarihe denk gelmektedir: Zoroaster zamanından itibaren yüzyıllar boyunca, Ortadoğu düşüncesinde tek-tanrılı, kurtuluş vaat eden, bağdaştırıcı akımların yükselmesi. Bu, 8. Bölüm'de, Zoroaster'in tek-tanrılı kurtuluş vaadinin, geleneksel İran dininden gelen direniş karşısında zayıfladığı zaman gördüğümüz gibi, sürekli bir büyüme değildi. Fakat İsa'dan önceki yüzyılda hızla büyüyordu. İlk Yunan filozofları tek bir itici güç fikrini geliştirmişlerdi. Daha sonraki klasik dönemlerde, bu fikir daha "dini" bir karakter kazandı; örneğin, Platon'un "saf form" kavramında, ruhani bir aşkın iktidara işaret edildi. Helenistik Çağ'da, spekülatif felsefe, katılanları ölümden sonra yeniden dirilişe ve kurtuluşa götüren kültler üretmek için, bazısı Yunan (Orpheus, Dionysus ve Eleusis şehirleri gibi), bazısı Pers (Mithras, ışık tanrısı gibi) olan, popüler gizem kültleri ile sık sık kaynaştırılmıştır. Bunlar, Yunan felsefesinin yaptığı gibi, tüm Roma İmparatorluğu'na yayıldılar. Kaynaşma yalnızca kısmi oldu, çünkü kurtuluş, sistematik, mantıksal bir dünya anlayışından ya da onun etik türevlerinden, ahlaki davranış kodlarından değil, ritüele katılımdan ve bazen de kendinden geçme tecrübesini yaşamaktan geliyordu. Bu bağdaştırıcı büyümedeki diğer temel faktör, Yahudilik'in katı tektanrıcılığıydı. Bu, muhtemelen (ilk Pers etkilerinden sonra) oldukça doğal bir şekilde gelişmişti. Yalnızca daha sonraları, MÖ 2. yüzyılda, Yahudiler, Yunan kültürünün meydan okumasıyla karşı karşıya kaldılar. Bir grubun nispeten Helenize olup (Saddusiler), diğer grubun ayırt edici bir Yahudilik'i vurguladığı (Farisiler) şekilde ikiye bölündüler. Farisiler, işbirlikçi, aristokratik Saddusiler ile denk olabilmek üzere halkçı-demokrattı ve Saddusiler'in daha geniş bir medeniyet vurgularının aksine, bireysel aile bağlarına yoğun ahlaki gereksinimler getirdiler. Ancak her iki grupta da ortak olan şey, yazılı sözcüklere, kutsal metinlere ve onların yorumlarına giderek artan bir güvendi. Bu yüzden, okuryazarlık ve eğitim teşvik edildi.

Bu hareketler, belirli insanların, yerlerin ve zamanların ihtiyaçlarına özgü birçok özelliği de kapsıyordu. Bu, özellikle, Helenizm ile hala uzlaşamamışken Romalıların boyunduruğu altına girmiş ve bu sebeple dini ve felsefi olduğu kadar, ulusal karışıklıklar da yaşayan Yahudiler için geçerliydi. Yine de, tüm Akdeniz dünyasında tektanrıcılık, etik ahlakçılık ve bir kurtuluş inancına doğru hareket eden ve yazılı ileti araçlarını gittikçe daha çok kullanan akımların hep birlikte giderek büyüyen hareketini de algılayabiliriz.[2]

2 Hıristiyanlığın bu öğretisel geçmişi ile ilgili olarak, özellikle bakınız, Bultmann 1956; Cumont 1956; Cochrane 1957 ve Nock 1964.

Kanıtın ikinci parçası, İsa'dan sonraki bir tarihe denk gelir. Bir Hıristiyan kardeşliğinin kurulmasından sonra, ancak "Katolik" inanışın ortaya çıkmasından önce, Hıristiyanları bu diğer felsefelerin, dinlerin ve mezheplerin takipçilerinden ayırmak çoğu zaman zordu. Aslında, MS 80 ile 150 arasında, en az bir düzine tarikat, Hıristiyan kardeşliğinden ayrıldı. Biz onların çoğunu "Gnostikler" olarak biliriz; *gnosis,* mantıktan ziyade tecrübeye hatta içgüdülere dayanan tarzda bilgi anlamına gelen Yunanca bir kelimedir. Bunların çoğu (belki de Brahman ya da Buda kadar uzaktakilerden etkilenerek) felsefi akımları ya da mezhep akımlarını birleştirmiştir. Değişiklik göstermelerine rağmen, önceki kültlere Hıristiyanlığın benzediğinden daha çok benziyorlardı. Kabul ayinleri ve mistik deneyimler önemliydi. Bazıları dünyanın kötülüklerine karşı çare olarak büyüye, bazıları kişisel zevklerden arınmaya ve vücudun cezalandırılmasına inandı ve bazıları da (kanıtı genellikle düşmanlarından gelmiş olsa da) dünyevi zevklere yöneldiler. Rakipler, kurtuluş inancını dünyevi kötülük ve acılara karşı bir çözüm olarak, Ortodoks Hıristiyanlığın kullandığından daha fazla kullandılar. Bu yüzden, herhangi bir inancın muhtemelen hoş göreceğinden çok daha yaygın, hatta kilisenin kuruluşundan sonra bile süren bir ihtiyaçların örtüşmesi hissi vardır.[3]

Kanıtın üçüncü parçası İsa'nın kendisidir. Ben bilim adamları arasındaki, kutsallık iddiaları muhtemelen sonradan eklenmiş olsa da, böyle bir insanın, yani bir peygamberin var olduğu şeklindeki mevcut inanışın takipçisiyim.[4]

İlk takipçilerinin aktardığı şekli ile iletisi (ona en fazla bu şekilde yaklaşabiliriz) basit ve doğrudandı, ve çeşitli akımları, çok sayıda insana yönlendirdi. Tüm peygamberlerin yaptığı gibi, Tanrı'nın Krallığı'nın gelişinden bahsetti. Kalplerini arındırmak ve tek ve aşkın bir tanrıya inanmak şartıyla, herkesin bu krallığa girebileceğini ekledi. Hiçbir toplumsal sınıflandırma, yalnızca belirli bir grup tarafından anlaşılabilen hiçbir bilgi, ritüel ya da sıradışı deneyim gerekmiyordu. Arınma, önceki ahlaki davranışları şart koşmuyordu; din değiştirme eyleminin kendisi (gerçek olması şartıyla) arındırıcıydı. Hiçbir şey bundan daha basit, daha radikal ve daha eşitlikçi olamazdı. Muhtemelen İsa, Filistin'in ötesinde daha geniş bir dünya hakkında hiç doğrudan düşünmemişti; iletisi dolaylı olarak evrensel bir çağrı olabilirdi.

İncillere göre de, İsa, muhtemelen havarilerinin dâhil olmadığını düşündüğü çoğu insan tipinden açıkça söz ederken dikkatliydi: Çocuklar (hatta bebekler), kadınlar, pagan askerler, vergi tahsildarları, geçiş ücreti toplayıcıları

---

3 Gnostikler için, bakınız Jonas 1963 ve Pagels 1980, genel olarak erken dönem öğretisine aykırı düşünceleri için ise bakınız, Turner 1954 ve Bauer 1971 arasındaki tartışma.

4 Anlaşmazlıklarla ilgili incelemeler için, bakınız, (her şeye rağmen, çağdaş dini tanımlamaların (Yahudi, Katolik, Protestan) ve kilise sansürünün çoğu kez aşikar olduğunu, bazen de edebiyatta baskın olduğunu hatırlayarak) Vermes 1976; Schillebeeckx 1979, ve Wilson 1984 kaynakları.

(bize söylendiğine göre günahkâr sayılıyordu), günahkârlar ve suçlular (hem kadın hem de erkek) ve toplumdan dışlanmış cüzamlılar. "Tanrı dünyayı öyle sevdi ki" bize "biricik oğlunu verdi, öyle ki her kim ona inanırsa ölmeyecek, bilakis sonsuz hayata sahip olacaktır" (John 3:16) denildi.

Çağımız, inançla mantığın çatışmasına alışkındır. Fakat İsa'nın döneminde durum böyle değildi. Yunan felsefesi ikisini birleştirmeye yöneliyordu. Aslında, gizemleri, ritüelleri ve büyüyü reddederek, İsa (ya da onun İncil yazarları), inancın mantıksal formlarına hitap ediyordu. İnanç ve ahlaki davranış arasındaki bağlantı da aynı zamanda halka aitti ve mantıklıydı. İnanç, koşul olarak ahlakı şart koşuyorsa, o zaman insanların inançlarını korumak, ahlaklarını korumak anlamına gelirdi. Bir Hıristiyan tekrar tekrar günah işliyorsa, o artık tanrıyı göremezdi. Bu sebeple de, toplumun nüfuzu, inanç ve ahlakı desteklemek için kullanılırdı. Toplum, insanları dışlamaktansa, onları içeride tutmakla daha çok ilgileniyordu; toplumdan ihraç etme eylemi pek uygulanmazdı (Forkman 1972). Benzer şekilde, toplumsal baskılar altında, çoğu Hıristiyan'ın doğru davranması beklenebilirdi; bu, tekrar döneceğim bir nokta.

Bu üç sebepten dolayı, bu dönemden çoğu insan grubu, İsa'nın aktarılan öğretisi ile bağlantı kursa, imparatorluk içinde bir dereceye kadar yakın bir karşılık bulurdu. İlk Hıristiyanlar, çağrılarının İmparatorluk sakinlerine olduğunu ve İmparatorluk'un huzuruna, Roma düzenine ve bağlantılarına bağlı olduklarını itiraf ettiler. Evrensel çağrı, bu sebeple, Romalıların belirli ihtiyaçlarını karşılamış olmalı. Roma dünyası bir şekilde halkını tatmin etmeyi başaramıyordu. Peki, bu başarısızlık neden kaynaklanıyordu? Pek çok çalışmayı başlatan soru da işte buydu.

Ancak, bir şekilde bu yanlış soruydu. Önceki bölümde belirtildiği gibi, imparatorluk, İsa'nın zamanında oldukça çarpıcı bir başarıya sahipti. Çağına yakın diğer imparatorluklar (Pers İmparatorluğu ve Çin Han Hanedanlığı) gibi, ekonomik ve toplumsal gelişime kayda değer katkılarda bulunmuştu. Ancak, imparatorlukların bu yöndeki başarıları, çözüm gerektiren güçlüklere yol açtı. Her ne kadar farklı şekillerde ele almış olsalar da, hepsi de kurtuluş inançlarının etkisini hissetti. Bu inançlar, özellikle Roma'nın imparatorluk başarılarının en görkemlisi olduğu için, Roma'da en ciddi olan imparatorluk çelişkilerine çözüm sundu.

İmparatorluk Çelişkilerine Çözüm Olarak Hıristiyanlık

Roma ve çağına yakın diğer imparatorluklarda, beş ana çelişki görülür:

1. *Evrenselliğe karşı Tikelcilik*: İmparatorluk daha da merkezi ve teritoryal hale geldikçe, kendine bağlılığı ve evrensel üyelik bağlarını da o kadar çok teşvik etti. Roma'da evrensellik, aktif üye, yani yurttaş şeklinde;

Pers İmparatorluğu ve Çin'de ise pasif üye, yani tebaa şeklindeydi. Her ikisi de, akrabalık, sınıf, kabile, köy, ve benzeri gibi tikelci bağlardan nispeten bağımsızdı. Yine de evrensellik, soy yoluyla aktarılan aristokrasinin, evrensel üyelik fikrini reddeden, tikelci akraba dayanışması yoluyla devlet yönetimini sarstı. Bu sorun, nihayetinde, bu aristokrasinin evrensel bir yönetici sınıfa dönüştürülmesiyle çözülebilirdi. Fakat mesele imparatorluk içindeki orta sınıf için daha zordu.

2. *Hiyerarşiye karşı Eşitlik*: Yurttaşlığın etkin evrenselliği, siyasal katılım ve eşitlik fikirlerini doğurdu. 9. Bölüm'de gördüğümüz gibi, bu, hiyerarşik Roma devleti tarafından engellenmişti; yine de yurttaşlık Roma Kanunu'nun merkezindeki yerini korudu. Gerçek Yunan ve erken dönem Roma Cumhuriyeti yurttaşlığı da, (Çin ve Pers İmparatorluğu'nda olmasa da) Akdeniz kültürel geleneklerinde önemini korudu.

3. *Merkeziyetçiliğe karşı Âdemi Merkeziyetçilik*: Gördüğümüz üzere, imparatorlukların resmi yapısı son derece merkezi ve baskıcı görünüyordu; yine de gerçek altyapısal iktidarı çok daha zayıftı. Devlete akan kaynaklar tekrar âdemi merkezileşmiş, "sivil toplum" gruplarının içine doğru dışarı aktı. Homojen yönetici sınıf kültürü, lejyoner ekonomisi, arazi imparatorluğu gibi Roma Devleti'nin merkeziyetçi başarıları, Pers İmparatorluğu'nun başarılarından çok daha büyük olduğu için, bu da o zamanlar çok daha heybetli iktidarların âdemi merkezileşmiş olduğu anlamına gelir. En önemlileri arasında özel yurttaşlara kayda değer güçler veren neredeyse-mutlak-özel mülkiyet hakları, madeni para basımı ve okuryazarlık vardı. En büyük iktidar, eyalet aristokrasisinde âdemi merkezileştirildi, fakat iktidar aynı zamanda şehir sakinlerine, tüccarlara, zanaatkârlara ve stratejik olarak şehre yerleşmiş olan Yunanlılar, Yahudiler gibi etnik gruplara da aktı. Bu insanlar, hem bireysel bir özgüven, hem de devletin resmi merkezi yönetim ağına üstün gelebilecek bir toplumsal etkileşim ağı geliştirebildiler.

4. *Tekbiçimliliğe karşı kozmopolitlik*: Bu imparatorlukların artan teritoryal genişliği, imparatorluk içinde daha çeşitli bir dil, kültür ve inançlar karşımı özümsenirken, kozmopolit karakterlerini de artırdı. Başarıları, daha önceden var olan etnik ve diğer benzer bağları koparma eğilimi gösterdi. Yine de, ilk üç çelişkinin gösterdiği üzere, bu kimliklerin yeri basit bir şekilde evrenselci, eşitlikçi ya da hiyerarşik ve merkezi bir "resmi" tekbiçimlilik ile doldurulamadı. İmparatorluklar, kitleleri kendi resmi kültürel toplumlarının dışında tuttular. Buna rakip olacak

daha kozmopolit bir normatif bağ olan *toplum* fikrinin ortaya çıkma olasılığı vardı.

5. *Militarizme karşı Medeniyet*: Bu daha çok, özellikle sınır bölgelerindeki barbarlar ve yabancılar konusunda ne yapılacağı sorusunda, yerini buldu. İmparatorluklar, askeri hâkimiyet yoluyla genişlediler. Yine de, imparatorluklar dışarıdan gelenlerin her zaman istedikleri medeniyeti de sağladılar. Medeniyet, militarizmden ayrılıp barışçıl bir şekilde dışarıdan gelenlere sunulmasaydı; imparatorluğun askeri iktidarının zayıflaması halinde, imparatorluğun vatandaşları ve tebaası da dışarıdan gelenler tarafından ele geçirilebilirdi. Her ne kadar bu durum (Pers İmparatorluğu'nda değil de, Roma ve Çin İmparatorluklarında olduğu gibi) devlet militarizmi ile çelişse de, tüm bu imparatorluklardan bazıları, bu militarizmden barışçıl medeniyet rolüne geçişe istekliydiler.

Hıristiyanlığın çağrısının evrensel boyutuna dair benim sunacağım açıklama, tüm bu çelişkilere, belki mükemmel olmayan fakat uzun bir mücadele döneminin ardından, Roma İmparatorluğu'nun sunduğu çözümden daha iyi olduğunu kanıtlayan bir çözüm sunduğu şeklinde olacaktır. Diğer iki imparatorluğun durumunda ise, sonuçlar farklıydı ve bunları bir sonraki bölüme bırakacağım. Ancak çelişkiler ayrı ayrı düşünülmemelidir, çünkü Hıristiyanlık onların birleşiminde, bir çözüm bulmuştur: Evrenselci, eşitlikçi, âdemi merkezileşmiş, medenileşen bir toplum – bir ekümen.

Yine de, hikâyenin daha sonra gelen, ikinci bir evresi daha vardır. Resmi iktidarı ele geçirmesini sağlayan bir çözüm bulan Hıristiyanlık, çelişkileri de kendi bünyesine kattı. Batı'da, bu çelişkilere karşı duramadı ve nihayetinde batı Akdeniz'deki antik medeniyetin felaket niteliğindeki, neredeyse tamamen çöküşünün sağlanmasına katkıda bulundu. Bilim adamları arasında, "çelişkiler"in örnekleri oldukça yaygındır – örneğin Harnack'in, Hıristiyanlığın yayılışı ile ilgili klasik çalışmasında (1908: 19-23) benzer bir çıkış noktası vardır. Çelişkilerin detayları, din değiştirenlerin ihtiyaçlarını – özellikle de bu Romalıların, kurtuluş inancının sunduğu rahatlamaya sığındıkları, "ızdırapların" doğasını) daha net tespit etmemizi sağlar. Ancak bu noktada, geleneksel erken dönem Hıristiyanlık biliminin başlangıç noktası olan dünyevi ızdırap fikrine ulaşırız. Hıristiyanlık öğretisinde, kurtuluşun dünyevi ızdıraptan arınma olduğu belirgin bir biçimde önemlidir ve Hıristiyanlığa geçenlerin çoğunu bu arınma vaadinin çektiğini tahmin edebiliriz – fakat neyden arınma? Maalesef, kendi çağımız bunu "maddi ızdırap" olarak algılar. Aslına bakılırsa, bunun iki ayrı yorumu vardır.

İlki, Hıristiyanlığın doğuşunu ekonomik krize ve sonucundaki siyasal baskıya bağlar. Bu görüş, Marx'ın tüm dinlerin doğuşunu, "baskı altındaki insanların haykırışı" olarak açıklama arzusunu temel alan Marksist yazarlar arasında sürüp gider. Kautsky (1925) Hıristiyanlığın doğuşunun tam açıklamasını bu ifadeler ile yapar.

Bunu çürütmek basittir. Eğer ekonomik kriz ve sonucu olan siyasal baskı Hıristiyanlığın doğuşunda önemli bir rol oynamış olsaydı, MS 200'den sonra Hıristiyanlık daha geniş bir alana yayılırdı. Bu tarihten önce hiçbir kriz yoktu ve aslına bakılırsa yaklaşık MS 250'ye kadar muhtemelen hiçbir büyük kriz yoktu. Yine de, kanıtlar İsa'nın çarmıha gerilmesinden hemen sonrası itibariyle Hıristiyanlığın sürekli yayılışına işaret eder. Ekonomik ve toplumsal krizin rolüne yönelik en önemli iddialar, yayılışın yaklaşık 250'den itibaren ve kasabadan taşraya doğru olan son evresiyle ilgilidir. Bunun bile "ekonomik kriz" örneğinin göstereceğinden çok daha karmaşık olduğunu göreceğiz.

Günümüzün hiçbir ciddi bilim adamı bu noktanın doğruluğuna karşı çıkmaz. Ancak ekonomik kriz kuramı, başka bir kılıkta varlığını sürdürür. Genellikle, Hıristiyanlığın, en fakir sınıflar arasında, "en fakir ve en çok baskı altındaki" sınıflar arasında, orantısız bir şekilde yayıldığı ileri sürülür. Bu konuyu, bu bölümün ilerleyen kısımlarında ayrıntılı olarak ele alacağım ve doğru olmadığını göstereceğim. Ancak fikrin yaygınlığı, çağımızın ekonomik olmayan ızdıraplarla başa çıkmakta yaşadığı güçlüğü gösterir.

Fakat çağımızın dini kesimi, bununla başa çıkmak için özel bir yöntem benimsemiştir: Materyalizmin kendisini insanların kaçmayı arzuladıkları şeyden ızdırap duymanın bir biçimi olarak tartışmak. Bu, Troeltsch'in ünlü açıklamasıdır. Öncelikle, kasabalarda yaşarken, erken dönem Hıristiyan toplumlarının "şehir yaşamında gelişen toplumsal şartlardaki aşamalı iyileşmeyi paylaştıklarını" belirterek, yukarıda bahsedilen ekonomik iddiayı bertaraf eder. Diğer taraftan, Hıristiyanlığın en fazla ekonomik ve siyasal açıdan "bastırılmış" olanlara hitap ettiğini (ben bunu bu bölümün ilerleyen kısımlarında inkâr ediyorum) "inkâr edilemez" bulur. Dolayısıyla da, geç antik dönem dünyasındaki "büyük toplumsal kriz"den ruhani açıdan bahsetmeyi tercih eder: "Materyalizmden uzaklaşan bir hareket… hayatın sadece mistik ve dini değerlerine duyulan bir özlem" (1931: 39-48). Burada, dünyanın kendisi de reddedilir ve bu yaygın bir iddiadır. Örneğin Neill (1965: 28, 33, 40), şöyle der: "2. yüzyıl, "yozlaşmakta olan Roma İmparatorluğu'nda", özellikle, kilisenin başlangıçta üyelerini çektiği "yoksul sınıflar" arasında "huzursuz ve sorunlu bir dönemdi." Huzursuzluk, "her şeyin geçiciliğinden ve ölümsüzlük arzusundan" kaynaklanıyordu. Her iki yazar da, bunu her iki şekilde de anlar: Maddi anlamda bir kriz ya da "yozlaşma" varsa, insanlar doğal olarak bundan kaçmak isterler, ancak yoksa, materyalizmden kaçmak isterler. Bu tarz bir analiz

bizi belirli bir inancın neden belirli bir zamanda ve belirli bir yerde ortaya çıktığını açıklama konusunda hiçbir yere götürmez.

Bu iddiaların altında yatan materyalizm-idealizm ikileminden kurtulana kadar da götüremez. Bu durumda, bize aktarıldığı üzere İsa'nın kilisesini, materyalizmi değil, idealizmi temel alarak kurduğu iddiasını sürdürürler. Fakat hiçbir toplumsal hareket böyle bir ayrımın üzerine kurulamaz. Tıpkı, hiçbir grup insanın, "ruhani" bir altyapıya gereksinim duymadan "maddi" olarak yaşayamayacağı gibi; hiçbir dini, "ruhani" hareket de bütün "maddi" altyapıyı reddedemez. Bu sebeple, erken dönem Hıristiyanlık inancının gerçek başarısı, ayrı bir "ruhani" dünya kurması değil; iki dünyayı, aşkın, normatif bir toplum, bir *ekümen* olarak yarattığı bu yeni kaynaşmaydı.

Hıristiyanlık, ne maddi krize bir cevap; ne de maddi dünyaya ruhani bir alternatifti. Kriz, bir toplumsal kimlik kriziydi. Ben hangi topluma aidim? Bu durum, kendi toplumsal yapıları içinden, kendine yol bularak, toplumsal düzenin aşkın ilkelerini üreten Roma İmparatorluğu'nun ve Helenistik Uygarlık'ın başarılarından kaynaklandı.

Bu yüzden, antik toplumda "derin kriz" diye bir şey yoktu. Aslında, çelişkiler hakkında yazmak yanıltıcı olabilir. Çelişkiler sadece karşıt ilkelerdir. İmparatorluklar, şu ya da bu şekilde baskı uygulamayı, ikisini uzlaştırmayı ya da ortalığı karıştırmayı seçebilirdi. İsa'nın döneminde Roma'da, ne taraflı ne de tarafsız olarak yaşanan hiçbir genel kriz yoktu. Bu sebeple, bu tarz hiçbir kriz, Hıristiyanlığın ilk dönemindeki yayılışında önemli bir rol oynamış olamazdı. Aslına bakılırsa, ilk Hıristiyanlar, yeni bulunan zenginlik, iktidar ve gücün bilincinde olan, yeni yeni ortaya çıkmakta olan, arada kalmış toplumsal ve kişisel kimliklerini rahatça ifade edebilme arayışında olan, nispeten mutlu ve varlıklı insanlardı. Onların *ızdırap*'ları normatif alan ile ya da hangi *toplum*a ait oldukları kararı ile sınırlıydı. Bu, sosyolojik entelektüellerin de belirteceği gibi, bir sonraki bölümün sonunda geri döneceğim Durkheim tarzı bir modeldir.

Ancak, hiçbir "ızdırap" kavramı, toplumsal bir hareketin doğuşunu açıklayamaz. Romalıların ızdırap içinde mi yoksa mutlu mu, zengin mi yoksa yoksul mu oldukları bize pek bir şey anlatmaz. Ne ızdırap, ne mutluluk, ne ekonomik, ne siyasal, ne ruhani kriz, ne de baskı, yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı için gereken sebebi oluşturma etkisine sahiptir. Bazen, ekonomik kriz ya da siyasal baskı insanlar arasında birleşmiş bir tepki hareketine sebep olabilir; bazen de onları bölebilir. Bazen siyasal devrim, bazen de dini devrim, tepki ya da reform yaratabilir. Çoğu zaman ise, hayatın genel olarak acımasız tavrı karşındaki bir umutsuzluk dalgasından başka bir sonuçları yoktur. Sonuç, krizin derinliğine değil, etkilenen insanların *örgütlenme biçimlerine* bağlıdır. Krizden özellikle kim etkilenir? Kimlerle iletişim halindedirler? Kimlerle normatif bir bağlılığı ve dünya üzerine bir bilgi birikimini paylaşırlar? Hangi bağlantıların ve toplumsal bilginin onları kriz için yöneticilerini suçlamaya ve

başka uygulanabilir alternatifler düşünmeye yöneltmesi ihtimali vardır? Kime karşı, hangi iktidar kaynaklarını harekete geçirebilirler? Bunlar, ister siyasal ister ruhani ya da her ne olursa olsun, krize ve diğer etkileyici toplumsal değişimlere verilen karşılıklar hakkındaki belirleyici sorulardır. Bu kitabın ana konusu olan iktidar kaynaklarının örgütlenmesi, diğer herhangi bir hareketin olduğu gibi, dini bir hareketin doğuşunda da çok önemli bir belirleyicidir. Roma'nın çelişkileri temelde örgütlenme ve çok sayıdaki örgütlenme seçeneklerine bir çözüm bulunamaması ile ilgiliydi.

Bu sebeple, Hıristiyanlık iktidarının analizi, diğer bütün iktidarlar ile temelde aynı olmalıdır. Bu durumda, yararlanabileceği altyapı ile başlamalıyız. *İdeolojik iktidarın altyapısını* temel almalıyız. Hıristiyanlık, ilk başta askeri bir fetih ya da bir üretim ve ticaret açılımı değil; bir din değiştirme süreciydi. Aynı zamanda, hemen olmasa da, oldukça kısa bir süre sonra olduğu gibi, bir semavi din, İncil'in dini idi. Bu nedenle, fikirlerin ve kültürel uygulamaların aktarılması ve belirli *yazılı kültür* ağları çok önemliydi.

Roma İmparatorluğu'nda İdeolojik İktidarın Altyapısı

Fikirlerin ve kültürel uygulamaların iletilmesi, şu ana kadar aşina olduğunuz iletişim (ulaşım) teknolojilerinin dayattığı, genel kısıtlamalara bağlıydı. Deniz ve nehir iletişim yolları en hızlı ve en uzun olandı, fakat kışın kesintiye uğruyordu. Karayolu rotaları ise daha yavaştı ve yalnızca nispeten yerel iletişimi sağlıyordu. Başka iletişim yolu da yoktu. Bu kısıtlamalar içinde, dört temel olasılıktan bahsedebiliriz. Ben onları ideolojik iktidar *kanalları* olarak adlandırıyorum.

İlk kanal, Romalıların kurallarını dayattıkları köyler, şehirler, kabileler ve insanlar mozaiğinden yapılmıştı. Ortak tecrübe, kendi aralarında evlilik, dil, ritüel ve inanç tarihine sahip olan çoğu küçük birim, tek bir kültür halinde bütünleşti. Dayanışmacı bir tarih düşünüldüğünde, böyle bir birim, Yahudilerin çarpıcı bir örneği olduğu "etnik bir topluluk" boyutuna ulaşabilirdi. Birçoğu çok daha küçüktü. Yerel yoğunluklarının dini deneyimleri; güçlü kökleri olan ama başka yerden insanların dinini değiştirme kapasiteleri düşük olan yerel, kabilesel, ailevi ve şehir devleti kültlerinin bir karışımıydı. Fakat yerel çevrede ortaya çıkan yeni iletiler, yerel deneyim için doğru ve faydalı görülürse, hızla çevreye yayılabilirdi. Romalılar çevrelerinin iç düzenlerine çok az karıştıkları için, kendi dar sınırları içinde, hala iletiyi aktarma görevini üstleniyordu. Yine de, bu birimlerin katmanları arasındaki –diyelim ki, Yahudiler gibi bütün bir millet ya da Kuzey Afrika toprakları gibi uzak bir bölge yoluyla– geçiş, kısmen keşfedilecek diğer üç lojistik kanalına bağlı olurdu. "Kültürel gelenekler", yalnızca küçük alanlar üzerinde yardımsız aktarılabilirdi. Çoğu

zaman karakter olarak son derece çeşitlilik gösteren bu alanlar ve kültürler arasındaki bağlantılar, genel olarak eski zaman iletişimindeki temel sorundu.

İkinci kanal, imparatorluğun otoriter, siyasal iletişim kanalıydı. Bu, biraz önce bahsedilen bütün bu yerlerin yöneticilerini, yatay olarak birbirine bağladı ve onları kentler ve teritoriler olarak örgütledi. Bu da, çoğunlukla tek başına bırakılsa da, hiyerarşik bir kent bölgesi kontrol sistemini gerektirdi. Siyasal kanal, en son bölümde bahsedilen yönetici sınıfın kültürel homojenliği sayesinde son derece güçlendi. Fetihten bir yüzyıl sonra, yerel yönetici elitler, dilleri, inançları ve gelenekleri bakımından neredeyse birbirinden ayırt edilemez olmuştu. Bu bölümde, okuryazarlığın, yönetici sınıfın güçlenmesine katkıda bulunduğu evrenselleştirici ve dağınık altyapısal rolden biraz daha bahsedeceğim.

Bu ilk iki kanal, imparatorluk yönetimine iki aşamalı bir ideolojik destek sağlayan "resmi" kanallardı. Bölgesel yönetici sınıflar, kendilerini Romalı ya da Roma asıllı Yunan saydıkları, yerel bölgelerini kontrollerinde tutmayı sürdürdükleri sürece, imparatorluk güçlenecekti. Eğer bölgesel elitler Romalılaştıkça, kitleler de Romalılaşmazsa, ideolojik kontrollerini kaybetmeleri ihtimali vardı. Bu, özellikle kırsal alanda mümkündü, çünkü köy (ve kültleri) Roma'nın şehir egemenliğindeki resmi yapısı içinde kendisine tanınan bir statüye sahip değildi. Bu ihtimal durumunda, yerel elitler doğrudan baskıyla kontrole başvurabilirdi, zira her insan, yerel çevreler arasında ideolojik ve kültürel bir temel olmaksızın, kendi yerel bölgesinin ve kültürünün içinde "hapsolmuş" durumdaydı. Bu da otoriter iktidarın kullanımı yoluyla örgütsel olarak üstünlük sağlayabilirdi.

Fakat üçüncü ve özellikle dördüncü kanallar, potansiyel olarak şaşırtıcıydı. Her ikisi de insanlar arasında alternatif bağlantılar içeriyordu. Üçüncü kanal orduydu. Önceki bölümde, imparatorluğun iletişim altyapısına katkı yapmada lejyonların rolünü vurgulamıştım. Buna ek olarak, ordu, sıradan insanların, genellikle köylülerin, kendi yerlerinin kültürel hapishanesinden çıkarılıp, daha geniş bir dünyayla bağlantı kurmalarını sağlayan başlıca yoldu. Bu, askerler arasında devrimci ideolojiler doğurmadı. Onlar, her şeyin ötesinde, Roma devletinin çekirdeğiydiler. Katı askeri hiyerarşi ve disiplin, düzenli ödemeler ve yerel bölgeden askere alma ve konaklama sağlanması uygulamaları, genellikle orduyu, daha önce bahsedilen, homojen bir kültürü paylaşan, bir dizi müfreze üzerinde güçlü bir kontrol sağlayan bir asker sınıfı şeklindeki iki aşamalı yapının küçük bir modeli olarak korudu.

Fakat çok sayıda birliğin karıştığı yerlerde, yönetici sınıfı biraz olsun endişelendiren yeni asker kültleri ortaya çıktı. Antik İran'ın ışık tanrısı Mithras kültü en yaygın olanıydı. Bu, iletişim ağlarının ordu vasıtasıyla nispeten eşitlikçi bir şekilde genişlemesinin kültürel yeniliğe yol açacağını gösterdi. Bilgi birikimlerini, değerlerini ve normlarını birleştiren askerler, ne kendi ayrı taşralı kimliklerinden memnun kaldılar, ne de devletin resmi kültleriyle tatmin

oldular. İmparatorluk, kendi askeri çekirdeği içinde bile, kültürel yeniliklerle mücadele etmek zorundaydı.

Hıristiyanlığın bakış açısıyla dördüncü ve en önemli kanal, imparatorluğun ticaret ağları yoluyla sağlandı. Tarımsal üretim, ya küçük çiftliklere ve köylere bölünmüştü ya da aynı zamanda yerel siyasal yöneticiler olan geniş toprak sahipleri tarafından kontrol ediliyordu. Bu sebeple, tarımsal üretim ilişkileri çoğunlukla iki basamaklı resmi iletişim sisteminin bir parçasıydı. Fakat ticari ve zanaatkâr ilişkileri, aynı resmi yollarla oluşturulan ve resmi yollarla korunan iletişim rotalarını kullansalar da, bir şekilde bu ileti akışı arasında kendi yollarını buldular. Tüccarlar ve zanaatkârlar kendi toplumsal örgütlenmelerine yani loncalarına sahip olma eğilimindeydiler. Şehirde yaşasalar da, şehir siyasetinde büyük toprak sahipleri kadar güçlü değildiler. Bu sebeple, resmi iletişim ve kontrol sisteminin çekirdeği olan kentler, tüm imparatorluğa hatta ötesine yayılmış olan, bir tür ticari ilişkiler ve zanaatkâr ilişkilerinin "alternatif altyapısı"nı da bünyesinde barındırıyordu. Bu altyapının içinde, Yunanlılar ve Yahudiler gibi, geleneksel olarak ticaretle uğraşan insanlar da orantısız olarak temsil ediliyordu. Fikirleri, bu altyapının bütünündeki herhangi bir iletişim akışında, fazlasıyla temsil edilmiştir.

Bu ticaret ve zanaat sektörü, başlangıçta Roma Devleti'nin lejyoner ekonomisinin otoriter iktidarına bağımlıydı. Bu ekonomi kurumsallaştıkça, kaynakları da sivil toplumun içine o kadar yayılmaya başladı. İsa'nın dönemine kadar, Akdeniz Havzası'nın ekonomisi tamamen kurumsallaşmıştı. Zanaatkârlar ve tüccarlar, medeni hukuk ile (ya da eğer yabancıysalar, medeni hukukun uzantısı olan *ius gentium*; yani halklar kanunu tarafından) desteklenen özel mülkiyet hakkına sahiptiler. Aletler, gemiler, katırlar gibi (2. Bölüm'de tarih öncesinden bahsederken belirttiğim üzere) miras yoluyla edinilmiş olan "özel" taşınabilir mal varlıklarına sahiptiler. Nispeten komünal toplumlarda bile, genellikle"evler" gibi özel mülk kabul edilen atölyelere ve tezgâhlara sahiptiler. Onlar, hammaddeyle veya bitmiş ürünlerle değiş tokuş edilebilecek ya da özel olarak biriktirilebilecek olan sikke şeklindeki likit mal varlıklarına da sahiptiler. Tüm bunlarda, devlet sadece, temelinde Latince'deki manasındaki gibi toplumdan gizli anlamında "özel" olan aktiviteler için zemin görevi görüyordu. Kanun, mülkiyet haklarını garanti altına aldı; devlet, loncaların işleyeceği parametreleri belirledi, fakat yalnızca gözlerini sikkelere dikmiş olan imparator etkileşim sürecini takip etmekteydi. Alışverişler temelde otonom ve özgür bireyler ya da aileler ya da küçük "şirketler" arasında otorite dışındaydı. Bu nedenle de, diğer kanalların yetki dâhilindeki, hiyerarşik iç yapısından ayrılıyordu. Eğer bu sektör kendi ideolojisini oluştursaydı, "resmi" ideolojinin göz ardı ettiği iki şeyi anlamlı ve değeri kılmak isteyecekti: Bireysel deneyimi (ya da belki de aile ya da "küçük şirket" deneyimini) ne oluştururdu ve bu bireyler arasında normatif ve ahlaki ilişkiler nasıl uzun süre dayanabi-

lirdi. Bu bireyler ve bireyler arası ihtiyaçlar ile Hıristiyanlık arasındaki (Weber'in deyimiyle) "seçici çekim" açıktır (umarım geriye dönüp tekrar ele almamı gerektirmeyecek kadar açıktır!)

Üstelik bu iletişim kanalı, bürokrasiye paralel, ikinci bir alt katmana daha sahipti. Ticaret ve zanaat sektörü toplumun alt katmanıyla, şehirli işçi sınıfıyla, hatta köylü sınıfıyla bile etkileşime girdi. Köylülerle bağlar özellikle yakın ya da yoğun değildi. Köylüler, kırsal kesim elitlerinin denetimine, tüccar ya da zanaatkârların denetiminden daha fazla açıktı. Fakat tüm imparatorluğun içine sızmış, para yerine geçen takas ağı sayesinde, bağlantı sürmekteydi. Kısacası bu, imparatorluğun başarısızlıklarının değil, başarılarının doğurmuş olduğu, ideolojinin yayılarak iletildiği, tamamen alternatif bir altyapıyı kapsıyordu. Ekonomik ve siyasal açıdan başarılı oldukça, "beşinci basamak" daha fazla telaffuz edilir oldu.

İletiler ve kontroller bu dört kanal boyunca geçti. Belli bir iletişim aracı ise, tüm bu kanallarda dikkate değer bir öneme sahipti. Bu araç, materyaller, kalemler ve papirüs parşömenler her yerde bulunabildiği için ve nüfusun çoğu okuryazar olduğu için dağınık bir alana yayılmış olan *yazı*'ydı. Kimin, hangi seviyeye kadar okuryazar olduğunu tam olarak söylemek zor, fakat bir "semavi din"in altyapısını anlamak için de bu kesinliğe ulaşmayı denemek gereklidir.[5]

İkinci kanalla, yönetici sınıf arasındaki iletişimle başlıyorum. Hemen hemen hepsi son derece üst seviyelerde okuryazardı ve bu muhtemelen erkekler kadar kadınları da kapsıyordu. Mülkiyet ve evlilikle ilgili kanuni meselelere aktif katılımda olduğu gibi, her şehirdeki siyasal uygulamalar da bir dereceye kadar okuma becerisi gerektiriyordu. Edebiyatın kendisi çok önemliydi ve yaklaşık olarak MÖ 100'den itibaren ünlü yazarlar, özellikle tarihçiler ve tarihi şairler –Horace, Virgil, Caesar, Livy ve Tacitus gibi adamlar– yazıyorlar ve tüm cumhuriyete/imparatorluğa yayılmış geniş bir dinleyici kitlesine yüksek sesle okuyorlardı.

Altyapı, Helenistik üç parçalı sistemi model alan, evrensel bir eğitim sistemiydi: 7'den 12-13 yaşlarına kadar "Üç R"yi[*] öğreten ortaokul, belki 16 yaşına kadar temel olarak dilbilgisi ve klasik edebiyat öğreten gramer okulu ve 17-20 yaşları arasında (genellikle askerlik için verilen aradan sonra) esas olarak hitabet üzerine yoğunlaşan yüksek okullar. İmparatorluk döneminde artan devlet düzenlemeleri olmasına rağmen, okullar genellikle her bir şehirdeki veli birlikleri tarafından özel olarak finanse edilirdi. Yönetici sınıf arasındaki

---

[5] Marrou 1956: 229-313; Jones 1964: II, 24. Bölüm; ve Bowen 1972: 167-216'ya dayandım.

[*] "Üç R", okullarda "**R**eading, w**R**iting, a**R**ithmetic" (okuma, yazma, aritmetik) kelimelerinden hareketle adlandırılan, temel yetenekleri kazandırmaya dönük bir eğitim programına atıfta bulunur. Adını Sir William Curtis'in 1795'te yaptığı bir konuşmadan almakla birlikte, 1825 yılı sonrasında yaygın kullanım kazanmıştır. Yazar burada, o dönemde öyle adlandırılmamakla birlikte, verilen eğitimin temel niteliğini belirtmek üzere bu referansı kullanmaktadır – ç.n.

okulda eğitimin evrenselliği düşüncesi, varlıklı kesimin özellikle kızları için çoğunlukla özel öğretmenler kullanmayı seçmeleriyle nihayetinde zayıflamaya başladı. Aynı zamanda, bu sınıfın çocuklarından, özellikle kız çocuklarından, kaçının yüksek okullara (ve daha sonra da üniversitelere) devam ettikleri belirsizdir.

Bu şekilde tasvir edildiğinde, bizim eğitim sistemimizle benzerlikleri bulunmaktadır. Aynı zamanda iki tane de fark vardır: Eğitimin içeriği şaşırtıcı derecede edebiydi ve sözel bir bilgi aktarımı biçimine bağlıydı. Edebiyat, dilbilgisi ve hitabet; halk tartışmalarında, hukuki savunmalarda, başkalarının önünde yüksek sesle okuma yaparken kullanılan konuşma becerilerini kazandırırdı. Stratton (1978: 60-102), Roma edebiyatının, kültürel anlamları ve anlayışları depolama, okuma ve vaaz verme gibi toplumsal aktiviteler yoluyla bunları iyileştirmeye yarayan teknik bir araç olan, büyük bir ezber sisteminden fazlasını içerdiğini, inandırıcı bir biçimde iddia etti.

Önceki bölümde Roma medeniyetinin *yaygınlığını* vurgulamıştım. Büyük bir imparatorluğu bir arada tutmak, iletişim teknolojilerine büyük bir yatırım yapmayı gerektiriyordu. Okuryazarlık da bunun önemli bir parçasıydı. Bu nedenle Romalılar, dillerini, dilbilgisini, üslubunu ve bunların okuryazarlıkla ve Roma iktidarının büyümesini anlatan tarihi metinlerle bağlantılarını saplantı haline getirmişlerdi. Hitabetle, yani iletişim ve tartışma sanatıyla ilgileri de buradan gelir. Uygulamada, bunun, hukuk sistemi ve hukuk adamının aristokratik sanatı ile de bağlantısı vardı. Fakat yine de, bu profesyonel eğitimin neden (bizdeki gibi) yazılı hukuk ya da içtihat hukuku değil de, hitabet üzerine olduğu sorusunu sormalıyız. Cevap, imparatorluğun yönetici sınıfına manevi güç veren, kültürel bilgi birikimine genel bir erişim sağlayan, komünal okuma ve tartışma etkinlikleri yoluyla kültürel dayanışmalarını kuvvetlendiren okuryazar ama ezberci iletişimin öneminde yatar.

Kitleler bunun dışında tutuldu. Bu toplumsal faaliyetlerin çoğuna katılım; senatör ve asilzade sınıfıyla, *decurion* olarak adlandırılan komutanlar ve imparatorluk toplumu içindeki diğer yüksek statü sahibi kişilerle sınırlandırılmak suretiyle genellikle belirli bir kesime atfedilmişti. Edebi kültürün bu yönü, üst sınıfın yaygın hâkimiyetini korumada faydalı ve ayrıcalıklıydı. Kendi bölgesinde yaşamayan toprak sahipleri birbirleriyle medeni ortamlarda yüz yüze gelir, tartışma yoluyla yerel yönetimi sağlar, diğer şehirlere yazar ve özellikle diğer şehirler arasında seyahat ederlerdi. Bu, kültürel uygulamaları ve de planlı bir siyaset yoluyla, dışardan gelenlere oldukça kapalı olan "özel" bir yönetici sınıfıydı.

Yine de, kitleler bütün edebi faaliyetlerden dışlanmış da değildi. Yunanlılarda olduğu gibi, edebi kültür kutsal dogmaları korumak ile değil, gerçek yaşam tecrübesinin yansıtılması ve yorumlanması ile ilgiliydi. Ne bilginin kendisi, ne de eğitim kısıtlanmıştı. İlköğretim, hatta bazı köylere kadar uzanacak şekilde, geniş bir alana yayılmıştı. Okul müdürleri düşük statülü insanlar-

dı. Diolectian'ın paha biçilemez emrine göre, bir ilköğretim okulu müdürü için belirlenmiş maaş ve ücretler, eğer bir duvarcı ya da marangoz kadar kazanması bekleniyorsa, otuz öğrencilik bir sınıf anlamına geliyordu. Bu da, oldukça büyük sınıflar demek oluyordu. Aynı zamanda, oldukça sıradan altyapılardan gelip, bu okullarda ya da babalarından öğrenerek oldukça yüksek okuryazarlık seviyelerine ulaşmış pek çok okur-yazar erkek de vardı. Bunlar çoğunlukla, yeteneklerini yükselmek için kullanmayı umarak orduya katıldılar. Örneğin, İmparator Augustus'un hükümdarlığı döneminde, Mısırlı bir donanma eri babasına mektup yazar, zira "yazının önünde saygıyla eğilmek isterim, çünkü beni iyi eğittin ve ben de bu sebeple çabuk yükselmeyi umuyorum" der (tamamından alıntı yapılan mektup, Jones 1970: II, 151'dedir). Bu da, çoğunlukta değil ama bir kısım sıradan halkın evde eğitildiğine işaret eder; çünkü kültür seviyesinden dolayı yükselmeyi umuyordur. Petronius'dan öğrendiklerimiz ile ise, okul eğitiminin ortalama seviyesinden şüpheye düşeriz, çünkü o akıcı bir şekilde okuyabilen bir erkek çocuğun sınıfının harikası olduğunu belirtir. Belirttiğine göre, birçoğu "geometri, edebiyat ya da bunun gibi saçma şeylerden hiçbirine çalışmamıştı, fakat büyük harflerle yazılmış şeyleri okuyabilmekten ve kesirleri, ağırlık değerlerini ve ölçüleri anlamaktan oldukça memnundular" (1930: 59,7).

Eğitim, öğretmene genellikle de madeni para şeklinde ödeme yapmak için, varlıklı olmayı gerektiriyordu. Bir duvarcı ya da marangoz, tek bir çocuğun ilköğretim eğitimi için, kazancının otuzda birini verebilirdi, fakat sıradan bir köylü, düşük kazancının belki de yirmide birini veremezdi ve nakit olarak kesinlikle veremezdi. Her ikisinin de, iki ya da daha fazla çocuğa eğitim sağlama kapasitelerinden de şüphe duymak gerekir. Ayrıca, ilköğretim eğitimi genellikle, Petronius'un belirttiği gibi akıcı okumayı sağlayabilir ama kültürel başarıya ulaştırmazdı. Bu kültürel başarılar için ortaöğretim eğitimi gerekirdi, fakat tam bu yaş civarında çocuklar aile işleri için faydalı hale geliyorlardı. Tembel gençleri okutmak için, gerçek bir servete ihtiyaç vardı.

Bu sebeple, Romalılar arasındaki okuryazarlığa dair tek bir değerlendirmede bulunmanın, çok değişken olan Yunanistan hariç şimdiye kadar tartışılan tüm toplumlardan daha yüksek seviyede olduğu tespitinin haricinde, manası yoktur. Üç belirgin seviye tanımlayabiliriz. En tepede, son derece kültürlü, matematikten anlayan ve kültürel olarak birleşmiş bir sınıf, seyrek olarak tüm imparatorluğa yayılmıştı. Okuryazarlıkları, yönetici sınıfa ait manevi güçlerinin önemli bir parçasıydı. İkinci seviye, yazılı kültüre tam anlamıyla mensup olmayan ve yönetimin dışında tutulmuş olan işlevsel derecede kültür seviyesine ve temel matematik bilgisine sahip kişileri kapsıyordu. Bürokratik kademelerde bulunanlar, arazi sahipleri, ordu ve tüccarlar için katip olabilirlerdi; ilköğretimde öğretmenlik yapabilir, vasiyet, dilekçe ve kontrat düzenleyebilirlerdi; Roma ve Yunan klasik edebiyat ürünlerine temel teşkil eden bazı kavramları muhtemelen anlayabilirler, fakat muhtemelen onları okuyamaz-

ları, hatta belki de normal olarak onlarla hiç karşılaşmamışlardır. Bu ikinci seviyenin konumu ve kapsamı varsayıma dayanır, ama bunlar da dengesiz dağılım göstermiş olmalı. Bunlar, (tahminen eğitimin evde verilme şeklini ifade eden) tebaa arasındaki okuryazarlık geleneklerine bağlıydı. Yunanlılar, (özellikle Yahudiler gibi) Arami kökenli insanlar ve özellikle Mısırlılar orantısız olarak bu ikinci seviyedeki okuryazar kesimdi. Bu seviye, aynı zamanda, okuryazarlık işlevine değer verilen ve nakit akışının olduğu kasabalara bağlıydı. Kasabalarda okuryazarlık, aynı sebeplerle tüccarlar ve zanaatkârlar arasında yoğunlaşmıştı. Üçüncü seviyedekiler, ya hiç okuma yazma bilmiyordu ya da Petronius tarafından bahsedilen seviyede –kırsal kesim nüfusunun ve şehirdeki işçi sınıfının oluşturduğu kitle ve toplumsal ölçekte onların biraz üstünde yer alan genç oğulları ve kızları gibi– kısmen okuryazardı. Onlar, cumhuriyetin/imparatorluğun yazılı kültürünün tamamen dışında tutulmuşlardı.

Toplumsal konumları içinde bu seviyeler belirgindi ve yönetici sınıf ve diğerleri arasında büyük bir kültürel fark bulunuyordu. Buna rağmen, bazı çelişkiler görülebiliyordu. Üst seviyelerdeki çelişkiler büyük ölçüde, daha fazla demokratik, daha az ayrıcalıklı kurumlara sahip olan, daha kültürlü insanlar arasında görülüyordu. Farklı edebi kazanımları olan Yunanlılar ve Yahudiler, diğer taşra nüfusunun çoğundan daha fazla yaygın kültürel ileti alışverişi yapabiliyordu. İkinci ve üçüncü seviyelerdeki çelişkiler, özellikle bu insanlar arasında ve kentlerde daha yaygındı. Üstelik üst seviye kültürel olarak ne kadar ayrıcalıklı olursa olsun, onun altındaki okuryazarlık modelleri, sadece edebi dünya ve kültür dünyasına daha fazla erişim arzusuna neden olabilirdi. Çünkü, yazılı kültür, iktidarı ifade ediyordu: Edebi kültüre ne kadar hâkim olunursa, hayat üzerinde o kadar çok kontrol uygulanabilirdi. Bu yalnızca bir inanç değil, objektif bir gerçeklikti; çünkü imparatorluktaki güç, okuryazar, kültürlü iletişime dayanıyordu. Resmi kültüre katılım engellenseydi, belki radikal karşıt kültürler gayri resmi olarak ortaya çıkabilirdi. Modern zamanlarda, okuryazarlığın geniş bir uzantısının genellikle sarsıcı olduğu kanıtlanmıştır. Stone (1969) üç büyük modern devrim olan İngiliz İç Savaşı, Fransız ve Rus İhtilallerinin, erkek nüfusun yarısının okuryazar olduğu dönemlerde meydana geldiğine dikkat çeker. Roma' da okuryazarlık seviyelerinin bu derece yüksek olması mümkün değildir. Ancak, karşıt-elitlerin yardım etmesi şartıyla kitleler, "radikal" yazılı bilginin sözlü iletimine katılabilirlerdi.

20. yüzyılda, iyi derecede kültür sahibi halklar arasındaki iletişim ağları çalışmalarında, iki aşamalı bir iletişim akışı dikkat çekmektedir. Decatur, Illinois, MS 1945'te bizim mevcut konumumuzdan 8000 km ve 2000 yıl uzaktaydı. Fakat orada, Katz ve Lazarsfeld (1955), modern kitle iletişim araçlarının, birçok Amerikalı kadın örneğinin üzerinde pek bir doğrudan etkiye sahip olmadığını keşfettiler. Bunun yerine, iletişim araçlarının etkisi, büyük ölçüde dolaylı olarak, tanıdıklarına yönlendirmeden önce iletişim iletilerini yeniden yorumlayan toplumun "fikir liderleri" tarafından yöneltilmişti. Nitelikler ve

eleştirilere rağmen, iki aşamalı akış teorisi, daha sonraki araştırmalara karşı kendini iyi savundu (Katz 1957; ve bir inceleme için; McQuail 1969: özellikle 52-7). Ancak iki basamaklı model, Roma'nın kısmen okuryazar topluluklarının çevre ve şartlarında hala çok daha geçerlidir. Değerli bir bilgi, böyle bir topluma yazılı biçimde girdiğinde, az sayıdaki okuryazar tarafından diğerlerine yüksek sesle okunabilirdi. Bölümün ilerleyen kısımlarında, bunun aslında, ilk kurulduğu zamanlarda Hıristiyan toplumlar arasında bir norm olduğunu ve Orta Çağ'lara kadar da bu şekilde kaldığını göreceğiz.

Ancak imparatorluğun yönetici sınıfının, tecrit edilmiş bir kültürel yaşam süren ve kendilerinden aşağı seviyede olan akıllı kişileri küçümseyen bu bilgi lideri rolünü oynaması mümkün değildi. Diğer taraftan, ikinci seviyedeki okuryazarlar, kendilerinden daha az gelişmiş olanlarla daha eşitlikçi bir değişim ilişkisine sahiptiler ve onların daha üstün olan kültür seviyeleri, kültür ile niteliksel olarak ayrılmamıştı. Potansiyel olarak sözlü aktarımdan sorumluydular.

Okuryazarlık araçları, iletişim kanallarının doğasını kuvvetlendirdi. Roma İmparatorluğu'nda, başta ekonomik etkileşimler için kullanılan, fakat ilk basamağının kasaba halkı arasında ileti aktarımı, ikinci basamağın ise nihayetinde tüm imparatorluk halkına ulaşmak olduğu, iki basamaklı akış içinde ideolojiyi iletebilen alternatif ve arada kalmış bir iletişim sisteminin varlığını ana hatlarıyla belirttim. Bu, (resmi iletişim sisteminin kültürel yönünden farklı olarak) kısıtlama ya da sınırlandırma gibi bir isteği olmayan okuryazarlık araçları tarafından desteklendi. Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun seçiciliği içinde hareketine başlarken, bu sistemin etkinlik kazanmasının izini sürebiliriz. İddianın yarattığı bir beklenti olarak, iki bilgi kanalını diyagram halinde temsil eden ve buna ikinci, gayri resmi kanalın Hıristiyan olduğunu ileri süren Şekil 10.1'i sunuyorum.

Hıristiyanlığın İlk Dönemindeki Yayılışı

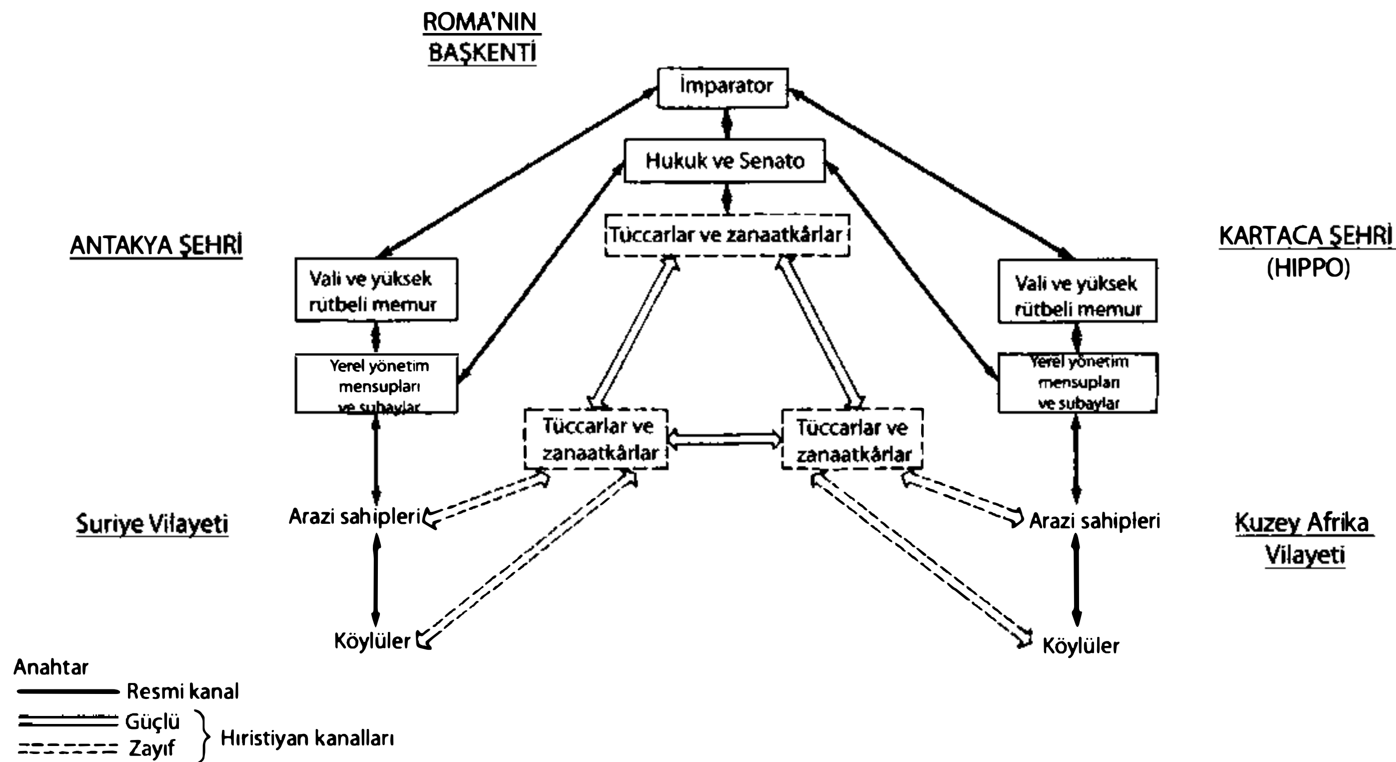
Hıristiyanlığın doğuşunun birbirini takip eden dış hatları iyi bilinir. Sınıf temeli ve bunun daha sonradan kırsal kesime girmesi gibi iki istisna, inceleme için belirgin bir problem teşkil etmez. Yayılışın kanıtı, hala rakipsiz olan, Harnack'ın 1908 tarihli klasik çalışmasında ve daha önceki diğer çalışmalarında (örneğin, Glover 1909: 141-166; Latourette 1938: I, 114-70) bulunmaktadır.

Bazıları, İsa'nın Yahudilerin Mesihi olduğunu düşünür. Başladığı yer olan, Aramca'nın konuşulduğu Filistin kırsalında, dikkate değer bir (kutsal değilse de) peygamberlik rolü olan Mesih olduğunu iddia eden ilk kişi kesinlikle İsa değildi. Tahminen hatırı sayılır bir adamdı ve söylemiş olduğu iddia edilen her şey son derece mantıklıydı. Çalkantıları yerel ekonomik krize de yol açabilecek, siyasal açıdan sorunlu bir bölge için, mantıklı ve ahlaki bir düzen vaat etti. Bu, muhtemelen, geleneksel olarak tasvir edilen çizgide "çile" dediğimiz şeydi. İsa ayrıca, görünüşe göre Roma'ya karşı potansiyel bir ulusal

liderlik rolünden bilinçli olarak kaçınarak, Yahudilerin Helenleşme/milliyetçilik ikilemine de bir uzlaşma sundu.

Bununla birlikte, İsa'nın takipçileri, Palestine (Filistin), Caesarea (Kayseri), Joppa (Yafa) ve hatta imparatorluğun üçüncü şehri Antioch (Antakya) kasabalarının Helenize olmuş Yahudileri arasından İsa'nın iletisine karşılık bulduklarında muhtemelen kendileri de şaşırdılar. Bu, İsa'nın kutsal olduğuna dair inançlarını kuvvetlendirmiş olabilir. Mucizeler, Hz. İsa'nın yeniden dirilişi ve diğer kutsal öğeler artık muhtemelen efsaneye eklenmişti. Kentlerde din propagandası yapmak, yazılı metinlere, Yunan diline, çoğu şehirli Yahudi'nin diline daha derin bir bağlılık anlamına geliyordu. Bu noktada, MS 45 civarında, önde gelen bir Saddusi olan Paul, din değiştirdi. Örgütleme becerileri de dışarıda Orta Doğu Helenistik şehirlerinin sinagoglarına yayıldı. Kardeşlik içindeki ilk tartışmalar genellikle, Eski Ahit'in Yunan versiyonuna (*Septuagint*) gönderme yaptığından, Filistin'deki orijinal Aramca konuşan kırsal temel, geride bırakılmıştı. Bu Yunanca konuşan Yahudiler, refah döneminde ticaret ve zanaatla ilgilendiler ve yoksulluk, baskı ve çileye maruz kalmadılar. İsa'nın Muhtemelen değişime uğrayan öğretisi, Yunan felsefesi ve Yahudi etiğini, kendi yaşam tarzlarına geleneksel Yahudilik'ten daha iyi, daha özgür ve daha özgürleştirici bir açıklamada bir araya getirdi. Bunun yanı sıra, aynı çevrede yaşayan, büyük ölçüde Yunan kökenli, özgür Roma yurttaşlarına da hitap etti. "Düşmanlarınızı sevin ve size eziyet edenlere dua edin" (Matta 5:44), son derece dışa dönük bir mesajdı.

Bu yüzden, kentte misyonerlik hareketleri başlar başlamaz, özellikle Hıristiyanların sünnet olması gerekip gerekmediği ile ilgili Yunanlılara karşın Yahudi anlaşmazlıkları doğdu. Acts of Apostles'a (15. Bölüm) göre, Paul ve onun misyoner arkadaşı Cyruslu Barnabas buna gerek duymamış ve Antakya ve başka yerlerde Yahudi-Yahudi olmayan karışımı bir kardeşlik yaratmışlardı. (Muhtemelen İsa'nın akrabalarını da kapsayan) "Judaealı erkekler buna karşı çıktılar ve Kudüs'te Paul ve grubunun tahminen zafer kazandığı bir konsey toplandı. Mektup taşıyan gizli elçiler, meşruiyetlerini doğrulamak üzere yeni topluluklara gönderildi. Paul kaynaklarına göre, Karma Antakya topluluğu bir araya geldi, mektup okundu ve coşkuyla karşılandı. Dünya dini grubunun zaferi son derece belirleyiciydi. Kudüs'te siper almış "sünnet papazları," muhtemelen MS 70-133 arasındaki Yahudi isyanlarının bastırılması sırasında yok edildi. Artık iletiler, bir topluluktan diğerine yazılı metinler ile aktarıldı; cemaat içinde okundu ve tartışıldı. İki aşamalı iletişim araçları hâkim hale geldi. İsa'nın ilk havarileri tarafından yazılmış olan mektuplar, Yunan toplulukları arasında dolaşırken, içeriği de daha çok Yunan kimliği kazandı. Gnostik sorun, Hıristiyanlığa daha fazla bağdaştırıcı felsefi düşünceyi kattı. Buna rağmen, felsefesi "basit bir adama ve kadına " göreydi; anlaşılması zor değildi.

Şekil 10.1. Roma İmparatorluğu: resmi ve Hıristiyan iletişim ve kontrol kanalları (iki şehrin örneği)

Havariler döneminden sonra tarihlendirilebilir en eski Hıristiyan belgesi, 90'lı yıllarda Corinthli Hıristiyanlara Romalı Clement tarafından gönderilen uzun bir mektuptu. Corinthliler öğretisel ve örgütsel meselelerde ayrılığa düşmüşlerdi. Clement, onları birleşmeye ikna etmek için, klasik edebiyatın hitabet araçlarını kullandı. İleti, basittir: Tıpkı Yunan şehir devleti, Roma lejyonu ve insan vücudu gibi, İsa'nın bedeninin birliği için de disiplinli bir koordinasyon gereklidir. Gerçek etik toplumun resmi dini, öğreti üzerine değil, ortak "soluk," ortak ruh üzerine kuruludur. Bu da, otoriteden önce İsa'nın iletisinin ana parçası olduğunu iddia ettiği alçakgönüllülüğü kapsar.

Clement'ın mektubu Corinthliler üzerinde büyük bir etki yarattı ve sonraki yüzyıl boyunca ibadetlerinde sık sık yüksek sesle okundu.[6] Dolaylı tarzı, kinayeler ve sağlam iddiası son derece yerindeydi: Atina ve Sparta'nın medeni erdeminin ve Roma askeri *sanatının* gerçek varisleri Hıristiyanlardı. Bu, Yunanlılara, etnik köken ya da dile bağlı olmadan, geniş ölçüde mantık sahibi insanlara medeniyeti taşıyanlar olarak, kendileri hakkındaki en yaygın görüşlerine bir çağrıydı. 7. Bölüm'de bahsedilen, klasik Yunan başarısının bu üçüncü seviyesi, Yunanlıların imparatorluk içindeki stratejik konumundan dolayı artık yenilenebilirdi.

2. yüzyılın ortalarına kadar, Hıristiyan toplumlar, doğu vilayetlerindeki her şehre, merkez vilayetlerdeki pek çok şehre ve batıdaki birkaç şehre yerleşmişlerdi. Bu toplumlarda Yunan dili hâkimdi. Yine de, şimdiye kadar çok az kırsal örgütlenme vardı. Hepsi büyük ölçüde benzer örgütsel yapılara sahip olsa da, İsa'nın mektubunu değiş tokuş etseler de ve inanç sistemlerinde ortak birkaç İncil ve ortak öğretiler konusunda uzlaşmaya varmaya başlasalar da, her bir toplum büyük ölçüde otonom bir *ecclesia,* yani cemaatti. Her bir *cemaatin* ortaklık fikri, aralıklı da olsa acımasız zulümler karşısında kuvvetlendi. Görgü tanıklarının şehitlik rivayetleri derhal yazıya döküldü ve topluluklar arasında yayıldı. İletişim sistemi etkinleştirildi ve Hıristiyan "halk" seferber edildi.

Neden Hıristiyanlara Zulmedildi?
Popüler Ekümenin Seferber Edilmesi

Hıristiyanlar yetkililerin ilgisini çekiyorlardı. Zulümlerin tarihi, karmaşık ve tartışmalıdır.[7] Güçlüğün bir kısmı, iki konjonktürel faktörden kaynaklandı. Birincisi, Hıristiyanlık inancı uzun zamandır, Filistin'deki bölgesel kargaşalar yüzünden, imparatorların gözünde lekelenmişti. İkincisi, Neron, büyük Roma

---

6 Yunan etkisi ve Clement'ın mektubunun yorumu için Jaeger 1962: özellikle 12-26'ya bkz. Mektup ise Lake'tedir (1912).

7 Geniş edebiyata iyi bir giriş, tek bir kitap içindeki Ste. Croix (1974), Sherwin-White (1974), ve Frend (1974) tarafından yazılmış üç eleştiride bulunabilir. Aynı zamanda, Case 1933: 145-99'a da bkz.

yangınını (o zamanlar şüphelenildiği gibi kendinin değil) Hıristiyanların çıkarttıkları yönündeki yanıltıcı gerekçelerle, bu duruma özgü olarak, MS 64'te onlara işkence etti. Bu faktörler dışında, hala oldukça sistemli bir zulüm vardı. Yetkililer Hıristiyanlara işkence etmeye yürekten ilgi duymasalar da, Hıristiyan olmak, Trajan döneminde bir suçtu. Yaklaşık her elli yılda bir, yetkililer tarafından tam kapsamlı, acımasız zulümler gerçekleştirilirdi ve bu, Constantine'in MS 312'de Hıristiyanlığa geçişine kadar sürdü. Peki neden?

Zulümde üç ana aşama görülür. Birincisi, Hıristiyanlar her türlü "iğrenç şey" ile suçlandılar. Ahlaki anlamda kötü insan (*mali homines*) olarak etiketlenmiş suçlulardı ve ceza hukuku ile yargılandılar. Savunmalarında, Hıristiyanlar Komünyon'un yamyamlık olmadığını, pagan tanrılara tapınmayı reddetmelerine rağmen ateist olmadıklarını, ne kendi cemiyetleri içinden evlenme tercihlerinin ensest bir tutumu ne de evrensel aşk öğretilerinin cinsel düşkünlüğü ima etmediğini açıkladılar. 3. yüzyılın başlarına kadar, bu suçlamalara Nero'nun günah keçisi politikasını devam ettirmek için yeterli derecede yaygın olarak inanıldı. Tertullian'ın dikkat çektiği gibi: "Eğer Tiber suları fazla yükselir, Nil fazla alçalırsa, duyacağınız 'Hıristiyanları aslanlara atın' feryadı olurdu."

Diğer her iki aşama da, Hıristiyanlığın tektanrıcılığından doğdu. İmparatorun kutsallığını tanımanın reddedilmesi, Domitian'ın zulmünde (81-96) önemli bir faktör olmuş gibi görünüyor, çünkü Domitian kendi kutsallığını ciddiye alan birkaç imparatordan biriydi. Fakat üçüncü aşama daha önemliydi, çünkü tektanrıcılık Hıristiyanlığı tüm pagan tanrılara tapınmayı reddetmeye zorladı. İşte bu belirleyiciydi ve resmi Roma ideolojisinden bir kopuşu simgeliyordu. Roma yönetici sınıfı tanrıları konusunda fanatik sayılmazdı. Onların dini, bir inanç sisteminden çok, tanrıların gözü önünde vatandaşlık dayanışmasını yeniden doğrulayan bir dizi yurttaş ritüeli ve temsili gösteriydi. İmparatorluğun fetihleriyle din, iki seviyeli toplumsal kontrol ritüelleri geliştirdi: Yerel inançlar, tanrılarını ve ritüelleri devletinkilere bir bütün olarak bağlamak koşuluyla hoşgörülebilir ve hatta kullanılabilirdi. İmparatorluğun bütünleşmesi, ideolojik olarak diğer tanrıları yalnızca hoşgörmek, onlara saygı duymak anlamına gelen *pax deorum*, yani tanrıların barışına bağlıydı. Ancak, İmparatorluk' a sadakat sorunuyla karşılaştığında, İsa'nın şöyle söylediği bildirilir: "İşte bu yüzden, Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını tanrıya veriniz" (Matta 22:21). Yalnızca ruhani meselelerde "Lord yani Tanrı kıskançtır." Dünyevi saygı, Sezar'ın hakkıydı. Fakat Roma, ruhani ve dünyevi otoriteyi ayrı tutmadı. Göreceğimiz gibi bu, Hıristiyanlık tarafından da tamamen ayrılamadı. Bundan dolayı, toplumun tanrılarına saygı duymayı reddetmek, Roma için siyasal bir sorundu ve kendi içinde günahkâr bir hareketti. Bunlar, yetkililerin, doğru ve ciddi olduğuna inandıkları, Hıristiyanlar'a karşı yöneltilen temel suçlamalardı (*Hıristiyan Şehitlerin Hikâyeleri'nde* kaydedilen çapraz sorgulamalara [Mursurillo 1972] bkz.)

Fakat bu, öğreti seviyesinde kaldığımız sürece, zulüm için yeterli bir açıklama olamaz. İnancın otonom yapısı üzerine yapılan bir vurgu, Hıristiyan'dı, Romalı değil. Çünkü Romalı yetkililer için, inanç o kadar da önemli değildi; tektanrıcılığın güçlüklerine karşı bir yol bulabilirlerdi. Neticede, Pers kralları Zoroaster'in tektanrıcılığını, kendi egemenliklerini desteklemek için kullanmayı başarmışlardı ve daha sonra gelen Roma imparatorları da aynen bunu yaptılar. Pliny şaşkınlık içinde, yol göstermesi için Trajan'a yazmıştı. O, Hıristiyanların kötü bir şey yapmadığını, İmparator'a saygıda kusur etmediklerini, O, gizli toplumsal toplantıları yasakladıktan sonra, buna itaat ederek, ortak yemek yemeyi bıraktıklarını keşfetmişti. O aynı zamanda, halkın önünde işkenceyle sonuçlanan muhbirler ve risale seliyle uğraşmak zorunda kalmaktan hoşlanmıyordu. Trajan da hoşlanmıyordu ve eylemsizlik tavsiye etti. Pragmatik temelde Roma, tıpkı İsa gibi, uzlaşmaya gitmeyi isteyebilirdi.

Eğer uzlaşma gerçekleşmediyse (çok sonraya kadar) en muhtemel açıklama, tektanrıcılık fikrinin, imparatorluğun kendi kanalına rakip olan kanallar aracılığıyla nakledilmesi olacaktır. Birbiriyle rekabet halinde olan, birbirine bağlı, arada kalmış bir rakip topluluklar dizisi yaratmak için daha önce bahsedilen alternatif iletişim yöntemleri ve kontrol ağı etkin hale getirildi. Bu, imparatorluk için bir tehditti.

Her şey bu açıklamaya uyuyor. Din, arada kalan ticari ağlar, arada kalan insanlar, özellikle de Yunanlılar aracılığıyla iletiliyordu. Bu etkinlikler büyük ölçüde devletten gizliydi. Hıristiyan toplumlar ve böylece "gizli cemaat" uyarısı ve iğrenmeyle karışık nefret dedikoduları ansızın ortaya çıktı. Onlar, birbirlerinin sadakatine, imparatorluğun şehir merkezindeki kalbinde konumlanmış bulunan alt gruplar arasındaki geleneksel sadakatten daha fazla borçlu olan, küçük, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı topluluklardı. Yaklaşık olarak 180'de yazan, pagan yazar Celcius, onların iç tutarlılıklarını (bunu zulme bağlasa da) kayda değer buldu. Başlığı *ecclesia*'nın (Yunan şehir meclisinin orijinal adı) da ortaya koyduğu gibi, bu özel topluluk, resmi devlet nüfuzuna ve kontrolüne karşı engel teşkil edecek derecede siyasaldı.

Dahası, her *ecclesia*'nın iç örgütlenmesi rahatsız ediciydi, çünkü normal dikey ve yatay ayrımları ortadan kaldırmıştı. Tanrı, önceki dinlerin yaptığı gibi toplumsal yapıyı ifade etmemiş, toplumsal yapıyı aşmıştı. Kurtuluş, bireysel çabadan sonra, herkese açıktı. Kutsal olanla kurulan doğrudan bir ilişki kurarak, bireyin kendi kurtuluşunu sağlaması kendisine bağlıydı. İnciller bu noktada her seferinde açık ve kesindi; bu sebeple tamamen evrensel ve radikal bir öğeyi kapsıyorlardı. Kilisenin, kadınları, köleleri ve özgür, sıradan halkı toplama konusunda özellikle aktif oluşu çağdaşlarına oldukça etkili bir darbe indirdi. Bu, eleştirmenler tarafından bir suçlama olarak telaffuz edildi. Fakat Hıristiyanlığın savunucuları tarafından gururla ilan edildi.

Bu, kilisenin çok sayıda "yoksul ve ezilmiş" insanı topladığı inancına (örn. Harnack, 1908: II, 33-84; ve pek çok diğerleri) yol açtı. Ancak şüphecilik

rağbet görüyordu. Öncelikle, İsa'nın ölümünden sonra ve yaklaşık olarak MS 250'den önce, Hıristiyanlık nerdeyse yalnızca şehre aitti. Kasaba insanları, asgari geçim düzeyindeki, aralıksız, ağır, tarım işçiliğinden muaf olan nüfusun % 5 ila 10'luk esas bölümünü oluşturuyordu. Bunlar, özellikle devletin ücretsiz mısır yardımını alan kasabalarda, ekonomik anlamda ayrıcalıklıydılar.

İkinci olarak, kabul uygulamaları konusundaki çağdaş söylemler net değildi. Suçlamacı paganlar, Hıristiyanlığın sıradan halkın tamamı arasında etkin olması gerektiği şeklinde istatistikten çok hayret yayarlar. Hıristiyanlığın savunucuları, halk çağrısının, iletinin özü olduğu konusuna açıklık getirirler, fakat genellikle toplumsal ölçeğin üstünde insanları da kabul ettiklerini eklerler.

Üçüncü olarak, mesleklerle ilgili edinilen bilgiler farklı bir sonucu destekler. İlk kırsal Filistin döneminde bile, Hıristiyan eylemciler, köylü ya da işçiden olmaktan ziyade, kırsal kesim zanaatkârları olma eğilimindeydiler. Bu zanaatkâr taban, hareketi şehirlere taşıdı. Erken dönem Hıristiyan mezar yazılarının incelenmesinden elde edilen çarpıcı bir bulgu da, bahsedilen uzmanlık mesleklerinin çeşitliliğidir: Kabartma (rölyef) yapımından çıkrık tamirine kadar her alanda yetenekli olan zanaatkârlar; tütsüden fildişine kadar her şeyi satan satıcılar; borç tanzim eden ya da kopyalar çıkaran, yazı ya da satış işinde çalışan işçiler; koro şefleri, borazancılar, jimnastikçiler gibi sahne sanatçılarından oluşan büyük bir liste. Onlar, hizmetçiler ya da seyisler gibi daha mütevazı kişisel hizmet işlerinde çalışanlarla ve mezar kazıcılar ya da bahçıvanlar gibi emek isteyen mesleklerde çalışanlarla yan yana bulunurlar. Aynı zamanda, yargıçlar ve doktorlarınki gibi daha yüksek seviyede meslekler de vardır (Case 1933: 69-70). Bu da, yoksul ve ezilmişlerden çok, şehir yaşamından temsili bir kesit gibi görünür. Bunlar, çağımızın (bir orta "toplumsal sınıf"ı diğerinin yerine geçirmenin çoğunlukla zor olduğu) nüfus gruplandırma çizelgelerinde orta alanı dolduran tarzda mesleklerdir.

Grant'in vardığı sonuç (1978: 88), çoğu Hıristiyan'ın "orta sınıf"a ait olduğudur. Ancak, Hıristiyanlar'ın mezar yazılarına maddi güçleri yetmeyen şehirli halk arasında da temsilcilerinin olması mümkündür. Her iki durumda da "orta sınıf", Romalılar'dan ziyade, çağımıza ait bir unvandır. Hıristiyanlar ve muhalifleri, esas olarak "halk"tan (*populus*) bahsettiler ve bu, anahtar bir terimdi. Hıristiyanlar, yönetici sınıfın aksine halktan insan topladılar. Bu sebeple de, ekonomik ve mesleki açıdan son derece çeşitli bir koleksiyondu. Şehir "halkının" (yargıçlar bir kenara ayrıldığında) hemen hemen tamamen aynı mesleki dağılımdaki köle ve özgürleştirilmiş insan sayısının belki de % 20 ila 30'unu kapsadığını hatırlarsak, bu kategorilerin yoksulluk ya da baskıya işaret etmediğini görebiliriz. Elbette "kadın" kategorisi için de durum böyleydi! Üstelik bu Hıristiyan topluluklar, hiç de fena sayılmayacak bir ekonomik artık elde ettiler, çünkü kayda değer sayıda tam zamanlı memuru ve hayır işini (bu, aralarında yoksulların da olduğunun bir göstergesidir) desteklediler. Toplumsal dogma tartışmasında Case'in belirttiği gibi, şehirlere doğru hare-

ketlilik, kardeşliğin başlangıçtaki dünyevi mal varlığına karşı kayıtsızlığını ve de onun alçakgönüllü, zayıf ve fakirlerle ideolojik olarak özdeşleştirilmesini terk etmeyi de kapsıyordu.

Hala "çile" kavramının maddi referansına bağlı birkaç bilim adamı, "göreceli mahrumiyet"e döndü. Gager (1975: 27, 95) Hıristiyanlar'ın tamamen yoksullaştıklarını değil, daha ziyade beklentileri ve istekleri açısından yoksul ve ezilmiş olduklarını iddia etti. Gager sadece ekonomik açıdan mahrumiyet kavramından uzaklaştığına göre, "neyden mahrumdular?" sorusunu sormak uygundur. Bu soruya ondan hiçbir cevap gelmiyor.

Ancak, ilk Hıristiyanların kimler olduğunu daha net bir şekilde belirledikten sonra, belki onların mahrumiyetlerine dair daha net bir cevaba da ulaşabiliriz. Mahrumiyetleri ekonomik değildi: Onların mesleki temelleri, komünal servetleri ve öğretilerinin hepsi, onların rahat bir şekilde günün standartlarından ayrıldıkları sonucunu destekler. Daha fazla servet istemiş ve bunu (göreceli ekonomik mahrumiyet) elde etmekten alıkonmuş olsalar bile, bunu yazılı olarak hiç ifade etmediler. Aslında, öğretilerindeki, lüksü değilse de, az miktardaki bir serveti haklı göstermeye yönelik değişim tam tersini akla getirir. Ancak tüm bu şehir halkı, özellikle millet oldukları için, muhtemel mahrumiyetin bir tek özelliğini paylaştı: Resmi iktidarın dışında tutulmaları. İmparatorluğun ya da kendi şehirlerinin yönetiminin bir parçası değillerdi. Bu orta sınıf şehirli gruplar arasında, özellikle imparatorluğun Trajan ve Hadrian'ın iktidarlarındaki en zengin dönemlerinde, doğudaki şehirlerdeki siyasal dışlanmaya karşı protestolar ve isyanlar olduğunu okuyoruz. Dio Chrysostom bize zanaatkârların "ortak çıkarlardan düşüncede uzak durduklarını, oldukları halleriyle kötülendiklerini ve yabancı gibi görüldüklerini" anlatır (Lee 1972: 130 tarafından alıntılanmıştır). Yine de, Lee "kabul görmek isteyen" böyle insanların, Hıristiyanlığa geçerek kendilerini toplumsal katılımdan daha da dışlamalarının pek de mümkün olmadığı yorumunu yapar. Bu ciddi bir itirazdır, fakat yalnızca siyasi dışlanmanın dar bir anlamında bakılırsa.

İmparatorluğun komünal kuruluşları çok sıkı tuttuğunu da unutmayalım. Pliny ve Trajan arasında itfaiyeciler hakkında mektupların değiş tokuşu ünlüdür (Jones 1970: II, 244-5'de hatırlatılmıştı). Anadolu'daki Bithynia vilayetinin valisi olan Pliny, geçenlerde korkunç bir yangının Nicomedia adındaki önemli kasabayı yok ettiğini aktarır. Hiçbir itfaiye teşkilatı yoktur ve Pliny bir tane oluşturup oluşturamayacağını sorar. Bize, onun bu konuda izin istemek zorunda oluşu oldukça garip gelebilir ve ayrıca itfaiyenin düzenlenmesi için gereken tüm özenin gösterileceği garantisini vermesi, itfaiyenin yalnızca yangınlarla ilgileneceğini temin etmesi de bizi şaşırtır. Ancak Trajan'ın cevabı tuhaf görünür. Kurulduğu yerde "bu tarz bir kurum huzuru büyük ölçüde bozar. Ona ne isim verirsek verelim ve hangi amaçlarla kurulmuş olurlarsa olsunlar, kendilerini tehlikeli topluluklara dönüştürmeyi başaracaklardır" der. Bu sebeple de, izin vermez ve yanan evlerin sahiplerinin bizzat kendileri tara-

fından kullanılabilecek yangın makineleri temin etmeyi öğütler. Dışlama, komünal kurumların her şekline uygulanıyordu. Şehirli kitleler tüm kolektif yaşamdan ve resmen onaylanmış normatif toplumdan mahrum bırakılmışlardı. İmparatorluk *onların* toplumu değildi.

Yine de, şehir yaşamının ekonomisi, atölyelerde ve pazarlarda kırsal yaşama göre daha büyük çapta bir kolektif aktiviteyi kapsıyordu. Bu aktiviteler de, birinin okuryazar olmasını ve daha az okuryazar katılımcılar için okuyup yazmasını gerektiriyordu. Fikirler ve yazılar, bu küçük topluluklar arasında dolaştı ve tartışma gurupları doğdu. Ancak yönetim bunu engellemek istedi. Buna, Hıristiyan grupların çekirdeğinde oldukça hareketli Yunanlar olduğunu, Yunanca'nın hemen hemen tüm doğu kasabalarının ve birçok batı kasabasının ortak dili olduğunu, Yunanlıların ortak bir şehir kuruluşu tarihine sahip olduklarını ve biraz önce bahsedilen siyasal "isyanlar"ın imparatorluğun doğusundaki Yunan kasabalarında gerçekleştiğini ekleyin. Buradan, Hıristiyanların siyasal katılım değil, genel olarak anlamlı bir kolektif yaşama katılım arayışında oldukları sonucuna varabiliriz. Ve bunu, siyasal olmayan ve aşkın olduğunu iddia eden bir kilisede buldular. Bunu imparatorluğa karşı siyasal bir meydan okuma olarak görmeleri mümkün değildi. Bazıları artan isyana katılmış olsalar da, Sezar'ın endişesini Sezar'a bırakarak, ruhani kurtuluş ile ilgilenen ikicilerdi. Ancak, ruhani kurtuluş onları gönülsüzce de olsa komünal kurumlara dâhil etti. Kendi öğretilerine aykırı olarak, en geniş anlamda siyasetin içine çekildiler.

Öğreti seviyesinde, ruhani ile kurumsal olanın birleşimi çoğunlukla dikkat çekiciydi. Nock, Hıristiyanlığın Helenistik içeriği analizini, önceki yazarların yorumu ile sonlandırır: "İnsanlar gerçeği aramak istemediler, evrende kendilerini evlerinde hissetmek istediler" (1964: 102). "Evrende kendilerini evlerinde hissetmek" tabiri mükemmeldir. "Ev" toplumsal ev, yani bir toplum, fakat en yüksek düzeydeki anlam ve ahlak karşısında evrensel önemi olan bir toplumdu. Bu, aşkın bir *toplum* yaratmak için, kutsal olanla dünyevi olanı, ruhani olanla maddi olanı, birleştirdi. İlk Hıristiyanlar kendilerinden hep bir "kardeşlik", bir "cemaat", "İsa'daki kız ve erkek kardeşler" olarak bahsettiler. Onlar, imparatorluğa rakip olan toplumsal bir örgüttü.

Yetkililer, "nefret" dedikodularına inanmayı *bıraktıklarında,* tehdit açıktı. Aksine, ikna olmuşlardı: Hıristiyanlar erdemliydi. Tertullian bir pagan haykırışını aktardı: "Bu Hıristiyanların nasıl da birbirlerini sevdiklerini bir görün," ve o belki tarafsız bir yorumcu olmasa da, Hıristiyanların hayır işleri, hasetlik uyandıran pek çok ilgi çekti. Hıristiyanları ateist olarak adlandıran son büyük Hıristiyanlık karşıtı, İmparator Julian, "Neden onların yabancılara karşı yardımseverliğinin, ölülerin mezarlarına gösterdikleri özenin ve hayatlarının sahte kutsallığının ateizmin artmasına en çok katkı yaptığını gözlemlemiyoruz?"şeklinde fikrini açıkça itiraf etti. (Frend 1974: 285' den alınmıştır). İsa'nın ikiciliği katı bir biçimde sürdürülemezdi. En azından, toplumsal hiyerarşiyi

bozmadan bile, Hıristiyanlık etik bir tehdit oluşturdu. İnsanlararası ve ailevi ilişkiler için gereken toplumsal etiğe aktarımında, açıkça imparatorluktan üstündü. Bu alanlarda yoğunlaşmış olsa bile, normatif bağlantıların alternatif bir odak noktasını temsil etti.

İmparatorluk, geniş bir alanı kapsayan ve yoğun harekete geçirme kapasitesine sahip, etik ve (standartları açısından) demokratik bir alternatif iktidar örgütü ile karşı karşıya kaldı. Otoriter iktidardan çok, dağınık iktidara güveniyordu, bu yüzden liderlerini infaz etmek örgütsel hamleyi durduramayabilirdi. Birçok açıdan, Hıristiyanlık, Roma'nın, cumhuriyetçi geçmişini idealleştirmekten ne kadar hoşlandığını gösterdi. Bu da sıradan yurttaşların ilgisini çekti ve MÖ 100 civarında yatıştığı sanılan eşitleyici siyasal eğilimleri geri getirdi. Hıristiyanlığın popülist liderliğinin, (bu bölümün ilerleyen kısımlarında tartışılacak olan) Gnostikler ve Donatistler gibi kilise içinde daha radikal, eşitlikçi bir karşı gruplaşma doğurması da muhtemeldi. Hıristiyanlık ruhani ve toplumsal olarak insan üzerine kurulmuştu. Amaçlar ne olursa olsun, insanları bu amaçlar uğruna harekete geçirdiği sürece, Hıristiyanlık tahrip ediciydi.

Takipçilerinin aktardığına göre, İsa'nın farkına vardığı şey, bilginin, –bu durumda, ruhani bilginin– gerçekten çok basit bir mesele olduğudur. Sonuç olarak yazılı ve sözlü karışık kanallar aracılığıyla yaygın bilgi akışına olanak sağlayan sadeleştirilmiş el yazıları ve sayısal sistemler ortaya çıkar çıkmaz, toplumsal yaşamla ilgili bilgilerin çoğu, sıradan bireyler için ulaşılabilir hale gelir. "Ruhani" sorular özellikle basittir: Yaşam ve ölüm arasındaki, maddi sınırlılık ve en üst seviyedeki önem arasındaki, düzen ve karmaşa, iyi ve kötü arasındaki çelişkiler hepimiz için tarih boyunca olduğu kadar yalın ve anlaşılması kolaydır; kültürlü filozoflar ve din âlimleri buna yalnızca teknik ayrıntılar eklerler. İnsanoğlunun genetik yapısı, dünyadaki genel bilginin edinimi için gereken zihinsel niteliklerin çoğu için temel bir eşitlik sağlar. Toplumlar, büyük insan gruplarının, varoluş ve anlamı hakkında benzer sorular sormalarına olanak sağladığında, güçlü eşitlikçi bir iktidar ortaya çıkar. Bunu mümkün kılan faktörler, çok eski toplumlarda gelişme gösterdi ve sonuçları devrimsel nitelikte oldu.

Bu sebeple, Hıristiyanlık dünyaya, en azından ideal anlamda, radikal, derin, fakat basit ve doğru bir ileti taşıdı. İnsanoğlunun evrenselleştiği noktada, insanlığın en geniş anlamda, evrensel bir örgütte, Evrensel Kilise'de, *ekümen*'de ortak varoluşu fikri doğar. Yunanca adının da ima ettiği üzere, bu Yunan felsefi evrenselliğini şart koşuyordu. Ancak Yunanlılar, yalnızca küçük bir alanı kapsayan katılımcı bir topluma sahipti. *Ekümen* ise Roma İmparatorluğu'nun yaygın kültürü ve okuryazarlığını gerektiriyordu. Ancak, Romalılar yayıldıkça, daha az katılımcı oldular. Milyonlarca kişilik toplumsal bir alanda, ismen "ruhani" olsa bile, temel bir eşitlik ve katılım iletisini taşımak da ideolojik bir iktidar hareketine, bir dine kaldı. Hıristiyanlık, insan topluluğunun mevcut devletlere, mevcut sınıf ve etnik ayrımlara tabi olması gerekmediğine, birleşmenin

güçten başka bir yolla, aşkın ideolojik iktidar yoluyla gerçekleştirilebileceğine işaret ediyordu. Sorun var olduğu sürece, zulüm acımasızca oldu.

Ruhani ve Dünyevi Ekümen: Bir Uzlaşmaya mı Gidiyor?

Yine de, yeni ortaya çıkan kilise ve imparatorluk devleti arasında uzlaşma açıkça mümkündü. Hıristiyanlık, devletin düşmanca tavırlarından pek etkilenmeden kalamadı. Belki inanç, komünal sadakat ve cesaret, ortada pek çok tereddüt olmasına rağmen, zulmün karşısında durabilirdi. Bazıları, Hıristiyanlığın daha fazla zulüm karşısında hayatta kalamayacağına inanmaktadır (örneğin Frend 1974). İkicilik, Hıristiyanları kendi problemlerine yöneltmişti. İkiciliğin kendi belirsizlikleri vardı ve bunlar, Hıristiyan ve dünyevi yetkililerin çıkarına olacak şekilde aydınlatılabilirdi. Dört İncil'de de aktarıldığı üzere, İsa'nın iletisi açıktı: Tüm kadın ve erkeklerin, özgür insanların ve kölelerin eşitliği dünyevi olmaktan ziyade ruhaniydi. Öyleyse, ruhani olanın sınırları neydi? Hıristiyanlık, bu sınırları daha dar bir kapsamda tanımlayarak Roma İmparatorluğu'nda kendine yer edinmeye başladı.

Önce kadınlar ve kölelerin özel durumlarını düşünelim. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde kadınlar açıkça iyi temsil ediliyorlardı (örneğin Luke, 8:1-3). Cameron'ın gözlemlediği üzere (1908), bu, özellikle "devrimsel" değildi. Kadınlar, resmi Roma kültürüne çok uzak olarak, İsis kültü gibi diğer dinlerden de etkilendiler. Hıristiyanlık, ticaret ile orta sınıftaki insanlar arasında yoğun olarak yayıldı ve bu sektörde kadınlar, çoğunlukla aile işindeki etkin aktörlerdi. Yine de, Hıristiyan mezhepleri daha da önem kazandığında, otorite konumlarında kadınların katılımı oldukça radikal görünmeye başladı. Elaine Pagels kadınların ilk dönemlerde kilisedeki rolü ile Gnostik mezheplerdeki rolünü karşılaştırdı. Pek çok mezhep kadınları aktif katılımcı, peygamber, rahip hatta piskopos olarak kabul etmişti. Metinleri, tanrının dişi ve androjen (hem erkek hem dişi) özelliklerine birçok göndermede bulunuyordu (pek çoğu, Üçleme'nin karı-koca ve tek oğuldan oluşabilmesi için Kutsal Ruh'u dişi yapmıştı). Tüm bunlar Paul ve kendilerini Paul olarak gösteren sonraki dönem yazarları (özellikle Yeni Ahit'te yer alan Timothy'ye yazılmış mektupta denir ki: "Bırakın kadınlar diğer tebaa ile birlikte sessizce öğrensinler"), ve ilk piskoposların çoğu tarafından örtbas edildi. Kadınlar tam katılım hakkına sahip olabilirlerdi, fakat resmi olarak görev yapamazlardı. Tanrı ve İsa kesinlikle erkekti (Pagels 1980: 48-69).

Bu gelişmede, bir ana belirsizlik vardır. Ste. Croix tarafından tekrarlandığı üzere, resmi Roma kurumları, özellikle daha eşitlikçi bir evlilik fikrine doğru giderek, daha az ataerkil bir hale geliyordu. Ancak, tek bir vilayetin, Hopkins'in (1980) Mısır ile ilgili en çok kabul gören tarihi kayıtları, evlilik sözleşmesinde kadınların gücünde, Yunan işgaliyle başlayan ve Romalılarınkiyle artan, istikrarlı bir azalma olduğu şeklinde tam tersi bir sonuca varır.

Ancak her ikisi de, Hıristiyanlığın ataerkilliği yoğunlaştırdığı görüşünü paylaşırlar. Hıristiyanlığın ataerkil Yahudilikle bağları dünyevi bağımlılığa kutsal bir yetki vererek, sonunda kadınların özgürlüğünü azalttı. Hıristiyanlığın yeniliği ve kadınlara karşı belirgin çağrısı, önceleri cinsiyet ilişkilerini canlı bir toplumsal meseleden fazlası olarak gördü ama daha sonrasında kilisenin yeni oluşan otorite yapısı bunu bastırdı.

Benzer bir ton yumuşaması kölelik konusunda da ortaya çıktı. Bu, Paul ve bir bütün olarak topluluk için hassas bir konuydu. Paul'ün Philemon'a yazdığı Philemon'un kaçak kölesinin iadesi hakkındaki mektup, Hıristiyan toplumunda belki de kutsal öğretinin bağlarının, köleliğin bağlarının önünde yer alması gerektiğine dair gizli bir ima içerir ama bundan fazlası da değil. Ortodoks kilise öğretisi, Aristo'nun dikkatini çekecekti: Kölelik talihsiz bir şeydi, fakat ilk günah düşünüldüğünde kaçınılmazdı. Köleler kilisenin sıradan üyeleri olabilirlerdi; Hıristiyan efendiler, inançlı köleleri azat etmeye teşvik edilmeliydi ve kilisede özgür adamlar da yükselebilirlerdi. Bu, biraz özgürlükçü, fakat yıkıcı olmayan bir tavırdı. Belki bu bakımdan, kadınlara karşı tutum ile paralellik gösterdi.

Bu gözden geçirmeler MS 250 tarihlerine kadar tanınmış bir "Katolik" kilisesi yaratan hiyerarşi, otorite ve Ortodoksluğa doğru ilerleyen genel bir hareketin parçasıydı. Ancak, toplumsal örgütlenme sorununa ilkeli, ideolojik bir çözüm değillerdi. İsa hiç rehberlik yapmamıştı ve bu yüzden kilise de bu meselelerde imparatorluğun üzerinden yaşamını sürdürür hale gelmişti.

Roma İmparatorluğu (birçok eski toplum gibi) şehirli ya da kırsal kesimdeki insan kitlelerinin günlük yaşamlarına girmeyi başaramamıştı. Onların bağlılıklarını ya da adetlerini harekete geçirmeyi ya da hayatlarına anlam ve saygınlık kazandırmayı başaramamıştı. Yine de, hayatın devam edebileceği düzen için gerekli temel değişkenleri sunmuştu. İlkel Hıristiyan toplumları, imparatorluğu savunamaz, vergi toplayamaz, gemileri korsanlardan ya da katır ve deve kervanlarını haydutlardan koruyamaz, ordu ve bürokrasinin ihtiyaçları için gereken örgütlenmeleri oluşturamaz, semavi bir din için şart olan okuryazarlığı sağlayamaz; ya da Hıristiyan yaşamının gerekli kıldığı diğer pek çok temel koşulu sağlayamazdı. İsa bu konularda pek bir şey söylememiştir ve ilk dönem kardeşliği toplumsal bir kozmoloji oluşturamamıştır. İnsanlığın evrensel durumu ile ilgili önemli ve toplumsal açıdan doğru şeyler söylemelerine ve bunları basit ama tatmin edici ayinler içeren küçük toplumsal bir yapıyla desteklemelerine rağmen, makro-toplumsal örgütlenme ve toplumsal farklılıklar hakkında çok az şeyden bahsettiler. İsa'nın ilk takipçileri, *kendi* kaynaklarından, Roma yurttaşlığı, cinsiyet, toplumsal sınıfsal konum ve etnik toplumdan gelen mevcut inanç ve uygulamalardan çözümler üretmek zorunda kalmışlardı.

Bir bakıma, yanıtları belirgin bir şekilde Hıristiyan'dı. İnançları genel bir halk desteği sağlamaya devam etti. Bu, (ilerde göreceğimiz gibi) kırsal kesim-

de oldukça radikal şekiller alabiliyordu, ancak normalinde ataerkil bir yapıdaydı. Hıristiyan toplumlar, toplumsal katmanlara ayrılmıştı, ancak daha ayrıcalıklı olanlar, daha az ayrıcalıklı olanlarla ilgilenirdi. Hayır işleri bunun, ancak aynı zamanda dinin iletim şeklinin de bir göstergesiydi. Yalnızca Hıristiyan elitler akıcı bir şekilde Latince ve Yunanca okuyabilirlerdi, fakat kutsal metinlerdeki iletiyi okuryazar olmayanlara iletmeye gönüllü olarak, kendilerinden aşağıda olanlara yönelmişlerdi. En temel törenler; katılımcı Komünyon ayini, kutsal metinlerin ve toplumlar arasında dolaşan kutsal mektupların yüksek sesle okunması ve bu tarz kaynaklardan hazırlanan vaazların verilmesiydi. Momigliano (1971) çarpıcı bir şekilde Roma geleneklerinin aksine, Hıristiyanlıkta elit ve kitle kültürleri arasında neredeyse hiç boşluk olmamasına dikkat çeker. Momigliano (1971), aslında 4. yüzyılın sonuna kadar, pagan yazarların, üst ve alt tabaka arasında hiçbir kültürel ayrım olmayacak şekilde karşılık vermeye zorlandıklarını iddia eder. Bu sebeple, kardeşlik içinde otorite ortaya çıkmaya başladığında bile, bu durum Romalı otoriteler için hala bir ölçüde endişe vericiydi. Çünkü piskoposlar, diyakozlar ve papazlar, merkezi şehir bölgelerinde insanları üzerinde, dünyevi yetkililerin kendi insanları üzerinde sahip olduklarından daha yoğun bir harekete geçirme gücüyle ortaya çıkıyorlardı. Brown (1981: 48), şimdi Hıristiyanların yüceliğinin ona hayran bir kalabalık olmaksızın, bize nadiren sunulduğu bir dünyada olduğumuzu belirtir. Hıristiyanlığın önde gelen isimlerinin insanların içinde derinlerde bulunan, "en tepeden başlayarak demokratikleşme" tellerine dokunabilme kapasitesinden bahseder. Aşağı yönlü harekete geçirme, iktidar ilişkilerini *yoğunlaştırabilme* yeteneği, dünyanın bu bölgesinde belirgin bir şekilde Hıristiyan'dı – ve bu diğer bölgelerdeki, diğer dünya dinleri için de belirleyiciydi. Bu yetenek, tarihsel gelişmelere sahne olan bu çağın bir ürünüydü ve şimdiye kadar bunu hiç sonradan kaybetmedik.

Ancak hiyerarşi arttı. İsa, ardında seçebileceğimiz hiçbir örgütlenme bırakmamıştı. Hatta havarilerinin bile ancak, liderliğini İsa'nın kardeşi James'in yaptığı bir grupla yaptıkları tartışmanın sonucunda kolektif güce ulaştıkları görülmektedir. İsa'ya "şahit" olan birçok kişi arasından On iki Havari nasıl seçilmişti? Gerçeğin düzenlenmeye ihtiyacı var: Nasıl öğretilecek, nasıl olduğu gibi tutulacak, altyapısı nasıl sağlanacak, ne olduğuna nasıl karar verilecekti. Tüm bunlar iktidar gerektiriyordu. Kilise örgütlenmesi üzerindeki etkilerin çeşitli olmasına rağmen, Roma İmparatorluğu'nun etkisi arttı. Kilise de, her bir kent-topluluğunun yetkisi vilayet içinde geçerli olan (vali dengi) bir başpiskopos tarafından yönetildiği kentsel bir yapı geliştirdi. Roma başpiskoposu, artan prestijini, bu şehrin dünyevi egemenliğinden alıyordu. Kilisenin gelirinin % 10'u vergiydi. Kiliseye aykırı görüşler taşrada güçlü temellere sahipti. Kilisenin nihayetinde doğu ve batı kiliselerine bölünmesi, imparatorluğun siyasal olarak ikiye bölünmesini izledi. Kilisenin Evrenselliğinin iki büyük sınavı,

kadınlar ve kölelerin tam katılımdan men edilmeleriydi. Papa Leo, önceden kölelerin rahipliğe kabul edilmesi uygulaması üzerinde şöyle görüş bildirdi:

> Ne doğum ne de karakter değerlerinin önermediği kişiler özgürce kutsal hiyerarşiye kabul ediliyor, ve özgürlüklerini sahiplerinden alamamış olanlar rahiplik rütbesine yükselebiliyor, sanki kölelere yakışır değersizlik kanunen bu şerefi elde edebilirmiş gibi... Bu meselede iki yanlış vardır, böyle cüretkar ve caiz olmayan isnatları kapsadığı müddetçe, kutsal makam böyle aşağılık katılımlarla kirletiliyor ve asıl sahiplerin hakları çiğneniyor [Jones 1964: 921' den alınmıştır].

En önemlisi, Ekümen Romalılaşmıştı, Hıristiyanlık sınırlıydı. İmparatorluk dışındaki çoğu misyonerlik aktivitesi, doğudaki "medeni" rakip devletler arasındaydı. Alman kökenli "barbarlar" çoğunlukla görmezden gelindi. Yalnızca (küçük) bir kuzey barbar halkı olan Rugi'ler, halen Roma sınırı dışında yaşamaktayken Hıristiyanlığa geçirildiler. Batı İmparatorluğu'nun çöküşünden yüz yıl sonra, muhtemelen yalnızca bir önemli barbar halkı daha, yani Lombard'lar, resmen Roma toprağı sayılmayan bir arazide yerleşmiş durumdayken Hıristiyanlığa geçirildiler (E.A. Thompson 1963 böyle der; ancak Vogt 1967: 218-23 bundan o kadar da emin değildir). Batılı *ekümen,* Romalı sınır muhafızları tarafından korundu.

Romalılaştırma etkinliği ilerledikçe, dünyevi otoriteler ile ilişkiler daha da çift taraflı olmaya başladı. Kilise ve devlet otoriteleri büyük rakipler haline geldi, ancak benzerlikleri onların birleşebilecekleri anlamını da taşıyordu. Diolectian'ın reformları, devlet bürokrasisini geniş bir alana yayarken, 3. yüzyılın sonunda, okuryazar, orta sınıf, şehirli erkeklere de yükselme fırsatları verdi. Bu şekilde "hizmet soyluluğu", kendilerinden önce gelen senato üyeleri ve şövalyelerden farklı olarak, dine resmi olmayan bir devlet desteği veren pek çok Hıristiyan'ı kapsıyordu (Jones 1963). Daha sonra (MS 312'de) Constantine, Hıristiyanlığa geçti ve (324'de) Hıristiyanlığın devlet hamisi oldu. Constantine'in bunu yapma sebepleri şiddetli tartışmaların konusudur: Muhtemelen samimiyet ve fırsatçılık birbirlerine öyle karışmıştı ki kendisi bile onları ayıramazdı. O, batıl inançları olan, temelde tek dine inanan, savaş alanındaki başarıları için bazen Hıristiyanlar'ın Tanrısına, bazen de güneş tanrısı olarak adlandırdığı, tek bir tanrıya şükretmeye gönüllü olan bir adamdı. O, kilise otoriter yapısı içindeki papazların, Roma kamu hukuku sisteminin üstünde gördüğü kendi konumuna verdikleri desteği takdir etti (Ullman 1976'ya bakın). Fakat destek iki taraflıydı. Eğer Hıristiyanlık baskı altına alınamıyorsa, toplumsal düzenin çıkarı için kendi üyelerini disiplin altına almalıydı. Constantine, 325'de karar organı olan Nicaea Konseyi'ne bizzat başkanlık yaptı. Nicaea Mezhebi, İsa'yı tanrı olarak ve Hıristiyanlığı da devlet yardımı

alan bir inanış olarak kabul ediyordu. Yardım gerekliydi çünkü Hıristiyanlık hala çok yoğun olarak inanç ve toplumsal huzursuzluk yaratıyordu.

Hıristiyanlık semavi bir dindi (bir kitap diniydi). Kitap da dogmalar içeriyordu. Bu dogmayı kabul eden kişi Hıristiyan olurdu. Herkes katılabilirdi; bu bir özgür irade hareketiydi. Peki ya birinin doğru anlayışı farklıysa ve biri, diyelim ki, daha ayrıntılı bir Yunan felsefesini ya da pagan tanrıların cumhuriyetçi erdemlerini, ya da mistik kültlerin coşkusunu tercih ederse? Hıristiyanlık; Zoroasteriyanizm ve İslam gibi, insanın özünü, onun doğruluğunun mantıksal olarak kabulü olarak tanımlamıştı. Bu sebeple, inancın reddi bireyi insanlıktan çıkarır. Semavi dinlerin bu özellikleri, evrenselliklerine gölge düşürür. İlk dinler, ya kitleleri daha yüce bir gerçeğin dışında tutmaya ya da farklı olarak değerlendirilen grupların kendi doğruları olduğunu kabul etmeye meyilliydiler. Eğer başka bir grubun, insani yönünün zayıf olduğu düşünülürse, bunun dinden kaynaklanmayan sebepleri vardı. Artık din, insanlığı hem tanımlıyor, hem de sınırlıyordu.

Hoşgörüsüzlük, diğer Hıristiyanlara karşı da gösterildi. Açık bir toplumsal kozmolojiye sahip olmayan öğreti, doğru öğretinin ne olduğunun ve kim tarafından savunulması gerektiğinin belirlenmesinde güçlüklere yol açtı. İncillerin kendi aralarındaki fark açıktı. 2. yüzyılda, çoğunlukla büyük öfkelerle bastırılan, çok sayıda takipçisi olan Gnostikler, Marsiyonitler, Montanistler, Manikeanlar, Aryanlar, Donatistler gibi mezhepler ortaya çıktı. Anlaşmazlıklar mezheplerin öğretiye saldırmalarına; İsa'nın kutsal mı, insan mı, yoksa ikisi birden mi olduğu, bir kadından doğup doğmadığı, rahiplerin kutsal olanlara mı yoksa insan olanlara mı dâhil olması gerektiği, tüm bu meselelerde hangi otoritenin tanınacağı tartışmalarına yol açtı. Anlaşmazlıkların merkezinde, İsa'nın tanrı ikiciliğini ve Sezar'ı uzlaştırma ve ruhani konularda söz söyleyebilecek ve inançlılardan oluşan bir toplumsal örgütlenmeyi sağlayabilecek bir örgütlenme yaratma çabası vardı. Devlet, öğretisel anlaşmazlıkları çözme konusunda çok ilgiliydi, çünkü kendi yapısına uygun bir iktidar istiyordu.

Yaklaşık olarak MS 250'ye kadar, kilise-devlet ilişkileri bazı alanlarda yeni bir dönemece girmişti. Her ikisinin de güç yapıları şehirliydi, yine de bazı kırsal kesimlerde din değiştirmeler başlamıştı. 250 yılına kadar, Mısır ve Kuzey Afrika vilayetleri ve çoğu Anadolu şehri yoğun bir şekilde Hıristiyanlaşmıştı. Orijinal anavatanı ve Filistin ve Antakya çevresindeki ona komşu olan kırsal alanlardaki Hıristiyan yayılışı, Constantine sonrasına kadar, seyrek görülür. Kırsal Kelt topraklarının batısına neredeyse hiç el değmemişken, Yunanistan ve İtalya'da durum böyleydi. Antakya bölgesinin ve Yunanistan'ın iç kesimlerinin tuhaflıklarından (Liebeschutz 1979'a bakınız) farklı olarak, Hıristiyanlığın yayılışı ticaret ve Helenistik kültür rotalarını takip etti. En fazla Hıristiyan olan vilayetler, ister içinde ya da yakınında olsun, Helenistik etki alan-

ları olan Roma' nın merkezi için çok miktarda tarımsal mahsul temin ettiler. En fakir bölgeler değil, bilakis en zengin bölgelerdi.

Kırsal kesime yayılma konusunda pek çok şey belirsizdir (Frend 1967, 1974, 1979'a bakınız). Bir tek vilayet ise çok iyi belgelenmişti: Kuzey Afrika. Kuzey Afrika, 4. yüzyılın sapkın mezheplerinden en önemlisi olan Donatistleri doğurdu ve Katolik karşıtlarından biri olan Hippo (Kartaca) Piskoposu Augustine, aynı zamanda kilisenin önemli teorisyenlerindendi. Onların çelişkisi, kilisenin yavaş yavaş imparatorluğun yerini aldıkça, karşı karşıya kaldığı örgütsel ikilemler hakkında da çok şeyi ortaya çıkarır.

Donatist* Sapkın İnancı ve Augustine: Uzlaşmada Başarısızlık

Donatistler, MS 250'deki son Hıristiyan karşıtı zulümler sırasında, imparatorluk yetkilileriyle uzlaşmış olan yerel piskoposları protesto amacıyla ortaya çıktılar. Hıristiyanlığın saf, dünyevi meseleler ile bozulmamış halde kalması gerektiğini iddia ettiler. Kendi piskoposlarını belirleyerek (bunların başında piskopos Donatus vardı) kiliseye meydan okudular. Constantine'in din değiştirip Katolik ihtilafı desteklemesi; Katolik'lere düşman olan pagan Julien'in tahta çıkışı ve daha sonra başka Katolik imparatorlar gibi İmparatorluk haleflerinin çılgınlıkları, onları bazen imparatorluğun himayesi altında bazen himayesi dışında tuttu. Ancak Donatist harekete toplumsal-devrimci eğilimler de karışmış durumdaydı. Bu eğilimlerden bazıları, Katolik yetkililerle imparatorluk yetkililerinin birleşen ellerinde devamlı bir zulmü kesinleştirerek, Numidian kabile reisi Gildo'nun isyanı ile flört ediyordu.

Donatizm üzerine önemli bir bilimsel anlaşmazlık vardır: "Ulusal/toplumsal" ve "dini" sıkıntıların göreceli katkısı. Bu alandaki başlıca çalışma, "ulusal/toplumsal" meselelerin pek çoğunu ortaya çıkaran Frend'in çalışmasıdır (1969). Frend, Donatistler'in kasabaların aksine kuvvetli bir şekilde kırsal kesime ve Latince'den ve Kartaca dili Punic'ten ziyade, Kuzey Afrika dili Berberi konuşulan alanlarda yoğunlaştıklarını iddia eder. Donatistler ile toplumsal devrimciler, Circumcellion'lar; vilayetin büyük toprak sahiplerine karşı ayaklanan toprak sahibi olmayan işçiler ve köylü arazi sahipleri arasındaki bağlantıyı vurguladı. Gildo ile bağlantının, taşralı, kırsal ve Roma karşıtı düşünceden çıktığını da iddia eder. Brown (1962, 1963, 1967) ve MacMullun (1966), Frend'in, Donatist sapkın mezhebini, "ulusal/toplumsal" faktörlere indirgediği yorumunu yaparlar. Arka plandaki tüm bu faktörlerin katkısına rağmen, belirleyici meselelerin dini olduğunu da öne sürmektedirler. Onlar,

* Donatizm; adını Berberi Hıristiyan papaz Donatus Magnus'tan alan ve 4. ve 5. yüzyıllarda Roma'nın Kuzey Afrika'daki topraklarında yayılan bir Hıristiyan mezhebidir. Geç Antikite'de Katolik geleneğiyle fikir ayrılığı yaşayan ayrı bir kilise kurmuşlardır – ç.n.

Donatistler'in, kırsal yoğunlukları ne olursa olsun, kasabalardan çıktığını ve bunlardan destek aldıklarını; vilayetin güneyinde tüm toplumsal grupları temsil edecek kadar baskın olduklarını; *Circumcellion*'ların, üst sınıf gruplaşma mücadelelerinde Donatist mülk sahipleri tarafından bir zamanlar hücum kıtası olarak kullanıldıklarını; ve Donatistlerin kontrolü altındaki bölgelerde hiçbir "devrim planı" ya da siyasi yeniden yapılanma olmadığını iddia ettiler. Her ne kadar Brown (1961: 101) bunun "dinin toplum içindeki yerinden başka bir şey" anlamına gelmeyeceği açıklamasını yapsa da, dini inanç prensip olarak risk altındaydı.

Geniş kapsamlı herhangi bir tarihçi ya da karşılaştırmalı toplumbilimci, bu anlaşmazlıktaki tadı fark edecek ve materyalist ve idealist sınırlar boyunca gelişimini tahmin edecektir. Fakat bu tarz bir anlaşmazlık, temel sorunları karıştırır. Aslında her iki taraf da temel noktalarda aynı fikirdedir. Frend, sorunun öğretinin kendisi olduğu fikrini reddeder. İddia ettiğine göre, Donatus, Aryan hattını izleyerek, öğretisel açıdan sapkın sayılan bir metin daha yazmıştı ("Üçleme Üzerine"). Ancak bu, Doğu'dan farklı olarak, Afrika'daki anlaşmazlıkların bir parçası değildi. Afrika'daki her iki taraf da, çoğu noktalarda öğretilerinin birliğini vurguladılar. Kilise örgütlenmesi konusunda ayrılıyorlardı: "Anlaşmazlığın özünü oluşturan şey, kilisenin belirleyici inançlarından ziyade, bir cemaat olarak kilisenin doğası ve dünyayla ilişkisi idi (Frend 1962: 315). Brown da aynı fikirdedir. Donatistler'in, kilisenin "saf", kutsal hukukun tek koruyucusu olması gerektiğini iddia ettiklerini dile getirir: "Tanrı'nın bana öğretilen kanunundan başka hiçbir şey için endişe duymuyorum. Bunu korur, bunun için ölür, bunun içinde yanarım. Dünyada bu kanundan başka hiçbir şey yoktur." Bu, acımasız, kaotik bir dünyada, kutsal hukukla doğrudan bir bağ kurma yönünde tipik bir mezhepsel taleptir. Taraftarlarının iddia ettiği gibi, gerçekten de ilk kilisenin gerçek ruhuna ait bir parçayı temsil ediyordu. Ancak Augustine bunun savunmacı, bozguncu bir ruh olduğunu iddia etti. Donatistler, tarihin Hıristiyanlığın tarafında olduğunun farkında değillerdi. "Bulutlar gök gürültüsüyle salınır ve derler ki Tanrı'nın Evi tüm yeryüzünde inşa edilecektir ve bu kurbağalar bataklıklarında oturur bağırırlar: Bizler var olan tek Hıristiyanlarız."

Her iki tarafın hoşgörüsüzlüğü ve cinayetlerinin ardında yalnızca maddi-toplumsal huzursuzluk ve "öğreti" değil, daha önemli ve ikisini bağlayacak şekilde, farklı *toplumsal örgütlenme ve kimlik* fikirleri yatıyordu. Donatistler, tüm alternatif toplumsal iktidar temellerini görmezden gelen, Tanrı'yla doğrudan ilişkisinde seçilmiş ve saf insanlar olarak, tamamen aşkın bir ayrılıkçılık ile destekleniyorlardı. Augustine ve kilise otoriteleri, daha dünyevi ve daha az aşkın olan bir imparatorluk kimliğini ellerinde bulunduruyorlardı. Onlar, tanrısal lütfun keyfini çıkararak, ancak bir yandan da dünya üzerine dünyevi

bir disiplin getirme zorunluluğu ile uygar dünyayı bir bütün olarak örgütleyebilirlerdi. Bu yüzden, tartışma kilise örgütlenmesinin ötesine geçti. Hıristiyanlığın, yerel ve yaygın olan Roma toplumsal düzenini devraldığı düşünüldüğünde, mesele artık "hangi topluma aidim"di: Eğer pragmatik bir kilise toplumu ise yaygın bir topluma mı, yoksa bir *ekümen* ya da mezhep olan saf bir kilise toplumuna mı?

Donatistler'in cevabı açıktı fakat yanlış bir fikre bağlıydı. Gerçek bir Hıristiyan toplumu yalnızca saf olanları içine alırdı. Kilisenin geri kalanı uzlaşmışsa, cehenneme gidebilirdi. Kırsala karşın kentsel, ya da kısmi sınıf ya da etnik kimlikleri olmasından ziyade, yerel olması onun en önemli özelliğidir. Ancak ayrılıkçılık, mevcut tarımsal üretim, nüfus yoğunluğu ya da toplumsal örgütlenme düzeylerinde geçerli değildi. Donatistler, kendilerinin de bildiği gibi, dünyadan kendilerini çekmişlerdi. Saflık yanlısı konumları, İsa'nın Roma'yı görmezden gelme eğilimini tekrar ediyordu. Hıristiyanlığın, varlığını Roma üzerinden devam ettirdiğini, ahlaki toplumlarının mevcut formlarında, yalnızca teritoryal anlamında yaygın bir barış ve düzen çerçevesi içinde var olabildiklerini kabul etmediler. Bu çerçeve ile uzlaşmanın toplumsal gerilemeden kaçınması gerekirdi.

Donatistler ile tartışırken, Augustine bunu takdir etmişti. Ancak nihayetinde öyle olmadı. Onun başarısızlığı açıklayıcıdır. En önemli eseri olan *Tanrı'nın Şehri*'nde, Hıristiyanlığın Roma'yı tamamen göz ardı etmemesi, onun görevini üstlenmesi gerektiğini söyleyen bölümler vardır. Bunlar, Hıristiyanlığın teleolojik bakış açısından görülen bir Roma tarihi sunar. Erdemleri, Hıristiyanlık çağının beklentileri olarak övülür; cesur ve cömert ruhlu erkekleri, her ne kadar hayranlık uyandırsa da, pagan dünyada azınlık olmaya lanetlenmiştir. Aynı zamanda, dünyevi başarıları, devleti, kanunları, mal varlığı ilişkileri, ilk günah düşünüldüğünde, toplumsal varlık için gerekli olarak kabul edilir. Roma uygulamaları, yalnızca Hıristiyanlığın adalet ve ahlakı ile birleşmiş olsaydı, "Roma cumhuriyeti şimdiki dünyayı kendi mutluluğu ile zenginleştirmiş ve saadet içinde saltanat sürmek için sonsuz yaşamın doruklarına çıkartmış olurdu." Maalesef, bu gerçekleşmedi. Augustine'in yanıtı bunu gerçekleştirmek değildi. Ailenin ve devletin uyumu için adalet ve ataerkil otoritenin gerekliliği üzerine birkaç baştan savma açıklamanın dışında, arzulanan "tanrının şehri"nin dünyevi tarafına dair hemen hemen hiçbir şey söylemedi. Bunun yerine ileti, ruhsal iç huzur ve yaşamdan sonraki kurtuluş üzerine yoğunlaşmıştı. Ona göre, Hıristiyanlar "tamamen yozlaşmış bir devletin kötülüğüne katlanmak durumunda kalmışlardı ve bu şekilde, kanunu, tanrının iradesi olan İlahi Cumhuriyet'te bulunan, meleklerin kutsal ve yüce meclisinde kendileri için bir şeref makamı kazanmışlardı" (kitap II, Bölüm 19). Sonuç aslında Donatistlerinkiyle aynıydı. Bu, yalnızca, varlığın ruhani yanını alıp, İsa ile karşı karşıya gelen Se-

zar'dan farklı olarak, dindışı dünyayı, maalesef hızla yozlaşmakta olan bir Caesar'a bırakan, oldukça uzmanlaşmış bir *ekümen* idi.

Batılı pek çok çağdaşı gibi Augustine'in tavrı da, doğuda işitilen seslerden ayrılıyordu. Suriyeli bir Hıristiyan lider şöyle söyledi: Roma İmparatorluğu "asla fethedilemeyecektir. Asla korkmayın, çünkü adı İsa olan bir varis elinde güçle gelecek ve onun iktidarı İmparatorluk'un ordusunu destekleyecektir" (aynı zamanda başka doğu örnekleri de veren Frend 1979:41'den alınmıştır). Durum da buydu ve doğu imparatorluğunu bin yıl boyunca korumaya yardım etti. Giderek papaz sınıfına ait olan Doğu Kilisesi, Batı İmparatorluğu'na değil, Doğu İmparatorlarının egemenliğine destek verdi.

Augustine'in 413 ile 427 arasında yazılmış, bin sayfalık kitabı hakkında oldukça çarpıcı olan şey; hiç kimsenin, (Julian'ın 4 yıl süren hâkimiyeti dışında) Hıristiyan imparatorların tam bir yüzyıl boyunca hâkimiyet sürdüklerini ve devletin 391'den beri resmi olarak pagan kültlerinin uygulanmasını yasaklamış olduğunu bu kitaptan tahmin edemeyecek olmasıdır. *Tanrı'nın Şehri;* 410'da Alaric'in Roma'yı yağmalamasının, şehrin Hıristiyanlığı benimsemesinden kaynaklanmış olduğu yönündeki suçlamaları çürütmek için yazılmıştı. Augustine'in ana savunma hattı, Roma'nın hala gerçekten pagan olduğu, Hıristiyanların bunun için suçlanamayacağıydı. Augustine için, Roma hala başlıca düşmandı. Son Hippo kuşatması sırasında, tam da Vandallar'ın savunmaları yarıp, Hıristiyan ve pagan yurttaşları aynı şekilde katletmesinden önce ölmüş olması isabet olmuşa benzer. İsa'nın iletisinin dünyevi bir ileti olmadığı tekrar edildi. Augustine Donatistlere karşılık vermede başarısız olmuştu. Constantine'in önerdiği iktidarların kaynaşmasın fikrini reddetmişti.

Donatistler ve batı Katolik Kilisesi aynı şekilde Roma'ya bağımlılıklarını ciddiye almadılar. Kendi eylemleri bunu gerektirdi, yine de kabul etmiş olsalar bile, bunu öğretisel değil, ancak pragmatik olarak kabul edebildiler. Bu, edebiyat alanında son derece açıktır. Ben, Hıristiyanlığın yayılışının, Romalıların iletişim şekilleri ve yollarına bağlı olduğunu iddia ettim. Kutsal metinleri ve tefsirleri ve Augustine'inki gibi metinleri okumak bir eğitim sistemini gerektirdi. Hıristiyanlar, pagan okullarından memnun değillerdi. Onlar hala, İmparatorluk'un çöküş döneminde, pagan zehrinin eğitim üzerinde baskın olduğunu iddia ediyorlardı. Yine de, ne onlarla rekabet ettiler ne de onlara sokuldular. Esas Hıristiyan eğitim kurumları manastırlardı. Bunlar, toplumdan kendilerini çekmiş insanlar için, eğer okuryazarlıklarını sürdürmek istiyorlarsa, gerekliydi. Ancak toplum içinde kalan insanlar için, pagan eğitimi gönülsüzce, ancak pragmatik olarak kabul edildi. Yalnızca batı imparatorluğunun nihai çöküşünde, bağımsız olarak, Roma toplumunda okuryazarlığı iletmek için, manastır okullarının yanı sıra, piskoposlarca idare edilen birkaç okul ortaya çıktı.

Dolayısıyla Gibbons kısmen haklıydı. Bunun sonucu olarak, İmparatorluk'un çöküşü, "din ve barbarlığın zaferi"nden kaynaklandı diyerek abarttı. İmparatorluk çöktü, çünkü son bölümde belirttiğim üzere, barbar baskısına karşılık veremedi. Hıristiyanlık, Roma'nın sunduğu temel üzerine, kendi son derece medeni *ekümen*'ini kurma şansını kaybetti. Hıristiyanlar ne zaman ruhani dünyanın üstünlüğünü savunsalar, bir çözümden, bu bölümün başında tanımladığım Roma toplumunun çelişkilerine geri dönüyorlardı. Onlar, "bunlar, bizim sorunumuz değil" diyorlardı ve yanılıyorlardı. Çünkü Hıristiyan yaşamının yapısı bir çözüme bağlıydı. Birazdan göreceğimiz üzere, bu yapının büyük bir kısmı kaybolmuştu. Tamamının yitirilmemesi de sadece bir tesadüf olabilirdi.

İki ideal-tipik çözüm ve dolayısıyla da bunların arasında, uzlaşma çözümünün pek çok katmanı vardı. Birincisi, Doğu İmparatorluğu'nda bulunan papaz sınıfı çözümüydü. Bu, bizim Katolik dediğimiz, erken dönem Batı Kilisesinin bütün özelliklerini abartmış olurdu. Ancak bu, daha güçlü barbarlar tarafından tehdit edilen Batı' da işe yaramayabilirdi, çünkü halkı harekete geçirme gücü bakımından göreceli olarak zayıftı. Doğu İmparatorluğu da daha sonra, kitleleri harekete geçirme gücü daha büyük bir din olan İslam tarafından, Constantinople çevresindeki merkezi haricindeki yerlerde bir kenara atıldı. İkinci ideal-tipik çözüm ise halkla ilgiliydi; bu çözüm daha radikal ve yenilikçiydi, çünkü tarihte bir örneği yoktu ve Roma devletine karşı düşmanlık yaratacaktı. Yaygın ve nispeten demokratik kilise kurumlarının kurulmasını, medeniyetin savunması için halkın seferber edilmesini kapsayacaktı. Roma böyle kuruluşların kurulmasında başarısız oldu ve Hıristiyanlık da bu başarısızlığı tekrarladı. Hala uzun vadeli, yoğun ve yaygın bir toplumsal iktidar kombinasyonu yoktu; çünkü Hıristiyanlık toplumsal iktidarla doğrudan yüzleşememişti.

Roma'nın Ötesinde, Hıristiyan Dünyası'nın İçine Doğru: Uzmanlaşmış Ekümen

Yine de, İmparatorluk'un sonunun geldiği kabul edildiyse de, bu ondan uzak durma ve barbar istilacılarla ayrı bir barış yapma pahasına oldu. Fatihler, medeniyetin çok çeşitli meyvelerine el koymaya istekliydiler; ancak yaygın örgütlenme biçimleri sunamadılar. Toplam sayıları azdı. Siyasal yönden küçük krallıklar; askeri yönden aristokrat savaşçılardan kurulu dağınık federasyonlar; ekonomik yönden küçük ölçekli tarımsal üretim ve hayvan sürüleri; ideolojik yönden "kabile" kültürlerinin[8] sözlü aktarımlarını yaratabilirlerdi. Roma Devleti'nin yaygın iktidar ağlarının yerini almaktan ziyade, istemeden de olsa,

[8] Özellikle Wallace-Hadrill 1962; E. A. Thompson 1966, 1969'a bkz.

onları yok ettiler. Yine de, âdemi merkezileşmiş, küçük ölçekli, kendi yaşam tarzlarını benimsemeye uygun bir şekil almak için İmparatorluk'un bu iyi özelliklerini takdir edip, benimseyebildiler. Roma ve barbarlar arasında iki ana devamlılık ve uyum alanı olduğu görülmektedir: Dinde ve ekonomik hayatta.

Dini alanda, barbarlar imparatorluk içinde yerleşmeye başladıktan sonra, Hıristiyanlar onları kendi dinlerine çekmeye, pagan Romalılardan çok daha fazla ilgi gösterdiler. Hıristiyanlar, son dört yüzyıldaki misyonerlik uygulamalarını devam ettirdiler. Böyle eylemler asla merkeze bağlı olmamıştı ve dolayısıyla Roma devletinin ve hatta Roma rahibinin gücüne bağlı değildi. Aslında, barbarların birçoğu Aryan karşıt inancına geçti; çünkü özellikle Ulfila olmak üzere aralarında bulunan nüfuzlu misyonerler, İmparatorluk'un doğu kesimlerinden gelen Aryanlardı. Onlara göre, barbarlar muhtemelen genel anlamda medeniyetin bir sembolü olarak Hıristiyanlığa geçmişlerdi. Bu, aynı zamanda, daha hırslı yöneticilerine yapılan aydın yardım önerisiydi (sonuçta Romalı pagan okullardan çıkmış olsa bile, bu okullar onlara açık değildi). Niyetleri muhtemelen son dönem sömürgecilik tarihinde, Üçüncü Dünya ülkelerinde Hıristiyanlığa geçenlerin pek çoğu ile benzerdi.

Barbarlar oldukça hızlı bir şekilde Hıristiyanlaştılar. 4. ve 5. yüzyıllarda Roma topraklarına giren önemli Germen halklarından hiçbiri, sınırı geçtikten sonra bir nesilden fazla bir süre pagan olarak kalamadı (E. A. Thompson 1963: 77-88; Vogt 1967: 204:23). Onlar Roma Devleti olmadan, Roma Medeniyeti'ni kabul ediyorlardı. Batı İmparatorluğu'nun MS 476'da nihai olarak son bulmasından sonra, Hıristiyanlık, bu uygarlığın, özellikle okuryazarlık olmak üzere, mirasını elinde tutan tek grup oldu. "Roma İmparatorluğu'nun kaybettiği şeyi, Katolik Kilisesi geri kazandı," der Vogt (1967:277).

İkinci süreklilik alanı ekonomikti. Ayırt edilmesi daha zordur, ancak son dönem Roma villasının, erken dönem Orta Çağ'ın yeni tımarına benzerliği ile ilgilidir. Her ikisi de, kendine bağlı köylülerin işçiliklerini kullanan bir lord tarafından kontrol edilen, küçük ölçekli, âdemi merkezileşmiş üretim birimlerini kapsar. Villa'dan tımar'a geçişin tarihi üzerine yalnızca tahmin yürütebiliriz; ancak bu, barbar liderler ile imparatorluğun hayatta kalan taşra aristokrasisi arasındaki uzlaşmayı kapsamış olmalıdır. Galli-Romalı, Romalı-İngiliz ve bunun gibi aristokrasiler artık Roma devletinden uzak duruyordu. Roma'nın meclis ve şövalye sınıfları, kendi kapsamlı örgütlenmeleri devam ederken, Hıristiyanlığa karşı koymuşlardı. Ancak merkezle bağlantıları koptuğunda, kendi kaynaklarını yerel Hıristiyanlarınkiyle birleştirdiler. Okuryazarlardı; bu nedenle taşra kilisesinin değerli üyeleri olarak kabul gördüler. Gaul'deki Sidonius Appolinaris gibi pek çoğu piskopos oldu. Yüksek rütbeli İmparatorluk muhafızı memurlarından gelen Appolinaris, Roma egemenliğinin yeniden sağlanacağı umudundan asla vazgeçmedi. Barbarların cahillikleri, kültürü,

giyim kuşam tarzı ve kokusuna karşı duyduğu nefret, geldiği sınıfın geleneğinde olan bir şeydi. Ancak 5. yüzyılın sonuna kadar, onu samimi bir Hıristiyan'a dönüştüren de buydu. Hıristiyanlık, artık medeniyetin en belirgin özelliği olmuştu (Sidonus'un kısa bir açıklaması için Hanson 1970'e, ayrıntılı açıklaması için ise Stevens 1933'e bakınız).

5. yüzyıldan bu yana, Hıristiyan kurumları, barbarların toplumsal gerilemesine karşı medeniyetin başlıca savunma duvarlarıydı. Bu, sık sık anlatılan bir hikâyedir (örneğin Wolff 1968; Brown 1971'de). Hikâye normal olarak, aktarımı artık neredeyse tamamen kilise okulları tarafından gerçekleştirilen okuryazarlığı merkez alıyordu. 4. yüzyılın sonu 5. yüzyılın başında, kilise batıdaki Roma eğitim sisteminin çöküşüne tepki verdi. Kutsal metinlerin ve tefsirlerinin okunup kopyalanabilmesi için, her rahip ve rahibeye okuma-yazma öğretilmeliydi. Bu çöküş döneminde, yeni şeyler yazmaya ilgi azdı, fakat mevcut olanları koruyup saklamaya yönelik ilgi çok daha fazlaydı. Her biri piskopos tarafından denetlenen papaz okulları, çoktan beri yerleşmiş olan ve şimdi güçlendirilen manastır okullarına eklendi. İki okul sisteminin başarılı olduğu söylenemez. Çoğu çöktü, yalnızca birkaçı ayakta kaldı. Okuryazar öğretmenlerin sayısındaki yetersizlik sürekli hale geldi. Kütüphaneler, 8. yüzyılda sadece birkaç tane olmasına rağmen, ayakta kaldı (J.W. Thompson 1957). Ancak ilginç bir şekilde, Hıristiyanlığın okuryazarlığı uygulayış şekli, aslında hayatta kalmasına yönelik bir tehdit oluşturdu. Stratton (1978: 179-212), Hıristiyan *lectio divina* düşüncesinin yani okuryazarlığın tanrıyla birey arasında bir iletişim olarak özel anlamda kullanımının; okuryazarlığın daha yaygın, toplumsal ve fonksiyonel temelini tehdit ettiğini iddia eder. Bu durum, okuryazarlığı, Greko-Romen geleneklerden uzaklaştırarak, Orta Doğu sınırlı olan kutsal bilgiye yaklaştırdı.

Dolayısıyla, okuryazarlık geleneğinin devamlılığı ve bununla birlikte Hıristiyanlığın devamlılığı birbirine paralel gitti. Kaçınılmazlık görünüşüne sahip değildir. Barbar nüfuzunun düzensizliği ona yardımcı oldu. Galya, 6. yüzyılda çökerken, Roma İtalyası ve Britanya direniyordu. 568'deki Lombard istilası karşısında İtalya çöktüğünde ise, başka yerlerden gelen misyonerler Galya'daki Frenkler ve İngiltere'deki Saksonların dinlerini değiştirmelerini sağlıyordu. Charlemagne ya da Büyük Alfred gibi güçlü ve hırslı hükümdarlar, Hıristiyan kilisesinin misyonunun kendileri ile aynı olduğunun farkına vardılar. Okuryazarlığı, misyonerlik çalışmalarını ve laik hukuk kadar, kilise kanununun da yürürlüğe konulmasını teşvik ettiler. Bu şekilde, okuryazarlığın sınırlı ve kutsal yönleri kadar, halka açık ve işlevsel olan yönlerini de korudular ve Orta Çağ'daki yaygın edebi kültürün yenilenmesinin yolunu açtılar. Bir yerlerde her zaman yeni yeni gelişen bir kilise ve yeniden canlanan bir

devlet vardı ve aralarındaki işbirliği ve mücadele Orta Çağ'ın son dönemine ait diyalektiğin önemli parçalarıydı.

Kilise, yerel-ötesi yaygın toplumsal örgütlenmelerin önde gelen aracısıydı. İstilacıların örgütlenme şekilleri; köy ya da kabilelerin yoğun yerel ilişkileri ve de ek olarak bunun ötesindeki dağınık ve istikrarsız konfederasyon içinde sınırlanmıştı. Kilise, bu insanlar için (12. Bölüm'de ayrıntılı olarak bahsedilen) üç yaygın lütufta bulunuyordu. İlk olarak, kilisenin okuryazarlığı; yüz yüze ilişkilerin ve tek bir milletin sözlü geleneklerinin ötesinde, istikrarlı bir iletişim aracını temsil ediyordu. İkinci olarak, hukuku ve ahlakı uzun mesafeli bir düzeni temsil ediyordu. İyileştirilmesi halinde, özellikle ticaret açısından önemliydi. Hıristiyanlar diğer Hıristiyanlara bu şekilde bir saygıyla, alçakgönüllülükle ve cömertçe davranırlarsa, ticaret gelişi güzel bir şekilde yağmalanmazdı. Ve üçüncü olarak, Roma dünyasından uzaklaşarak, kilise aslında, kendine yetmeyen ama kendi ekonomisi olan, diğer manastırlarla, piskoposların mülkleriyle, laik mülklerle ve tımarlarla ticaret yapan bir manastırlar ağı olan Roma uzantısının manastıra özgü küçük evrenini yaratmıştı. Bu manastıra özgü papazlık ekonomisi, plansız yağmalar, toplumda bir yerlerde hüküm sürse de, Hıristiyan normları tarafından desteklendi. *Ekümen* maddi ve ekonomik şekillerde, dünyevi hükümdarlar için toplumsal gelişme ve medeniyet örneği olarak, ayakta kaldı. Charlemagne'ler ve Alfred'ler de samimiyetle Hıristiyanlığa geçti ve destek verdiler.

Ancak, ayakta kalırken, *ekümen* de değişime uğradı. İlk kez bir devlet olmadan var oluyordu ve artık parazit bir form değildi. Birçok biçimlerde, devletler gelip gitmişti. Charlemagne tarafından desteklenmesine rağmen, 9. yüzyılın sonunda Şarlman (Carolingian) siyasi birliğinin çöküşünden sonra bile, Kilise, Frank hâkimiyet bölgelerinde düzeni sağladı. Ullmann, Şarlman (Carolingian) "yeniden doğuşunu" dini bir yeniden doğuş olarak özetler: "Hıristiyanların kutsal bir lütufun telkininden etkilenen bireysel yeniden doğuşu, *nova creatura* kolektif bir yeniden doğuş, çağdaş toplumun dönüşümü ya da yeniden doğuşu için bir model oldu" (1969: 6-7; McKitterick 1977 ile karşılaştırın). "Kutsal lütuf"tan kasıt, aşkın iktidardır. Kilise, tanrının kılıcının savunabileceğinden, tanrının hukukunun düzen getirebileceğinden, piyasa ve üretim ilişkilerinin kendiliğinden karşılayabileceğinden daha geniş bir alan üzerinde normatif bir düzen sağladı. Bu yaygın düzen içinde, bu iktidar biçimleri zamanla ayağa kalkabilirdi. Ancak ne zaman ki bu iyileşme tamamlandı, maddi anlamda nüfus ve ekonomik üretim eşitlendi ve Roma'nın seviyelerini aştı, işte o zaman *ekümen* kuruyup gitmekten kurtuldu. Teritoryal bir imparatorluk, Avrupa'da hiçbir zaman yeniden doğmadı. Eğer Avrupa bir "toplum" ise, bu, ideolojik iktidarın yani Hıristiyan Krallık'ın, sınırları ile tanımlanan bir toplumdu.

Hıristiyanlığın, İmparatorluk'un çelişkilerine bulduğu çözüm; uzmanlaşmış *ekümen* idi. Bu, İsa'nın iddia ettiği gibi, yalnızca "ruhani dünya" ile ilgili değildi, zira papazları, prens-piskoposları ve manastır başrahipleri aynı zamanda ruhani olmayan büyük iktidar kaynaklarını ve bunlara bağlı pek çok kâtip, köylü ve tüccarı kontrol ediyorlardı. "Ruhani dünya" ve bu dünyadaki ahlaki ve normatif meseleler üzerinde tek söz sahibi değildi. Dünyevi alan da, ahlaki doğrular oluşturdu; örneğin ideal aşk edebiyatı ya da şeref ve şövalyeliğe karşı ilgi gibi. Bu daha çok, aslında ruhani dünya hakkında bilgi edinme arzusundan doğan ama iktidar kaynaklarının daha dünyevi bir karışımı halinde kurumsallaşan özel bir ideolojik iktidar alanıydı.

Bu alan içinde bile, tüm çelişkileri çözemedi. Hiyerarşiye karşın eşitlik çelişkisini, yeni bir öğretisel formda özümsedi. İmparatorluklar farkında olmadan bireyin mantığını teşvik etmiş, ancak kasıtlı olarak da bastırmıştı. Hıristiyan kilisesi her ikisini de bilinçli olarak yaptı. Bilincinin başlıca seviyeleri, halkın dini duyguları ve teoloji, o zamandan beri, bireye karşın otorite ya da demokratik-toplum çelişkilerini bünyesinde barındırdı (farklı biçimde olsa da, İslam da öyle yaptı). Sınıflaşma, artık ahlaki ve normatif öğeler içine gizleniyordu, ama bunlar anlaşmalı değildi. Sonraki bin yıl boyunca ayaklanma ve baskı benzer şekilde, Hıristiyan gerekçelendirilmelerinin coşkusu içinde örtbas edildi. Nihayetinde; kilise, dengeleyici rolünü devam ettiremedi; önce Protestanlık, sonra laikleşme, kiliseyi zayıflattı. Zayıflık başlangıçtan beri mevcuttu: Hıristiyanlık, kendi toplumsal kozmolojisinden yoksundu. Ancak, bu, onu son derece dinamik bir iktidar yaptı. Bir sonraki bölümün sonunda, ideolojik iktidarın başarıları için bunun bütün ayrıntılı çıkarımlarının bir taslağını çizeceğim. Ama önce diğer dünya dinlerine bakalım.

Augustine. 1972. *The City of God*, ed. D. Knowles. Harmondsworth, England: Penguin Books.

Bauer, W. 1971. *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*. Philadelphia: Fortress Press.

Bowen, J. 1972. *A History of Western Education, Vol. I: 2000* B.C.-A.D. *1054*. London: Methuen.

Brown, P. 1961. Religious dissent in the later Roman Empire: the case of North Africa. *History*, 46.

1963. Religious coercion in the later Roman Empire: the case of North Africa. *History*, 48.

1967. *Augustine of Hippo*. London: Faber.

1971. *The World of Late Antiquity*. London: Thames & Hudson.

1981. *The Cult of the Saints*. London: SCM Press.

Bultmann, R. 1956. *Primitive Christianity in its Contemporary Setting*. London: Thames & Hudson.

Cameron, A. 1980. Neither male nor female. *Greece and Rome*, 27.

Case, S. J. 1933. *The Social Triumphs of the Ancient Church*. Freeport, N.Y.: Books for Libraries.

Chadwick, H. 1968. *The Early Church*. London: Hodder & Stoughton.

Cochrane, C. N. 1957. *Christianity and Classical Culture*. New York: Oxford University Press (Galaxy Books).

Cumont, F. 1956. *Oriental Religions in Roman Paganism*. New York: Dover Books.

Forkman, G. 1972. *The Limits of the Religious Community*. Lund, Sweden: Gleerup.

Frend, W. H. C. 1962. *The Donatist Church*. Oxford: Clarendon Press.

1965. *Martyrdom and Persecution in the Early Church*. Oxford: Blackwell.

1967. The winning of the countryside. *Journal of Ecclesiastical History*, 18.

1974. The failure of persecutions in the Roman Empire. In *Studies in Ancient Society*, ed. M. I. Finley. London: Routledge & Kegan Paul.

1979. Town and countryside in early Christianity. *Studies in Church History*, 16.

Gager, J. G. 1975. *Kingdom and Community: The Social World of Early Christianity*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Glover, T. R. 1909. *The Conflict of Religions in the Early Roman Empire*. London: Methuen.

Grant, R. M. 1978. *Early Christianity and Society*. London: Collins.

Hanson, R. P. C. 1970. The Church in 5th century Gaul: evidence from Sidonius Apollinaris. *Journal of Ecclesiastical History,* 21.

Harnack, A. von 1908. *The Mission and Expansion of Christianity.* London: Williams & Norgate.

Hopkins, K. 1980. Brother-sister marriage in Roman Egypt. *Comparative Studies in Society and History,* 22.

Jaeger, W. 1962. *Early Christianity and Greek Paideia.* London: Oxford University Press.

Jonas, H. 1963. The social background of the struggle between paganism and Christianity. In *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century,* ed. A. Momigliano. Oxford: Clarendon Press.

1964. *The Later Roman Empire 284-602.* Oxford: Blackwell.

1970. *A History of Rome through the Fifth Century, Selected Documents.* London: Macmillan.

Katz, E. 1957. The two-step flow of communications. *Public Opinion Quarterly,* 21.

Katz, E., and P. Lazarsfeld. 1955. *Personal Influence.* Glencoe, 111.: Free Press.

Kautsky, K. 1925. *Foundations of Christianity.* London: Orbach and Chambers.

Lake, K. 1912. *The Apostolic Fathers,* vol. I. Trans. K. Lake. London: Heinemann.

Latourette, K. S. 1938. *A History of the Expansion of Christianity,* Vol. I, *The First Five Centuries.* London: Eyre & Spottiswoode.

Lee, C. L. 1972. Social unrest and primitive Christianity. In *Early Church History: The Roman Empire as the Setting of Primitive Christianity,* ed. S. Benko and J. J. O'Rourke. London: Oliphants.

Liebeschutz, W. 1979. Problems arising from the conversion of Syria. *Studies in Church History,* 16.

McKitterick, R. 1977. *The Frankish Church and the Carolingian Reforms.* London: Royal Historical Society.

MacMullen, R. 1966. *Enemies of the Roman Order.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

NcNeill, W. 1963. *The Rise of the West.* Chicago: University of Chicago Press.

McQuail, D. 1969. *Towards a Sociology of Mass Communications.* London: Collier-Macmillan.

Marrou, H. 1956. *A History of Education in Antiquity.* London: Sheed & Ward.

Momigliano, A. 1971. Popular religious beliefs and the late Roman historians. *Studies in Church History,* vol. 8.

Mursurillo, H. 1972. (ed.). *The Acts of the Christian Martyrs: Texts and Translations.* London: Oxford University Press.

Neill, S. 1965. *Christian Missions,* Harmondsworth, England: Penguin Books.

Nock, A. D. 1964. *Early Gentile Christianity and its Hellenistic Background.* New York: Harper & Row.

Pagels, E. 1980. *The Gnostic Gospels.* London: Weidenfeld & Nicolson.
Petronius. 1930. *Satyr icon.* Loeb edition. London: Heinemann. Ste. Croix, G. de. 1974. Why were the early Christians persecuted? In *Studies in Ancient Society,* ed. M. I. Finley. London: Routledge & Kegan Paul.
1981. *The Class Struggle in the Ancient Greek World.* London: Duckworth.
Schillebeeckx, E. 1979. *Jesus: An Experiment in Christology.* New York: Crossroads.
Sherwin-White, A. N. 1974. Why were the early Christians persecuted? An amendment. In *Studies in Ancient Society,* ed. M. I. Finley. London: Routledge & Kegan Paul.
Stevens, C. E. 1933. *Sidonius Appollinaris and his Age.* Oxford: Clarendon Press.
Stone, L. 1969. Literacy and education in England, 1640-1900. *Past and Present,* 42.
Stratton, J. G. 1978. The problem of the interaction of literacy, culture and the social structure, with special reference to the late Roman and early medieval periods. Ph.D. thesis, University of Essex.
Thompson, E. A. 1963. Christianity and the Northern Barbarians. In *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century,* ed. A. Momigliano. Oxford: Clarendon Press.
1966. *The Visigoths in the Time ofUlfila.* Oxford: Clarendon Press.
1969. *The Goths in Spain.* Oxford: Clarendon Press.
Thompson, J. W. 1957. *The Medieval Library.* New York: Harper.
Troeltsch, E. 1931. *The Social Teaching of the Christian Churches.* London: Allen & Unwin.
Turner, H. E. W. 1954. *The Pattern of Christian Truth.* London: Mowbray.
Ullmann, W. 1969. *The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship.* London: Fontana.
1976. The constitutional significance of Constantine the Great's settlement. *Journal of Ecclesiastical History,* 27.
Vermes, G. 1976. *Jesus the Jew.* London: Fontana.
Vogt, J. 1967. *The Decline of Rome.* London: Weidenfeld & Nicolson.
Wallace-Hadrill, J. M. 1962. *The Long-Haired Kings.* London: Methuen.
Wilson, I. 1984. *Jesus, the Evidence.* London: Weidenfeld & Nicolson.
Wolff, P. 1968. *The Awakening of Europe.* Harmonds worth: England: Penguin Books.

11
Dünya Dinlerine Karşılaştırmalı Bir Arasöz: Konfüçyüsçülük, İslam ve (Özellikle) Hindu Kastı

Toplumbilimde hiçbir makul yasa yoktur. y'nin ideolojik iktidarın yükselişi olduğu "x, sonra y " şeklindeki oluşumun genel formüllerini araştırmaya başlayabiliriz, fakat erken dönem Hıristiyanlık ölçeğinde ideolojik iktidarın nadir olduğunu çabucak fark ederiz. Aslında, şimdiye kadar, iyi belgelenmiş tarihte, bu durum belirli bir tarihi dönemle sınırlıydı: MÖ 600 ve MS 700 arası (ve temelde bu dönemin son üçte ikilik bölümüyle). Ayrıca, bu dönemde güç kazanan dört dünya dini ve felsefesi de çeşitli açılardan benzersizdi. Bu deneysel temelde, sosyal bilim kanunları inşa edemeyiz, çünkü vakaların sayısı, sonucu etkileyen değişkenlerin sayısından çok daha azdır. Tüm hedefleyebileceğimiz, inançların ve felsefelerin çıkışıyla ilgili yapılacak deneysel bir tanımlamadır.

Yine de, dünya dinlerinin yükselişinden doğan karşılaştırmalı ve kuramsal konulardan kaçınmamalıyız. Bu, sadece onların kendine özgü öneminden kaynaklanmaktadır. Çünkü aslında, 1. Bölüm'de bahsettiğim "hat döşeyiciler" rolünde, dünya tarihinde önemli bir dönüm noktasına eşlik ettikleri ve bu dönüm noktasını yeniden düzenledikleri görülüyor. Bu dönem sona erene kadar, Asya'nın çeşitli önemli medeniyetlerinin tarihleri, farklı olmalarına rağmen, aynı toplumsal aileye ve toplumsal gelişmelere ait olmuştu. Örneğin, Çin ve Hindistan'daki gelişmelerden bahsetmesem de, şimdiye kadar Orta Doğu ve Akdeniz'de bahsedilenlerle büyük ölçüde benzerlik gösterecekti. 4. Bölüm'de bahsedilen geniş birikimli tabandan, yönetimin aynı dört stratejisini, ticaret merkezlerini, şehir devletleri, okuryazarlık ve madeni para sistemini, Roma lejyon ekonomisinin değişik biçimleri vs. benimseyerek tahakküm imparatorlukları geliştirdiler. Bölgesel değişiklikler eklesek de, önceki bölümlerdeki modelleri Asya'ya uyarlayabilirdik. Benzerlikleri abartmıyorum. Ama

Dünya dini döneminin, yol ayrımlarına şahit olduğu, gelecekteki gelişmelerde en az dört farklı yol ayrımının ortaya çıktığına dair bir his vardı. Kollara ayrılma, tarihte bir hat döşeyici olarak görebileceğimiz, önemli bir inanç ya da felsefenin meydan okumasına, en azından kısmi bir cevap olarak ortaya çıktı. Dördü, Hıristiyanlık, İslam, Hinduizm ve Konfüçyüsçülük'ün kapsadığı bölgelerdeydi. MS 1000'e kadar, her biri kendi dinamizmi ve gelişmesiyle olmak üzere, dört tane kayda değer farklı toplum tipi var oldu. Bunlar, beş yüz yıldan fazla bir süre boyunca, ta ki içlerinden biri olan Hıristiyanlık, o zamana kadar üstünlüğünü kanıtladığı için, saldırılarına kendilerini alıştırmak zorunda kalana kadar ve böylece bir kez daha bir toplumlar ailesi haline gelene kadar, farklılıklarını korudular.

Artık bu bölgelerde farklı inanç ve felsefelerin varlığının ikincil bir sonuç olduğu düşünülebilir. Ancak öyle değildi. Ama öyle olsaydı bile, inanç ve felsefe sorunu, yollar ayrımının nedenlerinin hala önemli bir göstergesi olurdu. Bu, üzerinde derinlemesine çalışmaya değer bir problemdir.

Gelişim yollarının hepsinin farklı olduğu gerçeği, karşılaştırmalı analiz görevini çok geniş bir hale getirir. Tüm durumların analizi, Weber'in üstlendiği tamamlanmamış dünya dinleri araştırma dizisinden de büyük olan, önemli bir bilimsel girişim olurdu. Bu bölümde, kapsamımı daha dar tutuyorum. Önceki bölümde Hıristiyanlığın iktidar kazanımlarını özetledim. Hinduizm'in iktidarı el etmesi diğerlerinden daha muazzam görünmektedir. Bu bölümün temel konusunu, Konfüçyüsçülük ve İslam hakkındaki kısa notlardan sonra, bu oluşturmaktadır. Budizm, sadece Hindistan'da Hinduizm'in oldukça başarılı bir rakibi rolünü oynayacaktır.

Çin ve Konfüçyüs: Bir Yorum

Çin, kurtuluş inançlarının tüm itici gücünü içine çeken ve bozulmadan ve hatta güçlenmiş olarak çıkan tek büyük imparatorluktu.[1] Çin, imparatorluğun çelişkilerini, kurtuluş vadeden akımları, birçok belirgin felsefeye ve dine bölerek ve aralarında en önemlisi olan Konfüçyüsçülük'ü kendi iktidar yapısını meşrulaştırmak için kullanarak çözdü.

(Buda ve Yunan felsefesinin huzursuzluk dönemiyle aynı dönemde, Zerdüşt'ten sonra) MÖ 5. yüzyılın başı ve 6. yüzyılın sonlarında yaşayan Konfüçyüs, insan mantığının geliştirilmesi anlamına gelen Yunan kökenli *paideia* fikrinden kaynaklanan probleme de ağırlıklı olarak dünyevi bir karşılık getirdi. Toplumun ötesinde en üst seviyede, keşfedilebilir hiçbir mantık, ahlak ve anlam standardı yoktu. Bilinebilir en üst ahlaki değer, toplumsal yükümlü-

---

1 Konfüçyüsçülük ve Çin İmparatorluğu'yla bağlantısı üzerine genel bir kaynak olarak Weber'in *Çin'in Dini* (1951) kitabından iyisi yoktur. Konfüçyüs'ün biyografisi için Creel'e (1949) bkz. Konfüçyüs'ün *Analect*'i Waley tarafından yayına hazırlanmıştır (1938).

lüktü; evrende dâhil olabileceğimiz tek düzen, toplumsal düzendi. Bu, halen agnostiklere hitap eden bir öğretidir.[2] Erdemli davranış; dürüstlük ya da iç bütünlük, doğruluk, vicdanlı olma, diğerlerine sadakat, özgecilik ya da karşılıklılık ve hepsinin ötesinde diğer insanların tümüne karşı sevgi gibi özellikleri kapsar. Ancak bu özellikler gerçekte "sabit" değildi. Yani, bunlar bireysel ve toplumsal hedefler değil; daha ziyade araçlar ya da *norm*'lardır. Bize, hedeflerimizin peşinden giderken, diğerlerine nasıl bağlanacağımızı söylerler. Söz konusu toplumsal hedeflere sahip bir toplumu şart koşarlar. Bu nedenle,, Konfüçyüs felsefesinin temel tutuculuğudur. Aşkın kurtuluşun bir inkârı olarak, radikal siyaset ve "din" olarak adlandırdığımız şeyin de aynı derecede bir inkârıdır. Ancak tam da bu nedenle hakiki bir Durkheimvari "din"dir: Toplum, olduğu haliyle kutsal olandır. Konfüçyüsçülük'ün rolü, bu sebeple, büyük ölçüde bir manevi gücü artırma rolüdür; hiçbir ideolojik aşkınlık ilkesi sunmaz.

Ancak, Konfüçyüs'ün öğretisine yeni bir yaklaşım da mevcuttu. Bu karakter özellikleri insanlar arasında nasıl dağıtıldı ve nasıl teşvik edilebildiler? Bu noktada Konfüçyüs hümanist bir yanıt verir, fark edilir derecede Buda'nınkiyle, Yunan *paideia* kavramındakiyle aynı olan bir yanıttır bu: Ahlaki davranış eğitim yoluyla geliştirilebilir. Gördüğümüz üzere, Doğu Akdeniz'de böyle bir fikir, siyasal olarak radikaldi, çünkü tüm insanların geliştirilebilir bir mantığa sahip oldukları düşünülüyordu ve Yunan kent-devletinin altyapısı ve kitlesel okuryazarlık bunu potansiyel olarak uygulanabilir hale getiriyordu. Konfüçyüs'ün düşüncesi o kadar da radikal değildi. Onun bu anahtar idealini anlatan kelime olan *chun tzu*, onun ellerinde anlam değiştirdi. *Chun tzu*, "bir hükümdarın oğlu" ya da "aristokrat" anlamında kullanılan bir kelime olmaktan çıkıp, karakter asaletini anlatan "yetenek sahibi bir adam" anlamına gelmeye başladı. Bizim dilimiz de dâhil olmak üzere, çoğu dil, aynı iki anlamlı sözcüğe sahiptir. "Soyluluk" ve "soylu erkek" yönetici sınıf ruhani değerlerinin bir yönü olan hem ahlaki davranış ve hem de doğumu belirtir. Konfüçyüs için karakter asaleti özel değil, toplumsaldı. Kültür, etiket ve ritüel yoluyla ifade edilip, öğrenilebilir ve öğretilebilirdi. Bu sebeple, soydan gelen asalet yetersizdi.

Konfüçyüs'ün iletisi ölümünden sonra önemli bir toplumsal güç oldu. MÖ 200'den sonra, Han Hanedanlığı, çeviride genelde "seçkinler" olarak adlandırılan ve imparatorluk ailesiyle çıkarcı hanedan bağları olmayan arazi sahiplerini kasteden, kalıtsal soyluluktan daha geniş bir toplumsal grupla müttefik oldu. Seçkinler; arazi sahipleri, uzun ve devlet tarafından düzenlenen, fark edilir derecede Konfüçyüsçü bir eğitim sisteminden geçmiş eğitimli

---

2 Örn. Asya ve Orta Doğu arasında ve 5. yüzyılın başı, 6. yüzyılın sonunda Doğu Akdeniz'de cereyan eden dini ve felsefi akımların muhteşem ve yaratıcı bir yeniden yapılanması olan, Gore Vidal'in romanı *Yaratım*'da (1983) Konfüçyüs'ü sempatik olarak ele alışına bkz.

memurlar, yani *literati* olarak hükümete dâhil oldular. Bu durum, inanılmaz iki bin yıl boyunca, modern zamanlara kadar sürdü. Bu, pratikte, oldukça sınırlı bir meritokrasiydi. Açık olan sebeplerden dolayı, (buna ek olarak, Çince yazı düzeninin doğasında olan zorluk nedeniyle), sadece varlıklı olanlar çocuklarını böyle uzun bir eğitim sürecine sokabildi.

Konfüçyüsçülük, imparatorluk/sınıf yönetimi için muhteşem bir araçtı. Daha ruhani, mistik ve çalkantılı akımların ifade edilmesini, Taoizm gibi daha dingin ve özel kültlere bırakarak, kurtuluş vadeden akımların mantıksal yönünü sahiplendi. Aşkın bir dini meydan okuma olabilecek şey, parçalara ayrıldı. Bu aynı zamanda, Çin İmparatorluğu hanedanlarının da yaşamakta olduğu, önceki bölümde ayrı ayrı belirtilen imparatorluk çelişkilerinin pek çoğunu çözdü. Aristokrasi ve hanedanlığın değişim geçirmiş tikelciliğine, evrensel değerleri ve yasallığı ekledi; eşitlikçi değerleri, genişletilmiş bir yönetici sınıf ile sınırladı; aksi takdirde âdemi merkeziyetçiliğe meyilli bir yönetici sınıfa, birleşik bir kültür sağladı; ve soylular kategorisine yeni katılımcılar için izin vererek, eğitimli barbarları yönetici elitler arasına, bu sebeple de medeniyete kabul edebildi. Bunlar, Roma'yı yok eden beş çelişkiden dördüne getirilmiş çözümlerdi. Bu nasıl mümkün olabilirdi? Cevap burada tartışılamayacak kadar karmaşıktır, ancak geriye kalan çelişkinin (Roma listemde dördüncü sırada olan) yokluğunu içinde barındırıyor: Çin'in göreceli homojenliğini. Diğer önemli Avrasya imparatorlukları, krallıkları ve şehir devletleri, birbirleriyle daha fazla bağlantı kuran kozmopolit bir çevrenin parçasıydılar ve daha geniş olanlar; ekolojik, kültürel ve dilsel anlamda karışmıştı. Bu, Hıristiyanların ortaya attığı soruyu sorunsal hale getirdi: "Hangi ahlaki topluma, hangi normatif topluma aidim?" Çinliler için bu temel toplumsal kimlik problemi, birçoğu için cevabın "Evet" olduğu "Ben Çinli miyim?" sorusu gibi yatay olmaktan ziyade, "Ben yönetici sınıfın bir parçası mıyım?" şeklinde hiyerarşik bir soruydu bu. Yabancı düşünce şekillerine ya da aslında Çin toplumunu aştığı düşünülebilecek "en üst seviyede" ya da "ruhani" olan herhangi bir şeye daha az örnek vardı. Bu nedenle, Çin, egemen ideolojisi olarak, aşkın bir dinden ziyade dünyevi, bir felsefe üretti.

İslam: Bir Yorum

İslam'ın kaynağı, İmparatorluk'un çelişkilerinin çözümünde yatamazdı, çünkü Mekke ve Medine'nin göçebe ve kabile hayatı yaşayan Arapları böyle bir toplumun tam da dışında yerleşmişti.[3] Muhammed, farklı toplumsal çelişkilere bir çözüm sunmuştu. Mekke'nin ticaret merkezi olarak artan zenginliği, soylu

[3] Watt'ın çalışmaları *Muhammed Mekke'de* (1953), *Muhammed Medine'de* (1956) ve *İslam ve Bütünleşmiş Toplum*'u, Levy (1957), Cahen (1970), Rodinson (1971) Holt ve diğerleri (1977), Engineer (1980) ve Gellner (1981) ile destekleyerek kullandım.

tüccar kabilelerin büyükleri tarafından tekel altına alınmıştı ve bu da kabilenin genç üyeleri arasında, kabilelerin eşitliği düşüncesinin ateşlediği bir hoşnutsuzluğa yol açıyordu. Çöl vahası olan Medine ise farklı bir çelişki yaşıyordu. Kabileler arası düşmanlık, aralarındaki kanlı mücadelelerin toplumsal düzeni istikrarsız hale getirdiği, aşağı yukarı eşit iki konfederasyonun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu yüzden, neden Mekke'deki çeşitli kabilelerden çekilen bir grup mutsuz küçük erkek evladın ortaya çıktığına ve neden sözde eşitlikçi ve evrensel bir öğretiyi benimsediklerine makul bir açıklama getirebiliriz. Böyle gruplar, çoğunlukla Muhammed gibi coşkulu bir adamın etrafında toplandılar. Aynı zamanda, Medinelilerin dışarıdan biri olan Muhammed'i ve beraberindeki grubu aralarındaki farklılıklara hakemlik yapmak ve çok sıkmadan, onları yönetmek için davet etmelerindeki mantığı takdir etmek de mümkündür.

Ancak, neden bu adam, grup ve yönetici topluluğu yeni bir dini benimsesin? Belki de Araplar, onlara komşu olan iki imparatorluğun, Bizans ve Sasani Perslerinin, iktidarı ve medeniyetinden etkilenmişlerdi. İmparatorluğun kültürü, onlara Ortodoks ve Monofizit Hıristiyanlık yoluyla, Pers durumunda ise, Musevilik, Nestoryan Hıristiyanlığı ve (daha az bir oranda da) Zerdüştlük'ün bir karışımı yoluyla taşındı. Hepsi de tek-tanrılı, kurtuluş vadeden, ahlaki ve (Musevilik istisna olmakla birlikte) evrenseldi. Araplar, Muhammed'den hemen önce, bu fikirlerden açıkça etkilenmişlerdi. Hatta Muhammed bile kendini İbrahim ve İsa geleneği içinde görüyordu. Muhammed'e karşılık olarak Araplar, Roma İmparatorluğu çevresindeki Germen'lerin yaptığı gibi, medeniyeti uygun bulmuş olabilirler. İmparatorluğun çelişkilerine bulunan çözümler, aynı zamanda komşuları için de ileriye taşıyan bir yoldu. Yine de sorun, Arapların neden bu inançlardan birini benimsemeyip, kendi inançlarını geliştirdikleridir? Ben bilmiyorum, bilim adamlarının da bildiğini sanmıyorum. Sözkonusu nedenlerden biri, Muhammed'in Medine'de hemen kazandığı askeri başarısıydı. Bunu açıklayayım.

İslam öğretisel olarak basittir. Bilinen bütün dinler arasında, en kısa değişmez ilkeyi içerir: "Allahtan başka ilah yoktur ve Muhammed onun (elçisi ya da) peygamberidir." Bunu tekrarlamak, her ne kadar İslam'ın diğer dört dayanağı olan zekât vermek, beş vakit namaz kılmak, bir ay oruç tutmak ve her yıl hacca gitmek ile de desteklenmesi gerekse de, birini Müslüman yapmaya yeter. Muhammed'in yaşamı boyunca, değişmez ilke ve İslam'ın Beş Şartı belirginleşmemişti. Kuran'ın ilk bölümleri beş inancı kapsıyordu: İyi, her şeyi bilen bir Tanrı fikri; insanın ahlaki davranışlarına göre yargılanacağı bir Kıyamet Günü; tanrıya tapınma gerekliliği; özellikle cömertlik göstererek, ahlaklı hareket etme gerekliliği ve Muhammed'in tanrı tarafından insanları Kıyamet Günü'ne karşı uyarmak için gönderildiğinin farkına varma. Muhammed'in yaşamı süresinde, iki gelişme daha oldu: Tek-tanrıcılık belirgin

hale geldi ve Tanrı'nın, peygamberlerini ve ona inananları düşmanlarına karşı savunacağı inancı yayılmaya başladı.

Bu basit ileti, akrabalıktan ziyade, kısmen başlı başına inancın üzerine kurulmuş bir topluluk, *ümmet,* düşüncesini kapsadı. Bu nedenle, herhangi bir insan, tıpkı Hıristiyanlığa katılabileceği gibi, bu evrensel cemaate de katılabilirdi. İki yıl içinde, bu cemaat kavramı, parçalanmış kabilelerin oluşturduğu toplum kavramından üstün olduğunu, son derece önemli bir eylemle kanıtladı: Yüzlerce insan arasında el ele savaşarak. Muhammed bir "karşılıklılık normu" emretti: "Aranızdan hiçbiri, kendisi için istediğini, kardeşi için de isteyene kadar gerçekten iman etmiş sayılmaz." Normatif uzlaşma bilinçli olarak uygulandı. İnananların askeri manevi gücü, silahlı eylemlerinin gerektirdiği ilk önemli savaşı kazanmak için yeterliydi.

İlk yıldan itibaren, İslam bir savaş diniydi ve öyle kaldı. Bu muhtemelen, İslami öğretideki diğer eşitlikçi evrensellik bakış açılarına rağmen, kadınların ikinci planda kalmasını açıklamaya yardımcı olur. Ataerkillik, İslamiyet'in ilk döneminde, Hıristiyanlığın ilk döneminde olduğu gibi, sarsılmadı; muhtemelen din sayesinde güçlendi.

İslam'ın başlıca askeri varlığı, ganimet hevesleri aynı zamanda kutsal bir heves olan, askeri talim gerektiren disiplinli bir hayatı benimseyen şövalyeler, yani zekâtlar yoluyla maddi geçimini sağlayan profesyonel savaşçılardı. 630 yılında Mekke, 636'da Suriye, 637'de Irak, 641'de Mezopotamya, 642'de Mısır, 651'de İran, 698'de Kartaca, 711'de Hindistan'ın İndus bölgesi ve 711'de de İspanya düştü. Pek çok durumda, İslam kuvvetleri, daha donanımlı orduları, (Hıristiyanların gözünde olduğu şekilde) disiplinsiz fanatik taarruzlardan ziyade, daha üstün koordinasyon ve hareket kabiliyeti ile bozguna uğrattı. Fetihler şaşırtıcı bir hızla ve benzersiz bir ölçekte ilerledi. Muhtemelen İslam, askeri güç ilişkilerinin dengesini bozduğu için, önemli bir dünya iktidarı haline geldi. Kendi gücüyle kıyaslanabilen bir manevi gücün desteklemediği hükümdarların ordularının bulunduğu bölgeleri fethetti. Pers orduları çokdinliydi ve bu dinlerin en yaygını (Zoroasteryanizm), o zamana kadar en zayıf olanıydı; Bizans, yeni ortaya çıkmakta olan kendi Ortodoks inancıyla en az bütünleşen Hıristiyan bölgelerinde, Suriye, Ermeni ve Kıpti kiliselerinin topraklarında, geri çekiliyordu; Kuzey Afrika ise Hıristiyan kiliseleri arasında ihtilaf konusuydu.

718'deki Constantinople'un alınmasındaki başarısızlık ve 732'de Tours ve Poitiers'deki Charles Mantel'in yönetimindeki yenilgiler gibi son iki askeri ölçüt, gelinen bu noktayı vurguladı. Her iki olayda da, Müslüman saldırganlar, savunmacı alt-benlikleriyle karşılaştılar: Papaz sınıfına ait Doğu Ortodoks Kilisesi'nin kale içi manevi gücü ve ağır silahlara sahip atlı şövalyelerin aristokratik onuru ve inancı. Bu iki askeri ve dini denkliğin her biri sırasıyla 750 ve neredeyse 1000 yıl boyunca sürdü. Bu sınırlar içinde, Tanrı, İslam'ın tara-

fındaydı. İslamiyet, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da hızla ilerliyordu, çünkü gerçekti: Askerinin manevi gücü geniş arazileri fethetmiş olan ahlaki bir toplum sayesinde, Muhammed, toplumsal bir düzen ve anlamlı bir evren yaratmış olabilirdi.

Bizans ve Frenklerın iki önleme hareketinden sonra, imparatorluk bir daha da asla siyasal olarak bütünleşmemek üzere bölündü. Bu muhteşem manevi gücün çoğu, artık birbirleriyle savaşmak için kullanılıyordu (her ne kadar yayılma Doğu'da daha zayıf düşmanlara karşı mümkün olsa da); bu, günümüzde de hala mevcut olan bir durumdur. Hıristiyanlıkla paralellik açıktır.

Dini bölünmeler de, Hıristiyanlık ile paralellik gösterir: Sorun, ruhani ile dünyevi arasındaki ayırıcı hattın nasıl çizileceği ve inanç içinde nihai bir hiyerarşik otorite kaynağı olup olmadığı olmuştu. İkincisi, ayırt edici şekiller aldı, çünkü dini otoritenin bürokratikleşmesi her zaman daha zayıftı. İslam hiçbir zaman, ne Roma ne de Bizans kiliseleri ile kıyaslanabilecek bir örgütlenmeye sahip olmadı. Onun daha "otoriter" kanadı olan Şiiler, Muhammed'in geleneğini devam ettiren etkileyici imamlar ile egemenliği savundu. "Özgürlük yanlısı" kanat olan Sünniler ise, (Protestanlıktaki gibi) bireye, inananların topluluğunun uzlaşmasına yaptıkları kadar vurgu yapmadılar. Ancak, Hıristiyanlığın bölünmelerindeki gibi, esas dinden ayrılan önemli hiçbir grup meselesi yoktu. Bu açıdan, tüm dünya dinlerinin benzerliği dikkate değerdir. Daha sonraki İslami, Hıristiyan, Budist, Jainist ya da Hindu mezhebinin gücü ve şiddeti ne olursa olsun, kurucuları ve ilk takipçilerinin eylemleri kadar önemli değildiler. Dünya dinleri, gerçek *ekümen*'ler olarak kaldılar.

Peki, neden İslam yalnızca Araplara değil, fethettiği tüm halklara hitap etti? Cevabın bir kısmı, rakiplerinin zayıflığında, bir kısmı da kendi gücünde yatar. Hıristiyanlık, Güneydoğu'da kendi öğretisini ve örgütlenmesini bölgenin ihtiyaçlarıyla, yani, Orta Doğu artık Roma tarzı vilayetler ya da küçük krallıklardan ibaret olmayınca, kısıtlı öneme sahip olan siyasal sınırlara bağımlı Ermeni, Suriye ve Kıpti kiliselerinin ayrı örgütlenme ve doktrinleri ile bütünleştirmekte başarısız oldu. Ne yerel kabile kimliklerini, ne de daha geniş anlamda bir düzen ve toplumu destekledi. İslam, önceleri, bir çeşit "federal" yapıya sahip olduğundan, iki tabaka arasında bir bağ sağlamıştı. Çıkış noktası ve yapısal birimleri kabilelerdi ve bu sebeple de İbrahim'in dininin gerçek varisiydi; yine de cemaatine herkesin katılabileceği, evrensel bir kurtuluş diniydi. İlk yıllarda, cemaate katılan bir Hıristiyan ya da Yahudi, belirli bir Arap kabilesine "yanaşma" olarak bağlanırdı. Ancak din yayıldıkça, kabile öğesi de zayıfladı. İslamiyet, Pers İmparatorluğu'nun bürokratlarına ve tüccarlarına, Sasani Pers Hanedanlığı'nın arzuladığı daha geniş bir toplumsal düzeni gerçekten elde etmiş olan bir cemaate katılma imkânı sundu. Bu tarz bir federal yapı, esnek ve gevşekti.

İslami toplumun yani *ümmet*'in ayakta duruşu ve yaşama gücü, fetihler tamamlandıktan sonra öncelikle, dünyevi örgütlenmeye bağlı değildi. Hükümdarlar, kontrollerini vergi ve ordularla desteklemişlerdi, ancak İslamiyet doğrudan onların yetki alanlarına girdi. Ticaretle ilgilenenler, bu kadar geniş bir serbest ticaret alanı sunan bir dine katılmayı istediler, ancak tüccarlar İslamiyet'i yönetmediler. Kontrol, diğer dünya dinlerinde olduğu gibi, kısmen ideolojikti. Ancak, Mekanizmaları Hıristiyanlıktan çok daha karmaşıktır, çünkü federal yapısı otoriter bir kilise örgütlenmesi içermemiştir. Fakat kontrol altyapıları diğer açılardan benzerdi. 8. yüzyılın sonuna kadar, Arapça, ortak dil ve tek okuma-yazma aracı haline geldi. Arapça ve genel anlamda ve geniş kapsamda eğitim üzerindeki İslami kontrol, çoğu ülkede 20. yüzyıla kadar tekelde kaldı. Kuran'ın Arapça'dan tercümesi yasaktı, çünkü Arapça metin, Tanrı'nın sözleri kabul ediliyordu. Hıristiyanlıktaki gibi, kutsal ve dünyevi hukuk arasında bir parça ayrım kaldı, ancak kutsal hukukla, yani Şeriat'la, yönetilen bölge daha genişti. Genel anlamda aile hayatı, evlilik ve miras; dünyevi hükümdarların diktelerinden çok, toplumsal uzlaşı kavramına duyarlı olan ilim sahibi din adamları, *ulemalar*, tarafından uygulanan Şeriat'la düzenleniyordu. Muhtemelen ibadetler de Hıristiyanlıktan çok daha fazla bütünleşme sağlıyordu; çünkü İslam'da daha çok ibadet vardı (beş vakit namaza ek olarak oruç tutma ve hac) ve her Müslüman, ibadet ettiği sırada, milyonlarca Müslüman'ın da kıbleye dönmüş, aynı şeyi yapmakta olduğunu bilir.

Bu sebeple, daha geniş toplum fikri; birincil aktarımcıları kültür ve aile olan dil, okuryazarlık, eğitim, hukuk ve ibadet teknik altyapılarına sahipti. Geniş ve yaygın bir kültürel toplum fikri, okuryazarlığı tekelinde bulundurma üzerine odaklanmış hassas bir altyapı, gündelik hayata oldukça yoğun bir düzeyde nüfuz etme ve nispeten zayıf bir toplumsal kozmolojiyi içeren bu karışım Hıristiyanlıktan pek de farklı değildir.

Hinduizm ve Kast

Hindistan, dünya dinlerinin üçüncüsü Hinduizm'in evi ve dördüncüsü Budizm'in kalbidir. Budizm'i, yalnızca yüzeysel bir şekilde, Hinduizm'in Hindistan'da rakibi üzerinde zafer kazanamamış bir uzantısı olarak ele alacağım. Çünkü Hinduizm sıradışı bir toplumsal tabakalaşma olan *kast*'ı (ya da kast Hinduizm'i) doğurmuştu. Hindu kast sistemini araştıranların birçoğu onu "ideoloji"nin iktidarının doruk noktası olarak kabul eder. Peki, bu iktidarın doğası nedir?

Materyalistler, kuramları karşısında kast'ın inatçılığını hissederler. Bazı araştırmacılar, (ekonomik bir kavram olarak) kast'ı, sınıfın uç bir versiyonu olarak tanımlar, diğerleri ise (siyasi ve ekonomik bir kavram olarak) bir toplumsal konum şekli olarak tanımlar. Başkaları ise, kast'ın maddi eşitsizlikleri

meşrulaştırmada sıradışı bir şekilde etkili bir yol olma rolü üzerine yoğunlaşırlar (bu aynı zamanda Weber (1958)'in de esas eğilimidir). Bu tartışmalar, göreceğimiz gibi, kast'ın temel özelliklerini gözden kaçırır.

Geleneksel materyalizmin eksik yönleri, diğerlerini geleneksel idealizme yönelmeye ve "fikirlerin Hindistan'ı yönettiğini" iddia etmeye yönlendirmiştir. Durkheim'ın Fransız öğrencisi Celestin Bouglé şöyle demiştir: Hint medeniyetinde, her bir grubun konumunu düzenleyen, ekonomik eğilimlerden ziyade, her şeyin ötesinde dini inançlardır. Ve yine, (en üst seviyedeki kast olan) Brahmanların gücü "tamamen ruhani"dir (1971: 39, 54). Dumont bu geleneği devam ettirir. O, kast hiyerarşisinin Hindistan'ın birlik ilkesi olduğunu iddia eder, "maddi değil, onların kavramsal ya da sembolik birliği... hiyerarşi toplumu değerlerine göre birleştirir"; kast da "ilk ve en önde gelen.... bir fikir ve değerler sistemidir." Bu sebeple, Dumont'un aynı zamanda Parsons'tan temel değerlerin birleştirici rolü üzerine onaylayıcı bir şekilde alıntı yapması şaşırtıcı değildir (1972: 54, 73, 301). Çok sayıda diğer araştırmacı da, kast'ın gelişiminde nihai belirleyici olarak Hindu düşüncesinin çeşitli özelliklerine, saflıkla, sınıflandırmayla, kutsal uyumla ilgisine parmak basarlar. (kısa bir özet için, Sharma 1966: 15-16'ya bakınız). Sonuçların daha tedbirli olduğu durumlarda, örneğin Hutton (1946) ve Hocart'ın (1950) etkili çalışmalarında olduğu gibi, "fikirler", kast'ın belirleyicileri olarak, kabile ve ırk faktörleri gibi "toplumsal/maddi faktörler" ile hala yan yana sıralanır. Hatta Karve (1968: 102-3) bile kast etkileşiminin altyapılarını ve özel mekanizmalarını ortaya çıkarmakta kararlıdır, ancak bunları "faktörler" olarak "Hinduizm'in dini ve siyasi sistemi" ile yan yana sıralar. Bunun, grupları ve kozmolojiyi benzer şekilde yükseltmek ve alçaltmak için bağımsız bir meşrulaştırma kaynağı olduğuna inanır. Aslında, felsefe ve mekanizmalara ayrı bölümler ayırır. Materyalizme karşın idealizmin ikiciliğini parçalamak zordur. Yine de, bu ikiciliği parçalama şeklim, önceki durumlarda ortaya çıkıyor olmalı. Bu kast'ın aslında, ekonomik, askeri ve siyasi güçten gelen önemli bir otoriteye sahip, bir ideolojik iktidar biçimi olduğunu iddia ediyorum. Ancak kast, yalnızca, toplumsal yaşamdaki "bağımsız" bir etken olarak "fikirlere" değil, daha ziyade sosyo-uzamsal olarak *aşkın* olan belirli örgütlenme tekniklerine dayanır.

Bununla birlikte, önce şunu itiraf etmeliyim ki, Hindu kast'ını taslak olarak bile olsa yeniden yapılandırmak zordur, çünkü kast, ideolojik olarak tarihdışıdır. Kutsal metinleri, zamanı, dünyanın yavaş yavaş zayıfladığı tek bir süreç olarak görürler. "Tarihi olaylar" metinlerde yalnızca önceki kavramsal şemayı göstermek için yer alır. Bu, Hinduizm'i, her ikisi de, otonom bir konuma sahip olan belirli tarihi olaylar bakımından kendilerini merkezi olarak meşrulaştıran Hıristiyanlıktan ve de İslamiyet'ten ayırır. Evrensel yozlaşma hikâyeleri ile kaynaklarımız, Hindu inancının gücünü ve istikrarını abartır. Gerçekte ne olduğunu çözmek kolay değildir, yine de niçin olduğunu çözmek-

ten daha zordur. Bu bölümde, ideolojik iktidarın örgütlenme yöntemlerini tanımlıyorum ve genel olarak ortaya çıkışının izini sürüyorum. Ancak neden ortaya çıktıklarını kanıtlamakta genel anlamda başarısız olacağım.[4]

Kast'ın Tasviri

Kast sözcüğü Portekizcedeki karışım olmayan, saf anlamına gelen *casta* kelimesinden gelir. Portekizliler ve daha sonra da Hindistan'daki diğer yabancılar tarafından, her bir kast'ın kan yoluyla aktarıldığı, mesleki açıdan özelleştiği, yalnızca genel anlamda iktidarı değil, aynı zamanda onur ve "saflık" fikri etrafında toplanmış toplumsal etkileşim haklarını da düzenleyen hiyerarşik bir sistem içerisinde aynı kabile içinden evlenmeyi gerektiren bir toplumsal tabakalaşma formunu ifade etmek üzere kullanılıyordu. Her bir kast onun altındakinden daha saftır ve her biri kendi altındakiyle uygun olmayan bir temas yoluyla kirlenebilir.

Bununla birlikte, genel olarak kategorize etmek, aynı zamanda başlıca iki şekilde basitleştirmektir. Birincisi, kast kategorisi, *varna* ve *jati* terimleriyle ifade edilen, iki Hindu kategorisini birleştirir. *Varna*, azalan saflık derecesine göre, Brahmanlar (rahipler), Kshatriyalar (soylular ve savaşçılar), Vaishyalar (çeşitli çiftçi ve tüccarlar), ve Shudralar (hizmetkârlar) olarak dört eski sınıftır. Beşinci *Varna* olan Dokunulmazlar, çok daha sonra en alta eklenmiştir. Bu *Varnalar*, bölgesel farklılıklara rağmen tüm Hindistan'da bulunur. *Jatiler* yerel-soy grubunun çekirdeğindedir ve daha genel anlamda kast'a benzer özelliklerin çoğunu gösteren herhangi bir etkileşim topluluğudur. Bireysel *jati* genellikle *Varna* mertebesine girebilir, ancak bağlantı üçüncü seviyede, kaotik, bölgesel olarak çeşitlenmiş, tüm Hindistan'daki iki binden fazla *jati* kümesini uzlaştıran "alt kast"ların türemesi ile sağlanır.

Ancak, ikinci olarak, bu tarz bir tanımlama fazla düzenli ve bağlayıcı bir dizi toplumsal yapıyı akla getirirdi. Bu da kast'a "sabit" bir bakışa yol açardı. Kast, antropologların deyimiyle, hiyerarşik olduğu kadar parçalı bir sistemdir. Yalnızca birbirinden farklı (yani, biri diğerine üstün olmayan) grupları ve eylemleri bir araya getirir ve bu aynı kişinin aslında kendini, farklı şartlardaki farklı düzenlerin birimlerine ait olarak görebilmesi sonucunu doğurur. Bu farklı şartların kasta benzer yanı, hepsinin ikili hiyerarşileri bünyesinde barındırmasıdır: Birinin birlikte yemek yiyebileceği, yaklaşabileceği, dokunabilece-

---

[4] Kapsamlı olarak Majumdar (1951-) tarafından yayına hazırlanan çok ciltli tarihi, Ghurye (1979) ile destekleyerek kullandım, Veda Hindistan'ı üzerine; Sharma'nın (1965, 1966) iki çalışmasını, son dönem Veda klasik ve feodal dönemleri üzerine; Bannerjee'nin (1973), Chattopadhyaya'nin (1976), ve Saraswati'nin (1977) Brahman öğretisinin gelişim analizlerini; ve Wagle'ın (1966) Buddha zamanında toplum araştırmasını kullandım. Thapar (1966) Hindu tarihine kısa bir giriş için yararlıdır. Bölüm içinde başka yerlerde adı geçen Kast araştırmaları, çağdaş kast konusunda benim ana kaynaklarım olmuşlardır.

ği kişilere karşın bunları yapamayacakları kişiler, eş verenlere karşın eş alanlar, genç soydaşlara karşın yaşça büyük soydaşlar; hatta kiracının toprak sahibine ya da siyasal tebaanın hükümdara tabi oluşu benzer bir sembolik dille ifade edilir. Bu sebeple kast, yalnızca belirli bir yapılar dizisi değil, aynı zamanda daha genel ve yayılan bir ideolojidir. Toplumsal tabakalaşmanın tüm yönlerine bir *hiyerarşi, özelleşme* ve *saflık* vurgusu katar. Aynı zamanda toplumsal tabakalaşmanın normal çelişkisini abartır, böylece; her bir toplumsal tabakanın kendisi bir toplumdur, yine de diğer tabakalarla bağımlılığı bütün toplum düzeyinde ikinci bir toplum yaratır.[5]

Yalnızca başlangıçtaki çıkış noktasının geniş bir taslağı fark edilebilirdir. MÖ 1800 ve 1200 arasında Aryan gruplar, kuzeybatıdan Hindistan'a girdiler. Her ne kadar bunun çoktan çürütülmüş olma ihtimali olsa da (4. Bölüm'e bakınız), belki de antik Indus Vadisi uygarlığını, onlar fethedip yok ettiler. MÖ 800'den sonra, Hindistan'ın güneyine girdiler ve yavaş yavaş tüm Hindistan ve onun yerli halkları üzerinde egemen oldular. Bunlar arasından, yalnızca Güneyli Dravidyenler'in kimlikleri bizim için net bir şekilde tanımlanabilirdir. Bu yerli halkların kast benzeri öğelere sahip bir toplumsal yapıları olmadığı kesin değildir.

Aryanlar'ın daha sonraki dönem edebiyatından, kelime anlamı "bilgi" olan *Vedalar*'dan, erken Veda dönemi (yaklaşık olarak MÖ 1000'e kadar) Aryanlar'ının küçük ölçekli, dağınık bir şekilde kaynaşmış, "feodal" toplumları yöneten, savaş arabası üstünde doğmuş bir savaşçı sınıf tarafından idare edilen bir kabile konfederasyonu olduklarını öğreniyoruz. Öküzlerle saban sürmeyi, Hindistan'a ilk onlar getirdiler. Onların dini, Hint-Avrupalılar'ın diğer kahramanlık çağı dinlerine ve Homer'in Yunanistan'ının ya da İskandinavya'nın mit ve efsanelerine benziyordu. Brahman olarak adlandırılan rahipler toplumsal ritüellerde önemli bir role sahiptiler, ancak meslek olarak soydan geçen bir grup değildiler. Özellikle başlıca kurban ritüeli üzerinde kontrol sahibi değillerdi, çünkü soylular ve mal sahipleri kurbanı başlatıp, yönetebilirdi. Çoğu savaşçı da profesyonel değildi: Köylü mal sahiplerinden oluşan üst tabaka toprağı işler ve savaşırdı. En eski kutsal metin olan *Rigveda*'nın ilk paragraflarında ne mesleklerin soy yoluyla aktarımından, ne de tabakalar arası evliliğin ve farklı kasttan insanların birlikte yemek yemesinin yasak olmasından, üstü kapalı olarak bile, bahsedilmez.

Ancak, Dravidyenler ile ve diğerleriyle sürekli savaşmak muhtemelen üç sonuç doğurmuştu. İlk ikisi daha doğrudandı: Dravidyenler üzerindeki hâkimiyetin kuvvetlendirilmesi ve profesyonel savaşçıları olan lordlar tarafından yönetilen geniş ölçekli devletlerin ortaya çıkışı. Dravidyenler, normal bir işgal

---

5 Bu paragrafta yoğun bir şekilde Béteille (1969: özellikle giriş ve 1., 5. Bölümler) ve Parry (1979) kaynaklarından yararlanılmıştır.

sonrası düzende sömürüldüler; doğrudan köle değilse de, hizmetkâr muamelesi görerek, toplumsal konumları, nihayetinde, *varna*'nın dördüncü katmanı olan Shudra olarak netleştirildi. Bazı otoriteler tarafından tüm kast sistemi için önemli olarak kabul edilen bir ırkın kalıtsal dış görünüşünün açık bir göstergesi olmak üzere, tenleri Aryanlar'a göre daha koyuydu. Shudralar "iki kere doğmuş" olarak kabul edilmezlerdi; yani onlar başlangıçta yeniden doğuş döngüsüne katılmamışlardı. Bu sebeple ilk *Varna* sisteminde, üzerlerindeki tabakalaşma aralığı en geniş haldeydi.

Ancak bundan önce, farklılaşma Aryan *varna*'larının kendi aralarında da gerçekleşiyordu. Lordların/savaşçıların konumlarının, profesyonel, soydan gelen Kshatriya sınıfı olarak netleştirilmeleri böyle durumlarda olağandışı değildir. Fetih, daha iyi örgütlenmiş devletlere, yaklaşık olarak MÖ 1050'den itibaren demir silahların gelişimi ile desteklenmiş daha koordineli savaşlara yol açtı. İki tekerlekli savaş arabasının yerini profesyonel eğitim ve idare gerektiren çeşitli ve koordineli piyade ve süvari orduları aldı. Bu savaşçı lordlar ve Aryan köylü mal sahipleri ve Vaishyalar'ın ("çoğunluk") arasında artan farklılaşma böyle bir durumda beklenirdi. Örneğin, daha sonradan Germen barbarlar tarafından, özgür savaşçı soylular ve hizmet sınıfından köylüler arasında yapılan ayrımda olduğu gibi, aynı genel düzenden geliyordu.

Üçüncü değişim daha karmaşıktır: Brahman *varnası*'nın ortaya çıkışı. Bu doğuşun bir bölümünü anlamak kolaydır. Daha geniş, daha hiyerarşik krallıkların gelişmesi, rahip sınıfından daha fazla meşrulaşma gerektirdi. Genel anlamda eski dinlerde olduğu gibi, bu dönemde kozmoloji, insanlarla ilişkilere, özellikle bağlılık ilişkilerine kıyasla, canlı tanrılarla daha az ilgileniyordu. Hatta bu, yalnızca rahiplerin katılabileceği özel bir papazlık mesleği ve gizem yaratma amaçlı bu genel geçişin bir parçasıdır. *Brahmana*'lar olarak bilinen (belki de 10. ya da 9. yüzyılda ya da belki çok daha sonra yazılan) ikinci grup metinler, *Rigveda*'nın fiziksel olarak hayatta kalmanın pratikteki sorunları üzerinde olan ilgiyi, büyü ritüellerinin toplumsal ilişkileri düzenleme ve *dharma*'yı, yani ilahi düzeni korumaya etkileri üzerinde daha ezoterik bir tartışmaya kaydırdı. Brahmin'in kontrol ettiği üzere, kurban daha önemli hale geldi. Kshatriya'lar ve Vaishya'lar da kontrol talep etseler de, artık yalnızca Brahmin'ler kurban üzerinde kontrole sahipti. Sunular sık olduğu için, hamile kalma, doğum, ergenlik, evlilik, ölüm ve anlaşmalar gibi rutin olaylarda, hatta sabahları, gün ortasında, akşamları ve belli bir düzene bağlı olmayan karar verme aşamalarında, bu kontrol önemli hale geldi. Kurban ayinleri, ritüellerde toplumu bir araya getirdiler (çünkü henüz belirgin bir kişisel temastan kaçınmama durumu yoktu) ve bunlar ziyafet ve yeniden dağıtım olaylarıydı. Brahman'lar bu sebeple erkenden sarayların, kasabaların ve hatta gündelik köy yaşamının bile ritüellerine dâhil edildi. Daha sonra hangi ezoterik teolojik inanç gelişirse gelişsin, teolojik olmaktan ziyade ritüel ile ilgili olan bu yoğun

kontrol, Hindu kontrolünün merkezinde kaldı. Bunu açıklayacak kanıtlardan yoksunuz, ancak, kanıt saptandığında, etkilerini görebiliriz.

Brahman'ların kurbanlardaki rolü, onların tanrılara üstün oldukları iddialarına yol açtı, çünkü onlar sonsuz ölüm ve yeniden doğum çemberinin gerçek doğrulayıcılarıydı. Bu, belki Brahmanların daha sonradan eklemesi olabilir, ancak eğer değilse, ayırt edici bir şekilde, Hinduların antik dünyanın büyük kısmının tamamında görülen bir eğilime, din devletine doğru dönüşüdür. Krallık kutsal değildi. Kral sağlam olmalı ve evrenin kutsal hukukuna, *dharma*'ya, itaatin bir parçası olarak ona itaat edilmeliydi. Brahmanaların çoğunluk görüşü, dharma'nın bilgeler ve rahipler tarafından yorumlanması gerektiğiydi. Ancak bu ·tartışma götürmez bir şey değildi ve bazı metinler, Kshatriya'ların üstünlüğünü öne sürüyordu. Ortak çıkarları ne olursa olsun, bu iki sınıf, Sümer ya da Mısır'daki gibi, tek bir egemen teokratik sınıfta toplanamıyordu. Farklılaşma eğilimleri meslek loncaları şeklindeki alt kastların ilk ortaya çıkışıyla güçlendi. Kastlar arası evlilik, henüz yasaklanmamış olsa da, endişe konusuydu ve alt tabakadan biriyle evlenen Brahman ya da Kshatriya kadınları damgalanıyordu. Birlikte yemek yeme sınırlamaları varlığını sürdürüyordu, ancak bunlar *Varna* temelinde değil, daha ziyade akrabalık ve kan bağlarına ilişkin daha yaygın bir endişe temelindeydi. Đokunmanın saflığı bozuşu ise hala bir bilinmeyendi.

Dolayısıyla, iki önemli Hindu eğilimi açıktı, ancak bu ilk dönemlerde baskın değildi: Birincisi, ilahi düzenin, laik otoriteyle huzur içinde olmadığı inancı; ikincisi, özellikle Brahman *varna*'sının yetkisi için yüceltilmiş iddialara yol açan, yönetici sınıf içindeki farklılaşma yaratma eğilimi. Bu eğilimler, 3. ve 4. Bölüm'de, çoğu erken dönem medeniyetinde bulduğumuz gibi, ortak bir aşkın bölgesel kültür geliştirilmesi ve Brahmanlar'ın bu temsil edilen ideolojik iktidarı sahiplenme becerileriyle açıklanabilir. Bununla birlikte, kanıt yetersizliği göz önünde bulundurulduğunda, bu sadece bu dönem için bir varsayım olabilir.

Aryanlar, tüm Hindistan'a dengeli bir şekilde nüfuz etmiş görünmektedirler. Temelde aynı yaşam tarzını, aynı ekonomik, siyasi ve askeri şekillenmeleri, dini ritüelleri ve inançları, aşırı uç olan güney hariç, tüm Hindistan'da bulabiliriz. Aborijinler, toplumsal uygulamalar ve sorunların benzerliklerine katkıda bulunarak, köle olarak aşağı kıtanın büyük bölümüne yayılmışlardı. Bu kültürel benzerlik, ekonomik, siyasal ya da askeri etkileşim ağlarından daha yaygındı. Bu sebeple, en düşük seviyede çeşitliliğe sahip toplumsal düzen, dünyevi otoritenin destekleyebileceğinden çok daha genişti; bu da şimdiye kadar gördüğümüz üzere, antik dünyada sıradan bir olaydı. Bu, "aşkın iktidar"dı. Bu sebeple, dharma gibi kavramlar; köy, kabile ya da kent-devleti gibi yerel otoriter iktidar örgütlenmelerini, kültür, din ya da diplomatik ortak ticaret düzenlemeleri üzerine odaklanmış daha geniş nüfuzlu iktidar örgütlenmeleri ile birbirine bağlamak suretiyle, Sümerlerin diplomatik tanrılar pan-

teonu ya da Yunan kültürü ile aynı ideolojik rolü oynarlar. Belli ki, Hindu kast yapısı ve dogması sonunda oldukça Hindistan'a özgü bir hal aldı. Yine de, kökenleri bakımından, tarihi medeniyetlerdeki aşkın ideolojik iktidarın fark edilir derecede ortak bir düzeninin bir parçası olarak görülür. Bununla birlikte, başka yerlerde, bu iki yönlü bağlantının iki tarihi sonucundan birini genellikle buluruz: Ya tüm kültür parçalarının ve bireysel kabile ve yerel çevrenin daha geniş kültür üzerindeki zaferi, ya da 5. Bölüm'de gördüğümüz üzere Mezopotamya'daki Akadların sahiplenmesinde olduğu gibi (daha çok gelecek kuşaklar için kaydedilen) askeri, siyasi takviye; kültürel mirası sahiplenen daha geniş bir dünyevi otorite yaratır. Hindistan'da bunlardan ilki (her ne kadar emin olmak zor olsa da) gerçekleşmemiş gibi görünür; sonraki ise, (daha sonra göreceğimiz gibi) kesintili bir şekilde ilerledi; ve üçüncü bir sonuç doğurdu: Brahmanlar, devlete, askeri ya da ekonomik iktidara tarihte bilinen hiçbir diğer iktidar hareketinin güvendiği kadar güvenmeksizin, kültürel mirası sahiplendiler. Hindistan'ın benzersizliğinin de bu olduğu kanısındayım.

Maalesef bu noktada, kısmen kaynak materyallerinin yetersizliğinden ve kısmen de bilim adamlarından gelen yardımın eksikliğinden dolayı, açıklama için tahmin devreye girmek zorunda. Hindistan'da batının bilimsel anlamdaki baskınlığı öyle bir durumdadır ki, Hindu bilim adamları bile Hinduizm'in toplumsal örgütlenmeye sahip olmadığını iddia ederler. Asla bir kilise örgütlenmesine sahip olmadığı için, çok az Brahman örgütlenmesi olduğunu söylerler. Bu genel anlamda, toplumsal güçler olarak "fikirlere" yaptıkları vurgunun kaynağıdır. Yine de, Brahmana dönemine kadar, eğitim alanında, özellikle Brahmanlar tarafından kontrol edilen, Hindistan çapında tutarlı bir örgütlenme şekli ortaya çıkmıştı. Vedik okulları, tüm ülkede var olan Brahman cemaatleri tarafından işletiliyordu. Eğitim, anlam ve bilimi bir araya getirdi ve verilen eğitim, ilahiler ve ritüeller, dil, dilbilgisi ve aritmetik alanındaydı. Bu eğitim, tüm genç Brahmanlara ve genellikle bir Brahman öğretmenin evinde ya da bunun için düzenlenmiş bir okulda eğitim almak üzere evlerinden alınan bazı Kshatriya ve Vaishya'lara uygulandı. Eğitim süreci, kabul törenleriyle başlatılır. Elimizde kesin tarihler yok, ancak okuryazarlığın, bu tarihe ya da biraz daha sonrasına kadar, özel Brahman kontrolü altında sağlandığını tahmin edebiliriz. Vedik metinlerinden türemiş bir Sanskrit dili, daha sonradan tek okuma-yazma aracı haline geldi. Teknik bilgi; bilim, anlam ve ritüel ile yakından ilişkilendirildi.

Bu sebeple, kültürel geleneklerin üstüne kurulan yalnızca Brahmanlar değildi. Onlar, yararlı bilgi ve ilerlemenin altyapısal desteğine de sahiptiler. İkisinin birleşimi, dünyevi toplumsal etkileşimin bir uzantısıyla ilgilenen herkese, özellikle de siyasal yöneticilere ve tüccarlara, normatif düzenleme, barış ve meşruluk kazandırdı. Bu bakımdan, *varna*'nın üst tabakası arasında o dönemde görülen çelişkileri vurgulamak muhtemelen hatalı olurdu. Birlikte

hüküm sürdüler ve birlikte ilerlediler. Siyasal destek, ekonomik genişleme ve kültürel bilgi, Vedik dönemin sonları boyunca, yaklaşık olarak MÖ 500'e kadar el ele ilerledi. Siyasal açıdan, Brahman danışmanlar tarafından desteklenen krallık iktidarının desteğini fark edebiliriz. Toplumsal ve ekonomik açıdan, bu iki Varna ve alt seviyedeki iki *varna* arasındaki boşluk genişledi; bu *varna*'lar aynı zamanda, loncaların ve ticari birliklerin alt kastlar arasında çoğalmasını da ortak olarak düzenlediler. Kendi aralarında, artık *varna*'nın zorla dâhil olduğu hukuku tekel altına aldılar. Faiz oranları ve cezalar, *varna*'ya göre çeşitlilik göstermekteydi. (Brahmanlar, borçları ve suçları için en az bedeli öderlerdi). Böyle bir yönetici sınıf birliği içinde, kutsal ve dünyevi arasında işlev ayrımı sağlandı. Gerçek Brahmanlar bazen kendileri yöneticiydi, fakat genellikle, bilim adamı, din adamı ve hükümdarın danışmanı olarak, *ideolojik* Brahman rolünün ayırt edici özelliği güçlendi. Eğitim alanında, onların tekeli tanındı ve genişletildi. Öğretilen dersler ahlak, astronomi, askeri bilim, yılan bilimi ve diğerlerini kapsıyordu. Kabul ayinleri kast'a göre sekiz, on bir ya da on iki yaşlarında gerçekleştirilirdi. (MÖ 1000 ila 300 arasında yazılan) *Upanishads*'ın başlığı, "gizli bilgi" anlamına gelir. En çok tekrarlanan ifadeleri ise, "bunu bilen"dir; sonuç olarak bu tarz bir bilgi, beraberinde dünyevi iktidarı getirmiştir. Bu iddia ve çağrı dünyevi yöneticiler tarafından idare edildi; iki farklılaşmış grup birbirleriyle müttefik olarak ve bir dereceye kadar da düşman olarak karşı karşıya geliyordu. Yine de, tek bir kast sisteminde birleştirilemediler. *Varna*nın yani rahibin gücü ve kolektif bilinci, karşılaştırmalı birçok durumda muhtemelen daha fazla olsa da; takip eden gelişmelerin, kast doğrultusunda olması gerekmezdi.

Sonraki üç yüzyıl süresince, yaklaşık olarak MÖ 500'den 200'e kadar, toplumsal gelişimin alternatif yönleri arasında bir mücadeleye şahit olabiliriz. Yalnızca bu dönemin sonunda, Brahman gücü ve kastı güvende olabildi.

Brahmanlara karşı iki tehdit ortaya çıktı. Birincisi, kendi gelenekleri içindeki çelişkilerden geldi. *Upanishads*, çileciliği ve ezoterik bir kişisel bilgi arayışını, kurtuluşun asıl anahtarı olarak, toplumsal ritüellerin doğru şekilde icra edilmelerinin üstünde tuttu. Dünyadan elini eteğini çekme fikri, bu niyetin nihai hedefidir. Yine de, Brahmanların toplumsal gücü, ruhani sınıftan olmayanlarla temas kurarak "kirlenme"yi kapsayan ritüellerden geliyordu. Çelişki bugün de hala geçerlidir (Keesterman 1971; Parry 1980). Dolayısıyla, bu teolojik arayışı rahiplerin denetiminden ve kurbandan uzaklaştırmak çok zor değildir. Bu adımlar, hem Jain mezhebinin kurucusu Mahavira, hem de Gautama Buda tarafından MÖ 500 yıllarında atıldı. Her ikisi de kişisel kurtuluşu en üst noktaya koydular. Kurtuluş, aydınlanma arayışı ve ahlaki davranışın sonucu olarak elde edilirdi. Her ikisi de, kurtuluşun herkese eşit derecede açık olduğunu ve doğumla değil, ahlaki davranışlarla Brahman olunabileceğini iddia ederek kast tikelciliğine meydan okudular. Ritüellerden ziyade, ahlaki davra-

nışlar yoluyla kazanılan kurtuluş ile ilgili olarak, Budizm, hayatlarında toplumsaldan ziyade, ahlaki bir çerçeve arayan şehirli ticaret grupları için özel bir cazibeye sahipti. Hem Budizm, hem de Jainizm, bu arayış sırasında dünyadan uzaklaşmayı savundular ve dünyevi üstünlüğü Kshatriyaslar'a bırakmayı destekleme eğilimindeydiler. Bu sebeple, ikinci tehdidi doğuran dünyevi otoriteler için yararlıydılar.

Ekonomik ve askeri gelişmeler, özellikle MÖ 354-324 arasında savaş alanına şimdiye kadarkilerden daha büyük ordular indirmeyi başaran Nanda yöneticilerinin egemenliği altında, daha geniş teritoryal devletleri yarattı. Tam ölçekli imparatorluk iktidarının doğuşu, MÖ 321-185 yılları arasında Mauryan Hanedanlığı'nın yönetimi altında oldu. Asoka (yaklaşık MÖ 272-231 arasında) resmen tüm Hindistan'ı fethetmeyi başardı ve tüm zamanların bunu yapan tek yerli hükümdarıydı. Mauryan hâkimiyeti, büyük ordular yardımıyla yayıldı (Yunan ve Roma kaynakları sayıları 400.000 ila 600.000 kişi arasında verir, bu daha önceki bölümlerde bahsedilen lojistik nedenlerden dolayı inanılmaz bir rakamdır). Ağırlık ve ölçü birimleri, gümrük ve tüketim vergileri, madencilik ve metalürjinin denetimi, tuz ve benzeri temel gereksinimler üzerindeki devlet tekeli gibi önceki bölümlerde anlatılan imparatorluğa ait ekonomik güçlerin normal zırh takımları kadar, merkezi sulama çalışmaları ve işlenmemiş toprakların devlet olarak gelişimi de üstlenildi. İdeolojik cephede, krallığın ilahi kaynağı ve hakkı ilan edildi ve krallığı Kshatriya kastının zincirlerinden kurtarma için bir girişimde bulunuldu. Muhtemelen bu dönemde, rivayete göre ilk Mauryan İmparatoru'nun başvekili Kautilya tarafından yazılan *Arthashastra,* kutsal hukukla ilgili olarak kraliyet emri ve rasyonel hukuku geliştirdi. Mauryanlar Sanskritçeyi kullanmazlardı. İmparatorlar, lordlar ve kasabalılar, evrensel teolojileri hem imparatorluk egemenliği, hem de şehir piyasasının gerektirdiği resmi rasyonaliteye daha iyi uyan Budizm ve Jainizm'in çekimine kapıldılar. İmparatorluk egemenliği ile sembolik bir ilişki içindeki bir bireysel kurtuluş inancı olan Hıristiyan tarzı hat boyunca da, imparatorluk ve sınıf egemenliğini destekleyen rasyonel bir inanç sistemi olan Çin hattı boyunca da gelişimin yolu açıktı.

Ortodoks Vedik geleneği coşkulu bir şekilde karşılık verdi. Teolojisi tektanrıcılık eğilimi göstermekteydi ama çeşitli Budaları da geniş bir ikincil tanrılar panteonuna yerleştirmişti. Ayrıca, erken dönemlere ait, çeşitli halk ve kabile tanrılarını uygun şekilde yerleştirme uygulamalarına da geri dönmüştü. Hinduizm'in farklı inançları kaynaştırma etiketi, geleneksel olarak bu asimilasyon döneminden başlar. Ancak, onun gerçek örgütleme dürtüleri, yerel ritüelde ve eğitimde kaldı. Yunan seyyah, Megasthenes, bize Mauryan döneminde Brahmanların hayatına dair ilk detaylı açıklamaları sunar (ana hatları daha sonra Çinli seyyahlar tarafından da doğrulanmıştır). İlk 37 yıl için Brahman, başlangıçta öğretmenleriyle, daha sonra tek başına yaşayan, ancak halka

açık yerlerde oturan, felsefe yapan, yanına gelenlere tavsiyelerde bulunan çileci bir öğrenciydi. Daha sonra ailesinin evine çekildi, evlendi ve köy ritüellerinde görev yaparak aile reisi olarak lüks içinde yaşadı. Diğer kaynaklardan, Sanskrit dilinin MÖ 4. yüzyılda Panini tarafından standart hale getirilerek, Brahmanlar arasında okuryazarlığın yaygın olduğunu öğrenmekteyiz. Beş yaşında, öğrenci alfabeyi, yazmayı ve aritmetiği öğrenmeye başlardı. Eğitim müfredatı artık zirveye ulaşmıştı ve Vedik çalışmaları, botanik, ulaşım ve askeri bilim gibi konularda özel bölümlere sahip inziva yerlerinde "lisansüstü çalışmaları"nı da kapsıyordu. Bu örgütlenmeler, Budizm ve Jainizm tarafından da kopyalandı.

Savaşa katıldılar. MÖ 200'e kadar Brahmanlar üstündü ve MS 200'e kadar zafer tamamlanmıştı. İki ana nedenin var olduğu görünmektedir. Birincisi, Hindistan İmparatorluğu, Asoka'nın ölümüyle çöktü. Ardından gelen hiçbir Hindu hükümdar Hindistan aşağı kıta sahasının bir dininden fazlasını doğrudan kontrol edemedi. Bu çöküşü kısmen, basit ve sade coğrafyaya bağlayabiliriz. Kıtanın hâkimiyeti ve dağlar ve ormanlık alanlar, uzun sahil şeridi ve gemi seferlerine elverişli nehirler, siyasal bir merkezden otoriter kontrol için engeller oluşturuyordu. Ancak biraz sonra göreceğimiz gibi, otoriter bir devlet olmaksızın Mauryan iktidarının bir kısmını *dağınık olarak* sağlamak mümkündü. İmparatorluk faydalısından daha fazla yaşadı. İkinci olarak, dünyevi destekçileri güçlerini kaybeder kaybetmez, dini rakiplerinin daha karmaşık teolojileri, azınlık entelektüellerin ve şehirlilerin ilgisini çekerken, Brahmanlar ritüel endişelerle, kontrolü yerel düzeyde ellerinde bulundurdular. Bölgesel monarşilerin var olduğu Hindistan sınırları çevresinde, Budizm en güçlü olarak hayatta kaldı.

Zaferlerinin şekli, zaferin kusursuzluğunu vurguladı, çünkü devletler "gönüllü olarak" iktidarlarının büyük kısmını Brahmanlara teslim ettiler. Bu süreç genel olarak "feodalleşme" terimiyle tanımlandı. Aslında, tüm dünyada imparatorluğun çöküşünü takip eden olaylara benzerdir. İmparatorluk devleti, uzakta kalan arazileri üzerindeki gücünü kaybettikçe, etkili denetimi vilayetlerdeki ileri gelenlerine ya da daha sonra vilayetler içinde "kaybolup" bağımsız vilayet yetkilileri halinde yeniden ortaya çıkan imparatorluk memurlarına teslim etti. Bu süreç, çeşitli egemen imparatorluklar için zaten anlatılmıştı (özellikle 5. ve 9. Bölüm'de). Bu, Mauryan'ın hemen sonrasındaki Hindistan'da ortaya çıkmaya başladı ve ilk beş yüzyılda hız kazandı ve Müslüman fetihlerine kadar da kesintili bir uygulama olarak kaldı.

Ancak, Hindistan'da bir fark vardı; yerel Brahmanlara yerel lordlar kadar kontrol verildi. Sharma (1965) bunun, Brahman gruplara (ve ara sıra da Budistlere) verilen, arazinin işlenmesi için sık sık da komşu köylere hediye sunulan işlenmemiş toprak bağışları olarak başladığını gösterir. Bu, hala, artık yerel üst sınıfta âdemi merkezileşmiş, toplumsal ve ekonomik bir gelişim politika-

sıydı. Brahmanlar, yerli ve başka yerlerden nakledilmiş köylülere saban ve gübre kullanımını öğrettiler ve mevsimler ve iklim konusunda onları eğittiler; bu teknikler, sonunda, *Krsi-Paresa* adı verilen bir metne kaydedildi. Ancak günümüze MS 2. yüzyıldan kalma, yönetim haklarıyla birlikte, işlenmiş arazinin de verildiğini gösteren kayıtlar ulaşmıştır. Kayıtlar genellikle bu hakları detaylandırır: Kraliyet askerleri ve memurları bu araziye girmeyecektir ve belirli gelir haklarından güneş ve ayın varlığı süresince feragat edilecektir. Gupta döneminin sonlarına kadar (MS 5. yüzyıl ve 6. yüzyılın başı), tüm vergi gelirlerinden, emek alacaklarından ve tüm zorlayıcı güçlerden, hatta hırsızların yargılanmasından bile feragat ediliyordu. Tapınaklar, Brahmanlar kadar alıcıydılar. 7. yüzyılın ilk yarısına kadar, kuzeyin nispeten güçlü yöneticisi Harsa'nın hakimiyeti altındaki dini feodalizmin boyutları devasa idi. Muhtemelen Valabhi'deki eğitim merkezi gibi, Budist Manastırı Nalanda da, 200 köyün gelir vergisinin alıyordu. Bir keresinde, Harsa, 2500 hektara eşit, 100 köyden, askeri bir keşfe çıkmadan hemen önce vazgeçti. Daha sonraki hükümdarlar 1400 kadar köyden bir hamlede vazgeçtiler. Ayrıca dünyevi memurlara yapılmış bağışlar da bulabiliriz. MS 1000'den sonraki dönemde, merkezi iktidar öyle hızlı çöküyordu ki, vasallar, yüksek sınıfın topraklarını tebaalarına bağışlaması ve Avrupa feodalizminin diğer özellikleri yaygın hale geldi. Ancak bundan önce, imtiyazların büyük çoğunluğu dini gruplara verildi. Avrupa feodalizminden ikinci bir fark daha vardır: Brahmanların askerlik hizmeti yapması ve arazi vergisi vermesi gerekmiyordu. O zaman, Brahmanlar'ın yükümlülükleri neydi? Hükümdarlar, onlardan bağışları için ne alıyorlardı?

Cevap, normatif barıştır. Brahmanlar, Budistler ve diğer mezhepler güçlüydü ve bağışlanmış topraklarda, daha yaygın bir ritüel örgütlenmesi ile desteklenen otoriter bir güç kullanarak kanun ve düzeni sağlıyorlardı. Aslında iki alt tür vardı. İlkel bölgelerde, Brahmanlar kabile halklarını, Hindu toplumsal yapısına dâhil ettiler. Tarımsal eğitim ve okuryazarlığı getirdiler ve kabileleri, alt kastlar ve karışık kastlar yaratmak suretiyle, kast sistemiyle tanıştırdılar. Süreç içinde, kendileri de tüm Hindistan'a yayıldılar. Nispeten medeni ve yerleşik alanlarda, yararlı kazanımları da geliştirdiler. Onların dilleri, Gupta imparatorlarının dili haline geldi. Muhtemelen, MS 3. yüzyılın sonunda, daha sonradan dünya bilimlerini ve piyasalarını "Arap" rakamları olarak fethetmiş olan basitleştirilmiş sayısal sisteme öncülük ettiler. Varna yükümlülüklerini vurguladılar ve bütün kast kavramını geliştirdiler.

Yaklaşık olarak MÖ 200 ve MS 200 yılları arasında, *Manu'nun Kitabı*, nihai kutsal şeklini aldı. Evrenin yaratıcısının emirlerini ilk insan ve ilk kral olan Manu'ya iletti. Kast statüsünü önceki vücutlarda biriken karma'nın bir sonucu olarak açıkladı. Temel görev, kişi hangi konumda doğarsa doğsun, dharma'yı, yani "görevleri ve izlenecek yolları" yerine getirmekti. Özlem ya da arzular olmadan ölmek, Brahman evrensel gerçeğini yerine getirir. Her ne olursa ol-

sun, her şey kutsaldır. Daha sonraki hukuk kitapları tarafından desteklenen *Dharma Shastras*, *Manu'nun Kitabı*, kast toplumunun kavramsal olarak bağlı bir yapı olduğunu ileri sürer. Aslında, öğreti olarak incelenirse, tutarsızlıklar ve çelişkilerle doludur. Brahman'ın gözetimi altında, ritüellerin doğru yapılmasının dharma'nın anahtarı olduğunu vurgular. Köy ve daha geniş normatif barış üzerindeki Brahman altyapısal gücü, bunu uygulamaya geçirebilirdi. Yerel meclisler olan *panchayats*, köy ya da kasabayı daha az; kast ve alt kast'ları daha çok temsil etmeye başladı. Dünyevi hukuk, teoride ve pratikte değerini kaybetti. Manu, kralı, bağımsız bir kanun koyucu olarak değil, kast'ın savunucusu olarak tanımlar. Brahman hukuku, artık aile, meslek, lonca ticareti ve sermaye-iş ilişkilerini kapsayarak, kanun ve saflık ve kirlenme hakkındaki yasakları birbirine bağlayarak, tüm toplumsal hayata derinlemesine ve tüm Hindistan'a genişlemesine nüfuz etmişti. Sanskrit'in dünyevi rolü, bölgesel dillerin, Brahman gözetimi altında, birbirine çevrilebilir hale gelmesiyle azaldı; ancak tanrıların gerçek konuşmaları olarak, kutsal konumu genişletildi.

Artık, Kast kolay açılmayan bir paket içinde geliyordu. Kutsal metinleri; bilimsel, teknik, kanuni ve toplumsal bilginin tek ana kaynağını sunuyordu; yokluğunda, toplumsal hayatın geri gideceği bir düzen sağladı; toplumun başlangıç noktasını açıkladı; gündelik yaşam ve yaşam döngüşüne ritüel anlamı verdi ve bir kozmoloji sağladı. İnsan, bu öğeler arasından birini tutup seçemezdi, çünkü uygulanabilir alternatifler, sonunda, yok oldu.

Toplumsal düzen üzerine yoğunlaşmama izin verin. Gupta döneminden itibaren, Hindistan'a yolculuk eden Çinli seyyahlar, polis denetimi, ceza adaleti, vergilendirme ya da zorla çalıştırmaya bağlı olmadığını düşündükleri, huzur ve düzen karşısında şaşkınlığa uğradılar. Hiuen Tsang, 7. yüzyılda, "Her insan, kendi kalıtsal mesleğini devam ettirir ve kendi baba mirasına katılır" demişti. Aslında bu baskı olmadan yapılmadı, ancak yaptırımlar yereldi. İtaatten sapma saflığın bozulmasını, kötülüğü ve sürgün edilmeyi getirdi. En son ceza, toplumsal hayattan men edilmekti. Bunu sağlayan örgütlenmenin bir merkezi yoktu, fakat Hindistan'ı kapsıyordu.

Bu nedenle, Hindu kast'larının açıklamalarına çoğunlukla hâkim olan, kendi kendine yetebilen köy toplumu fikrini reddetmeliyiz. Köyün kendi kendine yetebilirliğini vurgular; yerel ötesi ilişkiler ancak toplumsal ilişkileri olan "küçük krallıkları" oluşturan, nispeten güçlü siyasi devletler söz konusu olduğunda mümkündür; alt kastların yaratılmasının ve *jati*'nin *varna*'ya üstünlüğünün siyasal iktidarın bölünmesinin sonucu olduğunu iddia eder (Jackson 1907, Srinivas 1957: 529; Con 1959, Dumont 1972: 196-211). Yine de, bu, Hindistan'ın kültürel ve ritüel birliğini, güçlü devletlerin yokluğunda huzur ve düzenin devamını, etnik kast ve iş bölümü yoluyla düzenlemeyi açıklayamaz. Dumont ve Pocock'un "Hindistan'ın Sosyolojisi İçin" eserinde tartışmalı bir

şekilde ifade ettikleri gibi, Hindistan, kendi "geleneksel ileri Sanskrit medeniyeti" tarafından oluşturulmuştur (1957: 9).

Bunun için çeşitli seviyelerde kanıt vardır. Yerel çevrede bu, Miller'ın yeni ufuklar açan çalışması yakın tarihte Kerala sahili incelemesinde örneklerle açıklandı. Alt seviyedeki kast'lar, kendi kastları dışında yalnızca kendi köyleri içinde, kendi kastları içindeyse yerel bir reislik halinde gruplaşmış köyler içinde toplumsal ilişkiler kurdular. Kabile reisi kastları daha geniş toplumsal ilişkilere sahipti, ancak tanıdıkları başka topraklarda hüküm süren reisin arazisiyle sınırlandırılmışlardı ve genellikle Kerala'da bundan üç tane vardı. Yalnızca Brahmanlar özgürce seyahat edebilir ve tüm Kerala'da etkileşim kurabilirlerdi. Brahmanlar, bu sebeple, örgütsel olarak, iktidarlarına karşı her türlü tehdide üstünlük kurabildiler.

"Ulusal" seviyede, Brahmanlar arasında, diğer gruplar arasında görülenden daha büyük bir kültürel benzerlik bulabiliriz. Saraswati, pek çok kültürel özelliğin, kuzey ve güney bölgelere geleneksel olarak ayrılmasını onaylar ama daha sonra çoğu kültürel aktivitede, bölgeler arasında temel bir birlik olduğunu iddia eder. Sözlerini şöyle sonlandırır:

> Brahmanlar, kültürel açıdan, fiziksel, dilsel ve hatta toplumsal olarak göründüklerinden daha homojendirler. Brahmanların ortak olarak paylaştıkları tüm yaşam tarzlarını etkileyen, *Vedik* gelenekleri, *Upanishads* felsefesi, mitler ve efsaneler, hac, *samcharas* uygulaması (ayin)'dır, bunlar onları kültürel açıdan bütünleşmiş ve diğerlerinden farklı kılan geleneklerinin bir gereğidir. [1977: 214]

Ghurye (1961: 180) benzer bir noktaya parmak basar: "Brahmanlar'ın miras yoluyla gelen ve yerleşik olan, yalnızca birkaçı hariç, tüm Hindu kastlarına rahiplik yapma hakkı, tüm iniş çıkışları arasında, bir kast toplumunun doğal olarak yapısında bulunan tek düzenli ve genel kural olmuştu." Saraswati'nin yorumladığı gibi, bu doğal olarak *örgütlenmeliydi.* En azından bin yıldan fazla süredir *"doğal kültürel benzerlik" yüzünden,* kutsal metinler durmaksızın ezbere okunmaz ve büyük ölçüde okuryazar olmayan yerel rahipler tarafından aktarılmaz, müzisyenler temelde aynı melodi ve ritmi bestelemez, mimarlar benzer tapınaklar inşa etmez, aile-içi evlilikler belirli bir kalıba sokulmazdı. Aynı zamanda, *jati*'nin *varna* şeklinde yavaş yavaş örgütlenmesinin; Brahman metinleri ve hukuk kitaplarındaki alternatif evlilik fırsatlarının yavaş yavaş kapanmasının; kurban ve bağış yapma ritüellerinin standartlaşmasının, dua sırasında yalnızca Brahman rahibinin melodik olarak tekrarlayabileceği kutsal sözcüklerin kullanımının; *panchayat* kastının gelişiminin izlerini Manu zamanından bugüne kadar sürebiliriz. Belki Dumont ve Pocock'un (1957) belirttiği gibi, bütünleşmenin, ya Hindistan'ın bir ucundan diğer ucuna Brahmanlar arasında ya da kast'lar arasında, inancın kimliğine yayıldığını iddia etmiyo-

rum. Böyle idealist bir fikir, kutsal metinlerin zihinsel tutarsızlığını ve köylüler ve rahipler tarafından benzer şekilde gösterilen öğretilere sınırlı ilgi ve sınırlı anlayışı göz önüne seren yazarlar tarafından çürütüldü (örn. Parry 1984). Hinduizm, öğretisel olarak harekete geçirme fikrinden ziyade, ritüel etkili bir dindir. Ritüel, Brahman örgütlenmesinin ve böylece de, Hindu toplumsal bütünleşmesinin çekirdeğidir.

Bu formun bütünleşmesi aynı zamanda toplumsal durgunluğa da katkıda bulunmuşa benzer. Okuryazarlığın işlevi ve yayılımı büyük ölçüde sınırlanmıştı. Kast da muhtemelen ekonomik durgunluğa yardım etmişti (yine de bu tartışmalıdır ve kolayca abartılabilir). Âdemi merkezileşmiş bir yapı kazanan Kast, imparatorluğun altyapılarının yerini alamazdı; bu nedenle, sulama sistemleri yerel hale geldi, para basımı yüzyıllar sonra son derece azaldı, şehirlerarası ticaret bozuldu. Brahmanlar, (daha büyük tapınak ekonomilerinin gelişiyle kısmen azalan) yerel köy ekonomisine geri dönüşe benzer bir şeyin üzerinde söz sahibi oldular. Ancak, hiyerarşik olarak, bireysel mantık ve girişimi serbest bırakmadılar. Ekonomik anlamda, Hindistan ne imparatorluk devletinin evrensel mantığı ne de bir kurtuluş dininin bireysel mantığı ile değil, belki de her iki dünyanın da en kötüsüyle karşılaştı.

Siyasi ve askeri olarak, merkezden kopmuş bir Hindistan, yabancı tehditlerle başa çıkmak için yeterli donanıma sahip değildi ve art arda gelen Müslüman ve Hıristiyan fetih dalgalarına karşı koyamadı. Bununla birlikte, kast, yerel olarak, dirençliydi; çünkü ne yabancılar, ne de köylü asiler tarafından ele geçirilebilecek bir merkeze sahip değildi. Karve'ın (1968: 125) belirttiği gibi, zayıflığı onun gücüydü. Pasif direnç ve direniş, onun en iyi yaptığı şeydi. Gandhi bunu siyasal olarak kullanan son kişiydi.

Daha genel anlamda, toplumun başkalarına bağımlılığını, onu doğrudan karşılıklı ilişkilerle azaltmak yoluyla kaldıran bir sistemle ilgili belirgin bir eksik vardır. Dumont'un gözlemlediği üzere, kast tamamlayıcılık kuralı gözetmez: Ben senin açığını kaparım; sen benimkini kaparsın. Bunun yerine, yalnızca en az "temiz" olanın üstlenebileceği, özel bir açığı kapatma işlevi tasarladı (1972: 86). İş ayrımının bu aşırı ayrıntılı ve katı hali, hizmetlerine ihtiyaç duyulan kişilerin fiziksel varlığının yok sayılması ile kötüleşti. Tüm bu eksiklikler, kast'ın avantajları olarak aynı paket içinde geldi. Kast'ın gücü bir dereceye kadar düzene, ancak daha az toplumsal gelişime izin verdi.

Kast paketi 20. yüzyıla kadar baskın olarak kaldı. Daha sonra değişmeye başladı ve muhtemelen İngiliz emperyalizmi, endüstri devrimi, siyasal milliyetçilik ve dünyevi eğitim karşısında zayıfladı. O zamana kadar, Brahmanlar toplumsal farklılaşmayı genel hatlarıyla düzenlemeyi başardılar. Avrupalıları bir kenara bırakırsak, ekonomik işlevlerin, fetheden ve fethedilen arasındaki farkların ve farklı etnik kimlikler ve kabileler arası ilişkilerin hepsi muhteşem

bir kast ve alt kast ayrıntıları ile maskelendi. Ancak, Brahmanlar yalnızca görünüşte kontrollü oldular. Daha sonra gelen ekonomik, siyasal, askeri ilişkilerle ilgilenirken, hem esnek hem de fırsatçıydılar. Dokunulmazlar kastı; fatihler ya da bir şekilde arazi ya da diğer ekonomik kaynakları, uygulamada daha yüksek seviyelere girerken, yabancı tebaanın da sisteme girmesi için bir yol olarak icat edildi. Alt kastların yaratılması, (İngilizlerin nüfus sayımının açtığı siyaset tartışmalarının gösterdiği gibi) sistemin merkezi ve otoriter olarak idaresinin mümkün olduğu anlamına geldi.

Kast hiyerarşisinin limitlerinin olması, diğer gruplarla bağlantısı düşünüldüğünde, Brahman gücünün limitleri olduğu anlamına gelir. Brahmanlar, kendilerini saflık ve ahlaki değer bakımından lordların ve ekonomik olarak güçlü olanların üzerine çıkarmayı başardılar. Yalnızca Müslüman ve Hıristiyan yabancı işgalciler onlara kendilerini onların üstünde olarak benimsetmeyi başardı. Ahlaki anlamda üstün olanların, istikrarlı bir şekilde, ekonomik, askeri ve siyasal güçten ziyade, kutsallık ve saflığa sahip olduğu düşünülen kişiler olması gerektiği Hindistan'a özgü olarak görünür. Burada "-den ziyade" kavramı uygundur, çünkü Brahmanlar, her ne kadar bütün bir kast olarak hem zengin hem de iyi silahlanmış olma eğilimi göstermiş olsalar da, dünyevi gücü hep kendilerinden uzak tuttular. Kast içinde, yüksek statü, dünyevi şeylerden vazgeçenlere, daha sonra bilim adamlarına, daha sonra rahiplere (diğer kastlara hizmet verdikleri için kısmen kirlenmişlerdir), daha sonra devlet memurlarına ve arazi sahiplerine verilir. Dışarıdan bakıldığında, halktan en fazla desteği alabilenler, Gandhi gibi çoğunlukla kutsal, çileci yaşamı seçmiş olanlardı. Ancak, bu sınırlı bir hâkimiyettir. Kast, diğer iktidar kaynaklarını içine alarak, onlara hükmetmemiştir. Daha ziyade, onlara karşı bir derece kayıtsızlık göstermiştir. Brahman inancı, ruhani, sonsuz, değişmeyen, saf gerçeği, *dharma*'yı yüceltmiştir. Buna saygı gösterildiği sürece, dünyevi toplum, az veya çok, onun istediğini yapacaktır.

Küçümseyici, materyalist bir bakış açısından bakıldığında, bu, kutsal ve dünyevi elitler arasındaki bir iktidar paylaşımı komplosu gibi görünebilir. Bazı açılardan öyledir. Ancak bu, dünyevi olanın nihai anlamının değerini düşürür ve hem maddi hem de ruhani bağlılık olmak üzere potansiyel kaynakları, kutsal olana yönlendirir. *Vedik* döneminden beri Hindistan'da hiç teokratik eğilim görülmediğini fark etmek önemlidir; önemli dini liderler, devleti ya da yerleşik sınıfları fethetmeyi istememiş, onlardan belirli bir mesafede durmuşlardır. Bunun çelişkili sonuçları vardır, çünkü Brahmanlar günlük toplumsal ve "dünyevi" yaşamın içine güvenli bir şekilde yerleşmiş olsalar da, muhafazakâr ve maddi ve toplumsal gelişim açısından bakıldığında gerileyiciydiler. Artığınnın çoğunu yeniden dağıttılar ve tükettiler; yeniden yatırımını yönetmek için daha azını istediler. Siyasal vergilerin devletlere dağıtılmasına

yardım ettiler, ancak devletin hedeflerini etkileyecek kadar çok mücadele etmediler. Hindu toplumu son derece iki yönlü ve çelişkiliydi; kutsal olan dünyevi olana karşıydı ve onun başarılarını küçümsüyordu.

Hinduizm, kurtuluş dinleri tarafından erişilebilecek toplumsal iktidarın doruk noktasını ifade edebilir. Neticede, kurtuluş adına, dünyanın yürekten reddedilmesi, toplumsal yaşamın hızlı çöküşüne yol açardı. Bu sebeple, gerçek fetih ve ekonomik, askeri ve siyasi gücün bir kurtuluş dini tarafından bütünleştirilmesi toplumu yok ederdi. Hıristiyanlık ve İslamiyet'in açık fetihleri aslında, ideolojik iktidarın geri çekilişleriydi, çünkü kurumları son derece dünyevi bir karakter üstlenmişti. Hinduizm, tamamen fethetme stratejisinden kaçınarak, Hindu toplumu üzerinde çok daha büyük bir etkiye sahip oldu.

Tüm bunlardan sonra, kast'ın ekonomik faktörlere ya da sınıfa indirgenemeyeceğini söylemek gereksizdir. Yalnızca ve temelde egemen ekonomik, siyasal ve askeri grupların ilgilerini meşrulaştırmadı, çünkü Brahmanlar karşısında güçlerini, hareket özgürlüklerini ve mevcut iktidar kaynaklarını azalttı. Bu tarihi bir ifade olarak doğrudur ve Hindistan, diğer sanayileşme öncesi medeniyetlerle karşılaştırılırsa, karşılaştırmalı bakış açısından da doğrudur. Kast, Hindu ekonomik, siyasal, askeri gelişim seyrini yeniden düzenlememiştir. Hindu toplumsal tabakalaşmasının yapısına yardım etmiştir. Aslında Hindistan'daki ideolojik iktidar ilişkilerinin baskınlığını temsil eder. Ancak, bir sınıf sistemi ya da siyasal bir devletten öte bir fikirler sistemi değildi. Tüm toplumsal örgütlenme şekilleri gibi, fikir ve uygulamaların birbirinin içine geçmesini gerektirdi. Aşkın bir altyapıya ihtiyaç duydu.

Hinduizm'in, askeri feodalizmin yaptığı gibi merkezi devlet olmadan, savaşçı sınıftan çok az destekle düzeni koruyan, nihayetinde bir dini feodalizm haline gelen, bir uzlaşma biçimi geliştirdiğini gördük. Gücü, Hindu tarihinin uzun bir döneminde ortaya çıktığını gördüğümüz, aşağıdaki altyapısal faktörler üzerinde yatar:

1. Günlük yaşamda diğer dünya dinlerinin herhangi birinden daha yoğun bir ritüel nüfuzu
2. Özellikle okuryazarlık ve eğitimsel örgütlenme olmak üzere, toplumsal açıdan yararlı bilginin neredeyse tekelleşmesi
3. Hukukun, başta devletle rekabet halinde, sonra tekele yakın tedarikçi olarak hüküm sürmesi
4. Rahip kastı Brahmanların, hatta politikacılar da dâhil olmak üzere, diğer gruplarla yerel ilişkilerine zıt olarak, Hindistan çapında yaygın örgütlenmesi
5. Tüm yukarıdaki faktörlerin içinden, etnik kimlikler arası ilişkileri ve kast örgütlenmesi yoluyla iş bölümünü düzenleme yeteneği

Hinduizm'in gücü, askeri, siyasal ve ekonomik ilişkilerden bağımsız, aşkın bir toplumsal kimlik üretme kabiliyeti bakımından Hıristiyanlık ve İslamiyet'e benziyordu. Ancak bunu, daha gelişmiş aşkın bir örgütlenme ile diğer dinlerden daha fazla destekleyebiliyordu. Kast *ekümeni*'ye karakterini verdi ve dünyevi otoritenin iktidarından uzaklaştırdı. Bu şekilde, *ekümeni,* birey ve nihai toplumsal gerçeklik arasında daha kusursuz ve uzun süren bir bağlantı buldu. Bu sebeple, muhtemelen, sömürge dönemi öncesi Hindistan'da, anket ve kayıt cihazlarıyla ilerleseydik, diğer toplumsal tabakalaşma durumlarında çok zorlu olduğunu kanıtlayan bu sabit alanda bir derece değerler birliği bulurduk. Hiyerarşinin ahlaki kabulü, Dumont'un iddia ettiği gibi, kastın bütünleyici bir parçasıdır. Doğal olarak, (her yerde olduğu gibi) kabul de göreceli, çelişkili ve tartışmalıdır. Ancak Hindistan'da, çelişki ve rekabet yalnızca, kendilerini işlevsel olarak aşağıda sayan alt grupların eğiliminin etrafında dönmez. Başka yerlerden farklı olarak burası, onların bir dereceye kadar saflığını kaybetmiş ve hatta kötü olduklarını kabul etme eğilimlerini de içerir. Bu, (çoğunlukla belirtildiği gibi) yalnızca "Batılılar"ın dikkatini çekmez. Biz, yeryüzünde, başka herhangi bir yerde çok az benzerlik buluruz.

Dolayısıyla, Hindu *ekümeni* çelişkili bir şekle sahipti: Farklılaşma yoluyla hem maddi hem de ahlaki seviyede birleşti. Ancak belki de Hinduizm'i bir *ekümeni* olarak adlandırmamalıyız, çünkü bu yaşamdaki kardeşliği inkâr ettiği görünür (ki bunu inkâr eden acı dolu bir Hindu edebiyatı üretmiştir.) Kast, *ekümeni* ve *ümmet*'in, fark edilir derecede aynı fenomen düzeni, ancak neredeyse tam tersi olarak değişmiş halidir.

Kast, iki iktidar türü, kolektif iktidar ve bölüşülmüş iktidar arasında daha net bir bağlantı kurdu. Yalnızca bir kolektiviteyi harekete geçirmekle kalmaz, açıkça ve otoriter bir şekilde onu katmanlaştırır da. Kast, ekonomik (sınıf) tabakalaşması olmayan, siyasal (mülk) tabakalaşması olmayan, ayırt edici bir aşkın örgütlenme şekli üzerine kurulmuş bir katmanlaşma şeklidir. Bu, Hinduizm'in dünya dinlerinin yaygın, ekümenik başarılarının üzerinde ve ötesinde ulaştığı noktadır.

Bu sebeple, tüm buna bir anlam vermek için kullanılan kozmoloji, "anlamlı geldi." Bu mantıklı bir inanç sistemiydi, çünkü sonuca götürdü. Doğruluğu; düzenin varlığı ve belli ölçüde genel bir toplumsal ilerleme yoluyla kanıtlanmış göründü. Hindu kastı, sınıflandırma, saflık ya da diğer kavramsal şema ve değerlere bir Hindu takıntısını gerektirmez. Daha ziyade, ayırt edici iktidar örgütlenmeleri; olağandışı ama toplumbilimin kavramsal araçlarına uyumlu toplumsal durumlarda, gerçek insani ihtiyaçların katmanlaşması için gerekli şartları sağladı. Ve bu istekleri, nihayetinde endüstriyel kapitalist üretim şekli ve ulus devlet gibi daha büyük iktidar kaynakları olarak görüleceğinden şüphelenmemiz gereken şeyler ile karşılaşana kadar yerine getirdi.

Pek çok bölüm boyunca, aşağı yukarı MÖ 600'den MS 700'e kadarki dönemde, hepsi de öne çıkan bir dizi inanç sistemini tartıştım: Zerdüştlük, Yunan hümanist felsefesi, Hinduizm, Budizm, Konfüçyüsçülük, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam. Onlar, önemli bir ortak özelliklerinden dolayı göze çarptılar: Tarihi kaynaklara girmeye yetecek kadar yaygın ve yoğun hareketliliğe izin veren yerel ötesi kişisel ve toplumsal bir kimlik hissi. Bu bakımdan hepsi de tarihin "yol belirleyicileri" ve hepsi de yeniydi. Hatta yerel çevreyle en iyi uzlaşanlar bile (kastın *jati* öğesiyle Hinduizm, aşiretçiliğiyle İslam) ve sınıf ya da etnik kimlik açısından en kısıtlanmış olanlar bile (Zerdüştlük, Konfüçyüsçülük ve belki de Musevilik) yine de onlardan önceki herhangi bir toplumsal iktidar örgütlenmesinden daha yaygın ve evrensel bir üyelik sundu. Bu, bu dönemdeki, ideolojik iktidar hareketlerinin ilk büyük yeniden örgütleme başarısıydı.

Böyle bir başarının iki ön şartı ve sebebi vardı. Birincisi, ekonomik, siyasal ve askeri iktidar ilişkilerinin önceki yaygın başarıları üzerine kuruldu. Özellikle, antik üretim biçimlerinin, egemen sınıfların aktarılan ideolojilerinin, askeri uzlaşma yapılarının ve devlet kurumlarının ticari ağlarından oluşturulan bağlantılar ve kontrol sistemlerine bağlıydı. Bunların inanç sistemleri iletilerdir; iletişim altyapıları olmaksızın yayılamazlar. Bu altyapılar, eski imparatorlukların hâkimiyetlerinin son döneminde çok gelişmiş bir hal aldılar. Ancak, böyle altyapıları geliştirmekte imparatorluklar ne kadar başarılı olduysa, bazı toplumsal çelişkiler de o kadar kesin olarak derinleşti. 10. Bölüm'de beş ana çelişkiyi bazı ayrıntılarıyla maddeler halinde sıraladım. Bunlar, evrensellik ve belirli bir fikre ya da topluluğa bağlılık, eşitlik ve aşamalı düzen, medeniyet ve sınırlardaki barbarlık arasındaki çelişkilerdi. İmparatorluklar "farkında olmadan" toplumsal ilişkilerin bu özellik çiftlerinden birincisinin gelişimini destekledi, yine de resmi imparatorluk yapıları, kurumsal olarak ikinciyi üstlenmişti (son durumda ise, dışarıdaki barbarları medenileştirmektense onları, oldukları gibi korumayı görev edinmişti). Bu sebeple, resmi olmayan gruplar, evrensel, eşitlikçi, âdemi merkezileşmiş, çok uluslu ve medenileştirici uygulama ve değerlerin başlıca dayanakları olarak ortaya çıktı. İmparatorlukların aralarında ve (daha dar kapsamda) sınırlarının ötesinde bağlantısı olan *arada kalmış* toplumsal etkileşim *ağları* geliştirdiler. Bu ağlar, imparatorlukların başarıları ile desteklendiğini ve gittikçe resmi kontrolden çıktığını gördüğümüz *ticaret* üzerinde yoğunlaştı.

İkinci olarak, bu arada kalmış gruplara güvenildi ve onlar da özellikle ideolojik bir altyapı olma eğilimi gösteren edebi olan şeyi destekledi. Yaygın ve dağınık bir iletinin, orijinal hali korunmazsa, uzun mesafeler kat edene kadar şekli ve anlamı değişecektir. İlk bin yılın başlangıcına kadar, yazılı metinlerin ve yazma materyallerinin sadeleştirilmesinden önce dağınık iletiler kolayca sabitlenemedi. Okuryazar olmayan dinler (Goody 1968: 2-3'de belirtildiği gibi) istikrarsız ve değişik fikirlerin birleşiminden oluşma eğilimi gös-

terdi. Ancak okuryazarlık, yavaş yavaş tek bir ortodoks inanç sisteminin Roma İmparatorluğu'nda bulunan iki aşamalı aktarım süreci tarzına dayandırılabileceği bir noktaya kadar gelişim gösterdi (10. Bölüm'de ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştı). Yazılı iletiler, her bir yerel bölgedeki en önemli bireyler arasında taşınabildi, onlardan da sözlü araçlarla aşağılara aktarıldı. Bu, artık ortaya çıkan ideolojik iktidar yayılımını destekleyen *okuryazarlığın iki aşamalı altyapısı*'ydı.

Bu iletişim sistemi, modern gözle bakıldığında, özellikle etkileyici görünmeyebilir. Özellikle, okuryazarlık hala bir azınlık fenomeniydi. Ancak daha sonra, ondan karmaşık görevler üstlenmesi istenmedi. Bu felsefe ve inançların, üzerine kurulduğu aktarılan bu iletiler, basitti. Üç ana tecrübe alanına değindiler. İlk sırada "varlığın temel soruları" gelir: Hayatın anlamı, evrenin yaratılışı ve doğası, doğum ve ölüm meselesi. Felsefe ve teoloji bu soruları ifade etmenin çok daha karmaşık yollarını buldu. Ancak sorular, basit ve tüm insanlar için anlamlı olarak kaldı ve hala da öyledir. İkinci tecrübe alanı, insanlar arasındaki etikti: Normlar ve ahlak. "Nasıl iyi bir insan olabilirim?" aynı zamanda toplumsal ilişkilerde insanoğlunun daimi, basit, yine de muhtemelen cevaplanmamış bir sorusuydu. Üçüncü alan, aileyle ve yaşam döngüsüyle ilişkili bölgelerle ilgiliydi; ilk iki problem grubunun doğum, evlilik, üç neslin ilişkileri ve ölümün gerçekleştiği birbirine en yakın toplumsal gruba odaklanması. Neredeyse tüm insanlar, aşağı yukarı aynı şekilde bu üç problemle de yüzleşirler; bu, insan olmanın üç evresel yönüdür. Onlar, aslında toplumun başlangıcından beri evrenseldi. Ancak bu, benzer bir tecrübenin yaygın, istikrarlı ve dağınık bir şekilde aktarıldığı ilk tarihi dönemdi. Aktarım teknikleri neyin üzerine kurulmuş olursa olsun, insanların kolektif iktidar bilincinin sıra dışı bir patlamasını temsil eden ideolojiler filizlendi. Kişisel ve toplumsal kimlik, potansiyel olarak *evrenselleşerek* daha kapsamlı ve yaygın hale geldi ve bu da ideolojinin ikinci "yol belirleyici" başarısıdır. İnanç sistemlerinin çoğu, bu evrensel gerçeklerin aktarımını, cinsiyetlerden, sınıflardan, devlet sınırları ya da kesişmelerinden, gayri resmi iletişim yapılarından öteye taşıdı. Onlar, diğer iktidar örgütlenmelerinin *sınırlarını aşmıştı.*

Bununla birlikte, bu noktada, önce Zerdüştlük ve Konfüçyüsçülük'ü tartışmadan çıkararak, elemelere başlamalıyız. Her ikisi de, ağırlıklı olarak, Pers soyluları ve Çin orta sınıfı erkeklerinin kolektif iktidarlarını ve bilincini yaydı ama diğer toplumsal gruplara önemli bir yardımda bulunmadı. Bu toplumsal tikelcilik ile kurulan önemli bir uzlaşmaydı. Mevcut bir yönetici sınıf ya da etnik topluluğun manevi gücü ve sağlamlığını büyük ölçüde artıran *aşkın* ideolojinin bir örneğiydi.

Geri kalan durumlarda, inanç sistemleri, bir ileti ve böylece hiyerarşik seviyelerin, cinsiyetlerin, etnik bölünmelerin ve devlet sınırlarının ötesinde aşkın bir kontrol alışverişi için hatırı sayılır bir ivme kazandırdı. En yaygın etkiler, ortak kimlik fikrinde toplanan farklı sınıflar ve "halklar" üzerindeydi. Bu ayrıca çok büyük bir değişimdi, çünkü potansiyel olarak kitlelerin harekete geçirilmesine yol açtı. Şimdiye kadar, önceki bölümlerde iddia ettiğim gibi,

toplumlar son derece federaldi. İktidar, çeşitli hiyerarşik ve bölgesel koordinasyon seviyeleri arasında bölünmüştü. Kitleler, genellikle en yüksek, en merkezi iktidar seviyelerine doğrudan erişime sahip değildi. Kitlelerin inançları, makro-toplumsal iktidar kullanımıyla ilişkili olmamıştı. Artık kitleler ve iktidarın merkezleri ideolojik olarak bağlanabilirdi. Bağlantı, demokrasiden otoriter rejime kadar çeşitli şekiller alabilirdi, ancak bundan sonra kitlelerin inançları iktidarın kullanımıyla çok daha alakalıydı. Bu da ideolojinin üçüncü büyük "yol belirleyici" başarısıydı.

Eleme sürecine devam edelim. Yine bir durumda, Yunan hümanizminin yani bu halk inancı sisteminin filizlenmesi; nispeten demokratik ve federal bir, çok devletli şehirler medeniyeti olan mevcut iktidar yapısını güçlendirdi ve meşrulaştırdı. Ancak geri kalan durumlarda, halk inancı sistemi dolaylı olarak tahrip ediciydi; çünkü o en üst düzey bilgi, anlam ve önemi, geleneksel ekonomik, siyasal ve askeri iktidar kaynaklarının dışına, aşkın bir dünyaya yerleştirmişti. Başka bir deyişle, bu durumlar "dini"ydi. "Maddi", "dünyevi" iktidarları; dünyevi, dini olmayan otoritelere bırakarak, görünüşte ve esas olarak "ruhani", "kutsal" dünya ilgileniyordu. Hepsi de felsefi açıdan iki yönlüydü. Dünyevi otoriteyi yıkmaya devam eden inançlar, bunu özel, "ruhani" bir yolla yaptılar. *Özellikle ideolojik bir iktidarın* kurumlarını güçlendirdiler. Bu ideolojik iktidarın dördüncü "yol belirleyici" başarısıydı.

Burada biraz ara verelim, çünkü şimdiye kadar bahsedilen başarılar toplumsal-iktidar örgütlenmesinde bir devrim anlamına geliyordu. İnanç sistemleri ve özellikle de dinler, tüm tarihsel süreç boyunca aynı genel rolü oynamadılar. Önceki bölümlerde ideolojik iktidar otonomisinin hem kapsamı, hem de şekli oldukça çeşitlendi. Açıkçası, bu tarz değişimleri,"fikirler", "maddi gerçeklik" ya da "maddi eylem" arasındaki genel ilişkiyi ifade eden, materyalizm ile idealizm arasındaki tartışmalarda çokça görülen, insanoğlunun ya da toplumların doğuştan geldiği iddia edilen özellikleri açısından haklı çıkaramadım. III. Cilt'te, genel gerekçelerle, bu tartışmaların toplum teorisine yararlı olmadığını ileri süreceğim. Ancak bu noktada, tarihi kayıtların dikkatli bir şekilde incelenmesi daha kuvvetli bir açıklamayı su yüzüne çıkaracaktır.

Herhangi bir tarihi dönemde, mevcut iktidar yapılarının etkili bir şekilde örgütledikleri insanlar arasında pek çok bağlantı noktası vardır. Eğer bu bağlantı noktaları, toplumsal hayat için daha da önemli hale gelirse, yeni örgütsel çözümler gerektiren genel toplumsal problemler doğururlar. Mevcut iktidar yapıları, ortaya çıkan güçleri kontrol edemeyince; özellikle bir çözüm, büyük bir inandırıcılığa sahip olur. Bu, ortaya çıkan karşıt elitler tarafından başvurulan "aşkın" bir iktidar, kutsal bir otorite kavramıdır. 3. ve 4. Bölüm'de tartışılan, ilk uygarlıkların durumunda ise, bu, bölgesel bir medeniyette başlıca bütünleştirici iktidar olarak ortaya çıktı. Fakat ticaretle uğraşan yabancılara güvenmeye ve çok devletli diplomasiyi desteklemeye ancak yeten, ortak, dağınık bir uygarlık kimliği ve normlarının temel bir seviyesi ile sınırlı olan, zamanın

altyapıları göz önünde bulundurulduğunda, gücü nispeten zayıf olmalıydı. Bu ilk büyük ideolojilerin *yoğun* etki güçleri sınırlandırıldı.

İnsanlık tarihinin ilk iki bin yılında, fikirlerin geniş toplumsal alanda aktarımı için çok az altyapı vardı. Yaklaşık olarak Asur ve Pers zamanına kadar, yönetici sınıflar bile geniş alanlar üzerinde, üyelerinin fikirlerini ve geleneklerini paylaşabildi ve dengeleyebildiler. Yaygın ve yoğun iktidarı birleştirmek için oluşturulan temel altyapısal zeminler; askeri ve ekonomik "zorunlu işbirliği" yapıları ve şehir devletleri ile kabilesel ve bölgesel elitlerin ve bazen daha dağınık, ağırlıklı olarak da sözlü olarak var olan bölgesel uygarlıkların siyasal federasyonlarıydı. Bununla birlikte, yavaş yavaş, çok daha yaygın ve yoğun özerk ideolojik gücün iki ön koşulu gelişti: (1) Resmi iktidar ağları arasındaki boşluğu dolduran yaygın toplumsal etkileşim ağları gelişti. (2) Bu ağlar özellikle iki aşamalı bir edebi yerel iletişim yapısını taşıdı. Yavaş yavaş, daha geniş ve yaygın halk kitleleri bu aradaki ağların parçası haline geldi. Anlamları mevcut yerel ya da yaygın resmi yapıların geleneksel inançları ve ritüelleri tarafından verilmeyen, yeni ama ortak bir toplumsal duruma yerleştirildiler. Düşüncelerini rahatça ifade edebilen insanlar, evrendeki durumlarına yeni açıklamalar ve anlamlar getirebildiler. Bu anlam, yerel ya da resmi gelenekler tarafından sarılmamışken, bunlar arasında kalıyordu, yani toplumsal olarak aşkındı. Kendileriyle doğrudan ilişkili olan aşkın bir kutsallığa inanma, arada kalmış toplumsal yapılarının temsili bir ifadesiydi. Hem imparatorluğun resmi yapısı hem de arada kalmış ticari ağlar, bireysel mantığı teşvik ederken, inançlarında mantıksal tektanrıcılığa doğru kalıcı bir zorlanma vardı. Bu yüzden, arada kalmış toplumsal bir durum, bir kurtuluş inancı olarak ifade edildi ve kısmi okuryazarlık yoluyla da kitabın dini bir hareketine aktarıldı.

Bu, (ekonomik etkenlerle sınırlanmadığı sürece) fark edilir ölçüde "materyalist" bir açıklamadır. Yani, toplumsal bir durum; kendi özelliklerini büyük ölçüde temsili bir biçimde "yansıtan" bir inanç sistemi yarattı. Ancak böyle gruplar ve çoğalma zeminleri arada kaldığı için, toplumsal yeniden örgütlemelerinden doğan iktidarları, yeni ve otonomdu. Yeni tarihi izler bırakma kapasiteleri, normatif bağlılık ile, yani din değiştirme yoluyla elde edilen manevi güç olarak ideoloji ile artırıldı. Hıristiyanlar zulme karşı koyabildi, Müslüman savaşçılar, sözde heybetli düşmanlarının üstesinden gelebildi. İktidar ilişkilerinin geleneksel karışımından oluşturulmuş olanlarla rekabet edecek yeni "toplumlar" yarattılar. Bazı durumlarda, bu geleneksel ağları alt ettiler ya da onlardan uzun yaşadılar. İdeolojik iktidar, bu anlamda ve bu dönemde aşkındı.

Ancak, dünyada bulunarak, aynı zamanda geleneksel iktidar örgütlenmeleriyle başlıca üç şekilde anlaşmak zorundaydılar. Birincisi, sözde ruhani dünya, bireyin yaşamı, yaşam döngüsünün ilerleyişi ve kişiler arası ve ailevi ilişkileri gibi belirli bir toplumsal alanda yoğunlaşmıştı. Bir iktidar biçimi olarak, birbirine yakın grupların doğrudan hayatlarına odaklanarak, son derece *yoğundu*. Belki de nispeten geniş toplumsal ağlar kuran şimdiye kadarki en yoğun iktidar şekliydi. Bununla birlikte, bu ruhani dünya ve onu takip eden herhangi

bir halk hareketi, yalnızca, ona benzeyen ama doğuştan gelen bağları olmayan bir yerel kümelenme olabilir. Böyle bir alan tek başına, kolayca ileri seviyede ve yaygın bir toplumsal harekete geçirme biçimi sağlayamazdı. Bunun için, büyük ölçüde diğer toplumsal örgütlenmelere bağımlı olurdu. 1. Bölüm'de ortaya attığım bir iddiaya dönüp bakacak olursak: Yaygın toplumlarda, aile yapısı makrotoplumsal iktidar düzeninin önemli bir parçası değildir. Aileye bağımlılık, ideolojik iktidarın yaygın erişimini ve otonomisini kısıtladı.

İkinci olarak, hayatın bu alanı gerçekte saf bir biçimde "ruhani" değildi. Tüm toplumsal hayat gibi, o da ruhani/maddi, kutsal/dünyevi âlemleri karıştırdı. Örneğin, doğru ahlaki davranışla ilgili, doğum ve evlilik için doğru ritüellerle ilgili ya da ölümün doğası ve ahiret ile ilgili kararlar verilmeliydi. Bunlar iktidarı, kararlar üzerine anlaşmak ve onları uygulamak için karar verme organlarının kurulmasını ve itaat etmeyenler için infaz kararları ve cezalarını kapsıyordu. Yaygın iktidar, bu şekilde dengelenebildi. Bu anlamda dinler, onlara paralel olarak, ideolojik iktidarın otonomisine ikinci bir sınırlama olan kutsal olanı kurumsallaştırarak, kendine özgü çekiciliği olanı rutin hale getirerek (Weber'in ortaya koyduğu gibi), mevcut iktidar örgütlenmelerini pek aşmadılar.

Üçüncü olarak, dinlerin öncelikle ilgilendiği toplumsal alan, aslında diğer iktidar yapılarının, özellikle de iletişim altyapılarının varlığını gerektirdi. Dinler, önceki makro-iktidar yapılarıyla anlaşmak ve onların kolaylıklarından faydalanmak zorundaydı.

Tanımladığım başarılar ve sınırlamalar arasında, tam bir iktidar dengesinin çalışma şekli, farklı dinler arasında büyük farklılık gösteriyordu. Bir yandan, tümü, kendi çekirdek toplumsal alanlarının, özellikle aile ve yaşam döngüsünün, düzenlenmesi üzerinde tekele yakın bir iktidar elde etmeyi başardı. Aslında onlar bu iktidarların çoğunu günümüze kadar devam ettirdiler. Bu da ideolojik iktidarın beşinci büyük başarısıydı.

Diğer yandan, yapıların kanuna uygunluğunu kabul etmek ve onları kendi dini cemaatlerini denetim altında tutmak için kullanmak suretiyle, mevcut makro-iktidar yapıları ile uzlaşmaya vardılar. Bu sebeple, ilk evrensel dini baskılara rağmen, dünya dinlerinin ortaya çıkışıyla, erkeklerin kadınlar üzerindeki hâkimiyetine, bütün sınıf hâkimiyeti gerçeğine meydan okunmadı. Bunlar ideolojik iktidarın otonomisindeki dördüncü ve beşinci kısıtlamalardı.

Bu taraflar arasında hatırı sayılır bir çeşitlilik yatar. Askeri iktidarın üzerindeki dini etki vasıtasıyla, daha ziyade özel, ama önemli bir güç kullanıldı. Durumlardan ikisinde, kişiler arası güçlü bir etik ve askeri manevi güç arasında bir bağ vardı. İslamiyet söz konusu olunca, Arap süvarilerinin askeri dayanışması çok geniş topraklar fethetti ve bu alanların çoğunda İslamiyet'in iktidar başarılarını bir vuruşta garantiledi. Hıristiyan Bizans'ta ve batı Avrupa'da, dini-askeri manevi güç, evrensellik pahasına otoriteyi artıran toplumsal hiyerarşiler ile sınırlanmış ve onlar tarafından büyük ölçüde desteklenmişti. Hıristiyanlık yalnızca dünyevi otoritelerle uzlaşmıyor, onların biçimlerini de etkiliyordu. Burada, özellikle inanç ve askerlerin dayanışması, coşkusu ve yırtıcılığı

arasında olmak üzere bu iki din ve savaş arasında aslında uzun süreli bir bağ olduğu kanıtlandı. Bu, genellikle oldukça çirkin şekiller aldı; kâfir düşmana tam bir insan gibi davranılmayıp, bu yüzden de katledilmesi muhtemeldi. İdeolojik iktidarın altıncı başarısı, başarıların çelişkili doğasını göstererek ikinci başarının evrenselliğini azalttı.

Dünya dinleri için bir başka sorun ve fırsat da, doğuşlarına şahitlik etmiş olan geniş alana yayılmış devletlerin genel duraksaması sayesinde ortaya çıktı. İki süreç de açık bir şekilde bağlantılıydı. Romalılar gibi devletler aynı zamanda diğer önemli sorunlarla kuşatılmış olsalar da, rekabetçi bir kimlik toplumuna ve sınırları içinde ve sınırlarının ötesinde işleyen bağlantılara sahip olmanın onların hayatta kalma şanslarına bir katkısı yoktu. Çin ve Pers devletleri bu toplumu kendilerine bağlama fırsatı yakaladılar ve böylece de kendi hâkimiyet alanlarının içinde bir dünya dininin ortaya çıkışını engellemeye katkıda bulundular. Geri kalan durumlarda devletler devamlı olarak çöktüler.

Bu şartlar altında tüm dünya dinleri ortak bir stratejiyi başardılar: Bazen kanunlar dâhil, tüm yazılı belgelere kadar genişletmek suretiyle, okuryazarlık altyapısının tekele yakın kontrolünü garanti altına almayı. Hinduizm bu açıdan en büyük başarıyı elde etti, onu Budizm, İslam ve kontrolü genellikle hâkimiyet alanındaki daha güçlü devletlerle paylaşan Hıristiyanlık takip etti. Bu da ideolojik iktidarın yedinci başarısıydı.

Diğer açılardan iktidar mücadelesi çeşitliydi. Yalnızca Hinduizm, kastı, sayesinde yaygın iktidarın kullanılabildiği kendine özgü bir mekanizma olarak kurumsallaştırarak, yaygın kontrol yapısını ele geçirdi. Ekonomik, siyasal, askeri olmak üzere *tüm* büyük iktidar ilişkilerinin önemli kısımları, onları zayıflatan ve Hindistan'ı işgallere, yabancı siyasal egemenliğe ve ekonomik durgunluğa karşı savunmasız hale getiren kendi otorite yapıları tarafından geliştirildi. Ancak bu yine de ideolojik iktidarın başarılarının zirvesiydi. Hinduizm tek başına sekizinci bir başarıya yürüdü: Bir ritüel kozmolojisinin ve dini bir toplumun tesis edilmesine. Ancak bunu yaparak ikinci başarıyı, yani evrensel bir halk toplumunu tamamen yıktı. Çünkü kast, insanlığı dikkatli bir şekilde temel değer seviyelerine göre ayırmıştı.

Ne Budizm, ne İslamiyet ne de Hıristiyanlık bu kadarını başaramadı. Budizm, Hindistan'da Hinduizm'in boşluklarında hareket ederek, başka yerlerdeyse dünyevi iktidarlara bağımlı olarak daha ikincil planda kalma eğilimi gösterdi; İslamiyet ve Hıristiyanlığın çoğunlukla ekonomik, siyasal ve askeri iktidarlar oldukları varsayıldı, ancak kendi dini yapıları ile değil, geleneksel dünyevi biçimleri ile düzenlenen bir kalıp içinde öyleydiler. Yukarıda bahsedilen üçüncü kısıtlamanın gücünü hissettiler. Ancak uzlaşma halinde, evrensellikleri ile otoriter doğaları arasındaki derin çelişkiden yakınarak ve onları Hinduizm'den çok daha dinamik bırakarak, ayakta tuttular. 12. Bölüm'de, bu dinamizmin dünya tarihi açısından sonuçlarını inceliyorum.

Dünya dinlerinin çeşitli başarılarının sadece kümülatif olmadığı açıktır. Başarılarının bir bölümü olan dünyevi otoritelerle mücadelelerinin bir sonucu,

insanlığın birçok farklı gelişim rotası boyunca yönlendirilmesiydi. Yine de, yaptıklarının bir özü vardı: Nispeten yaygın toplumlarda şimdiye kadar gördüğümüz herhangi bir şeyden büyük ölçüde farklılık gösteren bir halk topluluğunun harekete geçirilmesi. Hiyerarşik iktidar ilişkilerini *hiyerarşik bir yoğunluk* ile tanıştırdılar. İnsanlar normatif bir toplum yolunda harekete geçirildi.

Normatif seviyeyi, "fikirlerin" verimsiz ikilikleri, ya da "ruhani" olana karşın "maddi" olan arasından bize yol açmayı başardığını iddia ederek, vurguladım. Bu benim III. Cilt'te daha teorik anlamda tartışacağım bir meseledir. Ancak burada Durkheim hakkında bir iki cümle sarf etmekle yükümlüyüm, çünkü bu büyük sosyolog benim iddiamı destekler. Durkheim, dengeli toplumsal ilişkilerin katılımcılar arasında önceden edinilmiş normatif anlayışlar gerektirdiğini iddia eder. Ne iktidar, ne de ikili çıkarlar, istikrar için yeterli bir temel sundu. Bu yüzden, toplum, "dünyevi" güç, çıkar, değişim ve hesaplamalar dünyasından bir şekilde silinen normatif ve ritüel bir seviyeye dayanıyordu. Toplum, toplumsal işbirliği anlamında kutsaldı. Durkheim daha sonra dini yorumlamaya geçti, toplumun normatif ihtiyaçlarının sadece bir yansıması olarak kutsal olanla ilgilendi.

Bu derin bir tartışmadır, ancak aşırı derecede sınırlayıcıdır. Son bölümlerde, dini yalnızca toplumun bir yansıması olarak değil, aslında bir toplum olan, normatif bir ritüel topluluğunu gerçekten *yaratırken* gördük. Hıristiyan *ekümeni*, Müslüman *ümmet*'i, Hindu kast sisteminin hepsi de toplumlardı. Dinler, toplumun geleneksel düzenleyicileri olan mevcut ekonomik, ideolojik, siyasal ve askeri iktidar ilişkilerinin gücünü kaybettiği durumlarda toplumsal bir düzen, bir *nomos* yarattılar. Bu sebeple, onların kozmolojileri, toplumsal olarak konuşursak, *doğru*ydu. Dünya ve kendi kutsal kavramları yoluyla da, aşkın normatif ve ritüel toplumları düzenlenmişti. Durkheim'a itiraz etmedim, onun fikirlerini geliştirdim.

Fakat toplumda dinin rolü üzerine genel bir teori geliştirerek, Durkheim'ı yine de taklit edebileceğim iddiasını geri çekmeme izin verin. Şimdiye kadar, dinin en karakteristik özelliği, onun sıra dışı *düzensizliği* oldu. Muhtemelen ilk başta, en eski dini medeniyetlerin federal, parçalı iktidar ağlarında, bir şekilde anlaşılması güç olsa da, önemli bir role sahipti. Daha sonra, daha geniş hâkimiyet alanına sahip imparatorlukların bin yıldan fazla süren rolü büyük ölçüde yönetici sınıfların içkin güçlenmesiyle sınırlıydı. Bir sonraki binyılda, dünya kurtuluş dinleri şeklinde aşkın bir patlama yaptı.

Ben patlamayı, iktidar tekniklerinin dünya tarihindeki gelişiminden ziyade, bireylerin ya da toplumların, ihtiyaç duyabilecekleri ama önceki binyıl için çok az bir öneme sahip olan, temel ve sabit anlam, norm, kozmoloji vb. ihtiyaçları bakımından açıkladım. İdeolojik iletiler, ancak şimdi geniş toplumsal alanlar üzerinde dengelenebildi. Yalnızca şimdi eski imparatorlukların resmi ve arada kalmış iktidar ağları arasında bir dizi temel çelişki ortaya çıktı. İktidar ağları yalnız şimdi, evrensel bir kutsallığın ve mantıksal, bireysel bir

kurtuluşun kozmolojisinin mümkün göründüğü toplumsal açıdan aşkın örgütlemeler yaratıyordu. Bu nedenle, bu, dünya tarihindeki tek fırsattı.

Bunu söylemek bile, görünüşte aşırı bir genellemedir. Kurtuluş inancı evrensel olarak, bu tarihi topraklarda patlak vermedi. Çin İmparatorluğu, dini yeniden kendi içkin sonuna yönlendirdi. Pers İmparatorluğu da öyle yaptı. Helenistik İmparatorlukların sonuncusu, onu dışarıdan bir güce yenilene kadar zayıf bıraktı. Yalnızca Hıristiyanlık, İslamiyet ve Hinduizm mevcut güç yapılarının üstesinden gelmek için aşkın güçler geliştirdiler. Bunlardan Hinduizm ve onun sürgünü Budizm daha tekil başka bir biçimini benimserken, Hıristiyanlık ve İslamiyet, özellikle dinamik ve çelişkili bir iktidar biçimini benimsediler. Daha sonra, bu dinlerin hâkim olduğu yerlerde, tüm dinlerin gelişim kalıpları son derece farklılaştı. Bölümün başında dikkat çektiğim gibi, o zamana kadar Avrasya'daki yaygın olan bir toplumlar "ailesi", bu çağda parçalara ayrıldı.

Elbette, birbirinden uzaklaşan bu toplumların daha sonraki yolları, önceki özellikleri ve tarihlerinden bağımsız değildi: Çin çokuluslulukfan, Hindistan imparatorluk iktidarından yoksundu, Avrupa çoktan daha fazla sınıf mücadelesi ve benzeri şeylere şahit olmuştu. Ancak bu dönemde kurtuluş inancının etkisi üzerine bir genelleme yapılabilir: Bu tarz sapmaları *artırdı*. Güç tekniklerini, toplumsal dayanışmayı, dikey ve yatay olarak dağınık iletişim ihtimallerini geliştirmesi böyleydi ve bu yüzden örgütlenmelerini her kim ele geçirebildiyse, onların toplumsal yapılarını muhtemelen önceden tarihte söz konusu olmuş herhangi bir durumdan daha radikal bir şekilde değiştirebilirdi. İdeolojik iktidar teknikleri ve örgütlenmelerinin yol açtığı bir dizi gerçek devrim, tüm Avrasya'da dalgalandı. O zamandan sonra, Çin, Hindistan, İslam ve Avrupa farklı yönlere gitti. Bana göre her zaman zor bir girişim olan küresel karşılaştırmalı sosyoloji artık son derece zor bir hale gelmiştir. Şu andan itibaren yalnızca bir durumu, Hıristiyan Avrupa ve onun sürgünlerini kayda geçireceğim.

Dinin toplumsal rolünden genel bir teori oluşturma şansı, bu nedenle, zayıftır. Önemli hiçbir genel rolü yoktur, sadece dünya tarihi anlarıdır. İlk uygarlıklar arasında böyle anlar olabilir ve İsa'nın, Aziz Paul'un, Muhammed'in ve Brahmanlar ile Buda'nın çağlarında kesinlikle vardı. Aşkın dini iktidar fikrim de, bu adamlar ve onların takipçileri üzerine kuruludur. Daha sonra, erken dönem uygarlıklarının kültürlerinin daha dünyevi niteliklerini ve buna ek olarak, liberalizm ya da Marksizm gibi, modern ideolojileri analiz etme ihtimalini de içine alacak şekilde bunu biraz dünyevileştirdim. Toplumların genel özelliklerinden çok, iktidarın dünya tarihindeki gelişimi ile sunulan birkaç fırsat üzerine kurulmuş olan ideolojik iktidar düşüncem bunun sonucudur. Bu genel bir ideoloji teorisi değildir, ama ideolojilerin gerçek tarihi rolünü yansıtabilir.

Bannerjee, P. 1973. *Early Indian Religions.* Delhi: Vikas.
Beteille, A. 1969. *Castes: Old and New,* London: Asia Publishing House.
Bougie, C. 1971. *Essays on the Caste System.* Cambridge: Cambridge University Press.
Cahen, C. 1970. *UIslam: des origines au debut de VEmpire Ottoman.* Paris: Bordas.
Chattopadhyaya, D. 1976. Sources of Indian idealism. In *History and Society: Essays in Honour of Professor Nohananjan Ray.* Calcutta: Bagchi.
Cohn, B. S. 1959. Law and change (some notes on) in North India. *Economic Development and Cultural Change,* 8.
Creel, H. G. 1949. *Confucius: The Man and the Myth.* New York: John Day.
Dumont, L. 1972. *Homo Hierarchicus.* London: Paladin.
Dumont, L., and D. F. Pocock. 1957. For a sociology of India. *Contributions to Indian Sociology,* I.
Engineer, A. A. 1980. *The Islamic State.* Delhi: Vikas.
Gellner, E. 1981. *Muslim Society.* Cambridge: Cambridge University Press.
Ghurye, G. S. 1961. *Class, caste and occupation.* Bombay: Popular Book Depot. 1979. *Vedie India.* Bombay: Popular Prakeshan.
Goody, J. (ed.). 1968. *Literacy in Traditional Societies.* Cambridge: Cambridge University Press.
Heesterman, J. C. 1971. Priesthood and the Brahmin. *Contributions to Indian Sociology,* new series, 5.
Hocart, A.M. 1950. *Caste: a Comparative Study.* London: Methuen.
Holt, P. M. et al. (eds.). 1977. *The Cambridge History of Islam,* esp. Vol. 1 A, *The Central Islamic Land, from Pre-Islamic Times to the First World War,* parts I and II. Cambridge: Cambridge University Press.
Hutton, J. H. 1946. *Caste in India: Its Nature, Function and Origins.* Cambridge: Cambridge University Press.
Jackson, A. 1907. Note on the history of the caste system. *Journal of the Asiatic Society of Bengal,* new series, 3.
Karve, I. 1968. *Hindu Society: an Interpretation.* Poona, India: Deshmukh.
Levy, R. 1957. *Social Structure of Islam: The Sociology of Islam.* Cambridge: Cambridge University Press.
Majumdar, E. C. (ed.). 1951- . *The History and Culture of the Indian People,* vol. I, *The VedicAge.* London: Allen & Unwin 1951. Vol. II, *The Age of Imperial Unity.* Bombay: Bhavan, 1954. Vol. V, *The Struggle for Empire.* Bombay: Bhavan, 1957.
Miller, E. J. 1954. Caste and territory in Malabar. *American Anthropologist,* 56.
Parry, J. H. 1979. *Caste and Kinship in Kangra.* London: Routledge & Kegan Paul.

1980. Ghosts, greed and sin. *Man*, new series, 15.
1984. The text in context. Unpublished paper.
Rodinson, M. 1971. *Mohammed.* London: Allen Lane.
Saraswati, B. 1977. *Brahmanic Ritual Traditions in the Crucible of Time.* Simla: Indian Institute of Advanced Study.
Sharma, R. S. 1965. *Indian Feudalism: c. 300-1200.* Calcutta: Calcutta University Press.
1966. *Light on Early Indian Society and Economy.* Bombay: Manaktalas.
Srinivas, M. N. 1957. Caste in modern India. *Journal of Asian Studies*, 16.
Thapar, R. 1966. *A History of India*, vol. I, Harmonds worth, England. Penguin Books.
Vidal, G. 1981. *Creation.* London: Heinemann.
Wagle, N. 1966. *Society at the Time of the Buddha.* Bombay: Popular Prakashan.
Waley, A. 1938. *The Analects of Confucius.* London: Allen & Unwin.
Watt, M. W. 1953. *Muhammad at Mecca.* Oxford: Clarendon Press.
1956. *Muhammad at Medina.* Oxford: Clarendon Press.
1961. *Islam and the Integration of Society.* London: Routledge.
Weber, M. 1951. *The Religion of China.* Glencoe, 111.: Free Press.
1958. *The Religion of India.* New York: Free Press.

12
Avrupa Dinamiği
Yoğun Evre, MS 800-1155

Tarih sosyologları açısından Orta Çağ Avrupası tarihini, arkasından endüstriyel kapitalizmin belli belirsiz göründüğü Leviathan'ın önsezilerinden etkilenmemiş biçimde "kendi başına" düşünmek imkânsızdır. Bu teleolojik önyargıyı biraz anlamaya çalışmak gerekir. Bu önyargı dört etken eliyle meşrulaştırılmıştır.

İlk olarak, 18. ve 19. yüzyıllarda tarım ve sanayide kapitalist devrim, beşeri kolektif iktidarın yegâne en önemli desteği konumundaydı. Sanayi toplumları bundan böyle neredeyse tamamen insan ve hayvan kaslarının sarf edilmesine dayanmaktan çıkmıştı. Bu toplumlar doğanın öz enerji kaynaklarının sömürülmesine de girişmişlerdi. Kitabın bu ciltlerinde kullanılan kolektif iktidarın altyapısal ölçütlerinin hepsinde –getiri oranları, nüfus yoğunlukları, etkileşim ağlarının kapsamı, yıkıcı güçler vb.– bu kısa zaman dâhilinde benzersiz bir büyük sıçrama gerçekleşti.

İkincisi, bu ileri sıçrayışa dönük hareketin, bütün bir Orta Çağ ve erken modern dönem süresince güç toplamış olduğunu fark edebiliriz. Aksilikler olmuştur ancak yavaşlamalar, ileri doğru hareket yeniden başlamadan sona ermiyordu.

Üçüncüsü, toplumsal iktidarın bütün kaynakları –ekonomik, siyasal, askeri ve ideolojik ilişkiler– tek bir genel gelişme yönünden hareket etme eğilimindeydi. Bu hareketi "feodalizmden kapitalizme geçiş" olarak açıklamak geleneksel bir yaklaşım olacaktır. Ben bunun (Holton'ın –1984– geçişe ilişkin tartışmalara dair kıymetli incelemesinin sonucunda söylediği gibi) yetersiz bir açıklama olduğunu ileri süreceğim ancak bu yine de genel bir hareket anlayışını ima etmektedir.

Dördüncüsü, bu geçiş, Batı Roma İmparatorluğu ile Alman barbarların topraklarının toplamından oluşan, bizim "Avrupa" olarak bildiğimiz tek bir

geniş sosyo-coğrafi alanda gerçekleşmişti. Bu topraklar ise şimdiye dek bir toplumsal birliğe, ancak 20. yüzyıl itibariyle sahip olabilecekti.

Böylece Avrupa, daha ayrıntılı bir tarihin her zaman ihtiyaç duyduğu bütün daha belirli dönemselleştirmelerin, coğrafi bölünmelerin ve tarihsel istisnailikler ile konjonktürlerin üstesinden gelen tek bir dizi karşılıklı ilişkili dinamiği, bir geçişi içeriyordu. Ben de bu nedenle, 15. Bölüm'e kadar konjonktür meselesini –özellikle de Avrupa'yı dışarıdan etkileyen şeyleri– bir kenara bırakıyorum. Bu bölümün esas meselesi, Orta Çağ Avrupası'nın sahip olduğu ve endüstriyel kapitalizme doğru sürüklenmesine yardımcı olan gelişimin motoru, dinamizm ve kökenlerdir.

Neyi açıklığa kavuşturmamız gerektiğini görmek üzere son duruma biraz daha yakından bakmayı deneyelim. İlk olarak, 19. yüzyılın ortasında ortaya çıkan ekonomik iktidarlardaki artış ve doğanın sunduklarına el koyma yeteneğinden etkilenmemek mümkün değildir. Bu ekonomik iktidar hem *yoğun* hem de *yaygın* biçimde yükselişe geçmişti. Yoğunluk açısından, herhangi bir arazi parçasından ya da herhangi bir insan grubundan elde edilen kazanç muazzam derecede arttı. İnsanlar, kaynaklarını çıkarmak amacıyla yeryüzüne daha derin biçimde nüfuz ettiler ve yeryüzünün fiziksel ve kimyasal bileşimini yeniden düzenlediler. Ancak toplumsal açıdan da, insanların makinelerde daha fazla birikmiş emek (yani sermaye) kullanan eşgüdümlü faaliyetleri yoğun biçimde örgütlüydü.

Sıradan insanların praksisi, onların iktidarını da yoğunlaştırdı. Bu faaliyetler aynı zamanda Avrupa'nın çoğu yerinde sistematik olarak ve sonrasında daha dar nüfuz rotalarını yerküre sathına yayacak biçimde daha yoğundu. Bu faaliyetler çeşitli biçimde almıştı ancak temel olanları, üretim çemberlerini ve mal mübadelesini genişletecekti. Tarihin bu yeniden örgütlenmesindeki asli mekanizma ise ekonomik iktidardı – benim kavramsallaştırmamla "praksis döngüleri"ydi. Eğer bu ekonomik gelişmeler sadece tesadüfen olmamışlarsa, öncesinde gelen Orta Çağ toplumsal yapısı, hem yoğun hem yaygın tip açısından muazzam bir dinamizme sahip olmalıydı. Bizim açıklamamız her iki iddiayla da hesaplaşmak durumundadır.

Benim iddiam, mevzubahis geçişin MS 1150 yılı civarından önce ve sonrası olmak üzere iki safha içerdiğidir. İlk safha, ekonomik praksisin yoğun iktidarında büyük bir ivmeye şahit olmuş, ikincisine ise başta yavaş ve 1500 yılı civarında hızlanan biçimde mal döngülerinin yaygın iktidarındaki büyüme eşlik etmiştir. İlk safha, ikincisinin önkoşuluydu ve geçişin özgün zeminiydi. Bu bölümün temel meselesi, yaygın iktidardaki büyümeyi sonraki iki bölüme bırakmakla birlikte, işte bu ilk safhadır. Ancak son durum, hem niceliksel hem niteliksel açıdan değişmişti. Biz buna, her bir terim temel sosyal kuramlardan birinin bakış açısını gösterecek biçimde, *kapitalist* ya da *endüstriyel* devrim diyoruz (ya da her ikisine de yatırım yapıp ikisini bir araya getiriyoruz).

Tartışmayı şimdilik kronolojik sırasına uyarak iki safhayla sınırlıyorum. Kapitalizm –kısa süre içinde böyle tanımlanmaya başlanacaktı– Sanayi Devrimi'nden önce ortaya çıkmıştı. Kapitalizmin örgütlenme teknikleri, erken modern dönem boyunca yavaş yavaş gelişti. İşin aslı, sanayide kullanılan temel örgütlenme tekniklerinin bir kısmı, 18. yüzyılın tarımsal devrimi dâhilinde, bir yüzyıl önce uygulanmıştı. Bu nedenle öncelikle kapitalizme geçiş meselesini açıklamak durumundayız. İktidarın Tarihi'nin II. Cildinde, sonradan ortaya çıkan sanayiciliğin, kapitalist bir toplumda gerçekleşip gerçekleşmediğinden bağımsız olarak güçlü, tek tip toplumsal etkilere yol açtığını göreceğiz. Ancak bu meseleyi sonraki cilde havale edelim.

Kapitalist üretim biçimini açıklamama izin verin. Açıklamaların büyük kısmı, bir üçüncüye yol açacak biçimde bir araya gelen iki bileşeni varsaymaktadır. Üç bileşen şunlardır:

1. *Meta üretimi*. Bütün üretim etmenleri, kendinde bir amaç olarak değil, birer araç olarak görülür. Buna emek de dâhildir.
2. *Üretim araçlarının özel tekelci mülkiyeti.* Emek gücünü de içeren üretim etmenleri, resmen ve tamamen belirli bir kapitalist sınıfa aittir (ve devletle, emekçi kitlelerle, toplumla, Tanrı'yla ya da herhangi biriyle paylaşılmaz).
3. *Emek, üretim araçlarından muaf ve ayrıdır.* Emekçiler uygun* gördüklerinde emeklerini satmakta ve geri çekmekte özgürdür; bir ücret alırlar ancak üretilen artık üzerinde hiçbir doğrudan hak iddia edemezler.

Meta formunun gelişimi uzun ve dolambaçlı bir yol kat etmişti. Bazı dönemler, tüccarlar, bankerler ve imalatçıların daha fazla para kazanmak üzere yatırım yapmak, emeğin ücretini ödemek ve emeğin maliyetini diğer üretim etmenlerine karşı hesaplamak anlamında kapitalizmin semptomlarını içeriyordu. Ancak Modern Çağ öncesi hiçbir toplumda bunlar *hâkim* faaliyetler değildi. Bu insanların kendi işletmelerini metaların değerine göre örgütleme özgürlüğü, devlet, toplum, dış güçler ya da zamanın teknik sınırlarınca (örneğin, değişim değerine dönük basılı para eksikliği) kısıtlanmıştı. Esas kısıtlamalar ise, özel mülkiyetin hiçbir zaman (Roma'da bile) mutlak olmaması ve yerli emeğe tamamen metaymış gibi muamele edilememesiydi.

Bu anlamda, Avrupa'nın erken dönem toplumsal yapısı gelenekseldi. Ben burada (her ne kadar nihayet Avrupa bağlamı açısından kapsamlı bir etiket olarak "feodalizm" kavramını reddetsem de) "Avrupa'nın "feodal" ekonomisiyle başlayacağım. Feodal üretim biçiminin çeşitli açıklamaları vardır. En basiti şudur: Artık emeğe, bir toprak sahibi sınıf tarafından, bağımlı bir köylülükten, toprak rantı yoluyla el konulması (örn. Dobb 1946). Bu tanımdaki iki bileşen açıklanmaya muhtaçtır. "Bağımlılık", köylünün belirli bir toprak parçasına ya da belirli bir toprak sahibine, feodal ilişkinin dışında serbestçe hareket edemeyecek biçimde yasal olarak bağlı olması anlamına gelir. Serflik, böy-

lesi bir bağımlılığın en olağan biçimlerindendir. "Toprak rantı", bir toprak sahibi sınıfın (özel, bireysel olarak değil) toprağa kolektif olarak sahip olmalarına ve bir köylülüğün, genellikle çalışmak ve böylece yaşamını sürdürmek için değil, emek-hizmetleri dâhilinde bir rant ödemesine işaret etmektedir. Böylece bireysel toprak sahibi mutlak mülkiyete sahip değildir. Emek ise, toprağa ve toprak sahibine bağlı oldukça, basitçe diğer üretim etmenleriyle takas edilebilecek bir meta olarak görülemeyecektir.

Buradan hareketle, mevzubahis geçişe ilişkin açıklamamız için iki meseleye daha el atmalıyız: Mülkiyet nasıl oldu da bireysel ya da mutlak hale geldi? Emek nasıl oldu da bir meta haline geldi? Bu bölüm, bu meselelere yönelmek açısından yalnızca bir giriş yapacaktır çünkü geçişin ilk yoğun safhasında, mülkiyet ilişkilerindeki değişimler ancak rüşeym halindedir. Buna dair tartışmamız bundan sonraki bölümlerde de devam edecek.

Şimdiye kadar geçiş meselesini sadece ekonomik bir olguymuş gibi ele aldık. Nihayet bu özgül ekonomik geçişi, Avrupa tarihinin genel hareketiyle ilişkilendireceğiz. Kapitalist üretim biçimi, bütün diğer üretim biçimleri gibi bir ideal tip, bir soyutlamadır. Kapitalizm fiili toplumsal yaşamda egemen oluyorsa da, bu egemenlik, tanımın ima ettiği kadar saf olması inandırıcı değildir.

Diğer üretim biçimleri gibi kapitalizm de zora, siyasal kurumsallaşmaya ve ideolojiye ihtiyaç duyar ve bu ihtiyaçlarının toplumsal örgütlenmenin uzlaşma biçimleriyle sonuçlanması muhtemeldi. Kapitalizmin –ve feodalizmin de– yükselişini açıklamak için, iktidarın dört asli örgütlenmesinin –ekonomik, askeri, siyasal ve ideolojik– hepsinin arasındaki karşılıklı ilişkinin izini sürmek zorundayız. İşbu nedenle ne kapitalizm ne de feodalizm, Avrupa tarihinin genel dönemselleştirmeleri olarak kullanıldıkları takdirde, tamamen ekonomik tanımlamalar olamazlar. Bu bakış açısından bakıldığında, bu tanımlamaları Orta Çağ Avrupası ya da modern Avrupa'nın genel sıfatları olarak kullanmak mantıklı görünmemektedir. Avrupa dinamizmi süreci, feodalizmden kapitalizme geçiş biçiminde *açıklanamaz*. Bu bölüm ve bunu takip eden iki bölümde bu süreci açıklamayı dert ediniyorum.

Bunu takip eden iki bölümde, Avrupa toplumunu son durumunu, kapitalizm ve sanayiciliğin yanı sıra toplumsal etkileşimin bir dizi katmanlı ulusal ağı, yani uluslar arası birçok-devletli jeopolitik, diplomatik ağ üzerinden açıklamaya çalışacağım. Avrupa'nın yapısını ya da dinamizmini, birbirine rakip ve aşağı yukarı eşit olan ulusal devletlerin yükselişine ilişkin bir analiz geliştirmeden anlayamayız. Dolayısıyla ulusal devletlerin kısmen, hatta muhtemelen geniş ölçüde, askeri iktidar ilişkilerinin gelişiminin neden olduğu yeniden örgütlenmelerin ürünleri olduğunu bulacağız.

Bu bölümde, Orta Çağ toplumunu da benzer şekilde ele alıyorum. İçerdiği dinamik, benim belirttiğim ya da herhangi bir yerde herhangi birinin bahsedebileceği üzere, feodal üretim biçimini içinde yerleşik saf ekonomik bir

dinamik değildi. Tarihçilerin çoğu, "geçiş"e ilişkin bir açıklamanın bazıları ekonomik bazılarıysa ekonomik olmayan pek çok büyük etkeni de kapsaması gerektiği konusunda hemfikirdir. Ancak bu tarihçilerin argümanları ayrıntılı ve kritik noktalarda da kendi amaçlarına uygun olma eğilimindedir. Bense –iktidarın dört kaynağının örgütsel formlarını mercek altına almak yoluyla– daha sistematik yaklaşılabileceğine inanıyorum. "Geçiş"e ilişkin önceki sistem kuramları –neo-klasik ya da Marksist– materyalist olma eğilimindedir. Geçiş ancak ekonomik, askeri, siyasal ve ideolojik iktidar örgütlenmeleri üzerinden açıklanabilir.

Argümanın Özeti

Barbar göçleri ve istilalarının bitişinden sonra (yani, MS 1000 yılı itibariyle) Avrupa'da yerleşikleşen toplumsal yapı, dağınık ve başsız bir federasyondu. Avrupa'nın bir başı, bir merkezi yoktu, yine de birbirini kesen bir dizi küçük etkileşim ağından oluşan bir varlıktı. Önceki bölümlerde başsız federasyonun ilkel Sümer ve klasik Yunanistan'daki erken dönem biçimlerini açıklamıştım. Ancak bunların yapıları, Avrupa'nınkinden daha basitti. Bu vakalarda her bir siyasal birim (kent-devleti ya da devlet ya da kabilelerin federal birliği) kendi topraklarındaki ekonomik, askeri ve bir dereceye kadar ideolojik iktidarı koordine ediyordu. Sümer ve Yunanistan federasyonları, tekelci teritoryal birimlerden oluşan biçimde büyük ölçüde jeopolitikti. Bu durum (daha sonra gerçekleşecek de olsa) ekonomik, askeri ve ideolojik iktidara dayanan etkileşim ağlarının kendi coğrafi ve toplumsal alanlarına göre değiştiği ve hiçbirinin doğası gereği tek başına olmadığı erken dönem Orta Çağ Avrupası için de geçerliydi. Dolayısıyla hiçbir tikel iktidar faili, açıkça belirli bir egemenlik alanını ya da buna dâhil olan halkı kontrol etmiyordu. Nihayet toplumsal ilişkilerin büyük kısmı aşırı ölçüde yereldi ve bir ya da bir dizi hücre-tipi topluluğa –manastır, köy, tımar, kale, kent, lonca, camia vb.– odaklıydı.

Ancak bu çoklu iktidar ağları arasındaki ilişkiler düzenlenmişti. Düzen hakim olmuştu, kaos değil. Asli düzenleyici faillik, açık ara en yaygın iktidar ağı olan Hıristiyanlıktı. Hıristiyanlığın ideolojik iktidarın iki asli örgütsel karakteristiğiyle, yani çelişkililik, doğrusu diyalektikle maluldü. Hıristiyanlık *aşkın*'dı; yine de mevcut toplumsal grubun, yönetici bir lordlar sınıfının *içkin* ahlakını pekiştiriyordu. Bu kombinasyon, hücreler içinde ve arasındaki mülkiyet ve piyasa ilişkilerini teyit ederek, belirli bir seviyede normatif kontrolü de sağlıyordu. İkincisi, her bir yerel ağ, kendisini daha geniş bir bütünün parçası ve olanağı dâhilinde yayılmacı hissetmek suretiyle görece dışa-dönüktü.

Önceki uygarlıklar, yayılmacı iktidarın altyapısını ancak çok yüksek bedellerle ve sıklıkla da benim daha önceki bölümlerde "mecburi işbirliği" olarak adlandırdığım şey vasıtasıyla sağlıyorlardı. Artık ise yayılmacı iktidar ideolojik

araçlarla, bir devlet olmaksızın Hıristiyanlıkla yeterince sağlanmasıyla, yayılma ve yenilik, yerel yoğun hücreden dışarıya akabilecekti. Erken dönem feodal ekonomi merkezli dinamik ise başta yoğundu çünkü yaygın iktidar hâlihazırda Hıristiyanlık eliyle sağlanmıştı. Ekonomik altyapı, yani bu türden kritik yenilikleri pulluk ve nadas sistemi üzerinden uygulanan köy-tımar sistemi ve kent merkezli ticaret ekonomisinin kendisi zaten Hıristiyanlığın "altyapısı"na dayanıyordu. Bu metafor, şu altyapı/üstyapı ve maddi/ideal modeller söylemine karşı saldırıya geçmem açısından yeterince bozuktur.

Bu saldırı da benim argümanımın görece ortodoks olmayan yanını ortaya koyacak: *Normatif* bir sistem olarak Hıristiyanlık, kapitalizmin ortaya çıkışında nedensel bir etken olarak göz ardı edilmiştir. Mesele sadece (soruna Weberci yaklaşımların ileri sürdüğü gibi) Hıristiyanlığın ilkelerinin psikolojik etkilerinin kapitalizmi desteklemesi değil, aynı zamanda Durkheimcı anlamda normatif bir kontrol kurulmasını sağlamasıdır. Bu zıtlık bu kitabın sonraki ciltlerinde ele alınacaktır.

İkinci bir kısmi ortodoksluk ise şu yaklaşıma işaret etmektedir: Ben bu dinamizmi geleneksel yaklaşımın yerleştirdiğinden daha erken bir tarihe yerleştiriyorum. Nihayet az önce bahsedilen etkenler MS 800 itibariyle zaten mevcuttu. Son yağmacılar da –Vikingler, Müslümanlar ve Hunlar– MS 1000 itibariyle diyelim, bir kez püskürtüldüğünde, dinamizm de aşikâr hale gelmiş olmalıydı. Ben asıl meselenin bu olduğunu iddia edeceğim.

Böylece feodal dinamiğe –kentlerin ortaya çıkışı, 14. yüzyıl krizine köylülerin ve toprak sahiplerinin tepkileri, Roma hukukunun yeniden doğuşu, bürokratik devletin ve saymanlığın yükselişi, navigasyonel devrim, 15. yüzyıldaki Rönesans, Protestanlık– ilişkin açıklamaların çoğunda rol oynayan etkenlerin büyük kısmı, hâlihazırda iyi biçimde kurulmuş olan bir dinamiğin sonraki aşamalarıydı.

Dinamiği oldukça erken bir tarihe yerleştirmek konusunda özgün olduğumu iddia etmiyorum. Duby (1974), Bridbury (1975) ve Postan (1975) da ekonomik yeniden canlanışı MS 1000'den çok önceye yerleştirmişlerdi. Bazı tarihçiler, ilgi alanları dâhilindeki hakiki Rönesans'ın 1050 ila 1250 yılları arasında gerçekleştiğini ileri sürerek Frenk ve Norman yönetici elitlerin siyasal, askeri ve kültürel başarılarına vurgu yapıyordu. Trevor-Roper (1965) bu yönetici elitlerin başarılarının, o çok yaygın bilinen 15. yüzyıl Rönesansı'ndan daha muazzam olduğunu savunuyordu.

Başka bazı tarihçiler de karşılaştırmalı sosyolojinin dikkatsiz biçimde kullanılması yoluyla Orta Çağ Avrupası'nın başarılarını azımsıyordu. Avrupa'yı kendi çağındaki Asya ve Ortadoğu ile karşılaştırmak ve Avrupa'nın barbarlığıyla diğerlerinin, özellikle de Çin'in uygarlığını kıyaslamak artık bir tür klişe haline gelmişti. Bunu ise Avrupa'nın Asya'yı "yetişip geçmesinin" geç kaldığı argümanı izliyordu. Avrupa'nın donanma vasıtasıyla yayılması ve bilimde

Galileici devrim çağı olması nedeniyle 1450 ya da 1500 yılı genellikle yetişip geçmenin anı olarak görülmüştür. Bu konuda tipik yazarlardan biri, Avrupa ile Çin'i karşılaştırırken Galilei'ye vurgu yapan Joseph Needham'dır (1963): "Bilimsel buluşun temel tekniğini keşfedilmesiyle, sonrasında Avrupa'daki bilim ve teknoloji eğrisi, şiddetli, hemen hemen inatçı bir tarzda yükselmeye başlayarak Asya toplumlarının seviyesini geçecekti".

Eğer yetişip geçmenin kronolojisi buysa, öyleyse geçişin dinamiği de bunun sonrasında olanlarda bulunabilir gibi görünmektedir. Fakat bu yüzeysel bir karşılaştırmalı sosyolojiden başka bir şey değildir. Kolektif iktidarlarını ölçen tek bir gelişme cetveli üzerinde yalnızca birkaç toplum birbirinin altına ya da üstüne yerleştirilebileçektir. Daha sık yapılan ise toplumları başarılarına göre *farklılaştırmak*tı. Bu, Orta Çağ Avrupası ve Çin söz konusu olduğunda da böyleydi. Avrupa'nın kendini aşağılaması yanlış değerlendiriliyordu. Bu durum kafayı "yaygın iktidar" ile bozmakla ilgilidir. Bu standartla değerlendirildiğinde, Avrupa, 1500 yılı sonrasına kadar geride kalmıştır. Marco Polo'nun Kubilay Han'ın ihtişamından, ordusundan ve siyasal iktidarından haklı olarak dehşete düşebileceği zaman, 1500 yılının hemen öncesidir: Hiçbir Avrupa monarkı böylesi zenginliklere sahip olamaz, bu kadar büyük alanın güvenliğini sağlayamaz ve bu kadar sayıda askeri seferber edemezdi. Kuzey Akdeniz'in Ḥıristiyan yöneticileri de Orta Çağ'da yüzyıllar boyunca İslam devletlerine karşı uzun, sonuçsuz ve sıklıkla geriye çekildikleri bir mücadele vermişlerdi.

Dahası yaygın iktidar açısından muazzam çıkarımlara sahip olduğunu kanıtlayan yeniliklerin büyük kısmı (özellikle barut, denizcilerin pusulası ve baskı teknikleri) Doğu'dan gelmişti. Avrupa, 1500 yılı sonrasına kadar hep arkadan geliyordu ve hiçbir zaman öne geçmemişti. Ancak göreceğimiz üzere, iktidar başarılarının bir diğer silsilesinde, *yoğun* olanlarda, özellikle de tarım alanında, Avrupa MS 1000 yılı itibariyle başı çekiyordu. Bu açıdan bakıldığında Galileici devrim de bu başarılardan doğan bir gelişmeydi. Doğrusu, bilimsel, endüstriyel, kapitalist çağımızın temel başarılarının kökeni bu yıllarda bulunabilir.

İşe MS 1155'e kadarki çoklu iktidar ağlarının genişletilmiş bir açıklamasını yaparak başlamıştım. Bu tarih, muteber bir devlet inşacısı olan II. Henry'nin hükümdarlığının başlangıcına işaret etmekle, bir İngiliz ağırlığına sahiptir. Avrupa şartları açısından tarih keyfi seçilmiş gibi görünebilir ancak işaret etiği genel dönemselleştirme üç hususta anlamlıdır. İlk olarak, bütün iktidar ağları, benim tanımladığım genel form dâhilinde kullanılmaya başlanmıştı. İkincisi, Avrupa'nın asıl dinamiği zaten ortadaydı. Üçüncüsü daha sonraki herhangi bir önemli tarih, özellikle bir sonraki bölümde ele alınacak olan askeri-mali-siyasal değişimlerden kaynaklanan iktidar ağlarını bozmaya başlayacaktı. Bu tarihler, toplumsal kontrolün daha yaygın yöntemlerini geliştirmek ve Hıristiyanlığın eklemleyici rolünü zayıflatmak için "ulusal devletler" yönünde daha

bütün ve toprak-temelli etkileşim ağlarını tercih etme eğilimindeydiler. Bu nedenle, aşağı yukarı o tarihten itibaren az önce çerçevesini çizdiğim model daha az uygulanabilir hale geldi ve geçişin ikinci aşaması başladı. Fakat eğer dinamizm zaten ortadaysa, öncelikle bu gelişmeleri açıklamamızdan çıkarmak durumundayız.

Tarihleme aynı zamanda bunu takip eden bölümlerdeki analizimin ampirik sınırlarını da görünür kılacaktır. Avrupa'nın diğer bölgeleriyle olan karşılaştırmalar zaman zaman yapılmasına rağmen, ben, tartışmayı İngiltere üzerine odakladım.

Çoklu Etkileşim Ağları Olarak Feodalizm: İdeolojik, Askeri/Siyasal ve Ekonomik İktidar

İdeolojik iktidar

En yaygın etkileşim ağı, Katolik Kilisesi merkezliydi.[1] Katolik Hıristiyanlık yaklaşık bir milyon kilometrekarelik bir alana yayılmıştı; bu genişlik tarihin gördüğü en yaygın imparatorluklar olan Roma ve Pers İmparatorluğu'nun nüfuz alanına eşittir. Hıristiyanlık, büyük kısmı Roma papazının otoritesi altında MS 500 yılı civarında örgütlenecek biçimde, din değiştirme yoluyla yayılmıştı. Bahsettiğimiz dönem aynı zamanda papazın kilise üzerinde üstünlük iddialarına şahit olunan ve Papa Büyük Gregory'ye (590-640) idari altyapı verilen dönemdi. Üstünlük iddiası gücünün büyük kısmını emperyal Roma sözünün bile çekici olmasından alıyordu. Bu durum, 8. yüzyılda, büyük Hıristiyan imparatorun yazdığı tahmin edilen, Roma şehrini ve Batı Roma İmparatorluğu'nu Papa'ya bağışlayan, aslında ise papalıktan kaynaklı bir belge tahrifatı olan Konstantin Senedi'nin[*] geniş ölçekte dolaşımda olmasıydı.

Böylesi muazzam bir alan üzerindeki papalık iktidarının altyapısı ise oldukça sınırlıydı. Ancak 11. yüzyılın sonları itibariyle bu ideolojik iktidar ağı, Avrupa'nın dört bir yanında, piskoposluk ve manastır topluluklarının otoriter hiyerarşilerine paralel ve her biri Papa'ya karşı sorumlu olacak biçimde sıkı sıkıya kurulmuş haldeydi. Hıristiyanlığın iletişim altyapısı, 13. yüzyıla kadar neredeyse tekelini koruyan, ortak dil olan Latince üzerinden okur-yazarlıkla sağlanıyordu. Ekonomik geçimi ise inançlı kimselerin aşar vergilerinden ve kendi yaygın mülklerinin gelirlerinden sağlanıyordu. *Domesday Book* [Tapu Defteri], 1086 yılında kilisenin, Orta Çağ boyunca Avrupa'nın büyük kısmında olduğu gibi, İngiltere'deki bütün toprak gelirlerinin % 26'sına sahip olduğunu ortaya koyuyordu (Bkz. Goody 1983: 125-7). İdeolojik açıdan bu durum, seküler otorite üzerinde nihai anlamda üstünlük iddiasında bulunan dini oto-

---

1 Bu bölüm için iyi genel kaynaklar Trevor-Roper 1965 ve Southern 1970'dir.

* Orijinali "Donation of Constantine" – ç.n.

ritenin monarşik bir kavramsallaştırması yoluyla sürdürülüyordu. Gerçek anlamda ise seküler yöneticiler ile kilise arasında süregiden, dalgalı bir iktidar mücadelesi vardı. Ancak dini otoritenin her zaman kendi iktidar tabanı olacaktı. Kendi içinde kilise hukukuyla yönetiliyordu. Örneğin papazlar, seküler yöneticilerin üzerinde hiçbir güce sahip olmadığı kendi mahkemelerinde yargılanıyordu. Bu kurumun kılcal damarları Avrupa'daki bütün sayarların, bütün tımarların, bütün köylerin ve bütün kentlerin hayatına uzanıyordu. Dini otoritenin iktidarları onun, örneğin, evlilik kuralları ve aile yaşamına kadar dönüştürmesine olanak veriyordu (Bkz. Goody 1983). Doğrusu bu, bir yandan çok geniş öçlüde yayılırken diğer yandan gündelik hayata yoğun biçimde nüfuz eden yegâne otoriter etkileşim ağıydı.

Bu türden yaygınlıkların üç başarısı ve bir de sınırlanma ve çelişkisi vardı. İlk olarak, Katolik *ekümen*, herhangi başka bir iktidar kaynağı tarafından sağlanandan daha geniş bir yaygın toplumsal kimlik biçimi olarak varlığını sürdürdü ve güçlendi. Bu, ekümenik kimliği, Norman istilasından sonra İngiltere gibi görece geniş, homojen ve devlet-merkezli bir ülke tarafından bahşedilen kimlikle karşılaştırdığımızda da böyledir. Nüfusların ve dillerin bu türden yakın zamanlı bir karışımıyla birlikte, –her ne kadar zamanla belirli bir nüfus istikrarına sahip olsa da– yerel bir teritoryal kimliğin yükselmesi zordu. Hıristiyanlığın kimliği, herhangi birinin fiilen ancak daha geniş, daha kesin ve aşkın olarak deneyimleyebildiği biçimde, toprak ya da yerelliğe dayanmaksızın ulus-ötesiydi.

İngiliz vakasının biraz varsayımsal bir yeniden inşasını deneyelim derim. Eğer 1150 yılı İngilteresi'ne anketler, kayıt cihazları ve nüfusu temsilen birileriyle hangi toplumsal gruba ait olduklarına ilişkin konuşabilecek kadar gerekli dil becerisiyle donanmış halde geri gitme şansımız olsaydı, muhtemelen daha karmaşık yanıtlar alacaktık. Çoğunluk tek bir kimlikten bahsedemeyecekti. Norman Fransızcası (gerçi Latinceyi de deneyebiliriz) konuşacak olan lordlar, soylu olduklarını; ve kuşkusuz Hıristiyan olduklarını belirteceklerdir; kendilerinin aynı zamanda Norman nesebinden geldiklerini ama aynı zamanda İngiltere'nin Angevin olan kralına ve İngiliz baronluğuna yakın olduklarını söyleyerek soyağaçlarını detaylandıracaklardı. Her şeyi göz önüne katarak, kendi çıkarlarının (Fransız mülklerini de dâhil ederek ya da etmeyerek) Fransız krallığına bağlı lordlarınkiler yerine İngiliz krallığına bağlı lordlarınkilerle aynı olduğunu düşüneceklerdi. "Halk"ı –Hıristiyan ama barbar, cahil köylüler olan halkı– ise kendi normatif haritalarına yerleştirip yerleştirmeyeceklerinden emin değilim. Çeşitli dillerde görüşme yapacağımız tüccarlar ise İngiliz olduklarını ya da Baltık Sahili'ndeki hansa kentinden ya da Lombardiya'dan olduklarını söyleyebilirlerdi; İngiliz olmaları halindeyse, kendi kesimsel çıkarlarının dışında herhangi bir kişiden daha fazla yabancı karşıtı birer "milliyetçi" kesilebilirlerdi; kuşkusuz Hıristiyanlardı ve çıkarları, lonca özerkliğinde ve İngiliz

tahtıyla ittifakta yatıyor olacaktı. Görüşmeleri Latince yapacağımız üst kademe ruhban, ilk ve her şeyden önce Hıristiyan olduklarını söyleyeceklerdi. Ancak bundan sonra, hem lordlarla açık, akrabalık-temelli bir sınıf dayanışması hem de bazı lordlar ve tüccarlarla çakışan ama halkı kesinlikle dışlayan ve okur-yazarlığa sahip olma merkezli bir kimlikle karışılacaktık. Latince konuşmayı deneyeceğimiz (ancak bunu beceremeyerek Orta Çağ İngilizcesiyle konuşacağımız) mahalle papazları ise muhtemelen Hıristiyan ve İngiliz olduklarını söyleyeceklerdi. Bazıları ise, muhtemelen kuşkulu biçimde birer *literati* [okur-yazar] oluklarını belirteceklerdi. Örneğimizin ezici çoğunluğunu oluşturacak olan köylülerle ise Orta Çağ İngilizcesinin (bizim ancak yarım yamalak bilebileceğimiz) Sakson, Dan, Ketlik ve Norman Fransız şive ve lehçeleriyle görüşebilecektik. Bunlar ise, dışlanma anlamına gelen kaba bir kavram olarak gördüklerinden, kendilerine *illiterati* [okur-yazar olmayan/cahil] demeyeceklerdi ancak öyle olacaklardı. Hıristiyan olduklarını ve ardından da İngiliz ya da Essexli, Northumberli ya da Kelt halkından olduklarını söyleyeceklerdi. Sadakatleri ise karışık olacaktı: (Dünyevi ya da ruhani) lordlarına; yerel köy ya da akraba ağlarına; ve (eğer hukuken özgür insan konumundaysalar) her yıl sadakat yemini ettikleri krallarına sadık olduklarını söyleyeceklerdi. Bu sonuncusu, İngiliz tahtının istisnai gücü anlamına gelecek biçimde, Avrupa'da çok nadirdi. Çeşitli köylü tabakalarının "İngiliz" olmakla ilgili herhangi bir gerçek algıya sahip olup olmadığını bilmek isterdik. Norman istilasının hemen sonrasında –yeni yöneticilerine muhalif kalarak– böyle hissedecekleri muhtemeldir. Ancak peki ya Normanlar sonradan Anglo-Norman haline geldiğinde böyle mi hissettiler? Bilmiyoruz.

Ulaştığımız asıl sonuç ortadadır. Toplumsal kimliğin en güçlü ve yaygın algısı, her ne kadar hem birleştirici bir aşkın kimlik hem de sınıf ve okur-yazarlığın sınırlarının üst üste binmesiyle bölünen bir kimlik olsa da, Hıristiyanlıktı. Bu bölünmeleri çapraz kesen ise İngiltere'ye bağlılıktı ancak bu da çeşitliydi ve her halükarda daha az yaygın hanedanlık bağlantılarını ve yükümlülüklerini içeriyordu. Böylece Hıristiyan kimliği, Avrupalılar arasında hem ortak bir insanlık hem de ortak bölünmeler için bir çerçeve sağlıyordu.

Öncelikle aşkın, ortak kimlik üzerine düşünelim. Bu kimliğin en ilginç çehresi, *kapsamlılığını* inşa etme biçimiydi. Ticari faaliyetler bir yana, Avrupa civarındaki en olağan hareket tipi, muhtemelen, doğası gereği dini olanıydı. Papazlar çok fazla seyahat ediyorlardı, ancak insanları da bir o kadar hacca yönlendiriyorlardı. Hac, "uzaklık terapisi" olarak adlandırılıyordu. Bunun maliyetini karşılamayacak olan kişiler, hayatlarının bir bölümünde, kutsal emanetlerce bahşedilen kutsamaya mazhar olmak adına bir bölgeyi ya da kıtayı kat ederek günahlarından arınıyorlardı. *Kinikler**, Hz. İsa'nın gerildiği

* Orijinali "Cynics": Kinizm, Antik Yunan'da Sofist Gorgias ile başlayan bir öğretidir. Temel

çarmıhın dört bir yandaki tapınaklarda bulunan parçalarının Kutsal Topraklar'ı geri almak üzere bir donanma inşa etmeye yeteceğini söylüyorlardı. Ancak Avrupa, bunlara ve *praesentia*'nın [şimdi'nin] görgülü ve doruğa varacak deneyimine, İsa'nın varsayılan fiziksel mevcudiyetine ya da tapınaktaki azize dönük dağınık ve sürekli bir yolculukla bir araya getirilmişti (Brown 1981).

Etik açıdan ise kilise, bütün Hıristiyanlara saygı, edep ve merhamet vaaz ediyordu: Eski yaygın toplumlarda normal olarak ihtiyaç duyulan cebri kontrolün yerine temel normatif kontrol geçiyordu. Kilisenin uygulayabildiği asli yaptırım ise fiziksel zor değil, cemaatten dışlama –ve son aşamada aforoz– idi. *Extra ecclesiam nulla salus* ("kiliseden gayrı kurtuluş yoktur") söylemi neredeyse evrensel olarak kabul görüyordu. En azılı haydut bile aforozdan sakınıyor, affedilmiş olarak ölmek istiyor ve bunun için (her zaman davranışlarını değiştirmiyorsa şayet) kiliseye bağış yapmaya amade oluyordu. Normatif kontrol altına almanın daha karanlık olan yanı ise *ekümen*'in dışındakilerin, hizipçilerin, sapkınların, Yahudilerin, Müslümanların ve paganların payına düşen vahşi muameleydi. Ancak bu kontrolün büyük başarısı, devlete ilişkin, etnik, sınıfsal ve cinsiyete dayalı sınırları kat eden asgari bir normatif toplumun yaratılmasıydı. Bizans kilisesi gibi meselelerde ise bu türden bir asgarilik sağlanmamıştı. Ancak yine de normatif kontrol, "Avrupa"nın iki büyük coğrafi alanını, kültürel mirası ve (okur-yazarlık, madeni para, tarım arazileri ve ticaret ağları gibi) *yaygın* iktidar teknikleriyle Akdeniz toprakları ile (toprak işleme, köy ve akraba dayanışması ve yerel olarak örgütlenen savaş becerisi gibi) daha *yoğun* iktidar teknikleriyle kuzeybatı Avrupa'yı birleştirmişti. Eğer bu ikisi tek bir topluluk içinde tutulabilseydi, böylece Avrupa'nın gelişimi, bunların yaratıcı mübadelesinin muhtemel bir sonucu olacaktı. Bu dinsel topluluğa, modern, dindar kavramlarla bakmamalıyız. Bu topluluk aynı zamanda, oyunları ve vaazlarında temel dini ritüellerin parodileri yaparak modern kilise örgütlerine kâfir yaftasıyla saldıran yolculuk halindeki dini meddahlar ve dilencilerce taşınarak ortak dini hicveden bir tür müstehcen folklordu. Binlerce kişilik kalabalığa seslenen vaizler, işin hilelerinin de farkındaydı. Bunlardan biri olan Olivier Maillard, kendine "otur, kalk, terini sil, öhö! öhö!, şimdi şeytanca feryat et" şeklinde sıradışı notlar yazıyordu (Burke 1979: 101; cf. 122-3'den alıntı).

Kilisenin yaygın kimliğinin ikinci başarısı, uygarlığın, Orta Çağ'ın ilk döneminin tek tek siyasal, askeri ya da ekonomik birimlerinden daha büyük bir uzamın baş koruyucusu haline gelmesidir. Kimliğin aşkın doğası, dört aşamada belirgin haldedir. İlki, bölgesel düzeyde piskopos ve papazların haydutlardan ve yağmacı lordlardan kurtulmak üzere kampanyalar örgütlemesidir. Bu

---

felsefesi, toplumsal değerlere eleştirel yaklaşarak, erdemi kendi içine dönerek ve dünyevi zevklerden uzaklaşarak bulmak yönündedir. Burada Mann'ın kullanımında ise, Hıristiyanlığın özüne dönülmesini savunan ve yine dünyevi zevklerden uzak durarak mevcut dini örgütlenme biçimine karşı duranlar anlamındadır – ç.n.

türden bir hareket olan ve 1040 yılında Fransa'da duyurulan *Pax Dei* [Tanrısal Barış], papazlara, köylülere, yolculara ve kadınlara güvenlik sağlıyordu. Bize garip gelecek biçimde, bu hareket, Çarşamba akşamlarından Pazartesi sabahlarına kadar silah bırakma çağrısında bulunuyordu. Bu hareketlerin başarısı sınırlı da olsa hem yöneticiler hem papalık üzerinde sonradan etkili olabildiler (Cowdrey 1970). Bu hareketler "haklı" ve "haklı olmayan" savaşlar arasında Orta Çağ'a ait ayrımlara ve silahsızlara ve savaşta yenilenlere dönük belirli muameleleri öngören kuralların oluşmasına yol açtılar. İhlaller, Orta Çağ süresince kinik ve ahlaki yargılara sahip bir edebiyatın üretilmesi yol açacak denli yaygındı. Erasmus, "bir adamın nasıl kılıcını çekip kendi kardeşinin bağırsaklarını deşeceğinin ve yine de komşularımızı kendimizi sevdiğimiz gibi sevmeye mecbur olduğumuz bir diğer yerdeki yükümlülüğüne helal gelmeyeceğinin yolunu bulanlar" üzerine yazdığında, aslında uzun bir gelenekten besleniyordu (Shennan 1974: 36'dan alıntı). Ancak ahlak dersleri ve tembihlerin potansiyel bir gücü var gibi görünüyordu ve yalnızca devletin içinde değil bir bütün olarak Avrupa'da ortaya çıkıyordu.

İkincisi, siyasal düzeyde, piskoposlar ve başrahipler, yöneticiye, idari işlerinde hem kutsal otorite hem de okur-yazar ruhban üyeleri sağlayarak ve yasal otoritesini meşruiyet ve etkinlikle destekleyerek kendi nüfuz alanını kontrol etmekte yardımcı oluyorlardı. Daha sonra bu otoritenin daha pek çok şeyin kaynağı olduğunu ispatladığını göreceğiz.

Üçüncüsü, kıta düzeyinde, papalık güçler dengesinin koruyarak ve kibirli monarkları kendi iç çatışmalarında sınırlayarak, devletler arası siyasetin asli arabulucusu haline gelmişti. Aforoz, bir monarkın vasallarını sadakat yemininden azade kılabilirdi. Sonrasında ise kim isterse onun topraklarını ele geçirmeye hak kazanıyordu. Kilise kıta düzenini güvenceye alıyordu ancak kaosu da serbest bırakabilirdi. Bu tehdit hem II. Henry'nin hem de İngiltere kralı John'un aşağılanmasına yol açacaktı. Daha şaşırtıcı olan ise, 1077 yılında papanın affetmesini Canossa'da dış avluda kışın ortasında üç gün bekleyemeye zorlanan büyük Alman imparatoru IV. Henry'ye yapılan muameleydi.

Ve dördüncüsü, kıtalar arası siyasette, papalık Hıristiyanlığın savunulmasını ve (doğu ve batı kiliseleri arasında bölünmenin ortaya çıkmasıyla, muhtemelen Balkanlar'ın düşüşüne ve İstanbul'un tecrit edilmesine katkıda bulunmuş da olsa) Batı Hıristiyanlığının İslam'a teslim olmamasını ifade eden ilk karşı saldırı olan Kutsal Topraklar'a Haçlı Seferi'ni, her ne kadar sürekli olmasa da, koordine etmişti. Latin Hıristiyanlığı'nın ve papalığının büyüklüğü yalnızca ruhani değildi. Seküler, diplomatik anlamda da –tek bir orduyu bile doğrudan yönetmiyorsa da– kilise üstündü.

Kilisenin üçüncü yaygın başarısı ise ekonomikti. Kilisenin normatif kontrolü, bir dizi küçük, genelde oldukça yağmacı olan devletler ve yöneticilerin nüfuz alanları arasında gerçekleştirilebilenden daha uzun mesafeler boyunca

ticaret yapmaya olanak tanıyordu. Daha sonra da göreceğimiz üzere, uzun mesafeli ticaret ise Orta Çağ döneminde piyasa mübadelesine dönük mamullerin üretimini canlandırmıştı.

Ancak ekonomik etkiler aynı zamanda nitelikseldi. Kilise, siyasette olduğu gibi ekonomide de yöneticilere üstünlük sağlayacaktı. Bu kontrol altına alma, devletler tarafından Hıristiyanlık eliyle olduğu kadar hayata geçirilemiyordu. Devletler, tabiatları gereği bu kontrol altına almanın tamamlayıcısı konumundaydılar ve 1200 yılı civarı sonrasında, bir sonraki bölümde de göreceğimiz üzere, giderek Hıristiyanlığın yerine geçeceklerdi. Ancak başlarda, yerine getirdikleri işlevler itibariyle, üretim ve ticaret üzerindeki denetimleri sınırlıydı. Bu durum, özellikle, bir devletin lojistik açıdan kontrol etmesinin (birkaç ulaşım rotası boyunca görülebilecek şekilde hareket edilen) uzun mesafeli ticaretten daha zor olduğu üretim alanında belirgin hale geliyordu. Mülkiyet ilişkilerini de içerecek biçimde üretim ilişkileri, devlet müdahalesine büyük ölçüde kapalıydı. Normatif kontrol altına alma, mülkiyete saygı gösterilmesini sağlıyordu.

Dahası, Hıristiyan *ekümen*, mülkiyet ilişkilerinin biçimini de etkiliyordu. Bütün sınıflar ve etnisiteler ve hem de toplumsal cinsiyetler, Tanrı'nın gözetiminde ortak bir insanlığı (muhtemelen zorla!) paylaştığında, tek bir sınıfa, etnisiteye ya da toplumsal cinsiyete iktidar tekelini veren mülkiyet biçimlerinin de ortaya çıkması, kuramsal açıdan, beklenmiyordu. Son kertede, kölelik Avrupalı Hıristiyanlar arasında düşüşe geçmişti. Ancak egemen toprak sahibi sınıfın tekelci mülkiyet talepleri, siyasal yöneticilerin olduğu gibi, Hıristiyan kuşatmasına bağlıydı. Hıristiyanlık, kendi orijinal hali dâhilinde ekonomi üzerinde iktidar sahibi olduğu kadarıyla, mülkiyet haklarını da belli ellerde toplamıyor, dağıtıyordu. Peki, Hıristiyanlık halen İsa'nın evrenselci, Kurtuluşçu dini miydi?

10. Bölüm'de sorduğumuz Hıristiyanlığın sınırları ve çelişkilerine ilişkin soru yeniden kendisi gösteriyor. Hıristiyanlık, kutsal olan ve sözüm ona seküler olmayan tek bir uzmanlaşmış *ekümen*'de ısrar ediyordu. Papalık tekelci dünyevi iktidar olma niyetinde değildi. Seküler otoriteler bu ruhani iktidarı desteklerler ve sınır meselelerini –kendi piskoposlarını ve kutsal yağ sürücülerini toplamaya, kilise mahkemelerinde papazları disipline etmeye, eğitim kurumlarını tekeline almaya yarayacak iktidarının sınırlarını– çözerlerse böylece, diyordu papalık, kendi alanlarında helal biçimde yönetebilirlerdi. Ancak pratikte bu iki alan birbirinden ayrıştırılamazdı. Özellikle seküler alan, kutsal alanın kalbine yerleşmişti.

10. Bölüm'de, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü öncesinde, kilisenin, kendisini sessiz sedasız ve pragmatik biçimde Roma'nın emperyal yapısına göre düzenlerken, kendi komünal, görece eşitlikçi ve anti-pagan Romalı kökenlerini terk etmekte nasıl tereddüde düştüğünü açıklamıştım. Roma'nın

çöküşünün ardından, kilise, emperyal gömleği de miras almış oldu. I. Gregory, (Charlamagne'ı tahta geçiren) II. Leo ve VII. Gregory gibi papalar, bu durumu hoş karşıladılar. Hıristiyan misyonunun bu türden hiyerarşik vizyonu, kilisenin alt kademelerindeki piskoposlar ve papazlar tarafından yeniden üretilecekti. Bu durum, (birazdan analizinin yapılacağı üzere) seküler iktidar yapılarında da hiyerarşik eğilimleri pekiştirecekti.

Kilise, kendi mütevazı kökenleriyle çelişiyordu. Ekonomik kaynakların oldukça eşitsiz bölüşülmesini meşrulaştırıyordu. Hikâyemiz açısından daha önemlisi, lordlar ile köylüler arasında niteliksel bir fark olduğu görüşünü meşrulaştırıyordu. Bu grupların toplumsa niteliksel açıdan farklı roller oynadıklarına ilişkin seküler bir kuram ve seküler bir gerçeklik de vardı: Lordlar savunur, köylüler üretirdi. Kilise kutsal bir role bürünmüştü. Kilisenin yeni ortodoksisi tek bir cümlede ifade edilebilseydi, bu cümle, sık sık tekrarlanan "Papaz dua eder, şövalye savaşır, köylü çalışır" deyişi olurdu. Burada, mülkiyet ve emek arasında da niteliksel bir ayrım vardı: Yalnızca köylü emeği!

Böylece kilise, sömürülerini kutsal nitelikler sarıp sarmalayaral, lordların sınıf ahlakını yükseltti. Çağımızdaki egemen sınıflar, uzun zamandan bu yana kutsal meşrulaştırmaların yerine pragmatik olanları ("Kapitalizm işliyor") tercih ediyor. Bizim içinse en uzun süre varlığını koruyan –fiilen Orta Çağ'ın son dönemleri boyunca yükselen– unsuru kavramak daha kolaydır: Monarşinin kutsal hakları ve görevleri. Yine de, erken dönem Orta Çağ ideolojisinin asli itkisi bu unsur değildi. İngiliz ve Fransız krallarının kendi lordları üzerindki hakları, Alman imparatorununkiler azalırken, 12. yüzyıl boyunca genel olarak gelişecekti. Her halükarda, bütün ülkelerde lord ile vasal tarafından paylaşılan nitelikler ve sınırlar üzerine daha fazla odaklanılacaktı. Soyluluk ve şövalyelik tutkusu, aynı malikânedeki prensten en alt düzeydeki şövalyeye kadar paylaşılıyordu. Şövalyelik tanımlıydı, görevleri de öyle: Sadakat, yağmayı azaltmak, imanı savunmak, ortak iyi için savaşmak ve yoksulu, dulları ve kimsesizleri korumak. Bunlar, şövalyeliğin temel erdemlerinin cesaret, adalet, basiret ve itidal ve özel bir gelişme olarak hanımına bağlılık olarak tarif edildiği daha geniş bir ahlaki modele dâhil edilmişti. Turnuva ritüelleri, saray törenleri ve macera arayışı yükselişe geçmişti.

Bütün bunlar 12. ila erken 13. yüzyılın muazzam Avrupa literatüründe, şairlerce, gezgin müzisyenlerce ve alt kademe soyluların *Minnesanger*lerince* okunan saray öyküleri ve lirik şiirlerde göklere çıkarılıyordu. Sürekliliği en fazla olan edebiyatın ve özellikle Arthurcu öykülerin merkezinde, ruhani olan ile seküler olanın sınırları vardı. Kutsal Kase'yi bulan ve saklayan Galahad'ın saflığı bu dünyanın işi değildi. Kutsal Kase'ye yalnızca bir anlık göz atabilmiş

* *Minnesanger*: 12.-13. yüzyıllarda Alman feodal saraylarında, kahramanlık ve dini şiirler ve öyküler yazıp okuyan sanatçılara verilen genel isim – ç.n.

olan Percival ve Gawain'in ufak kusurları, ancak gerçek insanlar tarafından yapılabilecek denli iyi yansıtılmıştı. Lancelot, Guinevere ve Arthur'un muazzam kırılgan halleri gerçek dünyanın hem büyük başarılarını hem de trajik ahlaki tavizlerini temsil ediyordu. Abercrombie, Hill, and Turner'ın (1980) da zekice işaret ettiği üzere, okur-yazaralrın ideolojisinin görece çok az kısmı halkla ya da halk üzerindeki yönetimi meşrulaştırmakla ilgiliydi. Bunlarınki, bir sınıf sömürücü ideolojisi olmaktan çok sömürüsü hâlihazırda sıkı sıkıya kurumsallaşmış bir sınıfın içindeki ahlaki davranışla ilgilenen bir ideolojiydi. Orta Çağ öykülerinin pek çoğunun bize güçlü biçimde çekici gelmesinin nedeni de budur. Onur, terbiye ve saflık arayışı, çağın kendine had, sıklıkla da canavarca olan toplumsal çerçevesini doğal karşılıyor ve "zamanı aşıyordu". Yine de bu nitelik, paradoksal biçimde, onun sınıfa-bağımlı varsayımlarından kaynaklanıyordu. Anlama, normlara ve ritüele dönük bir arayış ile estetik ifadeyi çok güçlü biçimde bir araya getirerek, edebiyta, içkin sınıf ahlakı olarak ideolojinin olağanüstü canlı bir örneğine dönüşüyordu.

Akrabalık ve soy, bu sınıfsal mesajların dolaşıma girmesi yoluyla bir tür altyapı sağlamıştı. Soy, bilfiil yaratılıyor ve maniple ediliyordu. Tuchman'ın da söylediği üzere:

> Evlilikler, hem soylular arası hem de uluslararası ilişkilerin yapıtaşı, egemenlik alanının, bağımsızlığın ve ittifakların birincil kaynağı ve Orta Çağ diplomasisinin asli uğraşıydı. Ülkelerin ve yöneticilerin birbiriyle ilişkileri, ortak sınırlara ya da doğal çıkarlara değil, Macaristan prensini Napoli tahtının varisi ve İngiliz prensini Kastilya'da hak sahibi yapabilen handenalık bağlantılarına ve acayip akrabalıklara dayanıyordu... Fransa'nın Valois, İngiltere'nin Plantagenetler, Bohemya'da Luxemburglar, Bavyera'da Wittelsbachlar, Avusturya'da Hapsburglar, Milan'da Visconti; Navarre, Kastilya ve Aragon haneleri, Brittany Dükleri, Flanders, Hainault ve Savoy'un prenslikleri, bunların hepsi, hiçbir zaman hesaba katılmayan iki şeyin ortaya çıktığı birbirini çapraz kesen bir ağ dâhilinde iç içe geçmişlerdi: Partilerin evliliğe ilişkin düşünceleri ve halkların ilgisi. [1979: 47]

Bu bağlantılar barışa olduğu kadar savaşa da yol açıyordu ancak savaş da barış da yüksek derecede ritüelleştirilmişti. Diplomatik flörtün estetik gösterileri –talebi olan kişi ya da temsilcilerinin gizli temasları, ziyafetler, turnuvalar ve hatta birbirine rakip soyların savaş alanında karşılaşmaları– soylu sınıfı bir bütün olarak kaynaştırmıştı.

Tuchman, soyluların çatışmalarını ama aynı zamanda en üst seviyedeki dayanışmalarını özetlediği keyifli bir kısa hikâye anlatır. Bu hikâye bahsettiğimiz dönemden kısa bir zaman sonrada geçmektedir ancak birkaç yüzyılın soylu hayat tarzı üzerine tipik olarak görülebilir. Güney Fransa'daki iki büyük soylu; bir Gascon lordu olan Captal de Buch ile Foix kontu Gaston Phoebus (ki isimleri ve unvanları, soyluların kökenlerinin etnik çeşitliliğini de göstermek-

tedir) hayatları boyunca Fransa üzerine verilen büyük mücadelenin karşıt taraflarında olmuşlardır. Captal, İngiliz krallarının önde gelen Gascon müttefikiyken, kont ise Fransız krallarına bağlılık yemini etmiş durumdaydı. 1356'da Puvatya'da İngilizlerin büyük zaferinde karşı ordularda yer alıyorlardı. Ancak bunu izleyen barış döneminde ahbap olan ve işsiz güçsüz kalan ikili, birlikte Prusya'ya karşı olan sefere katılmışlardı. Burada Hıristiyan soyluluğunun büyük ve guru verici zevklerini, Litvanyalı pagan köylüleri avlamayı ve katletmeyi tecrübe etmişlerdi. 1358'de kendilerine eşlik edenlerle geri döndüklerinde, kuzey Fransa'daki en tarihsel köylü isyanlarından birine, Meaux kuşatmasına denk geleceklerdi. "Başı, parlak zırhlarıyla, yıldızlarını ve zambaklarını ve yatan aslanlarını sergileyen gümüş ve gök mavisi flamalarıyla yirmi beş şövalye çekiyordu" (Fransa ve İngiltere'nin sembollerine gönderme yapılıyor), iki taraf kapalı bir köprü üzerinde doğrudan köylü "ordusunun" üzerine hücum ettiler. Onların hücumunun ve üstün mızrak ve baltalarının kuvveti, köylülerin ön cephesindekileri kırdı geçirdi. Kalanlar ise takip eden günlerde küçük gruplar halinde şövalyelerce doğranmak üzere kaçıştılar. Bu türden ikinci bir muzaffer sahneyi bu kadar kısa sürede gerçekleştirenler şövalyelerdi ve yaptıkları sürekli anlatıldı durdu. Soyluların aralarındaki çatışmalar ne olursa olsun, paganlara ve köylülere karşı birleşebiliyorlardı – ki bu iki kelime dilsel açıdan da aynı kökten geliyordu!

Aynen onlar gibi biz de bir köylü *jacquerie*'iyle (isyanıyla) karşılaşmak durumundayız. Soyluluğun büyük estetik ritüelleri, bunların bedelini ödemek zorunda kalanları, kent ahalisini ve köylüleri önce dehşete düşürüyor sonra çileden çıkarıyordu. Gerçeklik ile hakiki Hıristiyanlığa ilişkin genellikle hissedilen arasındaki çelişki ancak bu kadar büyük olabilirdi.

Yakın Doğu ve Avrupa'nın önceki tarihinde genellikle birbirinden ayrı tutulan ideolojik iktidarın iki temel biçimi, aşkınlık ve yönetici sınıfın içkinliği, artık ikisi birden aynı kurumlar içinde sıkı sıkıya bileşmişti. Çelişkiler açık hale gelmişti. William Langland'in (1362'den kısa zaman sonra) *Piers the Plowman*'de yazdığı üzere, "Konstantin ve toprakları ve vasalları, mülkleri ve gelirleri cömert biçimde Kilise'ye bahşedildiğinde, Roma üzerinde uçan bir meleğin yakarışı duyulacaktı: 'Bugün Kilise'nin bereketine zehir bulaştı ve Peter'in gücüne sahip olan her kimse zehri içmiş olmalı'" (1966: 194).

İlk kilise ise tamamen yok edilemezdi. Hiyerarşik bir sınıf kilisesine doğru gidiş, iki inatçı karşılığı tahrik edecekti. İlki, manastır hayatının yeniden canlanması ve reforme edilmesiydi; genellikle kişinin dünyaya sırtını dönmesi, bazense dünyayı yeniden şekillendirmeye girişmesini içerecek biçimde dünyevi uzlaşmaları kınaması söz konusuydu. 816-817 Benedictine reformu, 10. ve 11. yüzyılların Cluniac hareketi, 11. ila 13. yüzyılların genel reformlarının büyük

kısmı – Kartusyanlar, Manastırcılar, Fransiskanlar ve Mendikantlar* ve de ilk rahibe tarikatları– bu ilk tepkinin birer parçasıydılar. Çoğu yerel düzeyde başladıklarından yerel piskopos ve papazların dünyevi şeylere düşkünlüğünü hedef aldılar ve papalık yerine yerel yöneticilerle olan akrabalıklarına dayanarak hareket ettiler. Papalar ise reform meselesiyle, piskoposluğun ve dünyevi yöneticilerin iktidarına karşı ağırlık oluşturmak nedeniyle ilgileniyorlardı.

İkinci tepki ise çok daha ciddiydi; papalık ve piskoposluk otoritesini reddeden bir dizi aykırı düşünceden oluşuyordu. Bununla başa çıkmak üzere, 1215 ila 1231 yılları arasında Engizisyon ve Dominikan Tarikatı ortaya çıkacaktı. Bunlar sapkın kabul edilenler açısından kötü haberdi ancak tarihçi içinse iyi haber. Engizisyon kayıtları, Orta Çağ hayatın ve kilisenin buradaki rolünün büyük kısmını etkileyici ve canlı biçimde belgelenmesini sağlıyordu. Burada kilisenin iç meselelerini canlı biçimde gösteren iki çalışmadan yararlanacağım.

Le Roy Ladurie, Pirene dağlarındaki Montaillou köyündeki Kathar ya da Albigensiyan sapkınları üzerine tutulan Engizisyon kayıtlarından yararlanmıştır. Engizisyoncu, yerel papaz, "bir Orta Çağ üniversite eğitmeni denli kılı kırk yaran" kişi, bilme ve diğerlerini yerel durumun bütün pratik zorunluluklarını zorlayan kilisenin hakikatine iman ettirme arzusuyla hareket ediyordu. "Engizisyoncu, kıymetli zamanının iki haftasını, Yahudi hahamını Teslis'in gizemine ikna etmeye, bir haftasını İsa'nın ikili doğasını kabul ettirmeye ve en fazla üç haftasını da Mesih'in gelişi üzerine bir tefsir sunmaya harcıyordu (1980: xv)". Çiftçiler ve çobanlar da ruhani ilahiyattan ziyade kendi dünyalarına bir açıklama bulabilmek adına doktrinel meselelerle ilgileniyorlardı. Kilise de bu dünyanın önemli bir parçasıydı – dış dünyayla ve uygarlıkla olan temel bağı tesis ediyordu, başta gelen vergi toplayıcısıydı, ahlaka itaat etmeye zorlayandı ve eğitendi.

Kilisenin rolündeki açık çelişkiler, Montaillou'da Kathar sapkınlığının yayılmasının temel nedeniydi. Köyün önde gelen sapkınlarından Belibaste şöyle diyordu:

> Papa, yoksulların kanını ve alın terini silip süpürüyor. Aziz Peter, İsa'yı izlemek için karısını, çocuklarını, tarlalarını, bağlarını ve malını mülkünü bir kenara bırakmışken, zengin ve şeref payeleri dağıtılmış piskoposlar ve papazlar da papayla aynı yolun yolcusu... [s. 333]

---

* *Kartusyanlar*, orijinali "Carthusian": 1084 yılında kurulan, manastırı Fransız Alpleri'nde olan ve manastırda inziva yaşamına çekilen tarikat. / *Manastırcılar*, orijinali "Cistercian": 1098 yılında kurulan, kısa süre sonra yayılan, kendine yeterlilik ve el emeğine inanan, yaşamak için tarım ve mayalama yapan tarikat. / *Fransiskanlar*, orijinali "Franciscan": Temeli 13. yüzyılın başında atılan, sonradan çok yaygınlaşan tarikat. / *Mendikantlar*, orijinali "Mendicant": Kelimenin tam karşılığı "dilenci" olmakla birlikte, burada "geçimini kiliseye yapılan bağışlar yoluyla sağlayan din görevlileri" kast ediliyor – ç.n.

Belibaste buradan en aşırı sonuca varıyordu:

Dünyayı yöneten dört büyük iblis var: Benim Şeytan olarak adlandırdığım baş iblis Papa Hazretleri, ikinci iblis Majesteleri Fransız Kralı; üçüncüsü Pamiers piskoposu ve dördüncüsü de Carcassonne Engizisyoncusu. [s. 13]

Vahiysel tasavvur da Orta Çağ kültürel iletişiminin kabul edilmiş bir parçası olarak görülüyordu. Mistik tasavvurcuların büyük kısmı dünyadan elini eteğini çekmişlerse de, Hıristiyanlık (aynen İslam gibi) Belibaste benzeri –kendi patikasında yol alan– pek çok siyasi tasavvurcu ortaya çıkarmıştır. Siyasi vahiy, Weber'in –dünyayı daha iyi bir yer yapmaya dönük muazzam bir bağlılık çerçevesinde–Hıristiyanlığın "rasyonel huzursuzluğu" olarak adlandırdığı şeyin bir parçası olarak hemen bütün toplumsal rahatsızlıklarda bulunuyordu.

Hemen hemen bütün köylüler, Belibaste'den daha ihtiyatlıydı. Ancak kilise iktidarına dönük kızgınlıkları, sadece ondalık vergiye ve kendi ahlaklarına müdahale edilmesine dayanmıyordu. İncil'in ve ilk kilisenin varsayılan sadeliğinin bilgisi de bu kızgınlığı teşvik ediyordu. Böylesi bir bilgi, ruhban ve kitaplar eliyle öğretiliyor, okur-yazar sıradan insanlarca sözle yaygınlaştırılıyor ve hanelerin içinde ve dışında canlı ve sıklıkla sapkın tartışmalara yol açıyordu. Sapkınlığın tabana doğru aktarımını ise Orta Çağ toplumsal yapısı dâhilinde gösterilen çeşitli saygı dereceleri güçlendiriyordu: İncil'in otoritesine, okur-yazarlığa, köyün toplumsal statüsüne, hane reislerine ve çağa saygı.

Okur-yazarlık olarak tarif ettiğimiz şeyin bir örneğini verelim. Okur-yazar bir adam şöyle diyordu:

Ax'ta, sonradan satın aldığım evin önünde güneşleniyordum... dört ya da beş adım ötede Guillaume Andorran, annesi Gaillarde'nin kitaplarından birini yüksek sesle okuyordu. Sordum: "Ne okuyorsun?"
"Görmek ister misin?" dedi Guillaume.
"İsterim" dedim.
Guillaume bana kitabı getirdi ve ben de okudum: "Başlangıçta Söz vardı..."
Sapkın Pierre Authie'den duymuş olduğum pek çok şeyi içeren Latince ve İspanyolca karışık bir İncil'di. Guillaume Andorran kitabı bir tüccardan aldığını söyledi. [s. 237]

(Okur-yazar bir hukuk danışmanı olan Pierre Authie, Ax'ta önde gelen bir Kathar'dı ve yakılarak öldürüldü.)

Okur-yazar olmayanlar arasından da, Pierre Rauzi'yle ot kesmek üzere buluşan bir kişi şunları anlatıyordu:

Orağını bilerken bana şöyle dedi: "Tanrı'nın ya da Kutsal Meryem'in gerçekten olduğuna inanıyor musun?"

Yanıtladım:"Evet, kuşkusuz inanıyorum."
Pierre devam etti: "Tanrı ve Kutsal Bakire Meryem bize görünen dünyadan başka bir şey değil; gördüğümüz ve duyduğumuzdan başka bir şey değil."
Pierre Rauzi benden yaşlıydı ve bana hakikati söylediğini fark ettim! Ve yedi ila on yıl kadar bu inanca bağlı kalarak, Tanrı'nın ve bakire Meryem'in etrafımızdaki görünen dünyadan başka bir şey olmadığına içtenlikle ikna oldum. [s. 242]

Bu türden örnekler, sapkınlığın kilisenin otoritesine karşı kendiliğinden bir halk isyanı olmadığını görmemize yardımcı olmaktadır. Kilisenin kendisi, hepsi de halkın dikkatini tam olarak Hıristiyanlığın kalbinde oluşmuş doktrinel ve pratik çelişkilere çeken okur-yazarlığın telkini, (manastır pratikleri her zaman öyle olmasa da) manastır kurallarının basitliği, gezgin vaizler ve dilenciler, hatta kendi kilise kürsüsüne dayanan gölge bir "alternatif iletişim kanalına" sahipti: Bürokrasisi hiyerarşiye itaati teşvik ederken, gölge otoritesi ise tasavvur yoluyla hem insan rasyonalitesine hem de bütün hiyerarşinin sorgulanmasını özendiriyordu. Alternatif iletişim kanalı, Hıristiyanlığın yayıldığı (10. Bölüm'de anlatıldı) Roma İmparatorluğu'nunkini çağrıştırıyordu. Bu türden sonuçlar, 1584'te ve ardından 1599'da yargılanan İtalyan değirmenci Menocchio'nun sapkınlığıyla ilişkili mahkeme belgelerinin bir süre sonra yarattığı eşit derecede etkileyicilik eliyle de pekiştiriliyordu. Bu belgeler, sapkınlığın "doğanın döngüleriyle ilişkili ve aslen Hıristiyanlık-öncesi olan, dogma ve ritüele tahammülsüz bir köylü dininden" türediğini söyleyen Ginzburg tarafından yayınlanmıştı (1980: 112). Bu varsayım maalesef Ginzburg'un kendisinin topladığı kanıtlar eliyle yalanlanmaktadır. Menocchio okur-yazardı ve çok okurdu; bir değirmenci olarak bulunduğu konum, onu, yerellikler arası bir ekonomik-iletişim sisteminin merkezine yerleştiriyordu; kendisini ilk kilisenin ayırıcı özellikleri ve İsa'nın kendi öğretisinin etik niteliği üzerinden savunuyordu ve hatta kendisine verilen ilk sapkınlık hükmünün ardından, yerel kilisenin mali işlerinin başına atanmıştı. Mesele, kilise ortodoksisine karşı köylü kültürü denklemine hapsedilemez; mesele, kendi içkin çelişkilerinden sapkınlık yaratan bir kilisenin çaresizliğiyle ilgilidir. Bu, 16. yüzyılın büyük Protestan hizbiyle doruğa çıkacak biçimde, Orta Çağ boyunca böyle olmuştur.

Bütün bunlar dinsel protesto hareketleri olarak ifadesini bulmuştu. Yine de dinsel ile seküler arasındaki çizginin tahribatı bulanık kalmıştır. Hıristiyanlığın etkisi, esas itibariyle büyük köylü isyanlarının ve kentsel ayaklanmaların ciddi bir dinsel bileşen içermesindedir. İngiltere'deki 1381 Köylü İsyanı, hedefleri açısından öncelikle siyasal ve ekonomik bir isyandı. Ancak liderlerinden biri, John Ball, bir papazdı. Ball'un meşhur kışkırtıcı vaazı, Langland'in *Piers the Plowman*'inde sıkça söylenen ilkel bir Hıristiyan mitosuna dayanıyordu:

Âdem kazınca ve belleyince Havva
Peki, efendi kim olur bu durumda?

İsyancıların temel eylemlerinden biri, nefret ettikleri 1377 Nüfus Vergisi'nin asıl mimarı olarak gördükleri Canterbury başpiskoposunun karnını deşmek olacaktı. Her Hıristiyan köyünde, kilise kendi çelişkili rolünü oynayacaktı: Bir yandan papanın, kralın ve lordun iktidarını meşrulaştırırken, diğer yandan bu iktidarları yıkmak.

Hıristiyanlığın dilinde ifadesini bulan, yalnızca mevcut sınıf mücadeleleri birikimim değildi; dahası Hıristiyanlık sınıf mücadelesinin kendisini yaygınlaştırıyor ve yeniden örgütlüyordu. 7. Bölüm'de sıralanan sınıf mücadelesinin çeşitli "aşamalarını" anımsayalım. Bu aşamalardan ilki, *örtük* sınıf mücadelesidir. Bu aşama, (üreticiler ile asalaklar arasında herhangi bir ayrıma giderek) kaçınılmaz ve yaygındı ancak "gündelik", yerel açıdan tanımlı, gizli ve tarihçiler açısından genellikle görünmezdi. Bu anlamda, sınıflar ve sınıf mücadelesi her zaman vardı ancak toplumları yapılandırma kapasiteleri sınırlıydı. İktidar örgütlenmesinin bu aşamadaki daha yaygın biçimleri, tabiatı gereği, kendine bağımlı olanları seferber eden egemen sınıf üyelerinin başını çekmesiyle yatay ve klientalistti. İkinci aşama, yaygın, dikey olarak bölünmüş sınıf örgütlenmelerinin yatay klientalizme üstün geldiği *yaygın* sınıf mücadelesiydi. Üçüncü aşama ise, devleti ele geçirmek yoluyla sınıfsal yapıyı dönüştürmeyi hedefleyen *siyasal* sınıf mücadelesiydi.

Klasik Yunanistan ve erken dönem cumhuriyetçi Roma'yı hariç tutarak, sınıf mücadelesi henüz ikinci ve üçüncü aşamalara geçmiş değildi. Ancak artık Hıristiyanlığın *örtük* mücadeleyi ve kısmen de gelişen *yaygın* mücadeleyi yoğunlaştırdığına şahit oluyorduk. Yerel ekonomik kurumların ve köyün, tımarın ve piyasanın yerel karşılıklı bağımlılığının önemi, her halükarda örtük mücadeleyi daha yoğun kılıyordu. Ancak Hıristiyanlığın dağınık, aşkın ve tasavvura dayalı eşitlikçiliği ve oldukça eşitsiz bir toplum ve lordların ideolojik sınıf ahlakının yarattığı hayal kırıklığı bu durumu daha da şiddetlendiriyordu. Yerel mücadele Orta Çağ boyunca görünür haldeydi ve tarihçilerin büyük kısmı Avrupa dinamiğinin büyük kısmını buna atfediyordu. Hıristiyanlığın "gölge otorite yapısı", biraz önce gördüğümüz üzere, köylü isyanlarına bir de yaygın örgütlenmeyi ekleyecekti. Ancak köylülerin ekonomik açıdan "hücrelere" sıkışıp kaldığı bir toplumda, bu örgütlenme, lordların yaygın örgütsel kapasitesiyle boy ölçüşemezdi. Bu yüzden yaygınlık, benim simetrik gördüğüm bir şey değildir. Lordlar köylülere üstünlük sağlayabilirdi. Köylü hareketleri, (9. Bölüm'de ele alınan geç dönem Roma İmparatorluğu'nda yaptıkları gibi) yönetici sınıf içindeki bölünmelere ve güç dengesinden rahatsız lordlar ve papazlara bel bağlıyordu.

Hıristiyan ideolojisinin aşkın görünümleri bu türden bir liderliği dayatıyordu. Lordların kişisel ve bölgesel hoşnutsuzlukları, evrensel ahlaki terimlerle dillendirilebilirdi. Bu durum, 13. yüzyılda Güney Fransa'daki Albigensiyan

sapkınlığı vakasında ve hatta 1536'da İngiltere'nin kuzeyinde *Şereflendirme Haccı İsyanı** olarak bilinen isyanında da durum buydu. Bir başka deyişle, bu türden toplumsal mücadeleler "saf" sınıf mücadeleleri değildi. Bunlar, yarı-sınıfsal, yarı-klientalist yaygın mücadelelerin istisnai bir bileşimi dâhilinde dini kurumlarca yeniden örgütlenen mücadelelerdi. Mekânları yerel ya da bölgesel olabilirdi ancak Orta Çağ'ın başlarında devletin egemenlik alanı pek dert edilmiyordu. Bu toplumsal mücadelelerin *örgütleyicisi* ise ağırlık olarak siyasal iktidardan çok ideolojik iktidardı.

Ancak sapkınlığa ve isyana odaklanmak muhtemelen yanlış yola sapmak anlamına gelecektir. Bu iki olgu, çok yaygınlaşmış olsalar dahi, olağanlık anlamında normal sonuçlar değildi. Tabiat gereği olan çelişkiler, kurumların içindeki çekişen partilerin gücüne göre kurumsallaşmış araçlar eliyle çözülüyordu. Görenek, hukuk, hiciv ve piyasa, kurumsallaşmanın biçimleriydi. Bunların hepsinde de Hıristiyanlığın, hem lordlar hem köylülerin özerk iktidar kaynaklarına sahip olmalarını meşrulaştırma eğilimi taşıyan uzlaştırıcı rolü göze ilişebilirdi.

Askeri / siyasal iktidar

Pek çok Avrupa devleti mevcuttu. Başlangıçta Avrupa çok-devletli bir bölgeydi. Roma İmparatorluğu zamanla, bazıları açıkça siyasi merkezler ("devletler") olarak tanımlanan bazılarıysa tanımlanmayan şaşırtıcı çeşitlilikte coğrafi birimden oluşan yapıyı korumakta başarılı olmuştu. Bu birimlerin bir kısmı doğal ekonomik ya da coğrafi alanlara denk düşerken, bazıları askeri açıdan savunulabilir alanlarla daha açık bir ilişkiye sahipti ve diğerleri ise tek mantığın hanedanlık rastlantısı ya da katılımı olduğu alanlardan oluşuyordu. Bunlar çoğunlukla bir hayli küçük birimlerdi. Yüzyıllar boyunca, diyelim, 10.000 km2'den fazla alandaki devletler, öngörülemez ancak kısa bir tarihe sahip olmuşlardı.

Bu devletlerin küçük olmaları genellikle savaşın iki aşamasıyla ilgiliydi. İlk aşamada Germen savaşçı grupları Roma yerleşim yerlerini ele geçirmeden önce parçalama eğilimiyle, kralların altında kabile konfederasyonları şeklinde örgütlenmişlerdi. İkinci aşamada ise daha geniş birleşik birimler başka barbar istilalarının baskısı altında direnmek amacıyla kalelere çekilmek üzere tekrar bölünüyor ve savaş alanında da küçük bir ağır silahlı süvari grubu olarak boy gösteriyorlardı. Bu (benim askeri iktidarı tanımlama biçimimle) küçük "yoğunlaşmış zor" grupları daha dağınık olan istilacılar karşısında savunma açı-

* Orijinali "Pilgrimage of Grace": İngiltere'nin York kentinde 1536 yılında VIII. Henry'nin Roma Katolik Kilisesi'yle bağlarını koparmasına ve manastırların kapanmasına tepki olarak Şereflendirme Haccı etkinliğinden birkaç gün önce başlayan, ancak toplumsal, siyasal ve ekonomik pek çok talebin de dillendirildiği isyan – ç.n.

sından etkiliydi. Karanlık çağlarda hayatın ve mülkiyetin sürdürmesi açısından önemli olan bu askeri mantık, bir bütün olarak toplumsal hayatın sonuçlarını yeniden örgütlemek açısından da önemliydi. Bunun devletleri zayıflattığını, toplumsal tabakalaşmayı arttırdığını, soyluların sınıf ahlakını yükselttiğini ve Hıristiyanlığın dinamik çelişkilerine eklendiğini göreceğiz.

Kale ve şövalyeler, erken dönem Orta Çağ yönetim biçiminin, zayıf feodal devletin temel formu olarak ortaya çıktı. Bu formun dört asli bileşeni vardı.

İlki, yüce iktidar, bir dizi unvanı –kral, imparator, prens, prens-piskopos, kont, piskopos ve bir sürü daha düşük unvanı– olan bir tek yöneticinin, bir lordun elindeydi.

İkincisi, lordun resmi iktidarı, farklı biçimlerdeki askeri sözleşmelerden birine bağlıydı: Bağlı vasal, koruma ve/veya lordun kendisine toprak bağışlaması karşılığında sadakat yemini ediyor ve başta askeri yardım olmak üzere hizmet ediyordu. Bu sözleşme genellikle bir bütün olarak feodalizmin askeri / siyasal açıklamalarının (ekonomik açıklamalarla karşılaştırıldığında) temel bileşeni olarak görülüyordu.

Üçüncüsü, lord bir bütün olarak nüfustan yararlanmak yönünde açıkça tanımlı haklara sahip değildi. Lordun toplum açısından yerine getirdiği işlevlerin büyük kısmı diğer özerk iktidar aktörleri olan vasallar eliyle uygulanıyordu. Daha geniş devletlerden biri olarak, Norman İstilası sonrasındaki İngiltere'deki 1086 tarihli Tapu Defteri, 700 ila 1.300 arasında, kralın topraklarını elinde tutan kiracı derebeyinin bulunduğunu göstermektedir. Diğer bütün kiracılar ise (kralın kendi mülklerine bağlı olanlar haricinde) bu vasallardan biriyle olan sözleşmeleri üzerinden kendi topraklarına sahip oluyorlar ve/veya emeklerini sunuyorlardı. Bu kiracı derebeylerinin sayısı siyasal örgütlnme açısından fazla genişti. Küçük kiracı derebeylerinin büyük kısmı büyük olanlara bağlıydı. Painter, kodamanların –yani, bölgesel ya da ulusal açıdan etkili bir siyasal konuma sahip büyük toprak sahiplerinin– sayısının 1160-1220 yılları arasında 160 civarında olduğunu söylemektedir (1943: 170-8). Feodal devlet, büyük ölçüde özerk hanelerin bir araya gelmesiydi.

Bu dolaylı yönetim, vasalların –genellikle kendi mülklerinin farklı kısımları üzerinden– birden fazla efendiye bağlı olmasının olağan addedildiği Fransa ve Almanya gibi örneklerde daha zayıftı. Bir çalışma halinde vasal hangi efendiyi izleyeceğini kendisi seçiyordu. Bu durumda ortada tek bir askeri / siyasal iktidar hiyerarşik piramidi değil, bir dizi çakışan etkileşim ağı vardı. Karmaşıklık ve rekabet bütün kentsel alanlarda artıyordu. Kent otoriteleri – komünler, oligarşiler, prens-piskoposlar– genellikle komşu topraklardaki prenslerden bir dereceye kadar özerktiler. İngilizlerin ise böyle bir sorunu yoktu çünkü Normanlar istilalarını hem kentlere hem taşraya kadar genişletmiş durumdaydılar. Bu sistem, kuzeybatıdan güneydoğuya, Flandre'den doğu Fransa'ya, batı Almanya ve İsviçre'den İtalya'ya uzanan bir Avrupa kuşağı

boyunca hüküm sürüyordu. Bu bölgenin istikrarsızlığına ilaveten zenginliği, hem laik hem dini otorite eliyle yoğun diplomatik faaliyetleri de barındırıyordu. Bu türden karmaşıklıklar olmaksızın bile, daha doğrusu bir otorite piramidinin mevcut olduğu yerlerde, yöneticinin iktidarı zayıf ve dolaylıydı. Yöneticinin ritüel işlevleri ve bürokrasisi açısından okur-yazarlık altyapısı uluslar arası bir kilisenin denetimin altındaydı; hukuki otoritesi kilise ve yerel derebeylik saraylarınca paylaşılmıştı; askeri liderliği, yalnızca kriz zamanlarında ve diğer lordların hizmetlileri üzerinde uygulayabiliyordu ve nihayet fiilen hiçbir mali ya da ekonomik yeniden dağıtıcı gücü yoktu. Aslında bazı yönlerden, siyasal açıdan bu kadar merkezsiz ve toprak bütünlüğünden bu kadar yoksun olan bu birimlerden herhangi birine "devlet" demek yanıltıcı olacaktır.

Dördüncüsü, feodal devletin askeri doğası, lordlar ve halk arasındaki tabakalaşmayı bir hayli arttırıyordu. Zırhlı atlı şövalye ve kalelerin, 14. yüzyıla kadar köylü ve kentli piyadeler karşısındaki muazzam üstünlüğü ve istila tehdidi altındaki alanlarda şövalyelere ve kalelerle duyulan ihtiyaç, şövalyelerin dayattığı "koruma ücreti"ni arttırıyordu. Ancak görece zengin bir kişi, bir at alıp onu savaş zırhıyla donatabilirdi. 8. yüzyıl Frenk belgeleri, zırhlı ekipmanın 15 kısrağa ya da 23 öküze bedel olduğunu –ki inanılmaz bir meblağdır bu– belirtiyordu (Verbruggen 1977: 26). Şövalyenin askeri etkinliği, köylülüğü sömürmek yoluyla zengin olmasına da olanak sağlıyordu. Hintze'nin (1968) ifade ettiği gibi, şövalye ile şövalye-olmayan ayrımı, toplumsal konum açısından özgür ile özgür olmayanın yerini almıştı.

Her ne kadar tabakalaşmayı hesaplama olanağımız yoksa da, bunun Orta Çağ'da arttığını söyleyebiliriz. Bunun işaretlerinden biri, tipik örneği serflik olacak biçimde, köylü hanesinin lordu karşısındaki siyasal bağımlılığındaki artıştır. Böylece, siyasal iktidarlar merkezden dağınık olsa bile, tamamen dağılmış değildirler. Vasal lord düzeyinde ve özellikle onun derebeylik sarayının iktidarında içkindirler. Köylülerin ekonomik ve siyasal bağımlılığı, İsa'nın eşitlikçi mesajını tehlikeye atıyor ve kilisenin iç çelişkilerini kötüleştiriyordu.

Çoğunlukla askeri örgütlenmenin gerektirdiği bölgelerde, daha geniş ve daha merkezileşmiş devletler ortaya çıkmaya başlamıştı. Örneğin Charlamagne ya da Alfred eliyle örgütlenen barbar akınları, teoride değilse de pratikte profesyonel ordu oluşturan çok sayıda silahlı hizmetliye dayanan daha yaygın ve toprak temelli iktidarlara sahip monarşiler yaratacaktı. Normanların İngiltere ve Sicilya'yı istilası gibi teritoryal fetihler de bu türden bir ordu gerektiriyordu. Ancak büsbütün ilkel bir ekonomi dâhilinde, hiçbir lord çok sayıda paralı askerin masrafını karşılayacak denli paraya çevrilebilir zenginliğe sahip değildi. Tek çözüm, vasal askere potansiyel olarak özerk bir iktidar zemini sunacak biçimde toprak hibesiydi.

Yine de, bir yaygın devlet varlığını koruyorsa, ancak istikrar onun iktidarlarını geliştirebilirdi. Lordlar, kentler, köyler ve hatta tek tek köylülerin

sahip olduğu yerel gelenek ve ayrıcalık ağları, prensin sarayının nihai söz sahibi olduğu düzenli bir yapının içine yerleşme eğilimindeydi. Pek çok avam ve orta tabakadan insanın, onun düşüşünün yol açacağı belirsizliklere dönük korkunun dışında, prensin hayatta kalmasından çıkarı vardı. Prens kişiler ve komünal kurumlar arasında, onları bir arada tutacak biçimde hukuki söz sahibiydi. Prensin altyapısal iktidarı, bunları kolektif biçimde baskı altında tutmakta etkisizdi ancak sonradan keyfi gaspa teşebbüs eden bir insan ya da birliğin burnunu sürtmekte işlevsel olacaktı. Bu tür iktidarlar, istikrarlı oldukları yerlerdeyse destek vermeye değer oluyorlardı. Bunlar kilisenin kutsallığıyla da destekleniyordu. Bu destek, varisliğine ilişkin soydan kaynaklı talebi şüphesiz olan prensin sahip olduğu bir avantajdı.

MS 1000 yılı civarından itibaren, Hıristiyanlığın normatif kontrol altına almasına hukuki açıdan açıkça çomak sokacak biçimde hem sürekli ekonomik büyüme hem de devlet iktidarında başlayan büyümeyi teşhis edebiliyoruz. 1200'den sonra daha güçlü olan devletler, kendi halklarıyla doğrudan ilişkiler geliştirmeye başladılar. Bu meseleyi bir sonraki bölümde ele alacağım. Ancak değişimler geç, yavaş ve inişli çıkışlıydı. Kraliyet iktidarının yükselişi önce İngiltere'de ortaya çıkacak ve burada diğer ülkelerdekinden daha mutlak hale gelecekti. 1150 yılı itibariyle İngiliz devleti muhtemelen Avrupa'daki en merkezi devletti. Yalnızca ruhban ve mülk sahibi vasallar, herhangi bir rakip otorite kaynağına bağlı olan Anglo-Norman nüfuz alanlarının hem içinde hem dışındaydı; İngiltere kralının bütün diğer insanlar üzerindeki egemenliği evrenseldi. Kral kendi yasal egemenliğini bütün özgür insanlar üzerinde tesis etmişti ancak (halen derebeylik sarayına bağlı olan) bağımlı *villein*ler ya da (her ne kadar II. Henry bunu kendi dünyevi ilişkilerinde telafi ettiyse de) ruhban üzerinde egemen değildi. Bunu izleyen devletin büyümesinin diğer iki temel alanı, ekonomik ve askeri alan, diğer ülkelerde olduğundan yalnızca biraz daha fazla gelişmişti. Ne genel bir vergilendirme gücü, ne düzenli bir haciz içtihadı ne de profesyonel bir ordu mevcuttu. Savaşta her bir lordun asker toplaması birbirinden bağımsız gerçekleşebiliyordu – Orta Çağ krallarının sürekli bir Aşil topuğu olarak savaş alanını herhangi bir zamanda terk etmek serbestti. Hem antik hem modern standartlar açısından, bu devlet, çelimsiz bir devletti. Pek çok kişi, kamusal alanın dışında, *özel* alanlarında, devletten gizlenebiliyordu. Siyasal-iktidar ağları bütünlüklüydü ancak bir yerel eşraf sınıfı tarafından ikili, yarı-kamusal, yarı-özel biçimde kontrol ediliyordu.

Ekonomik İktidar

Orta Çağ'ın başlarında ekonomi karmaşıktı. Köy ve tımar olmak üzere, iki etkili, yoğun, yerel anlamda hücresel kurumun hâkim olduğu geriye dönük, zar zor varlığını sürdüren bir ekonomiydi. Ancak bunun yanında, içinde, örgütsel bir şekilde tarıma dayalı yerel ekonomiden ayrılan iki kurumun, ka-

saba ve ticaret loncalarının, geliştiği, kapsamlı ticaret ağları sayesinde, ticari mal değiş tokuşu olan bir sistem doğurdu. Bu görünüşte çelişkili eğilimlerin birlikte varoluşu, Orta Çağ ekonomisinin merkezi bir özelliğine dikkat çekiyordu: Ekonomik iktidar ilişkileri üniter değil çeşitlidir.

Köy ve tımarın hücresel ekonomisiyle başlayalım. Bunların genel kökenlerinin ve gelişimlerinin izini sürmek zor değildir. Tımar, Roma villa'sı (çiftliği) ile Germen lordluğunun kaynaşması olarak ve köy de, temelde Germen yaşamının daha özgür, toplumsal yönlerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Tımar, Orta Çağ'ın başlarındaki ekonominin dikey bağlantılarının, ikincisi de yatay bağlantılarının kilit noktasını barındırır.

Orta Çağ'ın başlarında hiyerarşik ilişkiler genellikle kişisel bağımlılık ve özgür olmama durumlarını kapsar. Köylüler, kanunen/geleneksel olarak belirli bir lorda ve/veya bir arazi parçasına bağlıdır ki bu ilişkide özgür bir harekete izin verilmez. Bu türden bir bağımlılığın en genel şekli serfliktir. Serfliğin içinde olduğu en tipik ekonomi tımardı. Tımar, Roma idaresinin var olduğu yerlerde hızlı bir şekilde ve Avrupa'nın daha kuzeyinde oldukça yavaşça yayıldı. Danimarka yerleşimleri tımarın ilerleyişini Doğu ve Kuzey İngiltere'de yavaşlattı. Ancak Domesday Kitabı'nın zamanında, tımar, İngiltere'nin geri kalanında hâkimdi ve hatta doğu ve kuzeyde bile yaygındı.

İdeal-tipik İngiliz tımarında köle, genellikle *demesne* olarak adlandırılan kralın kendine ait mülkü ile karışmış şekilde bölünmüş şeritler halinde dağıtılan (yine de bunlar çoğunlukla köylü şeritleriyle çevrelenmiş ana çiftlik evi olarak bir yerde toplanmışlardır), yaklaşık 12 hektar ölçüsünde arsaya sahiptir. Her toprak kölesine ait ev halkı –genellikle bir işçinin hükümdarın *demesne*'sinde haftada 3 gün çalıştığı– "haftalık-iş" hizmeti borçluydu. Buna ek olarak, genellikle lorda aynı cinsten ödenen, çeşitli resmi vergiler de borçluydular. Köy de, özgür kişilerden ve (genellikle aynı cinsten) kira şekilleri ödeyen ve bunun lord ile aralarında serbest bir sözleşmenin olduğunu gösterdiği, kendine özgü imtiyaz sahibi kişilerden oluşurdu. Ancak uygulamada, bu ilişkiden, örneğin kendi arazilerini satmak suretiyle toprak kölesi olarak kurtulamazlardı. Bu yerel ekonomiyle birlikte dokunmuş bir yönetim sistemi ve bir tımar mahkemesi vardı ve her ikisi de lordun kontrolündeydi, ancak bu sisteme toprak köleleri ve özgür kişiler bağımlı memurlar, örneğin yerel yönetim yetkilileri, olarak dâhil olabilirlerdi.[2] Bu, içindeki çalışma hizmetlerinin, son derece yoğun, ancak görünüşte yaygın olmayan bir iktidar ilişkisi şekli, merkezi bir ilişki oluşturduğu, yoğun, sıkıca bütünleşmiş bir ekonomiydi.

---

2 Tımar ve köy tartışması Postan 1975: 81-173'da bulunabilir. İngiliz tımarı Avrupa'da başka yerlerde hakim olan uygulamalardan detayları açısından ayrılıyordu; Bloch 1961: 242-79'a bakınız.

Ancak köylü şeritlerinin kullanımı ve örgütlenmesi etrafında ikinci bir sık ve yoğun bir yerel ekonomi daha şekillenmişti: Köy ekonomisi. Bu örgütlenme hakkında az şey biliyoruz, çünkü böyle bir örgütlenme genellikle yazılı kayıtlara dayanmaz. Köylü aileleri, mülk ve imtiyaz anlaşmazlıklarını hükme bağlayan, (sabanların ve gübrenin paylaşımı, tarlaların dönüşümlü olarak kullanılması, koru ve bataklıkların ıslah edilmesi vs. gibi) ortak çiftçilik kuralları koyan, feodal borçları ve vergileri toplayan ve düzen getiren bir köy ortaklığı oluşturdular. Tımar ve köyün iki ekonomik ve idari birimi arasındaki bağlantılar bölgeden bölgeye değişti. Köyün içinde veya onu enine keser şekilde birden fazla tımarın bulunduğu yerlerde, köy ortaklığı kayda değer bir önem arz eder görünüyordu. "Bir malikâne bir kasaba" kuralının işlediği yerlerde bile, ikisi bir değildi (çünkü prensip olarak tüm yerel çevre lordun kiracısı değildi).

Bu, yerel ekonomide hiçbir tekelci iktidar örgütlenmesinin var olmadığı anlamına gelir. Lordun iktidarı kadar heybetli olup, serfin bile köy ortaklığından ve teamül hukukundan destek bulabildiği gerçeği tarafından kısıtlandılar. Bu iki iktidar ağı, aynı zamanda birbirlerinin içine nüfuz ediyordu – toprak şeritlerinin dağılımının da ortaya koyduğu gibi, köylü ve lord kısmen birbirine bağımlı ve kısmen de birbirlerinin örgütlenmeleri içine dâhildi. Birbiri içine nüfuz etme en çok, Germen bağımsız köyü ve Roma mülkünün karıştığı eski Roma sınır vilayetleri boylarında –İngiltere'de, Hollanda, Lüksemburg ve Belçika'yı içine alan Kuzeybatı Avrupa ülkeleri, Kuzey ve Orta Fransa'da ve Batı Almanya'da– telaffuz edildi.

Bu ikili yerel örgütlenme, ayrıca, Karanlık Çağlar'da bile kapsamlı ticarete dâhil edilmişti (Brutzkus 1943; Postan 1975: 205-208). Önceki barbarlardan bahsettiğim tartışmalarımdaki gibi, bu işgalciler, Hıristiyanların iddia etmekten hoşlandığı gibi, o kadar da geri ve ticaretle uğraşmaları hariç, sadece talanla ve öldürmekle meşgul değillerdi. Aslında Vikingler, 9. ve 12. yüzyıllar arasında, Kuzey Avrupa'nın doğuya kürk, demir silahlar ve özellikle de köle ticareti yapan ve karşılığında lüks mallar getiren, başlıca tüccarlarıydı. Bu tür ticaret (ve bunun güneydeki Araplarla olan doğal sonucu), yükte hafif pahada ağır olan ve de (köleler gibi) "kendi-yürür" tabir edilebilecek malların üç binyıllık ticaretinde geleneksel hale gelmişti. Bu tür ticaret ve tarım ürünlerinin ticari mal olarak üretimi geniş bir gelişimsel ayrımı ortaya koyar. Daha sonraki Orta Çağ ticaret piyasasındaki canlılık, bu Viking temeli üzerinde yükselmedi; tek istisna olan durum, Viking kuru yük malının tomruk, deniz yoluyla ve nehirler boyunca nakledilmesiydi. Bu açıdan Vikingler, Baltık, merkez ve Güney Avrupa arasındaki ticaretin rolünün devamını sağlayarak Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesine katkıda bulundular.

Eğer lüks malların ticareti, ister Vikingler isterse başkası tarafından taşınsın, şimdi Orta Çağ Avrupası üzerinde dinamik bir etkiye sahipse, bu devletlerin ve kilise kurumlarının ilave teşebbüsleri sayesindedir. Ya krallar ya da

keşişler, başrahipler, piskoposlar, yerel çevreleri huzura kavuşturabildi ve kapılarının dibinde ticaret merkezleri ve panayırların türemesi için gerekli anlaşmaları garanti altına aldı (Hodges 1982: ve Barley 1977'deki çeşitli makaleler). Ancak onlar alternatif değillerdi. Kralların Hıristiyanlıkları onların ekonomileriyle bağıntılıydı. Tüccarlara çoğunlukla misyonerler eşlik eder ve seferler genellikle hem malla hem de ruhla ödüllendirilirdi. Roma'dan yeterli süreklilik vardı, eski Roma ticaret yollarının ve tekniklerinin bilinmesi için, çoğunlukla kilise tarafından taşındı. Ticaretteki ilk ani yükseliş, muhtemelen 7. yüzyılda ve 8. yüzyılın başlarında meydana geldi. Bu dönemden kalma çok sayıda yerel sikke keşfedildi. Dikkate değerdir ki, hiçbiri kralın adını taşımıyordu. Ancak daha sonra, Mercia Kralı Offa ile (757-96), yerel krallar olaya dâhil olmuşa benziyor. Viking kralları Hıristiyanlığa açıktı, ve ikili bir ticaret ve din değiştirme süreci Kuzey ve Güney Avrupa'nın bütünleşmesini ileriye taşıdı. Hıristiyan âleminin örnek uzlaşması piyasaların yeniden canlanması için bir ön koşuldu.

Daha belirgin mekanizmalar yerel tımar ekonomisi tarafından eklendi. Tabakalaşmanın ve askeri oluşumların artması belirli lüks tüketim mallarına ve onlarla ilişkilendirilen esnaf tüccarlara karşı talebi artırdı. Lordlar ve şövalyeler; zırh, silahlar, atlar, koşum takımları, ayırt edici kıyafetler ve ekipmanlar, arıtılmış yiyecek ve içecekler talep ettiler. İstekleri askeri zorunluluklara karşılık olarak arttı. 11. yüzyılda taş kalelerin yapımı, inşaat malzemelerinin ticaretini doğurdu. Kilise, daha görkemli inşaat ustalığına, parşömene ve yazı malzemelerine özel talepler ekledi. Tabakalaşmanın derinleşmesi ve askeri hale gelmesi, tüm bunların ödenmesi için daha fazla meblağ sağlanabilmesi anlamına geldi. Şanslılar ki madenleri, limanları ve geçiş yollarını kontrol eden birkaç lord, hayvan çiftçiliği alanlarının deri, yün ya da kumaş üretiminden çıkarabildiğinden ziyade, tarıma dayalı olmayan aktivitelerden bu miktarı çıkarabildiler; ancak çoğunluğu bu miktarı ekilebilir arazi tarımından çıkartmak zorundaydı. Bu miktarların sağlanması sürecinin 13. yüzyıla kadar lordların taleplerini tatmin edecek yeterlilikte olmadığını biliyoruz, çünkü bu tarihe kadar Avrupa'dan Doğu'ya kadar net bir altın ve gümüş külçe kaybı vardı. Avrupa'nın ticaret açığı, toplayabileceği kadar bu türden değerli metal sikkelerin toplanmasıyla telafi edildi. Buna rağmen, ticari mal üretimi ve tarım ürünlerinin takasına canlandırıcı etkisi oldukça fazlaydı. İngiltere'de, 12. yüzyılın sonunda, sistematik gümrük kayıtları tutulmaya başlandığında, hem yün hem de tahıl ihraçları zaten hatırı sayılır derecedeydi. Charlemagne'den Offa'ya gönderilen bir mektup Carolingian ordusunun üniformaları için gönderilen kumaşın düşük kalitesinden şikâyet eder. Başka bir olayda da Offa, eğer Charlemagne bir evlilik anlaşmasına razı gelmezse, İngiliz ihraç mallarını kesmekle tehdit eder. 9. yüzyıl biterken, tımarlarda üretilen başlıca ürünlerin üretiminin ortaya çıkışına ilişkilendirilen bir ticaret açılımı görünür. Yerel

bağlar zaten sıkılaşıyordu. Köylülerin bağımsız üretim alanları da piyasadan etkilendi, çünkü tımarın kendisi büyük ölçüde "küçük, bağımlı çiftliklerin bir araya toplanmasıydı" (Bloch 1966: 246 tarafından ortaya konulduğu gibi).

Lord ve köylü piyasanın gücünü hissetti. Tımar geliştikçe, geçimlerinin sağlayacak ürünlerin yanında ticari malların üretimi de gelişti. Sonuçta da, yaklaşık 1050'den 1250'ye kadar olan dönemde, kasabalar ortaya çıktı. O zamana kadar, ticaret piyasası gerçekten yüksekti, diğer medeniyetlerle aynı paralellikte olmayan bir özerkliğe sahip tüccar ve zanaatkâr kurumları tarafından eşlik ediliyordu (bu gözlem, Weber'in Doğu ve Batı'nın karşılaştırmalı analizinin daha "materyalist" kısımlarının merkezinde bulunur). Özerklik çeşitli şekiller aldı: Bir ülkenin ticaretinde yabancıların hâkim olması (örneğin; İngiltere'de bu süreç 7. yüzyılda Frizyeliler ile (Hollanda'nın kuzeyindeki bir Germen halkı) başladı, Vikingler, Flamanlar, Hansa, Lombardlar ve diğer İtalyan ve Yahudilerle 14. yüzyıla kadar devam etti), zanaatkâr ve tüccar loncalarının kendi kurallarını kendilerinin koyma güçleri, bankalar, kent yerel idarelerinin arazi prensliklerine karşı siyasi özerklikleri ve (Venedik, Cenova, Hanse gibi) tüccar cumhuriyetlerin iktidarı. Kasaba etkisi kırsal alana girdi. Piyasanın, prensipte lord tarafından kontrol edilen ticari malların üretimi sayesinde, tımar ve köye girmesine rağmen, kentr etkisi, "Kasaba havası size kendinizi özgür hissettirir," gibi ünlü Orta Çağ özlü sözleriyle özetlenebilen özgür düşünceler getirdi. En azından, serflikten özgürlüğe fiziksel bir mücadele mümkündü.

Sonuç: Çoklu Ağ ve Özel Mülkiyet

Tüm bunlardan, bir açık, bir de hemen göze çarpmayan iki sonuç çıkar. Hiçbir grup tek başına iktidarı tekelinde tutamadı; aksine tüm iktidarın tüm oyuncuları özerk bölgelere sahiptiler. Siyasi alanda, lord, tebaa, kilise ve hatta çiftçi köyü bile, iktidarın hassas dengesine katkıda bulunacak kadar kendi kaynaklarına sahipti. İdeolojik alanda, Hıristiyanlığın geleneksel çelişkileri, genel siyasi ve ekonomik çelişkilerin üzerine de taşarak olduğu gibi kaldı. Ekonomide, lordlar (özgür ve özgür olmayan) köylüler, ve kasabalar tamamen, ekonomik hedefler peşindeki, gelenekler tarafından desteklenen, eylem kapasitesine sahip, kısmen özerk aktörlerin birer parçasıydı.

Bu sıradışı şekilde çoklu, başsız federasyon ne başarı elde ederse etsin, örgütlenmiş bir durgunluk olması ihtimal dışıydı. Tarihçiler, Orta Çağ kültürünün özünü karakterize etmek için "huzursuz" kelimesini tekrar tekrar kullanırlar. McNeill'in de belirttiği gibi, "Batı'nın sınırlarını çizen, onun belirli kurumları, fikirler ya da teknolojiler değil, onun durulamamasıydı. Hiçbir diğer modern toplum böylesine huzursuz bir istikrarsızlığa yaklaşamamıştı... Bunda da .... Batı uygarlığının gerçek kendine özgülüğü yatar" (1963:539).

Ancak böyle bir ruh halinin toplumsal gelişmeye sebep olması gerekmez. Toplumsal kontrol ve yöneltmenin yokluğunun amaçsızlık ve ümizsizliğe yol açacağı diğer durgunluk şekillerine de sebep olmayabilir miydi? – anarşi, Hobbes-vari herkesin herkese karşı savaş hali; ya da *anomie*. Neden toplumsal gelişmenin anarşi ya da *anomie* ile sonuçlanmadığını göstermek için iki büyük toplumbilimcinin anlayışlarını birleştirebiliriz.

Bunlardan ilki, Avrupa'nın kendine özgü huzursuzluğuna her zaman eklediği başka bir kelime daha olan "rasyonel"i belirten Weber'dir. "Rasyonel huzursuzluk" Asya'nın pek çok bölgesinde bulduğu şeyin –Konfüçyanizm tarafından toplumsal düzenin kabulü, Taoizm'deki bunun antitezi, Hinduizm'in toplumsal düzeni mistik kabullenişi, Budizm'deki öteki dünyadan ellini çekişler— aksine Avrupa'nın psikolojik karakteriydi. Weber, rasyonel huzursuzluğu özellikle *Püritanizm*'e yerleştirir. Ancak Püritanizm, Hıristiyan insan ruhunun, geleneksel olarak mevcut olan kıyılarını vurguladı. Bireyin ahlaki davranışları karşılığında herkes için geçerli bir kurtuluşa erme, tüm dünyevi otoritelerin şiddetle yargılanması, eşitlikçi bir kıyamet öngörüsü, Hıristiyanlık ahlaki ve toplumsal düzelme için hatta dünyevi otoritelere bile karşı bir itici gücü teşvik etti. Çoğu Orta Çağ Hıristiyanlığı, zalim baskıların dini olarak maskelenmesinin hizmetine verilmiş olsa da, hoşnutsuzluk dalgaları her zaman kuvvetli bir şekilde aktı. Çok sayıda toplumsal eleştiri okuyabiliriz. Öngörülü, ahlaki ders veren, hiciv niteliğinde, alaycı bu edebiyat, girift ve kendini tekrar eden nitelikte olabilir, ancak bunların zirve noktası dönemin en önemli çalışmalarının bazılarını da içine alır – İngilizce'de Langland ve Chaucer'ı. Bu durum, Weber tarafından tanımlanan psikolojik özellik sayesinde yayılır.

Ancak, bu rasyonel huzursuzluğu toplumsal düzelmenin hizmetine sokabilmek için ayrıca, muhtemelen ikinci bir büyük sosyoloğun, Durkheim'ın tanımladığı bir mekanizmaya gereksinim vardı. Hıristiyan âlemi tarafından ne anarşi ne de anomi olmayan, örnek teşkil edecek bir düzenleme sağlandı. Siyasi mücadeleler ve sınıf mücadeleleri, ekonomik yaşam, hatta savaşlar bile, bir dereceye kadar, görünmez bir el tarafından düzenlendi, Adam Smith'in değil, İsa'nın eli tarafından. Bu iki adamın teorilerini birleştirerek şunu gözlemleyebiliriz ki, Hıristiyan elleri, tüm örnek cemaatin dualarında dindar bir şekilde kenetlendi ve mükemmel olmayan bir dünyanın rasyonel olarak düzeltilmesinde aktif olarak kullanıldı. Bir sonraki bölümde, görünmez bir şekilde düzenlenen bu iktidar ağları çeşitliliği tarafından teşvik edilen ekonomik dinamizmi araştıracağım.

Bu daha az göz görünen sonuç, bu özerkliklerin daha sonradan önemli bir rol üstleneceği tahmin edilen bir kurum üzerindeki etkisiyle ilgilidir: *Özel mülk*. Bugün geleneksel olarak anlaşıldığı gibi, özel mülk *kanun* yoluyla ekonomik kaynakların *kişiye özel* mülkiyetin bahşedilmesi anlamını verir. Bu iki bakımdan dolayı, erken feodal dönemde Avrupa, özel mülkten yoksundu.

Bloch feodalizmin, hem Romalıların hem de bizim anlayışımızdan farklı olarak, "sadece" topraktaki ekonomik ilişkilerden oluşmadığını belirtir. Herhangi birinin mülkiyetten bahsetmesi nadirdi. Davalar, yazılı "hukuk" belgelerinde hala daha seyrek olan, mülkiyet üzerine değil, ancak gelenek ve *seisin* (kendine maletme) üzerine –yani zamanın geçişiyle değer kazanan mülkiyete– açılırdı. Mülkiyet, toprağın üstlere ve topluluğa çıkarcı yükümlülüklerle zorunlu hale getirildiği topraklarda var olamazdı (1962: I, 115). Böyle bir zıtlıktan yola çıkanlar, feodalizmden kapitalizme geçişi açıklamakta kendilerine aşılması güç bir problem yaratmış olurlar. Birçoğu, ilahi bir müdahalenin yardımına başvurmayı gerekli buldular: Roma hukukunun, öncelikle Avrupa devletince, ancak aynı zamanda 1200 yılı civarında etkili olan, genel anlamda mülk sahipleri tarafından yeniden doğuşu (örneğin Anderson 1974b: 24-9'a bakınız).

Yine de, Roma hukukunun yeniden doğuşu önemsiz olmasa da, kopuş, kastettiğinden daha az belirleyici oldu. Hukuk fiili özel mülkiyetin gerekli bir parçası değildir – aksi takdirde, yazılı kayıt tutmayan toplumlar bu tarz mülkleri zor edinirlerdi. Özel mülkiyet için bir kriter olarak hukukla ilgili endişe, devlet ve özel mülk arasındaki normal ilişkinin aslında ne olduğunu saklar. Geleneksel modern anlayış, önce fiili özel mülkiyetin oluştuğunu ve daha sonra devletin onu meşrulaştırmak için işe karıştırıldığını varsayar. Bir dereceye kadar bu, 12. yüzyıldan bu yana, kapitalizme geçişin bir parçası olan kuşatma hareketinde gerçekten meydana geldi. Ancak önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, fiili özel mülkiyet bugüne kadar normal olarak devlet sayesinde yaratılmıştı. Normal olarak, geniş bir devletin dağılması, onun taşradaki temsilcilerinin ve müttefiklerinin dağılan devletin kamusal ve toplumsal kaynaklarını ele geçirip kendilerine saklamalarına imkân sağlardı. Bunun temel ön koşulu kelimenin tam anlamıyla "mahremiyet"ti – yani, kaynakları kamusal alandan saklama yeteneğiydi.

Orta Çağ'ın başlarında, tebaa, sözde lordları için tutulan toprakların fiili mülkiyetini elde ettiklerinde, bu durum tekrar etti. Orta Çağ Avrupa'sında, köylüler benzer bir şekilde lordlarından almayı başarabildiler. Aslında, hiçbir topluluk ya da sınıf örgütlenmesinin (devlet ya da başkası) tekelci güçlere sahip olamaması, hemen hemen herkesin, mülk kelimesinin Latince anlamındaki gibi devletin ya da diğerlerinin kontrolünden *saklı* olan, kendi "özel" ekonomik kaynaklarına sahip olduğu anlamına geliyordu. Bu anlamda, Avrupa feodalizmi görülmemiş bir "özel" mülk bahşetti. Mülk, yalnızca tek bir kişi ya da hane tarafından kontrol edilen toprak şeklinde değildi. Ancak "özel," yani saklı, ekonomik aktivite, (bireylerin yaklaşık %10'unun özel sermayenin %80'ine fiili olarak sahip oldukları ve altyapısal olarak güçlü devletlerin ve ortaklıkların gerçek kişiye özelliği daha da sınırladıkları) bizim olgunlaşmış kapitalist çağımızdakinden daha yaygındı. Daha MS 800'lerde, özel mülkiyet, Avrupa feodalizmine, saklı ve fiili olarak hâkimdi.

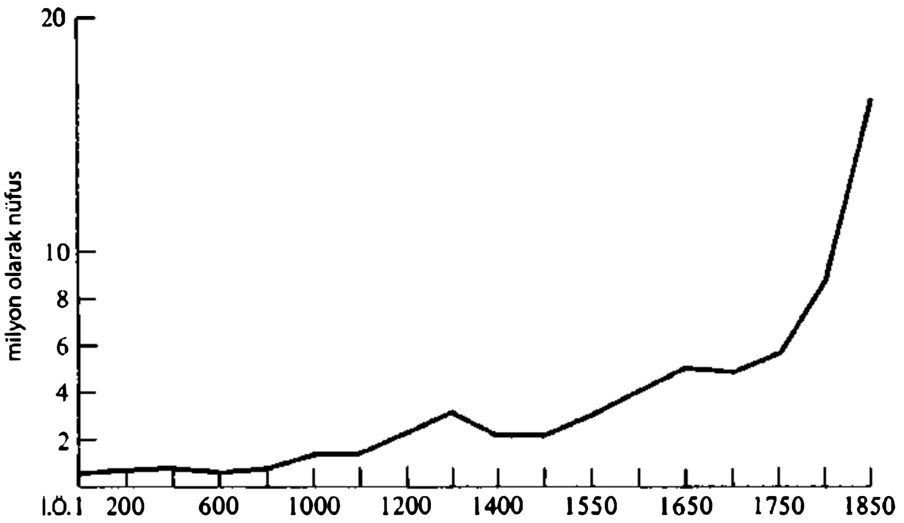
Bu sebeple, kapitalist özel mülkiyetin ortaya çıkışı, çoğu geleneksel açıklamada bulunanlardan, bir bakıma farklı bir açıklama sorunu ortaya koyar. İlk olarak, bu, insanların daha umumi "feodal" kurumlardan nasıl kendi özel kaynaklarını elde ettikleri meselesi değildi. Daha ziyade, nihayetinde "kapitalistler" olarak boy gösterecek olan birkaçının onları değişen şartlar boyunca nasıl *korudukları* ve nihayetinde topraksız işçiler olarak boy gösterecek olan halk kitlelerinin mülkiyet haklarını nasıl *kaybettikleri* meselesiydi. İkinci olarak, devletin ortaya çıkışı kapitalizmin ortaya çıkışına aykırı değildi, ancak çoklu, çıkarcı yükümlülüklerin, üniter, ayrıcalıklı bir mülkiyet tarafından elenmesi için gerekli bir öğeydi. İlk probleme bu bölüm içinde daha sonra, ikincisine ise sonraki bölümlerde geri döneceğim.

Feodal Dinamik

Ekonomik büyüme

Avrupa ekonomisinin kronolojisini tablolaştırma girişimlerinin karşısına aşılması güç engeller çıkar. 1200 yılı civarında, devletler ve tımarlar daha detaylı hesaplar tutmaya başlayınca, kayıtlar düzelir, ancak bu durum yine de 1200 öncesi ile 1200 sonrası dönemlerin karşılaştırılmasını şüpheli hale getirir. Bununla beraber, yaklaşık 800'den 18. yüzyıl tarım devrimine kadar olan, temel bir sürekliliği ayırt edebileceğimize inanıyorum. Sürekliliğin üç ana yönü vardır: Ekonomik büyüme; Avrupa içindeki ekonomik gücün Akdeniz'den kuzeybatıya doğru değişimi ve bu nedenle de oradaki mevcut iktidar örgütlenme şekillerine doğru değişimi.

Nüfus eğilimleriyle başlayabiliriz. Toprak kiracılarının (1086 Domesday Kitabı) ve vergi ödeyenlerin (1377 adam başı vergi iadeleri) ara sıra ve kusurlu nüfus sayımından elde edilen bilgileri, ortalama aile büyüklüğü tahminleri ve hektarlarca ıslah edilmiş veya terk edilmiş arazinin arkeolojik kazıları ile bir araya getirmeliyiz. İngiltere için en dikkatli şekilde derlenmiş hesaplamalar (Russell 1948'nın 1086 ve 1377 için derledikleri) bile, tartışmalı kabul edilir (Postan 1972: 30-35 tarafından). En iyisi eldeki rakamsal sonuçları yuvarlamak ve farklı yıllar için mevcut rakamları bir grafik haline getirerek denkleştirmektir. Şekil 12.1 böyle bir grafiktir. Önceki yıllar için olan rakamsal sonuçlar tahmine dayalı olsalarda, çoğu tarihçinin MS yaklaşık 800'de nüfusun Roma işgali altındaki en yüksek seviyesine gelmiş olduğu ve Domesday Kitabı zamanına kadar ikiye katlandığı şeklindeki tahminlerine karşılık gelirler.

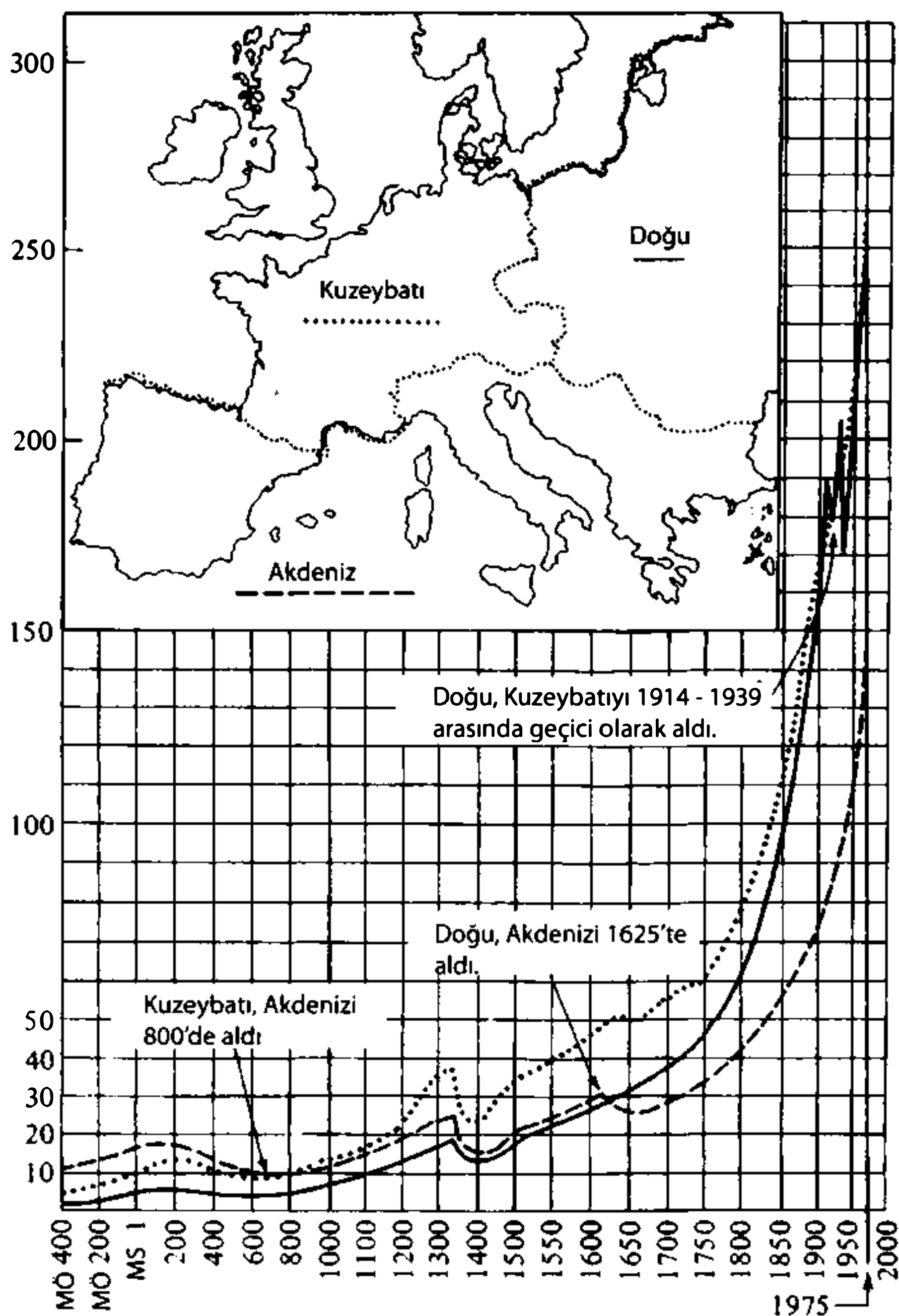
Şekil 12.1. İngiltere'nin yaklaşık olarak nüfusu, MS 1-1850

Kaynak: Russell 1948; McEvedy ve Jones 1978; 43; Wrigley ce Schofield 1981; 208-9, 566-9)

14. yüzyılın başlarına kadar nüfus tekrar ikiye katlandı, ama daha sonra, Kara Veba ve onu takip eden salgınlar yüzünden belki 1/3 oranında, belki %40'a kadar, ciddi düşüşten önce duraksadı. Buna rağmen, istatistiksel olarak, 14. yüzyıl krizi yalnızca küçük bir terslikti. 1450'ye kadar nüfus, asla geri düşmemek üzere, artıyordu. Yaklaşık olarak 800'den 1750'ye kadar, 14. yüzyıl istisnasıyla birlikte, büyüme muhtemelen devamlıydı. Avrupa'nın diğer alanları da, ritimleri değişse de, benzer bir büyüme gösterdiler (Şekil 12.2).

Dolayısıyla İngiltere'nin hızlı ve erken büyümesi bütün olarak Kuzeybatı Avrupa'nın ayırt edici bir özelliğiydi. Akdeniz bölgesi de büyümüş olmasına rağmen, 3. ya da 4. yüzyıl sonrasına, 1200 civarına kadar, önceki Roma düzeyine ulaşamadı. Üstelik İspanya ve Yunanistan'ın nüfusu, Kuzey ve Batı'nın hemen hemen her bir bölgesininkinden bu dönemde daha düşükken, 1300 civarında, İtalya'nın nüfus yoğunluğu Felemenk bölgesininkiyle eşitlenmişti.

Bu sebeple, bölgeye göre yaklaşık olarak 800'den 1200'e kadar değişen bir tarihte, Avrupa ülkeleri her zamankinden daha geniş nüfusları destekliyorlardı. Bir ya da iki geçici kesintiyle beraber, tam Orta Çağ ve erken modern dönemin içine doğru yukarı hareketlerine devam ettiler. Bu bizim Avrupa dinamiğinin, özellikle kıtanın kuzeybatı kesiminde, devamlılığına dair ilk işaretimizdir.

Şekil 12.2. Avrupa. Bölgelere ayrılma

Kaynak: McEvedy ve Jones 1978: şekil 1.10

Daha geniş bir tarımsal nüfus iki şekilde desteklenebilir: Ya yaygın bir şekilde, daha çok arazinin tarıma açılmasıyla; ya da yoğun bir şekilde, mevcut tarım alanlarındaki verimlilik oranının artırılmasıyla. Farklı zaman ve bölgelerdeki değişen kombinasyonlarla olsa da, her ikisi de Avrupa'da gerçekleşti. Nüfuslar önceki seviyelerine ulaşana kadar, genişleme önceden Romalılar tarafından sürülmüş tarlalara kadar olabildi. Güneyde, Romalıların toprağı işlemesi çoğunlukla öyle tamamlanmıştı ki, o zaman çok az daha genişleme mümkündü. Kuzeyde, daha önce hiç işlenmemiş geniş bataklık ve orman alanları tarıma elverişli hale getirilebildi. Bu süreç, yaklaşık 1200 yılına kadar İngiltere ve Almanya gibi ülkelerin kayıtlarında egemendir. Bununla birlikte, yaklaşık olarak bu tarihten itibaren, yeni kenarda kalmış toprakların kalitesi yüksek değildi. Toprak yorgunluğu ve hayvan gübresi kısıtlılığı, nüfusu, 1347 ile 1353 arasındaki ilk ve esas düzeyine götüren bir salgın olan Kara Veba'ya karşı koyamayacak kadar sağlıksız bırakarak bir 14. yüzyıl krizine neden oldu. Eğer toprakların yaygın olarak tarıma açılması Avrupa'nın tek çözümü olsaydı, kıta şu anda her yüz yılda ya da aşağı yukarı böyle bir süreçte, benzer bir Malthusçu döngüyü yaşıyor olurdu ve kapitalizmi üretmemiş olurdu.

Ancak daha yaygın şekilde toprağı işleme de vuku buluyordu. İşte burada verimlilik oranlarını kullanabiliriz. 1200'den önceki dönem zayıf bir şekilde belgelenmiş ve ihtilaflıydı. Rakamları Bölüm 9'da tartışmıştım. Eğer Duby'ninkilerden ziyade Slicher van Bath'ın tahminlerini kabul edersek, 9. yüzyıl ile 12. yüzyılın başı arasındaki verimlilik oranlarındaki mütevazı artışı fark edebiliriz – İngiltere'de ekilen tohumun buğday verimliliği 2.7 civarındaki bir orandan 2.9 ya da 3.1'lik bir orana yükseldi. Çoğu bölgede geliştirme teşviki, iyi bakir toprakların mevcudiyeti sayesinde azaltıldı, ancak 1200'den sonra bu alternatif daha az çekiciydi. Slicher van Bath (1963: 16-17) bu bilgiyi (Tablo 12.1'e bakınız) özetler. O Avrupa'yı verimliliklerine göre modern devletlerden oluşmuş dört gruba böler, ancak onlar ayrıca bölgesel gruplaşmalar haline de gelirler. Bunlar:

Grup I: İngiltere, İrlanda, Belçika ve Hollanda
Grup II: Fransa, İspanya, İtalya
Grup III: Almanya, İsviçre, Danimarka, İsveç, Norveç
Grup IV: Çekoslovakya, Polonya, Litvanya, Letonya, Estonya, Rusya

Rakamlar –her bir tahıla eğilim aynı olduğu için– buğday, çavdar, arpa ve yulaf ile benzer şekilde ilişkilidir. 1250 civarında 1. Grup ülkeleri kazançlarını büyük ölçüde artırıyorlardı. 14. yüzyılın başında, 15. ve 16. yüzyıllarda ani düşüşler olsa da, artış devam etti. 1500'e kadar, antik Avrupa'daki en geniş alan rakamlarını aşmışlardı. 18. yüzyılın daha sonralarında nüfusun büyük bölümünün tarımla ilgisi olmayan işler için –ilk kez– serbest bırakılabildiği bir

noktaya ulaştılar.[3] Ve tekrar Kuzeybatı'daki bölgenin tarımsal yolunu 13.yüzyıldan ileriye yükselten orantısız ve daha önceki büyümeyi gördük.

Tablo 12.1. Avrupa tahıl verimlilik oranları, 1200-1820

Evre	Grup	Ülke veri kaynağı	Yıllar	Verim
A	I	İngiltere	1200-49	3.7
	II	Fransa	1190 civarı	3.0
B	I	İngiltere	1250-1499	4.7
	II	Fransa	1300-1499	4.3
	III	Almanya, İskandinavya	1500-1699	4.2
	IV	Doğu Avrupa	1550-1820	4.1
C	I	İngiltere, Hollanda	1500-1699	7.0
	II	Fransa, İspanya, İtalya	1500-1820	6.3
	III	Almanya, İskandinavya	1700-1820	6.4
D	I	İngiltere, İrlanda, Belçika, Hollanda	1750-1820	10.6

Bu verimlilik oranları önemlidir. Verimlilikler, 1200 civarından sonra, Malthusyen döngülerden kaçınmanın tek yoluydular: Geniş bir nüfusun verilen bir arazi üzerinde desteklenmesinin, nüfusun ikincil ve üçüncül mesleklere serbest bırakılışının tek yoluydular. Bu rakamlar bu potansiyelin, özellikle Kuzeybatı'da, çok erken tarihlerden itibaren, Avrupa toplumsal yapısını inşa ettiğine işaret eder. Bu rakamlar, feodal dinamiğin yalnızca bir göstergesidir, sebebi değil. Ancak dinamiğin ne kadar erken başladığına da işaret ederler. Sebeplere, daha yüksek verimliliklerin hazır filtreleri olan teknik değişiklikleri inceleyerek, biraz daha yaklaşabiliriz.

Orta Çağ'da Teknik ve İcat

Bazı tarihçiler, Orta Çağ'ı, "teknolojik bir dinamizme," "teknolojik bir yaratıcılığa" sahip olarak (White 1972: 144, 170), "teknolojik yeniliklerin hızlandırılmış bir oranda birbirlerini izledikleri" bir dönem olarak karakterize eder (Cipolla 1976: 159). Diğerleri, bunun tam tersine, "Orta Çağ tarımsal teknolojisinin hareketsizliği şüphe götürmezdir" iddiasında bulundular (Postan 1972: 49). Birçoğu, genel anlamda yaratıcılığın aslında daha sonraki bir tarihte, 15. yüzyıl Rönesans'ında ivme kazandığını iddia ederler. O zamandan önce, önemli icatların çoğu Avrupa'ya başka bir yerden gelmişti. Ancak böyle genel düzeyde bir "icat yeteneği"nden bahsetmek anlamsızdır, tıpkı Bölüm 9'da, çoğunlukla "durağan" olarak karakterize edilen Roma dönemi ile ilgili olarak

[3] 18. yüzyıl verimlilik rakamları, pek çoğunun, hububat verimliliğinden ziyade, tarlaların kullanımını ve tahılın çeşitliliğini artırdığı zamanın tarımsal gelişmelerini olduğundan az gösterir

iddia ettiğim gibi. Romalılar kendi iktidar örgütlenmelerine uygun olan bir dizi icada öncülük ettiler, ancak bizim kendi zamanımızın iktidar örgütlenmelerine daha az öncülük ettiler. Ben bu yenilikleri *yaygın* olarak etiketliyorum, çünkü geniş toprak alanlarının işgaline ve en düşük derecede sömürülmesine olanak sağladı. Benzer şekilde, Avrupa'nın Orta Çağ'ını sadece "yaratıcı" ya da "durağan" olarak etiketleyemeyiz. Yine, Roma'nın zıttı, o döneme hâkim olan belirli bir tür icat buluruz, *yaygın* icat dönemi.

Roma ile karşıtlığının peşini biraz daha kovalayayım. Başlıca Roma icatlarından biri, merkez açıklığa onu yandan destekleyen ayaklardan daha fazla ağırlık yüklemeden bir boşluk birleştirme yöntemi olan kemerdir. Kemerin destekleyebildiği yükler, daha önceki evrensel inşaat yöntemi olan, sütunların üstüne çaprazlamasına serilen çapraz kirişten çok daha fazlaydı. Romalıların yükleri genellikle trafikten kaynaklanıyordu: Amfi tiyatrolar çevresinde yürüyen insanlar; köprülerin üzerinden her iki taraf hareket halinde olan askerler ve at arabaları; ve yüklerin en ağırı da, şehirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için su kemerlerinden aşağı akan sular. Kemer, bu yüzden, Romalıların yatay toprak arazilerini fethetmesinin önemli bir parçasıydı. Bu öyle bir ilerlemeydi ki, tahta geçen her Romalı tarafından, daha mütevazı inşaat çabalarında bile varlığı benimsendi. Ancak MS 1000 civarında İslamiyet'te, daha sonra da, daha uzun süreli bir şekilde de Hıristiyan topraklarında kemere önemli değişiklikler yapıldı. Geleneksel anlamda kemer yerini, Roma tarzı olan çember oval ya da dikey eksenlere ve daha sonra da sivri Gotik kemere bıraktı. Artırılan yukarı doğru itme gücü, sütunlu duvarların ağırlığını bir bütün olarak aldı. Duvarların uzunluğu azaltıldı ve içinden cam ve ışık geçirildi. Ancak yine de bir problem vardı, yukarı doğru sıkıştırma gücü yükseldikçe, sütun duvarının dışına doğru baskı da artıyordu. Bu problem 12.yüzyılda, sütun duvarının dışına baskıyı emmesi için elenen dayanma kemeri/duvar dirseği ile çözüldü (Bronowski 1973: 104-13). Bu, görülebilecek en büyük, en sağlam, ve en güzel binaların bazılarını üreten muazzam, uzun süreli bir mimari yenilik patlamasıydı. Bunu biliyoruz çünkü kemerleri bugün hala Avrupa katedrallerinde görüyoruz. Bu tekniklerin belli bir amaç için kullanımları –çünkü yüzyıllar boyunca diğer tür binalara uygulanmadılar– bize Orta Çağ toplumu hakkında çok şey söyler. Bu dönemde fetih *yüksekliğin* fethiydi. Teknikler kemerlerin, Roma kemerinin taşıdığından daha büyük ağırlıklar taşıyabilmesine izin verdi, ancak insan trafiğini taşımak, eşyaları ya da insanları uzak mesafelere aktarmak için değil. Ağırlık dikey bir yapının ağırlığıydı: (46 metrelik Beauvais kemerinin çöktüğü) Reims'da 38 metrelik bir kubbenin, Ulm kulesinin ağırlığıydı. Hepsi de yukarılardaki Tanrı'ya uzanıyordu.

Orta Çağ'da katedral inşa edenlerin, Romalıların yatay alanın fethini dikey alanın fethine dönüştürmelerinin gerekmesi özellikle uygun görünür.

Çünkü onlar, alternatif yollarla, ruhların dönüştürülmesi yoluyla, aslında yatay alanı fethetmiş olan İsa'ya tapıyorlardı!

Bu ayrıca, Orta Çağ'ın yaygın yenilikler toplumunun daha geniş bir ihmaline de işaret eder. Antik dünyanın altyapısal mirasından yardım alan İsa ve Aziz Paul, Hıristiyan âlemini bir bütün haline getirdiler. Yaygınlık da kendi başının çaresine baktı. Orta Çağ döneminde, mesajların iletimi alanında ya da, tek bir istisnayla, iletişim teknolojisinde hiçbir önemli yenilik yapılmadı (detaylı bir tartışma için Leighton 1972'ye bakınız). İstisna ise, ilk olarak iletişim sistemini değil, toprağın sürülmesini geliştirilmesini geliştirilen atların kullanımıyla ilgilidir. Orta Çağ Avrupası uzun Roma hatları boyunca yenilik yapmadı.

Şimdiye kadarki mecazi anlatım Orta Çağ Avrupası'nın genişlikle değil yükseklikle ilgilendiği şeklindedir. Buna devam edebiliriz: En önemli ekonomik yenilikler *derinliklerde*'ydi. Bu mecazi anlatımın, teknolojik yeniliklerin merkezinde oldukları konusunda genellikle fikir birliğine varılan şeyleri çağrıştırması beklenir: Toprak sürmede, tarla rotasyonundaki değişiklikler, yük hayvanlarına nal çakılması ve koşum takımı bağlanması. Buna, (derinlik mecazını belki de gereğinden fazla uzatan) su değirmenini de ekleyebiliriz.

Tüm bu yenilikler, yaklaşık olarak MS 1000'e kadar her yere yayılmıştı ve onların tümü, daha ağır zeminlerden, yani kuzey ve batı Avrupa'nınkilerden, elde edilen verimliliği orantısız bir şekilde artırdı. Cipolla Batı'daki belli başlı teknolojik gelişmeleri şöyle özetler:

a. 6.yüzyıldan itibaren: Su değirmeninin yaygınlaşması
b. 7.yüzyıldan itibaren: Kuzey Avrupa'da kara sabanın yaygınlaşması
c. 8.yüzyıldan itibaren: Üçlü-tarla sisteminin yaygınlaşması
d. 9.yüzyıldan itibaren: At nalının yaygınlaşması; yeni bir yük hayvanlarının koşum takımlarına bağlanması metodunun yaygınlaşması [1976: 159-60]

White onların etkilerini şöyle özetler:

6. yüzyılın ilk yarısı ile 9. yüzyılın sonu arasında Kuzey Avrupa, çok hızlı bir şekilde, tamamen yeni bir tarım sistemiyle bütünleşen bir dizi yenilik yarattı ya da başkalarından aldı. Köylülerin çalışması bakımından bu dünyanın bugüne dek gördüğü uzak ara en verimli olanıydı.[1963: 277]

Bridbury (1975) şiddetle bu yeniliklerin Orta Çağ'da iyice yer ettikleri ve 11. yüzyıldan bu yana (özellikle İtalya'da) gerçekleşen şehir ve denizcilik alanında yeniden canlanmaların bir sonucu olmadıklarını iddia etti.

Şimdi de bu yeniliklerin özelliklerini göz önüne alalım. Kara saban, toprağa yarık açmak için metal bir bıçağa, onu daha derin şekilde kesmek için bir saban demirine ve kesilmiş toprağı sağ tarafa doğru ters çevirmek için de açı verilmiş bir kalıp tahtasına sahipti. Daha derin, daha ağır zeminli toprakların

üstesinden gelebildi, onları kaldırabildi ve onların su borusu oluğu ihtiyaçlarını karşılayabildi. Kuzey Avrupa'nın su basmış ovalarının suyu boşaltılabildi ve onlardan faydalanılabildi. Ancak sabanın toprağı sürmesi için daha fazla enerjiye ihtiyaç vardı. Bu da nallamanın iyileştirilmesi ve daha büyük öküz ve at gruplarına koşum takılmasıyla sağlandı. Tarla rotasyonu daha karmaşıktır. Üçlü tarla sistemine karşın ikili tarla sisteminin yaygınlaşmasındaki karmaşıklık ve dengesizlik çiftçilerin, hem ağır zeminli toprakların tahıl ve bazı sebzelerin verimliliği için daha zengin olan potansiyellerinin hem de bu tür topraklardan kaynaklanan belirli gübreleme problemlerinin farkında olduklarını gösterir. İşlenebilir arazilerde tarım yapılması ve hayvan beslenmesinin birbirine bağımlılığı sağlamlaştı ve bu da gücü, iyi otlak alanları ve mısır tarlalarının birbirinin içine geçtiği bölgelere sahip kuzeybatıya, yani Güney İngiltere ya da Flemenk bölgesine doğru kaydırdı. Dahası, küresel anlamda, bu bağımlılık, muhtemelen batı Avrupa'da, Asya'da ve özellikle de Çin'de yoğun pirinç üretim teknikleri üzerinde belirleyici bir tarımsal sınıra neden oldu. Chaunu'ya göre, hayvanlardan sağlanan enerji ve gübre Avrupalılara "bir Çinli'nin sahip olduğundan aşağı yukarı beş kat daha güçlü bir motor" sağladı (1969: 366). Bunlardan hiçbiri yalnızca teknik bir yenilik değildi. Onlar aynı zamanda derin toplumsal örgütlenmeleri de kapsadılar. Bir köyün ya da malikânenin boyutları hakkında ekonomik bir birim, bir öküz ya da at takımı tedarik etme, (erken dönem Orta Çağ tarımının karakteristik uzun tarla şeritlerini teşvik eden) ortak kullanımını düzenleme ve tarla rotasyonu ve gübrelemenin organize edilmesi için yararlıydı. Böyle örgütlenmeler ağır zeminli topraklardan elde edilen tahılın verimini artırabildi. Su değirmeni de etkili bir şekilde onları öğüttü.

Hiçbir şey, erken dönem Orta Çağ dinamizminin karakterini, Roma döneminde icat edilen, ancak şu ana kadar geniş bir şekilde dağılmamış olan, su değirmeninden daha iyi gösteremez. Elimizde bir istatistik var. Domesday Kitabı 1086 civarında İngiltere'de 6000 su değirmeni kaydeder ki Lennard bu değerlerin olduğundan en az % 10 daha azını gösterdiğini kabul eder (1959: 278). Bu oran, ancak köy başına ortalama 2 ve 10 ila 30 saban başına 1 şeklindeki bir ortalamaya karşılık gelir. Bu su değirmenleri yerel lordların kontrolü altındaydı, diğerleriyse bağımsızdı. Ancak hepsi de gösterdi ki, ekonomik iktidar ve yenilik tamamen merkezden kopmuş, yerel çevrelere geçmişti.

Verimlilik oranlarındaki ve dolayısıyla da nüfustaki artışın teknolojisi yoğun değil yaygın bir şekilde nüfuz eder nitelikteydi – bu yerel otonominin ürünleri daha önce tartışılmıştı. Buna neden oluşturan mekanizmalar netleşmeye başlıyor. Bu duruma, özerk ekonomik kaynakların etkili yerel mülkiyeti yol açtı, ki bu mülkiyet de Hıristiyan dünyasının genişlemesine nüfuz eden güçleri tarafından kurumsallaştırılmış ve meşrulaştırılmıştı. Ekonomik yay-

gınlık mekanizmalarını biraz daha yakından inceleyelim. Ticaret nasıl düzenlendi ve neden, göreceli olarak, elimizde bu kadar çok ticaret vardı?

Etmenlerden biri, genellikle neo-klasik ekonomi teorisinde önemli bir yer tutan ova ekolojisidir. Jones (1981), Avrupa ile Asya karşılaştırılınca, "Avrupa mucizesi"nin bir kısmının Avrupa'nın sayesinde, tahıllar, et, meyve, zeytin, üzüm, tuz, metaller, ahşap hayvan derileri ve kürkleri gibi faydalı yiyeceklerin büyük kısmının tüm kıtada değiş tokuş edildiği dağınık bir kaynak portföyü ortaya koyan ekolojik karşıtlıklarında yattığını iddia eder. Sahil şeritlerinin ve üzerinde ulaşım yapılabilen nehirlerin yüksek oranı, ulaşım masraflarını düşük tuttu. Jones, bu durumda sonuçların ekonomik rasyonaliteden kaynaklandığını söyleyerek devam eder: Devletlerin ticari mal olarak ticareti yapılan geçim maddelerinin büyük kısmını talan etmekle ilgileri yoktu, yalnızca onları vergilendirmekle ilgileniyorlardı; karşılığında devletler de temel toplumsal düzeni sağlıyorlardı. Avrupa devleti "talan makinası"ndan; bu nedenle de ekonomik gelişimden kaçındı. Piyasaların "doğal" olduğuna inanan neo-klasik bir ekonomist olan Jones, fikir babası Adam Smith'den şöyle bir alıntı yapar: "Eğer huzurunuz, kolay vergileriniz ve hoşgörülebilir bir adalet idareniz varsa, o zaman gerisi 'olayların doğal akışı' tarafından size getirilecektir" (1981: 90-6, 232-7).

Ancak bu yaklaşım pek çok temel ön şartı gözden kaçırır. Öncelikle, neden Avrupa en başta bir kıta olarak kabul edilmek zorundaydı? Bu ekolojik değil, toplumsal bir gerçektir. Bugüne dek bir kıta olmamıştı: Şimdiyse, Roma İmparatorluğu'nun kuzeybatı kısımları ile Germen kökenli barbarların bir araya gelmesiyle yaratıldı ve İslamiyet'in güneye ve doğuya doğru blok oluşturan varlığı ile sınırlandı. Onun kıtasal kimliği esasen Hıristiyan'dı. Avrupa'dan ziyade Hıristiyan âlemi olarak bilindi. İkinci olarak, üretimin yaygın ticaret için yeterli seviyelere ulaşması için yukarıda tasvir edilen teknik yeniliklerin sosyal ön koşulları gerekiyordu. Üçüncü olarak, ürünlerin "ticari mal" olabilmesi için, "özel mülkiyet" olarak bilinen ve yukarıda tartışılan, belirli, alışılmadık, toplumsal bir form gerekiyordu. Dördüncü olarak, Jones tarafından tasvir edilen esas toplumsal oyuncular, yani kapitalist tüccarlar ve devletler, aslında kapitalizmin daha sonraki dönemlerinden alınır, bu dönemden değil. Bu nokta bizi Hıristiyan dünyasının yaygın iktidarının köklerine götürecektir, ve ben de bu konuyu açacağım.

Erken dönem Orta Çağ ticaret ağının kalbine gidelim. Bu ağ, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru akan bir koridordan ya da iki çapraz paralel hattan oluşuyordu. Ürünleri Ren Nehri'nin yukarısına İsviçre'ye, oradan da kuzeye, özellikle de kuzeydoğuya, İtalya'ya hareket ettirip, karşılığında da Akdeniz ve doğunun ürünlerini alan, bu hat, İskandinavya ve Kuzey'in ürünlerini Ren Nehri'nin ağzına topladı. Kuzey Denizi ürünlerini toplayıp, daha sonra çoğunlukla kara ulaşımı yoluyla, kuzey ve doğu Fransa içinden Loire'a ve oradan da Akdeniz'e ve kuzeybatı İtalya'ya taşıyan, diğer hat Felemenk bölgesinde baş-

ladı. İkinci rota daha önemliydi ve orta Ren'e yan bir hat gönderdi. Bu rotalarla ilgili çarpıcı olan şey ise, en merkezi düzeni sağlayan ülkeleri (İngiltere, Fransa ve Almanya'nın merkezine ve kraliyet hâkimiyeti altındaki bölgeleri) ya ıskalamış ya da oraların bir şekilde etrafında olmalarıydı. Bu durumda, devletler ve ticaret arasındaki denklik tamamen yanlış değildir, denilebilir ki, buna dâhil olan devletler, "modern" devletten daha farklı bir türdü.

İlk etapta, rotanın çoğu kesimi boyunca çok sayıda dini "devlet"i not edebiliriz. Felemenk bölgesinden Rhone'a kadar ve Ren üzerinde, kilise mülklerinin, Noyon, Laon; Reims, Chalons, Dijon, Besançon, Lyon, Viyana, Cologne, Trier ve Mainz gibi piskoposluk ve başpiskoposluklar ve de Clairvaux ve Cluny gibi güçlü manastırlar tarafından yönetilen, geniş yığınlarını bulabiliriz. Ayrıca laik hükümdarların, lordların kümelenmeleri üzerinde gevşek bir idaresi olan genç prensler olma eğilimi gösterdiklerini de çıkarabiliriz. Hem prenslikler hem de tebaaları, Fransa, Almanya, İngiltere gibi daha güçlü devletlerden kenarlara gelecek avantaj ve hareket işaretleri için gözlerini açık tuttular. Bu nedenle, Aşağı ve Yukarı Lorraine dükalık, Burgundy düklüğü ve vilayeti, Felemenk, Champagne ve Provence vilayeti bazen evlilik bazen de serbest sözleşme ile Fransa, İngiltere ve Almanya ile ittifak ve/veya tebaalık içine girdiler/çıktılar. Her ne kadar büyük devletler, bu toprakların zenginlikleri yüzünden, seve seve daha kalıcı bir denetimi garanti altına almayı isteseler de, bunu başaramadılar.

Dolayısıyla, zayıf devletler ile ekonomik varlık ve dinamizm arasında bir bağıntı vardır. Bu pek çoklarını, erken dönem Orta Çağ ticaretini bir şekilde büyük toprak sahibi lordlar ve devletler dünyasının "dokuları arasında" kabul etmesi için teşvik eder. Bu koridorun aşağı ucu olan İtalya için doğru olsa da, bunu başka bir yere uygulamak yanıltıcıdır. İtalya'da tarımsal üretimden ayrı bir *ticaret* koridoru değildi. Koridor, Avrupa'daki en verimli topraklardan bazılarından geçerek Kuzey Denizi ile Akdeniz'i birleştirdiği için, ticaret için başlangıçtaki avantajlara sahipti (İslamiyet'in Cebelitarık Boğazı'nı kapatmış olduğunu hatırlayın). Ancak koridor bir kere kurulduğunda, çevredeki tarımsal aktiviteler değişti. Flemenkler ihraç amaçlı tarım ürünlerini, büyükbaş hayvan beslemeyi ve bahçe bakımını geliştirdiler, daha sonra İngiliz yününe hakim oldular. Kuzey Fransa'nın zengin toprağı buğday sağladı. Rhone tuz madenciliği ve kelimenin hayatta kalan başlıca anlamı olan "Burgundy" üzerine yoğunlaştı. Bu bölgelerin, dini olan ve olmayan, toprak sahipleri muazzam kazanç sağladılar. Onlar yalnızca ticaretten gelen vergilerin karşılığında yerel düzen sağlamadılar, onların kendi mülkleri, takas için ticari mal sağlamak suretiyle daha çok kapitalist tarım haline geldi. Onların tamamen yerel düzeni de bölgesel bir anarşiye dönüşerek yozlaşmadı, çünkü onlar ortak bir devlete değil, ortak bir sınıfa bağlılığı paylaştılar. Birbirlerinin saraylarının etrafında seyahat ettiler, aynı romansları, destanları, vaazları dinlediler, aynı

ahlaki ikilemleri tartıştılar; kendi aralarında evlendiler, genç evlatlarını Haçlı Seferleri'ne gönderdiler ve büyük iktidarlar üzerinden tedbirli bakışlarını eksik etmediler. Onların ekonomik rasyonaliteleri kuralsal bir temele sahipti: Hıristiyan âlemi tarafından sağlanan *sınıfın manevi* gücü.

Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu belirli alan, 14. ve 15. yüzyıllarda Burgundy dükalığının ortaya çıkışıyla, zayıf devletler ve ekonomik dinamizm arasında uzun bir birliktelik sağladı. Güçlü devletler ve ön-kapitalist gelişim arasındaki ilişkiler, diğer Avrupa devletlerinde bu tarihlere kadar tesis edilmiş olabilir, ancak burada tartışılan durum daha önceki yüzyıllarda böyle değildi. Dini ve dini olmayan, lordların (ve daha az bir dereceye kadar da köylülerin) kuralsal dayanışması, zayıf ve gerçekten "feodal" devletler tarafından ifade edildiği gibi, piyasalarda düzen sağlanması için ve dolayısıyla da erken dönem Avrupa dinamizminin yaygınlaşması için gerekli bir ön şarttı.

"Tek etmen" açıklaması yapma gibi bir niyetim yok. Tüm Avrupa gelişim sürecinde, aynı zamanda, Avrupa mucizesinin neoklasik açıklamasına tam olarak uyan, "Avrupa'ya özgü bir köylü-demir ekonomisinin son derece uzun soluklu bir sürekliliği de vardı. Gördüğümüz gibi, Demir Çağı'ndan sonra, Avrupa'nın çoğuna, zengin ama ağır zeminli toprağı delmek için demir aletler ve çeki hayvanları kullanan ve geçimlerini sağlayacak ürünleri ticari ürünlermiş gibi takas yapan çiftçi aileler hâkimdi. Ağırlıklı olarak çekirdek bir aile verimliliğini (Hajnal 1965 tarafından 16. yüzyıl için açıklanan) daha sonraki bir evlilik yaşı ile sınırlamıştı. "Bireysel" sahiplik şekilleri, İngiltere'de 12. yüzyıl öncesine kadar var olmuştu (McFarlene 1978 – her ne kadar o, hiçbir kanıt sunmadığı bir iddiayı, Kuzeybatı Avrupa'da ortak olmaktan ziyade İngilizlere özgü olarak kabul etse de). Belki de bu sahiplik şekilleri çok daha önceden kurulmuşlardı ve kapitalizmin daha sonradan ortaya çıkışının bir parçası olmuşlardı. Ancak benim iddiam şudur ki –Doğu Akdeniz'de başlayan, Roma İmparatorluğu'nda devam eden ve Hıristiyan dünyasınınkilerle birleşen– daha çok güç makro-yapısını anlamadan, hem yoğun hem de yaygın nüfuz eden iktidarın Avrupa mucizesi için ön koşullarını yerinde bulamazdık.

Kapitalizme Geçiş'in İlk Aşamaları

Açıklamanın zor olan kısmı bitti. Buradan sonra, iki iyi yapılandırılmış materyalist geçiş teorisinin yardımı ile ilerleyebiliriz. Bireysel aileler ve yerel köy-vetımar topluklarının, mülk edinimi, üretim ilişkileri ve piyasa takasını idare eden kurumsal normlar altındaki daha geniş bir ekonomik etkileşim ağına katılmakta olduğu noktaya ulaştık. Onlar, kendi girişimlerinin meyvelerini kendilerine saklamaya ve bu suretle de alternatif stratejilerin kendilerine getireceği muhtemel masraf ve karları hesaplamaya yetecek özerklik ve mahremiyete sahiptiler. Bu aktörler yalnızca aileler ve yerel topluluklar olarak değil,

aynı zamanda toplumsal sınıflar, lordlar ve köylüleri oluşturduğundan, Marksizm bize onların mücadelelerini analiz etmemizde yardım edebilir.

Aslında, bu iki ekonomik tarih ekolü arasında uçuşan polemiklere rağmen, onlar temel de geçişin benzer tanımlamalarıdır. Rasyonel hesaplamaları, rekabeti ve sınıf mücadelesini etkileyen çeşitli etmenler üzerindeki vurgular bakımından birbirlerinden ayrıldıklarıysa doğrudur. Neoklasikler, toplumsal yapının (en azından sınıf yapısının) dışında kabul edilen etmenleri tercih ederler, örneğin nüfus artışı ve azalışı, iklim değişiklikleri ya da ayırt edici toprak verimliliği gibi. Marksistler, sınıf örgütlenmesindeki çeşitlilikleri tercih ederler. Belli ki, benim burada girişiminde bulunduğum daha detaylı bir geçiş açıklaması bu iki iddia arasında seçim yapmak durumunda kalacaktır. Ancak genel anlamda, bu iki ekol birbirlerini oldukça iyi tamamlar ve feodal dinamiğin daha sonraki gelişimi için iyi bir ortak açıklama sunarlar. Eksik oldukları – ve umarım benim tamamladığım– şey dünyanın, onların modellerinin uygulayabileceği bir duruma ilk kez nasıl ulaştığının bir açıklamasıdır.

Orta Çağ döneminde, mülkiyet haklarındaki imtiyazların ortaya çıkışına doğru iki paralel eğilim gelişti. İmtiyaz, mahremiyetten ortaya çıktı. Biri, lordlar üzerinde imtiyazlı mülk edindi, ikincisi de köylü sınıfının zengin bir kesimi üzerinde. Her ne kadar farklı bölgeler ve dönemler, feodal üretim tarzının nihai ölümü yaklaşana kadar, ikisi arasında var olan tersine bir ilişki sebebiyle birine ya da ötekine doğru bir eğilim gösterseler de, her ikisi de tarımda kapitalist ilişkilere doğru genel bir sürüklenişin parçasıydı. Her iki eğilimin de en iyi örneği 14. yüzyıl krizidir. Dolayısıyla, bu krizi kısaca tanımlamak ve feodalizmin genel eğilimleri ile arasında bağlantı kurmak için bölümlerin kronolojik ayrımının önüne geçeceğim. Tanımlama büyük ölçüde iki neoklasik açıklamadan (North ve Thomas 1973: 46-51, 59-64, 71-80; ve Postan 1975) ve iki Marksist açıklamadan (Anderson 1974a: 197-209; ve Brenner 1976) alınır. Bu ikisi çok fazla farklı değildirler.

14. yüzyıl krizinin ilk evresinde, nispi üretim ve etken değerler lordları kayırıyordu. 13. yüzyıl süresince, sürekli nüfus artışı Avrupa haritasını doldurdu. Kenarda kalan daha düşük kaliteli topraklar da ekiliyordu ve aşırı nüfus tehdidine işaret ediyordu. Burada iş gücü boldu ama toprak iyi değildi. Yüksek kaliteli toprakları kontrollerinde tutanlar, yani lordların, pazarlık gücü, onların iş gücüne bağımlı olanların yani köylülerin gücüne bağlı olarak arttı. Lordlar sayesinde, sömürü oranlarını artırdılar ve iş hizmetleri sayesinde kendilerine ait mülklerin doğrudan işlenmesini elde ettiler. Bu, Orta Çağ ekonomisinde, ne zaman şartlar lordların lehine olsa gerçekleşme eğilimi gösterdi. Lordların temel stratejisi, köylülerin bağımsız olarak araziyi elde bulundurmasını, köylünün ailesini hayatta tutacak ve gelecek iş gücü neslini türetmeye yetecek seviyeye düşürerek, köylü eylemlerinin bağımsız kısmını tımarın içine çekmekti. Şimdi lordlar herhangi bir artığın doğrudan üstüne konabilirlerdi

(Hindess ve Hirst 1975: 236; Banaji 1976). Onlar aynı zamanda, ölçek ekonomilerini ve kendilerine ait mülklerdeki sermaye yatırımlarını, köylü sınıfının üzerinde daha fazla kontrol kurmak için kullanabilirlerdi. Bu sebeple Marx'ın sözleriyle, lord "üretim sürecinin ve tüm toplumsal yaşam sürecinin idarecileri ve ustaları" haline geldi (1972: 860-1). Örneğin, su değirmeni onun kontrolü altına girme ve feodal bir tekel olarak sömürülme eğilimine girdi. Köylüler tahıllarını lordun değirmenine götürmeye zorlanırken, onun fırınlarını kullanmak, onun suyunu çekmek, onun odununu yakmak ve onun üzüm presini kullanmak durumunda bırakıldılar. Böyle baskılar, lordun feodal haklarının bir parçası olarak, nefret edilen *sıradanlık*'lar oldular. Köylüler önceden, 10. ve 11. yüzyıllarda, lordlar ekonomik taarruzu ellerine aldıklarında, geniş bir şekilde yayılmışlardı (Bloch 1967: 136-68'e bakınız). Bu stratejilerin tümü ekonomik baskı geliştirme amaçlıydı ve eğer başarılı olursa, toplumsal üretim ilişkilerini dönüştürme eğilimindeydi. Her bir lord, toprak mülkiyeti tekelciliğine doğru yaklaştı. Bu kapitalizme doğru ilk rotaydı.

Ancak 14. yüzyılın ilk yarısındaki kıtlıklar ve salgın hastalıklardan sonra, nispi üretim ve etken değerler tersine döndü. Şimdiyse köylülerin lehineydi. Toprak bol, iş gücü kıttı. Köylüler kira kontratlarını uzattılar ve toprak köleleri, büyük sermaye biriktirme kapasitesine sahip olan topraklarına karşı ayrıcalıklı haklar elde ettiler. Artık elde ettiler ve bunun bir kısmını iş gücü karşılığında ödemekten ziyade, aynı cinsten veya nakit olarak ödeyip borcu kapatmak için kullandılar. Topraklarının kapsamı ve kalitesi bakımından daha fazla avantajlı olanlar nihayetinde, sermaye malzemesi ve daha yoksul toprakları olan kiralık işçiler elde ettiler. Bu "kendi toprağına sahip zengin köylüler," daha yoksul köylülerin işgücünü de içeren üretim etmenlerini ticari mal olarak gittikçe daha çok kullanmak suretiyle, çoğunlukla "ikinci derecede üretim modu" olarak adlandırılan şeyi geliştirdiler. Bu da imtiyazlı özel mülkiyete ve kapitalizme giden ikinci zengin köylü rotasıydı (örneğin Dobb 1976: 57-97 tarafından vurgulandı). Çoğu tarihçi, hem köylülerin, Orta Çağ üretkenliğindeki artışta büyük bir rol oynadıklarını hem de bu artışın erken dönem sermaye birikimini canlandıran köylü sınıfı arasında bir farklılaşmaya yol açtığını kabul eder (örneğin, Bridbury 1975). Bu feodal dinamiğin âdemi merkeziyetçi doğasının bir anımsatıcısıdır.

Neticede bu iki eğilim ve toplumsal gruplaşma (lordlar ve zengin köylüler), lordlar ve köylülerden oluşan iki sınıflı yapıyı yok etmek ve onu iki yeni sınıfla, imtiyazlı mülk sahiplerinden oluşan bir azınlık ve toprak sahibi olmayan işçiler kitlesi –kapitalist çiftçiler ve kırsal kesim işçi sınıfı– ile yer değiştirmek suretiyle kaynaştılar. Piyasa, öncelikle lordlar sınıfının bir aygıtı olmaktan çıktı ve genel anlamda mülkiyet ve sermayenin aygıtı haline geldi. İşte bu, feodal üretim şeklinden kapitalist üretim şekline geçişin bir tasviridir.

Ancak bu geçişin gerçekleşebilmesinden önce, feodal tarzın doğasında bulunan diğer bir olasılık ortadan kaldırıldı. Çünkü, eğer feodal tarz lordlara fiziksel şiddet araçlarının tekelini verseydi, nispi üretim ve etken değerlerin onların lehine olmadığı zamanlarda askeri iktidarla karşılık veremezler miydi? Özellikle, nispi bir iş gücü açığı köylü sınıfının pazarlık gücünü illa ki genişletir miydi? Neden bu meseleyi lordların tekelindeki ekstra ekonomik baskı değiştirmedi? Bu boş bir soru değildir, çünkü pek çok kere, pek çok yerde iş gücü açığına lordların verdiği karşılık, çalışanlarının bağımlılığını artırmak olmuştu. Bunu Bölüm 9'da Roma İmparatorluğu'nun daha sonraki dönemlerinde gerçekleştiğini görmüştük ve sonuç ekonomik durgunluktu. Bu sorulara verilen elimizdeki cevap, Avrupa lordlarının baskıyı denedikleri ve sözde başarılı oldukları ancak işe yaramadığıdır. 14. yüzyılın sonundaki iş gücü açığı örneğine geri dönersek, toprak sahiplerinin bir tepki dalgası vardı. Lordlar şiddetle ve yürürlükteki yasalarla köylüyü tımara bağlamaya ve maaşları aşağıda tutmaya teşebbüs ettiler (tıpkı son dönem Romalı toprak sahiplerinin yapmış olduğu gibi). Tüm Avrupa çapında, köylü sınıfı isyan etti ve (İsviçre hariç) her yerde bu isyanlar bastırıldı. Ancak toprak sahiplerinin zaferinin içi boş çıktı. Lordlar, köylüler tarafından değil, dönüşüm geçirmiş kapitalist piyasa ile bunun içindeki kar için fırsatlar ve zarar tehdidi tarafından mecbur bırakıldılar. Zayıf devlet, lordların yerel işbirliği olmaksızın yasama yetkisini uygulayamazdı; bunu yapan lordlardı. Ve bireysel lordlar pes etti, kendilerine ait mülkleri kiraya verdiler ve çalışma hizmetlerini para şeklindeki kiralara çevirdiler. Anderson, bu "feodal genel krizin" incelemesini şu cümleyle sonuçlandırır: "Köle hizmetleri ile işlenen lordlara ait topraklar, Fransa'da, İngiltere'de, Batı Almanya'da, Kuzey İtalya'da ve İspanya'nın büyük çoğunluğunda 1450 yılı civarında kronolojik bir hataydı" (1974a: 197-209). Feodal üretim şekli nihayet piyasa tarafından kırılmıştı.

Eğer açıklamayı bu noktada bıraksaydık, bu derin tatminsizlik hissi uyandıran bir cümle olurdu. Neoklasik ekonomistler burada bırakırlar, çünkü başlangıçta bir piyasanın var olduğunu farz ederler. Marksizm'im "piyasa değişkeni" (örneğin Sweezy 1970) de burada bırakır, çünkü Marx'a göre, piyasa, toplumsal örgütlenme şekilleri olarak teorik bir bilinçten değil, Orta Çağ dünyasına ampirik bir duyarlılıktan ortaya çıkmıştır. Ortodoks Marksistler buna, üretimin takastan önce geldiği ve bu sebeple de üretim ilişkilerinin piyasa güçlerini belirlediği şeklinde karşılık verirler. Ancak bu doğru değildir. Bu mesele, üretim ilişkilerinin değil üretim şekillerinin yalın bir gerçeğidir. Piyasa şartları, üretim ilişkilerinin şekillerini ve Bölüm 7'de Fenike ve Yunanistan durumlarında gördüğümüz gibi, genel anlamda toplumsal ilişkileri kolayca etkileyebilir. Bu durumda, ilk başta feodal, Hıristiyan yönetici sınıfının yaratımı olan piyasa şartları, daha sonra, fiziksel gücün telini elinde bulundurmasına rağmen, sınıfa karşı hareket etti. Piyasanın kendisi bir toplumsal örgütlenme şekli, bir araya getirici ve dağıtıcı iktidarın bir akışkanlığıdır.

Başı sonu belli olmayan bir şey değildir; bir açıklama gerektirir. Bu bölümün iddiası bu açıklamanın başlangıçlarını ortaya koymuştur – ancak yalnızca başlangıçlarını, çünkü 14. yüzyıl krizine ulaşınca hikayemin biraz önünden gittim. Sonraki bölümde kasabaların ve devletlerin nasıl Avrupa'daki kuralsal uzlaşmayı ve piyasaları ileri taşıdıklarını göstereceğim.

Sonuç: Avrupa Dinamiğinin Bir Açıklaması

Söz verdiğim gibi, çoğulcu ve lidersiz Orta Çağ Avrupası federasyonunu ayrıntılarıyla ele aldım. Başangıçta kapitalist gelişime doğru bir itki şeklini alan Orta Çağ dinamizmi, temelde bu yapının iki yönüne bağlanır. İlki, iktidar ağlarının çokluğu ve üzerlerindeki tekelci denetimin yokluğu, Orta Çağ toplumsal gruplarına büyük ölçüde bir yerel özerklik bahşetti. İkinci olarak, Hıristiyan dünyasının kendisi, yönetici sınıfın manevi gücünün içinde bulunan bir ideoloji olmakla daha aşkın ve sınıfsız bir ideoloji olmak arasında bölünmüş olsa da, bu gruplar Hıristiyan dünyası tarafından sağlanan kuralsal uzlaşma ve kapsamlı ağlar içinde güvenli bir şekilde hareket edebildi. Bu nedenle, paradoksal olarak belirli bir çevreye bağlılık, dışa dönük, yayılmacı bir uzanım dayatmadı, ama yoğun, denetimli, sınıflara ayrılmış bir rekabet şeklini aldı.

Yöresel bağlılığın, yayılmacılığın ve sınıf çatışmalarının, rekabetin ve düzenin bu paradoksları, çağın icatlarının dinamizminin düğüm noktasıydı. Orta Çağ Avrupalıları ilk başta kendi yerel çevrelerini derinlemesine sömürmekle ilgilendiler. Kendilerinden önceki tarımla uğraşan herhangi bir halkınkinden daha derin, daha ağır zeminli daha nemli topraklara daldılar. Hayvanlarının enerjilerini daha etkili bir şekilde kullandılar. Hayvanlar ve mahsul arasında daha verimli bir dengenin yolunu tuttular. Ekonomik uygulamaları yoğunlaştı ve bu da dünya tarihindeki belirleyici iktidar örgütlenmelerinden biri olup çıktı. Sadece Avrupa için değil, dünya için yeni yollar döşendi. Görüntü, küçük bir grup köylü ve ayakta durup onların tarlalarına, aletlerine ve hayvanlarına bakan, sırtları dünyaya dönük bir şekilde onların nasıl geliştirilebileceğini çözmeye çalışan, kabul edilebilir en düşük düzeyde zaten mevcut olan garanti bilgiler içindeki yaygın teknik ve toplumsal örgütlenmelere karşı nispeten ilgisiz lordların bir tasviridir. Onların uygulamaları "yaygın" döngüler buldu ve onların birleşimleri ekonomik iktidarın örgütsel kapasitelerinde devrimsel bir artış ifade etti.

Bu uygulama döngülerinden belirli iki uzantıyı belirtelim. Öncelikle, bu döngüler nispeten halka aittiler. Özerk ekonomik eylemler ve yenilikler ile yaygın sınıf mücadeleleri içinde olan nüfus kitlelerini kapsadılar. Bu, iktidar ilişkilerine bu seviyede bir halk katılımının böyle geniş bir alanda gerçekleştiği ilk seferdi – karşılaştırmacı tarihçiler tarafından sık sık belirtildiği gibi (örneğin McNeill 1963: 558). Bu durum, Modern Çağ'ın sınıf tarafından bölünmüş

demokrasisine başka bir örnekti. İkinci olarak, doğanın fiziksel, kimyasal ve biyolojik varlıklarının tanrısal kanunlar kadar dinamik kanunlar tarafından da düzenleneceğinden emin bir beklenti içinde doğanın inanılmaz görünüşünün altına sızarak, bizim doğal bilimler olarak bildiğimiz şeyin gelişmesine olanak sağlayan entelektüel bir ortam sundu. Orta Çağ tarımı doğanın dinamizmi ve yaygınlığını besledi; Hıristiyan doğa-kanunu teorisi doğal düzenin güvenliğini sağladı. Halkın katılımı ve bilimin bu iki alanında da, yoğun ilgi ve yaygın kendine güvenin aynı verimli birleşimini bulabiliriz.

Orta Çağ dinamiği güçlü, sürekli ve yaygındı. MÖ 800'e kadar erken dönemlerde aşılanmış olabilirdi. Domesday Kitabı, çok miktarda su değirmeninin bahsini, 1086 civarındaki dökümanlarla belgeler. Avrupa'nın ileri sıçrayışına şahit olan geçiş başta feodalizmden kapitalizme doğru bir Orta Çağ sonu geçişi değildi. Bu süreç büyük ölçüde çok daha önce, kayıt eksikliğimizin bizi Karanlık Çağlar olarak etiketlettiği dönemde, gerçekleşmiş bir sıçramanın kurumsallaşmasıydı. MÖ 1200 civarında dinamik olan bu sıçrama, batı Avrupa'yı çoktan ortak toplumsal iktidarın yeni yüksekliklerine doğru çıkarıyordu. Bir sonraki bölümde bu tarihten sonra bunun nasıl şekillenmeye başladığını göreceğiz.

Kaynakça

Abercrombie, N., S. Hill, and B. Turner. 1980. *The Dominant Ideology Thesis.* London: Allen & Unwin.

Anderson, P. 1974a. *Passages from Antiquity to Feudalism.* London: New Left Books.

1974b. *Lineages of the Absolutist State.* London: New Left Books.

Banaji, J. 1976. The peasantry in the feudal mode of production: towards an economic model. *Journal of Peasant Studies,* vol. 3.

Barley, M. W. (ed.). 1977. *European Towns: Their Archaeology and Early History.* London: Academic Press.

Bloch, M. 1962. *Feudal Society.* London: Routledge & Kegan Paul.

1967. *Land and Work in Medieval Europe.* London: Routledge & Kegan Paul.

Brenner, R. 1976. Agrarian class structures and economic development in preindustrial Europe. *Past and Present,* 76.

Bridbury, A. R. 1975. *Economic Growth: England in the Later Middle Ages.* London: Harvester Press.

Bronowski, J. 1973. *The Ascent of Man.* Boston: Little, Brown.

Brown, P. 1981. *The Cult of the Saints.* London: SCM Press.

Brutzkus, J. 1943. Trade with Eastern Europe, 800-1200. *Economic History Review,* 13.

Burke, P. 1979. *Popular Culture in Early Modern Europe.* London: Temple Smith.

Chaunu, P. 1969. *Uexpansion europeenne du XIIIe au XVe siecle.* Paris: Presses Universitaires de France.

Cipolla, C M . 1976. *Before the Industrial Revolution.* London: Methuen.

Cowdrey, H. 1970. The Peace and the Truce of God in the eleventh century. *Past and Present,* no. 46.

Dobb, M. 1946. *Studies in the Development of Capitalism.* London: Routledge.

1976. A reply. From feudalism to capitalism. In *The Transition from Feudalism to Capitalism,* ed. R. Hilton. London: New Left Books.

Duby, G. 1974. *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Centuries.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Ginzburg, C. 1980. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-century Miller.* London: Routledge & Kegan Paul.

Goody, J. 1983. *The Development of the Family and Marriage in Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hajnal, J. 1965. European marriage patterns in perspective. In *Population in History,* ed. D. V. Glass and D. E. C. Everley. London: Arnold.

Hilton, R. 1976. *The Transition from Feudalism to Capitalism.* London: New Left Books.

Hindess, B., and P. Q. Hirst. 1975. *Pre-capitalist Modes of Production.* London: Routledge & Kegan Paul.

Hintze, O. 1968. The nature of feudalism. In *Lordship and Community in Medieval Europe,* ed. F. L. Cheyette. New York: Holt, Rinehart & Winston.

Hodgen, M. T. 1939. Domesday water mills. *Antiquity,* vol. 13.

Hodges, R. 1982. *Dark Age Economics.* London: Duckworth.

Hoi ton, R. 1984. *The Transition from Feudalism to Capitalism.* London: Macmillan.

Jones, E. L. 1981. *The European Miracle.* Cambridge: Cambridge University Press.

Langland, W. 1966. *Piers the Ploughman.* Harmondsworth, England: Penguin Books.

Le Roy Ladurie, E. 1980. *Montaillou.* Harmonds worth, England: Penguin Books.

Leighton, A. C. 1972. *Transport and Communication in Early Medieval Europe.* Newton Abbot, England: David & Charles.

Lennard, R. 1959. *Rural England 1086-1135.* London: Oxford University Press.

Lloyd, T. H. 1982. *Alien Merchants in England in the High Middle Ages.* Brighton: Harvester Press.

McEvedy, C , and R. Jones. 1978. *Atlas of World Population History.* Harmondsworth, England: Penguin Books.

McFarlane, A. 1978. *The Origins of English Individualism.* Oxford: Blackwell

McNeill, W. 1963. *The Rise of the West.* Chicago: University of Chicago Press.

Marx, K. 1972. *Capital,* vol. III. London: Lawrence & Wishart.

Needham, J. 1963. Poverties and triumphs of Chinese scientific tradition. In *Scientific Change,* ed. A. C. Crombie. New York: Basic Books.

North, D. C , and R. P. Thomas. 1973. *The Rise of the Western World: A New Economic History.* Cambridge: Cambridge University Press.

Painter, S. 1943. *Studies in the History of the English Feudal Barony.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Postan, M. 1975. *The Medieval Economy and Society.* Harmonds worth, England: Penguin Books.

Russell, J. C. 1948. *British Medieval Population.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Shennan, J. H. 1974. *The Origins of the Modern European State* 1450-1725. London: Hutchinson.

Slicher van Bath, B. H. 1963. Yield ratios, 810-1820. *A.A.G. Bijdragen,* 10.

Southern, R. W. 1970. *Western Society and the Church in the Middle Ages.* London: Hodder & Stoughton.

Sweezy, P. 1976. A critique. In *The Transition from Feudalism to Capitalism,* ed. R. Hilton. London: New Left Books.

Takahashi, K. 1976. A contribution to the discussion. In *The Transition from Feudalism to Capitalism,* ed. R. Hilton. London: New Left Books.

Trevor-Roper, H. 1965. *The Rise of Christian Europe.* London: Thames & Hudson.

Tuchman, B. W. 1979. *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century.* Harmondsworth, England: Penguin Books.

Vergruggen, J. F. 1977. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages.* Amsterdam: North-Holland.

White, L., Jr. 1963. What accelerated technological progress in the Western Middle Ages. In *Scientific Change,* ed. A. C. Crombie, New York: Basic Books.

1972. The Expansion of Technology 500-1500. In *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages,* ed. C. M. Cipolla. London: Fontana.

Wrigley, E. A., and R. S. Schofield. 1981. *The Population History of England, 1541-1871.* London: Arnold.

13
Avrupa Dinamiği
II. Eşgüdümlü Devletlerin Yükselişi, 1155-1477

12. yüzyılın sonlarında, önceki bölümde adı geçen çok yönlü, başsız federasyon uzun süren bir çöküşe girdi. Nihayetinde, 1815 itibariyle, Batı Avrupa iktidar ağları farklı bir şekil almıştı: Tüm dünyaya yayılan birtąkım parçalı, sözde-üniter ağlar. Birimler, büyük "ulusal" devletler ve sömürgeleri ve etki alanlarıydı. Bu bölüm, yükselişlerinin başlangıcını ve önceki bölümde tanımlanan dinamik güçlerle iç içe girmelerini açıklar.

Genelde iki ana aşama tanımlıyorum. Bu bölümde ele alınan birinci aşamada, ekonomik, askeri ve ideolojik bir iktidar karışımı; bir takım eşgüdümlü, merkezi, teritoryal devletlere önem kazandırdı. Merkezi devletler (normal olarak Monarşiler), başlıca rolleri olan haklar ve imtiyazların garantörlüğünden çıkarak, topraklarının temel etkinliklerinin bir kısmını aşamalı olarak koordine ettiler. Yerel ve uluslararası Hıristiyan ve Feodal düzenleme biçimleri, ulusal siyasi düzen karşısında çöktü. Fakat yerel otonominin seviyesi oldukça yüksek kaldı, bu yüzden de "gerçek" siyasi yapı hala kral ve yarı-otonom lordlar arasındaki özel ve çoğunlukla hanedana özgü ilişkiyle pekiştirilmiş bir çeşit teritoryal federalizm olarak kaldı. Bu aşamayı, İngiliz tarihi için önemli bir gün olduğu için değil, sonuncu büyük alternatif "feodal" devlet olan Burgonya Düklüğü'nün çöküşünü gördüğü için 1777' ye kadar alıyorum. Bir sonraki bölüme ayrılan ikinci aşamada bu toprak merkezli ilişkiler, devletin, yönetici bir sınıfın merkezileşmiş düzenleyicisi olduğu "organik" bir şekil almaya başladı.

En genel iddiam, 1. Bölüm'deki modele göre ifade edilebilir. Şimdi öncelikle ekonomik olan Avrupa Dinamizmi, merkezi ve teritoryal bir düzenleme biçiminin gözle görülür ölçüde faydalı olduğu, gelişmekte olan bir takım dokular arası etkileşim ağları ortaya attı. Avrupa'nın rekabetçi yapısında, bazı

devletler bu çözüme ulaştı ve zenginleştiler. Bu noktada, ister merkezi olsun ister teritoryal, devletin iktidarı arttı.

Fakat bu iddiaya basit bir şekilde gireceğim. İngiltere konusunda, fevkalade veri kaynağına sahibiz. 1155 yılı itibariyle, harcama şekillerine göz atmak ve daha önemlisi toplam gelir hesabının neredeyse sürekli devam eden zaman serilerini oluşturmak için yeteri kadar İngiliz devlet mali kaydına sahibiz. İstatistiksel tablolar yardımıyla sekiz yüzyıllık bir süre boyunca devletin doğasını ele alabiliyorum.

Devletin yükselişi analizimize, devletin parasını neye harcadığını ve bu parayı nereden sağladığını öğrenerek başlayabiliriz. Gelir, "sivil toplumunu" oluşturan çeşitli iktidar gruplaşmalarıyla ilişkisini gösterirken; harcamalar, her ne kadar mükemmel olmasa da, devletin işlevlerine dair bir gösterge sunar. Bu dönemde harcamaları saptamak için kısmen dolaylı bir yöntem kullanmalıyız. Mali hesaplardan devletin her işlevinin niceliksel önemini ortaya çıkarmanın iki yolu vardır. Daha doğrudan yol, harcama hesaplarını ana öğelerine ayırmak olacaktır. Bunu gelecek bölümde 1688'den sonraki dönem için yapacağım. Maalesef, eski harcama hesapları genellikle bu amaç için yetersizdir. Fakat 1155 yılı itibariyle gelir hesapları bir zaman serisi oluşturmak için yeterlidir. Böylece, devlet işlevini değerlendirmenin ikinci yolu, zaman içinde toplam geliri analiz etmek ve devlete yapılan değişken taleplere göre sistematik değişkenleri açıklamaktır. Bu, 1688'e kadar benim başlıca yöntemim olacak.

Bu yöntem, devlet teorisinin bazı ana konularını anlamamızı sağlar. Bunlar, III. Cilt'te bu bölümün kapsadığından daha geniş bir zaman perspektifinde ele alınacak. Şu an için, temelde çelişen devlet işlevleri öne sürerek devlet teorisinin iki kampa ayrıldığını hatırlatmak yeterli olur. Anglo-Sakson geleneğindeki hâkim devlet kuramı devletin temel rolünü ekonomik ve yerel görür: Devlet, hukuken ve baskı yoluyla, sınırları dâhilinde bulunan bireyler ve sınıflar arası ekonomik ilişkileri düzenler. Hobbes, Locke, Marx, Easton ve Poulantzas gibi çeşitli yazarlar genel hatlarıyla bu görüşü kullandılar. Fakat Germen dünyanın baskın devlet kuramı devletin rolünü temelde askeri ve jeopolitik olarak görmesi bakımından oldukça farklıydı: Devletler kendi aralarındaki iktidar ilişkilerine aracılık ederler ve bunlar büyük ölçüde kuralsız olduklarından bunu askeri kuvvet ile yaparlar. Şimdi, Nükleer denge çağı olan Marksist ve liberal dönemde hükmü kalmayan bu görüş, özellikle Gumplowixz, Oppenheimer, Hintze ve daha az ölçüde Weber'in çalışması aracılığıyla bir zamanlar baskındı. Tarihin bu döneminde kim doğru?

Diğerini tamamen dışarıda bırakarak bu perspektiflerden birine bağlanmak saçma olurdu. Açıkça devlet her iki işlev takımını da hem yurtiçi hem de jeopolitik arenada kullanıyor. İki takım işlevin sadece tarihi önemini belirledikten sonra, bunları kuramsal açıdan daha bilgili bir şekilde anlatmaya çalışacağım. Ayrıntılı çıkarımım, 15. Bölüm'de sunulmaktadır.

İlk makbuzlar, Ramsay tarafından incelendi (1925). Araştırması büyük eleştiriye maruz kaldı.[1] Fakat burada eleştirinin pek ilgisi olmayan basit bir sebeple, sonraki yazarların[2] çalışmalarıyla tamamlanmış olan rakamlarını kullanıyorum. Devletin " sivil toplumuyla" ilişkisi hakkında bir şeyler söylemek için, 12. yüzyılda devletin temel gelir kaynaklarını saptıyorum.

Tablo 13.1 II. Henry'nin gelirleri, 1171-2 ve 1186-7 mali yıllar

	1171-2		1186-7	
Gelir kaynağı	£	%	£	%
Kraliyet arazisi kiraları	12.730	60	15,120	62
Boş piskoposluk arazisi kiraları	4,168	20	2,799	11
Şövalyelerden askerlik hizmeti için alınan vergi (yani savaş vergisi)	2,114	10	2,203	9
Silah altına alma (kasabalar ve kraliyet kiracılarının vergisi)	-	0	1,804	7
Para cezaları (yasal cezalar ve vergiler)	1,528	7	1,434	6
Cezalar (iltimas için krala verilen hediyeler)	664	3	1,219	5
Toplam gelir	21,205	100	24,582	100

Kaynak: Ramsay 1925:I, 195.

II. Henry'nin gelirleri (1154-89) belli oranda geçerliliğini korumaktadır. Tablo 13.1 yazılı kanıtlara dayanan iki yıla ait rakamları kapsamaktadır. Nispeten güçlü 12. yüzyıl kralının işlevlerini ve güçlerini resmetmektedirler. Toplam gelir çok azdı; gelirin işlevleri ne olursa olsun, çok az resmi görevli ve parayı kapsıyordu. "Bürokrasi"nin boyutu büyük baron ve rahiplerin ev halkının boyutunu az oranda aşıyordu. Kısa süre sonra, Kral John (1199-1216) kendi bütçesinin Canterbury Başpiskoposu'nun bütçesinden küçük olduğunu hesapladı (Painter 1951: 131).

Gelirin önemli kısmı kraliyet topraklarından, yani kralın "özel kaynaklarından" geliyordu. Bu, 1. Edward 1270'lerde büyük gümrük gelirleri geliştirene kadar böyle kalacaktı ve bir kral "kendi kendine yaşamaya" yani dış grupların mali ve siyasi danışmaları olmaksızın yaşamaya çalıştığında yeniden ortaya çıkabilecekti. VII. Henry 16. yüzyılın başında bunu başarıyla yapan son İngiliz Kralıydı. Diğer Avrupalı Krallar, özellikle 15. yüzyıla kadar Fransız, 16.

1 Veri kaynakları konusu için, bkz. Mann 1980.

2 Bu bölümde kullanılan başlıca çalışmalar: Poole 1951; McKisack 1959; Powicke 1962; Wolffe 1971; Miller 1972, 1975; Braun 1975 ve Harris 1975.

yüzyılda, Yeni Dünya'nın altın külçesine kadar İspanyol ve 18. yüzyılın sonlarında Prusyalı krallar, genellikle kendi malvarlıklarına daha bağımlıydılar. Bu özel gelir alanı, büyük bir parçası kralın kendi ev halkının masrafları olan gider ile paraleldi. Bu nedenle, devlet etkinliklerine gerçek anlamda ilk kez göz atmamız, kamu işlevlerinin ve büyük bir özel öğenin yokluğunu açığa vurur. Kral en büyük adamdı (*primus inter pares*: Eşitler arasında birinci) ve başkalarından daha fazla kişisel gelir ve harcaması vardı ve devlet, "sivil toplumdan" otonom olmasına rağmen onun üstünde pek gücü yoktu.

II. Henry'nin en önemli ikinci gelir kaynağı, boş piskoposluk kiraları ve aşar vergilerinden yararlanma hakkıydı. Bu, bütün Avrupalı prenslerin sahip olduğu "feodal ayrıcalıklara" bir örnektir. Bunlar, bu durumda kralın kendi sınıfını etkileyen krizlerle sınırlı, iç koruma işlevi gösterirler. Piskoposluklar boşaltıldığında ya da mülkün varisleri reşit olmadığında ya da kadın olduğunda, mülkün veraseti, kraliyet teminatı gerektirirdi. Karşılığında, Kral, varis reşit olana kadar ya da evlenene kadar mülkün kiraları ya da aşar vergilerinin tamamı ya da bir kısmını alırdı. Kralın kendi verasetiyle ilgili ikinci ayrıcalık: Oğlunun şövalye ilan edilmesi veya kızının evlendirilmesi için tebaasından vergi alma yetkisi vardı. Bu "feodal" gelir kaynakları Avrupa genelinde yaygındı (Kral'ın piskoposluklar üzerindeki gücü her yerde tartışmalı olsa da). Bunlar, prens onlardan faydalanmazlarsa, dengesiz gelir kaynaklarıydı (örneğin Magna Carta'nın Kral John'un yaptığını iddia ettiği gibi, kadın varisi evlendirmeyi reddederek). Bunlar belirsizlik zamanında kendi sınıfı arasında arabulucu ve uzlaştırıcı olarak kabul edilen kralın *primus inter pares* rolünden gelirdi.

Üçüncü kaynak, hem adaletin resmi faydaları (Tablo 13.1'deki para cezaları), hem de iltimas için Kral'a verilen rüşvetleri ("cezalar") kapsayan yargı yetkisinden gelirdi. İltimaslar çeşitliydi: Adli bir kararı bozmak, vazife vermek, evlilik düzenlemek, ticaret ve üretim tekeli vermek, askerlik hizmetinden muaf tutmak ve birçok başka şey yapmak. İltimas ve ceza malları, bölgesel olarak belirlenmiş bir alanda, İngiltere Krallığı'nda yargı yetkisi olan mahkeme sistemi ile dağıtılırdı: Hala üç tane şüpheli yargı yetkisi vardı; rahip sınıfının dünyevi işleri üzerinde, küçük suçlar üzerinde (büyük ölçüde derebeylik ve diğer otonom mahkemelerin yetkisinde) ve başka prense sadakat borcu olan tebaaların arazisinde.

12. yüzyıl, İngiltere ve başka yerlerde adaletin bölgeselliğinde çok önemli ilerlemeye şahit oldu. Avrupa' da ilk devlet inşası aşamasını oluşturdu. Devletin ilk kalıcı kuruluşları, yüksek mahkemelerdir (ve elbette hazineler). İlk resmi yetkililer, İngiltere'nin kasaba ve eyalet başkanları, Fransa'nın belediye başkanları ve Almanya'nın bakanlıklarıydı. Neden?

Strayer (1970: 10-32), üzerinden devam edeceğim konuyla ilgili üç faktöre işaret eder. Birincisi, kilise devletin yargısal rolünü destekliyordu. İsa sadece belli bir *ekümen* atadığını iddia etmişti. Dindışı işler, kilisenin sadakat göster-

diği dindışı yetkililere bırakılmıştı. MS 1000'den sonra bütün Avrupa Hıristiyanlaştırıldı ve papanın devlete desteği daha açık bir şekilde hissedildi.

İkincisi, aynı tarihlerde, çok önemli nüfus göçü durmuştu, bu da yerel nüfus arasında gelişmek için mekân ve zamanda süreklilik duygusuna yol açtı. Topraksal yakınlık ve zamansal istikrar, sosyal normlar ve adli kuralların oluşturulmasında tarihsel olarak alışılagelmiş temel olmuşlardır. Hıristiyanlığın bir derece yerel-ötesi normatif uzlaşma sağlama yeteneği oldukça olağandışı bir durumdan kaynaklanmıştı: Hepsi Hıristiyanlığın sahip olduğu en büyük medeniyeti elde etmeyi isteyen, çeşitli milletlerin aynı yerel alanda birbirine karışması. Eğer bu nüfuslar yerleşselerdi, kız alıp verselerdi ve diyelim ki bir yüzyıl etkileşimde bulunsalardı, daha özenle hazırlanmış, yerel, toprağa dayalı kural ve normlara ihtiyaç duyarlardı. Yerleşmenin önemli bir parçası, Avrupa'nın yeni teritoryal dillerinin yavaş yavaş ortaya çıkmasıydı. İngilizcenin gelişiminin grafiğini daha sonra çıkarıyorum. Bununla birlikte, nüfus istikrarının ikinci bir aşaması (Strayer tarafından bahsedilmedi), Avrupa'nın iç sınırlarının fethiydi. 1150'den çok kısa süre sonra, kayda değer hiçbir dokunulmamış alan kalmamıştı. Geçici olsa da o ya da bu devlete sadakat borcu olan yerleşik nüfuslar kıtanın batı kesimini kapladı. Kilisenin hala normatif iktidarı olmasına rağmen, bunlar devletin sınırlarında denetleniyordu. En dikkat çekici denetim, 14. yüzyılda papalığın bölünmesiyle meydana geldi. Avignon'da bir Papa, Fransız kraliyeti tarafından destekleniyordu; diğeri Roma' da Alman hükümdar ve İngiliz kralına bağlıydı. Bütün ilgili devletler, Hıristiyanlığın bir araya gelmesi arzularıyla, papalığı zayıflatmaya dair gerçek politika ilgileri arasındaki çelişkinin farkındaydı.

Üçüncüsü, Strayer seküler devletin, "bir şiddet çağında birçok insanın her şeyin ötesinde aradığı," en etkili barış ve güvenlik sağlayıcı şey olduğunu ileri sürer. Bu, iki soruyu beraberinde getirir. Birincisi, bazı bölgelerde hangi devletin barış ve güvenliği sağlayacağının açık olmamasıydı. İngiliz ve Fransız kraliyetlerinin karşı çıktıkları, bütün Batı Fransa'yı da içine alan birçok tartışmalı hanedan toprağı vardı.

Yüzyıl Savaşları'nın gelişimi devletin güçleri açısından eğiticidir. Fransızlar, büyük meydan muharebelerini muhtemelen kaybedeceklerini fark ettiklerinde (Puvatya Savaşı'ndan sonra), meydan muharebelerinden kaçındılar. Saldırıya uğradıklarında, kalelerine ve duvarlarla çevrili kasabalarına çekildiler.[3] Savaş, İngiliz ya da Fransız ordusunun vergilendirerek, talan ederek ve öldürerek düşman topraklarına saldırdığı bir takım *chevauchée*'e, "at gezisi"ne dönüştü. At gezileri karşı krallığın tebaasına, mevcut vasal lordlarının barış ve güven-

[3] 1415, Agincourt istisnaydı; fakat Fransızların kazanacaklarını düşünmek için nedenleri vardı. V. Henry birliklerinin zayıflığından dolayı savaştan kaçınmaya çalışıyordu. Yüzyıl Savaşları ile ilgili, bakınız Fowler 1971, 1980 ve Lewis 1968.

liklerini sağlayamadığını gösteriyordu ve ondan ayrılmalarını umuyordu. Savaşın sonuna doğru, Fransa'nın büyük kısmı her iki kral olmadan çok daha iyi olurdu, fakat bu seçenek mevcut değildi. En sonunda "barış ve güvenliğin" Fransız versiyonu kazandı. Manş Denizi'nin lojistik engeli düzenli bir temelde İngilizlerin Fransız, Breton ve Gascon vasallarını desteklemelerini ya da devamlı kuşatma için gereken sürekli güçleri harekete geçirmelerini engelledi. Düzenli olarak Fransız kraliyetinin, yoğun, yerel gelenekler, haklar ve ayrıcalıklar ağı teminatı, Ile-de-France merkezinden batıya ve güneye kaydı. İngiliz akınları, bunu, iğrenç bir şekilde olsa da, sadece biraz engelledi. Belki de yine burada Fransa'nın önemli bölgelerinin, Fransız kralıyla "etnik ortaklık" ve İngilizlere karşı düşmanlık hislerini paylaştığı, Fransız "milliyetçiliğinin" ilk kıpırtıları doğdu. Fakat Lewis'in (1968: 59-77) sonuca vardığı üzere, bu gerçekten de iki kraliyetin yönetiminin hanedana özgü olmaktan çok teritoryal olduğunu kanıtlayan uzun bir savaşın *sonucuydu.* Her halükarda, "etnik ortaklık", hukuki kurallar ve geleneklerin istikrarından kazanılan ortak çıkarın üstüne kurulmuştu. Teritoryal devletlerin var olduğu yerde, her ne kadar kırılgan görünseler de, çekirdeklerinden kopmaları zordu. Gaspçılar ve istilacılar, Normanların genişlemesini takip eden dönemde genellikle kötüydü, çünkü yerleşmiş gelenekleri tehdit ediyorlardı. Hıristiyanlık ve İslam için birbirlerinin devletlerini yerinden etmek, Hıristiyanlığın kendi jeopolitik düzenini değiştirmekten daha kolaydı. Fakat Yüzyıl Savaşları, kısmen savaş lojistiğinden kaynaklanan, her ne kadar hala zayıf olsalar da, daha geniş teritoryal devletlerde yargı bağımsızlığının yavaş yavaş pekiştirilmesini gözler önüne serdi.

Fakat teritoryal devletler her yerde var olmadı. Flanders'tan, Doğu Fransa ve Batı Almanya üzerinden, İtalya'ya ve Akdeniz sahillerine kadar Hıristiyan kaldığından, değişik siyasi kuruluşlar egemenlik sürüyordu. Kontlar, Dükler ve hatta Krallar, özellikle bağımsız Komün ve Piskoposluklar olmak üzere kentsel kuruluşlarla burada iktidarlarını paylaşıyorlardı. Ve bu, aynı zamanda ekonomik açıdan da dinamik bir alandı. Bu Strayer'ın doğru farz ettiği ikinci soruyu da ortaya atar. İddia ettiğine göre, bütün ekonomik gelişmeler, henüz devlet uzlaşması gerektirmemişti. O zaman gerektiyse, bu ekonominin yeni karakterinden kaynaklanmıştı. Ekonomik gelişme yeni uzlaşma gereklerini beraberinde getirdi.

Bu gerekler daha ayrıntılı ve temelde daha teknikti: Piyasaları nasıl düzenlemeli, özel ama tekrar eden sözleşmeleri nasıl onurlandırmalı, bir toplumda şimdiye kadar nadir olan toprak satışlarını nasıl düzenlemeli, taşınır malları nasıl garanti altına almalı, sermaye tedarikini nasıl sağlamalı. Kilise böyle konularla yoğun olarak ilgilenmiyordu: Roma İmparatorluğu'nda bunlar, devletin ve özel hukukun ilgi alanına giriyordu; Karanlık Çağ'larda bunlar sorun değildi. Kilisenin bu alanda hizmet geleneği çok azdı ve aslında doktrinlerinin bazıları özellikle faydalı değildi (örn. Tefecilik yasaları). Bu teknik

konuların birçoğu kendi alanlarında teritoryal açıdan yaygındı ve büyük devletlerin çoktan beri var olduğu yerde, devletin, yerine başkasını bırakacak bir tek iktidar temsilcisi olmamasına rağmen (İtalya ve Flanders' ta tüccar birlikleri ve kasaba halkı yapıyordu), göreceli yaygınlıkları onlara çok güzel uyuyordu. Bu nedenle, karşılıklı anlaşma ile gerçekten kimseye baskı uygulamadan, daha geniş devletler, özellikle mülkiyet hakları olmak üzere, ekonomik konularda daha büyük bir düzenleyici rol oynamaya başladılar ve yaygın ekonomik büyümeyle yakından ilgilendiler. Fakat bunda çok tepkiliydiler: İlk gelişme dinamizmi başka yerden, son bölümde tanımlanmış âdemi merkeziyetçi güçlerden geldi. Devletler gelişme için ilk altyapıyı sağlamış *olsalardı*, ister bu yüzyılda, ister sonraki yüzyıllarda olsun, aslında olduklarından kesinlikle daha güçlü olurlardı.

Devletin yargısal yayılımı çok da öteye geçmedi. Bu yüzyılda adaletin düzenlenmesine biraz kuşkuyla bakmak gerekir. John'un saltanatında, "Hugh de Neville'in karısının kocasıyla ilişkiye girebilmek için lord krala 200 tavuk verdiğini" yazan kayıtlarda oldukça trajik bir örnek bulabiliriz. Aslında tavukların teslimatı Paskalya zamanı için ayarlanmıştı, böylece Leydi'nin memnun olduğu çıkarımında bulunabiliriz.

John'un dışmerkezliliği modern adalet sistemi görüşlerine bir çare sunar. II. Henry, İngiliz Adalet Sistemi'nin merkeziyetçiliğini, güvenilirliğini ve "resmi rasyonelliğini" geliştirmişti. Yine de, hala zenginlik kaynağı olarak sömürülüyordu ve kayırma ve rüşvetçilik adaletten ayrılamazdı. İl idare mekanizmasında görev alan hâkimler, şerifler ve icra memurları sadece zayıf bir şekilde Kral tarafından yönetiliyorlardı. Bu otoriter güçlerden bölümün ilerleyen kısımlarında bahsedeceğim.

Diğer devletler, yerel temsilciler ve lordlar üzerinde, nispeten üniter bir fetih devleti olan Norman dönemi İngilteresi'nden daha az kontrole sahipti. Başka yerlerde, birçok yargı işlevi devlet tarafından değil, lordlar ve rahipler tarafından yerine getiriliyordu. Daha fazla merkeziyetçilik için ivme, Fransa'da Philip Augustus'un (1180-1223) muhteşem genişlemesinde ve İspanya'da her eyaletin İslam'dan aldığında olduğu gibi, genellikle fetihten gelirdi. 1200'e kadar İngiltere, Fransa ve Kastilya Kralları gibi prensler ve Almanya hükümdarı, hükümdarlıkları altındaki topraklar üzerinde bir yargı kontrolü ölçüsü getirmişlerdi. Fakat bu bizi II. Henry zamanında başlayan ve gelirinde göze çarpan ikinci devlet inşası aşamasına götürür.

Tablo 13.1'deki sonuncu gelir kaynağı, feodal vergi ve şövalyelerden alınan askerlik vergisiyle temsil edilen vergilendirmedir. Devletin ikinci kamusal işlevini gösterir: Uluslar arası savaş yapmak. Daha önce bahsi geçen feodal veraset öğesinden başka, İngiliz Kraliyeti sadece bir amaç için vergilendirme hakkına sahipti: Savaş anlamına gelen "acil ihtiyaç". Bu 1530'lara kadar değişmeyecekti. Prensler, topraklarının savunmasından sorumluydular ve bu öğelerinin katkısını gerektiriyordu. Fakat her bir katkı değişik ve özel bir şekilde alınma eğilimindeydi. Ve Prensler genellikle para değil, bizzat hizmet

yani asker toplamayı talep ediyorlardı. İngiltere gibi fethedilmiş bir Krallıkta bu sistematik olarak düzenlenebilirdi: Kuramsal açıdan kraldan alınmış her y arazi ya da z toprak değeri için x sayıda şövalye ve asker bulunuyordu.

12. yüzyıl boyunca birçok eğilim, asker toplamanın, askeri etkililiğini küçümsedi ve devlet iktidarında ikinci büyüme aşamasını başlattı. Karışık veraset modelleri, özellikle malların bölünmesi, askeri mükellefiyetin değerlendirilmesini git gide daha da zorlaştırdı. Bazı lordlar huzurlu çevrelerde yaşıyorlardı ve zorla toplanan askerler askeri açıdan giderek daha da gereksiz hale geldi. 12. yüzyılın sonlarında, Avrupa toprakları düzenli devletlerle dolduğundan savaşın tabiatı da değişti; artık savaşlar daha uzundu ve daha uzun kuşatma içeriyorlardı. İngiltere'de zorunlu olarak toplanan askerler iki ay boyunca ücretsiz hizmet verirdi (ve barış zamanı sadece 30 gün): Bundan sonra, masrafları krala düşerdi. Bu yüzden 12. yüzyılın sonunda, aynı zamanda tebaası bizzat hizmet vermeye pek istekli olmadığından savaş zamanı daha fazla paraya ihtiyaç duymaya başladılar. Şövalyelerden askerlik hizmeti için alınan vergiler (birine *scutum*-kalkan sağlamak için ödenen para) ve feodal vergi gibi kasabalardan alınan vergi (şehirdeki gruplar pek savaşçı olmadığından) gibi tedbirler üzerinde uzlaşılmış sonuçtu.

Devlet kentsel sektörde daha geniş göründü. Mutlak özel mülkiyet haklarının yokluğu, toprak alışverişinin, bu durumda kral anlamına gelen bağımsız bir makamın mühürlediği ağır işleyen müzakereleri kapsıyordu. Bu yüzyılların ekonomik genişlemesi boyunca kasabalar çok önemli göç çektiklerinden, kral buradaki toprak alışverişlerinden oldukça büyük gelir bekleyebiliyordu. İkinci olarak, kralın dış koruyucu rolü uluslar arası "yabancı" tüccarlarla özellikle ilişkiliydi. Kral koruma karşılığından onlardan para alıyordu (Lyod 1982). 13. ve 14. yüzyıllarda bu iki iktidar tüccar loncalarına önemli ölçüde devlet düzenlemesi getirmek üzere bir araya geldi. Kasaba-devlet ittifakının kanunla korunduğunu ve kiliseyle örnek teşkil edecek bir uzlaşmanın başladığını göreceğiz.

Kentsel sektörün dışında, devletin ekonomik etkinlikleri hala sınırlıydı. Doğru, İngiliz Monarşisi, yerel lordlarla işbirliği halinde olmasına rağmen, aralıklı olarak temel gıda malzemesinin kalitesi ve fiyatlarını düzenlemeye çalışıyordu. Kara Ölüm'ün ardından 14. yüzyılın sonlarındaki özel koşullarda böyle uygulamalar daha da sıkılaştı ve ücretlere de uygulandı. Fakat genel olarak, devlet, eski imparatorluklarda bulduğumuz ekonomiye altyapı desteğinin çok azını sağladı. Örneğin, İngiltere'nin 1160'lara kadar ve Fransa'nın 1262'ye kadar ortak bir madeni parası yoktu ve 19. yüzyıla kadar hiçbir ülkenin ortak bir ağırlığı ve ölçüsü yoktu. Hıristiyanlığın örnek teşkil eden uzlaşması ile zorunlu işbirliği bir kenara atıldı ve Avrupa devleti asla düzelmedi.

Bu nedenle, devlet büyük rahipler ya da büyük adamlardan biraz büyük görünüyordu. Bu ilk gelir hesapları, küçük bir devletin yaşam "koruma kirasına" işaret ediyor (Lane 1966: 373-428). Dış savunma ve saldırı ve basit kamu düzeninin korunması çok yoğun devlet işlevleriydi ve bunlar bile kısmen dağıtılmışlardı. Bu resim hala son bölümde çizilen şimdi teritoryalleşmiş, zayıf,

tekel güçlerinden yoksun bir devletin resmiyle tutarlıdır. Fakat 1200'e kadar, iki şey bu yönetim şeklini bozmaya başlıyordu. Birincisi, devletin teritoryalliğini teşvik eden yeni bir askeri mantığın gelişmesiydi. İkincisi, bölgesel devletler arasındaki uzlaşma problemiydi. Bu alanda faaliyet gösteren gruplar, özellikle tüccarlar, koruma için devlete git gide daha çok dönüyorlardı ve böylece güçlerini artırıyorlardı. 1155'ten itibaren bir toplam gelir zaman serileri oluşturarak her iki trendi de görebiliriz.

Gelir Toplamlarında Eğilimler, 1155-1452

Bu bölümde gelir toplamları zaman serilerimin ilk kısmını tablo 13.2'de sunuyorum. Rakamların ilk sütunu cari fiyatlarda gerçek geliri veriyor. Aynı zamanda, 1451-75 seviyelerini temel alarak, sabit fiyatlarını hesaplayarak, enflasyon için gelir toplamlarını ayarladım. Enflasyona karşı dayanıklı rakamlar da anlam yönünden sınırlılar. Eğer fiyatlar artıyorsa, hükümdarın ek para toplaması gerekecek ve gerçekte para basma oranı aynı kalsa da tebaası hiç şüphesiz ki söylenecek. Böylece her iki rakam takımı da kısmen olsa da gerçek bir öneme sahiptir.

Birincisi, fiyat endeksi yaklaşık 1200'de fiyatların belki de John'un saltanatında neredeyse ikiye katlayacak derecede sert bir artışa geçtiğini ve sonrasında sadece biraz düştüğünü göstermektedir. 1300'e doğru yeniden ve bu sefer neredeyse bütün yüz yıl için yeniden arttılar ve sonrasında yine çok az düştüler. Değişik dönemlerin gelir toplamları arasında doğrudan bir karşılaştırmanın da kendi sınırları var. Cari ve sabit fiyat verilerini ayrı ayrı alalım.

Cari fiyatlarda gelir neredeyse bütün dönem boyunca arttı. II. Henry'nin saltanatının ilk on yılı dışında (Stephen Saltanatının anarşisinden sonra merkezi otoriteyi etkin bir şekilde yeniden kazanmadan önce), John dönemindeki ilk önemli artış gerçekleşti. Sonra I. Edward'ın tahta çıkışına kadar çok az düştü. Daha sonra, II. Richard'a kadar bir yüzyıl boyunca yukarı bir yükseliş eğilimi geldi ve sonrasında Tudors'a kadar süren bir düşüş (V. Henry ile sekteye uğrayan) geldi. Gelirde büyük artışlara gereksinim duyan krallar; John, ilk üç Edward (özellikle I. ve III.) ve V. Henry'ydi. Bununla birlikte, III. Henry, II. Richard ve IV. Henry kendilerinden bir önceki seleflerinin artışlarının çoğunu sürdürmeyi başardı.

Cari fiyatlara dönersek, toplam artış pek devamlı değil. Gerçek anlamda, John'un zorla topladığı paralar, her ne kadar çıkardığı paralar kadar olmasa da, artış gösterdi ve bu artış uzun saltanatı sürekli yüksek para çıkarım oranı gören III. Edward' a kadar emsalsizdi. II. Richard döneminde bunların korunması (ve artışı) para gelirinde bir artıştan ziyade düşen fiyatların da katkısı olan yapay bir şeydi. V. Henry, hala gelir artıran bir kral olarak ortaya çıkar ve Güller Savaşları'nın krallarının düşük gelirleri de hala gün gibi ortada. Fakat gerçek anlamda İngiliz devletinin mali boyutu 14. yüzyılda zirveye ulaştı.

Ondan sonra, yine fırladığı (gelecek bölümde gördüğümüz gibi) 17. yüzyılın sonlarına kadar aslında önemli ölçüde büyümedi. Bunlar şimdi açıklamamız gereken eğilimler.

Tablo 13.2 İngiliz Devlet Maliyesi, 1155-1452: cari ve sabit (1451-75) fiyatlarda ortalama yıllık gelir

		Yıllık Gelir £ (000)		
Saltanat	Yıllar	Cari	Sabit	Fiyat Endeksi
II. Henry	1155-66	12.2	–	–
	1166-77	18.0	60.0	30
	1177-88	19.6	55.9	35
I. Richard	1188-98	17.1	60.9	28
John	1199-1214	37.9	71.5	53
III. Henry	1218-29	31.1	39.4	79
	1229-40	34.6	54.1	64
	1240-51	30.3	43.2	70
	1251-62	32.0	40.5	79
	1262-72	24.0	26.7	90
I.Edward	1273-84	40.0	40.0	100
	1285-95	63.2	67.9	93
	1295-1307	53.4	41.1	130
II.Edward	1316-24	83.1	54.3	153
III.Edward	1328-40	101.5	95.8	106
	1340-51	114.7	115.9	99
	1351-63	134.9	100.0	135
	1363-75	148.4	103.8	143
II. Richard	1377-88	128.1	119.7	107
	1389-99	106.7	99.7	107
IV. Henry	1399-1410	95.0	84.8	112
V.Henry	1413-22	119.9	110.0	109
VI. Henry	1422-32	75.7	67.0	113
	1432-42	74.6	67.2	111
	1442-52	54.4	55.5	98

Kaynaklar: düzeltme faktörü eklenmiş olarak *Gelir:* 1155-1375, Ramsay 1925; 1377-1452, Steel 1954. *Fiyat Endeksi:* 1166-1263, Farmer 1956, 1957; 1264 itibariyle, Phelps Brown ve Hopkins 1956. Kaynak ve hesapların ayrıntıları için bakınız, Mann 1980. Bu rakamlar Tablo 14.1' de verilenlerle doğrudan karşılaştırılabilir.

John' dan V. Henry'ye Kadar Gelir ve Gider Hesabı

Aslan yürekli I.Richard'ın saltanatı çok az değişiklik getirdi. Richard'ın saltanatı boyunca savaş halinde olmasına rağmen, genellikle bunu feodal asker ve mali yardım için geçici taleplerle yaptı. Fakat saltanatı süresince, 1166 ve

1188'deki Haçlı Seferleri'ni finanse etmek için bütün Avrupa'da her işten ve kilise gelirinden (aforoz etme tehdidi altında) vergi topladı.

Gelenek, Richard'ın en kurnaz üvey kardeşi ve halefi John zamanında da bozulmadı. 1202-3'e kadar John'un tahmini toplam geliri altı kat artarak, menkul mülkiyetin yedide biri oranında, milli verginin 110.000 £ katkıda bulunduğu, 134,000 £'a çıktı. John'un saltanatında (1199-1216) ortalama yıllık gelir II. Henry'nin gelirinin iki katından fazlaya çıktı. Enflasyonun kontrolü, artışı daha az çarpıcı kıldı ama bu aslında John'un elde ettiği en büyük artıştı. Bunu özellikle gelirinin yarısından fazlasına katkıda bulunan ve nüfusun çoğundan git gide daha düzenli bir şekilde toplanan vergilendirme yoluyla yaptı. Peki, onun saltanatındaki artışın sebebi neydi?

John'un (bütün vakanüvisleri sağlayan) kiliseyle arasındaki anlaşmazlık herhangi bir İngiliz kralının en kötü şekilde kayıtlara geçmesini garanti etti. Yine de saltanatının başında, talihsiz hasat ve hızla artan pek anlaşılmayan enflasyon gibi konu dışı iki faktör onu dayanılamaz bir yükün altında çalışmaya itti. John dağ gibi büyüyen bu borç döneminde düşe kalka ilerleyerek krizi atlatamadı ve devlet aktivitesini azalttı (halefi III. Henry'nin yaptığı gibi). Fransız mülkleri, yeniden dirilen Fransız kraliyetinin saldırısı altındaydı ve aslında çoğunu kaybetmişti. Savaşın doğası değişiyor ve daha profesyonel, daha maliyetli bir hal alıyordu. Birliklerine para ödemek için gereken para ihtiyacı, 13. yüzyılın büyün kralları için olduğu gibi (ve göreceğimiz üzere sonraki bütün krallar için), artan gelire hız verdi. Ramsay'in 13. yüzyıl verilerindeki dalgalanmalar tutarlıdır. Gelir, savaşın başlamasından dolayı, 1224-5'te bir önceki yıla göre üç katına çıktı; 1276-7'de ikiye katladı; 1281-2'de üçe katladı; 1296-7'de ikiye katladı.

Böyle baskılar İngiltere'ye özgü değildi. 12. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa' nın bütününde kendi donanımlarını sağlayan şövalyelerin (hizmetlilerin) sayısı, ödeme talep eden paralı şövalyelerinkiyle eşitlendi. Mali baskı 13. yüzyıl Flaman şehirlerinin hükümetlerince (Verbruggen 1977), 1286 itibariyle Siena komünü tarafından (Bowsky 1970: 43-6), 14. yüzyıl Floransa'sı tarafından (Roncière 1968; Waley 1968'den) ve 13. ve 15. yüzyıllar arasında Fransa tarafından (Strayer ve Holt 1939; Rey 1965; Henneman, 1971; Wolfe 1972) hissedildi. 12. yüzyılın sonlarından 16. yüzyıla kadar Avrupa orduları profesyonel ve silâhaltına alınan askerleri bir araya getiriyordu ve bunlar daha uzun süre savaş alanındaydılar. Daha sonra İngiltere de dâhil olmak üzere, tamamıyla profesyonelleştiler. Ve 13. yüzyıl boyunca boyutları ve nüfusa bağlı boyutları kayda değer ölçüde arttı.[4] Böyle bir savaş nakit para gerektiriyordu. Bütün prensler, sadece geçici tedbir olarak Yahudilerden, yabancı bankerlerden ve tüccarlardan alınan kredilere başvurdular. I. Edward'ın saltanatına kadar vergilendirme, Tablo 13.3' te gösterildiği üzere, normaldi.

---

4 Sorokin 1150 ile 1250 arasındaki toplam nüfusa göre ordu boyutundaki büyümeyi dört Avrupa ülkesi için % 48 ile 63 arasında tahmin etti.

En göze çarpan eğilim bir yüzyılda iki katına çıkan gelirdeki toplam artıştır. Ama gelir kaynaklarında önemli değişiklikler de meydana geldi. Bu kategorilerin ilki olan "mirasla gelen kraliyet geliri", temel iki öğesi kraliyet topraklarından gelen kiralar ve adaletten gelen kazanç olmak üzere heterojendi. Çağdaşlar bilmeseler de, modern bakış açısıyla birincisi "özel", ikincisi "ulusal"dı. Gümrük vergisi ve vergilendirme artarken, mirasla gelen gelirler hacim yönünden istikrarlı kaldı ve toplam gelir oranında düştü. 1275'te I. Edward önce yün ve diğer gümrüklere ihracat vergisi koydu ve sonra bunlara tüketim vergileri eklendi. Bu, sadece yeterli devlet finansına doğru değil, aynı zamanda üniter, teritoryal devletin oluşumuna doğru atılan önemli bir adımdı. Gümrük vergileri tek taraflı olarak değil, önemli tartışma ve çatışmalar sonrasında koyuldu. Mevcut ekonomik kuramla uyumlu olarak, savaş zamanı İngiliz gelirleri yurtdışına akmasın diye ihracatlar vergilendirildi. İkinci bir neden tüccarların uluslar arası aktivitelerinin askeri korumaya ihtiyaç duyduklarını kabul etmeleriydi. Aslında, gelirin donanma amaçlı kullanılması gerekiyordu ve kralın mirasla gelen kendi gelirinin bir parçası gibi kabul edilemezdi. Tüccarlar, iki yüzyıl öncesinde var olmayan, ortak bir ulusal çıkar ve kimlik hissetmeselerdi, her iki duygu da gümrük vergisiyle sonuçlanmazdı.

Tablo 13.3 Üç saltanatta ortalama yıllık gelir kaynakları, 1272-1307 ve 1327-99 (yüzde olarak)

Gelir Kaynağı	I. Edward (1272-1307)	III. Edward (1327-77)	II. Richard (1377-99)
Mirasla gelen kraliyet gelirleri	32	18	28
Gümrük vergileri	25	46	38
Kilise dışındakilere uygulanan vergi ve yardımlar	24	17	25
Kilise vergileri ve yardımlar	20	18	9
Toplam yüzde	100	100	100
Ortalama yıllık toplam	63,442	105,221	126,068
£ (cari fiyatlar) [a]	32	18	28

[a] Toplamlar Tablo 13.2' de verilen daha güvenilir toplamlarla tutarlı değiller (bakınız Mann 1980). Her gelir türünün göreceli katkısı toplamların güvenilmezliğinden etkilenmez.
Kaynak: Ramsay 1925: II, 86, 287, 427-7.

Diğer devletler tüccarlarla yakın bir mali ilişki kurdular. Fransız kraliyeti, gözle görülür ticaret ürünlerinden aldığı vergiler (adı kötüye çıkmış tuz vergisi, *gabelle* gibi) kadar, Parisli tüccarlardan gelen vergilere ve kredilere son de-

rece bağlıydı. İspanyol Kraliyeti'nin, *mesta* (çobanlar birliği) ile özel bir ilişkisi vardı. Daha zayıf Alman devletleri, iç gümrük engellerinin yaygınlaşması sonucunda iç vergilerden faydalanıyordu. Devlet-tüccar ittifakının mali-askeri bir merkezi vardı.

Tablo 13.3'ün gösterdiği üzere, doğrudan vergiler 14. yüzyıl gelirlerinin önemli ve sağlam bir parçasını oluşturmuştur. Eğer bunu dolaylı gümrük vergilerine eklersek, İngiliz kraliyetinin gelirinin yarıdan fazlası vergilerden gelir. Gerçekten de, McFarlane (1962: 6) 1336-1453' ten itibaren bütün dönem boyunca İngiliz kraliyetinin doğrudan vergilerden 3.25 milyon £ ve dolaylı vergilerden 5 milyon £ topladığını ve bunlardan da yün gümrük vergisi ve tüketim vergisi en az 4 milyon £ katkıda bulunduğunu iddia etti. Askeri görüşlerin biraz önce bahsedilen saldırgan ekonomik teoriye kadar genişlediğine işaret etmemiz gerekse de, böyle vergiler her zaman askeri amaçla kullanılıyordu.

Bu yüzden aynı iki eğilimi görüyoruz: Toplam gelirin artışı ve vergilendirmenin artan rolü savaş giderlerine bağlandı. Tablo 13.2, Yüzyıl Savaşları'nın başındaki gelir sıçramasının gerçek olduğunu gösterdi. Yine, orduların boyutları ve nüfusa göre boyutları 14. yüzyılda artıyordu (Sorokin 1962: 340-1). Savaşın doğası da değişti. Avusturya, Burgonya, Flanders kontu ve İngiltere gibi dört büyük iktidarın şövalyeleri 1302 ve 1315 arasındaki bir seri savaşta İsviçrelilerin, Flamanların ve İskoçların büyük ölçüde piyade ordularına yenildiler. Bunu 1346' da 1.500' den fazla Fransız şövalyesinin İngiliz (yani Galli) okçuları tarafından öldürüldüğü Crecy Katliamı takip etti. Bu beklenmedik başarısızlıklar, uluslar arası güç dengesinde çok büyük değişikliklere neden olmadı (İsviçrelilerin, Flamanların ve İskoçların bağımsızlıklarını korusalar da), çünkü büyük güçler tepki gösterdi. Ordular giderek daha karmaşık oluşumlarda piyade, okçu ve süvarileri bir araya getirdi. Savaş alanında yeni bağımsız rolleriyle piyadeler, sadece şövalyelere destek rolü üstlenen Orta Çağ piyade kastından daha fazla tüfeğe ihtiyaç duydu. Ayakta kalmaya çalışan bir devletin sonuç olarak savaş maliyetlerini artıran bu taktik yarışına katılması gerekiyordu.[5]

1224'ten itibaren belli aralıklarla elde edilen gider verileri, yorumlanmaları kolay olmasa da, daha eksiksiz bir resim çizer. Bu kayıtların modern kullanımı, onları çizen adamlara pek anlaşılır gelmezdi. "Askeri" ve "sivil" işlevler arasında ya da kralın "özel" hane giderleri ve "kamu" giderleri arasında ayrım yapmıyorlardı. Zaman zaman hangi "departmanın" harcamalarda birincil sorumluluğu yüklediğinden emin olamıyoruz. İki ana "departmanın" aslında kralın içinde uyuduğu *oda* ve kıyafetlerini astığı *dolap* olduğunu unutmayın. Yine de, 13. yüzyıl boyunca kraliyet hanesinin giderleri 5.000 £-

---

5 Askeri gelişmeler için, bakınız Finer 1975; Howard 1976: 1-19; Verbruggen 1977. Fransız soylularının aşağılanmasına dair açık kayıtlar için, bakınız Tuchman 1979.

10.000 £ aralığında kalırken yabancı ve askeri giderler, savaş ve barış durumlarına göre yıllık 5.000 £- 100.000 £ aralığında rakamlar ekleyebiliyordu. Enflasyon büyük ölçüde askeri giderlerle sınırlıydı.

Tablo 13.4. 1335-7, 1344-7 ve 1347-9' da gider hesaplarının yıllık ortalaması (cari fiyatlar)

	1335-7		1344-7		1347-9	
Gider	£	%	£	%	£	%
Hane harcamaları	12,952	6	12,415	19	10,485	40
Yabancı ve diğer harcamalar	147,053	66	50,634	76	14,405	55
Kaparo (borç ödeme)	63,789	29	3,760	6	1,151	54
Toplam	223,796 [α]	100	66,810	100	26,041	100

[α] Devlet bütçesinde verilen rakamlar 19. yüzyılın ortalarına kadar nadiren tam olarak anlaşılıyor.

Gelecek yüzyıldan daha fazla kayıt bugüne kalmıştır. En eksiksiz olanların bazıları Tablo 13.4' te bulunmaktadır. Tabloda sıralanan dört tür gider, gider analizim boyunca karşımıza çıkacak olan "sivil", "askeri" ve "borç ödeme" gibi modern kategorilerin atasıdır. Toplam hacim ve devlet gideri türündeki devasa değişkenliği neyle açıklanabilir? Cevap basit: Savaş ve barış. 1335-7'de III. Edward dönemin büyük kısmında Hollanda'da bizzat mücadele ederek savaştaydı; 1344-7 dönemi kısmında Fransa'da yine savaştaydı; ve 1347-9'da İngiltere'de barış halindeydi.

Bu rakamlar askeri gideri sivil giderden tamamen ayırmamızı sağlamaz. Kral barış halinde olduğunda hane giderlerinin yükünün devam etmesine rağmen, hanehalkı savaşta onunla yurtdışına gelirdi ve orada daha maliyetliydi (rakamların gösterdiği üzere). Aynı şekilde, "yabancı ve diğer" giderler tamamen olmasa da çoğunlukla savaşla ilgiliydi. Örneğin: Sadakatleri için bocalayan vasallara verilen rüşvetlerin ya da savaştayken dağıtılan sadakaların sınıflandırılması zordur. Tüccarların ve bankerlerin verdikleri kredi borçlarının ödenmesi de sivil ve askeri arasındaki ayrımı oluşturuyormuş gibi görünebilir ama aslında bu krediler olağandışı askeri harcamaları karşılamak için düzenli olarak verildi. Sonuç olarak, bu dönemde devletin toplam mali boyutunu tahmin etmek istersek, özellikle hukuki olmak üzere devlet aktivitesi getirilerini gidere eklemeliyiz. Bunlar sivil işlem giderlerini 5.000 £- 10.000 £ kadar artıracaktır.

Bu zorluklar için gereken ödeme yapıldığında, devletin toplam giderinin savaşın başlamasıyla artarken, bir önceki yüzyılda olduğu gibi devletin sivil

aktivitelerinin hacim yönünden çok az sabit kaldığını, hala önde gelen hane giderlerini pek aşmadığını tahmin edebiliriz. Barış zamanı devletin sivil aktiviteleri bütün paranın yarısıyla üçte ikisi arasında bir oranı kapsayabilir, ama savaş zamanı yaklaşık %30'a inerler ve %10'a kadar düşebilirler. (En eksiksiz rakamlar Tout'un [1920-33] ciltlerine dağılmıştır: ayrıca bakınız Tout ve Broome 1924: 404-19, ve Harris 1975: 145-9, 197-227, 327-40, 344-5, 470-503.) Belki kralın kendi hanesi söz konusu olduğunda, bu barış zamanı aktivitelerinin yarısı temelde "özel" olduğundan, devletin kamu işlevleri büyük ölçüde askeriydi. Bir kral sık sık savaş halindeyse, işlevleri büyük çoğunlukla askeri olurdu. Neredeyse sürekli savaş halinde olan V. Henry, 1413-22 tarihleri boyunca İngiliz gelirlerinin neredeyse üçte ikisini ve bütün Fransız gelirlerini savaşta harcadı (Ramsay 1920: I, 317).

Fakat hala savaşın devlet maliyesi üzerindeki bütün etkisini kavrayamadık. Tablo 13.4 aynı zamanda daha sonra devlet maliyesinde büyük bir yumuşatma rolü oynayan bir eğilimin başlangıcını da göstermektedir: Borç ödeme. 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar, savaşları finanse etmek için yüklü miktarda borç alan devletler, gider dalgalanmalarında azalma görmüştür. Borçlar normal olarak savaş süresini aşan birkaç yıl içinde ödenirdi. Böylece, barış dönemi gideri savaş öncesi seviyeye dönmüyordu. Devlet, yavaş yąvaş, düzenli olarak gerçek yükünü artırıyordu. III. Edward ve II. Richard'ın (1327-99) gelir ve giderleri daha az dalgalanma gösterdi (1368'deki üçe katlanma hariç). Savaşın bütün maliyeti, borç ödemenin, hükümdarın özel ve mirasla gelen gelirinden pek finanse edilemeyeceği anlamına geliyordu. Barış zamanı vergilendirme kaçınılmazdı. Bununla birlikte, bütün bu mali yöntemler finans mekanizmasını da artırdı. Masraf tahsili önemli ve neredeyse sürekli bir öğe halini aldı. İngiliz kraliyeti geçici olarak vergi mükelleflerinin kendilerine danışarak, değerlendirme oranına karar vererek, vergilendirmenin siyasi masraflarını en aza indirdi. Zenginliği saptamanın zor olduğu bir çağda, başka hiçbir sistem sonuç olarak uygulanabilir değildi. Fakat 15. yüzyıl Fransa'sı gibi nispeten merkezi bir sistemde, tahsil masrafları %25'e ya da bütün gelirden daha fazlaya ulaşıyordu (Wolfe 1971: 248). Bunlar da genel olarak savaşın etkileriydi.

Orta Çağ devletinin finans analizinden açık cevaplar çıkıyor: Genel olarak dış askeri işlevleri yerine getiriyordu ve cari ve sabit fiyatlarda devletin mali boyutundaki artış savaşın artan masraflarının bir sonucuydu. Ordu devlet kuramcıları haklı çıkmış görünüyor. Ama orduyla yönetilen bu devletin gelişmesi daha karmaşık bir sonuca yol açacak.

I. Çıkarım: Ulusal Devletin Doğuşu

Savaşın bütün olarak İngiltere halkı için işlevsel olduğu varsayımına işaret ederek, bir önceki paragraflarda işlevsellik belki de aşırı derecede yaygındı.

İngiltere halkı 12. yüzyılın başlarında anlamlı bir sosyolojik varlık değildi (12. Bölüm' de gördüğümüz gibi). Savaş belli bir "savaş tarafı" ile hükümdar arasında bir ittifaka yarar sağladı. 14. yüzyılın başından itibaren kısmen paralı asker ve karışık piyade-şövalye ordusunun sadece feodal ev sahibi karşısındaki üstünlüğü sürekli gösterildi. Bu güçlerin sağlanabileceği yerlerde, savaşa ilgili olan herkes artık böylesine bir ev sahibini finanse etmek için para toplamaya yetki verebilecek kralla ittifak yapmalıydı. Hiçbir prensin böyle bir mali yetki uygulayamayacağı jeopolitik yerlerde, krallar ve yerel kontlar ve dükler, mevcut durumu korumak için daha küçük ve büyük çoğunlukla paralı kuvvetler toplayabilirdi. Flanders ve İsviçre'de özgür kasabalıların "sınıf ahlakı", otonomilerini sürdürmek için disiplinli, etkili piyade birliklerine dönüştürülebilirdi. Fakat bütün değişkenler, feodal ev sahibinin sonu anlamına geliyordu.

Savaş birliği karışıktı ve ülkeden ülkeye değişiyordu. İki ana grup tanımlanabilir. Birincisi, tek-oğul veraset sistemi, soyluların, seçkinlerin ve küçük toprak sahiplerinin üzerinde sürekli bir demografik baskı kuruyordu. Bunlara, değişen ekonomik eğilimlerle zaman zaman fakirleşen küçük soyluları da ekleyebiliriz. Her ikisi de genel olarak soylu sınıfın onur mantığı ve ideolojisinden besleniyordu. İngiltere' de genel anlamda askeri mücadeleleri kontrol eden yüksek soylu sınıfının durumu savaş dışında oldukça iyiydi (McFarlane 1973: 19-40).

İkinci grup, aslında ticari yatırımlarda bulunanların, büyük baronlar ya da rahipler ya da kralın kendisi olabilmesine rağmen, tüccar olarak adlandırabileceğimiz dış ticaretle ilgilenen kişilerden oluşuyordu. Orta Çağ'daki tüccarların otonomisi geleneksel kalbi İtalya, Flanders' ta ve bunlar arasındaki ticaret yollarında devam etti. Avrupa zenginleştikçe, fırsatları da arttı. Boyut ve teknik verimlilik bakımından tüccar ve banka yapıları gelişti. Çift kayıt usulü muhasebe, yorumcular (özellikle Weber) tarafından, uzak mesafedeki aktivitelerin daha doğru bir şekilde kontrol edilmesini sağladığı vurgulanan bir buluştur. Her ne kadar neredeyse 15. yüzyılın sonuna kadar yaygın olmasa da, 14. yüzyılda keşfedilmiş gibi görünmektedir. Weber'in gördüğü kadarıyla, bu henüz "kapitalizm" değildi. Büyük soylu sınıfın evlilikleri, askeri seferleri ve fidye gibi her biri büyük miktarda kredi ve mal hareketi gerektiren ihtiyaçlarına aşırı derecede düşkündü. Bu yüzden, "rasyonel sermaye muhasebesi", özerk ihtiyaçlara adanmıştı; mantığı, her birinde soylu sınıfın dışlandığı görevini yerine getirmemesi, bir evlilik anlaşmasının nadiren teşviki, ya da açık tehditle sınırlı idi. Bölgesel devletlerin büyüdüğü yerlerde tüccar ve bankacılık ağı tek bir prense daha bağımlı ve onun görevini yerine getirmemesine daha açık hale geldi. Bütün İtalyan para piyasası, III. Edward'ın 1339'daki yokluğuyla sarsıldı. Bu, farklı ilkeleri kapsayan otonom bir tüccar ve bankacılık sektörü ve bir soylu sınıfla kamu sektöründen oluştuğundan henüz tek bir

evrensel finans sistemi değildir. Fakat ulusal bütünleşme mekanizmaları ortaya çıkmaya başlıyordu.

Devletlerin bölgesel olarak çoğaldığı yerlerde, devletlerarası ilişkiler siyasi olarak düzenleniyordu. Devlet koruması olmadığında, tüccarlar ülke dışında yağmaya açıktılar. Bir prensin yabancı tüccarları koruma görevi olduğu açık değildi ve imtiyazı için ona ya doğrudan rüşvet ya da cömert "borçlar" (belli aralıklarla hükümsüz kılınacak) veriyorlardı. Devlet bütünleşmesi ilerledikçe, bu ilişki sıradan mali/koruma ilişkisine döndükçe ve batı ve güneybatı Avrupa'da boş teritoryal alanlar ortadan kalktıkça bu gruplar otonomilerini kaybettiler.

Bu nedenle, 13. ve 14. yüzyıllarda bazı yerlerde tüccarlar yavaş yavaş "vatandaşlığa kabul edildiler". İngiltere'de yerli bir kuruluş olan Staple Şirketi 1361'e kadar yün ihracatını tekeli altına aldı. Karşılığında devlete en iyi para getiren ve sürekli gelir kaynağı olan yün ihracat vergisi verdi. Kral ve tüccarlar arasında benzer bir mali/yardım ilişkisi bütün devletlerde beliriyordu. Bunlar 20. yüzyıla kadar sürecekti. Sadece savunmacı uzlaşmada değil, aynı zamanda saldırgan, başarılı savaşta da ortak çıkarları vardı. Yüzyıl Savaşları boyunca İngiltere'de, soyluların saldırgan kesimleriyle işbirliği yaparak ve savaş kötü gittiğinde barış yapmak için II. Richard'ın (1379-99) çabalarına meydan okuyarak ticari bir savaş kısmen oluştu. En büyük çıkarları orduda akit taraf olmak ve daha da önemlisi Flanders'ı İngiltere yün ticaretinin yörüngesine sokmaktı. Bundan böyle, ticari motivasyonlar, topraklarla birlikte piyasanın ele geçirilmesi, savaşlarda büyük rol oynayacaktı. Ticaretin ne ölçüde yerlileştiğini değerlendirmenin bir diğer yolu, devlet içi ticaretin katkıda bulunduğu toplam ticaret oranını hesaplamaktır.

Bu oran ne kadar büyük olursa, ekonomik etkileşimin devlete bağlılığı da o kadar büyük olur. Bu yöntemi sonraki yüzyıllar için de kullanıyorum. Fakat bu dönemde ulusal ticaret karşısındaki uluslar arası ticaretin niceliksel önemini değerlendiremeyiz. 16. yüzyıla kadar toplam ihracat ve ithalat hacmine dair hiçbir tahminimiz yoktur. Fakat toplam ihracatın (Carus-Wilson ve Coleman 1963' te verilen istatistikler) önemli bir oranını oluşturan yün ve kumaş ihracatlarına dair istatistiklerimiz var. Yerel alışverişin büyük bir kısmı resmi dikkatlerden tamamen kaçtığı için, yerli piyasa daha problemliydi. Birçoğu, nakit değil para dışı varlık olarak yapılan alışverişler olurdu. Bütün ekonomi söz konusu olduğunda, bunların, bütün bu dönem boyunca, ister ulusal olsun ister uluslar arası, niceliksel olarak uzun mesafeli ticaretten çok daha büyük olması gerekirdi. Fakat özellikle yün ve kumaş ihracatı olmak üzere uluslar arası ticaretin de ayrı bir önemi vardı. Birincisi, enflasyon ve kredi modelleri için önemli sonuçlarla ekonomide geniş oranda hükümetle ilgili olmayan nakit alışverişleri kapsıyordu. İkincisi, bundan dolayı, mali düşüncelerin hâkim olduğu bir hükümete aşırı derecede açıktılar. Üçüncüsü, çok daha yüksek

derecede siyasi düzenleme gerektiriyorlardı. Bu şekilde, kumaş ve yünlü ihracat ticareti, muhtemelen ekonominin siyasi yönden çok daha yerlileşmesine yönelik bir hareketin sadece bütün boyutunun garanti edeceğinden daha büyük öneme sahip "çığır açanıydı". Devletin genişlemesiyle en doğrudan ilgilenen grup kral ve hanesi/bürokrasiydi. Daimi mali mekanizma ve paralı birliklerin gelişmesi krallığın gücünü artırır. Savaş ya da uzlaşmada soyluların ya da tüccarların çıkarı ne olursa olsun, karşı çıkacaklardır. Vergilendirmenin başlangıcından itibaren, geçici savaş amaçlı anlaşılan vergilerin sürekli hale geldikleri konusunda lordların, rahiplerin ve tüccarların şikâyetlerini okuduk. Magna Carta'nın 41. Maddesi tüccarlara "savaş zamanları hariç, her türlü acımasız vergiden" özgürlük talep eder. 50. Madde John'un yabancı paralı asker satın alma girişimini bozar ve onlardan birini ölümsüzleştirir. "Şerif vekilinin yetki bölgesinden Gerard d'Athée ile ilişkileri kaldıracağız ve gelecekte İngiltere'de hiçbir makamları olmayacak. Aynı çatışmalar diğer ülkelerde de görüldü. 1484' te Fransa Yasama Meclisi, "ilk önce savaş yüzünden koyulan" *taille* (haraç) ve diğer vergilerin "ölümsüz" olmasının kaldırılacağını duyurdu. VIII. Charles "kralın, olması gerektiği gibi krallığı savunmak ve büyük işlere girişebilmesi için" paraya ihtiyacı olduğu yönünde kaçamak bir cevap verdi (Miller 1920: 350' dan aktarıldı).

Aslında, Magna Carta' dan 19. yüzyıla kadar kralla tebaası arasındaki her çatışma, kralın, bağımsız bir şekilde tebaasının çok önemli iki geliri olan vergiler ve insan gücünü yaratma girişiminden kaynaklanmaktaydı. İkincisine duyulan ihtiyaç ilkine duyulan ihtiyaca yol açıyordu (Ardant 1975: 194-7; Braun 1975: 310-7; ve Miller 1975: 11).1400-1800 dönemi hakkında yazarken, Tilly devletin gelişmesinde tekrar eden bir nedensel döngüyü özetler (Ben Tilly'nin beşinci aşamasını değiştirdim):

(1) Orduda değişiklik ya da büyüme;
(2) Yeni devlet, söz konusu nüfustan kaynak çıkarmaya çalışır;
(3) Yeni devlet bürokrasilerinin gelişmesi ve yönetimsel keşifler;
(4) Söz konusu nüfusun direnişi;
(5) [yenilenen devlet bakısı ve/ya da temsili meclislerin çoğalması;]
(6) devletin çıkarılabilir yükünde sürekli artış.

Tilli şöyle bitirir: "Savaşa hazırlık, çok büyük bir devlet kurucu aktivite olmuştur. Bu süreç en az beş yüzyıldır hemen hemen kesintisiz devam etmektedir" (1975: 73-4). Zaman aralığı göz önünde bulundurulduğunda, bu tutucu bir tahmindir. Kral John'un tahta çıkışıyla 1199'da İngiltere'de başlayan bu modelin 20. yüzyıla kadar sürdüğünü göreceğiz. Aslında, Sanayi Devrimi'yle başlayan ikinci bir yeni eğilimle bağlantılı olarak bugün de devam ediyor.

Yine de, iki niteleme yapılmalıdır. Birincisi, devlet yükündeki artış, Tablo 13.2'nin "sabit fiyat" sütununda görebildiğimiz üzere, neredeyse hiç etkileyici değildi. Enflasyonu kontrol edebilirsek, devlet yapısı o kadar büyük ve düzenlenmiş değildi. Tilly'nin bahsettiği devletin çıkarılabilir yükündeki sürekli artış" neredeyse beş yüzyıllık bir ikiye katlanmaydı ki bu da pek etkileyici değil. Doğru, gerçek artışları yöneten John, III. Edward ve V. Henry gibi krallar, askeri baskıların sonucu olarak bunu yaptılar. Fakat cari fiyatlardaki artışın büyük kısmı ve böylece neredeyse bütün kralların siyasi çabaları, enflasyon baskısından kaynaklanmaktadır. Devletin büyümesi, sürekli güç artırmadan çok, mali felaketi atlatmak için umutsuzca geçici çare arayışının bir sonucuydu. Tehdit kaynakları, rakip bir gücün kasıtlı eylemlerinden çok, bütün olarak Avrupa'nın ekonomik ve askeri aktivitelerinin kasıtsız sonuçlarıydı.[6] Ne de "sivil toplumda" devletin elit ve egemen grupları arasında büyük bir güç değişimiydi. Devletin ülke içindeki iktidarı hala zayıftı.

İkinci niteleme vergilendirme mücadelelerinin önemini ilgilendirir. Krallar ve tebaası arasındaki çatışmalar, bu dönemde tek ve hatta en önemli sosyal çatışma şekli değildi. Devletlerarası çatışmadan ayrı olarak, düzenli olarak devlette yönetilmeyen ya da hatta uğruna kendi topraklarında bile kavga edilmeyen diğer "sivil toplum" grupları ve sınıflar arasında şiddetli çatışmalar vardı. Böyle çatışmalar genellikle dini bir şekil aldı. Krallar ve hükümdarlar ve papalar, Husçular ya da Albigeois gibi sapkınlıklar ve 1534 Pilgrimage of Grace'e kadar köylü ve bölgesel isyanlar hep birlikte şikâyet çeşitleri ve dini bir başlık altında teritoryal organizasyon çeşitliliğini birbirine karıştırdı. Katılımcıların gerekçelerini ayırt etmek zordur ama bir nokta açık: Orta Çağ'ın sonlarında Avrupa, ister iktidar aktörü olarak, ister teritoryal birim olarak sistematik olarak devlete bağlı olmayan sınıf mücadelelerini de kapsayan düzenli mücadele şekillerini hala destekliyordu. Hıristiyan kilisesi, Avrupa'da hala önemli derecede bütünleşme (böylece bölünme) sağladığı için bu şekiller genellikle diniydi. Çeşitli güç mücadelelerinin dikkat çekme miktarını zorla belirleyebilmemize rağmen, ortaya çıkan teritoryal devlet seviyesinde meydana gelen politikalar, nüfusun çoğu için bölgelerin (bölge ve derebeylik mahkemelerine yoğunlaşan) ve uluslar arası kiliselerin (ve devlete karşı kilisenin) politikalarından muhtemelen daha az dikkat çekiciydi. Bu dönemde "sınıf mücadelelerinden" bahsedebildiğimiz kadar, bunlar pek devlet düzenlemesi olmadan çözüldüler: Devlet sosyal birleşmede *bir* faktör olmuş olabilirdi ama *o* faktör olması zordu (Poulantzas 1972' nin tanımında olduğu gibi).

---

[6] Tablo 13.2' de (ve ayrıca Tablo 14.1' de) enflasyon dönemleri aynı zamanda devletin harcama ihtiyaçlarındaki büyüme dönemleriydi. Sınırlı bir para dolaşımı olan bir ekonomide savaş zamanında devletin askeri-mali ihtiyaçları enflasyona neden olmuş olabilir. Bu hipotezin, tabloların temsil ettiğinden de kısa bir zaman aralığında test edilmesi gerekir.

Böylece, sıkça görülen köylü ve şehir halkı ayaklanmaları nadiren devrimci bir şekil alırdı. Eğer güç sosyal birleşmedeki *o* faktör değilse, ne sosyal bir sömürüde ne de sömürünün çözümündeki faktördü. Köylüler ve şehir halkı kiliseyi bu rollerde tanımladı ve böylece kiliseyi, yerine daha "ilkel", dindar papazın olmadığı toplumun aldığı (en azından kendi yerinde), devrimci yollarla değiştirmeye kararlı hale geldi. Fakat Orta Çağ'daki yargısal uzlaştırıcı rolünde başkalarının yaptığı yanlışları düzeltmek ve haklı gelenek ve imtiyazları yeniden canlandırmak için devlete bakıyorlardı. Kralın, sömürülmelerine taraf olduğu zaman bile isyanlar bunu genellikle yerel geleneği bilmeyen "kötü", çoğunlukla "yabancı" danışmanla bağlıyorlardı. Çoğu kez, isyanda zafer anında köylüler ve şehir halkı kendilerini prenslerinin ellerine bırakırlardı ve ölümle, sakat bırakma ya da daha fazla sömürüyle ödüllendirilirlerdi. Neden hatalarından ders almadılar? Çünkü böyle isyanlar herhangi bir yerde belki de elli ya da yüz yılda sadece bir kez yaşanırdı ve bu arada çok az rutin aktivite (savaş hazırlığı ya da şikâyetlerin düzeltilmesi dışında) halkın dikkatini devlete çekerdi. Ne modern devlet ne de modern devrimler vardı.

Yine de, bu dönem boyunca değişiklikler meydana geliyordu. Ekonomik büyümeyle bir ivme kazandırıldı. Git gide artmak üzere fazla olan tımar ve köy, diğer yerlerdeki tüketim malları karşılığında değiştirildi. 17. yüzyıldan itibaren, bazı yerlerde tek bir ürünün üretimi egemen oldu: Şarap, tahıl, yün, ve hatta kumaş gibi hazır ürünler. Kesin ticaret rakamlarına sahip değiliz, fakat büyüme önce kısa mesafeli temel gıda maddesi alışverişinden çok, uzun mesafeli lüks malların alışverişini artırdı. Bu, kent sakinlerinin, toprak sakinlerinin ve bu malların tüketicilerinin ve sahiplerinin ulus-ötesi dayanışmasını kuvvetlendirdi. Fakat bir noktada büyüme, sadece genel talepteki artış değil, tüccarların vatandaşlığa alınmasıyla teşvik edilen devlet sınırları içinde alışveriş ilişkilerinin geliştirilmesine yöneldi. Ulusal piyasalardan bahsetmek için çok erken, ama 14. ve 15. yüzyıllarda artan bir ekonomik bağımlılık bağları ve proto-milliyetçi bir kültürün diyalektik olarak ortaya çıktığı Londra ve Paris, Eski Kastilya etrafında Londra'ya sınırı olan kontluklar gibi büyük devletlerin bazılarında teritoryal bir merkez dikkat çeker (Kiernan 1965: 32). 1381 Köylü Ayaklanması'nda olduğu gibi bir derece ortak bir sınıf örgütlenmesi ve bilinci içeren hareketler çoğunlukla bu bölgelerde ortaya çıktı. Sınıf ve ulusal bilinç birbirinin zıttı olmaktan çok uzaklar: Her biri, diğerinin var olması için gerekli bir şart olmuştur.

Bu tür değişiklikler dinle paraleldi. 17. yüzyıla kadar, dini terimlerle ifade edilen şikâyetler sosyal mücadelelerde en önemlisiydi, yine de git gide devlete daha bağımlı bir hal aldılar. 18. yüzyılda Avrupa'nın dini bütünlüğünün bozulması ağırlıklı olarak siyasi olarak ayrılmış birimler halindeydi. Din savaşları ya rakip devletler tarafından ya da içinde bulundukları tek, tekelci devletin oluşumu için mücadele eden gruplar tarafından yapılıyordu. Tek bir devletin,

Fransa'nın hoşgörüsünü isteyen Albigeois ve Huguenotslardan farklı olarak. İngiliz Sivil Savaşı sözde-sınıfları ve hükümdar ve maiyetini ve ülke gruplarını kendilerini çoğunlukla dini terimlerle tanımlayan iki kısımda biçimlendirdi. Ama bir toplum olarak *İngiltere*'nin dini, siyasi ve sosyal kaderi (ayrıca Kelt'lere olan bağımlılıkları) için savaştılar. O zamandan beri sosyal grupların yaptığı gibi, bunun yeniliğini kolayca unutabiliriz. Böyle bir "siyasi" çatışma Orta Çağ döneminde egemen değildi.

Ne ekonomik, ne de dini fenomen kendi içlerinde bu gelişmeleri açıklayabilirler. Ekonomik büyüme, tarih yapan sınıflar oluşturma eğilimindeydi ama "ekonomik faktörler", bu "sınıfların" neden bu örgütlü güçlere sahip olduklarını açıklayamaz. Açık ve örgütlü sınıf mücadelesi, öncelikle ideolojik, dini örgütlenmeleri sonrasında siyasi, ulusla sınırlı örgütlenmelere bağlıydı. Kilise, bölünmeler ve din savaşlarıyla mücadele ediyordu ama "dini faktörler" bunların neden git gide daha ulusal bir şekil aldıklarını açıklayamaz.

Aslında gereken açıklama, gerçekte o kadar geniş değil ve bilinçli insan eylemine ideolojik ve sınıf açıklamaları kadar bağlı değil. Ulusal devletin gelişmesini bilinçli olarak isteyen tek çıkar grubu devlet seçkinlerinin kendileri, hükümdar ve enflasyonun baskısı altındaki zayıf kuklalarıydı. Tüccarlar, küçük oğullar, rahipler ve nihayetinde bütün sosyal grupları içeren geriye kalanlar, ulusal şekilli bir örgütlenmeyi hedeflerinin bir yan ürünü ve hedeflerine ulaşmak için mevcut yollar olarak kucaklıyorlardı. Ulusal devlet insan eyleminin, "ara oluşumun" istenmeyen sonuçlarına bir örnekti. Bu sınıfların sosyal mücadeleleri ne zaman vergiden hoşnutsuzluktan kaynaklansa, ulusal bir şekle sokulurdu. Her şeyden öte tüccarların, ama aynı zamanda toprak sahibi soyluların ve rahiplerin siyasi mücadeleleri git gide daha fazla teritoryal devlet seviyesine odaklandı.

Bu bağlamda, sabit fiyatlarda devlet gelirindeki müthiş artışların gerçek önemi var: Hükümdarın daha fazla gelir toplamaya yönelik her çabası onu gelir sağlayabileceklerle dayanışma ve çatışmaya götürdü. Enflasyon ve savaş, teritoryal ve merkezi devlette din ve sınıf mücadelelerinin yoğunluğunu artırmak üzere bir araya geldi. Sosyal ilişkilerin rekabet halinde olan iki olası alanı yerel ve uluslararası alan önemini kaybetti; devlet, din ve ekonomi daha da birbirine karıştı ve modern dünyanın sosyal coğrafyası belirdi.

Fakat bu süreç, coğrafya'dan fazlasını kapsıyordu; ortak bir kültür oluşturmaya başlıyordu. En açık gösterge, uluslararası Latince ve gereğinden fazla yerel dilin eski birleşimlerinden ulusal anadillerin gelişimidir. Son bölümde, 20. yüzyılın ortasında İngiltere'de bulunan dilsel çeşitlilikten bahsettim. Fakat teritoryal yakınlık, etkileşimin devamlılığı ve siyasi sınırlar homojen hale gelmeye başladı. 14. yüzyılın sonuna doğru, dillerin İngilizce olarak bildiğimiz bir şeyde karışıp kaybolması zenginler sınıfında devam ediyordu. Büyük edebiyat hala çeşitliydi. (Muhtemelen) Kuzey Cheshire ve güney Lancashire leh-

çesiyle yazılmış *Sir Gawain and the Green Knight* genel anlamda Orta sınıf İngilizcesiydi ama aynı zamanda İskandinav ve Norman-Fransızca kelime ve tarzını bünyesinde topluyordu. John Gower üç büyük eserini Norman-Fransızcası, Latince ve İngilizce (özellikle, son eseri İngilizceydi) yazdı. Geoffrey Chaucer neredeyse tamamını günümüzde yarı anlaşılır kalan İngilizceyle yazdı. Yaklaşık 1345'te, Oxford dilbilgisi uzmanları Latince'den Fransızca yerine İngilizce'ye çeviri dersi vermeye başladılar. 1362'de, İngilizcenin kullanımına mahkemelerde ilk kez izin verildi. Ve 1380'lerde ve 1390'larda Lollard bütün Vulgata İncili'ni çevirip yayınladı. Değişiklikler, yavaştı ve Lollards olayında değişikliklere karşı çıkılıyordu ama ayakta kaldılar. 1450'den sonra, zengin sınıfı çocukları, anadil olarak değil, kibar çevrenin bir tamamlayıcısı olarak Fransızca öğreniyorlardı. İngiliz kilisesinin kurulmasıyla anadil olarak değil insanca yetişmiş centilmenin yeteneği olarak Yunanca, Latince'ye katıldığından, Latince'nin nihai çöküşü, daha sonra, çelişkili bir şekilde 16. yüzyılın başlarında klasik öğrenmenin canlanmasıyla geldi. 1450'ye kadar, İngilizce'nin ortaya çıkışı, gücün nerede dengeli biçimde yayılıp yayılamayacağını gösterdi. Ulusal devletin topraklarında özgürce ve evrensel bir şekilde yayıldı ama sınırlarda durdu (bir devlet kendi dilini komşularına dayatacak kadar yeterli derecede askeri iktidara sahip değilse).

2. Çıkarım: Yaygın İktidarın ve Eşgüdümlü Devletin Büyümesi

Bir önceki bölümde, kapitalist gelişimin asıl merkezi olan eski feodal Avrupa'nın dinamizmi, yoğun, yerel iktidar ilişkilerinde yatar. Bu dinamiğin gelişiminde ikinci bir aşama olan devletin de derin bir şekilde içinde olduğu yaygın iktidarda bir artışın grafiğini çıkaracağım.

Ekonomik büyüme, yoğun olduğu kadar yaygın bir altyapıya da gereksinim duyar. Bir önceki bölümde ileri sürdüğüm üzere, bunların birçoğu öncelikle ekonomik aktörlerle doğrudan değil, sadece bütün sosyal sınırların üstünde değil, aynı zamanda "uluslar arası" yönetici sınıf ahlakı şeklinde de kuralcı bir uzlaşma sunarak katkıda bulunurlar. Fakat, 20. yüzyıla kadar, ekonomik büyüme, kilisenin çok daha marjinal kaldığı yabancılar arasındaki daha karmaşık ekonomik ilişkileri kapsayan teknik sorunlara neden oluyordu. Bir yandan piyasalar, ticaret ve mülk düzenlemeleri, diğer yandan devletler arasındaki daha yakın ilişkiler, devlete özellikle de papalığa karşı kendi gücünü artırabilmesi için kullanabileceği yeni kaynaklar verir. Bunlar, gelişmesinin ikinci askeri aşamasında kayda değer ölçüde desteklenir. Bu tür kaynaklar, en açık şekilde para ve ordulardı. Ama daha ince ayrıntıda, nispeten yaygın toprakları üzerindeki lojistik kontrolündeki artıştı. Fakat ilk önce, devletler, yaygın iktidarların gelişiminin bir parçası olan, çok çeşitli güç gruplaşmaları arasından sadece biriydi. 12. ve 13. yüzyılın sonlarındaki, sözleşmeye bağlı dü-

zenlemeler, ortaklıklar, sigorta kredileri, kambiyo senetleri, deniz ticareti hukuku gibi birçok ticari buluş, İtalyan şehirlerinde ortaya çıktı. Buradan, bir önceki bölümde belirttiğim siyasi olarak dokular arası ve paralel iki ticaret hattı ile kuzeye doğru yayıldı. Bütün bunlar, işlem maliyetlerini azalttı ve daha etkili, yaygın ticaret ağlarına olanak sağladı. Ekonomik güç, Akdeniz'in merkezinde ve kuzey yönündeki iletişim hatlarında kalmış olsaydı, belki de devletin değil, kasabalara ek olarak vasallığın esnek, geleneksel taahhütleri, er ya da geç sanayi kapitalizminin gelişimini teşvik ederdi. Aslında, bu alternatif düzenlemelerin bir prototipi neredeyse 16. yüzyıla kadar hayatta kaldı. Aksi takdirde, ulusal devletin "kaçınılmaz" yükselişi gibi görülebilecek şeyi anlatmaya devam etmeden önce, durup Burgonya Dukalığı'na bir bakmalıyız.

Teritoryal Olmayan Alternatif: Burgonya Dukalığı'nın Doğuşu ve Çöküşü

Bir önceki bölümde, Akdeniz'den Kuzey Denizi'ne uzanan iki paralel, Orta Çağ ticaret ağını inceledik. Daha da önemlisi, Rhône nehrinin ağzından, Doğu Fransa üzerinden Flanders'a kadar uzanan batıdaki yoldu. Bu, güçlü teritoryal devletler tarafından değil, yüksek seviyede soylu sınıf ahlakı ile güçlendirilmiş vasallığın karmaşık anlaşmalarını içeren küçük ruhani ve ruhani sınıftan olmayan birkaç prens tarafından kontrol ediliyordu. Sonra (her yüzyılda Avrupa'da bir yerde olma eğiliminde olduğu gibi) hanedanlık kazaları ve nüfuzun aşırı derecede kullanımı (otonom ruhani gücün zayıflaması ile birlikte) bu sefer Burgonya dükü olan tek bir prense muhteşem bir güç sağladı.[7] Genişleme, dikkate değer bir seri saltanat boyunca olmuştur: Cesur Philip (1363-1404), Korkusuz John (1404-19), İyi Philip (1419-67), ve Cesur Charles (1467-77). Sonuna kadar, aşağı bölge ülkeleri ve Grenoble'a kadar Doğu Fransa, dükün hükümdarlığını tanıdı. (Talihi ters giden) İngiltere ve Fransa Kralları ve Alman imparatoru tarafından eşit bir iktidar olarak kabul edildi.

Yine de, Burgonya'nın iktidarı o kadar da toprak merkezli değildi ve bu yüzden rakipleri kadar "devletvari" değildi. Dükün tek bir para birimi ya da belirli bir mahkeme ya da adliyesi yoktu. Dük ve hane halkı, egemenliğini uygulayarak ve güneyde Dijon ve Besançon arasında, kuzeyde Ghent ve Bruges arasında bazen vasallarında, bazen kendi kalesindeki anlaşmazlıkları gidererek, topraklarında seyahat ediyordu. Kuzey Flanders' ta Hainault ve Brabant, güneyde "iki Burgonya" (dukalık ve kontluk) olmak üzere iki ana toprak bloğu vardı. Bu bloklar, evlilik, entrikalar ve ara sıra açık savaşlarla elde ediliyordu ve dükler sonrasında idarelerini sağlamlaştırmak için mücade-

---

7 Burgonya Dukalığı ile ilgili temel kaynaklar Cartellieri 1970; Vaughan 1975; ve Armstrong 1980 (özellikle 9. Bölüm). Vaughan aynı zamanda etkili bir seri bireysel düklerin biyografilerini yazdı. Cesur Charles'ın biyografisi özellikle güzel (1973).

le ediyorlardı. Çabalarını, (önemli ölçüde) vurguladığım iki kuruma yoğunlaştırdılar: Yüksek Mahkeme ve mali-askeri mekanizma. Meşhur yetenekleriyle orantılı başarılar elde ettiler. Fakat dukalık yamalı bir örtüydü. Fransızca, Almanca ve Flamanca olmak üzere üç dil konuşuluyordu; kasabaların ve o zamana kadar bölgenin ileri gelenlerinin muhalif güçlerini bir araya getirdi; normalde 150 kilometreden fazla olan (son felaketten sadece 2 sene önce umut verici bir şekilde 50 km' ye düşen) iki yarısı arasındaki yabancı toprak açığıyla uğraştı. Hanedan dukalığı için bölgesel bir kelime yoktu. Dük topraklarından, kuzeydeyken, "buralardaki topraklarımız", iki Burgonya'dan "şuradaki topraklarımız" diye bahsederdi. Güneydeyken, terminolojiyi tersine çevirirdi. Hanedanlığının meşruiyeti bile tam değildi. Kral unvanı istiyordu ama resmi olarak batıdaki toprakları için (yakın akrabası olan) Fransız kraliyetine ve doğudaki toprakları için Alman hükümdarına bağlılığını bildiriyordu. Ona, kral unvanını verebilirlerdi ama vermeleri olasılık dışıydı.

Dük, bıçak sırtındaydı. İki teritoryal devlet olan Fransa ve Almanya'nın hak iddiasıyla tehdit edilen orta Avrupa koridorunun iki büyük grubunu (kasabalar ve soylular sınıfı) birleştirmişti. Ne iç gruplar, ne de rakip devletler Burgonya'yı üçüncü bir büyük devlet olarak görmeyi istemiyorlardı ama bütün bu taraflar karşılıklı olarak düşmandı ve birbirlerine karşı kullanılabilirdi. Dük, kaçınılmaz olarak kasabalardan ziyade soyluların tarafını tuttuğundan dengeleyici rolünü ustaca oynadı.

Burgonya Kralı ve maiyeti, çağdaşları ve mirasçılarının aklında büyük beğeni uyandırdı. "İhtişamı" genel olarak takdir edildi. Şövalyeliği kutsayışı, şövalyeliğin gerçek altyapısının (silahaltına alma, tımar, yüce Hıristiyanlık) çöküşte olduğu Avrupa dünyasına olağanüstü çekici geldi. Eski ve yeni akitlerden ve klasik kaynaklardan saflık ve cesaret sembollerini bir araya getiren Altın Post Nişanı, Avrupa'daki en değerli rütbeydi. Lakaplarının da gösterdiği gibi dükleri, zamanlarının en yüceltilen yöneticileriydi. Akabinde, Burgonya mahkeme töreni geleneği, süreçte statik hale gelmesi gerekmişse de, Avrupa'nın mutlakıyetçilik geleneğine model teşkil etti. Burgonya halkı için tören, teritoryal merkeziyetçiliği değil de, *hareketi* temsil ediyordu: Neşeli geçiş, düklerin kasabalarına merasimle geçiş törenleri, meydanların geçici de olsa görkemli bir şekilde süslendiği turnuvalar; Jason' ın Altın Post arayışı. Ve kendilerini istek ve haysiyetle lordlarına takdim eden özgür soylular sınıfına bağlıydı.

15. yüzyıla kadar bu türden bir feodal devlet, lojistik zorluklarla karşılaştı. Savaş sürekli mali ve insan gücü düzenlemeleri ve böyle gelirleri düzenli olarak yöneticilerine sağlayacak disiplinli aristokratları, seçkinleri, kasaba sakinleri ve paralı askerleri gerektiriyordu. Burgonya'nın yönetici sınıfı tamamen güvenilemeyecek kadar özgürdü. Koridorun zenginliği bunu telafi etmeye yardımcı oluyordu ama kasabaların sadakati belli değildi ve bu düklerin kendi sınıf bilinciyle geliştirilmemişti. Cesur Philip, ona başkaldıran halk-

tan kimselerin üzerine basarak, Flanders'ın kasabalarında bir isyanın liderlerini resmederek bir halı üzerinde yürümeyi seviyordu. Burgonya halkının güçleri ve zayıflıkları savaş meydanında test edilirdi. Ve paralı askerler ve Avrupa'daki en gelişmiş topçulukla kuvvetlendirilmiş asker toplama artık o kadar şövalye merkezli olmayan ordular üzerinde avantaj sahibi değildi. Merkezileştirilmiş teritoryal devletlerde değil ama bütün feodal devletlerde olduğu gibi, birçok şey kişisel nitelikler ve veraset tesadüflerine bağlıydı.

1475-7'de zorluklar birden bire ani feragat ile birleşti. Dük Charles'ın cesareti, deli cesaretine dönüştü. Doğu'daki topraklarının teritoryal bütünleşmesini hızlandırmaya çalışırken, bir anda çok fazla düşman edindi. İsviçre kasabalarının heybetli mızrak birliğinin karşısında az sayıda kalarak cesaret gösterdi. Karmaşık dukalığı, son iki savaşta, birliklerinde mükemmel bir şekilde temsil edildi: Tümüyle ağır zırhlı, atlı Burgonya şövalyeleri; güvenilmez krallığın (çoğu savaş zamanı hala güneye seyahat eden) Flaman piyadeleri; geri çekilmeyi öneren yabancı paralı askerler (mantıklı paralı askerlerin sık sık yaptığı gibi). 1477'deki sonuncu Nancy Savaşı, Burgonya şövalyeleri, mızrak birliğini bozmakta başarısız olduklarında, bir bozgundu. Dük Charles, belki de çoktan yaralanmış bir halde kaçtı. Dörtnala bir ırmaktan geçmeye çalıştı ve attan düştü. Ağır zırhının altında ağır hareket ederken kolay bir hedefti. Kafatası, muhtemelen bir baltayla ezilmişti. İki gün sonra güzel kıyafetleri, zırhı ve mücevherleri çıkmış ve kısmen kurtlar tarafından yenmiş vaziyette çıplak vücudu çamurlu nehirden çıkarıldı. Eski yaraları ve uzun tırnaklarından tanınan Charles feodalizmin sonunun dehşet verici görüntüsüydü.

Bir erkek varis olmadığından, gerçek büyüklüğünün ayna görüntüsünde dukalık hemen parçalandı. Charles'ın kızı, müttefiki olan Alman imparatoru Maximilian of Habsbourg ile evlendirildi. Toprakları bir bir ya Habsburg ya da Valois hükümdarlarına verildi. Gelecek yüzyılda Burgonya toprakları, başka bir hanedanlık ve âdemi-merkeziyetçi teritoryal bir devlet olan V. Charles ve II. Philip'in Habsburg İmparatorluğu'nun hala bir anahtar noktasıdır. Yine de, bu yönetimler bile, Avusturya, Napoli, İspanya ve Flanders gibi her bir merkezde çok güçlü, teritoryal merkezli "modern" devletin mülkiyet hakkının birçoğunu geliştirmişlerdi. Braudel'in gözlemlediği üzere (1973: 701-3), 16. yüzyılın ortalarında sorun, kaynakların teritoryal yoğunluğudur. Habsburgs'un daha geniş ama dağınık kaynakları, Fransa gibi verimli, uysal merkezli orta boyutta bir krallığınkine eşit mali-askeri bir yoğunlukta uygulanamazdı. Her iki uçtan da devletler bu modelde birleşti. Habsburg arazileri İspanya, Avusturya ve Hollanda'dan ayrılırken, daha yakın müttefik olan İsviçre kasabaları da ayrılıyordu. Almanya ve İtalya' da süreç daha uzun sürdü ama model açıktı. Bakalım neden.

Kaynakların yoğunluğu jeopolitikte anahtar olduğunu kanıtladı. Bundan faydalanan devletler, önde gelen aktörleri kadar, bilinçsiz lehtarları değildi. Ekonomik büyüme itici güçtü. "vatan ilçe" devlet merkezinin (Burgonya'nın sahip olamadığı) bütün ekonomisine etkisi, ekonomi ve savaş meydanı için faydalı bir teritoryal olarak tanımlanmış çekirdek alanda rutin, nispeten evrensel hak ve görevlerin kurulmasına fırsat tanıdı. Ekonomik iktidarın uzun vadede kuzeye ve batıya kayışı da bu bölgeleri İtalyan-Burgonya halkının dokunacının erişim alanı dışında bıraktı. Kuzey ve Batı'daki devletler gitgide daha fazla ticari gelişmelere katılıyorlardı. Öncelikle, yeni muhasebe sistemleri adeta aynı anda devlet, kilise ve tımarda ortaya çıktı. Bu bölümde kullanılan II. Henry'nin kayıtları devletin daha muhteşem lojistik kapasitesini göstermektedir. Ama gün yüzüne çıkmamış en eskisi 1208-9'da Winchester Piskoposu'nun arazisi olan tımar değerleriyle paralellik göstermektedirler. Okuryazarlık, varlıklı insanlar arasında daha da yaygınlaşıyordu. Bu, II. Henry'nin eyalet yetkililerine hitap ettiği Kraliyet yazısındaki büyümede ve mülk yönetiminde anlaşmaların aynı anda dolaşımında görülmektedir. Yine de dönem, iletişime olan ilgide bir canlanmayı ve toprağın merkezi örgütlenmesini göstermektedir. Otoriter devletler ve daha yaygın "sivil toplum" öğelerinin paylaştığı bu ilgi ve örgütlenme ağırlıklı olarak dünyeviydi.

Bu canlanmanın önemli bir parçası klasik öğrenmenin canlanmasıydı.[8] Canlanmanın faydacı kanadı Roma hukukunun, devlet topraklarında evrensel ahlak kurallarını kanun halinde toparladığından, devlete açık faydasının yeniden keşfiydi. Fakat klasik felsefe ve alfabe, mantıklı insanlar (Bölüm 9'da öne sürdüğüm üzere) arasında yaygın iletişim ve örgütlenmenin önemiyle kaplanıyordu. Bu, her zaman Hıristiyanlığın yaygın olarak kuralcı rolüne örtülü bir dünyevi alternatif olmuştu. Bu klasik bilgi, Güney İtalya ve Sicilya' da ve Arap dünyasında ayakta kalan Yunan kültüründe, Hıristiyanlığın eşiğinde korunan Yunan ve Latin metinlerde mevcuttu. 12. yüzyılda, Orta Akdeniz'in Norman krallıklarında ve İspanya'nın yeniden fethinde, İslami yorumların eklendiği klasik yazılar yeniden bulundu. Papalığın bunlarla arasında mesafe bırakması olasıydı. Bilgi, çoktandır geleneksel Katedral okullarının dışında hareket eden öğretmenler tarafından benimsendi. 13. yüzyılın başında, bunu ilk üç Avrupa Üniversitesi olan Bologna, Paris ve Oxford'dan sonra 1400'e kadar elli üç üniversitede kurumsallaştırdılar. Üniversiteler, katedral okullarının teoloji ve kilise hukukunu, klasik öğrenmenin Roma Hukuku, felsefe, alfabesi ile karıştırdı. Mezunları artarak, kilise ve devlet bürokrasilerinin orta ve soylu olmayan düzeyinde insanlardan oluştuğu için, hem kilise hem de devlet

[8] Bunun için başlıca kaynaklar: Paré ve diğerleri 1933; Rashdall 1936; ve Murray 1978.

ile yakın işlevsel ilişkisi olmasına rağmen otonomlardı. Mezunlarına memur denirdi. Kutsal düzende tek bir ilim adamına ve 13. yüzyıla kadar bir bilim adamına işaret eden bir bu kelimenin gelişimi, ilimin kısmi olarak dinden ayrılmasına kanıttır.

Böylece mesajların iletilmesi, 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar belirgin bir şekilde gelişiyor, böylece okuryazar insanların artan sayılarına uzamda daha büyük kontrol fırsatları sunuyordu (Cipolla 1969: 43-61; Clanchy 1981). Bu, ilk defa teknik devrimle 13. yüzyılın sonunda ve 14. yüzyılın başında eski iletişim sistemlerinin kapasitelerinin ötesinde artış gösterdi: Parşömenin yerini kâğıdın alması. Innis (1950: 140-72) bunu zekice açıkladı. Söylediğine göre, parşömen dayanıklı ama pahalí. Bu nedenle, kilise gibi zaman, otorite ve hiyerarşiyi vurgulayan iktidar örgütlenmeleri için uygundur. Kâğıt ise hafif, ucuz ve gözden çıkarılabilir olduğundan yaygın, dağınık ve merkezi olmayan iktidara yardımcı olur. Hemen şimdi tartışılacak daha sonraki buluşların birçoğu gibi kâğıt Avrupa kökenli değildi. Kâğıt yüzyıllarca İslam'dan alınıyordu. Fakat Avrupa'nın bilinen ilki 1276 işletmede olan kâğıt fabrikaları kurulduğunda, kâğıdın potansiyel ucuzluğundan faydalanılabilirdi. Yazıcılar, kitaplar ve kitap ticareti hızla çoğaldı.1280'lerde Toskana'da gözlük icat edildi ve yirmi yılda Avrupa' da yayıldı. 14. yüzyılda papalığın yazışma hacmi bile 13. yüzyıldakinin üç katıydı (Murray 1978: 299-300). Fermanların İngiliz kraliyet temsilcilerine talimat olarak kullanımı arttı: Böylece Haziran 1333 ve Kasım 1334 arasında Bedfordshire ve Buckinghamshire şerifi 2000 tane buyruk aldı! Bu aynı anda kralın ve yerel şeriflerin bürokrasisini geliştirdi (Mills ve Jenkinson 1928). Kitapların kopyaları da çoğaldı. Sir John Mandeville'in 1356'da yazılan *Seyahatler*'i iki yüzden fazla kopya ile hayatta kaldı (biri, 12. Bölüm'de gördüğümüz talihsiz tanrı tanımaz Menocchio'nun küçük kütüphanesindeydi). Yerli teritoryal dillerin yerini giderek Latince'nin almasıyla, Avrupa'nın geçici dilsel durumunun göstergesi, 73 kopyanın Almanca ve Flemenkçe, 37 kopyanın Fransızca, 40 kopyanın İngilizce ve 50 kopyanın Latince olmasıdır (Braudel 1973: 296).

Diğer yandan, matbaanın icadına kadar okuryazarlık ve kitap sahipliği nispeten varlıklı ve kentli kişilerle ve kiliseyle sınırlıydı. Orta Çağ İngilteresi boyunca arttığını bilsek de, okuryazarlığın biraz daha sonraki dönemler için istatistikî tahminleri mevcuttur. Cressy (1981) 1530'larda Norwich'in piskoposluk bölgesinde kaydedildiği gibi yerel mahkemelerde verilen ifadelere kişinin imza atabilme becerisinden okuryazarlığı ölçmektedir. Her ne kadar o on yılda bütün ruhban sınıfı ve profesyoneller ve neredeyse bütün seçkinler imza atabilseler de, saray çalışanlarının sadece üçte biri, tüccar ve zanaatkârların dörtte biri ve çiftçilerin neredeyse %5'i imza atabiliyorlardı. Le Roy Ladurie (1966: 345-7), 1570'lerden 1590'lara kadar kırsal Languedoc'ta da benzer düşük seviyeler bulmuştur: Tarım işçilerinin sadece %3'ü ve daha zengin köylülerin %10'u imza atabiliyordu. Uzman olmayan bir kişi imza atmanın iyi

bir "okuryazarlık" ölçütü olup olmadığından şüphe edebilir. Fakat tarihçiler, bunun bir okuma kabiliyeti ve bir miktar yazma kabiliyeti ölçütü olarak kullanılabildiğini ileri sürmektedir. Yazma değil de, okuma daha fazla değer verilen ve daha fazla yaygın olan bir beceriydi. Kişinin okuyamadan imza atmayı öğrenmesinden edinilecek bir avantaj ve de kişinin kendi güç konumu gerektirmiyorsa yazmayı öğrenmeye teşvik yoktu. Orta Çağ döneminin sonunda, okuma ve yazma hala nispeten "halka" açıktı. Magna Carta gibi önemli belgeler, herkesin önünde sergilenir ve yerel meclislerde yüksek sesle okunurdu. Belgeler, vasiyetler ve raporlar dinlenirdi; hala "kelimeyi duyma" kültürünün kalıntıları vardır. Örneğin hesapların "denetlenmesi" ve "ondan haber almadım" (Clanchy 1981). Okuryazarlık hala çelişkili bir şekilde sözlü ve hala geniş oranda halk-iktidar alanlarıyla, özellikle kilise, devlet ve ticaretle sınırlıydı.

14. yüzyılın sonunda bu sınırları güçlendiren bir test vakası geldi. John Wycliffe, rahiplerin arabuluculuğu olmadan bireysel ve evrensel kurtuluşun radikal taraftarları arasındaydı: "Lanetlenecek her adam kendi günahıyla lanetlenecek ve bağışlanacak her adam kendi erdemiyle bağışlanacak. İncili İngilizce'ye çeviren ve yerel edebiyatı, zanaatkârların, saray çalışanlarının ve yerel okul müdürlerinin "alternatif iletişim ağı" yoluyla dağıtan Lollard hareketini başlattı. Kilise hiyerarşisi, hükümeti bunun sapkınlık olduğuna inandırdı. Ardından zulüm ve bastırılmış isyan geldi. Fakat Wycliffe'in yerel dildeki İncilinin el yazması kopyaları hala hayatta kalmıştır. Ve Lollardcılık tarihi gölgelerde ayakta kaldı.

Bu halkın okuryazarlığında sınıf ve cinsiyet sınırlamalarını (çok az kadın okuyabiliyordu ve daha da azı yazabiliyordu) doğruladı. Her şeye rağmen, bu sınırlamalarda bile Orta Çağ'ın son dönemi boyunca, geniş olarak egemen sosyal gruplar arasında yayılarak okuryazarlık yaygınlaştı. Ulusal ağız, Burgonya Dukalığı'nın simgelediği geleneksel, teritoryal olmayan sınıf-ahlak ağlarına uygun bir alternatif olan toprak merkezli sınıf ahlakını geliştirmeye başlayarak bunları birleştirdi.

Sembolik iletişimden nesnelerin iletişimine dönecek olursak, daha baştan savma bir şekilde gelişmiş ulaşım sistemleri görebiliriz. Karada, Roma yolları ve su kemerleri bütün dönem boyunca eşitlenmedi ve böylece kara iletişiminin hızı geriledi. Denizde, önce, Akdeniz'de, eski gemilerde yavaş bir takım iyileştirmeler başladı ve dönem boyunca durmadan gelişen Kuzey ve Atlantik girişiyle devam etti. 12. yüzyılın sonunda manyetik pusula Çin'den geldi; 13. yüzyılda, Güney'de kıç bodoslama dümeni (çok daha önceki Çin icadından bağımsız olarak) keşfedildi. Bu ve diğer gelişmeler gemilerin tonajını artırdı, bu da kışın bir kısmında denize açılmasını sağladı ve kıyı seyrini geliştirdi. Ama gerçek anlamda devrim niteliğindeki tam gemi donanımı ve okyanus gemiciliği daha sonra 15. yüzyılın ortalarına kadar gerçekleşmedi. Haydi, 15. yüzyılın başında saatlerin medeni hayatın bir parçası olduğu noktada saati

durduralım ve yaygın iktidarın lojistiğinin ne ölçüde geliştiğine bir bakalım. Uzun mesafeli kontrol ve iletişim, Roma döneminde olduğuyla aynı genel düzendeydi. İlk bakışta etkileyici bir görüntü değil. Örneğin, askeri hareket kabiliyeti neredeyse antik dönemde olduğu gibiydi. Ordular, hiçbir erzak olmadan hala üç gün ilerleyebilirdi ve su taşımak zorunda olmasalar dokuz gün hareket edebilirlerdi. Bunlar belli hareketlerdi. Daha fazla yazılı mesaj iletilebiliyordu ve daha fazla insan bunları okuyabiliyordu (yazamasalar da); daha güvenilir ve hızlı kabotaj taşımacılığı yolları mevcuttu ve sınıflar arasındaki dikey iletişim; ortak Hıristiyan kimliği ve "ulusal" topraklar boyunca giderek artan ortak diller yoluyla daha kolay sağlandı. Ama borçlu tarafta, gerçekten uzun mesafeli iletişim yolları devlet sınırları, geçiş ücretleri ve bir miktar geçici ticari düzenlemeler ve kilise-devlet ilişkilerinin belirsizliğiyle kısmen tıkandığından kara taşımacılığı muhtemelen daha iyi değildi. Geniş çaplı iyileşmeler ve yenilikler hala birçok rakip, çakışan iktidar temsilcileri arasında paylaşılıyordu.

Fakat artı ve eksilerin birleşimi belli bir topraktaki kontrolü kolaylaştırıyordu: Oluşmakta olan "ulusal" devlet. Buna karşın, siyasi kontrolü göz önünde tuttuğumuzda, Roma ile kıyaslama yersizdir. 14. yüzyıl İngiltere Devleti, Roma İmparatorluğu'nun sadece yirmi katından biraz daha fazla bir alanda kontrol arayışındaydı. Altyapı teknikleri Romalılarınkiyle.az ya da çok kıyaslanabilir olsa da, temelde Roma'nın yapabildiğinin neredeyse yirmi katı düzenleme gücü uyguluyordu. Özellikle eyalet ulaşımı daha güvenliydi. 12. yüzyılda, şerifler ve diğer eyalet temsilcilerinin iki yılda bir hesaplarını Westminster'a getirmeleri gerekiyordu. 13. ve 14. yüzyıllarda, Devlet Hazinesi daha gelişmiş olduğundan, her kontluk için iki hafta sürecek şekilde tek bir ziyarete indirildi; ama artık denetleme daha inceydi. Romalılar için böyle bir fiziksel koordinasyon, tek tek eyaletler dışında imkânsızdı. 1322'de, Devlet Hazinesi ve bütün kayıtları York'a taşındığında süreç tersine çevrildi. 300 kilometrelik seyahatinin on üç gün sürmesi genellikle iletişimin zayıflığının bir göstergesi olarak alındı (Jewell 1972: 26). Gelecek iki yüzyılda düzenli olarak meydana gelmesi, devlet kontrolünün gücünü gösterir. Roma standartlarına göre, İngiliz şerifler, araştırma komisyonlarınca kuşatılmış, düzenli olarak rapor verme rutinine hapsolmuş halde yazılı talimat ve dilekçe yağmuruna tutuluyorlardı.[9] Yollar, nehirler, kabotaj, okuryazarlık, ordular için erzakın varlığının tümü böyle bir sınırlı teritoryal alanın rutin nüfuzuna uygundu.

Elbette devletin resmi güçleri Orta Çağ İngilteresi'nde daha azdı. Hiçbir kral, diğer birçok hükümdarın yaptığı gibi, ilahi olduğuna, sadece kelimesinin kanun sayıldığına cidden inanmıyor ya da böyle bir inanç beslemiyordu. Bu dönemde hiçbiri, bunu gerçeğe dönüştürmek için eklemesi gereken tek şey bir orduymuş gibi davranmadı. Toplum üzerindeki despot güç Roma'da olduğu-

9 İngiliz idari sistemi Chrimes 1966' da açıklanmıştır.

nun aksine Orta Çağ Avrupası'nın resmi bir özelliği değildi. Hükümdar ve yönetici sınıf arasındaki ilişki, aynı dağınık sınıf/ulusal kimlik arasındaydı. Roma'da, aslında hiçbir hükümdar, yarı otonom eyaletin ileri gelenleri olmadan "sivil topluma nüfuz edemediğinden, altyapısal uygulamanın prensipten farklı olduğunu gördük. Bu, uygulamada ve prensipte Orta Çağ kralları tarafından kabul gördü. İngiltere'de egemenlik ilkesi, yavaş yavaş, birbiri arasında çok önemli çakışma dönemleriyle Konsey'de kral yönetimden Parlamento'da kral yönetimine geçti. Birinci sistem, yüksek dereceli rahipleri de içeren nüfuzlu kimseleri kapsıyordu; ikincisi kent sakinleri ve eyaletin seçkinlerini de içeriyordu. Diğer bazı Avrupa devletleri bunun daha resmi bir versiyonunu geliştirdiler: Krallığın üç ya da dört hanedanının (soylular, rahipler, kasaba sakinleri ve bazen zengin köylüler) temsil edildiği ayrı meclislerle bir kral tarafından yönetim olan *Standestaa*t. Bütün bu siyasi yapıların üç ortak özelliği vardı: Birincisi, yönetim, ilgili güç gruplarının onayı ve eşgüdümüyle yapılırdı. İkincisi, sürekli eşgüdüm, vasalların lordlarıyla bölgesel tikelci feodal ilişkilerinden çok, yerleşik, "evrensel" bir teritoryal devleti gerektirirdi. Üçüncüsü, hanedanlar, organik bir bütün değil birbiri dışında ayrı varlıklardı ve sınırlı bir nüfuz etme gücü vardı. Devlet yönetimi otonom aktörlerin bölgesel eşgüdümlerine bağlıydı; fakat bu etkili olsa, heybetli bir ortak güç yoğunlaşmasına ulaşırdı. Roma'nın güç gruplarının aksine (senatonun düşüşünden sonra), genellikle politikalarını birbirlerine göre ayarlamak için konsey/ parlamento/hanedanlarda düzenli olarak toplanabilirlerdi. Roma durumunda olduğu gibi, eşgüdüm aynı zamanda yerel düzeyde de gerçekleşti. Şerif, sadece yerel zenginlerin onayıyla vergi alabilirdi; Sulh hâkimi etkili şahit ve jürileri sadece yerel gücün rızasıyla alabilirdi.

Sistemin zayıf noktası organik birliğin eksikliğiydi. Bu dönemde Kral'ın yönetimiyle varlıklı aileler arasında sürekli gerilimler vardı. Kral'ın "yeni adamları", yabancıları, "kötü danışmanları" kullanmasından dolayı memnuniyetsizlik içten içte sürdü ve Kral bu adamlarla "kendi kendine yaşamayı" başaramadığında ve para için konseyine/ parlamentosuna ve hanedanlarına başvurduğunda ifade buldu. Ama sistem çalışırken, her ne kadar bunlar üzerindeki gücü zayıf olsa da, tarihi anlamda topraklarını ve tebaasını koordine etmede ve en önemli "Londra'ya sınırı olan kontluklarının" kaynaklarını bir araya getirmede güçlüydü. Ve koordine etme ve bir araya getirme güçlerinin arttığını gördük. 1450'ye kadar teritoryal olarak eşgüdümlü ama üniter bir "organik" devlet değildi. Yine de kral ve bölgenin ileri gelenleri olmak üzere iki ayrı yerel düzeyi vardı ve bunlar arasındaki ilişkiler bir teritoryal federalizm anlamına geliyordu.

16. yüzyılın sonunda yazan Francis Bacon üç icadın "tüm dünyadaki şeylerin bütün yüzü ve durumunu değiştirdiğini" söyledi: Barut, matbaa, gemici pusulası. Ayrıntılarını değiştirsek bile, sözün ruhuyla tartışamayız.[10] Topçu bataryası, hareketli matbaa ve okyanus navigasyon teknikleri ile tam donanımlı gemilerin birleşimi aslında iktidarın dünyadaki yaygın yüzünü değiştirdi. Muhtemelen hepsi ilk ivmesini Doğu'dan kazanmıştır (her ne kadar matbaa Avrupa'da bağımsız olarak yeniden keşfedilmiş olabilse de) ama gücün dünya tarihine Avrupa'nın yaptığı katkı bunların icadı değil, geniş yayılımıydı.

Topçuluk, etkililik sağlamada en önce ve en yavaşıydı. 1326'da kullanımda olan bataryalar da tabancalar da 1494'te Fransa'nın VIII. Charles'ın İtalya'yı istila etmesinden sonrasına kadar karada sonuca götüren silahlar değillerdi ve gemi toplarının ilk altın çağı biraz daha sonraydı. Kılavuz seyrinden ziyade açık deniz seyrine yol açan "navigasyon teknolojilerindeki devrim" 15. yüzyılın büyük bölümünü aldı. Hareketli matbaa nispeten daha hızlıydı. Tarihi 1440-50 olarak saptanabilen matbaa 1500'e kadar (70 milyonluk Avrupa nüfusu için) 20 milyon kitap çıkarmıştı.

Sıçrama dönemlerinin kronolojik çakışması dikkat çekicidir. Avrupa toplumunun ortaya çıkan asıl iktidar yapıları olan kapitalizm ve ulusal devletle olan bağı da öyle. Bu ikisiyle gelen ortak ivme burada belirleyici iken, Asya'da yoktu. Kapitalist dinamizm, tüccarları bilinmeyen okyanuslara iten açgözlülüğün hizmetindeki cesarette olduğu kadar, navigasyondaki gelişmelerde de belirgindi. Büyük tefecilerin koruması altındaki matbaa, âdemi merkeziyetçi kitlesel bir piyasaya yönelik kar getiren kapitalist bir işti. Fakat sermayenin ulusal devlete bağımlılığı her iki durumda da açıktı. Kılavuzlar, devlet maliyesi, ruhsatlandırma ve korumayı ilk önce Portekiz, İspanya ve sonra Hollanda, İngiltere ve Fransa'dan keşfetti. Topçuluk neredeyse tamamıyla devletlerin hizmetindeydi ve üretimi de devlet tarafından ruhsatlandırılıp korunuyordu. Artık, kılavuzlar, topçular ve diğer kalifiye işçilerin okuryazar olması gerekiyordu ve eğitimin yerel dilde verildiği okullar açıldı (Cipolla 1969: 49). İlk başta, matbaa daha geleneksel olan Hıristiyanlığın tanrısına hizmet etti. 16. yüzyılın ortasına kadar, kitapların çoğu dini ve Latince'ydi. Ancak ondan sonra ulusal yerel dil egemen oldu, böylece matbaa da ulusal devlet sınırlarını sağlamlaştırdı ve Latince ve Fransızca gibi ulus-ötesi dillerin ve her büyük devletin çeşitli bölgelerinin ağzının halk arasında yaşayabilirliğine son verdi.

Bütün üç icadın etkisi bir sonraki bölüme saklandı. Ama bu bölümün sonuna geldiğimizden ana fikrini özetliyorlar: Feodal Avrupa'nın gerçek dinamizmi daha yaygın olduğundan, kapitalizm ve ulusal devlet, daha sonra yoğunlaşacak, hem dünyayı hem cenneti kazanacak esne ama eşgüdümlü ve yoğun bir ittifak oluşturdu.

---

[10] Üç icat için, bakınız Cipolla 1965; White 1972; 161-8; ve Braudel 1973: 285-308.

Ardant, G. 1975. Financial policy and economic infrastructure of modern states and nations. In *The Formation of National States in Western Europe,* ed. C. Tilly. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Armstrong, C. A. J. 1980. *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century.* London: Hambledon Press.

Bowsky, W. M. 1970. *The Finances of the Commune of Siena, 1287-1355.* Oxford: Clarendon Press.

Braudel, F. 1973. *Capitalism and Material Life.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Braun, R. 1975. Taxation, sociopolitical structure and state-building: Great Britain and Brandenburg-Prussia. In *The Formation of National States in Western Europe,* ed. C. Tilly. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Cartellieri, O. 1970. *The Court of Burgundy.* New York: Haskell House Publishers.

Carus-Wilson, E. M., and O. Coleman. 1963. *England's Export Trade 1275-1547.* Oxford: Clarendon Press.

Chrimes, S. B. 1966. *An Introduction to the Administrative History of Medieval England.* Oxford: Blackwell.

Cipolla, C. 1965. *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400-1700.* London: Collins.

1969 *Literacy and Development in the West.* Harmondsworth, England: Penguin Books.

Clanchy, M. T. 1981. Literate and illiterate; hearing and seeing: England 1066-1307. In *Literacy and Social Development in the West: a Reader,* ed. H. J. Graff. Cambridge: Cambridge University Ptess.

Cressy, D. 1981. Levels of illiteracy in England 1530-1730. In *Literacy and Social Development in the West: A Reader,* ed. H. J. Graff, Cambridge: Cambridge University Press.

Farmer, D. L. 1956. Some price fluctuations in Angevin England. *Economic History Review, 9.*

1957. Some grain prices movements in 13th century England. *Economic History Review,* 10.

Finer, S. E. 1975. State and nationbuilding in Europe: the role of the military. In *The Formation of National States in Western Europe,* ed. C. Tilly. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Fowler, K. (ed.). 1971. *The Hundred Years'War.* London: Macmillan.

1980. *The Age of Plantagenet and Valois.* London: Ferndale Editions.

Harris, G. L. 1975. *King, Parliament and Public Finance in Medieval England to 1369.* Oxford: Clarendon Press.

Henneman, J. B. 1971. *Royal Taxation in Fourteenth-Century France.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Hintze, O. 1975. *The Historical Essays of Otto Hintze,* ed. F. Gilbert. New York: Oxford University Press.
Howard, M. 1976. *War in European History.* London: Oxford University Press.
Innis, H. 1950. *Empire and Communications.* Oxford: Clarendon Press.
Jewell, H. M. 1972. *English Local Administration in the Middle Ages.* Newton Abbot, England: David & Charles.
Kiernan, V. G. 1965. State and nation in western Europe. *Past and Present,* 31.
Lane, F. C. 1966. The economic meaning of war and protection. In *Venice and History,* ed. Lanę. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Le Roy Ladurie, E. 1966. *Les Pay sans de Languedoc.* Paris: SEUPEN.
Lewis, P. S. 1968. *Later Medieval France - the Polity.* London: Macmillan.
Lloyd, T. H. 1982. *Alien Merchants in England in the High Middle Ages.* Brighton: Harvester.
McFarlane, K. B. 1962. England and the Hundred Years'War. *Past and Present,* 22. 1973. *The Nobility of Later Medieval England.* Oxford: Clarendon Press. 448 A history of power to A.D. 1760
McKisack, M. 1959. *The Fourteenth Century.* Oxford: Clarendon Press.
Mann, M. 1980. State and society, 1130-1815: an analysis of English state finances. In *Political Power and Social Theory,* vol. I, ed. M. Zeitlin. Greenwich, Conn.: JAI Press.
Miller, E. 1972. Government Economic Policies and Public Finance, 1000-1500. In *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages,* ed. C. M. Cipolla. London: Fontana.
1975. War, taxation and the English economy in the late thirteenth and early fourteenth centuries. In *War and Economic Development,* ed. J. M. Winter. Cambridge: Cambridge University Press.
Mills, M. H., and C. H. Jenkinson. 1928. Rolls from a sheriff's office of the fourteenth century. *English Historical Review,* 43.
Murray, A. 1978. *Reason and Society in the Middle Ages.* Oxford: Clarendon Press.
Painter, S. 1951. *The Rise of the Feudal Monarchies.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
Pare, G., et al. 1933. *La renaissance du xiie siecle: les ecoles et Venseignement.* Paris and Ottawa: Urin and Institut des Etudes Medievales.
Phelps-Brown, E. H., and S. V. Hopkins. 1956. Seven centuries of the price of consumables. *Economica,* 23.
Poole, A. L. 1951. *From Domesday Book to Magna Carta.* Oxford: Clarendon Press.
Poulantzas, N. 1972. *Pouvoir politique et classes sociales.* Paris: Maspero.

Powicke, M. 1962. *The Thirteenth Century*. Oxford: Clarendon Press.
Ramsay, J. H. 1920. *Lancaster and York*. Oxford: Clarendon Press.
1925. *A History of the Revenues of the Kings of England 1066-1399*. 2 vols. Oxford: Clarendon Press.
Rashdall, H. 1936. *The Universities of Europe in the Middle Ages*. 3 vols. Oxford: Clarendon Press.
Rey, M. 1965. *Les finances royales sous Charles VI*. Paris: SEUPEN.
Ronciere, C. M. de la. 1968. Indirect taxes of "Gabelles" at Florence in the fourteenth century. In *Florentine Studies*, ed. N. Rubinstein. Evanston, 111.: Northwestern University Press.
Sorokin, P. A. 1962. *Social and Cultural Dynamics*, vol. III. New York: Bedminster Press.
Steel, A. 1954. *The Receipt of the Exchequer 1377-1485*. Cambridge: Cambridge University Press.
Strayer, J. R. 1970. *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Strayer, J. R., and C. H. Holt 1939. *Studies in Early French Taxation*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Tilly, C. (ed.). 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Tout, T. F. 1920-33. *Chapters in the Administrative History of Medieval England*. 6 vols. Manchester: Manchester University Press.
Tout, T. F., and D. Broome. 1924. A National Balance-Sheet for 1362-3. *English Historical Review*, 39.
Tuchman, B. W. 1979. *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century*. Harmondsworth, England: Penguin Books.
Vaughan, R. 1973. *Charles the Bold*. London: Longman.
1975. *Valois Burgundy*. London: Allen Lane.
Verbruggen, J. F. 1977. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages*. Amsterdam: North-Holland.
Waley, D. P. 1968. The Army of the Florentine Republic from the twelfth to the fourteenth centuries. In *Florentine Studies*, ed. N. Rubinstein. Evanston, 111.: Northwestern University Press.
White, L., Jr. 1972. The Expansion of Technology 500-1500. In *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages*, ed. C. M. Cipolla. London: Fontana.
Wolfe, M. 1972. *The Fiscal System of Renaissance France*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
Wolffe, B. P. 1971. *The Royal Demesne in English History*. London: Allen & Unwin.

14
Avrupa Dinamiği: III. Uluslararası Kapitalizm ve Organik Ulusal Devletler, 1477- 1760 lar

Son iki bölüm Avrupa'nın gelişiminin farklı yönlerine odaklandı. 12. Bölüm, yerel, *yoğun* feodal dinamiğe, özellikle de bunun ekonomik dinamiğine yoğunlaştı. 13. Bölüm (Avrupa'nın kendisinin de yaptığı gibi) özellikle devletin rolünde daha yaygın iktidar ilişkilerine odaklanarak dışarı yöneldi. Genel olarak, Avrupa'nın gelişmesi bu ikisinin bir karışımıydı. Bu bölümde, karışımın Sanayi Devrimi'ne kadar gün ışığına çıktığını görüyoruz. Bölüm, gelişimin yoğun yönünden çok yaygın yönüyle ve özellikle devletin rolüyle ilgileniyor. Bu nedenle, normalde sahip olması gereken şey olan Sanayi Devrimi'ne kadar ekonomik büyümenin çeşitli aşamalarının sürdürülebilir açıklamasından yoksundur. Gerçek bir açıklama, sanayileşmeye doğru kararsız bir hamleyle ilerleyen çeşitli Avrupa ülkesi ve bölgelerinde uygulanan hem ekonomik kuram hem de karşılaştırmalı bir metodolojiye gerek duyar. İlk sanayileşen, kendini Büyük Britanya'ya dönüştüren İngiltere'ydi ve burada da Büyük Britanya'dan söz edilmektedir. Fakat "Neden İtalya ya da Flanders ya da İspanya ya da Fransa ya da Prusya ya da İsveç ya da Hollanda değil?" sorusunun cevapları açıklamanın gerekli bir parçası olurdu ama bunlar burada tartışılmıyor.

Bu durum, bütün sürecin gereğinden fazla Britanya üzerinden ele alınmasına yol açabilir. Bunu ilk Britanya yaptı ama muhtemelen yapmaya zorlandı. Fransa ve diğer bir kısım ülke de onun hemen arkasındaydı. Britanya'nın çok büyük yeni iktidar kaynaklarına rastladığı çok-uluslu devlet sisteminde belirgin hale geldiğinde, hemen taklit edildi. Sanayi kapitalizmi aynı derecede evindeymiş gibi görünen diğer toplumsal ortamlarda nispeten hızla yayıldı. Bu ülkeleri özerk vakalar olarak alsak, ya da "feodalizmden kapitalizme bir geçiş" mahiyetinde dil tercih edilse, bir değil birçok dinamiğimiz olur. Britanya, Fransa ve Prusya vakalarını dikkatle inceledikten sonra mesela

Holton'un (1984) çıkarımı böyleydi. Tüm bu bütünde (ve ayrıca bütün dışında; bkz. 15. Bölüm) güçler, belli bir dönemde gelişim sürecinde toplumsal yapısı ve jeopolitik konumu ona belli bir "sınır" veren Britanya'yı etkiledi. Sınırlı olsa da, önderliği tesadüfî değildi.

Maalesef, bu, sürdürülebilir karşılaştırmalı metodoloji ve kuramın yokluğundan dolayı, burada tamamen destekleyebileceğim bir cümle değil. Yine de, bu bölümde bir kurama işaret ediliyor. Bir önceki bölümün tartışmasını sürdürüyor. Tartışma aynı zamanda çağdaş ekonomistler tarafından da yaygın olarak kabul ediliyor. Öncelikle kırsal emekçi sınıfın emeğinden faydalanabilen çiftçi ailelerin olmak üzere, kitlesel tüketim piyasasının büyümesi 18. yüzyılın sonunda Britanya'da meydana gelen ekonomik sıçramaya asıl teşviki sağladı. Piyasa, ağırlıklı olarak yurtiçiydi ve yurtiçi ulusala denkti. Bu, ulusal etkileşim ağı olan devleti meydana getiren iktidar örgütlerinin ortaya çıkmasındaki sürekli yoğunluğu haklı çıkarmaktadır. Bu yüzden, 12. Bölüm'de tanımlanan ekonomik dinamizmin bu dönem boyunca git gide daha kapitalist biçimler alarak büyük bir gürültüyle uzaklaştığını hatırda tutarak, İngiliz devletine yoğunlaşalım. Zaman zaman mırıldanmaları dinleyeceğim ve bölümün sonunda bunları daha etraflıca ele alacağım.

Devletin işlevlerinin göstergesi olarak İngiliz Devleti'nin maliyesine dönüyorum. Fakat bu bölümde, bu göstergenin eksiklikleri belirgin hale gelir ve bunu diğer analiz biçimleriyle tamamlıyorum.

Tablo 14.1. İngiliz Devlet Maliyesi, 1502-1688: Cari ve sabit fiyatlarda ortalama yıllık gelir (1451-75)

		Yıllık gelir (Bin £ şeklinde)		
Saltanat	Yıllar	Cari	Sabit	Fiyat Endeksi
VII. Henry	1502-5	126.5	112.9	112
Elizabeth	1559-70	250.8	89.9	279
	1571-82	223.6	69.0	324
	1583-92	292.8	77.9	376
	1593-1602	493.5	99.5	496
I.James	1604-13	593.5	121.9	487
I.Charles	1630-40	605.3	99.4	609
II. Charles	1660-72	1,582.0	251.1	630
	1672-85	1,634.0	268.7	608
II. James	1685-8	2,066.9	353.3	585

Not: Bu rakamlar, Tablo 13.2'de verilenlerle doğrudan kıyaslanabilir. Bütün kaynakların ve hesaplamaların ayrıntıları için, bkz. Mann 1980.

Kaynaklar: *Gelir:* Wolffe 1971 tarafından düzeltilmiş 1502-5, Dietz 1964a;1550-1602, Dietz 1923; 1604-40, Dietz 1928; 1660-8, Chandaman 1975. *Fiyat Endeksi:* Phelps-Brown and Hopkins 1956.

Tablo 14.1 1502-1688 dönemi boyunca zamansal gelir toplamları serisi sunuyorum. 1451-1501 dönemi için hiçbir güvenilir rakam yok ve VIII. Henry, VI. Edward ve Mary'nın saltanatı için hiç rakam yok.1660'dan önce verilen bütün rakamlar bir derece tahmine dayanıyor (Mann 1980'de açıklandığı gibi).[1] Aksine, 1660'dan sonraki rakamların iyi olduğu düşünülmektedir. Tablo, VII. Henry'nın cari ve sabit fiyatlarda devlet maliyesini, Güller Savaşları'nın karmaşasından önce V. Henry'nin sahip olduğu seviyeye getirdiğini göstermektedir. Sonra Sivil Savaş'a kadarki rakamlar iki eğilim göstermektedir: Gerçek devlet maliyesini fırlatan çok büyük bir fiyat enflasyonu ve enflasyonu kontrol edersek gelirin dengelenmesi. İkinci eğilim, birçok tarihçi Tudor yönetiminde devlette müthiş bir gelişme gördüklerinden şaşırtıcıdır.[2] Bu eğilimleri daha ayrıntılı olarak inceleyelim.

Enflasyondan ve uzun süren savaşlardan sıkılan VII. Henry defterlerini dengeledi ve hatta artık bile topladı. Geliri kabaca eşit oranlarda üç ana kaynaktan geldi: Kraliyet topraklarından gelen kiralar, gümrük vergileri ve sömürgelerden alınan vergiler. Sonuncusu, rakiplerinden ve yabancı güçlerden tahtına yönelik kısa süreli tehditleri bertaraf etti. Maliyenin yeniden düzenlenmesine rağmen, genel boyutu ve ana işlevleriyle devleti gelenekseldi. Hane halkının masraflarını karşılamak, birkaç danışmanın siyasi tavsiyelerini satın almak, yüksek divanı yönetmek, eyalet sınırları boyunca ticareti düzenlemek, madeni para çıkarmak ve sadık baronların yardımıyla ara sıra savaş açmak, bunlar, neredeyse kesin olarak ulusal varlığın % 1'inden azını içeren ve devletin tebaasının çoğu için marjinal olan devlet işlevlerinin toplamıydı.

Sonraki iki yüzyılda, bu devlet iki tanesi geleneksel ve biri yeni olan üç güç tarafından önemli ölçüde değiştirildi. Savaş maliyeti ve enflasyondaki tırmanış sürekli olarak çakışmaktadır. Yönetici sınıfın düzenleyicisi olarak devletin rolündeki artış "organik" aşamaya ulaşmamıştı.

İlk değişiklik olan savaş maliyetlerindeki artış Orta Çağ deneyimlerinde tahmin edilebilirdir: Daha savaşçı bir kral olan VIII. Henry'nin tahta çıkışının sonuçları. Tablo 14.2, Dietz'in, Henry'nın saltanatının ilk yılı boyunca nakit-harcama toplamları tahminini içermektedir. Fransız savaşlarına başladığı 1512 yılındaki dört kat artış ve savaş yoğunlaşırken sonraki yıl neredeyse 3 kat artışa bakın! Artışlar neredeyse bütünüyle askeri harcamalardan kaynaklan-

[1] O tarihten itibaren G.R. Elton beni Elizabeth'in saltanatına ait rakamların toplam geliri olduğundan düşük gösterdiğine ikna etti. Belki de izi sürülebilen gelirin üçte biri kadar olan görünüşte edinilen bazı gelirin, Devlet hazinesi hesaplarında izini sürmek zordur

[2] Elizabeth'in yönetiminde ikinci bir eğilim eklesek de, genel eğilim değişmez: Elizabeth geliri VII. Henry'nin seviyesinin sadece dörtte biri kadar yükseltmiş olurdu, bu da 1660'tan sonraki artışın yanında küçük kalan bir artış olurdu. Daha sonra sabit fiyatlardaki gelir Orta Çağın son dönemindeki seviyeyi ikiye katladı.

maktadır. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi savaş, devleti zenginleştirir. Savaşın başlangıcındaki bu sıçramalar bizim zamanımıza kadar uzanıyor. Ama sıçranan yükseklik artık azalmaya başlıyor. Henry'nin Fransız Savaşları, harcamaları 1511-13 arasındaki iki yılda on katına çıkardı. Dietz'in rakamlarına (1918: 74; 1964a: I, 137-58) güvenilebilirse, 1542-6'daki Fransız ve İskoç Savaşları, harcamaları neredeyse dört katına çıkarır. 1688'den sonra daha da düşmelerine rağmen, dört katlık artışlar sonraki yüzyılda kuraldır. Devletin, bölgelerini değiştirdiği ve daha ılımlı savaş açtığından değil, daha ziyade *barış zamanı* askeri giderlerin artmasından kaynaklanmaktadır. Tablo 14.2, en azından tek bir parça ayrı bir hesaptan ödendiği için, bunun VIII. Henry'nin ilk savaşlarında hazırlandığını gizlemişti. Fransa'da Tournai'deki garnizonun bakım masrafları 1514 ve 1518 arasında (teslim olduğunda) yılda 40,000 £ tutuyordu. Artık, 16. yüzyılın büyük bir kısmında, Berwick, Calais ve Tournai'de ve İrlanda'da garnizon harcamaları neredeyse barış döneminin geri kalan bütün masrafları kadar çok para çekti. "sürekli-savaş hali" yoldaydı.

Tablo 14.2. Nakit Harcamalar, 1511-20 (sterlin cinsinden)

Yıl	Toplam Harcama	Askeri Harcamalar	Dış Müttefiklere Yardım
1511	64,157	1,509	—
1512	269,564	181,468	(32,000 gold florins)
1513	699,714	632,322 [a]	14,000
1514	155,757	92,000	—
1515	74,006	10,000	—
1516	106,429	16,538	38,500
1517	72,359	60	13,333
1518	50,614	200	—
1519	52,428	—	—
1520	86,020	—	(32,000 gold florins)

[a] artı 10,040 kron.

Kaynak: Dietz 1964: I, 90-1.

Askeri Devrim ve Devlet Sistemi

Garnizon giderleri, askeri örgütlenmede kabaca 1540-1660 döneminde meydana gelen değişiklikler buzdağının görünen kısmıydı. Roberts'ı (1967) takip eden birçok tarihçi bu değişikliklere Askeri Devrim etiketi ekledi. Rolleri(Hale 1965'te ileri sürüldüğü üzere) çoğunlukla abartılmasına rağmen ateşli silahlar devrimin bir parçasıydı. 14. ve 15. yüzyılda Avrupa'da tanınmaları yavaştı ve orduların taktiklerinde ilk etkileri çok az oldu. 14. yüzyılın başlarından beri egemen olan mızraklı askerlerin taburlarına sadece tabanca eklendi. Daha büyük topçu silahları, eyalet soylularının erişiminden uzak ölçekte bir yatırımı

içerdiğinden özelikle deniz savaşlarında daha büyük nihai etkiye sahipti. Kral, feodal soylular sınıfının kalelerini yıkabilirdi.

Fakat, sonra, silah, yeni bir savunmaya yönelik kara savaşı türü olan, arkasında silahşörlerin, kuşatanları, daha kalenin ana duvarlarına ulaşmadan kurşun yağmuruna tutabildiği, özenle hazırlanmış yıldız şeklinde alçak tahkimata, yıldız surlara, yol açtı (bkz. 1979). Ağır silahla, böyle burçları azaltmak, kitlesel karşı siper ya da açlık daha uzun sürerdi, savaşları uzattı, askerleri bağladı ve daha fazlasına mal oldu. İsveç ve Flamanların 14. yüzyılda geçersiz kıldığı savaş hatlarının yeniden tanınmasının mızraklı piyadelerin atış gücünü artırdığını fark eden Maurice of Nassau ve Gustavus Adolphus gibi generallerin hareketli taktiksel yenilikleri bunlarla bağlıydı. Fakat hatların müfrezeden çok delmeye ihtiyaçları vardı ve saldırı halinde siperle korunmaları gerekliydi. Roma'nın delme ve kazma yöntemlerine dönüldü ve yeniden canlandı. Savaşmanın yanında çalışmaya da istekli, yüksek maaşlı, disiplinli profesyonellere her zamankinden daha çok ihtiyaç vardı. Bu, askeri örgütlemenin merkeziyetçiliğini artırdı ve delme, paralı askerlerin egemenliğini (ayrıca baş belası özerkliklerine nihai bir sonu) garanti etti. Buna ek olarak, nüfusa göre orduların boyutu 16. yüzyılda yine en azından % 50 arttı (Sorokin 1962: 340). Parker (1972: 5-6) bu yüzyılda ordunun boyutunun bazı durumlarda on kat büyüdüğünü ileri sürer. 16. yüzyılın ortalarından itibaren deniz kuvvetlerinin boyutu ve maliyetleri de arttı. İlk başta, uzman savaş gemileri çok azdı ama dönüştürülmüş ticaret gemileri ve denizcilerinin bile onarıma ve yeniden eğitime ihtiyacı vardı. Ağır silahlar, savaş gemisine yatırıma yol açtı. Bütün bunlar sadece savaş maliyetlerini artırmakla kalmadı, aynı zamanda bu maliyetlerin yüksek kalmasını da garanti etti. İster savaş ister barışta olsun, artık askeri giderler kayda değerdi. XII. Louis, Milanolu danışmanı Trivulzio'ya İtalya işgalinin başarısının nasıl sağlanabileceğini sorduğunda, şu cevabı aldı: "Gönlü zengin kralım, üç şey gerekli: Para, para ve yine para" (Ardant 1975: 164'ten aktarıldı). Daha sonraki her maliyet artışıyla, danışmanlar "… ve daha da çok para" diye ekleyebilirlerdi.

Bütün bu değişiklikler, sermaye-yoğunluklu erzak ve böylece merkezi düzenli yönetim ve bir toprağın kaynaklarını bir noktada toplayabildikleri sermaye muhasebesinin rolünü artırmıştır. Değişiklikler, teritoryal olarak merkezi iktidarı (devlet) artırdı ama aynı zamanda bu bölgedeki (mesela kapitalizm) emtia türlerinin dağılımını da artırdı. Elizabeth'in donanmasındaki ve Wallenstein'in ordusundaki kapitalist yöntemlerinin ilk görüntüsüyle ilgili sık sık yorum yapılmaktadır. Devlet ve kapitalizm arasındaki bağ git gide yakınlaşmaktaydı.

Yaklaşık iki yüzyıl alan, diyelim ki 1444'te Fransa'da Charles'ın kurduğu ilk düzenli ağır silah şirketinden sırasıyla 1625 ve 1634'te Maurice of Nassau ve Wallenstein'in ölümüne kadar, bir askeri tarih dönemini özetledim. Bu

nedenle, askeri gelişmelerin, aniliklerinden dolayı değil, uzun ve artan etkisinden dolayı bir devrim teşkil etmektedir. Silah, taktik ve strateji teknolojileri ve askeri ve devlet örgütlenmesi şekilleri bütün bu dönem boyunca gelişti. Sadece en sonunda, belki de sembolik olarak bu iki büyük ölüm girişimcilerinin ölümünde, dönüşüm, tamamlandı. Hintze'nın dile getirdiği gibi, "Albaylar, özel askeri girişimciler olmaktan çıktı ve devletin hizmetkârları oldular" (1775: 200; ref. McNeill 1982: 4. Bölüm).

Ama ne tür devlet kabul ediliyordu? Çok fakir devletlerin başı dertteydi. Ve "feodal" devlet artık bitmişti: Sefer sistemleri boyunca kişilerin silah altına alınmasının vasallar tarafından serbest sözleşmeli dağıtımı oldukça eskimişti. Şimdi yetersiz derecede sermaye-yoğunluklu olan paralı asker takımı tarafından sertleştirilemezdi de. İtalya'da olduğu gibi, şehir devleti sisteminde, küçükten Siena'nın boyutuna kadar orta boyuta kadar olan devletler, kuşatma savaşında bağımsızlıklarını korumak için yeteri kadar para bulamadılar. Daha geniş, merkezi yönetimler gerekti. Aslında, silahın birleştirme ve merkezileştirme sonucu dünya çapında yaygındı, Avrupa, Japonya ve Afrika'nın çeşitli kısımlarına girişi merkezi devlet iktidarını artırdı (Brown 1948; Kiernan 1957: 74; Stone 1965: 199-223; Morton-Williams 1969: 95-6; Goody 1971: 47-56; Smaldane 1972; Bean 1973; ve Law 1976: 112-32). Bu elemeler, Avrupa'nın bir devlet sistemine doğru ilerlediğini, başka bir deyişle, ayakta kalan birimlerin nispeten merkezi ve nispeten teritoryal olacağını garanti etti. Daha esnek feodal devletler birliği, gezici askeri makineler ve küçük dokular arası şehirler ve küçük prenslikler, savaşın zayiatlarıydı.

Böylece Avrupa'da, aktörlerin daha yakın bir şekilde eşit olduğu, çıkarlarının daha benzer olduğu ve diplomasilerinde usulen daha rasyonel oldukları daha düzenli birçok devletli sistem oldu. Avrupa'nın tamamı, daha küçük İtalyan çok devletli siteminin önceki deneyimlerini tekrar ediyordu ve önceki askeri ve diplomatik tekniğin çoğu İtalya'dan yayılıyordu. Bu teknikler, onu çok devletli bir sistem olarak koruyarak, İtalya'da uzun bir jeopolitik açmazı garanti etti. Devletlerin savunma diplomasilerinin, herhangi birinin egemenliği elde etmesini engellemesi hedefleniyordu.

Askeri Devrimin, öncü ve geniş devletleri yok ederek, bu jeopolitik açmazı değiştirmesi mümkün değildi. Temel lojistik altyapı çok az değişti. Ordular hala (suyun çok bol olduğu) Avrupa topraklarında maksimum dokuz saat yürüyebiliyorlardı. Sonra duruyorlar, yerel hasatı yağmalıyorlar ve yeniden yürümeye başlamadan önce üç gün boyunca ekmek pişirmeye koyuluyorlardı. 17. yüzyılın sonunda Marlborough, Le Tellier, Louvois gibi bir takım generaller, erzakların düzenlenmesine çok önem vermeye başladılar ama hala karargâhlarından ihtiyaçlarının sadece % 10'u gibi bir miktarı üretebiliyorlardı. Ordular hala kırsal alandan geçiniyorlardı. Kara ulaşımında bir devrim olmadan, sıkıntı, yürüyüş hattı çevresinde yetişen mahsulün verim oranıydı. Tablo

12.1'de gördüğümüz üzere, bu durum (atılım yaptığı) 18. yüzyıla doğru iyileşiyordu. Bu orduların boyutundaki büyümenin ağır basan belirleyicisi olmuş olabilir. Fakat yine de boyut, hareketlilik ve konuşlanma biçimlerinde tek bir devletin diğer önde gelen ve geniş devletleri sayı ve hareket hızı ile alt etmeyecek şekilde üst sınırlar koydu.[3] Bu yüzden savaşın neticesi egemenlik değil, sadece yenilgiden bahsetmekten kaçınma olabilirdi. Avrupa, karada sonsuz bir sıfır toplamlı oyun anlamına gelen şeyi oynayarak çok devletli bir sistem olarak kalacaktı. Önde gelen devletler daha zayıfları vurabilirdi ama birbirlerine karşı, denizin başka olanaklar sunmasına rağmen, kara savaşında bir açmaz vardı. Bu açmaza önemli bir katkı, çok devletli sistemlerin daha genel bir özelliğiydi: İleri gelen iktidar, yeni iktidar teknikleri karşısında bocalarken, rakiplerinin daha başarılı olanları tepki verip daha düzenli ve planlı bir biçimde taklit ederler. Geç girişin avantajı, sanayileşmeyle başlayan çok devletli sistemlerin bir özelliği değil.

Peki, bu devletlerin iç yapılarının nasıl olması mümkündü? Birden fazla seçenek hala açıktı. Oldukça iyi işleyen bir gariplik, Wallenstein'in Otuz Yıl Savaşları'ndaki kitlesel "kapitalist" girişimiydi. Friedland'deki Protestanlar'in elinden alınan büyük arazileri bahşederek bir ordu toplayıp eğitmek için kaynaklarından faydalandı. Ordu daha sonra kuvvetlerini 140.000'e çıkarmasını sağlayan, şehirleri haraç vermeye zorlayarak kuzey Almanya çevresinde ilerledi. Fakat suikasta uğramasa, böyle etkin bir general kim bilir hangi "devleti" kurmuş olabilirdi? Bu istisna dışında, askeri iktidarın önde gelen kenarını elde etmek için desteklenen iki ana devlet türü vardı. Çünkü iki temel gereklilik vardı: Büyük ve sabit zenginlik kaynaklarının elde edilmesi ve büyük, merkezi bir askeri insan gücü yönetiminin geliştirilmesi. Böylece çok zengin bir devlet, halkının hayatından ve sivil aktivitelerinin geri kalanından oldukça ayrı silahlı kuvvetlerin parasını ödeyebilir ve yönetebilirdi. Ya da belli bir zenginliği olan ama iş gücü bakımından daha zengin olan bir devlet, bütün yönetimine ve genel olarak toplumsal yaşantısına daha merkezi olan mali-iş gücü çıkarım sistemi olan büyük, rekabetçi silahlı kuvvetler oluşturabilir. Bu bölümde daha sonra bu "mali" ve "harekete geçmiş" alternatiflerin "anayasal" ve "mutlakıyetçi" rejimlere dönüştüğünü göreceğiz. Bu yüzden, eğer makul bir şekilde bir araya getirilmiş ve tek tip idari tekniklerle harekete geçirilmişlerse, büyük zenginlik ya da nüfus boyutu artık son derece avantajlıydı. Sonraki yüzyıllarda büyük İtalyan Cumhuriyetleri (Cenova ve Venedik), Hollanda ve İngiltere zenginlikleriyle desteklendiler ve Avusturya ve Rusya nüfusları ve nispeten tek tip devlet mekanizmalarıyla desteklendiler. İspanya ve Fransa her iki avantajdan da yararlandı ve aslında Avrupa'da ordunun liderlik ettiği siyasi

---

[3] Bu paragrafın ayrıntıları için Creveld 1977' ye minnettarım.

egemenliğe en çok onlar yaklaştı. Çok devletli sistem tarafından en sonunda çözüldüler.

Büyük hükümdarlar ve Avrupa Cumhuriyetleri, İspanya ve İsveç önde ve İngiltere ve Avusturya arkadan gelecek şekilde savaş makinesinin tam kontrolüne doğru dengesiz bir biçimde ilerledi. Mali etki İspanya tarafından erken hissedildi. Ladero Quesada (1970) 1481'de Kastilya kraliyet harcamasındaki üç kat artış ve 1504'teki iki katlanma ağırlıklı olarak savaşın sonuçlarıydı. 1480-92 dönemi boyunca, Granada'nın fethi bütün harcamanın en azından dörtte üçüne mal oldu. Savaş bittiğinde, makine çözülmedi ama diğer uluslar arası teşebbüslere çevrildi. Parker (1970) 1572-6 döneminde İspanya'nın bütçesinin dörtte üçünün savunma ve borç servisine gittiğini belirtir (ref. Davis 1973: 211). Avrupa'da devlet harcamalarında 16. yüzyıldaki sert artış bir bütün olarak temelde artan askeri giderler ve daha sürekli borç ödeme sistemlerinin oluşumundan kaynaklanıyordu (Parker 1974: 560-82).

İngiltere sondan geliyordu çünkü başlıca silahlı kuvveti olan donanmanın giderleri 17. yüzyıla kadar artmadı. Sadece İngiltere ve Hollanda imparatorluk yapısıyla düşmana saldırmayı gölgede bıraktığında ve birbirlerinin donanma güçleriyle karşılaştıklarında menfaatleri silindi. Üç anglo-flemenk savaşı bunu 1650'lere, 1660'lara ve 1670'lere kaydeder. 1660'ların ortalarından itibaren sonraki iki yüzyılda donanma, kara kuvvetleri ve savaş borçlarının ödenmesinin öne geçtiği birkaç yıl hariç İngiliz devlet harcamalarında en geniş paya sahipti. Elizabeth ve iki Stuarts'ın yönetiminde birleşik askeri harcamalar barış zamanında bütün harcamaların % 40'ına kadar düşebilirdi, fakat II. Charles ve II. James yönetiminde asla % 50'nın altına düşmedi ve daha ağır borç ödemeyle desteklendi. (Dietz 1923: 91-104; Dietz 1928: 158-171; Chandaman 1975: 348-66). Daimi savaş devleti İngiltere'ye iki aşamada geldi. Tudor garnizonlarının bunun müjdecisi olmalarına rağmen, Pepys'in donanması asıl hamlesini oluşturdu.

Bu, devletin ikinci geleneksel devlet müdahalesiyle kuvvetlendi: Enflasyon. Tablo 14.1 devlet maliyesinin boyutunun, büyük ölçüde askeri ve borç ödeme giderleri nedeniyle, sadece 1660'dan sonra gerçek anlamda büyük ölçüde arttığını göstermektedir (sıçrama muhtemelen 1650'lerde belgelenmemiş Milletler Topluluğu döneminde ortaya çıktı). Tudor enflasyonunun devlet üzerinde geleneksel olarak olduğu gibi yenilikçi bir etkisi vardı ve bu etki gerçek boyutunda çoğalıyordu. 1520'yi takip eden yüzyıllarda fiyatlar altı kat arttı, bu da muhtemelen Avrupa genelindeki rakama yakındır.[4] Bu, o zamanlar, (her ne kadar bizim yüzyılımız bunu aşabilir gibi görünse de) Avrupa devletleri için tarihsel olarak emsalsizdi. Dönem boyunca, gerçek zenginlik daha yüksek fiyatlara yol açacak şekilde yayılıyordu. Fakat aksine enflasyon,

---

4 Bu artışın sebepleri belirsizdir. Bir katkı faktörü olan Yeni Dünya'dan İspanyol gümüşü akınının çoğu gizlice sokuldu ve bu yüzden hareketinin izi sürülemiyor (Outhwaite 1969).

özellikle arazilerden alınan kiralar olmak üzere kraliyetin bazı gelir kaynaklarını etkiledi. Enflasyon ve savaşın artan cari maliyetlerinin baskısı altındaki VIII. Henry, VI. Edward ve Mary'nin hükümetleri tekrar edilemez manevralara başvurdular: Kilisenin kamulaştırılması, madeni paranın değerini düşürme, kraliyet arazilerinin satılması ve büyük çapta borç alma. VIII. Henry yönetiminde bir önemli ve daimi gelişme meydana geldi: Barış zamanı vergilendirme. Yaklaşık 1530'dan itibaren, her ne kadar vergilendirme bağışları neredeyse bütünüyle enflasyona çözüm getirmek ve askeri giderleri üstlenmeye adanmış olsa da, vergilendirmenin sebebinin savaşın patlak vermesi (Elton 1975) olduğu farz edilemez.

Bu yıllar önemli bir değişime işaret edebilir. 1534'te Parlamento'nun verdiği vergilere başlangıç ilk defa kralın hükümetinin genel sivil çıkarlarına hitap eder. Bu, çoğunlukla İrlanda'da uzlaşma ihtiyacına ve tahkimat ve liman işlerine atıfta bulunur gibi durmaktadır. Yine de Schofield bunu "devrim niteliğinde" düşünür, çünkü kral'ın "büyüklüğü ve cömertliğine" daha genel başvurular parlamento diline serpişmeye başladı (1963: 24-30). Peki, Tudor ve Stuart devletinin "sivil işlevleri" ne âlemdeydi? Genişliyorlar mıydı? Bu, üçüncü yenilikçi olan ulusal devletin organik bir birim olduğu noktada devletin koordine etme rolünde artışa yol açar.

Sadece mali duruma bakarsak, sivil işlevler 16. yüzyılda fark edilebilir değildir. Hane halkı giderleri VII. Henry'nin saltanatıyla Elizabeth'in son yılları arasında, fiyatlardaki artışla aynı olacak şekilde, yaklaşık beş kat (Dietz 1932) arttı. Askeri olmayan başka hiçbir harcama daha fazla artmadı. Yine de I. James ile bir değişim meydana geldi. Sivil harcamaları bir fiyat deflasyonu zamanında Elizabeth dönemi seviyesinin üstüne çıktı. Elizabeth'in saltanatının 15. yılında ortalama yıllık harcama 524.000£ civarındaydı, askeri harcamalar bunun % 75'ine katkıda bulunuyordu. I. James bütün yabancı güçlerle barış yaptı ve askeri harcamalarını (çoğunlukla İrlanda garnizonları için) bütçesinin % 30'una düşürdü. 1603-8 dönemi boyunca ortalama yıllık harcaması 420.000 civarındaydı; böylece sivil harcamaları dörtte bir oranında artmıştı (Mann1980'de açıklanmış eklentili yeniden hesaplamalarla; Dietz 1964: II, 111-13). Dietz (1928) üç tane yardımcı faktör gösterdi. Birincisi, Elizabeth'in aksine James evli ve çocukluydu ve bu nedenle hane halkı giderleri daha fazlaydı. İkincisi, rakiplerinin ileri sürdüğü gibi savurgandı: Kraliçe Anne'in çocuk yatağına 15.593£ harcaması savurganlığı gösteriyordu! Fakat "savurganlık" bütün devletlerin bütünleyicisi olmaya başlayan üçüncü bir harcama faktörüne karışıp kaybolmuştu: Soylu devlet memurlarını ödüllendirmek. James, kısmen tahtta İskoç bir yabancı olarak kendini güvensiz hissettiği için soyluları ve büyük iş adamlarını satın altı. Fakat "getiri sistemi" Avrupa'da, nispeten James'ten daha güçlü kralların yönetiminde bile yaygın hale geldi. Avantaların maliyeti, askeri harcamaların gölgesinde kaldığından, olağandışı değildi.

Fakat devlet işlevlerinin genişlemesinin habercisi olduklarından önemleri maliyetlerinden fazlaydı.

Eşgüdümlü Devletten Organik Devlete

"Getiri sistemine" önce soylular, seçkinler sınıfı açısından bakalım. Zamanın büyük aileleri, öncekiler kadar büyük değildi. Birçok tarihçi, sonraki Tudor ve önceki Stuart soylu ailelerinin gelirlerini hesaplamıştır. Northumberland'in dokuzuncu kontunun geliri 1598-1604 döneminde yıllık 7.000£'den azdı ve 1615-33'te yaklaşık 13.000£'a çıktı (Batho 1957: 439). Krallıktaki en zengin adam olarak tanınan Sir Robert Spencer 17. yüzyılın başında en fazla 8.000£ aldı (Finch 1956: 38, 63). Yeni yüzyılın başlangıcında en büyük devlet memuru olan The Cecils bu rakamları gölgede bıraktı: 1621-41'de Salisbury'nin makamdan çok toprağa bağlı olan ikinci kontunun geliri yaklaşık 15.000£'e inmesine rağmen, 1608-12 döneminde ilk kontunun geliri yaklaşık 50.000 £'di (Stone 1973: 59, 143). Yine de, bütün bu rakamlar, kraliyet gelirleri karşısında çok küçüktür. Durum Orta Çağ döneminde böyle değildi. Nüfuzlu kimseler artık avuç dolusu tek tek aileler ve hane halkı olarak değil, *bir sınıf olarak* büyüklerdi.

Bundan şu sonuç çıkar ki yirmi büyük adamından oluşan konseyde kral şeklindeki hükümetin Orta Çağ konsey biçimi bir danışma aracı olarak artık uygun değildi. Bu bölümde daha sonra ele alınan nispeten "mutlakiyetçi" ve "meşruti" yollar gibi ya meclisi merkez alan makam yapısı ya da temsili meclisler daha uygundu. Ayrıca buradan büyük adamların kişisel lord-vasal ilişkine dâhil olmayacağı sonucu çıkar. Daha geniş bir sayıyı etkilemek için hükümdar artık gösterişli tantana ve geçiş alayıyla kalitesini sergileyerek halka açıldı. Bu, en uç noktasında, XIV. Louis'in bu tasvirinde görebildiğimiz gibi, tuhaf oldu:

> Fransa Kralı bütünüyle artıksız bir "halka açık" kişilikti. Annesi onu herkesin önünde doğurdu ve o andan en önemsiz anlarına kadar varlığı şerefli görevlerde bulunan hizmetkârların gözleri önünde açığa vuruldu. Herkesin önünde yemek yedi, herkesin önünde yatağa girdi, uyandı, herkesin önünde giyindi ve kendisine çeki düzen verildi, herkesin önünde idrar ve dışkısını boşalttı. Herkesin önünde pek banyo yapmadı ama kendi başına da yapmadı. Herkesin önünde çiftleştiğine dair hiç kanıt bilmiyorum ama muhteşem gelininin bekâretini bozması beklenen şartlar düşünüldüğünde yeterince yaklaştı. (Herkesin önünde) öldüğünde, vücudu herkesin önünde çabucak ve darmadağın bir şekilde parçalandı ve ayrılmış parçaları resmi bir şekilde ölümcül varlığı boyunca ona hizmet eden kişilerden daha rütbelisine verildi. [Poggi 1978: 68-9]

Aleniyetten daha önemlisi kamu hukukuydu. Davranış kuralları artık lord-vasal zincirine o kadar da kolay bırakılamıyordu. İngiltere, Fransa ve İspanya'da hükümetin özelden evrensel kurallara yönelişinde bilinen ilk aşa-

ma " teritoryal özerk kontluklardı, merkezi yönetimden 13. Bölüm'de bahsediliyor. İngiltere'de Yorklu kral IV. Edward (1461-83) özerk kontluklardan kendi hanesine şövalye ve seçkinleri çekerek daha az asker topladı. Bu zengin çekirdek bölgeyi daha doğrudan yönetti (başka yerlerde yönetim nüfuzlu kimselerle yapılıyordu). VIII. Henry'ye kadar, bu kontluklardan askerler kralın yasama meclisinin çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Yasama meclisine iki ya da daha fazla soylu erkek sağlayan kontlukların haritası [Falkus and Gillingham 1981: 84] Doğu Anglia ve Güneydoğu'da ve başka yerde sadece üç kontlukta komşu kontlukları göstermektedir. Süreçte son aşama, 18. yüzyıl İngiltere'sinde fark edilebilir: Hepsinin zenginliği kapitalist bir şekilde elde edilen ve kullanılan seçkinler, soylular, kasaba sakinleri ve siyasi "görevliler" den oluşan bütün bir ülkeye yayılan bir "sınıf-ulus". Aralarında da, sivil ve dini çekişmelerin tuhaflıklarından son derece etkilenen karmaşık bir geçiş vardı. Fakat genelinde, bu, bir ulusta kapitalist sınıf gelişiminin uzun soluklu bir sürecidir.

Bir sınıf olarak güçlü adamlar devlete eşit derecede yararlıydı. Özerk askeri kaynaklarının artık pek gerekli olmamasına rağmen, kralın, bunların zenginliklerine ihtiyacı vardı. Ayrıca birçok ülkede yerel idarenin ve adaletin kontrolü altındaydı ve bu yüzden komşularının mal varlıklarına ulaşabiliyorlardı. Özellikle vergi tahsildarına karşı olmak üzere, devlete karşı pasif direniş güçleri dikkate değerdi. Hiçbir kral onlar olmadan hükmedemezdi. Hem askeri hem sivil, merkezi devlet makamlarına çekildiler. Hane değil de *hükümdar ve maiyeti*, aktivitenin odak noktasıydı ve *makamlar* umutların odak noktasıydı. Değişik ülkelerde değişik yollarla olsa da makamların sayısı arttı.

Başlıca iki değişkeni ayırt edebiliriz. Birincisi, toprak-merkezli devletler donanma güçlerinin silahlı kuvvetlerine çektiklerinden daha çok soylu sınıfı ordularına çekti. 17. ve 18. yüzyıllarda, topçuluk hariç daha yüksek rütbeli komutanlar ve bütün kara subayları, daha orta sınıf donanma askerlerinin aksine bütün ülkelerde soyluların egemenliğine girdi (Vagts 1959: 41-73; Dorn 1963: 1-9). İkincisi, doğrudan vergilendirme hakkında akıl danışmaya isteksiz ve olanaksız olan bazı krallar, özellikle vergide iltizam usulüyle, tarihi kraliyet makamlarını satma işlemini yoğunlaştırdı. Uygulama yaygın olsa da, Fransa buna en açık örnekti (Swart 1949). Her yerde kralın iltiması, I. James'in "savurganlığı", "getiri sistemi" kapsam ve miktar bakımından büyüdü ve kralın toprak sahibi soylularla arasındaki tarihi toplumsal dayanışmayı merkezileştirdi ve böylece dayanışma ve anlaşmazlıklarını merkezileştirdi ve siyasileştirdi.

Merkezileşme eğilimleri devlet maliyesini, devlet aktivitelerine eksik bir yol gösterici haline getirdi. Ne mali çıkarlar, ne de getiri sisteminin maliyeti devasa değildi, yine de kralın düzenleyici rolü önemli ölçüde artmıştı. Siyasi çıkarımlar, devlete bağımlı bir role doğru soyluları zorlayıp tüccarları destekleyerek, "simetrik" ve "siyasi" sınıf mücadelelerinin gelişiminde önemli bir

adım olan "hükümdar ve maiyeti" ve "halk" tarafları arasında bir dizi anlaşmazlıkları başlattı.

İngiltere'de hükümdar ve maiyeti ve parlamento, iki önemli ulusal anlaşmazlık ve koordinasyon alanı oldu. Hükümdar ve maiyeti, bir koruyucu-korunan ilişkisi ağında haklar ve görevler dağıtarak daha özerkti. Bu sadece eski uzlaşmacı uygulamalara saray mensupları sürüsü gibi sayılar ekledi. Parlamento henüz o kadar güçlü olmasa da daha yeniydi. Yasama aktiviteleri aşırı derece de artmıştı. Elizabeth'in saltanatının ilk yedi döneminde 144 umumi ve 107 özel yasa çıkarıldı ve buna ek olarak 514 yasa tasarısı geçemedi (Elton 1979: 260). Kabaca aynı sayıdaki umumi ve özel yasaya dikkat ediniz. İkincisi belli bir bölge, lonca ya da diğer birtakım ilişkilere bağlıydı. Bu muhteşem baronluk ve kilise hanelerinin çöküşünü göstermektedir, öyle ki özel anlaşmazlıklar artık sık sık Westminster'a getirilirdi. Merkezi düzenleme gücü hala hükümdar ve maiyetiyle paylaşılsa da, evrensel ve özel kurallar bir egemen yerde bırakıldı. Bu henüz üniter bir devlet değildi.

Toplumsal yasama alanı bu eğilimlere güzel bir örnektir. Diğer birçok büyük devlet gibi İngiliz devleti de uzun süre kriz zamanında maaşların, fiyatların ve seferberliğin bütün kontrolünü üstlenmişti. Tudors ve Stuarts yönetiminde yasama kapsamı genişledi. Ekonomik ve nüfus genişlemesi toplumsal kargaşaya neden oldu. Cebri kuşatmalar mecliste birçok tartışmaya yol açtı ve nüfusta üç kat büyüme 1558 ve 1625 arasında Londra'yı karıştırdı. Toplumda kargaşa korkusu ve hayırsever duygular Elizabeth'in Fakirleri Koruma Kanunu'nda birleşti. Resmi olarak, yeni kanunların kapsamı genişti. Yerel vergiler çalışmak isteyenler için para ve çalışma materyali ve işsizler, başıboş gezenler için ceza ve ıslahı ödüyordu. Yerel sulh hâkimleri, tamamen kraliyet danışma meclisinin kontrolü altında sistemi yönetirlerdi. Fakirleri Koruma Kanunu, yasamanın esas hamlesi bile değildi; çok çeşitli yazılı kanunlara destek ücretleri ve istihdam koşullarını düzenlemeyi, işgücü hareketliliğini kontrol etmeyi ve kıtlık zamanında fakirlere yiyecek sağlamayı hedefliyordu. Görünüşe göre bu, devletin genişleyen işlevlerini temsil ediyor: Artık sadece bir savaş makinesi ve son çare mahkemesi değil, aynı zamanda, sınıf ilişkilerinin aktif denetleyicisiydi.

Gerçek o kadar da devrim niteliğinde değil. Fakirleri Koruma Kanunu'nun nasıl uygulandığını tam olarak bilmiyoruz ama bu, uygulamanın dengesiz ve yerel kontrol altında olduğunu göstermektedir. Elbette sulh hâkimleri yerel seçkinlerdi. Toplanan vergiler, benzer amaçlarla verilen özel yardımların miktarından çok daha az olacak kadar küçüktü (1650'den 1660'a kadarki hükümdarsız dönem boyunca hariç). 1500'den 1650'ye kadar yaşlı evleri, doğrudan bağış, hastaneler, yoksullar yurdu ve benzeri hayır amaçlarıyla yıllık en az 20.000£ özel şahıslar tarafından miras olarak bırakılıyordu (Jordan 1969: 5.

Bölüm). Hanehalkı ve hükümdar ve maiyetinin giderlerini çıkarırsak bu miktar, sivil işlevlerde Tudor devletinin toplam harcamalarını aşıyordu.

Tudor iddiaları tüm toplumu kapsıyordu: Vatandaşlarının refahını ve ahlakını kesin olarak gerçekleştirmek, ticaret ve sanayiyi genişletmek. Fakat iddialar hayata geçirilmedi. Sebep, mali durumdu: Enflasyon, savaş ve hane halkının ve hükümdar ve maiyetinin özel ihtiyaçları harcamalarda ağır basıyordu. "Aslında, devlet çağdaş siyaset yazarlarının planladığı toplumsal amaçların gerçekleştirilmesine yönelik hiçbir harcama yapmıyordu," diye açıklık getirir Dietz (1932: 125). Benzer baskıları, bütün Avrupalı hükümdarlar hissetti. Bu yüzden, Dorwart'ın kitabı *The Prussian Welfare State Before 1740* (1971)'un dikkat çekici başlığı ideolojinin yetki alanı dışında gerçek dışıydı. Dowart'ın kanıtı, uygulamada Prusya devletinin İngiliz devletine olduğu kadar, yerel olarak güçlü gruplara da güvendiğini göstermektedir (bkz., mesela, polisin işlevleri tanımı sayfa 305-9).

Yine de, devlet ideolojisindeki değişim kilisenin ulus-ötesi gücünün azaldığını göstermektedir. Dönemin yasaları hayırsever teşviklerle dolu olmasına rağmen, devlet, kilisenin daha önce dile getirdiği gibi, egemen sınıfın ahlakı ve de ortak ideolojiyi dile getirmek gibi kendi görev (modern refah devletinin mevzuatında yaptığı gibi) anlayışını pek dile getirmiyordu. İdari araçlar fakirlerin kontrolü ve de yerel hayır cemiyetlerine sunulan bir yardım gibi görünmektedir ve bu yardım büyük bir çoğunlukla gerekli değildi. Toplumsal yasalar, toplum üzerinde daha büyük bir despot devlet gücüne değil, toplumdaki egemen grupların daha *yerelleşmesi*, daha büyük bir ortak örgütlenmeye örnektir. Siyasi konularda anlaşırlarsa, kayda değer bir ulusal birleşme sağlayabilirlerdi.

Elizabeth dönemi kültür ve dilde, değişim en belirgin haldeydi. Büyük ölçüde basılı kitapların dolaşımı ve okuryazarlığın aniden artışının yardımıyla (Cressy 1981), İngilizce standart hale geldi ve bütün krallıkta standartlaştırıldı. Standartlaşma devam etti. Shakespeare'in oyunlarını her ikisini de kapsıyormuş gibi düşünürsek, bugün İngilizce konuşanlar, Elizabeth döneminin bazı günlük dil konuşma biçimleriyle daha dikkatle işlenmiş bazı şiirleri anlamakta zorluk çeker. Ama Elizabeth döneminde, bugün bize açık ve anlaşılır görünen insan duygularıyla ilgili yazı stilleri de vardır. Örneğin, zamanının en kültürlü ve bilge saray mensuplarından biri olarak, zamanındaki diğer kimseler kadar insanlardan uzaklaşmış Sir Walter Raleigh'in bir dizesi vardır:

> Fakat aşk daimi bir ateştir
> Akılda sonsuza dek yanan
> Asla hastalanmayan, yaşlanmayan, ölmeyen,
> Kendinden asla dönmeyen.

Bu, *bizim* konuştuğumuz dilde yazılmış bir şiirdir. İngilizcenin yüzyıllar boyunca ana dil olarak göreceli kararlılığına en açık örnek bir sonraki saltanattan gelir: Kral James İncili, 1611'den 1970'lere kadar bütün İngiliz Protestan Kiliselerinde kullanıldı. Her iki örnek de tek bir sonuca işaret ediyor: Kültürel ve dilbilimsel bir birim olarak İngiltere gerçekten yaklaşık 1600'e kadar tamamlanmıştı. Sonradan hangi gruplar, sınıflar ve hatta ülkeler katılmış olursa olsun, konuşma ve yazma tarzları var olan bir toplulukta özümsenirdi.

Fakat herkes bu topluluğun aktif bir üyesi değildi. Peki kimdi? Yine, Parlamentoda kralın sembolizmi olarak kültürel yapıtlara bakabiliriz. 1601'de saltanatının sonlarında Elizabeth, tekelleri kontrolüne karşı meclisin saldırısına boyun eğdi. Karakteristik olarak, hiçbir anlaşmazlık olmamış gibi davrandı. "Altın Konuşmasında" şunları söyledi:

> Tanrı beni yüceltmişse de yine sizin sevginizle hüküm sürdüğüm kraliyetimin görkemine sayıyorum... Tanrı beni doğrusunu ve görkemini devam ettirmek ve krallığını tehlikeden, alçaklıktan, zulümden ve baskıdan korumak için aracı yaptığından memnun olarak, bir kraliçenin kraliyet yetkisi ve bir kralın görkemli adıyla hiç bu kadar baştan çıkmamıştım. Yine de, bu koltukta oturan birçok daha kudretli ve zeki prensleriniz oldu ve olabilir, ama sizi daha çok sevecek biri asla olmadı ve olmayacak... Ve size rica ediyorum Sayın Sayman, Sayın Yazman ve siz danışma Kurulum, Soylular ülkelerine gitmek üzere ayrılmadan önce, hepsini elimi öpmek için getirin (Elton 1955: 465'ten alındı).

İddiaları gerçek değil, propagandaydı. Ama propaganda olarak nasıl da önemliydi! Orta Çağ hükümdarları kendilerini bu şekilde avamlarla özdeşleştirmediler, Tanrı'ya sadece ulusal birliğin sembolü olarak yakarmadılar (Önemli ölçüde Elizabeth'in en büyük propagandacısı Shakespeare bu tarihi oyunlarda bizi aksine ikna etmeye çalışıyor). Ayrıca bütün sınıf birimleri ve ulusal ittifaklara dikkat ediniz. Parlamento'da ulus *olanlar* (lordlar, piskoposlar ve tüccarlarla birlikte) "kontlukların soylu erkekleri" dir. Artık aile kökeni olarak değil, yaygın ve siyasi bir sınıf, bir bütünlük olarak devletin yönetimini, orduyu, hukuku ve kiliseyi yönetirler. Oxford English Dictionary'ye göre o zamanlar "ulus" kelimesi Orta Çağ'daki ortak kan mirasıyla bir araya gelen bir grup anlayışını kaybetti ve teritoryal devletin genel nüfusuna uygulandı. Elbette bu herhangi aktif anlamda kitleleri kapsamıyordu, onlar siyasi ulusa dâhil değildi. Seferber ya da örgütlü değillerdi, yapının temelinde pasif olarak yatıyorlardı. Bir tek sınıfın bile tamamen, evrensel olarak ve siyasi açıdan örgütlenmiş olmamasına rağmen, sınıf ilişkileri hala asimetrikti.

Soylu erkekler tek tek eski kraliçenin elini öperek, geçtiklerinde sembolizm tamamlandı. İdeoloji evrensel ve organikti. Kraliyetin ve varlıklı sınıfların birbirlerine bağımlılığı artık o kadar yakındı ki ideolojinin kendisi de yakında

gerçeğe dönüşebilirdi. Ama bu noktaya ulaşmak için 16. yüzyılın iki özelliğinden daha bahsetmeliyiz: Protestanlık ve Avrupa'nın genişlemesi. Bunlar bizi uluslar arası arenaya çevirir.

Protestan Bölünmesi ve Yaygın Hıristiyan İktidarının Sonu

Bölüm 10'da Roma'nın çöküşünden sonra Avrupa'da Hıristiyanlığın siyasi birliğin yokluğunda bile toplumsal ilişkilerin istikrarlı olduğu bir *ekümen*, evrensel bir kardeşlik getirdiğini ileri sürdüm. Güney Avrupa git gide eski medeniyet seviyesine geldi ve bu Kuzey Avrupa'nın büyük kısmına da taşındı. Fakat ekonomik büyüme kilisenin belirgin bir biçimde huzursuz olacağı dört gücü körükledi. Bunlar, modern bilimin, kapitalist bir sınıfın, kuzeybatı Avrupa'nın ve modern ulus devletin doğuşuydu. İlk ikisi temelde şehir hayatının gelişmesiyle, son ikisi jeopolitik yolla ortaya çıktı. Dördü birlikte, Roma için öyle büyük bir sorun teşkil ediyordu ki bölünmeye teşvik etmeden baş edemedi. Kasabalarda, özellikle İtalya'da klasik şehir gelenekleri ve düşünceleri canlandı. İnsan aktivitesine olan güven ve enerji, insan vücuduna güven, insanın mantığının bütün konuları sorgulayabileceğine olan güven, hükümetin akla uygun devlet yönetimiyle yönetebileceği umudunu içeren Rönesans hareketinde örneklendirildi. Bunların hiçbirisi yerleşmiş olan Hıristiyanlığa yabancı değildi ve birçok papa, hareketin merkezindeydi. Fakat eğitimli sınıflar için ekümeni dünyevileştirdi. Hümanizm, klasik öğrenme olan yunanca çalışmasını canlandırdı. Kilise örgütlenmesinin yardımı olmadan sınırlar boyunca hareket etti. Diğer alternatifi vurgulamak için laik güçle uzlaşmasında alternatiflerinden birini vurgulama eğiliminde olan bir kilisede, kilise otoritesinden ziyade, bireysel akılcılık olan selametçi dinin ikileminin avantajlı olmayan alternatifini vurguladı.

Kilise bilimsel akılcılığın gelişmesinden rahatsızdı. Burada korkunç bir hata yaptı. Otoriteye yaptığı vurgu, imparatorluğun otorite mirasının merkezinde olan ve orijinal Hıristiyan dogmasının merkezinde olmayan bütün bir kozmolojik öğreti takımını özenle hazırlamıştı. Ne yazık ki, onlar da çürütüldü. Yüzyıllar boyunca, kilisenin otoritesi farkında olmadan (dünyanın diğer gökcisimleriyle ilişkilerinde belli bir "hiyerarşik" pozisyonda olmadığını gösteren) Galileo, (dünyanın 4.004 yıldan oldukça yaşlı olduğunu gösteren)Buffon ve (insan türünün genel olarak duyusal yaşamın bir kolu olduğunu gösteren) Darwin gibi adamlar tarafından sarsıldı. Daha önceki bilim adamları onları şaşırtacak şekilde sık sık zulme uğramışlardı. Bu miras kilise için felaket getirdi. Bir kozmoloji üzerinde hak iddiaları, öğretisinin yanlış olduğunun kanıtlanmasıyla özellikle zarar verici bir şekilde kırıldı. 17. yüzyıla kadar, Pascal gibi kraliyet aydınları bile "inancı" "mantıktan" ayırıyorlardı. Bilim artık dinin

bünyesinde değildi. Uygulayanların çoğu için modern bilim aktif bir şekilde dine düşmandı.

Son yüzyılların kilise karşıtı hareketinin önemi düşünüldüğünde, din ile bilim arasındaki çatlağın üzerinde durmakta fayda var. Comte ve Marx boyunca Aydınlanma Çağı'ndan modern laik hümanizme kadar, dinin sadece insanlığın önceki tarihinin bir yansıması olduğunu iddia eden ve doğa karşısındaki güçsüzlüğünü yansıtan bir düşünce akımı sürdü. Bilim ve teknoloji doğayı evcilleştirdiğinde, din hükümsüzdür. Artık sorunlarımızın kozmolojik değil toplumsal olduğu iddia edildi. Dinin yandaşları, bilimin, dinin geleneksel olarak açıkladığı birçok alanda egemen olduğunu inkâr edemezler: Sadece bunların önemsiz alanlar olduğunu cevabını yapıştırıverirler (örneğin, Greeley 1973: 14). Önceki bölümlerde haklı olduklarını gördük. Bu kitapta bahsedilen dinler, medeniyetin başlangıcından beri doğal dünyaya pek ilgi göstermedi. Endişeleri büyük çoğunlukla doğal değil, *toplumsal idi*: Bir toplum ya da bir topluma inananlar nasıl oluşturulur ve nasıl yönetilir? Bu güçlere düşmanlık beslemeselerdi, bu dinlerin hiçbirisinin merkezi, bilimin ve teknolojinin gelişiminden etkilenmeyecekti. Muhtemelen, modern bilim ve teknolojinin bütün aygıtı, aralarında toplumsal temelli ideolojik anlaşmazlıklar olmasaydı, dini şu ya da bu şekilde etkilemeyecekti.

Böyle iki anlaşmazlık doğdu. Birincisi, otorite ve mantık arasındaki anlaşmazlıktı. Bütün Avrupa'da çok sayıda insan tarihsel olarak daha önce görülmemiş şekillerde doğaya aktif bir şekilde müdahale ediyordu ve birçoğu böyle bir teknolojinin bütün bilimsel anlamı üzerinde düşünüyordu. Bu şekilde elde edilmiş bir bilgi üzerinde otorite talebinde bulunmak, kilise için intiharla eşanlamlı olurdu. Bu kadar yaygın buluşlar üzerindeki iddiasını uygulayamıyordu. Fakat ikinci anlaşmazlık daha önemliydi, çünkü Hıristiyanlığın bütün şekillerini aynı şekilde etkiliyordu. Hıristiyanlık oluşan iki bilinç ve olan sınıf şekillerini ve ulusal ideolojileri kolay bir şekilde bünyesinde barındıramıyordu ve laik, rakip ideolojiler oldular. Bu, burada anlatılacak önemli bir hikâyedir.

Kilisenin ikinci problemi tüccarlar ve doğmakta olan kapitalistlerdi. Bu, Weber'in, "Protestan Ahlakı" ile "Kapitalizmin ruhu" arasında karşılıklı olarak güçlendirici bir benzerlik olduğu savı olan karışık "Protestan Ahlakı" tezi konusunu doğurdu. Burada özetle sadece tezden bahsedebilirim. Weber'in değindiği noktaların bazıları genellikle kabul görmektedir. Birincisi, Katolik kilisesinin merkezi otoritesiyle üretim ve alışveriş yollarına sahip olanların piyasa sisteminde gerekli olan merkezi olmayan karar alma arasında gerilim vardı. İkincisi, kilisenin yasallaştırdığı belirgin bir statü düzeni ile toprak sahipliği dışında hiçbir şeye belli ve otoriter bir statünün verilmediği mal üretimi gerekleri arasında bir gerilim vardı. Özellikle, kapitalizmde emeğin hiçbir içsel değeri yok:

Bir amaca giden araçtır ve diğer üretim faktörlerine karşı değiştirilebilirdir. Üçüncüsü, zengin Hıristiyanın toplumsal görevi olan "lüks" olma (örneğin, büyük bir hanehalkı beslemek, yaygın istihdam sağlamak ve fakire vermek) ile kapitalistin yüksek seviyede yeniden yatırım sağlamak için artık üzerinden özel mülkiyet hakkı iddia etme ihtiyacı arasında bir gerilim vardı.

Bu gerilimler, aktivitelerinde kesin anlam bulmaya çalışan girişimcilerin yerleşik kiliseyi büyük bir yardım olarak görmüyordu. Birçoğu, çalışkanlık ve çileciliğin ahlaki erdemler olduğu rahipler ve hanedanların hiyerarşisinin aracı olmadığı "ilkel" bireysel kurtuluş öğretisinden daha çok etkilenirdi.

Aktiviteleri tarımsal alanlara yayılan geniş bir teritoryal ölçekte örgütlenmiş ve böylece zengin çiftçilere bağlı olan girişimciler, sanatkârlar ve "proto-sanayiciler", Katolik anlam sistemini ya da sistemin ifade edildiği Latinceyi pek uygun bulmazlardı. Artık, ulusal dillerinde büyük ölçüde okuryazarlardı ve böylece kendileri için dini metinleri inceleyebiliyorlardı. Erasmus, Luther, Calvin ve diğer dini araştırmacıların yazıları, karşılığında örnek teşkil eden dayanışmalarını artıracak daha uygun bir anlam sistemine doğru yardımcı olurdu. Sonuç Weber'in betimlediği gibiydi: İnançları dünyayı değiştirmelerine daha çok yarayan kasabalı ve girişimcilerin pekiştirilmiş dini "sınıf dayanışması" (Poggy 1984'in dâhice yorumuna bkz.).

Bu sınıf, kilisede geçici bir anlaşma arayabilirdi ya da daha bireysel bir kurtuluş biçimine doğru kaçabilirdi. Her iki seçenek de mümkündü. Hıristiyanlık, kurtuluşçu bir din. Orta Çağ'dan kalma hiyerarşik yapısı, fırsatçı bir birikimdi. Suiistimal ve skandalları aşama aşama gidiyordu ve dönem dönem düzeltiliyordu. Köktencileri, gerçek Hıristiyan topluluğu modeli gibi, her zaman daha basit, daha çileci, ilkel bir kiliseye işaret etmişti. Luther ve diğerleri, daha önce birçoğunun yaptığı gibi, dinsel görevleri satın alma, adam kayırma, endülüjans satma ve Aşai Rabbani Ayininin rahipler tarafından yorumlanmasına sövüp saydı. Neden başka yerlerde değil de, bazı yerlerde insanların kiliseden koptuğunu ve Protestanlığı kurduğunu açıklamak için, Weber'in ihmal ettiği güç örgütlerini düşünmeliyiz. Bu beni kilisenin üçüncü ve dördüncü problemlerine götürmektedir.

Üçüncü tehdit, ekonomik gelişmenin jeopolitik ürünüydü. Kuzey ve Batı Avrupa *ekümene* ulaştığında, Bölüm 12'de söz edilen değişken gelişme, teritoryal iktidar dengesini etkiledi. Kuzey ve Batı daha güçlü hale geldi. Bu, 15. yüzyılda navigasyon teknolojisindeki devrimden sonra Atlantik ve Baltık'a komşu bu bölgelere açık bir avantaj sağlayarak, belirgin bir dövüş oldu. Fakat kilisenin kuruluş merkezi Roma'daydı ve geleneksel etkinlik yeri Akdeniz idi. İsveç, kuzey Almanya, Hollanda ve İngiltere'de oluşmakta olan Lojistik ve Jeopolitik, iktidar merkezlerini kontrol etme kabiliyetinin düşük olduğu anlamına geliyordu. Diplomatik gelenekleri çoğunlukla merkezindeki İtalyan devletleri,

İspanya, Fransa, Güney Almanya ve Avusturya gibi laik iktidarlarıniddialarını dengelemekle ilgiliydi. Kilise jeopolitik olarak tehdit altındaydı. Bu, Protestanlık açısından (ya da tam tersi) Weber'den esinlenen (ya da Marx'tan esinlenen) basit kapitalizmin oluşumu açıklamalarını alt üst eden Katolik-Protestan ayrımına belirgin bir coğrafi eğri kattı. Kapitalizmin nüfuzuna bakılmaksızın, Kuzey ve Batı Avrupa (ve kuzeydoğu Avrupa'nın bir kısmı) Protestanlık'ın cazibesine kapıldı. Bu bölgelerde gerçekleşen siyasi ve ekonomik güçteki ani artış ideologların anlam kandırmak zorunda oldukları anlamda bir krize yol açtı.

Bu teritoryal ayrım, dördüncü problem olan ulusal devletin doğuşuyla güçlendi. Bu, kilisenin dışında gerçekleşti ve kilisenin hiçbir eyleminden kaynaklanmadı. Hem askeri iktidarın hem de sınıf-ulusun gelişmesini ilgilendiriyordu. Uzun vadede, bu, nispeten teritoryal, nispeten merkezi ve eşgüdümlü devleti destekliyordu. Devletin öncülük ettiği ulusal seferberlik kilisenin ulus-ötesi *ekümenini* zayıflattı. Yöneticiler artık, istedikleri takdirde papalığa ve en yakın teritoryal müttefiklerine karşı koymak için askeri kapasite ve ulusal desteğe sahipti. Büyük kuzey ve batı Avrupalı yöneticiler istiyorlardı. İstekleri ve artan güçleri, Roma'nın sadık destekçisi olan geleneksel alt-bölgeli rakiplerinin bazılarında karşı etki yaptı. Özellikle Katolik İrlanda ve Polonya olmak üzere, teritoryal istisnaların birçoğuna açıklama getirir.[5]

Bu dört problem, 16. ve 17. yüzyıllarda karmaşık bir şekilde bir araya geldi. Sadece bunları bir araya getirerek, Protestanlık'ın ortaya çıkışını açıklayabiliriz. Avrupa'daki Hıristiyanlar kilisenin zihinsel ve ahlaki kusurlarının ve reform ihtiyacının farkındaydı. Ticaret, endüstri ve toprakta girişimci gruplar arasında konuşulan yerel dinde ifade edilen daha amacına uygun bir anlam sistemi ihtiyacı doğdu. Roma'dan uzaklaştıkça bu ihtiyaç daha açık bir şekilde hissedildi. Roma'nın otoritesini azaltan herhangi bir öğretisel buluş, yönetici siyasi elitler için de özel bir anlam ifade ederdi. Bunu, birleşik Hıristiyan *ekümeninin* sonuna sebep olan dört güç kaynağı arasındaki hızlı etkileşim takip etti.

1517'de Luther, Roma mahkemesinde katılım ve olası bir cezadan dolayı, Avusturya hükümdarının başlıca Alman muhalifi olan Saxony'nın seçmen prensi Bilge Frederick tarafından "korunmadan" önce, Wittenberg'te kilise kapısına tezlerini nadiren çivilemişti. Bu sadece dini bir uzlaşmayı hemen engelledi. Bu en başından beri teolojik olduğu kadar politik de bir tartışmaydı. İtiraz hemen kuzey ve Orta Almanya'nın kasabalarında ve prensler arasında yayıldı. Piyasa ve asker alma ağı yoluyla, Alman ordusu ve yabancı ordularda paralı piyadeler olarak verdikleri hizmetlerden mızrak birliğinin oluşumunun önemli bir nihai sonucu olan, askeri kahramanlıklarından çok da emin olan köylü sınıfını etkisi altına aldı! Luther'in makalesinin başlığı "Hıristiyan bir

---

5 Ayrıca, Huguenot güney Fransa'ya da açıklama getirebilir.

adamın Özgürlüğü" nün yanlış anlaşılmasından cesaret alarak, 1524-5'te Büyük Köylü Savaşı'nda başkaldırdılar. Luther, siyasi borçlarını ödeyerek, "Katil ve Hırsız Köylü Sürüsüne karşı" isimli dini risalesi ile onları cezalandırdı. Alman Prenslerin "geçici piskoposlar" olarak ortaya çıkan inancı yönetmek ve düzenlemek için ilahi bir hakları olduğunu söyledi. Otuz yıllık tartışma ve silahlı mücadele, köktenci Protestan'ların bastırılmasına şahit oldu (herhangi bir siyasi ya da dini yetki türünü reddeden Anabatistler gibi). 1555'te Augsburg Barışı, bütün tebaanın prensinin dinini takip etmesi gerektiği anlamındaki *cuius regio, eius religio* (kimin toprağı, onun dini) ilkesini kutsal olarak kabul etti (imparatorluk şehirlerine dini hoşgörü gösterilmesine rağmen). Hollanda'da Katolik İspanya'ya karşı ayaklanma ve İngiltere ve İskandinavya'nın yöneticilerinin fırsatçılıkları 1550'ye kadar jeopolitik-dini dönüşe yol açtı. Ortaya çıkmakta olan kapitalist güçler Hollanda ve İngiltere çok daha ileri derecede okuryazarlığı desteklediler ve gerçek hoşgörü olmasa da daha geniş bir dini hoşgörüye izin verdi. Korkunç dini-siyasi savaşlardan sonra, bütün bu Protestan güçler ve İspanya'nın egemenliğine karşı direnen Katolik Fransa, Güney ve Orta Avrupa'nın Katolik güçlerini 1648'de Westphalia Barışı'nda siyasi, dini ve ekonomik ayrımı kabul etmeye zorladı. *Cuius regio, eius religio* kesinleştirildi ve öyle de duruyor. 1648'de çizilen Avrupa'nın din haritası günümüzde esas itibariyle değişikliğe uğramamıştır. Hıristiyanlıktan bunu değiştirecek dinamik bir güç doğmadı, bu da Hıristiyanlığın sonraki çöküşü ve laik toplumun yükselişinin en açık işaretidir.

Dini savaşlar, kökeninde Hıristiyanlık üzerine kurulan, Avrupa'nın birliğini tehdit ediyor gibi gözükmekteydi. Bu uzlaşma Avrupa'yı, daha sonra meydana gelen birçok bölünmeye sahip bir ayrım olan bir Katolik ve bir Protestan parçaya ayırdı. Kısa vadede Kuzey ve Batı Avrupa'da değişim hızını artırdı ve başka yerde yavaşlattı. Bir örnek vermek gerekirse, Protestan devletler İncil'i kendi yerel dillerine çevirdi ve bazıları (özellikle İsveç) İncil okumaya bağlı okur-yazarlığı teşvik etti. Katolik devletler bunu yapmadı. Protestan ulusal kimlikler böylece Katoliklerden daha hızlı gelişti.

Yine de, Avrupa, ideolojik ve giderek artan laik bir kimlik olarak kaldı. Bunda, Fransa'nın rolü çok önemli görünmektedir. Fransa, Akdeniz ve Atlantik hak talepleri, hafif ve ağır toprak ve ticari alışveriş ve aristokratik topraklarla jeopolitik ve jeo-ekonomik doğrultuda karşılaşan başlıca ülkeydi. Kendi Protestanlarına baskı yaparken Protestan Devletlerden yana olduğu Otuz Yıl Savaşları'ndaki fırsatçılığı, dini bağlayıcılık çözülürken, Avrupa'nın birliğinin düzenli birçok devletli medeniyetle diplomatik olarak sağlanabileceğini gösterdi. Ulusal dillerin gelişmelerine rağmen, bunlar kendi aralarında ve yönetici sınıfın eğitimli erkekleri ve kadınları tarafından çevrilebiliyorlardı. Sonraki iki ya da daha fazla yüzyıl sonra Fransa, özellikle potansiyel olarak iki Avrupa

arasındaki soylular arasında ideolojik arabuluculukta önemli bir rol oynadı. Dili hem diplomasinin hem de soyluların dili olma eğilimi gösterdi, böylece tüm Avrupa'da dini olmayan kuralcı bir topluluk anlayışı getirdi.

Bu çerçevede, Protestan ülkelerin birçoğunda ve o kadar olmasa da bazı Katolik ülkelerde, din, ulusal devletin organik bütünlüğünün başlıca parçası haline geldi. Bu, özellikle ulusal Protestan kilisesi hükümdarı tarafından yönetilen İngiltere için doğruydu. Fakat Hanson'ın (1970) gözlemlediği üzere Elizabeth döneminde yapılan uzlaşma bir çelişkiyi içinde barındırıyordu. Beslemeye çalıştığı organik ve sivil bilinçlilik iki ayrı siyasi teoriyi harmanladı. Birincisi, hükümeti yukarıdan, sadece kraldan ve genel olarak imtiyaz ve statüden gelen bir otorite olarak düşünüyordu. İkincisi, hükümetin, halktan yükselen özgürlüğü bünyesinde barındırdığını görüyordu. Bunlar, artık bütünüyle ulusallaşmış Hıristiyanlığın sınıf ideolojisi ve yüce ideolojinin çelişkileri ve geleneksel ikiz ayağıydı. Uzlaşmanın mümkün olduğu yönündeki bir iddia hem aşağıdan hem de yukarıdan itirazlarla karşılaşırdı.

Yukarıdan, Elizabeth'in organik iddiasına Parlamento'da hükümdarın organik birliğini bozma hatasına düşen II. James ve I. Charles karşı çıktılar. Parlamento'nun zararına hükümdar ve maiyetinin önemini vurguladılar ve daimi ordu geliştirilirken "kendi kendilerine yaşarlar". Sözünü ettiğim bütün mali ve yasal eğilimleri tersine çeviremedikleri için Orta Çağ'a ait eşgüdümlü yönetim uygulamasına dönmek mümkün değildi. Muhaliflerinin fark ettiği gibi mutlakıyetçilik, bu saraycı yolun götürdüğü yerdi. Aşağıdan, özellikle Sivil Savaş'ın Yeni Model Ordusu'ndan dışlanan sınıftan homurdanmalar geliyordu. Her iki itiraz da dini inançlarla alakalıydı: Katoliklik ve Yüce Anglikanizm ile despotluk, fikir muhalefetiyle halkçılık. Çünkü İngiltere'nin Protestan Kilisesi, karşı çıktıkları organik kimliğin esas parçasıydı. Katolik ve Kalvinist muhalif gruplar yönelimlerinde uluslar ötesiydi, bu yüzden de yenilgileri yeni topluluğun ulusçuluğunu artırdı.

1660 ve 1688 uzlaşmaları aşağı yukarı Elizabeth'in iddia ettiği şeyi doğruladı: Hükümdar, Parlamento'daki insanların rızasıyla, organik birlikleri Protestanlık ile pekiştirilerek, devleti yönetecekti. Bu yüzden ne İngiliz Sivil Savaşı ne de 1688 olayları benim anlatımımda bir devrim olarak görünmez. Bunlar çok büyük toplumsal değişiklikler değillerdi ama kralcı darbeleri başarısızlığa uğrattılar. Doğru, potansiyel olarak daha büyük toplumsal hareketleri başlattılar ama bunlar bastırıldı. Uzlaşmalarda, her iki "halk" ve "Protestanlık" temel terimine açık ve dar bir anlam verildi.

1661'de Halk, Lordlar Kamarası başkanı tarafından tanımlandı:

> Ulus tarafından seçilebilen en muhteşem, en kültürlü, en varlıklı ve en zeki kişiler tarafından temsil edilmek, İngiltere'nin halkının bir imtiyazı...ayrıcalığıdır, ve şa-

şırtıcı, İngiltere'nin Avam Kamarası... İngiltere halkıyla birlikte bu lanetli dozun... bir İngiliz Topluluğu'nun ilk bileşeniydi.[Hill 1980: 12'den alıntı yapıldı]

Oy hakkı sınırlıydı: 1740'ta Avam Kamarası 1640'dakinden daha küçük oranda bir nüfus tarafından seçiliyordu. Jüri görevi için mülkiyet ölçütü, bundan bile on kat daha yüksekti. 1690'larda Gregory King'in kendilerine yılda 100£ gelir verdiği muhtemelen % 3'ten biraz daha fazla bir oranda halk artık varlıklıydı. Artık, Westminster'da bir yerde (iki kamarada olmasına rağmen) buluşuyorlardı. Hükümdarın ve maiyetinin gücü artık azalmaktaydı. Ulus bir *sınıftı* ve güçleri harekete geçirilebilirdi.

Protestanlık da dikkatle tanımlandı. Genellikle varlıklı aileler olan Yüce Anglikanlar öğretisel olarak daha özgür bir kiliseye davet edildi. Muhalifler kasabalarda(kontluklarda olmasa da) kilise dışında hoşgörüyle karşılanıyordu ama kamu görevinden dışlanıyorlardı. I. George'a kadar, İngiliz siyasetinde önemli olan tek din, Katoliklikti ve önemli olan tek şey ülke dışında kalmasıydı. 18. yüzyılın büyük bir kısmında hükümdarın önderlik ettiği soylular, seçkinler ve kasaba sakinlerinden oluşan laik, eğitimli, rasyonel, güvenilir ve birleşik bir yönetici sınıf Büyük Britanya'nın ulusuydu.[6] Ulustaki tek yaygın, örgütlü, siyasileşmiş sınıftı. Bu sınıfın kapitalist eylemlerinin git.gide maiyetini de bağdaşık hale getirmesine rağmen (bütün ekonomik kaynaklara mal gibi davranarak, topraklarını kuşatarak ve köylülerin haklarını ellerinden alarak), sınıf mücadelesi "simetrik" değildi. 1760'larda aşağıdan ilk önemli itiraz geldi (II. Cilt'e ayrıldı).

Ulusal devletle ilişkisi bakımından benzer olan Protestanlık ve Katolikliğin zayıflığı kısa sürede ortaya çıktı. Ulus-ötesi Kalvinizm, İngiltere'nin Otuz Yıl Savaşı'da önemli ölçüde müdahale etmeyi başaramamasından zarar gördü. , Katolik Fransa kendi Protestan Huguenot azınlığına baskı yaptığında ve sonra Protestan tarafında savaşa müdahale ettiğinde, bütün ulus-ötecilik yenildi. "Ulusal kapitalizm" , iki büyük Protestan güç olan İngiltere ve Fransa, uluslar arası ticari egemenlikleri için kırk yıllık deniz savaşına başladıkları 1652'den sonra Atlantik'te tek başına hüküm sürmeye başlıyordu.

Protestanlık, ulusal devlete Katoliklik'ten daha fazla bağımlıydı. Henüz var olmayan teşkilat şekilleri İngiltere ve İskoçya ve bütün İskandinavya ve Baltık'ta olduğu gibi, genellikle devlet tarafından belirlenirdi. Hollanda ve Fransa'da Protestan örgütlenme değişik şekiller aldı (sivil savaşa katılımdan dolayı) ama aynı şekilde lordlar ve kasabalıların hâkimiyeti altındaydı. İsviçreli Kalvinistler ve İngiliz Püritenler, özellikle de Püritenler, kilise ve genel

---

[6] Bu bölümlerde, yer sebebiyle, büyük bir ulusal karmaşa olan Galler, İrlanda ve İskoçya'nın İngiliz/Britanya devleti bünyesinde birleşmesini atladım. İngiliz İmparatorluğu savunmam, gerçekte ne olduğuna ayna tuttuğudur.

toplumsal örgütlenme üzerinde belirgin izler bıraktı. İngiltere'de Meşruti Krallık'a doğru eğilimleri kuvvetlendirdi ve Yeni Dünya'da cumhuriyetçi koloniler kurdu. Yeni Dünya'da başka yerde Hıristiyanlığın yayılması sömürgecilerin kendi devletlerinin resmi diniyle belirlenen türdendi.

Jeopolitiğin din üzerindeki bütün etkisi Martin'in *A General Theory of Secularization'in*da görülebilir(1978: özellikle 15-27). Hıristiyanlıkta başlıca laikleşme biçimlerinin (son ikisi jeopolitik olan) üç değişkene dayanılarak tahmin edildiğini belirtir: (1) Protestanlık ve Katoliklik arasındaki farklar; (2) ulusal devlette iki kiliseden birinin monopolistik, düopolistik ya da çoğulcu bir yapıda olup olmadığı; ve (3) siyasi devrimlerin başlangıç noktasının, ulusal devlette mi yoksa dışarıda mı olduğu, (2) ve (3) numaralı değişkenler, ulusal devletin örgütlenmesinin önemine işaret etmektedir. Birçok sosyolog gibi Martin de baştan sona kadar ulusal devletten "toplum" olarak söz ederek üstünlüğünü dolaylı olarak kabul eder, yani onun ana inceleme merkezi olduğunu farz eder. Protestanlık, yüce, toplum yaratan bir güç değildi. Orijinal Hıristiyanlığın aksine mevcut siyasi iktidar ağlarının ahlakını ve sınırlarını kuvvetlendirme eğilimindeydi ve yoğun etkili iktidarı, daha da bütün "toplumlara" dönüşümüne katkıda bulundu. Örneğin bu Fulbrook'un (1983) üç ülkedeki kilise-devlet ilişkilerinin karışıklığı hesabındaki ortak bağdır. Protestanlık, devrimci (İngiltere), mutlakıyetçi-kuvvetlendiren (Prusya) ya da en sessiz hal alabilir ama her yerde yeniden yapılanması, devletin tanımladığı, belirli "toplumların"dı.

Başka yerlerde Protestanlığın kuvveti kişisel kurtuluşa inançta, vahiysel görüşlerinin gücünde, Tanrı ile doğrudan paylaşım deneyiminde ve kişisel inancın yoğunluğunda yatmaktadır. Bütün kurtuluşçu dinler gibi Protestanlık da bunu doğum, evlilik ve ölüm ritüellerine ve yerel yaşamın rutinine bağlıyordu. Bağnaz kolları son derece bağlı, küçük dini topluluklar ve öğretisel yoğunluk yarattı. Böylece günlük hayatın ve belirli bir kesime hitap eden zihinsel hayatın içine işlemesi bazen bir bütün olarak Hıristiyan geleneğinde olduğu kadar kuvvetliydi. Ama hem ikincil toplumsal örgütlenmeden hem de eksiksiz bir toplumsal düzen kuramından yoksundu. Kozmoloji olarak önceki Hıristiyanlık kadar eksiksiz değildi. En büyük etkisi muhtemelen, Hıristiyanlık'ın rasyonel huzursuzluğunun son büyük başarısı olan yüksek bilimin gelişmesi üzerineydi. (Bu dinamizm kaynağını vurgulamıyorum, çünkü Sanayi Devrimi yola çıktıktan sonrasına kadar teknolojik buluşlar ve yüksek bilim arasında takip eden bir süreklilik görmüyorum.)

Katoliklik biraz daha iyi gidiyordu. Toplumsal düzen, hiyerarşi ve toplumsal görevle ilgili en büyük endişesi onu, öğreti emirleri, işadamlarının kardeşliği, Katolik işçi sendikaları ve siyasi partiler aracılığıyla laik güç süreçlerine sürekli müdahalede bulundular. Bugün hala bizimleler ve Protestan emsallerinden daha üstün bir güce sahipler.

Fakat Katolik kilisesi, modern Avrupa Medeniyetinin temel laikliğinden Protestanlardan daha fazla kaçınmıyor. Modern Avrupa birbiriyle ilişkili dört laik kurumla bütünleşmiştir: (1) Kapitalist üretim biçimi, bu daha sonra sanayicilik şeklini almıştır, (2) Her ikisi de normlarla düzenlenmiştir ve coğrafi açıdan (3) Çok uluslu, jeopolitik, diplomatik bir medeniyetteki (3) Bir ulus devlet tarafından yönlendirilmiştir. Bütün dört kurum da kendi ideolojilerini oluşturmuştur ve bir arada bunlar Hıristiyanlığı ciddi bir şekilde zayıflattılar. Böylece, Hıristiyanlığın başlıca "yol açıcı" rolü, kendi başarısıyla geçersiz kılınmıştır. *Ekümeni* kabul ettirmiştir, başka güçler, hem *ekümenin* daha yoğun etkisinde hem de dünyanın geri kalanının geniş alandaki etkisinde egemen oldu. Kendi *ekümeni*, mezheplerin birbirlerinin temel insanlıklarını reddettikleri korkunç din savaşları arasında parçalandı. Devletler ve kiliseler geçici görüş birliğine vardıklarında devlet diplomasisi barışın temel enstrümanıydı. *Ekümen* laikleştirilmişti. İçerisindeki, prensler, soylular, tacirler, bankerler, protosanayiciler, sanatkârlar, bilim adamları ve entelektüeller gibi temel laik aktörlerin milliyet ve ulus ötesi Avrupa kimliği olmak üzere çift kimlikleri vardı. Pek "özgürce" değil, ama iyi düzenlenmiş uluslar arası iletişim kanallarıyla sınırlandırılmış şekilde mal, fikir, eş ve benzeri şeylerin alışverişini yapıyorlardı.

Laikleşme sürecine özel bir anlam verdiğime dikkat ediniz: Dinin, geniş kapsamlı gücü azaldı ve laik güç kaynakları ve ağırlıklı olarak laik Avrupa kültüründe toplumsal örgütlenme kapasitesinin çoğunu kaybetti. Bu Hıristiyanlığı genel olarak geçersiz kılmaz, ya da daha fazla bir çöküşü öngörmeyi içermez. Hıristiyanlık, doğum, cinsel arzu, üreme ve ölüm gibi ana insan deneyimlerinden doğan anlam sorunları üzerinde yakın bir tekeli elinde bulundurmaktaydı. Ve Hıristiyanlık bu deneyimleri anlamlı aile hayatı döngüsüne bağlayan bir teşkilat ve ritüel çerçevesi sunmayı başarmaktadır. İrlanda ve Birleşmiş Devletler gibi, en başarılı olduğu alanlarda aileyi toplum hayatıyla daha da bütünleştirir ve devlette daha geniş bir normatif rol oynar. Bu işlevlerde, gelişiyor. Sosyologların bir zamanlar laik toplum tarafından öldürüldüğü varsayımından söz ettikleri ölüm yazılarına tepki gösterildi. Artık sosyologlar, devamlı canlılığına, üyelik istikrarına ve hatta bazı ülkelerde (özellikle Birleşmiş Devletler'de) üyelik artışına dikkat çekmektedir.

Bu anlam, ahlak ve ritüel alanında, ciddi hiçbir rakibi yok. Ne kapitalizm ve milliyetçilik ne de sosyalizm gibi sonraki güçlerin aileyi, yaşam döngüsünü ve ölümü bünyelerinde bulunan makro-toplumsal güçlere bağlamak için etkili bir aracı yok. Fakat gücün geniş kapsamlı örgütlenmesiyle, Hıristiyanlık 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, ekonomik, askeri ve siyasi gücün gelişimiyle karşılıklı olarak destekleyerek, bozularak, gücünün büyük kısmını kaybetti. Sonuç olarak, anlatımımda çok az yer alacak.

Ulus-olarak-sınıfın organik bütünlüğüne doğru eğilim 17. ve 18. yüzyılda en çarpıcı değişiklikle kuvvetlendirildi: Avrupa sınırlarının yıkılması.[7] Fakat bir şekilde, Avrupa'nın genişlemesi sadece önceki eğilimleri devam ettirdi. Jeopolitik olarak, iktidarın Batı'ya doğru hareketini destekledi. Portekiz Navigasyon devrimi, İstanbul'un İslam dünyası tarafından son olarak fethi ile tesadüfen aynı zamana rastladı. Akdeniz bir ticaret yolu değil bir göl oldu ve Atlantik güçlere genişleme için çok büyük fırsatlar verildi. Onları sömürebilirlerdi çünkü navigasyon devrimine kadar Batı Avrupa'nın en kuvvetli devletleri, gelir karşılığında tacir gruplarına (genellikle kendi vatandaşları) ticaret hakkı vererek, uluslar arası ticaretin tek lisans verenleriydi. Dolayısıyla, uluslar arası ticaretin genişlemesi ulusal devletin ekonomik cazibesini ille de azaltmayacaktır.

Ticaret istatistiklerine dönüyorum. O zamanlar, dış ticaret, toplam ulusal gelirden muhtemelen daha hızlı oranda artıyordu ve bu son birkaç yüzyılın eğilimlerinin tersine dönüşü olmuş olabilir. Yine de, sonraki dönemler için sunduğum gibi ticaretin ulusal gelire oranı için iyi bir rakama sahip değiliz. Fakat Gould (1972: 221) 1500 ve 1700 arasında dış ticarette beş katlı bir gerçek artış (mesela azalan enflasyon) tahmininde bulunur ve bu da muhtemelen genel olarak ulusal gelirdeki artışın iki katıdır. Ticari artış çok küçük bir temelse[8] olduğundan ve ulusal devlet düzenlenmesine yardım ettiğinden, bu gerçek bir uluslar arası ekonomi değil. 16. yüzyılda çeşitli devletler toplam ticaret modelleri üzerine istatistiksel materyal toplamaya başladı, bu da devlet çıkarımına yeterli bir kanıttır. İngiltere'de Elizabeth'in saltanatı ilk istatistiği sunmaktadır. 1559-61'e kadar, yün ve kumaş ihracatta Orta Çağ'daki hâkimiyetini koruyordu ama kumaş yüne baskın geliyordu, bu da önemli bir yerli tekstil sanayisine işaret etmektedir. Kumaş ihracatın % 78'ini ve yünler ve kumaşlarla birlikte % 99'unu oluşturuyordu. İthalat ürünleri daha çeşitli ama büyük ölçüde lüks eşyalardı. Ticaretin üçte ikisi Anvers'te ve neredeyse geriye kalınının tamamı Fransa'nın limanlarında ve İber Yarımadası'nda yoğunlaşıyordu.1601-2'ye kadar Amsterdam ve Almanya limanlarının Anvers'in yerini alması dışında (Holldanda'da ayaklanmadan kaynaklanan karmaşadan dolayı) çok az şey değişti. Fakat önemli bir gelişme, denizaşırı ticarette yabancı gemilerin yerini aşama aşama İngiliz gemilerinin almasıydı. Bunlar daha sonra 1650 ve 1660larda navigasyon yasalarıyla mühürlendiler. Artık gemilerin bir milliyeti vardı (bkz. Stone 1949).

---

[7] Avrupa'nın genişlemesi tartışması temelde Hechscher 1955:326-455; Cipolla 1965; Lane 1966; Davis 1973; Parry 1973, 1974; Wallerstein 1974 ve Lang 1975.

[8] VII. Henry'nin saltanatının ilk yılları boyunca toplam ticaret (yeniden ihracın önemsiz olduğu bir zamanda ihracat ve ithalatlar) 500.000 £'a ulaşmış olabilir, yani devletin mali boyutunun yaklaşık 3-4 katı ve muhtemelen (neredeyse tamamen ulusal) ulusal gelirin %5'inin altındadır.

Böylece, uluslararası ticaret ile genel olarak insan kitleleri arasında çok az bir bütünleşme vardı: Bir *kesim* ihracat ile, bir *sınıf* lüks malların ithalatı ile meşguldü. Bu, bütün olarak uluslar arası ekonomiyle bütünleşmiş bir ulusal ekonomi değildi. İngiltere'nin ticaretinin diğer ülkelerden farklı olmasına rağmen, önemli bir temel ürün modeli (kumaş, tahıl ve belki de kereste) ile lüks mal yelpazesi klasikti. Ticaretin ekonomik etkinlikteki önemi genel olarak Hollanda'da biraz daha fazlaydı ama Fransız ticareti, nüfusun kişi başı bir çeyreğinden daha azdı (Brulez 1970 böyle tahmin ediyor).

Ticaret aynı zamanda devlet düzenlemesine bağlıydı. Başka kıtalara yayılma, kapitalist gelişmenin devlete bağlılığını artırdı. Avrupalı güçler arasında ve onlarla diğer güçler arasında daha önce hiçbir uluslar arası ilişki düzenlemesi yoktu. Ekonomi daha geniş alana yayıldıkça, devletle ittifaka daha da bağlı hale geldi. Avrupa dışına genişleme, ticaret ve savaşı, tacirleri ve devletin askeri gücünü daha yakın bir şekilde bir araya gelmeye itti.

Bu, ekonomik politikalar ve merkantilizm felsefesinde görülebilir. Merkantilist politikaların iki itme gücü vardır: İçeride yerel feodal imtiyazları ve gümrükleri kaldırmak, kuşatmalara yardımcı olmak ve ücretli işçilerin şartlarını düzenlemek ve dışarıda uluslar arası ticareti belgelendirmek ve vergilendirmek, külçe altının dışarı akışını engellemek ve böylece bir artık sağlamak. Böyle politikalar, 18. yüzyılın ortalarına kadar devlet politikasında egemen olmamalarına rağmen, 15. yüzyılda yani Avrupa'nın genişlemesinden önce uygulanmaya başladı. Daha sonra hâkimiyetleri bir yüzyıldan daha az bir şey sürdü.

Bu politikalar, ana savı, dünya nimetlerinin sonlu miktarda olduğu ve dolayısıyla dağıtımının sıfır toplamlı bir oyun teşkil ettiği olan merkantilist bir felsefe ile desteklendi. Zenginlik, iç (yani ulusal) kaynakların düzenli dağılımından ve yabancı güçlere karşı dış korumadan akıyordu. A ülkesi, iç düzene ulaştıktan sonra sadece B ülkesinin zararına zenginleşebilir. Felsefenin gerçek etkisi tartışmalıdır,[9] ama (çağdaş ifadeyi kullanmak gerekirse)" iktidar ve zenginlik" arasında yakın bir ilişkiyi barındıran politikaların doğuşu açıktı.

Merkantilizm 13. yüzyıldan farkına vardığımız iki eğilimi kuvvetlendirdi. Ekonomik faaliyetinyerlileştirilmesi, devlet ve ekonominin askeri koordinasyonu. Dönemin şartları düşünüldüğünde bu da mantıklıydı. Zenginliğin sonuçta sonlu olduğu düşüncesi 18. yüzyılın sonuna kadar akla yatkındı. Bir ülkenin zenginliği ile devletinin savaş kazanma kabiliyeti arasındaki açık ilişki ile kuvvetlendirildi. Önceki mamullere duyulan ihtiyacın gerektirdiği dış piyasanın ele geçirilmesi, büyük ölçüde komşuların zararına kazanıldı. Flemenkler, 16. yüzyılın sonlarında Fransız sanayi ve ticaretini ağır kayıplara uğratarak İspanya ve Fransa'nın zararına zenginleşti. İngilizler, İspanya ve

---

9 Hechsher 1955'i Coleman 1969'daki makalelerle karşılaştır.

Fransa'nın zararına, Fransa, İspanya'nın zararına zenginleşti. İspanya 1620'lerde himayeciliği kuvvetlendirdiğinde, bu hemen Fransız tüccarlara ve üreticilere zarar verdi. Fransızlar da korumacılıkla karşılık verdi (Lublinskaya 1968).[10] Teoride, eğer bir güç hegemonyacı olursa ve "özgür ticaret" koşullarını zorunlu kılarsa, himayecilik bitebilir ama ondan önce bir güç dengesi hegemonyayı engelledi. Alternatif, her bir ülke için sınırlı bir Avrupalı olmayan sömürgeci etki alanında kendi piyasasını elde etmekti. Bu, sona erdiremese de, Avrupa tarihinin savaşçı akımının yönünü değiştirdi. Kısa, şiddetli sömürge savaşları akılcıydı, kazanan tartışmalı sömürge alanını elde ediyordu, savaşı kaybeden, pek arzu edilmeyen sömürge alanları verilerek yatıştırılıyordu. Hala paylaşılacak birçok ganimet vardı.

Merkantilizm ve başarılı savaşın tam olarak kime yaradığına karar vermek imkansız. Elbette, köylü sınıfının zengin kesimi ticaretin yayılmasından büyük ölçüde etkilenmedi. Ve savaş, birinin kendi toprağında gerçekleşmediyse, özellikle de yukarıda karşılaştırılan "seferberlik" ilkesinden ziyade "mali" ilkeye göre düzenlenmişse, sivil nüfusa belirgin ölçüde zararlı değildi. Sonrasında, savaş profesyoneller tarafından yapıldı ve genel olarak toplumsal zenginlik bakımından masraflı değildi. Başarılı savaş, (ağır vergiler alınmamış ve seferber edilmediyse) savaşı kazanan devlette kimsenin zararına değildi ve muhtemelen çoğunluğun yararınaydı. İngiltere halkı en büyük kazananlardı, çünkü hiçbir savaş topraklarında olmadı ve genellikle galibiyetin meyvelerini yediler. Onlar için savaşın ortak çıkarlarından bahsetmek hayal değildi. Schofield 16. yüzyılın ilk yarısında vergi itirazlarında yavaş yavaş artış kaydetmektedir. Genel olarak daha varlıklı sınıflar saldırgan bir dış politikaya yönelik kaynak sağlamaya daha istekli hale geldiler (1963: 31-41,470-2). İster ortak olsun ister olmasın çıkarlar her devletin halkını diğerlerinden açıkça ayırdı. Ekonomi artık sıkı sıkıya devletle sınırlıydı ve memnuniyet de memnuniyetsizlik de aynı şekilde her bir teritoryal devletin hudutlarında dile getiriliyordu.

O zamana dek 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başında devletin gelişmesinin önemi, sınıf-devletin odağı olarak, toplam hacimden çok büyüme rolünde yatmaktadır. Aslında, genel bir ekonomik genişleme zamanında ulusal zenginliğin oranı olarak, çok daha sonrasına kadar ulusal gelirle ilgili hiçbir güvenilir rakama sahip olmasak da, geliri ve giderleri düşmekte olmuş olabilir.[11]

---

[10] Lublinskaya kendi kanıtını abartmaktadır. "17. Yüzyıl krizinin" dengesizliği tamamen bu şekilde açıklanabilir. Fakat diğer faktörler katkıda bulundu: mesela, sadece mali amaçlı iç devlet düzenlemesi muhtemelen Fransa ve İspanya'da ekonomik büyümeyi bastıracak kadar ileri gitti (bkz. North ve Thomas 1973: 120-31). Fakat bazı çağdaşları onunla hemfikir olabilir. Büyük bir Londralı tüccar olan James Beckford'un Parlamento'da Fransa için dediği gibi: " Ticaretimiz, onlarınkinin tamamıyla ortadan kalkmasıyla gelişecek" (Dorn 1963:9'dan alınmıştır).

[11] Bean (1973: 212) Orta Çağ döneminde devletlerin ulusal gelirin %1'den az bir kısmını, 16. yüzyılda %2'den fazlasını ve 17. yüzyılda %6-12'sini savaşa harcadıklarını iddia etmektedir.

Tudor İngilteresi'nde vergi toplamanın belirgin bir şekilde sorunsuzluğuna dikkat çekmekte fayda var. Toplanan miktarlar, kendileri tarafından yerel topluluğun net varlığına göre değerlendirilen toptan ödenen miktardı ve çok kısa bir süre için toplanıyordu. Schofield, Parlamento'nun verdiği miktarın sürekli olarak geldiğini göstermektedir. Tudor devletinin gereksinim duyduğu miktarlar, ulusal kaynakların çok küçük bir bölümü olmuş olmalı. Kaynağa ihtiyaç duyma işlevi bakımından Tudor ve önceki Stuart devleti, Orta Çağ'ın son dönemine özgüydü. Geleneksel başlıca savaşma etkinliğine sadece, yine askeri amaca hizmet eden daha sürekli bir idari ve mali mekanizma eklemişti. Devlet, İngiliz İmparatorluğu ve daha sonra Stuart yönetiminde, boyut olarak müthiş derecede büyümeye başladığında bile, hala, yüzyıllarca kutsal sayılmış bu izlerin kıyısındaydı. Hükümette bir Tudor devriminden bahsedersek (Elton'un klasik eserinin başlığını hatırlatarak), teritoryal devlet seviyesinde bir toplumsal ağlar yoğunluğunu ve mevcut kaynakların toplumsal ve idari yönden yeniden düzenlenmesini tanımlıyoruz.

Bu sonuç İngiltere için geçerli olsa da, yine de devletlerin önemli bir yeri olan diğer ülkelerde uygulanmasından şüphe duyabiliriz. Bu "mutlakıyetçilik" sorununu doğurur. Bunun tartışması bizi 1688 tarihinin ötesine götürecek.

Mutlakiyetçi ve Anayasal Rejimler

Belli tarihi vakalardan ortaya çıkan bütün ideal modellerle olduğu gibi mutlakiyetçilik kavramı da bize iki yönde yol gösterebilir. Diğer durumlara uzanabilme kabiliyeti olan ideal bir model olarak mutlakiyetçiliği geliştirmek ile mi ilgileniyoruz, yoksa belli Avrupa rejimlerini mi tanımlayıp ayırt etmek istiyoruz? İkinci konudan bahsediyorum. İdeal modelin bileşenleri, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Avrupa'da bulunan, bir yandan, "anayasal" monarşiler ve cumhuriyetler özellikle İngiltere ve Hollanda, diğer yandan Avusturya, Fransa, Prusya, Rusya, İspanya ve İsveç ve iki Sicilya krallıkları gibi görünüşte farklı biçimlerdeki rejim biçimleri arasında ayrım yapabilir mi? İdeal model ile başlayalım. Mutlakiyetçiliğin iki bileşeni vardı:

1. *Hükümdar, hukukun tek insan kaynağıdır,* her ne kadar Tanrı'nın kanununa tabi olduğundan dolayı, "doğa kanununu" çiğnerse, bazı artık insan hakkı var ise de. Mutlakiyetçilikte hiçbir temsilci kurum yoktur.

Orta Çağ döneminin bitiminde, bütün Avrupalı hükümdarlar, kanunla ayrıcalık kazanmış küçük, resmi ama temsili meclislerin rekabeti ile hüküm sürdü. Birçok ülkede, gelen yıllarda bunlar baskı altına alındı. Meclisler son defa ya da sondan bir önce Aragon'da 1592'de, Fransa'da 1614'te, İspanyol Hollanda'da

---

Bu, kesinlikle yanlıştır. Bunun doğru olması için, ulusal gelirin 16. ve 17. yüzyılda düşmekte olmuş olması gerekecektir, bu da imkânsız bir varsayımdır.

1632'de ve Napoli'de 1642'de toplandı (Loysse 1964: 46-7). 18. yüzyılın sonunda temsili meclisler yeniden ortaya çıkana kadar bunların yerine geçen rejimler, mutlakiyetçi olarak adlandırıldı. Ölçüt, Hollanda ve İngiltere gibi "meşruti monarşileri" (Meclis'te Kral) kıtasal "mutlakiyetçi" rejimlerden ayırır.

2. *Hükümdar, sürekli, profesyonel, bağımlı bürokrasi ve ordu ile yönetir.* Sivil ve askeri memurların görevlerinin verdiğinden başka, önemli hiçbir özerk gücü ve toplumsal statüsü yoktur.

Geleneksel olarak, kral, toprak, sermaye, askeri iktidar ve kilise kurumlarında önemli bir bağımsız kaynağı olan nüfuzlu kimselerin yardımıyla ülkeyi yönetmiş ve savaşa girmişti. 1544'te İspanyol kraliyetinin Milan mülkünün devlet yetkililerinden kişisel bağlılık yeminlerinin geleneksel bir gereği olarak varlıklarının bir kısmını kraliyete vermeleri istendi. Görevlerinden gelen kazancın kraliyetten alınan bir hediye değil, verdikleri hizmet için gerekli bir ödül olduğu gerekçesiyle bunu reddettiler. Chabod (1964: 37)'a göre bu devlet görevinin yeni "bürokratik" ve mutlakıyetçi anlayışının ortaya çıkışına tam bir örnektir. Askeri kanatta, değişimin bir sonucu, ülkenin savunması için gerekli olmasına ek olarak iç ihtilafları bastırmak ve hükümdarın sivil toplum üzerindeki gücünü artırmak için kullanılabilen bir "daimi orduydu".

Düşündüğüm mutlakiyetçilik kuramları öncelikle monarşik gücün belli bir "sivil toplum" durumuna ve özelikle sınıf ilişkilerine yükselmesiyle ilgilidir. Buna rakip üç tür vardır: Mutlakiyetçilik, feodal üretim biçiminin ayakta kalmasıyla açıklanır ya da kapitalist biçimin doğuşuyla bağlantılıdır, ya da birinin ya da diğerinin egemen olmadığı *geçiş* sınıf yapısının bir ürünüdür." Anderson (1974: 17-40), üretim ve alışveriş ilişkilerinin genişlemesinin feodal serfliğin artık paylaşılmış derebeylik sistemi otoritesiyle siyasi olarak desteklenemediğini, bağımlı sınıf ilişkilerinin artık merkezi bir otorite gerektirdiğini ileri sürer. Feodal soylular sınıfı, "mutlakiyetçi rejimin ana ayağıydı." Wallerstein (1975) ve Lublinskaya (1968) oluşmakta olan kapitalist ilişkilerin, toplumsal devrimini yasallaştırmak ve dış genişlemesini korumak için Avrupa'nın merkezi yerlerinde "kuvvetli" bir devlete gereksinim duyduğunu ileri sürer. Mousnier (1954) mutlakiyetçiliğin, hükümdarın ortaya çıkmakta olan burjuvazi ve geleneksel soylu sınıfını birbirine düşürebildiği geniş döneminde doğduğunu ileri sürer. Her iki kuram da haklıdır ve her biri bazı devletleri açıklamada diğerlerinden çok daha iyidir (Doğu Avrupa eski Feodalizme uygundur, İspanya oluşmakta olan kapitalizme uygundur, Fransa genişe uygundur). Ama zaafları da var. Birincisi, bunlarda temel almaları gereken iki sınıf yapısı türü ve iki rejim türü arasında farklılıklara bir görüş dile getirdi. İkincisi, sınıfı rejim biçimine bağlamada savaşın önemli müdahaleci rolünü göz ardı ederler. Başlamak gerekirse, "kuvvetli" bir rejim fikri fazla genelleştirilmektedir. Kuvvetli bir rejimin iki temel anlamı arasında ayrım yapmalıyız:

Sivil toplumun gücü yani *despotizm*; ve eşgüdümlü sivil toplum yani *altyapısal* güç. Mutlakiyetçi devletler altyapısal olarak hukuk devletlerinden daha kuvvetli değillerdi. Uluslar arası olarak bir hukuk devlet olan İngiltere sonunda hâkim olarak çıktı. Ülke içinde, Elizabeth'in İngilteresi kadar II. Philip'in İspanya'sı gibi, bütün devletler bir kanun yapma tekeli elde ettiği ve düzenleme güçlerini artırdıkları için sorun da karışık. Farktan geri kalan tek şey, biraz sonra üzerine yorum yapacağım despotik güç.

İkincisi, devleti değiştiren sınıf yapısındaki temel değişiklik her yerde aynıydı: Kısmen köylüleri baskı altına almak ama temelde vergi toplaması, kralı etkilemesi, kendi aralarında evlenmesi ve genel olarak sosyokültürel hayattan faydalanması için lordları düzene sokmaya yardım etmek için, yeni siyasi örgütlenme biçimleri gerektiren asil baronun ve hanehalkının düşüşü ve birçok varlıklı ailenin doğuşu. Nüfuzlu kimselerin Avrupa genelinde,"anayasal" ve "mutlakiyetçi" rejimlerde ortaya çıkarak, ekonomik ve askeri özerklik kaybetme eğilimleri geneldi. "Devlet memurlarına" dönüşmeleri ille de mutlakiyetçiliğe yol açmadı.

Eğer farklılıklar bu kadar sistematik değilse ve araştırmamızın amacı olan devlet hala zayıf değilse, o zaman devletin gelişmesinde tuhaflığa hoşgörü gösterebiliriz. Mutlakiyetçiliğin özü, hükümdar, en güçlü ve örgütlü vatandaşları için bir finans ve insan gücü özerkliğine sahip olabilir. Yine de ilgili sayılar özellikle çok değildi. Kral ülke dışı savaşlardan kaçınıp kendi kendine geçinebilseydi küçük bir artık yapabilir, profesyonel ordusu olabilir, temsili meclisleri bastırabilir ve sonra uzlaşmacı yollarla para kazanabilirdi. Göreceğimiz üzere zor olan kısım birazdan geliyor. Prusya ve Rusya'nın mutlakiyetçiliği, yöneticilerinin geniş alana yayılmış özel mülklerinden doğmuştu. Ne yazık ona ki, I. Charles'ın ordusu İskoç ve Püriten olduğundan ve onun özel mutlakiyetçi modelinden etkilenmediklerinde, bu yolda ilerliyordu. II. James de Katolikliğini desteklemeyecek profesyonel bir subay teşkilatı kurdu. Diğerleri şanslıydı. İspanyol mutlakiyetçiliği Yeni Dünya'nın altın ve gümüşü üzerine kuruldu; Fransız mutlakiyetçiliği, oyalayıcı ve bölücü, görevlerin satılması stratejisi üzerine kuruldu. Siyasi açıkgözlülük, dış politikada beklenmedik kazanç ve mali menfaat, bir devleti mutlakiyetçiliğe, bir başkasını anayasalcılığa yöneltiyordu.

Bunların üzerinde genel sebepler, diyelim ki sınıf örgütlenmesi arıyorsak, *onların* sebeplerini araştırmalıyız. Ne de olsa bütün ülkelerde sınıf ilişkilerinin kısmen, bu bağlamda devlet etkinliğinin en önemli yönü olan, jeopolitik ilişkilerin bir yan ürünü olarak devlet seviyesinde odaklanmış hale geldiğini gördük.

İlk ilgili jeopolitik değişken toprak ve deniz gücü arasındaki farktır. Profesyonel bir ordunun mutlakiyetçi rejimlerle ilişkisi gerçektir ama belki de şimdiye kadar söylendiği kadar olağandışı değildir. Daimi bir *orduyu* nitelen-

dirmek gerçekten aldatıcı olur. Bu etkin bir şekilde İngiltere ve Hollanda'yı hariç tutuyor. Ama daimi bir donanmayı dâhil edersek, özellikle 1660'tan sonra tamamen anayasal olduğu dönemde her ikisini de dâhil eder. Ordular, iç baskı için kullanılabilir ama donanmalar kullanılamaz. İngiliz Parlamentosu daimi bir ordudan korktuğu gibi profesyonel bir donanmadan asla korkmadı. Bu nedenle, donanmalar ve ordular sırasıyla anayasal ve mutlakiyetçi rejimlerle ilişkili olma eğilimindedir. Sadece İspanya böyle bir genellemeye uymaz (mutlakiyetçi olmasına rağmen karma kara ve donanma gücüdür). Devletin başlıca gerçek işlevi savaşçı olduğunda, çeşitlerini sınıf düzenlemesi gibi ikincil işlevleri bakımından değil de, savaş bakımından açıklamak anlamlı olur.

Fakat aynı sebeple, devletin ülke içi toplumsal yaşamdan kopukluğu, mutlakiyetçiliğin kendi gücünü azalttı. İdeoloji, hükümdarın insan hukukuna değil, ilahi hukuka tabi olduğunu ileri sürdü. Ama o artık eski imparator değildi, madeni paranın, ağırlık ve derecelerin, ekonomik tekellerin ve eski ekonomik altyapının zırhının tek hukuk kaynağı değildi. Zorunlu işbirliği dayatamazdı. Sadece kendi mülküne sahipti. "Saklı" manada "özel" mülk Avrupa'nın toplumsal yapısının derinlerinde gömülüydü. Bu, ulus-ötesi güçler tarafından feodalizme miras bırakılmıştı ve küçük ve orta boyutlu mirasçı devletler, bu fikir akıllarından geçse bile bunu bozamadılar.

Kendi kaynaklarından ve politikalarından küçük bir daimi ordu yaparak mutlakiyetçi bir yola koyulan bir yöneticinin planları nelerdi? Muhteşem saraylar inşa edebilir, müsrifçe eğlenebilir ve kendi iç rakiplerini bastırabilirdi ama artan bir askeri maliyet ve kara savaşında neredeyse bir açmaz döneminde ülke dışında eşdeğerleriyle kapışmak için kolayca para bulamazdı. Yine de bu devletin ilk işleviydi. Mali güç veya insan gücü seferberliği nasıl hızlandırılırdı? Daimi ordu bile para çıkarmayı garanti edemezdi. Vurguladığım gibi Sanayi Devrimi öncesi bir toplumda topraklı zenginliği çıkarmak bir yana, onun nerede olduğunu değerlendirmek bile kolay değildi. Ticaretin faydaları daha görülürdü, hareket ederlerdi. Bu yüzden neredeyse bütün tarımsal devletlerin sloganı: "Hareket ediyorsa, vergilendir!" Fakat ticaret küçük ve genellikle hassastı. Savaş için etkili vergilendirme toprak zenginliğini değerlendirme ve çıkarmayı gerektiriyordu. Birinin kendi nüfusunun askeri hizmet için seferber edilmesi köylülerin topraktan alınması demekti. Her ikisi de, köylülerini bırakması, varlıklarını vermesi ve komşularının zenginliğini değerlendirip çıkarması için büyük toprak sahiplerinin iş birliğini gerektiriyordu. Uygulamada, bütün rejimler büyük toprak sahiplerine bağımlıydı.

Bu çok önemli görev dâhilinde, anayasal ve mutlakiyetçi rejimler temel olarak farklılardı. İlk olarak, ordular profesyonel ve nispeten küçük olduklarından, köylülerin seferber edilmesi düşünülmedi. İlk farklar, "seferber" değil "mali" araçlara bağlıydı. İngiltere ve Hollanda, kendi rızaları ile toprak sahibi

ve ticaret zenginlerinin vergilendirilmesine bel bağlıyordu. Mutlak rejimler, rızalarını toprak sahibi köylülerin ve ticaretle uğraşan zenginlerin rızaları ile vergilendirilmesine ve toprak sahibi zenginlerden baskıyla alınan yardıma güveniyordu. Bu, neredeyse kesinlikle kapitalizmin eski ülkelerin sınıf yapısıyla bütünleşmesinden kaynaklanıyordu. "Soylular sınıfı", "seçkinler", "küçük toprak sahipleri" ve "tüccarlar"ın hepsi daha da "kapitalist"e benziyorlardı. Siyasi yönelimlerinde daha tek biçimliydiler ve başka yerlerdeki hükümdarın böl ve yönet stratejilerine pek yatkın değillerdi.

Meşruti rejimlerden farklı olarak birçok mutlak rejimde, köylüler, tüccarlar ve kent burjuvazisi vergiden muaf değilken, toprak sahibi soylular genellikle muaftı. Güçlü grupları vergiden muaf tutmak temsili meclislerden kaçınabilmek demekti, çünkü temsili hükümetin asıl konusu olan vergilendirme vuku bulmuyordu. Onun yerine, hükümdar ve maiyeti devletin tek kurumuydu ve sadece soyluların dâhil edilmesi gerekiyordu. Saray görevlerinin satılması, gerek gelir kaynağı olarak gerekse bazı soylu olmayan zenginleri yönetici sınıfa katma yolu olarak katma bir stratejiydi (örneğin Fransa'da saray soyluları). Yine de despotizm, daha fazla sayıda bölünme ve hariç tutma yoluyla işlediğinden anayasal eşinden oldukça az organikti. Eklenen ve hariç tutulan sınıflar arasında normal bölünme kadar daha kuvvetli kral ve maiyeti ve millet grupları vardı. Meşrutiyetçilik organik bir kapitalist sınıfın gelişimini kuvvetlendirirken, mutlakiyetçilik diğer siyasi bölünmelerle onu engelleme ya da enine kesme eğilimindeydi.

Bu mutlakiyetçilik o kadar organik olmadığından dolayı, ilk başta altyapı bakımından daha zayıf bulundu. Yine bu da sistematik bir değişkendi çünkü zayıflık keşfedilmiş ve savaşla cezalandırılmıştı. Marlborough'nun başarısı profesyonel bir ordu temin eden iyi örgütlenmiş mali bir mekanizmanın muhteşem gücünü gösterdi. İspanya kusurlu bulunan ilk büyük güçtü. Düzenli olarak vergi koyamadığından devlet mali ve asker toplama güçlerini vergi veren çiftçilere, yerel topluluklara ve nüfuzlu kişilere devretti. Savaş Habsburg İspanyası'nı âdemi merkeziyet sistemine geçirdi ve bertaraf etti. Thompson'ın yorumladığı gibi (1980: 28), " Savaş... devletin sınanması kadar canlandırıcı bir şey değildi. Sırada Fransa vardı. Richelieu ve Mazarin yönetiminde, ama sadece kraliyetin 17. yüzyılın ortalarında vergi muafiyeti ile soyluların ve zengin köylülerin rızalarını satın almasıyla, mali-askeri mekanizma merkezileştirildi (ayrıntılar için, bkz. Bonney 1978). 18. yüzyılda, şiddetli savaş bu zayıflığı keşfetti.

Fakat bu sırada, mutlakiyetçiliğin gücünü artıran başka bir strateji keşfedildi. Ordular ve atış güçleri arttıkça, sıradan askerlerden istenen profesyonel uzmanlık sayılarına ayak uyduramadı. Bu, öncelikle, tarımsal verimlilik ve tüfekteki gelişmelere bağlı bir 18. yüzyıl gelişmesiydi. Tarım daha çok adamı

işçilikten özgür bıraktı ve daha büyük savaşan orduları besleyebildi. Köylüler zorla seferber edilebiliyor, bir paralı askerin çok altında bir seviyeye kadar eğitiliyor ve yine de savaşta kendilerine düşen görevi iyi yapabiliyordu. Bu nedenle, "seferber edilmiş" askeri mekanizma "mali" mekanizma ile eşit şartlarda yarışabiliyor ve Britanya ve Hollanda'nın öncülüğü ortadan kaldırılabiliyordu. Çoktandır seferber edilmiş Rus orduları daha değerli hale geldi ve Prusya ve Avusturya ordularının askere çağrılma unsuru daha geniş ve etkili bir hal aldı.

Fransa, her iki yolla da jeopolitik, jeo-ekonomik ve anayasal açıdan karşı karşıya gelerek bocaladı. Birçok Fransız siyasi teoriciler, bir savaştan diğerine İngilizlere yenik düşerken, meşrutiyeti desteklemeye başladılar. Tek galibiyetleri Amerikan devrimcilerle ittifaklarındaydı (İngilizlerden daha da meşrutiyetçiydi). Çeşitli rejimlerden uyarlanabilen daha ölümcül, daha seferber bir savaş mekanizmasının ortaya çıktığı Fransız İhtilali'ne katkıda bulundu. Fakat Bonaparte'tan önce mutlakiyetçi yönetim biçimleri kendi özerklikleriyle zayıf düşürüldüler. Bütün sınıfların ortak enerjilerini serbest bırakma ihtimali artık vardı ama mutlakıyet bunu göz ardı ediyordu. Bu, askeri teşkilatlanmada ekonomik teşkilatlanmada olduğu kadar önemli değildi. mutlakiyetçi devletler 19. yüzyılın sonuna kadar "son gelişme" stratejilerini seferber etmeyi bilmiyorlardı. O zamana kadar, en etkili gelişme, kapitalist sınıfın ortak ama dağınık bir şekilde teşkilatlanmış enerjileriyle geldi. Bu dönemin mutlakiyetçi devletlerinin çelişkisi, yüzeysel olarak sınıf-bilinç devletiydi ama sadece özerk hanedanlar ve hanehalkı büyük emri gibi düşünerek, sınırların yeni ve evrensel önemini fark etmeyi başaramadı.

Başarısızlıkları muhtemelen özel jeopolitik ve askeri baskılardan kaynaklanıyordu. Yoğun olarak orta Avrupa ile mücadele ediyorlardı, birçoğu karayla kuşatılmıştı ve büyük ölçüde sıfır toplamlı bir oyunda yeni toprak kazanımları umuyorlardı. Bu yüzden, toprak kazanmakla en çok ilgilenen geleneksel grubu çektiler: Soylu sınıf, özellikle de en genç oğulları. Aksine deniz güçleri ticaret kazanımı umdu ve önemli mülkü bulunan herhangi bir kişi anlamına gelen paraya çevrilebilir sermayesi olanları çekti. Mülk sahibi sınıfların bütün mali enerjilerini seferber edip sonunda onları bir sınıf-ulus olarak bir araya getirebilirdi. Onlar için, geleneksel olarak ittifak kurdukları devlet ya da hanedan imtiyazı, Avrupa toplumunun dinamizmini sağlıyordu. Savda, özel bir mülkiyet sınıfının birliğini teşvik ettikleri için meşruti rejimlerin oluşmakta olan kapitalizme müsait ve duyarlı oldukları bir şey var. Ve mutlakiyetçi rejimler feodalizmin toplumsal yapısını koruma ve değişik türden mülkiyetleri ayırma eğilimindeydi. Fakat farklılıklar savaş aracı ile devlet politikasında dile getirildi.

Bu yüzden, meşruti ve mutlakiyetçi rejimler tek bir devlet biçiminin alt türleriydi: Sivil toplumun güçlü gruplarıyla ilişkili zayıf bir devlet, ama merkez noktası ya hükümdar ve maiyeti ya da hükümdar ve maiyeti/devletin parlamentosu olan organik bir sınıf-ulustan söz etmeye başlayabildiğimiz noktaya kadar bu grupların aktivitelerini git gide daha da fazla koordine eden bir devlet.

Devletlerin gücünün ve siyasi bağımsızlığının testi, sömürgeci imparatorluklarda bulunabilir. Devletin dış ilişkilerde neredeyse tekel oluşu ülke içi meselelerden çok sömürgeci meselelerde manevra için daha fazla alan bıraktı. Bunun nasıl geliştiğini görelim.

Sömürgelerde meşruti ilişkiler ve mülkiyet ilişkileri ilk başta çeşitliydi ve değişik Avrupa anayasalarının izlerini taşıyordu. Portekiz Kraliyeti 1577'ye kadar, kendi gemilerini donatarak, satın alarak, satarak ve kârı alarak ticari girişimlerin hepsini kendisi üstleniyordu. İspanyol kraliyeti, Council of Indies ve Sevilla tüccarlarının Consulado'sunun belgeli tekeli ile Amerika'ların hükümeti ve ticaretini yakından kontrol etmeye çalışıyordu. Fransız kraliyeti de risk sermayesinin büyük kısmını sağlayarak doğrudan ticarete girdi. Aksine, Flemenk ve İngiliz girişimleri çoğunlukla özeldi ve imparatorlukları ilk başta, büyük ölçüde, Hindistan şirketleri gibi özel kuruluşların mülküydü.

Fakat, bu düzenlemelerde ortak bir unsura dikkat çekmeliyiz. Şirketler vatandaşlarla sınırlıydı. İster devlet tarafından yönetilsin ister özel yönetim olsun dış ticaret ve hâkimiyet genellikle tek elden ve devletle sınırlıydı. Bütün meşruti biçimler, her bir devlette ve sömürgeci etki alanında daha geniş bir askeri ve ekonomik örgütlenmeye işaret ediyordu.

Sömürgecilik geliştikçe, genel bir model ortaya çıktı. Askeri kanatta, 18. yüzyılın sonuna kadar dış ticaret ve mülk/sömürgenin askeri koruması için gerekli olan sermaye yatırımı, özel şirketlerin kapasitesini aştı. Bütün devletler, devletin askeri ve ekonomik genişlemeyi koordine ettiği ortak bir imparatorluk biçimini benimsedi. Ekonomik kanatta, tersi bir eğilim gelişti, böylece sonunda hiçbir devlet sömürgeci ekonomilerine sahip değildi. Belli bir ölçüde bu İngiltere'nin askeri başarısından kaynaklanıyordu. Fransa ve İspanya'da rejimi eleştirenler özel mülkiyetin daha etkili olduğunu ve daha büyük zenginlik ve güce götürdüğünü ileri sürdü. Fakat kraliyet kontrolü kendi sömürgelerini kapsayarak ve rakip güçlerle birleşen kendi sömürge ve temsilcileri de dâhil olmak üzere kaçakçılık yapılarak içten sarsıldı. Muhtemelen İspanyol Gümüş filosunun taşıdığından daha değerli metaller kanun dışı olarak Amerikalar'dan dışarı aktı.

mutlakiyetçilik asla özel mülkiyet haklarını yıkacak kadar kuvvetli olmadı. Fransız ve İspanyollar Yeni Dünya'da anavatanlarında davrandıklarından farklı davranmadılar ve kraliyetleri onları değiştirecek ne isteğe ne de kaynağa

sahipti. Gücün lojistiği kraliyete sadece kısmen faydalıydı. Savaş gemisi ya da silahlı ticaret gemisi devasa bir ateş gücü yoğunlaşmasıydı ve geniş deniz mesafelerini kaplayabilirdi. Fakat bunları sadece kendi alanında baskı altında tutabilirdi. Birçok sömürge için Avrupa'da kraliyetten güç gösterisi yılda bir kez gelebilirdi. Bu arada dokümantasyon, sömürgeci yönetimin geniş parametrelerini korumada etkiliydi. Bütün idareler düzenli olarak standart, toplu basılmış biçimleri kullanarak hesap vermeliydi. Bütün memurlar okuma ve yazmada tam olarak bilgiliydi, böylece hatalar ve eksiklerin kasti oldukları farz ediliyordu. Fakat bu muhasebe parametrelerinde yılın büyük bölümünde sömürgeciler etkin bir şekilde bağımsızdı. Kraliyet, bunu kurumsal olarak, memurlarını ücretlerle değil, ek hizmet ödemeleri ile ödüllendirerek takdir etti. Devlet kendi siyasal yapısında bile ticariydi.

Her halükarda, aynı iç kontrol lojistiği daha geniş ticaret şirketleri tarafından kapitalist muhasebe yöntemlerine bağlanabilir. Örneğin 1708'de İngiliz East India Şirketi sermaye ve cari hesaplar için ve aylık nakit giriş ve çıkışını sistematik olarak kaydetmek için uygun başlıklar oluşturarak muhasebe sisteminde devrim yaptı. Londra'da muhasebe uzmanının ofisi artık, Chaudhuri'nin (1981: 46) dediğine göre çok uluslu şirketlerin yöntemlerini tahmin ederek, her ticaret kolunun kârlılığını değerlendirebiliyordu. Artık kâğıt, artmakta olan yakın bir ittifakta faaliyet gösteren kapitalist şirketler ve devletin otoriter gücünün büyük bir lojistik aracıydı. Bu ittifak, Steensgaard'ın (1981: 254) "piyasanın etkileri ve hükümetin gücü arasındaki dengede gücün zaman perspektifinin eşsiz bir şekilde kârın zaman perspektifiyle birleşimi" olarak adlandırdığı şeye altyapı sağladı. Avrupa sömürgeciliği de böyleydi.

18. yüzyıla kadar, hiçbir devlet, eski imparatorlukların bazıları arasında alışıldık olduğu kadarıyla ne ülke içinde ne de kolonilerde ekonomilerine müdahale etmedi. Sömürgelerin yönetilmesine yardımcı olabilecek "sivil toplumdaki" iki grup olan soylular ve tüccarlar Orta Çağ Avrupa'sının merkezi olmayan güç yapısında doğmuştu. Çıkarları devlet kontrolünde değil, bu yapının korunmasında yatıyordu. Böylece, 17. yüzyıldan itibaren hükümdarların gücü belirli bir zaman içinde sürekli olarak sarsıldı. 12. Bölüm'de gördüğümüz üzere, ekonomik ağların, kapitalizmin doğuşundan yüzyıllar önce, politika ile ilgisi zaten kesilmişti. Devlet, sivil topluma nüfuz etmedeki altyapısal yetersizliği ile temelde zayıflatıldı. Bu, meşruti rejimler kadar mutlakiyetçi rejimler için de doğrudur.

İki rejim türünün benzerlikleri farklılıklarından çok daha büyüktür. Bir sonraki bölümde mali durumlarının aslında benzer olduklarını görüyoruz. Güçleri, büyük ölçüde askeri işlevleri ile sınırlıydı ve mülkiyet hakkında bir payı içermiyordu ve mali gelir elde ediyorlardı ve öncelikle askeri amaçla egemen sınıflarını koordine ediyorlardı. Farklılıkları sadece, savaş alanında

oluşmakta olan iki güç ağının, sınıflar ve ulusal devletlerin, birbirine bağlı olduğu şekil ile belirlenen biri organik birliğe yaklaşan, diğeri ondan uzaklaşan koordinasyon biçimleriyle ilgiliydi.

Devlet Harcamaları ve Savaş, 1688-1815

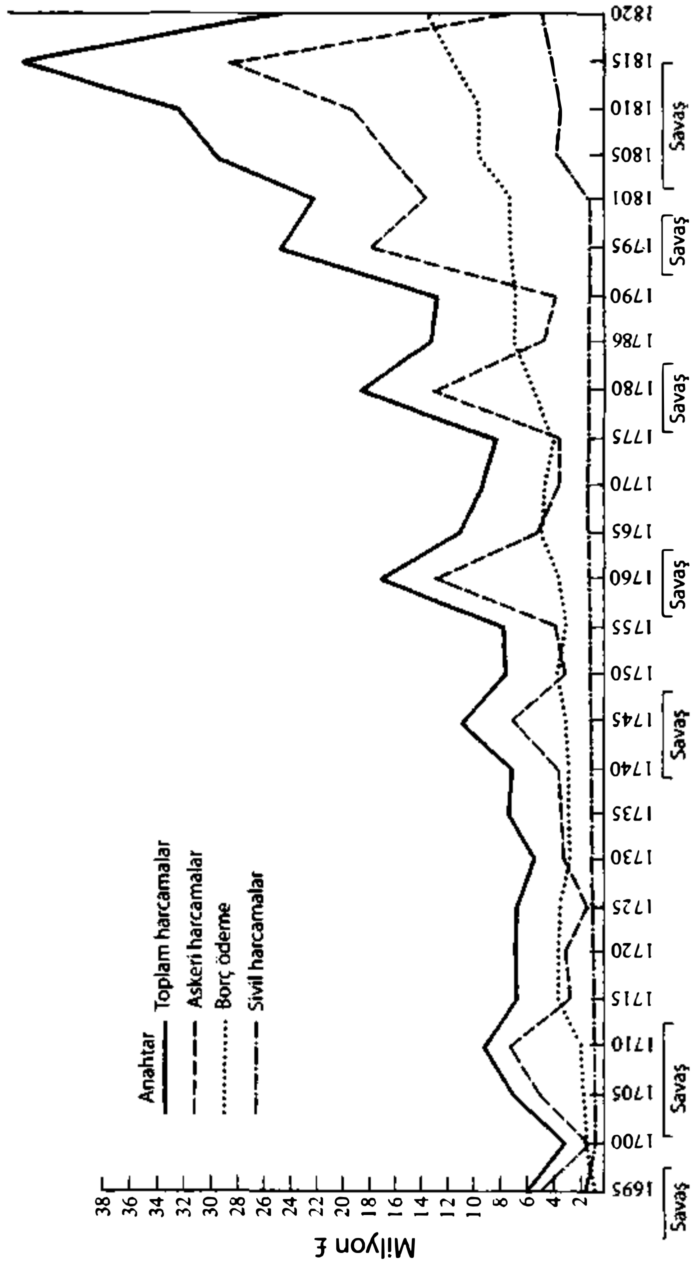
1688'den sonraki dönem için Büyük Britanya merkezi hükümeti için bir takım güvenilir yıllık hesaplar toplandı ve Mitchell ve Deane (1962) ve Mitchell ve Jones (1971) tarafından standart hale getirildi. Uygun olarak, 1690'lar Avrupa'da savaş ve barış dönemlerinin hayli düzenli olarak birbirini izlediği "uzun bir yüzyılın" (1815'e kadar) başlangıcına da işaret etmektedir. Bu dönem için harcama verilerini kullanarak daha önceki dönemler için ileri sürülen varsayımları sistematik olarak test edebiliriz.

Kronoloji doğru sözlüdür. III. William'ın ilk İrlanda seferleri ve donanma savaşlarından sonra barış 1697'den 1702'ye kadar sürdü. Bu dönem boyunca 1694'te Bank of England'ın kurulması İngilizleri bugüne kadar düzenli olarak süren borç alma ve borç ödemeye soktu. Sonrasında, Marlborough dükünün tekrar eden seferlerini de kapsayan İspanya Veraset Savaşı 1702'den 1713'e kadar sürdü ve onu 1739'a kadar büyük ölçüde barışçı bir dönem takip etti. Daha sonrasında Avusturya Veraset Savaşı olan ve 1748'e kadar süren, Jenkins'in Kulak Savaşı başladı. 1756-63'de Yedi Yıl Savaşları ile huzursuz bir barış dönemi son buldu. Daha sonra, 1776 ve 1783 yılları arasında uzun donanma savaşlarına karışıp kaybolan Amerikan Bağımsızlık Savaşı geldi. Sonra yine, yüzyılın başında geçici bir durgunluk olmasına rağmen, 1801'de Amiens Barışı'yla damgalanan 1815'e kadar Fransız İhtilali ve Napolyon Savaşlarının neredeyse sürekli devam ettiği 1792'ye kadar yine barış vardı. Bu, 19. ya da 20. yüzyıldaki savaş sıralamasından daha düzenli. Bu, aynı zamanda sanayileşmenin devlet harcamaları üzerindeki etkisinden önce geldiğinden, sanayi devrimi öncesi dönem için bize güvenilir bir ölçü sunar.

Şekil 14.1'de bütün harcamaları ve üç unsurunu –askeri, sivil ve borç ödeme giderleri– ayırarak grafik şeklinde başlıca sonuçları sunuyorum. Grafik gerçek anlamda yine Phelps-Brown ve Hopkins 'in (1956) fiyat endeksi kullanılarak enflasyon için kontrol edilen harcamalara ait. Dönemin başı olan 1690-9'daki seviyelerinde fiyatları kontrol ettim.[12] Cari fiyatlardaki harcamalar fiyat endeksinin kendisiyle birlikte Tablo 14.3'te verilmektedir.

---

12 Bu yüzden, bu rakamlar, 1451-75'teki seviyelerinde cari fiyatlar ve sabit fiyatları sunan Tablo 13.2 ve 14.1 ile karşılaştırılamaz. Mann (1980)'da açıklanan teknik sebeplerden dolayı harcama yılı ve iki yıl öncesinin ortalamasındaki fiyat endeksini tahmin ettim (daha önce fiyat endeksi için bütün on yılların ortalaması alınıyordu).

Tablo 14.3 Büyük Britanya için devlet harcamaları, 1695-1820 (cari ve sabit 1690-99 fiyatlarıyla milyonlarca pound)

Yıl	Fiyat Endeksi	Askeri Harcamalar Cari	Askeri Harcamalar Sabit	Borç Ödeme Cari	Borç Ödeme Sabit	Sivil Harcamalar Cari	Sivil Harcamalar Sabit	Toplam Harcamalar Cari	Toplam Harcamalar Sabit
1695	102	4.9	4.8	0.6	0.6	0.8	0.8	6.2	6.1
1700	114	1.3	1.1	1.3	1.1	0.7	0.6	3.2	2.8
1705	87	4.1	4.7	1.0	1.2	0.7	0.8	5.9	6.8
1710	106	7.2	6.8	1.8	1.7	0.9	0.8	9.8	9.2
1715	97	2.2	2.3	3.3	3.4	0.7	0.8	6.2	6.4
1720	94	2.3	2.4	2.8	3.0	1.0	1.0	6.0	6.4
1725	89	1.5	1.7	2.8	3.1	1.3	1.5	5.5	6.2
1730	99	2.4	2.4	2.3	2.3	0.9	0.9	5.6	5.6
1735	82	2.7	3.3	2.2	2.7	0.9	1.1	5.9	7.1
1740	90	3.2	3.6	2.1	2.3	0.8	0.9	6.2	6.8
1745	84	5.8	6.9	2.3	2.7	0.8	1.0	8.9	10.6
1750	93	3.0	3.2	3.2	3.5	1.0	1.1	7.2	7.7
1755	92	3.4	3.7	2.7	2.9	1.0	1.1	7.1	7.7
1760	105	13.5	12.8	3.4	3.2	1.2	1.1	18.0	17.1
1765	109	6.1	5.6	4.8	4.4	1.1	1.0	12.0	11.0
1770[a]	114	3.9	3.4	4.8	4.2	1.2	1.1	10.5	9.2
1775	130	3.9	3.0	4.7	3.6	1.2	0.9	10.4	8.0
1780	119	14.9	12.5	6.0	5.0	1.3	1.1	22.6	19.0
1786[b]	131	5.5	4.2	9.5	7.2	1.5	1.2	17.0	13.0
1790	134	5.2	3.9	9.4	7.0	1.7	1.3	16.8	12.5
1795	153	26.3	17.2	10.5	6.8	1.8	1.2	39.0	25.5
1801[c]	230	31.7	13.8	16.8	7.3	2.1	0.9	51.0	22.2
1805	211	34.1	16.2	20.7	9.8	7.8	3.7	62.8	30.0
1810	245	48.3	19.7	24.2	9.9	8.8	3.6	81.5	33.3
1815	257	72.4	28.2	30.0	11.7	10.4	4.0	112.9	44.0
1820	225	16.7	7.4	31.1	13.8	9.8	4.4	57.5	25.6

a- 1770-1801 yılları arasında ayrıntılı maddeler yaklaşık 500.000£ ile verilen toplamın altında kalmaktadır. Kaynakta bunun için hiçbir sebep sunulmamaktadır.
b- 1785 fiyatlar, duruma özgü bir bütçeleme sistemini takip eder.
c-1800 fiyatları eksiktir.
Kaynaklar: Mitchell ve Deane 1962, Mitchell ve Jones 1971.

İngiliz devletinin mali boyutunda yukarı yönlü eğilime dikkat ediniz: 1700 ve 1815 arasında gerçek harcamalar on beş kat artar (ve cari fiyatlardaki artış otuz beş kat!). Bu, kuşkusuz, herhangi bir yüzyıl için gördüğümüz en hızlı artış oranı. Devlet harcamalarının gayri safi milli hâsıla oranı olarak da artmıştır. Gregory King'in çağdaş milli servet hesabını temel olan Deane ve Cole (1967)'un hesaplarını kullanarak 1968'de gayri safi yurtiçi hâsılanın yaklaşık % 8'ini kapsayan devlet harcamalarını tahmin edebiliriz (hesaplama yöntemi için bkz. Deane 1955), 1811'e kadar % 27'ye çıkmıştı. Bu rakamlar çok güvenilir olmasalar da, farkın boyutu etkileyici.

Fakat yukarı yönlü eğilim devamlı değil. Toplam birden altı kat fırlamaktadır. Bunların biri hariç hepsinin bir savaşın başında olması ve altısının da

öncelikle askeri harcamalardaki büyük artıştan kaynaklanması hiç de şaşırtıcı olmaz. Bununla birlikte, yalnızca askeri ihtiyaçları finanse etmek için kullanılan borç ödeme her savaşın sonuna doğru artar ve savaşın ilk yıllarında da korunmaktadır. Model hoş bir şekilde düzenliydi: Altı savaşın hepsinin bitiminden kısa bir süre sonra, borç ödeme çizgisi düşmekte olan askeri çizgiyi, her seferinde artan bir marjini aşarak, keser. Bu, savaşın etkisini düzleştirici etkiye sahiptir. Yıldan yıla bakıldığında, geçen yıl cari fiyatlarda toplam harcamalarda en büyük artış % 50'nin çok az üzerindeydi (1710-11 ve 1793-4'te), VIII. Henry'ye kadar savaşların başlangıcında hüküm süren % 200-1000'lik artışlardan çok daha düşüktür. Ve barış zamanı nispi seviyeyi koruyan artık büyük oranda askeri harcamalar (ve özellikle donanma) ve borç ödemedir. " Daimi bir savaş devleti" büyük bir şiddetle geldi! Sivil harcamalar, kayda değer derecede düzenli ve küçüktür. Bütün dönem boyunca hiçbir yıl (barıştan bir on yıl sonra 1725'te) % 23'ün üzerine çıkmazlar. Fakat Napolyon savaşları boyunca yeni bir eğilim ortaya çıkar. Önceki yüzyıl durgun kalan sivil harcamalar yaklaşık 1805'ten itibaren yükselmeye başladı. Bunu gelecek cilde bırakıyorum. Daimi savaş devleti aynı zamanda her savaştan sonra harcamaların gerçek anlamda savaş öncesi seviyeye düşmediği anlamını taşır. Yüzyılın ortasında şair Cowper bunu basit bir beyitle dile getirdi:

> Savaş sendeleyen devletin sırtına bir yük yükler,
> Ve barış yükü hafifletmek için hiçbir şey yapmaz.

Bu rakamlar, daha kabaca verilerin temelinde önceki yıllar için yapılan her varsayımı doğrulamaktadır. Devlet maliyesinde dış savaşlar hâkimdi. Savaş hali daha profesyonel ve daimi birlikleri geliştirdikçe devlet de genel boyut ve (muhtemelen "sivil toplumu" karşısındaki boyutu bakımından büyüdü. Her yeni savaş iki aşamada daha büyük bir devlete yol açtı: Askeri harcamalarda birincil bir etki ve borç ödemede gecikmeli bir etki. Şimdiye kadar devletin, "meşruti" bir devletin işlevlerinin büyük bir çoğunlukla askeri olduğunu unutmayalım. Diğer işlevler, büyük ölçüde savaşlarından çıkar.[13]

[13] Buna dair bir istisna vardır. 18. yüzyılın sonuna kadar Fakirleri Koruma Kanunu yerel olarak finanse edildi (ve bu rakamlarda görünmese de) ama devletin bir işlevinin büyük maliyeti vardı, her ne kadar bu miktar askeri harcamaların karşısında çok küçük olsa da. Bu işlevin maliyetini sivil harcamalara eklersek, birleşmiş toplamı yeni büyük toplamın % 20'sini aşmaz. Bütün yerel hükümet harcamalarını da eklersek (1803'ten itibaren mevcut), 1820'ye kadar hala % 25'in altında. Ayrıntılar için II. Cilt'e bkz.

Tablo 14.4 Avusturya Devlet Giderleri, 1795-1817 (yüzde)

Yıl	Askeri	Borç Ödeme	Sivil	Sivil Cari Fiyatlarda toplam harcamalar (milyon gulden)
1795[a]	71	12	17	133.3
1800	67	22	11	143.9
1805	63	25	12	102.7
1810	69	20	11	76.1
1815[b]	75	4[c]	21	121.2
1817	53	8	38	98.8

[a] Beer'ın rakamları 1795-1810 dönemi için biraz eksiktir. 1795'te eksik tutarın sivil harcamalara, 1800-10 arasında borç ödemeye ait olduğunu varsayıyorum. Bu en açık yorumlama. Beer bize her zaman askeri ve toplam harcamaları sunduğundan askeri yüzdeler kesinlikle doğru.
[b] Beer 1815 ve 1817 için (sırasıyla 132.9 ve 122.1 milyon florin)toplam harcamaları değil ama "olağan" harcamaları ayrıntılı olarak açıklar.
[c] 1814-17 döneminde önemli İngiliz ödeneği devlet borcunu aşağıda tuttu. Bu olmadan, askeri nitelikli harcamalar daha yüksek, sivil harcamalar daha düşük bir oran olurdu.
Kaynak: Beer 1877.

Böyle eğilimler Büyük Britanya'ya özgü değildi. İşte diğer yüzyıllar için bazı daha kaba rakamlar. İlk önce, rakamların 1795'ten beri mevcut olduğu Avusturya (bkz. Tablo 14.4). Avusturya bir kara gücü olduğundan askeri harcamaları neredeyse bütünüyle bir orduya ayrılmıştı. (Britanyalıların harcamalarının yarıdan fazlası donanmaya ait iken). Bu rakamlar, özellikle barış zamanında (1817) Britanya'dakinden daha düşük derecede olmasına rağmen, benzer bir askeri harcama hâkimiyetine işaret etmektedir. Avusturya'nın askeri gücü, daha çok askere çağrılan askerlerden geldiğinden, mali olmaktan ziyade nispeten daha seferber edilmişti. Bunlar, barış zamanı dağıtılırdı ve bu nedenle yüzdelerdeki dalgalanmalar Britanya'dan daha büyüktü.

Birleşmiş Devletler için benzer bir dönemde mevcut bulunan veriler Tablo 14.5'te verilmektedir. Birleşmiş Devletlere ait rakamlarla daha sistematik olarak Cilt II'te ilgileniyorum. Ama bir uyarım var: Birleşmiş Devletler, *federal* bir sistem. Amerikan "devlet(ler)inin" daha eksiksiz bir resmi için, bütünü oluşturan devletlerin maliyelerini de göz önünde bulundurmalıyız. Fakat maalesef, bu dönem için ilgili veri mevcut değil. Bu nedenle bu rakamlar "Amerikan devletinin" gerçek boyutunu olduğundan az gösteriyor ve askeri bileşeni (silahlı birlikler yoğun olarak federal hükümetin sorumluluğunda olduğundan) abartıyor. Fakat federal hükümetin maliyesi, Amerikan dış politikasının özelliğini göz önünde bulundurursak, Avrupalı devletlerinkiyle benzer. İngiliz'lerle gerilim Birleşmiş Devletler 1973'ten itibaren ihtiyatlı bir tarafsızlık

durumu oluşturmuşken, yaklaşık 1809'dan itibaren daha geniş bir zaman dilimi boyunca yüksek olmasına rağmen, gerçekten ilan edilen tek savaş dönemi 1812-14'tü. Bu gerçek barış, silahlı tarafsızlık, açık savaş ve yine barış dönemleri Tablo 14.5'in sütunlarında görülmektedir. Kapsamlı olarak, askeri ve borç ödeme hâkimiyet derecesi İngiliz durumunda olduğundan daha düşük ama Avusturya ile aynı genel düzene sahip. Britanya'da olduğu gibi savaşın maliye üzerindeki aynı çark etkisinin hissedildiği görülmektedir.

Tablo 14.5 Birleşmiş Devletler federal hükümet harcamaları, 1790-19820 (yüzde).

Yıl	Askeri[a]	Borç Ödeme	Sivil	Sivil cari fiyatlarla toplam harcamalar	Silahlı kuvvet sayısı
1790[b]	19	55	26	4.3	718[c]
1795	39	42	19	7.5	5,296
1800	56	31	13	10.8	7,108[d]
1805	23	39	38	10.5	6,498
1810	49	35	16	8.2	11,554
1815	72	18	10	32.8	40,885
1820	55	28	16	18.3	15,113

[a] Emekli askerlerin ödemelerini de kapsar (bu önemli konunun analizi için bkz. Cilt II).
[b] kaynakta verildiği gibi harcama rakamları 1789-91 döneminin bir ortalaması.
[c] 1789 rakamı.
[d] 1801 rakamı.

Daha kaba kanıt diğer yüzyıllar için mevcuttur. Prusyalılar çok daha sonra bütçe açığının kapatılmasına gittiler. Kraliyet mallarından gelen daha yüksek gelirler ve köylüler ve tüccarlar üzerinde daha büyük vergilendirme güçleri 18. yüzyılın sonuna kadar yöneticilerin borç almadan savaş için gerekli parayı bulmalarını sağladı. 1688'de "bir buçuk katı ve yedide beşi orduya hizmete gitti" (Finer 1975: 140). Prusya için barışın son senesi olan 1740'ta Prusya'nın bütçesindeki üç önemli unsur ordu (% 73), sivil hizmet ve hükümdar ve maiyeti (% 14) ve ihtiyat akçesi (% 13)'ydi (Seeley 1968 : I, 143-4). 1752'de Prusya bir barış döneminde gelirinin % 90'ını askeri amaçlar için harcadı (Dorn 1963: 15). 1770'lerin ortasına kadar, sivil harcamalar sadece % 14'ü kaplarken, ordu gelirin % 60'ını çekti (Duffy 1974: 130-18) denge, borç hizmeti miydi? O yıl için İngiliz bütçesine dikkat çekecek derecede benzer bir şekilde, üç unsurun ordu (% 32), hükümdar ve maiyeti ve hükümet (% 9) ve borç masrafları (% 56) olduğu 1786'ya kadar bu böyleydi (Braun 1975: 294).

Gerçekte her Prusya hikâyesi bir seçim özdeyişi ile rejiminin askeri ruhunu vurgular: Örneğin "Ordu'yu yaratan Prusya değil, Prusya'yı yaratan orduydu" (Dorn 1963: 90). Gerçekte Prusya devleti 18. yüzyıl Avrupası'nda en askeri ruhluydu. Fakat bu, devlet aktivitesinin karakteri (bunlar, diğer devletlerinkiyle benzerdi) nedeniyle değil, askeri ruhunun boyutu (Prusya gelirinin daha fazlasını orduya adadığından) nedeniyle böyleydi. 1761'de Prusya ordusu 1.2'lik Fransız rakamı ile kıyaslandığında, nüfusun % 4.4'ünü temsil ediyordu (Dorn 1963: 94). 17. yüzyılın sonunda Prusya, İngiltere'nin on katı vergilendirilen Fransa'nın iki katı ağır vergilendiriliyordu (Finer 1975: 128-140)-ama böyle rakamlar milli gelirle ilgili tahmine dayanmaktadır. Maliyesinin miktarını tam olarak belirtemesek de Prusya yönetim mekanizmasının gelişiminin tarihini belirleyebiliriz. Büyük Frederick (Frederick the Great) tarafından kurulan Prusya mutlakiyetçiliğinin ana bileşenleri olan barış zamanı daimi ordunun kendisi, 1653'te Junkerlar ile uzlaşılan vergi sistemi ve askeri temsilcilerin gelişimi Otuz Yıl Savaşları'ndaki İsveç tehdidine bir cevaptı. Bir sonraki adım 1670'lerde *Generalkriegskommisariat*'nın ortaya çıkmasıydı. Bu devletin, vergi, tedarik ve insan gücü için yerli halka ulaşmasını sağladı ve orduyu, sivil ve askeri idare ile karıştırdı. Bu da İsveç seferlerine bir yanıttı (ref. Rosenberg 1958; Anderson 1974; Braun 1975: 268-76; Hintze 1975: 269-301).

Rusya ve Avusturyalı devletler de her ne kadar o kadar uzak olmasa da aynı dış tehditlere yanıt olarak geliştiler. Polonya İsveç hâkimiyetine yanıt veremedi ve varlığını kaybetti. Anderson'un karara vardığı gibi:

> Doğu mutlakiyetçiliği böylece bütün bölgenin soylularının nesnel olarak bütünleştiği uluslar arası siyasi sistemin kısıtlamalarıyla merkezi olarak belirlendi. Bu, aralıksız bir teritoryal savaş medeniyetinde hayatta kalmanın bedeliydi; feodalizmin dengesiz gelişimi onları kapitalizme doğru bir ekonomik geçişin kıyaslanabilir hiçbir aşamasına ulaşmadan Batı'nın devlet yapılarıyla boy ölçüşmeye zorladı. [1974: 197-217; sayfa 202'den alıntı].

Bir Marksçı olan Anderson'un bundan önce Marksçı bir savaş teorisi için bir savunma ile gelmesine şaşırmamak gerek!

Fransız kraliyet arşivlerinin çoğu iki 18. yüzyıl yangınında yandı. 17. yüzyıl için Bonney (1981) bir başkâtibin *maliyeden sorumlu memura* verdiği geride kalan raporlarla boğuşuyor. Rakamlar İngilizlerinki ile benzerlik göstermektedir. Savaş askeri harcamaları artırıyor ve sonra "olağandışı harcamalar" (borç ödeme?) savaşın sonuna doğru yükseliyor. Askeri ve olağandışı harcamalar bu dönemde(1600-56) yılların çoğunda 10'luk bir faktörle sivil öğelerden her zaman ağır basıyor. 18. yüzyıl için maliye bakanı Jacques Necker'ınkiler gibi, 1784'te ordunun gelirin üçte ikisini çektiği ve Fransa'nın da oldukça büyük bir donanması olduğu yönünde kayıp yorumlarımız var

(Dorn 1963: 15'ten alınmıştır). Bu, o yıl için İngiliz askeri harcamalarının oranından oldukça yüksektir.

1800 ve 1805 arasında Hollanda'da borç ödemeyle birleşen askeri harcamalar, bu savaş yılları için İngiliz rakamlarına benzer olacak şekilde, toplamın % 80'ini aştı (Scharma 1977: 389, 479, 497). 17. ve 18. yüzyıllarda çeşitli Alman prenslikleri için askeri harcamalar yılların çoğunda toplam bütçenin % 75'ini çekti ve savaşların ortasında bunun üzerine çıktı (Carsten 1959). 1974'te Büyük Peter'in askeri harcamaları Rus devlet maliyesinin % 75'ine ulaşıyordu (Anderson 1974: 215-16).

Her devletin kendi özellikleri vardı ama genel model açıktı. Hayatta kalmak isteyen bir devlet, askere çağrılmış ve profesyonel ordu ve donanmalar elde etmek için kaynak çıkarma kapasitesini tanımlanmış toprakların üzerine çıkarmalıydı. Bunu yapmayanlar savaş alanında ezildi ve başkalarının egemenliği altına girdi – bu ve sonraki yüzyılda, Polonya, Saksonya ve Bavyera'nın kaderi buydu. Hiçbir Avrupalı devlet sürekli olarak barış halinde değildi. Barışçı bir devlet, aslında askeri açıdan yetersiz devletlerden daha hızlı bir şekilde varlığını kaybederdi.

Şimdiye kadar devletin askeri işlevlerine dış işlevleriyle eş anlamlı gibi davrandım. Fakat buna itiraz edilebilir ama devletin askeri gücü ülke içi baskı amacıyla kullanılmaz mı ve bütünsel olarak iç sınıf ilişkilerine bağlı değil midir? Bu itirazda geçerlilik var. Her Avrupa ülkesinde ordu ülke içi baskı için kullanıldı. Daimi ordular her yerde çıplak bir sınıf sömürüsü ve despotizm aracı olarak görüldü. Fakat ülke içi baskı nedensel olarak devletin büyümesini belirlemedi. İlk önce, bana gösterildiği gibi, devletin boyutunun büyümesi dönem boyunca devletler arasında savaş ve sadece çok az olarak iç gelişmelerden kaynaklandı. İkinci olarak, (yerel lordlardan ziyade) devletin örgütlediği ülke içi baskı ihtiyacı her şeyden önce genellikle devletin savaş için para bulma ihtiyacından kaynaklandı. Üçüncü olarak, ülke içi baskı derecesinde değişik ülkeler arasındaki çeşitlilikler savaş-finansman ihtiyaçlarıyla ilişkili olarak açıklanabilir. Doğu Avrupa konusunda o anlamda Anderson'dan alıntı yaptım. O bölgenin daha fakir devletlerinin ayakta kalması söz konusuysa, daha fazla baskı uygulamaları gerektiği anlamına gelen daha yoğun olarak vergi koymalı ve asker toplamalılardı. Diğer uçta ise, İngiltere gibi ticaret yapan zengin bir ülke, yoğun kaynak çıkarma ve böylece daimi bir ordu olmaksızın büyük güç statüsünü koruyabilirdi. Buna jeopolitik etmeni de ekleyebiliriz: Donanma güçleri, kuvvetlerini ülke içi ve kara baskısı için kullanmakta zorlanır. Genel iddia geçerlidir: Modern devletin büyümesi maliye ile ölçüldüğü gibi öncelikle ülke içi değil, jeopolitik şiddet ilişkileri bakımından açıklanır.

18. yüzyılda, ticaret ve ulusal gelir bileşenleri için İngiliz istatistikleri oluk gibi aktı. Dean ve Cole (1967) yüzyıl boyunca ticaret ve ulusal gelir rakamlarını ve eğilimleri hesapladı. Dış ticaret hesaplamaları ve gümrük kayıtlarında önde gelen Schumpeter araştırmasının ilerlemeleri hemen kullanılabilir. Fakat ulusal gelir için durum böyle değil. Hiçbir orijinal resmi kaynak yok. Rakamlar sadece her biri daha sonra bir ekonomik etkinlik alanının göstergesi olarak alınabilen çeşitli bireysel malların üretimi için var; örneğin, tüketim malı için bira, enerji tüketimi için kömür, tarım için mısır üretimi. Bunları toplam gelir rakamlarıyla bir araya getirmek ek olarak ekonomik bir teoriyi gerektirir: Genel ekonomide değişik türden aktivitelerin göreceli önemi teorisi. 18. yüzyıl durumunda, bu, ekonomik bir büyüme ve daha özel olarak ekonomik teorinin ana çelişkilerinden birinde bir konum olan büyüme dış ticaretin rolü anlamına gelir (çelişkinin genel bir tartışması için bkz. Gould 1972: 218-94). Maalesef, bulmaya çalıştığımız şey bu: Dış ticaret ile genel olarak ekonomi arasındaki ilişki.

Bu nedenle, Deane ve Cole'ün metodolojisi kısmen döngüseldir. Dış ticaretin önemli olacağı ve (1) İhracata yönelik etkinlik için büyük bir önemi içerdiği varsayımından ve (2) Tarımsal etkinliğin birçok yüzyılda düşük kaldığı yönündeki ilişkili varsayımdan başlamaktadır. İkinci varsayıma birazdan sözünü edeceğim yazarlar tarafından son zamanlarda karşı çıkılıyor. Tarımsal üretimde ve tarımsal nüfusun tüketimi ve beslenme standartlarında büyük ilerlemelerin 18. yüzyılın ilk yarısında meydana geldiği ve sonrasında ikinci yarısında devam ettiği sonucuna varıyorlar. Bunun Deane ve Cole'ün rakamlarına etkisi Crafts (1975) tarafından tartışıldı. Ayrıca ilk varsayım da eğer genellikle ihracata yönelik olmayan tarım, ulusal gelire katkısında büyüyorsa, o kadar kuvvetli görünmez. Eversley (1967) bunu savunuyor: 1700'den 1780'den sonraki sanayi "hamlesi" ne kadar bir "ısınma" dönemine, çoğunlukla özellikle ihracattan çok iç piyasayı canlandıran orta sınıf toplumsal grupların hane tüketimleri için kullanılabilir olan tarımsal artık miktarında bir artış neden olmuştur.

Bu iddialar göz önüne alındığında, daha basit ve ilkel bir ulusal gelir ölçme seviyesine, iki çağdaş Gregory King ve Arthur Young'ın tahminlerine geri dönüyorum. Bu rakamları kullanmak ve bunları farklı bir temeli olan ticaret rakamlarıyla karşılaştırmak sadece kaba bir ticaret-gelir oranı tahmini yaratabilir. Tablo 14.6 bu rakamları vermektedir. Tablo, 1801 için nispeten daha kesin olmak üzere ilk iki tarih için genel büyüklük sıralarını göstermek için yeterlidir.

Bu rakamlara göre, dış ticaret 1700'lerde bütün ticaret nakit alışverişlerinin dörtte birini kapsıyordu. Bu rakam Gregory King ve Deane ve Cole'ün savunduğu % 15'ten daha yüksek. Belki fazlasıyla yüksektir. 1770'e kadar oran

hala aynı genel büyüklük sırasındaydı, yani % 20 idi. Ama 1801'e kadar bu oran üçte bire yaklaşıyordu. Dış ticaretin 18. yüzyılın son yirmi yılında çok daha hızlı arttığına pek şüphe yok gibi görünüyor; (Deane ve Cole 1967: 309-11) bunu üç kattan daha hızlı olarak tahmin ediyor. Varsayımlar sadece yüzyılın ilk kısımlarını ilgilendiriyor. 1500 ve yaklaşık 1870 arasında uzun vadeli eğilim dış ticaretin ulusal nakit gelirden daha hızlı artmasıydı ama bu, 1700-70 döneminde ya sekteye uğratıldı ya da yavaşladı. Kesin eğilimler ne olursa olsun, 1800'de Britanya'nın uluslar arası ekonomisi ulusal ekonomisinden küçüktü ama ona yetişmeye başlamıştı.

Tablo 14.6 Ulusal gelir, dış ticaret ve nüfus tahminleri, 1700-1801, İngiltere ve Galler ve Büyük Britanya

	Ulusal gelir (Milyon £)	Toplam dış ticaret Örn: İthalat artı ülke içi Nüfus (Milyon £)	İhracat (Milyon £)
İngiltere ve Galler, 1700[a]	50	12	5.5
İngiltere ve Galler, 1770[b]	128	26.5	7.0
Büyük Britanya, 1801[c]	232	70	10.0

[a] Gelir rakamı Gregory King'in 1688 için 48 milyon £ tahminine dayanmaktadır; dış ticaret rakamı Deane ve Cole'ün 1967 (sayfa 319), Schumpeter 1960'ın sigorta bedeli ve ithalat ürünlerinin nakliyesini kapsamak üzere, nüfusun Eversley 1967:227 tarafından belirlenmesiyle revizyonudur.

[b] Gelir rakamı Arthur Young'ın: Dış ticaret Deane ve Cole; nüfus Eversley.

[c] Mitchell ve Deane 1971:6, 366 tarafından verilen ulusal gelir ve nüfus rakamları; Deane ve Cole'deki dış ticaret Schumpeter'ın 1800 ve 1801 arasında gözden geçirilmemiş (Deane ve Cole tarafından gözden geçirilmemiş) rakamlarına oranla biraz arttı.

Bu, ulus-ötesi ekonomi karşısında ulusal devletin ekonomik dikkat çekiciliğinde bir düşüşü göstermez. Deane ve Cole (1967: 86-8) piyasaların coğrafi dağılımı üzerine aksini gösteren rakamlar öngörmektedir. 1700'de ihracat ticaretinin % 80'inden fazlası ve ithalat ticaretinin % 60'tan fazlası Avrupa ile idi ama 1797-8'e kadar bu rakamlar % 20 ve % 25'in biraz üzerine kadar düştü. Açıklama kısmen İrlanda, Man Adası ve Kanal adaları ile ticarette bir artıştır. Bunlar açık bir şekilde İngiliz ülke içi etki alanının bir parçası olmalarına rağmen deniz aşırı ticaret istatistiklerinde hesaba katıldılar. Ama ticaretteki artışın çoğu Kuzey Amerika ve Batı Hint Adalarındaki İngiliz kolonileri ile idi. Aslında 18. yüzyıl boyunca kolonilerin büyümesi İngiliz ticaret yapısını etkiledi. 1699-1701'de hala başlıca İngiliz ihracat ürünü (ihracatın % 47'si) olan yün ve kumaş yeniden ihraç (reeksport) ticareti, temel olarak şeker, tütün, basma kumaşın İngiliz sömürgelerinden Avrupa'ya yeniden ihracatı karşısında nispeten geriledi. Navigasyon yasaları ve merkantilist hava ikisi arasında

çok doğrudan ticareti engelledi. Artık böyle mallar ithalat ve ihracatın % 30'unu kapsıyordu. Buna karşılık, İngilizler imal edilen ürünleri sömürgelerine ihraç ediyorlardı ve büyük Avrupalı rakiplerinden lüks mallar ithal etmeye devam ettiler (Davis 1969a). Bu eğilimler 18. yüzyılda büyüdü ve bunlara bir yenisi eklendi: Özellikle Baltık olmak üzere Avrupa'nın Kuzey ve Güney şeritlerinden hammadde ithal etmek (Davis 1969b).

Bu nedenle sadece sınırlı ulus-ötesi bir bağımlılık görebiliyoruz. Britanya, İngiliz adalarını, kolonilerini ve daha özel bir şekilde özellikle İskandinavya olmak üzere Avrupa şeritlerini kapladı. Uluslar-arası ticaretin hâkim olduğu diğer büyük Avrupalı güçlere kadar genişlemedi. Bu devletler tarafından özenle düzenlendi ve nüfusun birazını ya üretim ya da tüketimde dâhil ederek temel olarak ithalat ve ihracat mallarını kapsıyordu. Amerikan Bağımsızlık Savaşı, bu ağlar dizisine önemli bir darbe vurdu ama İngilizlerin korktuğu kadar zarar verici çıkmadı. 1800'e kadar Amerikalılar serbest ticaretin önceki sömürge ticaretine benzer yollar izlediğini keşfetti. İngilizlerin etki alanında kaldılar.

Her büyük devletin ticaret modeli farklılık gösteriyordu. Fakat genel eğilim, dış ticaretteki büyümenin büyük çoğunluğunun kendi etki alanında sınırlı olmasıydı, fakat artık dünyayı aşıyordu. Parçalı bir takım ekonomik etkileşim ağları gelişiyordu ve gördüğümüz gibi siyasi, askeri ve ideolojik baskılarla kuvvetleniyordu. Parçalar arasında ticaret iki taraflılığa yöneliyordu: İhracat ve ithalat ürünleri, açıklar ve üretim fazlaları, altın külçeleri ve iki taraflı kredilerle ödenerek, dengeye yöneliyordu. Genellikle "uluslar arası" kapitalizmin yükselişi denen şey uluslar arası kapitalizmin henüz ulus-ötesi olmadığını vurgulamak için hecelenmelidir.

Öyleyse bu ulusal ekonomiye daha yakından bakalım. 1700'den önce bile ekonomi ağırlıklı olarak bir nakit ekonomisiydi. Gregory King'e göre 1688'de istihdam edilen nüfusun % 25'i, neredeyse tamamen, tarımsal olmayan istihdamın nakit ekonomisinde yaşıyordu. Tarımda akmakta olan kalan % 75'in tam bozuk para miktarı hakkında kesin konuşmak imkânsız ama gerçekte kimse kirasını ayni olarak vermiyordu ya da ücretlerinin çoğunu ayni olarak almıyordu. Alışverişi yapılan madeni paraların üzerinde kralın (ya da kraliçenin) başı vardı ve krallıkta özgürce dolaşıyordu ama krallık dışında o kadar kolay değildi.

İkinci olarak, serbest dolaşım için çok az siyasi engel ve sınıf engeli vardı: Ülke içinde hiçbir geçiş ücreti yoktu, değişik atfedici insan sınıfları tarafından ekonomik etkinliğe karşı çok az yasaklama vardı ve önemli bir statü ya da sınıf engeli yoktu. Önemli tek engel olan siyasi ve ekonomik aktivite ehliyeti mülkün kendisiydi. Mülkü olan herhangi bir kişi uluslar arası mevzuatın ve ulusal devletin zorlayıcı gücünün garantisi altında bir ekonomik alışverişe girebilirdi. Artık mülk miktarsal olarak, nakit değeriyle ölçülüyordu ve kapitalist bir ekonomide bekleyeceğimiz üzere metalaştırılıyordu. Böylece *herkes*

mülk sahibiydi (çok farklı miktarlarda olsa da). Bir jüri de hizmet etmek ya da oy kullanmak için yeteri kadar mülk sahibi olmasalar da ekonomiye ayrı bir özne olarak katılabiliyorlardı.

Bu iki özellik gerçekte ulusal bir piyasanın var *olduğunu* garanti etmiyordu; ekonomik etkileşim ağları oldukça yavaş kuruldu ve 18. yüzyılın tamamında bölgeler ve yerli halk bu ağlara çoğunlukla çok az katıldı. Fakat bu ekonomik büyümenin ulusun ötesinde, otoriter ve siyasi bir eylem olmaksızın coğrafi ve hiyerarşik bir şekilde özgürce ve yaygın olarak dalgalandığı anlamına geliyordu. Bu, o zamanın birçok devleti için geçerli değildi. Bu nedenle ulusal bir birim olarak Britanya'da takip eden 18. yüzyıldaki kitlesel ve ekonomik büyüme başlamadan *önce* toplumsal yapısı yoluyla kapitalizm yaygın, dengeli ve organik olarak yayıldı.

Bu son derece önemliydi, çünkü büyüme Orta Çağ ve modern Avrupa'nın başlarında sürekli karşılaşılan şekli alıyordu. Tarımsal, yerel temelli, merkezi olmayan, dağınık ve "sözde-demokratik"ti. Biraz önce anlatılan ulusal-kapitalist çevrelerde yayılan gerçek uygulamayı temsil etti.

Tarımsal büyüme 1700'lerde, belki de biraz daha önce atılım yaptı.[14] Yarım yüzyıl, belki biraz daha fazla bir sürede, harcanabilir ortalama sermaye fazlası toptan girdinin % 25'ten % 50'ye kadar ikiye katladı. Bu muhtemelen evlilik yaşında bir düşüş, doğurganlıkta bir artış ve ölüm oranında daha az bir düşüş sağladı ve yine atıl kapasite bıraktı. Bu nedenle, nüfus büyümesine neden olmasına rağmen, doğurganlık kapasitesini aştı. Böylece, (yüzyılın ortasında ve sonunda iki zor aşamayla karşılaşılmasına rağmen) Malthus döngüsü kırıldı. Bu, üretkenlikte ilerlemeleri kapsıyordu. Belki de en önemlisi nadasa bırakılan toprakların giderek tasfiye edilmesiydi. Her biri değişik kimyasallar ya da toprak alt tabakası kullanan ve bazıları başkaları tarafından kullanılan bir toprakta yeniden yaratma etkisi olan birbiri arkasına tahıl ve sebze ekerek, daha çeşitli mahsulleri dönüşümlü olarak ekerek tarlalar her mevsim kullanılabiliyordu. Bu, günümüzde sebze yetiştiricilerin hala kullandığı tekniktir. Bu nedenle verim oranları 18. yüzyıl gelişmelerini olduğundan eksik gösterir. Yem bitkileri de bu dönüşüm sisteminin bir parçası olduklarından daha fazla hayvan beslenebiliyordu, bu ısıl bir ilerlemeydi ve toprak için daha iyi gübre sağladı. Bazı ekinler sömürge ithalatının sonucuydu: Şalgam, patates, mısır, havuç, lahana, karabuğday, şerbetçiotu, kolza, yonca ve diğer yem bitkileri. Diğer ilerlemeler (yem ile mümkün kılınan) daha fazla beygirgücü kullanımı, taban ve at nalının geliştirilmesi ve bunlarda daha fazla demir kullanımı ve tohum seçimi ve hayvancılığa daha fazla ilgi ile ilgiliydi.

---

14 Sonraki üç paragraf özellikle Deane ve Cole 1967; Eversely 1967; Jones 1967; John 1967, 1969; McKeown 1976; ve Wrigley ve Schofield 1981'in çalışmasına dayanmaktadır;

Bu ilerlemenin neden o zaman ve İngiltere'de meydana geldiğini açıklamak zor. Fakat bunun neyi kapsamadığını anlamak kolay. Karmaşık teknolojik gelişmeleri gerektirmiyordu, bunlar yüzyılın sonuna yaklaşana kadar ortaya çıkmadı. Gelişmekte olmasına rağmen ileri teknoloji gerektirmiyordu. Çok fazla miktarda sermaye gerektirmiyordu. Bunlara ticari kasabalar ve sınıflar öncülük etmiyordu. Kırsal alanda çiftçiler, bazı varlıklı ve mülkiyet bakımından nispeten daha orta halli kişiler ve tarımda orta sınıf gruplar buna öncülük etti (Eversley, bunları ve tarımla ilgisi olmayan eşlerini "orta sınıf olarak adlandırıyor ama bunda aşırı derecede sınıfa bağımlı bir hava var. Ve bu çiftçiler için "özgür" işgücü" olarak çalışmak için birkaç yüzyıl önce topraklarından alınmış toprak sahibi olmayan kırsal emekçi sınıfı gerektiriyordu.

Böylece üretilen fazlalık çok sayıda küçük miktarlara geniş ölçüde dağıtıldı. Çiftçi ailelerin ve ortaklarının temel gıda maddesi olarak ne tüketebileceğinin bir sınırı vardı (yani, gelir karşılığında yiyecek tüketiminin esnekliği çok azdı). Küçük atölyeler ve sönmüş sanayilerden mevcut üç aday, kumaş, demir malları ve kullanışlı ev eşyaları olan çömlek ve deri gibi diğer hammaddelerden yapılan mallardı. Düşük maliyetli üç çeşit malın da seri üretimi patladı. İngiltere 1750-60 döneminde, 1698*1710 döneminden yılda iki kat fazla hammadde ithal etti. Demir tüketimi endüstriyel demir ihtiyacının sadece çok az arttığı 1720-1760 arası dönemde % 50'den dazla arttı. Bairoch (1973: 491) 1760'a kadar sadece at nalının, demir üretiminin % 15'ine tekabül ettiğini tahmin etmektedir.

Burada, Sanayi devriminin kendisinin muhtemel en yakın sebeplerine sahibiz: Üç başlıca sanayisi pamuk, demir ve çömlekte artış; daha sonra teknolojik ve bilimsel karmaşıklığa dönüşen gelişmelerinin uyarıcısı; buhar gücünün ortaya üretilmesi; sermaye yoğunluğu; ve fabrika sistemi. 18. yüzyıl boyunca, Britanya ulusal bir ekonomi halini aldı: Fazla emekçilerinin çalıştığı ve taleple yükselen bir sanayi sektörü, önce yavaş (1780'den sonra) ortaya çıkan, üreten ve tüketen birim olarak orta sınıf tarımla uğraşan ailelere dayanan bir ekonomik etkileşim ağı. Sanayi Devrimi'ni II. Cilt'e bırakıyorum.

Bu bölümde, sanayiciliğin kapitalist ve ulusal temellerinin birbirine nüfuz etmesini gösterdim. Daha önce anlatıldığı gibi kapitalist üretim şekli sadece ekonomik bir soyutlama. Gerçek hayat kapitalizmi, Avrupa'da bir süre gerçekten hüküm sürmüş ekonomi şekli, aslında özellikle askeri ve siyasi güç olmak üzere diğer güç şekillerini kendi bünyesinde barındırmış ve gerektirmiştir. Belirli bir biçimde, üretimle birlikte kapitalizm diplomatik bir şekilde düzenlenen çok devletli bir medeniyette rekabet eden "organik" ulusal devletleri, sınıf ve piyasaları içeriyordu. Avrupa, büyük bağımsız aktörlerin bireysel mülk sahiplerinin olduğu ve "ulus devletler" olarak adlandırdığım çok güç aktörlü bir medeniyetti. Bu tartışmaya gelecek bölümde daha geniş bir tarihi çerçevede devam ediyorum.

Anderson, P. 1974. *Lineages of the Absolutist State.* London: New Left Books.

Ardant, G. 1975. Financial policy and economic infrastructure of modern states and nations. In *The Formation of National States in Western Europe,* ed. C. Tilly. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Bairoch, P. 1973. Agriculture and the industrial revolution, 1700-1914. In *The Fontana Economic History of Europe, Vol. 3: The Industrial Revolution,* ed. C. Cipolla. London: Fontana.

Batho, G. R. 1957. The finances of an Elizabethan nobleman: Henry Percy, 9th earl of Northumberland (1564-1632). *English Historical Review,* 9.

Bean, R. 1973. War and the birth of the nation-state. *Journal of Economic History,* 33.

Beer, A. de. 1877. *Die Finanzen Ostereiches.* Prague.

Bonney, R. 1978. *Political Change in France under Richelieu and Mazarin.* London: Oxford University Press.

1981. *The King's Debts: Finance and Politics in France, 1589-1661.* Oxford: Clarendon Press.

Braun, R. 1975. Taxation, sociopolitical structure and state-building: Great Britain and Brandenburg Prussia. In *The Formation of National States in Western Europe,* ed. C. Tilly. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Brown, D. M. 1948. The impact of firearms on Japanese warfare, 1543-98. *Far Eastern Quarterly,* 7.

Brulez, W. 1970. The balance of trade in the Netherlands in the middle of the sixteenth century. *Acta Historiae Neerlandica,* 4.

Carsten, F. L. 1959. *Princes and Parliaments in Germany.* Oxford: Clarendon Press.

Chabod, F. 1964. Was there a Renaissance state? In *The Development of the Modern State,* ed. H. Lubasz. London: Collier-Macmillan.

Chandaman, C. D. 1975. *The English Public Revenue 1660-88.* Oxford: Clarendon Press.

Chaudhuri, K. N. 1981. The English East India Company in the 17th and 18th centuries: a pre-modern multinational organization. In. *Companies and Trade,* ed. L. Blusse and F. Gaastra. London: University of London Press.

Cipolla, C. M. 1965. *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400-1700.* London: Collins.

Coleman, D. C. (ed.). 1969. *Revisions in Mercantilism.* London: Methuen.

Crafts, N. F. R. 1975. English economic growth in the eighteenth century: a re-examination of Deane and Cole's estimates. *Warwick University Economic Research Papers,* 63.

Cressy, D. 1981. Levels of illiteracy in England, 1530-1730. In *Literacy and Social Development in the West: A Reader,* ed. H. J. Graff. Cambridge: Cambridge University Press.

Creveld, M. van. 1977. *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton.* Cambridge: Cambridge University Press.

Davis, R. 1969a. English foreign trade, 1660-1770. In *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries,* ed. W. E. Minchinton. London: Methuen.

1969b. English foreign trade, 1700-1779. In *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries,* ed. W. E. Minchinton. London: Methuen.

1973. *The Rise of the Atlantic Economies.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

Deane, P. 1955. The implications of early national income estimates. *Economic Development and Cultural Change,* 4.

Deane, P., and W. A. Cole. 1967. *British Economic Growth 1688-1959: Trends and Structure.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dent, J. 1973. *Crisis in France: Crown, Finances and Society in Seventeenth Century France,* Newton Abbot, England: David & Charles.

Dietz, F. C. 1918. Finances of Edward VI and Mary. *Smith College Studies in History,* 3.

1923. The Exchequer in Elizabeth's reign. *Smith College Studies in History,* 8.

1928. The receipts and issues of the Exchequer during the reign of James I and Charles I. *Smith College Studies in History,* 13.

1932. English public finance and the national state in the sixteenth century. In *Facts and Figures in Economic History,* essays in honor of E. F. Gray. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

1964a. *English Government Finance 1485-1558.* London: Cass.

1964b. *English Public Finance 1558-1641.* London: Cass.

Dorn, W. 1963. *Competition for Empire 1740-1763.* New York: Harper & Row.

Dorwart, R. A. 1971. *The Prussian Welfare State Before 1740.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Duffy, C. 1974. *The Army of Frederick the Great.* Newton Abbot, England: David & Charles.

1979. *Siege Warfare.* London: Routledge & Kegan Paul. Elton, G. R. 1955. *England Under the Tudors.* London: Methuen.

1975. Taxation for war and peace in early Tudor England. In *War and Economic Development,* ed. J. M. Winter. Cambridge: Cambridge University Press.

1979. Parliament in the sixteenth century: function and fortunes. *Historical Journal,* 22.

Eversley, D. E. C. 1967. The home market and economic growth in England, 1750-80. In *Land, Labour and Population in the Industrial Revolution*, ed. E. L. Jones and G. E. Mingay. London: Arnold.

Falkus, M., and J. Gillingham. 1981. *Historical Atlas of Britain*. London: Grisewood and Dempsey.

Finch, M. 1956. *The Wealth of Five Northamptonshire Families, 1540-1640.* London: Oxford University Press.

Finer, S. 1975. State and nation-building in Europe: the role of the military. In *The Formation of National States in Western Europe*, ed. C. Tilly. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Fulbrook, M. 1983. *Piety and Politics: Religion and the Rise of Absolutism in England, Wiirttemberg and Prussia.* Cambridge: Cambridge University Press.

Goody, J. 1971. *Technology, Tradition and the State in Africa.* London: Oxford University Press.

Gould, J. D. 1972. *Economic Growth in History.* London: Methuen.

Greeley, A. M. 1973. *The Persistence of Religion.* London: SCM Press.

Hale, J. R. 1965. Gunpowder and the Renaissance. In *From the Renaissance to the Counter-Reformation*, ed. C. H. Carter. New York: Random House.

Hanson, D. W. 1970. *From Kingdom to Commonwealth: the Development of Civic Consciousness in English Political Thought.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hartwell, R. M. 1967. *The Causes of the Industrial Revolution in England.* London: Methuen.

Hechsher, E. F. 1955. *Mercantilism.* 2 vols. London: Allen & Unwin.

Hill, C. 1980. *Some Intellectual Consequences of the English Revolution.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Hintze, O. 1975. *The Historical Essays of Otto Hintze*, ed. F. Gilbert. New York: Oxford University Press.

Holton, R. 1984. *The Transition from Feudalism to Capitalism.* London: Macmillan.

Howard, M. 1976. *War in European History.* London: Oxford University Press.

John, A. H. 1967. Agricultural productivity and economic growth in England, 1700-1760. In *Agriculture and Economic Growth in England: 1650-1815*, ed. E. L. Jones. London: Methuen.

1969. Aspects of English economic growth in the first half of the eighteenth century. In *The Growth of English Overseas Trade*, ed. W. E. Minchinton. London: Methuen.

Jones, E. L. 1967. Agriculture and economic growth in England, 1660-1750: agricultural change. In *Agriculture and Economic Growth in England, 1660-1815*, ed. E. L. Jones. London: Methuen.

Jordan, W. K. 1969. *Philanthropy in England, 1480-1660.* London: Allen & Unwin.

Kiernan, V. G. 1957. Foreign mercenaries and absolute monarchy. *Past and Present,* 11.

1965. State and nation in western Europe. *Past and Present,* 31.

Ladero Quesada, M. A. 1970. Les finances royales de Castille a la veille des temps modernes. *Annales,* 25.

Lane, F. C. 1966. *Venice and History.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Lang, J. 1975. *Conquest and Commerce: Spain and England in the Americas.* New York: Academic Press.

Law, R. 1976. Horses, firearms and political power in pre-colonial West Africa. *Past and Present,* 72.

Lousse, E. 1964. Absolutism. In *The Development of the Modern State,* ed. H. Lubasz. London: Collier-Macmillan.

Lublinskaya, A. D. 1968. *French Absolutism: the Crucial Phase, 1620-1629.* Cambridge: Cambridge University Press.

McKeown, T. 1976. *The Modern Rise of Population.* London: Arnold.

McNeill, W. H. 1982. *The Pursuit of Power.* Oxford: Blackwell.

Mann, M. 1980. State and society, 1130-1815: an analysis of English state finances. In *Political Power and Social Theory,* ed. M. Zeitlin, vol. 1. Greenwich, Conn.: JAI Press.

Martin, D. 1978. *A General Theory of Secularisation.* Oxford: Blackwell.

Mitchell, B. R., and P. Deane. 1962. *Abstract of British Historical Statistics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mitchell, B. R., and H. G. Jones. 1971. *Second Abstract of British Historical Statistics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mousnier, R. 1954. *Les XVF etXVir siecles.* Paris: Presses Universitaires de France.

North, D. C. and R. P. Thomas. 1973. *The Rise of the Western World: A New Economic History.* Cambridge: Cambridge University Press.

Outhwaite, R. B. 1969. *Inflation in Tudor and Early Stuart England.* London: Macmillan.

Parker, G. 1970. Spain, her enemies and the revolt of the Netherlands 1559-1648. *Past and Present,* 49.

1972. *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659.* Cambridge: Cambridge University Press.

1974. The emergence of modern finance in Europe, 1500-1730. In *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages,* ed. C. M. Cipolla. London: Fontana.

Parry, J. H. 1973. *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement 1450-1650.* London: Sphere Books.

1974. *Trade and Dominion: European Overseas Empires in the Eighteenth Century.* London: Sphere Books. The European dynamic: III 499
Phelps-Brown, E. H., and S. V. Hopkins. 1956. Seven centuries of the price of consumables. *Economica,* 23.
Poggi. G. 1978. *The Development of the Modern State.* London: Hutchinson. 1984. *Calvinism and the Capitalist Spirit.* London: Macmillan.
Roberts, M. 1967. The Military Revolution 1560-1660. In Roberts, *Essays in Swedish History.* London: Weidenfeld & Nicolson.
Rosenberg, H. 1958. *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660-1815.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Scharma, S. 1977. *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813.* London: Collins.
Schofield, R. S. 1963. Parliamentary lay taxation 1485-1547. Ph.D. thesis, University of Cambridge.
Schumpeter, E. B. 1960. *English Overseas Trade Statistics, 1697-1808.* Oxford: Clarendon Press.
Seeley, J. R. 1968. *Life and Times of Stein.* 2 vols. New York: Greenwood Press.
Smaldane, J. P. 1972. Firearms in the central Sudan: a ree valuation. *Journal of African History,* 13.
Sorokin, P. A. 1962. *Social and Cultural Dynamics,* vol. III. New York: Bedminister Press.
Steensgaard, N. 1981. The companies as a specific institution in the history of European expansion. In *Companies and Trade,* ed. L. Blusse and F. Gaastra. London: London University Press.
Stone, L. 1949. Elizabethan overseas trade. *Economic History Review,* ser. 2, vol. 2.
1965. *The Crisis of the Aristocracy 1558-1641.* London: Oxford University Press.
1973. *Family and Fortune: Studies in Aristocratic Finance in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Oxford: Clarendon Press.
Swart, K. 1949. *The Sale of Offices in the Seventeenth Century.* The Hague: Nijhoff.
Thompson, I. 1980. *War and Government in Habsburg Spain, 1560-1620.* London: Athlone Press. U.S. Bureau of the Census. 1975. *Historical Statistics of the United States.* Bicentennial ed. pt. 2. Washington, D.C.: Government Printing Office.
Vagts, A. 1959. *A History of Militarism.* Glencoe, 111.: Free Press.
Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System.* New York: Academic Press.
Wolffe, B. P. 1971. *The Royal Demesne in English History.* London: Allen & Unwin.
Wrigley, E. A., andR. S. Schofield. 1981. *The Population History of England, 1541-1871.* London: Edward Arnold.

15
Avrupa'ya Ait Sonuçlar: Avrupa Dinamizmini Açıklamak – Kapitalizm, Hıristiyanlık ve Devletler

Önceki üç bölümde öncelikli olarak tek bir hikâye anlattım. Tek bir "toplumun", Avrupa'nın hikâyesi ile ilgiliydi. Ayrıca iki ana teması vardı: Birincisi, Avrupa dinamizmini nasıl açıklarız? İkincisi, bu dinamik süreçte, siyasi ve ekonomik güç örgütlenmeleri arasında, devletler ve kapitalizm arasındaki ilişkiler neydi? Her iki temadaki tartışmamızı artık sonlandırabiliriz.

Avrupa Dinamiği

12. yüzyılın ortasında Avrupa, Hıristiyanlığın kuralcı uzlaştırmasıyla hafif bir şekilde bağlı köyler, tımarlar ve küçük devletlerin çoklu ve başsız federasyonundan oluşuyordu. Demir Çağı başladığından beri bile tarımsal açıdan gelmiş geçmiş en yaratıcı uygarlıktı. Yine de dinamizmi yoğun, yerel iktidar ağlarının içinde gömülüydü. Yaygın, askeri ve jeopolitik anlamda henüz güçlü değildi ve dış dünyanın pek dikkatini çekmemişti. 1815'e kadar dinamizm dünyada dışa doğru patlamıştı ve bu özel uygarlığın dünyanın gördüğü hem yoğun hem yaygın olarak en güçlü uygarlık olduğu açıktı. Son üç bölüm bu uzun iktidar akınını tanımladı ve açıklamaya çalıştı. Kuralcı bir uzlaşma çerçevesinde önceki tarımsal dinamiğin daha yaygın üç iktidar ağında bir araya geldiğini ileri sürdüler: (1) Kapitalizm; (2) Modern, organik devlet ve (3) Devletin bünyesinde bulunduğu rekabetçi, diplomatik olarak düzenlenen çok devletli bir uygarlık.

Zirveye yükseldiği Sanayi Devrimi'nden farklı olarak dinamik; ani, kesintili ve nitelikliydi. Uzun süreli, birikimli ve belki biraz düzensiz bir süreçti ama yine de altı, yedi ve hatta sekiz yüzyıl süren bir olaydan ziyade bir süreç-

ti. Hepsinin ötesinde, son üç bölümde tarihini saptayamadığımız bir başlangıçtan (kayıtların karanlık çağında belirsizleştiğinden) açıkça yaklaşık 1150-1200 olarak tanınan bir dönemden 1760 ve Sanayi Devrimi'ne kadar devam eden dinamiğin gerçek devamlılığını ilettim.

Bu hemen dinamiğin bazı yaygın faktör açıklamalarının son derece sınırlı olduğunu göstermektedir. Temel olarak 12. yüzyıl şehirleri ya da 13. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar köylüler ve lordlar arasındaki mücadeleler ya da 14. yüzyıl kapitalist muhasebe yöntemleri ya da 14. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Rönesans ya da 15. yüzyılda görülen navigasyon teknolojisi'nde devrim ya da 15. yüzyıl ve 17. yüzyıl arası bilimsel devrimler ya da 16. yüzyıl Protestanlığı ya da 17. yüzyıl Püritenliği ya da 17. ve 18. yüzyıl İngiliz kapitalist tarımından *kaynaklanmıyordu* ve bu liste sürdürülebilir. Bunların her biri ve hepsi bir nedenden dolayı Avrupa mucizesinin genel bir açıklaması olarak zayıftır: Tarihte *çok geç* başlarlar.

Aslında, en büyük toplum kuramcılarından bazıları olan Marx, Sombart, Pirenne ve Weber çabalarının önemli bir kısmını sürecin nispeten önemsiz ya da gecikmiş yönlerine yoğunlaştırdılar ve takipçileri sıklıkla bu eğilimi kuvvetlendirdi. Örneğin Weber'in durumunda Protestanlığın ve Püritenliğin rolü üzerine sonradan gelen olağanüstü yoğunlaşması vardı, her ne kadar bunlar önemsiz, gecikmiş katkılar olsa da. Yine de Weber "rasyonalizasyon süreci" olarak adlandırdığı şeyin uzun süren çok genel doğasına vurgu yaptı ve Püritenliğin büyük ölçüde Hıristiyanlığın rasyonel, radikal kurtuluş iletisini yeniden dile getirdiğini ifade etti. Bu bağlamda, çok geniş bir tarihi süreç görerek ve bunun temel birimini "rasyonel huzursuzluk" olarak nitelendirerek noktaya çok daha yakındı. Gerçekte, böyle bir nitelik biraz önce verilen bütün özel tek-unsur açıklamalarını betimler. Ama hepsi benzerse, bunların birliğinin altında yatan nedeni bilmek isteriz.

Bir şey açık görünmektedir: Bir birlik ve nedeni varsa, biraz önce sıralanan olaylara kadar çoktan var olmuş olmalılar. Bunlar neydi? Belki önce hangi metodoloji ile çözüme ulaşabileceğimizi sormalıyız. İki rakip yöntem var.

Birincisi, sosyologlar, siyaset bilimciler ve ekonomistlerin yaygın olarak uyguladıkları karşılaştırmalı yöntemdir. Burada çaba, bir mucize gören Avrupa ile mucize görmeyen ilk başta bazı açılardan benzer olan diğer uygarlıklar arasında sistematik benzerlikler ve farklılıklar bulmaktır. Bu, Weber'in karşılaştırmalı din çalışmalarında klasik olarak kullandığı yöntemdi. Parsons'un (1968: 25. Bölüm) yorumladığı gibi, iddialara göre Weber ekonomik ve siyasi anlamda Çin'in (ve belki Hindistan'ın) uygun olarak kapitalizmi geliştirmeye koyulurken, dini ruhta geri kaldığını gösterdi. Özel olarak Püritenlik ve genel olarak Hıristiyanlık kesin nedenlerdi, der Parsons. Fakat Weber'in gerçekten böyle basit bir açıklama niyetinde olduğu şüphelidir. Söylemek üzere olduğum şeyin farkında olması çok daha muhtemel.

Çin'in neden karşılaştırmalı bir mucize görmediğinin daha modern bir açıklamasına bakalım. Önce bazı Sinologların aynı karşılaştırmayı yanlış olarak reddettiğine dikkat çekmeliyiz. Söylediklerine göre İmparatorluk Çin'in MS yaklaşık 1000-1100'de Güney Sung Hanedanı'nda uzun süreli en az bir toplumsal ve ekonomik gelişme dönemi vardı. Bu, sonuçta başarısız olan bir "yarı mucizeydi" ama Çin kendi donanımlarına bırakılsaydı, tarihte sonraki bir dönemde farklı bir sonuçla tekrar ederdi. Yine de birçok Sinolog milattan sonra yaklaşık 1200'e kadar dinamizmden ziyade imparatorluğa ait "hanedanlık döngüsü" ve kurumsallaşmış durgunluğu varmış gibi görmektedir. Maalesef, en az dört tane alternatif muhtemel açıklama sunarlar: (1) Durmaksızın devam eden pirinç tarımı hücrelerinin ekoloji ve ekonomisi iş bölümünü, malların uzun mesafeli alışverişi ve özerk şehirlerin gelişmesini geri tuttu. (2) Despot imparatorluk devleti, özellikle serbest dövizi yasaklayarak ve görünen mal akışına aşırı vergi koyarak, toplumsal değişimi bastırdı. (3) İmparatorluk devletinin jeopolitik egemenliği hiçbir çok devletli rekabetin ve böylece hiçbir dinamik gücün Çin topraklarına girmesine izin verilmediği anlamına geliyordu. (4) Çin kültürü ve dininin ruhu (Weber'in izinde) çok eskiden beri düzen, uyumluluk ve geleneğin erdemini vurguluyordu (gözden geçirmeler için bkz. Elvin 1973 ve Hall 1985).

Bunların hepsi makul açıklamalardır. Tanımladıkları güçlerin hepsinin hem neden olan konumunda hem de birbirine bağlı olması ve nedenselliğin aşırı derecede karmaşık olması da mümkündür. Sorun şu ki dört olası neden olan güç sayıldı ve Avrupa hepsi bakımından farklıdır. Avrupa'nın ekolojisi pirinç hâkimiyetinde değildi ve son derece çeşitliydi: Devletleri zayıftı; çok-devletli bir uygarlıktı ve dini ve kültürü rasyonel huzursuzluk ruhunu dile getiriyordu. Bu güçlerin hangisinin tek başına ya da bir arada önemli farkı yarattığını kıyaslayarak, hiçbir şekilde bilemeyiz çünkü bunları çeşitlendiremiyoruz.

Bu yüzden önemli değişkenimize iyi bir açıklık getirmek için, bu güçlerin çeşitli karışımlarına sahip olan diğer uygarlık konularını bir araya getirebilir miyiz? Maalesef hayır. Bir an, açık bir ilave konuyu, İslam uygarlığını düşünelim. Neden Mucize burada ortaya çıkmadı? Bu konudaki kaynak eşit derecede karmaşık ve tartışmalı. Ve doğal olarak güçlerin biraz farklı şekilleri ile ilgilenme eğilimindedir. İslam'ın ayırt edici bir özelliği kabilecilik olmuştur; diğeri genellikle çöl kabilesi temelinden güçlü olarak yeniden ortaya çıkan dini tutuculuktur. Böylece, İslam'ın durgunluğunun en muhtemel açıklamalarından biri İbn-i Haldun ve Ernest Gellner'in: Bir yandan kasabalılar/tüccarlar/bilim adamları/devletler, diğer yandan, kırsal kabile üyeleri/peygamberler arasında sonsuz bir döngüsel mücadele bitiyordu. Hiçbiri de tutarlı bir toplumsal gelişme yönü sağlayamamaktadır (bkz. Gellner 1981). Ama böyle bir yapılanmayı çeşitlendirmeyi başka hangi uygarlıklarda yapabiliriz? Bu durum İslam'a özgüdür. Durumlardan daha fazla ilgili güç ve güç

yapılanmaları var. Avrupa, Çin, Hindistan, Japonya, İslam: Bütün meselenin ilişkili olarak alınabileceği başka durumlar da var mı? Her biri diğerlerinden birçok açıdan farklı olduğundan, Parsons'un Weber'e atfettiği şekilde karşılaştırmalı yöntemi kullanma şansı yoktur.

Aslında başka bir güçlük de var: Bu durumların hiçbirisi otonom değil. İslam hepsiyle temas halindeydi ve etkiler karşılıklı olarak bunların ötesinde aktı. İslam ve Avrupa sadece birbirini büyük ölçüde etkileyerek değil, dünya tarihinin belli bir kısmını savaş ganimetleriyle belirlenmeye bırakarak birbiriyle uzun ve zorlu bir savaş verdi. Gellner'in bütün Avrupa mucizesi tartışması üzerine hoş bir şekilde kötü niyetli yorumunu dinleyelim:

> Puvatya Savaşı'nda Araplar kazansaydı ve Avrupa'yı fethedip İslamlaştırmaya devam etseydi ne olacağını hayal etmeyi seviyorum. Hiç şüphesiz kesin olarak iş ve bürokrasi örgütlenmesinde modern rasyonel ruhun ve dile getirilmesinin nasıl da sadece 16. yüzyıl neo-protestan püritenliğinin kuzey Avrupa'da doğmuş olabileceğini gösteren Ibn Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nu takdir ediyor olurduk. Özel olarak, barok tarzı, çıkarcı, iltimas dolu, sözde canlıcı ve düzensiz bir dünya görüşü inancına dair yerleşmiş eğilim göz önünde bulundurulduğunda Avrupa Hıristiyan kalsaydı, modern ekonomik ve örgütsel rasyonelliğin asla yükselemeyeceğini gösterirdi. [1981:7]

Karşılaştırmalı yöntemin bu problemlere bir çözümü yok. Bu, herhangi bir genel mantıksal ya da epistemolojik (bilgi felsefesiyle ilgili) kusurları olabileceğinden değil, sadece, sorunlarla ilgilenirken yeterli otonom ve kıyaslanabilen durumlara sahip olmamamızdan dolayı. Bu deneysel gerçekle karşılaştığımızdan, pragmatik olarak, bir model, bir süreç, ya da bir takım tesadüfler ve beklenmedik olay "hissi" olup olmadığını görmek için "sonra ne olduğunu" belirlemeye çalışarak, ikinci yöntem olan dikkatli tarihi anlatıma dönmeliyiz. Burada yine toplumların nasıl işlediklerine ve insanların nasıl davrandıklarına dair açık ama geniş kavram ve kuramlara ihtiyacımız var ama devamlılık ya da tahmin, model ya da kaza arayışında bunları tarihi bir anlatımda kullanırız. Karşılaştırmalı olmayan tarihi olan sosyoloji benim başlıca yöntemim olmuştur. Neyi belirleyebilir ve neyi belirlemiştir?

Bu cilt boyunca, sürekli olarak, toplumsal değişimi sistematik, model gerilimleri, çelişkileri ve belli bir toplumun yaratıcı enerjileri ile içten yaratılmış olarak algılamaya karşı büyük bir itirazla karşılaştık. Değişim kaynakları coğrafi ve toplumsal açıdan "karmakarışık"; hepsi belli bir "toplumun" toplumsal ve topraksal alanından doğmuyor. Birçoğu devletler arası jeopolitik ilişkilerin etkisi yoluyla giriyor ve daha fazlası sınırlarını pek dikkate almadan bölümler arasında ve ulus ötesinde akıyor. Bu değişim kaynakları toplumsal gelişim durumunda çoğaltılıyorlar. Çünkü burada, bu en gelişmiş güç sınırları nerede bulunursa bulunsun belli bir toprağın sürekli tarihi ile değil de, güçlü toplum-

ların ve uygarlıkların "önde gelen sınırlarının" tarihi ile ilgileniyoruz. Avrupa'da öncülük önceki üç bölümde kuzeye ve doğuya doğru, İtalya'dan merkezi ticaret koridorlarına kadar ve kuzeybatı teritoryal devletlerine ve sonunda da Büyük Britanya'ya hareket etti.

Bu yüzden, bu dinamiğe bir model oturtmak durumundaysak, iki güçlüğü hesaba katmalı: Merkezi dinamikte coğrafi değişimler ve Avrupa'nın dışındaki dünya ile konu dışı konjonktür ilişkileri.[1] Anlatımımızın büyük kısmında ikincisi büyük ölçüde İslam'dan doğan uluslar arası ve ulus-ötesi etkileri hesaba katmak anlamına gelmektedir. Bunların bazıları Avrupa'nın bakış açısından kesinlikle tesadüfî olacaktır ve sonucumuz bir karışım olacaktır. Sırayla bu iki güçlüğü hesaba katacağım. İlk olarak, İslam'ın varlığını göz ardı ederek dinamiğin kuzeye doğru hareketini hesaba katarak Avrupa dinamiğinin "içsel" yönlerini tartışıyorum. Sonra İslam'a dönüyorum.

1155'e kadar özellikle Batı'da bulunana 12. Bölüm'deki açık biçimlenme ile başlamama izin verin. Etkileşimleri, toplumsal ve ekonomik gelişmeyi teşvik eden birçok tamamen farklı iktidar ağlarını içeriyordu. Lordların tımarlarını enine kesen, ıslak topraklara girip onları kurutan, böyle geniş bir alanda her şeyin ötesinde tarım mahsulünü artıran küçük çiftçi köyleri vardı. Ama bu grupların aynı zamanda daha yaygın iktidar koşullarına ihtiyacı vardı: Başka bir coğrafi alan olan Akdeniz'in kuzey kıyılarının lider olduğu uzun mesafeli mal alışverişine bağımlıydılar. Mülkiyet hakkı ve serbest alışveriş ile ilgili kurallara bağlıydılar. Bunlar, yerel gelenekler ve toplumsal kimlik, zayıf devletlerin bazı hukuki düzenlemeleri ama her şeyin ötesinde Hıristiyan Avrupa'nın sağladığı ortak toplumsal kimlik karışımıyla garanti altına alınmıştı. Bu bir uygarlıktı ama içinde hiçbir tek bölge, ekonomi biçimi, devlet, sınıf ya da mezhep kendi egemenliğini diğerlerine dayatamazdı. Öncelikle *rekabetçi* bir uygarlıktı; devlet sınırlarında, devletlerarasında ve devlet sınırlarının ötesinde rekabet ilerliyordu. Ama rekabet kurallarla düzenleniyordu. Toplumsal ve ekolojik çeşitlilik ve kuralcı uzlaşmanın birleşimi bu kontrollü yayılmacılık ve Weber'in "rasyonel huzursuzluk" etiketinin oldukça iyi anlattığı yaratıcılığa yol açtı. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, rekabetçi "pek çok iktidar unsuru olan uygarlıklar", toplumsal gücün gelişmesinin başlıca kaynaklarından biriydi.

Avrupa dinamizmi sistemseldi. Önce, aslında kendi çeşitliliklerini bir uygarlıkla bütünleştirerek Avrupa'yı bir bütün olarak niteledi. Doğal olarak, üzerinde yoğunlaştığım Kuzeybatı Avrupa'da ortaya çıkan biçimler, Akdeniz ya da Orta Avrupa'nınkilerden son derece farklıydı. Ama aynı ruh, kıtaya hâkimdi. Böylece, dinamizmin coğrafi değişimleri aslında onun birliğini ge-

---

1 Bu sorunları ele alırken, McNeill'in bir taslak çalışması olan *The Shape of European History*'nin (1974) etkisini kabul ediyorum.

rektiriyordu. İkinci olarak, imparatorluğa özgü jeopolitik egemenlikte iç girişimler ve dini bölünme, İslam'ın boyunduruğunda askeri yenilgiler, demografik ve ekonomik krizlerin üstesinden gelerek uzun süre dayandığı için modelliydi. Birçok zorluk karşısında, aynı anda her yerde bulunması onun sistemli olduğunu göstermektedir.

Fakat kökenlerini açıklamaya dönersek, işler o kadar da sistemli görünmemektedir. Çünkü bu 12. yüzyıl yapısının çeşitli bileşenlerini tanımladığımızda, kökenlerinin çok çeşitli zaman ve mekânlarda yattığını görürüz. Bunların bazılarını basitleştirebiliriz. Çiftçi şerit tarımı ve köy toplulukları öncelikle çoğunlukla eski Roma dünyasından gelen germen barbarlar, tımarlar ve büyük ticaret yollarından gelmektedir. Birçok ekonomik, askeri ve siyasi uygulama bu iki geleneği tanınır bir biçimde kaynaştırdı. Böylece, daha önceki iki modelin, Germen ve Roma modelinin kaynaşması olarak bu Orta Çağ, belki de bu "feodal" modeli görerek belli bir mesafe kat edebiliriz. Örneğin, Anderson (1974) *üretim şekli* terimini o kadar geniş anlamda kullanır ki "feodal üretim biçiminin" "germen kabile biçimi" ve "eski biçim" ile kaynaştığını söylediğinde onunla kısmen aynı fikirde olabiliriz. Ama bu bile olanı aşırı modeller. Son modele diğer teritoryal katkı biçimlerinin katkısından bahsetmede iyi değildir: Örneğin, özgün İskandinav deniz ticareti, navigasyon teknikleri ve küçük, birleşmiş savaşçı krallıkların girdileri. Ayrıca, Hıristiyanlığı, Roma yolu ile "klasik mirasın" ileticisi olarak çok kolay bir biçimde bu modele uydurur. Yine de, Roma yoluyla gelmiş olmasına rağmen Hıristiyanlık, temelde, Yunanistan, İran, Helenizm ve Museviliğin, Yakın Doğu ve doğu Akdeniz'in etkisini getiriyordu. Hemen Avrupa boyunca küçük krallar, tüccarlar ve köylü çiftçilere belli bir cazibesi olduğunu kanıtladı ve böylece etkisi sonra Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını aştı. Roma'nın iktidar yapıları, diyelim ki tımarın kökenini ve vasallığı anlamak için Almanya'nın kökenini anlamak için önemli bir arka plan olmasına rağmen, Hıristiyanlığın kökenleri bir şekilde her ikisinin de arasındaydı. Yeniden düzenleme kapasiteleri bir Roma-Germen kaynaşması oluşturmakla sınırlı değildi.

Üstelik bu Germen ve Roma "modellerinin" içine bakarsak, kendileri değişik zaman ve mekânların etkilerinden oluştuklarından bunları pek birleşmiş görmeyiz. Örneğin, önceki tarih bölümlerinde, uzun bir zaman dizisinde Demir Çağı köylü tarımının aşamalı büyümesinin grafiğini çıkardım. Bu, hem ıslak toprak köylü ekicisinin ekonomik iktidarını hem de köylü piyadenin askeri gücünü durmadan artırdı. Her ikisi el ele gitti. Roma sınırından Roma prensliği boyunca Almanya'dan kuzeye doğru ilerlediler ve sonra Germen istilası şeklinde geri döndüler. Ama sonra ayrıldılar. Ekonomik eğilim devam etti ve ekonomik iktidar yavaşça kuzeybatıya, orta boyutlu çiftçiye dönerek devam etti. Fakat Germen olmayan barbarlara karşı savunma savaşının koşulları ve batıya ait mevcut ağır şövalye modelleri, soylu şövalyelerin kendilerini

özgür köylülerden yükseğe çıkarmalarını sağladığından askeri eğilim tam tersiydi. Böylece, birçok şekilde sonraki feodalizmin olan Frenk feodalizmi, çok çok yaşlı, kökleşmiş "Avrupalı" köylü toplumu akımı ile çok yeni, fırsatçı "birleşmiş-Avrupa"nın bir karışımıydı.

Bütün bu nedenlerden dolayı, Avrupa mucizesinin kökenlerinin koca bir tesadüfler serisi olduğu sonucundan kaçınmak zor. Bazıları uzun süreli ve devamlı, diğerleri yeni ve ani, diğerleri eski ama kesintili tarihi büyüme ile (okuryazarlık gibi), bütün Avrupa, Yakın Doğu ve hatta Orta Asya uygarlıklarından doğan birçok nedensel yol, olağandışı bir şey yaratmak üzere belli bir zaman ve mekânda bir araya geldiler. Ve neticede daha önce uygarlığın kendisinin kökenlerini bu şekilde ele aldım (3. ve 4. Bölüm'de) ve Yunanistan'ın dinamizmini bu şekilde ele aldım (7. Bölüm'de).

Doğru, makul surette bu karmaşık tesadüfler zincirine girip, bunu kabul edilebilir kesinlikle genelleyebiliriz. Fakat genellemelerimiz "toplumsal sistemlerle" ilgili olamaz. Orta Çağ ya da "feodal" toplum önceki toplumsal sistemin, "toplumsal oluşumun", "üretim şeklinin" ya da hangi birleştirici terim tercih ediliyorsa onun dinamizmi ya da çelişkilerinin bir sonucu değildi. Ne de bu toplumsal sistemlerin birden fazlasının kaynaşmasının sonucu değildi. Daimi ana fikrim, toplumların üniter olmadıklarıdır. Daha ziyade, çoklu, çakışan iktidar ağlarını kapsar. Bunların hiçbiri bir bütün olarak toplumsal hayatı tamamen kontrol edemez ya da sistemli hale getiremezler ama her biri belli bir kısmını kontrol edebilir ve yeniden düzenleyebilirler.

Özel olarak, Avrupa mucizesi Marksist gelenekteki gibi "feodalizmden kapitalizme geçiş" olarak yorumlanamaz. Feodalizm, kapitalizm ve üretim şekillerinin faydalı ideal türlerden fazlası olmadığını görmekteyiz. Bunlarla, Avrupa'nın gelişmesi üzerindeki çeşitli deneysel etkilerinin bazılarını düzenleyebilir ve açıklayabiliriz ama sadece bunlardan Avrupa'nın gelişmesine tatmin edici bir açıklama çıkaramayız. Bu görev için böyle ekonomik ideal türleri diğer ideolojik, askeri ve siyasi toplumsal iktidar kaynaklarından çıkan ideal türler ile birleştirmemiz gerekir.

Böylece, mevcut örnekteki genellemelerimiz, toplumsal hayatın ve Avrupa topraklarının farklı ama çakışan alanlarını düzenleyen, çeşitli iktidar ağlarının toplumsal yaratıcılık için özellikle verimli topraklar yaratmak için nasıl bir araya geldikleriyle ilgilidir. Bu durumda işleyen başlıca dört iktidar ağına örnek vereyim.

Birinci olarak, temelde ideolojik bir iktidar ağı olan Hıristiyanlık "Avrupa" kıtasını dönüştürmek, yeniden düzenlemek ve hatta yaratmak için bir doğu Akdeniz şehir merkezinden çıktı. Kuralcı uzlaştırması diğer o kadar yaygın olmayan ağların mücadelesini minimum olarak düzenledi ve yarı-ulusal, yarı-ilahi kurtuluş görüşleri bu dünyevi yaratıcılık için psikolojik motivasyonun

büyük kısmını sağladı. Bu ekümenik yeniden düzenleme olmadan ne piyasalar, ne mülkiyet, ne de "rasyonel huzursuzluk" bu topraklarda filizlenemedi.

İkinci olarak, *ekümenin* içinde küçük devletler çok az adli düzenleme ve gelenek ve imtiyazların kabulünü ekledi. Kapsam ve derece bakımından daha sınırlı olan yeniden düzenlenmeleri Avrupa'da çeşitlilik gösterdi. Devletler genellikle Roma iddialarını (ister imparatorluğa ait olsun ister şehir asaleti olsun) Germen ve İskandinav kabile gelenekleriyle ve askeri gereklerle (zırhlı atlı maiyet, kaleler, vasallık, köylü sınıfına daha fazla müsadere vs.) kısa süre önce yeniden düzenlenmiş yapılarla birleştirdi.

Üçüncü olarak, askeri iktidar ağları önceki Orta Çağ devletlerinin özel dinamiğinin çoğunu sağladı ve onlarla örtüştü. Yerel, savunma savaşının şartları bazı yerlerde silah altına alınan paralı askerler ve diğer yerlerde şehirli milis kuvvetlerini geliştirdi. Yerel şartlara göre, bunlar feodal monarşileri ya da kentsel komünleri, arasında yatan bütün karışık prenslik türleriyle birlikte teşvik etti. Bu askeri dinamik, sınıf ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine büyük katkıda bulundu. Bu, toplumsal tabakalaşmayı yoğunlaştırdı, köylü sınıfını daha bağımlı kıldı ve çoğunlukla lordların tımarları ile kendi toprak şeritlerini ağ gibi sardı. Köylü sınıfından fazla ürün toplama, lordların daha fazla mal ticareti yapmalarını sağladı ve bu, Kuzey, Batı ve Akdeniz arasındaki kadar kentsel- kırsal ilişkileri de yoğunlaştırdı.

Dördüncü olarak, ekonomik iktidar ağları çok çeşitliydi ama birbirlerine yakından bağlıydı. Yerel üretim ilişkileri ekoloji, gelenek, yukarıda bahsedilen bütün ağların etkilerine göre çeşitleniyordu. Kuzeybatı'da iki ana ve çoğunlukla birbirine bağlı birim tanımladım: Köy ve tımar. Fazla üretimlerinin yeteri kadarının köy ve tımarı özellikle kuzey ve güney olmak üzere daha yaygın ticaret ağlarına bağlamak için emtia ticareti yapıldı. Ana kıtada ve İtalya'nın büyük bir kısmında oldukça farklı bir toplum biçimi olarak kuzey-güney koridorlarının gelişimini teşvik ettiler. Burada, küçük prensler, piskoposlar, başrahipler, avamlar ve tüccar oligarşileri, pek teritoryal olmayan şehir ve kırsal bölge, üretim ve alışverişin bütünleşme biçimlerini sağladılar. Çok öncelerden beri, kayıtlarımız başlamadan öncesinden beri, bu ekonomik iktidar ağlarının gelişmemiş biçimleri özellikle kuzey batıda tarımsal verimliliğe göre olağanüstü bir dinamizm gösteriyordu.

Bu dört ana iktidar ağı eski Orta Çağ toplumsal hayatının değişken coğrafi boyutlarını ve alanını yeniden düzenledi. Bu kısa incelemeden bile görüldüğü üzere, aralarındaki ilişki karmaşıktı. Bu çağa uyarlanırsa, yarı ideal tür, yarı gerçek toplumsal uzmanlıktılar. Birini, Hıristiyanlığı, arkasından gelen bütün diğerleri için *gerekli* olarak, ayrı tuttum. Diğerleri de ortaya çıkan dinamiğe önemli katkıda bulundu ama "gerekli" olup olmadıkları başka bir mesele. Dinamiği yok etmeden bunların yerini başka iktidar ağı yapılanmaları almış olabilir mi?

Dinamiğin tarihi gelişiminden dolayı bu soruya cevap vermek özellikle zor. Her iktidar ağı, değişik dönemlerde yeniden düzenlenmesine belirgin bir katkıda bulunma eğilimindeydi. Yine de her biri sürekli olarak diğerleriyle kendisini yeniden düzenliyordu. 12. Bölüm'de temel olarak lordlar ve köylüler olmak üzere yerel iktidar aktörlerinin Hıristiyanlığın kuralcı uzlaştırmasında tarımlarını geliştirdikleri dinamiğin nispeten yoğun bir aşamasını niteledim. Bu aşamada devletler ihtiyacı çok az karşıladı. Fakat sonra savaşın mantığı, devlet iktidarlarına belirgin askeri-mali artışlar sağladı. Bu, bir ticaret gelişmesiyle çakıştı. Askeri/siyasi ve ekonomik iktidar ağlarının bu özel birleşimi sonra devletler için daha genel rollere yol açtı. Bu, tamamen diplomatik olarak düzenlenen çok uluslu bir uygarlıkta jeopolitik alanların laikleşmesini kapsadı. Bu devletlerarasındaki düzenlenmiş rekabet sonra, ekonomik aktörler, sınıflar ve dini gruplar arasında daha geleneksel rekabet biçimlerinin yanında, Avrupa dinamiğinin yeni bir parçasın haline geldi. 17. yüzyıldan sonra sonuncusu önemini yitirdiğinden, sürekli olmasına rağmen, dinamiğin değişik dönemlerde değişik unsurları vardı.

İkinci bir güçlük dinamikteki coğrafi değişkenlerden kaynaklanır. Avrupa'nın değişik bölümleri değişik zamanlarda yeniden düzenleyici katkıda bulundular. Daha önce verdiğim "tek etken" teorilerinin listesi bunu çok iyi göstermektedir. Bazıları İtalya'dan, bazıları Almanya, Fransa, Avrupa çukurundaki ülkeler ve İngiltere'den çıkar. Aslında, listeyi Avrupa'ya yardım etmişe benzeyen bütün etkenleri kapsayacak şekilde uzatırsak, dinamiğin coğrafi şekillenmesi çok karmaşık olur.

İşte bu noktada odak noktamızı İslam'ı tartışmak üzere genişletmeliyiz. Avrupa, hala kesinlikle tartışmalı olmasına rağmen, İslam'dan bir şeyler ödünç aldı. Görünüşe göre İslami aracılarla klasik öğretinin düzeltilmesi olan, ödünç alınan şeylerin Avrupa'nın gelişimine ciddi bir katkıda bulunup bulunmadığı hala açık değildir. Fakat askeri savunma ihtiyacı başka bir mesele. İslam ve Moğollar kıtanın tamamını ve hatta yarısını fethetselerdi, bir Avrupa dinamiği ve belki de hiçbir sürekli dinamik olmayacaktı. Savunma sistematik olarak incelenebilir.

İlk bakışta, savunma modelli gibi görünmüyor. İlk başta Frenkler gibi krallıklara yoğunlaştı, sonra savaşmak ve Akdeniz krallıklarını kurmak için Avrupa'yı dolaşan Normandiyalı birliklere yoğunlaştı. Sonra, Haçlı Savaşları döneminde Fransız, Alman ve İngiliz olmak üzere zamanın büyük hükümdarlarından bazılarından yardım aldılar. Daha sonra, Bizans'ın çöküşü ve yıkılışı ile, Burgonyalı ve Fransız şövalyeler, ana İslami baskı artık Venedik, Cenova ve Slav krallıklar tarafından hissedilmesine rağmen, kısa baskınlar düzenlediler. Sonra İspanya ve Avusturya yükü çekti. 1683'te Viyana'nın kapılarının dışında son dönüm noktasına Polonyalı bir kralın önderliğinde ulaşıldı. Diğer

bir deyişle, Avrupa'da kurulan toplumsal yapıların müthiş bir çeşitliliği askeri iktidar örgütlenmelerinde dinamiği korudu.

Bu örnekten yola çıkarak tarihi ve coğrafi değişimlerdeki hem modeli hem de tesadüfîliği görebiliriz. Tesadüfî unsurlar önemliydi çünkü İslam'ın baskı dönemleri ya öncelikle kendi içsel faktörlerinin sonucuydu ya da Avrupa dinamiğine çoğunlukla çok az doğrudan ve pozitif katkısı bulunan Avrupa'nın doğu sınırından doğmuştu. Bazı tesadüflerin sonu olmayan yankıları vardı. Türkler, İstanbul'u alıp doğu Akdeniz'i kapadıklarında Avrupa'nın güç dengesini değiştirdiler. Orta Akdenizli güçlerin, askeri yükümlülükleri arttığı sırada, ticareti azaldı. Atlantik güçleri fırsatı kaçırmadı ve Batı, egemen hale geldi. Bu, bir anlamda, bir dünya-tarihsel bir tesadüftü.

Fakat diğer anlamda, gücün yön değiştirmesi, Batı ve Kuzeybatı'ya doğru uzun süreli bir akımın bir parçasıydı. Bu, esas itibariyle bu bölümün tamamında sürmektedir ve bu nedenle bir sonraki, son bölüm için daha uygun bir konudur. Fakat bir modelin bir parçası olabilecek bir şeyi yerel bir rastlantı gibi düşünmemek için şimdi bunu hatırlamalıyız. İslami baskı ve jeopolitik sonuçları tamamen rastlantısal değildi. Temel tarihi dönemlerin çoğunda uygarlığın, ortak gücün "önde gelen kısmı" doğu'ya genişlemeyi zor bulmuştur. Saldırgan doğu komşularına karşı, bazen kaybederek bir savunma savaşı yapmıştır. Sadece Büyük İskender Helen Uygarlığı'nı doğu yönünde genişleterek, bu normal akışı tersine çevirmiştir. Roma, bunu sağlamlaştırdı ama daha doğuya götürmeyi başaramadı.

Avrupa'da iki jeopolitik süreç, tarihi düzgü ile tutarlıydı. İlk önce Avrupa, doğu yönünde engellendi. Ne kendi topraklarının göbeğinde İslam'a, ne de steplerde Hunlara, Moğollara ya da Tatarlara boyun eğdirmek için asla çok az bir tehditte bile bulunmadı. Eğer Avrupa genişleyecekse, bu doğuya olmayacaktı ve ekoloji ve iklim bunun kuzeye ya da güneye de olmayacağını garanti etti. İkinci olarak, "önde gelen kenarı" olsun olmasın, bu uygarlığın doğu kısımları başarılı bir şekilde baskıyı kaldırabilirlerse, böylece kendilerini güçsüzleştireceklerdi. Puvatya ve Lechfeld savaşlarından sonra ve kesinlikle 13. yüzyıldan sonra Orta ve Doğu Avrupa güvendeydi. Fakat uzun vadede, doğu Avrupa krallıkları, Bizans, Normandiyalı maceraperestler, Venedik, Cenova ve İspanya kaynaklarının birçoğunu Avrupa dinamiğine sürekli bir olumlu katkıda bulunma ihtimali olmayan verimsiz bir mücadeleye adadılar. Ancak çok sonra, olayların akışı tersine döndüğünde Avusturya ve (en ilgi çekici şekilde) Rusya, İslam ve Tatarlara karşı mücadeleden kazançlı çıkabildi.

Şimdi bu, önde gelen kenarın daha batıya *ilerleyip ilerlemeyeceği* hakkında hiçbir şey söylemiyor. Bunun olması için oldukça ayrı birtakım şartlar gerekliydi. Batı'da, oraya göz koyanlar ve batı sınırlarında bulunanlar faydalanabilsin diye iktidar olanakları gerekliydi. Faydalanmak *isterlerdi* çünkü bütün yönler kapalıydı. Fakat bunu *yapıp yapamayacakları* sadece orada faydalanmaya eğilimli ne yattığına bağlıydı. Artık modelli ve tesadüfî olan şeye geri döndü-

ğüme dikkat edin. Bütün bir konjonktür açıklamasının iki yarısına sahibiz. Batı Avrupa bakış açısından, Doğu'nun İslam ile mücadelesi tesadüfîydi (ve şans eseriydi). Doğu'nun bakış açısından, Batı'nın fırsatları rastlantısaldı (ve büyük ölçüde talihsizdi).

Batı'nın fırsatları iki ana biçimde geldi. Birincisi daha derin, daha nemli, daha verimli topraklarla ve bunlardan faydalanabilen (yukarıda tanımlanan) yerel toplumsal yapıyla sunulan tarımsal fırsatlardı. Bu fırsatlar Karanlık Çağlar'da başladı ve 18. yüzyıl" tarım devrimine" kadar aralıklı olarak devam etti. İkincisi Atlantik ve Baltık kıyılarından ve uygun yerel toplumsal yapılardan gelen navigasyon fırsatlarıydı. Bu fırsatlardan iki belirgin aşamada faydalanıldı: İlk Viking-Norman genişlemesi ve 15. yüzyıldan 17. yüzyıla İsveç'ten Portekiz'e birleşmiş (yani, "eşgüdümlü" ve "organik"), orta boyutlu deniz kıyısı devletlerinin genişlemesi. Sonraki aşamaya, özelikle bu fırsatlardan faydalanmaya uygun (ve sonraki kısımda özetlediğim) çok uluslu devlet sistemleri ve devlet biçimine yoğunlaştım.

Bütün bu süreçlerin sonunda bir kalkış için mükemmel bir biçimde konumlandırılmış organik, orta boyutlu, nemli toprak ada devleti vardı: Büyük Britanya. Bu bir rastlantı mıydı yoksa makro-tarihi bir modelin bir parçası mıydı? Geniş cevap şimdi gelecek.

Avrupa dinamiği, Avrupa'nın Orta Çağ deneyiminden çok önce gelen, Avrupa'nın eşsiz ama içsel olarak modelli iktidar ağlarını etkileyen iki makro-model'in rastlantısal karşılaşmasıydı. İki makro-model doğuya siyasi bir engel, batıya ise tarımsal-ticaret fırsatıydı. Birinci model İslam ile ve o kadar olmasa da yapısı ve gücü bu cildin kapsamı dışında kalan Moğol ve Tatar imparatorluklarıyla Orta Çağ ve erken modern döneme taşındı. İkinci model ve Orta Çağ Avrupa'sı üzerindeki etkisi önceki üç bölümde bütünüyle ele alındı. Orta Çağ'da tarımsal-navigasyon fırsatlarından, tarihsel olarak konjonktürel ama içsel olarak modelli bir takım çakışan iktidar ağları ile faydalanılabilir. Bunlar, (1) daha sonra büyük ölçüde diplomatik olarak düzenlenen çok uluslu bir uygarlıkla değiştirilen Hıristiyanlığın kuralcı uzlaştırması; (2) merkezi-teritoryal eşgüdümlü ve organik güçlerde büyüyen ama asla içsel ya da jeopolitik olarak egemen olmayan zayıf siyasi devletler; ve (3) rekabeti düzenli olarak kapitalizm olarak bildiğimiz bu tek, evrensel, yaygın özel mülkiyet iktidar ilişkileri takımına alışık, köylü topluluklar, lord tımarları, kasabalar ve tüccar ve esnaf birlikleri gibi kısmen otonom, rekabetçi, yerel ekonomik bir iktidar ağı çeşitliliği. 1477'ye kadar, bu iktidar ağları kendi basit, modern şekillerinde geliştiler: Birazdan iç oluşumunu araştıracağımız çok uluslu, kapitalist bir uygarlık. Bu kısmen modelli süreçler ile kısmen tarihi rastlantıların birleşmesi tarihi açıklama biçimleri kullanarak genel bir Avrupa dinamizmi kuramına ulaşabileceğimiz kadar yakınlar. Karşılaştırılabilir durumların yokluğu karşılaştırmalı yöntemi kullanarak çok yakına gitmemizi olanaksız kılmaktadır.

Özellikle son iki bölümün, ikinci ana teması, bu önemli Avrupa'nın gelişimi sürecini etkilemede kapitalizm ve devletin göreceli önemi ve birbirleri ile ilişkisinin bir analizi olmuştur. Tartışmayı belli bir şekilde daha önce 9. Bölüm'de kullanılan bir metodoloji, niceliksel bir devlet maliyesi çalışması sunarak, İngiltere/Britanya durumuna yoğunlaşarak yürüttüm. Hayatta kalan mali kayıtlar bu dönem boyunca İngiliz devletinin rolünü ve daha genel olarak Avrupalı kapitalizmin ve Avrupa uygarlığının yükselişinde devletin rolünü açıkça kavramamızı sağlar. Bu nedenle, sadece mali kayıtlarla verilen İngiliz devletinin işlevlerini özetleyerek başlayalım.

Sadece devlet maliyesinin analizinden yola çıkarsak, devletin işlevleri ekonomik ve yurtiçi olmaktan ziyade büyük bir çoğunlukla askeri ve büyük bir çoğunlukla jeopolitik görünmektedir. Yedi yüzyıldan fazla bir süredir mali kaynaklarının % 70 ile 90 arasında bir kısmı neredeyse sürekli olarak askeri gücün kazanımı ve kullanımında yayılmıştı. Ve bu gücün ülke içi baskı için de kullanılabilmesine rağmen, gelişiminin kronolojisi neredeyse bütünüyle uluslar arası savaşın meydana gelmesi ve karakteriyle belirlenmiştir.

Birçok yüzyıl boyunca, her büyüme savaş gelişmelerinin bir sonucu olmasına rağmen, devlet sadece küçük ölçüde ve düzensiz bir şekilde büyüdü. 17. yüzyıldan önce belirgin mali büyümesinin büyük kısmı, cari fiyatlardaki maliyeyi incelediğimizde yok olduğundan, aslında enflasyondan kaynaklanıyordu. Fakat 17. ve 18. yüzyıllarda devletin gerçek mali boyutu hızla büyüdü. Bundan önce, ekonominin kaynakları karşısında çok küçüktü ve yerli halkın birçoğunun hayat deneyimi karşısında marjinaldi. Büyük bir savaş yılı olan 1815'e kadar elbette sivil toplumda ağır bastı. "modern devlet" geldi ve gelişmelerinin ürünü çoğunlukla Askeri Devrim, profesyonel ve daimi ordular ve donanmaları davet etti. 1815'te bile devlete ait sivil işlevleri mali anlamda ihmal edilebilirdi.

Bu, askeri bir determinizm için tartışılmaz. Askeri teknolojinin karakteri genel toplumsal yaşam şekli ve özel olarak ekonomik üretim biçimiyle yakından ilişkilidir. Avrupa ekonomisinin yayılımı askeri fetih ve toprakla birlikte piyasaların muhafaza edilmesi ile daha dolaşık bir hal alırken, savaşın amaçları modern anlamda daha ekonomik bir hal aldı. Fakat yine de devlet ve çok devletli uygarlık, öncelikle jeopolitik ve askeri kanattan doğan baskılara cevap olarak gelişti. Böylece devletin asıl işlevini ülke içinde "sivil toplumu" düzenlemek olarak belirleyen kuramlar, ister işlevsel ister Marksçı sınıf mücadelesi anlamında görülsünler, basit görünmektedirler. Bütün devletlerin böyle işlevleri var ama bu özel tarihi ve coğrafi alanda mali giderler bakış açısından büyük ölçüde jeopolitik rollerinin bir türevi gibi görünmektedirler.

Fakat bu sav basittir. Sadece maliyeyi temel almaktadır ve bu nedenle nispeten bedelsiz ama başka anlamlarda önemli düşünebilecek işlevleri ciddiye almama eğilimindedir. Modern devletin yükselişinin diğer önemli yanı, önce gelenekler ve imtiyazlarla ilgili tartışmalara hakemlik yapmakla sınırlı olan sonra etkin mevzuata genişletilen yargı güçlerinin tekelleştirilmesiydi. Bu çok maliyetli değildi çünkü bu rolde devlet büyük ölçüde "sivil toplumdaki" güçlü grupların etkinliklerini *koordine ediyordu*. Orta Çağ döneminin sonlarında bu gruplar kendi eyalet bölgelerinde çok büyük güce sahiptiler (yaygın tarihi toplumlarda her zaman olduğu gibi) ve bazen ulusal mülkiyet gibi bir düzenlemeye de sahipti. Fakat ekonomik ve askeri nedenlerin birleşimiyle, eşgüdüm daha da yakın hale geldi. Modern devletin ikinci aşaması ortaya çıktı: *Organik* devlet. Devlet ve hükümdar (ya da daha nadiren cumhuriyet) bu organizmanın etrafında büyüdüğü noktaydı. İngiltere'de uyarlanan biçim 1688'den sonra güvenli bir şekilde kurulan meşruti monarşiydi. Fakat organizma da arazi sahibi ve ticaretle uğraşanların çıkarlarını birleştiren (yani, "soylular", "seçkinler", "küçük toprak sahipleri" ve "burjuvalar" vs.) ama halk kitlesini dışarıda bırakan kapitalist bir sınıf halini aldı. Diğer ülkeler daha az organik bir devlet biçimi olan, genellikle soyluları kapsayan ama burjuvaziyi dışarıda bırakan mutlakiyetçiliği benimsediler. mutlakiyetçilik büyük ölçüde, örgütlenme olarak birbirinden ayrılan gruplar ve giderek sınıflar arasındaki ilişkileri düzenleyerek, eşgüdüm seviyesinde kalma eğilimindeydi. Sonuç olarak, (bu ekonomik iktidar örgütlenmelerinde askeri üzerindeki kadar doğru olmasa da) daha organik meşruti devletten altyapısal nüfuz etmede ve toplumsal seferberlikte daha az etkiliydi.

Organik devletler, özellikle meşruti devletler bu kadar yaygın topraklarda tarihte yeniydi. Daha önceki hemen hemen bütün yaygın toplumların gördüğümüz gibi belirgin özelliği olan teritoryal federal devletin çöküşünü temsil ediyorlardı. O zamana dek kural her biri büyük otonomi sahibi olan merkezi ve yerel iktidar arenaları arasında bir uzlaşma olmuştu. Artık, uzlaşmanın kendisi merkeziydi ve neredeyse-üniter devlet doğmuştu. Topraklarında altyapısal erişimi ve nüfuzu o zamana kadar herhangi bir yaygın devletten daha büyüktü.

Bu laik eğilimin tetikleyici faktörü neredeyse her zaman uluslar arası askeri ihtiyaçlarından doğan devlet üzerindeki mali baskılardı. Fakat devletin eşgüdüm güçlerinin uzanımının belli başlı sebepleri daha çok, geniş olarak "feodal"den kapitalist ekonomiye geniş yoluyla daha geniş bir coğrafi alanda sınıf ilişkilerinin genişlemesinde yatar. 12. Bölüm'de tartışılan devletten gizlilik ve yerel otonomiyi kapsayan ekonomik kaynaklar aşama aşama özel mülkiyet dediğimiz şeyde belirginleşti. Bu yerel birimlerin üretimi ve ticareti artarken devlet artarak daha belirli teknik ama daha evrensel mülkiyet haklarının düzenlenmesine yaklaştı. Devlet 16. ve 17. yüzyıllarda din savaşlarının

bastırılmasında ve Protestan bölünmesinde dikkat çekici ve geri dönülmez bir süreç olan kuralcı uzlaştırmanın başlıca vasıtaları olarak Hıristiyanlığın yerini almaya başladı.

Fakat "devlet" değil, "devletler yazdığıma dikkat edin. Çünkü kapitalizmin kuralcı (ve baskıcı) gerekleri ne olursa olsun, kendi tek devletini yaratmadı. Gelecek ciltte tekrar tekrar dile getireceğim gibi, kapitalist üretim biçiminin aslında her biri büyük ölçüde bir devletin topraklarıyla sınırlı sınıf ağlarının gelişmesine yol açacak hiçbir şey yok. Çünkü hem eşgüdümlü hem de organik devletler statülerinde giderek daha *ulusaldılar*. Tek bir uygarlıkta birçok devletin nüfuzu ve birçok sınıf mücadelesi ve birçok ekonomik iktidar ağlarının ortaya çıkmasına şahit olmaktayız. Yine Sümerlerde ve Yunanistan'da gelişme zamanlarında olduğu gibi dinamik bir uygarlık hem küçük, üniter, devlet merkezli birimler hem de daha geniş jeopolitik "federal bir kültürü" kapsardı.

Böylece, Sanayi Devrimi'ne kadar kapitalizm rakip bir jeopolitik devletler uygarlığında çoktan yerini almıştı. Hıristiyanlık artık zorunlu birliğinden bahsetmiyordu, aslında "Avrupalı" olması dışında bu birliğin doğasını saptamak zor. Diplomatik kanallar asıl örgütlenmesini oluşturuyordu ve jeopolitik ilişkiler devletler tarafından karşılıklı olarak hariç görülmeyen savaş, diplomasi ve ticareti içeriyordu. Fakat bundan daha yaygın olan, hiçbir ulus-ötesi otoriter örgütlenmenin taşımadığı ortak Avrupalı ile Hıristiyan (ve sonra beyaz ile) düşüncesiydi. Yine de ekonomik etkileşim büyük ölçüde imparatorluk arazileriyle desteklenen ulusal sınırlar içinde sınırlıydı. Her önde gelen devlet, bağımsız bir ekonomik ağa benziyordu. Uluslar arası ekonomik ilişkilere devletler tarafından otoriter bir şekilde aracılık ediliyordu. Sınıf düzenlemesi ve örgütlenmesi böylece mevcut jeopolitik birimlerle şekillenen bir takım coğrafi alanların her birinde gelişti.

Ve böylece süreç ve sınıf mücadelelerinin sonucu önemli ölçüde devletlerin doğası ve aralarındaki ilişkilerle belirlenir hale geldi. Bunu başkaları da fark etti. Tilly biraz açık sözlü bir şekilde terimin geleneksel olarak anlaşıldığı gibi "köylülerin" gerçekten bir sınıf olup olmadıklarını merak etti. Çünkü toprak sahiplerine karşı savaşmak yerine bu köylüler genellikle devlete karşı lordlarının yanında savaştılar. Neden diye soruyor? Çünkü devletin uluslar arası savaş için insan gücü ve vergi ihtiyacı onu (köylülerin haklarını da tehdit eden)köylülerin malına el koymaya ve ekonominin ticarileşmesine itti. Tilly Fransız köylüsünün nadir değil, tipik olduğu sonucuna vardı. Açıkladığı üzere, " Kendi çağımız için (toplumsal gelişmenin) iki büyük süreç; kapitalizmin yayılımı ve ulusal devletlerin ve devlet sistemlerinin büyümesidir." Birbirine bağlı bu iki sürecin sınıf mücadelesini açıkladığını iddia eder (Tilly 1981:44-52, 109-44).

Hikâye 18. yüzyıldan Skocpol ile ileriye taşındı. Modern sınıf devrimleri, örnekleri Fransız, Rus ve Çin devrimleri, sınıf ve devlet mücadeleleri arasındaki bağlantıdan kaynaklanıyordu. Köylülerin, lordların, kasaba sakinlerinin,

kapitalistlerin ve diğerlerinin çatışmaları, daha gelişmiş rakiplerinin askeri varlığına dayanmaya çabalayan etkisiz eski rejim devletlerinin mali kaynak çıkarma süreçlerine odaklanır hale geldi. Bu, sadece, rekabetçi birçok-uluslu sistem olduğu için siyasileşti. Kuramsal sonucu devletin iki otonom belirleyici etkeni olmasıdır. Hintze'den alıntı yapar: "Bunlar ilk önce toplumsal sınıfların yapısı ve ikinci olarak devletin dış düzenlenişidir." Çünkü dış düzenleniş sınıf yapısından otonomdur, bu nedenle devlet, toplumsal sınıflara indirgenemez (Skocpol 1979: 24-33).

Bu deneysel cümleler ve sonuçlarla aynı fikirde olmama rağmen, bunları daha geniş bir tarihi ve teorik çerçeveye yerleştirmek istiyorum. Devletlerin iktidar özerkliği mutlak değildir. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, Orta Çağ devletlerinin değerli çok az iktidarı, sınıf mücadelelerinin gelişmesi üzerinde çok az belirleyici hükmü vardı ve (çoğunlukla otonom feodal asker kümeleri arasında savaşılan) savaşın sonucu üzerine pek bir hükmü yoktu. Fakat aşama aşama devletler bütün bu iktidarları elde etti ve *neden* bunu yaptıklarını açıklamaya çalıştım. Devletler *teritoryal merkezi örgütlenme* ve *jeopolitik diplomasi* sağlarlar. Böyle iktidar örgütlenmelerinin faydalılığı Orta Çağların başlarında marjinaldi. Fakat baskın gruplar için işlevliliği özellikle savaş meydanında, ticaretin örgütlenmesinde büyümeye başladı. Katolik Kilisesi, Burgonya Düklüğü ve özel Hindistan şirketleri gibi çok çeşitli teritoryal merkezli aktörlerden gelen karşı baskıya rağmen, bu faydalılık o zamana kadar yaptığı gibi artmaya devam etti. Fakat nedenini anlamak için, böyle şeyleri güçlü devletlere özgü gibi düşündüğümüz kendi çağımızın dışında durmalıyız. Geniş bir ölçekte tarihi sosyoloji yapmanın amacı budur.

Bu bölümün daha dar zaman ölçeğinde, ekonomik, askeri ve siyasal iktidar ilişkilerinin birbirini etkileyebildiği ve toplumsal gelişme için iz koyabilen iki ayrı anlamı açıkladım. İlk anlam, mevcut jeopolitik birimler tarafından ortaya çıkan sınıf ilişkileri alanında şekillenmeyle ilgilidir. Bu, "ortak gücün" bir yönüdür (1. Bölüm'de açıklandığı gibi). Bu durumda, kapitalist toplumun sınıfları, mülkiyet haklarının düzenlenmesi için devlete artan bağımlılıklarıyla mekânsal olarak şekillendiler. Tüccar ve toprak sahibi kapitalistler ortaya çıkmakta olan savaşan ama henüz diplomatik olarak işleyen devletlerin dünyasına girdi ve onu güçlendirdi. Hem ülke içinde hem de jeopolitik olarak devlet yönetimi ihtiyacı ve hassasiyeti ve devletin para ihtiyacı, devletleri ve sınıfları teritoryal merkezli örgütlenmelere doğru itti. Devlet sınırları büyütüldü ve kültür, din ve sınıflar yerlileştirildi. Sonunda, İngiliz, Fransız ve Hollandalı burjuvaziler var oldu ve bu ulusal birimler ve sınıflar arasında ekonomik etkileşim küçüktü. Her büyük jeopolitik devletin kendisi daha geniş olarak düzenlenmiş devlet arası mekânda gerçek bir üretim, dağıtım, alışveriş ve ("uygulama devresi" olarak adlandırdığım)tüketim ağıydı. Bu ulusal parametreler ikinci büyük kapitalist üretim biçimi, emekçi sınıftan yasal olarak bahsedeme-

den yüzyıllar önce kuruldular. Bu, emekçi sınıfın girdiği ve gelecek ciltte gireceği dünyaydı.

Bununla birlikte, bu siyasi ve jeopolitik parametreler, saf tür olarak kapitalist üretim biçiminin yapmadığı bir şekilde rakipler arasında savaş anlamına geliyordu. Kapitalist üretim biçiminde(ya da ekonomik olarak tanımlanırsa feodal biçimde) hiçbir şey kendini birçok savaşta ve bölünmüş üretim ve ulusal olarak parçalı genel sınıf yapısı ağlarının oluşumuna yöneltmedi. Bu, geç feodal ve erken modern dönemin zayıf, marjinal devletinin, eğer gayri safi milli hâsılasının % 1'i kadarını alabilseydi, bugün yaşadığımız dünyanın yapılanmasında böyle bir belirleyici rolü olsaydı, kendisinden aşırı memnun olduğu olağandışı bir ikilemdi. Bu, gelecek ciltte 19. ve 20. yüzyıllara kadar sürdürülecek. Fakat tarihi dönüşümde çok devletli bir uygarlıkta devletlerin iktidarlarına şimdiden şahit olduk. Bu ilk anlamda yeniden örgütlenme askeri siyasi iktidar ilişkilerinden ekonomik olana yönelir.

İkinci anlam, sosyolojik ve tarihi kuramda daha gelenekseldir. Belli toplumsal sınıfların gücüne karşı devletin ve devlet seçkinlerinin despotik iktidarıyla ilgilidir: Parsons'un "dağıtımcı iktidar" örneği (1. Bölüm'de tartışıldığı gibi). Önceki bölümlerde eski imparatorluk devletlerinin, ekonomik gelişme için devletlerin kendi "zorunlu işbirliklerinin" gerekli olması nedeniyle, sınıflar üzerinde sık sık önemli bir güç uyguladığını iddia ettim. En sonunda değil ama ilk başta yurtdışındaki Avrupalı sömürge devletler için doğruydu. İlk sömürge fetihlerinin genellikle devletlerin eyaletleri olmasına rağmen ve orduları, donanmaları ve uzlaşmayı korumak için mülki idarelerinin gerekmesine rağmen, 17. yüzyıldan itibaren sömürge devletlerinin gücü, kendi Avrupa'daki vatanlarındaki devletlerden her zaman daha güçlü olmuş olan siyasetle bağlantısı kesilmiş, merkezi olmayan ekonomik ilişkilerin gelişmesi ile sarsıldı. Ekonomik güç devrelerinin çoktandır kapitalist emtia üretiminin ortaya çıkmasından çok önce siyaset alanından çıkarıldığını iddia ettim. mutlakiyetçilik ekonomik uygulama devreleri üzerinde kontrolü tekrar ele geçirmeyi başaramadı. İspanya ve Portekiz'in geçici başarısızlığından sonra hiçbir devlet kendi kolonilerinde ve de kendi evinde üretim araçlarına resmi olarak sahip olmadı.

Orta Çağ devleti küçük kalırken kendi mali kaynakları ve kötü örgütlenmiş yerli tüccarlar ya da Yahudiler, yabancı tüccarlar gibi böyle bağımlı gruplardan alınan haraçlarla var olarak büyük ölçüde bir otonomiye ulaşabilirdi. Fakat bu toplum üzerinde çok az güç gerektiriyordu. Ve askeri devrimden sonra hiçbir devlet otonomisini elinde tutamadı ve savaş alanında ayakta kalamadı. Ek maliye ve sonra insan gücü gerekliydi ve bu daha iyi örgütlenmiş sivil gruplarla, özellikle toprak sahibi soylular ve ticaret yapan devletlerde ticari oligarşilerle işbirliği yapmayı gerektiriyordu. Bu işbirliği aşamalı olarak devlet ve hâkim sınıflar arasında organik bir birliğe dönüşüyordu. Buna karşılık devletler mutlakiyetçi ve meşruti çizgilerde ayrılıyordu ama artık hepsi

baskın sınıflarıyla yakın işbirliği halindeydi. Özel çıkarlar ve devlet seçkinlerinin eylem alanını ayırt etmek artık çok daha zordu. 17. ve 18. yüzyıllarda, Marx'ın sözleriyle açıklarsak, devleti kapitalist sınıfın ortak işlerini yönetmek için bir yürütme kurulu olarak tanımlamak anlamlı olmaya başlar. Böylece bu uzun dönem boyunca devlet "sivil toplumun" içindeki gruplar üzerinde hiçbir önemli dağıtımcı iktidar derecesi kullanmadı. İkinci anlamda nedensel kararlılık öncelikle ekonomik güç ilişkilerinden devlete kaydı.

Biçimin bir sonucuna ulaşacak şekilde bu iki zıt nedensel modelin gücünü sıralamanın anlamlı bir yolu yoktur: Ekonomik (ya da siyasi/askeri) güç "son örnekte" hâkimdi. Her biri önceki modern toplumları önemli bir biçimde yeniden örgütledi ve ikisi birlikte Sanayi Devrimi ve modern dünyanın diğer başlıca parametreleri için gerekliydi. II. Cilt'te göreceğimiz gibi yakın, diyalektik ilişkilerini sürdüreceklerdir.

Ekonomik güç ilişkileri, yani üretim biçimleri ve gerçek tarihi varlıklar ve güçler olarak sınıflar, ideolojik askeri ve siyasi örgütlenmelerin müdahalesi olmaksızın "kendilerini meydana getiremezler." Aynısı açık bir şekilde tersine devlet ve siyasi seçkinler için geçerlidir. Sosyolojide her zaman olduğu gibi analitik kurgularımız şüpheli; gerçek üretim biçimleri, sınıflar ve devlet varlıkları için daha geniş bir toplumsal deneyime bağlıdır. Ne ekonomik determinizm ne de siyasi ve askeri determinizm bu analizde bizi çok öteye götürebilir. Fakat bu bağlamda bu üç güç ağının bir birleşimi, 14. Bölüm'de şahit olunan bilhassa ideolojik gücün çöküşü göz önünde bulundurularak, modern dünya için yazılan işaretlerin güçlü bir açıklamasını sunar.

18. yüzyılın ortasına kadar kapitalist-ekonomik ilişkiler ve bir askeri iktidar tekeline sahip birtakım teritoryal devletler birlikte yeni bir toplumsal biçim başlattı: Ulusal bir (ya da bazı orta Avrupa durumlarında, çok uluslu) devlet tarafından dıştan düzenlenen ve sınırlı olan bir *sivil toplum* (bundan böyle daha önce olduğu gibi tırnak işareti arasında yazılmayacak). Her sivil toplum geniş olarak benzerdi çünkü bu da *çok devletli bir uygarlıktı.* Her biri gerçekte bütün şimdiye kadar yaygın olan toplumların olduğu gibi teritoryal bir federal küme değil, organik bir bütüne yöneldi. Bu bütün vasıtasıyla devletin, teritoryal ve yerel otoriter karar alıcıların özerk ve hiyerarşik serilerine maruz olmayan kişiler üstü, evrensel, soyut, yaygın iktidar güçleri akıyordu. Bu kişiler üstü güçler insan kolektif iktidarındaki en büyük en ani devrime neden oldular: Sanayi Devrimi. Ve eklemek gerekir ki, güçleri ve yaygın kişiler üstülüklerinin sırrı da toplum bilimi ve sosyolojiyi doğurdu. Gelecek ciltte bu devrimi analiz etmek için sosyolojiyi kullanıyorum.

Kaynakça

Anderson, P. 1974. *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: New Left Books.

Elvin, M. 1973. *The Pattern of the Chinese Past.* Stanford, Calif.: Stanford University Press.

Gellner, E. 1981. *Muslim Society.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hall, J. 1985. *Powers and Liberties.* Oxford: Basil Blackwell.

McNeill, W. 1974. *The Shape of European History.* New York: Oxford University Press.

Parsons, T. 1968. *The Structure of Social Action.* 2nd ed. Glencoe, 111.: the Free Press.

Skocpol, T. 1979. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China.* Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. 1981. *As Sociology Meets History.* New York: Academic Press.

16
Tarım Toplumunda Dünya-Tarihsel Gelişme Modelleri

Dört iktidar Kaynağının Rolü

Tarım toplumlarında iktidarın uzun tarihinin sonuna ulaştık. Gün gibi ortadaki soruyu sormak için ara verebiliriz: Bütün ayrıntıların arasında genel iktidar modellerini ve gelişimini ayırt edebilir miyiz? II. Cilt'in konusu olan tarım ve sanayi toplumlarını karşılaştırana kadar bu soruya uygun bir cevap verecek konumda olamayacağız. Her halükarda, uygun bir cevap zorunlu olarak üçüncü bir cilde kalkışacak kadar karmaşık ve uzun olur. Fakat bu cevabın bazı genel sınırlarını ayırabiliriz.

İktidarın genel ayırt edici özellikleri 1. Bölüm'de resmi modelimi sunduğumdan beri her bölümde açıktır. Toplumda iktidarın bir tarihini ve böylece iktidarın örgütlenmesi ve dört kaynağının etkileşimine bağlı *çok kısa* bir toplumlar tarihi anlattım. Sistematik olarak işlenen ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasal iktidarın karşılıklı ilişkisi, iddia ediyorum ki, toplumsal gelişmeye kabul edilir genel bir açıklama sunmuştur. Bu nedenle, burada tartışılan toplumların tarihi diğer olaylardan ziyade öncelikle bu iktidar ağlarıyla şekillenmişti. Elbette, böyle bir iddianın niteliği olması gerekir. 1. Bölüm'de dikkat çektiğim gibi, toplumun herhangi bir açıklaması toplumsal hayatın bazı yönlerini orta noktaya diğerlerini kanatlara iter. Bu cildin kanatlarında belli bir yön olan cinsiyet ilişkileri değişmeye başladıkları II. Cilt'te orta noktanın yakınlarına yönelecekler. Yine de birçok tarım toplumu açıklamasında genellikle orta noktada *olan* bu yönler güdümlü iktidarların İEAS modelimle yeterince açıklanıyor gibi görünmektedir.

Bununla birlikte, bunun temel nedeni 1. Bölüm'de dile getirildiği gibi çıkmıştır. İktidar en yararlı biçimde *araçlar, örgütlenme, altyapı* ve *lojistik* olarak görülür. Pek çok, istikrarsız amacının peşinde insanoğlu hem kolektif hem de

dağıtımcı iktidar anlamına gelen toplumsal işbirliği ağları kurar. Bu ağların belli bir toplumsal ve coğrafi alanda yoğun ve yaygın olarak işbirliği doğurabilen lojistik anlamında en güçlüsü ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasal iktidar örgütlenmeleridir. Bazen bu örgütlenmeler toplumlarda nispeten belli bir amaç için üretilmiş ve ayrı bazen nispeten birbiri içine geçmiş olarak ortaya çıkar. Her biri, insanı amaçlarını başarmak için sunduğu belli eşgüdümlü vasıtalar ile önemine ulaşır. Genellikle toplumsal hayatı yeniden düzenlemede belirleyici "dünya tarihsel anlarda" ya da Weber'in "makasçı" benzetmesine benzer bir benzetme kullanmak gerekirse, dünya tarihsel gelişmenin izlerini koymada yeteneklidir. Vasıtalar 1. Bölüm'de dile getirildiği gibidir.

İdeolojik iktidar iki ayrı vasıta sunar. İlk olarak, *üstün* bir toplumsal otorite görüşü sunar. Sonuç olarak anlamlı çoğunlukla ilahi olarak verilmiş ortak niteliklere sahip olduklarını iddia ederek insanoğlunu bir araya getirir. Böyle niteliklerin insanlıklarının ya da en azından şu anda "laik" ekonomik, askeri ve siyasal iktidar örgütlenmeleri ile ayrılan insanların özü olduğunu iddia eder. Burada dikkate alınan tarihi dönemlerde, üstünlük genellikle ilahi bir şekil aldı: Tahminen ortak insanlığı ateşleyen kıvılcımın Tanrı'dan geldiği düşünülür. Fakat 7. Bölüm'de daha laik klasik Yunanistan durumunun gösterdiği gibi bu gerekli değildir. Daha açık olarak, bizim zamanımızda ideolojik iktidar hareketinin güzel bir örneği olan Marksizm'in üstünlüğü laiktir ("Bütün toprakların işçileri birleşir"). İdeolojik iktidarın herhangi bir zamanda ya da mekânda önemli olup olmayacağı, mevcut hâkim iktidar örgütlenmelerinin toplumsal aktörlerinin kendileri tarafından üstün toplumsal işbirliği yoluyla arzu edilen, ulaşılabilir toplumsal hedeflere ulaşma ihtimalini engellediği görülür. Kurtuluşçu dinlerin hem devlet sınırlarını hem de başlıca tarım sınıfı örgütlenmesinin sömürüsünü aşan dokular arası tüccar ve zanaatkâr grupları için cazibesi 10. ve 11. Bölüm'de daha ayrıntılı olarak tartışılan bu cildin açık ve sürekli örneğidir.

İkinci ideolojik iktidar vasıtası çıkarım dediğim, ona evrende nihai bir önem ve anlam bilinci verecek normatif dayanışmasını güçlendirerek ve ortak ritüel ve estetik uygulamalar vererek bazı mevcut toplumsal grupların iç ahlakını güçlendirmektir. Böyle içsel bir ahlak edinen ekonomik sınıflar, siyasi uluslar ve askeri gruplar tarihi bilinçli olarak yeniden düzenlemelerini sağlayan daha büyük bir özgüven geliştirirler. Weber'in Eski kapitalist girişimciler ve kasabalıların ahlakı üzerine Püritenliğin etkisi tartışması klasik bir örnektir. Fakat bu ciltte en belirgin örnekler imparatorluğa ait yönetici sınıfların durumlarıdır. Asur, İran ve Roma'nın yöneticilerinin başarılarının "medeniyetin" , yani anlamlı toplumsal yaşamın nihai tanımlarını kendi sınıflarının kolektif yaşamıyla eşitleme yeteneğiyle çoğaldığını gördük. Fakat tarım toplumlarında (II. Cilt'te sanayi toplumlarında bulabilecek olmamıza rağmen) daha sınırlı "yönetici sınıf uluslara" karşılık, doğru "uluslar" bulmadığımızı eklemekte fayda var. Bunun için güzel mantıksal sebepler vardı. Tarım toplumla-

rında katmanlaşma hiyerarşisi ile mesajların ve sembollerin aşağı geçişi genellikle bir uçta basit hiyerarşik emirlerle ve diğer uçta dinlerin genel, yaygın ve bazen belirsiz üstün içeriği ile sınırlıdır.

Bu iki ideolojik iktidar vasıtaları kısmen farklıdır ve çoğunlukla zıttır. İdeolojik hareketlerin iki unsuru bir araya getirdiği yerlerde, toplumsal gelişme için çok büyük çıkarımlarla çelişkiler kurulurdu. 12. ve 13. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Hıristiyanlık ile kamçılanan üstün kurtuluş ve Orta Çağ lordlarının içkin sınıfı arasındaki çelişki "rasyonel huzursuzluğun" yani Avrupa Medeniyetinin dinamizminin orta kısmıydı.

Ekonomik iktidar vasıtaları uygulama devreleri olarak adlandırdığım şeydi. Ekonomi iktidar özel olarak iki toplumsal aktivite alanını bütünleştirir. Birincisi Marx'ın uygulama olarak adlandırdığı insanoğlunun emek yoluyla doğaya aktif müdahalesidir. Yerel, yakın, yoğun işbirliği ve sömürüde işçi gruplarını kapsayarak karakteristik olarak yoğundur. İkincisi, doğadan alınan mallar değişim için ve sonuç olarak tüketim için dolaştırılır ve alışverişi yapılır. Bu *devreler* karakteristik olarak yaygın ve ayrıntılıdır. Böylece ekonomik iktidar günlük yaşamın rutinlerine ve insan kitlelerinin uygulamalarına ve toplumların dallanmış iletişim devrelerine ulaşım sağlar. Bu nedenle istikrarlı bir iktidar yapısının her zaman önemli ve başlıca bir parçasıdır. Fakat Marx'ın iddia etmeyi sevdiği gibi "tarihin itici gücü" olmamıştır. Birçok zaman ve mekânda ekonomik iktidar biçimleri diğer iktidar kaynakları tarafından önemli bir biçimde şekillendi ve yeniden şekillendiler. Genel olarak, ekonomik iktidar ilişkilerinin ya da tercih ederseniz toplumsal sınıfların "zayıflığı" daha fazla genişleme için etkili mülkiyet ve işbirliği normlarına bağımlılıklarıydı. Bazı zaman ve mekanlarda bu normlar ağırlıklı olarak 5., 8. ve 9. Bölüm'de (Spencer'ı takip ederek) zorunlu işbirliği olarak adlandırdığım askeri uzlaşma ile kurulmuştur. Diğerlerinde ise, büyük ölçüde normatif uzlaşma yani ideolojik iktidar hareketlerinin üstün normları ile kurulmuştur. Bu, özellikle kurtuluşçu dinlerin normatif uzlaşma sağladığı 11. ve 12. Bölüm'de görüldü. Her iki türden durumda da ekonomik iktidarın ve toplumsal sınıfların temel olarak askeri ve ideolojik iktidar yapıları ile yeniden düzenlendiklerini anlıyoruz.

Yine de, uygulama devrelerinin kendilerinin tarihin başlıca yeniden düzenleme, iz bırakma gücü oldukları önemli durumlar da gördük. Bu, özellikle, 6. Bölüm'de başlayan ve 7. Bölüm'de erken klasik Yunanistan'da gelişen Demir Çağı köylü çiftçi ve tüccarları için doğruydu. Daha sonra, toplumu asla "yardımsız" yeniden düzenlememesine rağmen ekonomik iktidar ilişkileri, toplumsal değişim için genellikle çok önemliydi. Elbette, bu cilt, sınıfların ve sınıf mücadelesinin öneminin son derece arttığı bir zamanda yani Sanayi Devrimi'nin aracılığıyla hikâyeyi kesti.

Askeri iktidar vasıtaları *yoğunlaşmış tehdittir*. Bu savaşın kendisinde kesinlikle böyledir (Clausewitz'in strateji ilkelerine göre). Savaşlar yoluyla yıkıcı askeri iktidar hangi toplum biçiminin hâkim olacağına karar verebilir. Bu,

tarihin büyük bir kısmı boyunca, askeri iktidarın açık bir yeniden düzenleme rolüdür. Fakat yeniden düzenlenen toplumlarda bir rol de barış zamanı kullanımlarından gelir. Toplumsal işbirliği biçimlerinin toplumsal ve coğrafi olarak yoğunlaştığı yerde, baskıyı yoğunlaştırarak randımanı artırma potansiyeli vardır. 5., 8. ve 9. Bölüm'de tartışıldığı gibi birçok eski imparatorlukta, bu, "zorunlu işbirliğinde" yoğunlaştırılmış işçi gruplarının kullanımını artırarak kolektif iktidarlarını artırma ve toplumları kontrol etme vasıtalarını hayata geçirdi. Bunlar çok geniş alanlarda sınırlı ve cezalandırıcı iktidar uygulayabilen yaygın ve ordunun yönettiği iletişim altyapıları ile belli belirsiz bir biçimde birbirine bağlanmıştı. Ordunun yönettiği eski toplumların karakteristik "ikiliği" buradan gelir. Analizimin nispeten yeni ve çelişkili yönü böyle militarist imparatorlukların var olduğu bilgisi değil (bu çok eskiden beri biliniyor) ama böyle vasıtalarla toplumsal ve ekonomik gelişmeyi besledikleri iddiasıdır. Militarizm her zaman sadece yıkıcı ve asalakça değildi, bu, 5. Bölüm'ün sonuna doğru karşılaştırmalı ve tarihsel toplumbilimde baskın kuramlara bir eleştirimde en etkin şekilde üzerinde durduğum bir noktadır.

İlk *askeri iktidar* vasıtası *teritoryal merkeziyetçiliktir*. Hedeflerinin peşinde koşan egemen toplumsal gruplar kuşatılmış sınırlı bir alanda toplumsal düzenlemeye gereksinim duyduklarında devletler ortaya çıkarılır ve yoğunlaştırılır. Buna en etkili olarak emirleri tanımlı alan boyunca tek merkezden yayılan merkezi kurumlar kurularak ulaşılır. Daimi bir devlet seçkini açıklanır. Kökeninde devleti oluşturan ve yoğunlaştıran grupların yarattığı bir şey olabilmesine rağmen, onun merkezi olması ve onların olmaması özerk iktidar kullanmak için ona lojistik kapasiteler verir.

Fakat bu özerk devlet iktidarları tehlikelidir. Devletin merkezi iktidarı aynı zamanda zayıflığıdır: "Sivil toplumun" merkezi ulaşım alanının içine işleyen güçlerin yokluğudur. Bu nedenle siyasal iktidarın yeniden düzenleme kapasitelerinin önemli bir kısmı özerk olarak değil, gelişmenin diyalektiğinin bir parçası olarak kullanılır. Devletin kısa süre önce edindiği merkezi güçler, ajanları "sivil toplumda" ortadan kalkarken kayboldu ve sonra daha öncekinden de güçlü olarak yeniden kazanıldı ve sonra tekrar kayboldu vesaire. Ve sırasıyla bu sürecin önemli bir kısmı burjuva ideolojisinin aksine doğal ve orijinal olmayan ama genellikle kolektif, devletin yönettiği kaynakların parçalanması ve yok olmasından doğan "özel mülkiyet", devletten "saklanan" kaynaklar dediğimiz şeyin gelişmesiydi. Bu noktaları en etkin şekilde 5., 9. ve 12. Bölüm'de tartıştım.

Fakat siyasal iktidarın başlıca göstergesi merkezi bir siyasi seçkinin kullandığı özerk "despot iktidarlarla" ilgili değildir. Bunlar, yukarıda belirtildiği gibi, belirsiz ve geçicidir. Siyasal iktidarın asıl yeniden düzenleme gücü daha ziyade insan topluluklarının coğrafi altyapısıyla, özellikle de sınırlılıklarıyla ilgilidir. İnsan topluluklarının üniter sistemler değil, çeşitli çoklu, çakışan, kesişen iktidar ağları kümesi olduğunu bu cildin başlıca iddiası yaptım. Dev-

let iktidarlarının genişlediği yerde "toplumlar" artık daha üniter, daha sınırlı, birbirinden daha ayrı ve içsel olarak daha yapılanmış hale gelir.

Buna ek olarak, birbirleri arasındaki ilişkiler ikinci bir siyasal iktidar vasıtasını doğurur: *Jeopolitik diplomasi.* Henüz bilinen hiçbir devlet, sınırlarında dolaşan bütün ilişkileri kontrol etmeyi başaramadı ve çok fazla toplumsal iktidar, bu da hem ulus-ötesi sınıf ilişkileri hem de üstün ideolojilerin yayılması için açık bir rol bırakarak, "ulus-ötesi" olarak kaldı. Fakat teritoryal merkeziyetçilikte bir artış aynı zamanda hem barışçı hem savaşçı düzenli diplomatik etkinliği artırır. Merkeziyetçiliğin birden fazla komşu teritoryal alanda ilerlediği yerde, düzenlenmiş çok devletli bir sistem gelişecektir. Böylece birçok durumda, devletin iç iktidarında bir artış da aynı anda çok devletli bir sistemde jeopolitik diplomasinin yeniden düzenleme kapasitelerinde bir artış olur.

Bunun göze çarpan örneği erken Modern Avrupa'dadır. Şimdiye dek zayıf devletlerin iç iktidarlarındaki nispeten az olan artışlar (öncelikle askeri-mali sorunların sonucu olan) batı Avrupa'nın çoğunun toplumsal sınırlılığını yoğunlaştırdı. (13. Bölüm'de yeniden anlatıldığı gibi) Büyük (ve ağırlıklı olarak teritoryal ve ulusal olmayan) Burgonya Düklüğü'nün çöktüğü 1477'ye kadar, toplumsal yaşam kısmen "yerlileştirilmişti." 14. Bölüm'de II. Cilt'in tamamının merkezinde olacak şeye çoktan göz attık: Ulusal (sonra ulus) devletler toplumsal sınıfların yanında en baskın iki toplumsal aktörden biri halini almıştı. Ulus devletler ve sınıflar arasındaki ilişkiler II. Cilt'in ana konusu olacaktır. Fakat günümüzün ulus devletleri nükleer bir katliamda insan topluluğunu yok ederse, nedensel süreçlerin kökeninin izi, büyük ölçüde bu zayıf ama çoğul devletlerin kasıtsız yeniden düzenleyici iktidarlarda sürülebilir. Devlet iktidarının insan topluluklarının teritoryal kapsamını yeniden şekillendirme kapasitesi bazen muhteşemdi. Bu, son olabilir.

Siyasal iktidar hakkında diğer bir özellikler takımına dikkat çekilebilir: Diğer iktidar kaynaklarıyla ilişkisi. 1. Bölüm'de dile getirdiğim gibi, en eski kuramcılar siyasi ve askeri iktidarın aynı gibi düşünülebileceğini iddia ettiler. Bunun böyle olmadığı durumlar görmemize rağmen, kuşkusuz ki ikisi arasında genellikle yakın bir bağ vardı. Yoğunlaşma ve merkeziyetçilik, fiziksel baskı ve sınırlı bir alan üzerinde tek el yönetiminden doğan baskıda olduğu gibi çoğunlukla çakışır. Devletler genellikle askeri kuvvet üzerinde daha fazla kontrol peşinde koşar ve daha güçlü devletler genellikle tekele yakın bir askeri iktidar kazanmıştır. Aksine, 10. ve 11. Bölüm'de en açık şekilde gördüğümüz gibi üstün ideolojik ve siyasal iktidar arasında negatif bir karşılıklı ilişki gibi bir şey vardı. Eski ve modern olsun güçlü devletler belki de diğer rakiplerden daha çok, ideolojik hareketlerin kendi kanalları ve sınırlarında kurabildikleri "görünmeyen karşılıklı ilişkilerden" korkar.

Her iktidar kaynağının özellikleri ve karmaşık karşılıklı ilişkileri III. Cilt'te uzun uzadıya tartışılacak. Örneğin Marksist ya da neo-Weberci teoride bulabildiğimiz gibi toplumların "düzeyleri", "boyutları" ya da bağımsız fak-

törler gibi herhangi bir genel iktidar kaynakları kuramı bakımından zorlukları göstermek için burada bunlara değindim. İktidar kaynakları toplumsal gelişmeye faydalı belirgin örgütlenme vasıtalarıdır ama her biri değişik derecelerde diğerlerinin karşılıklı ilişkileri ve varlığına gereksinim duyar. Bu "ideal türler" toplumsal gerçeklikte nadiren saftır. Gerçek toplumsal hareketler daha genel iktidar yapılanmasında, normalde hepsini olmasa da çoğu iktidar kaynağı unsurunu karıştırır. Yukarıda sıralanan örneklerde olduğu gibi, biri geçici olarak baskın olsa bile, genel olarak toplumsal hayattan çıkar, hat döşeme, yeniden düzenleme güçlerini kullanır ve yine dereceli olarak toplumsal yaşamdan ayırt edilmesi zor bir hale gelir. Bu daha genel yapılanmalara daha sonra döneceğim.

Buna ek olarak, iktidar kaynaklarının karşılıklı ilişkisinin hiçbir belirgin, formüle göre yapılmış, genel bir biçimlenmesi yoktur. Örneğin bu cildin genel bir "tarihsel materyalizmi" destekleyemediği şimdiye kadar açık olacaktır. Ekonomik iktidar ilişkileri kendilerinin (Engels'ten alıntı yapmak gerekirse) "son tahlilde kesin olarak gerekli" olduklarını iddia etmiyor; (Balibar 1970: 204'den alıntı yapmak gerekirse) tarih üretim biçimlerinin kesintili olarak birbirini takip etmesi değildir; (Marx ve Engels'ten alıntı yapmak gerekirse) sınıf mücadelesi "tarihin itici gücü" değildir. Ekonomik iktidar ilişkileri, üretim biçimleri ve toplumsal sınıflar tarihi kayıtlarda gelir giderler. Tesadüfî dünya-tarihsel anlarda kararlı bir biçimde toplumsal yaşamı yeniden düzenlerler; genellikle diğer iktidar kaynakları ile birlikte önemlidirler; bazen bunlar tarafından kararlı bir biçimde yeniden düzenlenirler. Aynı şey tarihi kayıtlarda gelip giden, dolaşan bütün iktidar kaynakları için söylenebilir. Bu nedenle, "Ben kültürel bir deterministim... İnanıyorum ki... normatif unsurlar toplumsal değişim için maddi çıkarlardan daha önemliler" dediğinde Parsons'a (1966:11) kesinlikle katılmıyorum. Normatif ve diğer ideolojik yapılar, tarihi kuvvetlerinde çeşitlilik göstermektedirler. Basit bir şekilde birçok zamanda ve mekânda İslam ya da erken Hıristiyanlığın muhteşem dünya tarihsel yeniden düzenleme güçlerinin ideolojik bir hareketini bulmuyoruz; bu, bu durumlarda iktidarlarını reddetmeleri anlamına gelmez. Ne de Spencer ve diğer askeri kuramcıların iddia ettikleri gibi yaygın sanayi devrimi öncesi toplumlarda askeri iktidarın belirleyici hat döşeme ajanı olduğu doğru değildir. Özellikle Yunanistan ve Fenike olmak üzere 6. ve 7. Bölümlerde birçok istisna görüldü. Siyasal iktidar daha az hayranın dikkatini çekmişe benziyor. Fakat siyasal iktidarın gelişleri ve gidişleri tarafından eşit olarak engelleneceklerdir.

Bu nedenle belki de Weber'in ekonomik ve diğer "toplumsal eylem yapıları" arasındaki ilişkiyle ilgili benzersiz, anlaşılması güç güven tarzında bir kere dile getirdiği agnostisizm (bilinemezcilik) biçimine dönmeye zorlanıyoruz:

> Toplumsal yapılar ve ekonominin "işlevsel olarak" bağlı oldukları iddiası bile açık bir karşılıklı bağımlılık söz konusuysa tarihsel bir genelleme olarak doğrula-

namayan taraflı bir görüştür. Çünkü toplumsal eylem biçimleri defalarca göreceğimiz gibi "kendi yasalarını" izler ve bu gerçekten ayrı olarak bile belli bir durumda her zaman diğer ekonomik nedenler tarafından ortaklaşa belirlenebilirler. Fakat belli bir noktada ekonomik koşullar neredeyse bütün toplumsal gruplar ve büyük nedensel öneme sahipler için nedensel olarak önemli ve çoğunlukla belirleyici olma eğilimindedir. Aksine, ekonomi genellikle içinde var olduğu toplumsal eylemin özerk yapısından da etkilenir. *Bunun ne zaman ve nasıl oluşacağına dair önemli bir genelleme yapılamaz.* [1968:I, 340; benzer bir iddia, 1968:I, 577'de de bulunmaktadır; benim iddiama vurgu.]

Peki, gidiş gelişler için hiçbir model yok mu? Farkına vardığımız bazı kısmi modeller olduğunu düşünüyorum. En genel, en dünya tarihsel model ile başlıyorum. Sonra bunun kapsadığı modelleri göz önüne alıyorum. Yol boyunca çoğunlukla toplumsal kuramların önemli kısımlarını oluşturan diğer potansiyel modellemeleri bırakıyorum.

Dünya-Tarihsel Bir Süreç

Toplumsal iktidar bu cilt boyunca belki bazen kararsız bir şekilde ama yine de birikerek gelişmeye devam etti. Kolektif ve dağıtımcı iktidar (1. Bölüm'de tanımlandığı gibi) izleyerek hakkında bilgi verdiğim tarihsel dönemler boyunca niceliksel olarak arttılar. Sonra bu ifadeyi üç şekilde, çoğunlukla rastlantısal konjonktür yoluyla gelişir gözüktüğüne, sürecin içsel olarak düzensiz olduğuna ve coğrafi olarak güvenilmez olduğuna işaret ederek, nitelendirdim. Ama şimdilik değişimin kendi durumu üzerinde duralım.

Çok uzun vadede görüldüğü üzere, bütünüyle gücü elinde bulunduranlar ve toplumlar için elverişli olan altyapı sabit bir şekilde arttı. Birçok farklı toplum buna katkıda bulundu. Fakat bir kere icat edildiğinde, büyük altyapısal tekniklerin neredeyse asla insan uygulamasından kaybolmadığı görünmektedir. Doğru, çoğunlukla güçlü tekniklerin izleyen toplumun sorunları için uygun olmadığı görülmüştür ve böylece çökmüştür. Fakat tamamen kullanılmaz olmamışsa çöküşleri geçici çıkmıştır ve sonradan geri gelmişlerdir.

Kaybedecek çok az şeyin olduğu bir sürekli buluş süreci açık olarak iktidarın tek yönlü, tek boyutlu bir gelişmesiyle sonuçlanmalıdır. Bu, *ya* insanların, maddelerin ya da mesajların hareketlerini otoriter bir şekilde kontrol etme lojistiğini *ya da* benzer toplumsal uygulamaların ya da mesajların (yani, otoriter ve dağınık iktidar olarak tanımladığım şey) evrensel dağılımı altında yatan altyapıları incelersek, açıktır. Askeri birlik hareketlerinin, lüks ya da temel satış ürünlerinin hareketlerinin, orduların öldürme oranlarının, küreğin toprağa girme derinliğinin, dogmaların dağılma yine de aynı kalma kapasitelerinin ve bütün bu iktidar boyutlarında (diğer birçoğunda olduğu gibi) ileti taşıma hızlarının miktarını belirlersek, aynı genel büyüme sürecini buluruz.

Böylece burada göz önünde bulundurulan toplumlar, ordular, mezhepler, devletler ve sınıflar artan bir iktidar tekniği repertuarı uygulamayı başarmıştır. Bu nedenle, her yeni gelen buluşun asıl görevini önceki teknikten daha iyi yaptığı toplumsal örgütlenmenin bu tür coşkulu, evrimsel tarihini yazmaya başlayabildik. Bu açıdan bakıldığında, bir "iktidar artışı" listesi tasarlamak zor değildir. İktidar kapasitelerini önemli ölçüde artıran ve aslında bu ciltte rolünü vurguladığım bazı toplumsal buluşlar şunlardır:

1. Hayvan evcilleştirme, tarım, bronz madenciliği – tarih-öncesi
2. Sulama, silindir conta, devlet – MÖ 3000 dolaylarında
3. Elyazması çivi yazısı, askeri temsilciler, angarya işçi – MÖ 2500-2000.
4. Yazılı yasalar, alfabe, sabit dingilde ispitli teker – MÖ yaklaşık 2000-1000.
5. Demir dökümü, madeni para basma, askeri temsilcilikler – MÖ yaklaşık 1000-600.
6. Antik Yunan'da Piyadeler, Makedonya Savaş Birlikleri, yaygın okuryazarlık, sınıf bilinci ve mücadelesi – MÖ yaklaşık 700-300.
7. Marius'un okuyla silahlanmış lejyonlar, kurtuluşçu din – yaklaşık MÖ 200 – MS 200.
8. Islak toprak sürme, ağır süvariler ve kaleler – yaklaşık MS 600-1200.
9. Eşgüdümlü ve teritoryal devletler, açık deniz navigasyonu, matbaa, bir Askeri Devrim, emtia üretimi – MS 1200-1600.

Bu listede açık çeşitlilik var. Bazı maddeler ekonomik, diğerleri askeri, ideolojik ya da siyassal. Bazıları dar ve teknik görünüyor, diğerleri son derece geniş ve daha belirgin bir şekilde toplumsal görünüyor. Fakat hepsinin ortak noktası, kolektif ve dağıtımcı iktidarın altyapısını geliştirme kapasitesi ve hepsi kanıtlanmış bir hayatta kalma kapasitesine sahip. Herhangi birinin tamamen yok olmasının tek nedeni, örneğin Marius'un oku ya da çivi yazısı el yazmasının sonunda kullanılmaz olmasında olduğu gibi yerlerine daha güçlü altyapıların geçmesidir. Bu nedenle, dünya-tarihsel gelişmenin bu ilk modelinin betimleyici ayrıntısı böyledir. Bütün cilt boyunca yaptığım gibi, sonra, her bir sıçramanın nedenlerine odaklanarak bunu açıklamaya başlayabiliriz.

Durup, bu altyapısal büyüme modelinin diğer bir model türü olasılığını dışarıda bıraktığına dikkat çekelim. İktidar kapasitesinde o kadar büyük ve biriken bir artış oldu ki aynı karşılaştırmalı kategoriler ve genellemelerde farklı tarihi dönemlerden gelen toplumları kolayca kucaklayamayız. Gerçekte, yol boyunca (ve özellikle 5. Bölüm'de), hemen buna giriştiği için karşılaştırmalı sosyolojiyi eleştirdim. "Geleneksel aristokratik imparatorluklar", "babadan kalma imparatorluklar", "feodalizm", ve "savaşçı toplumlar" gibi kategoriler, tarihi spektrumda aşırı geniş bir şekilde uygulanırsa, ayırıcı iktidarlarını kaybederler. Bu, öncelikle tarihin son derece değişken olmasından değil (öyle olmasına rağmen), tarihin *gelişmesindendir*. Kautsky'nin (1982) yaptığı gibi (yukarıda verilen dünya tarihsel buluş listesinde MÖ yaklaşık 2000'de yer

alan) İnka İmparatorluğu'nu ve (listenin son aşamasında bulunan) İspanyol İmparatorluğu'nu aynı "geleneksel aristokratik imparatorluk" terimi ile adlandırmanın anlamı nedir? İnka İmparatorluğu'nu tamamen yok etmek, sadece 160 İspanyol ve iktidar altyapılarını aldı. Aynı şekilde, Orta Çağ Avrupa'sının "feodalizmi" iktidar kaynaklarında Hititlerinkinden son derece farklıydı. Avrupalıların kurtuluşçu dinleri, taştan kaleleri, saban kulaklı demir kürekleri vardı; deniz aşırı gemi yolculuğu yapabilirlerdi; savaş atları belki de zırhlarından üç kat daha ağırdı. "feodalizm" ya da (çeşitli sıfat biçimlerinde) "imparatorluklar" gibi kategorilerin sınırlı bir yardımı olabilir. Doğru, feodal toplumlarda lord-vasal ilişkilerine belli bir ortak dinamik nitelik ve dünya tarihinin sonsuzluğunda imparatorluklarda hükümdar-soylu ilişkileri olabilir. Fakat terimler bunlar gibi toplumların *tüm* yapısı ve dinamiğinin gösterimleri olarak kullanılamaz. Bu bağlamda, dünya tarihsel zamanda toplumun dikkatli bir konumu daha belirleyicidir.

Bu nedenle bu ciltte tüm toplumlar ve medeniyetler için kullanılan etiketlerin çoğu, dünya tarihsel zamanda *sadece* belli çağlar için geçerli olmuştur. Bu benim asıl kuramsal görüşüm değildi. Daha ziyade, durum deneysel olarak böyle oldu. Karşılığında dört iktidar kaynağının hepsini yükseltecek bazı örnekleri düşünelim; önce, askerin önderlik ettiği toplumlar.

"Zorunlu işbirliği" imparatorluklarının en geç MÖ yaklaşık 2300'ten MS 200'e kadar belli bir kuvvetleri ve gelişme rolleri vardı. Bunları daha önce bulamadık çünkü dayandıkları altyapı (yukarıda verilen buluş listesinde askeri temsilcilikler, angarya işçisi) henüz keşfedilmemişti. Ve kurtuluşçu dinlere odaklanan dağınık iktidarın daha gelişmiş teknikleri ortaya çıktığında kullanılmaz hale geldiler. Gerçekte, bu geniş çağda bile başta Büyük Sargon ve sona doğru Hükümdar Augustus'un elinde bulunan iktidar arasında büyük farklar vardı. Bunlar, birçok kaynaktan geliyordu ama belki de temelde Roma İmparatorluğu'na Sargon'un hayal bile edemeyeceği güçler veren, ortaya çıkmakta olan üst sınıf kültürel dayanışmasından kaynaklanıyordu. "Zorunlu işbirliği" hâkimiyet döneminde daha geniş çok daha büyük bir iktidar yapılanmasına dönüşüyordu. Bu dönemde tamamen hâkim değildi: Fenike ve Yunanistan'ın örnek oluşturduğu daha dağınık, merkezi olmayan diğer iktidar yapılarıyla rekabet halindeydi. "Zorunlu işbirliği" belli bir çağda sadece bazı yerlerde yararlıydı.

İkinci olarak, yaygın ideolojik hareketlerin rolü tarihsel olarak da tanımlanmıştı. Kurtuluşçu dinler yaklaşık MÖ 200'den belki MS 1200'e kadar çok büyük yeniden düzenleme güçleri kullanıyordu. Bu dönemden önce bu mümkün değildi çünkü yaygın okuryazarlık ve çağdaş imparatorlukların yapıları arasındaki ticaret ağlarının ortaya çıkması gibi en son altyapısal buluşlara bağlıydı. Daha sonra, normatif uzlaşma rolü çok devletli bir Avrupa sisteminde laikleşti. Böylece yeniden düzenleyici rolü azaldı.

Üçüncü olarak devletleri ele alalım. Burada aşırı genel olan kavramlarla tarihi kayıtlara uygulanan şiddet bazen olağanüstüdür. Mesela, Wittfogel'in "Doğu'ya özgü Despotizm" görüşü, burada göz önünde bulunduran tarihsel devletlerin *herhangi birinin* kolay kolay kullanamadığı toplumsal kontrol güçlerini eski devletlere mal eder. Bazen gözlemlendiği gibi, gerçekten eski devletlerden ziyade çağdaş Stalinizm'i tanımlıyordu (ve ona saldırıyordu). İkincisi, arabulucu, özerk iktidar grupları arasından geçmeden ordularının doksan kilometrelik dikkat çeken dizilerinin ötesinde toplumsal hayatı etkilemek için gerçekte yapacak hiçbir şey yok. Bu ciltte ele alınan bu devletlerin hiçbirinin tebaalarının varlığını bile bilemediğini (aslında ana iletişim yollarında hareket etmiyorsa) ve özerk merkeziyetçi olmayan gruplarla uzlaşmaya varmadan bu varlığı alamadığını söylemekte fayda var. Bu, güçlü, üniter devletin modern görüşlerinin çok daha ilgili olacağı II. Cilt'te temel olarak değişecek. Bu ciltte devletler belli ortak nitelikleri paylaşıyor ama bunar toplumsal yaşama "modern olmayan" hususlar ve marjinalliklerin nitelikleridir. Çoktan vurguladığım gibi, devletler toplumsal hayatı yeniden düzenlediklerinde, bu nadiren diğer iç iktidar grupları üzerinde uygulanan iktidar açısından olmuştur. Genellikle hangi "toplumların" ne olması gerektiğinin teritoryal yapılanmasıyla ilgiliydi. Fakat bu kapasite genellikle sosyolojik ve tarihsel kuram tarafından göz ardı edilmiştir, tarihsel olarak da değişken olmuştur. Çünkü teritoryallik ve sınırlılığın da altyapısal önkoşulları vardır. Eski modern Avrupa devletinin başardığı şey, genellikle eski devletlerin reddettiği yazılı iletişimin hacminin büyümesine, muhasebe yöntemlerine, mali/askeri yapılara vs. bağlıydı.

Sınıfların Dünya-Tarihsel Gelişimi

Bu noktalar ekonomik iktidar ilişkilerinde örneklenir. Bu cilt, 7. Bölüm'de kurulan aşama modelini kullanarak bir sınıf tarihini ve sınıf mücadelesini içermektedir. Şimdi bu hikâye özetlenebilir.

2. Bölüm'de tarih öncesi toplumların genellikle hiçbir biçimde sınıf biçimini bünyesinde bulundurmadığını gördük. Hiçbir grup, diğerlerini geçim yollarından mahrum bırakmak için ekonomik artığın ve/veya toprağın etkin mülkiyetini dengeli bir biçimde adet haline getiremedi. Böyle toplumlarda işgücü gerçekten özgürdü: Bir başkası için çalışmak isteğe bağlıydı ve geçinmek için gereksizdi. Sonra 3. ve 4. Bölüm'de, adet haline gelmiş, geçim vasıtalarına farklı erişim hakları ile toplumsal topluluklar ve sınıfların ortaya çıkışını gördük. Daha özel olarak, bazıları başkalarının işgücünü kullanma hakkıyla birlikte en iyi ya da tek toprağın etkin mülkiyetini yavaş yavaş elde etti. Bundan böyle, toprak, iş gücü ve artık hakkı üzerinde çeşitli statülerde (özgür, köle gibi, köle vs.) köylüler ve toprak sahipleri arasındaki sınıf mücadelesi bütün tarım toplumlarının her yerde var olan bir özelliğiydi.

3. ve 4. Bölüm'de tartışılan en eski şehir devleti medeniyetlerinde oluşmakta olan sınıf farklılıkları üzerine mücadele, toplumsal ve siyasi hayatın açık ve önemli bir özelliğiydi. Kaynak maddenin yetersizliği bizi kesinlikten alıkoyuyor. Fakat sonraki daha geniş toplumlarda, özellikle de tarihin daha eski imparatorluklarında bu böyle değildi. Sınıf farklılıkları dile getirildi ama sınıf mücadelesi, elbette yaygın örgütlenme olmadan ama elle tutulur yerel bir seviyede devam ederek, büyük ölçüde gizli kaldı (yani, ilk aşamada). Çatışma, dikey olarak değil de, ağırlıklı olarak yatay olarak örgütlendi; yerli köylülerin, sınıf örgütlenmelerindeki diğer köylülerden ziyade, klan, kabile, koruyucu-korunan, köy ve diğer örgütlenmelerde yerel üstleri tarafından harekete geçirilmeleri daha mümkündü. Bu, daha az ölçüde, birbirine bağlılıkları özerk ve kalıtımsal ait olma eğilimi gösteren lordlar için de geçerliydi. Genellikle evrensel sınıf düşünceleri ve örgütlenmelerinden yoksundular. Bu eski imparatorluklarda sınıf mücadelesi kesinlikle tarihin itici gücü değildi. Bunu 5. Bölüm'de en şiddetli şekilde iddia ettim.

Değişimin ilk işareti lordlar arasında başladı. Asur ve Pers (8. Bölüm) gibi sonraki imparatorluklarda, aralarında yaygın (2. Aşama) ve siyasi (3. Aşama) bir sınıfın oluşumunun izini sürebiliriz: Yaygın çünkü eşit oranda bilinçli ve birçok imparatorlukta örgütlenmişlerdi ve siyasi çünkü devleti bir sınıf olarak yönetmeye yardımcı oldular. Bu lordların "özünde var olan sınıf ahlakı" dile getirilir hale geldi. Fakat bu sınıf yapısı *simetrik* değildi. Köylü sınıfı (ve diğer maiyetleri) hala yaygın örgütlenmede yetersizdi. Sadece bir sınıfın kendi için eylem yeteneği vardı. Tarım dönemi boyunca, asimetrik yapılar Yakın Doğu toplumlarının birçoğunun ayırt edici özelliği olarak kaldı. Yine bu nedenle, tek, yönetici sınıfın kendi özelliğini bütünüyle Yakın Doğu medeniyetine dayatmasına rağmen, sınıf mücadelesi bu hikâyenin itici gücü değildi.

Demir Çağı diğer bölgelere yeni sınıf olasılıkları getirdi. Bunlar 6. Bölüm'de tartışıldı. Köylü çiftçiye ve piyadeye ve ticarette ve gemi mutfağında çok büyük ekonomik ve askeri iktidar vererek, nispeten küçük toplumsal alanlarda aristokrat lordlara karşı köylü mülk sahipleri ve tüccarların kolektif örgütlenmesini güçlendirdiler. Klasik Yunanistan'da (7. Bölüm'de) bu yaygın siyasi, asimetrik sınıf yapısında gelişti (4. aşama). Sınıf mücadelesi artık küçük şehir devleti sınıfında tarihin itici gücü olmasa da, itici bir gücüydü. Böyle sınıf yapıları muhtemelen Etrüskler'e geçti ve eski Cumhuriyet Roması'nda daha ziyade yaygın örgütlenme kapasitesi ile yeniden ortaya çıktı. Fakat hem Yunanistan'da hem de Roma'da sınıf mücadelesinin özel bir sonucu vardı: Yaygın, siyasi bir yönetici sınıfın hâkimiyetinde güçlendirilmiş asimetrik bir sınıf yapısının yeniden zaferi.

Makedonya ve Helen İmparatorlukları'nda ve olgunlaşmış Roma Cumhuriyeti/İmparatorluğu'nda alt sınıf vatandaş hareketleri, toprak sahibi aristokratların örgütsel ve ideolojik dayanışması ile üstünlük sağladı. Bu aşamada, yaygın siyasi sınıf mücadelesi tamamen gizli değildi ama tarihin git gide

daha az bir itici gücü oldu. Roma'da müştericilik ve siyasi ve askeri gruplaşmalar, başlıca iktidar aktörleri olarak sınıfların yerine geçti (9. Bölüm).

Yine de, böyle imparatorlukların aynı başarısı da telafi edici kuvvetler doğurdu. Ticaret, okuryazarlık, madeni para ve diğer nispeten dağınık ve evrensel iktidar kaynakları imparatorluklarda dokular arasında gelişirken, "orta sınıf" tüccar ve zanaatkâr gruplar çok daha yaygın halk dayanışmasında yeterli hale geldi. Roma'da başlıca göstergesi Hıristiyanlık'tı (10. Bölüm). Fakat iktidara yükselirken, Hıristiyan kilisesi imparatorluğun yönetici sınıfıyla uzlaşmaya başladı. Bir karmaşa ve felaket döneminden sonra, Hıristiyanlık *hem* eski sınıf geleneklerinin, üst sınıf dayanışmasının hem de halk-sınıf mücadelesinin esas taşıyıcısı olarak Orta Çağ Avrupası'nda (12. Bölüm) ortaya çıktı. Hıristiyanlık herhangi bir devletin erişiminden çok daha yaygın olduğundan ve örgütlenmesi devlet sınırlarını aştığından, sınıf mücadelesi dini şekiller aldı, genellikle yaygındı, bazen simetrikti ama nadiren siyasiydi, nadiren bir devletin dönüşümünü hedefledi. Yine de, Avrupa'nın toplumsal hayatının büyüyen yerlileşmesi ile (12. ve 14. Bölüm), sınıf yapısı çok daha siyasi bir hale geldi. Bu bireysel devlette üst sınıf örgütlenmesini güçlendirdi. Gerçekte, dönemimiz sonundaki daha gelişmiş devletler sınıf-ulus dediğim şey ile yönetildi. Ama şimdiye kadar alt sınıf dayanışmalarına daha az katkıda bulundu ve genel olarak eşitlikçi kurtuluşçu dinleri zayıflatarak onları zayıflattı. Böylece sınıf yapısı, en azından, burada başlıca durum olarak düşünülen Büyük Britanya'da daha asimetrik bir biçime döndürüldü. Fakat diğer ülkelerde yönetici sınıf pek homojen değildi ve sınıf mücadeleleri ve sorunlar az sonra patlayacak şekilde kaynıyordu. Her yerde başlıca iki evrenselleşme süreci olan tarımın ticarileşmesi ve ulusal kimliğin oluşması, yaygın, siyasi, simetrik (en azından bireysel devlet sınırlarında) 4. aşama devletlerine dönüş yolunu hazırlıyordu. Sanayi toplumunun oluşması kısa süre sonra onları yine tarihin itici gücüne çevirecekti.

Bu sınıfın tarihinde üç nokta var. Birincisi, sınıflar tarihte aynı rolü oynamadı. Bazen sınıf mücadeleleri itici gücü oldu ama bu asla sınıf yapısının sadece önceki biçimlerinden kaynaklanmadı (Ortodoks Marksistlerin iddia ettiği gibi). Yunanistan ve Roma'da, askeri ve siyasi örgütlenme de, ulusal devletin örgütlenmesinin modern simetrik sınıfların (II. Cilt'te bundan fazlasının) gelişmesinin ön şartı olması gibi, simetrik sınıfların ortaya çıkmasının gerekli şartlarıydı. Fakat ikinci bir sınıf yapısı biçimi de önemli bir tarihi rol oynadı: Tek, yaygın ve siyasi bir yönetici sınıfın simgelediği toplum. Lordlar ortak bir topluluk ve kolektif örgütlenme düşüncesine meyilli olduğunda, Asur ve Pers durumunda belirsiz bir şekilde önerildiği gibi ve Roma durumunda kanıtlandığı gibi, önemli bir toplumsal değişim ve gelişme oldu. Bir üst sınıfın ortaya çıkışı dünya tarihsel gelişmede belirleyici bir aşamaydı. Bunlar önemli ölçüde tarihin itici gücüne katkı sağladığı söylenebilen iki değişik sınıf yapısı türüydü. Sınıf ilişkilerinin pek önemli iktidar ağları olmadığı dö-

nemlerin yanına koyulmalılar. Açıkçası, bu nedenle, herhangi bir genel sınıf kuramı böyle kitlesel değişimleri hesaba katmalıdır.

İkinci nokta, sınıfın tarihinin, ulusun tarihi ile temelde benzer olmasıdır. Bu önemli çünkü modern görüşte sınıflar ve uluslar genellikle karşıt olarak görülür. Sınıfların nadiren geliştiği, Asur, Pers, Yunanistan, Cumhuriyet Roması, eski modern Avrupa gibi (buna ek olarak elbette 19. ve 20. yüzyıl Avrupası) aynı toplumların aynı zamanda dile getirilen ulusal bilinçliliğe sahip toplumlar olması bir yana, bu sınıf ve ulusun aynı altyapısal önkoşullara sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda öyle olması da *gerekir*. Bunlar, dağınık bir toplumsal alanda aynı toplumsal uygulamalar, kimlikler ve duyguların dağılımına bağlı evrensel toplumlardır. Daha özerk, federal, otoriter iktidar ağlarıyla bütünleşmiş toplumlar, yaygın ileti takımlarından birini iletebilirler. Bunu başarabilen toplumlar, sınıfları ve ulusları ya da daha genel olarak bu tarihi anlatım boyunca gösterdiğim ikisinin de çeşitli sınırlı biçimlerini (örneğin, "yönetici sınıf-ulus") geliştirecek. Sınıf ve ulusun bu benzerliği II. Cilt'in baskın bir teması olacak, çünkü 19. ve 20. yüzyıllarda sınıf ve ulusal mücadelelerin karışıklığı her zaman sıkı sıkıya birbirine geçmiştir. Herhangi bir özel sonuç, diyelim ki bir devrim ya da bir savaş devleti, her ikisinin tarihine bağımlı olmuştur. Tarih boyunca sınıfların ve ulusların aşamalı ve birbirine bağlı oluşumunu gösterirken, zamanımızın egemen iktidar mücadelelerine zemin hazırladım.

Üçüncü nokta bizi dünya tarihsel zamana döndürür ve böylece genel bir sınıf kuramının nasıl görünebileceğine işaret eder. Çünkü diğer her iktidar aktörü gibi sınıflar da tarihi dönem boyunca aşamalı olarak ortaya çıkan belirli altyapısal ön koşullara sahiptir. Ekonomik iktidar kaynakları karşısında aynı şekilde yerini almış insanlar birbirleri ile iletiler, maddeler ve personel değiş tokuşu yapamazlarsa, sınıflar toplumsal aktörler olarak var olamazlar. Egemen sınıflar her zaman bunu alt sınıflardan daha kolay bulmuştur ama onlar bile altyapılar, aralarında ortak eğitim, tüketim modelleri, askeri disiplin, yasa ve asli uygulama vs. dağılımına izin verecek şekilde aşamalı olarak gelişene kadar bunu başaramadılar. Yunanistan ve Roma'nın şehir devletlerinde alt sınıf örgütlenmesi ile daha küçük toplumsal alanlarla ilgileniyoruz. Fakat modern bir ilçe merkezindeki gibi bir nüfus arasında, modern Lüksemburg kadar küçük alanlardaki kolektif vatandaş örgütlenmesinin bile, gelişmesi bin yıl almış ön şartları vardı. Demir Çağı köylü çiftliği, Antik Yunan'da Piyade Birlikleri, ticaret kadırgaları, alfabe yazısı, bunlar, hepsi yaklaşık MÖ 600'de yerini alan ama MÖ 200'e kadar çoğu daha yaygın ve otoriter iktidar altyapıları karşısında düşüşe geçmiş sınıf mücadelesi için altyapısal ön koşullardı. Böyle örnekler sınıfların yeniden örgütleyici iktidarları için dünya-tarihsel gelişmenin altyapılarına bağlı olduğunu gösterir. Bir sınıf kuramının bunun bir kuramının içine yerleştirilmesi gerekecektir.

Bütün bu bağlamlarda, bu nedenle, gerçek iktidar aktörleri ve başarıları dünya tarihsel zamanda konumlarına bağlıdır. 1. Bölüm'de ayırt edilenler seviyesindeki ideal türler bütün spektrumunda geçerli olabilir ama gerçek toplumsal yapılar, Ortodoksluğun çoğunun kabul etmeye özen gösterdiğinden daha çeşitli olmuştur. Bu değişimler geniş sınırlarda, fakat karşılaştırmalı ve soyut değil, tarihsel yapılar ve kuramlarla şekillenmiştir ve açıklanabilir. Kuramlarımız ve kavramlarımız dünya tarihsel zamana yerleştirilmelidir.

Tarihsel Tesadüfler

Bu dünya tarihsel modeli nitelendirmekle başlayayım. İlk önce, dünya tarihsel olabilir ama yine de çoğunlukla tesadüf gibi geliyor. *Bir* süreçti ama sadece bir. Bütün önceki süreçlerin öz-yıkıma tepetaklak düştüğü özellikle Avrupa'nın Karanlık Çağları'nda ve "İndo-Avrupa" hareketleri zamanında aşamalar vardı. Çünkü laik eğilim birikimliydi, bunlar ve diğer "dönüm noktaları" oldukça başka toplumsal değişim süreçlerine yol açabilirdi. Kendi birikimli dinamikleriyle kuvvetlendiklerinde bunların çok farklı nihai sonuçları olmuş olabilir. "olmuş olabilirler" ve "neredeyse oldular" temelde farklı tarihsel izlere yol açmış olabilirdi. Termofil'e giriş ölümüne savunulmuş olmasaydı, İskender, Babil'de o gece o kadar çok içmeseydi, Hannibal, Cannae'den sonra hemen ikmal edilseydi, Paul "Cuda'dan gelen erkekleri" düzenleme dışında bırakmasaydı, Charles Martel Puvatya'da kaybetseydi, ya da Macarlar Nicopolis'te kazansaydı: Bunların hepsi baskın bir türün tesadüfî "neredeyse oldularıdır". Birazdan bu cildin başlıca dünya tarihsel modellerinden biri olarak seçeceğim Doğu'dan Batı'ya iktidar hareketini tersine çevirmiş olabilir.

"Az kalsın oluyordular" meselesini örneklendirdiğinde alışılmış olduğu gibi, savaşları ve "büyük adamların" tesadüfî talihlerini seçtim. Fakat toplumsal hareketlerin en genişi bile, bütün bir isimsiz toplumsal etkileşim ağı hareketi dönüm noktasına ve sonra hızla toplumsal gelişimin yeni rotasına taşımak için birbirlerini kuvvetlendirdiğinde dönüm noktalarıyla karşılaşır. Zulüm karşısında, ilk Hıristiyanlar, belli bir noktada Tanrı tarafından seçildiklerini "kanıtlayan" olağanüstü bir cesarete sahipti. İspanyollar, en ağır güçlüklere rağmen, El Dorado'yu ararken öyle bir kararlılık içinde batıya doğru devam ettiler ki tanrıları görmüş olmalılar. Yine de Burgonyalılar Nancy Savaşı'ndan sonra haftalar içinde çöktü. Ve VIII. Henry Kilise topraklarını seçkinlere satmasının istenmeyen sonucu olarak İngiltere'yi daimi olarak Protestanlığa bağlamışa benziyor. Fakat bütün bu dönüm noktalarının varlığında tahminde bulunuyoruz çünkü bütün bunlara bulaşan birçok kadın ve erkeğin motivasyonlarına ilişkin çok az bilgimiz var.

Bu nedenle, dünya tarihsel gelişme meydana gelmedi ama bir "dünya ruhunun" "gerekli", teolojik bir sonucu, "İnsanoğlunun kaderi", "Batı'nın zaferi", "toplumsal evrim", "toplumsal farklılaşma", "üretim ilişkileri ve kuv-

vetleri arasında kaçınılmaz çelişkiler", ya da Aydınlanmadan miras aldığımız ve hala dönemsel canlanmasını yaşayan Toplumun Gerçekten Büyük Kuramlarının diğerleri değildi. Aydınlanma sonrası bütün görüşlerde olduğu gibi tarihe "dışarıdan" bakmakta ısrar edersek, sonuç kuramsal hayal kırıklığı olur: Tarih, biri ardına diğeri gelen sadece lanet olası bir şey gibi görünür. Lanet olasıca şeyler biçimlenmişse, bu sadece gerçek kadınların ve erkeklerin modeller dayattığı içindir. Dünyayı yönetmeye girişirler ve çeşitli ama modelli türler ve kuvvetlerde iktidar örgütlenmeleri kurarak ödüllerini artırırlar. Bu iktidar mücadeleleri, tarihin başlıca şekillenmeleri ama sonuçları çoğunlukla birbirine çok yakındı.

Kolektif İktidarın Eşitsiz Gelişimi

İkinci niteleme de, uzun vadede iktidarın gelişmesi birikimli görünebilmesine rağmen ilgili tek yönlü ve tek boyutlu gerçek mekanizmaların çeşitli ve eşitsiz olduğudur. Askeri bir örnek vereyim.

MÖ 2000'e kadar, ordular doksan kilometre yürüyecek, sonra bir savaş kazanacak, düşmanın teslimiyetini alacak ve yeniden ikmal edecek noktaya kadar örgütlenmişlerdi. Daha sonra çeşitli gruplar saldırgan fetih savaşının bu yaygın tekniklerini geliştirdiler. Bu neredeyse devamlı ve büyük ölçüde birikimli iktidar gelişmesi yolu, yürüme, kazma, savaşma, kuşatma ve herhangi bir çağdaş düşmanla barış yapmayı başarabilen bir savaşçı ile olduğu kadar bir mühendis ve bir "traktör" gibi Romalı lejyonerle son buldu. Fakat sonra böyle saldırgan, yaygın teknikler sonraki imparatorluğun gereksinim duyduğu yoğun, yerel savunma türüne pek uygun olmadı. Lejyon yerel milislere parçalandı. Sonra taştan kaleler ve yaya okçu birlikleri ile zırhlı şövalyeler ve maiyetleri bu savunma sistemini kuvvetlendirdi ve erken Orta Çağların en güçlü yaygın ordularını uzak tuttu (İslam, Hunlar, Tartarlar, Moğollar). Devletin, emtia üretimi ve alışverişinin büyümesi ile en yaygın saldırgan kuvvetler sonra yeniden canlandı. 17. yüzyılda en güçlü generaller, piyadeleri (şimdi tüfek kullanan) yeniden bir mühendise ve bir traktöre çevirerek bilinçli olarak Romalı lejyonerlere döndü.

Bu son derece eşitsiz bir süreçti. Aynı uzun vadede birlikler birikimli olarak çok büyük iktidar elde ettiler. Aynı kısa vadede, her ordu biçimi, yapması istenen şeyde habercisinden daha üstündü. Fakat bu iki seviye arasında gelişme değil, yaygın saldırı savaşı ve yoğun savunma savaşı arasında dönüşlerde basitleştirdiğim değişik askeri mücadele türleri arasında salınımlar yatıyordu. Bu nedenle sürecin genelinde toplumsal ön koşullar ve askeri iktidarın toplumsal etkileri bu değişik rollere göre önemli ölçüde çeşitlilik gösterdi. Askeri iktidarın gelişmesi en azından iki boyutluydu.

Bu iddia genellenebilir. Yoğun ve yaygın, otoriter ve yayılmış, kolektif ve dağıtımcı olmak üzere her uç türü bir grubun ve bir toplumun durumuna az

çok uygun olabilen iktidar türlerinin çiftlerini ayırt ettim. Böylece önceki "dünya tarihsel buluşlar" listeme rağmen, toplumlar basit bir şekilde genel iktidarlarında birbirlerinin üzerinde veya altında sıralanamazlar. Örneğin 9. Bölüm'de Roma İmparatorluğu'nun özellikle yaygın iktidarda iyi olduğunu iddia ettim. Bilim adamları "yaratıcılıktan" yoksun olduğu için onu eleştirirken, ona büyük ölçüde yoğun olan yaratıcılık türümüz bakımından bakıyorlar. Sonra, Avrupa'nın gelişmesini yaygın iktidar tekniklerinin de geliştiği bir aşamanın takip ettiği MS yaklaşık 1200 yılına kadar süren nispeten yoğun bir aşamaya böldü. Avrupa ve Çin medeniyetlerini kıyaslarsak Avrupa'nın nispeten daha geç bir tarihte, belki 1600'lerde daha güçlü olduğu sonucuna varabiliriz. Bundan önce iktidarları birbirinden sadece *farklıydı*: Daha yoğun olarak usta ama yaygın olarak pek uzman değil.

Aynı uzun vadede İngiliz İmparatorluğu Roma İmparatorluğu'ndan daha güçlüydü: Roma, Asur'dan daha güçlü; Asur, Akad'dan daha güçlüydü. Fakat sadece bütün müdahil durumları ve bütün imparatorluk olmayan toplumları atladığım için böyle genellemeleri başarabiliyorum. Roma zirvesindeyken klasik Yunanistan'dan daha güçlü müydü? Savaş Meydanı'nda karşılaşsalardı, olası sonuç bir Roma zaferi olurdu (bir donanma savaşı eşit bir karşılaşma olacak olmasına rağmen). Roma ekonomisi daha gelişmişti. Ağırlıklı olarak ideolojik ve siyasal iktidar faktörleri daha anlaşılmazdır. Yunan şehri daha yoğun otoriter seferberlik sağladı; Romalılar yaygın otoriter teknikleri mükemmelleştirdi. Roma ideolojisi geniş alanda ama sadece yönetici sınıfı arasında yayıldı. Yunan ideolojisi sınıf sınırlarının ötesinde yayıldı gerçek bir tarihsel sonu vardı ama tek boyutlu değildi. Roma, Yunanistan'ın mirasçı devletlerini fethetti ama kendisi Yunan'dan kalma ideoloji olan Hıristiyanlığa döndürüldü. Asıl soruya, "Hangisi daha muktedirdi?" sorusuna cevap verilemez. İktidar ve gelişimi tek boyutlu değildir.

İki Gelişme Türü Arasında Bir Diyalektik

Fakat bu olumsuz cevap bizi başka daha olumlu bir cevap olasılığına yöneltiyor. Yoğun ve yaygın, otoriter ve dağınık, kolektif ve dağıtımcı iktidarın değişkenliğine model var mı, sorusunu doğurur? Daha özel olarak: Etkileşimlerinde potansiyel olarak devresel ya da hatta diyalektik bir model gözümüze ilişti mi? Bunun böyle olabileceğine dair bazı göstergeler var.

Bu özel tarihte başlıca iki tür iktidar yapılanması dünya-tarihsel kolektif toplumsal gelişmede sıçramalara öncülük etti.

1. Tahakküm imparatorlukları askeri yoğunlaşmış baskıyı devletin teritoryal merkeziyetçilik ve jeopolitik egemenlik girişimiyle birleştirdi. Böylece, yoğun otoriter güçleri, merkezi devleti ile komşu bağımlı devletleri ve bütün imparatorluk üzerinde kullanılan daha zayıf ama hala otoriter ve çok daha yaygın iktidar ile bir ordunun gücünün yet-

tiği dar nüfuz yolları boyunca birleştirdi. Başlıca yeniden örgütleme rolü burada askeri ve siyasal iktidar karışımı ile önceki egemen olacak şekilde oynanır.

2. *Çoklu-iktidar-aktörlü medeniyetlerde,* merkezi olmayan iktidar aktörleri genel bir normatif düzenleme çerçevesinde birbirleri ile rekabet etti. Burada yaygın iktidarlar çok dağınıktı, herhangi bir otoriter iktidar düzenlemesinden ziyade genel kültüre aitti. Çeşitli küçük yerel iktidar aktörleri, çok devletli medeniyette bazen devletler, bazen askeri seçkinler, bazen sınıflar ve sınıf bölümleri ve genellikle bütün bunların karışımı yoğun güce sahipti. Baskın yeniden örgütleyici kuvvetler, çeşitli karışımlarda ve çoğunlukla siyasi ve jeopolitik yardımla, burada ekonomik ve ideolojikti.

Hâkimiyet imparatorluklarının başlıca örnekleri bu ciltte Akad, Asur ve Roma imparatorlukları olmuştur. Çok iktidar aktörlü medeniyetlerin başlıca örnekleri, Fenike ve klasik Yunanistan ve sonra Orta Çağ ve erken modern Avrupa olmuştur. Bu durumların her biri, toplumsal iktidarın kaynaklarının kullanımı ve gelişiminde özellikle yaratıcıydı. Her biri, daha önce verdiğim dünya tarihsel listede yer alan iktidar tekniklerini keşfetti. Bu nedenle her birinin, dünya tarihsel gelişimin tek sürecine göze çarpan katkıları oldu.

Her iki türe de birçok örnek olması hemen toplumsal gelişmenin tek faktör kuramları ya da "tek yapının" yanlış olduğu anlamına gelir. Bunlar arasında önde gelen, çeşitli bölümlerde eleştirdiğim neo-klasik ekonomik kuram olmuştur. Bu kuram tarihi kapitalizm emri gibi geniş düşünür. İddiaya göre toplumlar temelde "doğal" rekabet kuvvetlerinin kontrolünü yitirdiğinde toplumsal gelişmeyle sonuçlanır. Bunun, benim bahsettiğim ikinci tür ile açık bir bezerliği varmış gibi görünmesine rağmen, tipolojinin iki ana özelliği ile başa çıkamaz. Birincisi, reddettiği için, tahakkümün birinci tür imparatorluklarının yaratıcılığını açıklamaya başlayamaz bile. İkincisi, ikinci türü anlamak için normatif düzenlemenin açıklanması gerektiğini anlamıyor. *Düzenlenmiş* rekabet "doğal" değildir. Rekabet, karşılıklı şüpheye ve saldırıya dönüşmemesi ve anarşi ile sonuçlanmaması için, zaruri insan sevgisi, iktidarlar ve çeşitli merkezi olmayan iktidar aktörlerinin mülkiyet haklarına saygı duyan ayrıntılı, hassas toplumsal ayarlamalara gereksinim duyar. Dünya tarihinin ışığında, neo-klasik kuram, kendi toplumumuzun iktidar yapısının "doğal" olduğu için meşru olduğunu ileri süren yanlış iddia olan burjuva ideolojisi olarak görülmelidir.

Fakat bu eşsiz etkili yanlış kuram değil. Sınıf mücadelesini gelişmenin başlıca itici gücü olarak gören tarihi materyalizmin iddialı çeşitlerini çoktan eleştirdim. Sınıf mücadelesinin ikinci türde belirgin bir yeri var, çünkü sınıflar burada bulunan başlıca ademi-merkezi iktidar aktörlerinden bazılarıdır. Fakat tek ya da her zaman en önemli olanlar değildir. Ve klasik mücadele, özellikle 5. ve 9. Bölüm'de iddia ettiğim gibi birinci türlerin çoğu örneklerinde o kadar

yaratıcı öneme sahip değildir. Aslında, iki tür arasındaki büyük fark göz önünde bulundurulduğunda, herhangi bir tek iktidar yapılanmasının dünya tarihinde dinamik rol oynadığını görmek zordur. Weber'in zaman zaman açıkladığı gibi, Ne "makasçı olarak düşünceler", ne de genel bir "rasyonalizasyon süreci". Comte'tan Parsons'a kadar bir sürü yazarın iddia ettiği gibi emek paylaşımı ya da toplumsal farklılık değil. Ne de bir yaratıcılık türünden diğerine, Spencer'ın deyimiyle, savaşçı toplumlardan sanayi toplumlarına geçiş gibi tek bir tarihi geçiş vardır. İki dinamizm türü dünya tarihinin çoğunda birbirine karışmış ya da birbirini takip etmiş gibi görünmektedir.

Karşılığında, bu, başka bir daha karmaşık potansiyel modeli doğurur. Akad İmparatorluğu (ve başka yerlerdeki ilk eşdeğerleri) Mezopotamya'nın ilk çok iktidar aktörlü medeniyetinden doğdu. Fenike ve Yunanistan Yakın Doğu imparatorluklarının kıyılarında doğdu ve onlara bağlıydı. Roma İmparatorluğu da benzer şekilde Yunanistan'a bağlıydı. Avrupa Hıristiyanlığı Roma ve Yunan yıkıntıları üzerine inşa edildi. İki tür arasında bir tür diyalektik mi vardı? Her biri, kendi iktidar kapasitelerinin sınırlarına ulaşmadan öce belli yeniliklere kabil miydi? Ve daha toplumsal gelişme sadece karşıt iki tür tam olarak yapamadığından faydalanmak üzere doğduğunda mı mümkündü? Bu sorulara olumlu cevaplar dünya tarihsel gelişmesinin genel bir kuramını kesinlikle gerektirir.

Özenle cevap vererek başlamalıyız. Sürecin konjonktürel niteliklerini unutmayın. Beş bin yılda bile 1. ve ikinci türe belirgin birkaç örnek buldum. Baskın olarak bir tür olan birkaç örnek de ekleyebildik: Sonra Mezopotamya İmparatorlukları ve Pers İmparatorluğu büyük ölçüde birinci türden; Küçük Asya'nın şehir devletleri ve Filistin MÖ ilk binyılda ve belki Etrüskler ağırlıklı olarak ikinci türdendi. Ama çok sayıda durumlarda bitirmiyoruz ve istatistik analizi kullanacak kabiliyetin yakınında bile değiliz. Sadece, karşılaştırmacı sosyologu tatmin edecek yeterli makro-tarih yok. Ne de türlerin birbirini takip etmesi sabit değil, ne de durumlar eşit "saf" türden; ne de birbirini takip süreci benzer toplumsal ve coğrafi alanda oldu. Bir etkileşim varsa, tarihin öz ve sistem gibi önerisiyle, belki buna "diyalektik" dememeliyiz. Daha ziyade, iktidar dinamizminin ideal iki türünü yakınlaştıran örnekler arasında tekrar eden yaratıcı bir karşılıklı etkileşim olasılığını keşfetmeliyiz.

Kuramın bu daha ılımlı seviyesi daha fazla destek bulur. Üstelik biraz önce bahsedilen aynı itirazların bazıları aslında böyle bir model için daha fazla destek sağlar. Gerçekte hiçbir imparatorluk sadece savaşçı değildir; hiçbir rekabetçi medeniyet tamamen âdemi merkeziyetçi değildir. (Bölüm 8'de tartışılan) Pers gibi en az saf olan durumların bazıları ikisinin daha yakın eşit miktarlarını karıştırıyordu. Nispeten saf durumlarda, iç dinamikler çoğunlukla yaratıcı karşılıklı etkileşimin dış süreçlerine benzerdi.

5. Bölüm'de ilk hâkimiyet imparatorluklarının bir gelişme dinamiğini kapsadığını ileri sürdüm (Çok sürekli olduğu için ona diyalektik dedim). Zo-

runlu işbirliği ile devletleri kolektif toplumsal iktidarları artırdı. Fakat böyle güçler devletin kontrolünde tutulamadı. Kendi unsurları, devlet kaynaklarını kendileriyle taşıyarak "sivil toplumda" "yok oldu". Böylece devletin bu başarısı da aristokrasiler ve tüccarlar gibi âdemi merkeziyetçi iktidar, rakiplerinin "özel mülkiyeti" ve iktidarını da pekiştirdi; ve otoriter olarak başlayan kaynaklar, okuryazarlığın göze çarpan bir örnek olduğu, dağınık iktidar olarak son buldu.

Bunda, özel mülkiyet gelişmesinin diyalektikleri özellikle önemlidir çünkü hâkimiyet imparatorluklarında olan şeyin sadece daha yaygın bir tarihsel gelişmenin bir uç örneği olduğu görünmektedir. Kendi toplumumuz özel mülkiyeti ve devleti ayrı ve karşıt kuvvetler olarak düşünür. Liberalizm mülkiyet haklarını bireylerin doğayı keşfetme, bolluklarını elde etme ve bunu aileye ve sonradan gelenlere aktarma mücadelesinden doğmuş gibi düşünür. Bu görüşte, kamu gücü temelde özel mülkiyet haklarının dışındadır. Devlete mülkiyet haklarını adet haline getirme işi verilebilir ya da bunlara karşı tehlikeli bir tehdit gibi görülebilir; ama devlet özel mülkiyetin *yaratılışının* bir parçası değildir. Yine de tekrar tekrar bunun tarihi bir gerçek olmadığını gördük. İlk önce özel mülkiyet ortaya çıktı ve sonra genellikle devletin iktidar örgütlenmelerinin mücadeleleri ve parçalayıcı eğilimleriyle geliştirildi.

Bu merkeziyetçi kolektif iktidar birimleri daha küçük yerel birimlere bölündüğünde daha açık bir şekilde gerçekleşti. Bu yerel kolektif birimleri kontrol edenler bunlar üzerinde dağıtımcı iktidarı elde edebildi ve bu gücü daha büyük birimlerden saklayabildi; yani, bunu *özel* tutabildi. Zamanla özel mülkiyet olarak kurumsallaştı ve gelenek ve kanunda tanındı. Bunu başlıca üç hamlede olurken gördük: Tarih öncesinde ve medeniyetin ve tabakalaşmanın başlangıçlarında (2. ve 3. Bölüm); âdemi merkeziyetçilik ve parçalanma ilerlerken tahakküm imparatorluklarında (5. ve 9. Bölüm); ve lord ve daha zengin köylüler, yerel iktidar kaynaklarını kendi kontrollerinde zayıf devletlerden saklamayı başarırken ve kanunda yazan kendi geleneksel hakları varken orta çağ Hıristiyanlığında (12. Bölüm). Özel mülkiyet kökeninde ya da tarihsel gelişmesinin çoğunda kamusal alana *karşıt* bir şey değildi. Kamusal alanda rekabet eden kolektif iktidar unsurları arasındaki çatışmalardan ve uzlaşmalardan doğdu. Bunlar genellikle başlıca iki tür oldu: Birbiri ile konfederatif ilişkiyle ilgilenen yerel ve sözde merkeziyetçi. Özel mülkiyet, üniter ve ortak alandan değil de, kamusal alandan ve içindeki kolektif iktidarın kullanımından ortaya çıktı.

Şimdi diğer ideal türün dinamikleri olan çok iktidar aktörlü medeniyetlere dönelim. Öyle tutarlı bir süreç olmamasına rağmen, dinamik burada da karşıt daha fazla egemen merkeziyetçiliğine yol açmışa benziyor (ve bunun "diyalektik" etiketi ile onurlandırmadım). Böylece ilk Mezopotamya'nın çok devletli medeniyeti, bir şehir devletinin egemen kontrol altına girdi ve bir hâkimiyet imparatorluğuna düştü. Yunan çok devletli medeniyeti, Makedon-

ya'nın emperyalizmine düşmeden önce birbirini izleyen Atina ve Sparta egemenliğine yöneldi. Avrupa Medeniyeti, kilise kurumları, devletler, askeri-seçkin ittifakların ve ticaret yapan ağların kontrolü paylaştığı son derece âdemi merkeziyetçi düzenleyici yapıdan çok devletli diploması ile baskın düzenlemeye ve sonra içindeki bir gücün, Büyük Britanya'nın yakın egemenliğine geçmiştir. (Bu son süreç II. Cilt'te daha ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır.)

Böylece her iki türde de, asıl özelliklerinde iki ideal türe kabaca benzeyen kuvvetler arasındaki oldukça sık olarak tekrar eden bir etkileşim vardı. Yine, bir tek dünya tarihsel süreç gibi görünmeye başlıyor. Şöyle oluyor: Hedeflerinin peşinde, insanlar hem kolektif hem dağıtımcı iktidarları kapsayan işbirliği örgütlenmeleri kurar. Bu örgütlenmelerin bazıları diğerlerinden daha fazla lojistik yararlılığa sahip olduğunu kanıtladı. Bu şekilde, genelliğin ilk seviyesinde dört iktidar kaynağını son derece etkili olarak ayırt edebiliriz. Fakat sonra, bundan başka, kaynakların daha geniş iki yapılanmasının, hâkimiyet imparatorluklarının ve çok iktidar aktörlü medeniyetlerin hepsinin en etkilisi olduğuna dikkat çekebiliriz. Yine de en sonunda her tür, iktidar kapasitelerinin sınıflarına ulaşır. İktidar ağlarının yeni bir kombinasyonunun kontrolsüz ve dokular arası gelişmesi tarafından oluşturulan yeni fırsatlar ve tehditler karşısında uyarlanırlıktan yoksundur. Gerçek başarısı, artık tarihi geçmiş daha önceki egemen iktidar yapılarının dengeli kurumsallaşmasından geldi. Gerçek gelişimsel başarısı, kendi kurumlarına karşıt olan diğer iktidar ağlarını harekete geçirdi. Tahakküm imparatorlukları kendi boşluklarında başlıca iki türden kasıtsız olarak daha dağınık iktidar ilişkileri doğurdu: (1) âdemi merkeziyetçi, mülk sahibi toprak sahipleri, tüccarlar ve zanaatkârlar yani üst ve orta sınıflar: ve (2) öncelikle bu sınıflar arasında yerini almış ama daha dağınık ve evrensel topluluk görüşünü de bünyesinde barındıran ideolojik hareketler. Bu dağınık iktidar ilişkileri dokular arasında büyümeye devam ederlerse, ya imparatorluğun çöküşünden ya da aşamalı dönüşümünden, âdemi merkeziyetçi çok iktidar aktörlü bir medeniyet doğabilir. Fakat bunun karşılığında, ortaya çıkan bu medeniyet kendini kurumsallaştırabilir ve sonra o da değişen şartlara pek uyarlanamaz bir hale gelir. Ayrıca kendi karşıt ve dokular arası kuvvetlerini meydana getirir; bu durumda, devlet merkeziyetçiliği ve askeri baskıya yönelik eğilimler, sonunda bir hâkimiyet devletinin yeniden ortaya çıkışı ile sonuçlanabilecek belki de bir egemen jeopolitik devletin ortaya çıkışı ile eşleşir. 1. Bölüm'de yaratıcı etkileşimin bu genel modelini *kurumsallaşma* ve *dokular arası baskın* olarak adlandırdım. Şimdi ona daha fazla içerik kattım.

Fakat bu modeli "tarihin özü" olmaya zorlamak istemiyorum; önceki paragraftaki "olabilir" cümlelerinin sayısı da bundan kaynaklanıyor. Tekrar anlattığım belirli tarihte böyle bir model birçok fırsatta ortaya çıktı. Yaratıcı etkileşimin her tek aşamasının kapsadığı zaman uzunluğunda büyük bir değişkenlik vardı. Ayrıntılar son derece çeşitlilik gösterdi. Bu nedenle de baskın kurumların uyarlanabilirliği de çeşitliydi. Örneğin Roma ve Çin Han İmpara-

torluklarını karşılaştırırken buna dikkat çektim. 9. Bölüm'deki "çöküş ve düşüş" konusu tartışmamda sonraki Roma İmparatorluğu'na açık alternatif seçenekleri vurguladım: Barbar seçkinlerin Hıristiyanlaştırılması ya da başka fetihler. Yine de elbette imparatorluk çöktü. Diğer yandan Han hanedanı da farklı olmayan bir durumla uğraştı. Barbarlarını medenileştirmeyi ve dağınık sınıfı ve ideolojik iktidar birliklerini, imparatorluk yapısına dâhil etmeyi başardı. Bu şekilde, Çin'i gelişmenin, toplumsal gelişmenin nispeten önceki hamlelerinin oldukça farklı bir tarihi yoluna sokan (Han, Tang ve Sung), hanedan döngüleri, durgunluk ve nihai çöküşün takip ettiği, esnek üst tabaka/ bilim adamları, bürokrat/Konfüçyüsçü iktidar yapılanmaları gelişti. Aynı şekilde, Batı'nın kaderinin daha merkeziyetçi ve baskıcı toplum biçimlerine ve kesinlikle Sovyet Birliği'nin '"askeri sosyalizmine" kalacağını ima ediyormuş gibi yorumlanmak istemem. II. Cilt'in göstereceği üzere, iktidar yapılanmalarının iki türü arasındaki yaratıcı etkileşim bizim kendi zamanımızda devam ediyor ama bundan daha karmaşık şekillerde. Bütün süreçle ilgili vurguladığım şey, modelli merkezin, iktidarın iki makro-yapılanması arasında yaratıcı etkileşim olduğu ve yaratıcılığın bir kısmının çeşitli gelişme ve nihai sonuç yollarını kapsadığıdır.

İktidarın Yer Değiştirmesi

Dünya tarihsel gelişmenin modeline yapılacak üçüncü ve son niteleme coğrafi güvenilmezliğiyle ilgilidir. Tarihi bir hikâye yazdığım yönünde tekrar ettiğim iddiam bir düzmece. Bir soyutlamanın, iktidarın gelişimsel bir hikâyesini yazdım. Bir "toplum", devlet ya da hatta yerin tarihini yazdım. İktidarın "önde gelen kenarını" elde ettiklerinden ve kaybeder kaybetmez bunlara son vererek oldukça karmaşık bir şekilde toplumlar, devletler ve yerler seçtim. Birçok bölüm önce Mezopotamya'ya, sonra Yakın Doğu'nun tamamına, sonra Yunanistan ve İtalya'ya ve en son olarak da Avrupa kıtasının çoğuna ilgimi kaybettim. Bu, iktidarın önde gelen kenarının tarihin çoğunda yer değiştirdiğini gösterir.

Bu nedenle dünya tarihsel gelişmenin *üstlenemeyeceği* potansiyel bir model daha var. Terimin katı anlamında bu bir evrim olmamıştır. Gelişme toplumun özünde var olan eğilimler bakımından açıklanamaz. İktidar gelişmesinin daha sonraki ve yüksek bir aşaması sadece önceki düşük aşamasının özellikleriyle açıklanamaz. İki aşamadaki değişik coğrafi ve toplumsal alanlarla ilgilenirken olmaz. Toplumsal evrim kuramları, "yapısal farklılaşmasında", "çelişkilerinde" ya da "diyalektiklerinde"; "en uygun" kişi, grup ve devletleri arasında rekabette; "rasyonalizasyon sürecinde" ya da her çeşitte, sistematik toplumsal gelişme görüşüne bağlıdır. Buna üç itiraz var. Birincisi, burada anlatılan bütün tarihte toplumsal bir sistem asla var olmadı. "Toplumlar" her zaman, iç olduğu kadar dış, sınır ötesi ve dokular arası etkilere açık çakışan, kesişen iktidar ağlarıydı. İkincisi, daha sıkı sıkıya modellenmiş ve sınırlı olma-

sı bakımından daha sistematik olanlar, toplumsal gelişmede, o kadar sistematik olmayanlardan daha büyük bir genel rol oynamamıştır. Üçüncüsü, toplumsal gelişme, bazen değişimin nispeten "iç" süreçlerinden, bazen nispeten dış süreçlerinden ve genellikle bu ikisi arasındaki karmaşık etkileşimden dolayı görünüşe göre oldukça karmaşık bir şekilde yer değiştirmiştir.

Fakat soru aynen kalıyor. Bu etkileşimli iktidarın yer değiştirme süreci evrimsel olmayan başka bir şekilde modellenir mi? Cevap evettir. Yer değiştirmede iki tür model bulabiliriz.

İlk model daha önce sunulan kurumsallaştırma /dokular arası baskın modeli daha kesin hale getirir. Bu 5. Bölüm'de bahsedilen "sınır bölgelerini korumak için atanan lordlar" kuramının genişletilmiş bir versiyonudur. Teritoryal olarak baskın, kurum kurucu geliştirici iktidar da, iktidar tekniklerini öğrenen ama bunları kendi farklı toplumsal ve coğrafi şartlarına uyarlayan komşularının iktidar kapasitelerini artırır. Baskın iktidarın ya bir tahakküm imparatorluğunun ya da çok iktidar aktörlü bir medeniyetin uzmanlaşmış, istikrarlı kurumlarını elde ettiği yerde, meydana getirdiği gelişen bazı aralıksal kuvvetlerin kurumsallaşmış, karışık iktidar yapılarıyla o kadar sınırlı olmadıkları dışarı doğru hudutlara süzülebilir. Bu nedenle dokular arası baskının taşıyıcıları çoğunlukla sınır bölgelerini korumak için atanan lordlar olmuştur. Dünya tarihsel süreç, gezici ayaklarını elde eder.

Fakat yine "olabilir" cümlelerine geri döndüm. Böyle bir eğilim vardı ama sabit değildi. Aralıksal kuvvetler, örneğin sonraki Roma İmparatorluğu'nda yaptıkları gibi, bazen mevcut bir toplumun coğrafi ("resmi" olmasına rağmen) merkezinde patlak verdi. Her halükarda, dünya tarihinin bu özel bölümünde yürüyen lordların egemen olması eğilimi öncelikle ikinci tür gezici modelden kaynaklanmıştır.

İkinci model, bu ciltteki iktidarın önde gelen kenarının batıya ve kuzey batıya akımı ile ilgilidir. Bunu son bölümün ilk yarısında tartıştım ve burada ayrıntılı olarak tekrar etmeyeceğim. Kabul edilmelidir ki, sürecin ilk bölümü büyük ölçüde yöntemimin bir yapayıdır. Bu anlatımda önde gelen kenar Sümer'den Akad'a doğru kuzey batıya, sonra kuzey Küçük Asya'ya, Asur'un göbeğine doğru daha da kuzey batıya geçti. Fakat bu dönemdeki karşı eğilimleri göz ardı ettim çünkü odak noktam Asya değildi. Pers İmparatorluğu'na kadar eski dönemde Hindistan'a doğru doğuya ve Orta Asya'ya doğru kuzey doğuya genişleme de meydana geldi. Sadece İslam doğuya ve batıya genişlemeyi birleştirdi; fakat o zamana kadar İslam'ın batı sınırı genişleme için gerçek bir engeldi. Fakat batıya akının yapay olmayan bölümü, Fenike, Yunanistan, Roma ve sonra Avrupa bölgelerini gelişmenin birçok aşamasında, iktidarın önde gelen kenarını Atlantik kıyısına ulaşana kadar sürekli batıya taşımasıydı. Gelecek ciltte, bu yer değiştirme Amerika'ya doğru batıya devam ederek, ama aynı zamanda Avrupa'nın dışına doğuya hareket ederek çeşitlenecek.

Artık açık bir şekilde Doğu ya da Kuzey'den ziyade Batı'daki iktidar aktörlerine gelmenin hiçbir genel avantajı yok. Son bölümde açıkladığım gibi, batı ve kuzey batı yönlü akım üç özel ekolojik ve toplumsal durumun tesadüfi karşılaşmasının bir ürünü olmuştur: (1) güney yönünde çöllerin coğrafi engeli, (2) doğu ve kuzey doğu yönünde Yakın Doğu'dakine benzer bir yapıya sahip güçlü imparatorluk ve devletler birliğinin engeli, ve (3) batı yönünde ilişkili iki ekolojik özellik. Birbirini izleyen daha ağır, nemli, derin, zengin, yağmur sulu toprak katmanlarının ve Akdeniz, Baltık, Kuzey ve Atlantik denizlerinin gemi seferine elverişli, çeşitli kıyılarının jeolojik birleşimi, önemli ama tekrar eden tarihi birleşme noktalarında kuzey batı yönünde gelişimsel fırsatları "henüz" yaratmış "oldu." Bu kuzeybatı yönlü sınır bölgelerini korumak için atanan lordlar aslında nispeten özgürdü ama dönemlerinin bakın kurumları tarafından genişleme ve yenilik yapmaya teşvik edildi (sınır bölgelerini korumak için atanan lord kuramının iddia ettiği gibi). Fakat *devam eden* başarıları hiç de toplumsal değil, eşit derecede inanılmaz tarihi rastlantılar serisine bağlı cinsten muhteşem birtakım tesadüflerdi. Demir, sadece Akdeniz ticareti "sıçrama yapabildiğinde" keşfedildi; bütün Avrupa'da demir sürme için uygun ağır topraklarla birlikte doğal olarak var olmuş oldu. Sadece Roma çöktüğünde ama Hıristiyanlık hayatta kaldığında, İskandinavyalılar Baltık ve Kuzey Denizi'ne açılıyordu ve Almanlar toprağın derinlerine nüfuz ediyordu. Sadece Batı Avrupa devletleri güney ve orta Avrupa'dakilerle rekabet etmeye başladığında, İslam Cebelitarık Boğazını kapattı ve Amerika, Atlantik kıyısı navigasyon teknikleriyle keşfedildi. Bütün bu olaylara anlatıcı bölümlerimde, mikro modeller ve bu ve en son bölümde makro modeller bulmak için çok çabaladım. Fakat bütün bu modellerin gerekli bir özelliği dünya tarihsel gelişmenin tesadüfî doğu yönlü akımıydı.

Bu, bu bölümde daha önce aktarılan Weber'in iddiasına cevaben yapabildiğimiz herhangi "önemli genellemeleri" sınırlamalıdır. Bu bölümde, dört iktidar kaynağının sunduğu örgütlenme vasıtaları hakkında, kaynakların en güçlü iki yapılanması hakkında, hâkimiyet imparatorlukları, çok iktidar aktörlü medeniyetler hakkında ve bunun ilerlediği kurumsallaştırma/dokular arası baskın mekanizması hakkında genelleme yaptım. Fakat günün sonunda, bunlar sadece bir medeniyetin, birçok tesadüfî özelliği barındıran Yakın Doğu ve Avrupa'nın gelişmesi hakkındaki genellemeler. Ve saati 1760'ta, bu medeniyetin en iyi zamanından bile önce durdurdum. III. Cilt'te, karşıt genelliğin daha yüksek bir seviyesine ilerledim ama ilk önce sanayi toplumunun tesadüflerini ve modellerini resmettim.

Kaynakça

Balibar, E. 1970. The basic concepts of historical materialism. In *Reading Capital,* ed. L. Althusser and E. Balibar. London: New Left Books.

Hall, J. 1985. *Powers and Liberties.* Oxford: Basil Blackwell.

Kautsky, J. 1982. *The Politics of Aristocratic Empires.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Parsons, T. 1966. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives.* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Weber, M. 1968. *Economy and Society.* 3 vols. Berkeley: University of California Press.

Dizin

cilt I

michael mann

iktidarın tarihi

başlangıcından 1760'a kadar toplumsal iktidarın kaynakları

Bu kitap, iktidarın insan toplumlarındaki doğasını ele alan dört ciltlik bir çalışmanın birinci kısmıdır. Michael Mann bu ciltte toplumsal iktidarı, dört temel -ekonomik, ideolojik, askeri ve siyasal- kaynak üzerindeki hâkimiyet bağlamında tanımlar. Bu kaynaklar arasındaki karşılıklı ilişkileri, Cilalı Taş Devri'nden Antik Yakın Doğu medeniyetlerine, Klasik Akdeniz Çağı'ndan Orta Çağ Avrupası'na, İngiltere'deki Sanayi Devrimi'nin hemen öncesine kadarki zaman dilimi boyunca, iktidarın tarihi çerçevesinde ve öyküleyici bir dille inceler. Geleneksel, monolitik bir "toplum" kavramını reddeden Mann'ın modeli bir dizi çakışan ve kesişen iktidar ağından oluşmaktadır. Mann bu modeli iktidarın lojistiğine -toplumsal ve coğrafi alanda bilginin, insan gücünün ve malların akışının nasıl denetlendiğine- odaklanarak işlevsel hale getirir ve böylece toplumbilim kuramındaki "büyük tartışmaların" çoğuna açıklık getirir.

Bu cilt, devletin ve toplumsal tabakalaşmanın; Şehir devletlerinin, militarist imparatorlukların ve bunlar arasındaki daimi etkileşimin, kurtuluş temalı dünya dinlerinin ve Orta Çağ Avrupası ile eski Modern Avrupa'nın kendine özgü dinamizminin ortaya çıkışına dair açıklamalar sunmaktadır. Bu cilt, toplumsal gelişmenin tabiatı, toplumsal bütünlüğün çeşitli biçimleri ve sınıflar ile sınıf mücadelelerinin tarihteki rolü ile ilgili genellemelerle sona erer. Toplumların tarihinin yorumlanması için yeni bir kuramsal çerçeve sağlamaya dönük bu iddialı ve kışkırtıcı girişim, çok sayıda sosyal bilimci, tarihçi ve büyük çaplı toplumsal ve tarihsel süreçlerle ilgilenen diğer birçok okur için meydan okuyucu, harekete geçirici bir okuma olacaktır.

9 786054 657231

www.phoenixyayinevi.com